

Universitat Autònoma de Barcelona

ADVERTIMENT. L'accés als continguts d'aquesta tesi queda condicionat a l'acceptació de les condicions d'ús establertes per la següent llicència Creative Commons: http://cat.creativecommons.org/?page_id=184

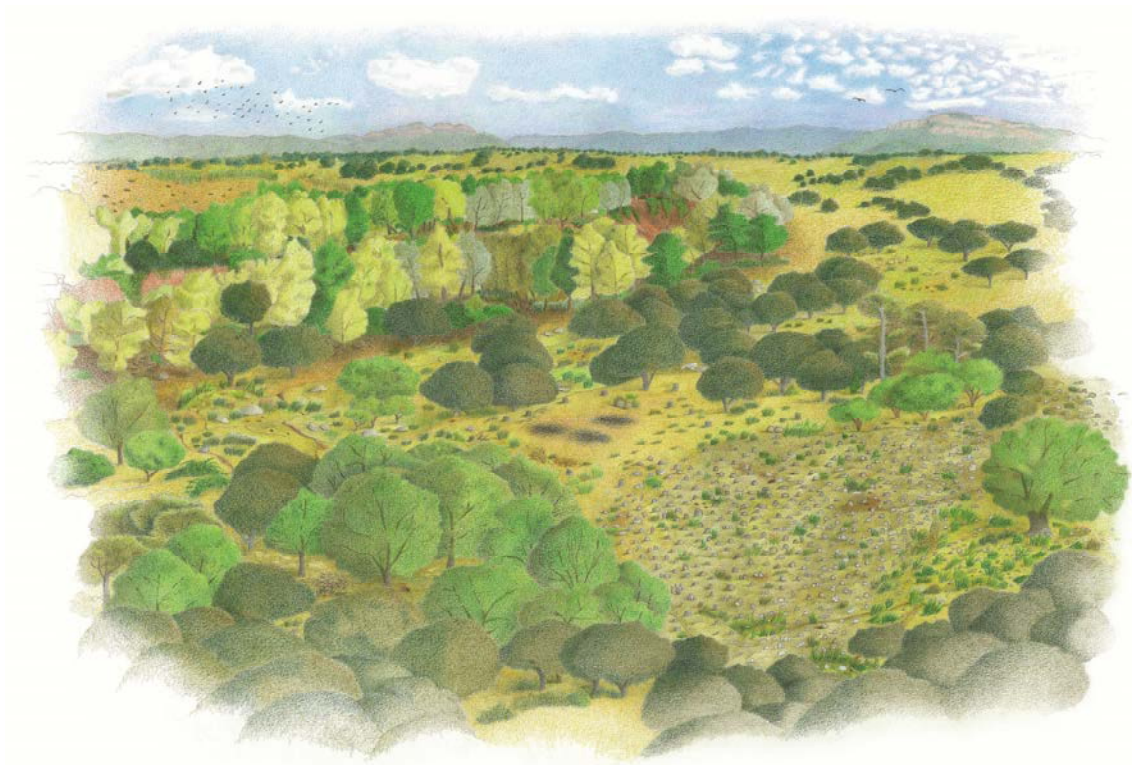
ADVERTENCIA. El acceso a los contenidos de esta tesis queda condicionado a la aceptación de las condiciones de uso establecidas por la siguiente licencia Creative Commons: <http://es.creativecommons.org/blog/licencias/>

WARNING. The access to the contents of this doctoral thesis it is limited to the acceptance of the use conditions set by the following Creative Commons license: <https://creativecommons.org/licenses/?lang=en>

TESIS DOCTORAL

Mort i ritual funerari en el context del bronze final a la depressió Prelitoral Catalana:
l'hàbitat i la necròpolis d'incineració de Can Roqueta com a paradigma interpretatiu.

XAVIER CARLÚS MARTÍN

Directors de tesis: DR. MIQUEL MOLIST MONTAÑA i DRA. ENRIQUETA PONS I BRUN

Programa de doctorat en Arqueologia Prehistòrica
Departament de Prehistòria

UNIVERSITAT AUTÒNOMA DE BARCELONA
2020

¿Cree usted que existe Dios?
Dígame usted qué entiende por creer, por existir y por Dios y le contesto
Miguel de Unamuno (1864-1936)

No hi ha ateus a les trinxeres
William J. Clear

SUMARI

AGRAÏMENTS	VII
INTRODUCCIÓ	VIII
I. Presentació	VIII
II. Tema d'estudi i objectius	IX
III. Addenda	X
CAPÍTOL 1	1
HISTORIOGRAFIA. L'ARQUEOLOGIA DE LES PRÀCTIQUES FUNERÀRIES, I DE LA MORT?	
1. Principals corrents d'estudi	1
1.1. El historicisme	1
1.2. El procesualisme i l'arqueologia de la mort	5
1.3. El postprocesualisme i la postmodernitat	9
1.4. Discussió	14
2. Repercussions dels principals corrents d'estudi en la historiografia peninsular	16
2.1. L'historicisme, els models invasionistes i els artefactes	16
2.2. La ruptura amb l'arqueologia tradicional..., i els artefactes	18
2.3. L'arqueologia funerària peninsular..., i els artefactes	20
CAPÍTOL 2	27
EL MÓN FUNERARI AL NORD-EST PENINSULAR DURANT EL BRONZE FINAL	
1. Sobre el concepte de necròpolis	27
2. La incineració en el nord-est peninsular. Necròpolis i sistemes d'enterrament	35
3. Discussió. Necròpolis d'incineració de tombes planes vs. tumulàries	42
4. Els espais funeraris d'incineració a Catalunya	50
4.1. Espais funeraris de fosses senzilles	51
A. Depressió Prelitoral i Litoral de la costa central catalana	51
a) Bòbila Roca	52
b) Cova de Can Montmany	53
c) Can Missert	54
d) Les sepultures 270 i 271 de Can Roqueta / Torre-romeu	65
e) L'estructura 718 de Can Roqueta II	68
f) L'estructura 210 de Can Roqueta / Torre-romeu	68
g) Ca l'Estrada	69
B. Plana de Vic	70
a) Coll s'Avenc	71
b) Serrat de Balà	73
C. La depressió de la Selva	75
a) Pi de la Lliura	75
b) Can Furnaca	81
c) Cal Rull	81
D. Plana de l'Empordà i el seu entorn: Prepirineus, Montgrí i Pla de l'Estany	81
a) Can Bech de Baix	82
b) Punta del Pi	93
c) Parrallí 1	95
d) Les necròpolis del bronze final de Vilanera	96
E. Garrotxa - vall mitjana del Fluvià	98
a) Can Barraca	99

F. La Catalunya meridional i el grup del Priorat	101
a) Obagues de Montsant	101
b) El Calvari	104
c) Tosseta	111
4.2. Espais funeraris de tombes limitades per cercles de pedres	112
A. Pirineus orientals - Grup de l'Alt Empordà	112
a) Els Vilars	113
b) Puig Alt	117
c) Can Barraca	120
B. Baix Segre/Cinca	121
a) Colomina 1	122
b) Besòdia	127
c) Les Escorres	128
d) Montfriu	131
e) Torre Filella	131
f) Pedrós	133
g) Roques de Sant Formatge	134
h) Vall de la Clamor	142
5. Caracterització del fenomen funerari a partir de l'evidència arqueològica	143
5.1. Les necròpolis	145
5.2. Les sepultures	159
5.3. Les estructures rituals o els enterraments sense mort	179

CAPÍTOL 3 **183**

LA NECRÒPOLIS DE CAN PITEU-CAN ROQUETA EN EL CONTEXT GEOGRÀFIC DE LA DEPRESSIÓ PELITORAL

1. Situació geogràfica del lloc arqueològic	183
2. Context geogràfic. La depressió Prelitoral Catalana	187
2.1. Morfologia, estructura i evolució de la geografia física	187
2.2. Aqüífers	188
2.3. Entorn ecològic, present i passat	189
3. Context geològic. La depressió Prelitoral Catalana	190
3.1. Síntesi del procés geomorfològic	190
3.2. Caracterització geològica de la conca del riu Ripoll	191
3.3. Caracterització geològica de Can Roqueta	192
3.4. Estratigrafia geològica de Can Llobateres / EDAR Sabadell - riu Ripoll	193
3.5. Estratigrafia geològica i edafològica de la necròpolis de Can Piteu - Can Roqueta	193

CAPÍTOL 4 **196**

CONTEXT ARQUEOLÒGIC DE CAN ROQUETA. PREHISTÒRIA DE LA CONCA MITJA DEL RIU RIPOLL

1. La conca mitja del riu Ripoll. Un espai de grans possibilitats subsistencials	196
2. El poblament humà. Des del neolític final fins a la primera edat del ferro	199
2.1. El neolític final - calcolític	199
2.2. El bronze inicial	204
2.3. El bronze final i la primera edat del ferro	209

CAPÍTOL 5 **222**

EL COMPLEX ARQUEOLÒGIC DE CAN ROQUETA. HÀBITAT I NECRÒPOLIS. HISTÒRIA DE LA INVESTIGACIÓ

1. Can Roqueta. Antecedents i història de la investigació. 1987-2020	222
2. Can Piteu-Can Roqueta. Antecedents i història de la investigació. 1913-2020	235

CAPÍTOL 6	249
L'EXCAVACIÓ DE LA NECRÒPOLIS DE CAN PITEU-CAN ROQUETA. 1999-2000	
1. Motivacions i afectació. L'EDAR Sabadell - riu Ripoll	249
2. Intervencions arqueològiques	251
3. Metodologia i procediments	255
4. Resultats de la intervenció	265
4.1. Resultats generals	265
4.2. El neolític final. L'estructura CPR-763	270
A. Morfologia	270
B. Estratigrafia	270
C. Material recuperat	271
a) Lític	272
b) Carbons	273
D. Cronologia	274
E. Discussió	274
4.3. El bronze final. La necròpolis d'incineració	275
A. Sepultures	275
B. Estructures rituals	277
C. Estructures empedrades	279
D. Cubetes	284
E. Troballes aïllades (TA)	284
 CAPÍTOL 7	 291
TAFONOMIA I ANTROPITZACIÓ DE LA NECRÒPOLIS	
1. Generalitats. Qüestions a tenir en compte abans d'afrontar l'estudi de la necròpolis	291
2. Microestratigrafia del fet arqueològic	302
2. 1. Estudi de cas. Les sepultures CPR-353 i CPR-294	302
A. La sepultura CPR-353	302
a) Presentació del cas	302
b) Filogènesi del fet arqueològic	303
c) Interpretació del fet arqueològic	311
B. La sepultura CPR-294	314
a) Presentació del cas	314
b) Filogènesi del fet arqueològic	315
c) Interpretació del fet arqueològic	324
3. Les relacions físiques entre les sepultures	329
 CAPÍTOL 8	 359
LA NECRÒPOLIS DE CAN PITEU-CAN ROQUETA. ESTUDI DE LES SEPULTURES	
1. Les fosses d'enterrament. Context i dimensions de les fosses	359
2. Les osseres	367
2.1. Concepte	367
2.2. Categories	367
2.3. Tipologia ceràmica	373
3. Contingut	379
3.1. Contingut artefactual	379
A. Contingut en fossa	379
a) Vasos accessoris	379
b) Artefactes metàl·lics	381
B. Contingut artefactual de les osseres	384

a) Vasos accessoris	384
b) Artefactes metàl·lics	386
c) Altres objectes	400
3.2. Contingut arqueobiològic	403
A. Restes faunístiques	403
B. La fusta carbonitzada	420
3.3. Contingut antropològic	434
4. Infraestructures addicionals i arquitectura interna	479
5. Estructura de cobriment i senyalització	481
5.1. Conceptualització i simbolisme	481
5.2. Funcionalitat	487
A. Litologia	487
B. Assaig de classificació tipològica	489
a) Amuntegament de pedres	490
b) Pedra aïllada	499
c) Amuntegament de terra	501
5.3. Aspectes cronològics	503
6. El contingut ceràmic aliè a la sepultura	510
7. Tipologia de les sepultures	518
7.1. Antecedents	518
7.2. Proposta de classificació	519
7.3. Discussió	530
CAPÍTOL 9	532
LA NECRÒPOLIS DE CAN PITEU-CAN ROQUETA. L'ESPAI FUNERARI	
1. L'espai funerari. Concepte i significació	532
2. Topografia i ubicació de la necròpolis	534
3. Relació amb els aqüífers	538
4. Relació amb el paisatge antic	548
5. Orientació	552
6. La necròpolis com a centre	555
7. Relació amb el poblament i l'hàbitat	556
7.1 Generalitats	556
7.2. Caracterització i morfologia del poblament	557
A. Quantificació i tipologia dels dispositius	557
a) Dispositius d'emmagatzematge	564
b) Dispositius de combustió	570
c) Rases	571
d) Fons de cabana - grans retalls - estructures complexes	571
B. Distribució espacial	581
a) Característiques fonamentals	581
b) Agrupaments de població	585
c) Replantejament de la qüestió i proposta de model d'ocupació	602
7.3. Estructura social dels vivents	604
8. Organització de la necròpolis	609
8.1. Conceptes fonamentals	609
8.2. Clústers principals	612
A. El sector NE	612
a) Distribució espacial. Edat, gènere i aixovar	618
b) Distribució espacial. Tipus ceràmics i motius decoratius	620

c) L'agrupament familiar	637
B. Els empedrats CPR-247a i CPR-247b	640
C. L'empedrat CPR-1086	643
8.3. Anàlisi espacial general	646
8.4. Petits clústers i afileraments	655
CAPÍTOL 10	664
LA NECRÒPOLIS DE CAN PITEU-CAN ROQUETA. RITU FUNERARI	
1. Conceptes fonamentals	664
2. La mort humana	670
3. El ritu de la cremació com a paradigma	675
4. Seqüència del ritu funerari	681
5. Assaig de reconstrucció	684
CONCLUSIONS	698
BIBLIOGRAFIA	712
ANNEX	759

THE END

AGRAÏMENTS

Tothom és conscient que la redacció dels agraïments és el darrer que s'escriu. Ens embarga la sensació de deixar-nos algú sense esmentar, és per això que hom te la temptació de donar el dol per acomiadat, i fer uns agraïments genèrics, extensius a tothom que ha fet possible que la barca hagi arribat a bon port. La redacció d'aquests agraïments ens obliga a recordar els qui, d'una manera o altra, han participat, de manera conscient o sense saber-ho, en aquest viatge al coneixement. Els Agraïments són un exercici d'introspecció o inspecció interna del nostre subconscient. I quan hom es reconeix i ho intenta d'exposar públicament sobrevé la paüra de convertir el document en un epitafi, en un punt i final. Tampoc no volem transformar aquest excurs en una compilació de llocs comuns, en un *commonplace book*, disfressat d'un fals bonisme, amb el qual, ja sigui dit de pas, no ens hem identificat mai. Ara, quan porto una estona endreçant les meves coses i posant negre sobre blanc, me n'adono que estic endarrerint el moment de la veritat, el propòsit darrer de tot plegat. Així que, sense més dilació, comencem...

Un sentit reconeixement a totes les persones i ens socials que han treballat o que encara treballen, aportant esforç i professionalitat, pel bé d'aquest jaciment.

Un especial reconeixement als meus amics i companys arqueòlegs Noemí Terrats, Dra. Mònica Oliva, Dr. Fco. Javier López Cachero, Carmen Lara, Dr. Antoni Palomo, Dra. Núria Villena, Dra. Tona Majó i Alba Rodríguez.

Un especial reconeixement a l'Araceli Martín. Ànima i cos d'aquest projecte arqueològic.

Un especial reconeixement al Museu d'Història de Sabadell i als companys Genís Ribé, Roser Enrich, i al Joan Comasòlivas, actual director de l'Arxiu Històric de Sabadell i de la corporació de Museus de Sabadell. Vull fer extensiu aquest reconeixement al personal administratiu de l'Arxiu Històric.

Un especial reconeixement al Servei d'Arqueologia i Paleontologia del Dept. de Cultura de la Generalitat de Catalunya, i en particular a l'Antoni Martín, al Joaquim Folch, al Xavier Maese i a la Maite Miró, actual cap del Servei d'Arqueologia. Vull fer extensiu aquest agraïment al Ramón Ten, a la Dra. Maite Mascort i al Lluís Sanz.

Agraeixo a na Marta Córcoles, alumna del primer Postgrau en Il·lustració Científica de Ciències Naturals, que ha il·lustrat la reconstrucció del paratge de la necròpolis de Can Piteu - Can Roqueta.

Un sentit reconeixement als directors d'aquesta tesis doctoral, al professor i catedràtic de Prehistòria de la Universitat Autònoma de Barcelona Miquel Molist i a la professora Dra. Enriqueta Pons.

I com no podria ser d'una altra manera, un especial reconeixement, de gratitud i afecte, a la meva família, a la Lucía i al Martí. És un plaer tenir-vos al meu costat.

Sabadell, 25 de juliol de 2020

INTRODUCCIÓ

I. Presentació

Aquest treball té com a punt de partida un d'anterior intítulat *Caracterització de les estructures funeràries del bronze final de la necròpolis d'incineració de Can Piteu-Can Roqueta (Sabadell, Vallès Occidental)*, treball de recerca de tercer cicle, dirigit pel professor Miquel Molist, defensat en aquesta universitat el setembre de 2002, davant d'un tribunal format pels professors Vicente Lull, Miquel Molist i Enriqueta Pons. Val a dir que l'origen de tot plegat es remunta al segle passat -1995-, any en el qual vàrem codirigir la primera excavació d'envergadura realitzada en el paratge arqueològic de Can Roqueta -sector DIASA-. L'excavació, coordinada per la Universitat Autònoma de Barcelona i el Servei d'Arqueologia i Paleontologia del Dept. de Cultura de la Generalitat de Catalunya, va esdevenir una veritable escola d'arqueologia, de la qual em vaig endur, a banda d'una migrada soldada, un indeleble interès per la prehistòria recent d'aquest racó de la depressió Prelitoral Catalana. En aquells moments ja teníem la sospita que la necròpolis descoberta per Vila i Cinca, l'any 1913, devia ser a prop de la riera de Can Llobateres, a l'altra banda del torrent, i a escassos metres de DIASA.

L'expansió urbanística i industrial d'aquest lloc, intensificada a mitjans dels anys noranta, amb l'ampliació del polígon industrial homònim i la construcció de l'EDAR Sabadell - riu Ripoll, motivà la prospecció arqueològica i el seguiment sistemàtic dels rebaixos de terres en tot el sector. Aquesta és la circumstància on s'emmarca el redescobriments de la necròpolis de Can Roqueta. Poc ens pensàvem l'any 1995 que acabaríem excavant la dita necròpolis en qualitat de director tècnic, juntament amb la companya Carmen Lara, i la coordinació de l'Araceli Martín del Servei d'Arqueologia. La qüestió és que, vint anys després, la recerca encara resta oberta. Aquest treball n'és una bona mostra. De fet, n'és una mostra més, doncs, d'ençà que la vàrem excavar, entre el 1999 i el 2000, s'han succeït els treballs d'investigació, començant pel de na Carmen Lara, sobre la fase de la primera edat del ferro, o la tesis doctoral del professor Francisco Javier López Cachero, sobre els materials ceràmics de la necròpolis. L'any 2001, l'aleshores encara no professor de la Universitat de Barcelona López Cachero s'encarregà de dirigir, junt amb l'antropòloga Dra. Núria Villena, l'excavació de les urnes cineràries, i a nosaltres se'ns encarregà la coordinació entre ambdues fases d'excavació. No cal dir que l'excavació de la necròpolis va esdevenir, per a molts de nosaltres, un punt d'inflexió professional, acadèmic i intel·lectual. El nostre periple tampoc ha estat un camp de roses, les dificultats han estat múltiples, els entrebancs diversos i les discrepàncies certament abrandades. Això no obstant, els problemes s'han anat resolent amb creativitat i sobretot amb generositat, per part de l'administració i dels diversos companys implicats en el projecte. Crec que cal explicar això, per entendre que el treball que presentem es nodreix del *savoir faire* o del *know how* de tothom qui ha trepitjat, d'una manera o altra, aquest jaciment.

Com no podria ser d'una altra manera, i atès el nostre principal propòsit, també ens hem nodrit dels estudis i les dades procedents de la resta d'estacions: Can Roqueta II, Can Roqueta / Torre-romeu, Can Revella, sector DIASA, parcel·la 14 i un llarg etcètera. És important recordar que sense les dades d'aquests llocs arqueològics el nostre treball hauria estat més feixuc i menys conclouent.

II. Tema d'estudi i objectius

El propòsit principal d'aquest treball se centra en l'estudi de la mort i el costum funerari en el context d'una aldea del bronze final de la depressió Prelitoral Catalana. Amb aquesta finalitat pretenem emprar les dades que, d'una banda, ens proporciona la necròpolis d'incineració de Can Piteu-Can Roqueta, i de l'altra, l'hàbitat de Can Roqueta. És per això que una bona part del treball la dediquem a l'anàlisi pormenoritzat del cementiri homònim, des d'una perspectiva holística.

És important recordar que l'holisme, del grec *ὅλος* - *hólos* (total), és la concepció epistemològica que defensa com els sistemes —ja siguin físics, biològics, econòmics, socials, lingüístics, etnològics, arqueològics, etc.— i les seves propietats han d'ésser estudiats en conjunt i no només a través dels elements que els componen. Aquest procediment observa el sistema com un tot integrat i determina com es comporten les parts, mentre que un mer anàlisi d'aquestes no pot explicar per complet el funcionament del tot. Així les coses, l'holisme defensa la sinergia entre les parts que conformen un sistema i no la individualitat de cadascuna d'elles. Val a dir que un enfocament arqueològic holístic estudia el comportament dels ítems com una conseqüència de la matriu social en la qual s'agrupen, mentre que l'individualisme epistemològic dona prioritat a la interpretació subjectiva dels fenòmens arqueològics. En un principi, ens ha convingut desglossar l'objecte d'estudi en parts més simples, d'aquí l'estructura del treball, per així enfrontar-nos i resoldre cadascun dels temes de manera separada i independent. Ha estat per una mera qüestió pràctica. No obstant això, les conclusions ofereixen una visió global del tema que ens ocupa, aquesta ha estat la nostra pretensió.

L'element fonamental en qualsevol procés d'investigació és la hipòtesi. Entesa com a conjectura, possible o no possible, es basa en informacions prèvies i en la relació de dades. Així les coses, les dades obtingudes dels jaciments de Can Roqueta permeten d'establir una hipòtesi marc general que a continuació enunciem: el model d'ocupació que s'observa i el bagatge material identificat infereixen que el grup humà que va habitar en aquest sector del nord-est de la Península Ibèrica, entre els segles X i VIII cal. ANE, disposava de suficients recursos ideològics com per a dur a terme una explotació racional i planificada del territori. En aquest sentit, les dades proporcionades per la necròpolis i l'hàbitat suggereixen una organització social complexa, arrelada al territori, ancestral, que es va implementant de manera progressiva fins a l'adopció del ritu funerari de la incineració. El tractament social de la mort i la seva materialització permeten definir les característiques del sistema d'habitació, del model d'ocupació del territori i de les relacions amb altres grups culturals. A més, el culte funerari identificat suggereix l'existència d'una potent estructura magicorreliosa, que administra de manera simultània el devenir de vius i morts.

Quant a la mostra estudiada, el conjunt de dispositius analitzat és extens, però no complet. La necròpolis del bronze final està composta per 629 estructures, de les quals 600 són tombes d'incineració confirmades durant l'excavació. D'aquestes, només es van poder excavar completament en el laboratori 408 unitats, poc més d'un 65% del total recuperat. Aquesta és la mostra analitzada. Tanmateix, força representativa del total exhumat. De manera paral·lela, hem examinat altres dispositius relacionats amb les activitats para-funeràries que s'hi donaven a la necròpolis. A banda d'això, ha calgut reestudiar 208 estructures para-domèstiques del proper hàbitat de Can Roqueta.

El treball que presentem està estructurat en deu capítols. El primer és una historiografia i estat de la qüestió del període que estudiem —la transició entre l'edat del bronze i la primera edat del ferro—, atenint-nos als principals corrents d'estudi —arqueològics i antropològics— quant a la cosa funerària. En un segon capítol es contextualitza culturalment el fenomen funeràri. Estudiem les necròpolis i els espais destinats a la mort en el context del bronze final al nord-est peninsular. En el tercer capítol s'ofereix una visió succinta del territori on s'insereix el grup de Can Roqueta —la depressió Prelitoral Central Catalana—. Aquest capítol dona pas a un altre, que el complementa, on s'estudia l'escenari arqueològic en el qual es desenvolupa l'existència del nostre jaciment. El cinquè capítol és una història de la investigació del complex arqueològic de Can Roqueta. Aquest punt no és fútil, si tenim present que Can Roqueta és una estació arqueològica de 225 ha, excavada per etapes durant el darrer quart del segle XX, en la qual han intervingut equips diversos, i d'on sorgeixen les principals dades que fem en aquest treball d'investigació. El sisè capítol té com a únic objectiu presentar el jaciment de Can Piteu-Can Roqueta. Dins d'aquest apartat cal destacar el mètode d'excavació i el sistema de registre utilitzats en el decurs de la nostra intervenció. El setè capítol tracta dels processos tafonòmics esdevinguts en la necròpolis i de l'antropització de la mateixa, quelcom a tenir en compte abans d'analitzar la informació obtinguda. En el vuitè capítol estudiem en detall les sepultures del bronze final de Can Piteu-Can Roqueta: les fosses d'enterrament, les osseres, el contingut, els cobriments,... Com a colofó de l'estudi hem elaborat una tipologia d'enterrament. En el novè capítol reconstruïm els vincles de la necròpolis amb l'entorn temporal immediat, això és, amb la topografia, els aqüífers, el paisatge antic i l'hàbitat coetani. A més a més, analitzem el grau d'organització de l'establiment funeràri. En aquest capítol hem cregut convenient incloure un excurs crític sobre el model d'ocupació inferit a partir de les últimes dades recollides, tot plegat, posant l'accent principalment en una qüestió que ens preocupa de fa temps, com és el cas de l'hàbitat. Per acabar, tractem del ritu funeràri, des de l'arqueologia, l'antropologia cultural i la història de les mentalitats.

III. Addenda

Què ens cal afegir? El treball que avui presentem és fruit d'uns quants anys que duem interessant-nos per la cosa de la mort. Podríem dir que ha estat quelcom vocacional. No ens costa tornar a admetre que el camí no ha estat un camp de roses, com fa l'adagi. No m'estendré en els detalls, són quelcom personal. Simplement vull deixar constància de dos fenòmens transcendentals que ens han acompanyat durant la redacció d'aquest treball. Un, esdevingut al principi del periple, que té a veure amb l'anomenat procés per la independència de Catalunya, i un segon, encara més punyent, esdevingut en els darrers mesos, que és la pandèmia COVID-19. Aquests esdeveniments han fet que en ocasions em replantegés si pagava la pena la dedicació dispensada a una qüestió, en comparació, tan irrellevant a tots els efectes constatables. Si esteu llegint aquestes paraules és perquè vaig decidir tirar endavant, per bé que *no son bons temps per a la lírica*. Ni l'un ni l'altre no han conclòs, com tampoc ha conclòs la investigació encetada. Cal seguir recavant dades i persistir en el nostre propòsit que és, ni més ni menys, seguir treballant per l'arqueologia d'aquest lloc del món.

CAPÍTOL 1

HISTORIOGRAFIA. L'ARQUEOLOGIA DE LES PRÀCTIQUES FUNERÀRIES, I DE LA MORT?

1. Principals corrents d'estudi

1.1. L'historicisme

Els objectes i les estructures funeràries sempre van constituir el tema estel·lar de la recerca arqueològica tradicional. Convé fer ressaltar que el tema funerari se'l considerava dins l'esfera immaterial de les creences religioses, dubtant que existís una relació directa entre els costums funeraris i el món físic. Aquesta postura epistemològica accentuava la impossibilitat d'avaluar la societat a partir de les tombes. Les dades funeràries serviran per a proposar al·legories ideològiques a partir de semblances històriques o antropològiques i inferir propostes de cronologia relativa, gràcies a que l'evidència funerària solia procedir de conjunts tancats (Lull 1997, 65). Cal tornar a dir que el fenomen funerari és remès a l'esfera dels costums místics; les pautes funeràries premeditades són identificades sota la categoria de ritual funerari, per a ser abordades des d'una perspectiva interpretativa. Les creences religioses o les pràctiques culturals, que s'expressen en el ritual funerari, són al capdavant trets culturals ideogràfics compartits. L'estudi del ritual funerari s'integra per tant en el propòsit primer d'identificar *cultures arqueològiques* i reconstruir les seves trajectòries històriques, que seran interpretades en termes de *moviments migratoris* de pobles o *influències culturals* (Vicent 1995, 17). A diferència d'aquesta arqueologia historicista, altres investigadors creien indiscutible i directa la relació entre l'esfera funerària i l'esfera profana. En la dècada dels 40, G. Childe va proposar que les cultures més estables i progressives, en termes de l'augment de la capacitat econòmica social, amortitzaven pocs bens materials en el tractament funerari, a causa de la institucionalització de la propietat i l'herència. Defenia que a major progrés de la cultura material, menor era l'energia social invertida en els enterraments, és a dir, la despesa social en les necròpolis era inversament proporcional al desenvolupament tecnològic (Lull 1997).

Fins a la dècada dels setanta del segle XX, els estudis arqueològics sobre la mort han estat marcats per dues circumstàncies: primerament, pel paper que va jugar la unitat funeraria com a font d'informació restringida i, segonament, pel debat aferrissat, a voltes vehement, sobre els costums funeraris en el context dels estudis de les religions primitives en l'antropologia. A partir del concepte de *cultura arqueològica*, l'historicisme va establir les bases de l'arqueologia. Aquest pensament va permetre de superar el mer estudi de l'objecte per l'objecte, dels artefactes individuals, i centrar els esforços en la reconstrucció dels contextos arqueològics, és a dir, en la reconstrucció espacial i temporal dels conjunts artefactuals. L'arqueologia històricocultural va ser capaç de desenvolupar un mètode i una teoria sistemàtica de la construcció cultural. Per a Childe la cultura arqueològica és: [...] *un conjunto de los mismos tipos* [d'artefactes] *que se repite en varios lugares distintos* [...]. *Los antropólogos y los arqueólogos usan esta palabra para indicar modelos de comportamiento comunes a un grupo de personas, a todos los miembros de una sociedad* [...] (Childe 1982, 18). En relació a les tombes i a l'arqueologia funeraria explica el següent:

«Los hallazgos arqueológicos más sensacionales, los objetos más espectaculares expuestos en museos, proceden de enterramientos paganos. [...] la inmensa mayoría de los vasos griegos y las figuras de porcelana chinas, por no mencionar las espadas de bronce prehistóricas [...] y las urnas cinerarias, constituyen asimismo hallazgos de tumbas. Sin ellos, los arqueólogos raras

veces sabrían qué eran en realidad los fragmentos que excavan en los lugares domésticos. [...] algunos hallazgos de tumbas proporcionan la mejor prueba posible de asociación. Sin embargo, los datos de información estratigráficos son difíciles de obtener en los depósitos sepulcrales [...]» (Childe 1982, 81).

L'arqueologia historicista va trobar en l'antropologia el suport necessari per a interpretar els ritus o costums funeraris que els estudis de l'època permetien documentar. Des de finals del segle XIX, a partir dels casos d'estudi, l'antropologia comparada i la generalització dels paral·lels etnogràfics, es va establir el vincle entre les pràctiques funeràries i les creences que les motivaven, situant el factor determinant en el context de les actituds escatològiques i religioses vers la finitud humana i el món d'ultratomba.

La conceptualització antropològica quant al fenomen religiós va establir un seguit de premisses generalistes sobre les actituds de l'espècie humana vers el món d'ultratomba. En aquest sentit, el sociòleg francès David Émile Durkheim (2014, 87) explica que [...] *hasta en las sociedades más inferiores las almas de los muertos son cosas esencialmente sagradas y objeto de ritos religiosos*. En *Les formes élémentaires de la vie religieuse* (1912) l'autor defineix la religió com una mena de [...] *especulación sobre todo lo que no llega a comprender la ciencia, y más generalmente, el pensamiento definido [...]* (2014, 62). Segons Durkheim, les concepcions de tipus religiós tenen per objecte, abans de tot, expressar i explicar no el que hi ha d'excepcional o contrari a la norma, ans al contrari, el que elles tenen de regular i constant. Una altra idea per mitjà de la qual s'ha definit la religió és la de la divinitat. Segons el teòleg francès A. Réville, la religió [...] *es la determinación de la vida humana por el sentimiento de un vínculo que une el espíritu humano al espíritu misterioso cuyo dominio sobre el mundo y sobre él mismo reconoce, y al que desea sentirse unido*. D'aquesta manera, les ànimes dels morts i els esperits de tota classe són sempre objecte de cerimònies, i sovint d'un culte regular; i, no obstant això no són déus. L'antropòleg anglosaxó E.B. Tylor, substituï la paraula divinitat per la més àmplia d'esperit, i defineix la religió com la creença en éssers espirituals, d'aquesta manera tenien cabuda [...] *cierto número de tribus [...]* que no creuen en una divinitat suprema (Durkheim 2014, 69). Per éssers espirituals cal entendre subjectes conscients, dotats de poders superiors als que posseeix el comú dels mortals. Aquesta definició concerneix tant a les divinitats pròpiament dites com a les ànimes dels morts. És evident que el concepte de religió sobrepassa la idea de déus o d'éssers espirituals divinitzats. La religió és un sistema —és un tot format per parts— més o menys complex de mites, de creences dogmàtiques, de ritus i de cerimònies. Els fenòmens religiosos s'ordenen de forma natural en dues categories fonamentals: les creences i els ritus. Les primeres són estats d'opinió i consisteixen en representacions i interpretacions; els segons són determinades maneres d'actuar. Totes les creences religioses, simples o complexes, presenten un denominador comú: suposen una classificació de les coses, reals o irreal, en dues classes o en dos gèneres oposats —dicotomia o classificació binària—. La divisió dicotòmica del món, un que comprèn tot el que és sagrat i un altre tot el que és profà, és el tret distintiu de la lògica religiosa. Les creences religioses són representacions que expressen la naturalesa de les coses sagrades i les relacions que mantenen, entre si mateixes o amb les coses profanes. Els ritus són regles de comportament que determinen les relacions entre les persones i les entitats sagrades (Durkheim 2014).

Entre el teòrics fundacionals de l'antropologia de la religió sobresurt Tylor (1832-1917). Les seves hipòtesis sobre el somni, entès com la sèrie d'imatges i emocions que ocorren durant el son, i la teoria animista, en els seus trets essencials, són dignes d'encomi. Segons aquest autor (1871), el concepte d'ànima li hauria estat suggerida a l'ésser humà per l'espectacle, mal entès, de la doble vida que porta normalment, d'una banda en

estat de vigília o de consciència i per un altre durant el somni. Per a entendre com podia veure durant el seu somni indrets més o menys distants mentre el seu cos romania allitat, l'ésser humà hauria arribat a pensar-se a si mateix com constituït per dues persones: d'una banda el seu cos material i, per una altra, un segon jo, capaç d'abandonar l'organisme en el que resideix i recórrer l'espai a voluntat. La simple aplicació de les idees precedents al succés de la mort va transformar de manera natural l'ànima en esperit. Per a una intel·ligència elemental, el decés de la persona humana no es diferencia d'un perllongat esvaniment o d'un llarg somni. La mort consistiria en una separació de l'ànima i el cos, d'una manera anàloga a la que té lloc cada nit, solament que definitiva. Després de la destrucció del cos, els ritus funeraris tindrien com a objecte accelerar aquesta separació. Heus ací la transformació de l'ànima, de simple principi vital, animador del cos humà, ha passat a esdevenir un esperit, un geni tutelar o una deïtat. Com la mort és l'autora d'aquesta apoteosi (del grec antic *ἀποθέωσις* - *apothéōsis* o deïficació, al seu torn de *ἀποθεῶω* - *apothēōō* o deïficar), en el sentit d'elevat un mortal a la categoria dels Déus, és als morts, a les ànimes dels avantpassats, als qui es dirigeix el primer culte conegut de la humanitat, d'aquí els oferiments, els sacrificis, els banquetes, les oracions, les cerimònies i ritus, tot el conglomerat de pràctiques religioses. Cal considerar que als esperits se'ls ha d'apaivagar i el prudent és procurar-se la seva benignitat. Segons Durkheim (2014, 102-103), [...] *los primeros ritos habrían sido ritos funerarios, los primeros sacrificios habrían sido ofrendas de alimentos destinados a satisfacer las necesidades de los difuntos, los primeros altares habrían sido las tumbas*. A començament de segle XX, R. Hertz, deixeble de Durkheim, assenta les bases per a l'estudi de la mort. Després d'adoptar els fonaments de la sociologia de la religió, va elaborar un prolix assaig (1907) l'objectiu del qual va ser la mort. En aquest estudi, l'autor pretén demostrar com la mort representa quelcom més que un succés natural que afecta la persona humana: és un fet que influeix directament en el grup i en la seva consciència social. La noció central dels plantejaments de Hertz és el temps. La mort és un procés d'exclusió temporal de la persona. La importància d'aquest autor va quedar eclipsada per A. Van Gennep i la seva obra *Les rites de passage* (1909). La tesis de l'antropòleg francès és que tots els rituals comporten el passatge d'un determinat estat a un altre. Aquesta transició es compon de tres parts: primerament, es produeix la separació d'un estatus; segonament, es passa a una etapa marginal o de marginalitat, entre un i altre estat; i tercerament, es produeix l'agregació al nou estat (Van Gennep 2008). Van Gennep utilitza per a aquest estudi dades etnogràfiques dels *toda* d'Indonèsia i els *kol* de l'Índia, amb la finalitat de descriure la presència i la complexitat dels ritus de marge i d'agregació presents en les pràctiques funeràries. D'altra banda, l'antropòleg polonès B.K. Malinowski explica el fenomen de la mort dins de la seva teoria de la religió a partir d'una orientació psicologista; distingeix entre ritus amb una finalitat determinada i els que esdevenen un fi en si mateix, com els costums funeraris. Afirmar que gran part de la inspiració de les religions procedeix del fenomen de la mort: una de les més importants funcions de la religió és permetre a la persona no rendir-se davant la mort i/o la destrucció, i explica la creença en les ànimes com una resposta al fenomen emotiu més profund de la naturalesa humana, és a saber, el desig de viure i de seguir essent viu. En moltes cultures, la cremació s'associa, per exemple, a la creença en la transcendència de les ànimes, en el món d'ultratomba i en el Més Enllà. La cerimònia de cremació del cadàver permet l'alliberament de l'ànima i la seva transformació en esperit. Els gasos produïts per la combustió permetrien l'ascensió de l'esperit vers el món celestial i la seva excarceració definitiva (Rodríguez-Corral/Ferrer 2018, 90-91). Abundant en el tema, la base de la importància del foc en les pràctiques rituals és el seu caràcter transformador, funció que trobem en la majoria dels ritus de passatge (Van Gennep 2008). La relació entre el foc i els éssers humans no sols es redueix a la idea de la transformació alimentària o de comunicació social, sinó que inclou un tercer element: l'ús del foc per a comunicar-se amb els éssers sagrats. D'aquesta manera, el foc realitza la transformació i la purificació de les ofrenes, que ascendeixen en forma de fum vers la volta celestial, l'estatge dels déus. El foc permet la purificació de la matèria terrenal per a fer-

la molt més agradable als Déus. Fins i tot, en el moment de l'òbit, els ritus de cremació fan prevaldre la catarsis de les despulles del mort sobre la conservació del cos (Gracia 2003, 182-184).

Les propostes antropològiques de Tylor-Frazer estaran presents en l'imaginari col·lectiu dels arqueòlegs des de finals del segle XIX. Per exemple, Sir John Lubbock lord Avebury (1834-1913), banquer i polític anglès, més recordat com a antropòleg, entomòleg i divulgador de la prehistòria anglosaxona, va assumir les premisses de la tradició Tylor-Frazer. Afirmava que de la mateixa manera que els paquiderms moderns proporcionaven informació sobre la idiosincràsia dels extingits mamuts, les societats primitives modernes podrien esclarir el comportament dels éssers humans prehistòrics (Trigger 1992, 115). Al referir-se a un enterrament tumulari de l'edat del bronze afirmava: [...] *el cuidado con el que el muerto fue enterrado, y la costumbre de enterrar objetos con ellos, probablemente nos indica la existencia de una creencia en la inmortalidad del alma, y en la existencia material después de la muerte* [...] (Lubbock 1900, 133, vegeu Rodríguez-Corral/Ferrer 2018, 91).

Les creences espirituals dels éssers humans també queden representades en la manera en què es diposita el mort. Per exemple, J.G. Frazer (1854-1941) va considerar que l'origen de les làpides i els *cairns* es trobava en la col·locació de blocs de pedra pesants sobre les tombes, d'acord amb el principi llatí de "*sit tibi terra gravis*" (que la terra et sigui pesada). Aquesta locució llatina utilitzada com a epitafi, especialment a l'antiga Roma, comminava al mort a no sortir del clot. Una altra estratègia per impedir a l'esperit del mort que pogués anar a fer una volta i retornar al món dels vius era dipositar el cos del difunt flexionat i ben lligat. L'orientació de la sepultura, vers els punts cardinals, també respon a diverses creences, cobra sentit a través de l'analogia solar (posta = mort i sortida = vida) i en relació amb la creença en una altra vida després del cessament dels signes vitals. Finalment, la ubicació del dipòsit funerari també respondria a concepcions escatològiques particulars. Per exemple, els enterraments en contextos aquàtics, a prop dels rius o dels llacs, i subterranis, com les coves, sembla que podrien respondre a la creença que aquests llocs eren l'entrada a l'inframón, a l'Hades particular del col·lectiu. Altres motius podrien estar igualment relacionats amb la separació entre el món dels morts i el dels vius, i la por d'aquests als éssers espirituals. D'altra banda, els morts, enterrats a prop de les vivendes o a dins mateix de les cases, semblen manifestar el desig que tornin una altra vegada en forma de naixements d'infants dins del mateix clan, tribu o unitat domèstica, o que es converteixin en esperits protectors.

No obstant això, els contextos funeraris van servir com a font arqueològica d'informació per a determinar trets culturals més que gestos escatològics i/o postures cosmològiques. L'arqueologia historicista estava molt més interessada en el reconeixement dels pobles i les cultures pretèrites. Amb tot i això, el difusionisme va permetre establir que la variabilitat cultural es devia a contactes entre grups que produeixen hibridacions i/o substitucions de les formes rituals. Aquest marc va permetre assumir diversos pressupòsits: en primer lloc, les pràctiques funeràries permeten de determinar creences concretes; en segon lloc, les transformacions i els canvis de la pràctica funerària han de ser atribuïts, per tant, a transformacions i canvis en les creences; i en tercer lloc, la causa d'aquestes transformacions s'explica a partir de les migracions dels grups humans i de la difusió de les idees per contacte entre cultures. La premissa fonamental d'aquesta corrent de pensament, per la qual es pressuposa que tots els aspectes culturals d'un grup humà ics, entre els quals les pràctiques i les evidències funeràries, són de la mateixa utilitat per a la reconstrucció històrica, fou considerada errònia per l'antropòleg nord-americà A.L. Kroeber. Sobre la proposició històricocultural, la constatació de múltiples formes de ritus funeraris en una comunitat ics havia de reflectir una mescla cultural. Després d'estudiar el registre material de comunitats natives de Califòrnia (1907), li va portar a descartar la idea que els costums funeraris fossin una característica cultural específica d'un grup social i un reflex inequívoc d'un sistema de

creences compartit per totes les persones de la comunitat; ans al contrari, l'autor redueix la praxis funerària a una qüestió de simple moda, controlada per les actituds emocionals dels individus (Kroeber 1927). El ritual funerari ha d'explicar-se com la manera escollida més adequada per a desfer-se del cos humà, en un context concret de paüra, ansietat i inseguretat existencial. Bé, tant de bo les coses fossin tan senzilles d'explicar... Per a Rodríguez-Corral i Ferrer (2018, 92), dues conclusions es desprenen del treball de Kroeber: els costums funeraris no serveixen d'indicadors arqueològics per a determinar la mobilitat dels pobles ni la difusió cultural; i el registre funerari, al ser un producte de l'afectació emocional, també dificulta l'estudi de la religió i de les creences de les comunitats pretèrites. D'aquesta manera, Kroeber atacava el difusionisme més recalcitrant —adduint que la pràctica de la cremació dels difunts pot haver estat adoptada en diferents contextos de manera independent i espontània— i, alhora, reduïa les pràctiques funeràries a simples gestos funeraris, sense cap mena de transcendència espiritual, mers actes pragmàtics.

Les restes funeràries i les arqueologies preprocessualistes¹

- Les restes funeràries són una manifestació de les creences religioses.
- La diversitat i recurrència de la cultura material són interpretades de manera ideològica.
- Desconfiança davant la incapacitat d'assolir valoracions socials.
- Interpretacions senzilles mitjançant analogies formals procedents d'informació històrica i etnològica.
- La despesa social en les necròpolis era inversament proporcional al desenvolupament tecnològic.
- Les sèries artefactuals funeràries procuren cronologies relatives.
- Dèficit d'anàlisis quantitativs precisos.
- Èmfasi en la descripció formal.

1.2. El procesualisme i l'Arqueologia de la Mort

Al contrari del que es podria esperar, malgrat la seva rellevància social i el potencial que té per a comprendre la idiosincràsia dels col·lectius humans, el món d'ultratomba prehistòric ha donat lloc a un nombre reduït de treballs científics d'envergadura que, això sí, han tingut un considerable impacte en el món de l'arqueologia. A més de la seva escassetat, cal assenyalar el seu caràcter marginal dins de l'etnoarqueologia. Entre els pocs treballs de camp realitzats amb societats premodernes es pot comptar el de Nicholas David sobre pràctiques funeràries en les muntanyes Mandara de Camerun i Nigèria. En la seva recerca, David (1992) passa revista a totes les qüestions materials que més ens preocupen als arqueòlegs: preparació del mort, aixovar, ofrenes, forma i construcció de la sepultura, posició del cadàver en la tomba, orientació, reutilització dels sepulcres, relació entre necròpolis i hàbitat, etc., i vincula totes aquestes qüestions amb aspectes de caràcter ideològic, valors, actituds i comportaments culturals (González Ruibal 2003, 149-150).

A partir de la dècada de 1970 els estudis arqueològics es veuran influïts per l'existència de noves inquietuds i preocupacions quant a l'estudi de les formacions socials prehistòriques que, en gran mesura, derivaven d'un seguit de plantejaments innovadors vinculats a l'antropologia i a la *new archaeology* o *escuela processualista*. Durant aquesta dècada es renoven els enfocaments i els procediments metodològics d'estudi, alhora que assistim a una intensificació de la recerca i del registre funerari prehistòric prou important com perquè hagi estat qualificada específicament com *archaeology of death* (*arqueologia de la mort*). L.R. Binford (1971) va

¹ Segons Lull/Picazo 1989; Lull 1997-1998.

ser qui va encetar la sendera de l'arqueologia funeraria, en desenvolupar la teoria antropològica de l'estatus i proposar conceptes de gran aplicació en l'actualitat, com la identitat social, la relació d'identitat i la persona social. Igual que en altres casos, l'arqueòleg nord-americà va recórrer a l'antropologia sociocultural i a la comparació entre cultures per arribar a conclusions arqueològiques. Després d'analitzar els costums i les cerimònies funeràries de gairebé quaranta societats actuals, va observar que en la majoria d'elles s'emprava el ritual funerari per a marcar l'estatus, el parentiu i el gènere i, en menor mesura, l'edat, la causa i el lloc de la defunció. També va documentar una relació entre la complexitat social i el nombre de característiques que se simbolitzen en la sepultura, de manera que les comunitats sedentàries que practicaven una agricultura de caire intensiu eren les que més atributs representaven i els caçadors-recol·lectors i pastors els que menys. A més, accepta que [...] *la forma y estructura que caracterizan las prácticas funerarias de cualquier sociedad están condicionadas por la forma y complejidad de las características organizativas de esa sociedad* (1971, 235), i com a contrapès als arguments de Childe, proposava que a major complexitat en l'organització social, major complexitat existirà en les formes i estructures de les pràctiques funeràries.

Binford va basar els seus arguments en l'antropologia d'A. Radcliffe-Brown (1935) i E. Evans-Pritchard (1979). Aquests autors addueixen que els fets religiosos tenen una relació funcional amb el sistema social. El primer ens diu que la religió està integrada per dos elements: creences i observances (Radcliffe-Brown 1986, 177), i que per a comprendre una religió s'ha de començar estudiant les observances o ritus, més que les creences. De la mateixa manera, [...] *las ceremonias son el vínculo que mantiene unida a la multitud*. L'autor defensava que l'estructura de les cerimònies funeràries confirma l'estatus relatiu de les persones o dels grups humans. Per la seva banda, Evans-Pritchard a *La religión nuer* (1982) demostra com els costums funeraris signifiquen entre els aborígens diversos tipus de nocions religioses: sobre el concepte de deïtat, sobre els esperits, sobre els sentiments de dolor, quant a la metafísica i el destí després de la mort, però també sobre la relació entre vius i morts, el concepte de persona —per exemple, el tipus d'enterrament permet de diferenciar l'estatus o el rol social del mort—, les relacions socials i el parentiu. Per tant, els morts sancionen l'ordre social i familiar (Román *et al.* 1991, 62). Posa l'accent en la necessitat de recórrer als estudis comparatius per a extraure una mica de valor a l'estudi dels fets funeraris i no conformar-nos amb les descripcions ni amb les classificacions.

Binford mantenia que el primer deure de l'arqueòleg/a era explicar les relacions reflectides en el registre. En concret, rebutjava la idea que fos més complexa la reconstrucció de l'organització social o de les creences religioses que la del comportament econòmic. La idea que els arqueòlegs podien analitzar qualsevol qüestió que pogués ser tractat pels antropòlegs, i durant períodes de temps molt més llargs, es va guanyar el suport de molts arqueòlegs que se sentien desencantats per l'enfocament historicista centrat en la cultura material mòble (Trigger 1992, 281). Des de bon principi, Binford va ser crític tant amb el relativisme cultural de Kroeber com amb el programa del corrent històricocultural. Per a aquest investigador (1971), precisament la variabilitat del ritu funerari enfront de la uniformitat de la resta dels trets culturals, no impedeix de sostenir, com fa Kroeber, que les pràctiques funeràries estiguin vinculades a l'estructura cultural.

Les teories d'aquest investigador addueixen la certesa que a partir de l'estudi dels contextos funeraris s'obté la informació fonamental per a conèixer la idiosincràsia de les societats vives. Ara sabem que això no és ben bé així, per bé que els contextos funeraris continuen aportant la major quantitat de documents. Dades que ens informen de les característiques morfològiques dels individus, dels objectes, de les creences, del sistema d'ocupació, dels recursos biòtics, dels factors abiòtics (p.ex. climatologia), de l'organització i de les relacions socials, etc. En general, les diverses tendències, formulacions i enfocaments de l'estudi del registre funerari

parteixen de la premissa següent: la cultura material —principal objecte d'estudi de la nostra disciplina— en relació amb la mort reflecteix les condicions materials i socials del grup humà que les duu a terme. Com hem dit més amunt, la mort o cessació de la vida és un dels elements més importants de l'existència humana. La paradoxa es fonamenta en l'analogia *mortis - entis* de J. Ferrater Mora (1967, 426): *Ser real es ser mortal, y ser mortal es ser real. Cualquier realidad es lo que es en virtud de su modo de cesación, y cualquier realidad cesa de tal o cual modo en virtud de lo que es*. La mort, com a manifestació natural irreductible, s'oposa de manera frontal a la cultura, entesa com a domini de la naturalesa. La paüra i la no acceptació de la mort han comportat durant quasi tota la història la seva sublimació —mecanisme de defensa mitjançant el qual l'ésser humà orienta cap a activitats compensadores, com ara la ciència o l'art, conflictes que el pertorben, com ara la mort— a través de la transformació en un fet col·lectiu i social, no individual. Conseqüentment, la mort i el mort passen a tenir un estatut social. Els costums i les pràctiques funeraris es transformen en la justificació de determinades condicions socials i materials de vida destinada a perpetuar una realitat social determinada (Rafel 2005, 200).

Convé destacar que els plantejaments de Binford no són del tot nous. Des de les acaballes del segle XIX, alguns etnòlegs i/o arqueòlegs, com H.C. Yarrow o J. Lubbock, ja havien reconegut la influència directa de les variables socials: edat, gènere, rol o parentiu, en el tractament del mort. Per exemple, en la dècada de 1940, les tombes excavades en el jaciment austríac de Hallstatt no només eren considerades pels arqueòlegs com una evidència d'una identitat cultural concreta, sinó que també eren considerades com el reflex d'una forma concreta d'organització social. A finals dels anys seixanta del segle XX, emprant exemples antropològics, l'arqueòleg anglès P.J. Ucko va denunciar el perill que suposava establir correlacions arqueològiques estrictes entre la pràctica funerària, l'estructura social i la identitat del finat. Aquest autor va posar en entredit les correlacions senzilles entre el registre funerari i la vida social, al presentar una sèrie de casos de molt difícil identificació per part de la comunitat científica (González Ruibal 2003, 150). Tanmateix, i malgrat els advertiments quant als postulats de Binford, la teoria d'aquest darrer va tenir una repercussió decisiva en el pensament arqueològic contemporani. Amb una concepció estructuralista del símbol, l'autor assenyalava que la relació existent entre el signe i el significat és arbitrària. El sentit i la funció del ritual funerari pot variar d'un grup a un altre. Explica aquest fenomen en termes sistèmics: les lleis que governen l'existència i la distribució d'un element cultural determinat —p.ex. la pràctica de la incineració— en un sistema difereixen quan aquest element s'integra en altres sistemes amb una organització diferent. El reconeixement per part dels subjectes que reben els ítems de referència pot provocar l'acte de simbolització i la proliferació de signes dins dels sistemes socioculturals. Assumeix que en tot sistema social ha d'haver-hi una correlació entre el nombre de posicions socials i el nombre de símbols que designen tals unitats. Segons l'autor, qualsevol fenomen funerari presenta dos components: primerament, *la persona social del mort*, és a dir, el conjunt d'identitats que el mort va mantenir en vida i que han d'ésser reconegudes en el ritu funerari; segonament, s'ha de tenir en compte la composició i dimensions del grup social reconixedor. El seu estudi comparatiu de quaranta societats li permet concloure que les formes d'enterrament es relacionaven amb els elements que determinaven la diversitat interna del col·lectiu i, per tant, de la seva organització social. Els diversos atributs identitaris del difunt serveixen com a criteri per a un tractament diferencial de la persona morta. Aquests atributs són: l'estatus social, el gènere, el parentiu i l'edat. Així doncs, els rols socials que sol desenvolupar un individu dins del seu grup es veuen reflectits en el nombre de representacions simbòliques d'aquests rols, la qual cosa queda expressat de manera adequada en diverses accions: en el tractament del cos, en l'arquitectura de la tomba i en l'aixovar. Això no obstant, també va observar que, de vegades, altres circumstàncies, com la causa o el lloc de la mort, poden intervenir, alterant les obligacions que els membres

de la comunitat havien contret amb la persona morta, derivades de la seva condició social definida en vida i, per tant, variant el procés ritual. Binford també va establir una correlació entre la complexitat social i la complexitat del tractament ritual del difunt. En les societats igualitàries tipus caçadors —recol·lectors, el tractament diferencial seria mínim en la pràctica funerària i vindria marcat per qüestions de gènere i edat; mentre que en les societats estratificades —grups sedentaris que practiquen una agricultura intensiva— el tractament diferencial vindria marcat per criteris d'estatus i parentesc. En síntesi, l'arqueologia de Binford va suposar un gran canvi respecte al model anterior: la forma i estructura de la pràctica funerària està condicionada per la idiosincràsia social del subjecte difunt, i per la complexitat del sistema que estableix els tipus possibles de persona social (Rodríguez-Corral/Ferrer 2018, 93; sobre la *teoria general de sistemes* veure Trigger 1992, 283-292).

Aquesta no és l'única estratègia interpretativa que la New Archaeology va adoptar per a renovar l'anàlisi dels contextos funeraris. L'arqueòleg nord-americà A. Saxe (1971) va introduir l'estudi estadístic sistemàtic aplicat a l'arqueologia funerària. D'altra banda, va iniciar l'estudi de la dimensió espacial de les sepultures amb nous plantejaments teòrics. La idea central és que l'acte d'establir una àrea concreta on poder enterrar els morts, segons els preceptes socials del grup, implica un element de permanència. L'arqueòleg nord-americà suggerí que en aquells grups en els quals el proclamar-se descendent d'un avantpassat mort legitima el dret a l'ús de la terra hi haurà sempre àrees formals reservades exclusivament a la col·locació dels morts —necròpolis i/o enterraments col·lectius—. Per tant, l'agrupament d'enterraments en espais monumentals no seria sols un reflex de les creences religioses, sinó que també tindria un significat socioeconòmic evident. La majoria dels grans espais reservats al dipòsit dels morts haurien d'ésser considerats com a marcs o senyals territorials de societats segmentàries (Renfrew/Bahn 1993, 189). L.G. Goldstein (1981) va revisar el plantejament de Saxe i va relacionar els costums funeraris amb els models d'assentament i de subsistència, els sistemes hereditaris i els recursos naturals bàsics. L'autor afirma que si existeix un espai del territori, ben delimitat, especialitzat i permanent, específic per a dipositar els morts de la comunitat, llavors és molt probable que aquest territori pertanyi a un col·lectiu humà amb drets sobre el seu ús i el control sobre els recursos naturals bàsics. Quant més formada i organitzada estigui l'àrea d'enterrament més concloent és aquesta interpretació. Els postulats establerts per Binford i Saxe van permetre el desenvolupament i consolidació d'una arqueologia funeraria centrada en l'estudi de l'organització social a partir de l'anàlisi dels contextos funeraris: les tombes, els morts i el dipòsit d'artefactes. D'aquesta manera, es va generalitzar en el discurs arqueològic un conjunt de criteris fonamentals per a establir correlacions entre la riquesa, la complexitat i la jerarquització social, centrats en la inversió d'energia en la construcció de la sepultura, en l'obtenció i/o fabricació dels objectes de l'aixovar, i en la tipificació formal dels contextos funeraris. Renfrew (1979) ha dedicat la seva carrera a estudiar els grups prehistòrics europeus. A més de dur a terme una gran revisió de la cronologia d'Europa, ha emprat tècniques introduïdes per la New Archaeology a l'hora de tractar aspectes com l'organització espacial dels monuments funeraris neolítics europeus. Considera que [...] *el análisis de la organización espacial de los monumentos i el estudio de la inversión de esfuerzo realizada por sus constructores nos permiten sacar conclusiones sobre la organización social de la época* [...] (Renfrew/Bahn 1993, 187). Al seu torn, el britànic Andrew Fleming (1973) va analitzar la relació existent entre les càmeres funeràries i les dimensions del túmul que les cobria, en els enterraments de l'edat del bronze de les illes britàniques. Això li va permetre de correlacionar les estructures tumulàries grans amb càmeres petites amb enterraments d'individus d'alt rang social. D'altra banda, l'aixovar va servir com a marcador social. En síntesi, a l'assumir que les pràctiques funeràries reflecteixen l'estructura social d'una comunitat determinada, el context funerari —sepultura, mort i aixovar— es transforma en una font de documentació fonamental per a copsar la naturalesa de la societat. D'aquesta manera, les pràctiques

funeràries van deixar de tenir interès en el marc dels estudis de les religions primitives, i com argument del moviment de pobles i cultures. Les pràctiques funeràries seran interpretades com a marcadors territorials de societats segmentàries en el context del desequilibri entre la societat i els recursos vitals per a la comunitat (Renfrew 1976; Chapman 1981; 2003). L'arqueòleg i antropòleg nord-americà J.A. Tainter (1973; 1978) recull la línia teòrica iniciada per Saxe i seguida per Binford, i desenvolupa la categoria de "despesa d'energia" —o esforç invertit en el ritual d'enterrament— al considerar-la determinant per a l'establiment de l'estatus. Atès que la jerarquització social determina complexitat estructural, l'autor va establir una interdependència entre l'energia invertida en l'arquitectura funerària i la complexitat social.

Les restes funeràries i les arqueologies processualistes²

- La realitat funerària és una expressió de la realitat social.
- La morfologia i l'estructura de les manifestacions funeràries resten subordinades a la complexitat de l'organització social: a major complexitat estructural, major complexitat funerària.
- Els costums funerals permeten identificar socialment a la persona enterrada.
- Variabilitat funerària és equivalent a desigualtat en el procediment funerària, i s'extrapola a la vida de la persona social. Les persones socials s'acomoden a l'estructura social que les legitima.
- Relació directa entre variabilitat material i complexitat social.
- L'anàlisi d'un col·lectiu de persones socials permet l'aproximació a l'organització social.
- Els dipòsits materials funerals sintetitzen la idiosincràsia del mort com a persona social.
- La significació de les pautes funeràries es fonamenta en analogies etnogràfiques i historicistes.
- La contrastació de conjectures descansa fonamentalment en dades etnogràfiques (independents).
- S'ambiciona una *llei de la complexitat* que doni compte de la complexitat social.
- Epistemologia diversa. Tractament formalitzat i quantitatiu de les dades: anàlisis estadístics, etc.
- Vindicació de l'individu com a motor de la cosa social.

1.3. El postprocesualisme i la postmodernitat

Tot i que va ser P.J. Ucko (1969) qui va qüestionar les correlacions senzilles entre el registre funerària i la vida social, seran els arqueòlegs postprocesuals els que reaccionin contra la New Archaeology i el procesualisme, i la interpretació directa de les tombes. L'arqueologia postprocesual o postprocesualisme, també anomenada arqueologia radical o contextual, és un moviment sorgit a la universitat de Cambridge, a les darreries dels 80, com a reacció als plantejaments sistemàtics i funcionalistes de l'*archaeology of death*. L'arqueòleg britànic I. Hodder (1982), enfront de les visions que en aquells moments imperaven entorn a la New Archaeology, va defensar que es pot manipular el ritual funerària amb la finalitat d'oferir un determinat missatge, de vegades contraposat a la realitat social, i que en les sepultures es poden veure més les aspiracions i la ideologia de les persones que enterren que les del mateix afectat. El seu enfocament contextual (Hodder 1994, 133 i ss.) ha estat reconegut com el principal desafiament i el paradigma rival de l'arqueologia processual (Renfrew/Bahn 1993, 323). Abans, però, d'arribar al que diu Hodder, cal recordar que el corrent postprocesualista també va recórrer a l'analogia etnogràfica, amb l'objectiu concret de desacreditar la validesa de les generalitzacions transculturals i les *correlacions simplistes* establertes pels arqueòlegs processualistes. Si la New Archaeology es va interessar per les semblances socioculturals, els autors postmoderns s'interessaran precisament per la

² Segons Lull/Picazo 1989; Lull 1997-1998.

cosa contrària: les *dissonàncies culturals*. L'ús de l'analogia postprocessual pretén de rastrejar les diferències entre les experiències pretèrites i les del present. L'arqueòleg anglosaxó M. Parker Pearson (1982) va ser un dels primers investigadors d'aquesta nova manera de pensar en assenyalar el perill que suposa considerar les pràctiques funeràries com un reflex de l'estructura social. Binford (1971) havia suggerit l'existència d'una correlació general entre la complexitat del cerimonial funerari i la complexitat de l'organització social. El fet és que, Parker Pearson va aconseguir demostrar, arran d'un estudi sobre pràctiques funeràries modernes i recents a Cambridge³, que les generalitzacions de Binford no prenen en consideració la transformació cultural de la relació entre els enterraments i les persones. Inclús una societat altament diferenciada com la del tipus trobat a Cambridge, podria molt bé optar avui per enterrar els seus morts sota formes "igualitàries" (Hodder 1994, 17). En definitiva, Parker Pearson demostrà que la correlació entre les pràctiques funeràries i l'estructura social del mort no funciona en tots els contextos. No obstant això, els primers arguments crítics en contra de la doctrina Binford/Saxe van ser presentats per Ucko (1969). Va demostrar la dificultat que comportava distingir diferents nivells de riquesa en els enterraments. Segons l'autor anglès, en molts casos, les demostracions de riquesa, poden restar subordinades a sancions rituals i/o socials: destrucció cerimonial d'objectes, etc. També va assenyalar quelcom evident: els artefactes que apareixen dins de la tomba poden tenir més funcions que la de representar el rol social del mort⁴. Per al postprocesualisme, la cultura material no ha d'entendre's com un reflex de la societat sinó com a *formes materials socialment actives* (Hodder 1982, 141-146). En aquest context, els plantejaments de Hodder sobre el paper actiu de la cultura material són la concepció més liberal d'aquest esforç en arqueologia (Rodríguez-Corral/Ferrer 2018, 96). Recolzant-se en les dades obtingudes sobre els enterraments *nuba* del Sudan, l'autor (1982) repassa les premisses establertes per Saxe, i conclou que les pràctiques funeràries reforcen una concepció social que solament és una part del que s'existeix en la pràctica. Hodder nega que les tombes siguin naturalitzacions ideològiques de l'orde social, i rebutja la comesa social de les instal·lacions funeràries com a demarcadores territorials. En aquest sentit, i contràriament al que sosté la New Archaeology, en nombroses ocasions, els monuments megalítics serien ocultats deliberadament amb la finalitat que no poguessin ser vistos des dels ocupacions o des d'altres àrees d'activitats (Tilley 1993, 79; Hodder 1994, 40; Parker Pearson 1999, 124).

³ Parker Pearson va comparar els costums funeraris de les poblacions de Cambridge en els anys setanta i en l'època victoriana (1837-1901). Va estudiar l'edat, el gènere, la professió, la religió, i marcadors com els bens materials, les característiques dels taüts, el tractament del cos, la monumentalitat de les tombes, etc. L'autor va comprovar que mentre en època victoriana les sepultures reflectien inequívocament el rol social de l'individu enterrat, en els cementiris del darrer terç del segle XX l'enterrament fou una qüestió subestimada per totes les classes socials (Rodríguez-Corral/Ferrer 2018, 95).

En aquest sentit, podem portar a col·lació un altre exemple, el dels *berawan* de Sarawak (Malàisia): [...] *no se trata de un caso aislado. Estamos demasiado predispuestos a dar por sentado que la importancia de una persona se refleja en lo lujoso que sea su funeral o entierro. [...] Los berawan de Sarawak construyen magníficas tumbas para los huesos de simples don nadie que no son sino los puntales de las ambiciones de parientes arribistas. A quien se festeja y se encumbra mediante una suntuosa tumba a orillas del río es al organizador, no al inquilino que [en teoría] recibe el homenaje [...]* (N. Barley 2000, 152).

⁴ Per exemple, entre els *nankanse* de Ghana, els elements que es disposen al costat del mort pertanyen als vius, i són col·locats allí per evitar que la seva ànima quedi atrapada en la tomba. Conseqüentment, aquests artefactes poc tenen a veure amb la vida del finat. En cap cas reflecteixen l'estatus o rol social de la persona enterrada, ni l'estructura social del grup (Rodríguez-Corral/Ferrer 2018, 96).

Enfront de les interpretacions funcionalistes, Hodder proposa una nova lectura en clau simbòlica. Afirmar que les *casas dels vius* podrien estar simbòlicament representades en la morfologia dels enterraments: [...] *Yo he afirmado asimismo (Hodder 1984) que las tumbas neolíticas «significan» casas, descubiertas en otros lugares de Centroeuropa donde desempeñaban un papel importante en las relaciones masculino/femenino (Hodder 1994, 50). [...] La argumentación viene reforzada por los ocho puntos de semejanza entre las tumbas largas y las casas largas de la misma época de la Europa central. Luego el hecho de que las tumbas signifiquen casas se sitúa en un contexto social apropiado. En un análisis sobre el intercambio de hachas neolíticas en Britania, explicamos que las hachas tenían un significado subjetivo más allá de su valor utilitario, porque era el único objeto-tipo que aparecía pintado en las tumbas [...] (Hodder 1994, 115-116).* Més amunt parlàvem de l'estudi etnoarqueològic entre els *nuba* sudanesos, on Hodder analitza l'ús particular que entre aquests col·lectius es fa de les oposicions estructurals —vida/mort, home/dona, net/brut—. L'autor no nega que els enterraments expressin diferències de gènere, edat o de grup, ni que la clusterització funeraria en necròpolis comunals emfatitzi els drets heretats per la comunitat sobre el territori, amb tot, en aquest context cultural també hi ha una clara relació simbòlica entre la mort, els cereals i la fertilitat. Entre els *nuba*, la decoració té una funció apotropàica: delimita i protegeix de la brutícia simbòlica els espais sensibles que estan destinats a l'elaboració dels aliments o a la condícia de les persones (Hodder 1994, 52-54 i 66-67). En aquest context, la mort és una amenaça perquè trenca amb el cicle de la vida i posa en perill la continuïtat de la comunitat. Per tant, requereix de la pràctica cerimonial —purificadora— i del poder dels signes per a restablir l'equilibri. El decés d'una persona és contrarestada, a diferents nivells, amb símbols de fertilitat: a través de la semblança entre els enterraments i els graners, l'ús de ceràmiques per cloure l'entrada de les sepultures i els graners, l'ús de cendres durant l'enterrament —símbol de fertilitat, fortalesa i continuïtat— o el recobriment del cos del mort amb pells de porc. Tanmateix, el trencament dels objectes associats amb el mort i els ritus relacionats amb la fertilitat del gra permeten expel·lir la impuresa del cadàver.

Les teories de Hodder van ser aplicades per M. Shanks i C. Tilley (1982). Prescindeixen del concepte *hodderià* de context, introduint la idea de *iterabilitat* o repetició en l'anàlisi estructurada de la cultura material mòble, assumint un relativisme interpretatiu i la possibilitat de fer diferents lectures. D'aquesta manera, la plenitud del significat de la cultura material s'aconsegueix per virtut de la seva relació amb altres símbols, per tant, el significat del registre arqueològic no pot reduir-se als elements que componen el sistema. Des dels temps de Collingwood i Dilthey hi ha hagut un considerable desenvolupament en la comprensió de l'hermenèutica⁵, una bona part de la qual s'ha utilitzat en arqueologia (per exemple Shanks/Tilley 1987). Amb el temps l'art de la interpretació ha anat adquirint un significat més general. Segons Hodder (1994, 161), [...] *la hermenèutica*

⁵ Hermenèutica o expressió d'un pensament. És la ciència de la interpretació. Mètode de comprensió de les ciències humanes mitjançant la contextualització d'allò que s'interpreta (termcat 2020). Segons J. Ferrater Mora: [...] *El sentido que tiene hoy el vocablo 'hermenéutica' se aproxima al destacado al principio de este artículo. Tal sentido procede en gran parte del uso de ερμηνεία para designar el arte o la ciencia de la interpretación de las Sagradas Escrituras. Este arte o esta ciencia puede ser: interpretación literal o averiguación del sentido de las expresiones empleadas por medio de un análisis de las significaciones lingüísticas, o interpretación doctrinal, en la cual lo importante no es la expresión verbal, sino el pensamiento. A veces se llama hermenéutica a la interpretación de lo que está expresado en símbolos. Aunque esta última significación parece al principio tener poco que ver con la anterior, está estrechamente relacionada con ella en tanto que las expresiones que hay que interpretar son consideradas como expresiones simbólicas de una realidad que es menester "penetrar" por medio de la exégesis (Ferrater Mora 1951, 837).*

implica la comprensión del mundo no como un sistema físico [...], sino como un objeto del pensamiento y de la acción humanas. Shanks i Tilley consideren que cal intentar descobrir el que hi ha al darrere dels fenòmens, les semblances i les diferències que constitueixen els patrons de la cultura material moble en un context temporal i espacial (Shanks/Tilley 1987, 102). Per exemple, sostenien que el ritual funerari de les tombes neolítiques escandinaves, aparentment igualitari i col·lectiu, amagava profundes desigualtats socials en el si de les comunitats agrícoles. En aquest cas, el ritu funerari esdevé una afirmació de la cosa col·lectiva, una negació de la cosa individual i de les diferències dels individus; d'una manera definitiva, la negació de les relacions asimètriques que existeixen en la vida. Com Hodder, Shanks i Tilley, també Parker Pearson defensa que el ritual funerari, lluny d'ésser un fidel reflex de la societat, és més aviat un escenari de manipulació per part dels vius. La pressió social i les transformacions operades en la mentalitat modifiquen el concepte de la mort en la seva dimensió social i simbòlica, i influeixen en el ritu funerari. Com ja hem assenyalat més amunt, l'autor va observar que existeix una manca de correlació entre el benestar econòmic del difunt i l'ostentació expressada en les exèquies i en l'arquitectura funerària. A. Cannon (1989) també ha analitzat la relació entre l'exhibició de la riquesa i el ritual funerari. Com en el cas de l'anterior autor, Cannon recorre a l'Anglaterra victoriana i l'actual per demostrar les seves hipòtesis, però, al contrari d'aquell, presta més atenció als canvis periòdics, recurrents, que es produeixen en el ritual funerari. Segons aquest autor l'ostentació pot no ser una mesura estàtica de l'estatus social, ans al contrari, pot seguir un cicle d'associacions d'estatus de dalt a baix. Cannon també utilitza un cas etnohistòric, el dels *iroqueses* del nord-est dels Estats Units d'Amèrica⁶. Arriba a constatar com les cerimònies funeràries d'un mateix col·lectiu social evolucionen amb el pas del temps. La primera interpretació que s'escau és que la influència de la colonització i de la ideologia europees van incidir negativament en el normal desenvolupament dels costums funeraris *iroqueses*. L'autor de la investigació és d'un altre parer: la pròpia evolució social iroquesa es troba en l'arrel dels canvis culturals. Tant Cannon com R. Bradley assenyalen que els cicles d'ostentació funerària i la translació d'aquesta ostentació a altres àmbits de l'estructura sociocultural poden tenir el seu reflex en diverses cultures arqueològiques, com la Grècia clàssica o la Dinamarca de la primera edat del ferro.

La temptativa d'estudiar la cultura material dels llocs funeraris com un sistema estructurat de dissonàncies, o com un sistema de discurs, aviat va mostrar les seves mancances. Com van reconèixer Shanks i Tilley (1987) i Hodder (1989), l'aproximació simbòlic-cultural és incapaç de donar comptes de la historicitat i formació dels contextos. En efecte, en un dels treballs més conspicus de Hodder (1987), sobre *Çatal Höyük* i els orígens de l'agricultura, l'autor confessa que no ha estat capaç de copsar les dimensions psicològiques i emotives dels objectes materials d'aquest assentament. Hom argumenta que l'arqueologia contextual —simbòlica, cognitiva, postprocessual, idealista, radical,...— denota la mancança de cos teòric. Hom addueix que aquest corrent de pensament és una *arqueología de ejemplos convenientemente buscados y seleccionados para probar que la cultura está significativamente constituida, y que los símbolos son lo más importante. [...] Utiliza ejemplos escogidos para resaltar las limitaciones de la nueva arqueología o sugerir que las cosas pueden ser de otra manera. [...] no ofrece un cuerpo teórico-metodológico explícito y riguroso* (Ruiz/Chapa/Ruiz Zapatero 1988, 14-15). Com a conseqüència de les múltiples crítiques rebudes, Hodder (1987) assegura que el camí a seguir és continuar cercant semblances i diferències, descobrint les xarxes

⁶ Els primers registres que es tenen, del segle XVII, ofereixen la imatge d'una societat obsessionada amb la realització de funerals fastuosos, que arribaven a condicionar l'existència dels sobrevivents, es especial d'aquells que tenien dificultats alhora de realitzar les inversions que suposava l'ostentació funerària. Més tard, durant el segle XVIII va començar a decreixer significativament el grau d'inversió en el ritual funerari i durant els segles posteriors les cerimònies es van reduir a actes de caràcter molt modest.

completes d'associacions i contrastos, i alhora emprar la intuïció, la imaginació i l'analogia per donar sentit a la informació. Aquests autors expliquen que la noció d'arqueologia dels postprocessualistes és excessivament àmplia, el perquè és molt senzill: [...] *el descubrimiento de las asociaciones contextuales y de los significados de los símbolos es más fácil en casos históricos [Anglaterra victoriana] donde la iconografía y los textos escritos ayudan mucho a esa tarea [...]. Por ello no es casualidad que la mayoría de los ensayos contextuales se refieran a etnoarqueología o arqueología histórica, llegando a casos extremos [...].*

En la dècada de 1990 els arqueòlegs van adoptar una aproximació a l'estudi de les tombes i de les necròpolis centrada en els vius, en assumir el fet obvi que «els morts no s'enterren a si mateixos» (Parker Pearson 1993; Tilley 1996). La constatació que les tombes monumentals neolítiques eren espais oberts a les persones vives, no restringits als morts, i consegüentment, llocs compartits amb la resta de la comunitat, va reforçar aquesta pensada. Les qüestions relacionades amb el simbolisme funerari són extremadament difícils d'interpretar. Hi ha moltes qüestions que tenen més a veure amb el *curriculum* concret de la persona enterrada que no pas amb la seva posició social o amb el seu poder econòmic. Les formes d'exterioritzar la posició social o el poder crematístic són diverses i no sempre són evidents. Segons N. Barley (2000, 112-113), en moltes cultures [...] *cuanta más importancia social alcanza una mujer, tanto más se la clasifica simbólicamente como varón. De modo que en Benín a una Reina Madre que se haya convertido en ejemplo de éxito i fertilidad se la trata y se la entierra como a un hombre [...].* Aquest fenomen podria explicar els enterraments femenins amb aixovars masculins, com succeeix entre els pobles escites, o l'aparició d'objectes tradicionalment atribuïts al gènere ♂, com és el cas de les navalles d'afaitar del bronze final, en contextos funeraris femenins, dels que parlarem en el transcurs d'aquesta tesi. De la mateixa manera, a un jove no circumcidat se li pot enterrar com a dona. En aquest sentit, convé reflexionar sobre els arguments de l'antropòleg britànic Nigel Barley, quan tracta de les *possessiones íntimes* dels finats (2000, 109-110): [...] *Los objetos depositados en la tumba junto a los fallecidos merecerían todo un estudio. De hecho ya lo tienen, sin ellos la arqueología clásica sería impensable [la ironia és força evident...]. [...] Las distintas decisiones tomadas por diferentes culturas de qué tiene que desaparecer y qué tiene de quedarse constituyen gran parte de la materia prima mediante la que conocemos el pasado [noteu que l'autor parla de l'obvietat assenyalada per Parker Pearson: els no morts són els únics que prenen les decisions]. Muchas de nuestras suposiciones más elementales sobre las culturas de la antigüedad son discutibles. En las excavaciones, es de sentido común clasificar las distribución de distintas clases de tumbas según el sexo y la edad del cuerpo que las acompaña. Sin embargo [...] los hombres sin circumcidar o solteros pueden ser clasificados como «niños» o «hembras». [...] Las necesidades de los muertos apenas tienen que ver con tales opciones. [...] Tales actos parecen tener un significado engañosamente obvio pero no son fáciles de traducir en creencias sobre las necesidades materiales de los muertos [...]. Es un gesto que volvería locos a los arqueólogos [...].*

Les restes funeràries i les arqueologies postprocessualistes⁷

- Les restes funeràries no manifesten directament les normes del sistema social.
- La variabilitat funerària no manifesta estatus individuals.
- Les pautes de contextos funeraris concrets no transcendeixen en lleis de conducta universal.
- Els contextos funeraris concrets són considerats escenaris en els quals es dirimeixen simbòlicament lluites de poder o es pacten consensos entre individus o grups en contextos històrics particulars.

⁷ Segons Lull/Picazo 1989; Lull 1997-1998.

- Abandonament dels estudis transculturals comparatius.
- Gir en les claus interpretatives.
- Èmfasi del conflicte com a base de la dinàmica social.
- Tractament formalitzat i quantitatiu de les dades: anàlisis estadístics, etc.
- Manteniment dels procediments analògics tradicionals. L'exemple com a paradigma hermenèutic.

1.4. Discussió

Recollint tot el que s'ha dit, l'Arqueologia com a ciència social ha estudiat la mort des de dos angles: des de la modernitat de l'historicisme cultural i la New Archaeology, que van establir les bases de la disciplina; i des de la postmodernitat, que abraça l'arqueologia postprocessual. En el primer dels casos, l'historicisme cultural va utilitzar les dades del registre material funerari com a marcadors materials de societats i cultures; mentre que la New Archaeology els va emprar com a índexs econòmics, socials i polítics. Així doncs, el valor científic de les seves argumentacions radica bàsicament en la coherència i la concordança amb el passat, és a saber, en la seva capacitat per a descobrir un passat *real* i per a explicar-ho. En tots dos casos, el registre funerari, com a document arqueològic, va ser considerat com si es tractés d'un reflex pretèrit; els costums funeraris van ser considerats com l'expressió passiva dels sistemes de creences i de l'orde socioeconòmic. Altrament, el postprocesualisme apel·la a les restes materials de les pràctiques funeràries amb la finalitat de deconstruir l'actitud especular del pensament modern. Igualment, els costums funeraris i els dipòsits funeraris passaran a ser considerats com a elements actius en la construcció social de les comunitats antigues. La pròpia actitud deconstructiva de l'arqueologia de la mort postprocessual serà el punt de partida de noves interpretacions i lectures del registre funerari: arqueologia marxista⁸, arqueologia de les dones, arqueologia indígena, etc... (Hodder 1994). D'aquesta manera, l'arqueologia de la mort postprocesual deconstrueix la metafísica dualista sobre la que es configura el pensament contemporani (passat/present, subjecte/objecte, actiu/passiu, cultura/naturalesa); a més a més, realitza noves propostes interpretatives (Rodríguez-Corral/Ferrer 2018, 111-112). El cas és que la mort, entesa com *la designació de tot fenomen en el qual es produeix una cessació*

⁸ Arribats a aquest punt, convé referir-nos a les propostes metodològiques de V. Lull i M. Picazo (1989, 17 i ss.). El punt de partida consisteix en considerar els enterraments com a dipòsits de treball socialment necessari, articulats en dues esferes d'expressió: el continent (tomba) i el contingut (les deposicions). Els autors entenen la tomba com [...] *ingreso de trabajo social, tanto en su construcción y preparación como en su contenido que representa un valor social relativo depositado para asegurar la reproducción del sistema*. Els autors vindiquen un canvi de discurs i considerar els morts com a entitats alienes al procés de producció i consumidors dels fruits de la producció: [...] *Más ajeno que el muerto al proceso productivo no hay nadie* [...]. Segons aquests autors, s'han de considerar dues estratègies per afrontar l'estudi de les pràctiques funeràries: primer, una investigació sistemàtica dels morts a partir de l'antropologia física, ja que l'estudi dels cadàvers des d'aquesta perspectiva ofereix un important corpus de coneixement sobre les condicions de vida de les societats pretèrites; i segon, cal investigar els continguts i establir el valor social relatiu dels productes dipositats, els aixovars. [...] *No hay duda que toda investigación sobre la estructura social, aunque parta de las prácticas funerarias, debe ser contrastada mediante la arqueología de los asentamientos, la única capaz de determinar las condiciones históricas* [...]. L'estudi de les unitats de producció que organitzen la societat dels vius ens ha de permetre establir si les deposicions dels ítems socials en les sepultures procedeixen de la producció domèstica, de l'intercanvi o del comerç. En aquesta mateixa línia, arribarem a conèixer si els productes dipositats en els enterraments expressen una norma (producció específica per al ritual) o no, en relació a la producció artesanal, o si existia una producció de valors especialitzada.

(Ferrater Mora 1951, 238), com a fenomen d'ordre cultural ha estat entesa sobretot com a metàfora de les societats pretèrites. I en canvi, ni moderns ni postmoderns han tingut en compte la circumstància de la mort en si mateixa, i el que implica el concepte de la desaparició dels éssers humans. En realitat, com explica Barley (2000), mai podrem saber el que sent una altra persona i menys una col·lectivitat sencera. A hores d'ara, el que resulta evident és que la nostra percepció de la mort difereix substancialment de la de la major part dels pobles precapitalistes. La mort inspira tot tipus d'emocions, segons Barley (2000, 19) [...] *los occidentales caracterizamos el luto [...] como un trastorno emocional que puede requerir terapia. [...] en los funerales chinos quizá no sea el dolor sino el temor apenas disimulado al contagio de la muerte. En muchas culturas donde las personas mueren a causa de malévolos actos humanos de [...] hechicería, el sentimiento dominante puede ser la indignación, y se espera que los sexos reaccionen de modo diferente, los hombres con ira, las mujeres con lágrimas.* Els éssers humans ploren i es lamenten quan senten tristesa (alteració de l'afectivitat en què es produeix un descens de l'estat d'ànim). Cal suposar que podem reconèixer-ho com un llenguatge universal. L'etnòleg es qüestiona: tothom es lamenta en els funerals? És aquesta l'evidència d'un sistema emocional comú?

Consegüentment, quan parlem sobre manipulació o reflex de la societat en un determinat ritu funerari, no podem arraconar el concepte del *funerari* i de les creences i cultes al voltant de la mort que es produeixen en aquesta societat (González Ruibal 2003, 154). La presència d'espais específics dedicats als morts i als avantpassats és un fenomen recurrent en la major part de les societats premodernes: figures dels *Déus Lars* de la mitologia romana⁹. De fet, la pròpia casa pot esdevenir, abans de tot, l'estatge dels morts: ritu funerari de la cultura de El Argar¹⁰ (Lull 1997-1998), enterraments infantils de l'edat del bronze a La Loma del Lomo de Cogolludo (Guadalajara)¹¹ (Valiente 1987), etc. Sovint es dona forma de casa a les tombes, i els qui viuen i descansen sota un mateix sostre han de ser sepultats junts (Barley 2000, 174). La major part dels nostres coneixements quant a l'arquitectura etrusca procedeix de sepultures que reflecteixen la forma de les cases. Segons González Ruibal (2003, 155) aquest vincle explica també la semblança entre poblats i necròpolis i que l'arquitectura funeraria solgui ser un transsumpte de la domèstica. La conclusió és que els ancestres difunts no sols ocupen un espai residual en l'existència del grup social, sinó que la seva presència és imprescindible.

⁹ El *larari* o altar familiar romà, reunia les imatges dels *Lars* i els *Penats*, déus protectors de la llar romana. El seu estudi ens aproxima a una manifestació essencial de la pràctica religiosa quotidiana dels romans: la religiositat desenvolupada a l'interior de la casa.

¹⁰ La societat argàrica enterra als seus difunts mitjançant un sistema d'inhumació individual, doble o triple, en una sèrie exclusiva i redundant de receptacles funeraris: fosses, cistes i urnes. Totes aquestes tombes exigeixen un forat de majors dimensions per a donar cabuda a la sepultura, que se sol practicar sota les dependències dels poblats (Lull 1997-1998, 71).

¹¹ A Cogolludo es va practicar durant l'edat del bronze ple el que podríem caracteritzar com a *ritu argàric*, és a dir, la inhumació en el subsòl dels habitatges o en els seus voltants.

2. Repercussions dels principals corrents d'estudi en la historiografia peninsular

2.1. L'historicisme, els models invasionistes i els artefactes

Segons la tradició, l'arqueologia ha mostrat una gran atenció per la documentació i l'estudi de les necròpolis, no així per la mort i els costums funeraris. Hom addueix que aquest interès emanava del caràcter tancat dels contextos, esdeveniment que permetia de relacionar objectes diversos i abstraure conclusions tipològiques i cronològiques, i de l'espectacularitat dels objectes que s'hi documentaven, en comparació amb les troballes d'altres contextos. El fet que normalment aquesta mena d'estacions arqueològiques no permeten de copsar la successió estratigràfica, en el sentit més ortodox del concepte, va dirigir la recerca vers la seqüenciació cronològica de les unitats d'enterrament dins de cada necròpolis. Consegüentment, l'atenció se centrava en tres aspectes: els objectes, la seriació tipològica i la cronologia relativa (Rafel 2005, 199).

En aquest moment, el sistema funerari es va constituir com la principal font documental per a determinar les cultures d'arreu. Un bon exemple d'això és la denominada cultura dels camps d'urnes¹² o sorotàptica (del grec *σορός* *sorós* o urna funeraria i *θαπτός* *thaptós* o enterrat) o *urnenfelden* (de l'alemany *urnen* o urna i *felden* o camp).

L'arqueologia difusionista, a la recerca de la identitat cultural dels pobles, va trobar en els contextos funeraris un espai d'empatia amb els individus i les gents del passat en estreta relació amb la seva cultura material. Per exemple, en els enterraments monumentals de Hallstatt es materialitza la idea dels orígens d'una identitat cultural i d'una etnicitat cèltica. En ser considerats conjunts tancats, els enterraments, en el seu conjunt, van ser considerats marcadors materials dels pobles del passat. Els diferents tipus funeraris permetien distingir diversos horitzons culturals, i establir els moviments d'aquests pobles (Rodríguez-Corral/Ferrer 2018, 90). A nivell peninsular, la principal preocupació serà establir l'origen i la propagació del fenomen incinerador.

El primer autor que va descriure d'una manera global la idiosincràsia d'aquest període de la protohistòria va ser Pere Bosch Gimpera. En els seus nombrosos treballs sobre la prehistòria de la Península Ibèrica, l'autor va anar desenvolupant un esquema cultural que seria pioner en la investigació arqueològica (1915-1920, 1926, 1932, 1939 i 1944): cultura d'Almeria, cultura Pirenaica i cultura de les Coves. En el context d'aquest escenari culturalment tan divers, va tenir lloc la invasió dels pobles cèltics dels CCUU procedents del sud d'Alemanya en successives onades que començarien vers el 1000 aC (Bosch Gimpera 1932) o el 900 aC (Bosch Gimpera 1939). Inicialment, els estudis de Bosch Gimpera contemplaran dues invasions: una primera onada integrada per grups hallstàtics procedents del sud d'Alemanya i de Suïssa (900 aC); i una segona integrada per grups cèltics posthallstàtics del baix Rin que empesos pels *il·liris*, traspassaran la serralada dels Pirineus i només afectaran el centre i la part occidental de la Península Ibèrica (650-500 aC).

¹² La cultura de CCUU és un extens horitzó arqueològic que es va difondre durant el bronze final i el ferro I per bona part del territori europeu. En el seu moment d'apogeu va abastar des del Danubi i el Bàltic fins el mar del Nord i el sud-est de la Península Ibèrica. Es va caracteritzar principalment per un nou costum o ritu funerari: la cremació ritual del difunt en una pira i la deposició de les restes calcinades en contenidors de ceràmica, les quals eren enterrades en un forat o *loculus* practicat a terra, formant vastos cementiris.

La primera evidència d'aquest procés invasiu serà la necròpoli de Can Missert de Terrassa. L'estudi d'aquesta necròpolis hallstàtica se centrarà fonamentalment en les restes ceràmiques, a partir de les quals s'establirà la seqüència cronològica, amb una fase antiga (IA), localitzada en el sector oriental del lloc arqueològic, amb formes anguloses sense coll diferenciat i decoració de meandres, i una fase més tardana, amb formes molt més arrodonides i amb els mateixos motius i temes decoratius. Segons Bosch Gimpera, Can Missert marcaria el veritable moment de plenitud dels CCUU entre el segle X i el VII aC. Anys més tard (1944), l'autor modificà el nombre d'invasions situant-les en quatre. Bé, les propostes de Bosch Gimpera van marcar, sens cap mena de dubte, molts investigadors de la primera meitat del segle XX. Aquest és el cas de J.C. Serra Ràfols (1930) o J. Martínez Santa-Olalla (1946). Aquest darrer, per exemple, divideix l'edat del bronze peninsular en quatre fases, caracteritzades per diferents trets culturals: un bronze I (2000-1500 aC) amb el desenvolupament del megalitisme i més tard el campaniforme; un bronze II (1500-1200 aC) amb el desenvolupament de la cultura de l'Argar; un bronze III (1200-900 aC) representat per l'auge del món centreeuropeu i atlàntic; i un bronze IV (900-650 aC). En aquest model dissenyat per l'autor castellà tenen lloc diferents invasions transpirinènques: en el 1000 aC, entre el 900 i el 850 aC i entre el 850 i el 650 aC. Es tracta de grups de CCUU que traspassaran els passos occidentals i centrals dels Pirineus per a establir-se de manera definitiva en el NE de la Península, i especialment a Catalunya. Durant els anys quaranta, cinquanta i seixanta del segle passat, destaquen també alguns treballs on s'observa una inquietud per tractar d'establir el substrat sobre el qual incidiran els canvis associats a la cultura dels CCUU: J. Maluquer de Motes (1942, 1945, 1945-46 i 1949), Ll. Pericot (1950) o M. Tarradell (1950, 1962 i 1965). Cal fer una especial referència a l'article *Las culturas hallstáticas en Cataluña*, de Maluquer de Motes (1945). En aquest treball l'autor prescindeix dels conceptes d'*invasió hallstática* i de la denominació etnogràfica d'*invasió cèltica*, i ho justifica en els següents termes:

«Nosotros nos abstendremos, en lo posible, de utilizar ambos términos: el de invasión, porque el movimiento nos parece extraordinariamente complejo e imposible de abarcar con término tan preciso. Ciertamente, de los hallazgos puede justamente deducirse la penetración de núcleos étnicos distintos a los anteriores, pero su cuantía y el papel que en el desarrollo del Hallstatt catalán puede haber jugado el elemento indígena del país, no puede aún precisarse. Deliberadamente renunciaremos en este trabajo todo intento de clasificación etnográfica que, a nuestro modo de ver, siempre ha complicado el problema, y cuya resolución nos parece prematura tomando por base un área relativamente reducida como Cataluña, sin el estudio previo completo del mediodía y SE de Francia, que en la actualidad es imposible emprender» (Maluquer de Motes 1945-1946, 115).

L'autor reconstrueix el concepte d'invasió dels CCUU:

«No debernos figurarnos esta invasión como el desplazamiento único de una población compacta que cambia de residencia, sino como un movimiento complejo, verdadera oleada de grupos distintos (tribus o naciones) en constante flujo y reflujo hasta quedar definitivamente fijados en un territorio determinado por hallar las condiciones deseadas o por la imposición de otros grupos más poderosos. La invasión de los «campos de urnas» por todo el occidente europeo, es comparable al movimiento de los pueblos indo germanos sobre el imperio romano y, probablemente, presentaba idéntica complejidad étnica. Sólo así tienen explicación las diferencias locales que nos señalan sus restos y la pervivencia de elementos más antiguos en ciertos grupos que estuvieron en contacto si no crearon otras formas culturales. La penuria de

datos arqueológicos de otras zonas de la Península difícilmente permite la visión de conjunto de tan complejo movimiento, que es posible en Cataluña» (Maluquer de Motes 1945-1946, 183).

L'estudi de les pràctiques funeràries disposa de molt poques aportacions. Segons Maluquer de Motes (1945-1946, 116 i ss.), les necròpolis són les estacions més característiques de la denominada cultura hallstàtica. Es tracta sempre de necròpolis d'incineració, costum funerari desconegut fins aquest moment a Catalunya:

«Las cenizas procedentes de las incineraciones se guardan en el interior de una urna de barro, de formas diversas, cerrada, la mayoría de las veces por una tapadera troncocónica, bajo una piedra. A veces se disponen, alrededor de la urna, varias piedras, que no tienen otra función que la de asegurar la posición vertical de la misma. Es un hecho general la falta de construcciones o piedras que indiquen la situación de los enterramientos. Estos se hallan distribuidos de un modo irregular dentro de la necrópolis, y es frecuente el hallazgo de enterramientos superpuestos pertenecientes a una misma época [...]» (Maluquer de Motes 1945-1946, 116).

M. Almagro Basch (1952) va mantenir sèries discrepàncies davant les propostes de Bosch Gimpera. Descarta la possibilitat de demostrar les successives invasions proposades per Bosch Gimpera, i es decanta per una única invasió procedent de Suïssa i de les regions meridional i central de França. Aquesta problemàtica pren un nou impuls amb els estudis de S. Vilaseca a la Catalunya meridional (1947, 1954 i 1973). Això es produeix gràcies a un nou enfocament: estudiar els CCUU des de l'òptica de l'evolució interna i, més concretament, a partir de les graduals transformacions tipològiques de les urnes ceràmiques. Hom pot observar que segueix prevalent l'estudi dels artefactes i de la cultura material moble. Vilaseca va plantejar un nou model cultural a partir de cinc fases. Tanmateix, sembla que gradualment es va assumint el fet que els CCUU són comunitats de l'edat del bronze que no obtindran el ferro fins més tard, concretament cap a mitjan segle VIII aC. Vilaseca (1973) parla de *penetració cultural*. L'autor estableix cinc fases: el començament del fenomen seria vers l'any 1000 aC, moment en el qual tindria lloc la penetració dels primers grups de CCUU (coves de Janet i Marcó, i Can Missert I), aquest període tindria vigència fins el 800 aC; el segon període aniria del 800 al 750 aC; el tercer període tindria lloc entre el 750 i el 600 aC (Les Obagues, Can Missert II, Llardecans, Roques de Sant Formatge i El Molar), en aquesta tercera fase també s'observa la introducció dels primers objectes de ferro; el quart període es desenvoluparia entre el 600 i el 450 aC, significa l'arribada de les primeres importacions colonials i l'inici de les transformacions que portaran a la configuració del món protoibèric (Can Canyís i Coll del Moro de Gandesa); el cinquè i últim període tindria lloc entre el 450 i el 300 aC (Coll del Moro de Tivissa). La influència del model de Vilaseca es deixarà sentir en els treballs que es desenvoluparan en el transcurs de la dècada de 1970: Maluquer de Motes (1971).

2.2. La ruptura amb l'arqueologia tradicional..., i els artefactes

Durant la dècada dels setanta, hi ha un conjunt de circumstàncies que intervenen de manera decisiva en la renovació dels estudis sobre la protohistòria. Primerament, la incorporació d'una nova fornada d'arqueòlegs, que esperonats per les noves tendències i per la *new archaeology* contribuiran a la reformulació dels models i esquemes interpretatius existents. Segonament, la publicació de *L'Âge du Bronze en Languedoc Occidental, Roussillon, Ariège* per J. Guilaine (1972), oferirà a aquells arqueòlegs un nou esquema amb el qual treballar. A mitjan de la dècada dels 70 M. Almagro Gorbea (1977) fa el primer intent de conjuminar les seqüències de

Vilaseca i Guilaine en un treball que ha esdevingut ja clàssic i certament reputat, com s'observa en els estudis dels principals investigadors del darrer quart del segle XX: J.L. Maya (1981 i 1990), G. Ruiz Zapatero (1985) o M.A. Petit (1985). Aquests investigadors refuten el concepte d'*invasió*, per les connotacions que comporta, essent substituït per un de menys enredat com ara el de *penetració* —de grups quantitativament reduïts—. Es plantegen estretes relacions entre el sud-est de França —Llenguadoc i Rosselló—, tot acceptant que les insercions es farien pels diferents passos pirinencs, tant orientals com centrals. Es rebutgen definitivament termes com *cèltic*, *hallstàtic* o *indoeuropeu*, mentre que s'imposa amb certa força el concepte CCUU. S'accepta l'arribada de noves poblacions que instauraran i normalitzaran la incineració com a costum funerari. Aquestes poblacions seran les responsables de la difusió de les ceràmiques acanalades. També es valoraran les dissemblances regionals com a conseqüència del substrat humà preexistent. Aquest substrat reaccionarà de manera diversa davant l'arribada de les noves poblacions. El resultat d'aquest fenomen serà la definició de diferents grups culturals, principalment significats per Almagro Gorbea (1977) i Ruiz Zapatero (1985). Com a conseqüència d'això, es desenvoluparan els estudis regionals per tal de significar els diferents grups: a l'Empordà (Pons 1984), a les depressions litoral i prelitoral (Petit 1985; Maya 1990; López Cachero 2005) o a la depressió occidental (Maya 1978 i 1986; Alonso *et al.* 1999; López/Gallart 2002). Segons López Cachero (2006, 12) es desenvolupa un nou model migratori de poca intensitat, fonamentalment aculturador, que s'explica a partir de l'*onada d'avançament* d'Ammerman i Cavalli-Sforza (1984)¹³. Paral·lelament sorgeix una nova periodització:

CCUU antics I - II	bronze final IIa - IIb	Vilaseca I	1100 - 900 aC
CCUU recents I - II	bronze final IIIa - IIIb	Vilaseca II - IIIA	900 - 700 aC
CCUU del ferro I - II	primera edat del ferro a - b	Vilaseca IIIB i IV	700 - 500 aC

En aquest context, la classificació tipològica més emprada a Catalunya és la de la necròpolis vallesana de Can Missert, la qual, tot i la manca de datacions radiocarbòniques, va resultar la sèrie tipològica de referència per a molts investigadors des que Almagro Gorbea (1977, 94-96) la va formular. El calibratge de les datacions de ¹⁴C, a banda de provocar l'envelliment dels processos històrics produïts durant el bronze final i el ferro antic, també va permetre de replantejar alguns aspectes tradicionalment assumits, quant a les dificultats d'establir segments cronològics i corroborar les fases fonamentades en els tradicionals fòssils directors. La cosa és que l'antic esquema tripartit és manté i únicament s'actualitzaran les dates (Castro 1994; Castro/Lull/Micó 1996; Maya 1997 i 1998; Ruiz Zapatero 2001 i 2004):

CCUU antics I - II	bronze final IIa - IIb	Vilaseca I	1300 - 1100/1000 ANE
CCUU recents I - II	bronze final IIIa - IIIb	Vilaseca II - IIIA	1100/1000 - 800/650 ANE
CCUU del ferro I - II	primera edat del ferro a - b	Vilaseca IIIB i IV	800/650 - 550 ANE

Malgrat la claredat dels esquemes plantejats, les dificultats vénen a l'hora de concretar la seva viabilitat i és aquí on rau el problema (López Cachero 2006, 14). El principal escull és la indefinició cronològica dels fòssils directors (Castro 1994; Maya/Petit 1995; Maya 1997; López Cachero 1999 i 2005). En l'actualitat sembla que

¹³ Aquesta teoria addueix que l'agricultura va provocar un augment de l'expansió demogràfica, la qual es pot seguir mitjançant mapes genètics actuals. L'estudi de cinquanta-tres estacions arqueològiques des de Grècia fins a Gran Bretanya oferia una velocitat d'avenç d'1 km anual. Conseqüentment, es tractaria d'una molt dèbil activitat migratòria de tipus aleatori, és a dir: una expansió amb velocitat constant i uniforme des d'un centre vers la perifèria.

hi ha acord a l'hora de considerar les ceràmiques acanalades com l'aspecte material més representatiu del bronze final. Aquestes produccions es comencen a documentar en el transcurs dels segles XIII i XII ANE. Les trobem a Carretelà (Maya *et al.* 2001-2002) o a Can Roqueta sector DIASA (Boquer/Carlús/Francès 1999). La sèrie tipològica de Can Missert no s'ha salvat de les crítiques per part de diferents autors, per exemple, Petit (1985, 1899; 1981, 83) proposava la unificació de les fases CMI i CMII, tot rebaixant la seva cronologia a l'any 1000 - 900 aC; altres autors assenyalaven la presència dels vasets globulars de CMIV en contextos molt més antics (Boquer/Carlús/Francès 1999, 124); altres investigadors notaven la impossibilitat de diferenciar entre les fases internes del bronze final II i entre aquestes i el bronze final IIIa (Rovira 1978; Guilaine/Gascó 1987; Maya 1997). En síntesi, es pot dir que la periodització actual presenta importants biaixos. Segons el professor López Cachero (2005, 37; 2006, 16), en aquests moments sembla plausible l'existència de dues fases més o menys ben definides, si considerem, d'una banda, les altes datacions radiocarbòniques d'hàbitats com Can Roqueta DIASA i Carretelà que es remunten fins al segle XIII ANE, amb les primeres ceràmiques acanalades i, d'altra banda, les datacions més tardanes de les necròpolis d'incineració de Can Piteu - Can Roqueta, Pi de la Lliura, Castellet de Mequinensa i Can Bech de Baix, la qual cosa implicaria que [...] *els nous ritus funeraris no es desenvoluparien plenament fins ben entrat el bronze final, és a dir, cap al 1100 - 1000 ANE.*

En els darrers anys, alguns investigadors com P.V. Castro (1994) o E. Junyent (2002) han proposat d'eliminar allò que denominem *cultura dels camps d'urnes*. Aquests autors addueixen que la identitat d'aquesta cultura s'ha sustentat principalment en dos aspectes: en la presència de ceràmiques acanalades i en el ritu funerari de la incineració. No obstant això, aquests elements es manifesten en contextos socioeconòmics i culturals clarament diferents arreu del territori nord peninsular com a resultat d'uns processos regionals diversos que han anat evolucionant de manera independent. Com que tant les ceràmiques acanalades com les necròpolis d'incineració es localitzen en contextos socioeconòmics i culturals diferenciats, el concepte etnològic cultura dels CCUU representa un escull per al desenvolupament de la recerca, doncs genera una falsa homogeneïtat del sistema que dificulta la caracterització de les identitats culturals regionals. La cosa és que, en els darrers anys, ha canviat el paradigma, consegüentment, també ha caigut la denominació. Pel que sabem actualment, les societats del bronze final i del ferro manifesten una important transformació a tots els nivells respecte a les precedents. La intensitat d'aquesta transformació és més o menys acusada segons el territori estudiat. En general, tractem amb un conjunt de col·lectius humans clarament diferenciats entre si mateixos. Aquestes cultures integren nous elements socioculturals com la ceràmica acanalada, el costum de la incineració ritual i el concepte de necròpolis, que, d'altra banda, acceptaran, rebutjaran o interpretaran de manera ben diversa (López Cachero 2006, 17 i ss.). Aquest procés aculturador condicionarà un panorama heterogeni que sembla contrastar amb la pretesa unitat cultural que sovint s'ha vinculat a la cultura dels camps d'urnes. L'acceptació del ritu de la cremació, que acompanya aquest procés d'assimilació, i del concepte de necròpolis, com a lloc de referència cultural i espiritual, implica una profunda transformació de la societat, a tots nivells.

2.3. L'arqueologia funeraria peninsular..., i els artefactes

El projecte d'aprofitar al màxim les dades que ofereix el registre funerari ha motivat l'elaboració de diverses propostes de reconstrucció del ritu funerari. Primerament, ens volem centrar en els treballs de la professora N. Rafel i Fontanals (1985). Així doncs, *El ritual d'enterrament ibèric. Un assaig de reconstrucció*, va esdevenir el primer templeig de reconstruir el ritual funerari de la incineració protohistòric en el context peninsular. La cosa té mèrit si es té en compte l'abandonament, per part de la comunitat científica, d'aquesta qüestió. Les

dades de les que es disposa sobre el tema del ritual d'enterrament protohistòric en el moment de la redacció d'aqueix treball són ben escasses, segons admet la pròpia autora. Hi ha dos factors que han incidit en aquest estat de coses: primer, la dificultat pròpia de documentar arqueològicament aspectes lligats a la religiositat, així com d'interpretar a partir de la documentació material les creences d'una societat encara poc coneguda; i segon, el fet que molts dels jaciments excavats d'antuvi ho hagin estat amb uns mètodes d'estudi que han aportat poques dades en aquest respecte:

«Malgrat tot, [...] aquestes dades existeixen i no les podem menysprear. La nostra intenció és intentar, a través d'elles, de fer una reconstrucció del ritual d'enterrament, que, si bé tindrà totes les mancances derivades de les característiques de les dades en què es basarà, pot ésser un element a tenir en compte en futures investigacions sobre el tema» (Rafel 1985, 13).

La investigadora intenta de reconstruir el costum d'enterrament ibèric: el procés que va de la mort fins a la clausura de la tomba. Aquest procés té la seva raó de ser en un cerimonial funerari pràcticament desconegut lligat a una religiositat complexa i de la qual només es coneixen alguns aspectes. El treball incideix, sobretot, en les necròpolis d'incineració. Està dividit en dos grans blocs: el procés de reducció del mort i la recollida i la deposició de les restes de la pira funerària. L'autora il·lustra les seves tesis amb un bon nombre de paral·lels arqueològics i recursos historiogràfics. Vint anys després, la investigadora tornarà a publicar un segon treball sobre el tema, amb el suggeridor títol de *La mort en la cultura ibèrica a la Catalunya meridional* (2005). Tot i el suggerent encapçalament, en aquest treball de recerca, veiem com l'autora no acaba de desenvolupar del tot l'ofertament que ens fa a través del títol. Quant a l'estudi dels costums funeraris protohistòrics, també cal esmentar l'aportació d'E. Pons (1984, 168-172). Segons la investigadora el ritu funerari es defineix a partir de l'orientació de les sepultures, la cremació del mort i la disposició de les restes calcinades, la delimitació de la tomba, el sistema de coberta emprat i la composició de l'aixovar. Per referir els costums funeraris dels grups incineradors de l'àrea de l'Empordà, l'autora parteix de l'orientació de la tomba. Segons Pons (1984, 168), és possible que a l'hora de dipositar l'urna o les cendres en el lloc destinat —*loculus*—, l'oficiant principal de la cerimònia estigués orientat vers un punt concret de l'horitzó. Pons admet que aquest extrem és impossible de determinar, i que no deixa de ser una mera conjectura. Amb tot i això, certifica que en aquest ritual no hi ha una orientació concreta de les urnes. Aquest tema no és una fotesa, doncs de la manca d'orientació de les tombes d'incineració es dedueix l'abandonament de les creences religioses del període anterior. No obstant això, de l'orientació depèn la concentració i disposició de les sepultures. Segons Pons (1984, 169) les tombes es reparteixen de manera irregular en totes les necròpolis estudiades. Admet, però, que la disposició regular fou possible. Els estudis d'E. Pons sobre les necròpolis empordaneses suposa un avenç epistemològic quant a la comprensió de l'imaginari religiós dels pobles incineradors. Extreu les conclusions següents: [...] *La manca d'orientació de les tombes i la seva distribució irregular assenyala una carència de les cerimònies religioses o la pràctica del mateix ritual per a tots els enterrats. Això [darrer] significaria una creença en el més enllà, amb una participació futura igual per tots, la qual no significa necessàriament que es practiqués en la vida terrena [...].* Quant a la cremació del cadàver, suggereix que els cossos dels morts eren sempre cremats intensament, perquè d'aquests només quedaven resquills d'os de petites dimensions de color *blanc-blavós*. Sembla que la cerimònia de cremació es feia fora de l'enterrament, en un lloc que es denomina *ustrinium*, d'ús general i/o particular. Finalment, les cendres eren dipositades dins l'urna cinerària o bé llençades en el *loculus* preparat per a l'enterrament sense cap protecció. Sobre el lloc de cremació, està poc documentat a Catalunya, per bé que hom explica que estava format per un empedrat o solera de terra cremada, de forma rectangular. Quant al dipòsit de les cendres dins l'urna, en la majoria dels casos examinats per l'autora denota que la introducció

de les restes de la cremació es va fer amb cura i sense violència. Aquesta recuperació i deposició acurada de les restes cremades suggereix una [...] *superació en la concepció material de l'esperit del mort i en la creença del més enllà* [...]. L'estructura de la sepultura ve marcada per la delimitació i cobertura de l'enterrament. La limitació consisteix en l'espai que ocupa l'enterrament junt amb l'aixovar. Aquesta es forma fent un forat al terra, on es diposita l'urna, encaixada o no. Aquí hi ha un tema interessant, perquè es vincula el sistema de cobriment a la idiosincràsia social de l'individu enterrat o a les modes d'enterrament: [...] *la protecció del *loculus* pot ser variada segons la categoria social de l'individu*. Quant a la composició de l'aixovar, Pons (1984, 172) aclareix que aquest forma part del ritu funerari, així doncs, la composició de l'aixovar, la deposició dels artefactes funeraris i la forma com es presenten són factors determinants de l'estructura de l'enterrament.

A banda d'estudiar les primeres manifestacions dels pobles incineradors, Pons estudia de manera extensa les necròpolis d'incineració tumulària i els seus costums funeraris (1984, 185-189). Segons la investigadora, les tombes d'aquesta fase segueixen forçosament la tradició d'un ritual antic: l'orientació vers un punt geogràfic. La distribució dels enterraments es quasi sempre irregular. L'orientació de les tombes significa la recuperació del ritual antic i de la pràctica de certs costums religiosos, marcada per la diferència formal de les sepultures dins del mateix recinte necrològic. En referència a la cremació de les despulles i la disposició de les restes, Pons (1984, 186) addueix que en les necròpolis que manifesten una continuació del ritual funerari antic, la cremació del cadàver es realitza fora dels *loculus* —incineració primària—. L'autora (1984, 186) observa que la col·locació de les cendres fora de l'urna cinerària, només es dona en necròpolis d'incineració tumulària. Les restes calcinades serien llençades i s'escamparien dins el forat preparat per a l'enterrament. Davant la diversificació de l'arquitectura funeraria, senzilla o complexa, i la barreja de rituals funeraris d'origen distints, la composició de l'aixovar funerari se'ns presenta de diverses formes i amb diversos components (Pons 1984, 188). Per concretar, Pons descriu un panorama funerari complex, ple de matisos i canviant. Menys en el cas dels *cromlech* o *baratz* dels vessants pirinencs d'Euskal Herria, Pons prescindeix de l'analogia etnogràfica per descriure i extraure coneixement, per bé que utilitza una terminologia pròpia de l'antropologia i l'etnografia: ritual, creença, més enllà, vida terrena, esperit, cerimònia religiosa, etc. Aquest enfocament ha contribuït a la millor comprensió de la realitat funerària dels anteriorment anomenats CCUU. L'excavació de la necròpolis d'incineració del Pi de la Lliura (Pons *et al.* 2008) va oferir a l'autora l'oportunitat de contrastar moltes de les conjectures plantejades per endavant.

Cal fer una especial referència als treballs de Ruiz Zapatero, quant als CCUU del NE peninsular (1985 i 1995), i a Ruiz Zapatero i T. Chapa, quant a l'arqueologia funerària (1990). Començarem per aquest darrer treball. Els autors són plenament conscients de l'escenari en el qual es troba l'arqueologia de la mort [...] *en el marco de la Península Ibérica [...] ha primado, la antigua tradición decimonónica de carácter descriptivo y tipológico, y solo en los últimos años puede hablarse de un interés generalizado que aborda el estudio de las necrópolis desde nuevas perspectivas* [...] (1990, 357). La proposta metodològica dels autors és ben coneguda, comença per l'estudi espacial a nivell macro de l'assentament en relació amb la necròpolis. La correlació entre ambdós establiments es pot establir a dos nivells: primer, a partir de la relació topogràfica entre hàbitat i necròpolis; i segon, a partir de la identitat entre els respectius materials. En altres casos s'han aplicat models heurístics de caràcter locacional, com ha fet Renfrew (1983) amb el megalitisme. La relació topogràfica entre els hàbitats i les necròpolis ha tractat de mesurar principalment dues variables: la distància lineal entre ambdós contextos i el factor de intervisibilitat (Chapman 1977). D'altra banda, també s'ha valorat la localització dels espais d'ús funerari en relació amb els accessos i els camins (Almagro Gorbea 1977; Toynebee 1971; Chapman/Randsborg 1981). Un altre aspecte a tenir en compte és l'anàlisi espacial a nivell semi-micro. Aquí els autors parteixen

de la proposició següent: no tots els components d'una mateixa comunitat tenen perquè descansar en una mateixa necròpolis. Per exemple, F.R. Hodson (1979) destaca l'existència d'una àmplia tipologia necrològica: cementiris reservats a un únic segment de la societat, per exemple, homes d'estatus elevat; necròpolis amb diferents àrees reservades a homes, dones i infants; necròpolis amb petits grups de sepultures que contenen homes, dones i infants —possibles agrupaments familiars—; i cementiris en els quals un únic enterrament preminent està envoltat d'altres secundaris. L'anàlisi espacial de les necròpolis —bàsicament l'estratigrafia horitzontal i les afinitats entre els atributs de les sepultures— pot permetre algunes consideracions sobre la regulació i l'organització familiar. Aquest reconeixement ha utilitzat dos arguments: agrupaments específics de sepultures separades entre si per espais desocupats, i l'existència dins de cada clúster d'una sèrie de trets propis —igual orientació de les tombes, semblances estilístiques dels artefactes,...—. D'altra banda, l'estudi de l'estratigrafia horitzontal de les necròpolis permet de delimitar les àrees d'ús per períodes o fases, encara que quedi un nombre d'enterraments sense possibilitat de datació segura (1990, 358-361). A més, es valora l'estudi espacial a nivell micro, és a dir, l'organització interna de les tombes. L'estudi de la distribució interna i les relacions entre les restes humanes, l'estructura de la tomba i els objectes d'aixovar constitueix un aspecte essencial de l'anàlisi dels enterraments (Chapa/Pereira 1986). La deposició dels ítems conformement a certs patrons pot indicar identitats de grup, de família o simplement tradicions culturals funeràries que canvien en el transcurs del temps. Segons els investigadors (1990, 361), una observació interessant que afecta només els enterraments d'incineració és que la barreja dels artefactes dipositats en aquest tipus de tombes fa molt difícil de distingir els efectes personals del difunt —l'equipament per a l'altra vida— dels objectes profilàctics —dipositats amb aquesta finalitat—. L'orientació dels enterraments és també un altre aspecte rellevant que ens pot informar del ritual funerari. L'orientació solar seria un exemple de la manera en què les comunitats pre i protohistòriques van utilitzar observacions de la naturalesa per a compondre el seu llenguatge simbòlic sobre l'existència, la mort i el més enllà. Quant al tractament deposicional de les restes humanes —cremació vs. inhumació—, se suggereix que els investigadors han donat una gran importància a les diferències entre un i altre sistema. La realitat és que resulta molt difícil distingir el que en diferents societats va representar la cremació. En un altre lloc hem parlat de les propostes de Ucko (1969): a partir d'evidències etnogràfiques, va fer evident que una mateixa cultura pot tenir dos tipus diferents d'enterrament sense cap raó especial, i per tant incineració i inhumació no reflecteixen precisament una diversitat ètnica o religiosa dins d'una mateixa comunitat. Les restes òssies que han patit el ritu de la cremació són susceptibles d'aportar informació quant a gènere i edat, entre altres informacions —patologies, dieta, estructura física, causes de la mort, etc.—. Les pròpies característiques de la cremació han estat escassament abordades. Un altre aspecte poc estudiat és el del processament dels ossos després de la cremació (Rafel 1985, 22). Aquests poden ser recollits amb pinces o recollidors i després tamisats, en els casos en els quals l'urna no presenta material cendrós; també podien ser introduïts en l'ossera sense triar. També revesteix gran interès l'estudi del combustible emprat en la pira. L'estudi de la fusta carbonitzada ens informa de la cobertura vegetal de l'entorn i d'aspectes procedimentals —pirotecnologia—. També es fan alguns suggeriments sobre la consideració de les necròpolis com a recintes delimitats o tancats.

Cal fer esment específic d'aspectes com la relació entre l'aixovar i la riquesa (1990, 364-367). En aquest punt els autors citen els mètodes de Saxe (1970) i Binford (1972), els quals van emprar analogies generals basades en societats conegudes etnogràficament. Aquest mètode els permet d'afirmar que determinats aspectes de la persona social individual, com el gènere, l'edat i l'estatus, poden ser reconeguts en els costums funeraris. I és que tradicionalment s'ha donat per vàlida l'assumpció que l'estatus adquirit en vida per un individu queda reflectit en el ritual i en el tractament funerari, essent un reflex de la personalitat o grau social de la persona

enterrada (Chapman/Randsborg 1981). Amb tot i això, hom argumenta que la sentència dels procesualistes no té cap raó d'ésser i que la correlació directa entre els aixovars i l'estatus social no té perquè existir en tots els casos (Hodder 1980, 161). Així doncs, els autors prevenen sobre la validesa de les generalitzacions, o la possibilitat d'emprar normes o preceptes universals en la interpretació de la materialitat funeraria:

«[...] *la arqueología de la muerte no debe entenderse como un campo aislado, y que el análisis del mundo de los muertos no puede separarse del mundo de los vivos, especialmente de los datos de los asentamientos, siendo necesaria por tanto una aproximación holística. Los análisis de las evidencias funerarias pueden proporcionar modelos interpretativos dentro de límites geográficos i cronológicos restringidos, donde pueda existir una razonable confianza de estar tratando con la misma sociedad*» (Ruiz Zapatero/Chapa 1990, 364).

Segons Ruiz Zapatero i Chapa (1990), les persones socials dels morts estan reflectides en les tombes, però la forma en què el seu rang social apareix en els enterraments varia d'una societat a una altra. Per a mesurar la riquesa dels aixovars s'han emprat diversos mètodes: comptabilitzar el nombre d'objectes de cada sepultura; comptabilitzar el nombre de tipus d'objectes en cada tomba; calcular la freqüència d'objectes excepcionals en els aixovars; establir unitats de riquesa mitjançant simples índexs numèrics. D'altra banda, convé recalcar que en les societats amb un baix nivell de desenvolupament de les forces productives i per tant amb poques possibilitats d'acumular riquesa en mans d'unes poques persones i/o famílies, l'estatus de persona benestant es podria haver definit, no per una arquitectura funeraria especial o per la sumptuositat de l'aixovar, sinó per l'execució de complexes cerimònies funeràries que poden resultar de difícil detecció en el registre (Aleskhsin 1983, 143).

Sobre la pretesa relació entre el món dels morts i el dels vius, Ruiz Zapatero i Chapa (1990, 367-370) exposen la perspectiva processualista, que sempre ha considerat el món dels morts com un transsumpte del món dels vius. Segons Saxe (1970), Brown (1971) i Binford (1972) és l'estructura social la que determina la formació de les pràctiques funeràries i malgrat la notable diversitat observada, es detecten alguns principis fonamentals que poden aplicar-se a totes les societats. La *new archaeology* va intentar formular alguns d'aquests principis com autèntiques lleis de comportament humà, per exemple, qualsevol grup humà que aprofiti certs recursos fonamentals i restringits, i a més ho certifiqui per l'explotació prèvia dels mateixos pels seus avantpassats, ha de tenir una zona formal o necròpolis per a enterrar els seus morts. Binford (1972) defensa l'existència d'una relació directa entre la complexitat estructural dels sistemes d'estatus i de ritual funerari amb els sistemes socioculturals. Aquestes qüestions, així com la consideració que el món dels morts no és un simple reflex del dels vius, ha dut a diferents autors a no compartir el que avui es coneix com «*enfocament Binford-Saxe*». Per exemple, A. Piggot (1973) expressava molt bé una d'aquestes postures, suggerint que les restes funeràries es veuen afectades per idees religioses immaterials, producte de complexes situacions mentals i emocionals. La documentació etnogràfica, fins i tot de la que es val el procesualisme, indica a primer cop d'ull que els grups «*primitius*» actuals presenten una aclaparadora variabilitat en les seves pràctiques escatològiques, i que en aparença el seu comportament en aquests *affaires* és imprevisible. Altres autors, com Parker Pearson (1982) o Shanks i Tilley (1982) consideren que els costums funeraris venen marcats per la ideologia, la qual pretén assegurar la continuïtat de les relacions de poder i legitimar els interessos d'una part de la població, per tant el ritual constituirà una expressió ideal més que real de les relacions socials. Aquesta corrent de pensament segueix les orientacions escèptiques de Hodder (1982) quant a les possibilitats d'una reconstrucció social a partir de les evidències arqueològiques de tipus funerari. Segons l'autor, les proposicions dels procesualistes

no han de prendre's en cap cas com a lleis generals, pel fet que sovint la realitat les contradueix. Els costums i els ritus funeraris poden emmascarar, distorsionar, subvertir o invertir la realitat social més que ser un reflex directe d'ella, i per tant cal procurar anar més enllà de la mera evidència material per apreciar la ideologia i els principis simbòlics que informen d'aquestes actuacions. El problema és que la relació entre el riu funerari i la cosa ideològica no deixa a penes rastre. L'escatologia va més enllà de l'evidència arqueològica, això és un fet. Per tant, la celebració de la mort es compon de múltiples activitats que no deixen rastre arqueològic: l'agonia del difunt, la pròpia mort, la preparació del cos, la processió vers el lloc de la cremació, la cerimònia i el culte, la processió vers la tomba, l'enterrament, el dol, les condolences, les conductes relacionades amb la desaparició de la persona, les visites funeràries, la celebració d'aniversaris, etc.¹⁴ D'aquesta manera, Fleming (1973, 177) indicava que moltes vegades els arqueòlegs acceptaven l'evidència arqueològica material com l'única possible, desatenent altres esdeveniments igualment significatius dels quals no han quedat senyals¹⁵. Molts investigadors han intentat de resoldre aquest escull estudiant moments històrics tardans, en els quals existeixen testimoniatges escrits que permeten completar més satisfactòriament la informació arqueològica: F. Gracia 2003.

Ara ens volem referir al treball de G. Ruiz Zapatero i A.J. Lorrio (1995). Els investigadors sostenen que el ritual de la cremació i les primeres necròpolis de CCUU apareixen en el NE peninsular a començaments del bronze final, com una extensió dels grups de CCUU del Languedoc i del Rosselló. El desenvolupament de la cremació i dels costums funeraris dels CCUU es produeix en dues etapes. La idea central és que els primers contactes i penetracions dels CCUU transpirinencs a Catalunya no suposen la implantació massiva de la cremació en VC formant necròpolis. Al voltant del 1100/1000 ANE la situació és complexa, atès que inclou els nous costums funeraris en forma de necròpolis d'incineració (camps d'urnes i de túmuls), la pervivència de les inhumacions col·lectives en megàlits, o amb inhumacions col·lectives i individuals en coves, i uns rituals mixtos. En síntesi, el nou ritual de la incineració ni és adoptat de manera absoluta ni és uniforme en el model d'enterrament. La seva implantació degué estar condicionada per varis factors i va patir modificacions per causa de la influència de les tradicions funeràries regionals, encara que a llarg termini l'enterrament en urnes disposades en clots o a dins d'estructures tumulàries formant necròpolis s'imposés de forma generalitzada (Ruiz Zapatero/Lorrio 1995, 228). Quant al nou sistema d'enterrament se'ns diu el següent: és possible que s'empressin indicadors o senyals exteriors; no s'observa cap mena d'organització interna de l'espai d'enterrament, per bé que no es descarta l'existència d'una possible clusterització del mateix per raó de parentesc; ús d'*ustrina* que no exclou la pràctica d'incineracions en la pròpia fossa; presència d'enterraments secundaris i primaris; enterraments molt senzills constituïts per un únic vas, amb les restes de la cremació, i la corresponent tapadora. Segons els autors (1995, 229) la impressió general —considerant l'homogeneïtat dels aixovars— és que es tracta d'una societat força igualitària, amb escasses possibilitats materials d'expressar en l'enterrament les diferències de rang. D'altra banda, el nombre reduït de tombes de les necròpolis d'aquesta primera etapa suggereix que les comunitats camperoles de començaments del bronze final eren força reduïdes. Durant els CCUU recents (ca.

¹⁴ Veure el model general de conductes relacionades amb la pràctica funeraria segons B. Bartel (1982), a Ruiz Zapatero/Chapa 1990, 369.

¹⁵ Aquí cal fer un breu incís: cal diferenciar entre signe i símbol. El primer ofereix un missatge específic que pot ésser fixat convencionalment, mentre que el símbol respon a una raó per la qual és adequat, i de manera concreta, i implica una idea abstracta per a representar nocions com el poder, la solidaritat del col·lectiu, l'autoritat política o familiar, etc. És en aquesta funció de representació de valors socials on es relaciona el símbol amb els contextos funeraris com a vehicles que regeixen la concepció de l'organització social (Jiménez-Flores 1996; citat a Graells 2008, 19).

900-700 aC) els grups inicials de CCUU realitzaran una expansió vers nous territoris. Alhora es produeix una gran diversificació regional. Aquesta diferenciació inclou uns costums funeraris que presenten trets peculiars en les distintes àrees catalanes. Els diferents substrats de l'edat del bronze i/o la importància variable del component de CCUU expliquen les diferències del ritual incinerador en els diversos grups del NE: Empordà, Catalunya central, Catalunya meridional, Catalunya interior, Baix Segre-Cinca, Baix Aragó i Pirineus.

Fidel a les proposicions de l'arqueologia postprocessualista, el professor P.V. Castro Martínez (1994) estudià el món funerari d'una societat dels CCUU del NE peninsular, concretament la necròpolis de El Calvari (Molar, Priorat, Tarragona). Segons Castro (1994, 102), l'anàlisi de les restes humanes és la principal premissa que cal tenir en compte a l'hora d'estudiar una necròpoli. El problema és que Castro no disposava d'aquestes dades. Sembla que els paquets d'ossos que contenien les urnes de El Calvari (Vilaseca 1943, 14) incloïen fragments d'ossos llargs de fins a vuit centímetres de llargada, i el seu pes no superava els cinc-cents grams. D'aquesta dada, Castro dedueix que estem enfront d'una selecció intencional o aleatòria de les restes humanes que es van recollir de la pira. No es té cap dada sobre el lloc on se situaria l'*ustrinum* o si es realitzava la incineració en el mateix lloc en el qual després es practicava l'enterrament. Queda per explicar el perfil demogràfic de la societat que enterrava a El Calvari, la definició del gènere i l'edat, i l'existència d'enterraments múltiples o de vasos cineraris amb contingut faunístic i no antròpic. Conseqüentment, l'enfocament de l'estudi es dirigeix al contingut de les sepultures i a l'arquitectura funerària. Per a determinar la significació dels aixovars metàl·lics en relació a l'expressió dels rangs socials dels individus al costat dels quals van ser col·locats, l'autor planteja un apropament des de dues perspectives: qualitativa i quantitativa. Des d'un punt de vista qualitatiu podem apropar-nos a una explicació de la variabilitat dels artefactes, com a indicadors de la distància social entre els membres de la comunitat. Amb aquest propòsit, cal tenir en compte l'ús exclouent de determinats artefactes per raó de la identitat social, el sexe, l'edat o l'accés diferencial a la producció social (1994, 107). Tanmateix, la presència — absència d'aixovar pot entendre's com el primer senyal evident d'una situació de dissimetria. Quant a l'arquitectura funerària, Castro (1994, 114) aclareix que: *La necròpolis de Molar es el resultado de la deposición en un espacio determinado de una serie de urnas cerámicas con los restos humanos resultantes de la incineración, de acuerdo con el esquema de los "campos de urnas"*. Observa que no tots els enterraments presenten un únic model de condicionament. La documentació amb la qual es compta permet d'establir una classificació dels diversos sistemes de protecció dels enterraments, d'acord amb la complexitat en l'addició d'elements. Segons l'autor, l'existència d'una major inversió d'energia en la construcció de proteccions més o menys elaborades i de l'existència o no de components diferenciadors en superfície ve determinada per les relacions socials que gestionen les pràctiques funeràries. Es proposen tres grups de sepultures: aquelles mancades d'estructura de protecció, les que presenten estructures simples amb pocs elements i les que ofereixen una major elaboració. L'estudi demostra que no existeix un comportament homologable entre els aixovars metàl·lics i les superestructures de protecció. Aquesta divergència d'expressió funerària, sembla que podria respondre a les condicions del registre, amb una conservació esbiaixada de les dites estructures. Segons Castro (1994, 118), les diferències observades en la construcció de les tombes presenten una relació directa amb el rol social del mort. Per consegüent, el treball emprat en la construcció d'aquestes estructures sembla expressar l'existència de diversos graus d'inversió d'energia. L'existència d'un entramat de relacions socials de parentesc, en les quals determinades persones podrien instigar una major participació proactiva envers les activitats funeràries, demostren la presència d'una jerarquia d'enterraments amb diferents graus d'inversió de treball. Aquestes relacions devien ser alienes a la idea d'accés a la riquesa social que mostren els aixovars metàl·lics.

CAPÍTOL 2

EL MÓN FUNERARI AL NORD-EST PENINSULAR DURANT EL BRONZE FINAL

L'objectiu principal d'aquest apartat és l'estudi dels espais de reunió funerària, com a entitats geogràfiques, fenomenològiques i culturals, juntament amb les seves característiques, les relacions espacials i els atributs temàtics associats. Abans de tot, cal reflexionar sobre el concepte *necròpolis*.

1. Sobre el concepte de necròpolis

L'historiador francès Philippe Ariès escriu a "*Essais sur l'histoire de la mort en Occident: du Moyen Âge à nos jours*": [...] *En un mundo sometido al cambio, la actitud tradicional ante la muerte se nos aparece como una masa de inercia y continuidad. La antigua actitud para quien la muerte es a la vez algo familiar, cercano y atenuado, indiferente, se opone sobremanera a la nuestra, temerosa de la muerte [...]. Por eso, esta muerte familiar recibe aquí el título de "muerte amaestrada" [...]* (Ariès 1982, 26)¹⁶. En aquest paràgraf se'ns esbossa l'actitud dels individus davant d'un fenomen ineludible, com és la finitud de l'existència física: la mort. D'altra banda, s'introdueix el concepte d'*ensinistrar* la mort, com a mètode per a superar l'ansietat i el neguit que ens produeix saber-nos finits. Conseqüentment, la disposició és dominar, contenir i reprimir la mort. Aquesta postura es materialitza d'una manera diversa, segons la idiosincràsia de la cultura i dels grups humans; en aquest sentit, la constitució d'un espai físic específic destinat als morts i a la litúrgia funeraria suposa un gran avanç en la història de les mentalitats, quant a l'actitud vers la mort i les crisis vitals.

Philippe Ariès segueix dient: *A pesar de su familiaridad con la muerte, los antiguos recelaban la vecindad de los muertos y los mantenían al margen. Honraban los sepulcros [...]. [...] uno de los fines perseguidos por los cultos funerarios consistía en impedir que los difuntos regresaran para perturbar a los vivos. El mundo de los vivos exigía una separación del de los muertos. Por eso, en la antigua Roma, la Ley de las Doce Tablas [Lex duodecim tabularum o Duodecim tabularum leges] prohibía los entierros "in urbe", en el interior de la ciudad* (Ariès 1982, 26). El *Codex Theodosianus*, compilació legislativa del Baix Imperi Romà (segles III-VII dC), reitera la mateixa prohibició, amb la finalitat de preservar la *sanctitas* (virtut, puresa, integritat,...) de les cases de la ciutadania. El *funus* (cos mort, funeral, enterrament, sepulcre,...) profana i corromp l'hàbitat dels vius. Convé fer ressaltar que la paraula *funestus* significa funest, [...] que porta la mort; d'una forma breu, fa referència a la profanació provocada per un cadàver. És per aquest motiu, doncs, que els cementiris foren emplaçats als afores dels nuclis de població, a la vora de la via *Appia* de Roma, els *Alyscamps* d'Arles (Provença, França). En aquest sentit, Ariès cita el clergue de l'església ortodoxa grega, patriarca de Constantinoble, Sant Joan Crisòstom (*Joannes Chrysostomus*, Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος) (347-407): *Procura no aixecar mai un sepulcre en la ciutat. Si dipositessin un cadàver on dorms i menges, de què no fores capaç? I tanmateix, tu no deses els morts on menges o dorms, sinó en [...]* (Ariès 1982, 27). Sembla que l'inclit teòleg cristià sentia la mateixa aversió que els seus avantpassats *pagans* quan exhortava als cristians a que rebutgessin un nou costum, encara poc seguida per la comunitat cristiana del segle V: dipositar els morts dins l'àmbit i els límits de les ciutats, viles i llocs habitats —intramurs—.

¹⁶ Hem emprat l'edició de l'editorial Argos Vergara, S.A.: *La muerte en Occidente* (1982).

Amb caràcter general, la mort, o cessació de la vida, ha estat domesticada i combatuda... En última instància, hem intentat transformar-la en quelcom més tractable, suportable, per mitjà de considerar l'espai funerari com a lloc de culte, com a espai sacralitzat, protegit i aïllat. Totes del creences classifiquen les coses reals o ideals a partir de dos gèneres oposats, delimitats pels conceptes *profà* i *sagrat* (Martí 2003, 32). És aquest el tret distintiu del pensament religiós: la divisió dels fenòmens en dos dominis, allò que és sagrat i allò que és profà; consegüentment, el sistema ideològic religiós organitza la realitat al voltant d'aquests dos pols. Per concretar, es produeix una divisió bipartida del món conegut en dos gèneres que comprenen tot allò que presenta ésser real -que existeix-, sia material o espiritual, però que s'exclouen d'una manera força radical. Segons l'antropòleg jueu-francès David Émile Durkheim (1982, 36) les coses sagrades són aquelles que les prohibicions protegeixen i aïllen, mentre que les coses profanes són aquelles a les que s'apliquen les prohibicions i han de romandre distanciades de les primeres.

La tradició historiogràfica ha encunyat el terme *necròpolis* per a referir-se a la ciutat dels morts... Segons el *Diccionari de la llengua catalana* de l'Institut d'Estudis Catalans una *necròpolis* és un *cementiri*, *especialment d'època prehistòrica, antiga o medieval*. El *Diccionari d'arqueologia del TERMCAT*, defineix *necròpolis* com un *cementiri d'una comunitat determinada d'època prehistòrica, antiga [...]*. La paraula *necròpolis* i/o *necròpoli* (en català s'accepten les dues paraules; vegeu l'entrada al TERMCAT) prové del grec *νεκρόπολις* i literalment significa «*ciutat dels morts*». Val la pena dir que la paraula *necròpolis* i *cementiri* són equiparables. Segons el *Diccionari de la llengua catalana* un *cementiri* és el lloc [espai físic] *on s'enterren els morts*. És tracta d'una definició àmplia, asèptica, sense connotacions històriques ni culturals. La paraula *cementiri* i/o *cementeri* (en català s'accepten ambdues paraules) també prové del grec antic, en aquest cas de *κοιμητήριον* (*koimētérion*) i literalment significa «*dormitori o lloc per a dormir*». L'accepció clàssica del mot *cementiri* no deixa d'ésser una metàfora del que fan els éssers humans en aquests indrets: ésser morts, el darrer son, el descans etern, el son etern,... Segons l'antropòleg anglosaxó Nigel Barley (1995, 220) en el vocable *cementiri* s'assimilen i es conjuguen els conceptes mort i son -entès com l'estat fisiològic que constitueix el període de descans, en què la consciència i la voluntat són suspeses i les funcions de l'organisme són disminuïdes-. Això es manifesta clarament en les creences cristianes tradicionals, degut al dogma de la resurrecció de la carn i la redempció final. Segons la creença cristiana, en el cementiri, els cossos dormien fins que ressuscitaven. L'analogia entre mort i son es veu afavorida pel fet que l'estat de descans fisiològic del cos i de l'ànima, el dormir, s'assembla, externament, a la cessació de la vida -estat de separació del cos i de l'ànima-, d'una manera definitiva, la mort de la persona. En ambdós casos, en el que l'esser viu dorm i en el que el cadàver reposa sense vida, solen adoptar una posició semblant. D'aquí, no solament sorgeix l'origen etimològic del mot *cementiri* (lloc on reposen - descansen els morts), sinó també la seva correspondència amb la realitat. Si la mort equival al son, aleshores la tomba és un jaç (Barley 1995, 220).

Freqüentment la tomba és considerada com la casa, com l'edifici destinat a servir d'habitació al mort (Barley 1995/2000, 174), consegüentment aquells individus que conviuen i dormen plegats, sota un mateix sostre, sovint, són enterrats junts. Al capdavant, la major part dels nostres coneixements sobre l'arquitectura etrusca prové de les tombes que reflecteixen la morfologia de les cases. Si la tomba és la residència del mort, la necròpolis o el cementiri és la residència dels morts, dels morts d'un grup afí, d'un grup humà concret. No és fútil la definició del TERMCAT: [...] *cementiri d'una comunitat determinada [...]*.

L'existència de llocs funeraris específics, que permeten l'hostatge dels avantpassats comuns, és una constant en la majoria de les societats premodernes. De la mateixa manera, és molt freqüent la correlació estructural

entre l'hàbitat i la tomba, n'és un exemple el cas de les cases *betsileo* de Madagascar i les "cases dels morts" (González Ruibal 2003, 154). Aquest vincle també explicaria la semblança entre poblats i necròpolis, i que, sovint, l'arquitectura funeraria esdevingui un transsumpte de la domèstica, paral·lelisme que Ian Hodder ha plantejat per al neolític centreeuropeu (Hodder 1984). Els morts no solament no ocupen un lloc residual en la vida del col·lectiu, sinó que la seva presència és ubiqua i imprescindible (González Ruibal 2003, 154). La mort, com a fenomen sociocultural, constitueix una metàfora de la societat, no obstant això, l'arqueologia no ha tingut en compte el fet de la mort en si mateix, el concepte de la desaparició dels éssers humans. És important recordar que mai podrem saber el que sent -el que percep per mitjà dels sentits...- un altre individu i menys una comunitat sencera. Així i tot, el que resulta evident és que la nostra percepció del decés difereix substancialment de la de la major part dels pobles preindustrials, on la mort no té perquè inspirar dolor o pena, sinó també temor o irascibilitat. El concepte de defunció o traspàs és variable segons la cultura, és a dir, la interrupció de les funcions vitals no sempre és considerada com a decés. En general, pel que respecta al concepte de la mort, podem concloure que es tracta d'un fenomen força quotidià en la majoria de les societats premodernes. Aquesta quotidianitat s'encarna en els avantpassats remots (González Ruibal 2003, 154), en els ancestres. D'altra banda, cal transformar els morts en éssers ancestrals, amb el fi de convertir-los en éssers benefactors (esperits o deïtats tutelars). Aquesta transformació permet que els morts deixin d'ésser una contingència, un perill per als vius. Recollint tot el que s'ha dit, el fenomen de la mort o la consciència de la finitud de la vida provoca en l'ésser humà, actual o preterit, tot un seguit de sensacions: sofriment, afecció, temor, irascibilitat, contingència,..., tot menys hilaritat; és precisament aquesta mena de sentiments, desproveïts de dimensió temporal, i la capacitat cognitiva de l'ésser humà, alhora de resoldre els reptes que planteja l'*existència*, el que ens impulsa a implementar ritus i espais escatològics. Les cases i/o les ciutats dels morts materialitzen dues voluntats, en aparença contradictòries: acostar i distanciar la mort.

En última instància, la necròpolis significa la materialització de la mort; a més, reflecteix i sintetitza l'essència de la comunitat cultural a la qual pertany, esdevé el receptacle de la memòria, com també l'identificador del grup humà que resideix, permanentment o per un temps considerable, en un lloc determinat. Per aquest fet, aquests espais funeraris se situen en indrets visibles, destacats i preeminents, a voltes amb certa significació ideològica. L'emplaçament acostuma a ser coherent amb el caràcter i el model d'assentament. Si considerem la necròpolis com l'escenari ideal per a l'autorepresentació de la comunitat, a la qual pertanyen els morts, és evident la intencionalitat del lloc triat. No és necessari assenyalar que el difunt no és qui escull, en darrera instància, el ritual, la sepultura o el lloc d'enterrament que desitja per a si; és evident que l'elecció de l'espai funerari és una decisió dels vius, d'uns vius que assumeixen la seva finitud. Per consegüent, la tria del lloc és una decisió transcendental que supera la voluntat de l'individu i que és pren pensant en la col·lectivitat.

L'*ensinistrament de la mort* no és exclusiva de les societats estatals. Les estructures socials estratificades o jerarquitzades de l'Europa central i occidental desenvoluparen, en el transcurs del bronze final i de l'edat del ferro, sistemes d'enterrament complexos, l'objectiu dels quals era la reproducció del sistema social establert en el món del *Més Enllà* o l'*altra vida* —realitat que està fora del món físic o perceptible amb els sentits—. L'espai funerari d'aquestes comunitats s'organitzava en veritables "*ciutats dels morts*", situades en el *limes* de les estructures territorials, que exercien, segons F. Gracia, la funció de definició de les fronteres entre grups o sistemes d'ocupació (Gracia 2003, 248-249).

Amb caràcter general, el ritu de la cremació i l'enterrament secundari és un fenomen nou, durant l'època de transició de l'edat del bronze a l'edat del ferro, en el Mediterrani nord-occidental (Pons 1986, 25). A banda

del sistema ideològic imperant i de la gènesi del fenomen cultural, el més significatiu és que es tracta d'un temps on els morts se'ls confina en llocs d'ús cultural, restringits i exclusius, o sigui, en "*ciutats dels morts*", a certa distància dels vius. Es tracta d'espais ben delimitats, sacralitzats i respectats per la comunitat, fins al punt que no se sol documentar una *usurpació* d'àrees per a altres usos. No és freqüent trobar cremacions absolutament isolades, encara que es constata que n'hi va haver en coves o a l'aire lliure i, consegüentment, hem de creure que són aïllades. El més important és la tendència a concentrar els enterraments en grans espais d'ús estrictament funerari. És aquest sentit col·lectiu del món d'ultratomba el que ara és transcendent i transcendeix. Segons J.Bosch i J.Santacana (2009, 207), [...] *és ben cert que la imatge que els humans ens fem de la mort respon a la que tenim de la vida, l'agrupació de [cremacions] estrictament individuals és el reflex d'una societat on les persones s'individualitzen i organitzen la vida de forma agrupada, és a dir formant grans àrees de poblament*. Certament, les necròpolis són l'altra cara dels llocs habitats, de la mateixa manera que la vida d'ultratomba se sol imaginar com una prolongació idealitzada de la vida terrenal, en la major part dels contextos culturals que vulguem cercar (Pons 1986, 25-31). Consegüentment, les necròpolis són sempre una invitació a pensar en els assentaments ben planificats, urbans o protourbans. En aquest sentit, el bronze final és un període de ple desenvolupament de solucions urbanes i protourbanes (Bosch/Santacana 2009, 207-208).

El següent punt a considerar és el *transcendentalisme* dels agrupaments funeraris. El concepte necròpolis sembla transcendir la realitat, va més enllà, ultrapassa el fet apercebiblle. El que s'immortalitza és el grup. Quan ens referim a la transcendència ho fem a partir del significat espacial del mot. Segons Ferrater i Mora, transcendir significa [...] *ir de un lugar a otro, atravesando o traspasando cierto límite* (Ferrater i Mora 1964, 828)¹⁷; en aquest sentit, la realitat que traspasa el límit és anomenada *transcendent* i l'acció i l'efecte de traspasar, o simplement d'anar més enllà d'un límit determinat, és la *transcendència*. Consegüentment, la necròpolis, entesa com a expressió cultural del grup, és una realitat transcendent, no immanent; és a dir, no és una realitat tancada en si mateixa, no és un ens intrínsec... L'agrupament dels avantpassats comuns en un espai específic, delimitat i separat del món dels vius pretén, en darrer terme, immortalitzar el grup humà, al qual pertanyen els morts. Dit d'una altra manera, el transcendent és la societat mateixa, el grup d'origen, la comunitat,... És per això que la "*ciutat dels morts*" és un reflex i la síntesi de la col·lectivitat vivent, a la qual pertany. El culte és un esdeveniment social i socialitzador. L'ésser individual no transcendeix, transcendeix el grup. La necròpolis és l'expressió del sistema socioeconòmic del grup, i dels valors i les normes que regeixen els agrupaments socials que constitueixen conjunts d'actuació col·lectiva, com la unitat domèstica, la família nuclear o elemental, la família extensa, l'agrupament de famílies unides per vincles culturals, els grups socials provinents d'un avantpassat comú, els grups socials provinents d'un avantpassat mític o no conegut, etc.

Encara més, si el que transcendeix és el concepte de col·lectiu social, el transcendent de la necròpolis és el conjunt dels individus. En aquest cas, el transcendent és allò que té importància, degut a les conseqüències que es deriven. Segons Ferrater i Mora, la "*importancia*" de lo *transcendente y transcendental se advierte en el uso corriente* [del terme], *donde algo "transcendental" es algo realmente importante y capital* (Ferrater i Mora 1964, 828-829). Al nostre entendre, el fet necròpolis és l'expressió d'una ideologia social que té com a finalitat el manteniment de la corporació i, alhora, la singularització del col·lectiu resident en un lloc donat. A

¹⁷ Generalment s'utilitza referint-se a quelcom que es comunica o ateny a un àmbit més ampli d'aquell que li és propi.

més, esdevé el símbol de la cohesió social i del domini territorial, de manera que l'espai destinat als morts ha de ser un indret geogràficament destacat, identificable i visible, no solament per la comunitat que el manté sinó també per les comunitats adjacents; en aquest sentit, el concepte necròpolis va lligat al fet d'apropiació econòmica, social i cultural d'un lloc determinat, com també al sentiment de pertinença territorial. Aquest sentiment territorial sol ser de caràcter durador, segons el model d'ocupació establert, consegüent aquests espais de caràcter escatològic són planificats i ideats per a perdurar en el temps, i fins i tot per a transcendir el temps de l'ocupació.

La configuració dels espais destinats als morts ve determinada per la ideologia social dels vius. La manera com els grups humans gestionen la desaparició dels seus components diu molt de com s'organitza una societat i de quin és el seu motor ideològic. Sense voler aprofundir en el tema, doncs és l'objectiu d'un altre capítol, convé fer ressaltar que la ideologia que mena l'*escatologia*¹⁸, és quelcom aliè a l'individu, no té relació amb la persona, l'imposa la societat. Així doncs, l'*escatologia* ens remet al sentir de la societat. És per això que el filòsof Bertrand Russell, quan parla de les creences, diu: *la religió primitiva era a tot arreu més aviat tribal [grup] que personal. [...] aquestes cerimònies [religioses - propiciatòries] acostumaven a produir una gran excitació col·lectiva; els individus perdien el sentit de separació i se sentien units amb tota la tribu* (Russell 2010, 35-36). Així doncs, la necròpolis esdevé també un lloc sacralitzat, d'ús cultural, en el qual els individus se senten membres d'una corporació, és a dir, d'un grup de persones lligades entre elles per una comunitat de regles, d'obligacions, de privilegis,...

Al capdavant, les necròpolis són quelcom més que mers dipòsits funeraris, ans al contrari, són llocs acotats i ben delimitats; degudament senyalitzats i organitzats, prenent com a base el model d'ocupació establert i/o instaurat. És versemblant l'existència d'àrees destinades a diferents segments de la societat o una distribució espacial dels enterraments en funció del parentiu, i fins i tot, l'associació de sepultures per raó de sexe, edat, capacitat econòmica, prestigi social, etc... Tot és possible. En determinades necròpolis s'ha pogut constatar que l'espai funerari no ha estat ocupat per igual, puix que existeixen zones lliures, sense cap enterrament, essent interpretades de múltiples maneres: d'ús cultural, on es materialitzen i s'acompleixen els cerimonials, de pas, de congregació, de diferenciació i delimitació internes,... La topografia i l'organització de l'espai intern de la necròpolis de Moulin de Mailhac (Aude) ens permeten constatar els arguments esgrimits. Quant a la topografia del lloc, la necròpolis i l'*oppidum* és localitzen al bell mig d'una vasta cubeta aquífera (*bassin* de Mailhac), parcialment pantanosa; el lloc funerari és troba precisament en una de les pendents del relleu, a l'abric de la zona humida, concretament en un espai no aprofitable econòmic i productivament. El lloc d'hàbitat domina l'espai dels morts, si més no, entre el 900 i el 675 ANE. Quant a l'organització de l'espai intern, convé destacar que pràcticament cap sepultura ha estat malmesa per la reutilització del lloc; aquesta observació, clàssica en la majoria d'establiments funeraris, infereix l'existència de senyals que identifiquen, si més no, la localització precisa de l'individu. La implantació de noves sepultures respecta les anteriors. Els/les investigadors/es han determinat l'existència d'una [...] *gestion stricte de l'espace funéraire* (Taffanel/Taffanel/Janin 1998, 339). Amb tot, la manca d'alineacions significatives descarta l'existència d'una organització ortogonal de l'espai funerari; aquest fet no treu que existeixi una gestió *estricta* del cementiri. A més, la planta general de la necròpolis presenta sectors buits i/o ocupats de manera desigual; es constata el

¹⁸ L'*escatologia* tracta de les coses darreres o finals de l'individu o del món. La paraula és d'origen grec: ἔσχατος - darrer i λόγος - paraula o estudi, i significa "*estudi de la fi*". Es refereix a l'estudi del destí del món, la vida després de la mort, el temps etern,...; és a dir, del conjunt de creences i coneixements que transcendeixen els límits temporals pròpiament humans.

creixement cronològic del clos funerari. Ocasionalment es documenten concentracions de sepultures i espais intercalats, lliures de qualsevol vestigi arqueològic. No s'ha pogut demostrar l'existència d'espais de trànsit o camins interiors, encara que els sectors buits podrien haver exercit aquesta hipotètica funció (Taffanel *et al.* 1998, 339-340).

L'any 1995 Gonzalo Ruiz Zapatero (1995, 228) caracteritzava les necròpolis tipus *campes d'urnes* de la següent manera: *A comienzos del Bronce Final el ritual de la cremación y las primeras necrópolis de Campos de Urnas aparecen en las tierras del NE. de la Península Ibérica como una extensión de los grupos de Campos de Urnas del Languedoc y el Rosellón. [...] No sabemos mucho de estos cementerios porque los enterramientos documentados proceden de excavaciones antiguas poco detalladas, son bastante escasos [...]. Es posible que se utilizaran señalizaciones exteriores [de las tumbas] ya que son pocos los casos de superposiciones [...]. En los cementerios típicos de tumbas "planas" de incineración del Vallès no aparece observarse ordenación del espacio funerario ni distancias regulares entre enterramientos [...].* Sobre les necròpolis tumulars del Segre observa que [...] *existen agrupaciones significativas de túmulos, muy posiblemente reflejando el parentesco de los enterrados, y que el área funeraria estaba configurada para ser vista y para ser frecuentada, a juzgar por los vasos depositados al pie de muchas estructuras* (Ruiz Zapatero 1995, 228-229; Ferrández *et al.* 1991a). Sembla evident que la presència o absència de superposicions i/o agrupacions significatives és el que indica l'existència d'un *pla organitzat i ordenat per efectuar els enterraments en un període* [determinat] *de temps* (Pons/Solés 2004, 28); és precisament aquesta convencionalitat el que s'observa en necròpolis com Vilanera, Pi de la Lliura o Can Piteu - Can Roqueta.

D'una manera definitiva, en qualsevol espai funerari d'aquesta índole cal esperar l'existència d'un procés de selecció del lloc, previ a l'ocupació, relativament separat de l'hàbitat. L'elecció d'aquest lloc no és aleatòria, ans al contrari, és conscient i conseqüent amb el model d'ocupació i amb el bagatge ideològic del grup. Una altra proposició és l'organització de l'espai i l'adequació del lloc, amb el propòsit de disposar les tombes de manera ordenada, seguint pautes concretes que permetin l'ampliació del clos. També cal esperar l'existència d'unes pautes relatives a la disposició i manteniment de les sepultures, amb la finalitat de reduir al mínim la destrucció de les tombes més antigues i afavorir la conservació dels enterraments pretèrits; en aquest sentit, cal considerar la implementació d'elements de senyalització i identificació de les tombes com la mesura més efectiva a l'hora de procurar l'esmentada conservació. Hom ha proposat l'existència d'espais d'ús cultural, tipus *ustrinum*, i/o construccions destinades al manteniment cerimonial, en el si de les necròpolis (Agustí *et al.* 2002, 82).

Cal recordar que el concepte de cementiri, entès com a *cluster*, fou desenvolupat¹⁹ durant el neolític mitjà, per la cultura dels sepulcres de fossa, vers el IV mil·lenni aC. És durant aquest període que les sepultures sembla que apareixen amb més claredat agrupades en grans espais d'enterrament (Bosch/Santacana 2009, 94). Per tant, no és un concepte innovador. Les necròpolis vallesanes de la Bòbila Madurell, Can Gambús o Camí de Can Grau, mostren, si fa no fa, les mateixes característiques, quan a organització i materialització ideològica, que les necròpolis de la cultura dels camps d'urnes. Aquestes necròpolis del IV mil·lenni mostren determinats costums funeraris comuns, com la morfologia de les sepultures, el bagatge artefactual funerari, l'estructura dels enterraments i l'ordenació interna de la tombes i, fins i tot, la posició relativa dels inhumats. En el cas concret del Camí de Can Grau, l'organització de la necròpolis es constata a partir de dos aspectes:

¹⁹ a casa nostra...

en primer lloc, la tria de l'espai destinat a l'enterrament, que és exclusiu, i, en segon lloc, l'orientació de les tombes, que és predeterminada i segueix una norma. Quant a l'orientació de les tombes, és en tots els casos NE/SW, amb la capçalera al NE (Pou/Martí 2018, 185-186); els excavadors observen que l'orientació general de les tombes segueix el curs del sol, des de la sortida fins a la posta, i que aquest fet estaria relacionat amb certs elements simbòlics i culturals, difícils de concretar. La idea central és que aquestes pautes organitzatives i constructives són homogènies dins de l'esmentat grup dels sepulcres de fossa, i corroboren un fenomen funerari uniforme, perfectament establert, en el transcurs del neolític mitjà (Pou/Martí 2018, 186). Amb tot i això, la troballa de sepultures aïllades, com les de Can Roqueta (Oliva et al. 2018, 247-262) o la de la Bòbila d'en Joca (Montornès, Barcelona) (Martín/Casas 2018, 191-210) manifesten l'existència de sistemes alternatius a la clusterització funeraria. Hom proposa que aquestes tombes aïllades podrien esdevenir la part d'un tot (Pou/Martí 2018, 185). Convé fer ressaltar que l'existència dels dos models funeraris, clusterització i aïllament, no són excloents; la seva coeternitat pot identificar models d'organització diversos, dins d'un mateix àmbit cultural. Avançar que aquest fenomen també es constata en el bronze final i la primera edat del ferro, i cal ser analitzat amb molt de deteniment.

En relació a la clusterització funerària del neolític mitjà, cal destacar també els llocs d'ús funerari del paratge de Bòbila Madurell (Sant Quirze del Vallès, Vallès Occidental, Barcelona), que integra els sectors arqueològics de Mas Duran, Madurell Sud i Ferrocarril, a més del sector ocupat per l'antiga teuleria, i de Can Gambús 1 i 2 (Sabadell, Vallès Occidental, Barcelona). El paratge de Bòbila Madurell acull més d'un centenar de sepultures, repartides en dues grans àrees funeràries ben diferenciades, i diverses tombes aïllades (Martín *et al.* 2017; Plasencia/González/Mora 2017). Allunyat d'aquest complex, a menys d'1 Km, es localitzen els llocs funeraris de Can Gambús-1, integrat per una concentració de sepultures menor, aproximadament mig centenar (Roig *et al.* 2010), i Can Gambús-2, integrat per una concentració de cinc i dues sepultures (Bravo/Hinojo 2017). En general la distribució de les sepultures en aquests espais presenta un model que es basa en la clusterització, la qual cosa posa de manifest l'ús reiterat de l'espai com a lloc de residència dels morts. Segons Plasencia (2016, 178) aquests espais podrien haver estat restringits a certes unitats familiars o relacions de parentiu. A més a més, es constata la voluntat de senyalitzar i diferenciar les sepultures; tanmateix, no es documenten estructures funeràries tallades per d'altres del mateix període. D'altra banda, en els sectors de Mas Duran, Madurell i Ferrocarril es verifica la presència de fosses de manteniment que s'intercalen entre les estructures funeràries; aquest fet revela la proximitat d'aquests emplaçaments als espais quotidians de residència, d'ús domèstic, de manteniment o de producció. Aquesta concatenació arqueològica pot ser deguda a causes de caire conjuntural, encara no esclarides, vinculades a l'abandó de la funció sepulcral del lloc o a la pèrdua del caràcter simbòlic d'aquest espai, i fins i tot, a la reorganització de l'assentament en el transcurs de l'ocupació (Plasencia 2016, 178-179). Aquest escenari contrasta amb el de la fase final de l'ocupació...; L'emplaçament de Can Gambús-1 esdevindrà un lloc reservat exclusivament als morts; un complex funerari relativament separat de l'hàbitat i dedicat específicament a l'enterrament dels individus adults, una veritable ciutat dels morts.

Comptat i debatut, en qualsevol producció humana (material o immaterial): una ceràmica o una necròpolis, intervé la idea de societat (Hodder 1994). La realització d'objectes o la materialització ideològica, mitjançant una determinada manera de fer, defineix la nostra percepció del món, la pertinença a un col·lectiu social, la conformació i adequació a unes determinades normes de comportament i l'adopció d'una identitat grupal (González Ruibal 2003, 29). Conseqüentment, la clusterització funeraria i/o les pràctiques de tipus cerimonial s'expliquen dins d'un determinat ordre social. La decisió d'agrupar els ancestres, de manera total i/o parcial,

no és una decisió banal, puix que, en realitat, es coneixen altres maneres de fer les coses i tanmateix no es fan més que d'una manera. La pràctica tècnica, tant si es tracta d'elaborar un atuell com de constituir un lloc funerari, ha d'estar en consonància amb l'organització social i la cosmovisió del grup. En definitiva, s'infereix un control social sobre determinats gestos, procediments i tasques de tipus estratègic. Recapitulant, l'estudi d'aquesta mena d'instal·lacions: clústers i agrupaments funeraris, contribueix, a manca d'altres indicis com poblats i espais d'hàbitat, a aproximar-nos a l'organització social dels grups. En aquest sentit, cal examinar la naturalesa i ascendència social de la població dipositada, particularment, el gènere i edat dels individus, amb el propòsit de constatar quins individus són sepultats: la totalitat del col·lectiu o un segment del mateix. Hom constata l'existència d'àrees funeràries i clústers que responen només a un segment de la població; espais on s'enterra en funció de l'ascendència socioeconòmica dels individus i/o de la l'edat dels mateixos, n'hem vist algun exemple, en aquest cas cal suposar l'existència d'altres espais per a la resta de la comunitat; tanmateix, cal suggerir la substantivitat d'alternatives rituals. Amb tot plegat, el contingut social de l'entitat funeraria diu molt del sistema organitzatiu i de les relacions interpersonals del col·lectiu.

En síntesi, una necròpolis és quelcom més que *el lloc on s'enterren els morts d'una comunitat*. Es tracta d'una producció cultural, dins d'un marc social en què el manteniment dels ancestres és la finalitat última; a saber, un gran espai d'ús cultural, específic i exclusiu, destinat a la residència dels morts i a la celebració funeraria. A més a més, és un lloc sacralitzat, protegit per normes i disposicions ideològiques; receptacle de la memòria col·lectiva i identificador del grup; consegüentment, un espai físic visible, delimitat i ben organitzat, restringit socialment, que esdevé símbol de la cohesió social i, alhora, del domini territorial; al capdavant, consegüent amb el model d'ocupació i el *background* ideològic del grup.

Per acabar, la documentació arqueològica que emprem indica que el *cluster* funerari de Can Roqueta esdevé una autèntica necròpolis, que s'adequa a aquell concepte d'Estrabó (Geo. XVII) que en la bibliografia comuna ha quedat relegat al més generalitzat concepte d'espai funerari. Per consegüent, creiem apropiat diferenciar el concepte *necròpolis* del concepte *espai d'ús funerari*; si bé una necròpolis és un espai d'ús funerari, no tots els espais d'ús funerari són necròpolis. A partir d'aquest moment distingirem:

- Necròpolis²⁰.
- Espai d'ús funerari restringit - atomitzat²¹.
- Espai d'ús funerari excepcional.

²⁰ Esdevé un *cluster* de clústers, que aplega individus i grups de filiació, pertanyents a una comunitat social extensa.

²¹ És aquell lloc d'enterrament el límit del qual es redueix a la mínima expressió: una sepultura, individual o col·lectiva, o un *cluster* de filiació. Per posar un exemple: un grup d'individus pertanyents a una mateixa família. Aquests espais *atomitzats* no han de ser necessàriament llocs delimitats o organitzats; els podem trobar isolats en el paratge periurbà i intercalats entre les estructures domèstiques i, fins i tot, formant part de les necròpolis, ocupant sectors concrets de l'ambient funerari.

2. La incineració en el nord-est peninsular. Necròpolis i sistemes d'enterrament²²

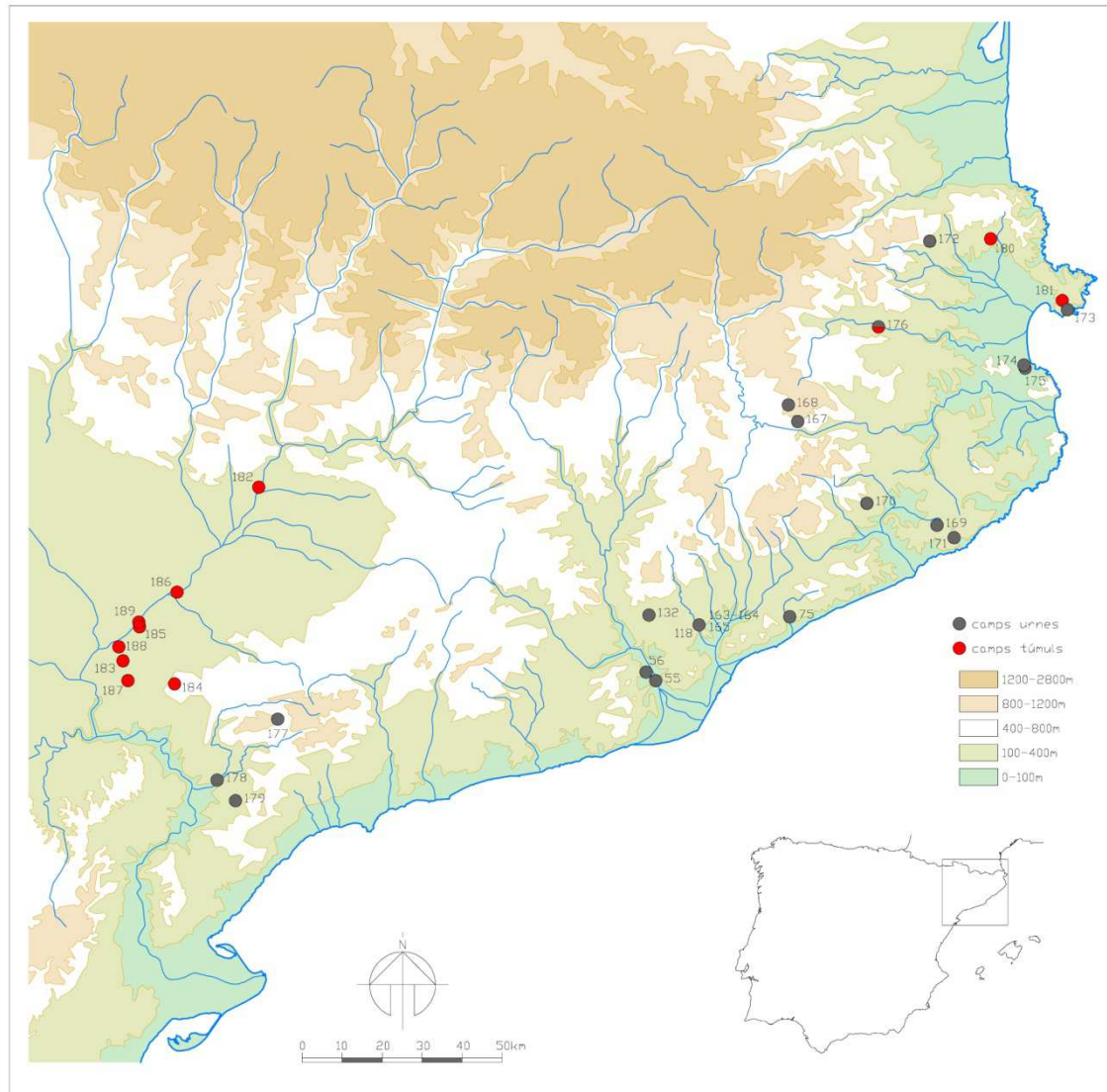

Fig.1.- Establiments funeraris dels quals es tracta en el present capítol.

55. Bòbila Roca (45); 56. Cova de Can Montmany (45); 75. Ca l'Estrada (3); 118. Can Piteu-Can Roqueta (52); 132. Can Missert (67); 163. E-270-271 Can Roqueta/Torre-romeu (52); 164. E-718 Can Roqueta II (52); 165. E-210 Can Roqueta/Torre-romeu (52); 167. Coll s'Avenc (74); 168. Serrat de Balà (75); 169. Pi de la Lliura (76); 170. Can Furnaca (77); 171. Cal Rull (78); 172. Can Bech de Baix (79); 173. Punta del Pi (80); 174. Parrallí I (81); 175a. Vilanera sector 3 (81); 175b. Vilanera sector 4 (81); 176. Can Barraca (82); 177. Obagues del Montsant (83); 178. El Calvari (84); 179. Tosseta (85); 180. Els Vilars (86); 181. Puig Alt (87); 182. Colomina I (88); 183. Besòdia (89); 184. Les Escorres (90); 185. Montfriu (91); 186. Torre Filella (92); 187. Pedrós (89); 188. Roques de Sant Formatge (89); 189. Vall de la Clamor (93).

²² L'objectiu d'aquest apartat és oferir una pinzellada quant a la tipologia de les necròpolis d'incineració del nord-est de la Península Ibèrica durant el bronze final i el ferro, amb l'únic propòsit de contextualitzar la necròpolis de Can Roqueta. Val a dir que la qüestió ha estat tractada darrerament i de manera extensa pel professor López Cachero en un treball publicat a *Complutum* vol.1 (2008): *Necròpolis de incineración y arquitectura funeraria en el NE la Península Ibérica durante el Bronce Final y la Primera Edad del Hierro*.

El comportament funerari de les comunitats del nord-est peninsular evidència una notable diversitat durant el bronze final (fig.1). La perdurabilitat de les inhumacions en certs llocs, la tímida introducció de la incineració o la utilització de diferents models funeraris són alguns dels elements que assenyalen l'existència d'un escenari certament heterogeni. Amb tot i això, vers l'any 1000 ANE comença a difondre's amb força la incineració, així com la utilització d'espais específics per a dipositar els morts com ho són les necròpolis (López Cachero 2008, 148). Les comunitats del bronze final i de la primera edat del ferro que es distribueixen en aquest sector del nord-est peninsular presenten una alta compartimentació territorial. La historiografia tradicional ha defensat l'existència de diferents aspectes que, al capdavall, permetrien suggerir una certa segmentació geogràfica de Catalunya: territoris de l'interior (Segre-Cinca i Baix Aragó) i costaners del prelitoral i litoral (Pons/Maya/Buxó 1994). Les dades arqueològiques relatives a poblats com Genó, situat a la comarca natural del Baix Segre, la cronologia del qual es pot establir en un moment indeterminat del segle IX (Maya *et al.* 1998; López Cachero 1999), permeten caracteritzar el model de poblament de l'interior —basat en petits poblats construïts amb pedra, situats en turons i localitzats a prop de cursos fluvials—. Es tracta dels denominats *poblats tancats* o *d'espai central*. Per contra, el model de poblament del prelitoral i litoral català està constituït, essencialment, per granges disperses situades en les proximitats dels camps de conreu i/o de pastura. Es tracta d'un sistema d'ocupació heretat o continuador del període anterior, que té un dels seus màxims exponents a Can Roqueta (Carlús *et al.* 2007a). Arquitectònicament, es tractaria de construccions realitzades enterament amb materials peribles (fusta, ramatges i fang), que conviurien amb dispositius d'emmagatzematge tipus sitja i altres fosses de funció diversa. En el cas de les necròpolis aquesta dualitat també ha estat tradicionalment defensada, en base a la morfologia de les sepultures. S'han diferenciat dos tipus de necròpolis: les tumulàries i les de tombes planes o autèntics camps d'urnes. Cal remarcar que aquesta diferenciació s'estableix d'acord amb l'existència o no d'estructures tumulàries. Sembla evident que existeixen diferències significatives entre els models constructius enunciats, creiem que la principal dissimilitud radica en l'esforç implicat per a la seva construcció, car no és el mateix construir una superestructura tumulària que bastir un amuntegament senzill de blocs sobre un enterrament, val a dir que aquesta diferència també s'observa en el model d'ocupació i en l'edificació dels hàbitats. En l'actualitat encara ens preguntem sobre el significat o l'abast d'aquesta dualitat i regionalització: camps d'urnes *versus* necròpolis tumulàries (López Cachero 2008, 144-145). La problemàtica en si mateixa va començar a ser considerada a mitjan de la dècada de 1950 a partir de la caracterització de les necròpolis tumulàries del Baix Aragó, del Segre-Cinca i dels Pirineus. Des de llavors, diversos investigadors (Almagro Basch 1952; Louis/Taffanel 1960; Almagro Gorbea 1973, 118-122; Maya 1978, 93; Pons 1984, 185) van interpretar aquest fenomen des d'un punt de vista ètnic i cultural; les necròpolis de túmuls venien a demostrar les hipòtesis difusionistes que advocaven per l'arribada o propagació de trets típics del món centreeuropeu. Així doncs, es va establir una dualitat ètnica fonamentada en aspectes socioeconòmics i geogràfics, en part coherent amb l'evidència arqueològica del moment, segons la qual, les comunitats que es localitzaven en les zones interiors i muntanyoses tindrien una economia fonamentalment ramadera i, a més a més, enterrarien els seus morts en necròpolis de caire tumulari, mentre que les comunitats localitzades en les zones més deprimides desenvoluparien una economia principalment agropecuària i enterrarien els seus difunts en camps d'urnes. Simultàniament, altres autors (Pericot 1950, 121; Pellicer 1984, 423; Ruiz Zapatero 1985, 374) crítics amb la teoria dualística van plantejar una alternativa: la relació directa entre les pràctiques tumulàries de finals del megalitisme, especialment procedents del món de les cistes, i les de les comunitats incineradores. En última instància Ruiz Zapatero (1985) va defensar una teoria de consens: la clara i rotunda diferenciació entre les diverses pràctiques tumulàries del nord-est peninsular. Segueix a Maya, per a la zona del Segre-Cinca, tot

admetent que els dos tipus de necròpolis es deuen a una mateixa població caracteritzada per una uniformitat artefactual que coexistiria en unes mateixes condicions geogràfiques. De manera paral·lela, Ruiz Zapatero (1985) relacionà l'origen del fenomen tumulari amb els contactes existents entre col·lectius humans de la cultura dels camps d'urnes i de tradició megalítica, dels quals van aprehendre conceptes com el de cista i túmul. Per contra, per al grup de l'Empordà proposà una dualitat entre els camps d'urnes i les necròpolis tumulàries producte de dos tradicions diferents i successives en el temps; la primera procedent del Languedoc i del Rosselló, i la segona, posterior, procedent de les Garrigues *languedociennes* i els Pirineus. Per concloure, estableix el desenvolupament del grup de l'Ebre a partir de la seva relació amb el grup del Segre, que evolucionarà fins a desenvolupar un tipus tumulari propi que denominarà [...] *verdaderos túmulos* [...], en contraposició als túmuls plans característics d'aquest darrer grup (López Cachero 2008, 145). Sembla que les tesis de Ruiz Zapatero van influir en Pons i Maya (1988, 552), atès que acabaran admeten les diferències existents entre les necròpolis tumulàries dels Pirineus i de les Garrigues *languedociennes*, i les del grup de la Catalunya meridional i el Baix Aragó. També, acceptaran les diferències existents entre els túmuls del Segre-Cinca, suposadament datats amb anterioritat al bronze final III, i els túmuls més complexos del Baix Aragó-Gandesa propis del bronze final III i del ferro inicial. La darrera aportació a la qüestió de les pràctiques tumulàries a Catalunya ve de la mà de López i Pons (1995, 123), aquests han desenvolupat un model de caire autoctonista per explicar l'origen de l'arquitectura tumulària a partir de la tradició tumulària nascuda en el Segre-Cinca durant el neolític que es difondria en sentit sud nord i oest est, és a saber, vers els Pirineus i des d'aquí a l'Empordà, mercès a comunitats pastorívoles que explotarien les tradicionals vies de transhumància pirinenques (Pons 1996, 239). Així doncs, es considera que el complex món tumulari catalanoaragonès sorgit des del neolític seria el responsable de l'origen de les necròpolis tumulars d'incineració del bronze final i del ferro inicial, tant del Segre-Cinca i Baix Aragó com, inclús, de l'Empordà (López Cachero 2008, 146).

D'altra banda, les diferències formals de les sepultures i la manera de fer-les visibles, mitjançant elements de cobriment i senyalització, permet d'establir una classificació dels dispositius funeraris i de les necròpolis, que depassa el marc geogràfic i/o cronològic on apareixen. Hom classifica les necròpolis d'incineració segons la composició interna i la complexitat dels sistemes de protecció-senyalització. Pons (2000, 34) caracteritza tres models bàsics: necròpolis de tombes limitades amb cercles de pedra, necròpolis de tombes amb estructures tumulàries i necròpolis de tombes senzilles.

Mentre les zones de costa del Mediterrani occidental, Languedoc-Rosselló i la Catalunya costanera, empen un model d'enterrament consistent a col·locar el contenidor cinerari dins d'un *loculus* senzill excavat en el subsol, costum que perdurarà, com veurem més endavant, durant la primera edat del ferro, en els Pirineus i en la depressió central catalana l'enterrament del vas tindrà lloc en un espai limitat per un cercle de pedres, [...] *simulando menhires en la mayoría de los casos* [...] (Pons 2000, 35). Aquesta mena de superestructures són conegudes en la bibliografia catalana com *estructures d'incineració tumulàries* (López/Pons 1995), com *tombes amb cercles de pedres* en els Pirineus centrals (Muller 1985) o com *cromlecs - baratzs* en els Pirineus occidentals, en el País Basc (Vegas 1988). Aquesta mena de necròpolis es documenten a banda i banda dels Pirineus, des d'*Euskal Herria* fins a Catalunya. Als Pirineus orientals apareixen en un període intermedi que va de l'edat del bronze a la primera edat del ferro, de manera sincrònica a les necròpolis de camps d'urnes de la zona de l'Empordà. Aquestes manifestacions no semblen tenir correlació amb els espais d'hàbitat, en última instància, el fenomen succeeix als Pirineus i als territoris limítrofes. Per contra, a les planúries de la depressió central catalana s'hi documenta més comunament l'associació hàbitat - necròpolis. Els orígens d'aquestes necròpolis són majoritàriament pirinencs, per bé que cronològicament sembla que s'anticipen en els

terrenys deprimits de la depressió central catalana, regats pels rius Ebre, Segre i Cinca (Pons 2000, 34-35; 2000, 100). Quant als Pirineus orientals, s'han comportat com un territori d'*alternança* entre els dos modes d'enterrament assenyalats: amb estructura tumulària, emprada en les zones menys acollidores i amb tombes planes —mers camps d'urnes—, emprada en les zones més properes a la plana o en les badies costaneres. En síntesi, les necròpolis tumulàries dels Pirineus orientals s'ubiquen preferentment en els llocs més enlairats del territori, molt a prop de les vies naturals de comunicació que tradicionalment haurien estat utilitzades per *grups itinerants que practicaven la transhumància* o el pasturatge (Pons 2000, 103). Les necròpolis més representatives, des del punt de vista constructiu tumulari, són els Vilars d'Espolla²³ i el Puig Alt de Roses²⁴, que s'inscriuen dins el model de tombes limitades per cercles de pedres, en ambdós casos clavades al subsol verticalment. Hi ha altres casos, com el Pla de la Gibrella de Capsec o la Foradada de Torroella que són força més incerts. De manera genèrica, els enterraments consisteixen en la deposició del contenidor cinerari en un espai delimitat per un anell de pedres, clavades o no a terra, a voltes formant un cercle doble. Aquest cercle de pedres protegeix el vas cinerari, que alhora es col·locat dins d'un petit *loculus* central, i sosté un túmul pla o baix, que cobreix totalment l'enterrament (Pons 2000, 100-106). Convé subratllar que aquestes estructures tumulàries conviuen en diverses necròpolis amb els característics *loculi*, excavats en el terreny per a col·locar el contenidor funerari. Aquesta convivència es constata precisament en la necròpolis de Can Barraca (Besalú, Garrotxa), emplaçada a ponent de les planes més occidentals de l'Empordà (Martín 2006). Els enterraments tumularis d'aquesta estació²⁵ constaten la diversitat constructiva d'aquests dispositius. Una diversitat que no només es dona en aquesta regió, ben al contrari, també es produeix en la depressió central catalana. Hom podria destacar les necròpolis següents: Montfriu d'Aitona, Besodia de Seròs, la Colomina²⁶ de

²³ Segons Pons (2000, 103-104) la particularitat principal d'aquesta necròpolis rau en l'especificitat dels dispositius que delimiten els dipòsits funeraris. Es tracta aparentment de grans lloses d'un metre d'alçada o superiors, encaixades verticalment a terra, que defineixen anells d'entre 1,5 i 2,5 m de diàmetre màxim. Pel que sembla, les urnes estaven dipositades en el centre de l'estructura i cobertes per una tapadora de ceràmica més una llosa sobreposada. Segons Fita i Vilanova (1890, 136-152) estava constituïda per unes 200 tombes d'incineració. Les formes i decoracions dels vasos exhumats suggereixen que la necròpolis va funcionar entre el bronze final -estil mailhacià tardà- i la primera edat del ferro (Pons 1984, 37).

²⁴ En aquest cas les tombes estan igualment limitades a partir de cercles de pedres fixades verticalment en el sòl. El diàmetre d'aquests dispositius oscil·la entre els 3 i els 7 m. Pel que sembla, les restes cremades eren dipositades a l'interior d'un *loculus* o a dins d'una *caixa*, construïda amb lloses verticals, que sovint actuava com a ossera. Les restes de vasos exhumats semblen constituir ofrenes rituals, aquestes junt amb altres restes —carbons, cendres,...— provinents de la cremació, es dipositaven sobre un empedrat que cobreix tota la superfície de l'estructura funeraria (Pons 2000, 105-106). Els artefactes ceràmics exhumats —amb decoració incisa i acanalada— indiquen que la necròpolis va funcionar en el transcurs del bronze final (Pons 1984, 38).

²⁵ Se'n documenten tres enterraments d'incineració coberts amb estructures de pedres. Les sepultures T1 i T2 presenten característiques similars. Es tracta d'estructures circulars d'entre 1,6 i 2 m de diàmetre. El cercle exterior està construït a base de còdols de grans dimensions clavats de cantell. Presenta rebliment constituït per diverses capes de còdols de petites dimensions juntament amb alguns de més grans. Els investigadors pressuposen l'existència d'un amuntegament de terra que cobriria l'estructura, que no s'ha documentat, és per això que es parla de "túmuls plans", sense cobrir (Martín 2006, 78-79). Val a dir que no ha estat confirmada arqueològicament la coexistència d'ambdues necròpolis, per bé que s'apunta la possibilitat (Martín 2006, 84-85).

²⁶ Des del punt de vista constructiu la necròpolis de la Colomina es caracteritza per la uniformitat dels seus elements estructurals. Segons Ferrández *et al.* (1991a, 103) el conjunt dels enterraments

Gerb, les Escorres de Llardecans, Roques de Sant Formatge, Pedrós de Seròs, la Vall de la Clamor²⁷ de Soses, Tossal del Tancat de la Granja d'Escarp, la Pena de Torregrossa i Almenara d'Agramunt. Aquestes necròpolis cobreixen teòricament una forquilla cronològica que abraça pràcticament des del bronze final II fins al ferro I (Ferrández *et al.* 1991a, 89-90). Les necròpolis pròpies d'aquesta regió presenten *túmuls plans*, amb enllosats interiors que gairebé no sobresurten uns centímetres de la superfície del sòl, en contraposició als anomenats *veritables túmuls*, aixecats sobre el nivell de circulació i que són característics del Baix Aragó-Gandesa (López Cachero 2008, 146).

Tal com s'ha dit, en determinades zones del Baix Aragó-Gandesa es generalitza el costum, a les acaballes del bronze final i durant tota l'edat del ferro, de construir sepultures de planta rectangular, les dimensions de les quals són considerables. Un bon exemple d'això és la necròpolis del Coll del Moro de Gandesa, emplaçada a la dreta l'Ebre. Aquest establiment funerari pertany a un altre grup diferent dels de la Catalunya meridional - costanera i de la regió pirinenca. Aquesta mena d'enterraments, que comencen sent cistes construïdes amb grans lloses clavades en el terreny verticalment, evolucionaran durant la primera edat del ferro vers formes complexes realitzades amb maçoneria o alternant ambdós sistemes (Rafel 2003, 72-73). Els investigadors/es han suggerit que aquesta tipologia s'origina a partir dels contactes amb els habitants de la zona adjacent, de l'altre costat de la vall inferior de l'Ebre; segons Rafel i Hernández (1992) uns pobles que han adoptat des de sempre aquesta habitud. Amb referència a les superestructures tumulàries, que cobreixen o identifiquen els dipòsits, poden ser circulars o rectangulars i més excepcionalment ovalades o completament quadrades; en el cas concret de la sepultura M1 del Coll del Moro l'estructura tumulària és de planta circular, d'uns 5 m de diàmetre, amb cista excèntrica. La seva morfologia és paradigmàtica: la cista, rectangular i orientada a l'oest, està construïda amb lloses clavades verticalment, excepte en la part davantera que resta tancada per l'anell tumulari que s'acabà d'aixecar un cop col·locat el dipòsit funerari; adossada a la llosa de capçalera, assenta una banqueta realitzada sobre el paviment constituït per lloses irregulars; l'anell del cercle tumulari amida 4,7 m de diàmetre i està format per blocs escairats en la cara externa; la base de l'anell està envoltat per una corona de dues fileres de lloses posades planes (Molas/Rafel 1986, 43-44; Molas/Rafel/Puig 1986, 49). Val a dir que aquesta sepultura es pot situar cronològicament a la segona meitat del segle VII aC. D'altra banda, la

documentats permet d'establir una "tomba tipus" constituïda pels elements següents, definits en l'ordre del procés ritual de construcció:

- Delimitació de l'espai a partir d'un anell circular de pedres clavades.
- Excavació, en el centre d'aquest espai, d'un *loculus* destinat a contenir el vas cinerari.
- Deposició, a l'interior de la fossa, del vas amb les restes calcinades del mort i els guarniments.
- Protecció del contenidor cinerari amb una coberta de pedra i immobilització del conjunt.
- Rebliment de la fossa i segellament del conjunt amb una llosa plana i terra cremada.
- Construcció de l'estructura tumulària, que no superaria els 20 cm.

Aquesta homogeneïtat presenta, però, variants importants que cal explicar a partir de les connotacions ideològiques i simbòliques pròpies de cada sepultura en relació amb les pautes de comportament d'una comunitat socialment estructurada (Ferrández *et al.* 1991a; 1991b).

²⁷ Es tracta d'una necròpolis de *túmuls plans*, excavada l'any 2003, d'entre els quals destaca la unitat T-1. Es tracta d'un túmul gairebé circular, de poc més de dos metres. Presenta anell exterior, construït amb grans blocs de calcària col·locats plans sobre el terreny, i enllosat interior construït amb blocs de sorrenca disposats de manera concèntrica al voltant de la cista. La caixa es delimitada per pedres de calcària; es tracta d'una construcció circular, de 20 cm de diàmetre, que se situa al bell mig de l'estructura, per sota de l'enllosat, i que hauria d'haver allotjat el dipòsit funerari —una urna, espoliada— (Colet 2006).

sepultura M1 de la mateixa necròpolis és de planta quadrangular, d'aproximadament 1,5 m²; el túmul està construït amb pedres mig escairades disposades en fileres més o menys regulars; a uns 0,30 m de la base i centrada s'hi trobava la cista, de 0,42 m², que contenia el dipòsit funerari —integrat per un vas que contenia abundants restes òssies calcinades, un bol o tapadora i cinc vasos d'ofrena, a més d'aixovar metàl·lic i una dena de collaret de pasta vítria (l'estat de conservació d'aquests darrers elements suggereixen que van ésser cremats amb el mort²⁸— (Molas/Rafel 1986, 44; Molas/Rafel/Puig 1986, 49). Quant a la cronologia d'aquests dispositius constructius, diversos autors han defensat una evolució cronològica segons la qual, els més antics serien circulars i els més tardans serien rectangulars o quadrangulars (López Cachero 2008, 153). Així doncs, la superposició estratigràfica del túmul quadrangular F-26 sobre altres dos de circulars de la necròpolis de Roques de Sant Formatge de Seròs, es presentava com una prova irrefutable d'aquesta evolució morfològica (Maya 1986) que aconduïa del cercle al rectangle. Finalment, la documentació d'un túmul rodonenc (T-1009) que tallava un de rectangular (T-1023) a Roques de Sant Formatge, suggereix que: la cronologia d'aquestes estructures quadrangulars no sempre és més tardana que la dels circulars; els túmuls circulars no es deixen de construir mai; hi ha una dualitat del mateix ritual (Colet/Gené/GIP 2005, 155-156), si més no durant el període Segre-Cinca III (950-750 ANE). La contemporaneïtat del grup de sepultures excavades l'any 1984 a Coll del Moro, situades cronològicament entre la segona meitat del segle VII i els inicis del segle VI ane, suggereixen la coexistència de les grans tombes tumulàries de planta circular i cista excèntrica i les tombes quadrangulars o "*empedrats pseudotumulars rectangulars*" (Molas/Rafel 1986, 51; Rafel 1989, 73). D'altra banda, tombes com la M1 o la M4 de Gandesa demostren, precisament, la continuïtat de les morfologies circulars més enllà del bronze final.

En un altre ordre de coses, quant a Coll del Moro, es constata l'existència de *tombes senzilles* semblants a les de la Catalunya costanera, aquestes, però, més modernes. N'és un bon exemple la sepultura M18, integrada per un vas cinerari i una tapadora ceràmica que el cobria, col·locats a l'interior d'un forat o *loculus* senzill; els elements d'aixovar continguts suggereixen una cronologia tardana, que se situaria en el segon o tercer quart del segle VI. Un altre exemple és la sepultura M27, integrada per dos ceràmiques dipositades a l'interior d'un *loculus*, parcialment cobertes per una pedra plana i molt ben falcades amb pedres tot al voltant (Rafel 1993, 47-55; Pons 2000, 106-107).

Les necròpolis de fosses senzilles s'estenen al llarg de la costa mediterrània, principalment en les depressions litorals i prelitorals. Trobem exemples des dels Pirineus, com la necròpolis de Can Bech de Baix d'Agullana (Alt Empordà) amb més de dos-cents quaranta enterraments, fins a la Catalunya meridional, com la necròpolis de El Calvari de El Molar (Priorat) amb més de cent cinquanta tombes, passant per la depressió Prelitoral central, com la necròpolis de Can Roqueta de Sabadell (Vallès Occidental) amb més de mil tombes.

²⁸ Segons els seus investigadors (1986) el ritual que s'hi observa, sembla derivar de les habituds funeràries introduïdes al voltant del primer mil·lenni aC, a partir de l'arribada de les influències centreeuropees que configuraran l'associació *cremació — construcció tumulària*. Molas/Rafel/Puig (1986, 51) sembla que poden assegurar que al Coll del Moro la cremació del cadàver era total i acurada. [...] *No hem pogut localitzar cap [...] "ustrinum", malgrat el fet de tenir incineracions secundàries [...]*, com es demostra, per exemple, a la tomba M2. D'altra banda, ha quedat demostrada l'existència d'una habitud alternativa, que és la cremació del cadàver en el mateix lloc on serà erigit, posteriorment, el monument funerari. Aquest fet ha estat confirmat precisament a la tomba M1, així les coses, el sondeig realitzat sota l'enllosat de la seva cista, ha permès observar els efectes de la cremació —un nivell de cendres i les empremtes deixades per un profund procés de combustió—, a més, les anàlisis sedimentològiques de l'estrat cendros, amb un alt contingut de fòsfor, potassi, magnesi i calci, demostren la cremació d'un cadàver.

L'estudi i l'anàlisi de les tombes de les necròpolis de Can Bech de Baix d'Agullana (Alt Empordà) amb quatre-centes vint-i-sis unitats funeràries descobertes durant les campanyes d'excavació dels anys 1943 i 1974-77 (Palol 1958; Toledo/Palol 2006) del bronze final IIIb i del ferro inicial i el de les tombes de les necròpolis de El Calvari de El Molar (Priorat) amb cent setanta-dues localitzacions descobertes durant les intervencions de la dècada de 1930 (Vilaseca 1943; Castro 1994) del bronze final i de la primera edat del ferro, contrastant amb l'estudi d'altres necròpolis, més o menys nombroses, però descobertes posteriorment, com Coll s'Avenc de Tavertet (Osona) amb vint-i-dues tombes documentades durant l'excavació de 1983-84 (Molist/Cruells/Buxó 1986a; Molist/Cruells/Anfruns 1991) datades arqueològicament en la transició del bronze final IIIa i IIIb; o la necròpolis de la primera edat del ferro de El Pla de la Bruguera — Centre de distribució SONY de Castellar del Vallès amb trenta-dues tombes d'incineració documentades en les excavacions de 1992-93 (Clop *et al.* 1993; 1993; Clop *et al.* 1995; Clop *et al.* 1998); a més de la necròpolis del bronze final i de la primera edat del ferro de Can Piteu-Can Roqueta de Sabadell (Vallès Occidental) amb més d'un miler d'enterraments d'incineració i que actualment constitueix el *camp d'urnes* més extens de la regió (Carlús 2002; Lara 2002; Carlús/Terrats 2003; Carlús/Lara 2004; Villena *et al.* 2005; López Cachero 2005; Marlasca *et al.* 2005; López Cachero 2006; Carlús *et al.* 2007; López Cachero *et al.* 2009; Carlús 2017).

Es tracta de veritables *camp d'urnes* on el tipus d'enterrament predominant estava constituït per un forat o *loculus* senzill, excavat en el terreny natural, dins del qual es dipositava un contenidor cinerari amb les restes calcinades del difunt. En aquestes necròpolis, a banda de les diferències formals que hi pugui haver, s'observa un denominador comú: la cremació - incineració i l'enterrament individual. En tots els casos, la incineració és de tipus secundari, és a dir, el cossos dels finats eren incinerats en llocs específics, els *ustrinia*, o no, sempre, però, a banda del lloc on eren dipositades les despulles. Val a dir que a les necròpolis més antigues la tomba contenia només l'urna cinerària, amb les restes òssies seleccionades, coberta amb una tapadora o amb una lloseta de pedra. Amb caràcter general es tracta d'enterraments individuals, per bé que en determinats llocs es documenten enterraments dobles, dins de la mateixa ossera o en un vas alternatiu. Les dades obtingudes en aquestes necròpolis permeten suggerir la pràctica de cremar les despulles del mort amb la indumentària i els ornaments —botons, agulles i altres objectes d'ús personal—, els quals es col·locaven a dins de l'ossari.

El model de ritus descrit és l'habitual en aquesta mena d'espais funeraris comunament anomenats —atenent al seu suposat aspecte exterior— *cementiris plans amb tombes d'incineració* o amb la nostrada denominació de *camp d'urnes*, clarament diferenciables dels *camp de túmuls plans*. Així doncs, els cementiris més antics —del bronze final—, es presenten com llocs que corresponen a un nombre important de la població, essent el percentatge de sepultures simples, sense protecció o amb superestructures de cobriment poc elaborades, i pràcticament sense aixovar (Can Missert, Can Piteu-Can Roqueta o Coll s'Avenc), superior al percentatge de sepultures que presenten alguna mena d'estructura quelcom més complexa. D'altra banda i com argumenta la doctora E. Pons (2000, 37) durant el desenvolupament d'aquests cementiris anirem observant una gradual planificació endreçada de les sepultures [...] *con una ordenación casi hipodámica [...] así como también unas distribuciones diferenciadas por grupos familiares [...]*, és a dir, que s'albira una estructura quasi urbana: en forma de quadrícula, i una planificació de l'espai funerari en funció de l'organització socioeconòmica dels qui s'assenten en aquests territoris. Aquest fenomen d'una més que plausible diferenciació socioeconòmica, a partir de la morfologia de les sepultures i de la composició quantitativa i qualitativa dels aixovars, en especial dels metàl·lics, es consolida durant el ferro. En aquest moment, a finals del segle VII ane, comencem a trobar necròpolis amb un percentatge més alt d'enterraments que inclouen elements metàl·lics —de bronze i/o de ferro—, coincidint amb les primeres importacions mediterrànies. En el transcurs d'aquest segon moment de

desenvolupament dels *campes d'urnes* les estructures continuen essent senzilles —forats excavats al subsol i modestes superestructures de pedres, a mode de túmul, que protegeixen i identifiquen les unitats—, de tota manera la generalització d'aquesta mena d'enterraments no descarta, però, l'existència de sepultures molt més *complexes*²⁹, de major volum, que solen incloure un bagatge artefactual abundós —quant a ceràmiques i ítems metàl·lics (Can Piteu-Can Roqueta, ferro I o el Pla de la Bruguera). Per exemple, des d'un punt de vista quantitatiu, cal destacar que el nombre de sepultures complexes i/o singulars documentades a la necròpolis de Can Roqueta és molt reduït, no supera el 8% de la totalitat. Aquest tipus d'enterraments són propis de la darrera fase de la necròpolis: segles VII i VI cal. ANE, coexisteixen amb tombes senzilles, amb superestructura de cobriment o sense. Ara bé, si quantifiquem el nombre d'enterraments complexos i senzills dins del mateix període, la relació percentual canvia de manera substancial: les tombes complexes representen el 37% de la totalitat. Aquestes estructures presenten, habitualment, dipòsits funeraris més significatius des d'un punt de vista quantitatiu i qualitatiu i s'hi concentren els ítems importants, com ara els rostidors de ferro, els vasos obrats a torn o el *simpulum* (Marlasca *et al.* 2005, 1039-1049; Carlús 2017, 19). A l'hora de cercar el significat socioeconòmic de la divisió plantejada ens trobem amb la incertesa que planteja la correlació directa entre els conceptes de valor tangible (dipòsits, distribució espacial, inversió de treball, etc.) i la complexitat social de la comunitat que enterra (estatus, posició social, riquesa, etc.). Tot i que el consum d'energia implicat en la construcció dels enterraments no és un sistema absolut de mesurar la diferenciació social i/o econòmica (Ruiz Zapatero 2004, 294), la relació existent entre les estructures funeràries, els artefactes i les pràctiques culturals sí que ens permeten observar patrons de conducta social que evolucionen amb el pas del temps. Pel que sembla, s'anirien incorporant objectes i hàbits d'altres entitats socials, properes o de pas, que podrien haver possibilitat el replantejament dels costums funeraris; mirall del canvi cultural esdevingut per un gradual procés d'aculturació. La construcció de tombes complexes, entre els segles VII i VI cal. ANE, podria ser conseqüència directa d'aquestes relacions establertes entre locals i forans, transpirinencs i/o mediterranis. Conseqüentment, la incorporació i assimilació de nous models culturals tindria com a resultat l'augment de la complexitat social i cultural dels grups locals. D'aquesta manera, un segment de la societat, el 30% i escaig del que parlàvem més amunt, podria haver estat distingida mitjançant cerimònies, sepultures i estructures d'identificació singulars, a més d'aixovars específics (Carlús 2017, 18-19, fig.4).

3. Discussió. Necròpolis d'incineració de tombes planes vs. tumulàries

Darrerament, hom ha considerat convenient el replanteig del *sempitern* problema de les necròpolis amb i/o sense superestructures tumulàries, així com també la tradicional dicotomia entre l'interior i les depressions costaneres catalanes del nord-est de la Península Ibèrica en funció del tipus de cementiri representat (López Cachero 2008). El tema no és intranscendent. El punt més problemàtic per López Cachero (2008, 146) és la veritable representativitat de les necròpolis d'incineració anomenades de *campes d'urnes*, altrament dites de *tombes planes*, i la sobredimensió que se n'ha fet del fenomen. Un fenomen que molt probablement no és tal, atès que es fonamenta en un registre arqueològic esbiaixat i a voltes historiogràficament distorsionat, a saber: d'una banda, disposem d'un conjunt de dades que majoritàriament procedeixen de llocs arqueològics els quals han sofert importants processos destructius que se'ns lloc a dubte han pogut alterar les estructures o superestructures que cobriren els *loculi*, i, d'altra banda, d'excavacions antigues que han proporcionat un

²⁹ Són complexes quant a la seva significació; no tant per la seva morfologia o composició, en darrer terme no deixen de constituir simples fosses.

gruix d'informació poc rigorós o distorsionat quant a l'existència d'aquestes estructures de cobriment. S'ha de tenir en compte que l'explicació que la historiografia tradicional proporciona d'aquests elements formals, a voltes no documentats, sol ésser excessivament sumària o succinta, si ho comparem amb les explicacions que es donen quant a la cultura material moble o sobre la cronologia arqueològica dels llocs. Interroguem la historiografia, i ens confirmarà el que diem; en el cas concret de la conegudíssima necròpolis de Can Bech de Baix d'Agullada, l'espai dedicat a explicar i interpretar la cultura material immoble —és a dir, la que no es pot transportar— és força escàs: [...] *es muy frecuente la formación de un revestimiento de piedras alrededor de esta cavidad [loculus], constituyendo una especie de cista, con su pequeño túmulo; pero de estos casos no conservamos ni uno sólo donde pueda observarse con toda claridad. Puede verse [...] la diversa y arbitraria disposición de bloques de granito, losas mal escuadradas que debieron formar parte de la protección de la urna cineraria* (Palol 1958, 17); malgrat tot, el treball del professor Palol (1958) és meritori, i segueix essent una obra cabdal de referència per a l'estudi dels anomenats camps d'urnes del nord-est peninsular, tal com es fa palès en els estudis de síntesi de la regió. Tanmateix, quan hom observa la documentació planimètrica, tant de la campanya de 1943 com de les campanyes dels anys 70 (Toledo/Palol 2006, 205-224), es planteja la significació de l'abundant presència de blocs en superfície i la relació d'aquests amb les superestructures de caire tumulari que podrien haver cobert els *loculi*, i que Palol deixa entreveure en la publicació de l'any 1958. D'altra banda, pel que fa a la interpretació de les pròpies estructures d'enterrament, podem verificar com un registre de camp excessivament sumari, quant al fet immoble, pot distorsionar la reinterpretació de la cosa. En aquest sentit cal que ens referim al cementiri prioratí de El Calvari de El Molar i a l'estudi de Castro (1994, 114-116); segons el professor P.V. Castro [...] *hemos señalado al cuestionar la [dicotomía] entre necrópolis tumulares y necrópolis de campos de urnas [...] los problemas de conservación diferencial de las estructuras sepulcrales superficiales en necrópolis afectadas por trabajos agrícolas, y la posibilidad de que hubiera elementos arquitectónicos [...] no reconocidos*. L'autor segueix dient: [...] *Normalmente las urnas presentan la parte superior destruida [...] en muchos casos probablemente no se tuvo en cuenta su presencia [referint-se als elements de clausura de les tombes] al efectuar el inventario* (Castro 1994, 114 i 117). Volem destacar un altre paràgraf de la mateixa obra (1994, 117) que trobem interessant a l'hora de posar en evidència errors d'interpretació induïts per una documentació escassa o poc contrastada; quan defineix *túmulo* ho fa de la manera següent: [...] *Constituye una protección superior formada por un amontonamiento de piedras sobre el hoyo relleno de tierra ocupado por la urna, y encima de la losa de cubierta [...]. [...] Esta capa de piedras [referint-se al cas concret de la sepultura E-139] tendría encima otra losa horizontal [...]*.

En síntesi, la presumpció que els *campes d'urnes* —o necròpolis desproveïdes d'estructures tumularies— són una entitat arqueològica complertament fictícia, emparada en una documentació arqueològica esbiaixada, a voltes distorsionada, i una conservació diferencial de les superestructures que cobreixen les sepultures, fou defensada per P.V. Castro (1994, 8): [...] *La conservación diferencial de las superestructuras de las sepulturas puede haber provocado apreciaciones sesgadas sobre la existencia de arquitectura funeraria. No olvidemos que la mayoría de necrópolis se conocen a partir de la destrucción parcial de las mismas [...]. Se podría sospechar incluso que gran parte de las necrópolis de campos de urnas, cuando menos en la cuenca del Ebro, contaban con estructuras de superficie [...]. Por lo tanto, el debate sobre la dualidad étnica o la valoración de tradición-difusión del modelo arquitectónico [campes d'urnes vs. cementiris tumularis] podría haberse basado en una apreciación distorsionada del registro [...]*. Mentre que P.V. Castro parla fonamentalment de la zona de l'Ebre, López Cachero estén aquesta presumpció a la resta de la regió —Empordà i Vallès Occidental—. De manera genèrica, la major part d'aquests jaciments se situen en espais de gran potencial agrícola i industrial, consegüentment, sotmesos a una forta i reiterada pressió antròpica. Sembla versemblant que certs

investigadors es plantegin la possibilitat que en molts casos pogués haver desaparegut qualsevol rastre de túmul. Tampoc es pot descartar l'existència d'elements constructius peribles, com la fusta i els brancatges (Carlús *et al.* 2007) o la tova - tovot (Castro 1994, 8), de difícil conservació. Així doncs, d'existir estructures de caire tumulari, podrien haver resultat alterades fins a arribar a ser poc o gens recognoscibles. Amb tot i això, avui dia, comencem a documentar superestructures construïdes, amb blocs —amuntegaments de pedres— o amb terra, en la majoria de les necròpolis anomenades de *camps d'urnes*, un bon exemple d'això ho tenim a Can Piteu - Can Roqueta (Carlús 2002; Carlús *et al.* 2007, 175)³⁰. Cal dir, en honor a la veritat, que aquests túmuls documentats a la necròpolis vallesana res tenen a veure amb els documentats en les necròpolis de la Catalunya meridional o de l'Empordà, són força més senzills i menys estructurats que aquests; la cosa és que no hi ha cap indicatiu que ens dugui a pensar en estructures tumulàries planes complexes, són simples munts de pedres col·locats al damunt dels enterraments per a senyalitzar-los i protegir-los mínimament.

En un altre ordre de coses, la historiografia tradicional també ha defensat una dualitat geogràfica basada en la distribució diferencial de les necròpolis de *camps d'urnes* i de túmuls. Segons López Cachero (2008, 147): *Hoy en día, la mencionada dualidad funeraria entre la costa y el interior no se sostiene ni [...] apoyándonos en viejos argumentos [...]*, com sigui que el registre arqueològic actual descriu un escenari força heterogeni, que demostra que la realitat va ser molt més complexa del que tradicionalment se'ns ha presentat. L'esmentada dualitat geogràfica excloent: túmuls - interior / camps d'urnes - costa, no resulta rigorosament conforme a la realitat observada o inferida. Els exemples són notoris, per exemple, si bé és cert que la zona del Segre-Cinca ve caracteritzada per una majoria de necròpolis tumulàries planes, com Roques de Sant Formatge de Seròs o Colomina de Gerb, també n'hi ha que s'adeqüen al model de *camps d'urnes*, com La Pedrera de Vallfogona o La Femosa II-III de Lleida. En la zona de l'Ebre també trobem necròpolis de túmuls, com El Coll del Moro de Gandesa, juntament amb d'altres integrades per tombes planes, com El Calvari de El Molar o Les Obagues d'Ulldemolins. El mateix es pot dir de l'Empordà, amb necròpolis d'ambdós tipus, com Puig Alt de Roses o Els Vilars d'Espolla, representant a les necròpolis de túmuls, i Agullana o Anglès, representant als camps d'urnes. Convé recalcar que a les depressions costanera i central, aquesta pretesa dicotomia no es produeix, per bé que no la podem descartar, sobretot si considerem l'estructura de l'àrea D de la necròpolis de Coll s'Avenc de Tavertet (Molist/Cruells/Buxó 1986, 87). També podem trobar la convivència d'ambdós sistemes: tombes planes i tumulars, en una mateixa necròpolis, com succeeix a El Molar (Castro 1994, 114-117)³¹, on aquestes sepultures tumulàries han estat denominades eufemísticament: *tumbas con protección compleja*; s'ha de dir que Vilaseca/Solé/Mañé (1963, 72) van contextualitzar aquesta convivència en el marc d'un procés de fusió

³⁰ Les superestructures de cobriment de les sepultures d'ambdós períodes estan constituïdes per túmuls, de forma i dimensions diverses, depenent de la grandària dels enterraments. Els investigadors infereixen la seva composició i morfologia a partir del contingut dels nivells de destrucció. A banda de les unitats funeràries que presenten aquests indicis —blocs, pedres i terra—, cal destacar l'existència d'un conjunt d'enterraments on la manca de pedres no permet conjecturar l'existència d'aquestes superestructures. La manca de traces arqueològiques pot ser deguda a diverses causes: degradació de la superfície del lloc, inexistència de cobriment lític i/o existència d'un sistema de cobriment alternatiu —no lític—, com el simple amuntegament de terra o la utilització d'elements peribles, com branques, llenya, fusta, canyís,...

³¹ Seria el cas de la tomba 108. Es tracta d'una tomba on l'urna presenta protecció de lloses verticals, que alhora està situada a l'interior d'un espai delimitat per un muret de pedres curvilini, definint una cel·la de tipus peritàfic. L'espai interior de l'esmentada cel·la estava cobert per una capa de pedres que formaven un túmul (Castro 1994, 117).

entre elements propis de la cultura dels túmuls i de la dels camps d'urnes. Els exemples són múltiples: El Coll del Moro (Rafel 1989; 1993, 47-52, fig.91 i 92), Santa Madrona de Riba-roja (Belarte/Noguera 2007)³² o Can Barraca de Besalú (Martín 2006, 78-82). Finalment, les necròpolis d'Agullana (Palol 1958; Toledo/Palol 2006) i de Sabadell (Carlús 2005; Carlús/Cachero/Villena 2012) han proporcionat determinades estructures pètries, a mode de túmul³³, que degueren d'oferir protecció i visualització als enterraments.

Quant a les característiques arquitectòniques de les superestructures tumulàries, que confereixen protecció i visualització als enterraments d'incineració, cal concloure que existeix una gran diversitat de morfologies. La diversitat de formes és generalitzada, quasi bé territorial, i alhora particular, pel fet que es produeix, també, en els mateixos cementiris. Pel que fa al primer aspecte, en l'actualitat sembla evident el desenvolupament de tendències particulars en les zones del Segre-Cinca, amb túmuls plans constituïts per enllosats interiors que gairebé no sobresurten uns decímetres de la superfície del terreny, del Baix Aragó-Gandesa, amb túmuls de grans dimensions elevats sobre el nivell d'ocupació, i dels Pirineus, amb estructures tumulàries planes que poden tenir una gran extensió superficial, amb o sense empedrats interiors, però amb la presència de cercles concèntrics. Des del nostre punt de vista l'elaboració de síntesis arqueològiques, quant a la forma d'aquestes superestructures, segueix essent una activitat de risc, sobretot si considerem necròpolis tumulars com la de la Vall de la Clamor de Soses (Colet 2006) o Can Barraca de Besalú (Martín 2006) que suposen les excepcions que confirmen la regla. De fet, aquestes excepcions a la norma, més que confirmar-la, demostren la seva no existència i, de retruc, confirmen la percepció de diversitat defensada per autors com López Cachero (2008). Quant al segon aspecte enunciat, es pot observar com en una mateixa necròpolis poden existir també certes diferències, a voltes importants, que afecten tant a l'estructura tumulària en si com a la presència o absència d'estructures complementàries, i fins i tot a l'estructura interna del túmul i/o a la deposició osteològica. Amb tot plegat, la regionalització al·ludida no ha de ser considerada en sentit restringit o *stricto sensu*, doncs cal considerar algunes excepcions dins de la norma general.

D'altra banda, aquesta distribució territorial de les necròpolis d'incineració, basada en la morfologia i funció de les superestructures de cobriment, protecció i senyalització de les tombes, tot i ser una manera d'afrontar la qüestió, no deixa de ser contraproductiu, atès que correm el risc de caure en generalitzacions conceptuals, excessivament abstractes, les quals no ajuden a aprehendre una realitat certament complexa. Probablement hauríem de començar a interrogar-nos sobre el concepte de *túmul* i les adjectivacions *tumulari* / *tumulàries*, a més dels qualificatius *pla* / *plans* / *planes* quant a les necròpolis d'incineració dels tipus ressenyats: camps d'urnes i camps de túmuls. Sense entrar en un debat etimològic o semàntic, el qualificatiu *tumulari* evidencia en la majoria dels casos la *pars pro toto*, és a dir, la part pel tot —una sinècdoque, que consisteix en significar una porció d'un objecte o d'un concepte com a representant de la totalitat d'aquest o del seu context, quant s'empra en un context lingüístic, la proposició significa que alguna cosa porta el nom d'una part d'ella, en si mateixa no necessàriament representativa de tot—, en aquest sentit el mot *tumulari* esdevé una icona que ve a representar un conjunt complet de característiques, que queden amagades o eludides en benefici d'una pretesa claredat. D'altra banda, el mot *tumulari* indica que l'objecte al qual adjectiva té relació amb el terme

³² Aquesta excavació ha aportat vint-i-una estructures, entre les que destaquen cinc tombes tumulàries, en el sector septentrional, i nou petits *loculi* sense estructura construïda, en el sector més meridional. El conjunt ha estat datat arqueològicament entre el segle VIII aC i principis del segle VI aC (Belarte/Noguera 2007).

³³ Quant a Can Piteu - Can Roqueta ens referim a les anomenades estructures *empedrades*.

túmulo; paga la pena recordar que aquesta paraula té una significació certament precisa, gràcies a la qual ens entenem tots plegats. Així doncs, el *Diccionari de la llengua catalana* de l'Institut d'Estudis Catalans (edició de 2007) defineix *túmulo* de la manera següent: del ll. *tŭmŭlus*, íd., der. de *tumĕre* 'estar inflat' 1a font: 1561; *m.* 1.1 Muntanyeta de terra que es posava sobre el lloc on estava enterrada una persona. 1.2 Monument sepulcral bastit damunt una tomba que té forma de turó de terra o de pedres. *m.* 2 En una cerimònia funerària, cadafal cobert de draps de dol sobre el qual es col·loca un taüt on figura que hi ha el mort del qual se celebren les exèquies. D'altra banda el *Diccionario de la lengua española* de la Real Academia Española -RAE (edició *on-line*, de 2018) defineix aquest mot de la manera següent: Del lat. *tŭmŭlus*; *m.* 1 Sepulcro levantado de la tierra. *m.* 2 Armazón de madera, vestida de paños fúnebres, que se erige para la celebración de las honras de un difunto. *m.* 3 Montecillo artificial con que algunos pueblos antiguos era costumbre cubrir una sepultura. Encara més, el Diccionari d'arqueologia del Centre de Terminologia TERM CAT (García *et al.* 2002, 205) defineix la cosa com: [...] *turó de terra o de pedres bastit damunt d'un enterrament*. En síntesi, les definicions més properes d'aquest mot apel·len a una construcció pètria o tèrria, de petites dimensions, que s'aixeca de la superfície del terreny i que es basteix al damunt del lloc on s'enterra una persona humana. Car la definició no especifica el grau d'aixecament ni l'abast de l'estructura, per bé que es dedueix que la cosa ha de sobresortir mínimament del terreny, i és aquí on rau el punt essencial de la qüestió, perquè l'adjectivació del mot *túmulo* qualifica construccions diferents, que van des de les superestructures tumularies planes de la zona del Segre, les quals no ressalten pràcticament del terreny, essent un exemple clar les superestructures de cobriment dels enterraments de les necròpolis d'incineració de la Vall de la Clamor (Colet 2006) o de la Colomina 1 (Ferrández *et al.* 1991), per posar uns exemples, o de la zona dels Pirineus, on destaquen Puig Alt (Pons 2000) i la necròpolis de Can Barraca (Martín 2006) —classificada com a necròpolis d'incineració, doncs no solament han aparegut enterraments tumularis, sinó que també enterraments en *loculi* senzills—, fins a veritables construccions que s'aixequen sobre el terreny, certament monumentals, denominades tumularies i *tumuliformes* (Molas/Rafel 1986; Rafel 1993), segons la seva morfologia: quadrangular o circular, *veritables túmuls* (López Cachero 2008, 145-146), del Baix Aragó-Gandesa, essent el seu màxim exponent la necròpolis gandesana del Coll del Moro, amb les seves superestructures construïdes al damunt de cistes.

És important recordar que aquest *greu problema d'identificació terminològica* ja va ser exposat al seu dia per López i Pons (1995, 107-108), segons els quals: [...] *els condicionants ètnics inherents als propis investigadors s'han fet palesos en la nomenclatura utilitzada* [...]. Com ja s'ha indicat anteriorment, no solament és divers el fenomen sinó que també ho és la manera de qualificar-lo. Cal afegir que aquesta mena dispositius petris són anomenats *cromlec* en els Pirineus occidentals, terme acceptat majoritàriament (Vegas Aramburu 1986-1988); en els Pirineus centrals, en canvi, se'ls anomena indistintament com a pseudo-túmuls (Muller 1980) i *cercles de pedres* (Muller 1980); en els Pirineus orientals i en la resta de zones de la Catalunya occidental i meridional, els investigadors han emprat, si fos possible, una nomenclatura més diversificada, per exemple, Almagro Gorbea (1973) parla d'enterraments *tumuliformes*, mentre que Maya (1978) i Pons (1982) parlen de necròpolis *tumularies*. Quant a les necròpolis tumularies de la zona pirinenca, hom les classifica a partir de la seva característica principal, és a saber, l'existència de tombes d'incineració; aquestes tombes presentarien un denominador comú: una estructura de delimitació individual constituïda per un cercle de pedres, amb un diàmetre sempre inferior als deu metres; en el centre d'aquest espai s'efectuaria l'enterrament del dipòsit, i posteriorment se segellaria amb materials diversos que proporcionarien al conjunt una *aparença tumularia* (López/Pons 1995, 107). L'aparició d'aquests model es produeix durant el bronze final i es desenvolupa en el transcurs de la primera edat del ferro. En realitat, el problema lingüístic reflecteix de manera indirecta l'estat de la qüestió de la pròpia recerca: en primer lloc, l'existència d'una voluntat general de diferenciar aquestes

necròpolis de les pràctiques funeràries anteriors: megàlits i/o túmuls d'inhumació, i en segon lloc, el propòsit de distingir-les dels cementiris amb enterraments on l'estructura exterior adquireix una determinada alçada, freqüents al Baix Aragó-Gandesa. És a partir d'aquestes diferències morfològiques on sembla que rau l'origen del conflicte lingüístic. Tal vegada s'ha posat excessiu èmfasi sobre una part del factor morfològic: la coberta. López i Pons (1995, 108) suggereixen la possibilitat de denominar-les senzillament sepultures d'incineració tumulària, per bé que quan defineixen la cosa parlen de superestructures d'*aparença tumulària*.

Hi ha una segona qüestió que cal enfrontar, no és altra que l'ús de qualificatius com *pla/plana* o *plans/es*, en referència a les tombes i/o necròpolis d'incineració, tant tumulàries com de fosses senzilles (*campes d'urnes*). I és que l'enunciat *necròpolis de túmuls plans* esdevé quasi un oxímoron, en el sentit que es posen de costat mots o unitats sintàctiques de significat oposat; al capdavant, un túmul, per definició, no pot ser mai quelcom pla. Car l'expressió s'empra per diferenciar les necròpolis d'*aparença tumulària* de les necròpolis constituïdes per *veritables túmuls*, tot plegat un desgavell semàntic. Paral·lelament, les necròpolis de *campes d'urnes* o de *fosses senzilles vallesanes i/o empordaneses* reben també l'imprecís apel·latiu de *planes*, en referència a la manca de senyalitzacions externes, per bé que hom reconeix que [...] *se utilizaran señales exteriores ya que son pocos los casos de superposiciones de tumbas y aparentemente nunca de la misma fase* (Ruiz Zapatero, 1995, 228). Aquí s'albira un altre problema semàntic, perquè es tipifiquen un conjunt de necròpolis prenent la part pel tot, amb el pressupòsit que manquen de superestructures de protecció - senyalització, i apel·lant a la morfologia del *loculus*. Vegeu que el criteri emprat per a classificar les necròpolis d'incineració també és divers, ateny a la morfologia de les estructures de cobriment o a la forma dels *loculi*. Recollint tot el que s'ha dit, cal preguntar-nos doncs: en quin grup hem de classificar les típiques necròpolis vallesanes integrades per modestos *loculi* i que ahora presenten estructures de cobriment? Perquè aquest és el cas de la necròpolis de Can Roqueta. En aquest sentit, la conjectura plantejada pel professor Ruiz Zapatero es confirma, doncs és evident l'existència de dispositius petris, això sí, senzills, destinats a protegir i/o senyalitzar les tombes, que hom ha descrit com a *estructures de cobriment superior, superestructures empedrades o túmuls* (Carlús et al. 2007, 159-161, fig.163, 175-178, fig.189 i 190). I aquí volem fer un altre incís semàntic, perquè, tot i no tenir la complexitat morfològica de les estructures tumulàries o d'*aparença tumulària* del Segrià o de l'Empordà, els cobriments petris i terris vallesans s'adeqüen, d'allò més bé, al concepte que el comú de la gent té del fet túmul: *montanyeta de terra* [o de pedres] *que es posava sobre el lloc on estava enterrada una persona* (en la definició el sufix -eta indica petitesa), és a saber, petits amuntegaments artificials col·locats al damunt de les sepultures, ni més ni menys que el que es dona en la majoria de les necròpolis d'incineració qualificades com a representants de [...] *la más genuina tradición de cementerios planos* [...] (Ruiz Zapatero, 1995, 229). Amb tot plegat, si examinem críticament la documentació procedent de les excavacions antigues: Can Missert, La Pedrera, Les Obagues, El Molar, etc., i valorem les noves troballes: Can Barraca, Vilanera, Can Roqueta, etc., podem respondre a la qüestió plantejada per López Cachero (2008, 146-148) sobre la veritable existència de les *necròpolis de tombes planes* o *campes d'urnes*.

Encara més, cal preguntar-nos sobre la conveniència de seguir parlant de túmuls i *estructures tumuliformes* en referència a les construccions que segellen les sepultures de les necròpolis gandesanes i baix aragoneses, del tipus Coll del Moro. Aquí el debat es posa veritablement interessant, pel fet que es distingeixen dos tipus de construccions: les circulars, qualificades de *tumulàries*, i les quadrangulars, qualificades de *tumuliformes*, és a dir, en forma de túmul (Molas/Rafel/Puig 1986). Les tombes circulars M-1 i M-4 del Coll del Moro són categoritzades com a túmuls, mentre que les sepultures quadrangulars M-2 i M-3 són classificades com a *tumuliformes*. La distinció no sembla fútil: pressuposa la creença que la geometria constitueix un dels

atributs significants d'aquest tipus de dispositius comunament denominats túmuls. Al concepte túmul hauríem d'afegir el qualificatiu circular... Sovint se'ls ha denominat *veritables túmuls*, òbviament per a distingir-los dels *túmuls plans*, més aviat es tracta de construccions sòlides, monuments construïts o edificats sobre l'enterrament, amb o sense dipòsit, això sí, d'aparença tumulària. Nosaltres els qualificariem més com a monuments sepulcrales, concebuts per a ser vistos des de la llunyania, més que per a distingir les tombes en el propi clos funerari. Certament, es tracta de construccions, tumulàries o no, ben diferents de les existents en la majoria de les necròpolis d'incineració.

El següent punt a considerar és la cronologia d'aquests llocs. Tal com s'ha dit anteriorment, les necròpolis de sepultures tumulàries s'han vingut datant amb posterioritat a les necròpolis de *loculi* senzills, especialment a l'Empordà. Tanmateix, aquesta qüestió ha deixat de tenir sentit, per tres motius: en primer lloc, es considera que el costum d'incinerar els difunts no sembla desenvolupar-se plenament fins el bronze final III, aquest fet endarrereix necessàriament l'inici de les primeres necròpolis de camps d'urnes, tradicionalment datades en la fase anterior; en segon lloc, la suposada anterioritat de les necròpolis de tombes planes respecte a les de túmuls s'inverteix en casos com el Coll del Moro (Rafel 1995); en tercer i darrer lloc, no semblen existir gaires diferències a nivell artefactual entre ambdós models de necròpolis (Maya 1978; López Cachero 2008). Com explica López Cachero (2008, 148): [...] *si partimos de esta "nueva realidad"*³⁴ *no hay nada que nos permita anteponer cronológicamente un tipo de necrópolis sobre el otro y, aún en el caso de que se tratase de dos entidades diferenciadas [en referència als camps d'urnes i de túmuls], la antigüedad de ambas tendría que considerarse como contemporánea.*

Recapitulant, fem nostra l'asseveració: [...] *las necrópolis de campos de urnas o de tumbas planas son una ficción construida en un contexto ideológico dominado por el invasionismo* [...] (López Cachero 2008, 148). Ha quedat demostrat que el problema es redueix a la qualitat de la informació obtinguda dels nostres jaciments, la qual cosa depèn de l'estat de conservació diferencial dels llocs arqueològics i de la major o menor solidesa arquitectònica de les superestructures de cobriment. En última instància, creiem que cal tornar a plantejar la qüestió, considerant aquesta *nueva realidad* de la que parla el professor López Cachero, que no és altra que l'existència de nous jaciments, i informació novadora quant a la morfologia i la construcció de les sepultures, i el costum de la incineració. En conclusió, hom planteja un escenari de gran complexitat, conformat per una gran diversitat arquitectònica, quant als dispositius de cobriment, protecció i senyalització de les sepultures. En aquest sentit, proposem d'establir noves categories que ens permetin retornar a una diversitat territorial, que no neguem que no existeixi, no mediatitzada per les antigues teories invasionistes.

En darrer terme, caldria parlar de *necròpolis d'incineració*, sense utilitzar altres etiquetes, considerant que és el sistema d'enterrament emprat comunament. Amb tot i això, som plenament conscients que hi ha notables contrastos i diferències entre els sistemes constructius de les sepultures, fins al punt que considerem del tot oportú d'establir les característiques de les tombes, reduint-les a prototipus fonamentals, mitjançant criteris de caire formal. En aquest sentit, podríem parlar de sepultures d'incineració: limitades per cercles de pedres, cobertes per un munt de pedres o construïdes amb blocs. Quant a la primera de les manifestacions referides cal recordar que sorgeix durant el bronze final i assoleix el seu màxim desenvolupament en el transcurs de la primera edat del ferro, des dels Pirineus estrictes fins a les planes fluvials del Segre-Cinca i del Baix Aragó. El fenomen es concreta, en espais especialitzats, en forma d'enterraments limitats per anells petris, i agrupats

³⁴ Les cometes són nostres.

formant veritables necròpolis, algunes de fins a unes quatre-centes unitats sepulcral. Pel que fa al model funerari, més enllà de la incineració del difunt, les pràctiques són diverses quals a la morfologia dels sistemes de delimitació dels enterraments. La seva similitud formal resideix quasi exclusivament en la seva estructura externa. Pel que sembla, l'element més compartit és el cercle de pedres, que té com a finalitat primordial la delimitació de l'espai d'enterrament. Aquestes estructures anulars poden presentar diàmetres que oscil·len entre els 0,80 i els 10,80 m, tot i que la mitjana més freqüent se situa entre els 2 i els 7 m. La seva disposició presenta dos modes: clavades a terra de cantell o col·locades horitzontalment sobre el terra. La presència de cercles complementaris, més reduïts, és un fenomen habitual en la totalitat de les necròpolis tumulàries. Aquests cercles de pedres poden aparèixer reforçant l'anell extern, o bé, delimitant l'espai on es realitzarà la deposició. Segons López i Pons (1995, 118) és difícil de determinar si aquests cercles interns eren igualment visibles un cop clausurat el sepulcre. A banda del cercle extern, veritable element de senyalització, s'observa la presència, en determinades estructures, de concentracions de blocs i/o de pedres aïllades, situades al bell mig de la tomba, les quals compleixen la funció de senyals o d'esteles funeràries. En algunes necròpolis s'ha constatat l'excavació de l'espai escollit per a enterrar les restes del mort, un lloc evidentment de morfologia circular —o de tendència circular—, mitjançant un rebaixament poc profund del sòl. Segons els autors (1995, 120) els *cons tumularis* són aparentment absents en el conjunt d'aquests establiments funeraris. Tanmateix, es constata la presència d'enllosats petris o empedrats que rematen l'enterrament, amb alçades que en cap cas excedeixen l'alçada de l'anell extern. Per contra, no es documenta l'existència d'estructures aèries fetes amb materials peribles. El lloc principal de deposició es redueix a dos tipus fonamentals: la fossa o *loculus* i la caixa de pedres o cista. Ambdós dispositius, un excavat i l'altre construït, serveixen per a protegir les restes carbonitzades del difunt, col·locades o no dins d'una urna cinerària. El *loculus* és l'únic element constructiu a la necròpolis empordanesa de Puig Alt (Pons 2000, 85). Tanmateix, hi ha casos on no existeix cap espai específic que determini la col·locació del dipòsit, així doncs, l'urna o les restes cremades descansen directament sobre el fons de la tomba.

Segons J.B. López i E. Pons (1995, 120): *esdevé difícil pensar si aquesta diversitat constructiva mostra unes connotacions territorials relacionades amb els trets idiosincràtics propis de cada àrea, o bé cal explicar-la com a producte d'unes pautes de comportament funerari que reflecteixen l'estructura inherent a la comunitat que utilitza la necròpolis*. Si hom es limita a la definició estricta del fenomen referit, es comprova com aquestes mateixes construccions es donen també als Pirineus centreoccidentals i occidentals (Pons 1984, 184). L'enterrament d'incineració limitat per un cercle de lloses o rierencs, del qual parlen els investigadors, es distribueix en els Pirineus atlàntics, a banda i banda de la frontera administrativa entre França i Espanya, i dominen especialment *Euskadi*. Malgrat que es tracta d'un fenomen més o menys definit tipològicament, ha vingut plantejant problemes entorn de la seva denominació. Paraules amb arrelament popular dins d'*Euskal Herria* com *baratz*, *baratza*, *jentilbaratza* o *mairubaratza*, que venen a significar "espai limitat", s'han alternat amb altres denominacions com *círculos de piedras pirenaicos* o *cromlec* (Peñalver 2005, 32). El problema terminològic no és nou, per exemple, Aranzadi (1915) parla de *crómlech* en castellà —derivat de la paraula francesa *cromlech*, derivat al seu torn d'un parell de mots bretons: *kroum* (corona) i *lech* (pedra)— i de *mairubaratzak* quan ho fa en euskera. D'altra banda Andrés (1976-1978) menysprea les paraules túmul o cromlec, tot lamentant-se de l'ús abusiu que se'n fa d'aquests mots, ja que s'empren indiscriminadament per a denominar cercles envoltats per petites lloses o elevacions de blocs i pedres apilonades, sense diferenciar si es tracta d'estructures megalítiques, tipus dolmen, o no (Pons 1984, 183; Peñalver 2005, 31-32). Segons Andrés (1976-1978, 114 i ss.) els cromlecs farien referència exclusiva a tombes d'incineració que limitarien el lloc d'enterrament mitjançant un petit túmul, cobrint les restes calcinades del difunt, protegides o no dins el

contenedor cinerari, i pertanyerien a l'edat del ferro. Per contra, els túmuls serien sepulcres d'inhumació sota un túmul —valgui la redundància—, limitat per un cercle de pedres, de tradició molt antiga. Per consegüent, la diferència fonamental entre un cromlec i un túmul és el tractament funerari que se li dona al mort, a part de la qüestió cronològica. D'altra banda, la crítica d'Andrés també ve perquè considera que aquestes petites estructures circulars, comunament anomenades cromlecs, tenen un significat diferent dels *cromlecs clàssics*. Tant M^aT. Andrés (1976-1978) com J. Vegas (1988) han plantejat d'excloure el nom de cromlec i substituir-lo per un mot més prosaic com *baratz* —emprat pels actuals pastors en algunes zones del País Basc— o *círculo de piedras*.

Amb independència de la seva denominació, aquestes estructures són definides pels investigadors del país veí com a monuments de morfologia circular, delimitats per una sèrie de pedres de dimensions moderades, i emplaçats generalment en zones elevades de muntanya. Aquests cercles estan constituïts per una sèrie de blocs, obtinguts de les proximitats (blocs calcaris o granítics, etc.), clavats en el terreny, en la major part dels casos amb forma de llenca (llosa), i que limiten un cercle d'entre tres i set metres de diàmetre habitualment, presentant en alguns casos una major altura en el seu interior (Peñalver 1990, 131; 2005, 32). Quan mostren una major altura en el seu interior se'ls denomina *cromlech tumulares*. Amb morfologies diverses, tumulàries o no, se'ls troba de forma isolada en alguns casos i agrupats en conjunts en altres casos.

Com podem observar, les similituds constructives entre els *baratz d'Euskal Herria* i les estructures circulars catalanes, documentades en els Pirineus centrals i orientals, així com també les trobades en les planures del Segre-Cinca, són evidents. És per això que no hi ha motiu per seguir denominant-les *sepultures tumulàries*, i menys *planes*, sobretot si admetem que les sepultures d'aquestes característiques constructives del nord-est peninsular no presenten estructures sobreelevades o tumulàries. Una altra cosa és com hem de denominar les necròpolis comunament dites de *campes d'urnes*, amb sepultures individuals, constituïdes per una fosseta senzilla o *loculus*, excavada en el terreny natural, amb o sense urna cinerària, i coberta per un munt de blocs d'extracció local i/o terra a mode de petit túmul. Les característiques *tumuliformes* d'aquests enterraments, dits de *campes d'urnes*, desqualifiquen d'entrada la tradicional adjectivació que se'ls sol donar: plans o planes, quant a les necròpolis, en referència a l'absència de superestructura de protecció i/o senyalització, perquè si hom es limita a la definició estricta d'estructura tumulària, resulta que aquestes tombes senzilles no són tant senzilles i potser són veritablement tumulàries, és a dir, estan proveïdes de túmuls, això sí, petits túmuls. En el fons és una qüestió purament terminològica, irrellevant si hom considera el veritable contingut dels molts apel·latius que designen el fenomen funerari referit i l'origen d'aquests apel·latius.

4. Els espais funeraris d'incineració a Catalunya

Després d'aquest concís excurs conceptual i terminològic, ens proposem d'exposar el context arqueològic en el qual es desenvolupa la necròpolis d'incineració del bronze final de Can Roqueta. Sent consegüents amb les tesis defensades descriurem les estacions funeràries d'incineració catalanes en forma de necròpolis de *loculi* senzills, tipus Can Missert de Terrassa o Can Bech de Baix d'Agullana, i d'enterraments limitats per cercles de pedres, tipus Puig Alt de Roses o Vilars d'Espolla. En aquest apartat hem agrupat els jaciments en zones, diferenciades segons criteris geogràfics, establertes per la historiografia arqueològica més recent.

4.1. Espais funeraris de fosses senzilles

El territori que ens ocupa presenta un perfil geogràfic divers, però ben delimitat al nord per la serralada dels Pirineus i a llevant per la costa mediterrània; a migjorn, aquesta regió està delimitada per la depressió Litoral, situada entre la costa mediterrània i la serralada litoral, i comprèn gran part de les comarques naturals del Barcelonès i el Maresme; i la depressió Prelitoral, situada entre les dues serralades costaneres catalanes, que la flanquegen pel sud-est i el nord-est, formant un corredor natural entre ambdues d'uns 100 km de llarg per uns 20 km d'amplada, i comprèn les comarques naturals del Vallès, Penedès, així com part del Baix Llobregat; a ponent, l'àmbit d'estudi resta delimitat per les conques altes del Muga, Fluvià i Ter, i la plana de l'Empordà; a l'interior d'aquesta regió trobem altres planúries, més petites, limitades per serres i cursos fluvials, que van des de la serralada dels Pirineus fins a la plana de Vic; pel sud, la depressió Litoral s'obre formant la plana de la Selva, per on circula l'Onyar, afluent del Ter. Aquest escenari geogràfic de grans possibilitats subsistencials fou ocupat de nou i de manera definitiva a finals del 2on mil·lenni ANE, coincidint amb la transició del període subboreal al subatlàntic (Pons 2012, 58-59, fig.1). Cal fer una especial referència a la planúria de l'Empordà, amb els tres cursos fluvials que circulen transversalment i de manera paral·lela fins arribar al litoral i que van fomentar la transmissió de persones, idees i/o objectes, de l'interior a l'exterior i al contrari. Aquestes vies de comunicació terrestres, fluvials o marítimes són substantives a l'hora d'entendre la transformació dels pobles incineradors establerts en el territori descrit, a partir de finals del 2on mil·lenni ANE (Pons 2005; 2012).

Aquestes comunitats s'instal·len fonamentalment al voltant de les depressions i subsisteixen a partir d'una economia estrictament agropecuària i de pastura. Conseqüentment, s'establiren rutes de circulació humana i animal, importants per a la transmissió cultural i ideològica. És per això que trobem trets culturals semblants entre les comunitats veïnes, i fins i tot estructures d'hàbitat o enterrament similars. Segons Pons (2012) [...] *el conjunt de xarxes transhumants i comercials donen una certa uniformitat en l'ús i la pràctica de les noves matèries i tecnologies, en els modes de vida i en el comportament del ritual funerari.*

La varietat de contrastos geogràfics i ecològics influeix en la diversificació de les poblacions que s'estableixen en aquest racó del Mediterrani. Quant als establiments funeraris de tombes senzilles localitzats en el NE de la Península Ibèrica es distingeixen cinc regions geogràfiques (López Cachero/Rovira 2012; Pons 2012).

A. Depressió Prelitoral i Litoral de la costa central catalana

El territori comprèn les actuals comarques naturals del Penedès, Garraf, Baix Llobregat, Barcelonès i Vallès. En el primer d'aquests territoris sorprèn la inexistència de necròpolis d'incineració durant el bronze final on, de fet, hi ha poques evidències arqueològiques d'aquest període. Per contra, el curs inferior del Llobregat té una important presència de jaciments coetanis, incloent les necròpolis més meridionals, Can Montmany o la Bòbila Roca, a més d'una abundant ocupació de les cavitats naturals de la serra del Garraf, amb ceràmiques i estructures similars a les documentades al Vallès. Aquest darrer espai, en canvi, presenta un poblament més abundant durant el bronze final i, sobretot, durant la primera edat del ferro, amb importants *poblats* formats per cabanes disperses i sitges i també necròpolis d'incineració, com Can Missert, Can Piteu - Can Roqueta o Pla de la Bruguera, així com connexions amb les comarques d'Osona i la Selva on trobem algunes necròpolis importants d'ambdós períodes, com Coll s'Avenc, Serrat de Balà, Pi de la Lliura o Anglès. Aquestes relacions es verifiquen a partir dels materials (ítems metàl·lics, ceràmiques, etc.) i de les característiques constructives

de les sepultures (tombes senzilles no tumulars). La depressió Prelitoral de la costa central catalana també es relaciona amb l'Empordà, en forma de ceràmiques decorades amb múltiples traços incisos i diferents formes metàl·liques (López Cachero/Rovira 2012, 37-38). Cal incloure en aquest territori l'establiment funerari de Ca l'Estrada, situat entre la costa mediterrània i la serra de Marina. Ara per ara, el panorama funerari del bronze final en aquest sector del NE català està representat per set llocs arqueològics, principalment situats al Vallès Occidental, i amb més de quatre-centes cinquanta unitats d'enterrament, amb una cronologia de 1100/1000 - 775/750 ANE (etapa en la qual es generalitza la incineració arreu del territori català). La tipologia d'aquests establiments funeraris és de natura diversa; trobem grans necròpolis, com les de Can Roqueta o de Can Missert, concentracions aparentment menors, com la de Bòbila Roca, agrupaments en cova, com el de Can Montmany o enterraments aïllats, com els de Can Roqueta / Torre-romeu i, fins i tot, fora de context, com els de Can Roqueta II.

a) Bòbila Roca (Pallejà, Baix Llobregat)

L'establiment funerari es localitzava en un terreny planer, a tocar de la riba dreta del Llobregat. Per accedir al jaciment cal agafar la nacional II, en direcció a Sant Andreu de la Barca; el lloc es localitza en el km 597,8, on actualment hi ha la xemeneia de Leciñena. La teuleria Roca explotava una franja de terreny comprès entre la carretera de Madrid a la ciutat comtal i el ferrocarril de Barcelona a Manresa. La necròpolis fou descoberta l'any 1947 per D.A. Panyella, director del Museo Etnológico y Colonial de Barcelona, qui tingué coneixement de l'aparició de les primeres urnes pel propietari de l'explotació. Maluquer de Motes (1951, 204) descriu el lloc de la troballa: [...] *la superficie actual presenta un depósito de acumulación de época histórica, debido a la degradación de la ladera de un teso [cim] próximo que se levanta al otro lado del ferrocarril mencionado, teso que precisa una prospección arqueológica [...]*; s'ha de dir que l'elevació referida no fou prospectada, en l'actualitat el lloc ha desaparegut (Petit 1985, 413).

Actualment el lloc de la troballa ha canviat d'aspecte, s'ha transformat en un nus de carreteres, conegut amb el nom de Quatre Camins. És per això que desconexem les proporcions de la necròpolis i la relació amb l'esmentat *teso*, del qual hom ha especulat que podria correspondre amb l'hàbitat associat. Amb tot i això es parla que l'establiment funerari degué ocupar una àrea àmplia (Petit 1985, 2175). En aquest sentit Maluquer reporta: [...] *el nivel primitivo del suelo era bastante más bajo, quizás el que presenta en la actualidad [1951] un campo situado al otro lado de la carretera, por el que probablemente se extiende la necrópolis, que por los restos recogidos y las urnas que se sabe positivamente han sido destruidas (un total aproximado de diez a doce), aparecen relativamente distantes entre sí y dan la idea de tratarse de una zona periférica [...]*.

Els materials foren recuperats pels operaris de la teuleria homònima. En una *visita ràpida* Panyella procedí a l'extracció d'una urna sencera tapada mitjançant una lloseta i dues més, molt fragmentades per la pressió de la terra. Aquests materials foren ingressats al Museo Arqueológico de Barcelona. Segons Maluquer (1951, 204) es van fer diverses gestions per excavar el jaciment, no cal dir que aquestes foren infructuoses... L'any 1948, en renovar-se l'extracció de terres en el mateix sector, van tornar a aparèixer noves sepultures. Per segon cop el senyor Panyella va donar part de l'aparició de materials, en aquest cas a la Comissaria Provincial de Excavaciones Arqueológicas de Barcelona, personant-se en el lloc els senyors Esponellà i Serra Ràfols, els quals van aconseguir extreure les tres urnes, publicades per Maluquer, que apareixien aixafades i trencades. Aquests materials, com els anteriors, foren reconstruïts i dipositats al Museo Arqueológico de Barcelona.

Les tombes devien consistir en senzills forats, excavats al subsol, on es dipositaven les urnes que contenien les restes cremades del/s difunt/s. Quant als vasos cineraris, aquests es trobaven coberts per llosetes planes, normalment d'esquist o pissarra, treballades de manera irregular, així ho reporta Maluquer de Motes (1951) a "*Un nuevo campo de urnas en Cataluña: la necrópolis de la Bòbila Roca de Pallejà (Provincia de Barcelona)*", treball publicat al *Noticario de l'Archivo Español de Arqueología XXIV*. Quant a la morfologia i la tipologia dels enterraments res se sap del cert; si considerem que els *loculi* s'emmotllaven a les dimensions dels conjunts funeraris, aquests no devien ser massa grans; per exemple, les dimensions del conjunt núm. 1 de Maluquer (1951, 205, fig. 16) infereixen un clot de poc més de 16 litres; les dimensions del conjunt núm. 2 (1951, 205, fig. 18) infereixen un forat d'uns 13 litres; i les dimensions de conjunt núm. 3 (1951, 205-206, fig. 17) un clot de poc més de 15 litres.

Quant als atuells publicats l'any 1951 per Maluquer de Motes, convé destacar que dos són de perfil bicònic i carena ben marcada, decorats amb acanalats, i un tercer contenidor, bitroncocònic, sense coll ni decoració. Aquests atuells són semblants als de CM I, és per això que Maluquer va incloure la necròpolis en el grup més antic dels CCUU. Posteriorment es va donar a conèixer una quarta urna, de perfil globular amb la base plana i vora recta exvasada, decorada amb acanalats horitzontals, ziga-zagues i clotets (Ripoll/Barberà/Llongueras 1965, 17, fig. 7) que té bons referents a CM IV (Zapatero 1985, 194, fig. 54.10). Per concloure, un altre grup de ceràmiques, dipositades en el Museu de Molins de Rei, posteriorment al treball de Maluquer, completa la col·lecció de materials coneguts d'aquesta necròpolis (Bergadà 1977). Entre aquesta darrera sèrie destaquen dues urnes bicòniques amb el coll bombat i vores convexes, una d'elles decorada amb meandres geomètrics, i un gran vas globular amb un petit coll subcilíndric i vora convexa, que Ruiz Zapatero (1985, 194) considera una forma evolucionada de l'urna de coll cilíndric. En síntesi, la majoria de les urnes cineràries de Bòbila Roca pertanyen als CCUU antics, solament l'urna globular (Ruiz Zapatero 1985, 195, fig. 54.10) podria pertànyer a un moment evolucionat de la necròpolis, contemporani a CM IV; això suggereix l'existència de dos moments d'enterrament: CCUU antics i recents. Molt possiblement Bòbila Roca tingué la mateixa seqüència temporal que Can Missert.

Per concloure, les característiques generals de la troballa permeten parlar clarament d'un "*urnenfelder*", pel fet que: *Se trata de un típico campo de urnas, en el que éstas aparecen sin protección alguna, de una forma muy parecida a la típica necrópolis de Can Missert de Tarrassa [Tarrassa] (Maluquer de Motes 1951)*. Sabem que les urnes van aparèixer a una profunditat aproximada d'1,5 m i que el nivell d'ocupació era bastant més baix. D'altra banda, els investigadors dedueixen que l'extensió de la necròpoli era molt més gran, per tal com es distribuïen les troballes. Tanmateix, no hi ha prou dades que permetin demostrar la presència de clústers o l'existència de quelcom organitzat, encara que cal suposar-ho.

b) Cova de Can Montmany (Pallejà, Baix Llobregat)

La cova fou descoberta, l'any 1935, per un grup d'excursionistes encapçalats per José Mª Benet, pertanyents a la Sección de Arqueología de la Unió Excursionista de Catalunya (UEC). Els seus descobridors reportaren la troballa de cinc urnes tapades amb llosetes de pedra -sorrencia- retallades, que contenien ossos trossets i abundants *cenres*, en una d'elles hi havia diverses conquilles marines perforades, que podrien haver format part d'un collaret. Malauradament J. Colominas no va poder estudiar la troballa, per bé que l'aparició d'altres

elements confirmà, de manera indirecta, la troballa inicial dels descobridors (Ruiz Zapatero 1985, 193; Petit 1986, 2174).

D'entrada, cal dir que el lloc de la troballa és peculiar, constata l'ús d'una cavitat natural com a espai d'ús funerari durant el bronze final. Cal remarcar que la cova fou utilitzada durant el neolític i el bronze inicial amb finalitats d'habitació. La troballa de ceràmiques pentinades suggereix als investigadors una prolongació de l'ocupació, durant la primera edat del ferro, de caire no funerari (Ruiz Zapatero 1985, 193-194).

Quant a la cavitat, aquesta s'emplaça a la vora de la masia Montmany, en una cinglera de respectable altura, originada per un altiplà de roca calcària del Muschelkalk; aquesta estructura descansa sobre una altra capa calcària, pertanyent al triàsic superior -Keuper-. Aquest canvi de terreny originà l'esmentat penya-segat, que està format per un gran amfiteatre de blocs romputs en totes direccions i que deixa al descobert entrades de petites cavitats que han estat emprades, ocasionalment, per l'ésser humà (Colominas 1948, 237). El lloc de la troballa és en realitat una esquerda del cingle.

L'any 1948 J. Colominas descriu el descobriment: [...] *en su primera visita encontraron, junto a la pared de la cueva, hasta cinco urnas tapadas con discos de losetas de arenisca roja, que es la piedra dominante en toda la comarca [...]; las urnas, aunque fragmentadas, conservaban casi todos los pedazos. Después, en varias etapas, hicieron catas en varios sitios, recogiendo cerámica abundante [...]* (Colominas 1948, 239, lám. VII.2). Val la pena dir que el material arqueològic exhumat pels excursionistes fou lliurat al Museo Arqueológico de Barcelona, tanmateix les urnes cineràries s'han *extraviat*. Quant a la tipologia dels vasos J. Colominas (1948, 241) escriu el següent: [...] *la cerámica hallstättica es la que nos ha proporcionado más ejemplares, aunque toda en estado fragmentario [...]. La mayoría son urnas del tipo Tarrassa, de superficie pulida y decorada con [...] surcos acanalados [...]*. Hom creu que la descripció de les ceràmiques feta per J. Colominas no correspon a la troballa del '35, sinó als materials exhumats amb posterioritat; consegüentment, cal que siguem curosos amb les informacions emeses.

La cronologia de l'establiment funerari és difícil d'escatir, per motius obvis. Hom argumenta que els materials *hallstättics* se'ls podria situar al voltant del 850 aC (Petit 1985, 483), és a dir, CCUU recents.

c) Can Missert (Terrassa, Vallès Occidental) (fig.2)

El camp d'urnes fou descobert a començaments del segle XX, en realitzar-se la carretera de Terrassa a Olesa de Montserrat, concretament a la sortida de la població vallesana. Les remocions permeteren l'exhumació d'una gran quantitat de vasos cineraris, unes dues-centes peces (Pérez i Conill 2009, 179), de les quals, Josep Barata, propietari del terreny, en recuperà una petita mostra que donà al bisbe Morgades -avui conservada al Museu Episcopal de Vic-. Sembla ser que J. Soler i Palet recuperà alguns fragments de ceràmica, que foren dipositats al Museu Municipal d'Art de Terrassa. L'any 1906 Soler i Palet reportà la troballa en el seu Discurs d'entrada a l'Acadèmia de les Bones Lletres: *Contribució a la història de Catalunya. Egara (Terrassa)*, (Soler 1906, 11-12). Un parell d'anys després, J. Botet i Sisó cità el jaciment en el seu Discurs d'entrada a l'Acadèmia de les Bones Lletres: *Data aproximada en què els grecs s'establiren a Empúries* (Botet 1908, 1908). Aquestes primeres notícies informaven de [...] *l'existència a Terrassa, al lloc anomenat «Can Missert», d'una necròpolis d'incineració [...]* (Bosch i Gimpera/Colominas 1915-1920, 582). A banda d'això, se'n parlà en la Crònica de l'Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans de l'any 1913-1914, al mateix que es publicaven noves troballes i es

revisaven les antigues de Catalunya que es podien referir a l'època *hallstättica* (Bosch i Gimpera 1913-1914, 871-873).

Una visita al lloc de la troballa féu sospitar que la necròpolis hauria estat sols parcialment destruïda en fer la carretera d'Olesa de Montserrat. Comptat i debatut, es podia deduir que encara restaven sepultures intactes a ambdós costats de la carretera; l'excavació sistemàtica feta per J. Bosch i Gimpera i J. Colominas i Roca, el gener de 1916, ho confirmà, i permeté recuperar la part de la necròpolis que encara romania intacta després de la construcció de la via. Així doncs, la intervenció es realitzà a ambdues bandes del traçat de la carretera i donà com resultat la troballa de 48 conjunts funeraris intactes: 4 al costat nord-oriental de la carretera, en un erm, i els restants al costat sud-occidental, en una vinya (Bosch i Gimpera/Colominas 1915-1920, 582).

A poca distància dels darrers conjunts funeraris del sector meridional, i en fer unes cales de sondatge es van trobar les restes d'un empedrat rectangular, conservat parcialment, integrat per rocs grollers de volum entre 10 i 30 cm. La part conservada mesurava 2,70 m de llarg per 1 m d'ample i 0,20 m de potència. Segons Bosch i Gimpera (1923, 583) sembla que es va construir [...] *sobre el terreny primitiu i es fa difícil fer conjectures respecte a la seva destinació*. Amb posterioritat, aquest enllosat fou considerat per Almagro (1952, 168) com l'*ustrinium* o pira funerària on es realitzaven les cremacions rituals.

Tant els enterraments com l'empedrat aparegueren en una fondària que oscil·lava entre els 50 i 120 cm. Les tombes [...] *degueren consistir en clots al fons dels quals es posaven les urnes contenint les cendres i que es tornaven a omplir de terra, no havent-se trobat cap rastre que mostrés la forma del clot ni de pedres per a mantenir l'urna isolada de la terra* (Bosch i Gimpera/Colominas 1915-1920,, 582). Bosch i Gimpera explica que les sepultures [...] *no estaven agrupades regularment. En alguns casos, al costat o bé a molt poca distància de l'urna, es trobaren vasos petits no contenint sinó terra o amb tan petita quantitat de cendres que es podia sospitar que no eren sepulcres, sinó ofrenes* (Bosch i Gimpera/Colominas 1915-1920, 582-583). Quant als contenidors cineraris i també a determinats vasets accessoris, es trobaven tapats per un plat col·locat a l'inrevés, o bé per una llosa retallada amb irregularitat. No s'observaren blocs que protegissin els *loculi*, ni cap mena de senyalització externa.

Des de la seva descoberta, i donat el gran nombre de ceràmiques recuperades, la necròpolis de Can Missert ha constituït la base primordial per a realitzar la periodització dels camps d'urnes a la regió costanera central de Catalunya (Bosch i Gimpera/Colominas 1915-1920; Maluquer de Motes 1945-46; Almagro Gorbea 1977; Ruiz Zapatero 1985; Petit 1986). Després de l'excavació de Bosch i Gimpera i Colominas i Roca, l'any 1923, foren recuperats un parell de vasos més i les restes d'un tercer, en [...] *el torrent nomenat de les Olles* [...] de *Can Missert* (Solà 1923, 63; Pérez i Conill 2009, 179). Encara més, l'any 1951, l'empresa Ceràmicas Seguéus Donadéu, SA, amb la finalitat d'obtenir argiles, va realitzar uns rebaixos de terres en les proximitats del jaciment; s'hi van localitzar 6 vasos cineraris més (Gorina 1951, 30-32; Pérez i Conill 2009, 179). Els diferents investigadors que han tractat la problemàtica del bronze final i dels CCUU al nord-est peninsular, s'han referit de manera inexcusable a la col·lecció ceràmica de Can Missert (Petit 1989, 7).

Convé destacar que no s'ha pogut constatar l'existència d'estratigrafia vertical, dit d'una altra manera, en cap cas una tomba talla i/o se superposa a una altra més antiga. Tampoc es pot parlar d'estratigrafia horitzontal, que afavoreixi la comprensió de l'evolució cronològica de la necròpoli. Tot i amb això, des del començament, els investigadors han distingit clarament i per comparació amb certs materials europeus dues fases culturals,

una primera formada per les ceràmiques de les quatre sepultures septentrionals, força antigues i una segona integrada per la resta. El segon grup ceràmic ha estat interpretat de manera distinta, dividint-se en dos o tres subgrups, els quals pretenien posar en evidència l'evolució interna de la necròpolis i la seva llarga durada.

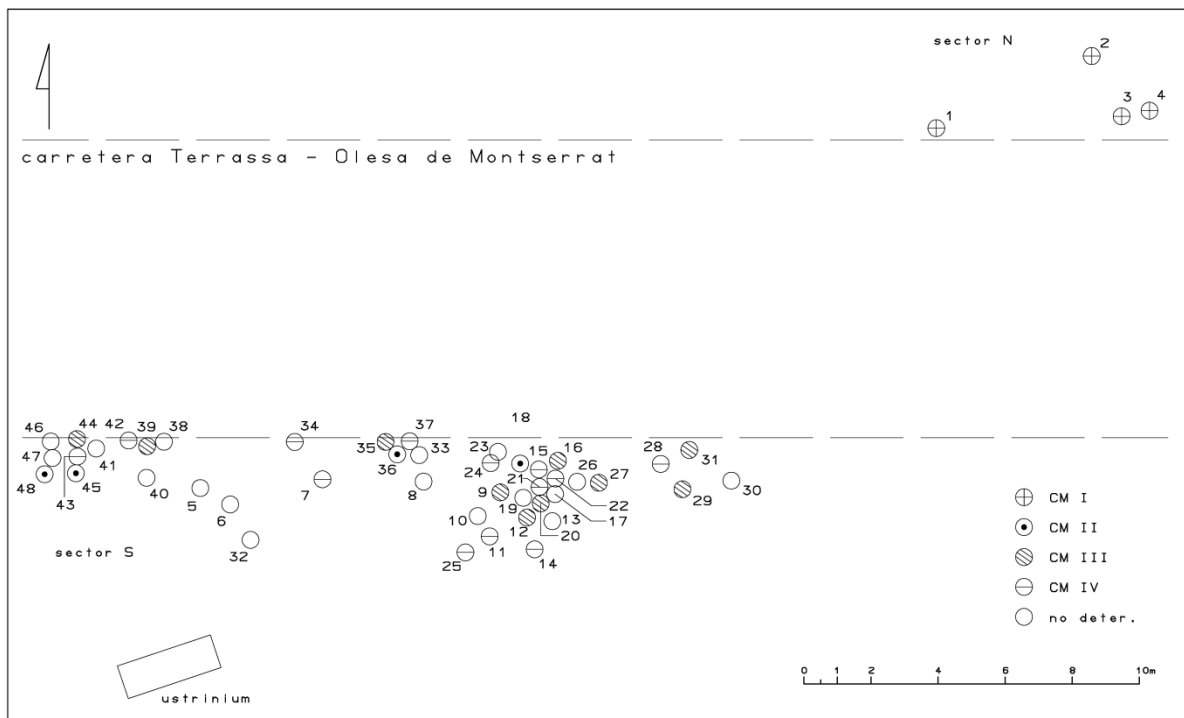

Fig.2.- Necròpolis de Can Missert. Fases establertes per Bosch i Gimpera (segons dades de Bosch i Gimpera, 1920). Elaboració pròpia a partir de Ruiz Zapatero (1985, 197).

La primera ocupació, la més antiga, se'ns mostra molt reduïda; de tota manera, hem de tenir en compte que la necròpolis fou recuperada parcialment; consegüentment, el nombre de sepultures d'aquest sector podria ser més gran. Aquesta ocupació ha estat denominada per la majoria dels investigadors Can Missert I i sembla que correspondria a la presència dels CCUU més antics de Catalunya (Petit 1989, 8-11). Estaria representada per les sepultures del sector nord-oriental de la necròpolis (sepultures 1 a 4). Es caracteritza per la presència d'urnes bitroncocòniques, amb carenes marcades, vores convexes, colls bombats i fons plans o lleugerament umbilicats; es característica la decoració d'acanalats soguejats (Ruiz Zapatero 1985, 198-200; Petit 1986).

Respecte a la cronologia i després de desestimar les de Bosch i Gimpera (Bosch i Gimpera/Colominas i Roca 1915-20) i de Maluquer (Maluquer de Motes 1945-46), pràcticament tots els autors estan d'acord en situar la necròpolis en un període que ocuparia entre el 1000 i el 800 aC. Almagro Gorbea i Ruiz Zapatero remunten l'origen del cementiri al 1100 aC, és a saber, a la primera fase dels CCUU antics (Almagro Gorbea 1977, 133; Ruiz Zapatero 1985, 198).

La segona ocupació de Can Missert correspondria als CCUU recents dels Països Catalans (fig.3), tal com els classificà Almagro Gorbea (1977). Aquest segon moment d'ocupació ha estat subdividit en Can Missert II, III i fins i tot IV (Petit 1989, 8). Can Missert II ha estat definit com un moment de transició entre els CCUU antics i recents. En teoria vindria caracteritzat per unes poques sepultures (18, 36 i 45). Es caracteritza per la presència d'urnes de coll cilíndric, tipus Sassenay de Sandars (1957, 179). La tercera fase o Can Missert III ve

determinada per atuells globulars, vores convexes, colls subcilíndrics i fons plans o lleugerament umbilicats; hom considera que aquests tipus ceràmics deriven dels de la fase II (Ruiz Zapatero 1985, 203). Can Missert III representaria la fase de CCUU recents corresponent al bronze final IIIA (Petit 1989, 8); els enterraments són molt més nombrosos (12, 16, 20, 27, 29, 31, 35, 39, 44 i, potser, 9). La darrera fase, Can Missert IV, ve definida per les urnes globulars, sense coll diferenciat, vores rectes obertes (sembla que s'haurien perdut les vores de colze - convexes) i fons umbilicats o peus anulars (Ruiz Zapatero 1985, 203). Can Missert IV podria representar la fase de CCUU recents corresponent al bronze final IIIB (Petit 1989, 8).

Segons Ruiz Zapatero (1985, 205) l'estratigrafia horitzontal del lloc arqueològic [inferida a partir de la seriació tipològica] permet confirmar d'alguna manera la idea de Bosch i Gimpera de dues zones, una nord-oriental més antiga i una altra, sud-occidental, més tardana, puix que les tombes de la fase I apareixen concentrades al nord de la carretera que divideix de manera artificial en dos el clos, mentre que en la zona sud-occidental apareixen les escasses sepultures de la fase II i per damunt de tot les se les fases III i IV.

Aquesta seriació tipològica, principal referent per a la classificació cronològica dels materials del bronze final, no ha estat exempta de les crítiques per part de diferents investigadors/es. López Cachero (2006, 13-14) diu: *El calibratge de les datacions de C¹⁴, a part de provocar un envelliment dels processos produïts durant el bronze final [...], [...] ha permès replantejar alguns aspectes tradicionalment assumits dins la problemàtica, [...] especialment, aquells que fan referència a les dificultats d'establir talls cronològics i de validar les fases fonamentades en els tradicionals fòssils directors.* Petit (1985; 1989) proposava la unificació de les fases Can Missert I i II, tot rebaixant la seva cronologia (1000-900 aC). D'altra banda, Francès (1992, 32) considerava coetànies les fases Can Missert II i III. Maya (1997, 18) destacava la dificultat de diferenciar el BF IIIA i B. Boquer/Carlús/Francés (1999, 124) assenyalaven la presència de ceràmiques tipus Can Missert IV en contextos més antics, així com també la impossibilitat de diferenciar fases en el bronze final II i entre el BF II i el IIIA (Rovira 1978, 56; Guilaine/Gascó 1987; Maya 1997, 18). Darrerament, López Cachero (2005) ha pogut constatar de manera empírica, mitjançant les relacions estratigràfiques documentades a la necròpolis de Can Piteu - Can Roqueta i les datacions radiocarbòniques, la contemporaneïtat entre els tipus ceràmics principals de les fases Can Missert II-III i els de Can Missert IV, quelcom que ja s'intuïa. Segons López Cachero, [...] *la tradicional proposta de classificació de Can Missert no [funciona]* (López Cachero 2006, 13-16). No obstant això, *pel que sembla avui dia*, el bronze final podria dividir-se en dues fases ben diferenciades: una primera fase, caracteritzada per la generalització de les ceràmiques acanalades, que ens remunta al segle XIII ANE i que té com a principal exponent l'hàbitat de Can Roqueta sector DIASA, i una segona gran fase, en la qual es generalitza el fenomen incinerador, amb necròpolis tipus Can Piteu - Can Roqueta, Pi de la Lliura o Can Bech de Baix, ben entrat el bronze final, és a saber, vers el 1100-1000 ANE³⁵.

Les sepultures consistien en senzills clots, excavats a terra, on es dipositaven les osseres que contenien les restes cremades del/s finat/s. Quant a les urnes, aquestes es trobaven tapades mitjançant un plat col·locat a l'inrevés, o bé per una pedra plana, normalment de pissarra, retallada de manera irregular. Ocasionalment trobem vasets accessoris: contenidors d'ofrenes o aixovar, coberts per tapadores o petites lloses de pissarra. Convé subratllar que l'espai excavat proporcionà, segons els excavadors, quaranta-vuit sepultures; amb tot i

³⁵ El model cronològic per al bronze final és el següent (López Cachero 2006, 14):

- CCUU antics I i II - bronze final IIA i IIB - Vilaseca I (1300-1100/1000 ANE)
- CCUU recents I i II - bronze final IIIA i IIIB - Vilaseca II i IIIA (1100/1000-800/650 ANE)

això, Bosch i Gimpera (1923, 583) destaca que *en alguns casos, al costat o bé a molt poca distància de l'urna, es trobaren vasos petits no contenint sinó terra o amb tan poca quantitat de cendres que es podia sospitar que no eren sepulcres, sinó ofrenes*; consegüentment, no queden clares determinades individualitzacions, en darrer terme, el nombre de tombes disminuiria: és el cas de les estructures 7, 15, 23 i 34. L'aixovar funerari és excepcional, es trobava constituït per petits objectes metàl·lics, fauna treballada i/o vasets. Els excavadors no observaren estructures de cobriment o senyalització dels *loculi*; amb tot i això s'intueix la seva existència, doncs la manca de sepultures tallades o superposades fa pensar als investigadors que originàriament deuria existir alguna mena de senyalització externa (Petit 1989, 7); d'altra banda, la presència de blocs, agrupats i/o aïllats, a l'entorn de determinades sepultures, com la 2, 7, 14, 15, 44 i 46, corroboren la conjectura. Terrassa reproduceix fidelment el sistema funerari dels CCUU antics i recents. A continuació, ens proposem d'exposar i interpretar les dades consignades al *Diari d'Excavacions* de Bosch i Gimpera, a partir de les informacions reportades per Ruiz Zapatero (1985) i Petit (1986).

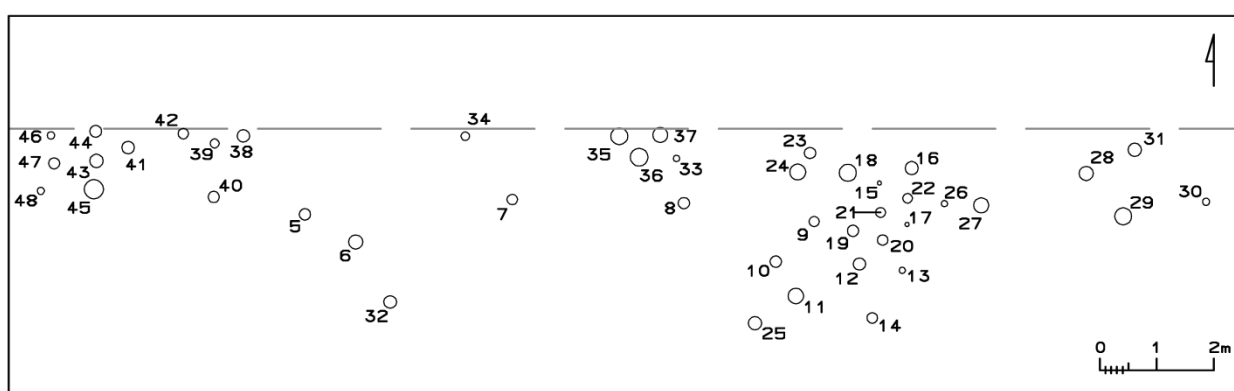

Fig.3.- Necròpolis de Can Missert. Sector sud-occidental. Dimensions de les estructures. Elaboració pròpia a partir de Ruiz Zapatero (1985) i Petit (1986).

Quant a les tombes, ens consta que els excavadors no pogueren determinar ni la seva morfologia ni les seves dimensions (Ruiz Zapatero 1985, 198): [...] *las urnas se habían depositado en hoyos que luego se recubrieron con tierra*. Si considerem que els *loculi* cobrien totalment les urnes i/o llurs tapadores i, a més, s'adaptaven al diàmetre màxim de les osseres, les dimensions d'aquests elements, és a saber, h del conjunt i \varnothing màxim de l'urna, permetrien la reconstrucció volumètrica de les fosses d'enterrament. Hem establert tres categories:

- Loculus tipus A: < 10 litres
- Loculus tipus B: 10 - 20 litres
- Loculus tipus C: > 20 litres

En suma, el nombre de tombes examinades segons les categories establertes és la següent:

	n	%
A	22	57,90
B	10	26,31
C	6	15,79
Total	38	100

Pel que fa a les osseres (fig.4), com s'ha esmentat més amunt, es componen de dos elements fonamentals: l'urna i la coberta. La majoria de les sepultures presenten el binomi VC + T, això no obstant, trobem altres sistemes: VC sense coberta o amb coberta perible (no conservada), VC + coberta de pedra i VC + coberta de fragments de ceràmica (possible).

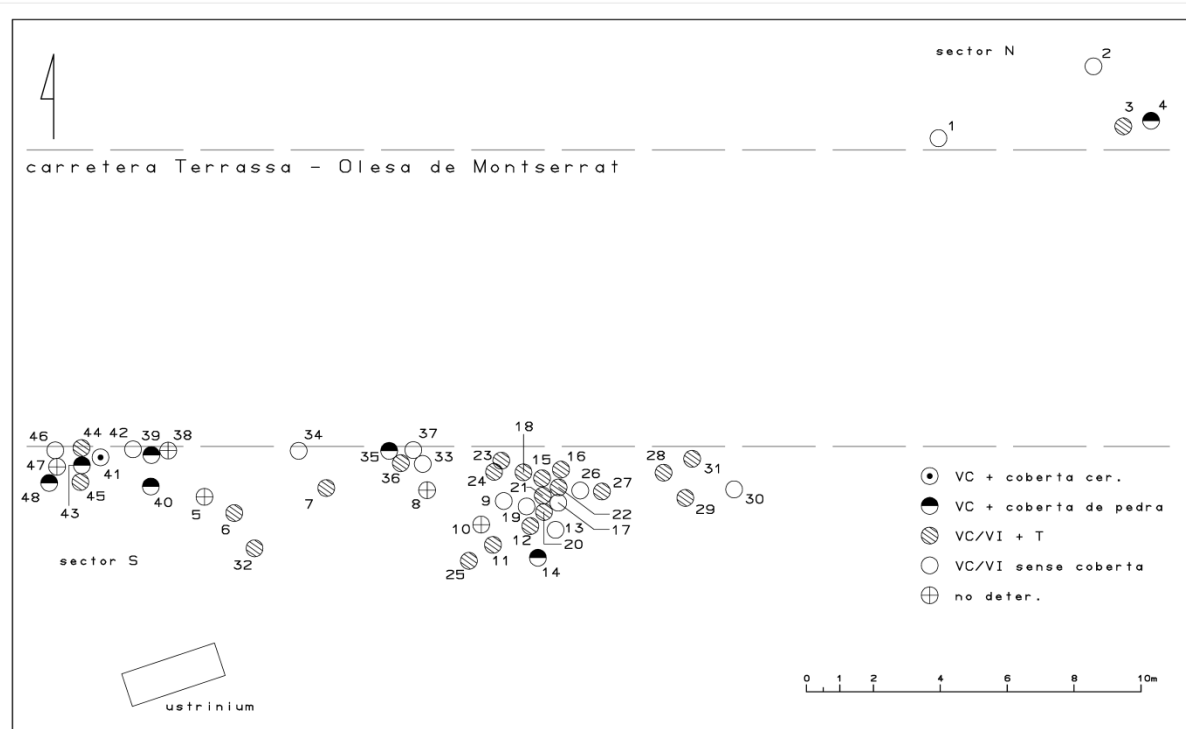

Fig.4.- Necròpolis de Can Missert. Conjunts principals. Elaboració pròpia a partir de Petit (1986).

De manera genèrica, el nombre d'osseres examinades segons les categories establertes és la següent:

	CCUU A ³⁶	CCUU R	total	%
VC + T	1	18	19	48,72
VC + coberta de fragments de ceràmica	0	1?	1?	2,56?
VC + coberta de pedra	1	6	7	17,95
VC sense coberta	2	10	12	30,77
Total	4	35	39	100

Quant als vasos cineraris, els tipus 3 i 4 són els més habituals (López Cachero 2005, 182-183). D'altra banda, les formes 1 i 2 són emprades com a tapadora. Cal recordar que la forma genèrica 3 correspon a ceràmiques de perfil compost, és dir, amb cinc punts característics, localitzats en la vora, en la unió entre la vora i el coll, en la unió entre el coll i el cos, en el diàmetre màxim de la peça i en la base; a més a més, presenta dos punts d'inflexió, localitzats en el coll. Dins d'aquesta categoria podríem incloure les urnes de les sepultures 1 i 4, es tracta d'urnes de perfil bitroncocònic, amb la carena força marcada, coll diferenciat i lleugerament bombat, i vores colzades; han estat classificades dins dels CCUU antics (Ruiz Zapatero 1985, 198-200). No obstant això,

³⁶ CCUU A (antics) / CCUU R (recents)

la tres, és la forma característica dels CCUU recents; aquesta variant presenta cos globular, coll diferenciats, cilíndric o subcilíndric i vora exvasada convexa; un bon exemple d'això són les urnes de les sepultures 18, 35 o 36. La forma 4 també és característica d'aquest context tardà. Cal tornar a dir que es tracta de ceràmiques de perfil compost, és a saber, amb quatre punts característics, localitzats en la vora, en el coll, en el diàmetre màxim del recipient i en el fons; a més, presenta un punt d'inflexió, situat en el coll. Dins d'aquesta categoria podríem incloure, per exemple, les urnes de les sepultures 24 o 28, i totes aquelles de la fase CM IV. Aquesta forma genèrica també es pot donar en els CCUU antics, n'és un bon exemple el vas cinerari de la sepultura 2: perfil en "essa", carena ben marcada, boca ampla i vores de colze molt verticalitzades.

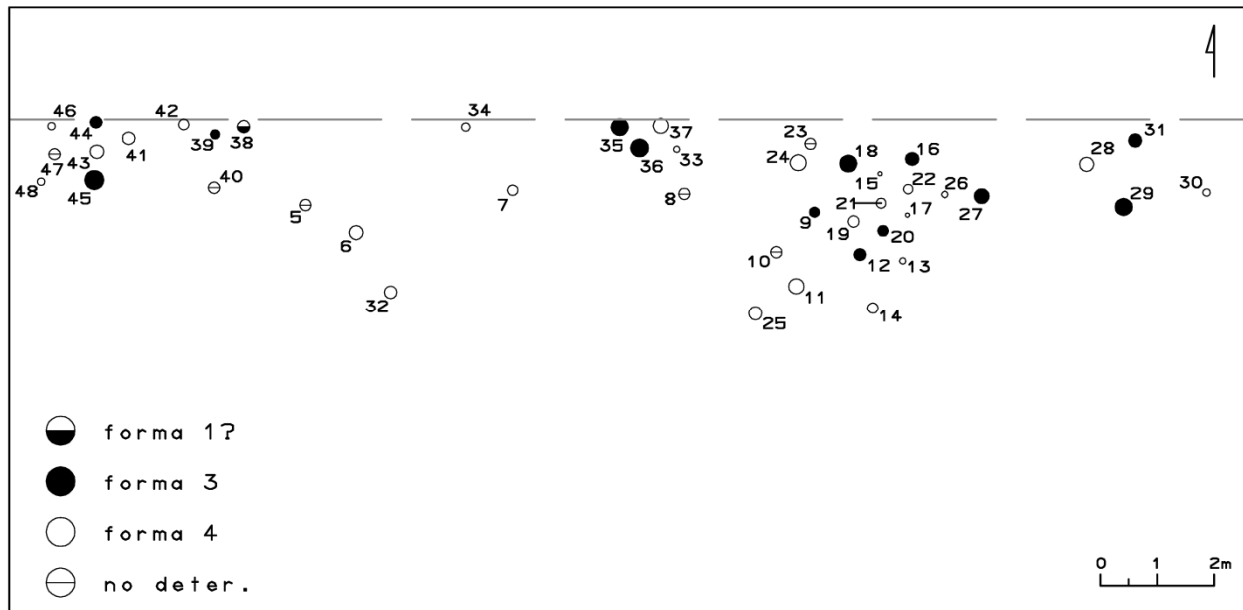

Fig.5.- Necròpolis de Can Missert. Sector sud-occidental. Distribució dels tipus ceràmics. Elaboració pròpia a partir de Ruiz Zapatero (1985) i Petit (1986).

En síntesi, el nombre de vasos cineraris examinats (fig.5) segons els tipus establerts per López Cachero (2005) és el següent:

	CCUU A	CCUU R	total	%
forma 1/2	0	1?	1?	2,56?
forma 3	2	13	15	38,46
forma 4	2	21	23	56,97
Total	4	35	39	100

En un altre ordre de coses, i com s'ha esmentat més amunt, l'aixovar és força migrat. Cal destacar la pobresa metàl·lica de les necròpolis, tant la dels CCUU antics com la dels CCUU recents. El metall recuperat -sempre bronze- es redueix a dos objectes anulars, que no es conserven. Segons Bosch i Gimpera (1923, 583): [...] *sols es trobaren un anell [sepultura 18] i tres fragments d'un altre [sepultura 16], fets amb una planxa molt prima de bronze [...]. [...] sortiren entre els fragments d'una urna, podent se suposar que hauria[en] estat a dintre d'ella [...].* Tal vegada una de les anelles, la procedent de la sepultura número 18, podria ser en realitat el cap d'una agulla anular (Petit 1989, 7), com acredita Ruiz Zapatero (1985, 200-201): [...] *el 18, ya que es el único*

con una asociació metàlica significativa. [...] una aguja de cabeza anular en bronce, que se debe situar en los C.U. Antiguos, valorando sobre todo un molde de fundición para estas agujas hallado en El Regal de Pídola (Huesca), aunque ciertamente el tipo llega hasta la plena Edad del Hierro. A banda d'aquests ítems metàl·lics, un punxó d'os associat a l'urna de la tomba 48 dona una bona idea de l'extraordinària pobresa dels aixovars d'aquest període. Tant les restes metàl·liques com el punxó d'os sortiren entre els ossos cremats (fig.6).

L'aixovar ceràmic també és inhabitual en aquests contextos, a excepció de l'enterrament 18, que presenta, a banda de l'aixovar descrit, dos vasets globulars d'acompanyament -forma 4-. Aquests se situaven a sobre del conjunt principal; eren plens de sediment i foren coberts amb sengles llosetes de pissarra. Constitueix, la 18, la sepultura més elaborada de la necròpolis, es localitza al bell mig d'un *cluster* de sepultures i al costat de la tomba 16 i del dipòsit 23, ambdues estructures amb metall.

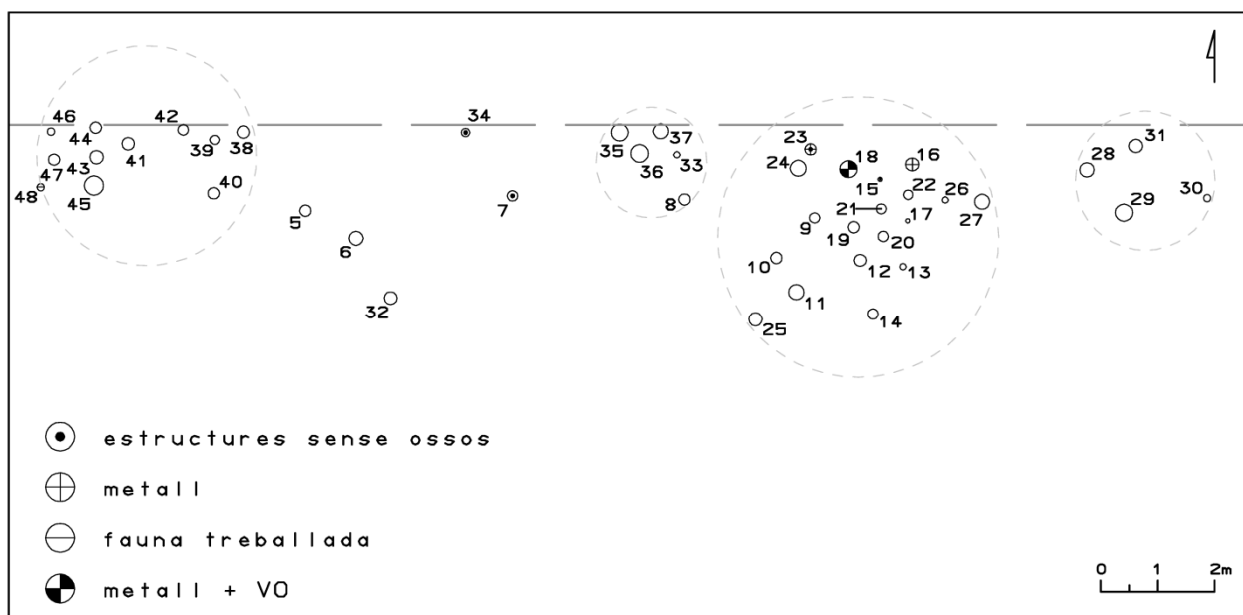

Fig.6.- Necròpolis de Can Missert. Sector sud-occidental. Distribució de l'aixovar. Elaboració pròpia a partir de Ruiz Zapatero (1985) i Petit (1986).

Es constata l'existència de blocs, desplaçats de la seva posició original, en l'interior de les urnes i de les fosses d'enterrament: 2, 14, 44 i 46. Això demostra la buidedat circumstancial dels vasos i dels *loculi* i, a més a més, l'existència d'un cobriment superior, ja sigui construït amb pedres o amb qualsevol altre element, com terra. Només se n'ha pogut demostrar, de manera fefaent, l'existència del lític; se'ns dubte, la manca de més casos és deguda a l'antropització postdeposicional del lloc. Creiem identificar tres tipus fonamentals (figs.7 i 8):

- amuntegament de terra
- amuntegament de terra + bloc
- amuntegament de pedres

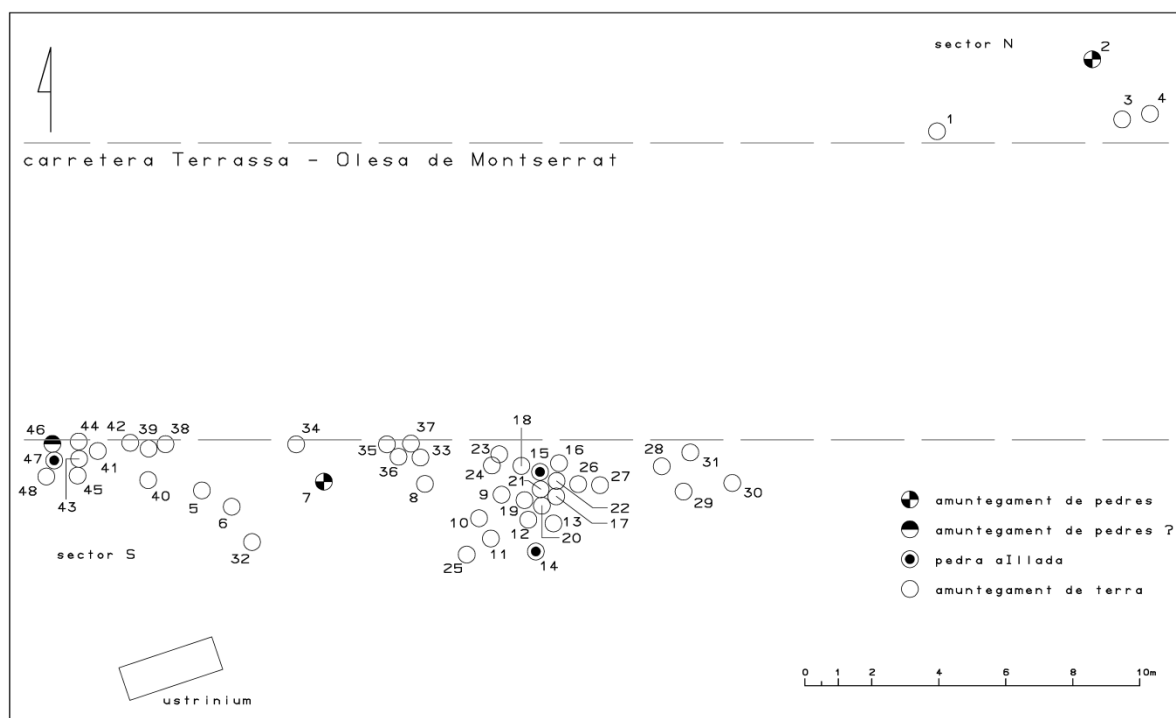

Fig.7.- Necròpolis de Can Missert. Sistemes de cobriment inferits. Elaboració pròpia a partir de Petit (1986).

	CCUU A	CCUU R	total	%
amuntegament de terra	3	37	40	90,91
amuntegament de terra + bloc	0	2	2	4,55
amuntegament de pedres	1	1	2	4,55
Total	4	40	44	100

A continuació caracteritzarem els dipòsits sense antropologia: 7, 15, 23 i 34. Bosch i Gimpera (1923, 583) els qualificà d'"ofrenes". Es localitzen en el sector sud-oest del clos funerari. Es tracta de vasets globulars -forma 4-, plens de terra. La manca de restes antropològiques determina que no se'ls pugui considerar com a urnes, sinó com a vasos d'ofrena. La composició d'aquestes *estructures rituals* és ben simple: VO + T (7, 15 i 23) i VO sense tapadora (34). Convé destacar que l'estructura 23 presentava un objecte anular i diversos fragments informes de bronze, avui desapareguts. Com en el cas de les tombes, les estructures rituals també presenten senyalització: amuntegament de terra (23 i 34), amuntegament de pedres (7) i amuntegament de terra més una pedra (15). L'estructura 23 podria estar relacionada amb la sepultura 24, de la qual dista 16 cm; d'altra banda, la 15 podria estar relacionada amb la 16, 18, 21 i/o 22, de les quals dista 40-50 cm; mentre que la 34 i la 7 romanen aïllades al bell mig del sector.

	1	2	3	4	5	6	7	8	?	T	
										?	T
1		1?	10	1?	6	18					36
2					1	1					2
3			1								1
?			1							4	5
T	0	1?	12	1?	7	19	0	0	0	4	44

	1	2	3	4	5	6	7	8	?	T	
										?	T
1			1			1					2
2						1					1
3						1					1
?											
T			1			3					4

Fig.8.- Tipologia dels conjunts principals en relació amb el sistema de cobriment inferit.

Tal com s'ha dit, només fou excavada una part de la necròpolis. Hom imagina que aquesta ocupava al menys 600 m² amb una densitat d'enterraments important, sobretot en el sector sud-occidental (Petit 1989, 8): 40 enterraments en 81 m². La densitat del sector meridional és de 0,49 e/m²; la densitat del sector septentrional és menor, 0,2 e/m². Maluquer (1945-46) afirmava que segurament la part descoberta arribava només a un 20% de la totalitat. És probable que bastant més del 50% dels enterraments no ens hagi arribat. La troballa d'urnes, més enllà de la zona excavada, permet afirmar que la necròpolis devia ser molt més gran. Els investigadors estimen que Can Missert tingué una durada d'uns 250 anys (Petit 1986; 1989). Si calculem que el nombre d'enterraments oscil·lava hipotèticament, i en base a un promig entre superfície ocupada i densitat aproximades, entre 250 i 300 i que el lloc funcionà entre 250 i 200 anys, resulta que la freqüència de cremacions seria entre 1 i 1,2 l'any. En veritat aquest resultat és una mera conjectura, pel fet que es basa en dades hipotètiques: densitat extrapolada a partir d'una mostra conservada i superfície inferida.

L'aixecament planimètric (Bosch i Gimpera/Colominas 1915-1920, 583) permet observar diversos clústers - sempre hipotètics:-

- Clúster 1. 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47 i 48.
- Clúster 2. 8, 33, 35, 36 i 37.
- Clúster 3. 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, **18³⁷**, 19, 20, 21, 22, **23**, 24, 25, 26 i 27.
- Clúster 4. 28, 29, 30 i 31.

I certes alineacions:

- Alineació 1.1. N - S. 46, 47 i 48.
- Alineació 1.2. N - S. 44, 43 i 45.
- Alineació 2.1. N/W - S/E. 35, 36 i 8.
- Alineació 2.2. N/W - S/E. 37 i 33.
- Alineació 3.1. N - S. 18, 19, 12 i 14?.
- Alineació 3.2. N - S. 15, 21 i 20.
- Alineació 3.3. N/E - S/W. 16, 22 i 17.
- Alineació 4.4. N/W - S/E. 28 i 29.
- Alineació 4.2. N/W - S/E. 31 i 30.

Quant als clústers, el primer amida 11,1 m² i aplega 11 sepultures i dues alineacions; el segon amida 2,4 m² i aplega 5 sepultures i dues alineacions; el tercer amida 18,6 m², és el més gran, i aplega 16 sepultures i 2 VO, a més a més, presenta 3 alineacions; el quart i darrer agrupament amida 4,2 m² i aplega 4 sepultures. Convé destacar el tercer agrupament, per la densitat de sepultures (0,86 s/m²) i per la concentració excepcional de restes metàl·liques (sepultures 16 i 18, i VO 23), així com per la presència de la sepultura número 18 amb dos vasos d'acompanyament. Aquests agrupaments, així com les alineacions detectades, són hipotètics, amb tot i això, ens sembla plausible la seva existència, sobretot si pensem en el concepte de *concentració* que mena la implantació funerària en aquesta mena d'instal·lacions (fig.9).

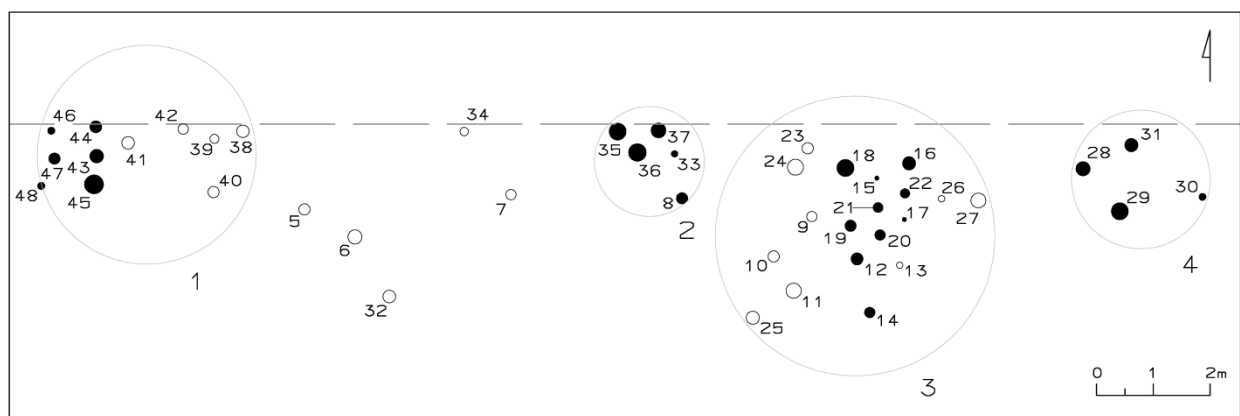

Fig.9.- Necròpolis de Can Missert. Sector sud-occidental. Clústers i possibles alineacions.

³⁷ En negreta les estructures no funeràries.

Respecte a l'existència hipotètica d'un poblat associat, Ruiz Zapatero (1985, 233) sospita que l'hàbitat deuria estar molt a prop de la necròpolis, entre la instal·lació funerària i la riba de la riera de les Arenes, atès el gran potencial de subsistència, agrícola i ramader, que mostra el lloc. Sigui com sigui, és indubtable que la situació de Can Missert és immillorable des del punt de vista d'una ocupació humana. Les possibilitats subsistencials de la plana del Vallès ens són confirmades constantment pels assentaments prehistòrics documentats, com Can Roqueta, Bòbila Madurell, Serrat de Can Feu, Can Gambús, etc.

Per concloure, volem destacar el treball de Pérez i Conill (2009), que ha estudiat les ceràmiques conservades al Museu Episcopal de Vic, al MAC i al Museu de Terrassa. Les datacions radiocarbòniques dels ossos cremats dels vasos cineraris 2107 i 2120 del Museu de Terrassa, confirmen la sincronia de CM III i IV. El VC 2107, que mostra *un coll cilíndric més característic* de CM II i un cos que respon més als tipus globulars de CM III, presenta la següent datació: 2795±30, cal BC 2σ 980-810 (KIA-36268 MdT 2107). D'altra banda, el VC 2120, que mostra un perfil en "essa" característic de la fase CM IV, presenta una datació semblant: 2760±30, cal BC 2σ 980-810 (KIA-36266 MdT 2120) (Pérez i Conill 2009, 185-186).

d) Les sepultures 270 i 271 de Can Roqueta / Torre-romeu (Sabadell, Vallès Occidental)

Es tracta de dues sepultures, E-270 i E-271, localitzades en l'extrem septentrional del jaciment homònim, a escassos metres de la carretera que mena de Ripollet a Castellar del Vallès (BV-2432). Foren descobertes per l'equip d'excavació que intervenia en el sector Torre-romeu, l'any 2002 (Oliva/Terrats 2005, 54-55). Aquestes tombes van aparèixer totalment aïllades, a 150 metres del conjunt arqueològic del bronze final, i a uns 2.000 metres de la necròpolis de Can Piteu - Can Roqueta, situada més al sud. Les tombes estaven excavades en un nivell d'argiles carbonatades. L'estat de conservació no era l'òptim, atès que es trobaven escapçades d'antic, a conseqüència dels treballs agrícoles desenvolupats en el sector. De tota manera, es van poder recuperar els materials i el contingut antropològic.

La morfologia i l'organització de les sepultures coincideix *grosso modo* amb l'estàndard funerari dels CCUU. Es tracta d'enterraments senzills, en els quals l'urna amb les restes incinerades era dipositada en un *loculus* o clot excavat en el subsol. L'estat de conservació dels conjunts no ha permès, però, determinar l'existència de cobertes. Tampoc s'ha documentat cap evidència dels sistemes de senyalització emprats. Tanmateix no s'ha documentat aixovar ni ítems d'acompanyament, ni a l'interior ni a l'exterior de les urnes (Oliva/Terrats 2005, 54; Terrats/Oliva/Majó 2007, 182-184, fig. 197).

La tomba 270 estava constituïda per una única ceràmica (fig.10). L'urna cinerària només conserva el terç inferior, en conseqüència no podem dir gaire res de la seva tipologia. Pel que sembla, el vas no presentava tapadora. Les dimensions conservades de l'urna (∅ màxim carena 21 cm / h. ?) infereixen un forat de poc més de 25 cm de diàmetre. L'excavació de l'urna va permetre observar que els ossos apareixien sense cap distribució aparent. En general, la fragmentació dels ossos és alta. El color predominant dels ossos cremats és blanc, amb algunes estelles de color grisós, tonalitats que suggereixen que el cadàver fou cremat a una temperatura elevada. Es calcula un pes total de 216 gr. En síntesi, aquest vas contenia les restes cremades d'un sol individu, adult i de constitució gràcil, el sexe del qual no s'ha pogut determinar (Majó 2004; Terrats/Oliva/Majó 2007, 183). Tal com s'ha dit, no s'ha pogut constatar l'existència d'estructura de cobriment superior - senyalització.

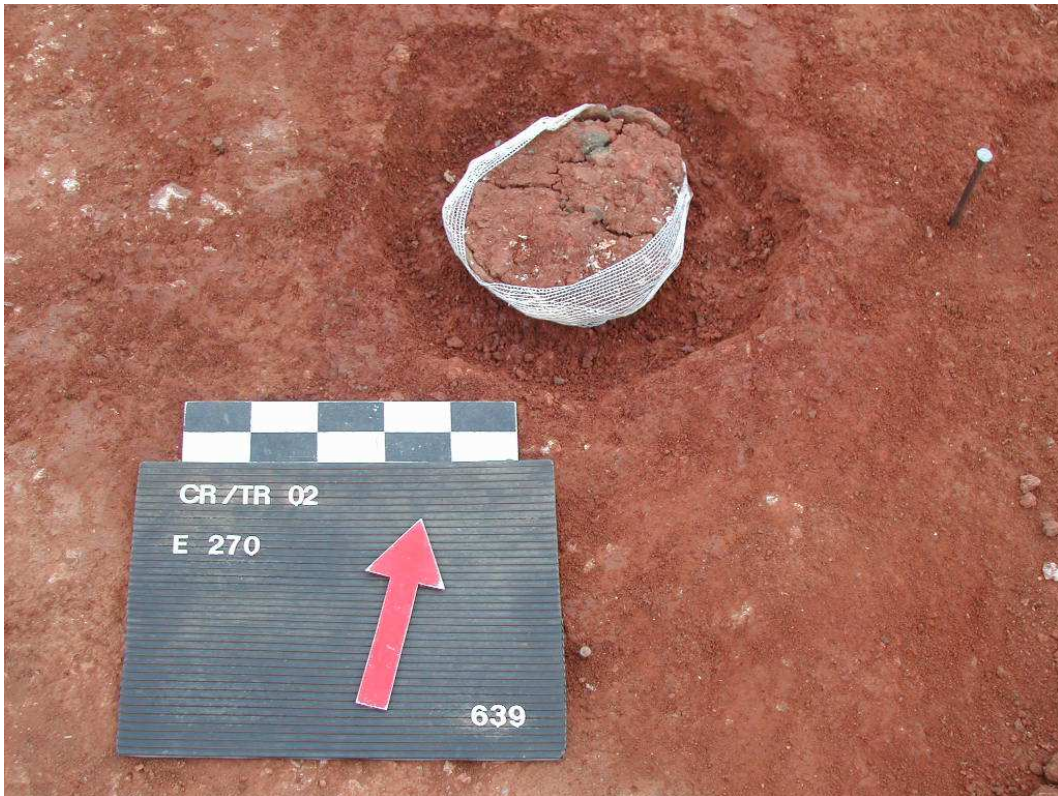

Fig.10.- Enterrament E-270 de Can Roqueta / Torre-romeu. Crèdits: Equip CRTR.

La tomba 271 es va localitzar a uns 2 m de l'anterior (fig.11). La sepultura estava constituïda per una única ceràmica. Es tracta d'un contenidor funerari bitroncocònic, de carena angulosa, i vora convexa -vertical- (Carlús/López Cachero 2005, 28, fig. 1.2), que recorda els vasos de Can Missert I o de Bòbila Roca. Pel que sembla, el vas no presentava coberta. Les dimensions de l'urna (\varnothing màxim carena 24,4 cm / h. 21 cm) infereixen un *loculus* de 9,82 litres. L'excavació del vas va permetre observar que els ossos no es disposaven ni distribuïen de manera especial. Els colors predominants dels ossos són el blanc i el gris, tonalitats que suggereixen que el difunt fou cremat a una temperatura força alta. Es calcula un pes total de 1.049 gr. L'estudi antropològic (Majó 2004) revela que el dipòsit funerari pertanyia, majoritàriament, a un individu adult, de constitució robusta i sexe ♂, així com també a un possible individu infantil (representat per un conjunt d'ossos cranials). Tal com s'ha dit, no s'ha constatat l'existència d'estructura de cobriment superior i/o senyalització.

Quant a la cronologia del lloc, els investigadors conclouen que l'espai funerari de Can Roqueta / Torre-romeu podria correspondre a la primera ocupació del bronze final, que es produeix a finals del segon mil·lenni AC o a l'entorn del 1300-1000 AC. En aquest sentit, les datacions de C^{14} procedents del sector DIASA, en concret de les fosses CR-43, CR-60 i CR-61 (González *et al.* 1999, 33 i 298), ens demostren aquesta primera ocupació, amb la presència de les primeres produccions acanalades del bronze final, fonamentalment contenidors de coll diferenciat i vora convexa (Boquer/Carlús/Francès 1999, 100-125; Carlús *et al.* 2007, 191, fig.203). Quant a la ceràmica de la tomba 271, es tracta d'una forma assimilable a les de la primera fase de Can Missert que, convencionalment, han estat datades a principis del bronze final. Per una qüestió merament tipològica i amb les reserves que això comporta, l'atuell de la tomba 271 permetria situar aquest establiment funerari amb

anterioritat a la necròpolis de Can Piteu - Can Roqueta. Amb tot i això, els investigadors encara no han pogut determinar la relació entre aquest petit lloc funerari i l'hàbitat de Can Roqueta; de fet, la forma referida no presenta cap paral·lel en aquest jaciment, inclosa l'ocupació primigènica de Can Roqueta (Carlús *et al.* 2007, 191-195).

Fig.11.- Enterrament E-271 de Can Roqueta / Torre-romeu. Crèdits: Equip CRTR.

Quant a l'índole de l'establiment, les investigadores consideren que podria formar part d'un lloc funerari més gran, tipus necròpolis, del qual només haurien perdurat els enterraments documentats (Oliva/Terrats 2005). El control arqueològic d'una rasa, excavada en les immediacions, paral·lela a la carretera BV-2432, no aportà més evidències de la *necròpolis*; si bé, no es pot descartar que l'establiment funerari pugui continuar per sota de la rasant. Tanmateix, l'espai funerari de Can Roqueta / Torre-romeu demostra l'existència d'una ocupació, prèvia a la constitució del complex arqueològic de Can Roqueta, localitzada més enllà dels límits actualment

coneguts. Des del nostre punt de vista, es tracta d'un petit clúster funerari pertanyent a una comunitat de no gaire embalum, que explotaria de manera ocasional el *hinterland* vallesà³⁸.

e) L'estructura 718 de Can Roqueta II (Sabadell, Vallès Occidental)

És un cas excepcional, pel fet que les restes humanes incinerades es localitzen fora del seu context habitual, en una fossa d'emmagatzematge tipus sitja transformada en sepultura. L'estructura 718 es localitza al sud de Can Roqueta II i forma part d'un agrupament de fosses, datat entre el bronze final i la primera edat del ferro, que se situa a sobre d'una petita elevació localitzada al nord de la necròpolis d'incineració de Can Piteu - Can Roqueta (Majó/Rodríguez/Palomo 2007, 184-185). La tipologia i el reblliment de l'estructura, semblants al de qualsevol altra dispositiu, així com el fet que l'aparell funerari aparegui desgavellat, permeten pensar en una deposició de caire secundari, o si més no poc curosa. La idea central és que es tracta d'un enterrament situat en un context estrictament no funerari³⁹. La deposició descansa directament sobre el fons de la fossa, sense protecció, i sembla que podria estar associada a les restes d'un vas proper. La fossa fou obliterated mitjançant diversos nivells de terra i una capa de blocs (Majó/Rodríguez/Palomo 2007, fig. 198). Les restes corresponen al crani i les extremitats d'un individu d'edat i sexe no determinats (Majó 2003).

f) L'estructura 210 de Can Roqueta / Torre-romeu (Sabadell, Vallès Occidental)

És tracta d'una inhumació aïllada fora de context. L'estructura 210 es localitza al nord-est del lloc homònim, sobre la cota 188,5. És tracta d'una fossa de morfologia irregular, d'aproximadament 14,19 m², integrada per diversos àmbits diferenciats. Els investigadors han determinat que aquest espai podria haver estat destinat al desenvolupament d'algun tipus d'activitat artesanal (Oliva/Terrats 2005, 47) (fig.12). Convé fer ressaltar que el retall es trobava curullat per vuit nivells d'argila, amb un alt contingut antròpic: cendres, carbons, ceràmica, tovet, fauna, etc. Entre els ítems exhumats destaca un fragment de crani humà; aquest reposava sobre la base de la fossa principal. La peça correspon a la meitat superior del parietal esquerre d'un individu adult - jove; el tipus de fractura sembla ser *post mortem*; d'altra banda, s'observen empremtes i taques d'origen tafonòmic, que en cap cas poden ser relacionades amb la possible manipulació de l'os (Majó 2005).

La troballa de restes òssies humanes aïllades, barrejades amb materials detrítics, en contextos no funeraris, com és el cas de l'estructura 210, és un fenomen excepcional però alhora habitual durant l'edat del bronze

³⁸ Quant a la troballa de vasos cineraris aïllats, localitzats en la perifèria de les necròpolis, convé destacar la sepultura E-267 de Can Roqueta/Can Revella. Es tracta d'un vas cinerari de la primera edat del ferro. Fou localitzat en l'extrem més occidental del jaciment. La sepultura es trobava aïllada, fora de context, a escassos 700 metres de la necròpolis de Can Piteu/Can Roqueta. La tipologia de l'urna sembla indicar que l'enterrament és posterior a l'abandonament de la necròpolis (Terrats/Oliva 2009, 112-113). En síntesi, és versemblant plantejar la següent conjectura: aquests llocs d'enterrament aïllats no són una anomalia del sistema funerari imperant, ans al contrari, són espais que precedeixen i/o substitueixen la necròpolis de Can Piteu - Can Roqueta. Tal com s'ha dit, el recinte funerari de Can Roqueta/Torre-romeu precediria la constitució de Can Piteu - Can Roqueta, mentre que la sepultura de Can Roqueta/Can Revella succeiria la necròpolis.

³⁹ N'és un bon exemple la troballa realitzada a l'Hort d'en Grimau d'una incineració fora del context comú, datada a la primera edat del ferro (Mestres *et al.* 1990). En aquell cas es tractava de les restes d'una dona d'uns 20-25 anys, dispersades en un sector concret d'una sitja, sense urna ni aixovar. Convé destacar que sobre la deposició van ser col·locades les restes d'un cavall en connexió.

(Carlús 1999). Les restes òssies es localitzen en diferents contextos no funeraris: en fosses detrítiques tipus sitja, en retalls relacionats amb activitats domèstiques o en espais vinculats amb l'hàbitat; formant part d'un dipòsit específic o d'un abocament detrític. Ordinàriament les restes corresponen a trossos cranials o d'ossos llargs. En última instància, cal preguntar-se quin és l'origen d'aquest fenomen, que no només es dona durant l'edat del bronze sinó que també succeeix durant la primera edat del ferro⁴⁰. Si bé la historiografia tradicional ha considerat aquestes restes com a material detrític, provinent de l'arranjament i/o destrucció d'alguna inhumació propera, el nombre creixent de troballes ens indueix a pensar que la inhumació d'aquestes restes no és un esdeveniment casual, ans al contrari, seria una acció premeditada. En definitiva, la inclusió de restes òssies humanes en contextos no funeraris, amortitzats, podria esdevenir un acte d'afirmació grupal. El fragment de crani documentat en la fossa 210, com la resta d'inclusions esquelètiques inhumades, hauria de ser considerat com un vestigi d'una cosa passada, que hom conserva com un record, tipus relíquia.

Fig.12.- Retall E-210 de Can Roqueta / Torre-romeu. Capa II. Crèdits: Equip CRTR.

g) Ca l'Estrada (Argentona, Maresme)

L'establiment funerari va ser descobert a començament del segle XX, 1908-1909, per uns operaris de la Cia. d'Aigües d'Argentona, quan excavaven un pou arran de la riera d'Argentona, al lloc conegut com Ca l'Estrada. Els seus descobridors reportaren la troballa de dues urnes cineràries senceres. Convé subratllar que les urnes

⁴⁰ La fossa E-100 de Can Roqueta II presenta tres fragments de crani humà. Convé subratllar que es tracta d'una estructura d'emmagatzematge reciclada en abocador d'escombraries, amb tres nivells detrítics. Les restes òssies foren documentades en el primer nivell, és a dir, en el darrer abocament (Majó *et al.* 2007, 188-189).

es trobaven a uns disset metres de fondària, segons explica Bosch i Gimpera (1913-1914, 816): *La fondària considerable, respecte del nivell del sòl actual, a que es trobaren aquests vasos, s'explica, [...], pel fet d'haver estat dipositats en llocs fondos que han anat omplint les sorres de muntanyes granítiques properes.* Hom diu que al voltant dels vasos no es va trobar cap més material. Segons Ruiz Zapatero (1985, 208) [...] *es lógico suponer que estamos ante una necrópolis típica de CCUU.*

La primera tomba estaria constituïda per una peça de coll cilíndric amb panxa angulosa i vora convexa; Ruiz Zapatero (1985, 208, fig. 62.5) relaciona aquest vas amb les urnes de coll cilíndric de Can Missert II, nosaltres pensem que s'assembla més a les ceràmiques de Can Missert I. Pel que sembla, el contenidor no presentava tapadora. Les dimensions de l'urna (\emptyset màxim carena 24 cm / h. 20 cm) infereixen un clot d'uns 9 litres (Bosch i Gimpera 1913-1914, fig. 28).

La segona tomba estaria constituïda per un vas subcilíndric; Ruiz Zapatero (1985, 208-209) considera que és tracta d'una forma [...] *no conocida en la tradición de los C.U. del Languedoc y NE. peninsular y es posible que pertenezca al sustrato del B.M. final indígena como podría probar algún vaso cilíndrico muy parecido de la cueva de Escornalbou.* Segons Ruiz Zapatero, i considerant el context global de la troballa, seria versemblant l'adopció d'una forma de la tradició ceràmica local. Pel que sembla, l'urna no presentava coberta. Les seves dimensions (\emptyset màxim 18,33 cm / h. 14,16 cm) infereixen una tomba de poc més de 4 litres (Bosch i Gimpera 1913-1914, fig. 28).

Se suposa que ambdues sepultures devien formar part d'una necròpolis d'incineració, de la que es desconeix l'extensió i les característiques (Petit 1985, 685). Segons Ruiz Zapatero (1985, 208-209) es tractaria d'una de les primeres necròpolis de CCUU antics. Aquesta conjectura és avalada per una altra troballa, prop del lloc on foren trobades les dues primeres urnes -en el lloc de la Riera d'Argentona-. En aquest lloc fou descobert, a vint-i-tres metres de fondària, un nou vas cinerari carenat, decorat amb acanalats geomètrics i cobert per un plat-tapadora. Se'ns dubte, cal relacionar aquest vas amb els descoberts l'any 1908. Sembla que podria estar datat a finals del BF II (Petit 1985, 2176).

B. Plana de Vic

Es tracta d'una depressió allargada, d'aproximadament 30 km, en direcció nord sud, que constitueix el sector central de la comarca d'Osona. La seva orografia, molt més pregona en el sector oriental que en l'occidental, és deguda a l'acció erosiva del Ter i els seus afluents. Queda reclosa per un cercle de serralades, és a saber: al nord per les muntanyes del Ripollès i la Garrotxa, a l'est per les Guilleries, al sud-est pel Montseny i a l'oest per les muntanyes del Moianès i del Lluçanès. És una plana d'uns 600 km² de notables condicions agrícoles i pecuàries. Destaca el relleu trencat de les Guilleries, que a l'antiguitat era una zona important de pas entre el Mediterrani i l'Atlàntic, per la via Ter-Garona (Pons 2012, 61). És precisament en aquesta massís, situat en el vèrtex entre les serralades prelitoral i transversal, on es documenta per primera vegada l'ús de la incineració en forma de necròpolis: Coll s'Avenc, Tavertet. Tal com s'ha dit, l'estructura de les tombes i la morfologia de les urnes cineràries s'apropen a les del Vallès Occidental, el Maresme o la Selva.

a) Coll s'Avenc (Tavertet, Osona)

Es localitza en el *limes* occidental de la comarca d'Osona, sobre una de les plataformes formades per l'erosió dels materials eocènics que conformen l'extrem meridional de la serralada del Collsacabra. Se situa a poca distància del municipi de Tavertet, al peu de la vessant sud del Puig del Sauler i del Pla de Monteis, i a pocs metres del començament de la cinglera que domina la vall mitja del riu Ter. El lloc funerari s'estén al costat i al llarg d'aquest cingle. La zona presenta un relleu pla, amb una lleugera pendent vers el costat meridional, essent actualment [1986] objecte de conreu o pasturatge (Molist/Cruells/Buxó 1986a, 83). La necròpolis va ser descoberta durant els treballs d'ampliació del camí que mena de Tavertet a Rupit. Convé fer ressaltar que l'erosió natural havia despulat de sediment la part més propera a la cinglera; a més, una part important del lloc arqueològic havia estat alterada pels treballs mecànics; consegüentment, la part central, d'uns 40 m², es presentava completament arrasada. La necròpolis va ser descoberta a finals de la dècada dels anys setanta per un veí de Tavertet, qui va recuperar un primer lot de materials. L'any 1982 foren endegats els primers treballs arqueològics, que consistiren en la prospecció i excavació dels sectors afectats (Molist *et al.* 1985, 71-72).

Les diverses campanyes d'excavació efectuades han abastat una superfície total de 109 m². Aquesta àrea es divideix en dues zones (A-B), separades per una franja de terreny afectada pel condicionament del nou camí. Els investigadors estimen que la superfície de la necròpolis podria ser de 200 m². L'excavació va donar com a resultat la documentació de 24 sepultures. A més, cal afegir les unitats localitzades durant el condicionament del camí i de les restes desconegudes en els sectors més alterats, en última instància és calcula un total de 29-30 unitats d'enterrament, aproximadament 0,15 t/m². La seva distribució espacial permet diferenciar dos sectors:

Sector nord

Està integrat per vint-i-una tombes, disposades de manera ordenada i regular. Els investigadors (1986a, 85) no observen superposicions i/o intrusions funeràries. Les sepultures segueixen diverses alineacions: nord-est / sud-est o nord-est / sud-oest. D'altra banda, l'equidistància entre dispositius és regular, essent la més comú 0,90 i 1,20 m, i en algun cas 0,45 i 1,50 m.

Sector sud

Està integrat per quatre unitats d'enterrament, que s'agrupen sota una complexa superestructura construïda amb pedres i blocs. La distribució de les sepultures incloses en el tarter és de difícil comprensió, sembla que es disposen de manera desordenada. Convé subratllar que l'estructura tumulària es trobava força alterada, a causa de la construcció i arranament del camí, aquest fet ha condicionat la interpretació general del sector (Molist/Cruells/Buxó 1986b, 35; 1986a, 87-88; Molist/Cruells/Anfruns 1991, 79).

Amb caràcter general, Coll s'Avenc és una necròpolis de fosses simples, excavades al subsol, on s'encabeixen els vasos cineraris, generalment de manera individual, i sense cap mena de protecció ni senyalització. Convé recalcar que una gran part de les urnes cineràries presentaven un alt grau d'erosió superficial, pel fet que les fosses que les contenien eren poc profundes, aquest fet ha provocat el desplaçament superficial del material i, de retruc, ha condicionat el coneixement sobre determinats aspectes funeraris com, per exemple, el model de cobriment i/o senyalització de les sepultures o la relació existent entre els diversos sectors que componen la necròpolis.

Quant a les fosses d'enterrament, corresponen al tipus més senzill de la tipologia establerta per Pons (1982), és a dir, el simple *loculus* excavat al terra de planta circular o ovalada i de dimensions lleugerament superiors al contenidor cinerari. En síntesi, correspondria al tipus 1a de Pons (1982, 170, fig. 68): *clot de planta circular i urna enterrada directament a terra, en posició vertical o inclinada, i coberta amb tapadora o sense cobrir*. La determinació morfològica d'aquest tipus no ha estat exempta de dificultats degut [...] a la *homogeneïtat del sediment on es trobaven* [les tombes]. [...] *únicament el vas o els vasos que formaven la sepultura, així com en alguns casos les restes [...] escampades que els envoltaven [...] permeteren precisar la forma original i les dimensions, en general lleugerament superiors als vasos que contenien* (Molist/Cruells/Buxó 1986b, 35). En el sector sud, les urnes es trobaven encaixades entre lloses verticals amb la part inferior envoltada de blocs, que han estat interpretats com a peces de falca. Quant als conjunts principals, la majoria dels enterraments presenten el binomi VC + T, això no obstant, trobem altres sistemes: VC sense coberta (no conservada), etc. D'altra banda, la major part de les sepultures inclouen un únic dipòsit cinerari, tanmateix, hi ha tres casos on l'enterrament està constituït per més d'un vas. Les tres unitats funeràries que contenien dos vasos cineraris presenten una morfologia força similar; les urnes apareixen ben disposades, dretes l'una al costat de l'altra, a la mateixa altura, tocant-se a l'alçada de la carena, i confirmant en cada un dels casos la seva unitat sepulcral (Molist/Cruells/Buxó 1986a, 86).

Respecte al contingut de les osseres, les restes de la cremació estan constituïdes principalment per trossets d'os (< 15 mm), de color blanquinós, absolutament calcinats. Convé destacar l'absència de material cendrós, així com la manca de carbonets. Quant a la localització d'aquest material, els investigadors han establert tres categories: la primera inclou aquells casos en què els ossos es localitzen exclusivament a l'interior del vas. Cal dir que es tracta del grup més nombrós. Les restes òssies es localitzen a la part mitja-baixa del vas. La segona inclou aquells casos en què els ossos es localitzen a l'interior del vas i també a l'exterior. Les sepultures que il·lustren aquesta categoria són les tres que contenien dues urnes: els ossos envolten els atuells... La tercera inclou aquells casos sense restes òssies. Quant a la morfologia de l'antropologia, convé subratllar que el color blanc grisós i la manca de material esponjós, denoten una intensa cremació, a elevada temperatura. En cap indret de la part excavada s'ha localitzat el lloc on s'efectuaven les cremacions. Malgrat tot, els investigadors estan convençuts que la pira o *ustrinum* no es localitzava en el mateix recinte funerari. En un altre ordre de coses, l'absència de carbó indica una selecció dels ossos una vegada ha conclòs el ritual (Molist/Cruells/Buxó 1986b, 38).

Els enterraments presenten escassos elements d'aixovar. No es documenta cap vas accessori. D'altra banda, els aixovars metàl·lics són rars. El més significatiu és el format per una punta de bronze i un element anular del mateix material; aquests objectes no presenten alteracions tèrmiques, fet que indicaria que foren afegits al dipòsit després de la cremació; es localitzen barrejats amb les restes òssies calcinades. A més, cal destacar la troballa d'altres objectes "*significatius*", com per exemple un galet de quars rosat i dos fragments petits de petxina (Molist/Cruells/Buxó 1986a, 86-87).

Quant als vasos cineraris, els investigadors (1986a, 88-89) distingeixen dos grups morfològics: el primer està constituït per vasos de perfil bicònic, amb carena mitja arrodonida, coll no diferenciat, vora convexa vertical i fons pla o lleugerament umbilicat (Molist *et al.* 1985, fig. 5). El segon grup està constituït per atuells de boca ampla i perfil carenat suau, coll no diferenciat, vora exvasada recta o convexa i fons pla o bé amb peu (Molist *et al.* 1986a 88-89). Les decoracions són abundants i variades, situant-se generalment a l'espatlla del vas. La

tècnica més emprada és l'acanalat i els motius diversos: puntejats, traços horitzontals, meandres geomètrics, dents de serra, etc.

L'homogeneïtat morfològica de la major part de les sepultures i el seu emplaçament concentrat suggereixen un desenvolupament unitari del lloc, probablement en un espai de temps relativament breu⁴¹. La morfologia dels vasos cineraris confirma la impressió dels investigadors. Els paral·lels més significatius els trobem en les necròpolis d'incineració descobertes a la comarca del Vallès, com Can Missert de Terrassa o Can Roqueta de Sabadell. La semblança no només ateny a les sepultures i al ritual desenvolupat, sinó que també afecta a les formes dels vasos: formes bitroncocòniques, colls no diferenciats, vores convexes altes, profusió decorativa, etc. Segons els investigadors (1986a, 90) aquests detalls morfològics i estètics dels vasos de Coll s'Avenc són indicatius cronològics. La necròpolis se situaria en un moment recent dels CCUU, pròxim a la transició entre el bronze final IIIA i IIIB de la cronologia proposada per Guilaine (1972), és a dir, lleugerament anterior al desenvolupament homogeni de les necròpolis d'incineració de l'àrea empordanesa, vers el segle IX aC.

Per concloure i tal com s'ha dit, la necròpolis se situa en una zona alta, sobre els 900 metres d'altitud, tocant l'espadat rocós que domina una bona part del curs mig del riu Ter. La seva ubicació geogràfica sembla estratègica, doncs la zona serveix de comunicació natural entre els altiplans de l'interior: comarca d'Osona, Plana de Vic i darrers contraforts prepirinencs, i les àrees de llevant, sobretot amb la comarca de la Selva, traçat seguit pel mateix riu Ter (Molist *et al.* 1985,76). Aquesta situació privilegiada, a tocar del cingle, permet, d'altra banda, la seva visibilitat des de diversos indrets de l'àrea. Aquest és el cas del Pla del Castell, lloc arqueològic situat a la part nord-est d'una gran península, limitada per cingleres que dominen la vall del riu Ter i molt pròxim de la necròpolis. Encara que no es pot confirmar la relació existent entre el lloc funerari i l'hàbitat, es constata la contemporaneïtat d'ambdós establiments, si més no, durant el bronze final. Un dels aspectes més interessants a remarcar quant a les sepultures és la seva distribució espacial; la clara ordenació de l'espai funerari i la separació regular entre les unitats sepulcral, permet suposar l'existència d'elements de senyalització peribles -no conservats-. A banda d'això, els investigadors observen una voluntat concreta tant en l'ordenació com en l'orientació de les tombes respecte als eixos cardinals, que possiblement estiguin relacionats amb un gest específic, de natura desconeguda. L'homogeneïtat de la major part dels dispositius funeraris documentats i de la seva morfologia, a més del seu emplaçament concentrat i de la seva ordenació, indiquen un desenvolupament unitari i sincrònic de la necròpolis, probablement en un espai de temps breu (Molist/Cruells/Buxó 1986, 37-38).

b) Serrat de Balà (Cantonigròs, Osona)

La necròpolis fou localitzada en el terme municipal de Cantonigròs, població de l'Esquirol. Ocupava part de la carena del serrat homònim; el lloc de la troballa està delimitada a l'oest pel camí ral que portava de Vic cap a la plana d'Olot i a l'est pel solell de Mascaró, amb suau pendent cap a la casa del mateix nom i un torrent que porta a la riera de Balà. El jaciment fou descobert per atzar, el juliol de 1987, quan es realitzaven uns treballs

⁴¹ A propòsit d'això, és interessant referir les conclusions dels investigadors: [...] *l'existència de dos tipus de sepultures morfològicament diferenciades ens dona uns indicis interessants. [...] l'evidència diferenciadora d'un grup de 22 enterraments simples en fossa enfront d'una estructura tumulària, que contenia un nombre limitat de 4 sepultures, més complexa, ens pot portar a cercar-hi una significació específica, ja que, a més, la variable temps sembla reduir-se a un sol moment d'utilització de durada breu* (Molist/Cruells/Anfruns 1991, 84-85).

d'enjardinament en una finca particular del poble (Castells/Cruells/Molist 1986-89, 224). Conseqüentment, es tracta d'un jaciment quasi destruït en la seva totalitat, del qual només pervisqueren restes d'estructures i materials en l'interior d'unes jardineres. Així doncs, s'han pogut recuperar restes que corresponen a 3 fosses d'enterrament, que han estat denominades 1, 2 i 3.

Enterrament 1

La fossa d'enterrament presentava planta ovalada (105 x 55 cm), parets còncaues i fons pla. La profunditat conservada era d'uns 18 cm. Era excavada, en la seva major part, en un nivell de sauló (gresos de Tavertet), i afectava el mateix llit rocós calcari on es dipositava el vas cinerari (Castells/Cruells/Molist 1986-89, 226-227, fig. 4). La fossa contenia únicament uns 20 cm de sediment no alterat, i era reomplerta de terres amb un alt component orgànic, compost fonamentalment de cendres i carbonets, fet que atorgava al sediment un color fosc i una textura molt fina i poc plàstica. El conjunt funerari estava format per un VC quasi sencer, de perfil bitroncocònic, i un P/T, situat quasi al bell mig de l'estructura; junt amb el sediment que curullava la fossa es van documentar diversos fragments de ceràmica, algun d'ells pentinat, i diversos fragments d'un *torques* de bronze; aquests elements es localitzaven en un lateral de la fossa i a uns 40 cm de l'urna. El vas cinerari fou extret sencer i excavat posteriorment al laboratori. L'enterrament pertanyia a un únic individu, les restes del qual es concentraven principalment entre la carena i el fons del vas, sense poder-hi observar cap disposició més concreta. El punt més destacable és la presència d'aixovar metàl·lic; les restes es distribuïen de manera irregular, tot destacant, d'una banda la seva horitzontalitat, i de l'altra la seva disposició global en tres grups (dues rodetes, cinc braçalets i un *torques* / una agulla de cap rectangular / una cadena amb agulla). A més a més, destaca l'exhumació d'un vaset accessori, molt fragmentat i que fou localitzat entre la carena i el fons de l'urna (Castells/Cruells/Molist 1986-89, 226-228, fig. 5 i 6).

Enterrament 2

L'estructura d'enterrament es trobava pràcticament destruïda, per raó de l'antropització del lloc. Del vas sols se'n conservava el fons i una part del cos, la resta havia desaparegut... La sepultura devia estar integrada per una fossa de dimensions molt reduïdes, les justes per a acomodar el conjunt funerari, compost possiblement per una sola peça, un VC sense coberta. Val a dir que l'urna fou excavada en el mateix jaciment i justament al fons de la mateixa contenia unes poques restes òssies cremades, i també una agulla de cap rectangular i una agulla [de cosir], ambdues de bronze (Castells/Cruells/Molist 1986-89, 227-228, fig. 7a i 7b).

Enterrament 3

L'enterrament es trobava encara més deteriorat que el número dos. Només és pogueren recuperar les restes d'un P/T *corresponent a un vas cinerari* (Castells/Cruells/Molist 1986-89, 228). Els investigadors afirmen que en cap cas no es tractava d'una estructura com la de l'enterrament número u, i que més aviat seria una fossa més relacionable amb la segona. No fou recuperada cap resta metàl·lica, com tampoc cap resta òssia.

Respecte a la distribució espacial poca cosa es pot dir. Si de cas, l'existència d'un sistema de senyalització que no s'ha conservat, i que ha permès que no hi hagi superposicions ni talls entre tombes. Els investigadors han calculat la densitat de l'espai funerari: 0,34 t/m². Aquesta dada indica una alta concentració d'enterraments i, d'altra banda, una estricta contemporaneïtat entre ells. En síntesi, la necròpolis del serrat de Balà s'inscriu cronològicament en el moment en què el nord-est peninsular coneix la generalització de la incineració, és a saber, en un moment avançat del bronze final III, probablement en el curs de la segona meitat del segle VIII aC (Castells/Cruells/Molist 1986-89, 236). Recapitulant, el cas del Serrat de Balà és força paradigmàtic, doncs

[...] *les variacions entre el contingut de les unitats sepulcral[s] són significatives, atès que la sepultura núm. 1, corresponent a l'enterrament d'un individu, probablement home, i que contenia un aixovar important i ric [...] es diferencia netament de les altres tombes, [aquest fet reflecteix] una estructura social jerarquitzada, pròpia de les societats complexes de l'edat del bronze* (Molist/Cruells/Anfruns 1991, 84-85).

C. La depressió de la Selva

Es tracta d'una planúria d'entre 100 i 150 m d'altitud i una extensió aproximada d'uns 600 Km². Sota aquesta denominació genèrica s'agrupen diferents llocs deprimits que formen part de la depressió Prelitoral catalana i s'estén des de l'angle nord-oriental de la fossa tectònica del Vallès fins a l'extrem meridional de la serralada transversal a la Garrotxa. Està envoltada a l'oest pel massís de les Gavarres i pel sud i sud-est per la serralada de la Selva marítima; al sud-oest limita amb els turons de Maçanet de la Selva. Per la plana hi passen els rius i torrents de la conca de l'Onyar i la riera de Santa Coloma. A la comarca administrativa de la Selva es coneixen tres llocs d'enterrament del bronze final: la necròpolis del Pi de la Lliura, Vidreres, la tomba isolada de Can Furnaca, Riudarenes, i unes restes d'urna cinerària a Tossa de Mar. De la primera edat del ferro destaca la coneguda necròpolis d'Anglès. Aquests llocs d'enterrament d'incineració són precisament a la perifèria de la depressió Litoral de la Selva, entre els darrers contraforts de les Guilleries i del Montseny i de la serra litoral (Pons/Solés 2004; Pons 2012, 61-63). Les dades extretes daten l'existència d'aquests espais entre el 950 i el 760 BC, és a dir, a principis del primer mil·lenni ANE (Pons/Solés 2008, 133-135).

a) Pi de la Lliura (Vidreres, la Selva)

La necròpolis fou localitzada l'any 1999 en la carena d'una muntanya situada entre el Puig Ventós al nord i el Puig de les Cadiretes a l'est, molt a prop del casal de Mundet, en el lloc conegut com el Pi de la Lliura, situat a la part més meridional de la Serralada Litoral de la Selva marítima. En l'actualitat el lloc arqueològic es troba travessat per un camí que uneix per la muntanya les poblacions de Tossa i Vidreres. L'establiment funerari es localitza a una altitud de 400-405 metres sobre el nivell del mar, i es troba flanquejat per dues elevacions de 419 i 519 m. El sector on s'assenta la necròpolis és de composició granítica (Pons/Solés 2008).

Es tracta d'un complex funerari d'incineració corresponent al bronze final III datat entre el 2850±40 BP, cal BC 1187-905 (Beta-136241 E15) i el 2530±40 BP, cal BC 798-524 (Beta-224357 E-51) a partir de carbons⁴². La necròpolis s'estén d'est a oest i ocupa uns 100 m de llargada i entre 10 i 20 m d'amplada, segons l'espai que ofereix la carena. La necròpolis ha estat excavada en la seva totalitat. En síntesi, s'han pogut documentar 77 estructures i 82 individus enterrats; els investigadors han documentat quatre sepultures que contenen dues urnes cineràries cadascuna, a més d'una urna on hi havia dos individus. La majoria de les unitats funeràries es localitzen concentrades en una explanada deprimida, i limitades per elements de senyalització; així doncs, 60 enterraments es troben en un espai de 250 m², essent la densitat de 4,16 t/m² (Pons/Solés 2008).

⁴² Del Pi de la Lliura s'han obtingut 5 datacions radiocarbòniques a partir de carbons de fusta, procedents de l'interior dels vasos cineraris de les unitats E-15, E-28, E-51, E-53 i E-59. En síntesi, les dades extretes permeten situar la necròpolis entre el 1010 i el 750 cal BC (Pons/Solés 2002, 61-69; Pons/Solés 2008, 134; Subirà *et al.* 2012, 145). La majoria de les datacions, calibrades, ubiquen les necròpolis d'incineració entre el 950 i el 760 BC, és a dir, a principis del primer mil·lenni ANE, la de Vidreres no és una excepció.

Respecte a les fosses d'enterrament, la majoria són de construcció senzilla, del tipus fossa simple, excavades a terra. Convé subratllar que el 83,11% de les sepultures documentades presenta aquesta circumstància, 64 casos. Es tracta de tombes fetes *amb el mínim esforç*, amb la capacitat i la morfologia ajustades al volum del conjunt dipositat⁴³. De tota manera, la troballa de *pedretes* circumdant l'urna i el desplaçament de molts dels vasos suggereixen que alguns dels clots haurien de ser una mica més voluminosos que el conjunt dipositat. Generalment les urnes és dipositen de manera vertical, a voltes falcades amb pedres. En altres casos trobem urnes inclinades o tombades, col·locades en aquesta posició a propòsit (Pons/Solés 2008,47). Dins d'aquesta fossa es dipositava el vas cinerari cobert amb una tapadora, i poca cosa més... Són comptats els casos que es documenta un vaset d'acompanyament o algun ítem metàl·lic. Cal fer una especial referència a dos casos, on l'urna fou substituïda per un plat. Es tracta de l'E-57, que a més contenia un vas d'acompanyament, i l'E-74. Segons els investigadors (2008, 48), la construcció d'aquesta mena de dispositius, senzills, indica [...] *un tipus de ritual funerari antic, de les primeres fases de la formació de les poblacions que incineren [...] per tot el sud de França i Catalunya a les darreries de l'edat del bronze*.

La necròpolis disposa almenys de quatre enterraments dobles, és a dir, unitats funeràries formades per dues urnes, dipositades dins del mateix *loculus*. Es parla d'enterraments dobles perquè es constata l'existència de deposicions diferents. És el cas de la sepultura 40, es tracta de dos infants l'enterrats al mateix temps i dins d'una mateixa fossa, *l'urna més petita estava col·locada a sobre de la més gran* (Pons/Solés 2008, 50-51, fig. 26). Aquest conjunt el formen dos contenidors cineraris, el més petit a sobre del més gran i aquest cobert per una tapadora. L'enterrament estava protegit per un amuntegament de blocs i terra, tres dels quals eren visibles i semblaven senyalitzar la sepultura⁴⁴.

Els enterraments sense contenidor cinerari són els més estranys, per bé que també han estat identificats a la necròpolis del Pi de la Lliura. Convé destacar els casos E-29, E-38 i E-39. D'una forma breu, es tracta de forats excavats a terra on no hi havia contenidor cinerari, sinó un munt de blocs col·locats amb cura que cobrien la totalitat del *loculus*. Les restes de la cremació es trobaven escampades entre les pedres, dins de la fossa. Un altre tipus d'enterrament, sense urna, és el constituït per una cubeta excavada al subsol, de poca fondària i senyalitzada amb una llosa. Aquesta mena de dispositius no contenen restes òssies...; tanmateix, el sediment que els curulla és cendrós. Els investigadors infereixen que es podria tractar de *cenotafis* (monuments erigits a la memòria d'un finat absent). Els dispositius anomenats "*enterraments construïts de forma circular*" també són singulars. Es tracta d'estructures excavades al subsol, de poca fondària, i cobertes de pedres, com l'E-62 i

⁴³ Segons els investigadors (2008, 47) les característiques edífiques del sòl dificulten la individualització dels forats. Ocasionalment, la troballa de pedretes [i altres ítems] ajuda a delimitar les fosses. Aquest és un problema comú en la major part dels jaciments d'aquesta índole. Val a dir que la solució que s'aplica també és la comú.

⁴⁴ Des del nostre punt de vista, les urnes 40a i 40b representen el cas més clar d'enterrament doble. Pel que fa a la resta d'enterraments, qualificats com a *dobles*: E-22/25, E-77a/77b i E-85a/85b, tenim dubtes. Quan es parla de sepultures duals, s'entén que hi ha certa sincronia temporal entre allò que es diposita; per exemple, dos contenidors, pertanyents a sengles individus relacionats per consanguinitat, parentiu,... i traspassats al mateix temps, dipositats simultàniament en una mateixa sepultura. El VC representaria el concepte d'individu, mentre que el *loculus* respondria al concepte de col·lectiu. Ara bé, els binomis citats no tenen perquè constituir enterraments dobles, ans al contrari, podrien ser enterraments individuals no simultanis, sinó successius, això sí, d'individus lligats per parentiu; cal remarcar que la relació física entre els vasos dipositats no té perquè reflectir una relació de simultaneïtat..., en el millor dels casos reflecteix una relació de successió.

E-64. Algunes de les pedres es van col·locar en posició vertical i servien per delimitar bé l'estructura; amiden aprox. un metre de diàmetre. Tenen la particularitat de no contenir restes materials ni tampoc restes òssies, per aquest fet es dubtós que es tracti d'enterraments (Pons/Solés 2008, 56-58, fig. 31). Els investigadors es pregunten [...] *si poden ser monuments funeraris construïts a la memòria d'algun personatge, el cos del qual no s'ha trobat*. Quant al seu contingut, s'han analitzat mostres del sediment cendrós que contenen i només s'ha pogut determinar l'existència de restes de combustible vegetal.

Sepultures amb urna o sense, de construcció senzilla o complexa, es descarta que es tracti de grups diferents que enterrin en el mateix espai. Els investigadors (2008, 58) infereixen que es tracta de grups humans que es mouen, possiblement ramaders transhumants, de procedència llunyana i de tradicions funeràries diferents que potser enterren els seus difunts segons tradicions i creences diferenciades. De tota manera, el contingut artefactual d'algunes unitats funeràries, no permet descartar l'existència de certes desigualtats socials.

Respecte als conjunts funeraris principals o osseres (fig.13), la majoria estan constituïts pel binomi (VC + T), és a dir, per l'urna cinerària coberta amb una tapadora. No es documenten cobertes lítiques. Ocasionalment el VC ha estat substituït per una *pàtera* (P). Cal fer una especial referència a la unitat E-23, on el conjunt funerari està integrat per l'arquetip VC + T més una pàtera, col·locada sobre la base del *loculus*, que li dona suport i l'aïlla del terra (Pons/Solés 2002, 80-81, fig.18; 2008, 72-73). Cal destacar també l'enterrament E-40a/40b, tal com s'ha dit més amunt es tracta d'una sepultura doble integrada per dos VC sobreposats, el de menys capacitat a sobre del més gran, i aquest primer cobert per una T (Pons/Solés 2008, 50-51, fig. 26). Per concloure, cal recordar l'existència de dipòsits sense contenidor funerari.

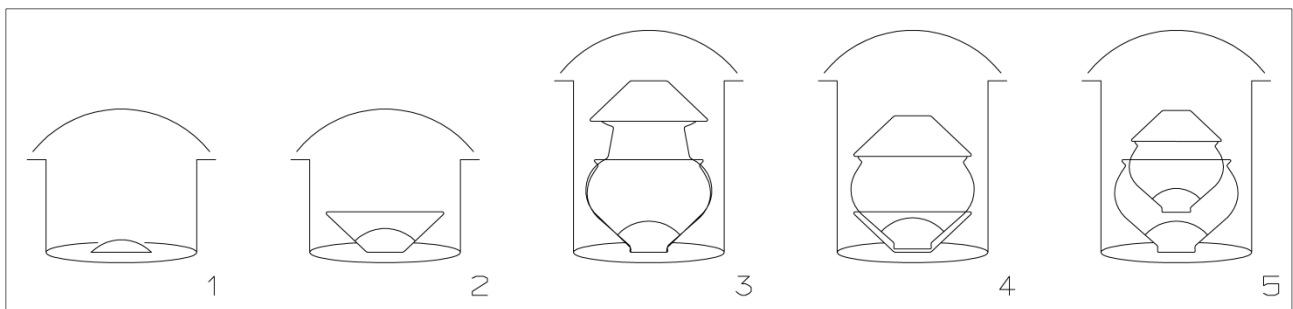

Fig.13.- Conjunts principals inferits per Pons i Solés (2008), ordenats de menys a més complexitat.

Quant a la forma de les urnes cineràries, la més freqüent és l'U1⁴⁵, que correspon a un vas de perfil bicònic, de mida mitjana, coll indiferenciat, vora rectilínia exvasada i fons pla o umbilicat. La decoració més freqüent es la incisa de tres o més traços, formant motius senzills de meandres geomètrics continus, meandres tancats, línies ondulades, etc. Es tracta de la forma més recurrent a la zona de l'Empordà i comarques veïnes. D'altra banda tenim la forma U2, que correspon a un vas de grans proporcions, cos bitroncocònic i coll diferenciat; el fons sols ser pla o lleugerament umbilicat i sembla poc equilibrat. Es tracta de [...] *vasos molt ostentosos [...]*, els investigadors (2008, 69) pensen que han estat [...] *modelats estrictament per al seu ús funerari, o sigui, amb l'única funció de contenir les cendres [...]*. La seva decoració sol ser complexa i combina la incisió, la impressió i l'acanalat. Aquesta forma amb decoració acanalada és inexistent a l'Empordà i en canvi és molt freqüent a les comarques centrals (p.ex. Osona) i a la depressió Prelitoral central (p. ex. Vallès

⁴⁵ Segons tipologia de Pons/Solés (2008, fig. 38 i 39).

Occidental). La darrera forma és l'U3, que correspon a una urna de cos globular, coll indiferenciat, vora recta exvasada i fons pla o lleugerament umbilicat. Aquestes formes no solen aparèixer decorades.

Les tapadores són de forma troncocònica, és a saber, *com un plat de sopa, però invertit* (Pons/Solés 2008, 72, fig.40). Aquestes formes elementals poden ser emprades per a tapar (T) o per a contenir (P); per il·lustrar aquesta possibilitat podríem citar el cas de l'E-23, on el conjunt principal (VC + T) és suportat per una pàtera o plat. Ocasionalment aquesta forma troncocònica pot exercir funcions de contenidor cinerari, en substitució de l'urna.

Un altre punt important és la presència d'aixovar metàl·lic (fig.14). Només una petita part dels enterraments, menys del 9%, presenten objectes de bronze. Aquest fet, habitual en aquesta mena de contextos, assenyala que ens trobem en una fase primerenca dels CCUU. Conseqüentment, aquests ítems eren reservats a certs individus, la major part d'ells adults, si bé també s'han documentat en tombes d'infants; això indica que la societat que va enterrar els seus difunts a la necròpolis era complexa, on fins i tot els membres de curta edat gaudien de reconeixement social (Rovira 2008, 75-78). Es tracta de deu peces de bronze repartides entre set sepultures. La diversitat funcional i tipològica dels ítems també és molt limitada, així doncs totes les peces identificades són objectes de tocador (navalles d'afaitar) o complements de la indumentària (agulles de cap enrotllat):

	c ⁴⁶	o	l	t	c	cO	tVC	NMI	P	S	E
E-26 ⁴⁷ -	A	→NA	-	-	VC + T	U2	-	1	-	A	
E-26	-	N	→NA	-	F	VC + T	U2	-	1	-	A
E-28	-	A	←NA	-	-	VC + T	U2	-	1	♀	A
E-40G	-	A	→NA	-	S	VC + T	U1	-	1	-	I1
E-53	-	A	-	-	-	VC + T	U2	-	1	♂	A
E-58	-	A	-	-	-	VC + T	U2	-	1	-	A
E-58	-	N	-	-	F	VC + T	U2	-	1	-	A
E-77b	-	A	↔NA	-	S	VC + T	U2	-	1	-	A
E-77b	-	N	↔NA	-	F	VC + T	U2	-	1	-	A
E-78	-	A	↔NA	-	-	VC + T	U2	-	2	-	AG+P

Respecte a la localització específica d'aquests objectes, en tots els casos els trobem a l'interior del receptacle funerari, col·locats sobre del paquet d'ossos (E-26), entre els ossos (E-77b) o a sota del ossos (E-28). Convé

⁴⁶ c (número coordinat) / o (objecte) / A (objecte, agulla) / N (objecte, navalla d'afaitar) / l (localització, capa) / → (localització, sobre...) / ↔ (localització, entre...) / ← (localització, sota...) / NA (localització, nivell antropològic) / t (talla, 1t = 2 cm) / c (conservació) / F (conservació, objecte fragmentat) / S (conservació, objecte sencer) / cO (composició de l'ossera) / tVC (tipus VC) / NMI (antropologia, número mínim d'individus) / P (antropologia, pes en grams) / S (antropologia, sexe) / E (antropologia, edat) / P (antropologia, edat, perinatal: -6 de sis mesos a 1 any) / A (antropologia, edat, adult) / I1 (antropologia, edat, infantil 1: 1 a 6 anys) / I2 (antropologia, edat, infantil 2: 7 a 14 anys) / AG (antropologia, edat, adult gràcil) / AJ (antropologia, edat, adult jove: 21 a 35 anys) / AM (antropologia, edat, adult madur: 35 a 60 anys).

⁴⁷ Dades extretes de Pons/Solés (2008) i de Subirà/Rovira/Ruiz/Pons (2012, 148-150, fig. 5).

fer ressaltar que les seves superfícies no presenten evidències aparents d'haver estat exposades a elevades temperatures, la qual cosa fa pensar que aquests objectes no acompanyaven el cadàver en el moment de la cremació, ans al contrari, sembla que es varen afegir posteriorment, és per això que en la majoria dels casos els trobem a sobre o a sota de les restes humanes cremades. Els investigadors (Rovira 2008, 75-78; Subirà *et al.* 2012, 148) suggereixen que es podria tractar d'objectes oferts per la parentela o per individus relacionats amb el finat, i fins i tot, que es tracti d'objectes personals del mort, apartats durant la cremació i incorporats posteriorment. Segons els investigadors [...] *tot i ser un element valuós [el metall] [...] no estava a l'abast de tothom dins del grup, no era exclusiu dels individus adults i a tots els membres de determinats segments socials se'ls reconeixia un rol social diferenciat des de la infància [...]* (Subirà *et al.* 2012, 150). Cal preguntar-se, doncs, si aquests individus significats a nivell social i/o econòmic ocupen un lloc concret en la necròpolis.

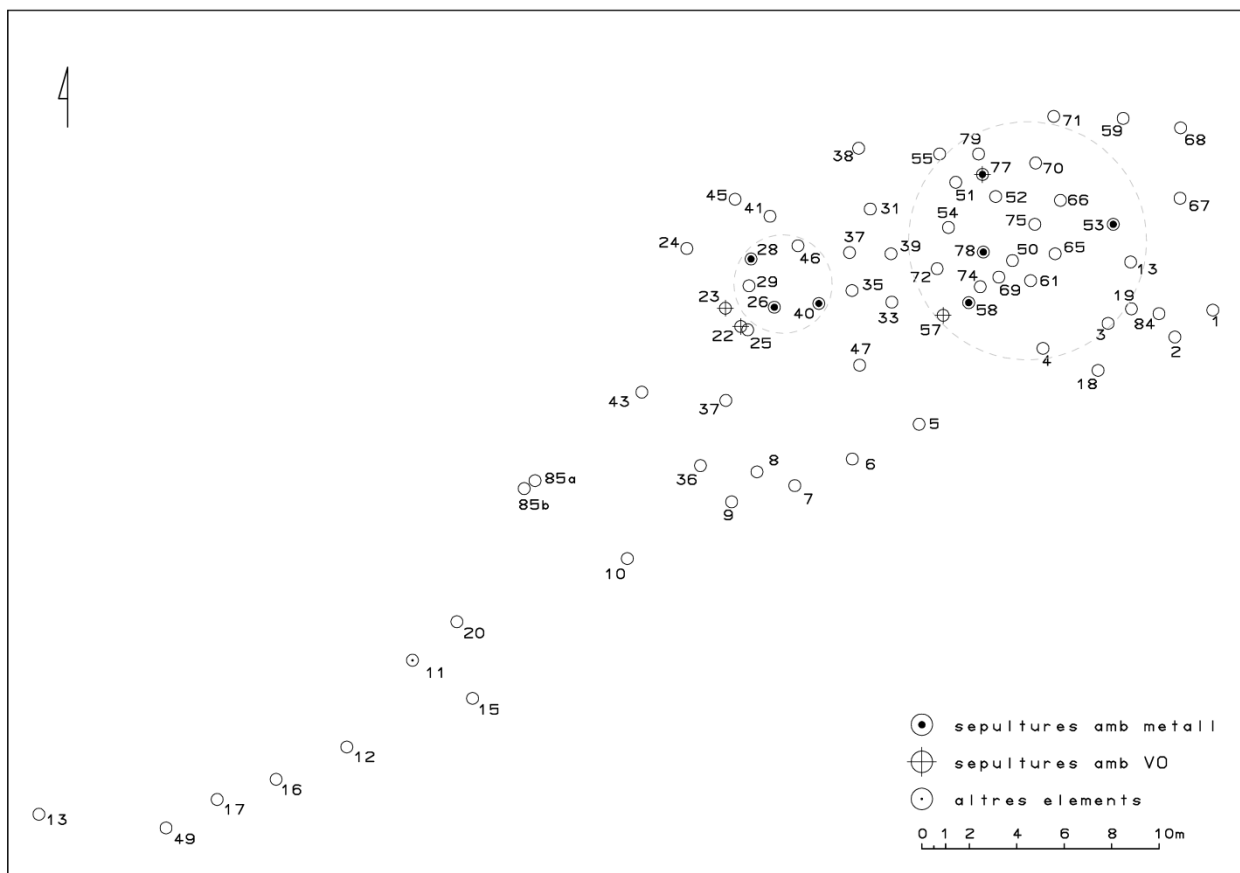

Fig.14.- Planta de la necròpolis del Pi de la Lliura, amb indicació de les sepultures que presenten aixovar. Elaboració pròpia a partir de Pons/Solés (2008) i Rovira (2008).

La sepultura més *rica* en aixovar és la de l'enterrament 77. Està composta per dues urnes cineràries. La de més volum (77b) conté les restes d'un adult masculí (258,55 g), mentre que l'altra (77a) conté les restes d'un infantil de menys de sis anys (12,53 g). A dins del contenidor gran, entre les restes òssies, hi va aparèixer una agulla de cap enrotllat i una navalla d'afaitar, i també un objecte d'os indeterminat, una grana de blat i un vas d'acompanyament (Pons/Solés 2008, 51-52, 74, fig. 27). Aquest enterrament, juntament amb el número 78, es localitza en el sector nord-oriental de l'establiment funerari, concretament en un espai de la necròpolis on abunden les tombes amb aixovar metàl·lic: E-53, E-58, E-77b i E-78, i ceràmic: E-57 i E-77b; es tracta d'un lloc d'aproximadament 70 m², en el qual s'acumula la major part de la riquesa material del grup que enterra al Pi

de la Lliura. Cal destacar un altre espai d'*acumulació*, d'aproximadament 11 m², que inclou els enterraments E-26, E-28 i E-40, amb aixovar metàl·lic, més l'E-22 amb aixovar ceràmic; aquest segon espai es localitza a menys de 5 m, a l'oest de l'anterior.

La inclusió de vasets accessoris o d'acompanyament és un fet inhabitual en aquesta mena de dipòsits, per bé que al Pi de la Lliura se'ls documenta en nou casos: set sepultures contenen un vas d'acompanyament i dues una pàtera. Aquests elements se'ls sol localitzar a l'exterior del conjunt principal, dins de la tomba, com en el cas de l'E-57, o bé a l'interior del contenidor cinerari, a sobre o entre els ossos, com en el cas de l'E-77b. Pel que fa a la tipologia d'aquests vasets, es tracta de petits atuells de perfil en "*essa*", forma bitroncocònica, carena arrodonida i vora curta exvasada (Pons/Solés, 2003, 118), n'és un exemple clar el vas del conjunt E-22/E-25. D'altra banda, la pàtera de la sepultura E-23, que sostenia l'urna, correspon a un vas obert de forma hemisfèrica, de perfil convex i vora reentrant de llavi arrodonit i fons còncav amb vorell (Pons/Solés 2003, 118; 2004, 42).

Quant a l'entitat de la societat que enterra al Pi de la Lliura, destaca especialment la joventut dels finats. Els investigadors (2012) han determinat que es tracta d'un grup humà amb una gran mortalitat infantil: més del 50% dels individus morien abans dels vint anys. Quant a la distribució espacial dels finats, l'elevada presència de subadults i la baixa caracterització sexual en els individus fan pensar que no hi ha una distribució selectiva en funció de l'edat o el sexe en la necròpolis (Subirà *et al.* 2012, 147-148, fig. 2; Subirà/Ruiz 2008, 111-121).

El següent punt a considerar és la demarcació dels enterraments. Se n'han trobat diversos sistemes. La major part d'ells consistien en una simple llosa de granit, no treballada, de dimensions mitjanes, d'entre 20 i 40 cm; les quals se solen trobar col·locades en posició vertical i/o lleugerament basculades. Els investigadors (2008, 81) infereixen un model de cobriment format per un bloc, a mode d'estela, clavat sobre un petit monticle de terra i pedres que segellaria la tomba. Així doncs, la funció primària d'aquests blocs seria assenyalar i indicar la situació concreta d'una unitat sepulcral. Sembla que algunes esteles més grans apareixen sostingudes per pedretes. Els investigadors també constaten l'existència de sistemes menys complexos, com la col·locació de dues pedres, de dimensions petites, a sobre mateix del *loculus*.

Les esteles són símbols funeraris universals que s'empren no només per a marcar unitats funeràries, a voltes s'empren per a assenyalar una partió o un espai sacralitzat, essent col·locades en llocs emblemàtics de l'àrea que ocupen les tombes. Al Pi de la Lliura se n'han trobat tres, de formes triangulars, d'entre 50 i 60 cm. Dues d'aquestes esteles s'han trobat en els límits oriental i occidental de la necròpolis, una d'elles amb un grafit; la tercera fou localitzada al costat de l'E-42, al bell mig de la necròpolis (Pons/Solés 2008, 81-83, fig. 46).

Cal remarcar la troballa de tres estructures de combustió: E-42, E-73 i E-82, que han estat relacionades amb el procés de cremació dels morts (Pons/Solés 2008, 87-92). Es tracta de dos *ustrinia* i un *bustum*. L'*ustrinium* E-42 es localitzava al bell mig de la *concentració principal* de sepultures, es tracta d'una fossa excavada en el sòl granític, de morfologia rectangular i *de mides adaptades a una persona adulta*; la superfície va aparèixer coberta per lloses. L'*ustrinium* E-73, es localitzava en un extrem de la concentració nord-est, també tenia una forma rectangular, si bé la seva construcció era més irregular. Quant al *bustum* (fa referència especialment a un fogar més petit, quasi d'ús individual, a dins del qual són enterrades les restes del mort que n'ha fet ús), es tracta d'una fossa retallada en el sòl i era el lloc de combustió on es va cremar el difunt de l'E-11. Aquest dispositiu es localitzava en el centre del sector sud-occidental de la necròpolis, a tocar de l'enterrament E-11.

Per concloure, cronològicament es pot situar l'ús més freqüent de l'establiment funerari entre el 900 i el 750 ANE, amb la certesa que aquest fou inaugurat entre el 1000 i el 900 ANE; en un moment avançat del bronze europeu, en el qual els avenços materials i econòmics es trobaven en el seu moment de màxima intensitat. La durada del lloc funerari supera els 200 anys de vida, la qual cosa demostra que el poblament de la regió es troba en un estadi d'estabilitat cada cop més permanent i sedentari (Pons/Solés 2008, 141-142).

b) Can Furnaca (Riudarenes, la Selva)

Es tracta d'una sepultura aparentment aïllada. Es localitza en el terme municipal de Riudarenes, en la vessant oriental del massís de les Guilleries. L'enterrament fou documentat l'any 1985 per E.Pons (excavació inèdita). En síntesi, la sepultura està integrada per una fossa senzilla amb un vas cinerari (Pons 2012, 61-63); sembla que no es va documentar coberta. L'urna presenta morfologia bitroncocònica i fons pla, i està decorada amb acanalats triangulars -ratllats- sobre la carena (Pons/Solés 2003, 121). Pons (2012, 65) situa la sepultura a les darreries de l'edat del bronze (1000 - 725 aC). Es desconeix si aquesta tomba formava part d'un conjunt més ampli.

c) Cal Rull (Tossa de Mar, la Selva)

Es tracta de les restes d'una urna d'incineració fora de context. Es localitza en el terme municipal de Tossa de Mar, en els darrers contraforts de la serralada litoral vers la costa (Pons 2012, 63). L'urna funerària és de cos bitroncocònic, de carena suau i vora exvasada convexa amb el llavi bisellat; té el bisell decorat amb triangles incisos; la part alta de la carena també presenta decoració: meandres oberts i continus, associats a triangles ratllats. Cal destacar que les incisions són de tres o més traços, i estan fetes després de la cocció de la peça. Segons Pons/Solés (2003, 121) tant la forma com la decoració és freqüent a les planes de l'Empordà i Osona.

D. Plana de l'Empordà i el seu entorn: Prepirineus, Montgrí i Pla de l'Estany

L'Empordà és una comarca catalana sense ús administratiu compresa entre les serres de l'Albera al nord i les Gavarres al sud. Compren les comarques de l'Alt i el Baix Empordà, el Gironès i el Pla de l'Estany. En essència, es tracta d'una plana d'enfonsament d'època neogènica i quaternària, que enllaça les conques al·luvials de la Muga, el Fluvià i el Ter, delimitada a l'oest per la Garrotxa amb la falla de l'estany de Banyoles i iniciadora de la serra Transversal. El pla de l'Empordà està delimitat per sengles massissos paleozoics, al nord, el pirinenc de l'Albera, compartit amb el Rosselló i el Vallespir, i al sud-oest, el mediterrani de les Gavarres, compartit amb el Gironès i prolongat, al sud, pel també mediterrani de la Selva. El paisatge és planer i homogeni, per bé que solcat per turons i elevacions no gaire altes. Destaca el massís calcari del Montgrí, de fet constitueix la separació natural entre les planes de l'Alt i el Baix Empordà. La plana alt empordanesa enllaça pel sud-oest amb el Pla de l'Estany; és tracta d'un dels entorns ecològics més privilegiats i diversos del país; el seu sistema lacustre, format per un conjunt d'estanyols i presidit per l'estany de Banyoles, n'és el tret d'identitat. Al nord de l'Empordà i als Prepirineus orientals podem constatar la presència de la incineració abans del 900 aC, és a partir d'aquesta data, a excepció d'uns pocs casos, quan es generalitza el ritual funerari de la cremació (Pons 2012, 59). En un altre ordre de coses, el sector septentrional de la plana empordanesa presenta una estreta relació amb la *cultura mailhaciana* i amb les comunitats que se situen al voltant del golf de Lleó, es tracta de

poblacions sedentàries, agropecuàries i que practiquen la cremació per a enterrar els seus finats. Així doncs, l'Empordà i el seu entorn més immediat esdevé la zona més meridional d'aquesta cultura, de la qual adopta part dels materials, essent la necròpolis de Can Bech de Baix un dels establiments funeraris més significatius. Aquesta distància límit del centre productor és la que marca la variant regional empordanesa, diferent de la resta de Catalunya, definida en el seu moment per Pons (1976). En síntesi, les necròpolis que formen part de l'agrupació cultural mailhacià i constitueixen les primeres manifestacions del ritu funerari de la incineració a la zona de l'Empordà (Pons 1984, 167-168). A banda de l'extensa necròpolis d'Agullana-Mailhac I, destaquen les necròpolis de Punta del Pi, Parrallí i les primeres fases de Vilanera. Aquestes necròpolis presenten tombes senzilles, excavades al subsol, les quals s'ajusten a les dimensions del conjunt funerari, integrat per un vas i la corresponent coberta ceràmica o lítica, a vegades cobertes amb monticles de pedres i/o terra de la mateixa extracció (Pons 1984, 168-172; 2012, 60). Val la pena dir que s'ha pogut constatar ítems alt empordanesos o mailhaciens en llocs més distants, com ara a la depressió de la Selva i a la serralada litoral, al Pi de la Lliura o a les Guilleries, a Can Furnaca.

a) Can Bech de Baix (Agullana, Alt Empordà)

El territori d'Agullana es localitza en el sector occidental del massís de l'Albera, principal contrafort oriental dels Pirineus. El terme municipal forma part del Consorci Salines Bassegoda (entitat pública constituïda l'any 2007 per preservar i revalorar el patrimoni paisatgístic, cultural i mediambiental de la zona). Agullana se situa a l'aiguabarreig del riu Guilla amb el torrent del Gou, limita amb el Vallespir, la Jonquera, Campmany, Darnius i La Vajol. El terme municipal té 27,7 km² i una altitud de 166 m. Està solcat per nombroses torrenteres que van a parar al Llobregat, en el lloc anomenat Cavorques. A la part septentrional hi ha suredes i alzinars, amb presència de castanyers en les zones de més altitud. El jaciment es localitza molt a prop del mas que li dona nom, al costat de la carretera que va d'Agullana a La Vajol, sobre els 300 msnm. El primer que cal destacar és la seva bona situació espacial; hi conflueixen dos camins naturals, veritables vies de penetració a través de la serralada pirinenca: a ponent, seguint el camí de la Vajol i el camí que mena a l'elevació de les Salines, hi ha el coll de Lli o de les Illes, a 771 msnm; a l'est, seguint un camí veïnal que passa a prop del mas de Can Bech de Baix, hi ha el coll del Portell, a 697 msnm. Entre aquests dos passos naturals trobem l'antic coll Morrella. D'altra banda, el lloc oferia bones condicions per a l'establiment de comunitats de pastors. Al nord, a menys de 500 m, trobem la font de la Cogullada, i als encontorns l'aigua i les fonts són abundants. A més, la posició elevada del territori, sobre el peu de mont, es oberta al golf de Roses i domina la vall meridional del Pirineus Orientals i la plana de l'Alt Empordà (Palol 1958, 11-13).

A nivell tipològic el jaciment s'inscriu en les anomenades *necròpolis d'incineració en tombes planes i senzilles "d'estil mailhacià" i d'incineració tumulària d'estructures complexes, del període de transició bronze - primera edat del ferro* (Pons 1984, 35-36).

El descobriment de la necròpolis fou casual, a l'any 1922, com a conseqüència dels treballs d'explanació de la carretera que va del poble d'Agullana a La Vajol (actualment GI-501). L'any 1924 Miquel de Palol i Felip se'n féu ressò de la notícia i [...] *le llevaron a efectuar, por su parte, algunas prospecciones, más que excavaciones metódicas, durante años sucesivos, reuniendo algunas urnas que estuvieron en su colección [...]* (Palol 1958, 9), i que posteriorment foren lliurades al *Museo Arqueológico de Gerona*. Aquest mateix any visità el lloc el Dr. Bosch i Gimpera i la Inspecció de la Comissió de Monuments de Girona, convidats per M. Palol, els quals feren també algunes prospeccions. Els materials exhumats es repartiren entre els museus de Barcelona i de

Girona. L'any 1936, F. Riuró i Carlos de Palol feren una visita al camp de Can Bech de Baix i extragueren una unitat sepulcral, que fou dipositada en el Museu de Girona, d'on era conservador el primer d'ells. Cal dir que entre 1922 i 1936 se succeïren els sondejors i l'espoliació del lloc (Palol, 1958, 9-10). No va ser fins a 1943 que es reprenen els treballs arqueològics. La primera excavació sistemàtica la inicià el professor P. de Palol i Salellas, fill del descobridor de la necròpolis, mentre estudiava en el Seminario de Prehistoria de la Universitat de Barcelona: *En compañía del Dr. Joaquín Tomás Maigí, llevamos a cabo una brevísima y sencilla primera campaña de excavación, durante el mes de agosto de 1943. Excavamos los 25 primeros sepulcros de nuestro inventario. El resultado fué tan interesante que, en septiembre del mismo año llevamos la excavación hasta cerca de la mitad del yacimiento, con un total de 226 tumbas exhumadas* (Palol 1958, 10). L'any 1947, amb motiu del 1er *Curso Internacional de Prehistoria y Arqueología d'Empúries*, patrocinat per la Universitat de Barcelona, fou realitzada una tercera intervenció, de prospecció i excavació, que donà com a resultat la documentació d'un parell de sepultures més (les darreres de l'inventari presentat l'any 1958). L'any 1974 s'inicià una nova etapa d'excavacions a Agullana, dirigides per Pere de Palol i el suport científic de l'Institut de Prehistòria i Arqueologia de la UB, que donà com a resultat la documentació de 191 conjunts funeraris⁴⁸.

Tal com s'ha dit, la necròpolis de Can Bech de Baix d'Agullana és un dels establiments funeraris de referència per al bronze final i la primera edat del ferro del Mediterrani nord-occidental. La campanya d'excavacions de 1943 fou publicada quinze anys després (Palol 1958), posteriorment que J. Maluquer publicués els elements metàl·lics més rellevants (1945-1946). Els resultats de la intervenció foren tractats en sengles tesis doctorals: Pons (1982) i Ruiz Zapatero (1985). La campanya d'excavacions realitzada l'any 1974 pel doctor Palol ha estat recentment publicada per A. Toledo i P. de Palol (2006), i convenientment ressenyada per A. Toledo (2012).

En total es coneixen 475 conjunts funeraris distribuïts de manera irregular sobre una superfície \approx de 1700 m² -0,17 ha- (Toledo 2012a, 161-162), amb una densitat general de 0,278 t/m². Conseqüentment, es tracta d'una concentració de sepultures extensa, que segons les estimacions podria correspondre a la meitat de l'extensió total (Toledo/Palol 2006, 269).

Quant a la tipologia de les sepultures, el professor Palol (1958) escriu: [...] *por regla general la urna cineraria se colocaba en el interior de una cavidad excavada [...] a poca profundidad de la superficie. [...] hemos podido comprobar que en la mayor parte de los casos [...] depende del tamaño de la misma urna cineraria. Muchas veces este vaso se protege con una losa en la parte superior de la cavidad que la cobijaba. En algunos casos se halló incluso otra losa en la parte inferior de la cavidad. Es muy frecuente la formación de un revestimiento de piedras alrededor de esta cavidad, constituyendo una especie de "cista", con su pequeño "túmulo". [...] la diversa y arbitraria disposición de bloques y losas mal escuadradas debieron formar parte de la protección de la urna cineraria* (Palol 1958, 17). L'estudi conjunt de les tombes documentades en les excavacions de 1958 i 1974 (Toledo/Palol 2006; Toledo 2012a) ha permès d'establir una tipologia fonamental:

- Fossa simple / VC / sense estructura de protecció
- Fossa simple / VC + T / sense estructura de protecció

⁴⁸ Els resultats d'aquesta campanya (1974) han estat publicats recentment per la Dra. Assumpció Toledo i el Dr. Pere de Palol (2006): *La necròpolis d'incineració del bronze final transició a l'edat del ferro de Can Bech de Baix, Agullana (Alt Empordà, Girona). Els resultats de la campanya d'excavació de 1974*, Sèrie Monogràfica 24, Museu d'Arqueologia de Catalunya Girona.

- Fossa simple / VC + T / llosa horitzontal
- Fossa simple / VC + T / amuntegament de pedres
- Fossa simple / VC + T / amuntegament de pedres + llosa horitzontal
- Fossa simple / VC + T / caixa + llosa horitzontal
- Altres

Segons els investigadors (Toledo 2012a, 162) la major part d'aquestes tombes no devien ser visibles des de la superfície de l'establiment, cosa que afavoriria les superposicions d'enterraments, tal com s'ha comprovat. A banda d'això, alguns enterraments segellats per munts de pedres també han estat retallats per enterraments posteriors. D'aquesta manera es conclou que l'estructura de senyalització de la tomba no era exhaustiva, vist que en molts casos no va impedir la superposició de tombes. Amb tot plegat, per al conjunt de la necròpolis, la tomba constituïda per un VC + T dipositats dins d'un *loculus* amb escassa o nul·la protecció és el tipus més comú⁴⁹. La protecció insuficient o inusable de les tombes es dona en el 78,63% dels conjunts estudiats (335 casos d'un total de 426 tombes). El 21,37% que resta correspon a tombes senyalitzades mitjançant sistemes, per dir-ho d'alguna manera, més elaborats, fonamentalment amuntegaments de pedres. En aquest sentit, la distribució espacial d'aquests grups, en relació amb la tipologia del conjunt principal i la presència d'aixovar, no aporta cap pauta ni ordre cronològic. D'altra banda, pensem que la desproporció entre aquests sistemes de senyalització genèrics, té a veure més amb els procediments emprats per a establir els tipus funeraris que amb la reconstrucció d'un fenomen alterat i degradat pel pas del temps. És important recordar el que escriu el professor Palol (1958, 17) en relació a la protecció i senyalització de les unitats funeràries: [...] *su posición superficial [pedras] ha sido causa de que, en los trabajos de labor del campo, fueran movidas de su lugar de origen [...], y que en infinidad de casos fueran sacadas de [su contexto]. Hecho que no ocurrió con tanta frecuencia con las urnas.* De fet, la documentació gràfica publicada per Toledo/Palol (2006, 210-223) permet observar una gran presència de blocs, fora de context, distribuïts al voltant dels conjunts funeraris del sector nord-oriental del lloc arqueològic (campanya de 1974). Consegüentment, cal suposar que aquests elements petris formaven part de les superestructures de senyalització que cobrien els enterraments. Si donem com a vàlida aquesta conjectura el nombre de tombes protegides mitjançant *amuntegaments de pedres* seria molt més gran. Amb tot i això, la tipologia presentada és significativa i representativa dels tipus existents, quant a la morfologia dels tipus.

Respecte a l'aixovar, el professor Palol (1958) escriu: [...] *la cremación de los cadáveres se hacía en algunos casos con el muerto vestido llevando sus joyas, como puede observarse en los abundantes bronzes fundidos que se hallaron en el interior de algunas urna cinerarias. En estos casos se recogieron las cenizas y los restos del ajuar semifundido y sin separarlos se colocaron en el interior de la urna [sepulcro núm. 9]. Otras veces [...] no debieron ser colocados en la pira, pues han sido hallados en perfecto estado de conservación, tanto en el*

⁴⁹ Aquesta categoria genèrica està constituïda pels tipus 1 i 2 de Toledo/Palol (2006, 205). El tipus 1 és el que està format per una urna i una tapadora dipositades dins d'una fossa sense cap mena de protecció, i constitueix el 38,26% dels casos examinats (1974 i 1943). El tipus 2 és el que està format per una urna i una tapadora, dipositades dins d'una fossa, protegides per una o dues lloses horitzontals, i constitueix el 38% dels casos examinats (1974 i 1943). Les variants de cadascun dels tipus esmentats es descriuen de manera detallada a Toledo/Palol (2006, 205-207). A banda d'això, el tercer tipus més nombrós és el 4, que correspon a les tombes on l'espai entre el conjunt ceràmic principal i la boca del *loculus* està reblert per blocs; representa un percentatge molt inferior als precedents (9,15%); cal suposar que aquests blocs formaven part del cobriment superior de la tomba i que els processos d'erosió, postdeposicionals, són els responsables de la seva ubicació al voltant del VC.

interior de las urnas cinerarias como en el exterior de ellas, dentro de la cavidad que las contenía. [...] Es interesante observar, también, el lugar [que ocupan] los vasitos de ofrendas, por lo general colocados en el interior de los vasos cinerarios, sin que sea tampoco infrecuente el hallarlos al lado de los mismos, a su flanco (Palol 1958, 17). L'estudi de Toledo/Palol (2006, 209) conclou que un 42,73% d'enterraments inclouen ítems de caire votiu (203 enterraments d'un total de 475). La composició de l'aixovar presenta moltes variables, tant pel que fa al nombre com a la diversitat d'elements i a la matèria. Sembla ser que la majoria dels metalls no van passar per l'*ustrinum*; la presència d'alguns bronzes fosos podria contradir aquesta norma, amb tot i això els casos són una minoria. En definitiva, el que es detecta és l'existència de dues pràctiques: la cremació del mort juntament amb les seves pertinences i abillament personal, i la segregació d'aquests elements en el moment de la cremació i la inclusió directa en la tomba. La segona habitud és la majoritària. Poques són les dades que han transcendit sobre la disposició de l'aixovar, només es pot dir que els objectes, tant els metalls com els fets amb altres matèries primeres, normalment es dipositaven a l'interior del vas principal. Quant als vasos accessoris, d'ofrena o contenidors d'ofrenes, sembla que normalment es dipositaven al costat del vas cinerari (Toledo/Palol 2006, 208). Pel que fa a les ofrenes alimentàries, fonamentalment fragments de fauna, solen aparèixer enmig dels ossos humans calcinats; pel seu aspecte, haurien estat cremats, junt amb el mort, en la foguera.

Quant a l'organització general de la necròpolis, el professor Palol (1958, 17) explica que [...] *fué creciendo en densidad a medida que pasaba el tiempo. No podemos ver [...] áreas distintas, cada vez más modernas, que señalaran el crecimiento del hábitat de Agullana y la sucesiva extensión en superficie de la necrópolis. Sobre un primitivo núcleo, a su mismo nivel, y en el mismo lugar, fueron realizándose enterramientos sucesivos a lo largo de los dos siglos y medio, más o menos, que vivió el poblado. Por ello podemos ver, muchas veces, que sólo quedan restos de algunas tumbas antiguas, movidas de su posición original por otras modernas que, al tener los vasos de tamaño mayor, se hallan excavadas a profundidades más importantes.* Fent referència als resultats de la intervenció de l'any 1943 explica que [...] *hemos intentado, sin resultado, trazar el plano de las tres diferentes fases de evolución de Agullana, por separado. Tampoco hemos obtenido con ello datos más concretos sobre la disposición general del campo de urnas* (Palol 1958, 18-19). L'estudi de Toledo (2012, 161-162) considera que el mapa general de distribució mostra una concentració de tombes amb ítems metàl·lics, que coincideix amb la zona excavada l'any 1974. D'altra banda, els conjunts que presenten vasos decorats amb la tècnica de la doble incisió, que corresponen a la fase més antiga de la necròpoli, es localitzen per tota la zona, sense que hi hagi una distribució particular. Consegüentment, es dedueix que des del començament de l'establiment s'ocupa tota la superfície de la necròpolis. És interessant aquesta dada perquè descarta una evolució radial de l'espai funerari, a partir d'un clúster determinat, com succeeix en altres llocs. Aquest fet es referma a partir de la distribució de les següents fases, per exemple, els conjunts que presenten contenidors decorats amb la tècnica de l'acanalat o amb decoració plàstica es distribueixen sense ordre aparent per tota la superfície de la necròpolis. Què indica aquest sistema distributiu? Segons Toledo (2012, 162) la distribució d'enterraments tan diversos, quant a composició d'aixovar, morfologia de l'estructura i/o cronologia relativa, suggereix que pot correspondre a diferents generacions d'un mateix col·lectiu de parentiu. La superposició de tombes, i en casos excepcionals la reutilització d'un mateix espai d'enterrament, sembla reforçar aquesta conjetura, és a dir, la compartimentació i organització de l'espai funerari en funció de l'adscripció familiar del difunt. Val a dir que aquest model organitzatiu és el comú en les societats incineradores d'arreu del territori.

El següent punt a considerar és la cronologia del jaciment i les fases que s'hi donen. Les fases del lloc funerari (Toledo/Palol 2006; Toledo 2012a) han estat establertes a partir de les relacions entre les formes de les

urnes, les tècniques decoratives emprades per ornar-les i la presència d'un determinat ítem metàl·lic. S'han tingut en compte els 475 conjunts funeraris procedents de les campanyes d'excavació dels anys 1943 i 1974. S'han establert tres fases. La fase I de la necròpolis de Can Bech de Baix ve caracteritzada pels atuells de perfil bicònic decorats amb la tècnica de la doble incisió, per als quals hi ha una datació de C^{14} de 2770 ± 60 (820 aC) - 1036-807 cal BC (CSIC-242, E-389)⁵⁰, i amb presència d'objectes de bronze formant part d'un cert nombre d'aixovars. La fase II de la necròpolis de Can Bech de Baix se subdivideix en dos moments, així doncs, la fase IIa ve caracteritzada per vasos bitroncocònics, majoritàriament oberts, amb vora exvasada, decorats amb la tècnica de l'acanalat —horizontals a la meitat superior del cos— o amb cordons —peribucals o fent garlandes—, i amb la presència d'ítems metàl·lics, de bronze i ocasionalment de ferro, formant part d'un cert nombre d'aixovars. Hom estableix una dicotomia entre les sepultures femenines i masculines (Toledo/Palol 2006, 243-244). Així doncs, els enterraments femenins estarien constituïts per recipients ovoides, decorats amb cordons, i amb presència d'ítems de bronze, fonamentalment agulles de cap enrotllat, botons plans i hemisfèrics massissos i anelles. Els enterraments masculins estarien constituïts per recipients més angulosos, decorats amb acanalats, i amb presència d'ítems de bronze, fonamentalment agulles de cap massís, fíbules —de doble ressort i de pivot—, navalles rectangulars reblades o amb peduncle i ganivets; i de ferro: ganivets de dors rectilini amb punta descendent. La Fase IIa d'Agullana se situaria entre el 800 i el 750 aC. La fase IIb d'Agullana ve caracteritzada per vasos bitroncocònics, majoritàriament tancats, amb coll cilíndric, decorats amb acanalats —horizontals— i/o clots —fent ziga-zagues—, o ceràmiques de tendència globular, amb vora exvasada, decorades amb cordons —peribucals—, i amb la presència d'ítems metàl·lics, de bronze i de ferro. En aquest cas també s'estableix la dicotomia entre les sepultures femenines i masculines (Toledo/Palol 2006, 244-245). Les tombes femenines estarien constituïdes per recipients globulars, decorats amb cordons, i amb presència d'ítems de bronze, com agulles —de cap enrotllat i de roda— o braçalets decorats; i de ferro: braçalets. Les tombes masculines estarien constituïdes per recipients bitroncocònics, decorats amb acanalats sovint associats a solcs, i la presència d'objectes de bronze, com navalles calades amb mànecs arboriformes i rectangulars reblades; i de ferro: ganivets de dors rectilini amb punta descendent, més petits que els de la fase IIa. La Fase IIb d'Agullana se situaria entre el 750 i el 700 aC. La fase III de Can Bech de Baix se l'hi atribueix una cronologia relativa de 700-675/650 aC (Toledo/Palol 2006, 246 i 269-270; Toledo 2012a, 169). Aquesta darrera fase consta d'un número d'enterraments més reduït, hi predominen els vasos llisos de perfil en "essa" —angulós— o els perfils globulars, amb vora vertical o lleugerament exvasada. Pel que fa als ítems metàl·lics la tipologia és menys variada, es redueix a braçalets, tant de bronze com de ferro.

Cal fer una especial referència a la fase I de la necròpolis de Can Bech de Baix d'Agullana. Tal com s'ha dit, les formes bicòniques, majoritàriament obertes, sense vora destacada o lleugerament exvasada, decorades amb la tècnica de la doble incisió caracteritzen aquesta fase seminal de la necròpolis d'Agullana. Correspondrien a les formes 1a, 1b i 1c de Palol (1958, 204). A banda d'aquestes formes predominants, una forma exclusiva és el vas cilíndric, amb fons pla i nansa, també decorat amb la tècnica de la doble incisió, que correspondria a la forma 1d de Palol (1958, 205). Quant a les tapadores, aquestes són de perfil troncocònic, llises o decorades amb acanalats, incisions o clotets impresos. Se n'han documentat noranta-nou conjunts. Els vasos principals decorats amb la tècnica de la doble incisió són noranta-dos (el 92,92% dels casos) (Toledo/Palol 2006, 243).

⁵⁰ Anàlisi realitzada sobre resina cristal·litzada d'un oli essencial, possiblement sàndal, contingut a dins de l'urna de la tomba 389 (Almagro Gorbea 1978; Ruiz Zapatero 2001, 273; Toledo/Palol 2006, 241; Toledo 2012, 169).

Quant als conjunts principals (fig.15), predominen els constituïts pel binomi VC + T (el 81,25 % dels casos)⁵¹. D'altra banda, es documenten sistemes alternatius, ocasionals, com el binomi constituït per VC + coberta de pedra (el 6,25% dels casos) o el monomi VC sense coberta (el 12,50% dels casos). La distribució espacial d'aquests tipus no permet extreure cap conclusió.

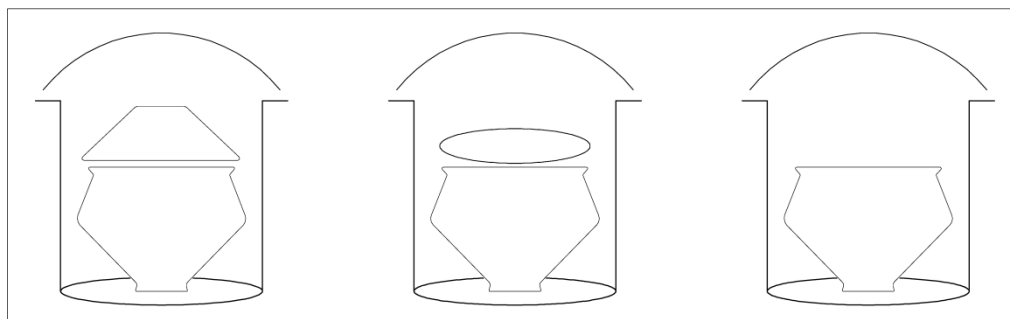

Fig.15.- Conjunts principals de la fase I de Can Bech de Baix (Toledo/Palol 2006).

Pel que fa als vasos d'acompanyament, només el 17,85% dels conjunts examinats presenten vasets d'ofrena. Aquests se solen dipositar al costat de l'urna, per bé que també se'ls pot trobar a l'interior del vas principal, com en el cas de les sepultures 49 i 164. Tanmateix, la norma sembla ser a l'exterior del conjunt principal, en el mateix clot o a banda, aquesta circumstància es dona en el 66,66% dels casos. Val la pena dir que hi ha un conjunt d'enterraments on no s'ha pogut determinar la ubicació d'aquests vasets, de totes maneres, hem de suposar que, com en la gran majoria dels casos, es localitzarien a l'exterior del conjunt principal. Respecte al nombre de vasets d'ofrena dipositats el costum és col·locar un, aquesta circumstància es produeix en el 86% dels casos examinats⁵²; les sepultures 274 i 380 presenten dos vasos d'ofrena cadascuna, en veritat es tracta de casos excepcionals. Quant a l'aixovar no vascular, cal fer una especial referència als objectes metàl·lics. Hi són presents en el 28,57% dels casos estudiats⁵³. Es tracta fonamentalment d'objectes de bronze: agulles de cap anular, de cap massís i de cap enrotllat, botons plans, hemisfèrics massissos i troncocònics, fibules de doble ressort, navalles rectangulars reblades, i ganivets de dors còncav i de dors rectilini (Toledo/Palol 2006, 242-243). Aquests elements se solen localitzar a dins de l'urna, barrejats amb els ossos calcinats del difunt o dipositats al damunt del paquet d'ossos. La quantitat d'ítems metàl·lics amortitzats és variable; hi ha enterraments que només en contenen un (11 casos), però també n'hi ha d'altres que presenten fins a quatre objectes, com per exemple l'E-274 (una agulla de cap enrotllat, una navalla d'afaitar i dues anelles); val la pena dir que molts d'aquests elements poden formar part d'un mateix objecte metàl·lic; a més a més, hi ha un bon nombre d'enterraments que només presenten estelles o fragments escadussers de bronze fos. Conseqüentment, cal anar amb compte a l'hora de relacionar aquests ítems amb els conceptes de riquesa i/o sumptuositat. En un altre ordre de coses, les agulles, les pinces de depilar, les navalles d'afaitar i els ganivets semblen definir les tombes masculines, de vegades acompanyades de braçalets decorats; d'altra banda, els

⁵¹ Aquests percentatges els hem calculat a partir d'una mostra de 80 conjunts.

⁵² Aquest percentatge l'hem calculat a partir d'una mostra de 15 conjunts: 37bis, 40, 49, 53, 102, 109, 111, 164, 196, 207, **241, 274, 336bis, 380** i **413**. En negreta campanya de 1974.

⁵³ Aquest percentatge l'hem calculat a partir d'una mostra de 80 conjunts. Contenen metall els següents casos (24): 3, 4, 73, 102, 143, 150, 164, 207, **241, 248, 260, 265, 274, 287, 336bis, 349, 355, 356, 371, 372, 375, 389, 407** i **411**. En negreta campanya de 1974.

enterraments femenins contenen botons metàl·lics, anelles i agulles de cap enrotllat i/o anular (Toledo/Palol 2006, 243). El bagatge funerari es complementa ocasionalment amb estris de filar, com fusaioles, de pedra i de terracota, o *pondus* de pedra. La presència de fauna és pràcticament anecdòtica, es redueix a un únic cas, concretament a una costella, polida i cremada, localitzada a l'interior de l'urna de l'enterrament E-371. Hom podria pensar que la presència d'ítems metàl·lics està relacionada amb la presència de vasos d'ofrena, això no és ben bé així, el nombre de conjunts que presenten aquesta circumstància és redueix a set: 40, 102, 164, 207, 241, 274 i 336.

Quant a la distribució espacial dels enterraments adscrits a la primera fase de Can Bech de Baix d'Agullana, el mapa de repartiment (Toledo/Palol 2006) demostra que els enterraments més antics es trobaven distribuïts en tota la superfície de la necròpolis —aprox. 1700 m²—, sense que hi hagués un repartiment especial. De la qual cosa s'infereix que, des del primer moment de l'establiment, fou ocupada tota la superfície del lloc. De tota manera, s'observen determinades concentracions, aparentment significatives, que agrupen estructures funeràries amb característiques i associacions semblants —aixovar, tipologia del conjunt principal, decoració de l'urna, etc.—. N'és un exemple clar l'agrupament situat a l'est de l'establiment, que coincideix amb la zona excavada l'any 1974, el qual concentra un bon nombre d'enterraments rics en ítems metàl·lics (Toledo 2012a, 161-162); aquests clúster (1), que abraça les tres fases documentades, s'enceta entre el 900 i el 800 ANE en una superfície d'aproximadament 60 m². A continuació consignem els conjunts que l'integren en relació amb l'aixovar que presenten i les característiques tipològiques dels vasos cineraris:

Clúster 1 (Agullana I)

	cO ⁵⁴	S	E	VA	M	A
E-241	VC + T	-	-	1	I	-
E-248	VC + T	-	-	-	A	-
E-250	VC + T	-	-	-	-	-
E-252	VC + T	-	-	-	-	-
E-260	VC + T	-	-	-	N	-
E-262	VC + T	-	-	-	-	-
E-263	VC + T	-	AJ	-	-	-
E-265	VC + T	-	-	-	BR-N-T	-
E-271	VC + T	-	-	-	-	-
E-274	VC + T	♂	A	2	A-N-A/B	LS
E-287	VC + T	-	A	-	I	-
E-291	VC sense cbt	-	AJ	-	-	-
E-294	VC + T	♀	AJ	-	-	-
E-295	VC + T	♂	AM	-	-	-

⁵⁴ cO (composició de l'ossera) / S (antropologia, sexe) / E (antropologia, edat) / P (antropologia, edat, perinatal: -6 de sis mesos a 1 any) / A (antropologia, edat, adult) / I1 (antropologia, edat, infantil 1: 1 a 6 anys) / I2 (antropologia, edat, infantil 2: 7 a 14 anys) / AG (antropologia, edat, adult gràcil) / AJ (antropologia, edat, adult jove: 21 a 35 anys) / AM (antropologia, edat, adult madur: 35 a 60 anys) / VA (vasos accessoris - nombre) / M (metall) / A (metall, agulla) / A/B (metall, anella/baula) / AR (metall, arracada) / B (metall, botó) / BR (metall, braçalet) / C (metall, cadena) / CN (metall, cinta) / G (metall, ganivet) / I (metall, indeterminat) / LL (metall, lligacues) / N (metall, navalla d'afaitar) / P (metall, pinça de depilar) / S (metall, sageta) / T (metall, tija) / X (metall, xapa) / A (aixovar altres) / LS (aixovar altres, làmina de sílex) / F (aixovar altres, fauna treballada).

E-302	VC + T	-	A	-	-	-
E-309	VC + T	-	AJ	-	-	-

Amb tot i això, hi ha agrupaments de menys extensió. A tall d'exemple, destaquem els següents casos:

Clúster 2 (Agullana I)

	cO	S	E	VA	M	A
E-240	VC + T	-	-	-	-	-
E-245	VC + T	-	-	-	-	-
E-336	VC + T	-	-	-	A	-
E-348	VC + cbt p	-	-	-	-	-
E-349	VC + T	-	-	-	4 B	-
E-352	VC sense cbt	-	-	-	-	-
E-355	VC + T	-	A	-	G-N	-
E-356	VC + T	-	A	-	A-S-N	-

Clúster 3 (Agullana I)

	cO	S	E	VA	M	A
E-371	VC + T	-	A	-	T	F
E-372	VC + T	♀	A	-	B-A/B	-
E-373	VC + T	-	-	-	-	-

Tal com s'ha dit, aquestes concentracions indiquen l'existència d'una societat integrada per grups d'individus relacionats per vincles de consanguinitat i d'afinitat —grups de parentiu—, que enterra els seus morts, d'una manera successiva, en llocs predeterminats de la necròpolis. Per consegüent, es palesa clarament l'existència d'un sistema funerari organitzat. Per tal que aquest sistema esdevingués operatiu fou necessari implementar un conjunt de mesures de protecció i/o senyalització, encaminades a identificar el lloc comú d'enterrament (fig.16). Se n'han identificat diversos models de cobriment, que tingueren com a propòsit assenyalar el lloc concret d'enterrament dels individus⁵⁵:

- no (amuntegament de terra)
- amuntegament de terra + llosa
- amuntegament de terra + dues lloses
- amuntegament de terra + llosa vertical
- amuntegament de pedres
- amuntegament de pedres + llosa
- amuntegament de pedres + dues lloses
- caixa de lloses

⁵⁵ Aquí relacionem els que s'hi donen en la fase I d'Agullana, anàlisi a partir de Toledo/Palol (2006).

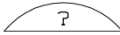

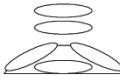
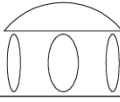
				?	T
	30	5	8	4	47
	17				17
	6		1		7
	1				1
	7		1		8
	2				2
	1				1
	1				1
	65	5	10	4	84

Fig.16.- Tipologia dels conjunts principals en relació amb el sistema de cobriment inferit.

Quant als models de senyalització emprats en la primera fase d'Agullana, cal diferenciar aquells que empen pedres com a primera matèria (el 44,05% dels casos examinats) d'aquells que usen matèries alternatives, no lítiques, com la terra... (el 50% dels casos)⁵⁶. Els models més emprats són: l'amuntegament de terra + una llosa (17 casos), amuntegament de blocs (8 casos) i amuntegament de terra + dues lloses (7 casos). Els altres sistemes són gairebé anecdòtics. Hem constatat que la complexitat dels sistemes de senyalització emprats en aquesta fase no tenen relació amb la pretesa *sumptuositat* dels enterraments. A més a més, la distribució espacial dels diferents models no determina cap correspondència. Un altre punt important és la presència de basaments de pedra o *pedestals*. Es tracta de lloses petites que se situen a l'interior de les sepultures i que tenen com a finalitat aixecar i/o aïllar el contenidor funerari del sòl. Aquests dispositius són inhabituals. Nosaltres els considerem com a estructures complementàries. Per posar un exemple, l'urna de la sepultura E-132 [...] *tapada por [un] plato troncocónico, se halló en posición vertical, colocada encima de una pequeña losa y cubierta, también, por otra loseta [...]* (Palol 1958, 114-115, fig.118). El cas és que no hi ha relació entre aquests dispositius i la morfologia de les tombes que els inclouen; per bé que l'urna de la tomba mencionada mostra característiques morfològiques diferents a l'arquetip fonamental de la fase I, es tracta

⁵⁶ Aquests percentatges els hem calculat a partir d'una mostra de 84 tombes. Manquen les dades de cinc conjunts (5,95%).

d'una [...] urna cilíndrica alta, con base plana y sin borde, con una gran asa en sus dos tercios. [De la que] conocemos un solo ejemplar (Sep. 132 de Agullana), que es, además, interesante por su rica decoración (Maluquer de Motes 1945-46, 161, fig.13 XIX)⁵⁷.

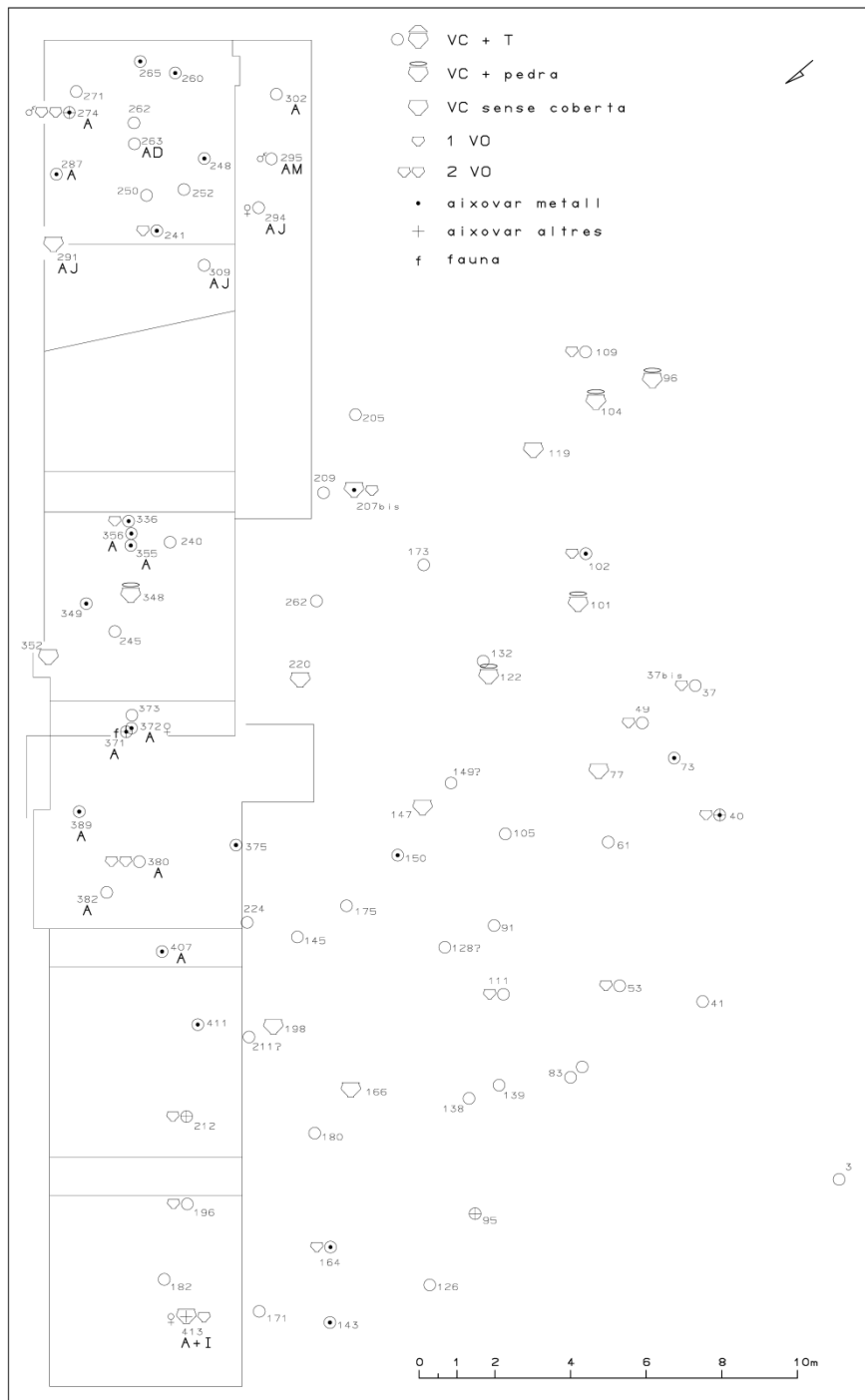

Fig.17.- Planta parcial de la necròpolis de Can Bech de Baix. Fase I. Amb indicació dels tipus de conjunt principal i de les sepultures que presenten aixovar⁵⁸. Elaboració pròpia a partir de Palol (1958) i Toledo/Palol (2006).

⁵⁷ Val la pena dir que les sepultures que presenten aquesta mena de dispositius han estat incloses en el tipus 3 de Toledo/Palol (2006, 207, fig.205).

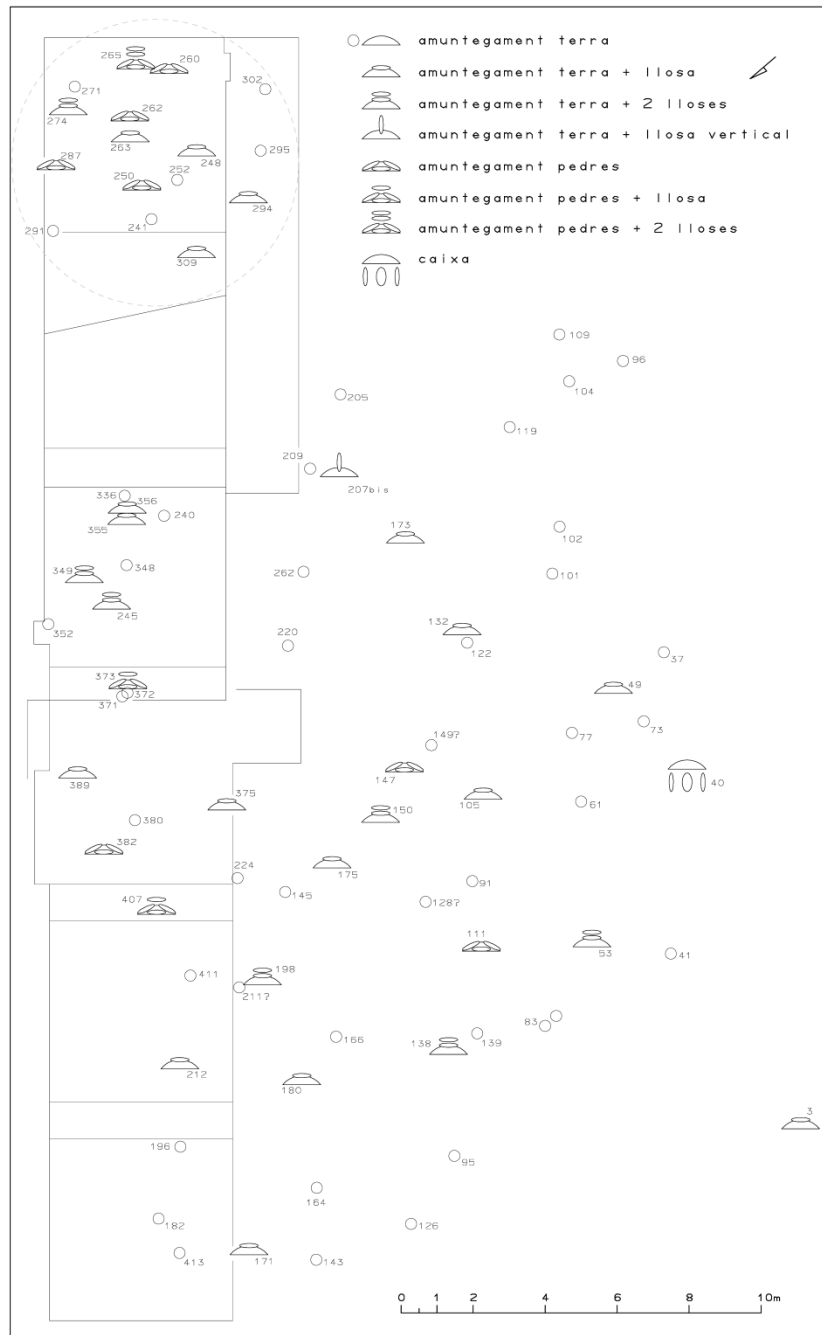

Fig.18.- Planta parcial de la necròpolis de Can Bech de Baix. Fase I. Amb indicació dels tipus de cobriment. Elaboració pròpia a partir de Palol (1958) i Toledo/Palol (2006).

Recapitulant, la necròpolis de Can Bech de Baix ocupa una superfície d'uns 1700 m² —segons les estimacions podria correspondre a la meitat de l'extensió total—. Sembla que l'establiment va acollir les persones mortes d'un mateix grup estable, cohesionat i jerarquitzat, que va dominar el territori circumdant durant més de dos segles. La distribució espacial de les sepultures suggereix l'existència d'un model d'hàbitat dispers, vinculat a un territori ben definit. El paratge gaudeix d'una situació natural privilegiada, consegüentment resta obert a

⁵⁸ Les sigles fan referència a l'edat i atribució sexual dels individus enterrats, segons Agustí/Codina (2006, 287-302).

totes les influències i novetats que es produïen a Occident, tant pel que fa als aspectes ideològics i espirituals com pel que fa als aspectes materials. En el transcurs de totes les fases de la necròpolis (Toledo/Palol 2006, 242) es constata el manteniment de l'enterrament en fossa simple, de mides adaptades al conjunt principal, fonamentalment VC + T. Quan existeixen, *els agençaments de pedra són senzills i poc diversificats* (figs.17 i 18). Tot plegat evoca un ambient de necròpolis de CCUU del bronze final i de transició a la primera edat del ferro.

Quant als enterraments de la primera fase, no es concentren en una zona determinada del clos funerari, ans al contrari, es disseminen per tota la superfície. Al seu costat s'aniran dipositant les sepultures d'altres fases, fins a formar concentracions funeràries. Aquesta organització del lloc correspondria a una compartimentació de parcel·les adjudicades als diferents grups familiars (Toledo/Palol 2006, 270). En aquest sentit, en el sector nord-oest de la part excavada de la necròpolis, destaca la major part de les tombes amb objectes metàl·lics; segons els investigadors es podria considerar aquest espai com a *zona reservada a les famílies benestants*.

b) Punta del Pi (Port de la Selva, Alt Empordà)

La necròpolis de Punta del Pi es localitza en una zona urbanitzada a l'oest de la badia del Port de la Selva, a redós de la serra de Roda, entre les platges de la Vall i de la Punta del Pi. Segons Panyella/Garriga (1945-46, 349) el jaciment [...] *está situado frente a Port de la Selva, en el otro brazo de tierra que forma el puerto, cerca del kilómetro 3 de la carretera de [Llançà], en un pequeño saliente en forma de cabo, en cuya superficie aflora la roca*. Per accedir al jaciment —en l'actualitat destruït— cal prendre la carretera GI-612 que mena del nucli urbà del Port de la Selva i, abans del km. 1, girar a mà esquerra a l'aparcament del passeig marítim. Quant a l'estat de conservació general del lloc arqueològic, actualment és parcialment destruït, pel fet que una part es localitza sota la carretera GI-612 i l'altra sota una urbanització. El descobridor del jaciment fou un prohoms de la contrada, Romualdo Alfaràs, arqueòleg afeccionat i veí del Port de la Selva, l'any 1891, mercès als treballs de les vinyes que ocupen el territori. L'excavació del jaciment fou realitzada pel mateix Sr. Alfaràs, abans de l'any 1908 (Pons 1984, 36). Segons Panyella/Garriga (1945-46, 349) [...] *habían sido picadas unas pequeñas cavidades para contener las urnas. Hay una capa discontinua de tierras, que por su aspecto no parece que pudiera contener más urnas. De esta necrópolis se sacaron sepulturas, y en su exterior no hemos encontrado el más pequeño resto cerámico*. D'altra banda, Maluquer de Motes (1945-46, 118-119) reporta la troballa en «*Las culturas hallstätticas en Cataluña*»: [...] *al parecer, [la necrópolis] era bastante reducida, pues solamente se ha comprobado la existencia de unas setenta sepulturas formadas por una simple urna enterrada directamente en el suelo y rodeada, en algún caso, de tres o cuatro piedras irregulares [...]*; a partir d'aquesta descripció podem caracteritzar el sistema funerari de Punta del Pi; tal com s'ha dit, es tracta d'una necròpolis d'incineració integrada per tombes senzilles, excavades en la roca mare, en les quals es dipositava l'urna més la corresponent coberta ceràmica —circumstancialment lítica—. Quant al sistema de cobriment i senyalització de les unitats, desconeixem el detall, per bé que es constata l'existència de *caixes*, construïdes amb pedres dretes —tres o quatre— circumdant el conjunt principal (Pons 1984, 36). Aquest és el model per antonomàsia, tanmateix es constata l'existència d'altres maneres de dipositar les restes cremades del mort; en concret, llençant les cendres directament a dins del *loculus* i cobrint la tomba mitjançant una llosa (Pons 1984, 169; Cazorro 1908, 79).

S'estima que la necròpolis tenia una extensió aprox. de 1600 m² (Pons 1984, 36) i estava constituïda per 60 o 70 tombes senzilles, amb una densitat relativa de 0,04 t/m².

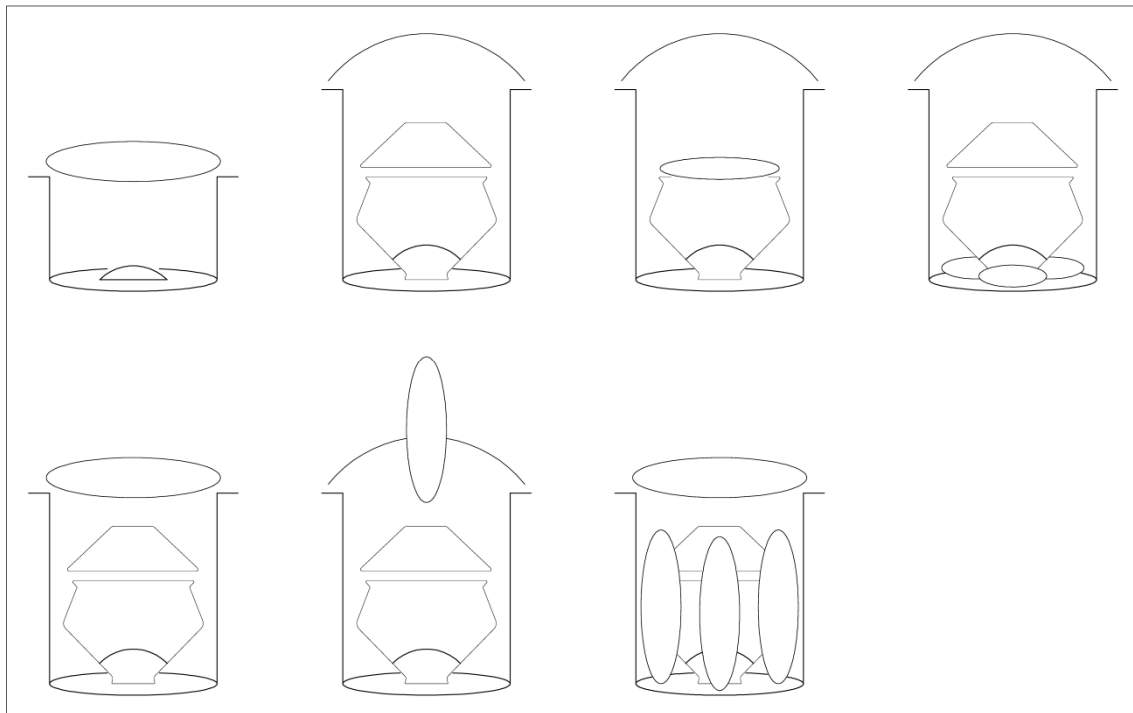

Fig.19.- Models sepulcrales identificats a la necròpolis de Punta del Pi, segons Pons (1984, 169-172).

Els conjunts principals estan constituïts per vasos tancats, bitroncocònics, carenats, amb la vora dirigida vers l'interior —forma mixta 6 de Pons (1984, 175-176)—; aquestes urnes/escudelles bicòniques estan decorades amb la tècnica de la incisió de doble traç, formant motius geomètrics o animats —antropomorfs—, en banda limitada per línies incises dobles i horitzontals (Pons 1984, 174, làm. 35) —tècnica c de Maluquer (1945-46, 148, fig. 7)—, i rarament amb solcs acanalats —tècnica b de Maluquer (1945-46, 146, fig. 5-6)—. En general [...] se [las] relaciona con parte de la necrópolis de Agullana [...] (Maluquer de Motes 1945-46, 119). Una altra forma destacable és l'urna/olla de perfil en *essa*, amb cordó imprès a la inflexió coll/cos, amb la vora secant dirigida vers l'exterior, cos globular i base plana sense vorell —forma 13 de Pons (1984, 176-177, làm. 34)—. Les tapadores estan constituïdes per vasos troncocònics de fons pla, decorats amb acanalats, tipus *méplat*, a l'interior. No hi ha restes d'altres elements que formessin part de l'aixovar (Pons 1984, 36). Convé subratllar que el material resta perdut des de la mort de Romualdo Alfaràs, esdevinguda abans de l'any 1908. Sembla ser que el professor Pere Bosch i Gimpera localitzà cinc vasos l'any 1919 al Museu Arqueològic de Barcelona (MAC Barcelona). Actualment (1984) s'han trobat quatre peces: un plat/tapadora, una urna de perfil en *essa* decorada amb un cordó imprès peribucal i dues urnes/escudelles de perfil bitroncocònic decorades amb la tècnica de la incisió de doble traç (Pons 1984, 318-319, làm. 34 i 35) (fig.19).

Segons Pons (1984, 36) la necròpolis correspon a la fase final de l'edat del bronze. Com la necròpolis de Can Bech de Baix d'Agullana, l'establiment de Punta del Pi correspon [...] a les primeres manifestacions de pobles incineradors a l'entorn de l'Empordà (Pons 1984, 167), i forma part de l'agrupació cultural mailhaciana (Pons 1984, 168).

c) Parrallí 1 (L'Escala, Alt Empordà)

Es tracta d'una necròpolis d'incineració de tombes senzilles, mal conservades, a causa dels treballs agrícoles. Es localitza en el mateix lloc que l'hàbitat homònim, en el vessant sud-oest del turó de les Corts - el Castellet. Aquesta elevació limita amb l'establiment grecoromà d'Empúries. El nom ve determinat per l'antic propietari del terreny. Sembla ser que la troballa fou fortuïta, degut a l'extracció de terres, que posà al descobert molts trossos de ceràmica. El jaciment fou denunciat pel pagès que conreava el camp. Malauradament, els treballs agrícoles, així com els rebaixos de terres que feren possible la localització del jaciment, havien fet malbé de manera irreversible les estructures funeràries que podien existir (Almagro 1950; 1955, 335-356). L'any 1949 Martín Almagro va realitzar una campanya de salvament, que va permetre la individualització d'una vintena de possibles tombes d'incineració, encara que les dades publicades no fan possible realment reconstruir les característiques dels enterraments i, fins i tot, assegurar-ne en tots els casos l'atribució com a tals (Aquilué *et al.* 2012, 76-77). Encara més, Pons (1984, 37) reporta que es van descobrir [...] *divuit incineracions segures i unes deu que no ho eren tant*. En conseqüència, cal anar amb compte a l'hora d'extreure conclusions sobre la tipologia i dimensions de l'establiment. La resta de la troballa —fonamentalment ceràmica— sembla que ha de pertànyer a un altre tipus de jaciment (Pons 1996, 240)⁵⁹.

Les tombes devien consistir en simples clots excavats en el terreny natural. La presència de «*grandes círculos de tierra quemada*», segons la descripció publicada (Almagro 1950; 1955), associats amb materials ceràmics, va permetre la individualització de les possibles sepultures d'incineració. L'estat de conservació del jaciment no ha permès determinar l'existència d'elements de cobertura i/o senyalització externa, així i tot, cal suposar la seva existència. Quant als conjunts principals, sembla que podrien predominar els integrats pel binomi VC + T⁶⁰, tot i que no es pot descartar l'existència d'altres models. En alguns casos, les restes òssies calcinades podrien haver estat dipositades directament a l'interior del *loculus* preparat per a l'enterrament, sense cap tipus d'agençament (Almagro 1955, 337-356). En un altre de casos, la presència d'ítems metàl·lics o d'aixovar és pràcticament inexistent (Aquilué *et al.* 2012, 77).

A banda de les suposades tombes, es van documentar un conjunt d'estructures de combustió —d'entre 1 i 2 m de llargada per 0,60 i 1 m d'amplada— constituïdes per un senzill empedrat cobert amb una capa d'argila endurida per l'acció del foc, interpretades per Martín Almagro com a possibles *ustrina* o crematoris (Almagro 1955, 340). Hom es manté a la reserva a l'hora d'interpretar aquests focs com a llocs de cremació dels morts (Pons 1984, 169). De fet, Pons (1996, 242) desvincula aquestes estructures de l'àmbit funerari: [...] *L'hàbitat [Parrallí 2] no presenta cap mena d'urbanització a excepció dels sòls i restes de foguera que són interpretats per Almagro com «ustrina»*⁶¹.

⁵⁹ Aquí ens referim a l'hàbitat Parrallí 2 (Pons 1996, 242).

⁶⁰ Segons Aquilué/Castanyer/Santos/Tremoleda (2012, 77): [...] *el context ceràmic recuperat, en general de caràcter força fragmentari (Almagro 1955, fig. 325-341; Pons 1984, làm. 37-40), incloïa restes de possibles urnes, plats-tapadora grans de perfil troncocònic i altres vasos de variada tipologia que podien haver format part dels dipòsits funeraris*.

⁶¹ Parrallí 2 se situa al costat o a sota de la necròpolis Parrallí 1. Es tracta d'una ocupació a l'aire lliure del bronze final sense cap mena d'urbanització, que correspon a una fase final del bronze (estil mailhacià - empordanès). Cal destacar que barrejats amb els materials de l'edat del bronze es varen trobar també

Quant als materials ceràmics i la seva adscripció cronocultural, Martín Almagro va defensar inicialment una cronologia excessivament recent per a la constitució de la necròpolis. Els estudis realitzats amb posterioritat de les ceràmiques recuperades a Parrallí varen comportar la seva correcta adscripció cronocultural (Aquilué *et al.* 2012, 77). Així doncs, la major part del material recuperat a Parrallí correspon a vasos, mal conservats, que van des del bronze final IIIb (estil mailhacià - empordanès) fins a la transició de la primera edat del ferro (Pons 1984, 37).

El context que envolta el descobriment i documentació d'aquesta necròpolis i la manca de conservació de les restes antropològiques condicionen qualsevol anàlisi que vagi més enllà dels materials ceràmics, actualment dipositats al MAC - Empúries. La troballa és citada a partir de l'any 1950 per Martín Almagro, i publicada l'any 1955. Per concretar, destaquen les típiques escudelles bicòniques, forma 6b de Pons (1984, 175), decorades amb la tècnica de la incisió del triple traç, desenvolupant línies horitzontals, motius geomètrics, meandres i garlandes (Pons 1984, 175, làm. 38, 1 i 2). També destaquen els vasos decorats amb motius zoomorfes (Pons 1984, 176). Una altra forma destacable és l'olla de perfil en *essa*, decorada amb un cordó imprès a la inflexió vora/cos, forma 13b de Pons (1984, 176-177, làms. 36, 37 i 39).

d) Les necròpolis del bronze final de Vilanera (L'Escala, Alt Empordà)

El jaciment de Vilanera es localitza en el vessant meridional del turó homònim, a poc menys d'1 km al sud del turó de les Corts i de la necròpolis de Parrallí, i a 2 km al sud-oest del conjunt arqueològic d'Empúries. Al sud limita amb una extensió de terreny planer que correspon a una antiga zona amarada d'aigua, d'una manera més o menys permanent, per on passava una de les branques del riu *Ter vell*, i on hi havia l'estany anomenat de Bellcaire; en l'actualitat, aquesta planúria, formada per sorres d'aportació fluvial i eòlica, és una fèrtil zona de conreu. Al nord hi ha les petites elevacions de Vilanera i de la Rodona, formades per pedra calcària (Agustí *et al.* 2002, 161). El *pla general d'ordenació urbana municipal* de l'Escala, elaborat l'any 1991, delimitava 109 hectàrees d'aquest paratge com a sector de sòl urbanitzable programat, denominat SUP VII Empúries Golf, amb possibilitat d'ús residencial i construcció d'un camp de golf. El sector comprenia el turó de Vilanera, la pineda homònima i la zona de la Colomina. Conseqüentment, l'execució d'aquest projecte, entre els anys 1999 i 2000, motivà la prospecció arqueològica dels terrenys afectats i l'excavació preventiva de les troballes realitzades. Els treballs desenvolupats varen permetre documentar diversos sectors arqueològics, entre els quals destaca una necròpolis d'incineració de la primera edat del ferro (sector 3)⁶². L'any 2005, i amb motiu de les obres de condicionament de la carretera GI-V-6322 de L'Escala a Albons, es va realitzar una segona campanya d'excavacions, a l'oest de can Vilanera i a tocar del sector 4. Els treballs van permetre documentar tres sepultures pertanyents a la necròpolis del bronze final (Sánchez Rodríguez 2006).

restes ceràmiques corresponents a una fase del neolític inicial - final (Pons 1984, 28; 1996, 242). Quant a la cronologia d'aquests *empedrats* creiem que se'ls podria atribuir també a la fase neolítica.

⁶² Es tracta d'una zona funerària de llarga durada, situada en l'aiguavés meridional del turó de Vilanera, a l'est del mas homònim i al sud del camí antic d'Empúries. La superfície total del lloc oscil·la entre els 5000 i els 6000 m². La necròpolis està composta per més d'una norantena d'enterraments d'incineració, datats entre finals del segle VII aC i mitjans del segle VI aC (Agustí *et al.* 2002; Codina/Montalbán 2012).

Les excavacions al paratge arqueològic de Vilanera varen ser repeses l'any 2016, una vegada que aquest lloc va ser declarat com a *Espai de Protecció Arqueològica* per part del Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya. Els treballs se centraren en l'anomenat sector 3, sobretot en la documentació d'una estructura tumulària que protegia diverses inhumacions i un megàlit central adscrit al neolític mig. La campanya de l'any 2017 prioritza, a més, l'excavació de la necròpolis d'incineració de la primera edat del ferro⁶³. És important recordar que aquest complex funerari fou identificat i parcialment documentat entre els anys 1999 i 2000. Es confirma, doncs, que estem davant d'un territori amb una llarga tradició funerària, que començaria durant el neolític mig, pels volts del 4500 aC, i que va ser reutilitzat, després d'un llarg període d'abandonament, des dels inicis del primer mil·lenni aC i fins a poc temps abans de l'establiment colonial d'Empúries en el VI aC.

A continuació, ens referirem especialment a les necròpolis del bronze final.

La primera i més rellevant està situada en el sector 4. Aquest sector es localitza en el vessant sud-occidental del turonet de Vilanera; a migjorn limita amb el camí que mena al mas homònim i a ponent amb la carretera de L'Escala a Albons. La necròpolis estava situada en l'angle sud-oest del sector, just al costat del trencall que porta des de la carretera d'Albons fins al mas de Vilanera. La majoria d'enterraments estaven molt malmesos i els vasos escapçats, a causa de la freqüentació del lloc des d'època romana fins a l'actualitat. L'obertura de la carretera també va afectar el sector occidental de l'establiment prehistòric. Així doncs, es van poder salvar un total de vint-i-tres unitats funeràries (Agustí *et al.* 2002, 164-165). Les tombes estaven formades per clots, de petites dimensions, excavats tot aprofitant les esquerdes del subsol rocós. La majoria d'aquestes tombes aportaren només les restes d'un únic vas emprat com a contenidor cinerari; es tracta de recipients de petites dimensions, d'entre 15 i 25 cm d'alçada. En cap cas es van documentar restes de tapadores i/o de qualsevol altre sistema de cobriment ni de senyalització externa dels enterraments. Les tombes no contenien, a banda de les urnes cineràries, cap altre element vascular d'acompanyament; la presència d'aixovar és pràcticament inexistent, si s'exceptuen alguns fragments d'objectes indeterminats de bronze i alguna resta malacològica. La intervenció de 2005 no aportà gaire més dades, en aquesta ocasió es varen poder salvar tres sepultures, a més de dos clotets, retallats a la roca mare, amb restes ceràmiques d'altres possibles enterraments. Sembla ser que les tres tombes es trobaven pròximes entre elles. L'urna de l'enterrament 1002 estava dipositada en un *loculus* picat a la roca i recolzada per uns blocs. El vas de l'enterrament 1015 estava dipositat directament sobre la roca, és a dir, sembla que no hi havia fossa d'enterrament (Sánchez Rodríguez 2006, 151). L'estudi antropològic corresponent a aquestes darreres tombes va obtenir un NMI de tres adults, un per cada dipòsit (Agustí 2006, 152-153), un d'ells podria ser de sexe femení.

A hores d'ara, es desconeixen les veritables dimensions d'aquesta necròpolis, podria abastar un territori molt més ampli, doncs no ha estat excavada íntegrament (Codina 2019).

La cronologia relativa d'aquesta necròpolis ve donada per la morfologia i decoració dels vasos. Cal destacar la presència de recipients de cos carenat, coll lleugerament convex i vora exvasada, decorats amb la tècnica de la incisió de triple traç, desenvolupant línies horitzontals i motius geomètrics, així com altres models decorats amb acanalats, horitzontals i garlandes (Aquilué *et al.* 2012, 78, fig.3). Com la necròpolis de Parrallí 1, aquest sector funerari de Vilanera se'l pot classificar dins del bronze final IIIb, període en el qual es generalitza el ritu

⁶³ Els treballs realitzats en aquest sector permeteren la identificació i excavació de catorze enterraments de la primera edat del ferro (segle VII aC) i tres del bronze final (Codina 2019).

de la incineració i es reconeixen les influències culturals mailhacianes... D'altra banda, la intervenció de 2005 va aportar tres vasos més, dels quals destaca l'urna de l'enterrament 1006 (Sánchez Rodríguez 2006, 151); es tracta d'una urna de perfil en *essa*, sense coll diferenciat, nansa i fons umbilicat, decorada amb la tècnica de la doble i la triple incisió, desenvolupant trets oblics, meandres i motius geomètrics, assimilable a la forma 11 de Pons (1984, 176).

El segon conjunt d'enterraments pertanyents al bronze final es localitza en el vessant meridional del turonet de Vilanera, a l'est de la masia homònima i al sud del camí antic d'Empúries, en el tercer sector del jaciment. Es tracta d'un petit conjunt de tombes d'incineració⁶⁴ localitzades entremig dels enterraments de la primera edat del ferro. Estaven formades igualment per un únic recipient encaixat en un clot excavat en les diàclasis. Els vasos apareguren coberts per una tapadora o per una llosa. No s'ha documentat cap mena d'estructura de cobriment superior ni de senyalització. Aquests enterraments no han aportat cap altre element d'aixovar, ni ceràmic ni metàl·lic, que acompanyés les restes incinerades. La tipologia de les urnes suggereix que aquest espai precedeix la necròpolis del sector 4 (Codina 2019). L'estudi d'aquest complex arqueològic ha constatat [...] *l'existència d'un petit grup de tombes a cel ras amb urnes cineràries més antigues, del bronze final II-IIIa, moment contemporani a la fase I de Sant Martí d'Empúries i de la fase II de la Fonollera [...]* (Pons 2012, 65).

El model d'implantació de les necròpolis de Vilanera és el prototípic de les comunitats incineradores d'arreu del territori empordanès. Aquest és la ubicació de la necròpolis en un turonet o en el seu aiguavés i a la vora d'un curs d'aigua o de la línia litoral, és el cas de les necròpolis de Parrallí (L'Escala) o de Punta del Pi (Port de la Selva). La delimitació actual de les necròpolis permet assegurar que ocupaven les vessants meridionals del turó, un relleu per sobre de la vora del Ter *antic* o del que també s'anomena estany de Bellcaire. El límit nord coincideix amb un sender que es dirigeix cap a la costa des de l'interior (Agustí *et al.* 2002, 82).

E. Garrotxa - vall mitjana del Fluvià

Es una comarca prepirinenca que limita amb les comarques del Ripollès, Osona, la Selva, el Gironès, el Pla de l'Estany, l'Alt Empordà i el Vallespir. Presenta una superfície d'uns 735 km². Comprèn l'alta conca del Fluvià i les capçaleres del riu Muga i de les rieres de Brugent, Llémena i d'Amer. El territori no és molt homogeni i hom pot considerar-hi, des del punt de vista físic, dues subcomarques: el sector que s'estén al nord de la vall del riu Fluvià, denominat freqüentment *alta Garrotxa*, i el que ocupa la part meridional, denominat *comarca d'Olot*. L'alta Garrotxa constitueix el sector més muntanyós i escarpat amb profunds engorjats i cingleres. Els materials que hi predominen són les calcàries eocèniques i algun aflorament d'argiles vermelles. El seu relleu és drenat pels afluents de l'esquerra de la conca mitjana del Fluvià. La capçalera del Fluvià i el vessant sud de la conca mitjana constitueixen la comarca d'Olot, on hi abunden les marges i els gresos i algun conglomerat, tots eocènics. Dues falles principals en direcció nord sud que corren, respectivament, pel peu del Puigsacalm i de les muntanyes de l'alta Garrotxa, tot separant-les de la fossa de l'Empordà, donen les principals línies de relleu⁶⁵. En els darrers anys s'han localitzat alguns establiments a l'aire lliure del bronze final i de la primera edat del ferro, primeres dades sobre l'existència de poblacions estables en aquesta zona, com ara la cabana

⁶⁴ Quatre, a partir de la planta amb les diverses estructures funeràries localitzades en el sector 4 del turó de Vilanera (Aquilué *et al.* 2012, 78, fig.5).

⁶⁵ <https://www.encyclopedia.cat/EC-GEC-0029292.xml>

del bronze final de Can Barraca (Besalú) o el vilatge del bronze final i del ferro de Can Xac (Argelaguer), a part de les troballes realitzades al voltant de la vall de Llierca. Quant al món funerari, destaquen les necròpolis d'incineració localitzades en el corredor natural de la vall mitjana del Fluvià: Can Barraca (Besalú) del bronze final, amb tombes senzilles, i de la primera edat del ferro, amb tombes tumulàries) i Can Bellsolà (Besalú) de la primera edat del ferro, amb tombes tumulàries (Pons 2012, 63-64).

a) Can Barraca (Besalú, Garrotxa)

Es localitza en una plana al nord del municipi de Besalú. El lloc presenta bona comunicació: al nord té sortida vers l'Alta Garrotxa i els Prepirineus a través de Beuda, situat en un vessant del massís del Mont; al sud té sortida vers el Pla de l'Estany; a l'est connecta amb les planes més occidentals de l'Empordà; i a l'oest resta la vall del Fluvià. El descobriment del jaciment va tenir lloc en el marc del seguiment arqueològic de l'autovia A-26, tram Besalú - Argelaguer, encarregat a l'Institut de Patrimoni Cultural de la Universitat de Girona (Martín 2006). La necròpolis se situa sobre una antiga terrassa fluvial. L'estratigrafia geològica de l'emplaçament és la característica d'aquest tipus de formació, una intercalació de capes de natura diferent: graves, arenes, llims i argiles. Els investigadors destaquen les dificultats que varen tenir alhora de documentar la morfologia de les fosses d'enterrament, per raó de la composició del subsol i de la sedimentació del lloc (Martín 2006, 73)⁶⁶. Val a dir que aquest obstacle és comú a d'altres necròpolis, Can Piteu-Can Roqueta n'és un exemple.

La intervenció preventiva va localitzar i documentar catorze estructures arqueològiques, en uns 100 m²: nou tombes d'incineració en fossa senzilla, una sepultura d'incineració sense contenidor cinerari, tres sepultures amb estructura tumulària i una estructura de grans dimensions corresponent a una fase d'ocupació anterior.

Amb referència a la necròpolis de tombes en fossa senzilla, el model d'enterrament emprat és el característic d'aquesta mena d'establiments, és a saber: fossa molt estreta que contenia una urna cinerària amb les restes cremades, tapada per una llosa de pedra i amb aixovar escàs o inexistent. Sembla que la capacitat dels *loculi* era la justa per poder encabir el contenidor. Convé subratllar que algunes de les urnes apareixien esclafades i malmeses, sovint aixafades a causa del pes de la coberta o per motius postdeposicionals. Ens consta que la comunitat que enterra a Can Barraca no emprà tapadores de ceràmica per a cobrir o protegir el contingut de les osseres. Les tapadores foren substituïdes, en tots els casos, per pedres d'extracció local —d'entre 10 i 15 cm de diàmetre—; es veu que s'escollien morfologies i dimensions que s'adaptessin a la boca dels recipients, i fins i tot, hi ha constància que eren tallades per a aconseguir les dimensions desitjades. Quant al dipòsit, el nombre de restes òssies documentades en les diverses urnes és molt variable, ocupant sempre el fons del vas —des d'1 a 13 cm—. Pel que fa als objectes d'acompanyament, només s'ha documentat un objecte —es tracta d'una arracada de bronze, de 12 mm de diàmetre— a la tomba 1; aquesta peça es localitzava a dins de l'urna, a sota del paquet d'ossos. Es tracta de l'únic element d'aixovar documentat *in situ*. D'altra banda, es troben restes de petits vasos que els investigadors interpreten com a possibles vasos accessoris o, més aviat, com a vasos oferts en visites posteriors (Martín 2006, 74-77). Cal fer una especial referència a la troballa de restes òssies, [...] *escampades de manera intencionada*, sobre la superfície del lloc d'enterrament. Quant a la tipologia i decoració dels vasos, presenten una gran varietat de formes i decoracions. Destaquem el vas de la

⁶⁶ [...] *tenim alguns indicis que ens permeten deduir els límits de les fosses [...], en ocasions, estan excavades en les graves i perquè a l'espai entre l'urna i la paret de la fossa s'hi troba material arqueològic* (Martín 2006, 75).

tomba 3, presenta morfologia bitroncocònica i peu lleugerament aixecat; està decorat, a la seva part central, amb la tècnica de la incisió de triple traç, desenvolupant motius geomètrics (meandres continus). També cal destacar l'urna de la tomba 1, presenta perfil en *essa*; està decorada amb un cordó imprès peribucal (Martín 2006, 75-76). Val a dir que aquestes formes i decoracions no són exclusives del context funerari, sinó que es troben també en contextos d'hàbitat propers, per exemple a Can Xac (Argelaguer), situat a quatre quilòmetres a l'oest de Can Barraca, seguint la vall del riu Fluvià. La decoració de la ceràmica és característica de Mailhac I o de la primera fase d'Agullana, consegüentment, podríem situar-la en el bronze final IIIb/Mailhacià I, això és entre el 850 i el 650 aC (Martín 2006, 85; Pons 2012, 64).

El següent punt a considerar és la tomba d'incineració sense urna. Es tracta fonamentalment d'un conjunt de restes òssies dipositades directament a dins d'un *loculus*, excavat al subsol de graves, sense ossera ceràmica. El clot presenta morfologia globular, amida 25 cm de diàmetre per 30 cm de fondària. Els seus investigadors observen certes semblances, morfològiques i d'organització interna, amb el grup anterior (Martín 77-78). La fossa presenta diversos nivells de deposició (2), delimitats per llosetes col·locades horitzontalment. Sembla que s'entreveu una clara intencionalitat a l'hora de *construir* la sepultura. Quant al dipòsit, els ossos mostren un estat de cremació divers, la cremació sembla menys acurada i els ossos presenten una fragmentació molt menor. Entre els ossos s'ha trobat una dena de pasta vítria de color groguenc, que ha estat interpretada com a element d'aixovar. D'altra banda, els investigadors reporten la troballa de petits fragments ceràmics, que semblen pertànyer a diversos vasos aliens a la tomba (VAT); es desconeix la seva procedència, podrien estar relacionats amb l'excavació de la tomba o amb la freqüentació de la necròpolis.

En síntesi, sembla que la petita necròpolis de Can Barraca agrupà un conjunt d'individus, vinculats per raó de consanguinitat o parentiu, que habità aquest territori entre el 850 i el 650 aC, durant el bronze final IIIb. La troballa d'una fossa d'emmagatzematge⁶⁷ amb material ceràmic del bronze recent i, per tant, anterior a la necròpolis, suggereix una ocupació prèvia del lloc de caràcter econòmic i/o d'hàbitat. D'altra banda, sembla que les tombes complexes amb estructura tumulària⁶⁸ pertanyerien a la primera edat del ferro (Pons 2012, 64), o sigui, serien posteriors a la constitució de la necròpolis.

⁶⁷ Es tracta d'una estructura de morfologia oval excavada en el subsol pedregós. Amida 3 x 2,5 m. Mostra una potència conservada d'uns 40 cm. El rebliment presenta sobretot fragments de ceràmica i carbons de grans dimensions, dispersos arreu de la fossa. En menor nombre trobem restes de talla lítica i de fauna (*Bos taurus*, *Capra* i *Sus*). Entre la ceràmica exhumada destaquen fragments de diverses tasses carenades i sis apèndix de botó, dos d'ells *ad ascia*. S'ha datat una resta de fusta carbonitzada de *Quercus sp. caducifolis* recollida de la base de la fossa: 3070±60 BP, cal BC 3390-3090 a dues sigmes (Beta-206319). La datació radiocarbònica confirma que es tracta d'una ocupació anterior a l'establiment funerari; resulta compatible amb l'orientació cronològica relativa dels apèndix *ad ascia*. Els investigadors han interpretat la funció de la fossa, sembla que estaria relacionada amb l'emmagatzematge, potser de cereals. El punt més destacable és que es tracta d'un conjunt ceràmic tancat del bronze recent (Martín 2006, 83-84).

⁶⁸ S'han documentat clarament tres sepultures tumulàries. Cal destacar els enterraments 1 i 2, els quals presenten idèntiques característiques estructurals. Els túmuls són gairebé circulars, d'entre 1,90 i 2 m de diàmetre. L'anell exterior està constituït per un conjunt de blocs de grans dimensions clavats de cantell. La coberta pètria està constituïda per diverses capes de còdols. No s'ha conservat la superestructura de terra, que deuria cobrir l'estructura. Sembla entreveure's un cercle de blocs que delimitaria el *loculus* on s'encabiria el VC amb les restes òssies calcinades. Es veu que la fossa d'enterrament estava segellada amb una llosa, així com el vas cinerari (Martín 2006, 78-83). Quant a la tipologia dels vasos cineraris, destaca el vas del túmul 1, el qual presenta forma globular, coll indiferenciat i vora recta exvasada (Martín 2006, 76, fig.4).

F. La Catalunya meridional i el grup del Priorat

El territori que ens ocupa abasta una gran àrea compresa entre la costa mediterrània, a llevant, i la serralada prelitoral, a ponent, i des de prop del riu Gaià, al nord-est, al riu Sénia o d'Ulldecona, al sud-oest, coincidint amb el País Valencià. Inclou les conques dels rius Gaià i Francolí, i la part baixa de la conca de l'Ebre. Quant a la divisió administrativa territorial comprèn les comarques de Alt Camp, Baix Camp, Baix Penedès, Baix Ebre, Ribera d'Ebre, Conca de Barberà, Montsià, Priorat, Tarragonès i Terra Alta. La seva orografia és relativament poc complexa. La major part del territori, a l'entorn del 80% del total, se situa per sota dels 600 m, mentre que les cotes situades entre els 600 i els 1000 m ocupen pràcticament la resta. Només en alguns punts de les serres dels Ports i de Prades se superen els 1000 m. Cal diferenciar com a principals unitats geogràfiques la plana litoral, les muntanyes de l'interior, que corresponen al sector més meridional de la serralada prelitoral, i més a l'interior, les primeres formacions de la depressió central catalana. Quant a la serralada prelitoral, és tracta d'una formació pràcticament paral·lela a la línia de costa, amb orientació NE SW, constituïda per un conjunt de blocs enlairats i separats entre ells per petites depressions. A partir del bloc del Gaià, al nord del territori, es continua amb el massís de Prades, de dimensions importants. Passat aquest bloc, es formen dues alineacions, una que segueix cap al sud, amb les serres de Llaveria, Tivissa i Cardó, i una segona alineació que segueix cap a l'oest, amb les serres de Montsant, de Cavalls, i que finalitza amb la formació muntanyosa més important del territori, la serra dels Ports, que s'aixeca a la dreta de l'Ebre. D'altra banda, les planures de la costa són, en realitat, una continuació de la depressió Prelitoral catalana. La principal d'aquestes planes és el Camp de Tarragona, una àmplia superfície d'interès agrícola, situada al nord-oest del territori. A la part més meridional de l'àrea, trobem també les planes al·luvials de l'Ebre. Cal destacar una sèrie de passos naturals, que van fomentar la transmissió de persones i de cultura material mòble, de l'interior a l'exterior i viceversa, com el corredor que travessa la Conca de Barberà i comunica la costa tarragonina amb l'interior de la plana lleidatana a través del Francolí, o els passos naturals que comuniquen la mateixa Conca de Barberà vers el cor de les muntanyes de Prades i des d'aquest punt vers el Priorat. El registre material posa de manifest que aquestes vies de comunicació van estar en ús durant la prehistòria recent. Conseqüentment, la localització de les necròpolis i els establiments funeraris que a continuació estudiarem no fou aleatòria, sinó controlada, cercada per les seves grans possibilitats subsistencials del territori ocupat.

a) Obagues de Montsant (Ulldemolins, Priorat)

Segons Salvador Vilaseca (1947, 28) [...] *recibe el nombre de "Les Obagues" la partida de Ulldemolins que se halla al pie de la ladera norte del Montsant, entre la de Les Deveses de Albarca, término de Cornudella, y las ermitas de Santa Magdalena y St. Antoni, situadas cerca de Cadolles Fondes, angosto paso del río Montsant por el lugar llamado Fra Guerau [...]. [...] En una de las mismas [ladera], la de Solanes, situada en la partida de "Les Obagues", en el comedio, aproximadamente, de la Font del Teix y Santa Magdalena, y a unos dos km. al sudeste de Ulldemolins existió una necròpolis de incineración del tipo "campo de urnas". La necròpolis està situada al sud-est d'Ulldemolins, a uns tres km d'aquesta localitat. S'emplaça en el vessant sud-oriental d'un turonet de 719,5 m d'altitud, [...] de forma cónica que culmina dicho contrafuerte y se encuentra junto al sendero que va de Albarca a Santa Magdalena, a cuatro y dos km., respectivamente [...] (Vilaseca 1947), amb un desnivell fins a la base d'uns dotze metres; el monticle queda situat al peu del camí que va de les Ermites d'Ulldecona fins a la població d'Albarca. Com és prou sabut, la necròpolis de les Obagues fou descoberta per*

Salvador Vilaseca (1947, 30): [...] *el descubrimiento de esta necrópolis tuvo lugar el día primero de julio de 1945, al regresar nosotros de una excursión a Fra Guerau con José Anglés Llurba (a) Tano, de Albarca, y al observar en la senda citada, al pie del mencionado montículo, un pequeño fragmento de cerámica, que nos pareció perteneciente a una urna cineraria de las propias de los campos de urnas [...].* Segons Vilaseca (1947, 30-31), [...] *unas pequeñas catas practicadas en el margen del camino nos permitieron hallar las urnas I y II, distantes entre sí 1,70 metros, de la serie que esperábamos descubrir [...].* Sembla que les cales foren en total set, quatre de petites i dues de més grans. En aquestes darreres hi va documentar catorze conjunts, els quals apareguren [...] *a muy poca profundidad. En la falda este, la erosión ha actuado más intensamente sobre el terreno, quedando al descubierto [...]* restos de algunos vasos y huesos calcinados, algunas veces lo bastante reunidos todavía para determinar la situación de un sepulcro, como el número V. Hacia el sur, los sepulcros aparecieron a una profundidad máxima de 35 cm. (Vilaseca 1947, 31). La major part dels enterraments varen aparèixer malmesos pels processos postdeposicionals esdevinguts en el lloc: [...] *el estado de conservación de las urnas fué siempre malo, pues se hallaron invariablemente rotas en pequeños fragmentos, y la mayoría de las veces se presentaron reducidas a su mitad inferior, habiendo desaparecido la superior por erosión del suelo [...]; a més: [...]* las raíces de los pinos [...] *contribuyeron a la destrucción de las urnas.*

L'excavació de Vilaseca suposà l'obertura d'una superfície total de 120 m²: [...] *apareció un pequeño grupo de urnas (I, II, XIII y XIV) en la zona sudoeste del cerro, y el resto en la parte media de la falda oriental, siguiendo, aproximadamente, una línea de nivel⁶⁹ [...]* (Vilaseca 1947, 31-32). La distància entre els dos grups era d'uns 12 m. A l'est del primer grup d'enterraments aparegué una estructura empedrada de morfologia irregular, de 3 m² [...] *posible resto del ustrinum. Las piedras, de tamaño variable entre 10 y 30 cm., no cubrían sepulcro alguno [...].* Quant a la distribució espacial de les tombes, Salvador Vilaseca escriu (1947, 32): *como término medio, las urnas [tumbas] distaban entre sí de uno a dos metros, y su colocación era arbitraria [...].* El ritual practicat és el característic dels camps d'urnes del nord-est peninsular: els vasos cineraris es dipositaven en fosses senzilles, de petit volum, sense revestiment ni protecció, exceptuant una única i petita llosa de pedra calcària col·locada com a coberta de l'urna en els contenidors dels enterraments II i XIII. Per consegüent, es tracta de conjunts molt senzills. No es va trobar, ni en els vasos ni fora d'ells, cap objecte constituint aixovar. El contingut de les urnes estava format per una massa compacta de terra i fragments d'ossos calcinats, que [...] *fué preciso desmenuzar, y que se examinó cuidadosamente [...]* (Vilaseca 1947, 31).

Tant les urnes reconstruïdes com les fragmentades, pels perfils i/o motius decoratius documentats, semblen ser molt homogènies i pertànyer al mateix moment. Segons Ruiz Zapatero (1985, 160-162, fig.41) les formes són pròximes al tipus Can Missert III d'Almagro Gorbea, amb fons umbilicats però sense peu i vores convexes bisellades a l'interior, encara que el coll subcil·líndric està molt obert i pràcticament es confon amb la carena, pel que sembla una evolució del prototipus terrassenc. Alguna urna més globular podria ser relacionada amb el tipus Can Missert IV. Els temes decoratius són característics del moment: acanalats horitzontals i bucles d'acanalats semicirculars concèntrics, ens remetent igualment a les darreres fases de Can Missert. Quant a la datació de la troballa Ruiz Zapatero (1985, 162) reporta: [...] *aún admitiendo un posible comienzo a inicios del s. IX a.C., creo que se debe situar mejor entre el 850 y 800 a.C. con una posible prolongación en los primeros momentos del s. VIII a.C. [...].* Segons Vilaseca (1947, 40-41) la decoració d'aquests vasos amb solcs acanalats o incisions fetes amb punxó de punta esmussada, és la seva nota més característica. Amb tot plegat, les

⁶⁹ Sepultures III, IV, V, VI, VII, VIII, IX, X, XI i XII (Vilaseca 1947; Ruiz Zapatero 1985, fig.41).

urnes de les Obagues de Montsant es caracteritzen per la seva vora convexa, bisellada vers l'interior; pel solc que separa aquesta vora del coll del vas; per mancar de peu, i per la seva forma esfèrica o bicònica bombada i el seu llustre metàl·lic, conservat en alguns exemplars. Aquests contenidors s'aproximen molt als del "segon període" de Terrassa, particularment al tipus *d*⁷⁰.

Quant a la localització del poblament corresponent, Salvador Vilaseca escriu (1947, 37): [...] *en un radio de 500 m alrededor de la necrópolis no se encuentran vestigios de construcciones ni restos cerámicos que denuncien el lugar de emplazamiento del poblado correspondiente* [...]. La prospecció dels encontorns del lloc, amb motiu de la Carta Arqueològica de l'any 1987, no fou molt positiva —es localitzaren restes de talla i eines de sílex—, encara que la necròpolis es localitza en les proximitats de la punta del Panto (912 m) —es localitzaren restes de talla i eines de sílex, i ceràmica obrada a mà, així com també restes de possibles murs—, cosa que podria indicar una correspondència amb el lloc que ens ocupa. La necròpolis també podria estar relacionada amb el jaciment del cingle de la Fontalba, situat més al sud, en una petita volada de la roca, i que també presenta la mateixa cronologia.

Una recent intervenció arqueològica de salvament ha permès conèixer i estudiar tres nous enterraments de la necròpoli de les Obagues de Montsant, a més a més, ha estat possible apreciar que el lloc presenta encara possibilitats arqueològiques. Quan el Parc Natural del Montsant va condicionar el caminet que passa al peu del turó on s'emplaça el lloc arqueològic —segons sembla l'any 2007— la màquina excavadora va escapçar una franja de tres metres de l'extrem del vessant del turó. Per aquest motiu quedà al descobert en el tall una nova sepultura (Obagues XV), composta de *loculus*, una urna bicònica decorada amb acanalats i un munt de restes òssies humanes calcinades (Rafel/Balaguer/Salazar 2015). Els materials foren recollits i la troballa notificada al Servei d'Arqueologia i Paleontologia de la Generalitat de Catalunya, i s'acordà realitzar una petita intervenció de documentació i arranament que es dugué a terme a finals de setembre de 2013. De manera paral·lela, en tenir coneixement que alguns veïns d'Ulldemolins tenien en el seu poder restes de dues sepultures més, els investigadors procediren a la seva documentació. Aquesta nova troballa amplia el nostre coneixement quant a la comprensió del cerimonial funerari practicat per les comunitats incineradores que ocupen aquest sector del territori.

Obagues XV

Quant a la sepultura Obagues XV, el *loculus* estava excavat en el subsol geològic; es tracta d'un forat d'uns 30 cm de diàmetre màxim conservat i adequat a les dimensions del conjunt principal, que està constituït per un VC sense coberta. L'urna, que ha estat reintegrada i restaurada, presenta perfil en *essa*, cos globular, carena suau i decoració de solcs acanalats horitzontals en la part superior del cos; la vora no ha estat recuperada. A l'interior del vas encara es conservava una part substancial del paquet ossi —barreja de terra, restes òssies i pedres, procedents de l'exterior—, que fou excavat amb posterioritat. L'estudi de les restes osteològiques ha

⁷⁰ Segons Salvador Vilaseca (1947, 40) [...] *este nuevo campo de urnas del interior de Cataluña es, sin duda, el que ofrece más estrechos paralelismos con los sepulcros de Llardecans (Lérida) y las necrópolis de la denominada por Bosch Gimpera "cultura hallstättica de la costa y zona litoral catalana", y aun más particularmente con la de Can Missert, de Tarrasa, con algunos de cuyos galbos y temas decorativos se relacionan, según ya hemos notado, ciertos tipos cerámicos de la nueva necrópolis del Montsant.*

permès determinar la presència d'un únic individu adult (Rafel/Balaguer/Salazar 2015, 171-173, fig.3 i 5)⁷¹. Respecte a la tipologia del contenidor, es tracta d'un perfil, en definitiva, molt semblant al vas de la tomba II de l'excavació de 1945 (Vilaseca 1947, fig.3).

Obagues XVI

Es tracta d'una troballa antiga realitzada en circumstàncies poc precises⁷². Només tenim dades del recipient funerari. Desconeixem el context de la troballa. L'urna presenta cos globular, quasi ovoide, coll lleugerament destacat, subcil·líndric, fons umbilicat i vora convexa amb el llavi bisellat, a semblança dels contenidors de les sepultures I, VIII i XIII de les excavacions antigues (Vilaseca 1947, fig.3). Presenta la particularitat de comptar amb una decoració complexa no documentada fins ara a la necròpolis. En la seva part superior presenta una decoració executada amb motius acanalats, consistent en una sanefa de meandres geomètrics oberts dels quals pengen triangles omplerts de línies paral·leles (Rafel/Balaguer/Salazar 2015, 174, fig.7). Es tracta d'una decoració inèdita a la necròpolis, on fins ara s'havien documentat, a part de les línies horitzontals paral·leles, garlandes, petits cercles i acanalats múltiples inclinats i paral·lels. No obstant això, la decoració que pren com a referència el *triangle omplert amb traços oblics* és característica de l'horitzó dels CCUU antics del Priorat (Ruiz Zapatero 1985, 147-148).

Obagues XVII

Conjunt funerari complet recuperat, segons sembla, l'any 1986 per Josep Maria Figueres al peu del jaciment, a tocar del camí que voreja la necròpolis. L'enterrament aflorà quan es produí l'adequació d'aquest camí. La troballa consisteix en una petita urna que presenta dues particularitats: correspon a un enterrament infantil i compta amb aixovar metàl·lic. Al vas li falta la vora, que presumiblement fou convexa, presenta cos globular, coll lleugerament destacat, subcil·líndric, i fons umbilicat, a semblança d'Obagues II i XV. La decoració també és similar a Obagues XV: solcs acanalats horitzontals en el terç superior del vas (Rafel/Balaguer/Salazar 2015, 176, fig.8). Es tracta d'un enterrament infantil —es conserven les restes d'una criatura d'entre 3 i 12 anys—. L'enterrament contenia aixovar metàl·lic, integrat per un braçalet llis, obert, de secció convexa, dues anelles, obertes i enllaçades, i una anella oberta de secció rectangular. Quant als braçalets planoconvexos, es troben a la necròpolis de Coll del Moro (Gandesa) des del segle VIII ANE (Rafel 1991, 125). Els investigadors situen aquesta sepultura, amb totes les reserves, en un moment avançat de la necròpolis, en [...] la *primera meitat del segle VIII ANE* [...] (Rafel/Balaguer/Salazar 2015, 177-178).

El punt més destacable és que s'ha pogut apreciar que la necròpolis de les Obagues no està exhaurida i que la seva extensió fou molt superior a la que reflecteixen els textos de Vilaseca (1947; 1952; 1973).

b) El Calvari (Molar, Priorat)

[...] *es una de las pocas necrópolis de C.U. peninsulares bien excavada en su totalidad por Vilaseca* [...] (Ruiz Zapatero 1985, 162). El poblat i la necròpolis de Molar s'emplacen en el vessant sud-occidental del turó de El Calvari, en els contraforts orientals de la serralada del Tormo. Es localitza en la conca inferior de la vall del riu

⁷¹ La coloració dels ossos —gris/negre— indica que la seva combustió es degué de produir al voltant dels 550° C, és a dir, una temperatura baixa i poc constant. D'altra banda, el pes total de les restes ascendeix a 155,67 grams (Rafel/Balaguer/Salazar 2015, 173, fig.4).

⁷² Avui dipositada en la rectoria del poble.

Siurana, al nord-oest del poble de El Molar. Ocupa una posició central en la comarca del Priorat: una conca envoltada de muntanyes prelitorals que separen les planes costaneres de la depressió interior corresponent a la conca del riu Segre. Quant a El Calvari, es tracta d'un turonet, de poc més de 250 m d'altitud, de calcàries estratificades del triàsic mitjà, que presenten capbussament vers el nord-oest, on hi ha una forta pendent. En el cim les capes de calcària estan tallades transversalment, determinant la formació d'un altiplà, de poc més de cent metres de longitud nord sud i una amplada de trenta metres est oest. És precisament en aquest altiplà on es va trobar el jaciment corresponent a l'assentament. La necròpolis es localitza en l'extrem sud de l'altiplà, a uns cinquanta metres del lloc ocupat pel poblat (Ruiz Zapatero 1985, 162; Castro 1994, 2-3). El lloc arqueològic va ser identificat en iniciar-se la dècada dels anys 30, com a conseqüència dels treballs agrícoles que es realitzaven en els camps de Les Comes. Com a resultat d'aquesta tasca es van veure afectades varies tombes, els vasos i l'aixovar metàl·lic de les quals van ser trobats desplaçats de la seva posició original durant les excavacions de Vilaseca (1943). La notícia de la troballa va donar lloc a activitats furtives de remoció del terreny per veïns de El Molar. El resultat va ser la destrucció de noves tombes. Finalment, Salvador Vilaseca va realitzar una excavació en extensió de tota la necròpolis, que ocupa una superfície de forma trapezoïdal d'uns 250 m², i va identificar el poblat contigu, en el qual va excavar un petit sector. Quant a la necròpolis, el registre de l'excavació va proporcionar una documentació de 172 enterraments, constituïts cadascun d'ells per una sola urna, que se situaven sense ordre aparent a uns 50 cm de profunditat, distanciats entre 0,50 m i 1 m, si bé alguns estaven tocant-se.

La necròpolis de El Calvari, excavada per Vilaseca a finals dels anys 30, no es va publicar fins tretze anys més tard en el primer volum d'*Acta Arqueològica Hispànica* (Vilaseca 1943). En aquesta publicació l'autor proposà una datació en els segles VIII-VII ANE. Posteriorment, incorporà aquesta necròpolis com a lloc arqueològic de referència en la seva seqüència del que ell anomenà "*las urnas tarraconenses*" (Vilaseca 1954, 78)⁷³. Tornà encara quant a la seqüència i la datació dels "*camps d'urnes tarragonins*" amb motiu de la publicació de Can Canyís: modifica significativament la cronologia absoluta, subdivideix alguna de les fases i n'afegeix dues més (Vilaseca/Solé/Mañé 1963, 88)⁷⁴. A finals de la dècada de 1970 el professor Martín Almagro Gorbea publica l'estudi: "*El Pic dels Corbs, de Sagunto, y los Campos de Urnas del NE. de la Península Ibérica*", a on proposa una nova periodització dels camps d'urnes catalans, tot integrant la seqüència proposada per Vilaseca⁷⁵. A

⁷³ Vilaseca I: segles X-IX ane. Corresponent a CM I. Jaciments tipus: coves de Janet i Marcó.
Vilaseca II: segles VIII-VII ane. Corresponent a CM II. Jaciment tipus: necròpolis de les Obagues.
Vilaseca III: segles VII-VI ane. Jaciment tipus: El Calvari.
Vilaseca IV: segles VI-IV ane. Jaciment tipus: poblat i túmul de Coll del Moro.

⁷⁴ Vilaseca I: 1000-800 ane. Corresponent amb Hallstatt A - B1. Jaciments tipus: coves de Janet i Marcó.
Vilaseca IIa i IIb: 800-750 ane. Jaciments tipus: necròpolis de les Obagues i de Coll del Moro.
Vilaseca III: 750-600 ane. Jaciments tipus: necròpolis de El Calvari i de La Tosseta.
Vilaseca IVa i IVb: 600-450 ane. Jaciments tipus: necròpolis de Can Canyís i de la Oriola.
Vilaseca V: 450-300 ane. Jaciments tipus: poblat de Coll del Moro i de la Gessera.
Vilaseca VI: 400-300 ane. Jaciment tipus: cova de la Font Major.

⁷⁵ Període I: 1100-1000 ane. (CCUU antics - BF IIA). Corresponent a CM I - **Vilaseca I** - Hallstatt A1.
Període II: 1000-900 ane. (CCUU antics - BF IIB). Corresponent a CM II - Hallstatt A2.
Període III: 900-800 ane. (CCUU recents - BF IIIA). Corresponent a **Vilaseca II** - Hallstatt B1.
Període IV: 800-700 ane. (CCUU recents - BF IIIB). Corresponent a **Vilaseca III** - Hallstatt B2.
Període V: 700-600 ane. Horitzó protocolonial fenici. Corresponent a Hallstatt C.
Període VI: 600-500 ane. Horitzó protoibèric.

mitjan 1980 Ruiz Zapatero va portar a terme la seva tesis doctoral sobre els camps d'urnes del nord-est de la Península Ibèrica, estudi de referència obligada i, encara avui, fonamental. En ell, l'autor segueix la proposta del professor Almagro, de qui és alumne. Quant a la necròpolis de El Calvari proposa dues fases:

Molar la

Constitueix la fase més antiga de la necròpolis i vindria representada per algunes sepultures, sense aixovar, que podrien ser datades a començaments del segle VIII ane. Proposa com a exemple d'aquesta fase la unitat funerària 117, integrada per un vas amb característiques tipològiques antigues, tipus CM III, de cos globular, coll més o menys destacat, fons pla i vora convexa, decorat amb acanalats horitzontals (Ruiz Zapatero 1985, 162; Castro 1994, làm.VI-16). De la mateixa manera, proposa un parell d'exemples més, els enterraments 86 i 137 (Castro 1994, làm. VI-12 i VI-137).

Molar Ib

Inclou contenidors cineraris decorats amb acanalats, i sense decorar. Ruiz Zapatero (1985, 164) els considera com una forma evolucionada de CM III. Posa com a exemple l'urna de la unitat 94, de cos globular, coll més o menys diferenciat i vora exvasada, decorada amb acanalats, que podria ser relacionada amb la forma CM IV. Les impressions de molles i els mugrons cònics d'alguns vasos ens remeten a la primera fase de la necròpolis de Pedrós. L'aixovar metàl·lic d'aquest moment pot estar constituït per braçalets decorats, que corresponen a una tradició antiga dels CCUU del Llenguadoc, associats a les unitats 67, 78, 107, 149 i 164, braçalets llisos, associats a les unitats 44 i 136, i braçalets *soguejats*, associat a la unitat 149 (Ruiz Zapatero 1985, 165-166). També atribueix a Molar Ib la fíbula de pivot, anterior a les de doble ressort, trobada sense context. Amb tot plegat, els enterraments d'aquesta fase podrien ser datats entre el segle VIII i la primera meitat del segle VII ane⁷⁶.

Molar II

La segona fase de la necròpolis està caracteritzada per contenidors bicònics o globulars llisos, amb peus alts i colls diferenciats. Segons Ruiz Zapatero (1985, 168) [...] *se ha perdido ya la decoración acanalada, perduran los pezones en las carenas y aparece esporádicamente la decoración incisa -urna 91- que parece confirmar, como en el Segre o Bajo Aragón, su posterioridad a la acanalada [...]*. L'aixovar metàl·lic d'aquest període pot estar constituït per fíbules de doble ressort, associades a les unitats 61 i 65, braçalets ovalats llisos, objectes anulars i fragments de torques helicoïdals, i escassos elements de ferro, com es pot veure en les tombes 116 i 150, amb ganivets reblats tipus Grand Bassin I. Aixovars que evidencien l'horitzó protocolonial de la segona meitat del segle VII i inicis del segle VI ane, amb els primers influxos fenicis de la costa (Ruiz Zapatero 170).

En síntesi, les associacions metàl·liques dels vasos cineraris han servit com argument per a donar suport a la proposició d'una periodització interna de la necròpolis de Molar, defensada per Bosch i Gimpera en els anys 40 i posteriorment per Almagro Gorbea (1977) i Ruiz Zapatero (1985). A mitjan de la dècada de 1990, Pedro Castro (1994) publicà la seva tesis doctoral sobre la societat dels camps d'urnes en el nord-est peninsular i la necròpolis de El Calvari. En aquest treball, Castro [...] *posa en qüestió tot l'edifici cronològic fonamentat en la tipologia, les associacions i els fòssils directors [dels CCUU]* (Rafel/Armada Pita 2008, 151). Segons Pedro V.

⁷⁶ L'associació en la tomba 155 [...] *de un cuchillo de hierro tipo Grand Bassin I (43) a una urna bicónica con amplio cuello y pie anular decorada con acanalados horizontales [...]* (Ruiz Zapatero 1985, 167-168) justifica dur la cronologia d'aquesta fase a la primera meitat del segle VII ane.

Castro, la proposta de seriació sostinguda des de Bosch Gimpera fins a Ruiz Zapatero ofereix problemes⁷⁷, si bé, l'existència d'una trajectòria diacrònica sembla inqüestionable (Castro 1994, 130). En base a les datacions C¹⁴ existents en aquells moments a Catalunya i a la Península Ibèrica, Castro oferí una alternativa a la seriació de Vilaseca⁷⁸ (Castro 1994, 135-148; Castro/Lull/Micó 1996, 176-222), proposant, doncs, un solapament de les fases Vilaseca II i III. En última instància, data la necròpolis de El Calvari entre els segles VIII i VII aC (Castro 1994, 154), si bé, situa la fíbula de pivot, trobada fora de context, en el període II (1075-800 cal ane). D'altra banda, suggeria que alguns dels conjunts —particularment del seu grup 4— podrien ser anteriors al segle VIII (Castro 1994, 143). Per acabar, convé fer ressaltar que la seva datació final per a la fundació de la necròpolis no varia substancialment de la ja proposada per Almagro Gorbea (Rafel/Armada Pita 2008, 151).

Quant a les cronologies tradicionals de la Catalunya meridional vs. les cronologies radiomètriques, coincidim amb els investigadors Núria Rafel i Xosé-Lois Armada (2008, 149) en què [...] *la manca de datacions C¹⁴ té com a conseqüència que el registre funerari de la Catalunya meridional se sustenti encara en la cronologia tradicional. La raó principal rau en el fet que totes les excavacions de necròpolis emmarcades en els períodes Vilaseca II i III són el resultat de treballs de camp molt antics. [...] Els intents de recolzar-se en les seqüències radiocarbòniques generals per a datar jaciments concrets de la Catalunya meridional, com el portat a terme per P.V. Castro (1994) no han resultat tampoc aclaridors, en la mesura que no tenen en compte les reals o possibles particularitats regionals [...]. És per això que l'any 2000, la Universitat de Lleida va iniciar el projecte "El jaciment arqueològic de El Calvari de El Molar i l'àrea minerometal·lúrgica Molar/Bellmunt/Falset (2001-2010)". És per això que es varen realitzar una sèrie de datacions radiocarbòniques sobre mostres provinents de la necròpolis del Coll del Moro de Gandesa i de la necròpolis i el poblat de El Calvari (Rafel/Armada Pita 2008). Entre totes les datacions realitzades cal fer una especial referència a les de la unitat 94⁷⁹:*

- 2615±40 BP, cal BC 850-752 (GrA-23435) - a 2σ (92,21%)⁸⁰
- 2420±40 BP, cal BC 595-399 (BETA-202388) - a 2σ (74,22%)⁸¹

⁷⁷ Quins són aquests problemes? [...] *los fundamentos sobre los que se apoya esa demarcación de una dinámica cronológica en la necrópolis a partir de la constatación de que indicadores de las diversas etapas aparecen asociados en las mismas tumbas, o de que las asociaciones señaladas no resultan excluyentes* (Castro 1994, 130).

⁷⁸ Vilaseca I: entre 1350/1300 i 1075 ANE.
Vilaseca II: entre 1075 i 760 ANE.
Vilaseca III: entre 875 i 600 ANE.

⁷⁹ Les restes d'aquesta unitat funeraria estaven dipositades al Museu d'Arqueologia Salvador Vilaseca de Reus (número d'inventari 4747). Es tracta d'un enterrament en fossa o *loculus* senzill que contenia sols el VC cobert amb una tapadora de pedra —calcària— (Vilaseca 1943, 30, fig.3, làmines III i VIII). Sembla que la sepultura podria haver estat coberta amb una petita estructura tumulària. Ruiz Zapatero (1985, 164) la vincularà a CM IV, situant-la en la seva fase Ib, en el segle VIII ane.

⁸⁰ Mostres d'os humà cremat, anàlisi sobre *carbonat estructural* (Rafel/Armada Pita 2008, 152-153, 156-157, fig.8).

⁸¹ Aquesta datació ha estat desestimada, doncs dona un marge molt baix que els investigadors creuen que es pot qualificar d'erroni (Rafel/Armada Pita 2008, 157).

La datació de Groningen per a l'enterrament 94, situable arqueològicament en el segle VIII ane, dona uns marges de 850-752 ANE coincidents amb la datació arqueològica i que suggereixen una datació en el primer tram de la mateixa, és a saber: 800-750, tot i que, podria situar-se abans (Rafel/Armada Pita 2008, 156-157).

En un altre ordre de coses, tradicionalment aquest enclavament funerari ha estat considerat prototípic de les necròpolis de tipus *campes d'urnes*, és a dir, tombes sense cap mena de superestructura que senyalitzi la seva presència (Rafel 2005, 203)⁸². Amb tot i això [...] *trobem possible que hi pogués haver alguns enterraments amb petites estructures tumulàries de senyalització, ja siguin túmuls lleugerament cònics o, probablement, de tipus pla* [...] (Rafel 2005, 203-204). Amb tot i això, la documentació consignada per Salvador Vilaseca (1943) ha permès d'establir una classificació dels diversos sistemes de protecció i/o senyalització dels enterraments de El Molar. La classificació de P.V. Castro (1994, 114-117, fig.III.2) diferencia varies categories d'estructures de protecció; les agrupa d'acord amb la complexitat de l'addició d'elements materials, reflex de l'existència d'una major o menor inversió d'energia en la construcció de dispositius més o menys elaborats. Castro proposa tres grups de tombes: aquelles que no tenen estructures de protecció⁸³, les que presenten estructures senzilles amb escassos elements (túmulo, enllosat i cista) i les que ofereixen una major elaboració, que l'investigador defineix com a *estructures complexes*.

1. Tombes sense protecció

Integren aquest grup les sepultures constituïdes per un forat senzill, excavat en el subsol, les dimensions del qual no podem precisar al no haver estat identificats en l'excavació. En aquest *loculus* es va dipositar el VC en posició vertical. En l'inventari de Vilaseca es consigna l'existència d'una lloseta de pedra —de calcària o de pissarra— emprada com a tapadora de l'urna. Només s'esmenta la seva presència en una desena de tombes, Castro (1994, 117) opina que [...] *debía ser muy superior el número de enterramientos con estas losas* [...] ⁸⁴. Aquest és el grup més nombrós, representa el 92% dels enterraments catalogats, pel fet que agrupa tots els que no presenten elements que permeten incloure'ls en els següents conjunts.

⁸² En aquest punt no coincidim amb la definició que Núria Rafel (2005, 203) fa dels *campes d'urnes*. Amb tot, resulta evident la distància existent entre les estructures de protecció o senyalització de la necròpolis de El Calvari i els monuments tumularis de la regió, sobre tot de la vall del Segre i del Baix Aragó. En molts casos no es pot considerar que estem davant de tombes planes, *stricto sensu*, doncs Salvador Vilaseca va poder determinar l'existència de superestructures de forma circular associades a alguns dipòsits, i fins i tot, tombes cobertes per superestructures bàsiques: munts de pedres,... (Vilaseca, 1943).

⁸³ En aquest sentit, Castro reconeix els problemes de conservació diferencial de les unitats sepulcral en necròpolis afectades per treballs agrícoles, i la possibilitat que haguessin elements arquitectònics de fang no reconeguts (Castro 1994, 114).

⁸⁴ Quant als conjunts principals s'observen els següents models (Castro 1994, 117, fig.III.2):

- VC sense coberta
- VC + coberta de pedra
- VC + coberta de pedra —separada de la boca del vas— (tomba 134)
- VC + coberta de pedres (tombes 105 i 106)

2. Tombes amb protecció simple

Són enterraments amb elements de protecció lateral i/o superior, que requereixen de major preparació. Val a dir que s'inclouen en aquest grup les tombes que presenten una cobertura tumulària, una cista o un llosat. Estaríem parlant de nou tombes, el que suposa únicament el 6% dels enterraments catalogats.

2.1. Estructures tumulàries

Castro (1994, 117) defineix aquest model de la manera següent: *Constituye una protección superior formada por un amontonamiento de piedras sobre el hoyo relleno de tierra*⁸⁵ *ocupado por la urna, y encima de la losa de cubierta. Aquesta capa de blocs, en el cas de les tombes 139 i 147, tindria a sobre una llosa horitzontal.*

2.2. Estructures tipus cista

El vas cinerari està protegit per una caixa feta amb lloses, col·locades verticalment, al voltant del contenidor. El dispositiu actua a mode de cista. Es documenta en les tombes 5, 23, 96, 136 i 152. En el cas de les tombes 5 i 96 la cista estava tancada per la part superior, amb una llosa-tapadora.

2.3. Enllosats

El contenidor es recolza sobre un paviment horitzontal fet amb pedres. Aquest model només es dona en la tomba 132.

3. Tombes amb protecció complexa

Castro (1994, 117) defineix aquest model de la manera següent: [...] *la urna tiene protección lateral de lajas verticales, pero a la vez está situada en el interior de un espacio delimitado por un muro de piedras curvilíneo, definiendo lo que se ha denominado "celdas peritáficas"* [...]. En el cas de la tomba 108, el contenidor cinerari estava falcat amb pedres, disposades al voltant de la base, i l'espai del *cercle peritàfic* cobert amb una capa de pedres que formava un túmul. Les tombes 95 i 111 també estaven situades en una *cel·la*, però no es va documentar una cobertura tumulària. El que es conserva d'aquestes cel·les són els murets corbats, que no es tanquen per complert al voltant de les urnes. Segurament existien més cel·les que no han transcendit. Tot el conjunt de construccions d'aquesta mena es localitzen en la zona central de la necròpolis, el que suposa una posició destacada i desmarcada de les àrees adjacents, en les quals no existeixen tombes amb cel·les.

Quant a l'expressió espacial de la necròpolis, tal com s'ha dit es localitza en una zona trapezoïdal al sud-oest del poblat homònim⁸⁶. L'àrea d'enterraments ocupava una superfície màxima de 320 m² (20 x 16 m). Segons Castro (1994, 118-119) la posició central estava ocupada per les tombes més ben protegides. D'altra banda, les tombes amb un elevat contingut d'objectes metàl·lics apareixen concentrades en el sector nord-est de la necròpolis. Els aixovars constituïts per ganivets de ferro només apareixen en el sector sud-oest del jaciment. En síntesi, l'estudi de la distribució espacial dels ítems mostra una sèrie de sectors diferenciats:

⁸⁵ No creiem que [...] *el hoyo* [...] estigués [...] *relleno de tierra* [...] a l'hora de cobrir-ho amb blocs.

⁸⁶ Les tres necròpolis estudiades se situen en posició geogràfica dominant i lleugerament elevada, en un cim (la Tosseta de Guiamets) o en el vessant d'un turonet (les Obagues de Montsant i El Molar).

Sector nord-est

És el sector on es concentren els aixovars amb un major nombre d'objectes metàl·lics. Segons Castro (1994, 119) probablement es tracta d'un sector d'enterraments masculins. Els enterraments amb torques i/o fíbules del grup A1 es concentren en un espai molt reduït, en el límit nord-est de l'àrea de dispersió de sepultures.

Sector nord-oest

És el sector d'aparició dels enterraments amb aixovars del grup 2: cadenes i penjolls. Probablement es tracta d'un sector d'enterraments preferentment femenins.

Sector central

És el sector on es concentren els enterraments amb estructures de protecció complexa. Les cel·les s'alineen en direcció nord/sud. Castro (1994, 119) suggereix l'existència de [...] *consenso social sobre la aceptación de la continuidad del uso privilegiado de área nuclear de la necrópolis* [...].

Sector sud-oest

És el sector on es concentren els enterraments amb ganivets de ferro. Castro (1994, 119) conclou que [...] *en esta zona [los cuchillos de Fe] se convierten en representativos de los enterramientos de máxima expresión de singularización, de manera que muestran la existencia de una estrategia diferenciada de mostrar la categoría social* [...]. La singularització dels aixovars amb ganivets de ferro suposa l'existència d'un grup dissociat.

El següent punt a considerar és la pretesa relació necròpolis/poblat⁸⁷. Aquesta és una qüestió àmpliament debatuda d'ençà que va ser descobert l'establiment. Segons Rafel/Armada Pita (2005, 55), *es tracta d'una de les qüestions més tòpiques i complexes en arqueologia protohistòrica (Ruiz Zapatero i Chapa 1990: 357-358)*. En el cas de El Calvari de El Molar la relació entre el poblat i la necròpolis sembla evident, per bé que el camp d'urnes presenta una fase antiga que encara no ha estat definida en l'hàbitat. Les darreres excavacions, fetes entre els anys 2001 i 2002 (Rafel/Armada Pita 2005), han documentat fragments de ceràmica de tipus CCUU datables arqueològicament en el segle VIII ane, que ben bé podrien tenir relació amb un assentament inicial, possiblement no planificat. Sense tenir en compte aquesta fase inicial de l'ocupació —encara sense definició estratigràfica suficient—, la cronologia del poblat es concentra fonamentalment en el segle VII ane i primer quart o primera meitat del segle VI ane (Rafel/Armada Pita 2005, 55-56). D'altra banda, les datacions⁸⁸ fetes

⁸⁷ El poblat se situa a prop de la confluència del riu Siurana i l'Ebre, i ocupa el cim i el vessant sud-oest del turó de El Calvari; queda a uns 60 m de la necròpolis, vers el sud-est. Les excavacions a El Molar es van iniciar la tardor de 1930 de la mà de Salvador Vilaseca, arran de la troballa d'alguns materials provinents de la necròpolis (Vilaseca 1943, 8). Vilaseca excavà completament l'establiment funerari i obrí un gran sondeig rectangular de 12 x 6,7 m. Els treballs descobriren una sèrie d'àmbits quadrangulars adossats a un mur gruixut que seria la façana posterior de les vivendes que es recolzarien en ell (Vilaseca 1943; Ruiz Zapatero 19885, 186; Castro 1994, 125-127). Cal fer una especial referència als treballs d'excavació duts a terme en el marc del projecte d'investigació: "*El jaciment arqueològic de El Calvari de El Molar i l'àrea minerometal·lúrgica Molar/Bellmunt/Falset (2001-2010)*". Així les coses, el registre estratigràfic ja permès identificar fins ara més de cent UE's. Al sud del mur longitudinal el major paquet estratigràfic correspon a un horitzó d'abandonament, enderroc i rebliment sota el qual se situa un horitzó constructiu i, finalment, un horitzó de condicionament fet per a preparar la superfície sobre la qual s'erigeixen les construccions (vegeu Rafel/Armada (2005) per a més precisions sobre les darreres excavacions, conjectures i resultats).

⁸⁸ 2475±40 BP, cal BC 767-482 (UBAR-752) - a 2σ (90,16%), (Mestres 2003; Rafel/Armada Pita 2005, 60; 2008, 154-157), és a saber: 625-550 ANE.

sobre una mostra material carbonós pertanyent al mateix horitzó cronocultural (UE's 40 i 47 de l'àmbit 3 de l'assentament) han ofert resultats coincidents amb la cronologia relativa proporcionada per les ceràmiques exhumades. Els investigadors conclouen que el poblament més antic documentat fins ara a la vall del Siurana està representat per la necròpolis de El Calvari, l'inici de la qual cal situar, tal com s'ha dit, en el segle IX ane. Amb anterioritat, el poblament correspon a assentaments en coves situades en les zones més muntanyoses i l'enterrament d'incineració es fa palès per primera vegada en la necròpolis de les Obagues. Aquestes zones escarpades sembla que s'abandonen a finals del segle X ane o als inicis del IX i el poblament es trasllada a les ribes del riu Siurana. Aquest desplaçament sembla anar acompanyat d'una major concentració de l'hàbitat. En un primer moment, coincidint amb l'ús de les necròpolis de El Calvari i de la Tosseta de Guiamets, aquests llocs d'habitació presenten poca o nul·la planificació constructiva i organització interna prèvia. A partir del VII ANE sorgeixen els poblats planificats, amb cert urbanisme, com El Calvari (Rafel/Armada Pita 2005).

c) Tosseta (Guiamets, Priorat)

La necròpolis de la Tosseta ocupa una zona triangular del vessant oriental del turó homònim. La Tosseta és una muntanya de 305 m d'altitud que es troba entre els municipis de Guiamets i de El Masroig, a uns 10 km del riu Ebre. La necròpolis es localitza en un lloc estratègic, a tocar de la conca fluvial i minera del riu Siurana, a escassos quilòmetres de l'Ebre i a sobre d'un turó que barra l'accés directe a la comarca veïna de la Ribera d'Ebre. L'any 52 el jaciment fou pràcticament arrasat i espoliat pels mateixos agricultors que el van descobrir. De tota manera, Salvador Vilaseca va poder recuperar gran part dels materials i excavar un parell de tombes que romanien intactes (Vilaseca 1956, 842; Ruiz Zapatero 1985, 170-171).

En síntesi, es tracta d'una necròpolis de cremació, amb enterraments individuals i que, des del punt de vista del tractament funerari que se li dona al cos, s'han de considerar de tipus secundari, ja que la cremació no es realitzaria *in situ*, sinó en un altre lloc, en un espai *ad hoc* tipus *ustrinum* (Rafel 2005, 203). Hom creu que es van descobrir més d'una trentena d'unitats funeràries, amb tot i això, cal tenir en compte que en el moment de les prospeccions de Vilaseca la necròpolis havia estat ja molt malmesa i, consegüentment, aquesta xifra és merament indicativa (Rafel 2005, 203).

Considerant que no es disposà de conjunts tancats, els materials ceràmics van ser ordenats en referència a la necròpolis de El Molar, pel fet que [...] *guardan una estrecha relación con* [las cerámicas] *de aquella* [...] (Ruiz Zapatero 1985, 171). Ruiz Zapatero (1985, 170-174, fig.47 i 48) diferencia dues fases:

Tosseta I

Aquesta fase està poc representada i correspon a un moment avançat de la primera fase de la necròpolis de El Molar. Les urnes presenten decoració d'acanalats horitzontals en el coll. Els braçalets són oberts, de secció cintada o planoconvexa i decoracions incises semblants a les de El Molar. Val a dir que els aixovars metàl·lics són escassos (Ruiz Zapatero 1985, 171).

Tosseta II

És la fase numèricament més important. Trobem ceràmiques bicòniques amb peus alts i colls diferenciats, i globulars amb fons umbilicats, majoritàriament llises i algunes decorades amb mugrons en la panxa. Quant a les cobertes de les urnes, estan constituïdes per llosetes de pedra calcària; aquesta mena de tapadores són característiques d'ambdues fases (Ruiz Zapatero 1985, 171-174). Els aixovars metàl·lics de Tosseta II són més

abundants, destaquen les fibules de doble ressort, els torques helicoïdals, els braçalets soguejats i els botons cònics amb travesser, a més a més, un ganivet de bronze, pla i de contorn indefinit, amb dos reblons recorda clarament els ganivets de ferro tipus Grand Bassin I exhumats a Molar. En aquesta fase ja és present el ferro —un punyal de ferro de fulla llarga i estreta—. Tots aquests elements es corresponen a la segona fase de la necròpolis de El Molar, i suggereixen una cronologia entre el 700 i el 600 ane (Ruiz Zapatero 1985, 174).

Quant al poblat corresponent, encara no ha estat localitzat. Hom suggereix que el jaciment de Pla del Curtet, situat a l'oest de Capçanes, podria estar relacionat amb la necròpolis (Noguera 2006, 102). Es tracta d'un lloc on Salvador Vilaseca va descobrir restes ceràmiques abundants, pròpies d'una ocupació del bronze final o de la primera edat del ferro, en la qual no s'observen vestigis arquitectònics. La proximitat geogràfica entre tots dos establiments determinaria la pretesa correspondència (Vilaseca 1958, 242).

4.2. Espais funeraris de tombes limitades per cercles de pedres

A. Pirineus orientals - Grup de l'Alt Empordà

Zona que limita amb el Vallespir i el Rosselló pel nord; amb la Mediterrània per l'est; amb el Baix Empordà, el Gironès i el Pla de l'Estany pel sud, i amb la Garrotxa per l'oest. Geogràficament, aquesta zona està situada al sector nord-oriental de Catalunya. La regió fa frontera amb França, amb els Pirineus axials, on dominen les roques granítiques i pissarrenques. Destaquen l'Albera amb el Puig Neulós, de 1256 m d'altitud, les Salines amb el Roc de Fraussa, de 1421 m d'altitud, i el Roc de Comptador, de 1451 m d'altitud, aquest darrer cim és el més alt de la zona. Aquest sector del Pirineu separa les planes de l'Empordà i del Rosselló. A Catalunya, el Pirineu axial s'estén des de la capçalera del riu l'Éssera, riu aragonès afluent del Cinca, fins a la península del cap de Creus, d'uns 670 m d'altitud, amb els cims més importants: a ponent la Pica d'Estats de 3115 m. Cap a l'est, les altituds van decreixent, tot i que la serralada conserva el seu vigor fins a prop del mar. Aquest sector dels Pirineus limita a l'oest amb els Pirineus centrals (Haute-Garonne i la Vall d'Aran); més enllà, tindriem els Pirineus occidentals (Euskal Herria - Nafarroa). Les dues primeres zones: Pirineus orientals i centrals, tot i que coincideixen amb conegudes vies històriques de comunicació nord sud i viceversa, presenten un aïllament geogràfic sorprenent en sentit est oest, que segons López i Pons (1995, 108) resulta difícil d'explicar. Aquesta zona dels Pirineus esdevé un territori d'alternança d'enterraments d'estructura tumulària i del tipus de *loculi* senzills (camps d'urnes). Quant als enterraments tumularis, malgrat les diferències existents al llarg de tota la serralada, el caràcter incinerador d'aquests enterraments, les seves dimensions reduïdes, l'absència de *cons tumularis* espectaculars i el caràcter individual de la sepultura, actuen com a elements singulars vàlids per a diferenciar-los dels *veritables túmuls* (López/Pons 1995). Una de les principals característiques d'aquest tipus d'establiments és la seva ubicació preferent en el territori, com veurem: llocs elevats, propers als senders de comunicació tradicionalment emprats per a la transhumància, i colls de muntanya que faciliten la circulació i el pas dels grups humans. Es coneixen un total de quatre necròpolis tumulàries: Vilars d'Espolla (350 m), Puig Alt de Roses (420 m), Pla de la Gibrella de Vall de Bianya - Capsec (375 m) i Roca Foradada o Cap Castell de Torroella de Montgrí (181 m). Les dues primeres corresponen a l'època del bronze final, mentre que les dues segones a la primera edat del ferro.

a) Els Vilars (Espolla, Alt Empordà)

S'inscriu dins de la modalitat de tombes delimitades per cercles de pedres clavades verticalment (López/Pons 1995, 111). La necròpolis es localitza a poc més d'un quilòmetre al nord del veïnat de Els Vilars, situat en una petita vall de la serra de l'Albera, o també massís de l'Albera, principal contrafort oriental dels Pirineus, en el terme municipal d'Espolla. L'emplaçament és travessat per un antic camí de muntanya que du al collet de les Morelles, el qual dona pas a d'altres tres colls més accessibles per l'oest: de Massana, de la Carbassera i del Terre. Aquest lloc es denomina L'Esparraguera, i es comunica d'una forma natural amb els Pirineus. Per l'est destaca el collet de Banyuls, des d'on baixen les aigües del torrent de l'Orlina, que drena les valls i els camps de Els Vilars. Es veu que la troballa fou fortuïta, les primeres notícies provenen del seu descobridor, l'Antoni Balmanya i Ros (1846-1915), mestre i renovador de la pedagogia catalana, a les darreries del segle XIX. L'any 1890 es van realitzar unes excavacions i exploracions per part de D. Juan Avilés Arnal (1864-1934), en aquell moment Comandante Capitán de Ingenieros del Ejército⁸⁹, el qual va ressenyar aquestes i altres exploracions pels encontorns d'Espolla i Colera —*el monasterio de San Quirch de Culera, San Martín de Bausitjas, límites entre Espolla i Requesens, monumentos megalíticos de Espolla*— en una prolixa obra titulada "*Antigüedades de Espolla y de San Quirch de Culera*" i publicada en el *Boletín de la Real Academia de la Historia XVIII*, que creiem oportú reproduir, per l'interès que suscita quant al detall de la descripció que se'n fa de la necròpolis:

«Desde la aldea de Vilars, el camino que va al Coll del Pal de la Massana, raya de Francia, asciende rápidamente sobre un terreno de roca desnuda, que á cosa de 1 km. aparece cubierto por una capa de piedra y tierra de transporte, que alcanza en algunos puntos de 1,50 á 2 m. de espesor; suavizase de seguida la pendiente, y, 1 km. más allá, se llega al Coll de Esparraguera, en donde el camino, transponiendo la cumbre del primer contrafuerte que entre Vilars y la frontera se interpone, toma su inclinación ascendente en rápida bajada hasta salvar un barranco, después del cual sigue siempre á media ladera.

*Entre Vilars y el Coll de Esparraguera, la senda está bordeada de viñedos, separados de ella por muros de piedra en seco alzados por los dueños de las fincas. Á un centenar de metros del sitio en que la roca empieza á estar protegida de este modo, asomaban en el camino los extremos superiores de **grandes piedras dispuestas en círculos tangentes**; estos círculos, muy visibles, parecían continuar por debajo de los muros de cerca hasta los campos de uno y otro lado; nada de esto se descubría, sin embargo, y es natural, porque el nivel del camino descendió lentamente, á consecuencia del continuo tránsito y por la acción de las lluvias, llegando á ser de 60 á 90 cm. más bajo que el del terreno cultivado, de suerte que las cabezas de las piedras que se mostraban al descubierto en la senda debían quedar [...] cubiertas en los viñedos adyacentes por una capa de tierra de dos ó tres palmos de espesor.*

Este hecho no se hizo palpable hasta hace tres años, cuando el propietario de la viña que hay á la derecha plantó en substitución de las cepas muertas por la filoxera, otras americanas; al removerse entonces profundamente las capas del suelo, aparecieron muchas urnas, que fueron

⁸⁹ ... que es trobava estudiant les obres de defensa de la primera línia de la frontera francesa dels Pirineus Orientals. A l'inici de la dècada de 1890 formà part de la comissió d'estudi de les defenses del projectat ferrocarril del Noguera - Pallaresa.

todas destruidas, á excepción de tres ó cuatro existentes en Espolla y salvadas por el celo del alcalde D. José Viñas y Sagaró [...].

Nuestras exploraciones no fueron infructuosas: desenterramos una urna entera; otras dos, que se dividieron en pedazos al salir á la luz del día y recibir la acción del aire, y fragmentos de algunas más, aparte de varios objetos [...]. Además [...] obtuvimos un conocimiento exactísimo de la disposición de la necrópolis.

*Esta se compone de **crómlech**, ó **círculos de piedra** de 1,50 á 2,50 m. de diámetro, formados por rocas de 1 á 1,30 m. de altura, sin labrar, que descansan verticalmente sobre la roca natural del subsuelo. En el centro de cada uno de estos crómlech, y apoyando también su base en la roca, hay una urna funeraria, cubierta por una tapadera provista de un asa sobre la que descansa una piedra sin labrar, pero ligeramente plana, por encima de la cual se extiende la tierra hasta el nivel del piso del camino, en un espesor de 40 ó 50 cm. [...]. [...]*

Las urnas están constituidas por una mezcla de arcilla y arena, con muchas señales de mica y cuarzo, minerales bastante abundantes en aquella región; la pasta es tosca, desigual y muy rudimentaria, distando mucho de ser medianamente homogénea. Fueron, sin duda, estas urnas moldeadas á mano [...], y luego cocidas al fuego de una hoguera, pues su parte interior es rojiza y negra, en un espesor muy variable la exterior.

La forma predominante de las urnas es la de la [...]; miden las de esta clase 19 cm. de altura, 17 de diámetro en la boca y 9 en la base. Son las más groseras y carecen de toda clase de adornos y dibujos.

Las representadas en las figuras [...] (que han sido descubiertas posteriormente á nuestras primeras excavaciones, y obran también en nuestro poder), presentan ya señales de un trabajo artístico muy primitivo. Mide la primera 19 cm. de diámetro en la boca, 8 en la base y 13 de altura. Formada por dos superficies tronco-cónicas superpuestas por su base mayor, en la de arriba se ve una greca hecha á mano, muy desigual, valiéndose de un punzón u otro instrumento análogo. La segunda tiene 23 cm. de altura, 8 de diámetro en la base, 20 en la boca y 23 en la parte más ancha. En el cuello cilíndrico superior hay cuatro depresiones circulares, dando la vuelta á la urna á manera de anillos, que han podido ser hechas, bien por la impresión de una cuerda aplicada cuatro veces alrededor, ó bien pasando un dedo circularmente por el cilindro, cuando el barro estaba aún fresco; esta segunda hipótesis nos parece la más probable, á causa de no conocerse ninguna señal de continuidad, lo que se advertiría en el punto de unión de los dos extremos de la cuerda si se hubiera aplicado esta; así como por las alternativas descendentes y ascendentes de los círculos. En el cuerpo de la vasija se descubren ocho grupos de impresiones, compuesto cada uno de dos depresiones irregulares hechas aplicando dos dedos de la mano derecha de arriba abajo y de derecha á izquierda. Ni en esta urna ni en ninguna de las otras, se nota la menor señal que pueda ser considerada como letra ó inscripción. Tampoco se advierte en las tapaderas, que carecen además de adornos y ornamentos. Por último, algunos de estos recipientes tienen pulimentada su superficie externa, y sin pulir la interior.

En la urna representada en la [...], en la cual se ve también uno de los trozos de la tapadera que la cubría, aparecieron, y están aún en su interior, una multitud de fragmentos de huesos humanos á medio calcinar, entre los que se distinguen claramente dos vértebras; un trozo de maxilar inferior izquierdo, en el que se ven los alvéolos de dos incisivos, un canino y dos molares; algunos trozos de tibia y de radio; varias porciones de cabezas, de huesos, y astillas y fragmentos de otros muchos. Cuando desenterramos la urna, todos estos restos yacían mezclados y adheridos á una masa de cenizas, que había adquirido consistencia por los muchos años que llevaba sepultada, y llenaba la mitad inferior de la vasija. Procedimos con sumo cuidado á la inspección de estas cenizas, y con gran sorpresa descubrimos, además de los huesos enumerados, algunos objetos que excitaron profundamente nuestro interés.

Eran estos: el trozo central del frontal con el principio de los arcos superciliares, en el que apareció clavado un punzón de cobre, de cuya cabeza en forma de argolla pendía una cadenita de igual materia, compuesta de 24 pequeños eslabones. Por mucha delicadeza que procuramos guardar al limpiar estos objetos, fué imposible evitar que la cadena se partiera en tres porciones, desprendiéndose del clavo, y rompiéndose 4 eslabones. La [...], representa el punzón puesto en el coronal, tal como lo encontramos en la urna, y la cadena. El primero de estos objetos aparece de tamaño natural [...]. Clavo y cadena, analizados químicamente, han resultado ser de cobre puro; están tan oxidados, que solo en el centro de cada uno de los eslabones partidos se advierte una poco menos que imperceptible traza de cobre.

El clavo no es cónico en la verdadera acepción de la palabra, sino que su superficie se compone de una serie de pequeñas superficies planas, que le dan el aspecto de una pirámide muy alargada. Á juzgar por esta circunstancia, y teniendo en cuenta que no se descubre el menor vestigio de un reborde que indique la línea de unión de las dos caras de un molde, ha sido hecho á martillo y no fundido, lo que se comprueba examinando la forma irregular de la cabeza ó argolla. [...]

Volviendo á los huesos que hay en la urna, un minucioso examen ha puesto de manifiesto que pertenecían á un adulto, muy vigoroso, en la plenitud de sus fuerzas, y de 30 a 40 años de edad. La figura del frontal y la del maxilar, perfectamente concordantes, demuestran que el cráneo era muy dolicocefalo, con la frente asaz deprimida lateralmente, en las sienas, y fugitiva hacia atrás. Ningún diente había en la urna; ¿era esto un rito? No lo creemos, por más que sea muy extraño que hayan desaparecido los dientes, habiéndose conservado muchos trozos de hueso. Esto nos impide conocer con alguna aproximación ciertas particularidades del ser humano depositado en la urna, principalmente su régimen alimenticio. Haremos notar, antes de pasar más adelante, que los arcos superciliares debían ser poco prominentes, al contrario de lo que acontece en la generalidad de los cráneos dolicocefalos pertenecientes á remotas épocas.

Todas las demás urnas contenían huesos á medio calcinar, bien que ni tan completos, ni tan interesantes como los que hemos descrito; y algunas, varios objetos que eran probablemente símbolos ó atributos de la profesión ó jerarquía del ser á cuyos restos acompañaban. Citaremos los existentes en nuestra colección, únicos encontrados hasta el presente.

Ocupa el primer lugar en importancia el representado en las figuras [...]. Al romper las urnas cinerarias que las labores en la viña iban poniendo al descubierto, hace tres años, saltó de una de ellas un trozo de barro de 13 cm. de largo por 3 de grueso, que recogió el propietario y fué conservado por el Sr. Balmaña, quien nos lo cedió galantemente. El examen superficial de este objeto nos mostró en seguida que una capa de barro y de ceniza cubría el verdadero útil ó instrumento, era la pátina; Procedimos pues, á quitarle todas las substancias extrañas que se le habían adherido y vimos que era una flauta de barro, cilíndrica, dividida diametralmente en dos partes. El extremo superior, el más delgado, está intacto; mas no el inferior que presenta evidentes señales de haber sido roto, probablemente al destruir la urna que lo encerraba. Corre en todo el eje de la flauta un orificio cilíndrico, al que van á parar otros diez practicados oblicuamente al primero, que desembocan en la superficie exterior del instrumento [...].

En el interior de otra urna hallamos tres cilindros [...] de barro, de igual naturaleza que la flauta. Miden 38 mm. de diámetro y 13 de altura. Una de sus bases es cóncava y convexa la otra; tienen un orificio central de 11 mm. y superpuestos ajustan bien. No presentan el carácter de los pesillos, fusaiolas, etc., descubierto, tanto en España, como en el extranjero, por más que sean muy parecidos á los desenterrados en ciertas sepulturas. Nos inclinamos a creer que eran restos de un collar de barro, análogo á los que usaban algunos pueblos antiguos, entre ellos los iberos.

Por último, [se encontró] en otra urna [una] piedra [...]. Es sílicea, plana, de superficie muy lisa en una de sus caras y unido 76 mm. de largo, 38 de ancho y 5 de grueso; es de forma rectangular con los cuatro ángulos redondeados igualmente y carece de adornos y señales. Este sílex pulido podría ser una piedra de afilar, aunque no nos parece probable, vistas sus pequeñas dimensiones, su forma regular, innecesaria para aquel uso y el grado de adelanto de la tribu á que pertenecía. Más bien entendemos que era un amuleto, por su semejanza á piedras de este género halladas en otros países, principalmente en Portugal, piedras que, es verdad, presentan en sus caras dibujos y molduras y están agujereadas en uno ó varios puntos, diferenciándose por estos caracteres de la que nos ocupa. [...]

En nuestra opinión la necròpolis de Vilars pertenece á la edad del bronce. En primer lugar, la composición de la cerámica de todas las urnas y vasijas de esta época es igual á la de las urnas que hemos descrito. Durante la edad del bronce, en segundo lugar, era general la incineración de los cadáveres, y frecuentísimo, como en Vilars, que la calcinación fuera grosera, incompleta, quedando trozos de hueso sin reducirse á cenizas [...]. [...]» (Avilés 1890, 136-152).

L'any 1920 els professors P. Bosch i Gimpera i Ll. Pericot localitzaren un sepulcre molt destruït, que cal afegir a les més de dues-centes unitats funeràries descobertes per J. Avilés (Pons 1984, 37; López/Pons 1995, 111). Des d'un punt de vista constructiu, els enterraments d'aquesta necròpolis, com els de la veïna necròpolis de Puig Alt de Roses, s'inscriuen dins la modalitat de sepultures delimitades per cercles de pedres (López/Pons 1995, 110-111) o tombes d'incineració tumulària, limitades per anells de pedres (Pons 1984, 186). Es tracta, fonamentalment, de cercles o anells de pedres, clavades verticalment, d'entre 1,50 i 2,50 m de diàmetre, les quals sobresurten de la superfície del terreny, amb el propòsit de senyalitzar l'enterrament, que està integrat per un únic contenidor cinerari cobert per una tapadora i una pedra horitzontal, que alhora assenyala el lloc on s'ubica el dipòsit. Ens consta que J. Avilés va descobrir prop de dues-centes urnes o unitats funeràries, de

les quals es conserven algunes en el Museu Arqueològic de Catalunya - Barcelona (Pons 1984, 37); la majoria han desaparegut. Quant a les formes i decoracions de les ceràmiques, sembla que alternen modes i models antics i recents, que suggereixen una cronologia arqueològica a cavall del bronze final (estil mailhacià tardà) i la primera edat del ferro (període de transició); destaquen les urnes de perfil en "essa" i sense cap decoració, característiques del període Intermedi, a voltes amb una nansa lateral; aquesta morfologia apareix en totes les necròpolis empordaneses de l'època, des d'Agullana fins a Anglès. Destaquen també les urnes de la forma D (D1), de carena baixa, coll curt, vora exvasada i base plana; la producció i l'acabat són acurats i la decoració inexistent (Pons 1984, 189-196 i 325-327, lám. 41 a 43). L'aixovar metàl·lic és escàs, i està constituït per unes poques peces de bronze: elements anulars, tiges, etc., per altra banda, fenomen habitual en aquesta època.

Per concloure, cal destacar que l'emplaçament de la necròpolis d'Espolla segueix els mateixos costums que la resta d'establiments tumularis de l'època: situació en llocs elevats —en el cas concret d'aquesta necròpolis, a uns 350 m sobre el nivell del mar—, però de fàcil comunicació. Es tractaria de llocs relacionats amb les grans vies d'intercanvi cultural, marcades per les rutes de transhumància, i la circulació de bens de consum, d'idees i de matèries primeres. Aquesta necròpolis podria estar associada a una ocupació de muntanya de la mateixa època (Pons 2000, 104); es tracta de la Verna d'Espolla (Pons 1982, 181-184, fig.5). Quant a la distribució de les sepultures poca cosa sabem, tal vegada ens doni una idea, de com devia ser el cementiri, un gravat de Fita & Vilanova (1890) que il·lustra perfectament els cercles de pedres que delimitaren les tombes i també la seva ubicació al bell mig del camí que mena al de les Morelles (vegeu una reproducció d'aquest gravat a Pons 2000, fig.54).

b) Puig Alt (Roses, Alt Empordà)

El complex arqueològic del Puig Alt es troba situat en el massís muntanyós de Rodes, entre els municipis alt empordanesos de Roses i Cadaqués, al peu de la muntanya homònima (de 490 m d'altitud) i a 3 km del Puig del Pení (més alt, de 605 m d'altitud), en la península del Cap de Creus, la qual domina per l'oest la badia de Cadaqués i pel nord-est l'embocadura de Roses. Al sud del puig Alt i en començar a davallar vers la costa, a la badia de Roses, hi ha una de les parts més importants de la necròpolis d'incineració, formada per sepultures senyalitzades per cercles de lloses i distribuïdes a banda i banda d'un antic camí transhumant que ha afectat l'establiment des d'èpoques pretèrites. A uns 700 m d'aquest punt i en direcció al nord, entre el coll del Puig Alt i el coll del Pení i l'anomenat pas dels Llops, es localitza un altre sector del complex funerari —on es varen identificar cinc enterraments— (Pons 1984, 38; 2000, 51). Convé fer ressaltar que l'àrea més important de la necròpolis és la situada en els flancs meridionals del Puig Alt, en els quals es forma una esplanada on s'estén el camí ramader abans esmentat, que talla la necròpolis en dues parts; aquest sector, que es localitza a prop de la deu de Rocaplana, està compost per trenta-sis enterraments, i ha estat anomenat amb diversos noms, com per exemple: Rocaplana de Sant Tomàs (Pons 1982; 2000). Pel que fa a la seva descoberta i a la història de les investigacions vegeu: Pons 1982; 2000; Toledo/Pons 1985. A continuació, ens proposem d'exposar la morfologia dels enterraments i de les superestructures funeràries:

Els enterraments de la zona meridional

Tal com s'ha dit, el conjunt d'enterraments situats al sud del coll homònim es troba en una zona dividida per un camí transhumant que també va malmetre la necròpoli. Aquesta zona consta de trenta-sis enterraments, dels quals cal destacar els anomenats 3 i 4, els quals van ser excavats a finals de la dècada dels -70 pel Centre de Recerques Arqueològiques de la Diputació de Girona i publicats per E. Pons l'any 1982.

Enterrament 3

Forma un cercle o anell exterior que mesura 2,7 m de diàmetre, limitat per unes lloses d'esquist col·locades de cantell i clavades a terra; cal remarcar que algunes d'aquestes pedres es van trobar caigudes, en posició plana; es tracta de l'única sepultura que es va localitzar intacta. Durant la intervenció, els investigadors van diferenciar tres unitats estratigràfiques, que descriurem a continuació⁹⁰:

Nivell inferior

Correspon als dos forats o *loculi* excavats al subsol rocós i remarcats per un enllosat superior. Dins d'aquests forats es conservaven, d'una banda, l'urna cinerària sostinguda per pedres petites i, d'altra, les restes de la incineració. El vas aparegué inclinat vers l'est i a dins no es va trobar cap resta òssia (Pons 2000, 62, fig.23). Des del nostre punt de vista, caldria revisar l'atribució funcional d'aquest element vascular⁹¹. L'atuell romanien sencer, encara que fragmentat, és de morfologia bitroncocònica, amb la vora exvasada i el fons pla, i decorat amb acanalats horitzontals; es tracta d'una forma força corrent a la necròpolis de Can Bech de Baix i es dona en contextos semblants de caràcter mailhacià (Pons 2000, 63-64, fig.25). Quant al dipòsit ossi, presentava un pes de 40 g.

Nivell intermedi

Constituit per sediment obscur de textura argilosa. Es documenta un primer cercle de pedretes, concèntric al de l'estructura exterior. La part central del recinte fou coberta per un conjunt de lloses d'esquist, col·locades planes i ben ajustades les unes a les altres, a mode de paviment, les quals envoltaven alhora els clots o *loculi* esmentats. Segons els seus excavadors (Pons 2000, 61-62), l'empedrat que cobria el cercle intern formava un corredoret vers el nord [...] *com els dels antics dòlmens*.

Nivell superior

També anomenat superficial; estava limitat per un anell de lloses d'esquist, col·locades de costat i encaixades a terra (Pons 2000, 60-61). Constitueix la part visible de l'estructura de cobriment.

Els enterraments de la zona septentrional

L'aspecte d'aquesta zona era *bastant lamentable*, a causa de la presència d'una extensa i densa capa arbòria, espinosa i degradada que dificultava la conservació dels vestigis. L'any 1983 es va fer l'aixecament topogràfic del lloc i es constatà l'existència de cinc sepultures, de característiques similars a les de les de la zona sud, de les quals s'excavà una, l'anomenada 1 de la zona septentrional i que, per la seva aparença, no presentava cap símptoma d'haver estat espoliada. Aquest enterrament presentava, igualment, un cercle de pedres verticals amb un diàmetre de 3 m. Sota el nivell superficial aparegué un primer enllosat que cobria tot l'espai. Per sota d'aquest es localitzà un segon nivell de lloses, més petites, d'entre 20 i 30 cm de gruix, que ocupaven només la part central del cercle; es disposaven inclinades cap endins del terra. En aquest nivell apareixia una petita concentració d'ossos carbonitzats, dipositats a sobre d'una llosa de 0,12 m², limitada per un costat per una de les lloses del cercle perifèric. En aixecar el segon enllosat aparegué un *loculus* excavat en el terra natural, reblert amb pedres petites, sediment de consistència argilosa i color groguenc, i ossos carbonitzats. Quant al

⁹⁰ En sentit invers a la seva descoberta, per facilitar la comprensió del fet arqueològic.

⁹¹ De fet, l'autora (2000, 81-82) aclareix que aquest element vascular podria haver format part de l'aixovar funerari, com a ofrena més que com a contenidor cinerari.

dipòsit ossi, presentava un pes global de 375 g. Pel que fa a les ceràmiques es recolliren un tros de tapadora, sobre el primer enllosat, un fragment decorat amb acanalats, i deu fragments informes (Pons 2000, 77-78).

Segons Pons (2000, 78) les sepultures localitzades al coll del Puig Alt presenten unes característiques formals generals semblants, consegüentment no hi ha cap dubte que pertanyen a una mateixa població; la distància que les separa només pot ser deguda a una voluntat de diferenciar els membres de diferents grups familiars. Quant a la distribució espacial dels enterraments de la zona meridional, convé destacar que es troben molt a prop els uns dels altres, quasi tangents; aquest fet ha permès de determinar que els anells delimitadors eren visibles des de qualsevol posició de l'espai exterior; d'altra banda, també és destacable el fet que no hi ha cap cas de superposició. Amb caràcter general els enterraments del Puig Alt consten d'un espai de terreny, de morfologia circular i limitat per un cercle de lloses d'esquist de procedència local. Aquestes pedres, que estaven col·locades verticalment i clavades a terra, formaven part de l'estructura externa de l'enterrament. Aquesta estructura pètria delimita un espai intern, que freqüentment està constituït per dues àrees: una per a l'urna cinerària i l'altra per a les cendres del mort, excavades al subsol. L'espai funerari intern resta protegit per un o diversos enllosats construïts amb el mateix tipus de pedra que la de l'estructura perifèrica. Es tracta de veritables paviments construïts des de la perifèria fins al centre de la tomba. El fet que l'enllosat superior o principal estigui format per pedres ben distribuïdes i col·locades ha fet sospitar que en realitat es tracti del suport d'un túmul (Pons 2000, 80, fig.45), possiblement de terra, que remataria el monument, sustentant-se en el cercle de lloses de la perifèria, a l'estil dels *cromlecs*. Ens consta que la cremació del mort fou realitzada fora del lloc de l'enterrament, segurament en un lloc específic, tipus *ustrinum* o en una pira espontània per a cada cas, apartat però proper a la necròpolis. Les restes cremades se les localitza quasi sempre escampades: sobre l'enllosat principal, entre els enllosats, a l'interior d'un *loculus* o sobre el pis de la fossa abans del túmul de protecció. No hi ha constància que tots els enterraments tinguessin una urna cinerària. A banda d'això, en quasi tots els casos s'ha pogut constatar una intenció clara de concentrar les restes per a protegir-les millor. Pel que fa a les restes òssies, l'estudi antropològic ha pogut determinar que els individus foren cremats d'una manera reductora, amb temperatures que anirien dels 350° a els 500° centígrads. De manera genèrica, els enterraments estaven desproveïts d'aixovar, per bé que molts d'ells podien presentar elements vasculars, de difícil interpretació (Pons 2000, 82-83).

Partint dels elements essencials, coneguts o inferits, de què es compon una tomba, s'ha pogut d'establir la seqüència d'accions, efectuades per la comunitat que va enterrar al Puig Alt, a l'hora de construir les estructures d'enterrament (Pons 2000, 84-85); resumim a continuació els aspectes fonamentals d'aquest procés:

1. Elecció dels terreny per a establir la necròpolis
2. Planificació prèvia a l'elecció del lloc d'enterrament. Disseny previ de l'estructura.
3. Excavació de l'espai funerari seleccionat. Rebaixament adequat de la superfície del sòl.
4. Materialització de l'anell o cercle de pedres a l'entorn de la fossa de fonamentació.
5. Excavació del/s *loculus* - *loculi* que ha/n de fixar i/o contenir el/s dipòsit/s funerari/s.
6. Condicionament de l'espai intern. Calçament de l'anell exterior. Cobriment de l'espai intern.
7. Primera pavimentació de l'espai d'enterrament.
8. Escampament i/o concentració de les restes calcinades del mort.

9. Segona pavimentació de l'espai d'enterrament. Cobriment⁹² de l'enllosat amb terra, pedres i lloses.
10. Procés d'erosió i sedimentació del lloc.

Per concloure, i a propòsit de l'organització interna de la necròpolis, convé subratllar que la distribució de les estructures funeràries sembla irregular, per bé que s'intueix una distribució intencionada dels enterraments. Mercès al cercle de pedres visible, no s'observen casos de superposició de tombes. Algunes de les sepultures presenten una orientació geogràfica vers la muntanya del Pení, la més alta del contorn, situada al nord-est, i quasi coincident amb la primera claror del dia (Pons 2000, 78-80). Els elements de cultura material apareguts permeten situar aquesta necròpolis dins d'un període cronològic immers dins del bronze final IIIb, amb clares influències mailhacianes (900-725 BC), període en el qual el ritual de la incineració es troba escampat en tot el territori català (Pons 2012, 66-67, fig.6). Amb tot plegat, aquesta necròpolis seria coetània a la tumulària de Vilars d'Espolla, o a les de tombes senzilles amb *loculi* de Puig Alt, Vilanera Ib, Agullana I-IIa i, fins i tot, a la de Can Piteu - Can Roqueta (fase del bronze final).

c) Can Barraca (Besalú, Garrotxa)

Ja ens hem referit anteriorment, quant als *enterraments dins urna ceràmica en fossa simple* (Martín 2006). A continuació, ens volem referir a les estructures complexes d'enterrament o tumulàries (Martín 2006, 78-83). Recordant el que s'ha dit més amunt a Can Barraca s'han documentat tres sepultures complexes de tipus tumulari i una quarta de dubtosa significació. Les tombes 1 i 2 presenten característiques semblants. La seva planta és de tendència circular, lleugerament ovalada (orientada nord sud), d'entre 2,10 i 1,90 m de diàmetre. L'anell exterior està constituït per una filada circular de blocs, d'extracció local: còdols i/o palets, de grans dimensions (poden arribar als 40 cm) i col·locats de cantell. Aquesta estructura externa delimita un espai deprimit, de 60 cm de diàmetre i de 8 cm de fondària, que allotja l'urna cinerària coberta amb una llosa de pedra. L'espai interior fou obliterat amb terra, carbons i restes òssies procedents de la cremació. Val a dir que es documenten paquets d'ossos i de material carbonós dipositats de manera clarament intencional, si bé poc acurada. Aquest nivell se superposa al vas cinerari. Cobrin-t'ho tot, excepte el cercle exterior, trobem un empedrat compost per rierencs de petites dimensions més alguns de grans. Aquestes estructures tumulàries no presenten superestructura de cobriment de terra, consegüentment, es parla de *túmuls plans*, és a saber, sense cobrir (Martín 2006, 79).

La sepultura 3 presenta característiques lleugerament particulars. Té unes característiques morfològiques i/o constructives significativament diferents a les que presenten els enterraments T1 i T2. Així doncs, la planta és irregular i de dimensions més reduïdes: d'1,20 m per 1,10 m de costat. La particularitat d'aquesta estructura és que no disposa d'anell exterior, a més a més, presenta com a coberta una única capa de còdols, col·locada directament sobre la superfície del sòl. Entre la capa de còdols i la superfície del sòl trobem l'abocament ossi, alguns fragments de ceràmica i un gran tros de fusta cremada (de 30 cm de llargada per 6 cm d'amplada). No hi ha urna. Els fragments de ceràmica recuperats permeten situar aquesta unitat funerària dins d'un període cronològic immers dins del bronze final IIIb - mailhacià (850-650 ane).

⁹² Constituïnt un "túmul" aplanat, segons López/Pons (1995, 112).

Quant a l'estudi antropològic⁹³, el material dentari ha permès fer una estimació cronològica de dos dels tres enterraments tumularis, així doncs, la unitat T2 contenia les restes d'un infant, d'entre dos i set anys, mentre que la unitat T3 contenia les restes calcinades d'un individu infantil, d'entre set i nou anys (Martín 2006, 82).

En darrer lloc, i a propòsit de l'organització interna de la necròpolis tumulària, convé destacar que mentre les tombes senzilles ocupen la totalitat de la superfície de la necròpolis, les tumulàries es localitzen agrupades al bell mig de l'establiment funerari, ocupant una superfície de 15 m². Com en altres necròpolis, no es detecten superposicions de sepultures, això és així per la senyalització que duen al damunt: corona de pedres, etc. No obstant això, l'estructura tumulària T3 sembla que s'adossa a l'estructura T2, per la banda de llevant; sembla ser que la T3 seria més tardana que la T2. En un altre ordre de coses, no deixa de ser suggeridor que dos dels tres enterraments tumularis pertanyin a sengles individus infantils.

B. Baix Segre/Cinca

El Baix Segre és una comarca natural situada al sud-oest del pla de Lleida, en l'aiguabarreig del riu Segre amb l'aragonès Cinca. Es tracta de la confluència fluvial més gran de la Península Ibèrica. Aquesta regió és un punt únic de trobada de les conques dels rius Segre, Cinca i Ebre. La confluència dels dos primers rius es produeix entre els termes de Massalcoreig i de la Granja d'Escarp (Segrià), a tocar de l'Aragó. Pocs quilòmetres més al sud, ja en el terme de Mequinensa (Saragossa - comarca del Baix Cinca), es produeix l'aiguabarreig amb el riu Ebre. La seva topografia és certament característica, es distingeixen dues zones: d'una banda, les zones més humides de l'aiguabarreig del Segre i el Cinca, i de l'altra, el paisatge format pel frondós conreu cerealístic i/o de regadiu que contrasta amb les serres on es pot apreciar la vegetació subdesèrtica natural d'aquesta àrea. Aquest entorn ecològic privilegiat, amb abundants tossals de pendent no gaire rost, dominant les planúries properes —d'altra banda molt adequades per al conreu de secà—, va crear unes condicions idònies per a la constitució de poblats i ocupacions estables. En l'actualitat sembla perfectament establerta l'existència, des d'un moment força antic del bronze final, d'un poblament a l'aire lliure, com el llogarret de Genó d'Aitona (Maya *et al.* 1998), la cronologia del qual es pot establir en un moment indeterminat del segle IX ANE, o el poblament de Carretelà d'Aitona (Maya *et al.* 2001) també del bronze final. Les investigacions fetes han permès d'extreure valuosa informació sobre el poblament d'aquest territori durant l'edat del bronze. Sembla que l'economia d'aquestes poblacions estava basada en l'agricultura cerealista i en la ramaderia. D'altra banda, es documenta l'existència, en èpoques molt primerenques, de necròpolis d'incineració, com Torre Filella de Lleida (Pita/Díez-Coronel 1964-1965), que presenta problemes d'atribució cultural ateses les circumstàncies en què va ser descoberta, encara que hom tendeix a situar-la com a camp de túmuls (Ruiz Zapatero 1985), o Besòdia de Seròs (Maya 1981, 365-368), la cronologia arqueològica de la qual es pot establir entre els segles X i IX aC, arribant potser als inicis del segle VII aC (Vázquez 2000, 66-67). Ja en el bronze final III, l'aparició de l'hàbitat estable i l'acceptació del ritual incinerador en el període precedent té com a conseqüència que aquesta fase sigui una mera continuació del procés seminal. Es multipliquen els establiments i les necròpolis, tot aprofitant tossals sobre terrenys propers als rius i/o inclús al bell mig dels sequers, com la necròpolis de Pedrós de Seròs. L'ocupació no solament de les fèrtils terres al·luvials, sinó del territori interior suggereix un progressiu creixement demogràfic i la necessitat d'ocupar nous espais d'explotació agrícola. És en aquest moment quan es produeix l'auge de les necròpolis de sepultures limitades per cercles de pedres, que havien començat en el període anterior i que es disposen a escassa distància dels llocs d'hàbitat, sota la seva estricta

⁹³ Estudi realitzat per la doctora Bibiana Agustí.

vigilància i protecció (Maya 1990, 318-320). Es tracta de necròpolis com la Colomina 1 de Gerb (Díez-Coronel 1964-1965; Ferrández *et al.* 1991; 1991), Roques de Sant Formatge de Seròs (Díez-Coronel 1962; Colet/Gené/GIP 2005) o la recentment descoberta necròpolis de Vall de la Clamor de Soses (Colet 2006).

a) Colomina 1 (Gerb, Noguera)

La necròpolis tumulària d'incineració de la Colomina 1 es troba situada a la riba dreta del riu Segre, a 1500 m del seu curs actual. Es tracta de l'establiment funerari més septentrional dels coneguts fins a l'actualitat en la conca d'aquest riu. Concretament, la necròpolis es localitza [...] *en la partida rural del término [municipal] de Gerb denominada «Colomina», a 450 m de su núcleo urbano, en la parte alta de una terraza aluvial moderna, al pie de una línea de altos y escarpados cerros [Serra Llarga] cortados sobre la citada terraza, que descende suavemente hasta el río [Segre] [...]. Estos cerros están formados por yesos oligocénicos de un anticlinal que desde Gerp [sic] se dirige en dirección este-oeste a Alfarràs [formació Barbastro] y son la primera estribación del macizo [...] de la sierra del Motsec, antesala del Pirineo* (Díez-Coronel 1964-1965, 72-73). El lloc es troba a una altitud d'entre 243 i 250 m. L'entorn geogràfic actual ve determinat per conreus de regadiu en els fèrtils al·luvions propers al curs del riu, principalment d'arbres fruiters, que progressivament s'han intensificat pels marges laterals i que han provocat la degradació de la comunitat vegetal autòctona integrada pel romaní, les argelagues, la brolla, el timó i el garric (Ferrández *et al.* 1991, 87). Com a conseqüència d'aquesta dinàmica, que comporta el continu terrassat de nous terrenys per tal d'adaptar-los al conreu agrícola, el propietari [...] *don Juan Curià Sancho de Gerp, inició, el 13 de febrero de 1965, la nivelación de una parcela de tierra de secano para ponerla en riego, efectuando el trabajo con un potente tractor, empleando el arado subsolador para remover la tierra a gran profundidad y distribuirla después [...] con la trailla transportadora. Pronto se dio cuenta de la aparición de cenizas, «ollas» más o menos rotas, losas y piedras especialmente dispuestas. Percatándose de que podría ser algo de interés histórico, lo comunicó [...] al secretario general del Instituto de Estudios Ilerdenses, don José A. Tarragó Pleyán, con el cual nos trasladamos el día siguiente a Gerp [...]* (Díez-Coronel 1964-1965, 71). Els responsables de la secció d'arqueologia de l'Institut d'Estudis Ilerdencs van efectuar una ràpida intervenció de *salvament* durant tres dies. Aquesta operació va permetre documentar setze estructures tumulàries i rescatar trenta-tres vasos cineraris, disset dels quals es trobaven ja fora de context a causa de les remocions efectuades per la maquinària agrícola. Pel que es veu, els treballs d'anivellament agrícoles van afectar una superfície d'uns 3900 m² —situada a la part més baixa del lloc—. Cal considerar que la meitat occidental d'aquesta superfície fou completament destruïda arran de les remocions i extraccions de terres referides (Díez-Coronel 1964-1965, 73). En aquest sentit, Díez-Coronel (1964-1965, 71) reflexionà sobre la conservació d'aquest i d'altres llocs arqueològics, que es veuen afectats *«por la reciente e intensa mecanización de la agricultura en nuestro país»*, escenari habitual i comú en altres regions catalanes, que sens dubte ha condicionat i condiciona el coneixement del fet arqueològic. Díez-Coronel continua dient:

«[...] con la eficacia de los nuevos medios de cultivo de la tierra, está destruyendo cada día yacimientos arqueológicos que desaparecen en el anónimo, pero en algunos casos, menos de los que fuese de desear, se ponen de manifiesto otros que no hubiesen podido llegar a conocerse. Que esto último suceda, depende [...] del grado de cultura y civilidad de los agricultores. En la provincia de Lérida, que cuenta con el parque de maquinaria agrícola más numeroso de nuestra patria, este problema presenta caracteres más agudos. Unas veces la mayor profundidad de las labores de arado y en otras los muchos trabajos de nivelación de terrenos que permiten efectuar con gran rapidez los elementos mecánicos actuales, destrozan completamente los restos [...] que

el laboreo antiguo había respetado durante siglos. En el caso que nos ocupa [Colomina 1] se ha dado, afortunadamente, la compensación que antes indicábamos [...]».

Quant a la troballa de l'any 1965, els treballs arqueològics del *Instituto de Estudios Ilerdenses* conclouen que els enterraments cobrien totalment la necròpolis sense espais buits, tocant-se pràcticament els uns amb els altres, com en el cas de les tombes números 6 i 8 o 7 i 9, per exemple, sense que s'hagi pogut apreciar una distribució especial dels mateixos dins de l'espai funerari. Tots els enterraments tenien una obra superficial de caràcter tumulari, circular en tots els casos examinats, amb un anell exterior i un rebliment o empedrat a l'interior, i una gran llosa en el centre de l'estructura, sota la qual es trobava l'urna a una profunditat variable d'entre 55 i 70 cm, tancada amb una tapa feta amb una llosa retallada a la grandària aproximada de la boca. D'altra banda, la majoria de les urnes tenien una sèrie de petits còdols immediats a la coberta, disposats en semicercle, i a vegades altres còdols del mateix tipus a uns 30 cm, col·locats sempre en el cantó que mirava a la serra i solament en aquesta banda. També s'observa l'existència d'una gran zona de cendres que envolta el vas principal o, més generalment, a poca alçada sobre ell, sota la coberta o enllosat del cercle tumulari, de la qual cosa es dedueix que «*el cadáver era incinerado en lugar aparte, y que una vez colocadas sus cenizas y pequeños restos óseos calcinados no consumidos totalmente por el fuego, en la urna [...], y situada esta en el sitio fijado, se recogían del ustrinium todas las cenizas restantes y se depositaban donde aparecen, dentro de la obra tumularia del enterramiento*» (Díez-Coronel 1964-1965, 74). En alguns casos no existia urna cinerària, tal com passa en l'enterrament núm. 4, en aquests casos els ossos foren dipositats directament en el *loculus* o forat excavat a terra, de dimensions similars a les d'una urna normal: [...] *en el 34 existía una losa a modo de tapa sobre el hueco con cenizas, y en el 5 no apareció urna ni encontramos tampoco el hueco con cenizas de los anteriores sin urna, pero sí la zona extensa de cenizas [...]* (Díez-Coronel 1964-1965, 74). L'aixovar és escàs, només en els contenidors cineraris de les sepultures núm. 7 i 9 es va trobar un petit aixovar de bronze que pel seu estat de conservació demostrava haver sofert també l'acció del foc. Les cobertes de les urnes són de guix, calcària, calcària margosa o sorrenca. Els materials emprats en les obres tumularies són rústecs, les lloses no estan escairades ni a penes retocades. La majoria d'aquests elements lítics són d'extracció local, per exemple, el guix l'obtenien d'allà mateix, doncs la necròpolis està situada al peu d'un anticlinal de guixos oligocènics, d'altra banda, els còdols eren extrets de les properes terrasses al·luvials o de la mateixa llera del riu Segre; la sorrenca sembla ser de procedència més llunyana —havien d'anar a buscar-la a dos quilòmetres, en direcció a Sant Llorenç de Montgai, vers el nord, on acaben els guixos i es troben els afloraments sorrencs i calcaris— (Díez-Coronel 1964-1965, 76). Sobre l'antropologia, les [cendres] i petites restes d'ossos cremats, que omplien les urnes normalment fins a la seva meitat, demostren una cremació molt completa del difunt.

Díez-Coronel (1964-1965, 76) assenyala que «*en el rincón noroeste, entre el margen del banal superior i el camino*» va ser recuperat un fermall de cinturó de dos garfis. L'investigador creu que aquest objecte és força més modern que els del conjunt de la necròpolis coneguda i albira l'existència d'una fase més tardana. Quant a la cronologia global de la necròpolis Díez-Coronel reporta:

«Por la tipología de las urnas la situamos entre el período I y IIa de Vilaseca, en un nuevo período o tipología por lo menos, que hemos llamado Vilaseca Ib, que se situaría a finales del siglo IX. Por todo ello, y considerando pervivencias locales los arcaísmos apreciados, damos a esta necrópolis una fecha sobre el año 800 a.C. o anterior, prolongándose en el sector conocido hasta el Vilaseca IIa dentro del siglo VIII [...], como lo demuestra el broche de cinturón [...]».

Durant la tardor de 1987, mentre es duia a terme la intervenció de salvament que confirmaria l'existència de l'assentament coetani, Colomina 2⁹⁴, a la coneguda necròpolis (Ferrández/Lafuente 1989), Joan Curià, hereu de l'antic propietari, preveient un nou anivellament de terres a l'oest del sector condicionat 20 anys abans i havent constatat l'aparició de «*noves olles amb cendres envoltades de pedres*», oferí als Serveis Territorials d'Arqueologia de Lleida la possibilitat d'efectuar un estudi previ del terreny afectat (Ferrández *et al.* 1991a, 88; 1991b, 86). En aquest sentit, fou realitzada una intervenció d'urgència sota el patrocini del Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya i amb el suport científic de l'Estudi General de Lleida. Breument, els treballs arqueològics, realitzats sobre una superfície de 320 m², permeteren de documentar vint-i-vuit noves construccions tumulàries, de les quals deu foren completament excavades. Les prospeccions superficials fan suposar que la necròpolis es conserva en una àrea superior a l'hectàrea, consegüentment, els investigadors pensen que la seva superfície global ultrapassaria originalment els 4200 m².

L'emplaçament geogràfic de la necròpolis de la Colomina 1, en una cota lleugerament inferior a la de la zona del poblat, se situa dins del model observat en la resta de les necròpolis del Baix Segre, generalment a una distància que no sol superar els cinc-cents metres, mentre que la seva orientació, quatre-cents metres al sud de l'assentament, sembla condicionada per una qüestió estrictament topogràfica (Ruiz Zapatero 1985, 363; Ferrández *et al.* 1991b, 83).

Així doncs, a partir dels elements estructurals essencials, identificats o inferits, de què es compon una unitat funerària, els investigadors han pogut d'establir la seqüència d'accions, realitzades per la col·lectivitat que va enterrar a la Colomina 1, a l'hora d'arranjar les sepultures (Ferrández *et al.* 1991a, 96-102; 1991b, 128-130); resumim a continuació els aspectes fonamentals d'aquest procés:

Conjunt interior

1. Delimitació de l'espai destinat a l'enterrament. Segons els investigadors (1991b, 128) cal situar la col·locació del conjunt interior com posterior a la delimitació de la tomba mitjançant un anell circular de pedres clavades. Aquesta dada, però, sols pot confirmar-se de manera categòrica en el cas de la unitat 16, on la delimitació de la tomba s'acompanya del buidament previ d'una cubeta de morfologia circular sobre la qual es recolzen, parcialment clavats, els blocs de l'anell extern.
2. Preparació de l'enterrament. Excavació, en el centre d'aquest espai, d'un forat o *loculus* destinat a contenir les restes cremades de l'individu mort. El clot presenta la particularitat de tenir un perfil singular, amb la presència d'una *fornícula* al fons, desplaçada de l'eix de buidament original. La boca d'aquest forat es localitza aproximadament en el centre geomètric de l'estructura i les seves dimensions responen a l'espai mínim necessari per poder introduir-hi els diferents tipus d'osseres.

⁹⁴ L'excavació parcial de la necròpolis fou propiciada a causa de la intervenció d'urgència que de manera paral·lela es desenvolupava sobre les restes d'un hàbitat contemporani situat a uns 400 m al nord del lloc descrit. Val a dir que el poblat, del qual s'ha documentat total o parcialment un conjunt de quinze àmbits en una superfície superior als 1000 m², fou destruït un cop finalitzada la seva excavació. Segons els seus investigadors, la troballa *constituirà un obligat punt de referència en l'anàlisi dels assentaments del bronze final de la zona* (Ferrández *et al.* 1991a, 88; Ferrández/Lafuente 1989).

3. Deposició primària. Introducció, a l'interior del *loculus*, d'una urna ossera en la qual es col·loquen prèviament les restes: cendres, ossos calcinats i aixovar del difunt en el moment d'ésser cremat. Les urnes solen presentar una *osca ritual* en la seva vora i es cobreixen amb una tapa de pedra, a voltes retocada, sobre la qual s'hi ha dipositat en un únic cas un vas invertit amb una funció de doble tapadora (E-9). Dins de dues urnes, juntament amb les restes cremades, s'ha observat la presència d'aixovar metàl·lic amb evidències d'haver estat en contacte directe amb el foc. Val a dir que aquests ítems de bronze no presenten cap disposició estratigràfica específica.
4. Immobilització del conjunt principal mitjançant l'addició de pedres. Amb anterioritat a la clausura del *loculus*, els vasos cineraris són falcats de manera acurada amb còdols de petites dimensions. Aquestes pedres cobreixen les urnes des de la base fins a l'inici del coll.
5. Rebliment de la tomba. Rebliment del *loculus* amb la resta de cendres de l'*ustrinum* i segellament del conjunt amb una llosa i un nivell de sediment que prové, possiblement, del lloc on s'efectuà la cremació. En aquesta capa s'observa esporàdicament la presència de minúsculs fragments d'ítems metàl·lics interpretats, igualment, com part de la mortalla del difunt en el moment de la cremació. A més a més, en dues de les sepultures de dimensions més reduïdes (E-13 i E-15) aquest rebliment està format exclusivament per argila cremada.

Estructura perifèrica

6. Construcció de l'anell delimitador extern. Aquest està constituït per un cercle de pedres de textura uniforme, que apareixen fixades verticalment sobre el terreny. Segons els autors (1991b, 129) la seva relació d'anterioritat respecte al conjunt interior és de difícil demostració i solament pot ser avalada a partir de la conjectura, poc contrastada, que les dimensions del *túmulo* són decidides *a priori* en funció de les característiques socials del finat, i que l'organització interna de la necròpolis respon a uns criteris menys anàrquics del que tradicionalment s'ha considerat. De tota manera, es pot assegurar que aquest dispositiu és instal·lat prèviament a la construcció del conjunt exterior o estructura tumulària. La planta d'aquests cercles és circular, subcircular o lleugerament ovalada.

Conjunt exterior

7. Construcció de l'estructura central i complementària. Un cop oblidat el forat, aquest és segellat amb una pedra plana, o bé, per una capa de sediment cremat que s'escampa dins de la superfície delimitada per l'anell extern sense arribar mai a ultrapassar-lo ni a contactar-hi. En aquests darrers casos la llosa es col·loca igualment per damunt de la capa de terra cremada aproximadament en la perpendicular de la boca del *loculus*, senyalitzant la seva ubicació. Els elements constructius que s'instal·len immediatament després varien en funció de les estructures de senyalització que caracteritzen l'enterrament. Per exemple, en el cas de les sepultures amb estela es constata la presència d'una aglomeració informe de blocs, generalment de guix, que s'ubica al bell mig de la construcció, servint de suport a l'estela apuntada. La resta de tombes senyalitzades a partir d'una pedra plana o mancades de qualsevol element amb aquesta funció presenten, substituint el nucli, un empedrat horitzontal, en alguns casos doble, que s'organitza, recolzant-s'hi, dins del conjunt de l'espai que delimita el cercle extern. La textura de les pedres que conformen aquestes estructures

és variable i la seva disposició irregular, «malgrat que la pròpia planta circular dels anells externs origina sovint un efecte d'organització concèntrica que no considerem voluntària» (Ferrández *et al.* 1991b, 128-129). El que sí s'observa és que hi ha la intenció d'una construcció acurada, destinada a suprimir qualsevol espai buit entre les diferents pedres.

8. Singularització de la tomba. Determinats enterraments (50% del total) són individualitzats a partir d'elements de senyalització diferenciats: les esteles i les lloses. Quant a les primeres, apareixen *in situ* en sis tombes. Es tracta generalment de blocs sense treballar: còdols o lloses de sorrenca, que de manera ocasional són visibles fins a 30 cm d'alçada per sobre de la superfície. Se'n distingeixen dos grans tipus: esteles clavades de forma apuntada i esteles pseudoemisfèriques amb la base no enterrada. Quant a les lloses, documentades *in situ* en quatre ocasions, es localitzen igualment en el centre geomètric de la construcció tumulària. Aparentment es tracta de pedres sense treballar, de mesures variables, que es col·loquen horitzontalment per damunt dels empedrats.
9. Instal·lació d'un anell intern. Els dos elements de senyalització referits poden ser complementats amb la construcció d'un anell intern que, en una sola sepultura (E-24), apareix com a únic element de senyalització. Es tracta de cercles de còdols col·locats al damunt dels empedrats, de diàmetre inferior al de l'anell extern i concèntrics respecte d'aquest. Són generalment simples i apareixen en relació amb les sepultures de majors dimensions. L'enterrament més gran de la necròpolis (E-2) presenta dos anells interns.
10. Cobriment. El conjunt de l'obra, d'alçada mai superior als 20 cm si s'exclou l'estela, és rematat per una fina capa de grava que s'observa exclusivament dins del cercle que delimita l'anell extern. Val a dir que aquest nivell només deixa visibles, des de l'exterior, determinats elements de l'estructura central: l'estela o la llosa i l'anell intern.

Els investigadors consideren el diàmetre de l'estructura tumulària com una de les variables determinants en la composició morfològica dels enterraments. L'agrupament en intervals de les mesures recollides ha permès de diferenciar cinc grups a partir dels seus diàmetres (Ferrández *et al.* 1991b, 130): 1 (1,10 i 1,80 m 32%), 2 (1,80 i 2,50 m 20%), 3 (2,50 i 3,20 m 36%), 4 (3,20 i 3,90 m 8%) i 5 (4,60 i 5,30 m 4%). Respecte a l'estructura externa, cal diferenciar: estructures tumulàries amb estela, estructures tumulàries amb llosa i túmuls sense cap element de senyalització. En síntesi, se n'han diferenciat tres tipus d'enterrament:

Tipus 1

Està constituït per un únic túmul de grans dimensions (E-2), de 5 m de diàmetre. Aquest tipus és excepcional en el conjunt de la necròpolis. Presenta estela i doble anell intern. Correspon al grup cinquè de l'agrupació en intervals (Ferrández *et al.* 1991a, 105, fig.7; 1991b, 130).

Tipus 2

Està constituït per les estructures associades indistintament amb la variable llosa i amb l'absència d'elements de senyalització, per bé que hi ha un únic cas amb estela. Corresponen als grups segon i quart de l'agrupació en intervals (Ferrández *et al.* 1991a, 105, fig.8; 1991b, 130).

Tipus 3

Està constituït per les estructures més petites i les de mida mitjana, les quals no solen presentar cap element identificador o s'associen preferentment amb la variable estela. Hi ha una única sepultura amb llosa vista.

La similitud constructiva de les unitats documentades permet interpretar que la necròpolis de la Colomina va ser utilitzada per individus que compartien pautes culturals comunes, amb tota seguretat per persones d'una mateixa comunitat, probablement del poblat homònim o dels encontorns. Aquesta conjectura és avalada per dos fets: la semblança dels artefactes exhumats en ambdós jaciments i la seva proximitat geogràfica. Quant a la categorització social de l'establiment, els investigadors suposen que aquests poblats podrien correspondre a clans, àdhuc que la seva agrupació s'inclouria en l'esfera superior de la tribu. El registre funerari ofereix en aquest context la fesomia d'una societat igualitària, amb una feble estratificació social, no exclosa de figures institucionalitzades o d'estatus de prestigi tipus cabdill (Ferrández *et al.* 1991b, 137-138). Aquesta proposició es avalada per l'existència d'estructures tumulàries de diferents dimensions i la presència de variants quant a la morfologia i/o la manera de senyalitzar els enterraments. En aquest sentit, cal destacar l'aparició d'un únic túmul de grans dimensions (E-2), majors a les observades en la resta de la necròpolis. Un fenomen semblant s'observa en necròpolis tumulàries d'altres zones dins d'un horitzó cronològic més tardà, del ferro inicial. En aquestes necròpolis es verifica la presència de clústers que reproduïen dos models organitzatius diferents: un túmul central, de dimensions considerables, i diversos túmuls satèl·lits al voltant, de mides més reduïdes, i diversos túmuls de característiques similars. Sembla ser que aquestes agrupacions apareixen normalment separades espacialment i no semblen ser excloents. Ambdues s'interpreten com possibles "clústers familiars" i la presència d'estructures tumulàries centrals no sembla implicar connotacions de jerarquització social, atès que els aixovars i ossaris apareguts són idèntics a la resta, ans al contrari, aquests enterraments centrals de dimensions considerables podrien correspondre a persones destacades socialment per estatus, relacionades amb el caràcter ancestral del mort dins d'un mateix llinatge (Ferrández *et al.* 1991b, 138). Els investigadors destaquen l'agrupació d'estructures tumulàries del tipus tres formant clústers de dos o tres unitats: [...] *en aquest context resulta temptador [...] no considerar la hipòtesi que el parentiu esdevé el factor determinant d'aquestes associacions, les quals reflectirien el propi paper de la cèl·lula familiar com a element d'integració social de l'individu [...].* Conseqüentment, els diferents tipus de tombes denotarien les diferències identitàries dins de la pròpia institució familiar; tanmateix, la presència de tombes excepcionals podria manifestar la seva inclusió dins d'una organització de tipus suprafamiliar (Ferrández *et al.* 1991b, 139).

Quant a la cronologia de la necròpolis, els únics elements de datació són la cultura material mòble. Els vasos exhumats coincideixen fonamentalment amb els materials ceràmics documentats en la intervenció de 1965. Així doncs, la proposta de datació realitzada pels investigadors (1991b, 139) se situa en la mateixa línia que la dels investigadors precedents (Díez-Coronel 1964-1965, 92-93; Ruiz Zapatero 1985). L'àrea excavada podria situar-se dins d'una forquilla cronològica compresa entre mitjan segle IX aC i mitjan segle VII aC (850-650 aC), coincidint, segons els autors, amb les darreries del BF IIIa i el BF IIIb, plenament dins dels anomenats CCUU recents segons la sistematització del professor Gonzalo Ruiz Zapatero (1985).

b) Besòdia (Seròs, Segrià)

La necròpolis tumulària d'incineració de Besòdia es troba situada a la riba esquerra del Segre, sobre una de les seves terrasses, a 300 m del seu curs actual, i a uns 500 m al sud-oest del nucli urbà de Seròs. El jaciment no ha estat mai excavat i només s'han recuperat algunes urnes escadusseres, abans de la destrucció total del

lloc (Ferrández *et al.* 1991a, 90, fig.1). Segons el professor José Luis Maya (1981, 364) el jaciment fou destruït pel propietari del terreny. Alguns dels materials que n'extragueren foren cedits al llavors metge de Seròs, qui anys més tard els entregà al també metge M. Camps, d'Alcarràs, arqueòleg afeccionat, que a l'hora n'informà el professor Maya, qui va fer l'estudi de les peces (Maya 1981, 364-368; Vázquez 2000, 66-67).

Es veu que el professor Maya realitzà diverses visites al jaciment. En una d'aquestes visites foren localitzades algunes estructures arqueològiques aparentment intactes, no afectades per l'explotació agrícola. Sembla ser que es tractava d'una necròpolis tumulària, d'estructures principalment circulars. Es desconeix la composició i organització dels enterraments. Tampoc es coneix l'ocupació a la qual podria pertànyer la necròpolis, per bé que Maya apuntà una possible relació amb el proper poblat de Valldemora I de Seròs (Maya 1978, 87). Tot i la manca de dades objectives, els materials estudiats ofereixen la idea d'una necròpolis extensa i duradora. No ens allargarem en la descripció morfològica de les ceràmiques, ans ens remetrem a la publicació que va fer el professor Maya (1981, 365-368) i la posterior revisió de María Pilar Vázquez (2000, 66). Així doncs, per a Maya la cronologia d'aquest jaciment podria situar-se dins d'una forquilla cronològica compresa entre els segles X-IX aC (1000-800 aC) i els inicis del segle VII aC. Prenent com a partida els treballs de Maya, Gonzalo Ruiz Zapatero (1985, 328-331) establí les següents fases d'aquesta necròpolis: Besòdia I (900-800 aC) vasos 1 i 2, Besòdia II (800-750 aC) vasos 3 i 4, i Besòdia III (750-650 aC) vas 5. Actualment se n'accepta una datació de 900-650 aC (CC UU recents) (Ferrández *et al.* 1991a, 90, fig.1).

c) Les Escorres (Llardecans, Segrià)

El jaciment en qüestió es troba situat en el lloc de Les Escorres, muntanya localitzada en les proximitats de la carretera C-230a (Llardecans - Torrebesses), en un esperó o tossal d'uns 440 m d'altitud. Segons M. Almagro Basch (1952, 184 i 236-237) la necròpolis fou descoberta per J. Colominas l'any 1930. Sembla ser que es van documentar un total de trenta vasos cineraris, ubicats a l'interior de cistes construïdes amb lloses. D'aquests materials no se'n sap gaire res, les dues urnes que es conserven al MAC Barcelona corresponen segons el Sr. Almagro a una intervenció arqueològica posterior, realitzada per l'Institut d'Estudis Catalans un parell d'anys després. Les dades sobre aquest descobriment són força contradictòries, per exemple, Rodrigo Pita Mercè⁹⁵ (1964-1965, 301) apunta que la troballa fou fortuïta:

«[...] al practicar unos agujeros para plantar olivos en el declive o falda oriental de dicha altura, aparecieron dos urnas de incineración, que fueron vendidas a un anticuario, finalmente pasaron al Museo Arqueológico de Barcelona, donde fueron estudiadas por el Profesor Bosch Gimpera, que rápidamente se trasladó a Llardecans para ver el lugar del hallazgo, y comenzó una pequeña excavación de una parte del campo de urnas. Según noticias⁹⁶, se encontraron otras diecinueve urnas que pasaron al Museo Arqueológico de Barcelona [...]».

Quant a les circumstàncies i l'abast de la troballa Rodrigo Pita Mercè (1964-1965, 301-302) reporta:

⁹⁵ Magistrat i "home de molts talents", historiador i arqueòleg (1925-2018). L'any 1989 va ser ponent de l'anomenada sentència de la minifaldilla...

⁹⁶ Noteu la incertesa de la notícia.

«[...] por noticias recibidas de testigos de estas catas⁹⁷, sabemos que las urnas aparecían casi enteras, a menos de medio metro de profundidad, en tierra de labor, y sólo protegidas por tres o cuatro piedras, sin obra tumularia de consideración. Queda bastante zona del campo de urnas por excavar. Las dos urnas primeramente halladas [...] corresponden al período llamado de Llardecans, o Vilaseca II, de la Primera Edad del Hierro [...]. En el año 1962 el Cura ecónomo de Llardecans [...] por indicación nuestra realizó diversas averiguaciones sobre las circunstancias del hallazgo de las urnas en 1934, y realizó prospecciones de nuevos yacimientos que pudieran interesarnos. [...] en la parte más alta de Les Escorres [...] se vieron trazas de círculos de piedra, parecidos a los túmulos de Sant Formatge, en Seròs. [...] se lograron ver varios círculos de piedra, de diámetro por lo general inferior a los círculos de Seròs y contruidos de piedras también por lo general de mayor tamaño [...]. Había asimismo algún trazo de círculo de mayor diámetro, acaso de unos 3 metros, [...] que después pensamos podían igualmente ser túmulos. No pudimos hallar restos de la cerámica de las urnas de incineración de estos círculos tumularios, que en el centro sólo presentaban abundantes restos de ceniza, pero sin cerámica. [...] Este yacimiento presenta bastante complejidad, ya que hay indicios de un «hábitat» [...]; en el centro arriba los restos de círculos tumularios posiblemente anteriores al campo de urnas encontrado en el año 1934 [...]».

Posteriorment, vers l'any 1962, el llavors capellà de Llardecans realitzà *prospeccions* a la zona, però no va ser fins el 1976 que va acompanyar el professor Maya i Díez-Coronel al lloc de la troballa. És en aquest moment que els arqueòlegs adverteixen l'existència d'una necròpolis tumulària saquejada i alguna resta més, de difícil avaluació. A principis de la dècada de 1980 el professor Maya realitzà una revisió dels inventaris del Museu Arqueològic de Barcelona a la recerca de les dinou urnes mencionades per Pita (1964-1965, 301) i només va localitzar les dues urnes citades anteriorment (Maya 1982, 121). Segons Maya (1982, 122): [...] *no hay duda de que lo que hoy conocemos no es más que una mínima parte del conjunto original que, a juzgar por las sucesivas excavaciones y hallazgos fortuitos e incluso por las destrucciones realizadas, [...] debía ser bastante numeroso [...]*. L'investigador (1978; 1982) aclareix que la necròpolis havia d'estendre's pels vessants del turó de Les Escorres i concretament per l'aiguavés oriental, a més de per la mateixa zona alta «*donde hoy puede verse aún algún túmulo*». És precisament en aquesta zona alta situada en el terç més occidental del monticle on Maya documentà un conjunt d'estructures tumulàries mitjanament conservades:

Túmulo núm. 1

Es tracta d'un túmul de morfologia subcircular, les distàncies màximes del qual entre els punts exteriors del seu anell són 1,45 i 1,52 m respectivament. L'obra es compon de pedres calcàries, d'extracció local, clavades de cantell i a vegades fragmentades per l'erosió. Segons l'autor (1982, 122): *en nuestra visita de 1976 apenas se apercibía su mitad oriental y el hoyo de violación resaltado por las filtraciones de lluvia, pero en otra que realizamos en 1981 quedaban al descubierto algunas de las piedras occidentales, antes no visibles*. A causa de la recerca clandestina s'havia estret la part central del túmul, dipositant bona part d'aquesta massa en un lateral i podent apreciar en ella restes òssies calcinades, cendres, algun fragment de ceràmica i pedres.

Túmulo núm. 2

Fou localitzat a menys d'un metre de distància de l'anterior, a ponent. Es tracta d'un túmul circular d'1,64 m de diàmetre. Estava millor conservat que el núm. 1, posseint encara la major part del seu anell extern. L'obra

⁹⁷ En referència als treballs realitzats pel professor Pere Bosch i Gimpera.

estava composta per pedres calcàries i sorrenques, d'extracció local. Segons l'autor (1982, 123): *la violación profundizó al menos hasta 0,54 m. desde el nivel inicial del suelo, consiguiendo dar con [...] el enterramiento*. Per tant, cal considerar l'existència d'una fossa d'enterrament o *loculus*, excavada a uns 50 cm de fondària de la superfície, la qual contindria el dipòsit funerari amb les restes cremades del mort.

Estructures núm. 3 i 4

Possibles estructures tumulàries. Ambdues foren localitzades en les proximitats de la plataforma calcària del sud-oest. Segons l'investigador (1982, 123): *no se pueden definir por conservar a la vista sólo algunas piedras que delimitan el hoyo de búsqueda*.

Estructura núm. 5

Localitzada al nord de les estructures núm. 3 i 4. Es tracta d'una "*construcció*" de la qual pràcticament no es conservava més que el forat de l'excavació clandestina, amb abundants cendres (Maya 1982, 123).

Estructura núm. 6

Possible estructura tumulària, localitzada més al nord-oest. De majors dimensions que les altres sepultures. Es trobava completament deformada com a conseqüència d'una excavació exhaustiva (Maya 1982, 123).

De manera global, les estructures tumulàries de la necròpolis de Llardecans són circulars o subcirculars, amb diàmetres que podrien situar-se entorn del metre i mig, per bé que Rodrigo Pita (1964-1965, 302) descriu la possibilitat d'existència d'algun anell proper als tres metres de diàmetre. Quant a l'organització interna de les sepultures sembla que l'única referència clarificadora és la que ens proporciona Almagro Basch (1952, 184), qui indica que les urnes estaven protegides per lloses formant caixes de les dimensions del vas, equivalents a les cistes descobertes en diverses necròpolis de l'àrea lleidatana (Maya 1978, 91). Es desconeix l'existència de cobertes de pedra, com es freqüent en aquestes necròpolis del Segre-Cinca, o si l'ossera estaria protegida amb una tapadora ceràmica. En aquest sentit, el professor Maya (1982, 123) reporta el següent: [...] *como supusimos inicialmente. La no existencia de certeza absoluta de que la pieza dibujada por Almagro sea de la necrópolis nos hace que no aceptemos como segura esta posibilidad escasamente conocida en las necrópolis de la provincia*⁹⁸. En un altre ordre de coses, hom ha qualificat Llardecans com "camp d'urnes", convé aclarir que aquesta designació seminal no sembla tenir una base sòlida, segons Maya (1982, 123-124) deriva d'un coneixement primerenc del jaciment i d'una època en la qual els camps de túmuls lleidatans no havien estat verificats. Almagro Basch només al·ludeix a la protecció de lloses, mentre que Rodrigo Pita (1964-1965, 302) reserva el terme «*campo de urnas*» per a referir-se a les troballes antigues, que ell no va conèixer de primera mà, i que segons testimonis poc qualificats dels forats practicats, anteriors a 1936, apareixien uns recipients només protegits per tres o quatre pedres i sense obra tumulària de consideració. Així doncs, l'erudit lleidatà va diferenciar les restes realment visibles com camp de túmuls, de l'hipotètic camp d'urnes que ningú dels seus divulgadors va conèixer directament (Maya 1982, 124). No ens allargarem en la descripció morfològica del material ceràmic, sinó que ens remetrem a la publicació del professor Maya (1982, 125-128). A partir de les ceràmiques —urnes de perfil en *essa* suavitzada i decoració en *espina de peix*— l'autor situa la necròpolis tumulària de Les Escorres en el bronze final III, entre el 900 i el 750/700 aC, o segons terminologia adaptada per Almagro Gorbea i Ruiz Zapatero (1985), CCUU recents.

⁹⁸ En referència a l'existència del binomi VC + T.

d) Montfriu (Aitona, Segrià)

Necròpolis d'incineració tumulària situada a tocar de la part baixa del tossal principal de la serra de Montfriu, sector oriental, molt a prop del poblat homònim. El lloc es troba molt deteriorat per l'erosió, les accions dels clandestins i la repoblació del Instituto para la Conservación de la Naturaleza (ICONA). La necròpolis estava constituïda per almenys quatre estructures tumulàries de morfologia circular. A causa de la intensa activitat dels clandestins no es conserven les urnes. Els túmuls estaven construïts amb pedres de mida petita sobre el terreny rocós natural, proper a un aflorament de roca sorrenca on hi ha gravats rupestres. La necròpolis es troba totalment destruïda (Vázquez 2000, 71-72). Ens consta que el professor Maya va realitzar prospeccions per la zona. De resultes d'aquestes visites l'investigador (Maya 1981, 354-356) va documentar quatre túmuls i encara va poder recuperar alguns fragments de ceràmica, restes òssies cremades i un escadusser fragment de bronze. Els quatre túmuls identificats són de morfologia circular, amb diàmetres màxims que no depassen en cap cas els dos metres (Maya 1981, 354, làm. XX). La descripció que ofereix Maya de les estructures és la següent:

Túmulo núm. 1

Es tracta d'un túmul de morfologia circular, que Maya documentà poc després que fos destruït. Entre la terra remoguda pels excavadors furtius encara va trobar restes de cendres amb ossos fragmentats i calcinats. Dins del que seria el nucli localitzà diversos fragments de ceràmica (Maya 1981, làm. XX, núm. 1).

Túmulo núm. 2

Túmulo de morfologia circular, en el qual es van recuperar alguns ossos i diversos fragments de ceràmica que podrien haver pertangut a una urna de grans dimensions (Maya 1981, làm. XX, núm. 2).

Túmulo núm. 3

Restes d'una estructura tumulària probablement de morfologia circular, en la qual es van documentar alguns ossos, diversos fragments de ceràmica i dos bocinets de bronze que segons Maya podrien haver pertangut a un braçalet cintat de secció rectangular (Maya 1981, làm. XX, núm. 3).

Túmulo núm. 4

Restes d'un possible enterrament: cendres, ossos cremats i tres fragments escadussers de ceràmica.

Sobre la cronologia de la necròpolis, els materials de què es disposa fan pràcticament impossible, òbviament, la datació de la troballa; els investigadors han recorregut a la sincronia amb el poblat homònim per efectuar una aproximació cronològica, establiment del qual tampoc es disposa de restes especialment significatives, tot i que sembla que es pot datar a començament de la *cultura dels CCUU* (Vázquez 2000, 72). En síntesi, els autors situen la necròpolis de Montfriu entre el 950 i el 800 aC (Ferrández *et al.* 1991a, fig.1).

e) Torre Filella (Lleida, Segrià)

La necròpolis en qüestió es troba situada en el terme municipal de Lleida, terme agrícola de Coma Vaquera, i al costat de Torre Filella, que queda emplaçada en el costat oriental de la carena del Puig Pelegrí, que forma la segona terrassa del marge dret del riu Segre. El jaciment es localitza entre la carretera general de Madrid a

Barcelona, a l'alçada del quilòmetre 459, i la carena allargada de l'esmentada muntanya, immediatament al darrere del mas homònim, en un tros quadrat de terra. Va ser precisament durant les tasques d'anivellament d'aquest predi quan van aparèixer casualment les sepultures i els materials (Pita/Díez-Coronel 1964-1965, 251). Cal remarcar que la necròpolis es localitza en les proximitats del poblat prehistòric de Puig Pelegrí, que queda a uns tres-cents metres cap a l'oest, i segons els autors (1964-1965, 251) «[...] *esta necrópolis estuvo relacionada con dicho poblado, en una fase de población bastante primitiva*». Quant a les circumstàncies del descobriment Pita i Díez-Coronel (1964-1965, 251 i 253) reporten:

«[...] *La necrópolis de Torre Filella fue hallada casualmente por el dueño de la finca, realizando con tractores trabajos de nivelación agrícola, hacia el año 1960. Advertido de tales hallazgos el médico don Manuel Camps Clemente, se personó en el lugar, estudiando, en lo que quedaba y en lo posible, los restos de tumbas y materiales, que ahora se publican [...]. En los trabajos con tractores se destrozó casi toda la cerámica y las tumbas, y sólo se han podido salvar fragmentos de unas pocas urnas. Los mejores fragmentos se conservan en el museo del Instituto de Estudios Ilerdenses, en Lérida, expuestos al público*».

Pel que sembla, segons els autors (1964-1965, 251-253), en total van aparèixer una vintena d'enterraments, tots de característiques semblants. Segons referències presencials, com el propietari del terreny i la persona que conduïa el tractor, i les dades proporcionades pel doctor Manuel Camps, que va tenir coneixement de la troballa abans que Pita i Díez-Coronel, sabem que originàriament la necròpolis es trobava en un lleuger talús, que va ser rebaixat per la maquinària agrícola. Segons referències, les tombes aparegueren a una fondària variable, generalment entre 0,50 i 1 m, més o menys a manera de «[...] *pozos de ceniza, o de tierra mezclada con ceniza*». Mancaven gairebé per complet d'obra tumulària al voltant i «*en ninguna ocasión aparecieron túmulos propiamente dichos o al menos no se apreciaron*». Quant als conjunts principals, les urnes romanien únicament protegides per una llosa de pedra. Els vasos apareixien envoltats d'una capa de material cendrós —de forma circular i amb un diàmetre aproximat d'1 m— (Pita/Díez-Coronel 1964-1965, 254-255). Només en dos o tres casos es va poder observar un embolcall o protecció de pedres: «*en la base, una laja o lámina de piedra; alrededor, un pequeño círculo protector, muy estrecho, de cantos rodados grandes o piedras del país. Encima, otra laja de piedra, de cobertura. Toda la disposición general era la de una cista [...] cilíndrica, pequeña y para dar alguna protección a la urna. En todos los casos parece que se trataba de cistas y que no existían obras tumulares propiamente dichas*» (Pita/Díez-Coronel 1964-1965, 254-255, fig.2 i 3). Com ja s'ha dit, al voltant de cada urna, «*y señalizando cada tumba*», existia una àrea de cendres que delimitava la unitat sepulcral. Segons el professor Maya (1978, 86) podria tractar-se d'una variant funerària a mig camí entre els camps d'urnes i els camps de túmuls, per contra, el professor Ruiz Zapatero (1985, 332-335 i 347) considerà la possibilitat que es tractés d'una veritable necròpolis tumulària i que els treballs agrícoles desenvolupats en la zona haguessin destruït els túmuls.

«*En total aparecieron, según nuestros cálculos, unas veinte tumbas [...]*» (Pita/Díez-Coronel 1964-1965, 251). De totes maneres, només foren recuperades cinc urnes, totes elles fragmentades, tres recollides pel doctor Manuel Camps i altres dues recollides per Pita i Díez-Coronel. No es van recuperar objectes metàl·lics. La cronologia de la necròpolis es basa en la tipologia de les esmentades urnes: de forma bicònica amb carenes anguloses, vores convexes, colls indiferenciats, bases planes i decorades amb acanalats horitzontals. Els investigadors classificaren aquests materials en el període Vilaseca IA per als CCUU tarragonins. Segons els autors (1964-1965, 257), la inexistència d'elements de bronze, i la presència, superficial, d'algun «*cuchillo de*

sílex» són igualment indicaris de la cronologia atorgada. Ferrández *et al.* (1991, fig.1), situen la necròpolis de Torre Filella en els CCUU antics (950-900 aC).

f) Pedrós (Seròs, Segrià)

Aquesta necròpolis està situada a 12 km del municipi de Seròs i a 8 km de Maials. Per accedir al jaciment s'ha d'agafar la carretera de Seròs a Maials (C-242), i a uns 18 km del poble de Seròs agafar el camí de la *Minería del Bajo Segre* S.A.—també conegut com camí de la Barca o de la Mina dels tres Amics— que és l'antic camí a la població d'Almatret. La necròpolis es troba a banda i banda del camí, per damunt de tot en el costat dret, i s'estén vers el cim d'un turó. Ocupa una gran extensió de terreny al nord-est del poblat homònim⁹⁹, cobreix un tàveg situat entre un planell al nord-oest i un puig allargassat a l'est. Hom estima que la necròpolis tindria 1,40 ha. Les prospeccions realitzades fan suposar l'existència d'unes dues-centes estructures tumulàries com a mínim, de les quals foren excavades trenta-dues (Maya/Díez-Coronel/Pujol 1975, 611-622)¹⁰⁰. Els resultats de la intervenció van ser publicats en un article general del jaciment, per bé que la necròpolis ha estat citada en molts treballs de síntesi (Maya 1978; 1984; Rovira 1978; Rodríguez Duque 1980) i es considerada clau per al coneixement dels camps de túmuls del bronze final lleidatà.

En síntesi, segons la morfologia de l'estructura externa, les estructures tumulàries poden ser de dues menes: circulars o poligonals. Els túmuls de planta circular representen la majoria de les estructures excavades, el 71,87% (vint-i-tres enterraments de trenta-dos). Aquest primer conjunt consta d'un anell extern compost per blocs calcaris disposats generalment de manera vertical, amb un diàmetre màxim que oscil·la entre 1,40 m i 2,70 m; l'interior d'aquest cercle està conformat per pedres de calcària similars a les anteriors o de mida més petita i per sediment. L'aspecte extern del segon grup recorda el de les cistes d'inhumació, per bé que s'ha verificat que les tombes contenien incineracions; les seves dimensions pel que fa al lateral més llarg oscil·len entre un i dos metres. Segons l'estructura interna, les tombes poden d'ésser classificades de quatre maneres (Maya/Díez-Coronel/Pujol 1975, 611-622; Vázquez 2000, 73):

A. Enterraments amb una única urna ubicada directament sobre la superfície del terreny o sobre un enllosat, amb dispersió de centres i d'ossos calcinats al voltant. Aquest fenomen es produeix amb independència de la morfologia externa de l'estructura tumulària.

B. Enterraments amb una única urna protegida per una caixa o cista, construïda amb lloses de pedra calcària i revestiment d'argila. La seva morfologia és diversa: quadrada, poligonal o octagonal. De manera ocasional, les cistes poden presentar una coberta de pedra. Quant al conjunt principal, les urnes poden anar cobertes o no, amb una tapadora de pedra de forma circular. Aquest fet es produeix amb independència del cobriment

⁹⁹ El poblat de Pedrós es localitza a escassos 500 m de la necròpolis, al sud-est de la mateixa, en el lloc on hi ha una església del segle XVIII en ruïnes. L'any 1973 es va fer una cala de sondeig, en les proximitats de la construcció moderna, que va donar com a resultat la documentació d'un nivell del bronze final. Hom ha relacionat ambdues ocupacions, segons el professor Ruiz Zapatero (1982, 198) «*las relaciones geográficas entre poblados i necrópolis vienen expresadas generalmente por la distancia entre ambos. Distancia que parece siempre inferior a los 500 m. [...] Éste es el caso de las necrópolis tumulares de Montfíu y Pedrós [...]*».

¹⁰⁰ La necròpolis fou localitzada l'any 1971 i es va procedir a la seva excavació entre 1973 i 1974. Els seus materials es troben dipositats a l'Institut d'Estudis Ilerdencs (Barco 2001, 2).

de la cista. Aquest model intern es dona en els túmuls de tipus circular, per bé que en l'estructura tumulària número 6, de morfologia rectangular, es documentà una cista el·líptica, inscrita en el rectangle extern.

C. Enterraments amb dues urnes protegides per sengles cistes. D'aquest model només es coneix un cas, que correspon a una estructura circular. Les urnes foren protegides respectivament per caixes pentagonals, amb un costat comú a totes dues.

D. Enterraments compartimentats amb dos vasos separats entre ells per un muret de pedres que subdivideix l'interior en dos espais diferenciats. Se'n coneixen quatre casos, dos pertanyen a anells externs circulars i els altres dos a poligonals.

Quant al ritual, es tracta d'incineracions majoritàriament secundàries, realitzades en una pira o *ustrinium*. Hi ha, però, indicis que demostren l'existència d'un costum alternatiu. En aquest sentit, cal destacar l'estructura núm. 6, la superfície de la qual presenta símptomes de rubefacció, per la qual cosa sembla que la incineració es podria haver efectuat *in situ*, allà mateix. En un altre ordre de coses, la troballa de fauna cremada, entre les restes dels túmuls núm. 18, 41 i 44, fa pensar a Maya (1976, 211-213) en l'existència d'ofrenes d'aliments o altres matèries que serien cremades en la mateixa pira.

Quant al mobiliari metàl·lic, cal destacar la recuperació de diversos fragments de bronze pertanyents a ítems relacionats amb l'abillament personal: braçalets cintats i anelles, molt deteriorats per la cremació. Cal fer una especial referència a un ganivet de ferro tipus Gran Bassin I, aparegut en el túmul rectangular número 6, que ha estat datat per Ruiz Zapatero (1985, 328) a mitjan segle VII aC, així com també, un conjunt de braçalets de bronze cintats i enllaçats, formant una cadena, dipositats sota el fons del vas, que segons el professor Maya (1986, 43) tindrien la condició d'objectes valuosos o d'una especial significació. D'una altra banda, convé fer ressaltar l'existència d'un torques de bronze, exhumat per clandestins i estudiat posteriorment pel professor Maya (1976, 211-213), datat entre finals del segle VIII aC i el segle VII aC. La cronologia del jaciment es basa en les característiques tipològiques dels vasos exhumats. Els seus investigadors (Maya/Díez-Coronel/Pujol 1975, 621; Maya 1976, 213) situen la necròpolis entre els segles VIII aC i VII aC (800-600 aC); entre els CCUU recents i els CCUU del ferro. Hom ha apuntat la possibilitat, en base a la tipologia de l'urna 14, de situar l'inici de la necròpolis en el segle IX aC (Vázquez 2000, 74).

g) Roques de Sant Formatge (Seròs, Segrià)

És una de les necròpolis més importants del territori català. Es localitza en el terme municipal de Seròs. La seva singularitat ve donada per l'existència, si més no, de quatre camps de túmuls i un poblat ibèric emplaçat en un tossal que domina les esmentades necròpolis (Colet/Gené 2005, 151-166). Segons Díez-Coronel (1962, 22): «*con ocasión de extraer tierras para reparar un camino en la partida rural de les Roques, del término de Seròs [...], durante el transcurso [...] de 1962-63, se puso de manifiesto de forma casual una necrópolis de incineración con unas complejas sepulturas de tipo tumular [...]*». La necròpolis s'emplaçava en un terreny no conreat, pertanyent al comú, a menys d'un quilòmetre del nucli urbà, a l'est del mateix, des d'on té accés per un camí que neix en la carretera que condueix al poble de Massalcoreig. El conjunt arqueològic es localitza en les proximitats de la riba dreta del riu Segre, a 1500 m del seu curs actual i a una altitud d'uns 150 m. Els diferents camps de túmuls es localitzen en els contraforts de la part exterior i interior de les vessants de la primera terrassa del marge dret del riu. Aquests terrenys pertanyen a les terrasses fluvials de la confluència

entre el Segre i el Cinca. La seva ubicació és estratègica, atès que permet amb facilitat controlar les planúries al·luvials més fèrtils que s'estenen aigües avall i les condicions mediambientals són immillorables per alguns conreus (Colet/Gené 2005, 153). La necròpolis es localitza a 8 km al sud-oest del poblat ibèric del Gebut, a 2 km de la Torre dels Moros, torre romana d'època republicana situada al sud-oest de la necròpolis, i a 0,2 km del poblat ibèric localitzat l'any 1944 per Rodrigo Pita Mercè¹⁰¹ —Roques de Sant Formatge A—.

Quant a la història de la troballa no ens estendrem gaire, ens remetem a la monografia de Rodrigo Pita i Luis Díez-Coronel (1968, 3-7). El lloc arqueològic fou descobert entre els anys 1943 i 1944 per Rodrigo Pita Mercè en el marc d'unes prospeccions fetes en aquella zona. L'any 1963 amb motiu dels treballs «*de reparación de un camino vecinal en el sector de Roques de Sant Formatge, [...] al buscar piedra para recebar el pavimento, apareció una obra tumular y en el interior una urna entera. El asombroso hallazgo se difundió y suscitó la natural curiosidad, personándose en el lugar [...] el ayudante del Servicio de Excavaciones, Don José Dago Aresté, que en compañía de otras personas estudiaron los hallazgos y obras tumulares y dieron cuenta de todo ello al diputado provincial de Lérida y consejero del Instituto de Estudios Ilerdenses, Don Antonio Hernández Balmes, quien percatándose de la importancia de lo encontrado, lo comunicó a las autoridades provinciales y a los servicios técnicos competentes, iniciándose así en enero de 1963, unos previos trabajos de excavación y de reconocimiento general del sector a cargo de los arqueólogos del Servicio de Excavaciones Arqueológicas y del Instituto de Estudios Ilerdenses*» (Pita/Díez-Coronel 1968, 4-5). Els treballs de prospecció van donar com a resultat la localització i documentació de vint-i-dos punts d'interès arqueològic, de major o menor entitat, entre els quals destaquen el punt A, que correspon a l'esmentat poblat (Díez-Coronel 1962, 203-204; Pita/Díez-Coronel 1968, 8), i els punts F, G, H i N, que corresponen a les necròpolis tumulàries. A banda d'aquestes localitzacions, que són en les quals es van fer excavacions sistemàtiques, hi ha un conjunt de llocs, designats amb les lletres I, J, K, L, M o V, que els autors (Pita/Díez-Coronel 1968, 11 i 13) qualifiquen de probables camps de túmuls, per exemple, quant al punt M els investigadors reporten que «*a unos 150 m. al NW del campo F y en un escalón superior del mismo, en la margen derecha y alta del barranco o valle en el que se halla el campo I, aparecen en superficie rastros de tumbas con túmulo, pero no han sido comprobadas sus características*». Hom ha posat seriosament en dubte l'atribució d'aquests punts (Rodríguez 1980, 144 i 147), puix que en prospeccions posteriors no s'han trobat evidències significatives de les restes denunciades.

L'any 1970 el professor E. Junyent va realitzar un sondeig estratigràfic en el cim del tossal on se situa el punt A (Junyent 1973). L'any 2001, en el marc d'una sèrie d'intervencions arqueològiques promogudes pel Consell Comarcal del Segrià, es decidí de manera conjunta amb el Servei d'Arqueologia del Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya intervenir en el camp F, amb l'objectiu de recuperar la planta de la necròpolis i adequar el jaciment per tal de fer-lo visitable (Colet/Gené 2005).

¹⁰¹ Segons Díez-Coronel (1962, 203-204): «*poblado, muy rico de materiales y potencia estratigráfica y con unas dimensiones de 85 m. de largo por 30 de ancho máximo, está emplazado sobre un cerro de abruptas laderas, en la primera línea de colinas y terrazas paralelas al río Segre y a 80 m. de altura sobre su cauce, debe tener un sustrato hallstático antiguo, como sucede con otros tantos de la ribera del Segre [...]. Lo corrobora el haberse encontrado en las faldas del cerro coronado por el poblado algún que otro fragmento de cerámica a mano con decoración de surcos acanalados [...]*». Díez-Coronel continua dient: «*[...] por su situación, no hay duda que la necrópolis corresponde al referido poblado, que, dentro de la partida de les Roques, recibe el nombre particular de Roques de Sant Formatge [...]*».

Camp F

Aquesta necròpolis està situada en una llenca de terreny localitzada sobre el peu de mont del vessant oest del tossal de les Roques (puig bessó del de Roques de Sant Formatge). La necròpolis ocupa «*un altozano a media altura, en la base de la altura C y al norte de la misma, con una extensión de 3000 metros cuadrados, perfectamente configurado e individualizado [...]*» (Pita/Díez-Coronel 1968, 9). Queda a una distància d'entre 250 i 300 m del poblat homònim, vers el nord-oest i a la vista d'aquest. Se'n comptabilitzaren un total de 200 unitats funeràries sense que, segons els autors (1968, 14), s'esgotés el jaciment, és a dir, la necròpolis podria ser molt més gran; hom calcula que podrien existir més de 400 enterraments. D'aquestes estructures, 50 es localitzen en el sector occidental, que és el millor conegut, i del qual sembla ser que es van excavar unes 40. Quant a la resta de sepultures no es va realitzar més que una neteja superficial. Convé destacar que del total inventariat, cinquanta presentaven signes inequívocs d'haver estat saquejades poc abans de la intervenció, mentre que altres mostraven signes d'haver-ho estat des d'antic.

En síntesi, segons la morfologia de l'estructura externa, les estructures tumulàries del camp F poden ésser de quatre tipus: circulars, ovalats, semicirculars o rectangulars (Díez-Coronel 1962, 205-208).

1. Estructures tumulàries circulars.

Presenten un diàmetre que oscil·la entre 0,70 i 3 m. Se'n documenten tres modalitats.

1a. Amb un anell o revestiment extern compost per lloses o pedres clavades verticalment. Aquests elements sobresurten de l'enllosat que cobreix l'interior del cercle, entre 5 i 15 cm. En el centre geomètric de la tomba se sol localitzar una llosa de grans dimensions que protegeix i assenyala l'emplaçament de l'urna cinerària.

1b. Amb un anell o revestiment extern compost per grans pedres de cos aplanat, gruixudes, que depassen el nucli del túmul. L'interior del cercle també està recobert amb pedres, presentant l'aspecte d'un enllosat. Una gran llosa central marca l'emplaçament de l'urna cinerària.

1c. A banda de l'anell extern, presenta un segon cercle de pedres, més baix, a mode de banqueta i a una cota inferior del paviment intern. Les pedres d'aquest anell intern són de morfologia quadrangular. Quant al nucli de l'estructura tumulària, presenta la mateixa composició: una llosa central protegeix l'urna cinerària.

Els del tipus a semblen ser els més antics, puix que quan hi ha superposicions d'enterraments aquests són els que es localitzen en el nivell inferior.

2. Estructures tumulàries ovalades.

Es tracta d'una variant del tipus anterior, dels quals només es diferencien per la forma de l'anell extern.

3. Estructures tumulàries semicirculars.

L'anell extern està construït amb pedres grans. Tant aquest model com l'anterior poden ser una adaptació al medi físic: falta d'espai per a construir-los circulars.

4. Estructures tumulàries rectangulars.

4a. Es tracta del tipus més complex. N'és un exemple clar el túmul F.26 que se superposa als túmuls circulars F.57 i F.58 (Díez-Coronel 1962, 207-208, fig.6). L'estructura externa presenta unes dimensions de 2,50 x 1,88 m (4,70 m²) i un gruix de 25 cm. Segons l'autor (1962) «*la obra [era] visible a flor de tierra. Al limpiarla se ha encontrado, a 0,15 m. más baja, una banqueta exterior de piedras unidas con barro, de forma [...] regular, midiendo 0,20 m. de ancho, que dan al túmulo así descubierto un aspecto verdaderamente monumental*». Es dona el cas que la sepultura no presentava vas cinerari, ni tampoc senyals d'haver estat sostret. Hom pensa que aquest model és el més modern. Confirma aquesta conjectura les relacions estratigràfiques esmentades i un detall relacionat amb l'obra, puix que es «*el único tipo que presenta piedras con señales de talla, aunque sea rudimentaria, pues, en efecto, en los ángulos de los lados altos del rectángulo las piedras que lo forman se encuentran redondeadas en su vértice, denotando haber sido trabajadas en forma de pulimento, labor que también se nota en las que forman la cara exterior de los lados*» (Díez-Coronel 1962, 208). La interpretació és controvertida, per a Pita i Díez-Coronel (1968, 18) aquest espai rectangular podria haver estat utilitzat com a pira o *ustrinum*. La hipòtesi sembla plausible per dues coses: en primer lloc, el dispositiu «*presenta una capa de arenisca, con coloraciones diferentes como contenido interior [...]. [...] que son debidas a haber hecho un fuerte fuego encima [...]*» i en segon lloc «*no se ha hallado urna entera en ninguna tumba rectangular [...]*». Segons els autors en el seu interior només es van trobar alguns bocins de ceràmica i de metall. Per contra, no consta l'existència de cendres ni de restes òssies calcinades.

4b. «*Con lados contruidos con piedras grandes [...]*» (Díez-Coronel 1962, 208). Com en el subtipus 4a el nucli de l'estructura presenta un enllosat de pedres irregulars.

Segons la morfologia de l'estructura de protecció del contenidor cinerari, les estructures tumulàries d'aquest sector poden ésser de quatre tipus fonamentals: de doble cista, de cista senzilla, d'anell superior o sense cap mena de protecció especial (Díez-Coronel 1962, 208).

1. De doble cista.

El conjunt principal es localitza sota una llosa gran disposada horitzontalment en el centre geomètric aprox. de l'estructura tumulària. L'urna es troba protegida per dues caixes de pedres: «*una [...] formada por cuatro lajas de piedra hincadas verticalmente, y dentro de ésta, otra más pequeña, de forma pentagonal, construida por cinco lajas verticales protegiendo directamente la urna osario (F.12)*» (Díez-Coronel 1962, 208).

2. De cista senzilla.

Es tracta del cas més recurrent. Aquesta mena de caixes solen estar constituïdes per quatre, cinc o sis lloses clavades verticalment, envoltant directament l'urna, més una coberta pètria que protegeix el conjunt (F.1).

3. D'anell superior.

El conjunt principal es localitza sota una llosa gran disposada horitzontalment en el centre geomètric aprox. de l'estructura tumulària. El vas cinerari es troba protegit per un anell de pedres que «*[...] en su forma más perfecta es normalmente pentagonal y a veces cuadrada, formado por cuatro, cinco o seis piedras alargadas de sección rectangular [...]*» (Díez-Coronel 1962, 208, lám. II, F-42). Aquestes pedres no romanen clavades, es disposen arran de l'empedrat que pavimenta el nucli de la sepultura. L'urna es localitza en un nivell inferior.

4. Sense protecció especial.

Es tracta del cas més rar, on el contenidor cinerari està enterrat, en el centre del túmul, sense cap protecció.

Comptat i debatut, els contenidors cineraris es localitzen a una fondària d'entre 15 i 30 cm —prenent com a referència la cota superior del paviment—. Moltes vegades s'assenten directament sobre la roca mare. Hi ha casos en els quals es constata l'excavació d'un petit *loculus* per a fixar el vas. Normalment les urnes es troben tancades per una lloseta de pedra calcària, treballada vastament per a donar-li forma més o menys circular; algunes d'aquestes tapadores presenten una petita esmotxadura triangular en el seu vorell, que sembla que equival a l'anomenat «"agujero del alma", en las de la cerámica [...]» (Díez-Coronel 1962, 210). El contingut de l'urna consisteix en restes òssies cremades i cendres, generalment amb sediment que ha penetrat amb el temps. De manera excepcional, l'urna de la sepultura F.12 es va trobar plena de terra i blocs, alguns de 8 cm de llargada, sense senyal de cendres ni ossos cremats «*cabiendo la hipótesis de tratarse de un enterramiento simbólico*». L'aixovar funerari és pobre i escàs. Els materials són exclusivament de bronze i es presenten molt fragmentats i deformats per l'acció del foc i, fins i tot, sense forma, per efecte de la fusió, formant gotasses. Predominen els fragments de braçolet, de secció quadrada i rectangular, molts d'ells decorats (Díez-Coronel 1962, 211-212, fig.7). Aquests materials s'han trobat dins de les urnes. Quant a la tipologia de les urnes, són majoritàriament bitroncocòniques «[...] *con cuello bajo ligeramente convexo por fuera y algunas veces con acanalados por dentro. La línea de separación del cuello presenta una acusada arista interna, y el labio del borde, cortado a bisel hacia dentro [...]. No tienen pie, y la base, pequeña, es más o menos cóncava [o] plana [...]*» (Díez-Coronel 1962, 210-212). La majoria de les urnes presenten decoració acanalada, combinada amb línies de punts incisos. Els diferents perfils documentats denoten l'existència de diverses fases:

- Fase I. Caracteritzada per ceràmiques bicòniques amb la carena força marcada, com els contenidors cineraris dels enterraments F.12, F.88, F.123 i F.157. Segons els autors (1968, 18) aquests materials serien cronològicament atribuïbles a un moment tardà del període Vilaseca I (Vilaseca IB), anterior al període Vilaseca II, entre el 900 i el 800 aC. Amb la revisió que va fer Almagro Gorbea (1977) aquest moment equivaldria a un lapse de temps entre el 1000 i el 900 aC (2ª fase dels CCUU antics).
- Fase II. Caracteritzada per urnes més modernes, del tipus Llardecans i de Les Obagues, atribuïbles al període Vilaseca II, entre el 800 i el 750 aC. Amb la revisió que va fer Almagro Gorbea (1977) aquest moment equivaldria a un lapse de temps entre el 900 i el 800/750 aC (1ª fase dels CCUU recents), que es correspondria a més amb la fase de màxima utilització de la necròpolis.
- Fase III. Caracteritzada per vasos atribuïbles al període Vilaseca III, entre el 750 i el 600 aC. Segons la revisió d'Almagro Gorbea (1977) aquest període equivaldria a un lapse de temps entre el 750 i el 650 aC (2ª fase dels CCUU recents - 1ª fase dels CCUU del ferro).

Durant la campanya de 2002 (Colet/Gené 2005, 155) es va documentar un túmul de forma circular (T-1009), amb l'ossera corresponent, que tallava una estructura tumulària rectangular (T-1023) que també presentava urna cinerària. Aquest fet ha permès de contrastar les hipòtesis plantejades per la historiografia tradicional, de tal manera que es confirma l'ús funerari dels dispositius rectangulars; en aquest sentit, cal recordar la tesi sostinguda per Rodrigo Pita i Díez-Coronel (1968, 18) quant a la funció d'aquestes estructures quadrangulars monumentals, segons la qual podrien haver estat emprades com a dispositius de combustió o *ustrina*. Bé, les

conclusions a les quals arriben els darrers excavadors (Colet/Gené 2005, 155 i 159) són les que segueixen: la cronologia de les estructures rectangulars no és sempre més tardana que la de les circulars, aquests darrers dispositius funeraris no es deixen de construir mai i es detecta una dualitat ritual, és a saber, una variant dins del mateix ritual. Durant les darreres campanyes realitzades a la necròpolis de Sant Formatge *F*, s'han pogut documentar un total de 133 estructures, 17 de les quals són de planta rectangular (12,8%) i 116 són circulars (87,2%). Sobre la tipologia de les estructures tumulàries, a grans trets tenim: estructures rectangulars, amb cista i *loculus*; estructures de tendència circular, amb llosetes clavades, amb pedres planes i amb estructures adossades; i senyalitzacions exteriors. Per a més detalls quant als resultats d'aquestes campanyes ens volem remetre al treball de Colet i Gené (2005, 151-162) i a l'apèndix de Graells (2000, 164-165) sobre la ceràmica.

Camp *G*

Aquesta necròpolis es troba situada a cent metres de l'anterior, a l'oest del camp *F*, sobre una petita elevació actualment destruïda, i a 250 m del poblat homònim, direcció sud-est (Díez-Coronel 1962, fig.1). Sabem que el jaciment fou excavat parcialment: «[la necròpolis] *forma un montículo, que ha sido excavado y sobre cuya superficie se han excavado y encontrado gran cantidad de túmulos de varios tipos, agrupados hasta ahora en cinco sectores. En este campo queda bastante por excavar. Hasta el momento se han localizado y limpiado 112 tumbas de túmulo, pero creemos que fácilmente se puede llegar a las 200 tumbas [...]. [...] En el sector NE del campo G [...] se hallaron casualmente en enero de 1963 las primeras tumbas de este campo, de las que violaron y abrieron bastantes. Pudimos recuperar dos urnas [...]*» (Pita/Díez-Coronel 1968, 19)¹⁰².

Sector NE del camp *G*

La majoria de les sepultures d'aquest sector són de tipus circular. Destaquen els enterraments G.201 i G.203. Les seves dimensions són variables. Són «*del tipo llamado de lajas verticales*» puix que tenen un revestiment o anell extern circular format per «*una pared o valla de pequeñas lajas hincadas verticalmente*». Quant a les ceràmiques els autors (1968, 21) destaquen les urnes 201, 202 i 219. La primera d'elles és de perfil semblant a Llardecans. La segona presenta un perfil singular, semblant als perfils de Valletas de Sena, amb la vora molt gran. La darrera urna, la més arcaica de totes, presenta perfil biconvex amb la carena ben marcada, semblant a determinats perfils d'Agullana. Amb tot plegat, els investigadors pensen que aquest sector podria ser datat entre finals del primer període de Vilaseca i Vilaseca II (Pita/Díez-Coronel 1968, 21, fig.20).

Sector SE del camp *G*

En aquest sector, entre sepultures força erosionades i destruïdes per l'aigua, aparegué la tomba G.232-234. L'enterrament estava constituït per tres vasos cineraris en un únic túmul ovalat. Segons els autors (1968, 20) «*éste sector debe ser ampliado y objeto de más limpieza y excavación*». Quant a les ceràmiques recuperades, els investigadors (1968, 21-22) destaquen l'urna cinerària de la tomba G.230, la qual sembla que correspon a la forma 1 de Maluquer i que podria ser inclosa en el període Vilaseca I. El contenidor cinerari de la G.241 podria correspondre a Vilaseca I - II. Quant als vasos de l'enterrament G.232-234, podrien correspondre al segon període de Vilaseca, puix que són semblants als de Les Obagues de Montsant (Pita/Díez-Coronel 1968, 21-22).

¹⁰² Per més que es repeteix la paraula excavació, encara no sabem l'abast real d'aquesta intervenció, per bé que la publicació de Rodrigo Pita i Díez-Coronel (1968, 54-56, fig.45) aporta un inventari i un planell de les unitats documentades.

Sector S del camp G

La majoria de les sepultures d'aquest sector són de tipus rectangular «[...] *puestas en pendiente o declive, de las que hasta ahora se han excavado unas trece y que todavía deben ser objeto de más cuidada excavación y estudio, ya que forman un tipo original y diferente de tumbas, que hasta ahora sólo se ha dado en el referido sector*» (Pita/Díez-Coronel 1968, 20-21). De les sepultures rectangulars d'aquest sector solament coneixem el vas de la sepultura G.285, es tracta d'una petita urna, de perfil senzill i arcaic, de panxa força arrodonida i amb una nansa. A partir d'aquest vas, el sector S del camp G podria ser datat entre finals del primer període de Vilaseca i principis de Vilaseca II (Pita/Díez-Coronel 1968, 23).

Sector E del camp G

La majoria de les sepultures d'aquest sector són de tipus circular, si bé també trobem estructures tumulàries de tipus rectangular. Les primeres presenten gairebé totes anell o revestiment extern, compost per llosetes i pedres clavades verticalment. Hi ha dues variants: la primera està composta per llosetes estretes, i la segona per pedres més grosses. També hi ha tombes amb «*cista de apéndice*», de les quals apareixen dos exemplars (G.250 i la G.271).

Sector central del camp G

Val la pena transcriure íntegrament el que ens reporten els investigadors (1968, 21) quant a la troballa: «*El punto central y más alto del punto G lo constituye la piedra de gran tamaño, hincada verticalmente, que forma la tumba G-280, que tiene dos cistas-apéndice, una hacia oriente y otra hacia el norte. Esta piedra [...] que se veía con paredes más o menos alisadas por el hombre [...] creímos que más que una tumba era una especie de santuario o templo de la necrópolis. Los naturales del país decían que era un hito señal de límite de una cabañera o camino de ganado que por allí pasa. Excavamos el sitio de forma superficial y hallamos, al pie de la piedra, los dos apéndices en forma de cista que se hallan situados en el plano [pàg.45]*».

Sector W del camp G

Els autors (1968, 21) reporten que únicament s'ha excavat una petita part, prop del cim. Es tracta de tombes circulars i alguna rectangular sobre el pendent, «*por esta parte se ha de ampliar mucho la excavación [...]*». Cal fer esment específic de la tomba G.294, coneguda de manera incompleta, que sembla ser una sola cista de lloses, força gran, de manera que gairebé té més aspecte de sepultura d'inhumació que d'incineració. Les ceràmiques d'aquest sector occidental del camp G presenten un perfil molt més senzill. Es tracta dels vasos de les tombes G.308 i G.309. El seu perfil arcaïtzant recorda als del període més antic de Terrassa, però amb la panxa més arrodonida que aquests. Sembla ser que aquests materials podrien ser més tardans que la resta del conjunt exhumat (Pita/Díez-Coronel 1968, 23-24).

De manera genèrica, s'estima que el camp G es data entre finals del període Vilaseca I i el període Vilaseca II, és a dir, entre finals dels CCUU antics (1000-900 aC) i els CCUU recents I (900-750 aC).

Camp H

Segons els seus investigadors (1968, 24) «*el plano de este campo de túmulos nos enseña su aspecto de tierra, más o menos alargada, como cuña en el barranco y en cuyo contrario están los campos "F" y "G" y al fondo el poblado "A", yacimientos todos ellos a vista directa del campo "H"*». Presenta una amplada d'entre 10 i 15 m i una llargada de 75 m. El camp H té una superfície aproximada d'uns 1125 m². Els treballs arqueològics duts a terme es reduïren a la neteja superficial dels enterraments, una vintena d'estructures tumulàries circulars

de diàmetres variables. Segons aquests autors (1968, 24) l'obra de la corona externa estava constituïda per «*pedras horizontales*», a més a més existia «*una pequeña cella central de pequeñas lajas*». Solament es van poder recuperar tres vasos cineraris, a partir dels quals s'infereix la datació del camp de túmuls. Les urnes de les tombes H.404 i H.412 presenten similituds amb les de Llardecans, mentre que el vas de l'H.417 presenta un perfil més tardà, amb paral·lels a El Molar. Així doncs, Rodrigo Pita i Díez-Coronel situen cronològicament la necròpolis entre els períodes Vilaseca II i III, i suposen que el camp de túmuls *H* és més modern que els *F* i *G*.

Camp *N*

Aquest camp és una prolongació vers el sud del punt *G*. Segons els seus excavadors (1968, 11) es tracta de «*[...] un apéndice al S del montículo del campo "G" y a 70 o 100 m. del mismo, una terraza a nivel inferior, en forma de pequeña lengua, sobre un vallecito, [...] en su superficie se ven rastros de túmulos rectangulares. Se han excavado ocho obras tumulares en este yacimiento, con nomenclatura desde el N.951 hasta el N.958*». Es veu que només fou excavada amb detall la tomba N.951 i únicament va mostrar un empedrat que cobria la totalitat de la superfície del rectangle, sense cap indicatiu de material ceràmic, tal com passa en la majoria de les estructures d'aquesta tipologia documentades en el jaciment, sí bé en algunes s'han documentat cendres (Pita/Díez-Coronel 1968, 25).

Recollint tot el que s'ha dit, la cronologia de la necròpolis ens la dona les característiques tipològiques de les ceràmiques exhumades i estudiades per Rodrigo Pita i Díez-Coronel (1968). Se n'han determinat tres fases o moments d'ocupació. En els camps *F* i *G* es documenten les tres fases representades en el jaciment. Mentre que en els camps *H* i *N* només s'hi van documentar parcialment alguna d'aquestes fases. Per concretar:

- Roques I: CCUU antics II (1000-900 aC). Camps *F* i *G*.
- Roques II: CCUU recents I (900-750 aC). Camps *F*, *G* i *H*.
- Roques III: CCUU recents II (750-650 aC). Camps *F*, *G*, *H* i *N*.

Quant a la distribució espacial de les necròpolis, a més de la relació espacial amb l'assentament *A*, cal dir que només els camps *G* i *N* semblen tenir certa relació, puix que es troben situats en el mateix espai físic: un puig més o menys allargassat, circumval·lat per un barranc. Val a dir que el camp *G* ocupa la carena d'aquest puig, mentre que el camp *N* se situa a uns 70 o 100 m del *G*, al sud, a una cota sensiblement inferior d'aquest. Cal preguntar-se, doncs, la relació entre aquests dos punts, és a dir, formen part d'un mateix assentament? I si és així, què passa en aquest espai, de poc més de 70 m, buit d'estructures? Quant a la relació amb el camp *F*, la cosa tampoc sembla evident, per bé que el binomi *G N* i el camp *F* gaudeixen de certa proximitat, poc més de 100 m, els separa un petit barranc, que sembla exercir de *limes* o frontera entre ambdós camps. Quant al camp *H*, situat al sud-oest de la resta de necròpolis i del poblat, sembla ser un enclavament aïllat. Pel que fa a l'hàbitat que es relaciona amb les necròpolis tumulàries de Les Roques en desconeixem l'emplaçament; els seus primers excavadors el situen al puig de Roques de Sant Formatge (*A*), a 200 m del camp *F* (Díez-Coronel 1962, 203-204): «*por su situación, no hay duda que la necrópolis corresponde al referido poblado [...]*». El cas és que aquesta opció fou descartada en el seu dia, arran del sondeig realitzat a principis de la dècada dels 70, el qual aportà materials ibèrics (Junyent 1973; Colet/Gené 2005, 159). Descartada la vinculació entre l'àmbit *A* i les necròpolis de Les Roques, cal plantejar noves conjectures. La realitat és que en una extensió, si fa no fa, de 7 ha, tenim, pel cap baix, quatre necròpolis, sense comptar els jaciments dubtosos *I*, *J*, *K*, *L* i *M*, que

apleguen un total aprox. de 233 sepultures amb cronologies i morfologies molt semblants. Cal tornar a dir que el nombre de dispositius podria ser molt més gran, puix que no es compten les tombes destruïdes o els enterraments desapareguts. Què ens indiquen aquestes dades? Doncs que es tracta fonamentalment d'un lloc densament poblat. Quin tipus d'hàbitat correspon a un lloc d'aquestes característiques? Els investigadors proposen dues hipòtesis: l'existència d'un poblat de dimensions *impressionants* i relativament proper a l'àrea d'enterrament, o diversos agrupaments de població perifèrics que tindrien com a centre neuràlgic l'àrea de Les Roques (Colet/Gené 2005, 159-162). Independentment de la conjectura, cal resoldre el sentit d'aquesta mena de distribució espacial, quant a la localització de diversos centres d'ús cultural.

h) Vall de la Clamor (Soses, Segrià)

Necròpolis d'incineració tumulària situada en el terme municipal de Soses. Es localitza sobre una elevació de poc més de 125 m. La Vall de la Clamor, paratge on es localitza la necròpolis homònima, se situa entre Aragó i Catalunya, és una depressió perpendicular i subsidiària del riu Segre, localitzada a la riba dreta d'aquest. A nivell geològic, es tracta d'una formació d'època terciària, constituïda per margues i argiles, amb intercalació de nivells de natura calcària. El lloc arqueològic es troba precisament en el vessant sud d'un tossal proper a la dita vall. Es tracta d'un indret que no ha estat mai conreat, encara que està envoltat de camps agrícoles. La superfície del tossal, que està afectada per extraccions contemporànies, presenta dues àrees diferenciades: la del nord, que és on s'ubica el lloc arqueològic, i la del sud, que ha estat completament rebaixada pels dits treballs. El seu descobriment va ser fortuït i es degué a un veí d'Alcarràs, el qual notificà la seva existència als Serveis Territorials del Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya. A mitjan octubre de 2003 s'hi dugué a terme una intervenció arqueològica d'urgència amb la finalitat d'avaluar la possible existència d'una necròpolis tumulària, així com el seu estat de conservació. Es van localitzar i documentar tres unitats funeràries, dues de les quals estaven espoliades d'antic; a més, es va identificar el que podria ser una tercera estructura tumulària, però aquesta estava també remoguda (Colet/Lafuente/GIP 2005, 167-168).

Túmulo 1

Situat en la part nord del tossal. Es tracta d'una estructura tumulària circular de 2,20 m de diàmetre màxim. Presenta cercle o anell extern compost per grans blocs de pedra calcària de cos aplanat. L'interior del cercle també està recobert amb pedres, presentant l'aspecte d'un empedrat; ocupa tota la superfície interna; les pedres de l'estructura interna són més petites que les del cercle extern, es tracta de calcàries i sorrenques. El vas cinerari fou protegit amb una caixa o cista de pedres, de morfologia més o menys circular; presenta unes dimensions regulars: el seu diàmetre oscil·la entre els 22 i els 26 cm, i té una fondària d'uns 27 cm. L'interior de la cista estava remenat producte d'una excavació clandestina. De l'urna només quedava l'empremta de la base (Colet 2006, 4; Colet/Lafuente/GIP 2005, 168, fig.2). Convé recalcar que l'estructura no fou excavada en la seva totalitat, atès el seu bon estat de conservació i el seu valor didàctic.

Túmulo 2

Com en l'anterior cas es localitza al nord del tossal, al nord del túmul 1. A diferència de l'anterior el seu estat de conservació és dolent, sembla que va ser remogut, doncs li manca part del cercle extern. L'enllosat intern també està malmès. El seu diàmetre podria ser d'1,50 m. L'anell extern estava compost per grans pedres de calcària. L'interior del cercle també estava recobert amb pedres: calcàries i sorrenques. La cista és excèntrica i estava delimitada per lloses verticals, sembla ser de planta poligonal, potser pentagonal. L'interior d'aquest dispositiu intern també estava alterat producte d'una excavació clandestina. Com en l'anterior estructura no

hi ha rastre de l'urna cinerària, només quedava l'empremta del fons (Colet 2006, 5; Colet/Lafuente/GIP 2005, 169, fig.3 a 5).

Túmulo 3

Aquesta estructura es localitza al bell mig de la plataforma, al sud de les estructures anteriors. El seu estat de conservació tampoc és bo, doncs les pedres que conformarien l'enllosat intern es trobaven remogudes, així com també la llosa de gran volum que se suposa que formaria part de la senyalització del túmul. Quant a les dimensions de l'estructura, el seu diàmetre màxim mesura 1,70 m; la seva morfologia és circular. La corona externa està composta per lloses clavades verticalment. L'empedrat intern està compost per petites pedres d'extracció local: calcàries i sorrenques. L'excavació de l'interior de l'estructura va deixar al descobert un clot o *loculus* excavat en el substrat geològic, de planta circular, amb un diàmetre de 15 cm i una fondària d'uns 19 cm. Aquest clot contenia una urna de petit volum amb la coberta corresponent —feta amb pedra local— (Colet 2006, 5-6). Quant a l'urna, aquesta presenta una osca o entallament a la vora, producte d'una fractura intencionada. Aquestes entalles practicades a la part superior dels ossaris (Díez-Coronel 1965, 92) han estat interpretades com a elements integrants del ritual funerari relacionats amb la creença de la persistència de l'ànima en la vida d'ultratomba (Gallart 1988, 18; Maya 1978, 91; 1986, 44). Aquestes osques, anomenades també "*forats de l'ànima*", han estat identificades en altres necròpolis de la vall del Segre (Ferrández *et al.* 1991, 123) i al sud de França (Dumontier *et al.* 1984, 87). En el cas que ens ocupa, l'entalla s'orientava vers el nord (Colet/Lafuente/GIP 2005, 169, fig.8).

Els investigadors conclouen que a la necròpolis de Vall de la Clamor coexisteixen dos models d'enterrament. Dues de les unitats responen al mateix tipus constructiu, mentre que una tercera presenta variants de caire arquitectònic. Els enterraments 1 i 2 presenten túmuls delimitats per grans blocs de calcària, a més d'un nivell cendrós, que ha estat interpretat com les restes del procés de cremació, recollides de la pira o *ustrinum*; aquest fet ve corroborat per la presència de fragments d'ossos calcinats i de bronzes. Per contra, en l'enterrament 3 aquest estrat de terra cremada no apareix, com tampoc restes òssies. Cal recordar que a diferència dels casos anteriors, l'anell extern de la sepultura 3 ve delimitat per lloses clavades verticalment, i l'urna no es diposita en una caixa construïda, ans al contrari, es localitza en l'interior d'un *loculus* excavat en el substrat natural. D'altra banda, no s'ha documentat cap element de senyalització, per bé que la gran pedra deslocalitzada documentada sobre el túmul 3 podria ser interpretada com a tal. Poca cosa sabem quant a la distribució interna i l'organització de la necròpolis, atès que no ha estat objecte d'una excavació en extensió. Sobre la relació de la necròpolis amb un possible hàbitat, els autors de l'estudi es decanten vers la possibilitat que l'assentament corresponent a la necròpolis pogués ser el poblat ibèric de Gebut, el qual s'emplaça a uns 500 m de Vall de la Clamor, sobre una cota lleugerament superior i amb certa intervisibilitat (Colet 2006, 7-8). Quant a la cronologia de la necròpolis, es fonamenta en les característiques tipològiques del vas contingut en el túmul 3, gràcies a aquest element se situa la tomba entre els segles IX i VIII aC, cronologia que situaria la necròpolis a cavall del bronze final IIIb i la primera edat del ferro - Grup del Segre-Cinca III i IV (Colet 2006; Colet/Lafuente/GIP 2005, 173-174).

5. Caracterització del fenomen funerari a partir de l'evidència arqueològica

Abans de tot ens volem referir a la mostra analitzada i a les dades de referència. El primer que cal considerar és l'heterogeneïtat qualitativa i quantitativa de les dades obtingudes, en última instància són aquests factors

els que determinen un coneixement precís del fenomen estudiat. Aquesta variabilitat, quant a la informació i interpretació dels fets i esdeveniments observables, és el que dificulta la reconstrucció dels gestos funeraris desenvolupats per les comunitats incineradores del primer mil·lenni ANE. La major part de la informació de què disposem procedeix d'intervencions arqueològiques, per dir-ho d'alguna manera, antigues. Per exemple, la necròpolis de Can Missert, que va ser indispensable per a establir la periodització dels CCUU a la regió costanera central de Catalunya, va ser descoberta a començaments del segle XX i excavada, amb certes garanties científiques, l'any 1916. També n'és un bon exemple la necròpolis de Bòbila Roca o Can Montmany ambdós jaciments foren descoberts de manera ocasional, el primer l'any 1947, per obrers de la teuleria homònima, i el segon l'any 1935, per uns excursionistes. En aquests casos només es van recollir els materials més significatius —ceràmiques i altres objectes—, deixant de banda el context de la troballa. El cas de Ca l'Estrada també és semblant. Un altre cas paradigmàtic és la necròpolis de Punta del Pi, descoberta de manera circumstancial per un arqueòleg afeccionat l'any 1891, fou excavada abans de 1908. L'excavació d'aquest jaciment és hereva del seu temps: es prioritzà l'extracció dels artefactes en detriment del context arqueològic; desconeixem el detall quant als sistemes de cobriment i protecció emprats, només els podem deduir. En el cas de la necròpolis de Parrallí 1, l'excavació de salvament realitzada l'any 1949 per Martín Almagro va permetre la individualització d'una vintena de possibles tombes d'incineració, així i tot, les dades publicades no ens permeten reconstruir les característiques de les sepultures i, fins i tot, assegurar-ne en molts casos l'atribució com a tals. A propòsit d'això, cal que ens referim també a la necròpolis empordanesa de Vilars, descoberta a les darreries del segle XIX i excavada per D. Juan Avilés Arnal, oficial del cos d'enginyers de l'exèrcit espanyol. L'any 1920 els professors Bosch Gimpera i Pericot localitzaren un enterrament molt destruït, que cal afegir a les més de dues-centes sepultures documentades per Avilés. La troballa fou publicada en el divuitè *Boletín de la Real Academia de la Historia* (Avilés 1890). Una altra part de les dades procedeix de jaciments pràcticament destruïts, com el lloc arqueològic de Besòdia o la necròpolis tumulària de Les Escorres. El primer no ha estat mai excavat i només foren recuperats alguns vasos, suposadament funeraris, abans de la destrucció total del lloc. Quant al segon jaciment, les dades sobre el seu descobriment són contradictòries, hom apunta que la troballa fou fortuïta, mentre que altres autors l'atribueixen a J. Colominas. El cas és que el jaciment fou saquejat i el context de la troballa destruït de manera irremissible. Sense moure'ns de l'àrea del Segre-Cinca, destaca el cas de Montfriu, necròpolis tumulària d'incineració deteriorada per l'erosió, els clandestins i la repoblació. Ens consta que el professor Maya va realitzar prospeccions a principis de la dècada de 1980, constatant el grau d'afectació del lloc i documentant un conjunt d'estructures de tipus tumulari, pràcticament destruït. El cas de Torre Filella és similar als descrits. Les restes van ser descobertes de manera circumstancial durant les tasques d'anivellament del predi on se suposa que s'ubica el jaciment. Les dades que proporciona aquest lloc són imprecises. Una altra part de la informació procedeix d'excavacions antigues però sistemàtiques i de jaciments mínimament conservats, com ho són les necròpolis de Can Bech de Baix o El Calvari. Convé recalcar que aquests llocs, providencialment excavats a les acaballes de la segona meitat del segle XX, han estat objecte de reestudi per Toledo i Palol (2006) i Castro (1994) respectivament, des d'una òptica estrictament acadèmica. Per acabar, una altra part de la informació de què disposem procedeix d'intervencions contemporànies, es tracta de jaciments excavats i documentats de manera sistemàtica, mitjançant procediments pluridisciplinaris i des d'una òptica holística. Parlem de llocs arqueològics com les necròpolis de Pi de la Lliura, Vilanera o Colomina. És important recordar que alguns d'aquests jaciments han estat excavats i documentats de manera *preventiva* i *urgent*, seria el cas de llocs com Can Piteu - Can Roqueta, Can Barraca o Vall de la Clamor. Malgrat tot, es tracta d'intervencions metodològicament acurades

que han proporcionat un volum d'informació considerable, de qualitat, que ens permet observar els fenòmens arqueològics, inclòs el funerari, des d'una perspectiva renovada i objectiva.

5.1. Les necròpolis (figs.20a, 20b i 21)

El primer que es constata és l'existència d'espais de dimensions diverses, amb superfícies que van dels 15 m² (Can Barraca) als 1700 m² (Agullana). Cal recordar que la major part d'aquests contextos es troben afectats o degradats, d'una manera o altra, per l'erosió natural o per l'acció antròpica, consegüentment, no reflecteixen el seu veritable potencial. Per exemple, Can Missert presenta una superfície conservada d'uns 80 m², per bé que els seus investigadors infereixen una superfície superior als 500 m² (Petit 1989, 8). El mateix passa a Can Bech de Baix, com hem dit més amunt la superfície conservada és d'uns 1700 m², que segons les estimacions podria correspondre a la meitat de l'extensió total (Toledo/Palol 2006, 269-271). Aquestes xifres màximes de superfície contrasten amb d'altres que mostren establiments més atomitzats, quant a la superfície ocupada i al nombre d'unitats funeràries. És el cas de Can Roqueta / Torre-romeu o Can Montmany. En tot cas, aquests cementiris estan relacionats amb un poblament estable, integrat per establiments de més o menys gruixària. La densitat d'aquests cementiris també és variable; es constata l'existència de necròpolis amb un baix índex d'ocupació, com Can Montmany, Can Roqueta / Torre-romeu, Can Furnaca o Can Barraca, que conviuen cronoculturalment amb d'altres que presenten un alt exponent d'ocupació, com Can Missert, Pi de la Lliura, Can Bech de Baix, Coll s'Avenc, Colomina 1 o El Calvari. El nombre d'agrupaments oscil·la entre les 2 unitats de Can Roqueta / Torre-romeu (Oliva/Terrats 2005) i les 200 del camp *F* de Roques de Sant Formatge (Pita/Díez-Coronel 1968). Recordant el què s'ha dit anteriorment, la degradació natural i antròpica d'aquests contextos tampoc permet d'establir una síntesi explicativa del fenomen referit. Cal suposar que en la major part dels cementiris estudiats el nombre d'unitats fou superior al que ens mostra l'arqueologia. Per exemple, Can Missert presenta 48 sepultures, per bé que els seus investigadors infereixen un nombre molt més elevat (Maluquer 1945-46; Petit 1986). El mateix succeeix a Pedrós, aquest establiment presenta 32 conjunts, més o menys intactes, encara que els seus excavadors estimen que la necròpolis podria haver allotjar un nombre superior d'unitats, aproximadament unes 200 (Maya/Díez-Coronel/Pujol 1975). En el cas concret de Tosseta de Guiamets, hom creu que es van descobrir més de 30 sepultures (Rafel 2005, 203) de les quals només n'ha transcendit un parell. Malgrat que el panorama exposat no permet d'establir el grau de normativització dels establiments funeraris, podem conjecturar que aquests esdevenen un reflex dels assentaments humans que els originen. Al capdavant, sembla que és versemblant la correspondència entre les dimensions del cementiri i l'entitat de l'ocupació territorial. De la mateixa manera que també sembla plausible la correspondència entre el nombre de persones enterrades i el nombre de persones que habiten el territori. Constatem l'existència d'establiments funeraris de dimensions diverses: enterraments isolats, com els de Can Furnaca o Can Rull; petites concentracions, de vint o menys unitats, com les de Can Roqueta / Torre-romeu, Vilanera 3, Ca l'Estrada, camp *N* de Roques de Sant Formatge o Can Barraca; necròpolis de grandària mitjana, com les de Coll s'Avenc, Pi de la Lliura, Colomina, Tosseta o Les Escorres; i llocs de més entitat, que apleguen i/o podrien haver aplegat més de dues-centes unitats funeràries, com les necròpolis de Can Missert, Vilars, camps *F* i *G* de Roques de Sant Formatge o Pedrós. Val a dir que Can Piteu - Can Roqueta estaria en aquest darrer grup.

Certament els espais d'ús cultural poden ocupar àrees molt extenses. Per exemple, s'infereix que Can Missert podria tenir una extensió de 600 m², que superaria amb escreix els aproximadament 81 m² conservats (Petit 1989, 8). D'altra banda, hom estima que la necròpolis de Can Bech de Baix podria haver tingut una superfície

aproximada de 3400 m², és a saber, el doble de l'extensió conservada (Toledo/Palol 2006, 242). Sembla que la necròpolis de Colomina 1 podria haver assolit una superfície global que ultrapassaria originalment els 4000 m² (Ferrández *et al.* 1991a, 88). La necròpolis més extensa sembla ser Pedrós, els seus investigadors estimen que hauria tingut una superfície de 1,40 hectàrees (Maya/Díez-Coronel/Pujol 1975, 611-622). Aquestes xifres, generalment estimades, contrasten, però, amb les que ens ofereixen altres llocs funeraris, com Pi de la Lliura (250 m²), Coll s'Avenc (109 m²), Can Barraca (100 m²), Obagues de Montsant (120 m²), El Calvari (320 m²) o Can Roqueta / Torre-romeu (< 5 m²). Les dades suggereixen l'existència d'una tipologia diversa quant a la grandària i morfologia dels establiments funeraris.

	unitats	unitats inferides	superfície m ²	superfície inferida m ²	altitud m	situació
Bòbila Roca	10-12				±33	planura
Can Montmany	5				190	cova
Can Missert	48	248	81	600	±290	planura
Can Roqueta / Torre-romeu	2				±180	planura
Ca l'Estrada	2				±64	planura
Coll s'Avenc	24	30	109	200	950	cingle
Serrat de Balà	3				910	carena serrat
Pi de la Lliura	77		250		407	carena serrat
Can Furnaca	1					peu de mont
Can Rull	1					peu de mont
Can Bech de Baix	84 (475)		1700	3400	300	peu de mont
Punta del Pi		60-70		1600	8	planura litoral - cap
Parrallí 1	±20				<10	planura
Vilanera (sector 4)	23				6	peu de mont
Vilanera (sector 3)	3				8	peu de mont
Can Barraca	10		100		186	antiga terrassa fluvial
Obagues de Montsant	17	17	120		719	peu de mont
Calvari	172		320		252	peu de mont
Tosseta	2	30			230	peu de mont
Vilars		200			350	peu de mont
Puig Alt (ambdós sectors)	41				420	peu de mont
Can Barraca	3	4	15		186	antiga terrassa fluvial
Colomina 1	44	44	320	4200	243	antiga terrassa fluvial
Besòdia						antiga terrassa fluvial
Les Escorres		30			440	tossal + peu de mont
Montfui	4					peu de mont
Torre Filella		20				peu de mont
Pedrós	32	200		14000		tossal
Roques de Sant Formatge (F)	200	400	3000			peu de mont
Roques de Sant Formatge (G)	129	200				tossal
Roques de Sant Formatge (H)	20			1125		peu de mont
Roques de Sant Formatge (N)	8					peu de mont
Vall de la Clamor	3				125	tossal

Fig.20a.- Taula resum atributs necròpolis estudiades.

Independentment de la seva entitat, els llocs d'ús cultural es localitzen majoritàriament en terrenys d'escassa altura relativa i a prop de les ocupacions que els originen. Els trobem a la plana, entre els 0 i els 300 m d'altitud, com Bòbila Roca (±33 msnm), Ca l'Estrada (±64 msnm), Can Roqueta / Torre-romeu (±180 msnm) o Can Missert (±290 msnm); a les planes i peus de mont litorals, entre els 0 i els 10 m d'altitud, com Punta del Pi (±8 msnm), Parrallí (<10 msnm) o Vilanera (6-8 msnm); ocupant les antigues terrasses fluvials de l'interior, entre els 180 i els 245 m d'altitud, com Can Barraca (186 msnm), Colomina (243 msnm) o Besòdia; i, sobretot, ocupant els peu de mont i els vessants de les muntanyes que circumden les depressions, entre els 300 i els 750 m d'altitud, com Can Bech de Baix (300 msnm) o Obagues de Montsant (±719 msnm). Hi ha

casos en els quals els llocs d'ús cerimonial se situen al damunt dels serrats i/o de les carenes muntanyoses, com Coll s'Avenc (950 msnm) que s'emplaça sobre una cinglera que domina la vall del riu Ter, o Pi de la Lliura (407 msnm) que s'emplaça sobre la carena d'una elevació de la serralada litoral. D'una manera excepcional, també es constata la utilització de cavitats naturals com a espai d'ús cultural durant el bronze final, és el cas de Can Montmany (190 msnm). Finalment, destacar aquelles necròpolis que se situen sobre tossals o petites elevacions del terreny de pendent no gaire rosc, com camp G de Roques de Sant Formatge, Pedrós o Vall de la Clamor (± 125 msnm). No obstant aquesta variabilitat situacional, cal considerar que la ubicació d'aquestes necròpolis en el territori no sembla ser aleatòria, ans al contrari, ve determinada per un entorn físic conegut i controlat de bell antuvi, absolutament humanitzat, que s'explota de manera intensiva seguint uns patrons preestablerts (Graells 2008, 31). Així doncs, la localització d'aquests enclavaments permet afirmar, amb certa rotunditat, que els espais circumdants eren explotats ecològicament i econòmicament. Convé fer ressaltar que les primeres necròpolis d'incineració de sepultures senzilles manifesten l'existència d'un poblament concentrat i organitzat a l'entorn d'una contrada específica, un territori que no s'abandonarà mai més (Pons 1996-1997), com ho demostren necròpolis d'ampli espectre cronològic, com per exemple Agullana, Vilanera o Can Piteu - Can Roqueta. Aquests llocs d'ús cultural identifiquen l'existència de concentracions de poblament estables en hàbitats a l'aire lliure situats i construïts sobre petites elevacions del terreny vora els estuaris de rius, estanys i aiguamolls, terrasses fluvials, ports marítims o vora les xarxes fluvials i la pràctica d'una economia mixta i/o complexa, on la ramaderia intensiva i extensiva s'especialitza, l'agricultura experimenta grans avenços, i on la pràctica de la metal·lúrgia esdevé un dels [...] *invents més útils en l'evolució tecnològica de la humanitat* [...] (Pons 2000, 97). A banda d'això, es constata l'abandonament de la *vida moguda i inestable*, així com l'hàbitat en cova, essent la caça una activitat econòmica de segon ordre. Quant a les ocupacions, també es constata la reutilització de nínxols ecològics i territoris coneguts. Paral·lelament, s'ocupen les zones més *inhòspites* dels Pirineus orientals, segons Pons (2000, 103): [...] *sembla que hi ha una ubicació preferent del primer grup* [en referència als pobles que enterren sota estructures tumulàries] *en llocs elevats, prop de vies de comunicació tradicionalment utilitzades per grups itinerants que practicaven la transhumància o [...] l'activitat pastorívola*. Amb tot plegat, aquests pobles incineradors ubiquen les seves necròpolis en llocs geogràficament distingits, com promontoris, petites elevacions i llocs terrassats, a prop dels cursos fluvials i de les vies de comunicació tradicionals, i en llocs controlables des de l'hàbitat.

Així doncs, la interrelació visual i la proximitat entre les necròpolis i els hàbitats corresponents i/o el territori explotat han estat sempre factors considerats com a importants en qualsevol estudi de context. Les relacions entre ambdós sistemes s'han centrat en la distància i/o en la intervisibilitat, en funció de la seves connexions (Mateo 1994, 72). Les dades recollides suggereixen que l'emplaçament en el territori de necròpolis i hàbitats no és un fenomen aleatori, ni de bon tros inconnex. La població s'enterra en llocs delimitats i a una distància variable de les ocupacions, en funció dels diferents creixements i densitats demogràfiques (Andrés 2003, 20). Per exemple, Vázquez (2000, 93) ha determinat que la distància entre les necròpolis del Baix Segre i els seus respectius poblats oscil·la entre els 50 i els 100 m, en una posició sempre d'inferioritat respecte a la ubicació del poblat. Conseqüentment, l'ocupació controlaria visualment la necròpolis. D'altra banda, hom estima que la distància mitjana entre l'hàbitat i la necròpolis per a la Catalunya occidental se situa en els 360 m (Mateo 1993). L'emplaçament geogràfic de Colomina 1 (Gerb, la Noguera), en una cota sensiblement inferior a la de l'hàbitat homònim (Ferrández/Lafuente 1989) i a 400 m al sud d'aquest, se situa dins dels marges observats a la resta d'establiments funeraris del Baix Segre, generalment a una distància inferior al mig quilòmetre (Ruiz Zapatero 1984, 198; Maya 1986, 42; Ferrández *et al.* 1991, 83) o com a màxim 1000 m (Ruiz Zapatero 1985, 363). La necròpolis de Montfriu s'emplaça a pocs metres del poblat que té el mateix nom, a una cota inferior

(Vázquez 2000, 71-72). La necròpolis de Torre Filella es localitza en les proximitats del poblat prehistòric del puig Pelegrí, a uns 300 m vers l'oest (Pita/Díez-Coronel 1964-1965, 251). La necròpolis de Pedrós ocupa una gran extensió de terreny al nord-est del poblat homònim, a uns 500 m (Maya/Díez-Coronel/Pujol 1975, 611-612; Ruiz Zapatero 1982, 198). Quant a la necròpolis de Vall de la Clamor, hom la relaciona amb el poblat de Gebut, situat a uns 500 m, sobre una cota lleugerament superior i amb certa intervisibilitat (Colet 2006, 7-8; Colet/Lafuente/GIP 2005, 173-174). Cal destacar també el complex funerari de Roques de Sant Formatge, en especial els camps *F, G, H i N*, els quals se'ls relaciona amb el poblat ibèric Roques de Sant Formatge *A*, situat a 300, 250, 350 i 187 m resp. (Díez-Coronel 1962, 203). Cal destacar també el complex arqueològic del turó de El Calvari a El Molar. L'hàbitat i la necròpolis s'emplacen en l'aiguavés sud-occidental del turó homònim. El poblat es localitza sobre el promontori (± 250 msnm), a uns 50 m de la necròpolis; aquesta es localitza a tocar de la part baixa del turó (Ruiz Zapatero 1985, 162; Castro 1994, 2). Segons Zapatero (1985, 228): [...] *llama la atención la gran proximidad entre necrópolis y poblado, apenas 60 m. [sic], que no suele ser la norma general en otros grupos peninsulares. L'autor segueix dient: [...] resulta significativo que la mayoría de las necrópolis conocidas [estem parlant de mitjan anys vuitanta] no están relacionadas con poblados o hábitats, aún en el caso de grandes necrópolis como Can Missert que pudo alcanzar los 200 enterramientos y por tanto supone una población relativamente importante. Sólo la necrópolis de la Bòbila Roca se ha supuesto que pudo haber pertenecido a Puig Castellar (Ripoll et al. 1965, 17) aunque ciertamente no se ha documentado un horizonte de C.U. en este poblado [...] (Ruiz Zapatero 1985, 228). Quant a la necròpolis egarenca l'autor explica: [...] como contraste resulta clarificador el territorio de explotación de la gentes de Tarrassa [sic] (asumiendo que el hábitat no debe estar a más de 1 km. de la necrópolis el territorio real sería muy aproximado al analizado) [...] (Ruiz Zapatero 1985, 233). Val a dir que el panorama que presenta el professor Ruiz Zapatero ha canviat d'una manera significativa com a resultat de les noves descobertes. Necròpolis com Can Piteu - Can Roqueta o zones d'ús cultural com Can Roqueta / Torre-romeu, situades a menys de 500 m dels llocs habitats, aporten noves dades quant a la relació necròpolis - hàbitat.*

Durant la prehistòria i la protohistòria el caràcter sacralitzat dels contextos funeraris sembla mantenir certa correspondència amb creences en divinitats ctòniques, de l'inframón. Conseqüentment, els cultes ancestrals es desenvoluparien en llocs determinats d'antuvi, llocs significats espiritualment. Per exemple, la posició dels llocs d'ús cultural, tipus necròpolis, respecte als cursos hídrics és un fenomen relacionat tradicionalment amb els ritus de passatge o de pas —als que ens referirem més endavant, amb més detall— i que comporta unes fortes connotacions quant a l'imaginari de la ultratomba. Tampoc podem oblidar la situació d'aquests espais respecte a les vies de comunicació, doncs en les fondalades d'aquestes petites valls discorrien no sols els rius sinó que també s'estenien els camins més practicables. Dit d'una altra manera, senders naturals i rius són les principals vies de comunicació i de transmissió cultural, per tant, no és gens estrany trobar poblats i llocs d'ús cultural en les proximitats d'aquests accidents geogràfics. Les dades valorades refermen la conjectura que es planteja: l'emplaçament de les necròpolis i/o els hàbitats no és aleatori ni inconnex, ans al contrari, és un fet conscient i planificat, condicionat per factors econòmics, socioculturals i ideològics. De manera genèrica, es pot concloure, doncs, que les necròpolis del bronze final s'organitzen al voltant dels seus hàbitats, a prop de rius, aqüífers, valls, barrancades o camins, situant-se sobre punts relativament preeminents del territori, que afavoreixen el drenatge de l'àrea destinada a enterrament. Aquesta observació es constata en la majoria dels espais d'ús cultural i necròpolis consignats. Per exemple, la necròpolis de Can Bech de Baix es localitza a tocar de [...] *dos claros y cercanos caminos a través de la cordillera [pirenaica] que confluyen también en el lugar de emplazamiento de este campo de urnas, y es de suponer del poblado no lejano [...]. [...] Por lo demás, el lugar ofrecía grandes condiciones para el establecimiento de un poblado [...]. Ante todo existen fuentes muy*

cercanas [...]. La posición alta en la falda de la montaña da lugar a un gran horizonte abierto hasta el golfo de Rosas [sic], dominándose toda la ladera española del Pirineo Oriental y la extensión llana del Alto Ampurdán [sic] (Palol 1958, 11-13). La Bòbila Roca es localitza a menys d'1 km del riu Llobregat i a 200 m de la riera de Cervelló. Can Roqueta / Torre-romeu i Can Piteu - Can Roqueta es localitzen a escassos 500 m de la llera del riu Ripoll. La suposada necròpolis de Ca l'Estrada es troba a 90 m de la riera d'Argentona. Can Missert s'ubica a 240 m del torrent del Salt i a uns 680 m del torrent de Maurina. Les necròpolis empordaneses de Parrallí 1 i Vilanera es localitzen a menys d'1 km i 0 m respectivament de l'estany de Bellcaire, mentre que Punta del Pi es troba a escassos 80 m de la línia de costa. Can Barraca s'ubica a tocar del torrent homònim i a uns 950 m del riu Fluvià. La necròpolis tumularia de la Colomina s'emplaça en el marge dret del riu Segre, a 1,5 km del seu curs actual (Ferrández *et al.* 1991b, 83), sobre una terrassa d'al·luvió que molt probablement en època prehistòrica devia estar més pròxima al curs del riu (Graells 2008,40). Besòdia es localitza a 300 m del Segre. El cas de Can Piteu - Can Roqueta és interessant doncs se situa a tocar del marge esquerra del torrent de can Llobateres, aquesta proximitat suggereix l'existència d'una relació pragmàtica, més enllà de la cosa simbòlica, que vincularia el ritus funerari amb la necessitat de disposar d'una font de proveïment d'aigua. La necròpolis podria tenir relació amb les àrees d'aprofitament i captació de matèries primeres: aigua, blocs i combustible, comuns amb l'hàbitat.

Qui s'enterrava a les necròpolis? Les dades compilades no permeten definir les característiques de la societat enterrada, atès que manquen estudis específics. Dues qüestions impossibiliten donar una contestació menys ambigua. La primera qüestió és de caràcter epistemològic: no abunden els estudis i les anàlisis antropològics. La segona qüestió és de caràcter intrínsec i té a veure amb les característiques físiques del material analitzat (Agustí/Codina 2006, 287). El fet que els morts hagin estat cremats condiciona absolutament les expectatives dels resultats. Com explica la doctora Agustí (2006), [...] *si en els estudis de restes inhumades podem esperar reconèixer trets morfològics molt concrets, calcular l'estatura, mesurar la robustesa i altres índex, descriure les faccions cranials, etc., en les incineracions els resultats queden reduïts al reconeixement del volum dels individus, l'adscripció a un grup d'edat més o menys precís, depenent de la conservació de sectors concrets, i a una valoració relativa dels trets sexuals*. Destaquen els estudis antropològics de les necròpolis de Can Bech de Baix (Agustí/Codina 2006, 242 i 287-301), Can Piteu - Can Roqueta (Carlús *et al.* 2007, 143-148 i 178-182), Can Roqueta / Torre-romeu (Majó 2004), Pi de la Lliura (Subirà/Ruiz 2008, 111-120), Obagues de Montsant (Rafel *et al.* 2015, 176) o Can Barraca (Agustí 2006; Martín 2006, 82). Els estudis paleobiològics esmentats no permeten tampoc excessives generalitzacions pel que fa a la pràctica de ritus diferenciats en funció de l'edat, sexe i status social del mort. Aparentment la incineració afecta al conjunt de la població tal com es demostra a la necròpolis de Can Bech de Baix d'Agullana, que té representada tota la gama poblacional: adults de tots dos sexes (♂ ♀) i infantils (Agustí/Codina 2006, 297-298). A la necròpolis de Pi de la Lliura també es constata tot el repertori demogràfic: adults d'ambdós sexes (♂ ♀), joves, infants i un perinatal (Subirà/Ruiz 2008, 117-120, fig.63-64). Els resultats de necròpolis com Colomina 1 són més discrets, doncs no hi ha prou dades per a fer diagnosi de sexe i edat (Ferrández *et al.* 1991, 132; Agustí 1991, 140-144). Comptat i debatut, sembla que l'estructura de la població incinerada és "normal", és a saber, el ritu afecta a tothom per igual, sense distinció de sexe o edat. A més, la població enterrada és en general jove. La necròpolis de Can Piteu - Can Roqueta ha permès demostrar que el nombre d'individus infantils i juvenils és relativament elevat des d'una perspectiva demogràfica (Carlús *et al.* 2007, 179, fig.192). Les incineracions d'infants són un fenomen cada cop més documentat en necròpolis d'aquest ambient cultural, el buit de coneixement existent al respecte cal atribuir-lo més al retard en la incorporació dels estudis paleoantropològics en la recerca arqueològica, que a la manca d'incidència d'aquesta pràctica en els rituals d'enterrament (Ferrández *et al.* 1991b, 132). Els casos

comencen a ser abundants, cal afegir Obagues XVII (Rafel/Balaguer/Salazar 2015, 176), Can Barraca E-1, T-2 i T-3 (Agustí 2006; Martín 2006, 83), Pena T-16 (Gallart 1982) i les observacions efectuades a la necròpolis de Roques de Sant Formatge (Pita/Díez-Coronel 1968, 67). El següent punt a considerar és la individualitat dels enterraments. Aquest és un fenomen recurrent, que es constata o se suposa en la majoria de les necròpolis, per bé que trobem enterraments dobles -dins d'una mateixa ossera- en diversos llocs, com Can Bech de Baix (Agustí/Codina 2006, 297), Can Roqueta / Torre-romeu 271 (Terrats/Oliva/Majó 2007, 184), Pi de la Lliura 78 (Subirà/Ruiz 2008, 116), etc. Per concloure, no s'observa en cap cas una distribució espacial concreta per raó de sexe o edat dels individus.

	nom hàbitat associat	distància hàbitat m	localització hàbitat	nom H ₂ O (1)	distància H ₂ O m (1)	localització H ₂ O (1)	nom H ₂ O (2)	distància H ₂ O m (2)	localització H ₂ O (2)	eix orientació necròpolis
Bòbila Roca				Riera de Cervelló	213	S	Riu Llobregat	710	E	
Can Montmany				Riera de les Rovires	54	NW	Torrent Fondo	221	E	
Can Missert				Torrent del Salt	241	SW	Torrent de Maurina	681	NE	ENE - WSW
Can Roqueta / Torre-romeu	Can Roqueta	150	SE	Riu Ripoll	538	W				
Ca l'Estrada				Riera d'Argentona	92	W				
Coll s'Avenc	Pla del Castell	2460	SW	Torrent del Roure	52	SW				NNE - SSW
Serrat de Balà				Torrent de Balà	121	E				
Pi de la Lliura				Torrent de Rerapins	309	NW				ENE - WSW
Can Furnaca				torrents i rieres						
Can Rull				torrents i rieres						
Can Bech de Baix				Font de la Cogullada	500	N				ESE - NNW
Punta del Pi				Mar Mediterrània	80	E				
Parrallí 1	Parrallí 2	0		Estany de Bellcaire	<1000	SE	Mar Mediterrània	1160	NE	
Vilanera (sector 4)				Estany de Bellcaire	<1000	SE				
Vilanera (sector 3)				Estany de Bellcaire	0	S				
Can Barraca (x2)	Can Xac	4000	W	Rec de Can Barraca	80	NE	Riu Fluvià	925	SE	NE - SW
Obagues de Montsant				afluent Riu del Teix	162	E	Font del Peret	348	SW	NE - SW
Calvari	Calvari	50	SW	Barranc del Bartolí	621	E				NW - SE
Tosseta	Pla del Curtet			Barranc Mas Xiprer	130	SW				
Vilars	Verna d'Espolla			Rec de la Mina	225	E	Font de la Verna	440	NW	E - W
Puig Alt (ambdós sectors)				torrents i rieres						NE - SW
Colomina 1	Colomina 2	400	N	Riu Segre	1500	E				
Besòdia				Riu Segre	300	W				
Les Escorres				torrents i rieres						
Montfriu	Montfriu			torrents i rieres						
Torre Filella	Puig Pelegrí	300	W	torrents i rieres						
Pedrés	Pedrés	500	NE	torrents i rieres						E - W
Roques de Sant Formatge (F)	Roques de Sant Formatge	300	NW	torrents i rieres						E - W / N - S
Roques de Sant Formatge (G)	Roques de Sant Formatge	250	SE	torrents i rieres						E - W
Roques de Sant Formatge (H)	Roques de Sant Formatge	350	E	torrents i rieres						
Roques de Sant Formatge (N)	Roques de Sant Formatge	187	SE	torrents i rieres						
Vall de la Clamor	Gebut	500	NE	torrents i rieres						E - W

Fig.20b.- Taula resum atributs necròpolis estudiades.

La idea central és que en tot espai funerari cal entendre dues coses: primerament, que hi ha hagut un procés previ d'elecció del lloc, separat de l'hàbitat però no massa allunyat d'aquest, i segonament, que aquest espai constitueix quelcom organitzat, seguint unes pautes concretes que en cada necròpolis se solen repetir, i amb la possibilitat que elements determinats actuessin com a identificadors dels espais macro i micro. N'és un bon exemple de tot això la necròpolis selvatana de Pi de la Lliura, on lloses-esteles identifiquen l'emplaçament de determinats enterraments (Pons/Solés 2008, 81-83), i on també es constata la presència d'esteles més grans que senyalitzen el lloc de la necròpolis i *que limiten l'àrea ocupada pels enterraments o que estan col·locades en llocs emblemàtics i especialment oportunistes* (Pons/Solés 2008, 81-82). Un altre premissa es la instal·lació de dispositius tecnològics destinats a la cremació del cadàver. La seva cremació tindria lloc en un *ustrinum* o pira funeraria, encara que tenim poques evidències de la seva existència. Hom addueix que aquesta mena de dispositius es localitzen en el si dels recintes funeraris, junt amb edificis destinats a la consecució dels actes i esdeveniments cerimonials (Agustí *et al.* 2002, 82), altres autors addueixen que aquests crematoris podrien

haver estat instal·lats en les proximitats del lloc d'enterrament (Pons/Solés 2008, 88), consegüentment, en el propi recinte sepulcral o bé en qualsevol espai sacralitzat dels encontorns. En necròpolis com Can Missert de Terrassa (Bosch i Gimpera/Colominas 1915-20; Bosch i Gimpera 1923, 583; Almagro 1952, 168), Obagues de Montsant (Vilaseca 1947, 31-32), Parrallí (Almagro 1955, 340) o Roques de Sant Formatge (Pita/Díez-Coronel 1968, 18) se n'han descrit algunes estructures destinades a aquest efecte. Quant a la de Can Missert, sembla que es tracta de les restes d'un empedrat rectangular, constituït per blocs de volum mitjà (< 30 cm), d'uns 20 cm de potència màxima i una superfície conservada de 2,70 m². L'estructura s'emplaça a escassos metres del clúster funerari principal, a 4 m de distància del sector meridional. És important recordar que no es descriu la presència de material calcinat —ossos, pedres, etc.—, és per això que Bosch i Gimpera (1923, 583) considera que [...] *es fa difícil fer conjectures respecte a la seva destinació* [la seva funció]. Per bé que [...] *como señaló Almagro* [1952, 168] *debe ser sin duda el ustrinum donde se realizaría la cremación ritual* [...] (Ruiz Zapatero 1985, 198, fig.55). Quant al cas d'Obagues de Montsant, es tracta d'una estructura empedrada de morfologia irregular d'aprox. 3 m². Pel que sembla, els blocs, de dimensions variables (10-30 cm), no cobrien cap tomba. Vilaseca (1947, 31-32) interpreta l'estructura com *posible resto de un ustrinum*. També és dubtosa l'atribució funcional de les restes de foguera documentades a Parrallí 2 (hàbitat), per bé que Almagro (1950; 1955) les interpreta com a *ustrina*. La funció de l'estructura F.26 de Roques de Sant Formatge també és controvertida. Es tracta d'una estructura construïda complexa de morfologia rectangular i d'aprox. 4,70 m². Pita i Díez-Coronel (1968, 18) opinen que aquest espai podria haver estat emprat com a crematori. En aquest cas la superfície de l'estructura mostra signes evidents de rubefacció, per contra, no hi ha evidències d'ossos cremats ni de material cendrós. Des del nostre punt de vista són tots ells casos dubtosos. El cas documentat a la necròpolis de Pi de la Lliura sembla més probable (Pons/Solés 2008, 88-90). Destaca l'estructura número 42. Consisteix en una fossa de morfologia rectangular més un paviment empedrat. Aquest *ustrinum* es troba al bell mig del clúster principal (vg. Pons/Solés 2008, fig.46). També cal considerar com a tal l'estructura núm. 73, així com la núm. 82. Aquesta darrera ha estat interpretada per les autores (2008, 53 i 90) com a *bustum*, paraula llatina que designa alhora l'emplaçament dins del qual s'ha construït la pira i la tomba o clot on seran dipositats els ossos i les cendres després del procés de cremació. Això no obstant, cal anar amb certa cautela amb aquestes interpretacions o deduccions aparentment lògiques (López Cachero 2008, 149). Per exemple, és il·lustratiu el cas de l'estructura de combustió CPR-763 (Carlús/Lara 2004, 63-64), interpretada inicialment com a pira o *ustrinum*, associada al sector funerari de Can Piteu - Can Roqueta. Es tractava d'una estructura rectangular d'aprox. 2,50 m², excavada i construïda, que presentava alguns sectors cremats, un paviment de pedres cremades i abundants restes de carbó. El fet que es localitzés en el mateix espai que la necròpolis ens va induir a pensar que es tractava d'un forn crematori. Això no obstant, el seu estudi posterior va revelar que es tractava realment d'un fogar relacionat amb una ocupació anterior, del neolític final (Villena *et al.* 2005, 98). Consegüentment, les incineracions practicades en les necròpolis del NE peninsular són enterraments de tipus secundari. Tal com s'ha dit, el cadàver es cremava en un punt indeterminat dins o en les proximitats del clos funerari, per posteriorment recollir les restes calcinades i dipositar-les en la tomba. Aquesta és la norma més estesa. Amb tot i això, en certs casos s'observa una pràctica diferent que consisteix a agençar un espai dins de la necròpolis, on es procedirà a la cremació del finat per després recollir les restes i dipositar-les en el mateix lloc, dins d'un vas o erigint directament a sobre un monument funerari. Segons López Cachero (2008, 150) aquesta mena de pràctiques són poc freqüents, i en el cas que es donin, solen conviure amb d'altres més habituals, ultra les descrites. El *bustum* documentat a Pi de la Lliura podríem incloure'l en aquest ordre. Ha estat interpretat com a tal el túmul núm. 6 de Pedrós, la superfície del qual mostra signes inequívocs de rubefacció, per la qual cosa sembla que la cremació del difunt s'hauria fet allà mateix (Maya 1986, 42). Altres exemples són les estructures tumulàries N-951, T-1023 i T-1107 de les Roques de Sant Formatge. La primera

d'elles, que [...] *ha sido excavada con todo detalle [...] ha mostrado solo un pavimento de piedras, cubriendo toda la superficie del rectángulo. [...] se han hallado indicios de cenizas [...]* (Pita/Díez-Coronel 1968, 35-36). Les dues darreres presenten les parets rubefactades (Colet/Gené/GIP 2005, 155). El sediment que les curulla mostra un elevat contingut de carbons, bronzes i fragments d'ossos. Tot plegat, indueix a pensar dues coses: que es tracta d'incineracions primàries o bé que l'elevada temperatura dels objectes dipositats —restes de la cremació— haurien afectat tèrmicament la superfície del dipòsit. Val a dir que els investigadors es decanten per la darrera hipòtesi, atès que si la cremació s'hagués realitzat en el mateix lloc els efectes d'aquesta serien molt més potents. Tanmateix, aquesta proposta deductiva caldria aplicar-la a la resta dels casos citats, quant als dispositius de cremació i als enterraments pretesament primaris. Cal fer una especial referència als fogars funeraris documentats als jaciments del Baix Lenguadoc, com el d'Ensérune (Nissan-lez-Ensérune, Hérault) (Jallet *et al.* 1998) o el de Pech Maho (Sigean, Aude) (Solier 1968), ambdós de la segona edat del ferro, o els d'Aramon (Gard) (Genty *et al.* 1995) i de Beucaire (Gers), d'època romana. Quant al bronze final - ferro inicial convé destacar els *ustrina* de la necròpolis de Moulin de Mailhac (Aude) (Taffanel/Taffanel/Janin 1998, 340). La seva existència demostra que les cremacions es realitzaven al bell mig del recinte funerari, si més no, a Le Moulin¹⁰³. El punt més destacable és la localització d'aquests *ustrina*: es localitzen a prop d'enterraments ben datats, corresponents a la transició entre el bronze final i el ferro inicial, en el sector meridional del recinte. A més, la seva constitució perible suggereix que aquests fogars construïts estaven destinats a un ús limitat, poc durador. La seva proximitat a una o dues tombes, segons el cas, suggereix alhora un possible ús familiar dels dispositius. Els casos documentats a Mailhac han permès una revisió conceptual del fet cementiri. Així doncs, la necròpolis no només seria el lloc on s'enterren els morts, sinó que també seria el lloc on s'incineren. Quant a Mailhac, es tracta d'un autèntic complex funerari, que combina enterraments i pires (Janin 2004). Aquest fenomen també es dona a la necròpolis de Crot aux Moines¹⁰⁴ de Beaumont (Yonne) (Pellet/Delor 1984, 16) o a la necròpolis de Croix-Verte¹⁰⁵ d'Antran (Vienne) (Pautreau 1985, 16-17).

Quant a l'organització interna dels espais funeraris. La necròpolis constitueix un dels espais simbòlico-socials més rellevants d'una societat, sens dubte, on es palesa més clarament el seu univers ideològic i religiós. És el centre de la religió comunitària i constitueix el principal espai on es materialitzen els sentiments religiosos de la comunitat (Rafel *et al.* 2012, 34). Si observem l'ordenació interna de les necròpolis és demostrat que hi ha una lògica pròpia i una distribució intencionada de les sepultures, que es va reconstruint malgrat les dades o informacions incompletes de què es disposa. En aquest sentit, Ruiz Zapatero (1995, 228) addueix el següent: [...] *no sabemos mucho de estos [...] cementerios porque los enterramientos documentados proceden de excavaciones antiguas poco detalladas, son bastante escasos y no disponemos de análisis de [...]. Es posible que se utilizaran señalizaciones exteriores ya que son pocos los casos de superposiciones de tumbas [...]. En*

¹⁰³ Cal destacar l'estructura M-373. Es troba situada entre dues sepultures: M-374 i M-375. En un principi fou interpretada com la base d'un túmul. Es tracta d'un llit de pedres, de dimensions variables, de forma més o menys rectangular (127 x 116 cm). Les pedres es trobaven calcinades i contenia abundants restes òssies cremades. Al voltant de l'empedrat es va documentar un conjunt de forats de pal (Janin 2004).

¹⁰⁴ Es tracta de dos focs funeraris, d'entre 140 i 160 cm de diàmetre, situats a prop de sengles sepultures del bronze final IIIb (Pellet/Delor 1984, 16, fig.3).

¹⁰⁵ Es tracta de sis estructures de combustió de característiques semblants: forma circular, poca fondària i rebliment compost de rierencs de quarsita i de blocs de sílex, cremats i esclatats tèrmicament, a més de sediment carbonós. Els diàmetres oscil·len entre els 90 i els 160 cm. Se les situa cronològicament entre finals del segle VIII i els inicis del segle VII aC (Pautreau 1985, 16-17, fig.23-24).

los cementerios típicos de tumbas "planas" de incineración del Vallés no parece observarse ordenación del espacio funerario ni distancias regulares entre enterramientos, pero en las necrópolis del Segre-Cinca se está descubriendo que existen agrupaciones significativas de túmulos, posiblemente reflejando el parentesco de los enterrados [...]. Vint-i-cinc anys després es verifica que tant les necròpolis tumulàries com les de "tombes planes" presenten una organització interna de l'espai ocupat. Segons Clarke (1977, 9) la necròpolis pot ésser considerada com una unitat significativa de la que és necessari analitzar tots els seus components, materials o immaterials. Aquesta observació pot partir des de la individualitat de cada unitat sepulcral, passant per la distribució de les sepultures i l'organització del recinte funerari, amb les seves agrupacions, fins a la valoració de la relació d'aquest recinte amb la seva esfera immediata, terrestre i territorial. Les característiques del lloc on s'emplaça la necròpolis, l'orientació que pren la distribució de les sepultures, la diacronia i sincronia de les unitats, els agrupaments, les fites i els elements de delimitació, les zones de circulació i els espais despoblats són, sense cap mena de dubte, indicadors de l'existència d'un patró d'organització de l'espai funerari. La major part de les necròpolis ressenyades es localitzen sobre punts més o menys elevats del territori; es tracta de superfícies amb un cert grau d'inclinació que afavoreixen l'escorrentia i el desembarassament de les aigües torrencials. Quant a l'orientació que pren la distribució dels enterraments, només podem aportar dades sobre aquelles necròpolis que s'han conservat mínimament. El paràmetre de referència emprat per a determinar la distribució dels enterraments és l'eix longitudinal¹⁰⁶. Per exemple, la necròpolis de Can Missert (Bosch i Gimpera 1923; Ruiz Zapatero 1985) s'orienta longitudinalment d'est/nord-est a oest/sud-oest. Amb les dades de què disposem sembla que s'originaria en el sector nord i s'expandiria vers el sud. Això només és una conjectura, atès que manca una part substancial del jaciment, per bé que plausible, doncs en el sector septentrional sembla que s'agrupen els enterraments més antic, mentre que en el meridional es concentren els clústers més moderns. D'altra banda, Coll s'Avenc (Molist/Cruells/Anfruns 1991) s'orienta de nord/nord-est a sud/sud-oest, seguint el cingle de Tavertet. La necròpolis de Pi de la Lliura (Pons/Solés 2008) s'orienta, com la necròpolis vallesana, d'est/nord-est a oest/sud-oest, resseguint les corbes de nivell del puig adjacent, situat al nord/nord-oest. Pel que fa a la necròpolis de Can Bech de Baix (Toledo/Palol 2006), sembla que s'orientaria d'est/sud-est a nord/nord-oest. Palol (1958, 17, fig.3) introdueix un tema interessant quant a l'extensió i desenvolupament d'aquesta mena de necròpolis, referint-se a Agullana addueix [...] *fué creciendo en densidad a medida que pasaba el tiempo. No podemos ver [...] áreas distintas, cada vez más modernas, que señalaran el crecimiento del hábitat [dels morts?] y la sucesiva extensión en superficie de la necrópolis. Sobre un primitivo núcleo [...] y en el mismo lugar, fueron realizándose enterramientos sucesivos a lo largo de los dos siglos y medio, más o menos, que vivió el poblado.* L'autor segueix explicant: [...] *Hemos intentado, sin resultado, trazar el plano de las diferentes fases de evolución de Agullana [...].* L'autor constata i certifica l'existència de dues possibilitats quant al creixement de les necròpolis: un creixement horitzontal i un creixement horitzontal i vertical, en un mateix període o en períodes diferents. La recent concreció de les fases d'Agullana (Toledo/Palol 2006, 241-246) permet argumentar que els enterraments de la fase seminal no es concentren en una àrea determinada de l'espai necrològic, sinó que es distribueixen per tot el terreny, agrupats. Al seu costat s'anirien dipositant els enterraments de les fases successives, reocupant espais buits. Segons Toledo i Palol (2006, 270), aquesta organització correspondria a una parcel·lació per raó de la relació d'interdependència entre els individus pertanyents al grup. En el cas concret de la necròpolis de les Obagues de Montsant (Vilaseca 1947; Rafel/Balaguer/Salazar 2015) sembla que s'orientaria de nord-est a sud-oest. El Calvari (Vilaseca 1943) sembla ser que s'orientaria de nord-oest a sud-est. Segons Ruiz Zapatero (1985, 170),

¹⁰⁶ Segons el TERMCAT: *línia imaginària d'un cos traçada entre els dos extrems més distants passant pel mig.*

[...] *no se observa una estratigrafía horizontal en la necrópolis, los enterramientos del tipo Molà I y Molà II aparecen mezclados sin una distribución significativa. Únicamente da la impresión de que las tumbas más tardías parecen ocupar la periférica. Precisamente en el extremo NE se abrieron los enterramientos 116, 146, 150 y 155 con ajuares de hierro.* Amb tot i això, no es pot descartar l'existència d'una distribució concèntrica i radial dels enterraments, no longitudinal. D'aquesta manera, la necròpolis creixeria concèntricament a partir d'una zona nuclear, consegüentment, els enterraments més antics serien els del centre i els més moderns els de la perifèria (Ruiz Zapatero 2001, 282, fig.9G). Quant a la distribució espacial, hom detecta una parcel·lació per raó de l'estatus social i sexual dels individus pertanyents al grup (Castro 1994, 119). Caldria destacar el grup privilegiat del sector central, l'aparent concentració de sepultures masculines en el quadrant nord-est i de femenines en el nord-oest o la posició perifèrica i diferenciada dels enterraments amb ganivets de ferro. Quant a les necròpolis d'enterraments tumularis cal destacar la de Els Vilars d'Espolla (Avilés 1890; Pons 1984). Sobre la distribució de les tombes no sabem gaire res, potser ens podria donar una idea el gravat de Fita & Vilanova (1890) que il·lustra perfectament els senyals que marquen els enterraments i l'ordenació de la necròpolis. Sembla que el recinte s'orientava *grosso modo* de llevant a ponent. D'altra banda, el sector meridional de la necròpolis de Puig Alt (Pons 2000, 60, fig.22) sembla que s'orientaria de nord-est a sud-oest. Segons els seus investigadors (2000, 80) la distribució de les unitats és irregular, per bé que no hi ha casos de superposició. Alguns dels enterraments s'orienten geogràficament vers el Pení, muntanya situada al nord-est de la necròpolis, i quasi coincident amb l'alba. A propòsit de l'organització interna de la necròpolis tumulària i de tombes senzilles de Can Barraca (Martín 2006, 84-86, fig.1), cal destacar que mentre les segones ocupen la totalitat de la superfície del terreny, les tumulàries es localitzen agrupades al bell mig del recinte funerari. Com en altres llocs, no es documenten superposicions d'enterraments. Es verifica que la necròpolis s'orienta de nord-est a sud-oest. Quant a la necròpolis segriana de Pedrós (Maya/Díez-Coronel/Pujol 1975) sembla que presenta dos sectors ben delimitats i separats per un barranc de poca profunditat. De manera general, la necròpolis presenta una orientació d'est a oest, semblant a la resta de necròpolis de la vall del Segre. Pel que fa al sector *F* de Roques de Sant Formatge (Pita/Díez-Coronel 1968), ocupa l'esperó i la plana occidental d'un turonet de pendent no gaire rost. La distribució dels enterraments suggereix l'existència d'una zona nuclear, delimitada al nord, sud i oest per sengles desnivells i oberta a llevant, que evoluciona primerament vers l'est i segonament cap al nord i cap al sud, seguint les corbes de nivell. La idea central és que la necròpolis se situa en un lloc prominent del territori i que es desenvolupa longitudinalment, vers l'exterior de l'espai seleccionat per motius ben pragmàtics. La mateixa estratègia d'ocupació s'observa en el sector *G*. En aquest cas, el nucli de la necròpolis es localitza en un esperó rocós, a ponent del camp *F* i separat d'aquest per un petit barranc. El camp *G* de Roques de Sant Formatge s'orienta d'est a oest. Per acabar, la distribució dels enterraments de Vall de la Clamor (Colet 2006; Colet/Lafuente/GIP 2005) suggereix que la necròpolis s'orientava d'est a oest. A tall de recapitulació, es pot concloure, doncs, que més del 90% de les necròpolis analitzades presenten l'eix major orientat a sol ixent, cobrint de nord/nord-est a est/sud-est. Només hi ha una necròpolis, El Calvari, que pren una altra orientació: nord-oest / sud-est. Quin és el significat d'aquest fenomen? Hom addueix que des del camp de les ciències socials, tots els autors/es coincideixen en què el cel ha tingut sempre un important valor sociocultural a l'estar present de manera ininterrompuda en les vides dels éssers humans i en què els moviments regulars de tots els cossos celestes serveixen per a imposar ordre en el medi que els envolta i en la seva pròpia existència (Cerdeño/Sagardoy 2016, 224-226). Considerant l'especial significació que en totes les cultures té el fenomen de la mort, sempre s'ha considerat que les necròpolis i els llocs d'enterrament són els llocs que majors connexions presenten amb l'esfera celeste i/o els astres, és a dir, amb l'espai que s'estén sobre la natura tangible i que, segons les creences, pot influir sobre la fenomenologia mundana. Val a dir que en les societats àgrafes és difícil de relacionar possibles vincles entre la volta celeste i els seus components, i

les creences en el Més Enllà. Amb tot i això, segons l'antropòleg francès Louis-Vincent Thomas (1983, 28), en moltes poblacions primitives la lluna simbolitza la mort i el naixement —creixement vs. decreixement—, i les estacions, els cicles de la vegetació o el corrent creixent d'un riu se'ls associa al principi de l'existència: vida - mort - resurrecció. Conseqüentment, l'orientació de les necròpolis segons la trajectòria del sol, és a saber, de llevant a ponent, podria tenir relació amb els cultes astrals dels quals parlen els científics socials.

Amb relació a l'organització interna dels espais funeraris també cal fer una especial referència a la distribució intencionada de les tombes, segons una perspectiva semi micro que abraçaria l'estudi de la disposició global de les mateixes. Hom observa tres tipus d'escenaris:

1. Alineacions d'enterraments seguint un eix longitudinal concret, vinculades a imperatius d'ordre topogràfic i/o simbòlic, i que generalment no presenten una separació regular entre les diferents sepultures (Ferrández *et al.* 1991a, 94-95). Aquestes alineacions es donen en tot tipus de necròpolis. Per exemple, les inferim a Can Missert, on destaca l'alineació composta per les sepultures 35, 36 i 8 (NW-SE) o la composta per les tombes 44, 43 i 45 (N-S). A Coll s'Avenc també trobem certes alineacions (Molist/Cruells/Buxó 1986, 34-35). Com ja s'ha indicat anteriorment, els enterraments del sector nord es troben alineats seguint diverses direccions (NW-SE i NE-SW). La distància entre les unitats és constant, oscil·la entre els 90 i els 120 cm. Cal destacar també les alineacions topogràfiques de la necròpolis selvatana de Pi de la Lliura, on sobresurt la composta pels enterraments números 49, 17, 16 i 12 (NW-SE). La distància entre les unitats és regular, no supera els 2,50 m. Quant a les necròpolis d'incineració tumulàries, Pons (1982, 95) adueix que la distribució de les tombes és *quasi sempre irregular, encara que observem [...] que els cercles-tombes de Puig Alt, situats en un camí transhumant, segueixen un camí en forma d'essa [...]*. Hom creu que aquestes tombes podrien afilerar-se seguint la direcció de l'esmentat sender (N-S) (Ferrández *et al.* 1991a, 95). La qüestió no deixa de ser controvertida, doncs moltes de les alineacions proposades podrien no ser reals i/o apreciacions subjectives, atribuïdes a la deficiència del registre arqueològic. De tota manera, l'existència d'alineacions s'ha descrit, per exemple, a la necròpolis de *tertres funéraires* d'Avezac-Prat (Hautes-Pyrénées), on s'observa una filera rectilínia d'aprox. 20-27 túmuls, orientats en direcció E-W (Piette/Sacaze 1899, fig.1). L'establiment es troba emplaçat a la carena d'una serreta que s'orienta d'est a oest; aquesta direcció està senyalitzada, cap a llevant, per una pedra menhir anomenada Peyre -Salazou (Piette/Sacaze 1877, 235; 1899, 6). També destaca l'afilerament d'enterraments documentat a la necròpolis tumulària de tipus baixaragonès de la Loma de los Brunos (Casp, Saragossa). La necròpolis s'emplaça sobre un allargassat cordó rocós que domina la vall del riu Guadalope. Es compon de setze sepultures tumulàries, generalment de cista excèntrica, totes elles de planta circular, menys una de planta quadrangular (Ruiz Zapatero 1985; Benavente *et al.* 2015, 40-41, fig.2). També presenta afileraments la necròpolis tumulària del Cabezo del Cascarujo (Alcanyís, Terol), en especial els grups IIIB, IIIC i IV (Benavente *et al.* 2012, 41-43, fig.4). Les alineacions dels cementiris baix aragonesos semblen ser topogràfiques més que simbòliques, atès el lloc on s'ubiquen, de tota manera no podem descartar que el lloc escollit per a instal·lar els enterraments tingués un significat al·legòric. A propòsit d'això, les alineacions que s'observen a la necròpolis del Cabezo del Cascarujo són diverses, per exemple, el grup IIIB s'alinea de NNE a SSW, el grup IIIC ho fa d'ENE a WSW i el grup IV d'E a W, per consegüent, sembla que es podria confirmar el no simbolisme d'aquests afileraments i la circumstancialitat geogràfica de la seva ordenació. Per contra, a la necròpolis de Moulin de Mailhac no es constata l'existència d'alineacions de sepultures ni de cap planificació geomètrica de l'espai funerari (Taffanel/Taffanel/Janin 1998, 339).

2. Disposició ordenada de les sepultures dins de la necròpolis, seguint una acurada planificació espacial, que contemplaria l'existència de zones de passatge i zones d'enterrament (Ferrández *et al.* 1991a, 95). Tanmateix aquest fenomen es dona en necròpolis molt més tardanes i s'observa principalment en l'àrea celtibèrica. Per exemple, el conjunt de les necròpolis de Los Centenares de Luzaca, Hortezueta de Océn, Aguilar de Anguita i Riba de Saelices, totes elles de la l'Alcarria Alta de Guadalajara, presenten tombes senyalitzades amb esteles i alineades paral·lelament amb una separació aproximadament d'un metre (Cuadrado 1968, 45-46). A Luzaca els enterraments s'alineen formant carrers paral·lels, alternant-se els que tenen senyalització i els que no en tenen (Cerdeño/García 2001, 160). A Hortezueta hom indica que els carrers entre esteles estaven empedrats un sí i un altre no (Marqués de Cerralbo 1916), encara que Martín Almagro (1942, 104-105) ho va posar en dubte: *Las alineaciones del marqués de Cerralbo son, probablemente, fantásticas [...]*. La necròpolis de Riba de Saelices (Cuadrado 1968) va permetre confirmar les tesis del marquès de Cerralbo, segons l'autor: [...] *por todo lo expuesto creemos fuera de toda duda lo dicho sobre sus necrópolis [...]: «Se constituyen por grandes paralelogramos, formando calles de estelas, piedras brutas hincadas en el suelo, una casi al lado de la otra y separadas esas paralelas por distancias que varían entre 1,15 y 1,25 m.»* (Cuadrado 1968, 47). Cal fer esment específic d'algunes necròpolis del país veí, concretament del sud de França. Els exemples més destacats són les necròpolis de Fleury (Campardou 1905, 527 i ss.) i de Peyrou d'Agde (Hérault - Erau). La més coneguda és la de Peyrou (Marchand 1994, 49-51, fig.2), els enterraments de la qual es disposen afilerats al llarg de petits camins paral·lels que s'orienten de nord/nord-est a sud/sud-oest. Quant a la necròpolis de Cayrols de Fleury —documentada al començament del segle XX— ha lliurat alguns enterraments de l'edat del ferro organitzats topogràficament en files paral·leles. D'altra banda, la implantació topogràfica de les tombes de la necròpolis de Fenouille d'Abeilhan (Hérault) s'organitza segons un pla ortogonal (Marchand 1994, 51). En el cas de Saint Julien de Pézenas (Hérault), les sepultures del segle VI aC semblen organitzar-se a banda i banda d'una zona verge, assimilable a un camí (Nickels 1990, 22). En el cas de la Catalunya sud, no s'ha detectat fins al moment cap cas destacable, per bé que el dibuix esquemàtic de la necròpolis dels Vilars d'Espolla (Fita/Vilanova 1890) suggereix l'existència d'alguna mena d'ordenació similar a les descrites. Finalment, a Moulin de Mailhac no ha estat possible d'evidenciar l'existència d'eixos de circulació, per bé que els buits que es verifiquen podrien haver jugat aquest paper (Taffanel/Taffanel/Janin 1998, 339). Aquests autors suggereixen una distribució de les tombes *poc estricta*, contràriament del que succeeix a l'esmentada necròpolis de Peyrou d'Agde (Nickels 1989).

3. Grups irregulars de sepultures dins d'una mateixa necròpolis, interpretades tradicionalment com a clústers o *agrupaments familiars*, és a saber, constituïts per un conjunt de persones unides per estret parentiu o per descendents d'un progenitor comú. Sembla que es tracta d'un fenomen molt més freqüent que els anteriors. Amb independència de la significació fenomenològica de la cosa, l'existència de clústers, conjunts de tombes o agrupaments i enterraments múltiples, successius i/o simultanis, és un fet atestat per tots els investigadors en la majoria de les necròpolis, d'aquí i d'arreu. Val a dir que el que determina l'existència d'aquests grups és la proximitat (distància geomètrica) de dues o més unitats sepulcral dins d'un mateix recinte. Aquest model és precisament el que s'observa a Can Missert de Terrassa. Com ja s'ha indicat més amunt, el recinte presenta dos sectors diferenciats cronològicament: el nord, agrupa quatre urnes de característiques i morfologia semblants (Ruiz Zapatero 1985, 198-200), mentre que el sud, agrupa quatre possibles clústers de cronologia més tardana. Els sectors identificats es troben dividits per una carretera moderna, la qual cosa no permet de precisar la grandària dels agrupaments abans esmentats. En el cas de Coll s'Avenc, la distribució espacial porta a distingir dues agrupacions. D'una banda, el sector nord inclou vint-i-dos unitats disposades de forma ordenada, alineades segons els punts cardinals. De l'altra, el sud inclou un conjunt de quatre

enterraments agrupats a l'entorn d'una estructura empedrada (Molist/Cruells/Buxó 1986, 33-35). Les tombes del sector septentrional s'organitzen a partir de sengles alineacions. A banda d'això, es documenten algunes agrupacions significatives, entre les que destaquen les integrades per les sepultures E2a i E2b o D3a i D3b. Consegüentment, podem conjecturar que la necròpolis en qüestió s'organitza a partir de tres aspectes distributius: sectors, afileraments i grups de tombes. Quant a la necròpolis de Pi de la Lliura, la proximitat de dues urnes i/o de l'estructura que les envolta suggereix l'existència de tombes dobles. Aquesta necròpolis disposa almenys de quatre enterraments dobles. Es tracta de conjunts integrats per dues urnes, a vegades de coloració, dimensions i morfologies diferents, col·locades dins de la mateixa fossa d'enterrament. Les investigadores (Pons/Solés 2008, 48-49) parlen d'enterraments dobles atès que a dins de cadascuna de les urnes hi ha restes calcinades d'individus diferents. Destaca el conjunt integrat per les estructures E-22 i E-25. Aquest conjunt aplega un individu infantil i un adult d'ossos gràcils. Destaca també el conjunt integrat per les estructures E-77a i E-77b. Aquest conjunt aplega un individu infantil i un adult de sexe no determinat. En aquests casos es tendeix a pensar que són persones que van morir al mateix temps o de manera successiva. Segons les autores (2008, 49-53): [...] *és probable que formessin part d'un mateix nucli familiar -dos infantils poden ser germans, un infantil i un adult poden ser pare/mare i fill/filla-, s'enterraven junts [...]*. La necròpolis de Can Bech de Baix d'Agullana també ha lliurat sepultures dobles i múltiples (Toledo/Palol 2006, 232-236). A partir de la documentació de camp de les campanyes de 1973-1974 s'han establert un seguit de conjectures. Per exemple, el conjunt integrat per les tombes E-253 i E-254 suggereix un enterrament doble simultani; les urnes de les tombes E-288 i E-289 semblen formar un mateix conjunt, els vasos es troben dins d'una caixa de pedres, consegüentment es dedueix un enterrament doble, possiblement simultani; el conjunt integrat pels enterraments E-345, E-346 i E-349 ha estat considerat com a sepultura múltiple diacrònica. No cal dir que els casos són diversos. La qualificació de doble o múltiple té a veure amb les relacions físiques establertes entre els elements que componen cadascuna de les unitats funeràries: contenidors cineraris, estructures, cobertes, etcètera. De vegades, la composició de l'aixovar mostra clarament que es tracta d'enterraments pertanyents a èpoques diferents (Toledo/Palol 2006, 232), per tant successius en el temps. Segons els autors, en aquests casos [...] *es pot parlar de reutilització de la tomba, ja que no hi ha superposició*. Nosaltres creiem que aquest fenomen pot ser interpretat d'una altra manera, així doncs, no parlariem de la reutilització de l'*espai tomba* sinó de l'addició de tombes i de la reiteració d'enterraments en un mateix espai, concertat per endavant; i és que molts dels casos interpretats com a enterraments dobles o múltiples en una mateixa tomba, considerats com a simultanis, són en veritat enterraments individuals agrupats, això sí, simultanis i/o successius. Aquest fet no implica que puguin deixar de ser considerats com a compartiments de tipus familiar i/o de llinatge. Els investigadors d'Agullana també destaquen l'existència d'una sèrie de concentracions que coincideixen amb la presència d'aixovars amb objectes metàl·lics (Toledo/Palol 2006, 229). En aquestes concentracions també apareixen objectes que es [...] *poden considerar discriminants sexuals*, com armes, ganivets, navalles d'afaitar per als ♂, fusaioles i botons per a les ♀. Segons aquests autors, el fet que aquests clústers estiguin integrats per enterraments de moments diferents i que comportin unitats d'ambdós sexes indueix a pensar en una [...] *compartimentació de l'espai segons grups familiars. L'acumulació d'enterraments amb totes les variants que s'esmenten correspondria a les tombes de les diferents generacions d'un grup familiar [...]*. Amb tot i això, els autors són conscients que la contundència d'aquestes afirmacions s'han de matissar per raó que no ha estat possible un estudi antropològic exhaustiu que reforci aquestes hipòtesis. Des del nostre punt de vista, inferir el sexe dels finats a partir dels tipus metàl·lics associats continua essent una pràctica arriscada, per exemple, l'enterrament E-294 de Can Roqueta demostra que les navalles d'afaitar, tradicionalment considerades com a ítems masculins, poden implementar també l'aixovar funerari d'individus de sexe femení. A Moulin de Mailhac (Aude) l'estudi antropològic suggereix l'existència de possibles concentracions familiars. Els petits

agrupaments de tombes documentats a Le Moulin mai no contenen restes d'individus d'un mateix grup d'edat, sinó que contenen les restes d'infants, adolescents i/o adults, tant masculins com femenins. No és pot parlar, doncs, d'una sectorització de l'espai funerari en funció de l'edat o del sexe dels finats, per això, hi ha la presumpció que els clústers agrupen els membres d'una mateixa entitat social, molt probablement de tipus familiar (Taffanel/Taffanel/Janin 1998, 376). Aquest fet es verifica en totes les fases de la necròpolis mailhaciana (Taffanel/Taffanel/Janin 1998, 363).

Un fenomen similar ha estat observat en les necròpolis tumulàries d'arreu del territori peninsular, per bé que autors com Díez-Coronel (1968, 33) o Ruiz Zapatero (1985, 365) han considerat, induïts pel caràcter esbiaixat de moltes de les intervencions i per la distribució aparentment irregular dels enterraments des d'un punt de vista geomètric, la inexistència de cap mena d'organització interna dels cementiris, en especial dels de la Vall del Segre. Segons Ferrández *et al.* (1991b, 139) a la necròpolis de la Colomina destaca l'agrupació de tombes del tipus 3 formant duos o tríos. Espacialment aquests conjunts es manifesten per la seva relació de contacte directe o per la seva distància pròxima. Aquest seria el cas de les parelles T-7 i T-15, T-16 i T-19, T-26 i T-27 o del trio T-12, T-13 i T-14. Hom proposa que es podria tractar de *l'associació d'una o diverses tombes d'infant amb la d'un adult [...] resulta massa temptador [...] de no considerar la hipòtesi que el parentiu esdevé el factor determinant d'aquestes associacions, les quals reflectiren el propi paper de la cèl·lula familiar com a element d'integració social de l'individu*. Val a dir que nosaltres compartim aquesta conjectura. Aquest model es reproduïx en d'altres necròpolis dels Països Catalans com, per exemple, a Can Barraca (Martín 2006, 85) on, segons l'autor [...] *sembla que els enterradors dels morts i/o constructors de les estructures que els havien d'acollir volien que les restes romanguessin juntes. D'aquest fet sembla lògic deduir que aquelles persones ja havien tingut alguna forta vinculació en vida [...]*. Davant la lògica l'investigador anteposa el mètode científic i la contrastació empírica dels models establerts, d'una altra banda destaca la manca d'estudis d'ADN que ens permetin atribuir parentescos consanguinis, tot advertint-nos que [...] *les relacions humanes de convivència poden anar molt més lluny de la consanguinitat i/o de les relacions familiars tradicionals*. De tota manera, cal recordar que un fenomen similar ha estat observat en necròpolis tumulàries d'altres regions europees, dins d'un horitzó cronològic més tardà. En aquestes necròpolis s'observa l'existència d'agrupacions funeràries que reproduïxen dos patrons d'organització espacial ben diferents: d'una banda, la d'una estructura tumulària central, de grans dimensions, i diversos túmuls perifèrics a l'entorn, de mides més reduïdes, i, de l'altra, la de diverses estructures tumulàries de característiques similars. Hom interpreta ambdós models com a possibles grups familiars. La presència de túmuls centrals no sembla implicar connotacions de jerarquització social, ans al contrari, se'ls relaciona amb teòrics status socials diferents relacionats amb el caràcter ancestral del finat dins del llinatge (Ferrández *et al.* 1991b, 138). Així doncs, s'entén que el *pater familias* ocuparia el centre del clúster i al seu voltant s'anirien incorporant els membres difunts del llinatge. El primer model és característic de la necròpolis de Frau de Cazals (Tarn-et-Garone) (Pajot 1975; 1984) i de la necròpolis d'Arihouat (Pirineus centrals) (Muller 1985, 68). Convé subratllar que a la necròpolis d'Arihouat conviuen els dos models; quant al primer model cal destacar el conjunt integrat per les unitats 189, 190 i 191. Quant a l'agrupament de tombes tumulàries, cal fer una especial referència a les necròpolis baix aragoneses, per exemple, al complex funerari del Cabezo del Cascarujo d'Alcanyís (Ruiz Zapatero 1985), i especialment el conjunt documentat a Cascarujo V, integrat per l'estructura tumulària principal E-1 i els dipòsits adossats E-2, E-3 i E-4 (Balseira *et al.* 2013); o a El Salbimec de Massalió (Ruiz Zapatero 1985; Rafel 2003, 27-31).

Per concloure, el conjunt d'aquestes observacions podria ésser contrarestat amb un cúmul d'exemples en els quals no s'aprecia distribucions espacials determinades. Val a dir que aquest darrer fenomen coexisteix, en la

major part de les necròpolis examinades, amb l'afilement i/o l'agrupació de tombes. Ara per ara no podem explicar la presència d'enterraments isolats, no relacionats, en el si dels recintes funeraris.

5.2. Les sepultures (figs.22 i 23)

La relació existent entre el lloc de cremació (*ustrinum* - *bustum*) i el dipòsit definitiu de les restes incinerades i/o cremades (sepultura) constitueix un element clau alhora de definir el ritual funerari desenvolupat en el si d'una societat donada (Aquilué/Castanyer 2003, 15). L'element que relaciona la cremació i el dipòsit definitiu és el transvasament de les restes. Hi ha dues possibilitats fonamentals: recuperar els elements materials i els ossos recognoscibles com a humans amb major o menor mirament, dipositar-los en un contenidor tipus urna o en un suport tipus farcell i transportar-los fins al lloc d'enterrament; o deixar-los tal qual en l'estructura on han estat cremats (Gómez Bellard 1996, 62). A partir d'aquests procediments es poden diferenciar dos tipus de rituals: incineració primària i incineració secundària. La incineració primària és aquella en la qual el difunt es diposita en el mateix lloc on ha estat reduït. Per tant no hi hauria transvasament de les restes cremades ni manipulacions posteriors de desplaçament. La incineració secundària és aquella en la qual el procés funerari consta, si més no, de dues fases. Es tracta d'un ritual complex, on, després d'un primer dipòsit en el qual sol tenir lloc la reducció - cremació del cadàver, es procedeix a la recuperació i transport de les restes a un lloc o dipòsit diferent, generalment definitiu. Quant als casos estudiats, les cremacions es realitzaven usualment en *ustrina*, en llocs específics i a banda del que ocupa la sepultura, i no en la pròpia tomba; per tant es tracta de cremacions o incineracions secundàries. Això no obstant, hi ha indicis d'incineracions primàries a Roques de Sant Formatge (Pita/Díez-Coronel 1968, 35), Pedrós (Maya 1986, 42) i el Pi de la Lliura (Pons/Solés 2008, 90). En aquestes necròpolis s'observa que en el transcurs de les diferents fases d'ocupació es van combinar dos tipus diferents de ritus: principalment la incineració secundària o en *ustrinum* i la incineració primària o en *bustum*¹⁰⁷. Així doncs es constata que ambdues opcions no són excloents. Aquest fenomen es constata en la necròpolis d'incineració de El Castillo (Castejón, Navarra), on han estat classificades com a estructures funeràries sobre incineracions primàries, els enterraments que presentaven indicis d'haver-se realitzat la incineració del difunt en el mateix espai en el que posteriorment fou aixecat el túmul (Faro 2015, 1249). Segons Faro/Cañada/Unzu (2002, 51) els indicis que determinen l'existència d'una incineració de caire primari en *bustum* són: les dimensions de la sepultura, tenint en compte la superfície mínima necessària per a la construcció de la pira; l'existència d'àrees calcinades del paleosòl, amb acumulacions de cendres que, en alguns casos, podrien sobrepassar els dos metres de diàmetre i els vint centímetres d'espessor; evidències d'afectació tèrmica en l'estrat natural en el qual es donava suport a l'estructura funeraria; dispersió d'ítems i objectes d'acompanyament; dispersió de les restes humanes cremades; evidències d'afectació calòrica sobre pedres i toves. Des del nostre punt de vista cal fer una revisió crítica dels casos abans esmentats, considerant els criteris marcats per J.A. Faro (2015, 1249-1250). Hom addueix que el fenomen de la cremació primària en la pròpia tomba sorgeix a la Catalunya occidental i, per extensió, a la resta del Principat, en un moment tardà del primer mil·lenni, i que, possiblement, es limita només a alguns enterraments (Rafel/Hernández 1992, 45). L'excavació, el 1984, del subsol d'un dels grans túmuls circulars de cista excèntrica amb lloses megalítiques del sector Maries (M1) de Coll del Moro (Molas/Rafel/Puig 1982-1983; 1986) posà en evidència l'existència,

¹⁰⁷ Cal tornar a dir que el terme *bustum*, seguint la definició de *Sext Pompeu Fest*, designa l'estructura o el lloc on es cremava i/o s'enterrava el cos del/a difunt/a. És a saber, el lloc on s'ubicava la pira i, al finalitzar la combustió, la sepultura (*Fest, De Verb. Sig.*, 29, L).

sota el mateix, de la pira funerària. Aquest fet ha fet pensar a Rafel/Hernández (1992, 45) que ambdós rituals coexistirien en el mateix recinte funerari, encara que de manera desigual.

Pel que fa a la tomba, en la majoria de casos el producte de la incineració, sigui quin sigui l'embolcall emprat per al seu transport, es diposita en un clot artificial o *loculus* excavat al subsol. Aquest és el sistema recurrent i quasi exclusiu en la majoria de les necròpolis estudiades, independentment que es tracti de camps d'urnes o de pseudo-túmuls. Aquest fet es constata en necròpolis, com Pi de la Lliura (Pons/Solés 2008, 47-48), on la major part de les tombes són de construcció senzilla: forats excavats a terra per encabir l'urna amb les restes cremades del mort. Aquestes fosses s'ajusten a les dimensions màximes de les urnes o al volum dels objectes a dipositar; o Colomina 1 (Ferrández *et al.* 1991a, 100-101), on la preparació de l'enterrament consisteix en el condicionament de l'espai destinat a contenir les despulles del finat incinerat mitjançant l'excavació d'una fossa en el centre geomètric de l'estructura tumularia. Segons Ferrández *et al.* (1991a, 100) l'excavació de la fossa apareix íntimament relacionada amb l'ossari que ha de contenir, consegüentment, la forma i les mides responen a l'espai mínim imprescindible per a dipositar-hi el contenidor cinerari. Sembla lògic pensar que el *loculus* es devia excavar amb posterioritat a la cremació de les despulles, un cop dipositades en la respectiva urna, i amb l'element a dipositar a peu de fossa; això és el que s'infereix observant la correspondència quant a les dimensions del continent i del contingut (Ferrández *et al.* 1991a, 101). Això no és una proposició fútil, si tenim en compte que aquesta circumstància no es dona en períodes posteriors, durant el ferro inicial, on no hi sol haver correspondència volumètrica entre continent i contingut, si més no, és el que observem a la fase més tardana de la primera edat del ferro de la necròpolis de Can Piteu - Can Roqueta (Carlús *et al.* 2007, 161 i ss.). Els cossos geomètrics d'aquests forats són bàsics, les formes són de tendència cilíndrica o subcilíndrica (parets rectes i planta circular), o troncocònica invertida (parets convergents i planta circular). Aquesta és la norma, així i tot, els *loculi* de les sepultures de Colomina 1 demostren l'existència de variants morfològiques que cal interpretar dins les actituds mentals particulars de la societat que practica el gest funerari. En síntesi, els *loculi* de la Colomina 1 presenten una secció regular de parets rectes en la part superior, que s'eixampla i forma una petita cavitat, desplaçada de l'eix de la simetria original en la part inferior (Ferrández *et al.* 1991a, 100, fig.3). Els límits dels *loculi* no sempre es poden detectar amb la precisió requerida, sovint se'ls defineix a partir de la distribució dels vestigis mobles continguts. Aquest problema d'identificació de les dimensions i de la morfologia de les fosses és comú en quasi totes les necròpolis estudiades, d'aquí i de més enllà. Volem fer esment d'algunes necròpolis del país veí. A Moulin de Mailhac (Aude) la majoria de les fosses d'enterrament, del bronze final, transició bronze final - ferro i primera edat del ferro, són circulars, excepte algunes que són ovalades. Les dimensions de les tombes són diverses. Els diàmetres oscil·len entre 35 i 90 cm, essent els més freqüents els compresos entre 55 i 60 cm. Són veritablement excepcionals els *loculi* que superen el metre de diàmetre, n'és un bon exemple l'enterrament 367, amb un diàmetre de 155 cm —les seves dimensions estan íntimament relacionades amb el nombre de recipients a contenir, 14 vasos— (Taffanel/Taffanel/Janin 1998, 334-335). Aquests autors indiquen que el volum i el diàmetre de les tombes no tenen res a veure amb l'edat i/o sexe del difunt, per exemple, les tombes d'adults i d'imadurs solen tenir diàmetres similars. Sembla que el nombre dels recipients dipositats en les tombes augmenta en el transcurs del temps, sobretot en la fase II (Taffanel/Taffanel/Janin 1998, 344), consegüentment, també creix el volum de les tombes. Durant la fase de transició entre el bronze final IIIb i la primera edat del ferro les tombes apleguen entre dos i sis contenidors, vas cinerari inclòs. No sembla haver una disposició particular d'aquests elements, si bé es constata que l'urna s'orientava vers el nord (Janin 2004, 32). Durant la fase de la primera edat del ferro (segle VII a.n.e) les tombes apleguen entre cinc i quaranta-quatre recipients —una mitjana de 21,3 vasos per tomba—. Janin (2004, 76) distingeix tres tipus de tombes: circulars, que contenen l'ossera i diversos vasos d'acompanyament; circulars

limitades, que contenen l'ossera; i de parets múltiples i arquitectura, interna i externa, de forma rectangular. A la necròpolis d'incineració del bronze final IIIb de Christol I (Carcassonne, Aude) els *loculi* són circulars o de tendència ovalada. En els primers el diàmetre varia de 40 a 55 cm (tombes 2017 i 2012 respectivament). En els segons la longitud varia de 60 a 95 cm (fosses 2027 i 2099 respectivament). Independentment de la seva morfologia, les parets de les fosses són generalment verticals, i rarament troncocòniques (tomba 2010). La fondària oscil·la entre 15 i 25 cm (tombes 2017 o 2091, i 2099 o 2010 respectivament) (Michel/Ropiot 2012, 264). La forma i dimensions d'aquests forats són comparables als de Mailhac (Taffanel/Taffanel/Janin 1998), Camp de l'Église-Sud de Flaujac-Poujols (Lot) (Pons *et al.* 2001) o Camp d'Alba de Réalville (Tarn-et-Garonne) (Janin/Burens/Carozza 1997). Cal fer una especial referència a l'arquitectura interna dels enterraments de la darrera necròpolis esmentada. Segons Janin *et al.* (1997, 137-138) el diàmetre de les fosses de Camp d'Alba no té a veure amb l'edat de defunció de l'individu ni amb la fase cronològica de la necròpolis. Els diàmetres més comuns són els compresos entre 35 i 45 cm. A la necròpolis de Negabous (Perpinyà, Rosselló) les fosses van ser excavades en el dipòsit al·luvial que conforma el substrat geològic del lloc, és per aquest motiu que va ser difícil de determinar la forma real d'aquests forats, tanmateix com passa en altres necròpolis, com a Le Coudoumines de Caramany (Pyrénées-Orientales), Devesa del Sicard de Dorres (Pyrénées-Orientales), Camp de les Olles de Serralongue (Vallespir), Vilanova de Céret (Vallespir) o Las Peyros de Couffoulens (Aude). Les fosses de Negabous són generalment circulars i es distingeixen pel seu rebliment —corresponent als residus de la foguera: cendres, carbons i ossos calcinats— diferent al sediment circumdant (Porra-Kuteni 2010, 77). A Grand Noble II de Blagnac (Haute-Garonne) el diàmetre d'aquestes fosses no sol superar els 50 cm (Pons *et al.* 2008, 30). El volum de les fosses és lleugerament superior al volum del contingut, això sembla ser el més habitual.

En un altre ordre de coses, ocasionalment es demostra la no existència de *loculus*. Un bon exemple d'això és l'urna 1015 de Vilanera sector 4, dipositada directament sobre la roca mare (Sánchez Rodríguez 2006, 151). Cal destacar també les dues sepultures de l'àrea D de Coll s'Avenc, on les urnes es trobaven encaixades entre diverses lloses disposades verticalment, tenint la part inferior envoltada de pedres més petites que semblen faltar-les (Molist/Cruells/Buxó 1986, 87). A Can Barraca es documenten restes òssies escampades de forma intencionada sobre la superfície del lloc d'enterrament (túmulo 3) (Martín 2006, 82). A la necròpolis tumulària de Pedrós les sepultures del tipus A presenten una única urna, dipositada directament sobre la superfície del terreny, amb dispersió de cendres i ossos al voltant (Maya/Díez-Coronel/Pujol 1975, 611-622; Vázquez 2000, 73). A Roques de Sant Formatge F i G, tal com succeeix a Can Barraca, es constata l'existència de diversos sistemes de protecció del dipòsit: *loculus*, cista i escampat sota empedrat (Pita/Díez-Coronel 1968). El mateix s'esdevé a la necròpolis tumulària de Vall de la Clamor (Colet/Lafuente/GIP 2005, 168-169).

D'una manera definitiva, l'enterrament és l'acció més eficaç per a protegir el conjunt de les restes del mort i, eventualment, del dipòsit funerari. Conseqüentment, excavar o buidar una part del terreny per a la deposició de les restes biològiques del mort i/o llur bagatge artefactual és el millor sistema per a garantir la preservació de la memòria material del difunt. Després de dipositar l'ossera els *loculi* es clausuraven mitjançant una llosa o qualsevol sistema que garantis l'estanquitat de l'espai. L'ús de materials peribles per aquest propòsit queda demostrat en la major part dels establiments funeraris estudiats. L'ús de pedres planes per a tancar els *loculi* s'evidencia a la necròpolis tumulària de la Colomina 1 (Ferrández *et al.* 1991a, 99); la llosa interna constitueix un denominador comú de tots els túmuls excavats, es tracta de pedres planes sorrenques de forma irregular i mides variables que estratigràficament segellen la boca del *loculus* en el qual es diposita l'ossari. Els túmuls 3, 6, 12 i 16 d'aquesta necròpolis presenten un altre sistema de tancament: una capa de sediment recremat

dipositada immediatament per sobre de la pròpia fossa un cop amortitzada. A Caramany trobem un paral·lel d'aquest sistema de tancament, la tomba 26 fou fermada mitjançant una llosa plana (Porra-Kuteni 2010, 77). A la necròpolis de Bel-Air (Vendres, Hérault) també trobem paral·lels, per exemple, les fossetes de les unitats 19, 23, 24, 25, 35, 37, 38 i 42 foren fermades amb sengles lloses, mentre que la unitat 30 fou afermada amb petites lloses de cobertura. També s'han documentat clausures de fusta en les tombes 10, 29, 31 i 33. A més, la tomba 36 presentava un sistema de clausura mixt compost per una gran llosa més petites pedres (Mazière *et al.* 2012, 274-275, fig.6). Convé subratllar que aquests sistemes de clausura existeixen amb independència del mètode de cobriment i senyalització implementat en superfície. En aquest sentit, els enterraments 24 i 37 de Bel-Air presenten *aménagements* de superfície senzills, mentre que els enterraments 23 i 38 disposen de sengles estructures tumulàries circulars. A Peyros (Couffoulens, Aude) també hi ha paral·lels, *verbi gratia*, el *loculus* de l'enterrament 45 fou clausurat mitjançant una gran llosa de sorrenca més alguns fragments; la fossa de l'enterrament 57 fou clausurada amb una llosa de gres més tres codolets (Passelac/Rancoule/Solier 1981, 7 i 12). A Moulin (Mailhac, Aude) els casos són nombrosos, en citarem uns quants, a títol d'exemple: el *loculus* de la tomba 6, on [...] *la dalle de couverture grossièrement rectangulaire (0,70 m x 0,55 m) recouvrait la fosse cylindrique [...]*; la tomba 48, on hi ha [...] *vestiges d'un petit tumulus de pierres surmontant la dalle de couverture [...]*; el *loculus* de la tomba 51, on hi ha [...] *deux dalles de couverture un peu accrochées par la charrue [...]*; el *loculus* de la tomba 52, on hi ha una gran [...] *dalle de couverture soulevée par la charrue [...]*. (Taffanel/Taffanel/Janin 1998, 20 i 47-49, fig.6, 49, 54 i 57). Certament a Mailhac, com a la Colomina, l'ús de lloses, mínimament condicionades, esdevé el sistema més emprat per a cobrir les fosses d'enterrament. Com hem vist, però, no es pot descartar l'ús d'altres materials: fusta, brancatges, elements fungibles, etc.

L'ajust entre els elements que componen el sistema (fossa - urna) fa innecessària la incorporació d'accessoris extra de sustentació. A vegades, es documenten petites pedres en posició inclinada dintre del mateix *loculus* que protegeix l'urna. A dir veritat és difícil de determinar la intencionalitat d'aquest fet, tenint en compte les circumstàncies particulars dels exemples que es donen. No podem descartar que es tracti d'esllavissaments. Amb tot, se n'ha descrit l'existència de falques a Coll s'Avenc (Molist/Cruells/Buxó 1986, 35), el Pi de la Lliura (Pons/Soles 2008, 47), Vilanera 4 (Sánchez Rodríguez 2006, 151), El Calvari (Castro 1994, 117), la Colomina 1 (Ferrández *et al.* 1991a, 99) o a Puig Alt (Pons 1982). Amb tot i això, la seva presència sembla ser conjuntural, vinculada a la necessitat d'implementar el condicionament d'allò que és diposita. Com a exemple es pot citar la tomba núm. 176 de Mailhac, on tres pedres sustentaven els vasos (Taffanel/Taffanel/Janin 1998, 148), o la 190, on *les vases étaient calés avec des pierres* (Taffanel/Taffanel/Janin 1998, 159). Un altre exemple tipus el tenim a la necròpolis del bronze final IIIb de Christol I (Carcassonne, Aude). Sembla ser que el vas principal de la unitat núm. 2017 va ser tasconat amb petites lloses de sorrenca (Michel/Ropiot 2012, 264). A la necròpolis occitana de la primera edat del ferro de Las Peyros hi ha també altres casos amb el mateix significat. El *loculus* de l'enterrament núm. 45 fou [...] *fermé par une grande dalle de grès et quelques tessons. A l'urne funéraire, calée par des galets [...]. Vide de terre, elle contenait, couché sur des os brûlés, un gobelet tourné [...]* (Michel/Ropiot 2012, 7, fig.8). Cal fer una especial referència als vasos de les unitats M4 i M10 de Coll del Moro (Rafel 1993, 38-44): [...] *juste devant l'entrée contre le bord extérieur du cercle tumulaire, au pied du coffre, on dépose plusieurs vases, deux en M4 et trois en M10, calés avec des pierres* (Mazière *et al.* 2017, 217).

Un altre fenomen relacionat amb el condicionament del dipòsit funerari és la inclusió de pedres, a mode de paviment i/o aïllades, amb la suposada intenció d'aïllar el contingut del continent. Els casos documentats són comptats però paga la pena comentar-los, ni que sigui succintament. Quant als paviments interiors, cal fer

esment específic de la tomba número 132 de El Molar, on l'urna es recolza directament sobre un *enlosado* fet amb palets (Castro 1994, 117). El mateix s'esdevé a Pedrós (Maya/Díez-Coronel/Pujol 1975, 611-622). Els vasos de la tomba número 31 de Mailhac van ser col·locats sobre un sòl enllosat —constituït per dues pedres primes superposades, la més gran mesurava uns 85 cm de llarg— (Taffanel/Taffanel/Janin 1998, 34, fig.29). Pel que fa als pedestals o peanyes (rierencs o lloses petites que se situen a dins dels loculi amb la finalitat de sobrealçar l'urna) destaquen, a banda dels casos documentats a Can Piteu - Can Roqueta, els localitzats a les necròpolis de Can Bech de Baix (Palol 1958, 115, fig.117-118): [...] *la urna, tapada por su plato troncocónico, se halló en posición vertical, colocada encima de una pequeña losa [...]. Se practicó, pues, una cavidad en la que se colocó en el fondo una losa, cubriéndose el enterramiento con otra piedra;* o Puig Alt (Pons 2000, 62, fig.23): [...] *un tercer nivell [en referència al túmul número 3] corresponia als dos forats excavats al subsol. Dins d'aquests forats es conservaven, per un cantó, l'urna cinerària sostinguda per pedretes.* A la necròpolis occitana de Vilanova (Céret, Vallespir) també trobem alguns casos. Claustre/Rancoule (1994, 55-56) reporten que [...] *l'urne ossuaire, dans de nombreuses sépultures, repose elle-même au fond du loculus sur un autre petit galet subcirculaire.* N'és un exemple clar l'enterrament núm. 18 (Claustre/Rancoule 1994, fig.4). Segons Porra-Kuteni (2009, 127) les urnes de Céret [...] *sont calées de façon plus ou moins régulière avec les galets de la terrasse et reposent la plupart du temps sur un petit galet-support circulaire et plat.* Fernández Gómez (1997, 50) relaciona aquests elements amb el suport i condicionament del contingut artefactual. Això és un fet testimoni a la necròpolis castellana de El Raso (Candeleda, Àvila), on les ceràmiques de les tombes 95 i 99 es troben recolzades en sengles lloses de pedra (Fernández Gómez 1997, 46 i 50). Els casos documentats no permeten aclarir si ens trobem davant d'un fet pragmàtic i conjuntural, o bé es tracta d'una praxi de caire cultural. Excepcionalment el conjunt principal pot també ser condicionat sobre un tou d'argila, seria el cas de les unitats 1 i 3 de la necròpolis del ferro de Pau (Pyrénées-Atlantiques), on les urnes foren dipositades en el fons de la fossa sobre una *épaisse couche d'argile jaune [...]*, a mode de suport (Dumontier/Blanc 1984, 83-86, fig.31).

Deixant de banda els *loculi* i els forats de sosteniment, cal fer esment específic als *retalls de delimitació* de les sepultures. Aquest fenomen és dona exclusivament en el món tumulari, dins del període de condicionament de l'estructura perifèrica. Segons Ferrández *et al.* (1991a, 96-97) els anells externs del túmul es construeixen clavant les pedres directament a terra, en la majoria dels casos, o construint una petita cubeta en tota l'àrea destinada a la tomba, sobre les vores de la qual es recolzarien les pedres de l'anell. Aquesta tècnica ha estat àmpliament documentada a la Colomina 1 i a Puig Alt de Roses (Pons 2000, 84-85, fig.23). La superposició de fosses —una gran fossa que delimita la sepultura més un *loculus* pròpiament dit, que acull el vas principal— es documenta a la necròpolis occitana de Las Peyros. La tomba núm. 44 n'és un bon exemple, està integrada per un gran retall circular d'1 m de diàmetre per 0,20 m de fondària, recobert per blocs irregulars de gres, i un *loculus* central, troncocònic, de 0,50 m de diàmetre per 0,25 m de profunditat (Passelac/Rancoule/Solier 1981, 5-7). També cal destacar les fosses o trinxeres perifèriques que circumscriuen els túmuls de la primera edat del ferro de les necròpolis occitanes de Pailletrice (Pérols, Hérault) i de Mas de Vignole IV (Nîmes, Gard) (Mazière *et al.* 2017, 185-187).

Un altre element de subjecció o protecció del contingut funerari és la cista¹⁰⁸ o caixa feta amb rocs. Aquests dispositius construïts són característics del món tumulari, tot i que també és possible trobar-los en els camps

¹⁰⁸ Trobem interessant la definició que fa Royo Guillén (2000, 51): [...] *se entiende por cámara funeraria aquella parte del enterramiento tumular donde se encuentran los restos de una sepultura de inhumación,*

d'urnes, complementant l'efecte d'immobilització de les fosses. Trobem fosses amb lloses verticals laterals a la necròpolis d'Agullana (Toledo/Palol 2006, 207, fig.205). Aquest sistema és característic de les tombes tipus 6 i de les variants 6.1. (fossa més estructura en forma de caixa, és a dir, amb lloses distribuïdes als costats del vas) i 6.2. (fossa més llosa/es vertical/s en un lateral i llosa de coberta). Suposen el 5,39% del conjunt excavat a la necròpolis alt empordanesa. Un bon exemple d'això és l'urna de l'enterrament núm. 40 (Palol 1958, 47-48, fig.36) que [...] *estaba en el interior de una cavidad rodeada enteramente de losas verticales de medidas diversas* [...]. També és constata l'existència de caixes construïdes amb pedres verticals i envoltant el conjunt principal a la necròpolis de Punta del Pi (Pons 1984, 36). Aquest sistema també es característic de les tombes amb protecció simple de la necròpolis de El Molar (Castro 1994, 117), segons l'investigador: [...] *corresponde a la protección lateral de una serie de urnas* [dels enterraments núm. 5, 23, 96, 136 i 152]. *Se trata de lajas verticales alrededor de la urna formando una pequeña cista* [...]. Quant a les necròpolis de caràcter tumulari, trobem cistes a Torre Filella, on segons Pita/Díez-Coronel (1964-1965, 254-255) d'un total de vint sepultures, dos o tres casos presentaven un embolcall o protecció de blocs: [...] *alrededor, un pequeño círculo protector, muy estrecho, de cantos rodados grandes o piedras* [...]. [...] *Toda la disposición general era la de una cista, [...] para dar alguna protección a la urna* [...]. A Pedrós també trobem cistes (Maya/Díez-Coronel/Pujol 1975, 611-622). Les tombes del tipus B i C presenten una o dues urnes protegides per sengles caixes, construïdes amb lloses de pedra calcària i revestiment d'argila; la seva morfologia és diversa: quadrada, poligonal, etc. El mateix s'esdevé a les necròpolis de Roques Sant Formatge F i G (Pita/Díez-Coronel 1968) i Vall de la Clamor (Colet 2006). En aquest darrer jaciment, com a la resta d'estacions, conviuen els dos models de sosteniment esmentats. L'excavació de l'interior del túmul núm. 3 va permetre de descobrir un clot o *loculus*, practicat en el substrat natural, de planta circular. Mentre que l'excavació de l'interior dels túmuls núm. 1 i 2 va permetre de constatar l'existència de sengles caixes, la de la primera de planta circular, i la de la segona excèntrica i de planta poligonal (Colet 2006, 4). Com es pot observar la morfologia d'aquests dispositius és ben diversa. Paga la pena destacar alguns casos singulars, com el de les cistes adossades (tipus C) de Pedrós (Maya *et al.* 1975; Vázquez 2000, 73), la cista doble de la sepultura número 12 de Roques de Sant Formatge F (Díez-Coronel 1962, 208) o les cistes anomenades d'apèndix de les sepultures núm. 250 i 271 de Roques de Sant Formatge camp G (Díez-Coronel 1962, 19 i 208). En aquest sentit, cal destacar alguns casos excepcionals com la caixa o cista triple de Mas de Pascual de Jaume (Calaceit), i les dobles del Fossanet dels Moros (Cretes) i de Vall de la Cabrera (Calaceit) (Rafel 2003, 42, 47 i 54).

Hom suggereix que hi ha una distribució regional diferenciada d'aquests dispositius interns de subjecció. Així doncs, els pous senzills o *loculi* serien propis de les zones litorals i prelitorals catalanes, mentre que les cistes o caixes predominarien en les necròpolis del Segre-Cinca, del Baix Aragó - Gandesa i dels Pirineus catalans. El fet és que aquesta distinció territorial presenta importants excepcions considerant que hi ha exemples de la utilització de cistes o espais delimitats per lloses a l'Empordà: Els Vilars, Punta del Pi i Agullana (Pons 1984), i a la Catalunya meridional: El Calvari (Castro 1994), així com de *loculi* en necròpolis de la vall del Segre-Cinca: La Pedrera (Maya 1986) i La Colomina (Ferrández *et al.* 1991), i al Baix Aragó: Els Castelletes II de Mequinensa (Royo 1994), Cabezo de Ballesteros (Pérez 1990) i Castejón de Arguedas (Bienés 1994). Quant a la dicotomia del sistema de subjecció dels vasos cineraris, aquesta és independent del tipus d'estructura tumulària, doncs trobem caixes de pedres en tombes senzilles: Punta del Pi (Pons 1984), Agullana (Toledo/Palol 2006) i Molar

mientras que la cista es donde aparecen los restos de la incineración. Entre los dos elementos sólo hay un punto en contacto: en los dos casos se trata de la zona del túmulo donde se depositan los restos del cadáver o cadáveres. [...] son en realidad cajas de piedra[s] que contienen la urna cineraria o los restos de la cremación.

(Castro 1994), en sepultures tumulàries: Coll del Moro (Rafel 1989), i pseudotumulàries: Pedrós (Maya *et al.* 1975). Quant als primers —*loculus* format per un forat de planta rectangular i parets verticals reforçades per un conjunt de lloses verticals, convertint l'espai en una veritable caixa per col·locar l'urna cinerària (segons Pons 1984, 187, fig.170)— trobem dues variants fonamentals: primerament, aquells *loculi* reforçats per dues lloses verticals laterals, on l'urna està coberta per una tercera gran llosa horitzontal que es recolza sobre les verticals, és el tipus 5a de Pons i seria el cas de la tomba 184 del ferro inicial d'Agullana (Palol 1958, 153-158, fig.157; Pons 1984, 187; Graells 2004, 62)¹⁰⁹, o d'alguna de les tombes de la necròpolis de Fleury-Les Cayrols (Aude)¹¹⁰ (Louis/Taffanel/Taffanel 1960, 71-72, fig.49) i, fins i tot, del cas de la tomba 103 del bronze final IIIb de Mailhac¹¹¹ (Taffanel/Taffanel/Janin 1998, 87; Janin 1996, 14); segonament, aquells *loculi* reforçats per més de dues lloses col·locades en posició vertical, les quals a vegades sobresurten de la superfície de l'enterrament, més una llosa horitzontal que protegeix el contingut, és el tipus 5b de Pons (1984, 187, fig.68) i serien els casos de Vilars d'Espolla (Avilés 1890, 136) i Punta del Pi (Cazurro 1908, 70 i ss.). Quant als segons —*loculus* integrat per un forat de diverses dimensions, excavat en el subsol, de planta més o menys circular i parets verticals reforçades per un cercle de lloses disposades en posició vertical, que sobresurten a l'exterior i descansen en el fons del *loculus*; el conjunt era cobert per un monticle de blocs i sediment— (segons Pons 1984, 187, fig.171), és el tipus 6 de Pons i serien els casos de Gran Bassin I (Louis/Taffanel/Taffanel 1960, 31-32), Saint Julien de Pézenas (Dedet *et al.* 2012) o Recobre de Quarante (Hérault)(Dedet 1976).

Dins de la categoria de complements de subjecció o protecció del contingut funerari cal fer esment específic als elements construïts de separació i/o compartimentació de l'espai d'enterrament. Ens referim al fenomen que es demostra a la necròpolis de Pedrós, on es constata l'existència d'enterraments compartimentats, amb dues urnes separades entre elles per un mur de blocs, que sembla subdividir l'interior del lloc d'enterrament en dos espais diferenciats. Pel que sembla se'n coneixen quatre casos (Maya/Díez-Coronel/Pujol 1975, 611-622; Vázquez 2000, 73) i conformen el tipus D. Tal vegada, l'exemple més destacat sigui la sepultura 184 de Can Bech de Baix (Palol 1958, 157-158), a la qual ja ens hem referit anteriorment, on la llosa vertical, situada en un dels extrems de la tomba, divideix en dos grups l'aixovar (Graells 2004, 62, fig.3 i ss.).

El següent punt a considerar és el sistema de contenció i transport de les restes calcinades. En la majoria dels casos les restes són transportades fins al lloc d'enterrament dins d'un contenidor ceràmic tipus urna. Això és el més habitual. No obstant això, la manca de contenidor funerari en determinats enterraments d'incineració demostra l'existència de sistemes de contenció i transport alternatius: farcells, bosses, contenidors vegetals, etc. Hom addueix que els enterraments sense urna podrien estar demostrant l'existència d'individus pobres,

¹⁰⁹ Aquest sepulcre seria una variant del tipus 5a de Pons, doncs està composta per [...] *una fosa excavada [...], constituïd[a] per dos càmara separades por una pequeña losa vertical [...]. [...] el conjunto apareció a la profundidad de 1,20 a 1,30 m. de la superficie, debajo de una gran losa de granito, de muy poco espesor. Medía, la losa, cerca de 95 cm. de largo por 90 de anchura y 10 de grueso [...]* (Palol 1958, 157).

¹¹⁰ *Les tombes observées d'une façon complète étaient composées d'une dalle irrégulière d'un demi-mètre carré environ, soutenue par d'autres dalles plus petites placées de champ [...]* (Louis/Taffanel/Taffanel 1960, 72).

¹¹¹ *A 0,60 m du sol actuel, dalle de couverture à peu près rectangulaire de 0,55 m x 0,65 m, accostée de dalles plus ou moins dressées, vestiges du tumulus de pierres et peut-être d'une stèle. Sous la dalle de couverture *loculus* cylindrique de 0,50 m de diamètre et 0,30 m de profondeur, contenant des cendres très noires parmi lesquelles on remarquait de petits galets brûlés [...]* (Taffanel/Taffanel/Janin 1998, 87).

amb recursos econòmics insuficients com per a disposar d'un contenidor (Pons/Solés 2008, 99). El cas és que la gran majoria dels enterraments d'incineració, tumularis o no, presenten dispositius ceràmics de contenció, essent una minoria les tombes que no en disposen, potser perquè han estat espoliats. Amb tot i això, podem citar alguns casos paradigmàtics on les restes han estat dipositades sense intermediació de cap artefacte. És el cas dels enterraments 29, 38 i 39 de Pi de la Lliura. Es tracta de *loculi* excavats a terra i coberts per sengles munts de pedres; les restes de la cremació es trobaven escampades dins del clot, entre els blocs (Pons/Solés 2008, 54-55, fig.29). A Punta del Pi coexisteixen els dos sistemes: enterrament amb i sense urna, llençant les cendres directament a dins del *loculus* i cobrint la tomba mitjançant una llosa (Cazurro 1908, 79; Pons 1984, 169). El mateix s'esdevé a Parrallí 1 (Almagro 1955), Can Barraca (Martín 2006, 77-78) o Puig Alt (Pons 2000). A Mailhac el 98% de les sepultures presenten osseres de ceràmica, amb tot i això [...] *dix tombes forment exception: elles ne contenaient pas d'ossuaire et les ossements humains brûlés étaient posés à même le fond de la fosse. Parfois, un récipient était retourné sur l'amas osseux [...]* (Taffanel/Taffanel/Janin 1998, 336), no obstant això, aquesta particularitat no sembla lligada a una fase cronològica concreta ni a l'edat de defunció dels individus així enterrats. El mateix fenomen s'observa a la necròpolis de Pau (Dumontier/Blanc 1984, 86, fig.31bis), on la tomba núm.12 manca de contenidor ceràmic —les restes calcinades foren col·locades a dins de la fossa, sota una coberta constituïda per sengles fragments ceràmics, junt amb un rierenc—.

Amb relació als enterraments que presenten urna, convé subratllar aquells casos on el vas principal, és a dir, aquell que allotja les restes del difunt, es diposita directament sobre la superfície del terreny, per exemple, el vas cinerari de la sepultura núm. 1015 de Vilanera sector 4 estava dipositat directament sobre el terra rocós de l'emplaçament, és a saber, sembla que no hi havia fossa d'enterrament (Sánchez Rodríguez 2006, 151). El mateix succeeix a Pedrós (Maya *et al.* 1975), camp F de Roques de Sant Formatge (Pita/Díez-Coronel 1968) o Vall de la Clamor (Colet/Lafuente/GIP 2005). A les necròpolis empordaneses de la Muralla NE d'Empúries i Parrallí (Almagro Basch 1955), així com a la necròpolis baix penedesenca de Can Canyís (Vilaseca/Soler/Mañé 1963), es van documentar sepultures que aprofitaven esclerxes o obertures en la roca natural.

Els conjunts principals solen compondre's d'un o dos elements: el contenidor (recipient de capacitat i formes diverses, obert o tancat, destinat a contenir, transportar i protegir les restes biòtiques i materials calcinades) i la coberta (element de ceràmica o de pedra que tanca per la part superior el contenidor, destinat a protegir el contingut biològic i/o artefactual d'aquest). Els casos més habituals, ordenats de major a menor valor, són els binomis següents: VC + coberta de pedra, VC + T i VC + coberta perible. Convé fer ressaltar que la totalitat dels dispositius de conteniment, d'una manera o altra, presentaven un sistema de cobriment, que procurava l'estanquitat del contenidor. La troballa de vasos cineraris sense coberta suggereix l'existència d'elements de cobertura alternatius, peribles, que no han perdurat en el temps. Val a dir que els sistemes consignats no són excloents, ans al contrari, els trobem si fa no fa en la major part de les necròpolis, per exemple a Can Missert (Castillo 2019, 14 i 71) o a Can Bech de Baix (Toledo/Palol 2006, 157-172). Cal destacar, però, l'existència de conjunts principals compostos només per un model dels descrits: VC + T (Pi de la Lliura, Parrallí 1 o Vilars); VC + coberta de pedra (Bòbila Roca, Can Montmany, Can Barraca, Torre Filella o Roques de Sant Formatge camp efa); VC sense coberta / coberta perible (Can Roqueta / Torre-romeu, Ca l'Estrada, Can Furnaca o Vilanera 4). Aquest llistat no és del tot exhaustiu, atès que l'erosió de la superfície dels llocs arqueològics sovint no ens permet de precisar la tipologia d'aquests conjunts principals. D'altra banda trobem composicions singulars, com el binomi format per VC + coberta de fragments ceràmics. Aquest model ha estat descrit a la necròpolis de Terrassa, en concret [...] *se halló un vaso [en referència a la tomba núm. 41] roto por el peso de la tierra con un fragmento de un plato de cerámica que lo tapaba* (Petit 1985, 1387 a partir del *Diari d'Excavacions de*

Bosch i Gimpera), i a Can Piteu — Can Roqueta (Carlús *et al.* 2007, 155). Trobem paral·lels d'aquesta manera de fer a la necròpolis aquitana de la primera edat del ferro de Pau (Pyrénées-Atlantiques) (Dumontier/Blanc 1984, 86), concretament en les tombes núm. 3, 7 i 18: [...] *des fragments soit de plat couvercle, soit de vase ont été posés sur les ossements, à la hauteur de la base du col du vase principal [...]* (Dumontier/Blanc 1984, fig.31). En aquests casos els fragments de ceràmica cobrien directament el contingut ossi de les urnes. Una altra composició singular és l'arquetip VC + T més un P o pàtera que dona suport i aïlla el conjunt del terra (Pons/Solés 2002, 80-81), o l'associació de dues urnes: VC + (VC + T), sobreposades (Pons/Solés 2008, 50), ambdós models documentats a la necròpolis de Pi de la Lliura. Ocasionalment l'urna pot ser substituïda per una pàtera —forma oberta de tipus troncocònic, que pot ser emprada per a tapar (T) o contenir (PC)—. És el cas del conjunt principal de la tomba E-57 de Pi de la Lliura (Pons/Solés 2008, fig.40-41). Cal fer esment específic de l'ossari de la tomba T-9 de Colomina 1 (Ferrández *et al.* 1991a, 102), constituït pel següent polinomi: (VC + coberta de pedra) + T. En aquest cas una tassa de perfil troncocònic, col·locada en posició invertida, fa de T.

Quant a les tapadores lítiques, cal assenyalar que, generalment, es tracta de lloses i còdols plans d'extracció local, escollides segons la morfologia de l'urna i, ocasionalment, retocades per tal d'adaptar-les millor al ø del vas contenidor. Això és el que s'observa a la Bòbila Roca (Maluquer 1951), on els vasos cineraris es trobaven coberts per lloses de petites dimensions, normalment d'esquist o pissarra, treballades de manera irregular; o a Can Montmany (Colominas 1948), on les urnes estaven tapades per llosetes discoïdals de sorrenca roja [...] *que es la piedra dominante en toda la comarca [...]* (1948, 239); o a Can Missert de Terrassa (Bosch i Gimpera 1923), on els vasos cineraris estaven tapats per llosetes retallades irregularment; o a Can Bech de Baix (Palol 1958, 90, 93, 95 i 107), on tres urnes (E-101, E-104 i E-122) i un recipient accessori (E-96) estaven tapats per sengles lloses retallades de forma irregular; o a Can Barraca (Martín 2006, 74-75, fig.2), on quatre recipients funeraris, dos pertanyents a enterraments en fossa simple (E-1 i E-5) i altres dos pertanyents a enterraments tumularis (T-1 i T-2), estaven coberts per sengles lloses-tapadora: palets de riera plans, d'extracció local, que van ser seleccionats en funció de la seva morfologia i el diàmetre del recipient a cobrir. Segons l'autor (2006, 75) aquestes pedres en cap cas segellen hermèticament la boca del vas, ni tampoc es troben inserides del tot a dins. Es posa en dubte, doncs, la funcionalitat d'aquests elements; o a Colomina 1 (Ferrández *et al.* 1991a, 102); o a Torre Filella (Pita/Díez-Coronel 1964-1965, 254-255); o a Roques de Sant Formatge F i G (Pita/Díez-Coronel 1968); o a Vall de la Clamor (T-3) (Colet 2006). Els exemples de necròpolis on es documenten vasos coberts amb tapadores de pedra són nombrosos i destaquen a la vall del Segre, túmul número 2 d'Almenara (Maluquer 1975, 189), Pedrós (Maya *et al.* 1975, 612), i Montfriu, en aquest cas, amb un cas aparegut fora de context (Maya 1978, 92). A la província d'Oasca trobem paral·lels als llocs arqueològics de Presiñena i Valletas de Sena (Ruiz Zapatero 1985, 340-341), mentre que a les comarques tarragonines, aquestes tapadores han estat documentades a la Tosseta de Guiamets (Vilaseca 1956, 843), El Calvari (Vilaseca 1943, 16) i Obagues de Montsant (Vilaseca 1947, 31). Finalment, al sud del territori francès, es documenten a Moulin de Mailhac (Taffanel/Taffanel/Janin 1998, 336), on l'ús de recipients ceràmics per a tapar els ossaris és excepcional; són nombrosos els casos d'urnes i vasets d'acompanyament coberts per petites lloses de pedra¹¹²; a la necròpolis de Les Canals (Millas, Rosselló) es combinen els dos sistemes de cobertura descrits: un plat-tapadora ceràmic o una simple placa d'esquist (Louis/Taffanel/Taffanel 1960, 139); el mateix s'esdevé a la necròpolis de Fleury

¹¹² Un bon exemple d'això és el VC de la tomba 43, que *était fermé par une petite dalle en pierre calcaire [...]*, o el conjunt format per VC i VO de la tomba 44, on *une petite dalle fermait les deux vases à la fois [...]* (Taffanel/Taffanel/Janin 1998, 42, fig.41), per posar uns exemples.

(Aude), Louis/Taffanel/Taffanel (1960, 72) suggereixen que les urnes de les tombes *riches* eren cobertes per un vas ceràmic, mentre que les *plus pauvres* ho eren per una llosa de pedra; l'urna de la tomba núm. 13 de la necròpolis de Vilanova de Céret també està coberta per una pedra, en substitució del clàssic plat-tapadora, en aquest cas es tracta d'un palet de riu (Porra-Kuteni 2010, 78); el vas cinerari de la tomba núm. 2 de Camp de les Olles (Serrallonga, Vallespir) també està cobert per un bloc de pedra (Porra-Kuteni 2010, 94) —i no es tracta d'un enterrament especialment pobre—; a Avezac-Prat (Piette/Sacaze 1899, 10, fig. XXVIII); per citar alguns exemples.

El següent punt a considerar és l'alteració de la morfologia dels contenidors en consideració al gest funerari i amb la creença de la persistència de l'ànima més enllà de la tomba. L'existència d'osques i/o entallaments en la vora dels vasos i en algunes tapadores lítiques, producte d'una fractura intencionada, ha estat relacionada, per alguns autors, amb qüestions d'ordre metafísic (Díez-Coronel 1965, 92; Maya 1978, 91; Gallart 1988, 18). Aquestes fractures, anomenades també "*forats de l'ànima*", han estat identificades en totes les urnes, menys en una, de la necròpolis de Colomina (Ferrández *et al.* 1991, 102)¹¹³. Els autors observen que aquestes dents no aparentaven una orientació regular dins les diferents tombes. També les identifiquem a Vall de la Clamor (Colet 2006, 5-6); en aquest cas, l'entalla de l'urna del túmul E-3 s'orientava vers el nord (Colet/Lafuente/GIP 2005, 169). A més a més, algunes de les lloses-tapadora de les urnes cineràries de Roques de Sant Formatge camp F presenten una petita esmotxadura triangular en el seu vorell que, segons Díez-Coronel (1962, 210), podrien equivaler a l'anomenat "*agujero del alma*". Es veu que aquests entallaments han estat identificats en altres necròpolis de la vall del Segre com la Pena (Torregrossa, Pla d'Urgell) (Gallart 1988) i, al sud de França (Pautreau 1982). Quant al simbolisme d'aquests forats paga la pena recollir l'opinió de Maya (1986, 44-45): *[...] les urnes anaven cobertes amb una tapadora, bé de ceràmica o mitjançant una lloseta treballada amb talla centrípeta de forma preferentment circular i en la qual, de manera quasi sistemàtica hi ha una petita osca o entallament de finalitat poc precisa en un sector del seu perímetre. El seu caràcter pràctic no resulta convincent i per això se l'ha considerat un element cultural: [...] encara que aquesta atribució no hagi estat suficientment explicada i més si es té en compte que la incineració comporta un caràcter simbòlic ja que es prescindeix del suport material del cos com a base de la supervivència terrena [...]. En certa manera, però, sembla que el propi esperit voli amb el fum de la incineració [...].* Seguint aquesta argumentació, l'ànima seria separada del cos durant el procés d'incineració, posteriorment serien traslladades i enterrades les despulles no animades de la persona humana..., és per això que no s'acaba d'entendre l'existència d'osques destinades a l'alliberament d'allò que ja ha traspassat. Segons Ferrández *et al.* (1991b, 123) és important no descartar *una possible interpretació lligada amb el sentit d'amortització del recipient* —quan es tracta dels contenidors cineraris—, *un cop perduda la seva funcionalitat quotidiana*. En aquest sentit, cal fer una especial referència a determinats vasos d'incineració de les necròpolis franceses de Les Coudoumines i de Negabous, els quals apareixen incomplets, tal vegada trencats voluntàriament (Porra-Kuteni 2010, 78, fig.32) un cop emprats en un context domèstic —cal destacar el vas cinerari complementari de la tomba núm. 32 de Caramany, amb la vora tallada a bisell a l'alçada del coll—. Des del nostre punt de vista, el fenomen que s'esdevé a la Colomina i a d'altres necròpolis de la vall del Segre és difícilment explicable des d'una perspectiva tafonòmica, sembla

¹¹³ La constatació d'aquestes alteracions en forma d'entallament, confirma, si més no en aquests casos, la no existència d'una producció ceràmica específicament destinada al ritual funerari.

massa casualitat la presència d'entalles produïdes per l'ús continuat de les ceràmiques, sobretot si tenim en compte que és demostrat que aquestes foren produïdes de manera intencionada¹¹⁴.

La creença que l'ànima del difunt persisteix en el Més Enllà -*ultratomba*- explica la inclusió d'ítems materials i immaterials en els enterraments. L'aixovar funerari, en les ciències socials, es refereix precisament a aquests objectes col·locats junt amb les restes dels difunts en la seva tomba. Suggereixen la creença en alguna forma de vida després de la mort. En general es tracta de possessions materials, béns personals o aportats per altri, d'una forta càrrega simbòlica, provisions per aplanar el trànsit del mort o bé són ofrenes a éssers espirituals. En altres paraules, l'aixovar funerari és un tipus d'ofrena de caràcter votiu. La majoria dels aixovars exhumats són objectes no orgànics, com ara estris metàl·lics, estris de pedra i ceràmiques, i orgànics, com ara indústria òssia o malacofauna marina. També hi ha constància d'ofrenes culinàries i alimentàries. Aquest és el conjunt de circumstàncies que envolten i expliquen una part significativa del gest funerari adoptat per les comunitats del bronze final. L'estudi circumstanciat dels aixovars funeraris permet una aproximació a la realitat social i/o cultural d'aquests col·lectius. Segons Ruiz Zapatero (2001, 264) les qualitats més destacades dels aixovars del bronze final són la seva homogeneïtat i senzillesa, doncs quasi tots els enterraments compten solament amb l'urna cinerària i la preceptiva tapadora i, molt rarament, un vaset d'acompanyament, accessori, d'ofrena. Hi ha una altra característica comuna, que és la molt reduïda amortització d'objectes metàl·lics; aquest fet es fa palès, per exemple, a Can Missert on només tres de les quaranta-vuit tombes excavades per Bosch i Gimpera (1923, 582) inclouïen diferents i escadussers elements de bronze —això és el 6,25% de les tombes—. Segons Maya (1993, 16), resulta difícil determinar si tombes com aquestes representaven a individus diferenciats pel seu major estatus. A Coll s'Avenc les tombes presenten escassos elements d'aixovar i els objectes metàl·lics són rars. Destaca el format per una punta de bronze i les restes d'un possible anell del mateix material en el vas cinerari de la tomba X2b (Molist/Cruells/Buxó 1986, 86). A Pi de la Lliura només set de les setanta i escaig tombes excavades per Pons i Solés (2008, 73 i 77-78) presentaven algun objecte de bronze, generalment una navalla o un objecte de guarniment personal (Rovira 2008, 77-78) —això és el 9,09% dels enterraments—. A Agullana el percentatge de tombes que inclouen algun objecte metàl·lic és superior als casos descrits, hi són presents en el 28,7% de les tombes adscrites a la fase I. Es tracta fonamentalment d'agulles de cap enrotllat, de cap massís i de cap anular, botonets plans, hemisfèrics, massissos i troncocònics, fibules de doble ressort i navalles rectangulars (Toledo/Palol 2006, 242-243). A Can Barraca, solament s'ha documentat un objecte metàl·lic —una arracada de bronze— juntament amb una dena de pasta vítria, a l'interior del vas 1 (Martín 2006, 73 i 78). L'estructura XVII de les Obagues de Montsant contenia aixovar metàl·lic integrat per diverses peces —un braçalet i dues anelles de bronze— (Rafel 1991, 125). La presència d'elements metàl·lics a Vilanera sector 4 és purament testimonial, si exceptuem alguns fragments d'ítems indeterminats de bronze (Sánchez Rodríguez 2006, 151). Cal fer esment específic a la necròpolis de El Calvari, on una tercera part dels enterraments contenia objectes metàl·lics (Ruiz Zapatero 2001, 280-282, fig.9). Aquest investigador defineix

¹¹⁴ Quant al simbolisme dels forats, paga la pena referir-nos a les "portes de l'alliberament" practicades per determinades cultures protohistòriques. Segons Mircea Eliade (1975, 209-211): [...] *los pueblos protohistóricos de la India consideraban las piedras horadadas como emblemas del yoni, y la acción ritual de pasar por el orificio implicaba una regeneración obtenida por mediación del principio cósmico femenino (cf. sir John Marshall, Mohenjo-Daro and the Indus Civilization, I, 62). Las «piedras de molino» culturales (alv-kvarnar) de la prehistoria escandinava desempeñaron quizá una función semejante; Osear Almgren les atribuye un sentido simbólico parecido al del yoni (cf. Nordische Felszeichnungen als religiöse Urkunden [Frankfort 1934] 246). Pero en la India esas piedras horadadas tienen además un simbolismo solar. Son asimiladas a la puerta del mundo, loka-dvára, que también el alma puede «traspasar» (salvarse = atimueyate). El orificio de la piedra se llama «la puerta de la liberación» (muktidvára) [...].*

dues grans fases: Molar I (c. 800-700 aC), amb vasos bicònics decorats amb acanalats i associats a braçalets incisos i soguejats, torques i fíbules de pivot; i Molar II (c. 700-600 aC), amb urnes bicòniques i globulars sens cap decoració amb peus marcats i associades a torques, braçalets llisos, cadenetes i fíbules de sobre ressort. Segons l'autor (2001, 280 i ss.), [...] *si tenemos en cuenta que dos tercios de los enterramientos con contenían objetos metálicos, parece razonable asumir que éstos reflejan, de alguna manera, la capacidad de acumular riqueza. [...] Dentro del mismo [necròpolis] pueden diferenciarse las tumbas con mayor número de objetos y la asociación [...] que muy probablemente corresponderían a varones y las tumbas con la asociación de [...] que podrían corresponder a mujeres.* Ans al contrari, a la necròpolis tumulària de Els Vilars d'Espolla l'aixovar metàl·lic és escàs i està constituït per unes poques peces de bronze —elements anulars i tiges—, poc o gens significatives quant a la definició de l'estatus socioeconòmic dels individus que les posseeixen, d'altra banda, fenomen característic d'aquesta època (Pons 1984). A la necròpolis de tombes limitades per cercle de pedres de la Colomina 1, només tres dels vint-i-vuit enterraments excavats per l'Estudi General de Lleida l'any 1987 presentaven aixovar metàl·lic —això és el 10,71% de les tombes—. Destaquen els enterraments T-14 i T-16. L'aixovar del túmul T-14 estava compost per objectes variats, entre els que cal destacar una tija de bronze amb tres petites anelles enfilades, dues anelles, un conjunt de quatre denes i un braçalet de bronze sencer, a més de diversos fragments d'objectes indeterminats (Ferrández *et al.* 1991b, 105-108, fig.15). L'aixovar del túmul T-16 també era copiós, estava compost per dues plaquetes discoïdals amb sengles anelles de bronze, una tija enrotllada del mateix material, un braçalet incomplet de bronze i diversos fragments de braçalet (Ferrández *et al.* 1991b, 112-114, fig.18). Per contra, l'enterrament T-7 només presenta una petita anella de bronze que formaria part de l'aixovar (Ferrández *et al.* 1991b, 100). D'altra banda, l'excavació de Díez-Coronel (1964-65, 74) va permetre de recuperar altres elements d'aixovar metàl·lic, concretament en els enterraments 7 i 9 del sector meridional de la necròpolis. Els investigadors conclouen que la composició i la distribució dels aixovars metàl·lics de Colomina suggereixen la imatge d'una societat sense gaire jerarquització social (Ferrández *et al.* 1991b, 135), tendència observada en altres necròpolis de la vall del Segre, factor que s'alterarà relativament durant la primera edat del ferro (Ruiz Zapatero 1985, 383; 2001, 282). Quant a l'aixovar metàl·lic del camp F de Roques de Sant Formatge, aquest és pobre i escàs; els bronzes es presenten fragmentats i deformats per l'acció del foc. Segons Díez-Coronel (1962, 211-212, fig.7) predominen els fragments de braçalet, de secció quadrada i rectangular, molts d'ells decorats. De manera global, l'aixovar metàl·lic es localitza a l'interior dels contenidors cineraris, acompanyant les restes òssies i les cendres resultants de la cremació. Això és el que s'observa en la major part dels casos, a Can Missert, Coll s'Avenc, Obagues del Montsant, Colomina 1, etc. De manera excepcional, també es poden trobar restes metàl·liques entre les cendres i/o les terres que rebleixen el *loculus* on es troba l'urna cinerària, com s'esdevé a la Colomina 1 (Ferrández *et al.* 1991, 125). Un altre cas és el de la tomba número u de Serrat de Balà, on els metalls es distribuïen entre l'urna cinerària (un torques, dues rodetes, cinc braçalets, una agulla de cap rectangular i una cadeneta amb agulla, tots ells de bronze) i la tomba (diversos fragments d'un torques, acompanyant les cendres resultants de la cremació i bocins variats de ceràmica) (Castells/Cruells/Molist 1986-89, 226-228, fig.5). Pel que sembla, aquestes restes metàl·liques que apareixen en el sediment cendrós provinent de la pira constitueixen una altra variant dins del ritual funerari estudiat.

El punt més destacable és la migradesa generalitzada dels aixovars funeraris i, concretament, la molt reduïda amortització del metall. Segons Ruiz Zapatero (2001, 264) la impressió general que insinuen els aixovars és la de trobar-nos davant una societat bastant igualitària i amb escassos mitjans materials d'assenyalar possibles diferenciacions d'estatus. Aquesta escassetat no atén solament als objectes metàl·lics, sinó que també afecta a altres materials —ceràmiques, objectes d'abillament d'os, ofrenes culinàries, etc.—. És per això que caldria

considerar la hipòtesi que la no incorporació sistemàtica d'objectes d'aixovar en els enterraments significa el no costum de fer-ho i no la seva impossibilitat. Dit d'una altra manera, l'amortització d'artefactes simbòlics seria una opció cultural i no una imposició determinada per una suposada normativització ideològica. Cal fer una especial referència als costums funeraris de l'edat del bronze i concretament a l'escassa amortització de bens materials (Soriano 2017). Per exemple, en el cas concret dels hipogeu de Can Roqueta II els elements que podrien ésser considerats com a part de l'aixovar funerari són escadussers, documentant-se únicament algun vas ceràmic, poc significatiu si tenim en compte el nombre d'individus enterrats (Bouso *et al.* 2004, 96 i ss.)¹¹⁵. El mateix succeeix a Can Roqueta / Torre-romeu (Oliva/Terrats 2005)¹¹⁶. D'altra banda, pel que fa a les fosses simples d'enterrament —aquest grup correspon a les fosses tipus sitja, sense transformació de la seva morfologia per a realitzar inhumacions—, malgrat la gairebé absència d'objectes relacionats directament a les inhumacions s'ha constatat la presència de fauna en connexió anatòmica associades a les restes humanes (Rodríguez/Palomo/Majó 2003, 662, tombes CR11-436 i CR11-647). Per concretar, la migradesa dels aixovars funeraris del bronze final és consemblant a l'esquifidesa dels equips mobles del bronze inicial, per tant, segur que hi ha una relació causal comú entre ambdós gestos funeraris.

Al marge de l'aixovar metàl·lic, les tombes poden incloure elements vasculars o petits contenidors d'ofrenes. És el cas de la tomba núm. 18 de Can Missert (Ruiz Zapatero 1985, 200-201, fig.57) que inclou, a banda d'una agulla de cap anular de bronze (Almagro 1952, 169), dos vasets globulars, amb llurs tapadores de pedra (Ruiz Zapatero 1985, 201; 2001, 364). L'associació ossera i VO també es documenta en l'enterrament número u de Serrat de Balà (Castells/Cruells/Molist 1986-89, 226-228). En aquest cas, el vaset accessori, molt fragmentat, fou localitzat dins de l'urna. A la necròpolis de Pi de la Lliura també hi ha diversos casos, set tombes inclouen un petit vas d'acompanyament i dues una pàtera (Pons/Solés 2008, 73). Destaca la tomba doble núm. 77 on, a dins del VC 77b, entremig de les restes òssies cremades, es va recuperar l'ofrena d'un petit vas de ceràmica i dos objectes de bronze, una agulla de cap enrotllat i una navalla d'afaitar (Pons/Solés 2008, 51-52, fig.27). A Can Bech de Baix els exemples són més nombrosos. A la fase més antiga s'han comptabilitzat quinze casos, principalment, al costat del VC: 37 bis, 40, 53, 102, 109, 111, 196, 207, 241 i 380 (x2), a dins del VC: 49 i 164, i a dins i/o a fora del VC: 274, 336 bis i 413 (Palol 1958, 17; Toledo/Palol 2006, 172). A la necròpolis tumulària de Colomina s'inferix l'existència de vasos d'ofrena a partir de la presència episòdica de fragments ceràmics aïllats, ja sigui a dins de la tomba o en les proximitats (Maya 1986, 43; Ferrández *et al.* 1991b, 135-137). En un únic cas (T-11), sembla evident la deposició d'un petit vas d'ofrena després que la tomba fos clausurada. En altres ocasions aquests petits vasos els trobem isolats al bell mig de l'espai funerari, acomodats a l'interior de petits *loculi* excavats al subsol i coberts per sengles tapadores de pedra. L'absència de restes òssies fa que

¹¹⁵ En l'E-222, amb un número aproximat de setze individus, només es va recuperar un petit vas dins de la cambra funeraria. En l'E'70, amb un número aproximat de vint-i-vuit individus, només es van recuperar dos vasos, un de carenat i un altre similar al de l'hipogeu 222. Quant a l'E-459, amb un número no inferior als divuit inhumats, es va registrar la presència de diversos elements d'ornament: a un individu infantil se li associen un cargol i una anella de bronze, i es poden associar vint-i-dues denes a dos individus i tres a un altre (Oliva 2002). D'altra banda, pel que fa a la fauna associada, cal destacar la presència d'un crani de bou en l'entrada d'una de les cambres de l'E-459 (Bouso *et al.* 2004, 96).

¹¹⁶ En l'E-191, amb un número de tres inhumats, no fou recuperat cap element d'aixovar. En l'E-10, amb un número de vuit individus, sols es va recuperar un botó d'os. Quant a l'hipogeu E-151, amb un número aproximat de sis individus, es va registrar la presència de les restes d'un vaset ceràmic, tres botons d'os amb perforació en V i quatre-centes tretze rodelles de *Cardium sp.* que devien formar part d'un mateix objecte, possiblement un collaret (Oliva/Terrats 2005, 31-34).

no els puguem classificar com a vasos cineraris, més aviat es tractaria d'estructures rituals i/o dipòsits votius relacionats amb determinats gestos funeraris que no podem, ara per ara, caracteritzar definitivament. Cal fer esment específic a les estructures 15, 23 i 34 de Terrassa, totes tres presenten la circumstància esmentada, a més, la núm. 23 conté restes metàl·liques (Bosch i Gimpera/Colominas 1915-1920, 583, fig.332-333 i 341).

A banda del metall i la ceràmica, les tombes poden incloure ofrenes culinàries i objectes alternatius, fets d'os o de nacre i fins i tot de pasta vítria. Són comptats els casos que presenten aquesta circumstància. Pel que fa a les ofrenes culinàries o alimentàries destaca un enterrament del Pi de la Lliura amb restes faunístiques i un altre on entre les restes de la cremació hi havia una llavor de *triticum* (Pons/Solés 2008, 73). La presència de restes alimentàries és pràcticament anecdòtica a Can Bech de Baix, és reduïda a un únic cas, concretament a una costella, treballada i cremada, localitzada a dins del vas cinerari de l'enterrament núm. 371 (Toledo/Palol 2006, 243). També cal destacar la troballa d'un punxó d'os associat a l'enterrament núm. 48 de Can Missert, aquest element, com l'aixovar metàl·lic, es localitzava barrejat entre les restes òssies (Bosch i Gimpera/Colominas 1915-1920, 583; Ruiz Zapatero 1985, 203). Els exploradors de la cova funerària de Can Montmany reportaren la troballa de diverses conquilles marines perforades, que podrien haver format part d'un collaret votiu. Aquests ítems es localitzaven a l'interior d'una de les urnes, barrejades entre els ossos esmicolats i les cendres producte de la cremació (Colominas 1948; Ruiz Zapatero 1985, 193). Caldria destacar també la troballa de dos fragments petits de petxina a l'interior de l'urna de la tomba Z4 de Coll s'Avenc (Molist/Cruells/Buxó 1986a, 88), a més d'un galet de quars rosat a l'interior de l'urna de la tomba D3. A Vilanera 4, els enterraments no contenien, a banda de les urnes cineràries, cap altre element d'aixovar, llevat d'alguns trossets de bronze i alguna resta de malacofauna marina (Sánchez Rodríguez 2006). A Can Barraca destaca l'amortització d'una dena de pasta de vidre de color groc a dins de l'enterrament en fossa sense urna (Martín 2006, 78). Convé destacar també els tres objectes cilíndrics de terracota exhumats en una de les urnes de Vilars d'Espolla, interpretats com denes de collar, i la pedra polida de forma rectangular exhumada en una altra de les urnes cineràries (Avilés 1890). Finalment, a Torre Filella Pita/Díez-Coronel (1964-65, 251) reporten la troballa superficial de sengles ganivets de sílex, per bé que aquests elements són de dubtosa atribució cronològica. Per il·lustrar aquest apartat paga la pena fer referència als elements d'aixovar no metàl·lic exhumats en els enterraments de la veïna necròpoli de Le Moulin de Mailhac (Taffanel/Taffanel/Janin 1998, 301-302). Per sobre de tot cal destacar les fusaioles o «pendeloques»¹¹⁷ de terra cuita aparegudes en les tombes 1, 23, 50, 63, 79 i 82, entre d'altres; o les valves perforades de *Venus striatula* i de *Cardium edule*, aïllades o en forma de collar, aparegudes en les sepultures 34, 35 i 95; o els ganivets de sílex documentats en els enterraments 30 i 98; o la destal polida de la tomba 143; o la diàfisi cremada, d'ovicaprí?, apareguda en la sepultura 62.

Les dades aportades confirmen la precarietat i simplicitat dels aixovars funeraris de les comunitats de camps d'urnes i túmuls, antics o recents. A mesura que ens endinsem vers l'edat del ferro es constaten canvis en les necròpolis d'incineració catalanes, es tracta d'una transformació ideològica que es materialitza en un conjunt d'aspectes que afecten a la morfologia i dimensions de les sepultures, i al contingut dels enterraments: hi ha algunes tombes més voluminoses que d'altres i que contenen més quantitat de vasos i objectes metàl·lics, de

¹¹⁷ On les considère classiquement comme des pièces destinées à lester le fuseau. Cependant, certains auteurs considère qu'il peut s'agir de perles (Louis 1958: 14); c'est d'ailleurs sous l'appellation de «pendeloque» qu'elles sont mentionnées dans l'inventaire. Il est vrai qu'une tombe de la nécropole du Moulin (Tombe 119) contenait une fusaiole enfilée sur une épingle (Taffanel/Taffanel/Janin 1998, 302).

bronze i de ferro, com també ofrenes alimentàries, vegetals o càrnies, relacionades amb possibles banquets funeraris (Pons/Solés 2008, 73). Això és el que s'observa en necròpolis d'ampli espectre cronològic, com Can Bech de Baix (Toledo/Palol 2006, 243-246) o Can Piteu - Can Roqueta (Carlús/Lara 2004; Carlús *et al.* 2007). D'altra banda, la poca o nul·la presència d'artefactes metàl·lics en les tombes de les necròpolis consignades assenyala que ens trobem en una fase antiga d'aquestes comunitats incineradores. En períodes posteriors, la introducció d'ítems de valor simbòlic, que acompanyen l'enterrament, anirà augmentant progressivament en quantitat i qualitat a Catalunya i al sud de França. El cas de la necròpolis de Sabadell és paradigmàtic. La fase de la primera edat del ferro es caracteritza per la perdurabilitat dels patrons funeraris anteriors —sepultures senzilles on les restes calcinades del finat es dipositaven en una urna cinerària, i aquesta, en un *loculus* o clot de petites dimensions— i per l'aparició d'un nou model d'enterrament caracteritzat per les seves dimensions —es tracta de tombes molt més voluminoses, que poden arribar a superar els 1.500 l— i per la composició dels aixovars, molt més diversificats i quantiosos que en la fase precedent —més del 50% dels enterraments presenten un nombre superior a quatre vasos: el 22% de les tombes tenen de quatre a vuit i el 6% de nou a catorze— (Carlús/Lara 2004, 59)¹¹⁸. En la necròpolis de Grand Bassin I, a Mailhac (Auda), també de l'edat del ferro, la major part de les tombes tenen d'un a trenta vasos, algunes més de quaranta. Destaquen les unitats 68 i 177 amb cinquanta-vuit i cinquanta-set vasos respectivament (Taffanel/Taffanel/Janin 1998).

Com a colofó d'aquest subapartat sobre la pobresa dels aixovars catalans, volem dir que aquest fet contrasta amb el que s'observa en determinades necròpolis franceses com, per exemple, en el complex fúnebre de Le Moulin Mailhac I (900-775 ANE), contemporani a les necròpolis referides. El nombre de recipients dipositats en les tombes varia entre un i set, amb una mitjana de 3,8 ceràmiques per tomba i de tres vasos per individu. Aquests serveis funeraris comporten en general un vas cinerari i diversos vasos d'acompanyament. Quant al mobiliari metàl·lic, és molt freqüent en els enterraments mailhacians. El seu nombre varia segons la tomba i és complex d'avaluar-los precisament perquè una gran majoria han passat per la foguera: sovint es tracta de fragments deformats i retorçats per l'acció del foc. Segons els autors, la majoria d'aquests objectes han estat fabricats allà mateix com ho testimonien els motlles de fosa trobats en la necròpolis o en l'hàbitat proper¹¹⁹. A més, les ofrenes alimentàries són freqüents, representades per restes d'ovicaprins (Janin/Chardenon 2000, 59-60). L'anàlisi creuat de l'arquitectura i dels dipòsits funeraris fa sospitar l'existència d'una jerarquització social extremadament feble, de fet els investigadors parlen d'una *société égalitaire* (Janin/Sarret 1997, 9). El panorama descrit evoluciona durant la fase de transició vers l'edat del ferro (775-725 ANE), per exemple, el nombre de vasos dipositats varia, d'un a catorze, amb una mitjana de 4,5 ceràmiques per tomba i de quatre vasos per individu. Quant al mobiliari metàl·lic, és sempre també molt nombrós i apareixen nous artefactes, com les fíbules de doble ressort, que semblen procedir de cultures i grups veïns (Janin/Chardenon 2000, 61). En síntesi, la baixa presència de bronzes en les necròpolis catalanes de l'edat del bronze podria explicar-se, principalment, per la migrada producció metal·lúrgica local i per la inconsistència de les xarxes d'intercanvi. Aquests possibles factors podrien explicar el fet de l'escassetat dels objectes metàl·lics al si de les necròpolis

¹¹⁸ De manera paral·lela, s'incrementa el nombre de ceràmiques dipositades a dins de les tombes entre les quals hi ha un nombre variable de vasos accessoris. L'aixovar metàl·lic experimenta també un profund canvi pel que fa a les etapes anteriors: la proporció d'ítems augmenta considerablement, igual que la seva diversitat funcional (López Cachero/Rovira 2012, 44).

¹¹⁹ El mobiliari metàl·lic està compost per objectes d'ornament (braçalets, anells, cadenetes,...), elements per a fixar la indumentària (agulles i fíbules) i elements de cura personal (pinces de depilar). Són rares les puntes de sageta (Janin/Sarret 1997, 9).

catalanes del període, en concordança amb l'escassetat d'aquests objectes en els hàbitats coetanis¹²⁰. És clar que això no explica la pràctica inexistència d'aixovars ceràmics en els contextos funeraris catalans del bronze final, sobretot si s'entén que es tracta de produccions eminentment locals.

Un altre aspecte que cal considerar és el del sistema de cobriment o protecció dels enterraments. Les dades amb les quals comptem permeten d'establir dos grups, d'acord amb la complexitat de l'addició d'elements i de l'existència d'una major o menor inversió d'energia en la seva construcció. Els problemes de conservació diferencial de l'arquitectura funeraria en necròpolis afectades per l'erosió i l'antropització determina l'estudi d'aquests sistemes, de tota manera podem aventurar dos estàndards: *loculi* amb protecció senzilla, formada per l'amuntegament de pedres i/o terra sobre la fossa ocupada per l'ossera; i *loculi* amb protecció complexa, formada per una construcció arquitectònica més elaborada, integrada per dos elements fonamentals: anell o anells concèntrics de diàmetre superior a la tomba i revestiment interior a base de blocs. Pel que fa al primer model, es dona fonamentalment a la Catalunya septentrional i meridional, essent absent a les comarques de Ponent. La troballa de blocs en superfície o sota terra a Can Missert indueix a entendre que les tombes eren cobertes amb un senzill túmul de pedres, que protegia i/o senyalitzava l'enterrament. Es constata l'existència de pedres, a la vora i/o a sobre del conjunt principal, en les unitats números 2, 7 i 46, i una pedra horitzontal, cobrint el conjunt principal, en les unitats números 14 (VC + coberta de pedra), 15 (VI + T) i 44 (VC + T) (Petit 1986). A banda d'aquest sistema de cobriment amb pedres, s'infereix l'existència de cobriments semisòlids o peribles en un gran nombre d'estructures. Els excavadors de Coll s'Avenc suggereixen que la clara ordenació de les tombes suggereix l'existència d'algun element de senyalització, acumulació de terra o una pedra, que posteriorment ha estat erosionat (Molist/Cruells/Buxó 1986, 89). De fet, el nivell sedimentari que cobreix les tombes (capa 1), compost per terres de color marró fosc, granuloses i amb petites pedres calcàries (Molist *et al.* 1985, 72, fig.3; Molist/Cruells/Buxó 1986, fig.2) referma la conjectura suggerida pels mateixos excavadors. A banda d'això, en el sector sud d'aquesta necròpolis, es localitzaren un conjunt de quatre tombes incloses [...] *en una complexa estructura de lloses i pedres* [...] (Molist/Cruells/Buxó 1986, 35), i de límits no definits. A la necròpolis de Pi de la Lliura es constata l'existència d'elements de senyalització que consisteixen en petites pedres, d'entre 20 i 40 cm de gruix, col·locades en posició vertical, lleugerament tombades, o clavades sobre els petits monticles de terra i blocs que segellen les tombes (Pons/Solés 2008, 81). A la necròpolis d'Agullana també s'indica l'amuntegament de pedres com a sistema de protecció dels enterraments (Toledo/Palol 2006, 205 i ss.). Quant als models de cobriment i senyalització emprats durant la primera fase de Can Bech de Baix, cal que parlem d'aquells que empen pedres com a primera matèria, que suposen el 44% dels casos. Trobem diverses variants: amuntegament de pedres, amuntegament de terra + una llosa horitzontal, amuntegament de terra + dues lloses horitzontals, munt de terra + una llosa vertical, etc. D'altra banda, la quantitat de blocs documentats en superfície, desplaçats de la seva posició original, suggereix que aquest sistema devia ésser el més emprat. Quant al sistema de cobriment i senyalització dels enterraments de Punta del Pi, desconeixem el detall, per bé que Maluquer de Motes (1945-1946, 118-119) reporta l'existència de [...] *tres o quatre pedres irregulars* [...], envoltant el conjunt principal, que han estat interpretades per Pons (1984, 36) com a cistes o caixes construïdes amb pedres dretes. El mateix succeeix a les Obagues de Montsant, on les urnes cineràries es van presentar reduïdes a la seva meitat inferior, havent desaparegut la superior per l'erosió superficial del terreny (Vilaseca 1947, 31). L'excavació de l'urna d'Obagues XV, que conservava una part substancial del seu contingut, barreja de terra, restes òssies i pedres procedents de l'exterior (Rafel/Balaguer/Salazar 2015, 171-173), suggereix l'existència d'alguna mena de cobriment, mixt, compost per terra i pedres. Quant a El Calvari,

¹²⁰ La producció metal·lúrgica a l'hàbitat de Can Roqueta ha estat explicada per C. Rovira (2007, 122 i ss.).

Castro (1994, 117, fig.3.2) descriu la presència de túmuls¹²¹, és a saber: [...] *protección superior formada por un amontonamiento de piedras sobre el hoyo [...] y encima de la losa de cubierta* [de l'urna] [...]. Es tracta de petits amuntegaments de pedres que s'aixequen uns pocs centímetres de la superfície del terreny. Segons l'autor, aquesta capa de blocs, en el cas de les tombes 139 i 147, tindria al damunt una altra llosa horitzontal, a l'estil d'alguns dels enterraments de Can Bech de Baix, mentre en la tomba 99, aquesta no es va registrar. A més a més, en aquesta mateixa necròpolis, Castro (1994, 116-117, fig.3.3) reporta l'existència d'estructures funeràries amb protecció complexa: [...] *donde la urna tiene protección lateral de lajas verticales, pero a la vez está situada en el interior de un espacio delimitado por un muro de piedras curvilíneo, definiendo lo que se ha denominado "celdas peritáficas"*. En el caso de la tumba 108 [...] *el espacio de la celda peritáfica estaba cubierto con una capa de piedras que formaban un túmulo* [...] ¹²². Aquests cercles, cel·les o murs de pedres al voltant dels enterraments són, però, característics dels cobriments de les tombes tumulàries. Els trobem en les necròpolis d'incineració de la Catalunya nord-oriental i nord-occidental: Puig Alt, Can Barraca, Colomina, Pedrós, Roques de Sant Formatge, etc. Presenten diàmetres molt superiors als *loculi* que delimiten. D'anells, n'hi ha d'externs i d'interns. Trobem anells de pedres interns a la necròpolis de Puig Alt (Pons 2000, 61-62); a la Colomina 1, on destaca el túmul 2, amb un *loculus* que mesura 70 cm de diàmetre, un anell extern amb un diàmetre que oscil·la entre 5 i 5,30 m, i dos cercles de pedres interns concèntrics amb diàmetres de 2,65 i 1,25 m, respectivament, integrats per còdols plans (Ferrández *et al.* 1991b, 94, fig.7); o a les Roques de Sant Formatge camp F, constituint el model 1c: a banda de l'anell o cercle de pedres extern, presenta un d'intern, a mode de banqueta i a una cota inferior (Díez-Coronel 1962, 205-208). L'espai delimitat per aquests cercles pot estar adequadament pavimentat, amb pedres de forma i dimensions variables (empedrat) i/o amb lloses (enllosat). Seria el cas de la tomba 108 de El Calvari, on l'espai del cercle peritàfic estava cobert per una capa de pedres *que formaban un túmulo* (Castro 1994, 117). D'altra banda, les tombes 95 i 111 d'aquest jaciment, que també estaven envoltades per una cel·la, no presentaven cap tipus de cobertura tumulària. A banda de El Calvari, es documenten empedrats delimitats per anells a Can Barraca (túmuls 1 i 2) (Martín 2006, 79, fig.7 i 8), a la Colomina (Ferrández *et al.* 1991, 128), a Pedrós (Maya/Díez-Coronel/Pujol 1975, 611-622), a Roques de Sant Formatge camp N (Pita/Díez-Coronel 1968, 25) i a Vall de la Clamor (túmuls 1 i 2) (Colet 2006, 4-5). A Can Barraca, l'empedrat del túmul núm. 3 no disposa de delimitació externa (Martín 2006, 80, fig.9). Quant als senyals o els elements específics que es col·loquen sobre les tombes per a identificar la seva situació, cal dir que no es prodiguen gaire. Se'ls documenta a la necròpolis de Pi de la Lliura (Pons/Solés 2008, 81-83), a la Colomina 1, on determinats túmuls (50% del total) són singularitzats mitjançant objectes de senyalització: les esteles i les lloses. Les esteles apareixen *in situ* en sis dels túmuls de la necròpolis. Es tracta de pedres sense treballar, còdols grans o lloses sorrenques, que en ocasions sobresurten fins a 30 cm del nivell superficial del túmul. Els investigadors distingeixen fonamentalment dos grans tipus: esteles clavades de forma apuntada i esteles pseudo-hemisfèriques amb la base sense enterrar (Ferrández *et al.* 1991b, 129). Les lloses apareixen *in situ* en quatre casos, es presenten igualment en el centre de la construcció. Es tracta de grans blocs sense treballar i textura sorrenca pròpia de la litologia del terreny, que es disposen horitzontalment al damunt dels

¹²¹ És el que Vilaseca (1954, 79) descriu com a [...] *amontonamientos de piedras «tumuloides»* [...].

¹²² És el que Vilaseca (1954, 79) descriu com a [...] *raras celdas peritáficas, también de piedras pequeñas y rudas* [...]. Peritàfic del grec περι (peri-) al voltant de..., més τάφος - taphos (-tafio) tomba, és a saber, *al voltant de la tomba*. Les cel·les *peritáficas* de les que parla Vilaseca tenen la seva correspondència en els dispositius de "*couverture quadrangulaire et circulaire, implantés les uns contre les autres*" de la necròpoli francesa de La Rouquette (Mazière *et al.* 2017, 197, fig.7). En el baix Lenguadoc occidental, l'ús de cel·les delimitadores circulars és un fet documentat en els cementiris d'incineració entre els segles IX i VIII ANE (Mazière *et al.* 2017).

empedrats. Aquest fenomen també es dona a Roques de Sant Formatge camp *F*, concretament en els túmuls circulars del tipus 1 (1a i 1b). En el centre geomètric d'aquestes superestructures se sol localitzar una llosa de grans dimensions que assenyala l'emplaçament del conjunt principal (Díez-Coronel 1962, 205-208). Ara per ara només hi ha dues necròpolis que semblen compartir els dos models arquitectònics referits: Can Barraca i El Calvari.

En referència als amuntegaments senzills de blocs, que representen veritablement petits túmuls (Pons 1984, 187), trobem paral·lels a la necròpolis occitana de Bel-Air (Vendres, Hérault): suposa el sistema de cobriment més emprat en aquest lloc arqueològic, més d'un 70% dels efectius. Aquests dispositius es caracteritzen per tenir una superfície de no més d'1 m², estaven constituïts per munts de pedres i/o terra (Mazière *et al.* 2012, 275, fig.6). A la necròpolis de Le Moulin de Mailhac cal destacar les unitats 36, 48, 53, 61, 62, 72, 131, 134, 135, 137, 140, 146, 147, 148, 149, 167, 168, 188, 209, 224, 225, 227, 296, 298, 302 i 367. La superestructura d'aquestes tombes està constituïda per blocs i lloses, d'entre 15 i 30 cm, d'aparença circular i de diàmetre no precisat (Taffanel/Taffanel/Janin 1998, 333). Aquests dispositius descansaven directament sobre la pedra de clausura del *loculus* o sobre la superfície de l'enterrament. En aquest darrer cas hom infereix l'existència d'un suport perible fet amb *rondins de bois* (Janin/Sarret 1997, 7). Hi ha constància que determinades estructures tumulàries estaven delimitades per sengles corones de lloses clavades a cantell (Janin/Chardenon 2000, 60; Taffanel/Taffanel/Janin 1998, 333); aquest fenomen, que comença a desenvolupar-se en el període Mailhac I (900-700 aC), serà característic dels períodes posteriors: transició bronze final - ferro i Grand Bassin I. Quant a les tombes de Grand Bassin I, evoquen a les mailhacianes. Se n'han pogut distingir de dues menes: tombes de *surface* i tombes tipus *silo* recobertes d'un túmul de pedres (Louis/Taffanel/Taffanel 1960, 31 i ss.). En les de superfície [...] *les vases y sont déposés dans de petits puis cylindriques de 0 a 40 cm de profondeur en moyenne, fermés par une dalle surmontée d'un tas de pierres. [...] les vases apparaissent immédiatement au-dessous des pierres du tumulus [...]* (Louis/Taffanel/Taffanel 1960, 32); segons els autors (1960, 32) es tracta de tombes pobres, amb poc mobiliari, o d'infants. El segon tipus suposa una novetat arquitectònica, i implica el creixement de la cambra sepulcral i l'estretament de la boca per a facilitar la clausura de l'enterrament (Louis/Taffanel/Taffanel 1960, 42, fig.29): [...] *l'orifice plus étroit était fermé par une grande dalle, elle-même surmontée d'un tas de pierres, souvent entouré d'un petit cercle de dalles [...]*¹²³. Aquesta tipologia de tombes també ha estat documentada a la necròpolis de Can Piteu, en el mateix període que a Grand Bassin I (Carlús *et al.* 2007, 161-178)¹²⁴. Respecte als cercles o anells de pedres emprats per a delimitar els pseudo-túmuls o els amuntegaments de blocs de fesomia tumulària, a banda dels casos esmentats, cal mencionar els de l'àrea occidental de la vall de l'Ebre, construïts amb lloses de pedra calcària o sorrenca, com en el cas de Castellet de Mequinensa (Zaragoza), podent arribar a tenir tanta altura com el propi rebliment, és a dir, entre 40 i 50 cm, associant-se aquest tipus d'anells als pseudo-túmuls plans de nucli enllosat (Royo 2000, 51; 1991), com en el cas de l'F-12 de Les Roques de Sant Formatge (Pita/Díez-Coronel 1968). D'altra banda, en la necròpolis

¹²³ La tomba 41 de Gran Bassin és el paradigma del sistema de cobriment superior constituït per un munt de pedres delimitades per un petit cercle de lloses (Louis/Taffanel/Taffanel 1960, 42, fig.29). La tomba 68 de «La Redorte» és el paradigma del sistema de cobriment constituït únicament per un amuntegament de blocs (Louis/Taffanel/Taffanel 1960, 52, fig.37).

¹²⁴ L'estructura dels sistemes de cobriment emprats en les *tombes sitja*, com la CPR-428, ha estat inferida a partir del contingut sedimentològic i de l'estratigrafia. Una part substancial de la terra apareguda a dins de les cambres sepulcral podria formar part del sistema de cobriment. La localització de blocs i rierencs, de volum divers, també permet inferir la implicació d'aquests components en la construcció dels túmuls (Carlús *et al.* 2007, 175, fig.189).

d'incineració del Arroyo Vizcarra (Urriés, Zaragoza) trobem almenys sis túmuls delimitats per una estructura anular de grans lloses de pedra amb altures superiors a un metre i diàmetres superiors als nou metres. En aquests casos l'anell exterior esdevé l'element més important del monument funerari (Royo 1997; 2000, 51). També caldria esmentar aquells casos on l'anell delimitador està constituït per toves d'argila, com passa a la necròpolis de El Castejón d'Arguedas (Navarra) (Bienes 1994, 25). Quant a l'existència d'anells interns, no són molt comuns, acompleixen una funció més relacionada amb la distribució interior de la sepultura. Destaquen els documentats a la necròpolis alt aragonesa del Corral de Mola (Uncastillo, Zaragoza) (Royo 2017, 99-104, fig.19-21, unitats 2 i 3), i a la necròpolis francesa d'Arihouat (Garin, Alta Garona) (Muller 1985, unitats 188 i 189), per citar uns exemples. La major part de les sepultures tumulàries presenten un rebliment que dona la forma definitiva a l'estructura funeraria. Aquest rebliment constitueix un element arquitectònic important en la construcció d'un enterrament d'incineració, doncs no només protegeix la cambra funeraria i les restes de la cremació, sinó que en molts casos conté restes del propi gest funerari, en forma d'ofrenes, aixovar o inclús cendres. La composició d'aquests rebliments és diversa i depèn de l'àrea geogràfica on s'ubica la necròpolis (Royo 2000, 52). Hom ha senyalat algunes diferències: n'hi ha que es construeixen mitjançant l'acumulació indiscriminada de pedres, sempre de menor volum que les que componen qualsevol dels anells del túmul; cal diferenciar-los dels anteriors munts de pedres, en aquest cas el material es disposa a mode d'empedrat, i no sobresurt del terreny més que uns pocs centímetres, seria el cas dels rebliments tumularis de la Colomina 1 (Ferrández *et al.* 1991); a més, n'hi ha que es construeixen mitjançant un sistema molt més acurat, disposant pedres planes sobre la superfície de l'enterrament a mode de paviment enllosat. Un bon exemple d'aquesta mena de dispositius empedrats es dona a la necròpolis aragonesa de Castellet de Mequinensa II. Les unitats sepulcral d'aquesta necròpolis il·lustren la complexitat a la qual poden arribar els esmentats paviments. Els investigadors constaten l'existència d'uns rebliments molt elaborats, alternant ocasionalment diverses capes de terra amb lloses, incloent puntualment restes de la cremació, vasets d'ofrena o tot aixovar metàl·lic (Royo 1996, 100; 2000, 52). Un altre fenomen interessant és el dels elements específics de senyalització exterior de les sepultures, que diversos autors han definit com a elements clarament relacionats amb el ritual funerari i que podrien haver complert una paper de diferenciació social dins de la mateixa necròpolis (Ferrández *et al.* 1991, 129; Rafel/Hernández 1992, 48-53; Royo 1996, 101). D'acord amb els casos examinats, la seva situació al damunt de la superestructura de cobriment, en un lloc preminent de la mateixa, degué de tractar-se d'un fenomen més generalitzat del que en principi hom ha pogut documentar (López Cachero 2008, 155). Com hem vist més amunt, això succeeix en el cas de La Colomina 1, on ha estat possible identificar diversos casos no alterats, en posició centrada (Ferrández *et al.* 1991, 192). Tenim paral·lels a Els Castellet de Mequinensa (Royo 1994-1996, 101), on s'han documentat esteles treballades o sense treballar, juntament amb pedrons antropomorfs, cilíndrics i de forma no determinada (Royo 2000, 52); i a Arihouat i Saint-Tritons (López/Pons 1996, 118). Ocasionalment, aquestes esteles es localitzen en els laterals dels anells perifèrics, seria el cas de la necròpolis de La Codera (Alcoleja de Cinca, Osa) (Montón 2001, 22). Cal remarcar, però, l'excepcionalitat d'aquests elements de senyalització. Cal recordar que les superestructures de cobriment —pseudo-túmuls, dispositius tumularis o munts de pedres i terra— pogueren jugar un paper efectiu de senyalització, per tant, totes les tombes no degueren ser obligatòriament assenyalades amb esteles (Taffanel/Taffanel/Janin 1998, 333). Aquesta excepcionalitat ha estat deduïda a partir dels escassos referents existents a la necròpolis de Le Moulin de Mailhac, on només hi ha indicis del seu ús en quatre unitats funeràries: les tombes 127, 163 i 189, a més del dipòsit 83 (Taffanel/Taffanel/Janin 1998, 334)¹²⁵. Excepcionalment, alguns investigadors han adduït

¹²⁵ Cal dir que els casos són del tot dubtosos. Les tombes de Mailhac senyalitzades amb esteles pertanyen indistintament a individus adults i infantils, i no presenten cap característica excepcional quant a *riquesa*.

la possibilitat que també existissin esteles elaborades amb materials peribles com la fusta (Molist *et al.* 1986, 37; Taffanel/Taffanel/Janin 1998, 334), actualment és clar desaparegudes.

Per acabar, cal fer una especial referència a dos fenòmens observats en algunes necròpolis: primerament, la disseminació dels materials cremats sobre la superfície de l'enterrament, durant el procés d'obliteració de la tomba i/o un cop clausurada aquesta; segonament, les visites post enterrament. Quant a la dispersió d'ossos cremats cal esmentar especialment els casos que es donen a Can Barraca, on l'espai interior dels túmuls 1 i 2 fou cobert amb terra, carbons i restes òssies procedents de la cremació. A més, es documenten embalums o paquets d'ossos i de material carbonós dipositats de manera clarament intencional a l'interior de la tomba, si bé de manera poc acurada (Martín 2006, 79). Martín (2006, 74) reporta la troballa de restes òssies cremades escampades de manera intencionada sobre la superfície de la necròpolis. A la necròpolis de Vall de la Clamor les tombes 1 i 2 presenten túmuls delimitats per grans blocs, l'espai interior d'aquestes estructures mostra un nivell de terra cendrós —més ossos calcinats i fragments de bronze—, que hom interpreta com les restes abocades de la cremació (Colet 2006, 7). Ferrández *et al.* (1991, 135) reporta també la presència esporàdica de minúsculs fragments de bronze, alterats pel foc, dins de la capa cendrosa que rebleix el clot de les tombes tumulàries 7, 14 i 16 de la Colomina 1. La manca d'una disposició estratigràfica determinada de les restes metàl·liques sembla reafirmar la natura d'aquest rebliment [...] *en tant que residus de la pròpia cremació* [...]. Aquest fenomen constitueix una altra variant dins del ritual d'enterrament que —com hem assenyalat— no podem, ara o suara, caracteritzar de manera concreta. És evident, però, que sols es dona, com els "*forats de l'ànima*", en llocs molt determinats. D'altra banda, la presència circumstancial de fragments ceràmics aïllats o agrupats —pertanyents a un mateix vaset—, ja sigui dins de la tomba o bé al voltant de la mateixa, indueix a pensar en ofrenes a les deïtats o als morts familiars, realitzades durant l'enterrament o en visites posteriors. A aquesta conclusió han arribat els excavadors de Colomina 1 (Ferrández *et al.* 1991b, 137) o de Can Barraca (Martín 2006, 77). Aquest fenomen singular s'esdevé també a la necròpolis occitana de Le Moulin de Mailhac (Taffanel/Taffanel/Janin 1998, 336), on en [...] *deux cas seulement, un petit gobelet a été placé au sein de la couverture (tombes 36 et 48). Cette circonstance est donc exceptionnelle et son fondement demeure inexpliqué. S'agit-il de dépôts strictement contemporain de la mise en place des superstructures? Ou doit-on voir dans ce phénomène le témoignage d'un rituel post-sépulcral* [...]. *Il nous est impossible de répondre.* De fet, aquests autors addueixen la possibilitat que un cop clausurada la tomba es realitzessin libacions sobre el mateix lloc, en honor al difunt o a les deïtats. F. Mazière (2017, 193) planteja la reobertura de les sepultures per raó del saqueig contemporani o per motius rituals. Segons l'autor en certs cementiris del baix Llenguadoc occidental, com Bel-Air, Pradines o La Rouquette, algunes de les unitats presenten anomalies caracteritzades per la manca de la pedra de tancament i per la destrucció parcial dels dipòsits funeraris: atuells accessoris i vasets d'acompanyament destruïts, urna cinerària destruïda, ossos escampats i barrejats amb fragments de ceràmica i ítems metàl·lics desapareguts. Aquest fenomen ha estat interpretat com la reobertura de la unitat sepulcral en època contemporània al funcionament de les necròpolis: [...] *pareil bouleversement trahit sans doute une réouverture de la sépulture, dont la motivation nous échappe: pillage ou rituel ?* D'altra banda, es constata la reparació de les estructures de cobriment mitjançant l'addició de terra i/o pedres, la qual cosa sembla demostrar que el gest es produí mentre la necròpolis funcionava. Amb tot, resulten versemblants les visites al lloc d'enterrament, posteriors a les deposicions, per bé que se'ns escapen els veritables motius.

5.3. Les estructures rituals o els enterraments sense mort

Les sepultures no són més que un dels elements de la necròpolis. De manera ocasional trobem estructures o vasos enterrats mancats d'ossos. La manca o pràctica inexistència de restes òssies i la particular disposició de les fosses fa que definim aquestes estructures com a rituals o culturals. Aquests dispositius formarien part del sistema funerari evidenciat, per bé que desconexem el rol que desenvoluparien els vasos dipositats: ofrenes en si mateix o dipòsits d'ofrenes. F. Mazière (2017, 200) els ha qualificat d'estructures *«para-funéraires»*: [...] *aménagements dépourvus d'os humains qui, pour cette raison, passent trop souvent inaperçus [...]*. En primer lloc cal destacar els diversos casos documentats a Can Missert de Terrassa (Bosch i Gimpera/Colominas 1915-1920, 582-583). Es tracta de petites fosses, excavades al subsol, annexes a determinades tombes, que inclouen un únic atuell no cinerari cobert per una tapadora ceràmica. Es tracta de les unitats 7, 15 i 23. El fet que duguessin coberta i que no continguessin més que terra, va fer sospitar que no es tractava de vasos cineraris, sinó d'ofrenes. A més, la unitat número 23 contenia uns pocs fragments de bronze. En segon lloc cal citar el cas de l'estructura número 210 de Mailhac, qualificada de *dépôt* doncs no conté restes òssies, ni en la fossa ni en cap dels vasos continguts. L'estructura del dipòsit és idèntica a la dels enterraments contemporanis —excavada a uns *0,70 m du sol actuel, grande dalle de 0,70 m x 0,60 m et 0,06 m d'épaisseur en moyenne, irrégulière, recouvrant une dalle plus mince et plus petite. Au-dessous, à 0,30 m plus bas, deux vases, recouverts chacun par une petite dalle*— (Taffanel/Taffanel/Janin 1998, 170, fig.261). Val a dir que aquest dipòsit es localitza a tocar de la tomba núm. 211. Segons Mazière (2017, 200) tot fa pensar que es tracta de *pseudo-sépultures* o tombes sense ossos. En aquest sentit caldria destacar les unitats 62 i 64 de la necròpolis del Pi de la Lliura, on en cap cas es van trobar restes òssies ni tampoc vasos contenidors. Són estructures excavades de morfologia més o menys circular, i cobertes de pedres (Pons/Solés 2008, 56). Quant a la interpretació d'aquests dispositius, les autores addueixen que podria tractar-se de monuments funeraris construïts a la memòria d'alguna persona, el cos del qual no s'ha trobat (*cenotafis*). Aquestes fosses es troben en una zona perifèrica de l'àrea principal. A Mailhac trobem tres casos similars, es tracta dels dipòsits núm. 86, 101 i 365 (Taffanel/Taffanel/Janin 1998, 77, 86 i 243; Mazière 2017, 200). Es tracta de *loculi* circulars, de dimensions diverses, reblerts de pedres (86 i 365) o de lloses (101) sense contingut vascular ni tampoc restes òssies. Totes tres presenten cultura material moble, per exemple, la núm. 86 conté una agulla de bronze, una navalla de *double tranchant* i un petit pa de matèria reïnosa mig fossilitzada, així com també les restes d'un húmer d'ovicaprí no cremat. La número 101 presenta diversos objectes de bronze, entre els que cal destacar un fragment de braçalet decorat, un botó i diversos objectes anulars. Quant a la número 365, inclou diversos fragments de ceràmica pertanyents a dues formes i un motlle d'esquist pertanyent a una destrat. Aquesta mena de dispositius excavats sense contingut antropològic també els trobem en les necròpolis de Pardines (Causses-et-Veyran, Hérault) i de La Rouquette (Puigsserguier, Hérault). Els monuments *para-funeraris* E-73 i 80 d'aquesta darrera necròpolis són singulars, doncs són condicionats mitjançant una petita caixa rectangular construïda amb pedres col·locades a cantell. És dona la circumstància que aquests dipòsits es localitzen adossats a sengles tombes de mitjan segle VII ane i se'ls considera possibles *cenotafis* i/o dipòsits annexos (Ropiot/Mazière 2005, 734; Mazière *et al.* 2017, 200 i ss.). També cal destacar les estructures *para-funeràries* de la primera edat del ferro CPR-22, CPR-531 i CPR-532 de la necròpolis vallesana de Can Piteu - Can Roqueta, que tot i presentar morfologia funerària no se les pot considerar com a enterraments *stricto sensu*, doncs no contenen restes antropològiques¹²⁶ (Carlús/Lara 2004, 65).

126

Les esteles de delimitació de l'espai funerari també poden ser considerades com a elements *para-funeraris*. Per exemple, l'estructura E-18 de Bel-Air sembla que podria haver acomplert aquesta funció. Es tracta d'una fosseta plena de pedres, entre les quals destaca un gran bloc que podria ser una rudimentària senyalització. El mateix s'esdevé a La Rouquette, on alguns dels amuntegaments de pedres, de 150 cm de diàmetre, situats en els límits del sector de l'edat del ferro I, podrien haver fixat sengles blocs oblongs, mínimament treballats, a mode d'esteles. Aquests demarcadors de la necròpolis, a banda de delimitar l'espai funerari, servirien per a separar el món dels morts del dels vius (Mazière *et al.* 2017, 201). A casa nostra podríem destacar els casos documentats a la necròpolis de Pi de la Lliura, on s'ha pogut constatar [...] *la presència d'esteles més grans [que les de les tombes] que senyalitzen el lloc de la necròpolis, que limiten l'àrea ocupada pels enterraments o que estan col·locades en llocs emblemàtics i especialment oportunistes [...]* (Pons/Solés 2008, 81-83). Les formes d'aquestes esteles són més o menys triangulars, d'uns 50 cm de llargada, més pesades i visibles que les lloses que assenyalaven els enterraments. Dues d'aquestes pedres s'han trobat en els límits oest i est de la necròpolis (E-89 i E-60 amb un grafit, respectivament), mentre que una tercera pedra (E-44) fou trobada al costat de l'estructura 42 —interpretada com a *ustrinum*—. Amb tot i això, cal suposar, com ja han assenyalat altres autors, l'existència de marcadors peribles que no han ultrapassat el temps.

CPR-22

Fossa de morfologia troncocònica i planta circular (\emptyset sup. 72 cm / \emptyset inf. 122 cm / h. conservada 71 cm). Es troba amortitzada per dos nivells sedimentològics: capa 1 (l·lims + argila) i capa 2 (argila + carbonats). Les deposicions són planes. Les pedres contingudes es concentren en el sector central de l'estructura —s'han documentat 22 pedres d'entre 5 i 30 cm; no es distribueixen de cap manera en especial, són elements continguts en els nivells de rebliment de la fossa i podrien formar part d'una hipotètica estructura de cobriment—. No s'ha documentat VC, tampoc s'han trobat restes òssies. El material ceràmic exhumat és escadusser, i es redueix a un fragment de vora pertanyent a un vas indeterminat. S'han recuperat alguns metalls, es tracta d'una cinta de bronze, incompleta i un ganivet de ferro de dors recte.

CPR-531

Fossa de funció indeterminada, de tendència circular, fons pla i parets lleugerament divergents (\emptyset sup. 225 cm / \emptyset inf. 180 cm / h. conservada 55 cm). Presenta un únic nivell de rebliment integrat per argila marró i carbonats. No s'ha documentat VC, tampoc s'han trobat restes òssies.

CPR-532

Fossa de funció indeterminada, de planta circular, fons pla i parets lleugerament divergents (\emptyset sup. 216 cm / \emptyset inf. 190 cm / h. conservada 53 cm). Presenta un únic nivell de rebliment integrat per una barreja d'argila de color taronja i l·lims carbonatats. La fossa s'excava parcialment en el paleocanal situat a l'oest de la necròpolis. No s'ha documentat VC, tampoc s'han trobat restes òssies. La fossa es localitza a pocs metres de CPR-531.

Val a dir que ninguna de les tres fosses presentava *loculus* intern, com és l'habitual en les tombes sitja del ferro inicial. Podríem considerar, però, que es tracta de tombes excavades i no utilitzades; el fet de no tenir forat de fixament indueix a pensar que aquests dispositius interns serien implementats en el mateix moment de la deposició principal —al no tenir lloc aquesta deposició no foren practicats els loculi—.

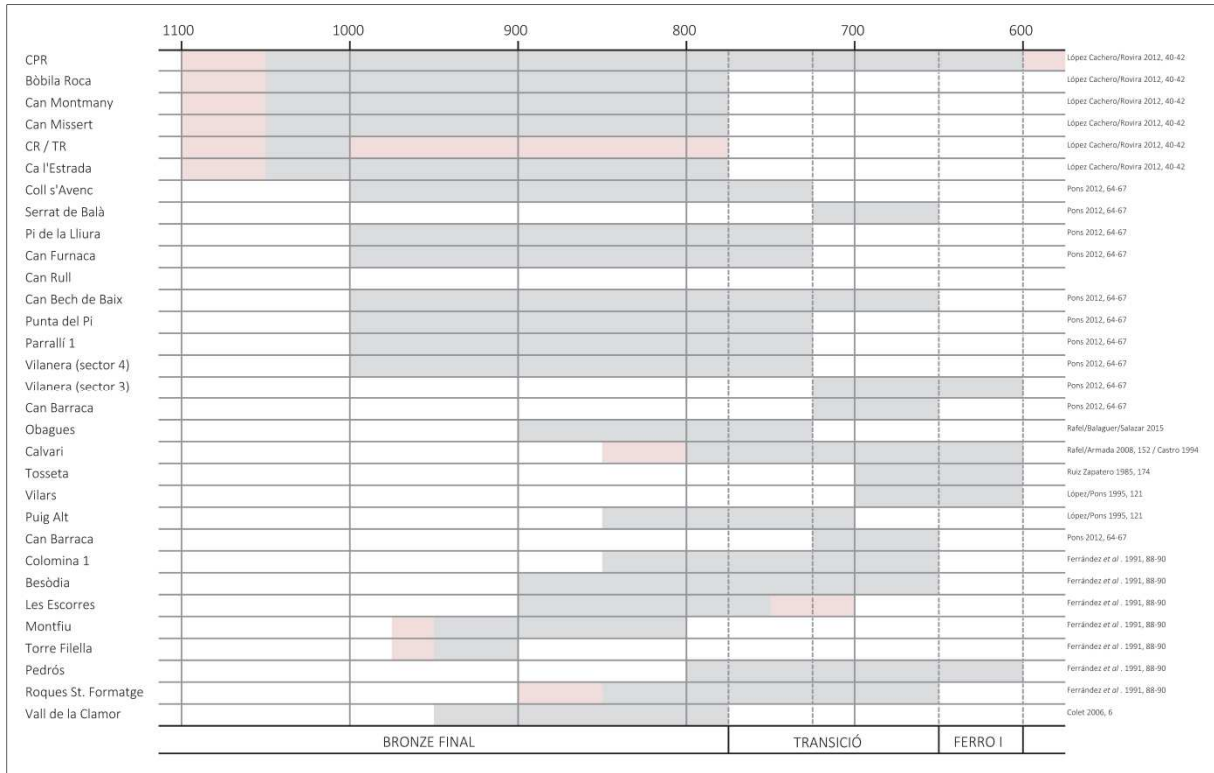

Fig.21.- Taula resum cronologia necròpolis estudiades.

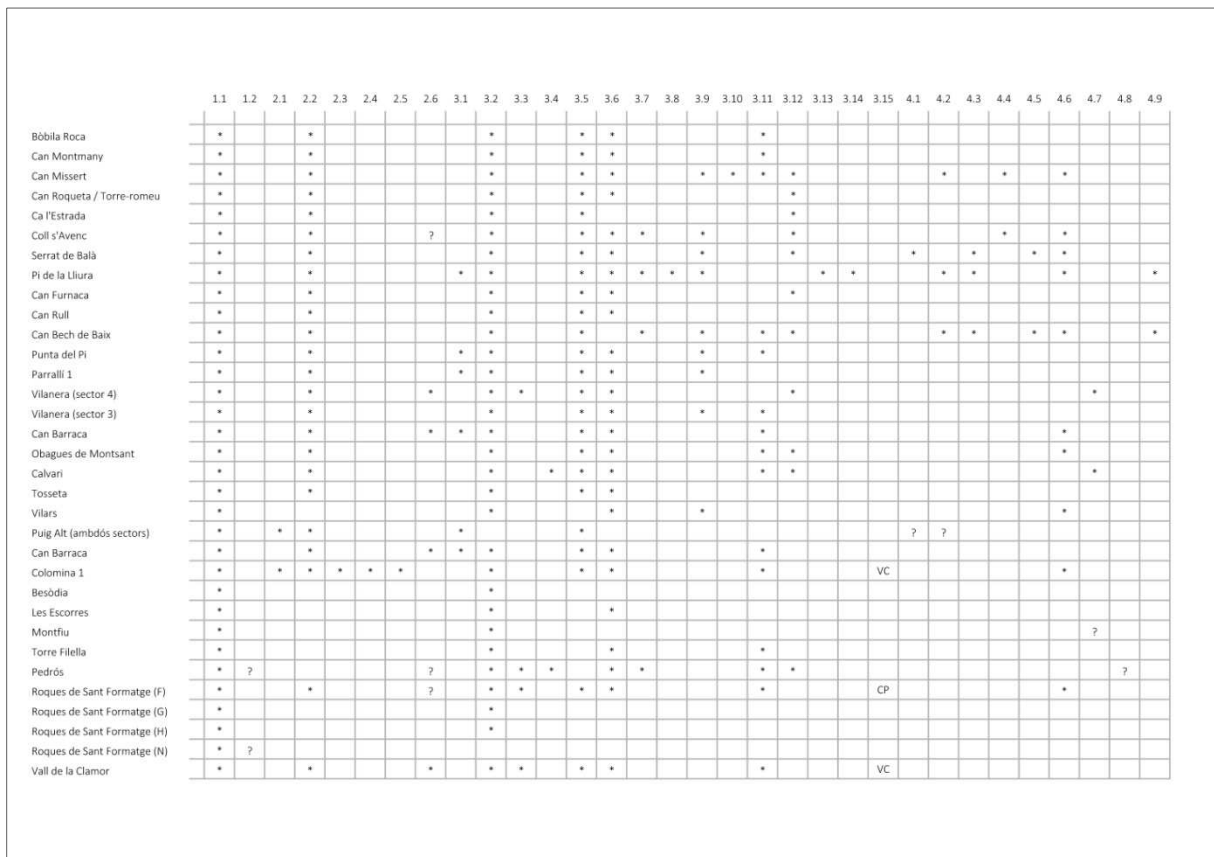

Fig.22.- Taula resum atributs sepultures estudiades.

	4.10	4.11	4.12	5.1	5.2	5.3	6.1	6.2	6.3	6.4	6.5	6.6	7.1	7.2	7.3	7.4	7.5	7.6	7.7	7.8	7.9	7.10	7.11	7.12	8.1	8.2	8.3	9.1	9.2	9.3	9.4
Bòbila Roca																															
Can Montmany		M																													
Can Missert		OT											*				*														
Can Roqueta / Torre-romeu																															
Ca l'Estrada																															
Coll s'Avenc		M-LT			*								*																		
Serrat de Balà																															
Pi de la Lliura			OC		*								*				*								*	*	*				
Can Furnaca																															
Can Rull																															
Can Bech de Baix		OT		*			*						*	*	*		*	*	*												
Punta del Pi							*											*	*	*											
Parrallí 1																															
Vilanera (sector 4)			M		*																										
Vilanera (sector 3)																															
Can Barraca			PV																										*		*
Obagues de Montsant													?																		
Calvari					*	*	*						*	*								*		*							
Tosseta																															
Vilars			T-PP																			*									
Puig Alt (ambdós sectors)				*	*																	*	*								
Can Barraca																						*	*	*		*	*	*			
Colomina 1					*																	*	*	*	*	*	*	*			*
Besòdia																						*									
Les Escorres																						*									
Montfíu																						*									
Torre Filella			LT			*							*	*								*									
Pedros					*	*	*					*	*									*	*	*		*	*	*			*
Roques de Sant Formatge (F)					*		*															*	*	*		*	*	*			
Roques de Sant Formatge (G)					*		*				*											*	*	*		*	*	*			
Roques de Sant Formatge (H)					*		*															*	*	*		*	*	*			
Roques de Sant Formatge (N)					*		*															*	*	*		*	*	*			
Vall de la Clamor					*		*															*	*	*		*	*	*			*

Fig.23.- Taula resum atributs sepultures estudiades¹²⁷.

¹²⁷ **Nomenclatura:** 1.1 enterrament secundari / 1.2 enterrament primari / 2.1 retall delimitació / 2.2 fossa simple *loculus* / 2.3 fornícula adossada *loculus* / 2.4 clausura *loculus* pedra / 2.5 clausura *loculus* sediment / 2.6 absència de *loculus* / 3.1 absència de VC / 3.2 presència de VC / 3.3 VC dipositat sobre el terreny / 3.4 VC dipositat sobre un empedrat / 3.5 VC dins forat / 3.6 un VC / 3.7 més d'un VC / 3.8 PC sense coberta / 3.9 VC + T / 3.10 VC + coberta de fragments ceràmics / 3.11 VC + coberta de pedra / 3.12 VC sense coberta / 3.13 P + VC / 3.14 VC + VC / 3.15 forat de l'ànima **VC** (vas cinerari) / **T** (tapadora) / **P** (plat) / **CP** (coberta de pedra) / 4.1 VO en tomba / 4.2 VO en *loculus* / 4.3 VO en ossera / 4.4 VO associat en necròpolis / 4.5 metall en tomba / 4.6 metall en ossera / 4.7 metall en lloc no determinat / 4.8 fauna en tomba / 4.9 fauna en ossera / 4.10 aixovar altres en tomba / 4.11 aixovar altres en ossera / 4.12 aixovar altres en lloc no determinat **M** (malacofauna) / **OT** (os fauna treballat) / **OC** (os fauna cuina) / **LT** (lític treballat) / **PV** (vidre) / **T** (terracota) / **PP** (pedra polida) / 5.1 pedestal / 5.2 falques / 5.3 empedrat interior / 6.1 cista o caixa / 6.2 més d'una cista / 6.3 doble cista / 6.4 cista d'apèndix / 6.5 revestiment cista / 6.6 elements construïts de separació / 7.1 munt de pedres / 7.2 munt de pedres + llosa / 7.3 munt de pedres + dues lloses / 7.4 munt de terra / 7.5 munt de terra + bloc / 7.6 munt de terra + llosa / 7.7 munt de terra + dues lloses / 7.8 munt de terra + llosa vertical / 7.9 anell extern / 7.10 anell intern / 7.11 empedrat exterior / 7.12 enllosat exterior / 8.1 senyal estela / 8.2 senyal bloc / 8.3 senyal llosa / 9.1 escampada ossos / 9.2 escampada altres / 9.3 visites / 9.4 enterraments successius.

CAPÍTOL 3

LA NECRÒPOLIS DE CAN PITEU-CAN ROQUETA EN EL CONTEXT GEOGRÀFIC DE LA DEPRESSIÓ PELITORAL CATALANA

1. Situació geogràfica del lloc arqueològic (fig.24)

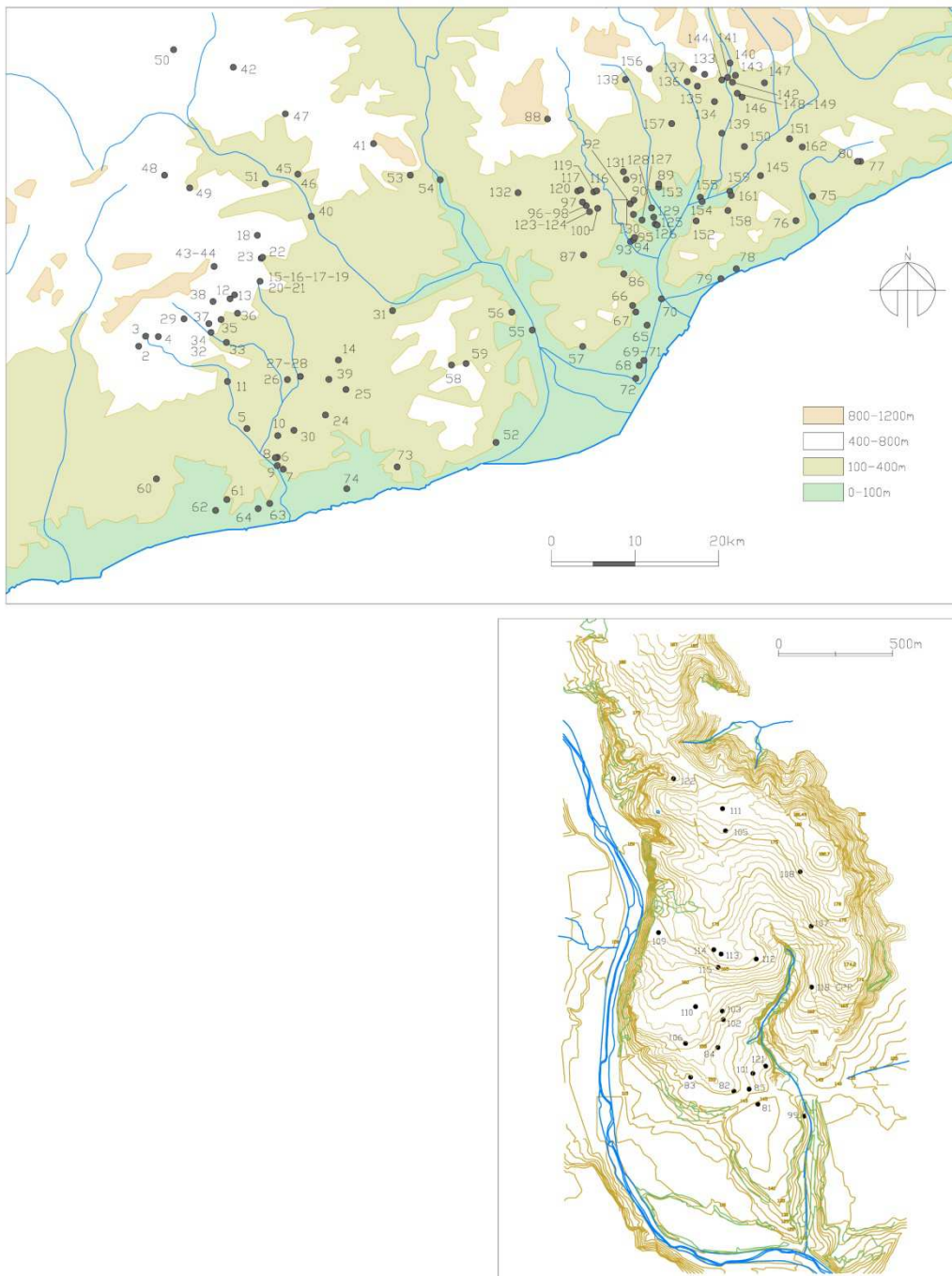

Fig.24.- Jaciments del bronze final en el context de les depressions Prelitoral i Litoral Catalanes.

1. Abric de la Foradada Petita (40)¹²⁸; 2. Cova del Garrofet (48); 3. Sepulcre megalític de Mas Pla (48); 4. La Cabanyota (49); 5. Cal Manou (13); 6. Cova d'en Muntaner (13); 7. Cova Xoriguera (13); 8. Fons de la Font de l'Alzina (13); 9. Les Botes (13); 10. Vinyes de Cal Vicenç (13); 11. Cova de Can Pasqual (14); 12. Cova d'en Pere Giró (24); 13. Cova del Vapor (24); 14. Parc Industrial de l'Estació (26); 15. Cova de la Boira (35); 16. Cova de les Monedes (35); 17. Cova del Tronc (35); 18. Orpinell (35); 19. Balma del Pèndol (35); 20. Cova d'en Barramon (35); 21. Cova del Bolet (35); 22. Vinya del Farriol (35); 23. Vinya d'en Maquino (35); 24. Abric de Segarrulls (42); 25. Sant Pere Molanta (43); 26. Mas d'en Boixos 1 (44); 27. Pedrera de Sant Jordi (44); 28. Sant Pau Inferior (44); 29. Serra del Tall 2 (47); 30. Cova de la Font de Sant Llorenç (63); 31. La Foradada (66); 32. Abric de la Masia I (68); 33. Cementiri de Torrelles de Foix (68); 34. Cova de la Masia (68); 35. Cova del Cingle de Foix 2 (68); 36. Cova del Toixó (68); 37. Cova Freda (68); 38. Coves de Can Soler de Secabecs (68); 39. Cinc Ponts (71); 40. Cova dels Degotalls (11); 41. A 100 m de Sant Pau (20); 42. Túmul d'Avellanets (22); 43. Dau 1 (27); 44. Roques de Seguers (27); 45. Cal Aloi (28); 46. Turó 359 dels plans d'Arau (28); 47. Cal Futra 1 (41); 48. Km 11'6 ctra. Igualada-Santa Coloma de Queralt (58); 49. Turó Roca Dreta (58); 50. Camí de Mirambell (59); 51. Les Perellades (72); 52. Cova Perduda (12); 53. Cova Freda (17); 54. Cova de Can Paloma (23); 57. Can Cortés (57); 58. Cova Bonica (69); 59. Cova de la Fou d'en Muntaner (69); 60. Cova de l'Artús (1); 61. Balma de la Griera (8); 62. Els Carquinyolis (8); 63. Avenc de Sant Antoni (18); 64. Fondo del Roig (18); 65. Can Cassanoves (5); 66. Can Cortada (5); 67. Can Don Joan (5); 68. Carrer d'Anníbal (5); 69. Carrer de la Riereta 37-37 bis (5); 70. Carrer del Coronel Monasterio (5); 71. Caserna de Sant Pau del Camp (5); 72. Muntanya de Montjuïc (5); 73. Avenc del Mas de Mossèn Alba (60); 74. Bòbila Roca (60); 76. La Peirota (7); 77. El Mirador (19); 78. Can Teixidor (21); 79. Turó de Montgat (38); 80. El Catau del Gorjablanc (55); 81. Can Roqueta - Can Revella / Rotonda B-140 2016 (4); 82. Can Roqueta - Can Revella 1996 -Accés S- / Can Revella (4); 83. Can Roqueta - Can Revella 2005-2006 (4); 84. Can Roqueta - Can Revella 2016 (4); 85. Can Roqueta 1991 -accessos- S (4); 86. Can Bertran (15); 87. Can Fatjó dels Orons (16); 88. Cova Negra (34); 89. Can Viola (37); 90. Can Querol (46); 91. Can Padró (46); 92. Serra de la Salut (46); 93. Fons de Ripollet (50); 94. Pinetons 2 (50); 95. Pinetons 1 (51); 96. Can Gambús 1 (52); 97. Can Gambús 2 (52); 98. Can Gambús 3 (52); 99. Can Llobateres (52); 100. Can Marcet - Carrer Permanyer (52); 101. Can Roqueta - Can Revella 2005-2006 (52); 102. Can Roqueta - ITV (52); 103. Can Roqueta - xarxa de clavegueram (52); 104. Can Roqueta / Torre-romeu (52); 105. Can Roqueta 1991 -accessos- N (52); 106. Can Roqueta 1999-2000 rasa de Sant Oleguer a Can Piteu (52); 107. Can Piteu 1 (52); 108. Can Roqueta 2 (52); 109. Can Roqueta masia (52); 110. Can Roqueta parcel·la situada entre Can Camps i Can Bordoll (52); 111. Can Roqueta parcel·la situada entre Ca N'alzina i el camí de Can Lletget (52); 112. Can Roqueta DIASA (52); 113. Can Roqueta sector E de la parcel·la 14 (52); 114. Can Roqueta sector NW de la parcel·la 14 (52); 115. Can Roqueta sector S de la parcel·la 14 (52); 116. Carrer de Francesc Layret - Carrer de Martí Trias (52); 117. Els Jardins de Castellarnau (52); 118. Can Piteu - Can Roqueta (52); 119. Serra de Can Borgonyó (52); 120. Torre Berardo (52); 121. Can Roqueta - Can Revella 2009 (53); 122. Serra de la Salut (54); 123. Bòbila Madurell - Can Duran (61); 124. Bòbila Madurell - Can Feu (sector A) (61); 125. Can Soldevila 1-2 (64); 126. Florida Nord (64); 127. La Ferrussa - Can Mayol (64); 128. Timba d'en Humbert (64); 129. Torreblanca (64); 130. Urbanització Santiga (64); 131. Can Montlló (65); 133. Coll de Can Sous (2); 134. Km 32 de l'autovia de l'Ametlla (2); 135. Turó d'en Grèsol (2); 136. Puig de Can Pou (6); 137. Turó Arbocer (6); 138. Cova Solanes (9); 139. Ca l'Estrada

¹²⁸ 1. Albinyana; 2. Ametlla del Vallès; 3. Argentona; 4. Barberà del Vallès; 5. BCN; 6. Bigues i Riells; 7. Cabrera de Mar; 8. Calafell; 9. Caldes de Montbui; 10. Canovelles; 11. Capellades; 12. Castelldefels; 13. Castellet i La Gornal; 14. Castellví de la Marca; 15. Cerdanyola del Vallès; 16. Cerdanyola del Vallès - Sant Cugat; 17. Collbató; 18. Cunit; 19. Dosrius; 20. El Bruc; 21. El Masnou; 22. Els Prats del Rei; 23. Esparreguera; 24. Font-rubí; 25. La Garriga; 26. La Granada; 27. La Llacuna; 28. La Pobla de Claramunt; 29. La Roca del Vallès; 30. Les Franqueses del Vallès; 31. Llinars del Vallès; 32. Llinars del Vallès - Dosrius; 33. Martorelles; 34. Matadepera; 35. Mediona; 36. Mollet del Vallès; 37. Montcada i Reixac; 38. Montgat; 39. Montmeló; 40. Mont-ral; 41. Òdena; 42. Olèrdola; 43. Òdena - Sant Pere de Molanta; 44. Pacs del Penedès; 45. Pallejà; 46. Polinyà; 47. Pontons; 48. Querol; 49. Querol / Bonany; 50. Ripollet; 51. Ripollet - Barberà del Vallès; 52. Sabadell; 53. Sabadell - Barberà del Vallès; 54. Sabadell - Polinyà; 55. Sant Andreu de Llavaneres; 56. Sant Feliu de Codines; 57. Sant Just Desvern; 58. Sant Martí de Tous; 59. Sant Martí de Sesgueioles; 60. Sant Pere de Ribes; 61. Sant Quirze del Vallès; 62. Santa Eulàlia de Ronçana; 63. Santa Margarida i els Monjos; 64. Santa Perpètua de Mogoda; 65. Sentmenat; 66. Subirats; 67. Terrassa; 68. Torrelles de Foix; 69. Vallirana; 70. Vallromanes; 71. Vilafranca dels Penedès; 72. Vilanova del Camí; 73. Vilanova del Vallès; 74. Tavertet; 75. Cantonigròs; 76. Vidreres; 77. Riudarenes; 78. Tossa de Mar; 79. Agullana; 80. Port de la Selva; 81. L'Escalà; 82. Besalú; 83. Ulldemolins; 84. Molar; 85. Guiamets; 86. Espolla; 87. Roses; 88. Gerb; 89. Seròs; 90. Llardecans; 91. Aitona; 92. Lleida; 93. Soses.

(10); 140. Ca l'Oliveró 1 (25); 141. Can Caselles (25); 142. Can Figueres (25); 143. Collet de Can Poi (25); 144. La Tallada (25); 145. Can Sant Pere (29); 146. Can Grau Gros (30); 147. Can Xico (30); 148. Carrer de Santa Digna (30); 149. Santa Digna 3 (30); 150. Turó dels quaranta Pins (30); 151. Sant Esteve del Coll (31); 152. Bòbila Molist (33); 153. Can Planes (36); 154. Camp d'Esports (39); 155. Can Massot (39); 156. Abric Oliveres (56); 157. Turó de Can Pa-i-Aigua I (62); 158. Urbanització Can Palau (70); 159. Can Farigola (73); 160. Can Rabassa (73); 161. Can Rodes (73); 162. Puig Pedrós (32).

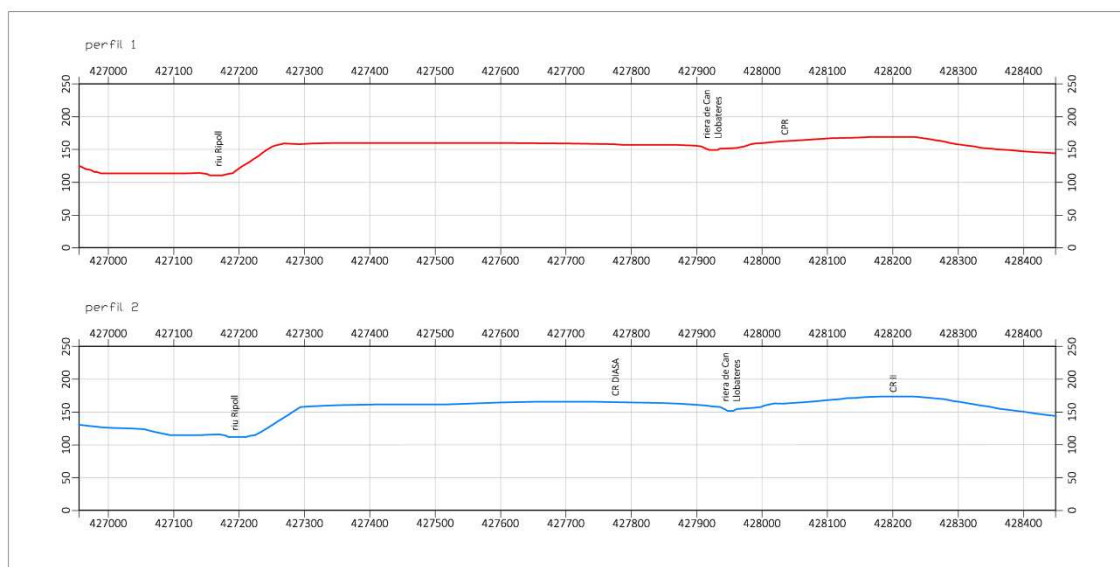
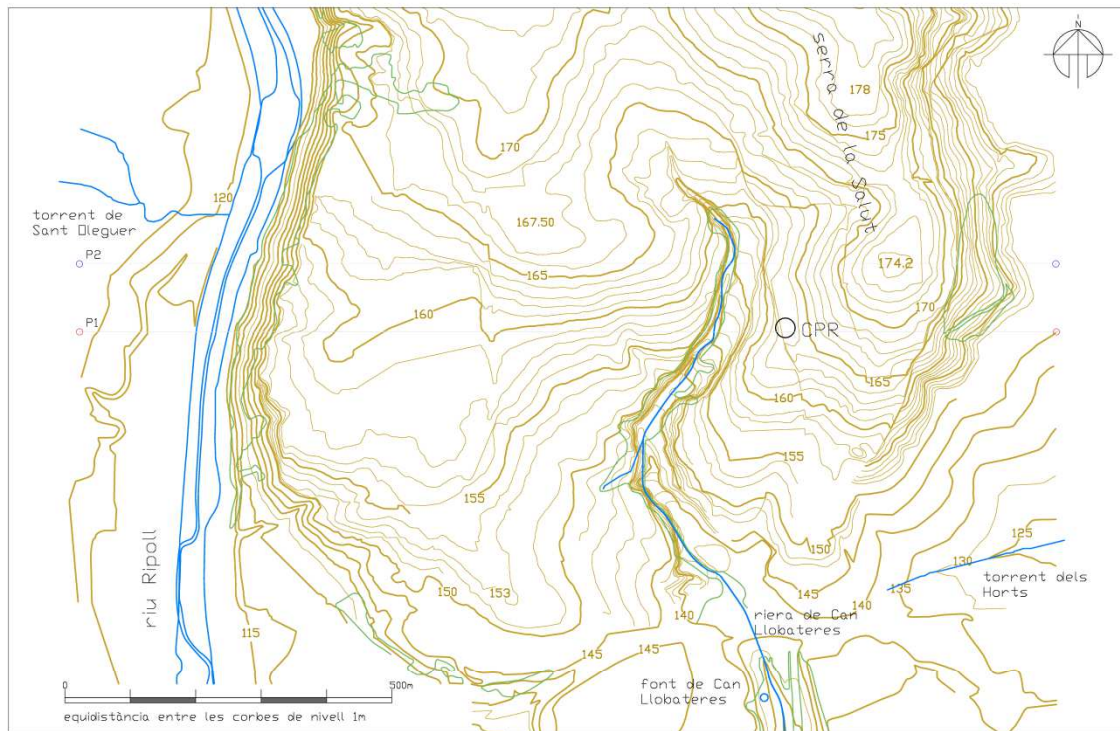

Fig.25.- Situació de la necròpolis de Can Piteu-Can Roqueta en el context de la conca mitja del Ripoll. Orografia del complex arqueològic de Can Roqueta.

El jaciment arqueològic de Can Piteu - Can Roqueta es localitza en el sector sud oriental del polígon industrial de Can Roqueta (Sabadell, Vallès Occidental). Dins de l'EDAR Sabadell - riu Ripoll. En el vessant occidental de

la serra de St. Iscle, entre el camí de la Salut i la riba esquerra del torrent de Can Llobateres. Les coordenades *Universal Transverse Mercator* (UTM 31N ETRS89) del punt central del lloc són les següents: X=428047.791, Y=44598587.445 (fig.25).

Les coordenades *Universal Transverse Mercator* (UTM 31N ETRS89) de l'àrea excavada són les següents:

Punt 1. X=428023.138, Y=4598546.276

Punt 2. X=428055.138, Y=4598546.276

Punt 3. X=428023.139, Y=4598622.277

Punt 4. X=428055.139, Y=4598622.276

El jaciment arqueològic de Can Piteu - Can Roqueta podria estar relacionat amb la troballa del senyor Joan Vila i Cinca. Recordem que: [...] *los objetos hallados en distintos puntos son los siguientes: un enterramiento conteniendo nueve vasos funerarios de época prehistórica y período neolítico [sic] correspondientes a una propiedad de don Juan Vivé Argelaguet, cerca de la casa de campo llamada Can Roqueta [...]* (Vila 1913: 11; 1927: 10). Com es pot comprovar, en cap cas es precisa l'origen de la troballa, que hem de suposar fortuïta i relacionable amb els treballs agrícoles o de construcció d'alguna obra que desconexem. Els materials foren estudiats per Lluís Marià Vidal i Carreras, enginyer de mines, geòleg i president del Centre Excursionista de Catalunya. L'any 1914 Pere Bosch i Gimpera publica a l'Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans una ressenya de l'estudi de Lluís Marià Vidal, en la que amplia la informació sobre la troballa i descriu els materials. Sobre la localització del jaciment escriu: [...] *en el Museu de Sabadell es guarden les despulles d'una necròpolis d'incineració que es troba a la serra de la Salut, en el lloc anomenat Can Roqueta [...]* (Bosch 1913-1914: 872 i 873). L'única referència segura és la propietat del terreny: [...] *de don Juan Vivé Argelaguet, i la proximitat a: [...] la casa de campo llamada Can Roqueta [...]*. Sabem que l'any 1954 la senyora Avelina Vivé Argelaguet rep en herència del senyor Juan Vivé Argelaguet la parcel·la número vuit del polígon número deu de la partida de Can Piteu, segons consta al foli 203 del tercer volum de l'amillament de l'Ajuntament de Sabadell. La finca en qüestió té una superfície de 1,072 hectàrees i està destinada al conreu de cereals (0,8360 hectàrees), d'ametllers (0,9600 hectàrees) i pastures (0,1400 hectàrees). La parcel·la es localitza al sud-est de la casa de Can Roqueta, a l'est del torrent de Can Llobateres i al sud de la casa de Can Lletget. Aquesta no és l'única propietat que la família Argelaguet té en les immediacions. Al nord-oest de la masia de Can Roqueta, sobre la vessant dreta del riu Ripoll, dins de la partida de Sant Oleguer, tenen quatre parcel·les més, a nom dels senyors Juan Vivé Argelaguet i Jacinto Argelaguet Planas. Sembla improbable que aquestes siguin les propietats referides per Joan Vila i Cinca. Pere Bosch Gimpera escriu que: [...] *la necròpolis es troba a la serra de la Salut [...]*, per tant, la única propietat d'en Juan Vivé Argelaguet localitzada a prop de la casa de Can Roqueta, a la serra de la Salut, és sens dubte la parcel·la número vuit de la partida de Can Piteu. En aquest sector de la serra de la Salut, al costat est del naixement del torrent de Can Llobateres, trobem la masia de Can Piteu, que subsisteix com a explotació agrícola, i el mas Xarracat, ja enderrocat. Cal suposar que Joan Vila i Cinca emprà com a indicació la casa de Can Roqueta perquè aquesta devia ser una referència a la zona. No podem descartar, però, que confongués Can Piteu amb Can Roqueta. No es *baladí* aquesta discussió, perquè la no coincidència entre el jaciment de Can Piteu - Can Roqueta i la troballa d'en Vila i Cinca podria suposar l'existència d'una segona necròpolis en el sector. Aquesta conjectura vindria avalada per la troballa d'altres espais funeraris, alternatius a la necròpolis de Can Piteu - Can Roqueta, dels que parlarem en un altre capítol d'aquesta tesis.

Per conèixer, amb més detall, la història del descobriment de la necròpolis de Can Roqueta cal consultar una obra de referència: *Can Roqueta. Un establiment pagès prehistòric i medieval (Sabadell, Vallès Occidental)*, i el capítol número u (Boquer/Martín 1999, 15-18).

2. Context geogràfic. La depressió Prelitoral catalana

2.1. Morfologia, estructura i evolució de la geografia física

Amb la finalitat d'entendre el marc geomorfològic seleccionat pels grups humans que van habitar aquesta zona del Vallès Occidental, resumirem algunes de les característiques del relleu i de l'entorn ecològic actual i potencial. El paratge de Can Piteu - Can Roqueta forma part de la depressió del Vallès. En el seu conjunt, el Vallès és una plana sedimentària ondulada, solcada per diferents cursos d'aigua que baixen de les muntanyes que l'envolten per tots costats i de les quals n'està separada per falles.

La depressió Prelitoral és una cubeta tectònica, amb elevacions màximes que no superen els 300 m d'altitud, orientada de nord-est a sud-oest, delimitada per dues falles que la separen de les serralades Prelitoral al nord-oest i Litoral al sud-est i pels rius Tordera al nord i Llobregat al sud, i travessada per una ampla xarxa hidrogràfica que pertany fonamentalment a la conca del riu Besòs. A la serralada Litoral es troben els 500 m d'altitud del Collserola, continuant a l'est, més enllà del coll de Montcada, 499 m a Sant Mateu, 534 m a la muntanya de Cèlecs i s'arriba als 632 m al Corredor, culminant al Montnegre amb 759 m. El relleu d'aquesta serralada és envellit i desgastat, com ho demostra el perfil suau de les carenes. En les vessants sovintegen els exemples de valls amb replans de successius encaixaments. La serralada Prelitoral, al nord, assoleix alçades considerables: 1.712 m al turó de l'Home, els 1.350 m del puig Drau al pla de la Calma. A l'oest, els 951 m del turó de Sant Sadurní de Gallifa i els 1.095 m de Sant Llorenç del Munt. En línies generals configuren uns relleus rejuvenits i trencats.

Malgrat la uniformitat comarcal de la depressió Prelitoral, voltada de muntanyes a excepció del portell de Castellbisbal, Ustrell i Viladecavalls, que dona camí al Baix Llobregat i al Penedès, la plana vallesana, no té per tot les mateixes característiques. Des del riu Congost a la Tordera, més dissecada la plana, més encaixades les valls de les rieres i els torrents descendents del Montseny, hi predominen les terres de secà. En canvi, fins a les terres d'Ustrell i Castellbisbal, amb abundants dipòsits pedregosos de peu de muntanya al peu de la serralada i amb les capçaleres dels torrents afluents directes del riu Llobregat, que endinsen la seva forta erosió avivada pel baix nivell de base d'aquest riu, han dissecat les carenes que tenen poques reserves d'aigua i donen a aquest sector més occidental un relleu trencat, un terreny més fèrtil, que ha estat adequat al conreu arbustiu i arboricultor i amb pocs nuclis de població. Des de Granollers a Sabadell les àmplies valls fluvials donen una fesomia i una ondulació pròpia a la plana amb molts centres de població i una agricultura amb moltes llenques de regadiu. Un fet remarcable a la plana és l'existència de terrasses fluvials a vint, quaranta i seixanta metres dels nivells actuals dels rius.

A finals de l'Oligocè es va formar la falla que separa la cubeta tectònica del Vallès dels relleus que l'envolten - serralada Prelitoral-, aquest fet va provocar que les zones més deprimides de la fossa del Vallès - Penedès es reomplissin de forma exclusiva de sediments d'origen fluviotorrencial, procedents de rieres i dipòsits de peu

de muntanya, que van cobrir la part inferior de les valls i formaren les terrasses, els llits dels rius i les rieres durant el Terciari superior i el Quaternari.

Tots els autors consultats coincideixen alhora de definir la plana vallesana com una dilatada planura (alguns prefereixen, però, parlar d'una zona deprimida), voltada de muntanyes, solcada per les nombroses branques del riu Besòs, amb turons, petites serres i valls que configuren un paisatge ondulat, que gaudeix plenament de la influència marítima de la Mediterrània. El mateix topònim de la comarca -Vallès- defineix el caràcter geològic i geomorfològic del lloc. Sembla evident que el microrelleu del lloc va donar el nom a la comarca.

2.2. Aqüífers

Per la seva abundància resulten d'extraordinari interès els aqüífers del Vallès. Tant per la seva constitució geològica com pel nombre de corrents d'aigua que travessen la comarca, aquesta disposa dels recursos més importants de Catalunya. De fet, tota la zona compresa entre la cadena Litoral i la Prelitoral constitueix un aqüífer de gran extensió, d'uns 540 km². Les seves característiques no són del tot conegudes, encara que es creu que la seva capacitat d'embassament és d'uns 3.000 hm³. El seu carregament es realitza mitjançant les pluges locals i les aigües superficials procedents de les serralades ja anomenades. A banda de la cubeta del Llobregat, d'escassa incidència sobre la comarca, cal citar la del Besòs i els seus afluents -riu Ripoll...- i les de la Tordera, ambdues de notable interès. Quan les aigües subterrànies troben una falla tectònica o un terreny permeable surten a l'exterior, generant brolladors naturals, fonts i rieres —riera de Can Llobateres—.

La conca mitja del riu Ripoll i el nínxol ecològic del qual forma part han afavorit la presència d'hàbitat, de manera quasi lineal, des del paleolític superior fins als nostres dies. El riu Ripoll, però, no només ha afavorit el desenvolupament d'activitats econòmiques, sinó que també ha esdevingut una via de transmissió social i cultural. El riu Ripoll és un afluent subsidiari del riu Besòs, neix a la serra de Granera, a 640 m d'altitud, i s'uneix al Besòs a Montcada i Reixac, a 3,55 m d'altitud. Presenta un recorregut de 40 km i travessa diferents poblacions del Vallès Occidental: Sant Llorenç Savall, Castellar del Vallès, Sabadell, Barberà del Vallès, Ripollet i Montcada i Reixac. El tram central, de pendent poc pronunciat i 7 km de recorregut, forma part d'una conca molt més àmplia, d'uns 221 km². Aquest sector limita al nord amb el terme municipal de Castellar del Vallès i al sud amb Barberà del Vallès. Per la banda de llevant l'àrea d'influència del Ripoll limita amb la serra de Sant Iscle o de la Salut i Can Roqueta.

La característica més notable del riu Ripoll és, sens dubte, el seu cabal superficial escàs. Com la majoria dels rius de la conca mediterrània, mostra un volum d'aigua força irregular amb crescudes estacionals vers la primavera i la tardor. El riu s'assenta sobre terrenys al·luvials de formació quaternària i neogènica. L'erosió provocada presenta com a resultat un paisatge característic de meandres, talussos i terrasses, amb notables desnivells, entre la part alta dels talussos i el llit, que actualment varien de 60 a 35 m. La seva configuració orogràfica es el producte de l'evolució dels diferents processos fluvials esdevinguts en el transcurs del temps. El llit ordinari del riu presenta una amplada variable d'entre 30 i 100 m, i està constituït per graves, sorres i, de forma localitzada, per dipòsits de llims i argiles. La singularitat física del riu Ripoll també ve definida per l'existència d'importants talussos en tot el seu recorregut, producte de despreniments i/o esllavissades.

A banda de les possibilitats per a la subsistència que ofereix el riu i la seva riba: aigua, pastures, cacera, etc, les comunitats agrícoles i ramaderes prehistòriques, assentades a la seva vora, pogueren emprar els recursos lítics existents a les terrasses fluvials i als talussos del riu. L'erosió d'aquestes unitats geomorfològiques van permetre l'obtenció dels recursos minerals necessaris per a la construcció de vivendes i l'elaboració d'eines. Aquests recursos els trobem en totes les unitats físiques del riu Ripoll. D'altra banda, el riu també arrossega i drena tot un seguit de materials susceptibles de ser emprats com a matèria prima. L'aportació de sediments al·luvials ha donat com a resultat la creació de terrenys de gran fertilitat, molt aptes per al desenvolupament de les activitats agrícoles i ramaderes. L'existència de jaciments arqueològics com Can Roqueta demostren aquest aprofitament.

2.3. Entorn ecològic, present i passat

El paisatge ecològic on es localitza el jaciment de Can Piteu - Can Roqueta està constituït per una planura modelada pels agents naturals, on trobem, a banda de la terrassa superior del riu Ripoll, petites elevacions d'escassa altitud, que no arriben a superar els 200 m, serres d'escàs recorregut i relleu molt suau, com l'esmentada serra de Sant Iscle, valls de poca profunditat i diversos cursos d'aigua, com els torrents de Ribatallada, Colobrers i de Can Llobateres o el riu Tort, que solquen i recullen les aigües del paratge. Aquests torrents i afluents del riu Ripoll són de gran importància, no pel cabal d'aigua que aporten al Ripoll sinó per l'abundància d'aigua subterrània que poden transportar i per les fonts que generen.

El panorama geomorfològic i hidrològic descrit defineix un lloc de gran fertilitat i de vastos recursos naturals i de proveïment. Els diversos assentaments documentats a Can Roqueta mostren un model d'ocupació del territori de grans possibilitats per al desenvolupament econòmic i social dels grups humans assentats, format per llocs d'hàbitat, espais d'ús cultural i funerari, àrees de producció i d'emmagatzematge, etc, envoltats d'àmplies zones de vegetació, on s'intercalarien boscos i pastures (Carlús/Terrats 2003, 28-29).

El nínxol ecològic que envoltaria el jaciment estaria integrat per boscos escleròfils mediterranis i de ribera. Les anàlisis pol·líniques, antracològiques i carpològiques realitzades a Can Roqueta (Burjachs 1999-2001; Piqué 1999; Rovira/Buxó 1999; Mensua/Piqué 2002) palesen l'existència d'un paisatge vegetal molt obert, integrat per boscos mixtos poblats, principalment, per alzines (*Quercus ilex*), roures (*Quercus sp. caducifoli*) i pins (*Pinus halepensis*). L'estrat arbustiu estaria format per l'arboç (*Arbutus unedo sp.*), el boix (*Buxus sp.*) i el bruc (*Erica sp.*). Els boscos en galeria, que creixen resseguint els cursos fluvials, com el de Can Llobateres, estarien integrats per oms (*Ulmus sp.*) i pollancre (*Populus sp.*). L'estudi de la fusta carbonitzada de Can Piteu - Can Roqueta mostra una utilització preferent de l'alzina (*Quercion ilicis galloprovinciale*) i el roure (*Quercus sp. caducifoli*). El conjunt de les fustes i els carbons analitzats indica que la captació de combustible fou realitzada en els boscos propers a Can Roqueta. Aquesta captació se centra en l'estrat arbore més que en l'arbustiu. D'altra banda, l'estudi carpològic indica que a la darrera fase de l'edat del bronze es conrea civada (*Hordeum vulgare*), espelta (*Triticum dicoccum*), mill (*Panicum miliaceum*) i panís (*Setaria italica*), i a l'edat del ferro el pèsol (*Pisum sativum*). Quant a les lleguminoses, les espècies documentades a l'edat del bronze són la fava (*Vicia fava var. minor*) i la llentia (*Lens culinaris*), i a la primera edat del ferro el pèsol (*Pisum sativum*). També hi ha constància de la recol·lecció de fruits silvestres, com les mores (*Rubus fruticosus*), els aglans (*Quercus sp.*) i l'aliguer (*Sambucus sp.*), així com plantes ruderals.

Aquesta vegetació devia potenciar una ocupació faunística integrada per suïds com el senglar (*Sus scrofa*), lepòrids com la llebre (*Lepus europaeus*) o el conill (*Oryctolagus cuniculus*), cànids com la guineu (*Canis vulpes*), rosegadors com el ratolí de bosc (*Apodemus sylvaticus*), la rata de camp (*Microtus minutus*), la rata cellarda (*Elyomys quercinus*), el talpó roig (*Clethrionomys glarestis*) o l'esquirol (*Sciurus vulgaris*), mustèlids com el teixó (*Meles meles*), la fagina (*Martes foina*) o el turó (*Mustela putorius*), insectívors com l'eriçó comú (*Einaceus europaeus*), aus rapinyaires, gal·lifformes, columbiformes, passeriformes, estrigiformes, etc, rèptils i amfibis. Pel que fa als peixos, sabem que a finals del segle XIX i començaments del XX encara es pescava el barb roig (*Phoxinus phoxinus*), el barb de riera o de muntanya (*Barbus meridionalis*), la carpa europea (*Cyprinus carpio*), la perca de riu (*Perca fluviatilis*), la tenca (*Tinca tinca*), la truita comuna (*Salmo trutta*) i l'anguila de riu (*Anguilla anguilla*) al riu Ripoll (Boquer/Martín 1999, 25).

El substrat geològic està format per dipòsits miocènics d'origen continental, coberts per sediments al·luvials quaternaris integrats per llims, argiles vermelles amb nòduls calcaris -torturà- (CaCO₃ concrecionat) i alguns conglomerats. Es tracta de sòls fèrtils que afegeixen una considerable humitat, ja que en el punt de contacte entre el miocè i el quaternari, de profunditat variable segons les zones, es pot localitzar un nivell freàtic de gran importància, proveïdor, entre d'altres, de l'aigua de la font de Can Llobateres, al sud de Can Piteu - Can Roqueta, dels dos pous de Can Roqueta i dels cinc de Can Piteu. L'aigua dels pous de Can Piteu aflora a poc més de 10 m de profunditat (1999). El jaciment de Can Piteu - Can Roqueta queda delimitat per diversos cursos d'aigua, el més important és el torrent de Can Llobateres, a l'oest del jaciment. Aquest curs d'aigua, de llera poc excavada, separa Can Roqueta sector DIASA de Can Piteu II i Can Piteu - Can Roqueta. Sabem que, a començaments de segle XX, encara disposava d'una aigua molt preuada. Òbviament, aquest ecotò reunia condicions notables per a l'explotació agrària i ramadera, quelcom apreciat pels nombrosos grups prehistòrics assentats. Del preuat aquífer de Can Llobateres, el llit del qual devia permetre antigament alguns horts, no resten més que aigües brutes superficials i un bosc de ribera que reuneix bardisses i esbarzers (*Rubus ulmifolius*), canyissars (*Arundo donax*), roures (*Quercus sp. caducifoli*), alzines (*Quercus ilex*), plataners (*Platanus hybrida*) i albers (*Populus alba*), voltats de lianes, etc. L'any 1954 encara es conreaven cereals de secà i de regadiu (prop del riu Ripoll), vinyes, ametllers i oliveres. Actualment resten conreus molt residuals de cereals, gira-sols, ametllers i plantes farratgeres.

L'espai natural de Can Roqueta és un medi bàsicament transformat, emmotllat en un moment o altre per una intensa activitat humana (explotacions agroforestals, indústries, obra pública, serveis, etc) i on la situació de molts elements naturals i patrimonials que hi són presents estan condicionats, en més o menys mesura, per una acció antròpica que no s'atura. Actualment les alteracions són molt superiors i estan motivades per un major aprofitament del terreny, però amb finalitats urbanístiques (polígon industrial, estació depuradora d'aigües residuals, etc). En definitiva, s'està mutilant el relleu original, fet que dona pas acceleradament a un nou paisatge.

3. Context geològic. La depressió Prelitoral catalana

3.1. Síntesi del procés geomorfològic

En èpoques remotes el Vallès formava part del nomenat massís catalanobalear. El sector d'aquesta comarca que limita al nord amb la depressió Central constituï part del sector costaner del mar que existí a l'interior de

Catalunya, on hi aflüiren els rius procedents del massís. Aquests rius dipositaren grans quantitats d'al·luvions que originaren les muntanyes de Montserrat i de Sant Llorenç de Munt, al nord-est i al nord de Can Roqueta. A causa del plegaments alpins de l'era terciària es produí, en l'esmentat massís, un bombament i posterior fractura que donà lloc a la depressió Prelitoral. La depressió Prelitoral fou constituïda per un bloc de 15 a 20 km d'amplada i 200 km de llargada que s'enfonsà. En tota la seva llargada aquest bloc és franquejat per dues falles paral·leles. A l'interior de la depressió hi penetraren les aigües del mar per la zona que avui ocupa el Vendrell i formaren el golf miocènic que s'estenia per les actuals comarques del Penedès i del Vallès fins al Montseny. Com a conseqüència d'un posterior aixecament del terreny, el sector del Vallès quedà aïllat, convertint-se en un gran llac, que s'anà desguassant pel pendent de l'actual riu Besòs cap al Mediterrani i s'anà recobrint de sediments miocènics i pliocènics. La serralada Litoral comprèn els relleus que s'estenen entre el Montnegre i Collserola. Es tracta de terrenys primaris i secundaris molt plegats. Cal distingir aquí dos tipus de composició geològica delimitats per la conca del riu Besòs:

- Tota la part situada al nord del riu Besòs, és a dir, tots els relleus compresos entre el Montnegre i la Coscollada, a tocar de Barcelona. Aquests presenten materials fonamentalment primaris: granits, pissarres, roques metamòrfiques, i petits trossos de calcàries.
- La serra de Collserola formada per un nucli basàltic de granit embolcallat de pissarres paleozoiques molt metamorfosades. La part nord d'aquesta cobertura pissarrenca és la que donà lloc al Tibidabo. Són pissarres fines, brunes o cendroses de tonalitats fosques i una mica llustroses.

La serralada Prelitoral comença al nord, en el massís del Montseny. Està formada per pissarres i granits, amb una història complexa i antiga que ha deixat formacions senils en molts llocs, entre les quals cal destacar el peneplà pretriàsic de sauló de la Calma i les valls antigues del Matagalls, així com les formacions calcàries del Tagamanent i Aiguafreda. Des de la vall del Congost fins al turó de Gallifa, Castellterçol i Granera hi dominen les calcàries, els gresos i les margues amb estructures plegades i cavalcades, i les argiles vermelles. La part baixa de les cingleres del Bertí està format per conglomerats, argiles i margues vermelles. Aquesta capa està coronada per conglomerats, calcàries i margues de color gris blavós. Sant Llorenç presenta la particularitat de no formar part de l'estructura paleozoica de la resta de la serralada, està format per terrenys terciaris entre els quals es troben, en alguns llocs, cavalcaments secundaris dipositats pels rius. La fossa Prelitoral és d'origen terciari i està formada per argiles, margues, saulons i conglomerats, coberts en èpoques posteriors per sediments terrossos, que actualment han donat lloc a unes terrasses graonades amb dipòsits de rierencs coberts generalment per llims, margues i argiles de diferents etapes del terciari (Campà 1979, 21-27).

3.2. Caracterització geològica de la conca del riu Ripoll

Morfològicament, dins d'aquesta conca, diferenciem tres sectors ben individualitzats. El sector nord, amb forts espadats i altures compreses entre els 300 i els 1.000 m, es situa a la serralada Prelitoral. A nivell geomorfològic, aquesta és una estreta faixa de materials paleozoics, molt plegats, recoberts de sediments secundaris o mesozoics, concretament triàsics: conglomerats, gresos, argiles i calcàries. El sector central, emmarcat pels grans accidents de distensió que han donat lloc a la depressió Prelitoral, presenta unes formes suaus i arrodonides, amb alçades situades entre els 30 i els 300 m. Aquesta planúria està constituïda per sediments terciaris, concretament miocènics: conglomerats i argiles, recoberts per un Quaternari d'origen torrencial. Els nombrosos cursos d'aigua, que creuen la depressió, formen un conjunt de petites valls transversals que són les que caracteritzen i han donat nom a la comarca. El sector sud forma part de la

serralada Litoral, amb un relleu suau i amb alçades que no superen els 400 m, formades principalment per pissarres ordovíciques. En funció del seu comportament vers l'aigua, tenim que les úniques formacions que constitueixen aqüífers són les calcàries triàsiques i els conglomerats de ciment calcari de l'Eocè, ambdues amb fenòmens de carst i amb aigües que alimenten directament el riu Ripoll. Altres aqüífers importants són els formats per les lleties de conglomerats sense cimentar del Miocè i els dipòsits quaternaris. Malgrat tot hi ha un predomini dels materials impermeables, els quals, junt amb la forta topografia i elevada pluviometria de la conca, permeten establir un règim de tipus torrencial sobre la depressió vallesana (Sanz 1983, 27-28).

3.3. Caracterització geològica de Can Roqueta

El jaciment excavat s'assenta en el complex continental superior que reomple la fossa tectònica del Vallès - Penedès. Aquesta depressió és la més important reconeguda de la vora occidental de l'actual conca nord baleàrica provençal. El rebliment d'aquesta fossa tectònica s'inicià tot seguit a la seva formació. Així, es poden distingir diferents unitats deposicionals:

- Unitat de bretxes¹²⁹ bassals.
- Complex continental inferior.
- Complex marí i de transició.
- Complex continental superior.
- Unitat continental pliocènica.

D'aquestes unitats sedimentàries reconegudes destaca l'anomenada continental superior, que aflora de manera notable en els sectors central i septentrional de la conca. Aquest complex geològic forma part de la seqüència de la vall del riu Ripoll, que va des de la localitat de Barberà del Vallès fins al Ripoll. Els materials vallesians, sobre els que s'assenta l'EDAR Sabadell - riu Ripoll, han estat emmascarats per deposicions més recents, d'època quaternària (QT4). Aquestes deposicions són les que han modelat el paisatge, erosionant i recobrint l'antic sòcol vallesià, que encara és visible en els sectors més elevats de l'actual relleu. Els perfils documentats a Can Llobateres / EDAR Sabadell - riu Ripoll mostren forts canvis de coloració. Es distingeixen uns nivells superiors de coloració vermellosa, formats per materials quaternaris de morfologia grollera: conglomerats, sorres i graves. Aquests materials quaternaris han actuat sobre l'antic sòcol vallesià, produint vistosos paleorelleus per erosió. Els materials inferiors tenen una coloració verdosa i bruna que destaca dels quaternaris esmentats. La composició litològica és més lutítica, de gra més fi: argiles, gresos i sorres. Aquests dipòsits corresponen a un context d'ambient sedimentari atribuïble a les parts mitges i distals d'un ampli ventall al·luvial. Es tracta de sediments eminentment vallesians (Checa/Rius 1999: 9-10). El Vallesià és un període geològic comprès entre 11.6 i 9 milions d'anys dins del Miocè.

¹²⁹ Roques sedimentàries, compostes per fragments lítics trencats, cimentades per una matriu geològica de gra molt fi.

3.4. Estratigrafia geològica de Can Llobateres / EDAR Sabadell - riu Ripoll

En aquest sector de la conca del Ripoll afloren materials detrítics miocènics (concretament del Vallesità) que en moltes zones es troben parcialment coberts per materials quaternaris. Sobre aquests dipòsits quaternaris, antropitzats d'antic, s'assenta el lloc arqueològic de Can Piteu - Can Roqueta. L'estratigrafia geològica és la següent:

- Miocè (NM1c). Lutites vermelles o grises i gresos arcòsics de color vermell o ocre, amb intercalació de nivells de graves. Les lutites són massives i sovint inclouen nòduls i crostes de carbonat de calci (CaCO₃) d'origen edàfic (torturà o *caliche*). Els clasts estan formats quasi exclusivament per roques paleozoiques: pissarres, gresos, esquists, cornianes, quarsos, lidites, conglomerats, pòfirs, riolites i granits, i ocasionalment inclouen calcàries mesozoiques. Els paleontòlegs interpreten aquests clasts com les fàcies distals del sistema al·luvial de Castellar, i estarien datats entre l'Aragonià superior i el Vallesità superior. Els talls geològics de l'EDAR proporcionen capes de gresos i conglomerats (canals), nivells de carbonats edàfics (*caliche*) i un nivell més fosc, característic de la fàcies vallesiana (capa bruna).
- Quaternari (Qac). Argiles i llims de color vermellós. La base inclou nivells canaliformes (paleocanals) de graves i còdols amb matriu sorrenca i llimosa. El sostre està compost per concrecions de CaCO₃ nodulars i tabulars. Es tracta de dipòsits al·luvials i col·luvials, i s'atribueixen al Plistocè superior. Dins d'aquest període es distingeixen quatre nivells:

Q1. Materials quaternaris recents. Argiles plàstiques de color vermell intens.

Q2. Materials grollers. Conglomerats amb matriu argilosa - sorrenca de color vermellós.

Q3. Argiles i sorres de color vermellós - rosat amb concrecions de CaCO₃ d'origen edàfic.

Q4. Argiles compactes de color marró amb concrecions de CaCO₃.

3.5. Estratigrafia geològica i edafològica de la necròpolis de Can Piteu - Can Roqueta

El tall estratigràfic del jaciment permet de diferenciar tres estrats:

- CPR1. Nivell vegetal, constituït per argiles orgàniques de color marronós, que correspon al nivell de conreu. Aquest nivell superficial presenta una potència desigual, a l'est de jaciment 0,48 m i a l'oest 0,67 m. És el nivell quaternari (Q1) antropitzat per la intensa activitat agrícola desenvolupada en el sector. La superfície del jaciment ha rebut assistència cultural (aixada, arreu agrícola, conreadora...) des de temps pretèrits. S'han practicat els conreus de regadiu, herbacis o llenyosos (vinya) i de secà. Aquesta intensa activitat agrícola, desenvolupada des d'època moderna, és la responsable de l'erosió del lloc arqueològic i el malmetement de les estructures arqueològiques documentades en el nivell inferior. En els sectors nord i central del jaciment el nivell superficial limita amb CPR2. La potència és la següent:

UTM 31N ETRS89: X=428023.138, Y=4598582.276, Z=162.00 - 161.33 (0,67 m)

UTM 31N ETRS89: X=428036.778, Y=4598582.276, Z=162.86 - 162.30 (0,56 m)

UTM 31N ETRS89: X=428051.433, Y=4598582.276, Z=163.76 - 163.28 (0,48 m)

UTM 31N ETRS89: X=428026.112, Y=4598576.276, Z=162.12 - 161.60 (0,52 m)

UTM 31N ETRS89: X=428040.453, Y=4598576.276, Z=163.12 - 162.60 (0,52 m)

UTM 31N ETRS89: X=428051.433, Y=4598576.276, Z=163.76 - 163.28 (0,48 m)

En el sector sud del jaciment el nivell superficial limita amb CPR3. La potència és la següent:

UTM 31N ETRS89: X=428032.480, Y=4598562.276, Z=162.61 - 162.56 (+ de 0,05 m)

- CPR2. Nivell sedimentològic, constituït per argiles de matriu sorrenca, molt homogènies i compactes, de color marró fosc, amb abundants components orgànics (principalment carbons...). Aquest nivell mostra una potència desigual, a l'est del jaciment 0,38 m i a l'oest 0,53 m. Es localitza en els sectors nord i centre del jaciment:

X=428023.139, Y=4598622.277

X=428055.139, Y=4598622.276

X=428023.138, Y=4598566.276

X=428055.138, Y=4598566.276

La seva estructura sedimentològica permet inferir l'existència d'avingudes, ocasionals, procedents de la perifèria. A nivell superficial, aquestes avingudes d'aigua generarien petites formacions al·luvials, poc consolidades, integrades per llims i sorres. En aquest sentit, cal dir que la superfície del jaciment es desnivella vers l'oest 4°, aquesta inclinació afavoriria la creació de xaragalls i l'embassament de la zona. L'estudi pol·línic d'una mostra de sediment procedent de la superfície del jaciment ha permès la restitució de la paleovegetació i el clima d'aquest sector concret de Can Roqueta (Burjachs 2000). El més significatiu de l'estudi de la palinofàcies és la troballa del taxó *Pseudoschizaea*. Aquest micro fòssil aquàtic palinomorf s'associa a etapes d'erosió, és a dir, es troba en qualsevol tipus de dipòsit sedimentari en les fases d'alta i ràpida acumulació. La seva aparició podria indicar que tant les urnes com les estructures varen ser reblertes de manera ràpida durant unes pluges torrencials. Aquest fet també seria corroborat per la presència d'algues *Gloeotrichia*, *Spirogyra* i *Zygnema*, que proliferen ràpidament després d'una pluja. Estaríem parlant d'un dipòsit sedimentari orgànic, de formació quaternària, força antropitzat i erosionat per l'acció de l'aigua. La seva coloració obscura, marronosa, indica l'existència d'un ambient força humit i ocasionalment entollat. És precisament en aquest nivell húmnic on s'excaven les estructures i les tombes de la primera fase de la necròpolis. A banda dels components orgànics esmentats hi ha indicadors de l'activitat antròpica desenvolupada, es tracta d'elements arqueològics desplaçats de les sepultures: ceràmiques, objectes metàl·lics, blocs i pedres... Aquest nivell s'assenta sobre el nivell miocènic NM1c (CPR3). La potència és la següent:

UTM 31N ETRS89: X=428024.935, Y=4598582.276, Z=161.33 - 160.80 (0,53 m)

UTM 31N ETRS89: X=428032.846, Y=4598582.276, Z=162.05 - 161.40 (0,65 m)

UTM 31N ETRS89: X=428031.856, Y=4598576.276, Z=162.30 - 162.00 (0,30 m)

UTM 31N ETRS89: X=428040.453, Y=4598576.276, Z=162.60 - 161.92 (0,68 m)

UTM 31N ETRS89: X=428046.032, Y=4598576.276, Z=162.96 - 162.56 (0,40 m)

- CPR3. Nivell geològic, constituït per llims carbonatats de color ocre blanquinós. És el nivell miocènic (NM1c) identificat en els sondeigs geològics efectuats en els *reactors primaris* de l'EDAR Sabadell - riu Ripoll. Les lutites són massives, d'origen fluvial i/o al·luvial, i inclouen nòduls i crostes laminars de carbonat càlcic (CaCO₃) d'origen edàfic (torturà o *caliche*). En alguns punts del jaciment s'observen nivells amb imbricacions i laminacions indicatives de transport aquós. Així doncs, s'observen diversos paleocanals que travessen el tram superior de nord-oest a sud-est. Els clasts són de mida variable (centimètrics a decimètrics), fonamentalment arrodonits, sense una ordenació vertical pel que fa a la seva mida. La seva matriu és sorrenca. És precisament en aquesta estructura geològica on s'excaven parcialment l'estructura neolítica i les tombes de la segona fase de la necròpolis de Can Roqueta. El nivell miocènic aflora:

UTM 31N ETRS89: X=428023.138, Y=4598582.276, Z=160.80

UTM 31N ETRS89: X=428032.824, Y=4598582.276, Z=161.40

UTM 31N ETRS89: X=428031.856, Y=4598576.276, Z=162.00

UTM 31N ETRS89: X=428044.583, Y=4598576.276, Z=162.30

UTM 31N ETRS89: X=428032.480, Y=4598562.276, Z=162.56

UTM 31N ETRS89: X=428046.154, Y=4598562.276, Z=162.88

CAPÍTOL 4

CONTEXT ARQUEOLÒGIC DE CAN ROQUETA. PREHISTÒRIA DE LA CONCA MITJA DEL RIU RIPOLL

A continuació, ens proposem d'exposar el context arqueològic en el que es desenvolupà el lloc de Can Piteu - Can Roqueta. En concret, tractarem del poblament prehistòric de la conca mitjana del riu Ripoll, lloc físic en el qual s'insereix el nostre jaciment. Convé destacar que l'efecte biològic del Ripoll i del paisatge circumdant ha promogut l'assentament humà des del paleolític. Les darreres intervencions arqueològiques efectuades en les terrasses superiors del riu i en les seves immediacions han aportat abundants dades que evoquen un passat prehistòric estretament vinculat a l'aprofitament dels recursos hídrics, directes i/o indirectes. L'aigua, com a recurs de subsistència, és de gran importància per al desenvolupament de la vida humana. La nostra dependència fa que ens n'apropriem i que vinculem la nostra existència a la seva presència. No ens ha de sorprendre l'abundància d'ocupacions humanes constatada en determinats espais fèrtils i irrigats de la nostra geografia, un bon exemple d'això és el jaciment de Can Roqueta.

1. La conca mitja del riu Ripoll. Un espai de grans possibilitats subsistencials (fig.26)

Així doncs, la conca del riu Ripoll ha esdevingut, des de la prehistòria, un espai de grans possibilitats per a la subsistència, la reproducció i la comunicació dels grups humans. Aquest lloc, ofereix una extensa gamma de recursos –biòtics i abiòtics– útils per al desenvolupament social, econòmic i tecnològic d'aquests col·lectius. Els llocs de captació d'aquests recursos són diversos: terrasses inferiors, intermèdies i superiors, el llot ordinari del riu, els talussos i la resta d'unitats geomorfològiques que componen el marc físic del riu. A més a més, ens consta l'aprofitament del paisatge biòtic existent a banda i banda del riu, integrat per boscos, torrents, fonts naturals i comunitats de ribera (Carlús/Terrats 2003). En un altre ordre de coses, no podem obviar la funció del riu com a sender o viaró de comunicació. Convé fer ressaltar que el Ripoll, gràcies al seu escàs cabal, ha esdevingut, des de temps antics, un lloc de pas (Argany *et al.* 1986, 13). Si la disposició i les característiques del relleu vallesà permetrien la comunicació longitudinal dels grups humans, la xarxa hidrogràfica on s'inclou el Ripoll, permetria les transversals, facilitant l'ocupació i explotació del territori. Aquests accident geogràfic podria haver estat l'eix de transmissió socioeconòmica i cultural durant la prehistòria recent, en aquest sector del Vallès.

El riu Ripoll és un afluent subsidiari del riu Besòs, neix a la serra de Granera, a uns 640 m d'altitud, i s'uneix al Besòs en el terme municipal de Montcada i Reixac, a uns 35 m d'altitud. Presenta una longitud d'uns 40 km i travessa diverses poblacions de la comarca del Vallès Occidental, a saber: Sant Llorenç Savall, Castellar del Vallès, Sabadell, Barberà del Vallès, Ripollet i Montcada i Reixach. En aquest apartat, tractarem del poblament prehistòric del tram central del riu Ripoll. Aquest sector, de pendent poc pronunciada i 7 km de recorregut, forma part d'una conca més àmplia, d'uns 221 km². El sector d'estudi limita al nord amb el terme municipal de Castellar del Vallès i al sud amb el de Barberà del Vallès. Per la banda de llevant hem dut l'àrea d'influència fins a la vall oriental de la serra de la Salut. Per la banda de ponent hem pres com a límit el serrat de Can Feu, entre Sant Quirze del Vallès i Sabadell. En relació amb el marc cronocultural, tractarem el neolític final - calcolític, l'edat del bronze i el bronze final - primera edat del ferro, períodes documentats a Can Piteu - Can Roqueta.

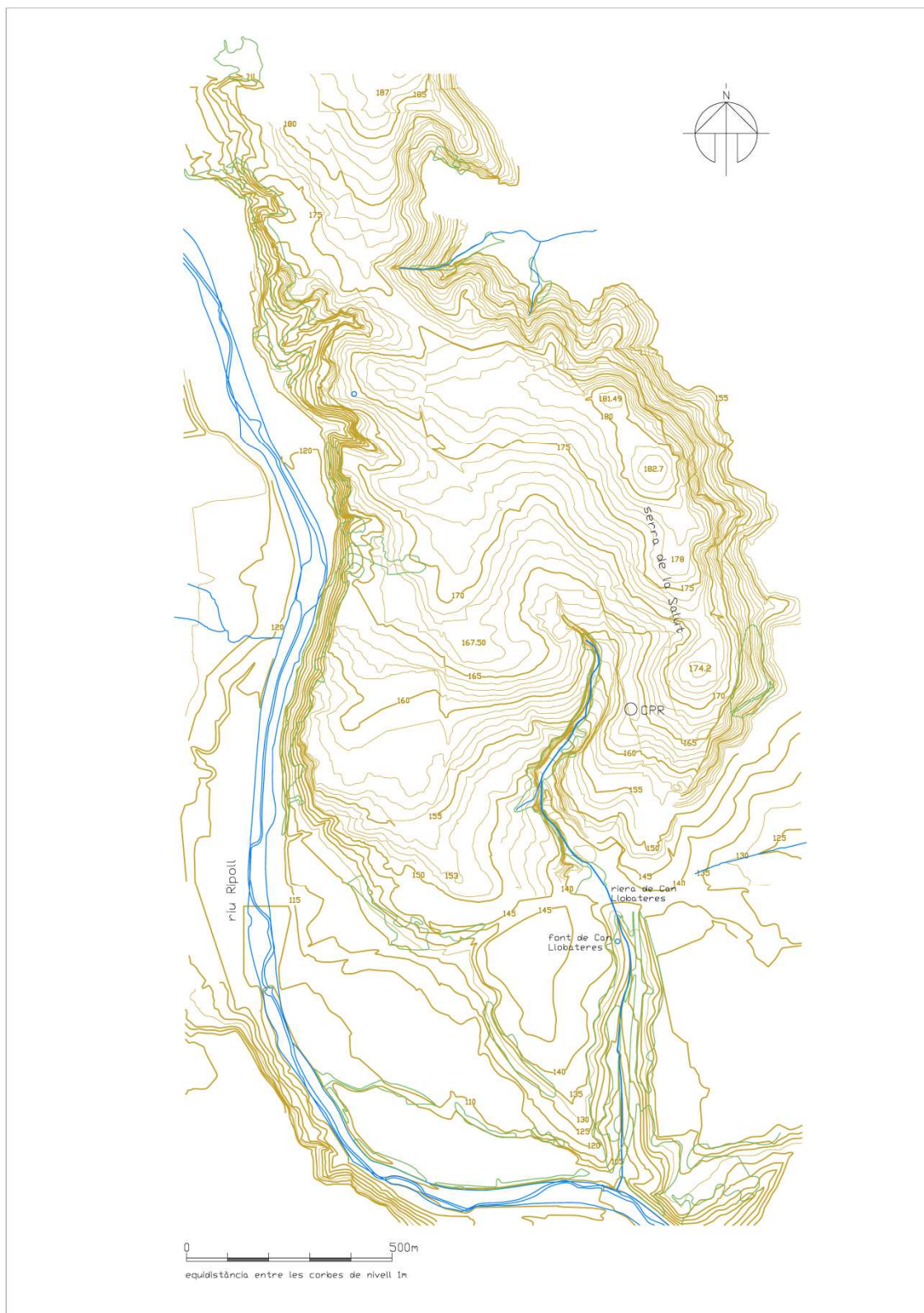

Fig.26.- Sector oriental de la conca mitja del riu Ripoll. Geografia.

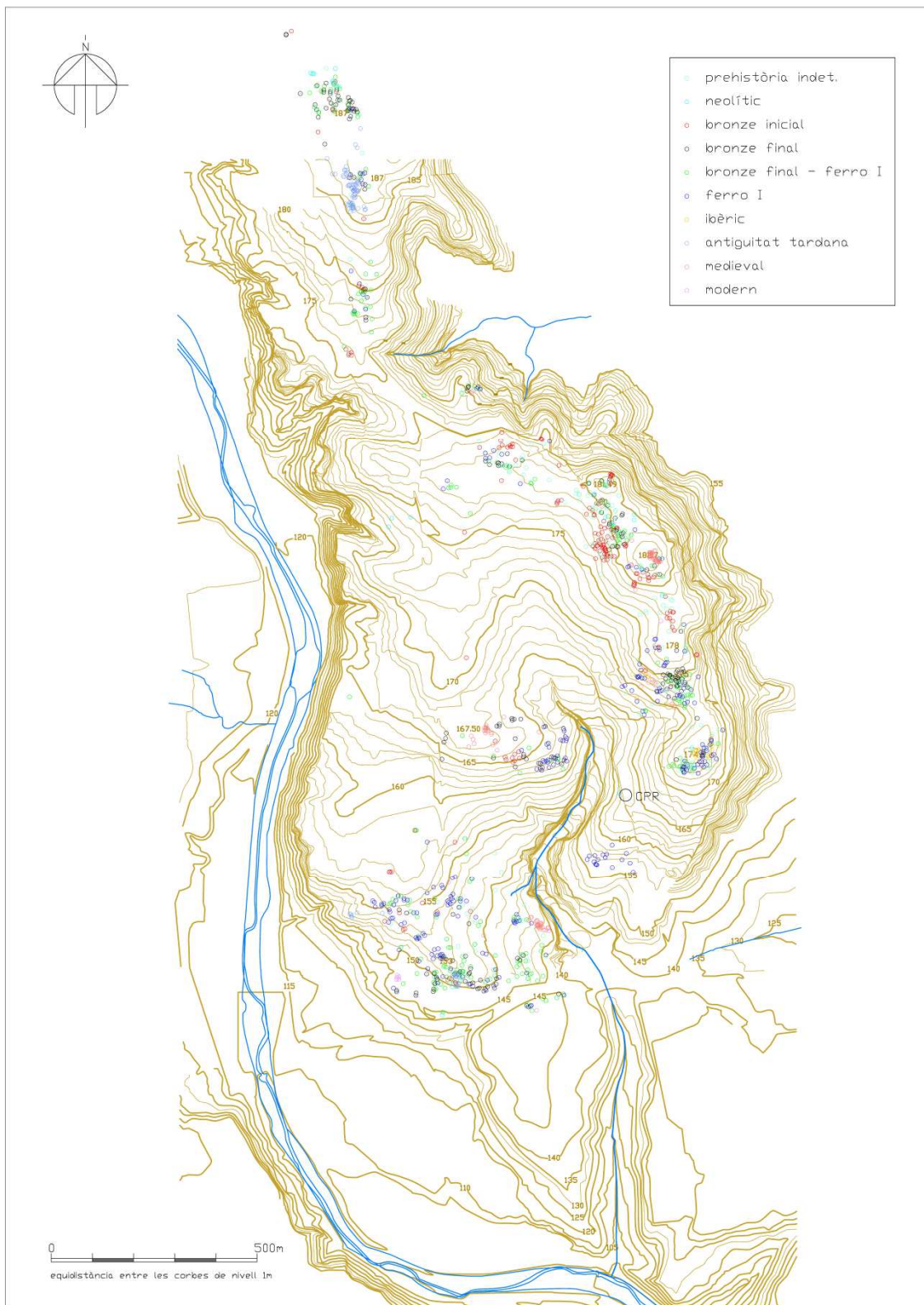

Fig.27.- Poblament humà —diacronia— del sector oriental de la conca mitja del riu Ripoll.

2. El poblament humà. Des del neolític final fins a la primera edat del ferro (fig.27)

2.1. El neolític final - calcolític (fig.28)

A finals del neolític (3250-3000 ANE) el registre arqueològic mostra algunes transformacions que indiquen l'esclat d'un nou estadi cronocultural, el tercer gran estadi del neolític català. Les fàcies Veraza, Ferrières i Treilles tanquen el neolític i poc després enllacen amb el calcolític, amb el qual arriben a compartir l'ús dels metalls. S'observen canvis en l'ocupació del territori, en els patrons d'assentament, en l'organització social, en l'economia, en la cultura material i en les manifestacions funeràries; en suma, en les expressions materials i en les estructures socioeconòmiques i culturals de les comunitats neolítiques precedents. A més a més, s'observen canvis mediambientals notables, en concret: un clima menys humit i més àrid; la disminució de la massa arbòria, a causa de l'augment de l'aridesa; una climatologia adversa. Araceli Martín (2008) creu que aquesta situació *adversa* hauria provocat una crisi en cadena: "[...] *la disminució de les collites i dels animals domèstics hauria fet minvar l'aliment i aquesta crisi alimentària hauria pogut qüestionar l'ordre social. La supervivència, amb una certa qualitat de vida, hauria potenciat la fragmentació dels grups i la reducció numèrica dels seus membres, així com la reducció de les terres a conrear*" (Martín 2008, 34). La destacada posició socioeconòmica del neolític mig no hauria evolucionat vers formes més estables i sòlides. Ans al contrari, d'una situació social com la descrita anteriorment, es va passar a una altra molt més discreta, en totes les seves manifestacions: hàbitat, cultura material mòble... Conseqüentment, desapareixen els grans assentaments a l'aire lliure, tipus Bòbila Madurell, i es dona pas a poblats petits, tipus Can Roqueta, integrats per cabanes enfonsades i estructures d'emmagatzematge. Tot i que manquen els camps de sitges, freqüents en el neolític mitjà, no es pot dubtar de l'existència d'una agricultura cerealista. La distribució dels assentaments indica una atomització de la població, és a dir, un poblament dispers que explota un sistema geogràfic divers, especialment muntanyós. Es tornen a ocupar les coves i els abrics naturals de les serres que circumden la depressió Prelitoral, com a refugis més o menys temporals i també amb finalitats culturals i sepulcral. La vida d'ultratomba també sofreix algunes transformacions. S'imposa i es generalitza la concentració i la col·lectivització de la mort. Els llocs d'enterrament s'allunyen dels poblats, diferenciant-se el món dels morts i el dels vius. Prolifereixen les sepultures col·lectives, els enterraments en cavitats naturals i en coves, els hipogeus, els dòlmens simples i els petits *cofres* sota túmul. Les inhumacions són, generalment, primàries i successives, però també hi ha enterraments secundaris, amb descarnació parcial d'ossos –cova del Frare–, i cremacions parcials.

Can Roqueta és un bon exemple de l'ambient descrit:

- Dues fosses d'emmagatzematge documentades en el sector nord-occidental del pla de Can Roqueta (Parpal 1997; Martínez 2003).
- Quinze fosses d'emmagatzematge documentades en el sector centreeast del pla de Can Roqueta (Villares/Roig 2008). Aquest nombre és aproximat.
- Una estructura de combustió documentada en el sector sud-oriental del pla de Can Roqueta (Carlús/Lara 2004).
- Una estructura d'enterrament, tipus *dolmen*, documentada a Can Llobateres (Renom 1914-1955). Amb referència a la localització concreta d'aquesta estructura funerària, paga la pena rellegir el *Diari d'Excavacions* (1914-1955) de Renom: [...] *des del revolt de la carretera (B-140) abans del camí de la*

Serra observàrem que en el camí de la Font, en el seu marge hi havia unes lloses dretes que em cridaren l'atenció. [...] de retorn a Can Llobateres ens vam detenir a la font on hi havia el propietari d'aquesta i de les terres [...]. El propietari de les terres explicà: en llaurar el camp toparem amb unes pedres dretes en nombre de tres, com emmarcant altres dues posades de pla formant un rectangle. A sobre de la més gran d'aquestes dues hi van aparèixer uns ossos humans que vam llençar [...]. A uns sis metres del clot de les pedres arrabassades n'hi havia una altra al peu del marge del camí, en direcció a la font, la que fou triturada en esser difícil de traslladar-la. Renom reprèn la paraula: [...] aquesta –segons referència– era dreta com si fos un menhir, indicadora del monument que fou considerat com a dolmen. [...] deslindant tot seguit un clot ovalat d'orient a ponent. A uns quaranta centímetres es van trobar dos petxinetes foradades sense altres restes de ceràmica o ossos fins a sondejar la capçalera del sol ixent, on es va trobar desfet el crani d'un enterrament de manera que es tractava d'un enterrament neolític saquejat (Renom 1914-1955, 21 de novembre de 1948, 210-212). No cal dir que aquesta informació s'ha d'agafar amb pinces. Ens consta la recuperació d'un parell de vasos –decorats amb cordons llisos sobreposats i llengüetes– que Ester Bardet i Xavier Ramada (1985, 59-68) situen cronoculturalment en el neolític final - calcolític.

Entre el 3500 i el 1500 cal ANE es produeixen un seguit de canvis, en el model d'ocupació del territori i en la base econòmica de la població, que afecten de forma radical la cultura material de les poblacions d'ambdós costats dels Pirineus. Segons Araceli Martín (2006, 172), [...] *sembla que domina la funcionalitat sobre l'estètica i la qualitat de les matèries primeres, que ara es diversifiquen [...], la ceràmica perd la diversitat i es tendeix a formes senzilles amb premsions a base de mugrons simples.* Es tracta de produccions ceràmiques formades per elements característics del *grup de Véraza* o *verazià* i per la presència esporàdica d'elements pertanyents als grups de *Treilles* o dels *triangles gravats* i de *Ferrières*. La ceràmica del primer grup, a grans trets, es caracteritza per una menor varietat tipològica i per la gran simplificació de les formes: contenidors cilíndrics i ovoides, de gran capacitat, «decorats» amb cordons llisos perimetrals i llengüetes i mugrons superposats i distribuïts al voltant del cos, així com petits recipients, de vegades amb la vora exvasada, «decorats» amb pastilles aplicades i/o repussades. La superposició d'aquests elements de premsió és el tret característic dels conjunts verazians. Convé subratllar que aquests tipus ceràmics perduren fins l'edat del bronze. El *grup de Véraza* a Catalunya no devia ser exclusiu d'aquest període. L'existència de vasos amb decoració acanalada o incisa –línies horitzontals i/o en ziga-zaga– i esgrafiada –triangles reblerts amb línies incises– s'ha posat en relació amb la presència de grups culturals del migdia francès: *Ferrières* i *Treilles*. Cal dir que la presència d'aquests elements ceràmics és força reduïda, es tracta de vasos hemisfèrics i/o subesfèrics –marmites i escudelles–, de volum petit i mitjà, amb vores lleugerament exvasades i llavis arrodonits o apuntats.

Amb tot plegat, aquest període radicalment oposat al neolític mig, torna a les societats autosuficients. Hi ha una evident atomització de la població; és a dir, un poblament dispers integrat per comunitats autàrquiques que exploten zones geogràfiques diverses, especialment la muntanya. Aquesta evidència, més la manca de fosses relacionades amb l'emmagatzematge de productes agrícoles, permet plantejar un hipotètic augment de l'economia ramadera. Segons Araceli Martín (2006, 174-175), aquesta dispersió social es compensaria amb [...] *un foment de la solidaritat intergrup, facilitada en reunions massives, potser a l'entorn de grans àpats [...], que es devien realitzar en espais d'ús comunitari com els que trobem a Can Piteu - Can Roqueta o a Ca l'Estrada (Canovelles, Vallès Oriental).* A banda de les estacions citades, a la conca mitjana del riu Ripoll la fàcies Véraza es documenta en els següents jaciments:

- Can Piteu - Can Roqueta (Sabadell, Vallès Occidental). Una estructura de combustió datada en el 4540±60 BP, cal BC 2σ 3380-3080 (UBAR-685) (Villena *et al.* 2005, 98; Carlús *et al.* 2008, 118).
- Solar delimitat per l'avinguda de Can Bordoll i els carrers de Can Llobateres i de Can Cinto del polígon industrial de Can Roqueta (Sabadell, Vallès Occidental). Dues estructures d'emmagatzematge (Parpal 1997; Martínez 2003).
- Masia de Can Roqueta (Sabadell, Vallès Occidental). Diverses fosses d'emmagatzematge (Villares *et al.* 2008).
- Can Llobateres (Barberà del Vallès, Vallès Occidental). Un enterrament megalític (Renom 1914-1955; Bardet/Ramada 1985).
- Can Gambús 1 (Sabadell, Vallès Occidental). Cinquanta estructures: estructures d'emmagatzematge tipus sitja, cubetes d'estocatge, estructures de combustió, fosses d'emmagatzematge reutilitzades com a lloc funerari i grans retalls (Roig/Coll 2007, 94-95).
- Can Gambús 3 (Sabadell, Vallès Occidental). Una fossa de funció no determinada (Codina/Artigues 2006). Els investigadors la situen cronològicament entre el 3500 i el 2000 cal ANE.
- Bòbila Madurell - Can Duran (Sant Quirze del Vallès, Vallès Occidental). Dues estructures d'hàbitat datades en el 4020±130, cal BC 2859-2349 (UBAR-399) / 4010±30, cal BC 2569-2487 (BETA-377763) (C11 H3) i 3870±110, cal BC 2480-2147 (UBAR-400) / 4060±30, cal BC 2831-2496 (BETA-377762) (C1.2), i nou estructures d'emmagatzematge (Plasencia 2016).
- Bòbila Madurell - Can Feu (Sant Quirze del Vallès, Vallès Occidental). *Els testimonis descoberts del neolític final o ja contemporanis del calcolític d'altres zones, atribuïbles al grup de Vèraza, es troben dispersos i no gaire representats. La seva identitat es manifesta a través d'una morfologia ceràmica homogènia i monòtona de recipients poc depurats, cilindroides i bombats, amb mugrons i orelles aïllades i superposades; d'una indústria lítica sobre sílex variat que inclou, entre nombroses ascles, algun gratador i alguna rascadora [...]; d'una indústria òssia a base de punxons [...]; d'un mobiliari macrolític tradicional d'aixades i destrals, així com de percussors, moletes, molins [...]* (Martín *et al.* 1988, 20). Tres fosses d'ús domèstic (BM-D40/41, BM-E3 i BM-4.3) i un fons de cabana (BM-4.2). [...] *vam optar per datar els (carbons) recuperats en l'estructura D40 [...]. Les anàlisis han donat una data de 2700±120 BP (UBAR-88), que no podem reconèixer com d'aquesta cultura* (Martín *et al.* 1988, 20); la documentació consultada aclareix: [...] *aquesta datació ens trasllada al bronze final, [...] si bé hi ha testimonis més antics, ceràmics i lítics, que desdiuen aquesta datació, per la qual cosa ens inclinem a interpretar aquesta datació com pertanyent a la intrusió i desfeta dels vestigis originals, que podrien correspondre a un neolític final - calcolític* (extret del quadern d'excavació). L'estructura 4.3 també té datació radiocarbònica: 4030±290 BP (UBAR-276) (Díaz *et al.* 1995, 25; Martín/Mestres 2002, 123).
- Bòbila Madurell - Palazón (Sant Quirze del Vallès, Vallès Occidental). Fossa d'emmagatzematge amb una tenalla (Ten 1980, 16; Miret 2011, 20).
- Can Pallàs (Sant Quirze del Vallès, Vallès Occidental). Lloc d'enterrament col·lectiu datat en el 4070±40, cal BC 2836-2497 (BETA-233017) / 4030±40, cal BC 2581-2481 (BETA-233018) / 3920±40, cal BC 2472-2346 (BETA-233020) / 3750±40, cal 2269-2050 (BETA-233019) (Bardavio *et al.* 2004; Plasencia 2016, 175-176).
- Pinetons II (Ripollet, Vallès Occidental). Una estructura domèstica tipus cubeta (Balsera *et al.* 2009, 241 i 254). L'atribució cronocultural d'aquesta estructura és controvertida: *prové de la identificació (d'un perfil) de mida gruixuda i vora vertical, amb cordó llis aplicat, associable al neolític final, encara que aquest tipus de cordó pot perdurar en el calcolític i el bronze antic* (Balsera *et al.* 2011, 254).

Considerant que el grup establert a Can Roqueta gaudia de certa mobilitat, no considerem baladí citar altres establiments, relativament allunyats del tram central del riu Ripoll, amb els quals es podrien haver relacionat els pobladors de la serra de la Salut. En relació amb aquest entorn més ampli anomenarem els jaciments més destacats:

- Cova del Frare (Matadepera, Vallès Occidental). Nivell sepulcral col·lectiu datat en el 4450±100 BP –Y35-C4– (MC-2297) (Martín *et al.* 1981; 1985; Martín/Mestres 2002, 124-125).
- El Coll (Llinars del Vallès, Vallès Oriental). Estructura d'habitació datada en el 4175±60 BP (mitjana ponderada de MC-1242/1243) (Martín 1982; Martín/Mestres 2002, 124-125).
- Can Vinyalets (Santa Perpètua de Mogoda, Vallès Occidental). Àrea de producció artesanal integrada per diverses fosses d'ús domèstic i llars, datada en el 4075±50 BP, cal BC 2581 (UBAR-744) (Font 2005, 56).
- Can Vinyals (Santa Perpètua de Mogoda, Vallès Occidental). Fossa sepulcral col·lectiva datada entre el neolític final i l'eneolític (Morral *et al.* 1979-80; Miquel/Morral 1980, 33).
- Can Vinyals II (Santa Perpètua de Mogoda, Vallès Occidental). Fons de cabana (Marcet/Petit 1985).
- Escoles Nacionals (Santa Perpètua de Mogoda, Vallès Occidental). Fossa per sostenir tenalles (Miret 2006, 220; Marcet/Morral 1982).
- Camp d'en Ventura de l'Oller (Santa Perpètua de Mogoda, Vallès Occidental) (Ten 1980, 15).
- Ca l'Estrada (Canovelles, Vallès Oriental). *Complex cultural* del neolític final, integrat per estructures de combustió, fossats antròpics i una estàtua menhir antropomorfa. Aquesta ocupació concreta [...] *va adoptar unes connotacions socials i religioses molt especials i importants, fins al punt que es pot considerar com un lloc cerimonial i àdhuc un santuari. [...] al sud-est de França, s'han excavat (llocs arqueològics similars), on són corrents els fossats antròpics o les estructures de combustió de grans dimensions relacionats amb estructures d'habitació i inhumacions. Tota aquesta complexitat fa parlar a alguns prehistoriadors francesos de "grans jaciments difícils de desxifrar" (Guilaine 1994, 151) (Fortó et al. 2006, 65). Segons Araceli Martín (2006, 175): [...] la construcció d'obres col·lectives (com la referida) devia necessitar la participació d'altres grups. Al voltant d'aquestes (grans infraestructures) es podia, fins i tot, competir i fomentar certes rivalitats intergrupals o intertribals. D'altra banda, la troballa de l'estàtua menhir de Ca l'Estrada, adscrita al neolític final, indica que hi ha la necessitat de personificar i preservar el poder en el temps. Aquesta peça, esculpida sobre un bloc natural de gres, forma part de les primeres estàtues prehistòriques conegudes en l'àmbit del Mediterrani occidental (Martín 2006, 175). Són interpretades com a personatges destacats de la societat prehistòrica; ídols erigits com a monuments de prestigi en el territori d'una comunitat, símbols humans de creences i mites prehistòrics, herois o déus, però segurament situats dalt de la piràmide social (Martín 2006, 175). Certament, es tracta d'una troballa excepcional i important per al coneixement del món ritual i polític del neolític final - calcolític català. La datació radiocarbònica de les estructures de combustió ha proporcionat una data absoluta de 4500±40 BP (POZ-10384) / 4505±40 BP (POZ-11265). El fossat PC-413 té una datació de 3835±35 BP (POZ-10722). Els investigadors de Ca l'Estrada proposen una cronologia per a l'estàtua menhir de 3300-2200 cal BC (Fortó et al. 2005, 7-9).*
- Pla de les Pruneres (Mollet del Vallès, Vallès Oriental). Estàtua menhir. No és un simple bloc lític en brut, presenta senyals de regularització per repicat a gairebé tota la seva superfície. De més a més, en un dels dos costats més estrets, presenta un motiu en relleu i, en l'oposat, tota una sèrie d'altres

motius gravats o insculpits. Els relleus mostren un *rostre aparentment humà*, amb la representació del nas, les celles i els ulls. Pel que fa als motius gravats, se'n diferencien, a més de per la tècnica, pel seu caràcter més esquemàtic o abstracte (traços rectilinis com curvilinis) (Bosch/Jorba 2012, 16-18). Els seus investigadors situen orientativament la realització dels gravats en [...] *un moment no gaire anterior o no gaire posterior al 3500 aC i l'execució dels relleus en un moment no gaire abans o no gaire després del 3000 aC* (Bosch/Jorba 2012, 27). L'amortització del menhir es va produir a finals del III mil·lenni aC, com demostra la datació radiocarbònica del nivell que cobreix l'estrat on es va trobar l'estàtua menhir, que ha proporcionat una data de 3717±50 BP, cal BC 2290-1960 (LTL-4375A) (Martínez 2011, 80).

Al marc cultural descrit s'han de sumar els llocs arqueològics amb ceràmica campaniforme, un nou element cultural que conviu amb la ceràmica del *grup de Vézara* fins a arribar al llindar de l'edat del bronze. Aquesta fàcies, que sorgeix a mitjan III mil·lenni aC i perdura fins a mitjan II mil·lenni aC, és comú a l'Europa occidental i central, a Anglaterra, Irlanda, Sicília i fins i tot a la costa septentrional de l'Àfrica. Cal recordar que el nom de campaniforme prové de la característica forma de campana invertida que mostren molts dels vasos. Aquests tenen tot el cos decorat amb motius impresos o incisos. La importància d'aquesta fàcies no radica tant en els vasos en si, sinó en el fet que solen anar acompanyats dels primers objectes fabricats en coure. Sovint també apareixen amb ítems no metàl·lics: botons d'os o petxina amb doble perforació en V, separadors prismàtics de collar amb perforacions múltiples, *braçals d'arquer* d'esquist, puntes de sageta de sílex amb retoc pla i aletes truncades. Els recipients d'estil campaniforme apareixen a Catalunya tant en context funerari com en llocs d'habitació. A partir de la forma i de les decoracions, se n'han establert un seguit d'estils acceptats per la comunitat científica. L'estil més antic seria l'internacional. Els tipus ceràmics propis d'aquest moment són els *gobelets* de carena baixa i els bols campaniformes. Al nord-est peninsular es diferencien dos grups regionals. Els tipus ceràmics d'aquests grups presenten una major diversitat de formes: *gobelets* i bols de perfil suau i fons umbilicat, cassoles, gerres, grans contenidors, etc. La Catalunya Vella i el nord del Pirineu són l'àrea de distribució de l'estil que es coneix com a pirinenc; en canvi, a la Catalunya Nova l'estil dominant és l'anomenat Salomó.

El campaniforme ha estat i és una cultura atraient per la seva caracterització i dispersió. Les interpretacions sobre el seu significat han variat força: de ser considerada una societat guerrera, comerciant i metal·lurgista ha passat a ser entesa com un fet tangencial dins el procés cultural de la població autòctona. D'altra banda, si *calcolític* implica el coneixement i utilització del coure i d'altres materials mal·leables, com l'or, pel que fa a Catalunya i especialment el Vallès l'haurem d'entendre encara com un terme teòric, com deia Araceli Martín l'any -90 (Martín 1990, 20): [...] *una fita cronològica per localitzar paral·lels contemporanis*. El que sembla clar és que la introducció del metall, com a matèria primera per a confeccionar objectes d'ornament, armes i eines de treball, no sembla que va comportar canvis substancials. Malgrat que l'estructura socioeconòmica se'ns escapa, a diferència d'altres llocs de la Península Ibèrica aquí no s'observa l'existència de poblats sobre turons, encastellats, que dominessin planes fèrtils i espais econòmicament preuats —convé subratllar que el Vallès no posseeix mines ni afloraments de coure susceptibles d'una explotació rendible—. En suma, hauríem d'imaginar uns grups de filiació *Vézara vivint fidels als seus esquemes socioeconòmics i religiosos, d'esquena al desenvolupament assolit per grups contemporanis d'altres regions peninsulars i extrapeninsulars* (Martín 1990, 21).

La seva presència a la plana és testimonial, segurament perquè el tipus d'economia i desenvolupament no requeria l'excavació d'estructures d'emmagatzematge ni d'estocatge, estructures vinculades al manteniment d'una societat eminentment agrícola. No obstant això, la troballa de llocs sepulcrales i petits establiments a l'aire lliure demostren que també ocupaven i visitaven zones poc abruptes de la depressió Prelitoral. De tota manera no es pot dubtar que l'agricultura era una pràctica habitual, segurament no dominant, al costat de la ramaderia transhumant. Els grups calcolítics vallesans –autòctons i campaniformes– semblen més dedicats a la ramaderia que a la metal·lúrgia. A la conca mitjana del Ripoll, a més dels jaciments esmentats en l'apartat del neolític final, hauríem de citar les següents troballes:

- Coves sepulcrales del torrent de Sant Oleguer (Sabadell, Vallès Occidental). El descobriment d'aquest conjunt de cavitats funeràries es produí de manera fortuïta entre l'agost de 1947 i el juny de 1948, en condicionar les *cavitats artificials* existents en el marge dret del barranc homònim. Les cavitats es van excavar seguint la metodologia de l'època... (Serra Ràfols 1950). Es van recuperar diversos cranis humans i alguns ossos llargs, així com l'aixovar funerari, que consistia en alguns vasos campaniformes d'estil pirinenc, un botó d'os piramidal amb perforació en V i una petxina perforada. D'aquesta manera, a partir d'aquests materials i dels estudis posteriors (Cuesta 1985), s'ha conclòs que es tracta d'enterraments –nou individus: set adults i dos infants– en cavitat, corresponents al període calcolític campaniforme (III mil·lenni cal ANE).
- Vapor Gorina (Sabadell, Vallès Occidental). Una estructura subterrània complexa, interpretada com a lloc d'habitació o lloc de treball i/o d'emmagatzematge, i una rasa o canalització (Roig *et al.* 2008).
- El Xato/ Pla de Mogoda (Santa Perpètua de Mogoda, Vallès Occidental). Possible *camp de sitges* amb una cronologia de 2500 - 2200 aC (font: <http://invarque.cultura.gencat.cat>).
- Hipogeu del carrer de París (Cerdanyola del Vallès, Vallès Occidental). Estructura sepulcral col·lectiva datada en el 4110±60 BP, cal BC 2860-2810 (UBAR-817) / 3870±45 BP, cal BC 2457-2418 (UBAR-860) (Francès *et al.* 2004; Francès *et al.* 2007).

Estacions calcolítiques properes a l'àrea estudiada:

- Cova del Frare (Matadepera, Vallès Occidental). Dos nivells d'habitació amb ceràmica campaniforme d'estil regional, datats en el 3990±100 BP –Y35-C3– (MC-2296) i en el 3720±100 BP –Y24-C3– (I-13052) (Martín *et al.* 1981; 1985; Martín/Mestres 2002, 124-126).
- Cova de la Torre Negra (Sant Cugat del Vallès, Vallès Occidental). Nivell sepulcral amb campaniforme d'estil regional (Ten 1981).

Amb la fàcies cultural Véraza i amb la irrupció i el desenvolupament del que es coneix com a *fenomen del vas campaniforme*, al nord-est peninsular s'arriba al II mil·lenni i s'enceta l'edat dels metalls plena.

2.2. El bronze inicial

Per començar, cal dir que el panorama ecològic, cultural i socioeconòmic que ofereix el territori no presenta canvis substancials, pel que respecta a l'aspecte global observat en les darreres fase del neolític. El paisatge no ha canviat gaire. Seguim trobant una vegetació forestal integrada per boscos mixts d'alzines i roures; a la franja litoral, creix una vegetació termòfila tipus màquia. Si bé no s'abandonen les estacions de muntanya,

comencen a proliferar les ocupacions a la plana i els denominats *campes de sitges*; àmplies zones ocupades per instal·lacions d'emmagatzematge i dispositius domèstics. Es tracta d'assentaments humans que ocupen les cotes superiors de les planes, a prop dels cursos fluvials. Segurament, aquests llocs eren fruit de l'obertura de grans clarianes en boscos de roures, al costat d'espais semioberts on es desenvolupaven les tasques de conreu. Aquesta dinàmica no pararà d'avançar fins els inicis de la cultura ibèrica, cap a mitjan del segle VI aC, moment en el qual tornen a desaparèixer els vestigis a la plana. A partir dels *campes col·lectius de sitges* els investigadors interpreten una nova empremta de l'economia agrícola cerealista, que requereix una explotació més meticulosa dels recursos que ofereix el medi i la construcció de dipòsits subterranis –sitges– de major volum que els documentats al neolític; aquestes comunitats tenien un coneixement pragmàtic i/o empíric, si es vol, de l'ús del territori més convenient. Paral·lelament, tenien una important activitat pecuària complementària, amb preferència pels ramats d'ovelles - cabres, però, també, amb bous i vaques. Comptat i debatut, cap al principi del II mil·lenni aC, una part important de la població que ocupa les depressions litoral i prelitoral catalanes vivia segons un model agrícola i ramader, tot seguint una tradició mil·lenària encetada al neolític. A més a més, en aquest moment de l'edat del bronze es comença a desenvolupar la pràctica de la metal·lúrgia, tal i com es documenta, per exemple, a Can Roqueta, on la presència de motlles per fer varetes delata la presència de metal·lurgistes; segurament fonien coure procedent de la muntanya de Sant Llorenç del Munt.

Les ceràmiques del bronze inicial vallesà es poden classificar en dos grans grups: els vasos de mida petita i mitjana, els quals tindrien una funcionalitat preferent com a vaixel·la de taula i/o de cuina, i els vasos de mida gran emprats com a contenidors amb finalitat d'emmagatzematge. En el primer conjunt, hi trobem formes hemisfèriques (tasses, cossis i cassoles), perfils en *essa* (tupins i olles), troncocòniques i subtroncocòniques (gibrells, cassoles, cossis i tests) i carenades (tasses i *gobelets*). En el segon conjunt, hi trobem grans vasos de perfil en *essa* (tenalles i gerres) i de morfologia subesfèrica, llisos o decorats amb cordons digitats, grums i/o impressions. En aquest context material també apareixen ceràmiques campaniformes, juntament amb vasos amb decoració *barbelé*, que els investigadors situen dins del conjunt anomenat *epicampaniforme* (Martín *et al.* 2002, 303-304); destaca per la seva singularitat l'anomenat *grup del nord-est* (Maya/Petit 1986; 1995; Martín *et al.* 2002, 304). Es tracta de vasos de volum petit i mitjà, que en molts casos recorden els *gobelets* campaniformes, decorats amb impressions de *mitja canya*; els motius decoratius fan garlandes, serrells, etc. El mobiliari lític recula fins desaparèixer pràcticament en els períodes següents. El mobiliari ossi està integrat per fletxes amb peduncle, que imiten els tipus campaniformes, i piramidals, que semblen més aviat punxons. No hi ha gairebé objectes nous d'ornament i perduren els botons prismàtics i hemisfèrics d'os perforats en V, als quals ara s'afegeixen els separadors amb doble perforació en V. Quant als objectes metàl·lics de coure i de bronze ara s'afegeixen els punyals de reblons de bronze, els punxons i les puntes de sageta.

A manera de conclusió, vers el 4200 abans d'ara s'inicia una dinàmica que trenca amb el món anterior i que esclata vers l'any 3600, quan s'observa un augment demogràfic notable, un augment de la producció evident una definitiva ocupació del territori no muntanyós: carenes, vessants i planes, i un poblament disseminat i/o dispers, constituït per assentaments i explotacions agropecuàries, dedicades principalment al policultiu de secà i a la ramaderia. A la depressió Prelitoral s'instal·len comunitats que, tot i jerarquitzades, ho són menys que les de la Catalunya occidental, on s'arriba a un protourbanisme incipient.

Can Roqueta és un bon exemple de l'ambient descrit:

- Cent vint-i-dues fosses documentades en el sector centreoriental de Can Roqueta, noranta-set de les quals són fosses d'emmagatzematge tipus sitja. A més a més, es documenten: quatre «*grans retalls*» de funció incerta, sis cubetes, dos suports de contenidor i tres estructures d'enterrament. Sembla que hi ha tres concentracions : una primera, en el sector central del paratge, on se situen la major part de les fosses, una segona, en el sector septentrional del paratge, i, una tercera, en el sector meridional (Palomo/Rodríguez 2003a; 2003b; 2004, 77-98; Bouso *et al.* 2004, 73-101).
- Nou fosses d'emmagatzematge agrupades en el sector nord-occidental de la riera de Can Llobateres, a mitja vessant de la cota 167.88 , una d'elles amb restes humanes (Boquer *et al.*, 1997; González *et al.* 1999).
- Tres fosses d'emmagatzematge agrupades en el sector meridional de Can Roqueta, una d'elles amb una inhumació primària i una altra amb restes òssies en posició secundària (Villafruela 1997).
- Una cubeta documentada en el sector central del pla de Can Roqueta, amb restes humanes (Boquer/González/Mercadal 1989).
- Dues fosses d'emmagatzematge agrupades en el sector central del pla de Can Roqueta (Boquer/González/Mercadal 1989).
- Tres fosses d'emmagatzematge agrupades en el sector central del pla de Can Roqueta, dues d'elles reutilitzades com a lloc d'enterrament (Campo 2000).
- Setze fosses documentades en el sector septentrional de Can Roqueta, vuit de les quals són fosses d'emmagatzematge tipus sitja. A més, es documenten: una cubeta d'estocatge i tres enterraments col·lectius (dues fosses reutilitzades com a lloc d'enterrament i un possible hipogeu) . Sembla que hi ha tres concentracions: una primera, en el sector septentrional del paratge, entre les cotes 190.00 i 188.00, una segona, en el sector central del paratge, entre les cotes 182.00 i 180.00, i, una tercera, en el sector meridional del lloc excavat, sobre la cota 174.00. A banda, es documenten dues estructures aïllades: una fossa d'emmagatzematge, localitzada en el sector central del lloc arqueològic, sobre la cota 186.00, i possible hipogeu, en el sector més septentrional del paratge, sobre la cota 188.00 (Oliva/Terrats 2005, 29).
- Onze estructures documentades en el sector meridional de Can Roqueta, quatre de les quals són fosses d'emmagatzematge tipus sitja. A banda d'això, es documenten: dues *estructures complexes* i cinc fosses d'enterrament. Hi ha dues concentracions: una primera, en el sector septentrional del lloc arqueològic, integrada per dues fosses d'emmagatzematge, dues estructures complexes i dues fosses d'enterrament, i una segona, en el sector central del lloc excavat, integrada per dues sitges i tres fosses d'enterrament (Terrats/Oliva 2009, 37).
- Una estructura d'enterrament múltiple documentada en el sector central del pla de Can Roqueta (Amorós 2002).
- Dues fosses d'emmagatzematge tipus sitja, una d'elles reutilitzada com a lloc funerari, agrupades en el sector centreoccidental del pla de Can Roqueta (Villares/Roig 2009).

A continuació, ens proposem d'exposar els llocs arqueològics, més rellevants, de la conca mitjana del Ripoll:

- Can Roqueta II (Sabadell, Vallès Occidental). Noranta-set estructures d'emmagatzematge tipus sitja, quatre «*grans retalls*», sis cubetes d'estoc, dos suports de contenidor i tres fosses d'enterrament. El conjunt documentat presenta la següent cronologia: 3590±90, cal BC 2σ 2153-1734 (UBAR-698) (E-463) / 3500±45, cal BC 2σ 1940-1734 (UBAR-797) (E-481) / 3465±60, cal BC 2σ 1932-1630 (UBAR-

- 697) (E-459) / 3445±45, cal BC 2σ 1885-1661 (UBAR-798) (E-586) / 3380±60, cal BC 2σ 1781-1520 (UBAR-672) (E-331) / 3370±65, cal BC 2σ 1781-1502 (UBAR-673) (E-634) / 3360±70, cal BC 2σ 1783-1495 (UBAR-800) (E-36) / 3310±55, cal BC 2σ 1695-1491 (UBAR-671) (E-222) / 3265±45, cal BC 2σ 1638-1435 (UBAR-799) (E-505) (Palomo/Rodríguez 2003a; 2003b; 2004, 77-98; Bouso *et al.* 2004, 73-101; Carlús *et al.* 2008, 119).
- Can Roqueta sector DIASA (Sabadell, Vallès Occidental). Nou fosses d'emmagatzematge. El conjunt documentat presenta la següent cronologia: 3900±120, cal BC 2σ 2696-2030 (Beta 91849) (E-67) / 3570±140, cal BC 2σ 2297-1599 (Beta 91583) (E-66) (Boquer *et al.*, 1997; González *et al.* 1999; Carlús *et al.* 2008, 119).
 - Carrer de Can Camps, 1 (Sabadell, Vallès Occidental). Tres fosses d'emmagatzematge tipus sitja, una d'elles amb una inhumació primària i una altra amb restes òssies en posició secundària (Villafruela 1997).
 - Can Roqueta 1989 (Sabadell, Vallès Occidental). Cubeta d'estocatge, amb restes humanes en posició secundària (Boquer/González/Mercadal 1989).
 - Can Roqueta 1989 (Sabadell, Vallès Occidental). Dos fosses d'emmagatzematge, una d'elles presenta la següent datació: 3370±80, cal BC 2σ 1883-1495 (UBAR-230) (E-1) (Boquer *et al.* 1989; Carlús *et al.* 2008, 119).
 - Parcel·la situada entre els carrers de Ca n'Alzina i del Mas Carbó (Sabadell, Vallès Occidental). Tres fosses d'emmagatzematge, dues d'elles reutilitzades com a lloc d'enterrament (Campo 2000).
 - Can Roqueta / Torre-romeu (Sabadell, Vallès Occidental). Vuit fosses d'emmagatzematge tipus sitja, una *cubeta de provisions* i tres enterraments col·lectius. El conjunt documentat presenta la següent cronologia: 3530±40, cal BC 2σ 1973-1745 (UBAR-863) (E-151) / 3370±70, cal 2σ 1784-1500 (UBAR-864) (E-10) / 3040±40, cal BC 2σ 1413-1193 (UBAR-191) (E-191) (Oliva/Terrats 2005; Carlús *et al.* 2008, 119) / 3395±45, cal BC 1778-1605 (UBAR-963) (E-162) (Oliva/Terrats 2005; Mestres 2008).
 - Can Roqueta - Can Revella (Barberà del Vallès, Vallès Occidental). Quatre fosses d'emmagatzematge, dues *estructures complexes* i cinc fosses d'enterrament (Terrats/Oliva 2009).
 - Can Roqueta - rasa de Sant Oleguer a Can Piteu (Sabadell, Vallès Occidental). Enterrament col·lectiu (Amorós 2002).
 - Masia de Can Roqueta (Sabadell, Vallès Occidental). Una estructura d'emmagatzematge tipus sitja i una fossa d'emmagatzematge reutilitzada com a lloc funerari (Villares/Roig 2009, 11-13).
 - Can Gambús 1 (Sabadell, Vallès Occidental). Quaranta-sis estructures: sitges, cubetes, «*grans retalls*» i estructures funeràries complexes –hipogeus– (Roig/Coll 2007, 95-99).
 - Can Gambús 2 (Sabadell, Vallès Occidental). Catorze estructures d'emmagatzematge tipus sitja, cinc de les quals reutilitzades com a lloc d'enterrament, una possible estructura d'hàbitat, una estructura de combustió –forn– i una fossa irregular. El forn presenta la següent datació: 3600±45, cal BC 2049-1876 (UBAR-849) / 3650±40, cal BC 2137-1921 (UBAR 2137-1921) (Artigues *et al.* 2007, 116-120).
 - Can Gambús 3 (Sabadell, Vallès Occidental). Deu fosses d'emmagatzematge tipus sitja, un possible «*fons de cabana*» i tres fosses funeràries –amb pou i cambra– (Codina/Artigues 2008, 411-414).
 - Bòbila Madurell - Can Duran (Sant Quirze del Vallès, Vallès Occidental). Quatre fosses tipus sitja de l'edat del bronze. Segons els seus investigadors: [...] *la poca identitat del material fa difícil concretar la fase [...]. Esperem determinar-ho amb futures datacions. La morfologia d'aquestes fosses és molt homogènia i de tendència troncocònica amb parets convergents rectilínies o corbes, bases planes, i amb una fondària del voltant dels 100 centímetres. El registre arqueològic que contenen és molt*

escàs. Les restes ceràmiques ens informen de la presència de vasos grans amb base plana i d'altres vasos petits i mitjans (Bordas et al. 1994, 38).

- Bòbila Madurell - Can Feu (Sant Quirze del Vallès, Vallès Occidental). Dues concentracions de fosses [...] *del bronze antic i mitjà* (situades) *al vessant occidental del serrat de Can Feu (parcel·les E i D)*. Aquesta atribució cronocultural [...] *procedeix de la presència de ceràmiques carenades, decoració d'unglades, cordons incisos, etc* [...] (Martín et al. 1988, 85). A hores d'ara, no podem precisar, amb exactitud, el nombre total d'estructures documentades¹³⁰, no obstant això, sí que podem descriure les categories: fosses d'emmagatzematge tipus sitja, cubetes d'estocatge, un gran retall (BM-B4) i dues fosses d'enterrament (BM-D38 i BM-18). El conjunt documentat presenta la següent cronologia: 3620±80, cal BC 2310-1735 (UBAR-83) (BM-B4) / 3350±90, cal BC 1900-1425 (UBAR-87) (BM-D38) / 3310±60 BP (UBAR-273) (Martín et al. 1988; Martín/Mestres 2002, 123).
- Bòbila Madurell 1975-1984 (Sant Quirze del Vallès, Vallès Occidental). Dues estructures –*dipòsits*– d'emmagatzematge, una d'elles presenta la següent datació radiocarbònica: 3750±90 BP (MC-1243) / 3480±80 BP (UBAR-4) (*foc-1*) (Llongueras et al. 1979-80, 32; Martín/Mestres 2002, 123). A banda d'aquestes estructures: [...] *cal dir que aquestes no són les úniques exhumades [...] pertanyents a l'edat del bronze. A les antigues excavacions, dutes a terme per Renom i Serra Ràfols, s'identificaren un seguit de «fons de cabana» o «clots» molt semblants als nostres i que proporcionaren, a més de materials neolítics, conjunts de l'edat del bronze* [...] (Llongueras et al. 1979-80, 33).
- Vall Suau (Sant Quirze del Vallès, Vallès Occidental). Vestigis d'un possible fons de cabana. Presenta la següent data: 3450±60 BP (UBAR-581) / 3380±180 BP (UBAR-582) (Carlús 1999; Martín/Mestres 2002, 124).
- Poliesportiu de la UAB 1988-1990 (Cerdanyola del Vallès, Vallès Occidental). Concentració integrada per una desena d'estructures, a saber: tres fosses d'emmagatzematge tipus sitja, dues cubetes, dues fosses de funció incerta, interpretades com a forats de provisions, dipòsits especialitzats o, fins i tot, pellers, una rasa i una estructura de combustió (Francès, 1993). El conjunt documentat presenta la següent cronologia: 3580±60 BP (UBAR-580) (E-27) / 3520±60 BP (UBAR-579) (E-26) (Martín et al. 2002, 127).
- Poliesportiu de la UAB 1994 (Cerdanyola del Vallès, Vallès Occidental). Una fossa d'emmagatzematge tipus sitja i una cubeta, interpretada com a fossa de manteniment o com a estructura de combustió (Francès 1995).
- Els Malloles (Cerdanyola del Vallès, Vallès Occidental).
- Aeroport de Sabadell (Sabadell, Vallès Occidental). Estructura d'enterrament col·lectiu. Es tracta d'un hipogeu –amb pou d'accés i cambra funerària lateral–. L'enterrament acull sis individus: tres adults, dos juvenils i un infantil. Destaca la troballa d'un separador i quatre botons piramidals d'os, perforats en V (González 2003; Subirà/Villena 2005). Aquest lloc arqueològic és conegut d'antic, vegem què diu Vicenç Renom (1942-1946): [...] *férem un reconeixement del camp d'aviació assenyalant-me el lloc on "en temps roig" (durant la República) varen rebaixar el terreny per a arrasantar [sic] el camp i donar lloc al camí - carretera que a partir del pla davalla en pendent suau cap a can Daviu [sic] i per sota la terrassa quaternària. Vaig prendre nota d'on afloren dues pedres a l'extrem d'una regata que de la via del ferro carril [sic] [...]* (Renom 1942-1946, 18 de març de 1946).

¹³⁰ No obstant això, l'estudi de les ceràmiques del bronze inicial de la Bòbila Madurell (López Cachero 2005) ha determinat l'existència de trenta-quatre conjunts.

- Pinetons II (Ripollet, Vallès Occidental). Quatre fosses d'emmagatzematge tipus sitja, una d'elles amb restes antropològiques, una *estructura complexa* i un hipogeu (Balseira *et al.* 2009, 254-262).
- Pla de la Bruguera - centre de distribució Sony (Castellar del Vallès, Vallès Occidental). Dues fosses domèstiques i una fossa simple d'enterrament –amb nínxol lateral–. L'enterrament acull un individu infantil (Clop *et al.* 2005, 26-28).
- Bòbila d'en Sargantana - Vinya del Regalat 1992 (Castellar del Vallès, Vallès Occidental). Una fossa de funció incerta, possiblement relacionada amb una cabana (Coll /Molina/Roig 1993).
- Bòbila d'en Sargantana - Vinya del Regalat 2000 (Castellar del Vallès, Vallès Occidental). Vestigis d'un possible fons de cabana, una estructura de combustió –llar de foc– i sis fosses d'emmagatzematge tipus sitja (Coll 2000). Els seus investigadors situen la troballa en el calcolític - bronze antic.
- Bòbila d'en Sargantana - Vinya del Regalat 2005 (Castellar del Vallès, Vallès Occidental) (Vicente 2008).

2.3. El bronze final i la primera edat del ferro (figs.29 i 30)

Aquest període cronocultural es desenvolupa entre el 1300 i el 550 cal ANE. Es caracteritza per un conjunt de canvis força importants, que tradicionalment han estat relacionats amb l'arribada de certs grups humans de procedència transpirinenca: l'anomenada cultura dels camps d'urnes. El bronze final es caracteritza per la generalització del ritu funerari de la incineració i per la presència de nous materials ceràmics –vasos decorats amb acanalats–. En aquest context socioeconòmic, cultural i material, es donaran les primeres importacions colonials, vers la primera edat del ferro (700 - 550 cal ANE). Pere Bosch i Gimpera fou el primer arqueòleg a explicar la implantació de la incineració a Catalunya i la presència de les clàssiques ceràmiques acanalades al nord-est peninsular associades als camps d'urnes (Bosch i Gimpera 1939; 1944). El professor Bosch i Gimpera explica l'aparició de la incineració i dels acanalats a partir d'un procés invasor procedent del sud d'Alemanya; aquest procés migratori començaria l'any 1000 aC. El model proposat per Bosch i Gimpera tindrà vigència fins els anys seixanta i setanta del segle passat. L'any 1972 l'arqueòleg francès Jean Guilaine defineix la periodització dels camps d'urnes francesos –sud de França–. Aquesta periodització serà adoptada per diversos investigadors peninsulars (Almagro Gorbea 1977; Ruiz Zapatero 1985). Aquest fet permet situar la *penetració* –notis que ja no es parla d'*invasió*– dels camps d'urnes vers l'any 1100 aC, procedents del sud de França (Languedoc). Es tendeix a minimitzar l'impacte de la cultura dels camps d'urnes, es parla d'*aculturació* i s'assumeix el desenvolupament autònom del diferents territoris del nord-est peninsular. En la dècada dels anys noranta apareixen els primers treballs que inclouen les primeres datacions de carboni 14 calibrades (Castro 1994; Maya 1997; 1998) que eleven l'antiguitat dels camps d'urnes al 1300 cal ANE. De manera paral·lela, es valoren els *processos de continuïtat* respecte al període anterior –bronze inicial–, la qual cosa explica, en part, les particularitats territorials observades al bronze final i al ferro en el nord-est de la Península Ibèrica.

Amb referència a l'hàbitat, a la Catalunya costanera i a la depressió Prelitoral es manté un model d'ocupació derivat o heretat de l'edat del bronze, caracteritzat per la presència de cabanes, fosses d'emmagatzematge a llarg termini i dispositius de funcionalitat diversa. No es tracta de poblats, sinó de petites comunitats d'ordre familiar que exploten un medi d'òptim potencial econòmic, bàsicament agropecuari; és a dir, famílies, més o menys extenses, i organitzades en petites granges autònomes –autàrquiques– segons un model que ha estat definit com *d'aldea dispersa* (López/Gallart 2002). No creiem que aquest model sigui diferent a l'observat a

les comarques meridionals de Catalunya, integrat per cabanes aparentment aïllades al territori i amb sòcol de pedra. El model d'ocupació definit difereix substancialment de l'observat a la depressió occidental, en la qual proliferen els poblats tancats o amb espai central, amb cases seriadades i adossades, que reproduïxen un esquema urbanístic adaptat a l'orografia (López Cachero 1999).

A la conca mitjana del riu Ripoll, entre el 1300 i el 550 cal ANE, l'ocupació s'intensifica de manera substancial, augmenta la població, s'incrementa l'explotació del medi i s'amplien les relacions amb comunitats foranes. Les dades obtingudes permeten caracteritzar un model d'ocupació territorial que s'hauria de definir com un assentament de caire dispers, integrat per petites granges disseminades en un territori d'àmplia expectativa econòmica. El coneixement d'aquest sistema socioeconòmic l'obtenim de les concentracions d'estructures destinades a l'emmagatzematge agrícola, dels dispositius destinats al manteniment i sosteniment dels grups humans que ocupen el territori, de les infraestructures destinades a la producció (estructures de combustió, espais d'extracció d'argila, etc.), dels «*espais coberts*», que aixopluguen l'activitat socioeconòmica dels grups instal·lats, i dels espais d'ús funerari (necròpolis, etc.). En aquest context, la família esdevé l'estructura social i productora més rellevant i les relacions de parentiu que hi ha entre elles, juntament amb les alienes, són el mitjà bàsic pel qual s'estructura i es desenvolupa la vida social. En conseqüència, per bé que aquestes unitats domèstiques funcionaven d'una manera autàrquica, cal preveure, la cooperació entre els grups familiars que conformen el poblament del territori, així com la captació i la gestió comunals dels recursos, dels excedent produïts, dels bens col·lectius i de determinats interessos comuns com poden ser el manteniment dels cultes i les tradicions, o la protecció. Aquesta dinàmica, basada en la cooperació intergrup, permet una notable estabilitat i una millora en les condicions d'explotació dels recursos existents. La terra i l'entorn proper és el principal recurs per a la subsistència dels grups familiars que integren l'assentament. Les dades paleoecològiques obtingudes mostren una societat bàsicament autosuficient que es basa en l'explotació dels recursos biòtics i abiòtics de caràcter local d'un entorn de característiques mediterrànies. L'economia es basa en una producció agrícola i ramadera que explota cereals d'hivern i de primavera, amb una cabana ramadera caracteritzada per animals com l'ovella, la cabra, les vaques i els porcs.

Amb referència al desenvolupament de l'assentament de Can Roqueta s'han establert tres etapes (Carlús *et al.* 2007: 191-195). Cal remarcar que l'assentament del bronze final - primera edat del ferro de Can Roqueta és paradigmàtic, doncs, permet explicar perfectament la implantació i evolució dels camps d'urnes en aquest sector del nord-est peninsular. Com dèiem, s'han establert tres grans etapes, a saber:

- Can Roqueta CCUU 1. La primera ocupació del sector es produeix a finals del segon mil·lenni, entre el 1300 i el 1000 cal ANE. Aquesta primera ocupació ve avalada per un conjunt de datacions provinents de quatre estructures d'emmagatzematge, pertanyents a Can Roqueta sector DIASA: 2995±50, cal BC 2σ 1391-1111 (UBAR-482) (E-43) / 2950±45, cal BC 2σ 1307-1016 (UBAR-483) (E-60) / 2860±160, cal BC 2σ 1461-759 (Beta 91850) (E-61) (González *et al.* 1999, 31-36; Carlús *et al.* 2008, 119), i d'una fossa d'emmagatzematge, pertanyent a Can Roqueta II: 2630±240, cal BC 2σ 1389-336 (UBAR-831) (E-770); aquesta darrera data no és gaire fiable, no obstant això, el conjunt de dates radiomètriques indiquen una primera ocupació del paratge vers el BF II. Culturalment, aquest període es caracteritza per la presència de les primeres produccions ceràmiques del bronze final, principalment vasos amb vora convexa i coll diferenciat, decorats amb acanalats i impressions al llavi.

No contemplem la datació de l'estructura E-96 de Can Roqueta DIASA: 3130 ± 200 , cal BC 2σ 1833-900 (UBAR-486), doncs la *desviació típica s(R)* és extremadament gran. Tampoc creiem convenient contemplar la datació de l'E-283 de Can Roqueta / Torre-romeu: 2500 ± 300 , cal BC 1385 (UBAR-966) (Oliva/Terrats 2005; Mestres 2008).

Aquesta primera ocupació del bronze final afectaria principalment el sector central del paratge i un petit sector de la serreta de la Salut. A banda d'això, també podria ser que funcionés alhora un petit nucli funerari, integrat per dues tombes d'incineració, localitzat al nord de l'ocupació; la tipologia de les urnes cineràries documentades: de perfil en *essa*, carena marcada, vora convexa vertical i coll no diferenciat, permet incloure aquest petit nucli funerari, que no gosem qualificar de *necròpolis*, dins de la primera ocupació del bronze final de la conca mitjana del riu Ripoll.

- Can Roqueta CCUU 2. Aquesta segona etapa transcorreria entre el canvi de mil·lenni i el segle VIII cal ANE. La novetat és la constitució de la necròpolis d'incineració de Can Roqueta, objecte del present treball. Aquesta segona ocupació del sector ve avalada per un conjunt de datacions provinents de diverses estructures, pertanyents als llocs arqueològics de Can Roqueta sector DIASA, Can Roqueta II, Can Roqueta / Torre-romeu, Can Piteu - Can Roqueta (Oliva/Terrats 2005; Mestres 2008; Carlús *et al.* 2008, 119) i Can Roqueta - Can Revella (Terrats/Oliva 2009), i que a continuació exposem:

- 2795 ± 55 , cal BC 1058-824 (UBAR-000) (E-181 de Can Roqueta - Can Revella).
- 2770 ± 35 , cal BC 2σ 1002-835 (UBAR-866) (E-210 de Can Roqueta / Torre-romeu).
- 2755 ± 30 , cal BC 2σ 977-827 (KIA-24835) (E-294 de Can Piteu - Can Roqueta).
- 2740 ± 40 , cal BC 2σ 1055-792 (UBAR-674) (E-342 de Can Roqueta II).
- 2730 ± 70 , cal BC 2σ 1047-792 (UBAR-484) (E-85 de Can Roqueta sector DIASA).
- 2720 ± 40 , cal BC 2σ 934-804 (UBAR-830) (E-265 de Can Roqueta II).
- 2630 ± 50 , cal BC 2σ 910-751 (Beta 91847) (E-37 de Can Roqueta sector DIASA).
- 2620 ± 35 , cal BC 2σ 841-762 (KIA-24836) (E-466 de Can Piteu - Can Roqueta).
- 2600 ± 60 , cal BC 2σ 900-539 (UBAR-488) (E-100 de Can Roqueta sector DIASA).
- 2590 ± 40 , cal BC 829-747 (UBAR-000) (E-111 de Can Roqueta - Can Revella).
- 2520 ± 30 , cal BC 2σ 792-539 (KIA-24838) (E-340 de Can Piteu - Can Roqueta).
- 2505 ± 40 , cal BC 791-507 (UBAR-964) (E-73 de Can Roqueta / Torre-romeu).

Quant a la producció ceràmica d'aquesta etapa, convé destacar la similitud existent entre els vasos i els tipus documentats en ambdós contextos: funerari i domèstic. Trobem quatre formes força estandarditzades. En primer lloc, trobem els plats – tapadora que es caracteritzen per la seva morfologia troncocònica, la presència freqüent d'una nansa, una coccia reductora homogènia i per un tractament diferencial de les superfícies, considerant que a l'exterior acostumen a presentar un acabat groller molt diferent a la superfície interior, que normalment sol ser ben polida i decorada amb acanalats gruixuts horitzontals, cercles concèntrics i/o amb impressions circulars.

En segon lloc, trobem les característiques urnes cineràries – petites tenalles (segons el seu context) de coll diferenciat i vora convexa, coccia reductora, acabat acurat, allisat o polit, i sovint decorades amb acanalats (traços horitzontals i oblics, *dents de serra*, garlandes, meandres geomètrics tancats i

oberts, espigues, etc.), impressions (circulars, espigues, etc.), aplicacions plàstiques (cordons oblics, horitzontals, etc.)...

En tercer lloc, trobem els recipients de perfil en essa, globulars, sense coll diferenciat i vora exvasada recta. Dins d'aquesta tipologia, cal diferenciar els contenidors mitjans i profusament decorats amb acanalats, impressions, etc., i els vasos petits, llisos o decorats amb motius acanalats, incisos, etc. La presència de nanses és bastant freqüent. En la majoria dels casos es tracta de recipients de coloració homogènia, coccio reductora i acabat acurat, allisat o polit.

En quart lloc, trobem els grans contenidors d'estocatge, exclusius dels àmbits domèstics. Es tracta de tenalles de perfil globular o ovoide, amb la vora exvasada recta o, més excepcionalment, convexa. Les superfícies són de tonalitats variades, això no obstant, predominen les de color taronja o marró clar, mentre els acabats acostumen a ser grollers o amb allisats poc acurats. Quant a la decoració de les tenalles, el més habitual és la presència de cordons impresos amb digitacions. Són molt habituals els atuells no decorats però amb el coll orlat amb un cordó *peribuca*. Els cordons es poden combinar per integrar composicions geomètriques complexes: retícules, horitzontals, oblics, verticals, garlandes, *en arbre*, etc. Alternativament, també es poden trobar cordons incisos, pastilles i mugrons, impressions i incisions. També és habitual la presència d'elements de subjecció: nanses, etc. (Cachero/Carlús/Clop 2007, 89-93).

Quant a la metal·lúrgia, convé destacar que el Vallès i l'àrea de Can Roqueta són un dels seus focus de producció (Rovira 2007, 122). Les restes de mineral parcialment transformat, escòria i metall fos documentats a Can Roqueta sector DIASA, en nivells del bronze final, indiquen la continuïtat d'una petita, però gens menyspreable, producció local, que perdurarà durant la darrera fase dels CCUU. Els objectes metàl·lics atribuïbles al bronze final són de coure/bronze. Es tracta, principalment, d'ítems d'ornament personal per al vestit, el cos i el cabell, com els braçalets, les agulles de cap enrotllat i els botons. També trobem objectes de cura personal, com les pinces de depilar i les navalles d'afaitar, a més de bèl·lics, com les puntes de fletxa, amb aletes i peduncle, de *tipus mailhacià*. Aquests objectes apareixen habitualment en contextos d'ordre cultual, formant part dels dipòsits funeraris. En contextos domèstics trobem estris, com: cisells, punxons, espàtules, destrals, etc., i, ocasionalment, elements relacionats amb l'abillament i la cura personal, com: agulles, navalles, pinces de depilar, etc.

- Can Roqueta CCUU 3. Aquesta darrera etapa transcorreria entre el segle VIII cal ANE i el 600 o el 575 cal ANE. Quant a l'ocupació de la primera edat del ferro, hom ha pretès diferenciar dos moments: un primer moment, caracteritzat per l'aparició de nous objectes de bronze: fíbules de pivot o fíbules de doble ressort, i la troballa dels primers ítems de ferro, que indiquen els primers contactes amb grups mediterranis. Aquesta primera fase de la primera edat del ferro podria situar-se en el transcurs de la segona meitat del segle VIII cal ANE. El segon moment està millor caracteritzat; les fíbules de bronze són substituïdes per les de ferro i apareixen les fíbules *serpentiniformes* i de ressort bilateral. En el transcurs d'aquesta segona fase del ferro, en un moment avançat del segle VII cal ANE, s'incorporen altres elements com els asts de ferro, el *simpulum* o la ceràmica a torn de filiació fenícia. La primera d'aquestes fases ocuparia el sector sud-oriental de Can Roqueta i el sector més septentrional del lloc funerari homònim. La segona fase ocuparia la totalitat del lloc arqueològic i els sectors central i més meridional de la necròpolis de Can Piteu - Can Roqueta (Carlús *et al.* 2007, 191-195).

Comptat i debatut, aquesta etapa genèrica de la primera edat del ferro ve avalada per un conjunt de datacions provinents de diverses estructures, pertanyents als llocs arqueològics de Can Roqueta II, Can Roqueta sector DIASA i Can Roqueta / Torre-romeu (Carlús *et al.* 2008, 119):

- 2725±45, cal BC 2σ 945-803 (UBAR-487) (E-97 de Can Roqueta sector DIASA).
- 2615±55, cal BC 2σ 903-548 (UBAR-699) (E-718 de Can Roqueta II).
- 2580±100, cal BC 2σ 903-411 (UBAR-485) (E-89 de Can Roqueta sector DIASA).
- 2580±35, cal BC 2σ 815-589 (UBAR-867) (E-179 de Can Roqueta / Torre-romeu).
- 2530±45, cal BC 2σ 802-512 (UBAR-675) (E-193 de Can Roqueta II).
- 2505±40, cal BC 2σ 792-507 (UBAR-778) (E-223 de Can Roqueta II).
- 2350±70, cal BC 2σ 753-209 (Beta 81848) (E-89 de Can Roqueta sector DIASA).

Els jaciments de Can Roqueta / Torre-romeu (Oliva/Terrats 2005; Mestres 2008) i Can Roqueta - Can Revella (Terrats/Oliva 2009) n'han proporcionat quatre més:

- 2475±40, cal BC 767-483 (UBAR-967) (E-170 de Can Roqueta / Torre-romeu).
- 2450±35, cal BC 610-410 (UBAR-965) (E-176 de Can Roqueta / Torre-romeu).
- 2570±45, cal BC 820-725 (UBAR-000) (E-43 de Can Roqueta - Can Revella).
- 2545±30, cal BC 800-736 (UBAR-000) (E-23 de Can Roqueta - Can Revella).

Quant a la producció ceràmica d'aquesta etapa, no s'observen diferències entre les fases exposades. Tampoc hi ha diferències entre les ceràmiques recuperades en els diversos contextos citats: funerari i domèstic. Es mantenen les mateixes categories funcionals que en el bronze final, tot i que algunes morfologies varien considerablement. Aquest no és el cas dels plats – tapadora; la producció es manté sense diferències tipològiques substancials. Són freqüents les urnes cineràries – petites tenalles (segons el seu context) de perfil bitroncocònic, coll no diferenciat i vora exvasada allargada, decorades amb motius acanalats senzills: horitzontals, verticals, etc. Sembla que les *composicions barroques* del bronze final han desaparegut. D'altra banda, també s'observa la incorporació de peus cada cop més desenvolupats, presents habitualment en els vasos de mida mitjana. També trobem vasos pintats de color vermell, convé subratllar, però, que aquests no són habituals. Les tenalles de provisions també formen part del repertori ceràmic de la primera edat del ferro. Aquests recipients manifesten una tradició hereva del període anterior, es tracta de grans contenidors de perfil ovoide, vora exvasada recta allargada, decorats amb cordons impresos, ocasionalment incisos, que se situen principalment en el punt d'inflexió entre la vora i el cos superior. No són inhabituals els vasos sense decoració o aquells que presenten motius complexos (López Cachero/Carlús/Clop 2007, 93).

Entre el 650 i el 500 cal ANE s'incorporen a Can Roqueta les primeres ceràmiques a torn. Se'n poden diferenciar dos grups, que ben bé podrien haver coexistit en el temps. Sumàriament, es pot definir un primer conjunt integrat per les primeres importacions ceràmiques a torn, constituït per recipients de manufactura fenícia: *pithos*, àmfores, gerres tipus «*Cruz del Negro*», etc. El segon conjunt estaria constituït pels vasos paleoibèrics: urnes d'orelletes, tenalles bitroncocòniques, gerres *pithoides*, etc., procedents del sud-est peninsular i produïts vers el segle VI cal ANE. A banda d'això, cal destacar les

imitacions indígenes. Es tracta de recipients obrats a mà, que imiten formes i trets de filiació fenícia; aquestes produccions manifesten l'interès que aquests productes innovadors i exòtics provocaren en el col·lectiu instal·lat a Can Roqueta vers els segles VII-VI cal ANE, n'és un bon exemple l'*askos* que documentem a la necròpolis de Can Piteu - Can Roqueta (Marlasca 2007, 96-101).

A continuació, ens proposem d'exposar els llocs arqueològics, més rellevants, de la conca mitjana del Ripoll:

- Can Roqueta 1989 (Sabadell, Vallès Occidental). Tres estructures d'emmagatzematge tipus sitja i un possible «*fons de cabana*» de la primera edat del ferro (Boquer/González/Mercadal 1989; Boquer *et al.* 1991; 1992, 49).
- Can Roqueta 1991 –parcel·la 14– (Sabadell, Vallès Occidental). Fossa d'emmagatzematge tipus sitja de la primera edat del ferro (Boquer/Parpal 1991, 19-23).
- Can Roqueta 1991 –accessos– (Sabadell, Vallès Occidental). Dues fosses d'emmagatzematge tipus sitja i una possible cubeta de combustió. Aquestes estructures presenten materials característics de la primera edat del ferro; tanmateix, dues d'elles presenten ceràmiques pròpies del bronze final, en particular: tenalles de coll diferenciat i vora convexa, fragments de cos decorats amb acanalats, etc. (Boquer/Parpal 1991, 8-12 i 24-48). Quant a la localització concreta d'aquestes estructures: [...] *així mateix s'aprofità per excavar-ne tres més tallades [...]: una a l'extrem nord-est de l'avinguda de Can n'Alzina (E-8), una altra a l'extrem sud-est del mateix vial (E-14) i una tercera en un camí convergent a l'extrem sud-oest de l'avinguda ja esmentada (E-15) [...]. Remarcarem que l'E-14 i l'E-15 pertanyen al terme municipal de Santa Maria de Barberà [...] les segreguem de Can Roqueta i les relacionem amb el jaciment de Can Revella amb el qual tenen una major afinitat topogràfica [...]* (Boquer *et al.* 1999, 20; Boquer/Parpal 1994).
- Can Roqueta sector DIASA (Sabadell, Vallès Occidental). Vint-i-quatre estructures del bronze final: vuit *estructures-contenidor*¹³¹ (estructures d'emmagatzematge tipus sitja), dos retalls interpretats com a «*fons de cabana*» més una estructura de sosteniment (forat de pal), una rasa, tres cubetes, dues estructures de combustió, dos forns de doble cambra, dues fosses de funció no determinada i tres retalls interpretats com a *estructures-espai* (possibles coberts). Set estructures del bronze final - edat del ferro: tres *estructures-contenidor*, una estructura de combustió tipus llar i tres fosses de funció no determinada. Vint-i-cinc estructures d'emmagatzematge tipus sitja de la primera edat del ferro (Colomer *et al.* 1999, 37-87).
- Sector NW de la parcel·la 14 (Sabadell, Vallès Occidental). Tres fosses d'emmagatzematge tipus sitja (CR-128, CR-129 i CR-130) i una possible *estructura-espai* (CR-131); tres del bronze final (CR-128, CR-129 i CR-131) i una de la primera edat del ferro (CR-130) (Parpal 1997; Colomer *et al.* 1999, 37-87).
- Can Piteu I (Sabadell, Vallès Occidental). Dues fosses d'emmagatzematge tipus sitja del bronze final - edat del ferro (Villafruela 1997).
- Sector S de la parcel·la 14 (Sabadell, Vallès Occidental). Estructura d'emmagatzematge tipus sitja del bronze final (Parpal 1997), reinterpretada com a *estructura d'aixopluc* (González *et al.* 1999, 86), (CR-134).

¹³¹ Aquí fem servir la terminologia utilitzada per els/les investigadors/es de Can Roqueta sector DIASA. Així les coses, *estructura-contenidor* equival a *estructura d'emmagatzematge a llarg termini*; *estructura-espai* equival a *gran retall tipus cobert*.

- Can Roqueta - Can Revella 1996 –accés S– (Barberà del Vallès, Vallès Occidental). Dues estructures d'emmagatzematge tipus sitja, *de perfil troncocònic*, del bronze final - edat del ferro (Díaz/Villafruela 1996; Parpal 1997, 1).
- Parcel·la situada entre el carrer de Can Camps i l'av. de Can Bordoll (Sabadell, Vallès Occidental). Tres estructures d'emmagatzematge tipus sitja del bronze final - edat del ferro (Díaz 1997).
- Can Piteu - Can Roqueta (Sabadell, Vallès Occidental). Necròpolis d'incineració del bronze final i de la primera edat del ferro. Sis-centes vint estructures del bronze final, dues-centes cinquanta-sis de la primera edat del ferro i tres-centes trenta-set del bronze final - primera edat del ferro. D'aquestes estructures: cinc-centes noranta-tres són tombes del bronze final, dues-centes vint-i-cinc són tombes de la primera edat del ferro i dues-centes trenta-una són tombes del bronze final - primera edat del ferro (Carlús *et al.* 2007).
- Can Piteu II (Sabadell, Vallès Occidental). Catorze fosses d'emmagatzematge tipus sitja (comunicació oral).
- Can Roqueta II (Sabadell, Vallès Occidental). Ocupació del bronze final i de la primera edat del ferro. Vuitanta-una fosses del bronze final (catorze del BF IIIA, nou del BF IIIB i cinquanta-vuit genèriques del BF III), vuitanta-una fosses de la primera edat del ferro i cent onze del bronze final - primera edat del ferro (Clop 2005). Predominen les estructures d'emmagatzematge a llarg termini, també hi ha cubetes d'estocatge, retalls de grans dimensions de funció indeterminada, una possible estructura de combustió, un possible «*fons de cabana*» i una fossa d'emmagatzematge reutilitzada com a lloc d'enterrament, amb una inhumació (Palomo/Rodríguez 2004).
- Can Roqueta 1999-2000 - rasa de Sant Oleguer a Can Piteu (Sabadell, Vallès Occidental). Tres fosses d'emmagatzematge. Una del bronze final - edat del ferro i dues de la primera edat del ferro (Amorós 2002).
- Parcel·la situada entre els carrers de Ca n'Alzina, del Mas Carbó i el camí de Can Lletget (Sabadell, Vallès Occidental). Dues estructures d'emmagatzematge tipus sitja del bronze final - edat del ferro (Campo 2002).
- Can Roqueta / Torre-romeu (Sabadell, Vallès Occidental). Ocupació del bronze final i de la primera edat del ferro. Cinquanta-quatre fosses del bronze final, onze fosses de la primera edat del ferro i setze fosses del bronze final - primera edat del ferro (Carlús/López Cachero 2005). Predominen les fosses d'emmagatzematge tipus sitja, també hi ha cubetes d'estocatge, fosses i rases de funció no determinada, suports de contenidor, una estructura interpretada com a cisterna i dues estructures funeràries d'incineració del bronze final (Oliva/Terrats 2005).
- Can Roqueta - ITV (Sabadell, Vallès Occidental). Fossa d'emmagatzematge tipus sitja (Comellas 203).
- Can Roqueta - xarxa de clavegueram (Sabadell, Vallès Occidental). Fossa d'emmagatzematge tipus sitja (Amorós 2005).
- Can Roqueta - Can Revella 2005-2006 (Barberà del Vallès, Vallès Occidental). Ocupació del bronze final i de la primera edat del ferro. Trenta-set estructures del bronze final, seixanta-sis estructures de la primera edat del ferro i seixanta-nou fosses del bronze final - primera edat del ferro (Carlús/López Cachero 2010). Predominen les fosses d'emmagatzematge tipus sitja, també hi ha cubetes, fosses de caire domèstic de funció no determinada, una cisterna i una estructura funerària d'incineració de la primera edat del ferro (Terrats/Oliva 2009).
- Masia de Can Roqueta (Sabadell, Vallès Occidental). Dues estructures d'emmagatzematge tipus sitja del bronze final - edat del ferro (Villares/Roig 2009, 14).

- Can Roqueta - Can Revella 2009 (Sabadell - Barberà del Vallès, Vallès Occidental). Una estructura del bronze final, vuit estructures de la primera edat del ferro i sis fosses del bronze final - edat del ferro. Es tracta, majoritàriament, d'estructures d'emmagatzematge. Destaca una fossa interpretada com a lloc d'extracció d'argiles (Terrats/Oliva 2011).
- Parcel·la situada entre els carrers de Mas Baiona, de Mas Gener, de Corral Nou i l'avinguda de Can Roqueta (Sabadell, Vallès Occidental). Dues estructures d'emmagatzematge tipus sitja de la primera edat del ferro (Roig 2017).
- Can Roqueta - Can Revella / rotonda B-140 (2016) (Barberà del Vallès, Vallès Occidental). Ocupació del bronze final i de la primera edat del ferro. Tres fosses del bronze final, vint-i-dues fosses de l'edat del ferro i nou fosses del bronze final - primera edat del ferro. Es tracta, majoritàriament, de fosses d'emmagatzematge tipus sitja (comunicació oral) .
- Pla de la Bruguera - centre de distribució Sony (Castellar del Vallès, Vallès Occidental). Una possible estructura d'emmagatzematge tipus sitja de la primera edat del ferro (Clop *et al.* 1988, 68-71) i una necròpolis d'incineració de la primera edat del ferro, integrada per vint-i-quatre tombes (Clop *et al.* 1995; 1999). El context cronològic dels materials recuperats –metàl·lics i ceràmics– situa aquest lloc funerari entre el 650 i el 575 aC (Clop *et al.* 1998, 122).
- Can Gambús 1 (Sabadell, Vallès Occidental). Vint estructures del bronze final: predominen les fosses d'emmagatzematge a llarg termini, també hi ha cinc fosses de grans dimensions, interpretades com a «*fons de cabana*» i una rasa o paleocanal. Quaranta-una estructures d'emmagatzematge tipus sitja de la primera edat del ferro (Roig/Coll 2007, 99-100; Roig/Coll/Balsera 2014, 190-194).
- Can Gambús 2 (Sabadell, Vallès Occidental). Quatre estructures del bronze final: tres cubetes i una fossa de grans dimensions, interpretada com a lloc d'habitació. Aquesta darrera estructura inclou un conjunt de dispositius domèstics –cubetes d'estocatge, forats de pal i fosses de combustió– que permeten interpretar-la com a lloc d'habitació; presenta la següent datació: 2850±80, cal BC 1260-835 (UBAR-851) (UE-1218) (Artigues/Bravo/Hinojo 2007, 121-122). També es disposa d'una datació radiocarbònica del rebliment d'una de les cubetes: 2925±55, cal BC 1308-974 (UBAR-850) (UE-702) (Artigues/Bravo/Hinojo 2007, 122). Quaranta-dues estructures d'emmagatzematge tipus sitja de la primera edat del ferro, una d'elles, reutilitzada com a lloc d'enterrament, amb un individu inhumat. Aquesta inhumació presenta la següent datació radiocarbònica: 2560±55, cal BC 826-511 (UBAR-852) (UE-393) (Artigues/Bravo/Hinojo 2007, 124-125).
- Can Gambús 3 (Sabadell, Vallès Occidental). Dinou estructures del bronze final: quinze estructures d'emmagatzematge tipus sitja, una cubeta d'estocatge, una fossa de funció indeterminada i un parell de «*grans retalls*» interpretats com a «*fons de cabana*» (Artigues/Codina/Hinojo 2010; Roig *et al.* 2014, 190). Vint-i-set fosses d'emmagatzematge tipus sitja de la primera edat del ferro.
- Bòbila Madurell - Can Duran (Sant Quirze del Vallès, Vallès Occidental). Set estructures d'estocatge a llarg termini del bronze final - primera edat del ferro (Bordas *et al.* 1994, 37-38).
- Bòbila Madurell - Can Feu (Sant Quirze del Vallès, Vallès Occidental). Ocupació del bronze final i de la primera edat del ferro, integrada per trenta-set estructures, principalment d'emmagatzematge tipus sitja. Sis fosses del bronze final, vint-i-set de la primera edat del ferro i quatre del bronze final - edat del ferro (López Cachero 2005). Es disposa de tres datacions (Martín *et al.* 1988).
 - 2410±70, cal BC 770-395 (UBAR-85) (estructura D-7b).
 - 2440±60, cal BC 780-400 (UBAR-86) (estructura D-26).

- 2700±120, cal BC 1105-620 (UBAR-88) (estructura D-40). Aquesta datació situaria l'estructura en el bronze final, no obstant això, els materials de la D-40 són clarament verazians. És possible que s'hagi datat una intrusió (Martín *et al.* 1988, 20).

- Poliesportiu de la UAB 1983-1984 (Cerdanyola del Vallès, Vallès Occidental). Ocupació de la primera edat del ferro integrada per deu fosses d'emmagatzematge tipus sitja. L'estudi dels ítems metàl·lics, en especial d'una fíbula de ferro de *ressort bilateral*, va permetre datar el jaciment entre el 625 i el 580 aC (Maya 1985; Francès 1995, 148).
- Poliesportiu de la UAB 1988-1989 (Cerdanyola del Vallès, Vallès Occidental). Diverses estructures de la primera edat del ferro (Francès 1993).
- Poliesportiu de la UAB 1994 (Cerdanyola del Vallès, Vallès Occidental). Ocupació de la primera edat del ferro integrada per quatre fosses d'emmagatzematge tipus sitja (Francès 1995, 162-172).
- Els Mallols (Cerdanyola del Vallès, Vallès Occidental).
- Pinetons I (Ripollet, Vallès Occidental). Ocupació del bronze final integrada per vint estructures: set fosses d'emmagatzematge tipus sitja, cinc cubetes d'estocatge, dues fosses de funció indeterminada i sis «*estructures complexes o grans retalls*» (Balseira/Matas/Roig 2011, 243-254).
- Pinetons II (Ripollet, Vallès Occidental). Ocupació del bronze final - primera edat del ferro integrada per quaranta-tres fosses. Predominen les fosses d'emmagatzematge tipus sitja, també hi ha cubetes d'estocatge, fosses de funció indeterminada i «*estructures complexes o grans retalls*» (Balseira *et al.* 2011, 263-279).

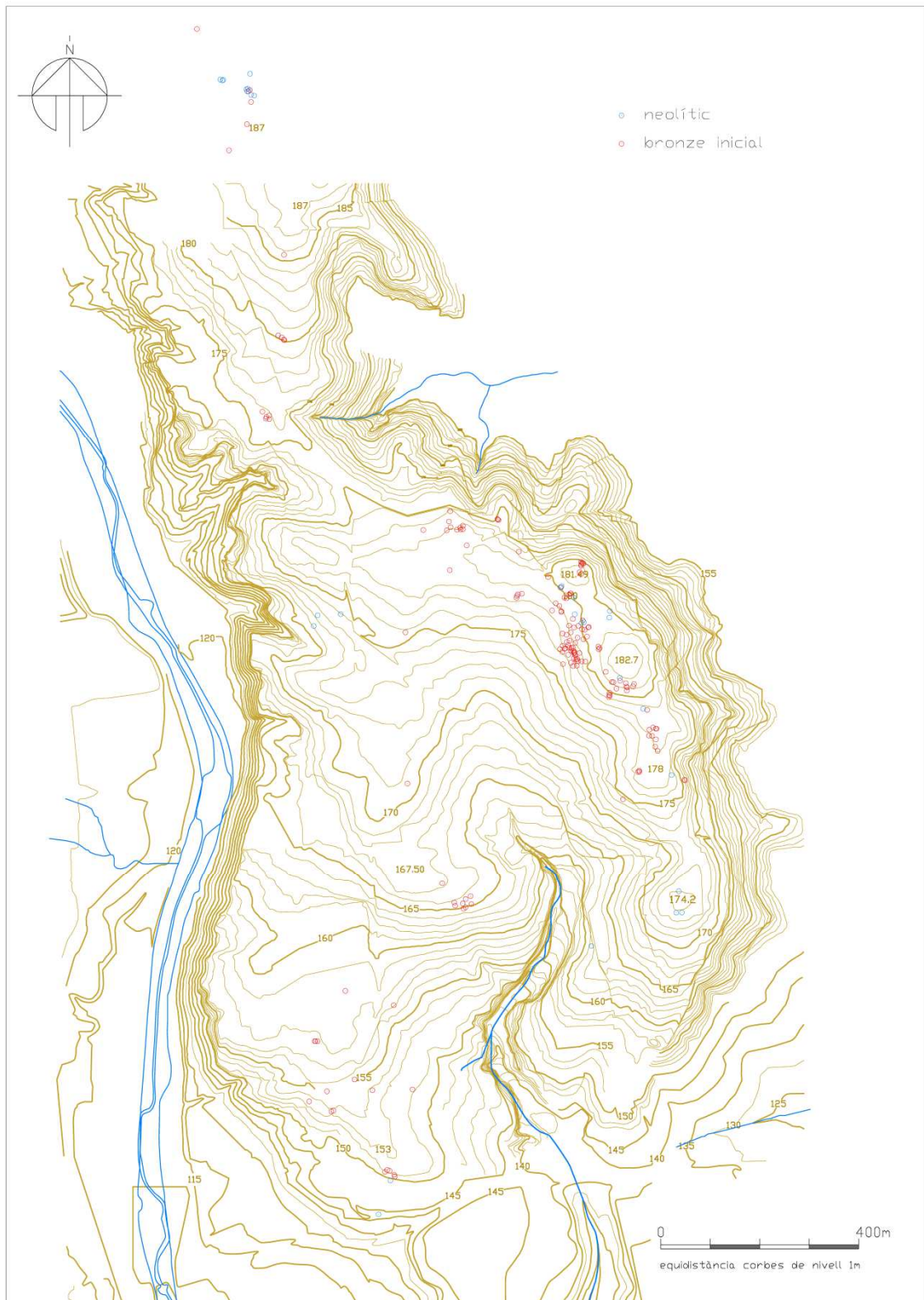

Fig.28.- Neolític i bronze inicial en el sector oriental de la conca mitja del riu Ripoll.

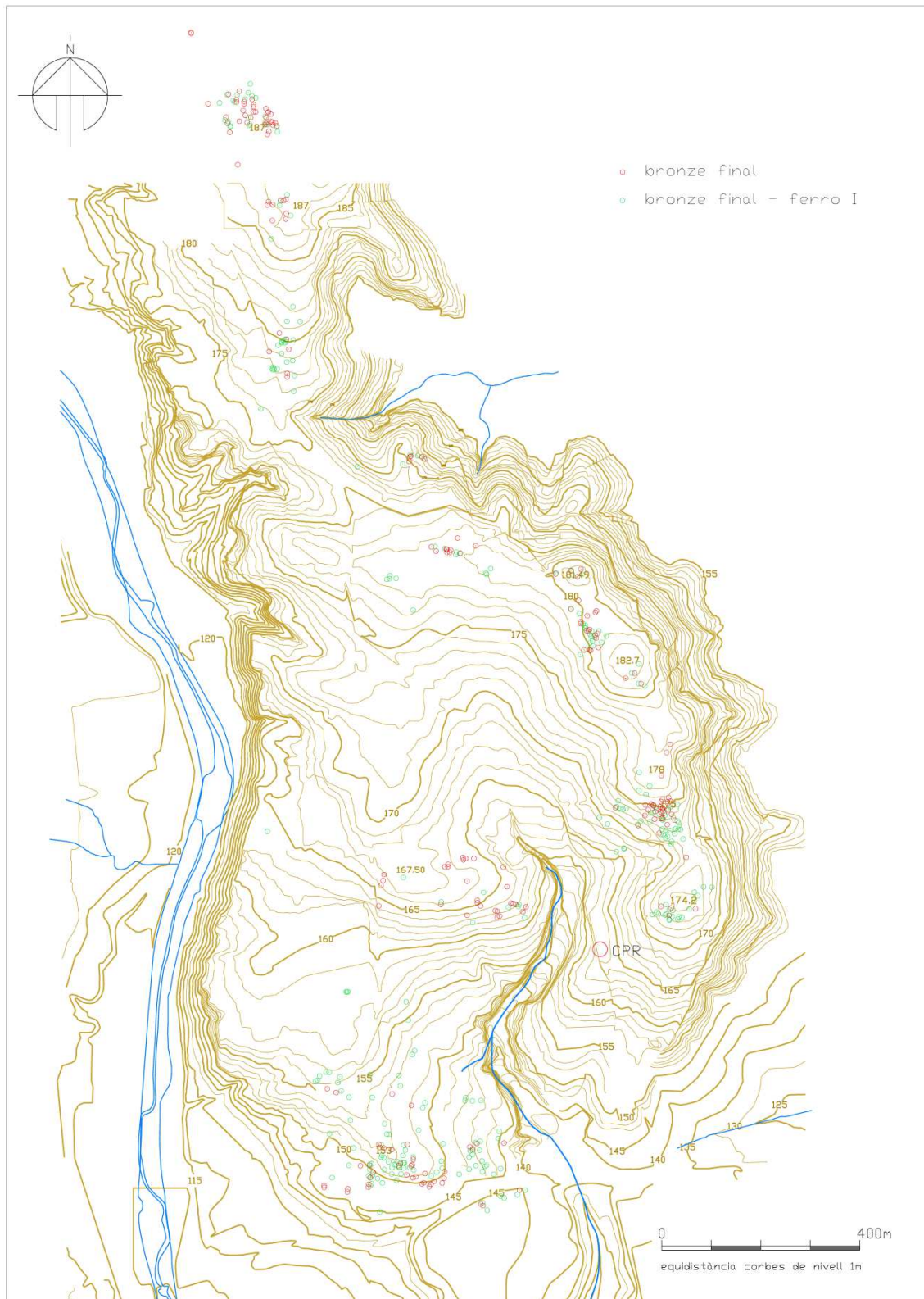

Fig.29.- Bronze final i bronze final-ferro en el sector oriental de la conca mitja del riu Ripoll.

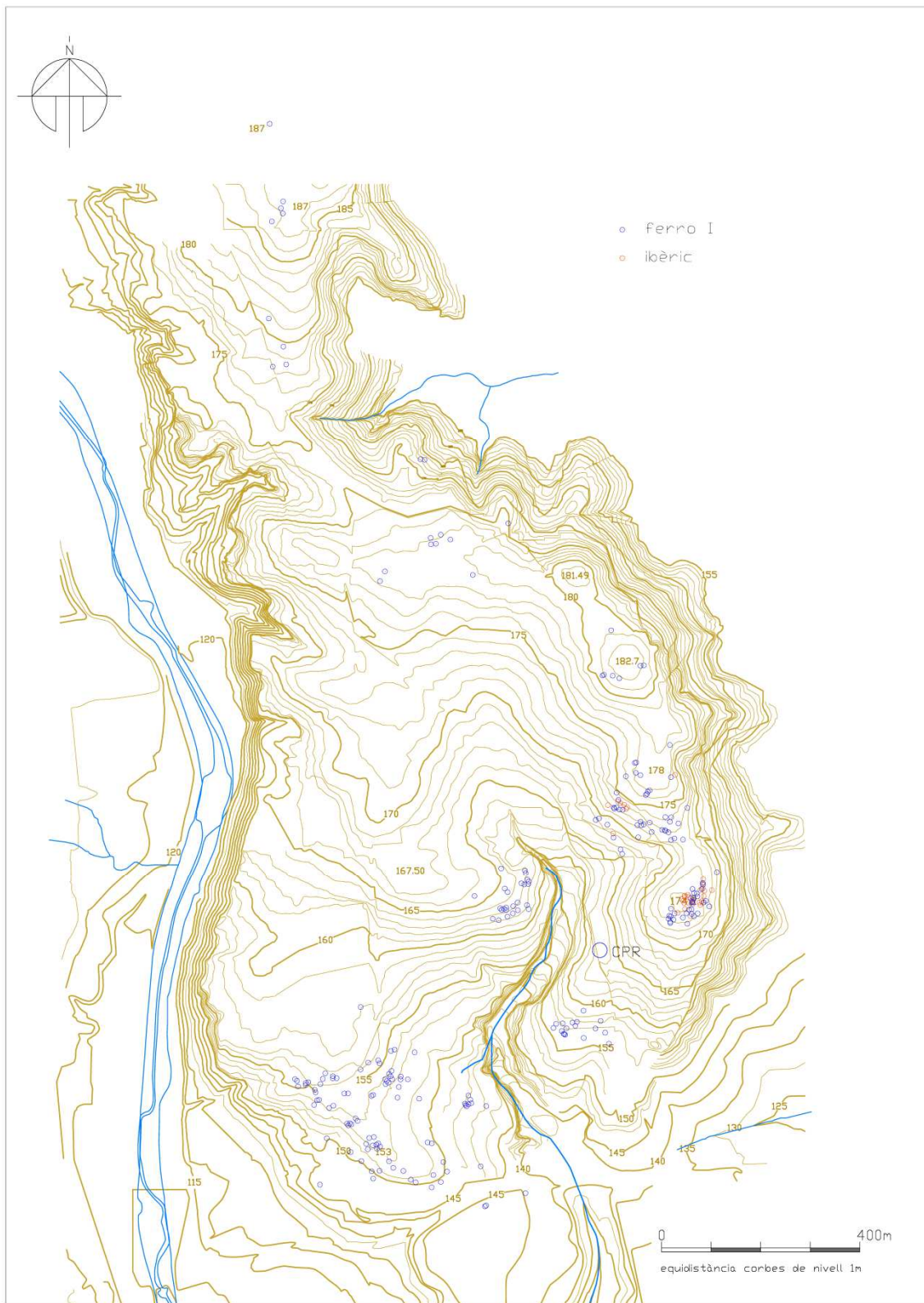

Fig.30.- Primera edat del ferro i ibèric en el sector oriental de la conca mitja del riu Ripoll.

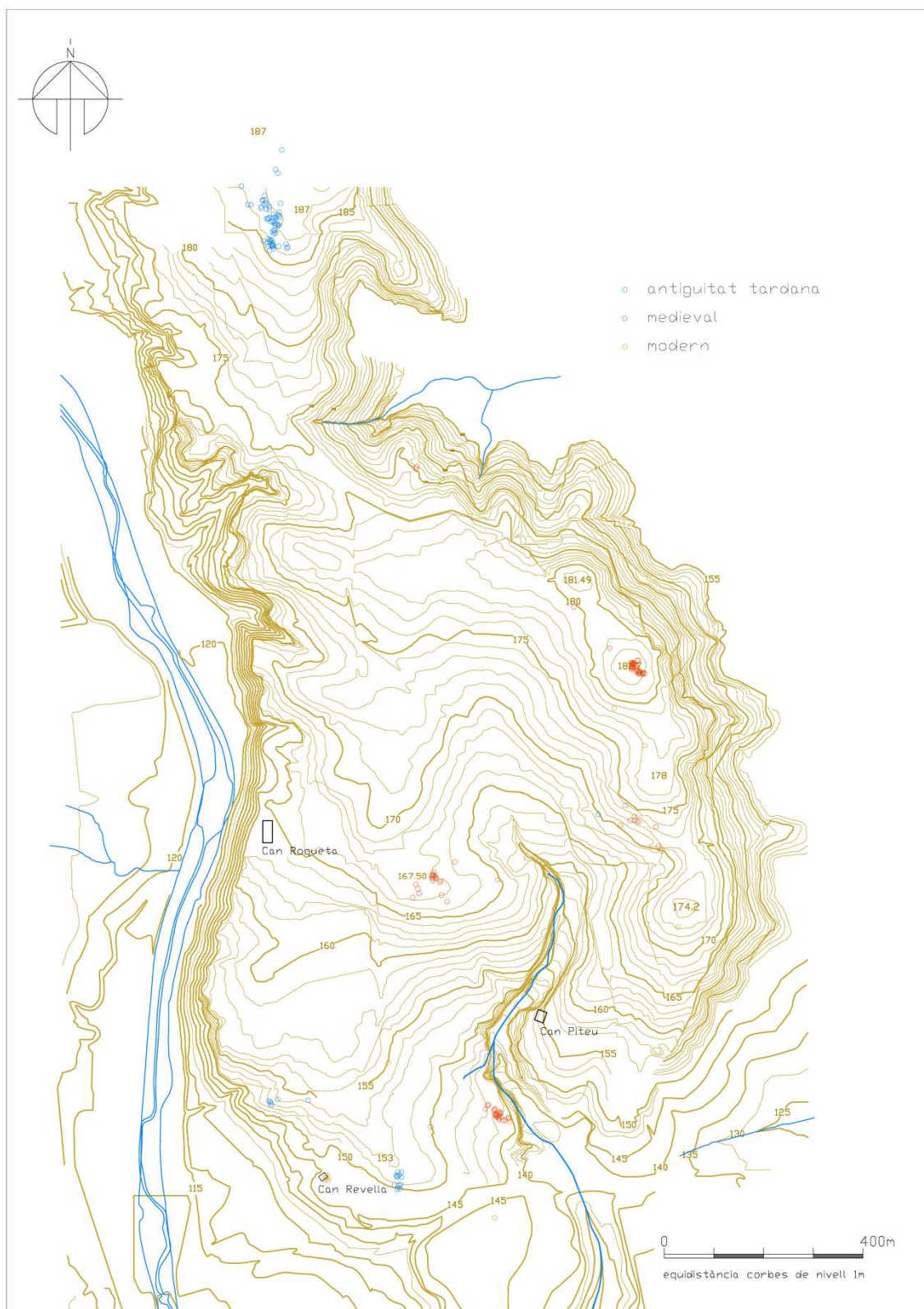

Fig.31.- Períodes històrics (antiguitat tardana, romà, medieval i modern) en el sector oriental de la conca mitja del riu Ripoll.

CAPÍTOL 5

EL COMPLEX ARQUEOLÒGIC DE CAN ROQUETA. HÀBITAT I NECRÒPOLIS. HISTÒRIA DE LA INVESTIGACIÓ

1. Can Roqueta. Antecedents i història de la investigació. 1987-2020 (fig.32)

L'any 1987 el Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya i l'Ajuntament de Sabadell es fan càrrec del seguiment i control arqueològic de les obres desenvolupades al polígon industrial de Can Roqueta (Sabadell). La primera intervenció arqueològica donà com a resultat la troballa d'una estructura arqueològica, d'època medieval (Boquer/Parpal 1991, 1; Boquer/Martín 1999, 18). Aquest fet va motivar que l'any 1989 el Servei d'Arqueologia dictaminés el seguiment arqueològic urgent de les obres d'accés al polígon industrial: un conjunt de vials situats al nord, sud i oest del sector, en concret l'avinguda de Can Roqueta i els carrers de Mas Carbó, de Mas Baiona, de Ca n'Alzina, de Can Fadó i de la Baldona. El seguiment, realitzat per Silvia Boquer, Luis Manuel González i Oriol Mercadal, fou positiu. Es localitzaren i s'excavaren set estructures arqueològiques d'època prehistòrica: cinc sitges i dues cubetes (Boquer/González/Mercadal 1989).

Malgrat les disposicions municipals establertes l'any 1988, que declaraven el sector com espai d'expectativa arqueològica, continuaren les obres a Can Roqueta sense controls sistemàtics. L'any 1990 l'aficionat Pere Casanovas localitzà una nova estructura arqueològica, en un talús del carrer de Ca n'Alzina, dins el sector on l'any 1989 s'excavaren diverses fosses. Aquesta nova troballa motivà la represa de l'activitat arqueològica a Can Roqueta. L'any 1991 el Servei d'Arqueologia dictaminà una segona resolució d'urgència, a favor de Silvia Boquer i Albert Parpal. En aquesta ocasió, l'àrea afectada era la parcel·la número catorze i els accessos nord i sud del complex. S'excavaren quatre fosses d'època medieval, dues fosses del bronze final - primera edat del ferro, dues fosses de la primera edat del ferro (transició dels segles VII-VI ANE) i un espai-sector prehistòric, denominat *sector B* (Boquer/Parpal 1991; 1994).

L'any 1991 s'efectuà el control sistemàtic del rebaixos en les parcel·les cent u i cent set del polígon industrial. Els treballs, realitzats per Natàlia Alonso i Albert Parpal, resultaren infructuosos (Alonso 1991; Parpal 1991). També resultà negatiu el seguiment realitzat l'any 1994 en els vials interiors d'una parcel·la situada entre el carrer de Mas Carbó i l'avinguda de Can Bordoll (Boquer 1995). Aquestes intervencions arqueològiques, tot i no donar resultats positius, són rellevants, doncs proporcionen informació sobre l'ocupació o no del lloc.

L'any 1995 el Servei d'Anàlisi Arqueològiques de la Universitat Autònoma de Barcelona executà la primera macro excavació arqueològica al complex de Can Roqueta. Aquesta nova intervenció es dugué a terme en un solar de tres hectàrees, situat entre els carrers de Can Roqueta i de Ca n'Alzina, destinat a la construcció d'un magatzem de distribució de la cadena de supermercats DIA. La signatura d'un conveni entre la Generalitat de Catalunya, l'Ajuntament de Sabadell, l'empresa DIASA i la Universitat Autònoma de Barcelona garantiren el finançament i el desenvolupament del projecte arqueològic (fig.33). El projecte fou dirigit per Sílvia Boquer, Xavier Carlús, Joan Francès, Luis Manuel González, Albert Parpal i Joaquín Villafruela. Fou coordinat per Paloma González (UAB), Rafael Mora (UAB) i Araceli Martín (Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya). Es localitzaren i s'excavaren un centenar d'estructures prehistòriques (bronze inicial, bronze final i primera edat del ferro) i d'època medieval (ss. XIV-XV). La tipologia del jaciment correspon al denominat "*de fosses*".

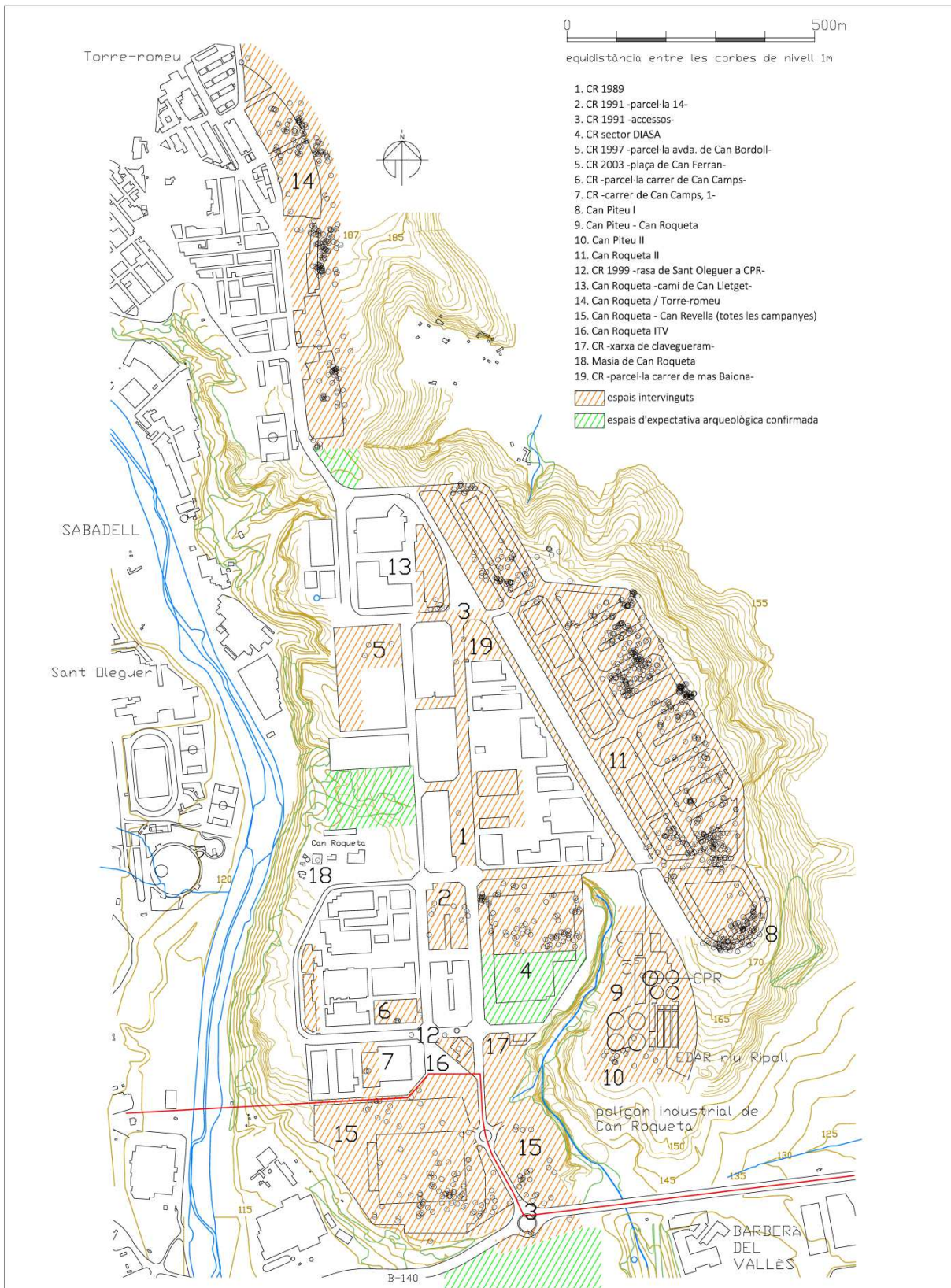

Fig.32.- Complex arqueològic de Can Roqueta. Intervencions més destacades.

Malgrat la dificultat d'establir horitzons de sincronia, problema inherent a la tipologia de l'assentament, es pogueren proposar certs aspectes que mostren la confluència, durant el II mil·lenni cal BC i la primera meitat del primer mil·lenni cal BC, de factors de continuïtat i de canvi. A l'edat del bronze existeix una única concentració d'estructures a mitja vessant del lloc arqueològic, amb una proporció més petita de sitges respecte a les estructures d'emmagatzematge tipus cubeta. Per aquesta fenomenologia, es plantejaren dues hipòtesis complementaries: d'una banda, una major acció de l'erosió deguda als posteriors assentaments i als treballs agrícoles recents, i d'altra banda, el fet que s'hagi tractat d'una ocupació de reduïdes dimensions i amb una capacitat productiva molt limitada. Durant el bronze final es dona un model d'assentament molt més extens i complex, amb petits grups d'estructures al sector més elevat del lloc, a mitja vessant i al peu de la vessant, molt a prop del torrent de Can Llobateres. Podríem parlar aquí d'una organització centrífuga de l'assentament, amb estructures agrupades segons l'ús del sòl: habitació i producció (cabanes, llocs destinats a l'emmagatzematge, processament i producció, etc). Durant la primera edat del ferro s'ocupa el sector més deprimit del lloc. Les estructures s'agrupen molt a prop del torrent de Can Llobateres, a excepció d'alguna estructura isolada que es localitza a mitja vessant. No obstant això, dins d'aquesta agrupació es poden definir dues àrees:

- Àrea sud-est on se situen dispositius i altres indicadors d'emmagatzematge i processament: cubetes, sitges, un forn, i abundants restes constructives, tipus *torchis*.
- Àrea oriental on se situen estructures relacionades amb activitats metal·lúrgiques i altres activitats econòmiques, i abundants restes constructives, tipus tovot, i ceràmica a torn.

Fig.33.- Vista aèria del sector meridional del complex arqueològic de Can Roqueta (1995). Des de l'est. En primer pla la necròpolis de Can Piteu-Can Roqueta (encara per excavar), l'empresa MIPAC i el torrent de Can Llobateres. Més enllà, el sector DIASA. Crèdits: Servei d'Arqueologia i Paleontologia de la Generalitat de Catalunya (Martín 1999, 23).

A partir l'edat del ferro trobaríem, a diferència del període anterior, un model d'assentament constituït per espais especialitzats que devia començar a distanciar les activitats domèstiques i d'emmagatzematge de les activitats de manufactura. Aquestes modificacions contrasten amb la continuïtat que mostren la tecnologia i la tipologia ceràmiques entre el bronze final i la primera edat del ferro, l'estabilitat de les activitats agrícoles i pecuàries i d'aprofitament de matèries primeres en el transcurs de tota l'ocupació prehistòrica del paratge de Can Roqueta. Els investigadors de Can Roqueta DIASA plantegen una hipòtesi: l'evident increment de la producció, mostrat per una creixent capacitat d'emmagatzematge, està relacionada amb la reorganització dels processos de treball. Les esmentades transformacions dels models d'assentament haurien, doncs, de ser interpretades com la successió de noves estratègies orientades, de forma creixent, a la maximització de la producció agrícola (Boquer *et al.* 1997, 94; González *et al.* 1999).

De manera paral·lela, s'actuà en altres punts del complex industrial de Can Roqueta. Així mateix, es completà el seguiment dels rebaixos en les parcel·les cent u i cent set. Aquesta intervenció, realitzada per l'arqueòloga Roser Pou, tornà a resultar infructuosa (Pou 1995). A més, s'intervingué novament a la parcel·la catorze. El seguiment, realitzat per Albert Parpal, donà com a resultat la documentació de quatre estructures: tres del bronze final i una de cronologia indeterminada (Parpal 1997). A banda d'això, es realitzà el control sistemàtic d'un petit sector de conreus situat entre Can Lletget i Can Piteu (actualment entre els carrer de Mas Baiona i l'avinguda de Can Roqueta). Aquesta darrera intervenció del 1995, realitzada per Joaquín Villafruela (UAB), donà com a resultat la documentació de dues fosses d'emmagatzematge del bronze final - primera edat del ferro (Villafruela 1996): Can Piteu I.

L'any 1996 el Servei d'Anàlisi Arqueològiques de la Universitat Autònoma de Barcelona realitzà el control de dos petits sectors de Can Roqueta. En primer lloc, s'efectuà el seguiment sistemàtic dels darrers rebaixos a la parcel·la catorze. Aquest control, realitzat per Albert Parpal, tornà a donar resultats positius: una estructura del bronze final (Parpal 1997). En segon lloc, s'efectuà el control dels rebaixos en una parcel·la situada entre la cruïlla de l'accés sud del complex industrial i el marge de la carretera B-140, molt a prop del lloc on, l'any 1991, es localitzaren dues fosses prehistòriques. Aquesta nova intervenció, realitzada per Joaquín Villafruela i Jaume Díaz, permeté la documentació de dues fosses d'emmagatzematge del bronze final - primera edat del ferro (Villafruela, 1997).

L'any 1997 el Servei d'Anàlisi Arqueològiques de la Universitat Autònoma de Barcelona tornà a intervenir al complex industrial de Can Roqueta, en tres punts. Primerament, s'efectuà el control sistemàtic dels rebaixos en un solar situat entre l'avinguda de Can Bordoll i els carrers de Can Llobateres i de Can Cinto. Aquesta nova intervenció, realitzada per Albert Parpal, donà com a resultat la documentació de dues estructures: una del neolític final - calcolític i una altra de cronologia indeterminada (Parpal 1997). Segonament, es realitzà el seguiment sistemàtic dels rebaixos en una parcel·la situada entre el carrer de Can Camps i l'avinguda de Can Bordoll. El seguiment, realitzat per Jaume Díaz, permeté la documentació de tres fosses d'emmagatzematge del bronze final - primera edat del ferro (Díaz 1997). Tercerament, s'intervingué en una parcel·la situada en el número u del carrer de Can Camps (solar annex a l'empresa Talleres Cato SA). El control sistemàtic dels rebaixos, realitzat per Joaquin Villafruela, permeté la documentació de tres estructures d'emmagatzematge del bronze inicial, una d'elles amb una inhumació primària i una altra amb restes antropològiques en posició secundària (Villafruela 1997).

Entre els anys 1999 i 2000 es realitzen les intervencions arqueològiques de més envergadura: Can Piteu - Can Roqueta i Can Roqueta II. La primera d'aquestes intervencions vingué motivada per la construcció de l'EDAR Sabadell - riu Ripoll. Aquest projecte, promogut per l'Agència Catalana de l'Aigua (Generalitat de Catalunya. Departament de Medi Ambient) i adjudicat a l'empresa constructora Fomento de Construcciones y Contratas S.A. (F.C.C.), motivà l'elaboració, per part del Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya, d'un projecte d'intervenció arqueològica que incloïa el control sistemàtic dels rebaixos dels terrenys afectats i l'excavació de les restes aparegudes. Entre els mesos de febrer i abril de 1999 l'arqueòleg Miquel Martí i Rosell realitzà el control arqueològic sistemàtic dels rebaixos destinats a la construcció de l'esmentada estació depuradora. El projecte d'aquest EDAR afectava un sector, d'unes cinc hectàrees, dins de l'antiga partida de Can Piteu, situat entre el torrent de Can Llobateres i el camí de la Salut. El seguiment donà com a resultat la troballa de dos jaciments arqueològics: Can Piteu-Can Roqueta i Can Piteu II (fig.35). El primer lloc estava constituït per dues-centes tombes d'incineració del bronze final i de la primera edat del ferro. El segon lloc estava constituït per disset estructures d'emmagatzematge, majoritàriament de la primera edat del ferro. Can Piteu II es localitza a pocs metres de la masia homònima, al sud-oest de la necròpolis –a 120 metres d'aquesta–.

Fig.34.- Vista aèria del sector central del complex arqueològic de Can Roqueta (1999). Des del nord. A l'esquerra de la imatge Can Roqueta II; al fons, la necròpolis de Can Piteu-Can Roqueta en procés d'excavació. Crèdits: MHS.

Simultàniament, s'efectuà el control sistemàtic de les obres destinades a construir la xarxa de conduccions que havia d'enllaçar l'Estació de Bombament del riu Ripoll amb l'EDAR de Sabadell. El traçat de la conducció que va ser objecte del seguiment arqueològic travessava el riu Ripoll pel sector de Sant Oleguer, des d'aquí passava entre un antic forn de calç i una fàbrica de ceràmica, actualment en desús. Després ascendia fins a la terrassa superior del riu Ripoll i enfilava vers l'est, passant pel darrera de Talleres Cato SA. En aquest sector es documentaren quatre estructures prehistòriques. Aquí, la conducció feia xamfrà i enfilava cap al nord fins

el carrer de Can Camps, travessant l'avinguda de Ca n'Alzina, passant pel darrera de DIASA. Aquest sector era el que tenia més interès arqueològic, doncs es tractava del sector terraplenat, no prospectat, de la parcel·la intervinguda l'any 1995. La profunditat de la rasa en aquest sector només va arribar al nivell de terraplenat, en cap cas va arribar al geològic (Amorós 2002: 3-4). Sens dubte, aquesta intervenció ha permès ampliar la perspectiva de la investigació arqueològica en aquest sector de Can Roqueta i permet incidir en el caràcter dispers dels assentaments humans. Les tres estructures d'emmagatzematge datades al bronze final - primera edat del ferro mantenen les mateixes característiques morfològiques i funcionals que les documentades a DIASA. La fossa del bronze inicial, amb un enterrament col·lectiu, reproduïx els canons funeraris de l'època, evidenciats en altres llocs de Can Roqueta i del Vallès.

Fig.35.- Vista aèria del sector oriental del complex arqueològic de Can Roqueta (2000). Des del sud-est. A l'esquerra de la imatge Can Piteu-Can Roqueta i l'EDAR Sabadell - riu Ripoll, en construcció; a la dreta, Can Roqueta II. Crèdits: MHS.

Tal com s'ha dit , entre l'any 1999 i 2000 es realitzà una segona intervenció arqueològica a Can Roqueta (fig.34). És una intervenció d'envergadura, doncs abraça una superfície, d'unes trenta hectàrees, situada a l'est del complex industrial i al sud del barranc de Can Fadó Vell, entre el carrer del Mas Baiona i el terme de Santa Perpètua de Mogoda. La intervenció vingué motivada per l'ampliació del polígon industrial: sector II de Can Roqueta. Aquest projecte, promogut per la Junta de Compensació del Sector II de Can Roqueta, motivà l'elaboració, per part del Servei d'Arqueologia de la Generalitat, l'empresa Arqueolític SL i el Museu d'Història de Sabadell, d'un projecte d'intervenció arqueològica urgent que incloïa el control sistemàtic dels rebaixos i l'excavació de les restes aparegudes. Els treballs, encarregats a Arqueolític SL i coordinats per Antoni Palomo i Alba Rodríguez, es van desenvolupar en dues fases consecutives. En una primera fase es va actuar als vials i en una segona, a les parcel·les. No cal dir que el resultat de la intervenció fou positiu. Es van documentar un total de set-centes quaranta-sis estructures arqueològiques, pertanyents a diversos períodes, alguns d'ells

inèdits a Can Roqueta: neolític, bronze inicial, bronze final, primera edat del ferro, ibèric i medieval - modern (Palomo/Rodríguez 2004).

És important recordar que les evidències d'ocupació neolítica a Can Roqueta es reduïen a una única troballa: una fossa d'emmagatzematge pertanyent al neolític final - calcolític . La documentació de les estructures neolítiques de Can Roqueta II, pertanyents al neolític cardial i postcardial, va permetre omplir de contingut la llarga ocupació del sector des dels moments inicials de l'establiment de les primeres comunitats agrícoles i ramaderes. Aquestes estructures es localitzaven en el sector més elevat del lloc arqueològic. No obstant això, dins d'aquesta localització s'han definit dues àrees:

- Àrea sud on se situen les estructures cardials.
- Àrea oriental del sector central on se situen les estructures postcardials.

El conjunt del bronze inicial està constituït per cent vint-i-dues estructures: estructures d'emmagatzematge tipus sitja, cubetes, retalls de grans dimensions de funció no determinada, estructures d'emmagatzematge reutilitzades com a lloc d'enterrament i fosses específiques d'enterrament tipus hipogeu. La seva distribució és molt concreta:

- Sector central del lloc arqueològic on se situen la major part de les estructures.
- Sector septentrional del lloc arqueològic.
- Sector meridional del lloc arqueològic.

El conjunt del bronze final - primera edat del ferro és el més nombrós a Can Roqueta II, està constituït per un total de tres-cents trenta-una estructures distribuïdes en diferents punts del lloc arqueològic. La morfologia i la funció són relativament variades. Predominen les estructures d'emmagatzematge tipus sitja, però també hi ha cubetes, retalls de grans dimensions de funció no determinada, una possible estructura de combustió, un possible fons de cabana i una fossa d'emmagatzematge reutilitzada com a lloc d'enterrament. Aquestes estructures, com en altres períodes, es localitzaven en el sector més alt del lloc arqueològic. Tanmateix, dins d'aquesta localització s'han definit diverses àrees:

- Àrea sud del lloc arqueològic: cotes 173.95 i 176.00.
- Àrea oriental del sector central del lloc arqueològic: cota 183.33.
- Àrea nord del lloc arqueològic: cota 178.00.

El número i distribució de les estructures del bronze final i de la primera edat del ferro documentades a Can Roqueta II permeten contrastar les hipòtesis plantejades pels investigadors de Can Roqueta DIASA . La troballa denota una ocupació molt intensa de la serra que cal interpretar conjuntament amb la resta de troballes del mateix període efectuades al paratge de Can Roqueta. L'elevat nombre de fosses d'emmagatzematge revela una forta capacitat de producció i d'acumulació de productes agrícoles. De manera paral·lela, les agrupacions d'estructures manifesten una concepció de l'assentament relativament complexa. Així doncs, sembla que es constata una utilització de l'espai que diferencia àrees de producció i/o d'hàbitat i àrees d'emmagatzematge (Palomo/Rodríguez 2004: 92-93).

La intervenció en aquest sector del Can Roqueta permeté la documentació d'una nova fàcies cronocultural, que crèiem inexistent, l'ibèric. Es tracta d'un petit assentament constituït per vint fosses d'emmagatzematge. Aquest assentament es localitza en l'àrea meridional del jaciment, sobre la cota 173.95, en el mateix lloc on es localitzà un dels establiments de la primera edat del ferro de Can Roqueta II. Així doncs, es constata un ús continuat del lloc com a àrea d'emmagatzematge, que abraçaria el bronze final, la primera edat del ferro i el període de transició que va de la prehistòria recent a la iberització.

Amb relació a l'ocupació medieval, convé destacar la documentació d'un conjunt de quaranta-una fosses. La seva distribució és molt concreta:

- Àrea oriental del sector central del lloc arqueològic. És l'àrea més elevada del jaciment (182.50 m) on se situen la major part de les estructures: trenta-tres sitges, d'època alt medieval (segles X i XI).
- Àrea meridional del lloc arqueològic. En aquesta àrea es documenten un pou d'aigua i quatre fosses d'emmagatzematge, d'època baix medieval (segles XIV i XV).
- Àrea septentrional del lloc arqueològic. En aquesta àrea es documenten dues estructures d'atribució cronològica poc precisa.

De manera paral·lela, s'actuà en un altre sector del complex industrial de Can Roqueta. Entre 1999 i 2000 es dugué a terme el seguiment sistemàtic dels rebaixos destinats a l'ampliació septentrional del polígon industrial. A saber, un sector de tretze mil metres quadrats situat entre els carrers de Ca n'Alzina, del Mas Carbó i el camí de Can Lletget. El projecte arqueològic fou adjudicat a l'empresa Arqueolític SL. Aquesta nova intervenció, realitzada per Mercè Campo, donà com a resultat la documentació de nou fosses: tres del bronze inicial, dues del bronze final - primera edat del ferro i quatre d'època prehistòrica indeterminada. La majoria són fosses d'emmagatzematge. Dues d'elles són estructures d'emmagatzematge reutilitzades com a lloc d'enterrament (Campo 2000).

L'abril de 2002 el Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya reprèn el projecte arqueològic de Can Piteu - Can Roqueta. Cal recordar que l'excavació, realitzada per Xavier Carlús i Carmen Lara, documentà una necròpolis d'incineració, del bronze final i de la primera edat del ferro, amb 1049 tombes. La intervenció, endegada l'any 1999, permeté recuperar més de mil vasos ceràmics, que calia excavar en condicions. El Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya i l'Agència Catalana de l'Aigua (ACA) van signar un conveni de col·laboració per finançar i executar la segona fase. Aquesta segona fase tenia com a principal objectiu excavar les urnes cineràries recuperades. L'equip estava constituït per dos directors: Javier López Cachero i Núria Villena, i nou arqueòlegs/es: Jordi Amorós, Jaume Badias, Xavier Carlús, Artur Cebrià, David García, Carmen Lara, Ricard Marlasca, Carme Rovira i Eulàlia Subirà. La senyora Araceli Martín del Servei d'Arqueologia i Paleontologia coordinà la intervenció i els treballs arqueològics, que es desenvoluparen en un magatzem del Museu d'Història de Sabadell (MHS). L'excavació arqueològica comptà amb el suport de l'empresa ÀBAC Conservació Restauració: Aitana Rius i Marta Valls, i de l'equip del Centre de Restauració de Béns Mobles de Catalunya (CRBMC): Magdalena Gómez i Àngels Jorba. De manera paral·lela, aquest projecte contemplava la realització d'estudis subsidiaris, destinats a completar el marc sociocultural i ecològic del fet funerari identificat a Can Piteu - Can Roqueta. La direcció tècnica de la primera fase desenvolupà tasques de coordinació entre els dos projectes (Villena *et al.* 2005). S'endegaren els següents estudis:

- Antropologia física: Núria Villena, Maria Eulàlia Subirà i Domènec Campillo.
- Estudi dels artefactes ceràmics: Javier López Cachero.
- Estudi dels artefactes metàl·lics i arqueometal·lúrgia: Maria Carme Rovira.
- Paleocarpologia: Francesc Burjachs.
- Estudi dels residus orgànics: Jordi Juan i Joan Carles Matamala.
- Antracologia: Raquel Piqué, Carmen Mensua, Albert Forés, Òscar de Castro i Andrea Toselli (Servei d'Anàlisis Arqueològiques de la Universitat Autònoma de Barcelona).
- Palinologia: Ramón Buxó.
- Fauna: Maria Saña i Mabel Montero (Laboratori d'Arqueozoologia de la Universitat Autònoma de Barcelona).
- Estudi dels teixits: Centre de Documentació i Museu Tèxtil de Terrassa (CDMT).
- Datació radiomètrica: Joan Salvador Mestres (ERAAUB).
- Dibuix arqueològic: Xavier Carlús.
- Informàtica: Josep Benseny, Albert Franquesa i Mireia Claveria (Pròleg SL).

Encara que l'objectiu d'aquesta segona fase era excavar la totalitat dels vasos recuperats al jaciment, només es pogué documentar 800 vasos. Una dotació econòmica massa ajustada i una mostra desmesurada foren els condicionants que n'impediren assolir el propòsit principal de la intervenció. Malgrat tot, es documentà una mostra prou vàlida per conèixer de manera holística el fet funerari identificat al jaciment. En definitiva, la imbricació de les dades obtingudes permet obtenir una visió més precisa del període cronocultural més representat a Can Roqueta: bronze final - primera edat del ferro (Villena *et al.* 2005; Carlús *et al.* 2007).

L'ampliació del polígon industrial de Can Roqueta, aquesta vegada vers el sud-est, motivà la realització d'una prospecció preventiva amb maquinaria pesant. Aquesta intervenció, realitzada l'any 2002 per Rafael Mora i Jorge Martínez (Universitat Autònoma de Barcelona), tenia com a objectiu avaluar l'impacte de les obres de construcció del Centre de Transports de Can Roqueta (Sabadell - Barberà del Vallès) sobre el lloc arqueològic de Can Roqueta. Les parcel·les afectades, quatre i vuit del sector industrial, es localitzaven al sud de l'àrea on l'any 1999 s'havien documentat diverses estructures d'època prehistòrica. Aquesta actuació va permetre aclarir un fet redundant: l'existència d'un jaciment prehistòric (Mora/Martínez 2002). Tanmateix, la metodologia emprada no fou la més adequada per a prospectar un terreny *a priori* arqueològic.

L'eixamplament urbanístic del barri de Torre-romeu, situat al nord de Can Roqueta, motivà una quarta macro intervenció. Aquest projecte, promogut per Habitatges Municipals Sabadell SA (VIMUSA) i adjudicat a Vias y Construcciones SA, motivà l'elaboració, per part del Museu d'Història de Sabadell, d'un projecte arqueològic que, com altres vegades, incloïa el seguiment sistemàtic dels rebaixos dels terrenys afectats: una franja de terreny d'unes deu hectàrees, situada a l'oest de la masia de Can Mimó, paral·lela als carrers de Sant Pau i de Banyoles, i l'excavació de les restes aparegudes. El projecte arqueològic fou adjudicat a l'empresa Arqueolític SL. La intervenció es dugué a terme entre els anys 2002 i 2003. L'equip estava constituït per dos directors: Noemí Terrats i Mònica Oliva, vint-i-un arqueòlegs tècnics i dos antropòlegs. Com en altres ocasions, es va comptar amb la coordinació i el suport logístic del Museu d'Història de Sabadell (MHS). L'excavació donà com a resultat la documentació de dues-centes setanta estructures pertanyents a diversos períodes, alguns d'ells poc documentats a Can Roqueta: neolític antic postcardial, neolític postcardial *chassey*, bronze inicial, bronze final, primera edat del ferro i antiguitat tardana (Oliva/Terrats 2005).

El conjunt neolític està constituït per nou fosses. Les estructures estan relacionades amb el manteniment de la comunitat. L'estudi del material ceràmic va permetre diferenciar dos moments d'ocupació: neolític antic postcardial o neolític antic evolucionat (molinet i montboló) i neolític antic postcardial (*chassey*). Aquestes estructures, com en altres períodes, es localitzaven en el sector més elevat del lloc arqueològic. Tanmateix, dins d'aquesta localització s'han definit dues àrees:

- Àrea oriental de la cota 190.00.
- Àrea occidental de la cota 190.00.

Els investigadors relacionen la troballa amb una petita comunitat agropecuària, de caràcter itinerant. Durant aquest moment, finals del V i IV mil·lenni ANE, els investigadors parlen de l'existència de petites comunitats, com la de Can Roqueta / Torre-romeu, residents en coves, que controlarien els recursos més propers de la plana vallesana. Hi hauria una dualitat ocupacional, en cova i a l'aire lliure, reflex de la mobilitat dels grups humans per un espai territorial propi (Ribé 1999). L'existència d'estructures d'emmagatzematge i dispositius de caire domèstic, a prop dels camps de conreu, seria l'evidència d'aquesta mobilitat de caire estacional.

El conjunt del bronze inicial està constituït per setze estructures: estructures d'emmagatzematge tipus sitja, cubetes, fosses de funció no determinada, estructures d'emmagatzematge reutilitzades com a lloc funerari i una fossa específica d'enterrament tipus hipogeu. La seva distribució és molt concreta:

- Sector septentrional del lloc arqueològic: cotes 190.00 i 188.00.
- Sector central del lloc arqueològic: cotes 182.00 i 180.00.
- Sector meridional del lloc arqueològic: cota 174.00.
- Estructures aïllades. Sector central: cota 186.00 i sector septentrional: cota 188.00.

S'evidencia l'ús reiterat del tossal 190.00 i l'ocupació de la vall meridional de la cota cent noranta. Se segueix el model d'assentament constatat a Can Roqueta, és a dir, l'ocupació dels espais més elevats del paratge i la concentració d'estructures destinades al manteniment d'una reduïda comunitat pagesa. Suara desconexem l'estructura social d'aquestes comunitats, el què sí tenim clar és el seu arrelament a la terra, ho demostra el número de dispositius documentats, l'existència de llocs específics d'enterrament i la reiteració de l'ocupació al voltant dels conreus i de les pastures. Convé destacar que aquest model d'assentament, ja constatat en les etapes anteriors, es reproduïx i s'intensifica durant el bronze final i la primera edat del ferro, amb matisos propis de la idiosincràsia cultural de cada moment.

El conjunt del bronze final està constituït per cinquanta-quatre estructures: estructures d'emmagatzematge tipus sitja, cubetes d'estocatge, fosses i rases de funció no determinada, suports de contenidor, una cisterna i dos estructures funeràries d'incineració, així com també, un conjunt d'estructures indeterminades. La distribució d'aquests dispositius de caire productiu i/o domèstic permet definir quatre sectors, que coincideixen *grosso modo* amb els del bronze inicial:

- Sector septentrional del lloc arqueològic: cota 188.00.
- Sector septentrional del lloc arqueològic: cotes 182.00 i 180.00.

- Sector central del lloc arqueològic: cota 188.00.
- Sector meridional del lloc arqueològic: cotes 184.00 i 178.00.

Cal fer una especial referència a les estructures funeràries d'incineració localitzades en l'extrem nord-oest del tossal 190.00. Aquestes tombes s'emplacen a cent metres i escaig de l'assentament septentrional, en el mateix sector que l'hipogeu del bronze inicial. És evident que hi ha una reiteració de l'espai destinat al culte funerari. Per explicar aquest fet es contemplen dues possibilitats: primerament, que es tracti d'una coincidència casual i segonament, que la comunitat del bronze final establerta en aqueix lloc conegués, *a priori*, l'ús cultural de l'emplaçament. Particularment, no creiem en les casualitats...

El conjunt de la primera edat del ferro està constituït per onze estructures: estructures d'emmagatzematge i cubetes d'estocatge. La distribució d'aquests dispositius de caire productiu permet definir dos sectors:

- Sector central del lloc arqueològic: cota 188.00.
- Sector meridional del lloc arqueològic: cotes 184.00 i 178.00.

D'altra banda, hi ha un conjunt d'estructures que, per manca de referents cronològics, han estat classificades genèricament dins del *bronze final - primera edat del ferro*. Es tracta d'estructures d'emmagatzematge tipus sitja, fosses de funció no determinada, cubetes d'estocatge i una rasa. La distribució d'aquests dispositius és similar a la distribució que presenten les fosses del bronze final i de la primera edat del ferro.

Per cloure, l'assentament de l'antiguitat tardana, situat cronològicament entre els segles V i VI, està integrat per setanta-cinc estructures, quatre del quals han conservat la seva part aèria: fosses d'estocatge tipus sitja, cubetes d'emmagatzematge, cabanes, forats de pal, suports de contenidor, fosses de funció no determinada i quatre *lacus*. L'assentament ocupa la vall meridional del tossal 190.00. Els investigadors relacionen aquesta troballa amb un assentament agropecuari. La tipologia de les estructures: fosses d'estocatge *a llarg termini*, suposats dipòsits de vi i estructures d'hàbitat, testimonien una explotació econòmica de subsistència, basada en l'agricultura i, possiblement, en la ramaderia (Oliva/Terrats 2005).

De manera simultània, s'actuà en un altre sector del complex industrial de Can Roqueta. Entre 2002 i 2003 es dugué a terme el control sistemàtic dels rebaixos destinats a la construcció de la ITV Sabadell. A saber, un terreny de tres hectàrees situat, a l'oest de DIASA, entre l'avinguda de Ca n'Alzina i el carrer de Can Camps. Aquesta intervenció, realitzada per Silvia Comellas d'Arqueolític SL, va permetre la documentació d'una única estructura: una fossa d'emmagatzematge pertanyent al bronze final (Comellas 2003). Simultàniament es duia a terme el seguiment sistemàtic dels rebaixos destinats a la construcció d'una nau industrial en un solar situat al nord de la parcel·la catorze, entre els carrers de Ca n'Alzina, de Can Bordoll i l'avinguda de Can Roqueta. El seguiment, realitzat l'any 2002, per Eva Martínez de l'empresa Arqueolític SL, fou infructuós (Martínez 2002).

Al començament de l'any 2003 es dugué a terme el seguiment sistemàtic de les obres destinades a construir l'Estació de Bombament de Can Llobateres i la connexió de la xarxa de clavegueram del complex industrial de Can Roqueta amb l'EDAR Sabadell - riu Ripoll. Aquesta fase del Projecte Integral per a la Gestió de les Aigües de la Conca del riu Ripoll afectà una petita parcel·la, situada entre el carrer de Can Camps i el torrent de Can

Llobateres, al sud de DIASA, els carrers de Can Camps i l'avinguda de Can Roqueta i la parcel·la situada entre el centre de distribució de DIASA i el torrent de Can Llobateres. El seguiment de les obres, realitzat per Jordi Amorós d'Arqueolític SL, permeté documentar tres estructures arqueològiques: una estructura d'estocatge del bronze final - primera edat del ferro i dues fosses d'estocatge de cronologia no determinable (Amorós 2005). La troballa d'estructures al davant de DIASA és interessant perquè demostra la continuïtat del lloc arqueològic homònim, més enllà de la cota 163.00 i, per consegüent, s'amplia l'expectativa arqueològica del sector occidental del torrent de Can Llobateres.

L'any 2003 es dugué a terme el control sistemàtic de les obres destinades a construir la xarxa de conduccions que havia d'enllaçar l'Estació de Bombament de la riera de Santiga (Torre-romeu) amb l'EDAR Sabadell - riu Ripoll. El seguiment de la rasa, realitzat per Eva Martínez d'Arqueolític SL, fou infructuós (Martínez 2003). Al mateix temps, s'actuà en un altre sector del barri de Torre-romeu, al nord del complex industrial. Així doncs, l'any 2003 es dugué a terme el seguiment sistemàtic dels rebaixos destinats a la urbanització parcial del solar situat entre l'avinguda de Can Bordoll i els carrers de Can Llobateres i de Can Cinto. Convé subratllar que les parcel·les dos, tres i quatre d'aqueix solar ja estaven prospectades arqueològicament. Aquesta intervenció donà com a resultat la documentació de dues estructures: una del neolític final - calcolític i una altra prehistòrica indeterminada (Parpal 1997). En aquesta ocasió l'atenció se centrà en la parcel·la número u. Aquesta intervenció, duta a terme per Eva Martínez, donà com a resultat la troballa i documentació d'una altra estructura d'emmagatzematge pertanyent al neolític final - calcolític (Martínez 2003).

L'eixamplament urbanístic del complex industrial de Can Roqueta motivà una cinquena macro intervenció. El projecte urbanístic, promogut per SBD Creixent SA i adjudicat a Global PM, motivà l'elaboració d'un projecte arqueològic que, com altres vegades, incloïa el seguiment sistemàtic dels rebaixos dels terrenys afectats: una parcel·la de cent hectàrees, situada al sud de Can Roqueta, entre Sabadell i Barberà del Vallès, a tocar de Can Revella (Barberà del Vallès, Vallès Occidental). L'àrea prospectada limita al nord amb les fàbriques del carrer de Can Camps, a l'oest amb els cingles del riu Ripoll, al sud amb la carretera B-140 (Sabadell - Mollet del Vallès) i a l'est amb el torrent de Can Llobateres. L'àrea és travessada pel carrer de Ca n'Alzina. És important recordar que el sector oest de l'àrea fou prospectat mecànicament per un equip de la UAB. Aquesta actuació de l'any 2002 permeté aclarir el potencial arqueològic d'un sector ja conegut d'antic. Així doncs, l'any 2005, l'empresa adjudicatària del projecte arqueològic, Arqueolític SL, dugué a terme el control sistemàtic dels rebaixos destinats a la urbanització del sector. L'excavació arqueològica, realitzada entre els anys 2005 i 2006, va donar com a resultat la documentació de dues-centes cinquanta estructures: dues del neolític antic postcardial, dotze del bronze inicial, trenta-set del bronze final, seixanta-sis de la primera edat del ferro, seixanta-nou del bronze final - primera edat del ferro, divuit d'època alt medieval (segles X-XI), cinc d'època contemporània, vint-i-dues prehistòriques i dinou de cronologia indeterminada (Terrats/Oliva 2009).

El conjunt neolític està constituït per dues estructures: una fossa d'emmagatzematge tipus sitja i una fossa d'enterrament amb tres inhumacions. Ambdues es localitzen en el sector septentrional de la parcel·la oest. El conjunt del bronze inicial és més nombrós: dotze estructures. Està constituït per estructures d'estocatge tipus sitja, fosses domèstiques de funció no determinada, estructures d'emmagatzematge reutilitzades com a lloc funerari i una fossa d'enterrament tipus hipogeu. La seva distribució és molt concreta: sector central de la parcel·la occidental: cota 154.00. D'altra banda, el conjunt del bronze final està constituït per trenta-set estructures: estructures d'emmagatzematge tipus sitja, cubetes d'estocatge i estructures de funció no determinada. La distribució d'aquests dispositius de caire productiu i/o domèstic no permet definir sectors

concrets. Les estructures es localitzen en el sector central i meridional de la parcel·la: cotes 152.00 i 148.00. A banda d'això, el conjunt de la primera edat del ferro és el més nombrós, està constituït per seixanta-sis estructures: estructures d'emmagatzematge tipus sitja, cubetes d'estocatge, fosses domèstiques de funció no determinada, una cisterna i una estructura funerària d'incineració. Les estructures es localitzen arreu de la parcel·la, ocupen la vall sud-oriental del tossal 170.00: cotes 156.00 i 152.00.

Per cloure, l'assentament alt medieval, situat cronològicament entre els segles X i XI, està integrat per divuit estructures: fosses d'emmagatzematge *a llarg termini*, cubetes, estructures de funció no determinada i una tomba. La distribució d'aquests dispositius de caire productiu i cultural permet definir dues ocupacions:

- Sector nord-oest de la parcel·la occidental: cotes 154.00 i 153.00.
- Sector sud-oest de la parcel·la occidental: cota 152.00.

Els investigadors relacionen la troballa amb un assentament de caire agrícola. La tipologia de les estructures: fosses d'emmagatzematge tipus sitja i cubetes, testimonien l'existència d'una explotació econòmica de poca entitat, basada en l'agricultura i la ramaderia. El model d'ocupació identificat és el mateix que el documentat a Can Roqueta II, cal recordar que es van excavar una trentena d'estructures, pertanyents als segles X i XI.

De manera paral·lela es documentà la masia de Can Revella. La documentació existent permetia hipotetitzar sobre el seu origen medieval. L'excavació efectuada, entre els anys 2005 i 2006, descarta aquesta conjectura. Amb tot plegat, es tracta d'una masia de nova planta, que hauria estat construïda a finals del segle XVIII. La casa fou abandonada a mitjan segle XX. D'altra banda, es van documentar cinc fosses d'emmagatzematge, tipus cubeta. L'agrupament es localitzava entre la masia i la tanca oriental del barri (Terrats/Oliva 2009).

El projecte de construcció i urbanització a l'entorn de la masia de Can Roqueta, promogut per l'Ajuntament de Sabadell i l'Associació Pro Disminuïts Psíquics de Sabadell i Comarca (APDPSC), motivà la realització d'una nova intervenció arqueològica. Entre els anys 2007 i 2009, es dugué a terme el seguiment de les obres destinades a urbanitzar el sector i remodelar l'edifici. Aquesta intervenció preventiva, adjudicada a l'empresa Arqueologia i Patrimoni Arrago SL, va donar com a resultat la documentació d'un conjunt de fosses d'emmagatzematge d'època prehistòrica i d'època medieval. Les estructures prehistòriques es localitzen just a l'est del mas. Es tracta d'una dotzena de fosses pertanyents al neolític final i al bronze final. Les estructures medievals es localitzen al davant de la casa pairal. Es tracta d'una quinzena de fosses pertanyents als segles XII, XIII i XIV, i les restes d'una construcció del segle XIV-XV. Paral·lelament, es documentà la masia actual de Can Roqueta. Com Can Revella, es tracta d'una masia de nova planta, que hauria estat construïda a mitjan segle XVII-XIX. La casa és de planta quadrada i està dividida en tres naus i un àmbit (premsa de vi i bodega). L'edifici actual és d'època contemporània, del segle XIX (Villares/Roig 2008; 2009).

De manera paral·lela, l'Institut Català del Sòl (INCASOL) entra en escena... i encarrega a l'empresa Arrago SL la prospecció arqueològica de l'Àrea Residencial Estratègica Torre-romeu de Sabadell. El motiu primordial és conèixer l'expectativa arqueològica del sector... L'ARE en qüestió presenta una superfície de catorze i escaig hectàrees. L'àrea prospectada limita al nord amb la ronda de l'Ebre, a l'oest amb els cingles del riu Ripoll, al sud amb l'avinguda de Can Roqueta i a l'est amb el carrer de Can Llobateres i l'avinguda de Can Bordoll. El sector està constituït per camps de conreu, erms i un deliciós bosquet de pins jovecells. Des del nostre punt de vista, el projecte arqueològic desenvolupat fou un autèntic *bluf*. Els resultats obtinguts foren els esperats:

diversos bocins de ceràmica, indicis inequívocs de l'existència de restes soterrades i una sincera recomanació final: [...] *la idoneïtat de fer prospeccions arqueològiques en extensió i amb mitjans mecànics, abans de realitzar qualsevol actuació urbanística* [...] (Villares/Roig 2008: 7).

L'any 2009 es dugué a terme el seguiment de les obres destinades a construir el centre logístic de transports de Can Roqueta (Sabadell - Barberà del Vallès). Cal recordar que aquest projecte, promogut per l'Ajuntament de Sabadell, l'Ajuntament de Barberà del Vallès i l'empresa municipal SBD Creixent SA, afectava una parcel·la de cent hectàrees, situada al sud del complex industrial. En aquesta ocasió, la intervenció es va realitzar a l'est de l'àrea intervinguda l'any 2005-2006. L'àrea prospectada limita al nord amb el carrer de Can Camps, a l'oest amb el carrer de Ca n'Alzina i l'àrea intervinguda l'any 2005-2006, al sud amb la carretera B-140 (Sabadell - Mollet del Vallès) i a l'est amb el torrent de Can Llobateres. L'excavació, realitzada per Jesús de la Torre, Noemí Terrats i Mònica Oliva d'Arqueolític SL, va donar com a resultat la documentació de seixanta-dues estructures arqueològiques: una del bronze final, vuit de la primera edat del ferro, sis del bronze final - primera edat del ferro, vint-i-sis d'època medieval, una d'època contemporània, nou d'època prehistòrica i onze de cronologia indeterminada, que cal afegir a les dues-centes cinquanta documentades l'any 2005-2006 (Terrats/Oliva 2011).

El conjunt del bronze final i de la primera edat del ferro està constituït per una quinzena d'efectius: fosses d'emmagatzematge tipus sitja i un àmbit d'extracció d'argiles [*sic*]. Les estructures es localitzen agrupades al bell mig del lloc arqueològic, a tocar de la riera de Can Llobateres. El conjunt d'època medieval és molt més nombrós en aquest sector del lloc arqueològic, està compost per més d'una vintena d'estructures: fosses d'emmagatzematge tipus sitja, una cubeta d'estocatge, un forn i un suposat fons de cabana [*sic*]. Aquestes estructures es localitzen agrupades al bell mig del jaciment, a tocar del torrent de Can Llobateres. L'ocupació presenta una àrea d'uns mil dos-cents metres quadrats. Els investigadors relacionen la troballa amb un petit assentament de caire agropecuari. La tipologia de les estructures i els materials recuperats permeten datar l'assentament: segle XIII-XIV (Terrats/Oliva 2011).

El projecte d'urbanització d'una petita parcel·la localitzada entre els carrers de Can Camps i de Ca n'Alzina, i la construcció d'una rotonda a la B-140 (Sabadell - Mollet del Vallès) han motivat l'enèsima intervenció a Can Roqueta. Aquest projecte s'emmarca en el planejament urbanístic, promogut pels ajuntaments de Sabadell i Barberà del Vallès, i per l'empresa SBD Creixent SA, destinat a construir un centre logístic de transports a Can Roqueta. La campanya d'enguany (2016), realitzada per Noemí Terrats i Almudena García d'Arqueolític SL, ha donat com a resultat la documentació de cinquanta-sis estructures arqueològiques, majoritàriament de la primera edat del ferro. A més, s'han documentat estructures d'altres èpoques, a saber: bronze inicial, bronze final i antiguitat tardana (segles V i VI). La tipologia de les estructures és l'habitual: estructures d'estocatge a *llarg termini*, cubetes, una fossa de grans dimensions, enterraments, etc. Val a dir que l'estudi del jaciment encara no ha conclòs, és per això que les dades emeses són provisionals i poc precises (Terrats/García 2017).

2. Can Piteu-Can Roqueta. Antecedents i història de la investigació. 1913-2020

La primera referència bibliogràfica sobre l'existència de restes arqueològiques a la serra de la Salut, lloc on se situa la necròpolis de Can Piteu - Can Roqueta, data de principis del segle XX. És important recordar que cap a l'any 1913, el senyor Joan Vila i Cinca, aleshores director del Museu de Sabadell (en l'actualitat MHS), va

localitzar, a prop del torrent de Can Llobateres, un conjunt d'urnes d'incineració, que ara relacionem amb la necròpolis de Can Piteu - Can Roqueta. L'any 1913, Joan Vila i Cinca publicà la troballa a la Memòria del Museu de Sabadell: *Memòria dels treballs realitzats en les excavacions dels voltants del santuari de Nostra Senyora de la Salut de Sabadell*. Impremta Torner, Sabadell. Escriu el següent:

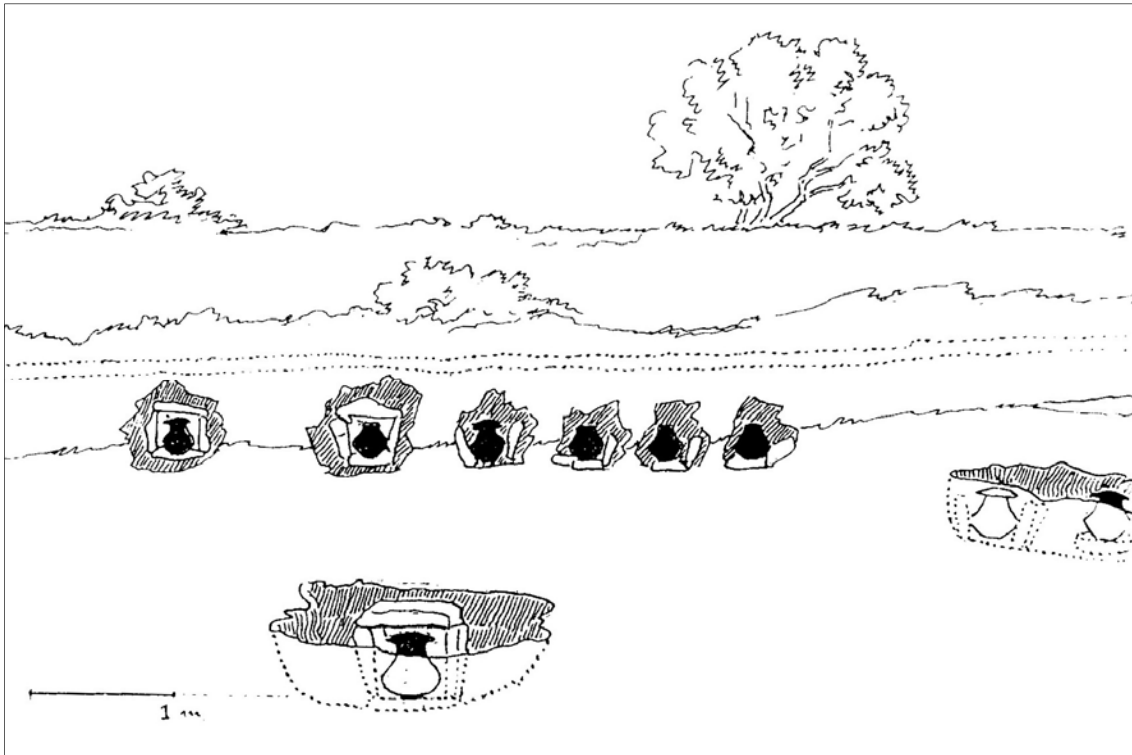

Fig.36.- Croquis del lloc arqueològic, atribuït a Joan Vila i Cinca (Castells 1961, 65, fig.102).

Com resúm [sic] dels meus estudis pe'ls [sic] molts datos atquirits [sic], com pot veure's en el plano, suposo qu'aquesta [sic] Colònia fou de les més primitives o sía [sic] prehistòrica [sic]; que va establir-se en aquesta encontrada, ocupant una extensió [sic] bastant considerable, desde'l [sic] moment qu'en [sic] altres llocs s'hi han trobat fragments de varies épocas [sic] i de diferents formes. En efecte, els objectes trobats en punts distints són els següents: un enterrament contenint nou vasos funeraris d'epoca prehistòrica [sic] i període neolític, corresponents a una propietat de D. Joan Vivé i Argelaguet, prop de la masia nomenada de Ca'n [sic] Roqueta; dues armes de pedra trobades en una vinya [...] (fig.36).

Posteriorment, l'any 1927, tornà a publicar el mateix text a la Memòria d'Activitats del Museu de Sabadell: *Memoria de los trabajos realizados en las excavaciones de las cercanías del Real Santuario de Nuestra Señora de la Salud de Sabadell*. Impremta Ribera, Sabadell. En aquests darrer opuscle escriu:

[...] resumen de mis estudios por los muchos datos adquiridos, como puede verse en el plano, supongo que esta Colonia fué [sic] una de las más primitivas o sea prehistórica, que se estableció en esta comarca, siendo su extensión bastante considerable desde el momento que en muchas partes se han hallado fragmentos de variadas épocas y diferentes formas. En efecto, los objetos hallados en distintos puntos son los siguientes: un enterramiento con nueve vasos funerarios de época prehistórica y período neolítico, correspondientes a una

propiedad de D. Juan Vivé Argelaguet, cerca de la casa de campo llamada «Can Roqueta»; dos armas de [...] (Vila 1913).

Aquests textos no ofereixen gaires precisions quant a la localització del lloc arqueològic i la cronologia de la troballa, no obstant, se cita explícitament el *període neolític*. En aquest sentit, desconeixem si el senyor Vila i Cinca feia referència al jaciment de Can Roqueta o bé a un altre lloc de la serra de la Salut. Cal recordar que Can Piteu - Can Roqueta no solament és una necròpolis protohistòrica, sinó que també presenta restes d'una ocupació d'època neolítica, de la que desconeixem la seva extensió. També cal destacar que al sud de Can Piteu, a tocar de la font de Can Llobateres, es localitza l'assentament neolític - calcolític de Can Llobateres (Barberà del Vallès) (Renom 1914-1948, 210-214).

Les ceràmiques recuperades van ser dipositades al Museu de Sabadell. Aquests materials, junt amb els de la col·lecció prehistòrica del Museu, van ser estudiats per l'erudit Lluís Marià Vidal i Carreras. Aquesta persona lliurà una relació dels objectes prehistòrics i un informe referent als jaciments documentats a Pere Bosch i Gimpera. Finalment, la troballa va ser publicada a l'Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans de l'any 1913-1914: *Notícies de museus i col·leccions particulars. La col·lecció de Prehistòria al Museu de Sabadell*. Pere Bosch i Gimpera escriu el següent:

Don Lluís Marià Vidal ens envia una relació dels objectes prehistòrics que es troben al Museu de Sabadell, dirigit per Don Joan Vila i Cinca, objectes que estudià aquell senyor en una visita que féu a la col·lecció [...] que conté el mateix Museu [...]. El Museu de Sabadell guarda les despulles d'una necròpolis d'incineració que es troba a la serra de la Salut, en el lloc anomenat Can Roqueta. S'hi descobriren nou urnes, d'uns 30 cm d'alt per 35 d'ample, plenes de cendres, situades a cosa d'un metre les unes de les altres i separades per lloses dretes. Són de fang negrós, fines i fetes a mà. Cada una anava coberta amb una tapa de terrissa, de forma de plat fondo, en posició invertida. Encara que de l'excavació resultaren totes troscejades, el senyor Vila n'ha restaurat hàbilment dues que tenen una bella ornamentació, consistent en una faixa que volta el vas de manera de meandre, formada per una cinta composta de tres o quatre ratlles paral·leles rectilínies, que foren segurament gravades amb un burí de tres o quatre puntes, i en un sistema de clotets circulars, quasi hemisfèrics, de cosa d'un centímetre de diàmetre, bastant espaiats i formant rengles, tant al llarg com al través en la superfície del vas. Els meandres troben un paral·lel en la ceràmica de la Punta del Pi (Port de la Selva), també de la primera edat del ferro (vegi's Cazorro a l'Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans de 1908) (Bosch 1913-1914, 871-873).

El text de Bosch i Gimpera adjunta un parell de fotografies de les ceràmiques recuperades a Can Roqueta. La primera (Bosch 1913-1914, 872, fig.142) correspon a un fragment de coll decorat amb meandres geomètrics, la segona (Bosch 1913-1914, 872, fig.143) correspon a dues urnes funeràries, restaurades amb més voluntat que encert per Joan Vila i Cinca, decorades, igualment, amb acanalats: meandres geomètrics i clotets. El text descriu, amb certa precisió, el ritu funerari dels pobles incineradors. A més, es determina la cronologia de la necròpolis: primera edat del ferro. Ara sabem que les ceràmiques descrites per Lluís Marià Vidal i Pere Bosch i Gimpera pertanyen al bronze final, convé subratllar que els meandres geomètrics i els acanalats són propis d'aquest estadi cronocultural. En aquest sentit, no podem obviar el moment historiogràfic en el que s'esdevé la troballa. Vers la primera meitat del segle XX triomfen les propostes metodològiques del professor Bosch i Gimpera, aquestes influïren, sens dubte, en els investigadors contemporanis. El prehistoriador català situa la necròpolis de Can Roqueta en el context de la invasió dels pobles cèltics, pertanyents a la cultura dels camps

d'urnes, procedents d'Alemanya. Aquesta penetració s'hauria realitzat mitjançant successives onades, que començarien l'any 1000 o el 900 ANE i que marcarien el començament de la primera edat del ferro (Bosch 1932: 457; 1939). Bosch i Gimpera defineix dues onades. En primer lloc, la constituïda pels grups hallstàtics, ja cèltics, del sud d'Alemanya i Suïssa, que arribarien a Catalunya vers l'any 900 ANE. La principal evidència d'aquest fet serà la necròpolis veïna de Can Missert (Terrassa). En segon lloc, la constituïda pels grups cèltics post hallstàtics, del mig i baix Rhin, que arribarien a la Península Ibèrica entre el 600 i mitjan segle III ANE o entre el 650 i el 500 ANE (Bosch 1932: 478; 1939).

L'any 1942 l'artista, pensador i escriptor sabadellenc Marià Burguès Serra (1851-1932) esmenta Can Roqueta en l'obra *Estudis de terrissa catalana precedits d'una preliminar sobre les bases científiques de la ceràmica*. Llibreria Sallarès, Sabadell. Burguès, va ser el Fundador de l'Acadèmia de Belles Arts de Sabadell i va impulsar la recuperació de la «terrissa catalana», en referència a la necròpolis de Sabadell escriu el següent:

Com a més antic, i gairebé podria dir prehistòric, remarcaré la troballa d'uns vasos funeraris descoberts per mon amic Joan Vila Cinca en un dels marges del camí que va de Can Roqueta a la Salut (camí que segueix la carena de la serra de cap a cap i que segurament fou començat pels primitius pobladors de Catalunya). Encara que dits vasos funeraris eren aixafats, foren reconstruïts i anaven amb la seva tapa corresponent per a tapar les cendres i restes d'ossos incinerats dels morts (Burguès 1925-1982, 24).

Sobre els vasos recuperats escriu el següent: *Les peces de la làmina següent, provinents de dit lloc, són d'una pasta negrosa, grollera, bastant mal cuites, i indiquen [...] un art força avançat, car la decoració d'incisions és ben distribuïda i adaptada a l'ús dels vasos. El dibuix de les peces és correcte i proporcionat, i no passa de regular el treball de torn (Burguès 1925-1982, 25). [...] els cremaven –higiene que tornarà aviat, imposada per la ciència– i posaven les restes, cendres i ossos calcinats, en vasos anomenats urnes funeràries, fetes a posta, i els amagaven en paratges on no es fes fàcil aturmentar ho [sic]. Les urnes funeràries que he grafiat [sic], serveixen de testimoni (Burguès 1925-1982, 27-28).* L'opuscle de Marià Burguès inclou una il·lustració amb el dibuix de dues de les urnes procedents de les excavacions del pla de la Salut (Burguès 1925-1982, 26, fig.2). Se'ns dubte es tracta dels vasos restaurats per Vila i Cinca.

L'any 1934 l'arqueòleg i erudit sabadellenc Vicenç Renom i Costa (1881-1960) cita Can Roqueta a l'*Anuari del Museu de Sabadell*, dins *La secció de prehistòria*. Llicenciat en dret, va exercir de jutge municipal i procurador de la Cambra de la Propietat de Sabadell durant trenta-quatre anys. Fonamentalment se'l coneix per la seva tasca arqueològica, fou amic i col·laborador dels mestres Josep Puig i Cadafalch, Pere Bosch i Gimpera, Josep Serra Ràfols, Martín Almagro Basch... Participà en les primeres excavacions a la vil·la romana d'Arraona, a la Bòbila Madurell (Sant Quirze del Vallès), a la Bòbila Padró (Ripollet)... Va ser el primer president del Museu d'Història de Sabadell (MHS). Entre 1942 i 1945 va dirigir la Fundació Bosch i Cardellach.

Influenciat per Bosch i Gimpera situa cronoculturalment la necròpolis dins l'època de Hallstat, entre el 900 i el 600 ANE, o *primera edat del ferro* (Renom 1934, 21):

En la Secció de Prehistòria, objecte del nostre comentari, s'exhibeix, degudament ordenat, el material de les estacions o llocs de poblament dels temps neo-eneolítics, del bronze i primera edat del ferro. Desapareguda la forma d'enterraments de fossa per inhumació, s'introduí la d'incineració i això donà pas a la civilització que marca l'època d'Hallstat [sic] o primera edat del ferro (900-600 anys a.J.C.). De començaments d'aquesta

cultura és l'estació de Can Fatjó dels Hurons [sic] [...]. Al llarg de la Serra de La Salut, en correspondència amb la mateixa cultura barrejada amb la indígena, han rendit material d'estudi altres tres estacions: la que es troba junt al camí de Polinyà, la de Can Roqueta i la de Can Llobateres. Tot el material exposat en la Secció de Prehistòria del Museu ha estat curosament examinat pels [...] del Servei d'Investigacions Arqueològiques de l'Institut d'Estudis Catalans, els quals han demostrat [...] (Renom 1934, 18-21).

També és interessant ressenyar el que escriu Renom de Can Llobateres, jaciment situat a poca distància de la necròpolis de Can Roqueta. En el *Diari d'Excavacions* (1914-1955) escriu el següent:

[...] fuimos a Can Llobateras deteniéndonos en la carretera y margen de los fondos de cabaña allí existentes, tanteando el que forma ángulo con el camino que entra en el campo. Dio por resultado encontrar unos pocos fragmentos de cerámica, siendo importantes los que dibujan un fondo de plato y pared en ángulo obtuso como las tapaderas de la Bóbila Madurell y Torres de Abelardo [...] (Renom 1914-1955, 20 de març de 1943, 76). Con un azadón insistí en excavar la fosa del ángulo del camino a la derecha de la carretera (actualment B-140) que presenta todos los caracteres de tener las dimensiones acostumbradas si bien presenta una capa inferior también cenicienta [...] donde aparecieron algunos fragmentos de cerámica de vasos pre-ibéricos [...] (Renom 1914-1955, 21 de març de 1943, 77-78). [...] otra vez en el término de Can Llobateres. En el cruce de la carretera de Mollet con el camino de la Sierra de la Salud, a unos 300 metros donde hay al margen del camino una piedra semiesférica de unos 60 centímetros de diámetro que presenta una concavidad lisa a propósito para moler. Intentose [sic] la excavación de donde salió dicha piedra a unos 2 metros del límite del campo y a un metro del margen del camino. Pude recoger unos fragmentos de cerámica al contacto del piso arenoso a 50 centímetros de la superficie. Agrandando el hoyo aparecieron otras pequeñas piedras y una plana entera para moler con algún fragmento de otros vasos. Dejamos la excavación para reanudarla más adelante [...] (Renom 1914-1955, 15 de maig de 1943, 82).

Uns anys després, vers l'any 1948, escriu el següent: *[...] sondeamos en el ángulo que forma la carretera y el camino de entrada del campo que cultiva el arrendatario hortelano Simeón, el hoyo de cabaña formado por varias capas de tierra con algunas piedras y algún fragmento de cerámica pre-ibérica, hasta dar con la solera a más de un metro de profundidad [...]. Dichos fragmentos se los llevó el Sr. Corominas [...] (Renom 1914-1955, 21-XI-48, 210-211). L'any 1949 escriu: [...] organitzàrem una excursió a Can Llobateres per fixar el lloc on els germans Boix recolliren bastants fragments de terrissa del tipus de cabana amb decoració acanalada. El lloc de la serra és el mateix camp que anys enrere jo vaig explorar els fons de cabana i quals testos són de la factura que en dit lloc recolliren els germans Boix. Indicaren aquests joves que la terrissa que entregaren al senyor Mas i que actualment obra en el meu poder fou trobada al peu del marge del camí de la serra i com sigui que no es veié cap indici en dit marge per situar el lloc de la troballa, ho deixàrem per un altre dia fer-hi excavació (Renom 1914-1955, 18 de juliol de 1949, 212-213). Creiem que el lloc que descriu Renom és el lloc on s'ha excavat recentment, l'any 2016, a Barberà del Vallès .*

L'any 1945 l'arqueòleg i prehistoriador Joan Maluquer de Motes (1915-1988) esmenta Can Roqueta en un treball publicat a la revista *Ampurias: Las culturas hallstáticas en Cataluña*, tot matisant la sistematització de la primera edat del ferro a Catalunya, realitzada per Pere Bosch i Gimpera. Escriu el següent:

La sistematización de la primera Edad del Hierro en Cataluña ha sido obra de Bosch Gimpera y de la Escuela de prehistoriadores en la que nos hemos formado [...]. Los nuevos hallazgos y excavaciones hacían necesaria

la revisión de conjunto [...]. La primera Edad del Hierro en Cataluña es conocida globalmente con el nombre de invasión hallstática o con la denominación etnográfica de invasión celta. Nosotros nos abstendremos, en lo posible, de utilizar ambos términos [...]. Las necrópolis. – Son las estaciones más típicas, las que califican este pueblo con cultura hallstática [...]. Son siempre necrópolis de incineración; ritual desconocido hasta este momento en Cataluña. Las cenizas procedentes de las incineraciones se guardan en el interior de una urna de barro, de formas diversas, cerrada, la mayoría de las veces por una tapadera troncocónica, bajo una piedra. A veces se disponen, alrededor de la urna funeraria, varias piedras, que no tienen otra función que la de asegurar la posición vertical de la misma. Es un hecho general la falta de construcciones o piedras que nos indiquen externamente la situación de los enterramientos. Éstos se hallan distribuidos de un modo irregular dentro del área de la necrópolis, y es frecuente el hallazgo de enterramientos superpuestos pertenecientes a una misma época y cultura (Maluquer 1945-1946, 115-116). Fins aquí, el professor Maluquer descriu amb detall el ritu funerari de la cultura dels camps d'urnes. Amb matisos, és el que nosaltres hem observat a Can Roqueta. Sobre la necròpolis, escriu: *En Can Roqueta, las urnas, al parecer, se hallaron alineadas a un metro de distancia y separadas por losas verticales, pero por la forma en que fueron realizadas las excavaciones no podemos hacer incapié [sic] en ello.* A peu de plana aclareix: *Los numerosos hallazgos de Sabadell realizados por jóvenes entusiastas de la localidad son interesantes en cuanto constituyen un índice de yacimientos, pero intrínsecamente carecen de valor científico por falta de método en las excavaciones y de información a veces contradictoria (Maluquer 1945-1946, 116-117).*

Maluquer de Motes inclou la necròpolis de Can Roqueta dins de l'anomenat *Grupo de Tarrasa [sic]: [...]* *Tarrasa (Can Missert) representa en Cataluña la necrópolis más europea y también la más antigua. Aunque el conjunto de ella parece pertenecer al Hallstatt B, hay elementos, como ciertas decoraciones, que parecen recordar el Hallstatt A [...]. Para nosotros Tarrasa es equivalente del Hallstatt B-C del centro de Europa [...].* Sobre Can Roqueta, torna a escriure: *Existe además en el Vallés otra necrópolis, situada en Can Roqueta de Sabadell, en la sierra de la Salud, en parte excavada por aficionados de la localidad. Se hallaron nueve sepulcros alineados a un metro aproximadamente y separados entre sí por losas verticales. Las formas de las urnas son las características, con alto cuello cónico-cilíndrico y borde alto y convexo. Tienen una clara semejanza con la cerámica de Tarrasa aunque poseen decoraciones más variadas, generalmente con técnica b, pero no faltan los meandros trazados con punzón metálico de púa múltiple (Maluquer 1945-1946, 123-124).* Cal recordar que la cultura de Hallstatt assenyala la transició entre l'edat del bronze i la primera edat del ferro; solen distingir-se dues grans etapes: Hallstatt A i B (1200-750 ANE), que correspon al bronze final de la cultura dels camps d'urnes, i Hallstatt C i D (750-450 ANE), que correspon a la primera edat del ferro. Cal destacar també que, la tècnica anomenada *b*, que caracteritza les urnes cineràries d'ambdues necròpolis, està caracteritzada pels *surcos acanalados* (Maluquer 1945-1946, 119).

L'any 1961 l'artista, editor i historiador sabadellenc Andreu Castells i Peig (1918-1987) esmenta Can Roqueta a *L'art sabadellenc. Assaig de biografia local*; es tracta d'una història de l'art sabadellenc, editada en fascicles per Edicions Riutort. Andreu Castells escriu que, de tot el material recuperat a la necròpolis, només van anar al Museu de Sabadell dues urnes funeràries (les fotografiades per Joan Vilatobà) que van ser restaurades per Vila i Cinca, i afegeix que la decorada amb meandres va ser novament fragmentada i traslladada amb la seva tapadora al Museo Arqueológico de Barcelona (anteriorment i actualment Museu Arqueològic de Catalunya) per Almagro Basch, que aleshores n'era el director, amb la intenció de restaurar-la novament (Castells 1961, 65-67). Això per la discrepància existent amb la reconstrucció de Joan Vila i Cinca, segons s'explica a la Carta Arqueológica de España (Almagro/Serra Ràfols/Coromines 1965: 168). El text d'Andreu Castells reproduïx

un dibuix o croquis del lloc arqueològic, atribuït a Joan Vila i Cinca (Castells 1961, 65, fig.102). També inclou una il·lustració amb el dibuix arqueològic dels vasos procedents del camp d'urnes (Castells 1961, 66, fig.103-104). Es tracta dels vasos de sempre. El peu de figura inclou la següent descripció: *De les nou urnes trobades en el cementiri celta de Can Roqueta només ens han arribat detalls d'aquestes dues. La primera, amb clotets i incisions circulars, és exhibida en el nostre museu; la segona, decorada amb una greca circumdant, es troba en dipòsit en el Museu Arqueològic de Barcelona (actualment MAC).*

Creiem interessant reproduir el què escriu Andreu Castells a l'*Art sabadellenc*: [...] *Fou la cultura anomenada dels cementiris d'urnes cineràries, com la necròpolis de Can Roqueta, sobre els marges orientals del Ripoll. D'aquesta necròpolis de tradició hallstättica, malgrat les investigacions de l'Institut d'Estudis Catalans i de Bosch Gimpera, com sigui que fou excavada sense sistematització, no se'n sap gran cosa. "S'hi descobriren –informa l'Institut d'Estudis Catalans– nou urnes, d'uns 30 cm d'alt per 35 d'ample, plenes de cendres, situades a cosa d'un metre les unes de les altres i separades per lloses dretes. Són de fang negrós, fines i fetes a mà. Cada una anava coberta amb una tapa de terrissa, de forma de plat fondo, en posició invertida". Els vasos eren esfèrics i més o menys ovoides, alguns amb una vora sortint cap enfora i amb un petit peu. Generalment eren decorats amb incisions de meandres formats per una faixa circular,, composta per tres o quatre ratlles paral·leles que foren gravades per un burí de diverses punxes, segments de cercle, clotets dactilars, ziga-zagues i acanalats poc profunds; i un d'ells amb greca circumdant i un altre amb impressions digitals.*

Malgrat l'extensió que sembla que havien hagut de tenir les troballes d'aquesta necròpolis, al nostre Museu (MHS) només hi anaren a parar dues urnes cineràries, una amb clotets i incisions circulars, que és la que encara és exhibida, molt mal reconstruïda, i una altra que decorava una greca circumdant i que Martín Almagro, director dels Museus Arqueològics de Barcelona i d'Empúries, féu trencar (de manera expeditiva), i s'emportà els dos fragments autèntics, un del vas i un altre de la tapadora, per tal de reconstruir-los (1943).

Aquests camps cineraris recollien les cendres dels morts, que eren cremats, i les formes dels vasos de Can Roqueta posseeixen totes les característiques idèntiques a les dels trobats al Sud d'Alemanya i altres llocs ocupats pels celtes més antics (Castells 1961, 65).

Sobre el lloc arqueològic de Can Llobateres, escriu: *Una altra ceràmica pre-ibèrica, [...] de pura ascendència de la cultura autòctona, es trobà a Berardo (Torre Berardo), en uns fons de cabana troncocònics (sitges) a 1 metre del sòl, a la bòbila Madurell, a la fàbrica Marçet i a Can Llobateres (Castells 1961, 66).*

L'any 1962 el professor Miquel Tarradell i Mateu (1920-1995) cita Can Roqueta a *Les arrels de Catalunya*. En el capítol sisè, *Els grans factors de trasbalsament*, i segueix el model teòric proposat per Maluquer de Motes. Cal recordar que la tesi doctoral de Maluquer de Motes versa sobre l'època hallstättica a Catalunya. Sobre aquesta època Tarradell explica el següent:

L'arribada de grups de gent procedents, en línies generals, de les grans planes europees es manifesta a totes tres penínsules mediterrànies –a Grècia, a Itàlia i a la nostra–, així com a les terres veïnes. No es tracta d'una simple invasió. És un moviment molt complex i molt llarg. L'arribada de grups indoeuropeus, que començà a Catalunya poc després del pas al primer mil·lenni AJC., [...]. Només cal donar un cop d'ull a les vitrines dels museus i comparar les produccions de l'Edat del Bronze amb les que corresponen a la nova època per a

comprovar que hi ha hagut un canvi de cultura material que seria difícil d'explicar altrament que per l'entrada de grups de gent forastera, nova (Tarradell 1987, 163). Les novetats que delaten la nova època són la vida en poblats [...] i l'impacte de noves creences religioses en relació amb la mort. És la primera vegada que trobem a Catalunya un sistema d'enterrament que es fa habitual: la incineració. [...] fa inconfusible els conjunts tant de llocs d'habitació com de cementiris de l'època. Època que, convé anotar-ho de seguida, es coneix amb noms diversos: hallstättica [...] i que ha servit per designar la primera edat del Ferro a l'Occident, o dels "camps d'urnes", ja que les necròpolis són agrupacions d'urnes dins de les quals eren posades les cendres dels individus incinerats, o simplement "dels pobles incineradors" [...] (Tarradell 1987, 164).

Sobre la necròpolis de Can Roqueta escriu: *De les comarques centrals del país, en els sectors del litoral i prelitoral, la documentació de grups importants no és abundosa, però sí suficient per a comprovar la presència del mateix tipus de necròpolis. Una, a Sabadell (Can Roqueta), no ha estat publicada ni estudiada de manera satisfactòria. La de Terrassa (Can Missert) és, en canvi, la primera que fou excavada a Catalunya amb tota garantia [...] (Tarradell 1987, 167).*

Sobre la ceràmica del tipus *b* reporta el següent: [...] *és molt característic de la ceràmica del món hallstättic. És una decoració de solcs o de canals (acanalats), fent dibuixos que omplen una bona part o tota la superfície exterior dels vasos, amb una espàtula. Els solcs són generalment horitzontals i ondulats, paral·lels entre ells, amb tendència a constituir dibuixos geomètrics senzills (Tarradell 1987, 183). Aquí, Tarradell, està descrivint els vasos recuperats a Can Roqueta... A més, afegeix: Maluquer de Motes, [...] el grup que en diu B i que té com a fòssil director la necròpolis de Terrassa és el que domina a les comarques litorals i prelitorals. Sembla que és el d'origen més antic [...] (Tarradell 1987, 189).*

L'any 1965 els prehistoriadors Martín Almagro Basch (1911-1984), Josep Calasanç Serra i Ràfols (1902-1971) i Josep Maria Corominas i Planellas (1906-1984) inclouen la troballa de Vila i Cinca a la *Carta Arqueològica de España* (Barcelona - Madrid, CSIC): 3.º *Can Roqueta. A lo largo de la sierra de la Salud se hallan situados tres yacimientos prehistóricos pertenecientes a la cultura hallstättica de los campos de urnas. [...] El más famoso es el de Can Roqueta, por haber sido utilizado por Bosch Gimpera, en sus estudios sobre la Primera Edad del Hierro en Cataluña, a base de unas falsas reconstrucciones que no deben ser tenidas en cuenta. De esta estación, en realidad, sólo hay fragmentos de tres vasos de cerámica; uno es de perfil en S, cuello convexo y superficie fina decorada con cuatro bandas de líneas paralelas; debajo de ellas, en el centro de la panza, unos pocitos semiesféricos (clotets); está mal restaurado, pero se ve su forma; no así la de los otros dos, de los cuales se conservan solo fragmentos, a lo mejor del mismo vaso, que no permiten la total reconstrucción, aunque con uno de ellos el señor Vila rehízo una urna de caprichoso perfil, que, sin embargo fué utilizada y publicada por Bosch Gimpera. Nosotros hemos estudiado los vasos y hemos comprobado que ambas reconstrucciones son falsas y no se ajustan a la verdadera forma de los vasos, aunque todos debieran tener el típico perfil en S que reproduce el vaso más completo que ya hemos descrito. La decoración de los otros fragmentos consiste en una zona de meandros, unidos en la parte inferior con unos arcos, todos ellos incisos (acanalats) con peines de tres púas finas. Parece ser que en Can Roqueta fueron halladas hasta nueve urnas, de unos treinta a treinta y cinco centímetros de alto, llenas de cenizas y situadas a cosa de un metro las unas de las otras, separadas por losas derechas, según las noticias recogidas al entrar los fragmentos citados en el Museo de Sabadell como los únicos restos de una típica necròpolis hermana de la de Can Missert, de Tarrasa [sic]. El barro es negro, fino y trabajado a mano, como el de toda esta cerámica. De las tapaderas que cubrían las urnas no quedan restos, pero sabemos que eran de forma de plato hondo. La cronología y paralelos son*

tan próximos a la necrópolis hermana de Tarrasa, no muy alejada de ésta, que no añadimos aquí nada nuevo sobre lo que allí se escribe. Lo que sí nos prueban los hallazgos [...] es la fuerte densidad de yacimientos hallstáticos que ofrece esta comarca del Vallés (aquí, el fatxa d'en Martín Almagro ha estat precis...), que debió servir de asiento a nutridas bandas de pueblos célticos de los campos de urnas [...] (Almagro/Serra Ràfols/Coromines 1965: 168-169).

D'una altra banda, la Carta Arqueològica de Espanya ofereix nodrida informació sobre altres llocs arqueològics propers a Can Roqueta: serra de la Salut i Can Llobateres.

2.º Sierra de la Salud. En el Museo Municipal de Sabadell [sic] se halla un típico conjunto de fragmentos de cerámica hallados en fondos de cabaña al labrar los campos de un predio situado en el camino de Polinyà [sic]. Sus perfiles y factura aseguran su clasificación dentro de la cerámica propia de los campos de urnas [...]. Se aparta esta cerámica de los finos y pulidos vasos que se hallan en las necrópolis, pero su pertenencia a la misma cultura está asegurada por otros hallazgos de la misma comarca, a pesar de haber sido clasificada hasta hoy [...] como cerámica propia de la cultura de las cuevas (Almagro/Serra Ràfols/Coromines 1965: 167-168). És important recordar que el professor Almagro Basch cita la documentació d'altres investigadors, en aquest cas de Vicenç Renom (1932, 15):

Per la tarda anant d'exploració pel camí de la Serra de La Salut i entre el camí de can Lletget i el de Polinyà, al marge esquerra en direcció avall, fou trobat un nucli de deixalles de ceràmica neolítica [sic] amb pedres, tot un massís de cosa d'un metre d'ample [...] (Renom 1914-1937, 15).

Sobre el lloc de Can Llobateres, escriuen: *4.º En Can Llobateres, en la carretera de Sabadell a Santa Perpetua, a 1'5 kilómetros de la primera población citada, se recogieron unos cuantos fragmentos cerámicos de barro negro y pulido, excepto uno que ofrece el típico cordón con impresiones digitales. Deben clasificarse dentro de la cultura de los campos de urnas, que ofrece otros hallazgos en lugares próximos, aunque sus perfiles no sea posible fijarlos. Pertenecen a fondos de cabañas, varios de los cuales fueron destruidos al explanar la citada carretera (Almagro/Serra Ràfols/Coromines 1965: 169).*

Des dels anys setanta, diversos investigadors han inclòs la necròpolis de Can Roqueta dins dels seus treballs de síntesi. Un dels més destacats és el professor Almagro Gorbea. L'article *El Pic dels Corbs, de Sagunto, y los Campos de Urnas del NE. de la Península Ibérica*, publicat l'any 1977 a la revista *Saguntum*, és fonamental per a entendre el funcionament del període. Amb caràcter general, Almagro Gorbea sistematitza el fenomen dels camps d'urnes i l'edat del bronze del nord-est peninsular. L'anàlisi tipològica de les ceràmiques i altres materials arqueològics permeté establir cinc grups culturals: el de l'Empordà, el de Barcelona-Tarragona, el del Segre-Cinca, el del Baix Aragó i el de Castelló (Almagro 1977, 89-141). En conclusió, l'aportació d'Almagro Gorbea permeté l'abandonament dels models obertament invasionsistes, la definició cronològica del procés, la valorització del substrat anterior i l'assumpció de la independència evolutiva de cadascun dels territoris que componen el nord-est peninsular. Sobre la necròpolis de Can Roqueta i els materials recuperats escriu el següent:

Aparte de los paralelos citados, los fragmentos del Pic dels Corbs ofrecen una semejanza particular con la decoración de otras urnas de los C.U. de Cataluña [...]. En concreto, el motivo de finos acanalados en la parte superior del cuerpo, y sobre todo su asociación a los dobles bollitos rehundidos por debajo del acanalado

inferior, lo encontramos igual en una de las urnas de la necrópolis de Can Roqueta, en Sabadell (fig.1, 1). Il·lustra la seva proposició amb el dibuix d'una de les urnes recuperades a Can Roqueta. Martín Almagro Gorbea descriu la peça: *Esta urna ofrece acanalados no en banda continua, sino formando cinco pequeñas bandas, y los dobles bollitos de tamaño algo mayor; pero la estructura general, en especial la forma bicónica ligeramente globular con el borde marcadamente convexo y con la separación del cuerpo pronunciada, constituye el mejor paralelo para la reconstrucción de la urna [...]* (Almagro 1977, 92).

Las urnas de Can Roqueta, a su vez, se corresponden perfectamente con algunas de la necrópolis de Can Missert, en Tarrasa, que por su importancia es el yacimiento clave para el estudio de los C.U. en el centro de Cataluña. Además, algunas de las urnas de Tarrasa ofrecen acanaladuras en la zona superior del cuerpo, y debajo pequeños bollitos en posición horizontal, como en otras urnas del los C.U. Recientes (Almagro 1977, 92).

A un momento algo posterior corresponderían las urnas de la necrópolis de Can Missert que denominaríamos tipo Can Missert II cuyo borde convexo es el eco del que ofrece el tipo Can Missert I; su decoración es de acanalados y el cuello es vertical y bien diferenciado, como vemos en urnas de diversos yacimientos del sur de Francia y que Sandarls relacionó con el grupo de Sassenay, es decir, correspondientes al Ha A o Bronce Final II, aunque esta forma tuvo perduraciones evidentes por la aparición de pie y, luego, de decoraciones incisas. De esta forma parecen derivar otras variantes del sur de Cataluña y el Valle del Ebro. Los ángulos se pierden y tienden a redondearse, si bien aún mantienen la señal del cuello originario, por lo que pueden considerarse como tipo Can Missert III, al que corresponde la urna citada de la necrópolis de Can Roqueta [...]. Con esta forma se relaciona por su decoración otra de perfil más globular y tendencia al borde recto, que se puede denominar Can Missert IV y que vemos en otra de las urnas de Can Roqueta (Almagro 1977, 94-96).

Almagro Gorbea situa la necròpolis de Can Roqueta dins dels camps d'urnes recents (Almagro 1977, 133):

- 1ª fase dels camps d'urnes recents: període III dels camps d'urnes del nord-est peninsular. 900 ANE. Aquest període seria equiparable a Agullana I, Can Missert III i Vilaseca II.
- 2ª fase dels camps d'urnes recents: període IV dels camps d'urnes del nord-est peninsular. 800 ANE. Aquest període seria equiparable a Agullana II-III, Can Missert IV i Vilaseca IIIA.

Un altre treball destacable és el del professor Gonzalo Ruiz Zapatero (1985). La seva tesi doctoral, *Los campos de Urnas del NE de la Península Ibérica* (Universidad Complutense, Madrid), és essencial per a entendre la penetració de la cultura dels camps d'urnes. Aquest prehistoriador sistematitzà el fenomen dels camps d'urnes del nord-est peninsular, prenent com a base epistemològica el treball d'Almagro Gorbea. Una de les principals novetats aportades és la confecció d'un model explicatiu sobre la penetració dels grups incineradors, als que qualifica, en tot moment, de molt reduïts. En tractar del *Grupo de C.U. costero-catalán* (capítol cinquè) esmenta Can Roqueta:

De los alrededores de Sabadell se conocen varios yacimientos, el más importante de los cuales es la necrópolis de Can Roqueta. Los trabajos, realizados con pocas garantías científicas, descubrieron en cualquier caso nueve enterramientos alineados a 1 m. aproximadamente uno de otro y separados por losas verticales. Las urnas con sus correspondientes tapaderas troncocónicas se han perdido, excepto una y algunos fragmentos de otras. La urna conservada (ver fig.62, 3) bitroncocónica con borde convexo típico de las fases

antiguas de Can Missert y decoración de fajas de acanalados y hoyitos así como la presencia del meandro geométrico en alguno de los fragmentos podría indicar su contemporaneidad con la fase III de Can Missert (Ruiz Zapatero 1985, 207). Ruiz Zapatero torna a reproduir el dibuix de la ceràmica acanalada amb clotets (Ruiz Zapatero 1985, 209, fig.62, 3).

Un altre treball destacable, de la dècada dels anys vuitanta, és el de la professora M. Àngels Petit Mendizábal (1985). La seva tesi, *Contribución al estudio de la Edad del Bronce en Cataluña (comarcas del Moianès, Vallès Oriental, Vallès Occidental, Maresme, Barcelonès y Baix Llobregat)* (Universitat Autònoma de Barcelona), és interessant, doncs, introdueix certes modificacions als esquemes cronològics plantejats fins a la data. Unifica els períodes Can Missert I i II d'Almagro Gorbea en un de sol: Can Missert I, rebaixant, a més, la seva cronologia: 1000-900 ANE. A més a més, estableix dues fases més: Can Missert II (900-850 ANE) i Can Missert III (850-700 ANE). En tractar de les troballes del Vallès Occidental (capítol tercer) cita Can Roqueta:

Vallès Occidental. Sabadell. Can Roqueta. Situación (Lám. CCXLII, n° 144): en la sierra de la Salud, en concreto en el margen oriental del río Ripoll, fué hallada esta necrópolis de Campos de Urnas. Según la hoja n° 392 (Sabadell) del mapa a escala 1:50.000 del Instituto Geográfico y Catastral: Longitud Este: 5° 49', Latitud Norte: 41° 32' 20". Descripción del yacimiento (Lám. CXCIV, n° 1): son muy pocos los datos publicados sobre esta necrópolis. Sabemos que las 9 urnas exhumadas se hallaban distanciadas unas de otras 1 metro [...]. Estas se encontraban protegidas por losas hincadas y todas ellas se cubrían con platos-tapadera, que, según parece, se fragmentaron en la excavación. Excavaciones: fueron realizadas por P. Bosch i Gimpera (Petit, 1985, 1152-1153).

Can Roqueta (Sabadell, Vallès Occidental) (Lám. CCXLV, n° 68). Fueron recuperados nueve urnas distanciadas entre sí aproximadamente en un metro. Se encontraban protegidas por losas hincadas, formando una caja irregular en cuyo interior se disponían las urnas cubiertas siempre con platos-tapadera. Desconocemos cual fue el tamaño real de la necrópolis, la relación con probables lugares de habitación próximos y la cronología que abarca. Por el momento tenemos atestiguada una fase correspondiente al Bronce Final IIIa, evidenciada por el homogéneo conjunto de urnas –carecemos de vasos de ofrendas– evidenciado (Petit 1985, 2176-2177).

A tall de conclusió, i sobre la cronologia del jaciment, escriu: *(Lám. CCXLV, n° 68) poco podemos decir sobre la composición de la necrópolis, extensión, número aproximado de incineraciones y características de éstas, ya que, como hemos visto [...] se habla de 9 incineraciones conservadas de un modo incompleto. No se mencionan vasitos de ofrendas ni tampoco se han conservado restos que nos induzcan a pensar en su existencia. [...] las urnas se cubrían con platos-tapadera, estando protegidas con losas i separadas 1 metro aproximadamente unas de otras. [...] vemos como todas las piezas son contemporáneas y correspondientes al Bronce Final IIIA (alrededor del 900 a J.C. –urnas con hoyuelos, grecas–) (Petit 1985, 1158).*

Hi ha una nota a peu de pàgina, que també considerem apropiat reproduir: *(1) Bosch i Gimpera habla de la conservación de 2 o 3 vasos. Nosotros hemos hallado muchos más restos, correspondientes a un número indeterminado de urnas y platos-tapadera, que se acerca bastante a las 9 incineraciones localizadas. [...] falta la urna publicada en el "Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans" y que fué desmontada para ser reconstruida de nuevo en los talleres del Museo Arqueológico de Barcelona. Esta urna, desaparecida en la actualidad,*

tenía una decoración a base de hoyuelos impresos en hileras y bajo ellos grecas y guirnalda de acanalados (Lám. CXCIV, n° 3) (Petit 1985, 1158-1159).

Sobre el món funerari reporta el següent: [...] *no podemos aclarar por el momento cual fué la evolución, si es que la hubo, en las costumbres de carácter funerario. Mientras contamos con necrópolis que perduran a lo largo del Bronce Final III (Can Missert, Bòbila Roca) y constatamos como surgen nuevas (Can Roqueta), el vacío más completo se nos aparece en la fase final de nuestra Prehistoria (Petit 1985, 2193).*

La professora Petit estudia els materials conservats: *Paralelamente encontraremos una forma característica de cuerpo exageradamente globular y cuello troncocónico diferenciado (Lám. CCLXVI, n° 5. 24, 25 y 26). A esta fase corresponderá el gran momento de las decoraciones a base de acanalados horizontales, grecas y hoyuelos, que [...] corresponden a la fase Can Missert III de Almagro Gorbea, fechable en el Bronce Final IIIa, en la cual coincide con Guilaine. Hallamos ejemplares de este tipo en Can Missert (Terrassa, Vallès Occidental) y en Can Roqueta (Sabadell, Vallès Occidental) (Petit 1985, 1978). [...] en las necrópolis los vemos (formas troncocónicas –plats–) sirviendo de tapadera de las urnas, función que consideramos secundaria o de reaprovechamiento. Los encontramos en las necrópolis de Can Missert (Terrassa, Vallès Occidental), Can Roqueta (Sabadell, Vallès Occidental) [...] (Petit 1985, 1984). Petit inventaria dos-cents vuitanta-un fragments de ceràmica: quinze formes i dos-cents seixanta-sis fragments informes (Petit, 1985, 1157), a saber:*

- *Urna, reconstruida, de forma bitroncocónica con la carena redondeada. Tiene el borde acodado con el labio biselado internamente y apuntado. Le siguen unas paredes bitroncocónicas de las que apenas se diferencia un corto cuello. Tiene una decoración a base de 4 cenefas de 3-3-6-3 acanalados respectivamente y bajo la última grupos de 2 hoyuelos dispuestos horizontalmente. El fondo se ha perdido. Las superficies alisadas, especialmente la externa, son de color marrón. La pasta, marrón oscura, contiene desgrasante pequeño de cuarzo y mica (Lám. CXCL, n° 2).*
- *Parte superior y fondo de una urna probablemente bitroncocónica. Tiene el borde bien diferenciado recto-abierto, con el labio apuntado y biselado internamente. Le sigue un cuello del que solamente se conserva el inicio. El fondo es plano. Las superficies irregulares son de color gris amarronado [sic]. La pasta gris posee desgrasante mediano de cuarzo y mica. La superficie externa está alisada con impresiones digitales, que componen un motivo decorativo. La pared debió estar decorada con una hilera de hoyuelos y acanalados dispuestos horizontalmente (Lám. CXCL, n° 15).*
- *Fragmento de la pared de una urna, decorada externamente a base de una greca, de la que nace una guirnalda en la parte inferior, formada por 3 acanalados estrechos. Las superficies alisadas, especialmente la externa, son de color gris verdoso. La pasta gris, contiene desgrasante pequeño de mica y cuarzo (Lám. CXCL, n° 14).*
- *Fondo plano ligeramente convexo en su cara interna. La superficie externa irregular es de color marrón oscuro. La externa, bien alisada, es de igual color. La pasta marrón, posee abundante y pequeño desgrasante de mica y cuarzo (Lám. CXCL, n° 10).*
- *Tres fragmentos de un vaso de pared troncocónica e inicios de un fondo plano con resalte externo junto a la superficie de reposo. La superficie interna irregular es de color marrón. La externa bien alisada es marrón oscuro. La pasta, de igual tonalidad, posee desgrasante mediano de cuarzo y pequeño de mica, el cual aflora a la superficie externa (Lám. CXCL, n° 17).*

- *Fondo plano-cóncavo y resalte externo junto a superficie de reposo, que forma un inicio de pie diferenciado y anular. Las superficies alisadas son de color amarillento la externa y marrón la interna. La pasta, marrón negruzca, posee desgrasante pequeño de mica y mediano de cuarzo, el cual aflora a la superficie externa (Lám. CXCL, n° 9).*
- *Tres fragmentos de fondo plano con un ligero resalte junto a la superficie externa de reposo. Tiene un bisel interno. La superficie externa se halla alisada irregularmente y es de color marrón oscuro. La interna, bien alisada, es marrón. La pasta, del igual color que la superficie externa, contiene irregular y pequeño desgrasante de cuarzo y mica (Lám. CXCL, n° 11).*
- *Fragmento de fondo plano con un resalte junto a la superficie de reposo. La superficie externa de color amarillo se halla alisada. La interna, más irregular, es marrón oscuro. La pasta contiene gran desgrasante de cuarzo y es de color marrón (Lám. CXCL, n° 12).*
- *Fragmento de fondo plano. Las superficies alisadas son de color marrón la externa y gris la interna. La pasta anaranjada posee desgrasante pequeño y abundante de cuarzo y mica (Lám. CXCL, n° 13).*
- *Cuatro fragmentos de borde acodado perteneciente a una urna. El labio es apuntado y biselado internamente. La superficie espatulada es de color marrón agrisado. La interna alisada es de igual color. La pasta marrón contiene desgrasante pequeño de mica y cuarzo, el cual aflora a la superficie interna (Lám. CXCL, n° 4).*
- *Fragmento de borde entrante con el labio aplanado y biselado internamente. La superficie externa irregular es de color marrón. La interna alisada es de igual color. La pasta, gris, posee desgrasante pequeño de cuarzo y mica. Probablemente pertenece a un plato-tapadera (Lám. CXCL, n° 5).*
- *Dos fragmentos de borde recto [...] con el labio apuntado y biselado internamente. Las superficies están bien espatuladas, siendo de color gris. La pasta, de color marrón oscuro, posee desgrasante de mica y cuarzo. Probablemente pertenece a un plato-tapadera (Lám. CXCL, n° 6).*
- *Fragmento de borde recto-abierto con el labio apuntado y biselado internamente. Las superficies alisadas son de color gris verdoso. La pasta, de igual tonalidad, contiene desgrasante pequeño de mica y cuarzo. Probablemente pertenece a un plato-tapadera (Lám. CXCL, n° 7).*
- *Seis fragmentos de borde recto-abierto con el labio apuntado y biselado internamente. Unos 2 cm. bajo el borde, se observa una perforación circular de sección troncocónica. Las superficies de color marrón están, la externa mal alisada y la interna espatulada. La pasta grisácea posee desgrasante pequeño y abundante de cuarzo y mica. Probablemente pertenece a un plato-tapadera (Lám. CXCL, n° 8).*
- *Fragmento de borde exvasado con el labio apuntado y biselado [...]. Las superficies alisadas son de color marrón agrisado. La pasta beige posee desgrasante minúsculo de mica y cuarzo (Lám. CXCL, n° 16).*

Amb referència a la localització concreta de la necròpolis de Can Roqueta, cal esmentar la memòria científica dels companys Silvia Boquer, Luis Manuel González i Oriol Mercadal: *Memòria de l'excavació d'urgència al jaciment arqueològic de "Can Roqueta" (Sabadell, Vallès Occidental)* (1989):

Una circumstància, però, és d'imprescindible comentari al referir-nos a la necròpolis de Can Roqueta: [...] la seva localització exacta. L'única referència sobre aquest aspecte és l'indicat per Joan Vila i Cinca, al referir-se a una propietat de Joan Vivé i Argelaguet propera a la masia de Can Roqueta. Ens hem posat en contacte amb el senyor Fígols, del Departament d'Urbanisme de l'Ajuntament de Sabadell, i la informació que ens ha

pogut ser proporcionada fa referència a una propietat, cap als anys 1930, d'una senyora de nom Avelina Vivé i Argelaguet, que potser podria ser de la seva família. Aquest terreny, situat a l'exterior de la zona objecte de seguiment, s'indica en els plànols adjuntats (figs.6 i 7). Desconeixem la propietat concreta de Joan Vivé i Argelaguet malgrat haver intentat la seva localització. [...] i així establir un espai de màxim interès arqueològic en previsió de possibles actuacions futures que permetessin una recuperació de més restes en el cas que encara quedés "in situ" part de la necròpolis (Boquer/González/Mercadal 1989).

Per concloure, volem esmentar el treball del professor José Luis Maya (1949-2001): *¿Bronze final o Primera Edad del Hierro? La problemática en el marco de la Depresión Prelitoral* (1990), en el que fa esment de la necròpolis de Can Roqueta, situant-la cronoculturalment en el bronze final III: 900-800/750 ANE - 800/750-650 ANE. Aquest període seria equiparable a les fases III i IV de Can Missert (Maya 1990). Sobre la necròpolis de Sabadell escriu el següent:

Las necrópolis siguen las pautas marcadas en la fase anterior, incluso con la pervivencia de alguna de las más conocidas, como Can Missert. De estas fechas data Can Roqueta (Sabadell), que se manifiesta como el clásico campo de urnas con hoyos en los que se deposita la vasija cineraria, protegida por losas hincadas que forman una especie de cista, como las del Segre, cubierta por una tapadera de cerámica (Maya 1990, 34).

Aquest és el coneixement que teníem de la necròpolis de Can Roqueta l'any 1999, recollint tot el que s'ha dit: un lloc funerari, constituït per nou tombes senzilles d'incineració, localitzat entre el torrent de Can Llobateres i el camí de la Salut o de Ripollat a Castellar del Vallès, proper al mas de Can Piteu, pertanyent a la cultura dels camps d'urnes i situat cronoculturalment en el bronze final III: 900-800/750 ANE - 800/750-650 ANE (període equiparable a les fases III i IV de Can Missert). Es tracta del característic camp d'urnes, amb tombes excavades al subsol en les què es dipositaria el vas funerari, protegit per lloses clavades formant una mena de caixa o *cista* i cobert per una tapadora de ceràmica. L'aixovar estaria compost per dos únics vasos: el contenidor de les restes cremades –cendres i ossos– i la tapadora. No es constatà l'existència d'ofrenes de caire votiu: vasos, fauna, metalls, etc. Els contenidors funeraris són els característics del període, es tracta de vasos de perfil en *essa*, amb la carena arrodonida, base plana, coll diferenciat o lleugerament destacat i vora de *colze* –convexa–. La decoració d'aquests atuells és acanalada: meandres geomètrics, sanefes, garlandes i clotets. Les tapadores són troncocòniques, no decorades. En darrera instància, el redescobriments d'aquesta necròpolis –Can Roqueta– ens ha permès ampliar i, en gran mesura, matisar el coneixement acumulat en els darrers vuitanta anys; un coneixement obtingut a partir d'unes dades escadusseres i poc precises.

En aquest context es dugué a terme el control sistemàtic dels rebaixos de la construcció de l'EDAR Sabadell -riu Ripoll. El seguiment arqueològic va ser efectuat per Miquel Martí, Roser Pou i Jaume Díaz, entre els mesos de febrer i abril de 1999. L'empresa adjudicatària de l'obra, Fomento de Construcciones y Contratas S.A. (F.C.C.), després d'haver efectuat alguns sondeigs sense control arqueològic, facilità el control dels rebaixos del substrat vegetal de l'àrea afectada per la construcció de l'esmentat EDAR. Els rebaixos foren efectuats per l'empresa Servial SL. De manera paral·lela, un equip de l'Institut Català de Paleontologia Miquel Crusafont (anteriorment Institut de Paleontologia Miquel Crusafont) dugué a terme el control sistemàtic dels rebaixos dels nivells miocènics, susceptibles de contenir restes paleontològiques (Martí 2007).

CAPÍTOL 6

L'EXCAVACIÓ DE LA NECRÒPOLIS DE CAN PITEU-CAN ROQUETA. 1999-2000

1. Motivacions i afectació. L'EDAR Sabadell - riu Ripoll (figs.37, 38 i 39)

El projecte de construcció d'una estació depuradora d'aigües residuals (EDAR Sabadell - riu Ripoll) a Sabadell, promogut per l'Agència Catalana de l'Aigua (Generalitat de Catalunya. Departament de Medi Ambient) i adjudicat a l'empresa constructora Fomento de Construcciones y Contratas S.A. (F.C.C.) motivà l'elaboració, per part del Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya, d'un projecte d'intervenció arqueològica que incloïa el seguiment dels rebaixos dels terrenys afectats i l'excavació de les restes aparegudes. L'estació depuradora d'aigües residuals de Sabadell - riu Ripoll està ubicada al marge esquerra del torrent de Can Llobateres, dins del polígon industrial de Can Roqueta, al terme municipal de Sabadell. Aquesta planta tracta les aigües residuals generades per la conca del riu Ripoll. Dona servei a una població de 235.850 habitants equivalents (2002). La seva superfície és de cinc hectàrees. Les aigües són interceptades i transportades per una xarxa de col·lectors fins a les estacions de bombament de Sant Oleguer, El Pobrenou i Can Roqueta, on reben un primer tractament per filtrar els residus sòlids. Posteriorment, l'aigua és impulsada a l'EDAR Sabadell - riu Ripoll. La planta es va inaugurar el mes de març de 2002. Els treballs d'aplanament i construcció començaren l'any 1999. L'estació consta d'un tractament primari i d'un tractament biològic de l'aigua per a un cabal de 30.000 m³/dia amb opció de tractament físic i químic. També disposa d'una digestió anaeròbica dels fangs. Les aigües residuals que arriben a la planta es depuren per mitjà d'un procés basat en les etapes següents: pretractament, tractament físic i/o químic (opcional), decantació primària, tractament biològic amb reducció de nutrients i decantació secundària. El reactor biològic està dissenyat per admetre diferents configuracions de procés en funció de les necessitats. Els fangs resultants del procés de depuració de les aigües residuals són tractats en un procés de digestió anaeròbia per reduir el seu volum i, posteriorment, en un procés de deshidratació per reaprofitar-lo com adob. El procés és el següent: espessiment diferencial dels fangs primaris i secundaris, digestió anaeròbia dels fangs mixtos, centrifugat i emmagatzematge en sitges. D'altra banda, el gas produït en el procés de digestió és aprofitat per escalfar el fang i generar energia elèctrica amb dos generadors de 320 kW de potència cadascun. Tots els recintes coberts de la planta estan dotats d'un sistema de renovació i tractament de l'aire mitjançant un procés d'oxidació amb ozó. L'EDAR Sabadell - riu Ripoll és una infraestructura important¹³². Forma part del sistema de sanejament de la conca del Besòs, integrat per 288 km de col·lectors, 14 estacions de bombament, 3 instal·lacions de post tractament de fangs, 2 emissaris submarins i 22 depuradores en funcionament. L'EDAR del riu Ripoll consta de 2 digestors anaeròbics (més un projectat, no construït), 3 decantadors primaris (més un projectat, no construït), 3 reactors primaris (més un projectat, no construït) i 3 decantadors secundaris (més un projectat, no construït). El jaciment localitzat per l'arqueòleg Miquel Martí i Rosell quedava afectat, parcialment, per la construcció d'un dels decantadors primaris i per un decantador projectat, no construït.

¹³² No hi ha dubte que l'estació depuradora de Sabadell - Ripoll constituïa i constitueix una infraestructura important per al Departament de Medi Ambient de la Generalitat de Catalunya. Una planta de tractament d'aigües residuals destinada a millorar i implementar el sistema de sanejament de la conca del Besòs i de la xarxa d'equipaments mediambientals que l'Agència Catalana de l'Aigua té arreu de Catalunya. Amb l'EDAR de Sabadell - riu Ripoll ja són més de 500 les depuradores que estan en funcionament a Catalunya, amb una capacitat de tractament de més de 2.196.621 m³ d'aigua al dia (2002).

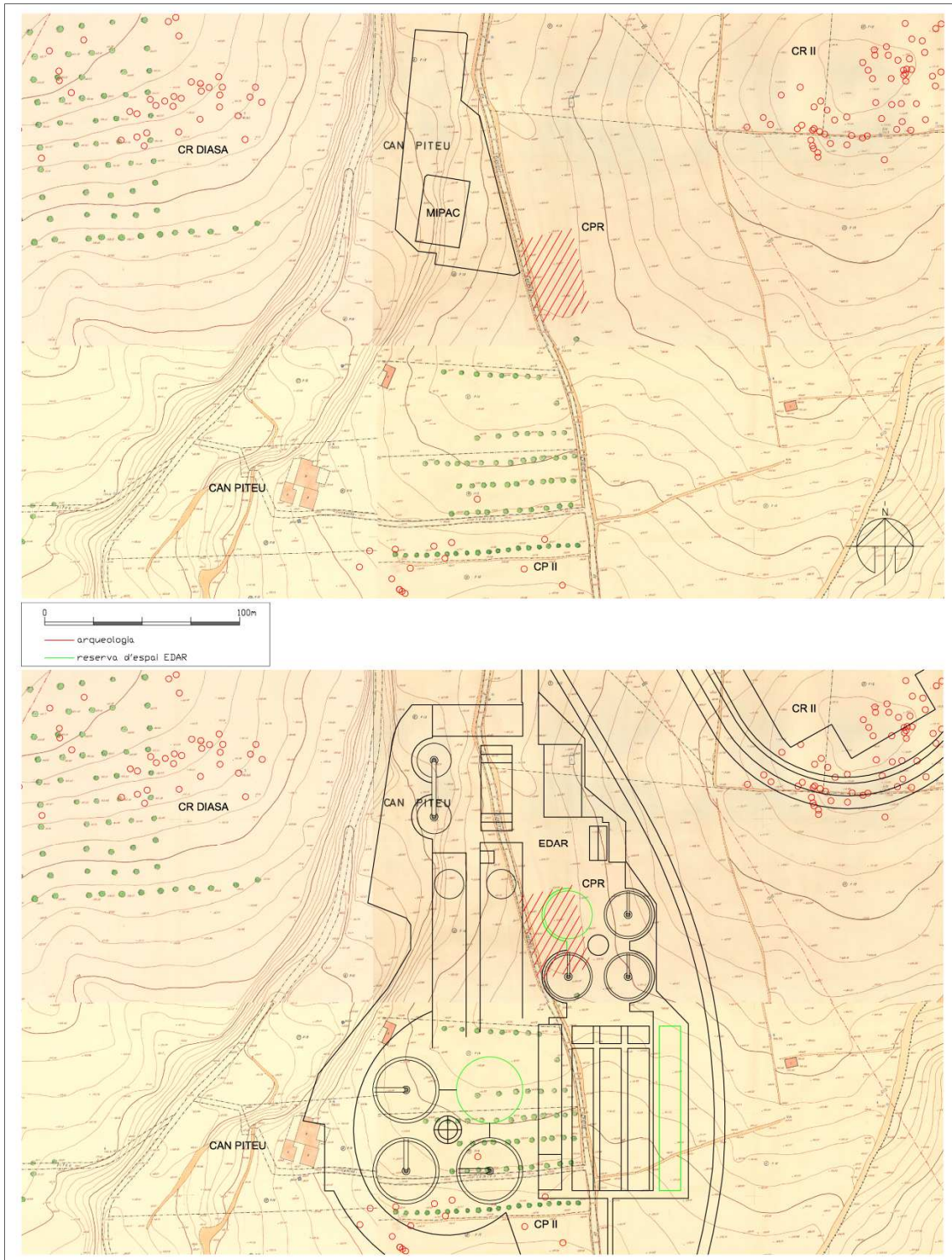

Fig.37.- Afectació de la necròpolis de Can Piteu-Can Roqueta: MIPAC i EDAR Sabadell - riu Ripoll. Elaboració pròpia a partir del Mapa Topogràfic Parcel·lari de Sabadell (Llonch/Moreno 1963).

El projecte de construcció de l'EDAR Sabadell - riu Ripoll, dissenyat per la Junta de Sanejament (actualment Agència Catalana de l'Aigua)¹³³, afectava parcialment el jaciment de Can Roqueta. En concret, un sector de

¹³³ L'Agència Catalana de l'Aigua, adscrita al Departament de Territori i Sostenibilitat de la Generalitat de Catalunya, va sorgir de la fusió de la Junta de Sanejament i la Junta d'Aigües, com a l'empresa pública

cinc hectàrees situat al marge esquerra del torrent de Can Llobateres, dins del polígon industrial de Can Roqueta, a tocar de la masia de Can Piteu. La Direcció General del Patrimoni Cultural va condicionar el projecte de construcció de l'EDAR al control paleontològic i arqueològic de tots els moviments de terres i a l'excavació d'urgència de les troballes paleontològiques i arqueològiques.

L'àrea objecte d'aquest control arqueològic i paleontològic presentava les següents coordenades:

Punt 1. X=427922.267, Y=4598386.066

Punt 2. X=428109.833, Y=4598386.065

Punt 3. X=428109.834, Y=4598529.908

Punt 4. X=428047.010, Y=4598695.392

Punt 5. X=427969.575, Y=4598695.393

Punt 6. X=427922.268, Y=4598463.362

Així doncs, entre els mesos de febrer i abril de l'any 1999 l'arqueòleg Miquel Martí i Rosell realitzà el control arqueològic sistemàtic dels rebaixos destinats a la construcció de l'esmentada infraestructura. No cal dir que els resultats foren positius i científicament excepcionals:

- Jaciment de Can Piteu II: UTM 31N ETRS89: X=427991.625, Y=4598413.781
- Jaciment de Can Piteu - Can Roqueta: UTM 31N ETRS89: X=428047.791, Y=44598587.445

2. Intervencions arqueològiques

La intervenció arqueològica al jaciment de Can Piteu - Can Roqueta s'executà en tres fases. La primera fase començà el 19 d'abril de 1999 i finalitzà el 8 d'octubre de 1999. L'equip estava integrat per dos directors (Xavier Carlús Martín i Carmen Lara Astiz), vint-i-un arqueòlegs, quatre restauradors de camp de l'empresa ÀBAC Conservació Restauració, SCP i dos auxiliars de camp de l'empresa Arqueociència, SCSL. La segona fase començà el 19 d'octubre de 1999 i finalitzà el 17 de desembre de 1999. L'equip estava integrat per dos directors (Xavier Carlús Martín i Carmen Lara Astiz), tretze arqueòlegs, tres restauradors de l'empresa ÀBAC Conservació Restauració, SCP i tres auxiliars de camp de l'empresa Arqueociència, SCSL. En aquesta segona fase l'equip comptà amb la col·laboració de la Dra. Rosa Maria Albert, encarregada del tractament i garbellat del sediment procedent de les tombes. La darrera fase començà l'11 de gener de 2000 i finalitzà el 28 de gener. L'equip estava integrat per dos directors (Xavier Carlús Martín i Carmen Lara Astiz), sis arqueòlegs, un restaurador de l'empresa ÀBAC Conservació Restauració, SCP i un auxiliar de l'empresa Arqueociència, SCSL.

La intervenció fou coordinada per Araceli Martín Colliga, arqueòloga territorial del Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya. La Junta de Sanejament, organisme autònom de caràcter administratiu adscrit al Departament de Política Territorial i Obres Públiques de la Generalitat de Catalunya, finançà el seguiment i l'excavació arqueològica. El projecte d'excavació va rebre el suport logístic del Museu d'Història de Sabadell.

encarregada de planificar i gestionar el cicle integral de l'aigua de Catalunya. El 14 de gener de l'any 2000 es va celebrar el primer consell d'administració de l'ACA. Tot i que legislativament aquesta empresa pública fou creada el 31 de desembre de l'any 1998 a través de la Llei 25/1998, podem considerar que la seva activitat es troba ja plenament consolidada amb la primera sessió del seu principal òrgan de govern.

Fig.38.- Construcció de l'EDAR Sabadell - riu Ripoll (1999-2000). Des de Can Roqueta II. Crèdits: Equip CR-II.

Fig.39.- Construcció de l'EDAR Sabadell - riu Ripoll (1999-2000). Des de Can Roqueta II. Crèdits: Equip CR-II.

Amb referència als objectius de l'excavació arqueològica, primerament convé subratllar que es tractava d'una *intervenció d'urgència* motivada per la construcció d'una estació depuradora d'aigües residuals. Davant la imminent urbanització del sector, l'objectiu prioritari fou el salvament dels materials i de les dades que, a

priori, oferia el lloc arqueològic. No obstant això, en cap moment es plantejà la preservació i/o reserva de cap sector del jaciment, afectat o no afectat per les obres, ni de cap estructura arqueològica. Per aquest motiu, la nostra missió va ser excavar i documentar, amb la màxima solvència i en el menor temps possible, les estructures i els indicis documentats en el transcurs de la prospecció prèvia. Amb referència a la prospecció mecànica, cal recordar els objectius assolits: en primer lloc, es va delimitar el jaciment, i en segon lloc, es van identificar dues-centes estructures arqueològiques –tombes d'incineració del bronze final i de la primera edat del ferro—. També convé destacar que l'excavació va multiplicar per sis el nombre d'estructures localitzades durant el control dels rebaixos. En aquest sentit, cal dir que la intervenció de la primavera del '99 va continuar amb la tasca prospectiva endegada, amb mitjans mecànics, durant els mesos de febrer - abril de 1999; tanmateix, aquesta nova prospecció es va realitzar amb mitjans menys agressius, manualment.

Tot i el caràcter urgent de la intervenció, tant el Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya com la direcció de l'excavació, vàrem intentar orientar la recerca vers uns objectius considerats imprescindibles per a l'òptima comprensió d'un jaciment de les característiques de Can Piteu - Can Roqueta. Aquests objectius de caire imprescindible són els següents:

- Delimitació i estudi morfològic de les estructures documentades.
- Documentació acurada dels dipòsits funeraris.
- Documentació acurada dels rebliments.
- Reconstrucció i interpretació dels *fets arqueològics* identificats.
- Organització espacial dels dipòsits funeraris.
- Distribució espacial de les tombes.
- Organització de la necròpolis.
- Identificació de fases cronoculturals.
- Documentació de la seqüència cronològica.
- Documentació dels artefactes recuperats.
- Obtenció de dades paleoeconòmiques.
- Obtenció de dades paleoecològiques.
- Registre topogràfic.

L'excavació dels vasos funeraris no formava part dels objectius plantejats, no obstant això, destinàrem temps i recursos humans a l'assaig i experimentació del sistema d'excavació que, en un futur i en millors condicions, havia de servir per a excavar-los. Així doncs, s'excavà un parell de contenidors de la primera edat del ferro...; l'assaig va permetre observar el seu contingut: artefactual i sedimentològic, i obtenir informació valuosa sobre els processos postdeposicionals que intervenen en la clausura de les sepultures. També vàrem obtenir dades tafonòmiques sobre els artefactes continguts i les restes humanes dipositades. Comptat i debatut, l'experiència va permetre valorar les dificultats i especificitats de l'excavació dels contenidors exhumats. En aquest sentit, cal fer una especial referència a l'excavació dels contenidors funeraris de la necròpolis del Pla de la Bruguera - Centre de Distribució SONY; valorem molt positivament els consells oferts per la direcció de l'esmentat jaciment; així doncs, voldríem expressar la nostra gratitud als doctors Xavier Clop i Josep Miquel Faura, per la seva desinteressada col·laboració.

Donat que el projecte arqueològic no contemplava l'excavació immediata dels vasos funeraris, s'implementà un procediment d'extracció del material, ja assajat en altres ocasions (Clop *et al.* 1998, 14-15), que garantia la conservació del mateix. L'excavació de les estructures incloïa el registre metòdic de les dades i dels artefactes, i la recuperació dels diferents objectes amb la realització, quan era necessari, d'una primera intervenció de consolidació *in situ*, a càrrec de restauradors professionals, de l'empresa ÀBAC Conservació i Restauració, SCP. Amb referència a la conservació del material ceràmic, les tasques desenvolupades són les següents:

- Consolidació. Aquest procediment radica fonamentalment en l'aplicació d'un producte adhesiu a un objecte determinat, el qual ha perdut la seva resistència estructural, amb la finalitat de reforçar-lo i facilitar la seva manipulació i/o extracció, sense que es posi en perill la seva integritat. En el cas que ens ocupa, l'estat de conservació de les ceràmiques aconsellava una consolidació preventiva, prèvia a l'extracció. Se simultaniejava l'excavació i la consolidació dels objectes. Amb caràcter general, només s'han consolidat els materials que realment ho requerien... Com a consolidant s'ha emprat una *resina acrílica*, totalment reversible, aplicada mitjançant injeccions localitzades.
- Engassat. Un cop consolidat el material es documentava arqueològicament; aleshores, es procedia a engassar l'objecte. Aquest procediment garantia una extracció segura i controlada del material. Val la pena dir que els objectes van ser engassats en la seva totalitat, utilitzant un *adhesiu nitrocel·lulòsic* dissolt en *acetona*. Abans de procedir a engassar l'objecte, es procedia a la neteja química de la seva superfície, mitjançant aigua destil·lada, alcohol o acetona, en aquest ordre.
- Extracció.
- Embalatge. Un embalatge adequat, és fonamental per a garantir la seguretat del trasllat del material al magatzem - laboratori. Es tracta de proporcionar una protecció adequada als objectes recuperats, a tres nivells: físic, químic i biològic, per aquest motiu, s'empraren suports adequats, que pretenien minimitzar l'impacte de les condicions mediambientals actuals i la manipulació directa dels objectes. Els vasos, degudament consolidats i engassats, van ser introduïts en caixes de cartró, reforçades amb una *escuma inert* i de *pH neutre*, que pretenia donar suport i, alhora, acomboiar els objectes. Cada embalum va ser degudament identificat i etiquetat.
- Trasllat.
- Dipòsit. El material ceràmic va ser dipositat en el magatzem del Museu d'Història de Sabadell.

Amb referència a la conservació dels metalls, les tasques desenvolupades durant el procés d'excavació han estat les següents:

- Consolidació preventiva.
- Engassat. Només s'han engassat els materials que realment ho requerien, principalment els ferros; molts dels quals es trobaven en un estat avançat de *mineralització*, on el *nucli metàl·lic* era escàs i/o mínim. En aquest cas, l'equip de restauració emprà un *adhesiu nitrocel·lulòsic* dissolt en *acetona*; l'ús d'aquest dissolvent està justificat, doncs, garanteix un assecatge ràpid de l'apòsit aplicat. Els bronzes no van requerir, pràcticament, l'aplicació d'aquest procediment.
- Extracció. Ocasionalment en bloc, junt amb el sediment.
- Embalatge. Cadascun dels objectes metàl·lics va ser embalat individualment, en un suport de *plàstic inert* i de *pH neutre* fabricat especialment per a cada element. Cada peça metàl·lica va ser dipositada

dins d'una bossa de *polietilè*, perforada, amb la finalitat que la peça perdés la humitat paulatinament –sense precipitació–. Cada objecte va ser degudament identificat i etiquetat, seguint les indicacions de l'arqueòleg responsable de l'excavació. Cal tornar a dir que els objectes metàl·lics requereixen un assecatge lent; cal evitar la presència d'humitat. Els objectes van ser emmagatzemats dins de caixes de plàstic hermètiques. Per tal d'absorbir la humitat mediambiental es van afegir unes bosses amb grànuls de *diòxid de silici*, Si(OH)_4 , comunament conegut com a *gel de sílice*. En cap cas s'han barrejat els metalls. El *gel de sílice* va ser preparat per a mantenir una humitat relativa del 30%; esdevé un producte molt eficaç, ja que absorbeix la humitat precisa de l'atmosfera on es confina el material.

- Trasllat.
- Dipòsit. En primera instància, els objectes metàl·lics van ser dipositats, degudament embalats, en el magatzem - laboratori del Museu d'Història de Sabadell. Posteriorment, van ser traslladats al Centre de Restauració de Béns Mobles de Catalunya, amb el propòsit de completar el procés de conservació iniciat per l'empresa ÀBAC, Conservació i Restauració, SCP.

La restauració dels vasos funeraris tampoc formava part dels objectius plantejats *a priori*, no obstant això, es destinà temps i recursos humans a l'assaig i experimentació del sistema de *consolidació post excavació*. Va ser implementat un sistema de consolidació economitador i restrictiu, que només afectava una part de l'ítem ceràmic, aquella que ofería un major nivell d'informació: tipològic i estètic. Aquest procés marc –experimental– va ser aplicat, posteriorment, amb cert èxit. El procediment és el següent:

- Neteja mecànica. Neteja superficial de les restes terroses.
- Neteja química. Eliminació de les restes més incrustades o adherides, amb alcohol i aigua destil·lada.
- Neteja química de les concrecions calcàries. Aplicació específica d'*àcid clorhídric*. Neutralització de l'àcid amb aigua destil·lada. Assecat de la ceràmica.
- Enganxat. Mitjançant *adhesiu nitrocel·lulòsic*.

Simultàniament, l'empresa ÀBAC, Conservació i Restauració, SCP va realitzar un *motlle* de l'E-763, estructura singular del neolític final que, ara, interpretem com a dispositiu de combustió –llar–. La realització del motlle va ser finançat per l'Ajuntament de Sabadell - Museu d'Història de Sabadell (MHS). En l'actualitat, aquesta peça es localitza en el magatzem del museu.

3. Metodologia i procediments

Per començar, és necessari explicar succintament com va anar el seguiment dels rebaixos del lloc afectat per la construcció de l'EDAR Sabadell - riu Ripoll. Cal recordar que aquesta infraestructura és propietat de l'ACA (Agència Catalana de l'Aigua), antiga Junta de Sanejament del Dept. de Medi Ambient de la Generalitat de Catalunya. L'arqueòleg Miquel Martí Rosell va ser l'encarregat de coordinar el control arqueològic d'aquests rebaixos. A més a més, van participar els arqueòlegs tècnics Jaume Díaz i Roser Pou. L'empresa constructora Fomento de Construcciones y Contratas S.A. (FCC), després d'haver realitzat alguns sondeigs geològics sense seguiment, va facilitar el control arqueològic dels rebaixos del substrat vegetal del lloc afectat per l'EDAR. El seguiment va ser realitzat entre els dies 11 de febrer i trenta de maig de 1999. Amb aquesta finalitat, van ser emprades una màquina excavadora i una màquina excavadora giratòria, amb cassó de netejà, de l'empresa

SERVIAL Obres i Serveis SL. Les restes localitzades van ser senyalitzades adequadament i topografiades per membres del Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya. A més, les estructures van ser numerades i es van recuperar materials, que posteriorment van ser reintegrats en el seu context. L'aixecament topogràfic de les troballes localitzades fou realitzat mitjançant un teodolit electrònic / estació total. S'emprà el sistema de coordenades particular de l'obra. Amb tot plegat, el seguiment arqueològic va permetre identificar dues-centes estructures, interpretades, *a priori*, com a tombes d'incineració prehistòriques.

L'excavació d'un jaciment com el de Can Piteu - Can Roquera presenta la seva complexitat. En primer lloc, és impossible, a partir de la prospecció mecànica, determinar el nombre d'estructures existent, en segon lloc, la pròpia tipologia del jaciment –camp d'urnes– condiciona la metodologia d'excavació, i, en tercer lloc, el tipus d'actuació proposat des de l'administració –intervenció arqueològica urgent– determina la planificació dels treballs arqueològics. Convé subratllar que l'excavació fou realitzada per arqueòlegs tècnics autònoms, sense la interposició de cap empresa d'arqueologia, i sota l'auspici del Servei d'Arqueologia del Dept. de Cultura de la Generalitat de Catalunya.

L'excavació suposa sempre la *destrucció controlada* del patrimoni arqueològic. L'acció d'excavar és una *acció destructiva*, que ha de ser controlada mitjançant l'aplicació d'una bona metodologia. L'entitat excavada ha de ser registrada adequadament, mitjançant un mètode normalitzat. En el cas que ens ateny, el mètode emprat és una aplicació del sistema Harris - Carandini. Convé subratllar que aquesta metodologia de registre, implementada pels arqueòlegs Andrea Carandini i E.C. Harris (Carandini 1997; Harris 1991), ha estat adoptada per la major part de la comunitat científica, adaptant-la a les característiques de cada excavació. Com a sistema de documentació assumeix una sèrie de pressupostos teòrics i metodològics que fan que es pugui parlar d'un veritable mètode d'excavació. Els elements més destacats d'aquest procediment són:

- Excavació del jaciment per nivells arqueològics.
- Desenvolupament del concepte d'unitat estratigràfica (UE) com a element d'anàlisi i registre.
- Sistematització del registre i documentació de la informació.

Les lleis fonamentals de l'estratigrafia arqueològica que empra aquest mètode són les que segueixen:

- Llei de superposició.
- Llei de l'horitzontalitat original.
- Llei de la continuïtat original.
- Llei de la successió estratigràfica.

Cal tornar a dir que hem adaptat aquest mètode de documentació a les característiques del jaciment i a les condicions de l'actuació arqueològica proposada des de l'administració. És important recordar que es tracta d'una *excavació arqueològica urgent*, amb tot el que comporta la realització d'intervencions arqueològiques sota aquest epígraf. Cal fer esment específic dels conceptes i procediments que s'han modificat:

En primer lloc, s'ha desestimat usar el concepte d'unitat estratigràfica (UE). En el seu lloc s'ha emprat el mot capa. Una capa o estrat és la unitat estratigràfica més petita, és a dir, una capa arqueològica és la divisió més petita d'un sistema arqueològic. La capa presenta unes superfícies de divisió ben delimitades, que separen

els estrats del damunt i de sota. A banda d'això, l'estrat presenta un volum i una massa. Equival a un dipòsit de formació antròpica o natural.

En segon lloc, s'ha desestimat usar el concepte *interestrat* (superfície de contacte entre estrats en el mètode Harris). S'ha substituït un altre concepte, el de *grup estratigràfic*. Aquest concepte, aportat per altres autors, es defineix com un conjunt d'unitats estratigràfiques agrupades en una etiqueta. S'ha emprat el concepte *estructura* en comptes de *grup estratigràfic* (GE). Una estructura seria, segons el *Diccionari de la llengua catalana* de l'Institut d'Estudis Catalans, l'arranjament de les parts, dels òrgans o de les partícules d'una substància, d'un cos o d'una construcció. Segons el *Diccionari d'arqueologia* del *TERMCAT, Centre de Terminologia*, una estructura arqueològica és un element construït o excavat al subsol. Es tracta, doncs, de la divisió d'un tot, d'un sistema arqueològic –ocupació–, que agrupa un conjunt d'accions culturals i/o naturals –unitats o capes estratigràfiques–.

El sistema de registre emprat és semblant al que proposen Andrea Carandini i Edward C. Harris, amb algunes modificacions. Les estructures arqueològiques han estat numerades de l'1 al ∞, independentment de la *sigla* o numeració atorgada durant el control arqueològic; s'han correlacionat els codis d'identificació. Les capes o unitats estratigràfiques han estat registrades, per ordre cronològic invers, dins de cada estructura –fet–. La seva numeració va de l'1 al ∞. El material exhumat duu la següent sigla:

- Codi del jaciment: CPR.
- Codi de l'estructura.
- Codi de la capa.
- Número de coordinat i/o inventari.

Amb la finalitat de documentar i situar espacialment les estructures i els artefactes s'establí una quadrícula sobre la superfície conservada del jaciment, de 0.2432 ha. Aquesta quadrícula fou instal·lada pels topògrafs del Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya. A banda d'això, es van instal·lar una sèrie de punts o *bases topogràfiques* de referència, amb la finalitat de possibilitar l'aixecament topogràfic de les troballes. La situació d'aquestes bases es féu coincidir amb els extrems de la *graella*. S'emprà el sistema de coordenades relatives de l'obra. La seva conversió al sistema «*Universal Transverse Mercator*» es va fer posteriorment, un cop finalitzada l'excavació, emprant el sistema geodèsic ED50, fus 31, hemisferi N (convertit posteriorment al ETRS89, fus 31, hemisferi N). La quadrícula general va ser subdividida en sectors de 128 m² (8 x 16 m); s'establiren divuit sectors, designats amb números aràbics i la lletra A (1A, 2A, 3A, 4A,...). Cada sector va ser subdividit alhora en subsectors de 32 m² (4 x 8 m), designats amb números aràbics (1 a 4): 1A1, 1A2, 1A3 i 1A4.

Paral·lelament, s'implementà un *sistema cartesià* o sistema de referència, amb la finalitat de documentar les troballes i situar les estructures. Les *coordenades cartesianes* o coordenades rectangulars, que defineixen un sistema cartesià, són un tipus de *coordenades ortogonals* emprades en *espais euclidians*, que permeten la representació gràfica d'una relació matemàtica o d'una posició geogràfica. Aquesta mena de coordenades s'empen, per exemple, per a definir un sistema de referència respecte a un, dos o tres eixos, perpendiculars entre si, que es tallen en un punt denominat *origen de coordenades*. En el cas del sistema implementat a Can Piteu, l'origen de coordenades se situà en l'angle sud-oest, essent el seu valor relatiu (0,0) o (1058,1100). En

el pla horitzontal, les coordenades cartesianes es denominen abscisses (x) i ordenades (y). Aquest sistema va ser emprat per situar les estructures: punt geomètric de l'estructura, i claus nord i sud de l'eix d'ordenades o de secció de cada estructura i per situar les TA. Amb la finalitat de facilitar la presa de dades es van establir subestacions topogràfiques, en les interseccions dels sectors. Així doncs, utilitzant un únic eix, el d'abscisses o el d'ordenades, i dues estacions topogràfiques, es podia situar, mitjançant *triangulació*, el punt desitjat. Aquest sistema va substituir, amb escreix, la manca d'un teodolit electrònic o d'una estació total. Les cotes (z) són absolutes. Convé subratllar que l'ús d'una estació total ens hagués facilitat la feina topogràfica; per calcular coordenades i triangular punts s'emprà una computadora personal CASIO FX-880P amb un programa de micro topografia (Py *et al.* 1991, 22). Aquest programa permet obtenir la coordenada d'un punt determinat a partir de dos punts coneguts, en aquest sentit, es va seguir la proposta topogràfica de J.B. López (1991). El programa "*Cote P*" empra com a llenguatge de programació el BASIC estàndard, que resulta més fàcil d'emprar que altres llenguatges de programació, així doncs, el fa més adequat per al nostre pròsit. D'altra banda, l'escriptura dels programes és també més fàcil, degut a que la creació, edició i execució es efectuada mitjançant la interacció directa amb la mateixa computadora.

Amb aquest procediment es van situar les estructures; amb aquesta finalitat es van prendre tres punts:

- Centre geomètric de l'estructura.
- Punt N de l'eix de secció.
- Punt S de l'eix de secció.

L'eix de secció ens va permetre dibuixar l'estructura i situar el material arqueològic. El registre dels artefactes recuperats s'ha realitzat mitjançant un protocol específic: *Inventari de Camp*. Aquest inventari consigna les següents dades:

- **Número de l'estructura.**
- **Cronologia estimada de l'estructura:**
 - PI – Prehistòria indeterminada
 - N – Neolític
 - BF – Bronze Final
 - BF-F – Bronze Final - Ferro
 - F – Primera edat del ferro
- **Cronologia estimada de l'ítem:**
 - PI – Prehistòria indeterminada
 - N – Neolític
 - BF – Bronze Final
 - BF-F – Bronze Final - Ferro
 - F – Primera edat del ferro
- **Tipus d'estructura.** Cubeta / Dipòsit / Empedrat / Estructura anul·lada / Estructura combustió / Estructura ritual / Forat de pal / Fossa / Indeterminada / Retall / TA – Troballa aïllada / TA rasa de vinya / Tomba senzilla / Tomba composta – Tomba tipus sitja
- **Número d'ítem.** La numeració és correlativa de l'1 al ∞.
- **Ceràmica ?.** Sigla atorgada a cada individu ceràmic: A, B, C,...

- **Capa o unitat estratigràfica.** La numeració és correlativa de l'1 al ∞.
- **Coordenada X.** Coordenada relativa respecte a l'eix de secció: núm. positiu si a l'est - núm. negatiu si a l'oest.
- **Coordenada Y.** Coordenada relativa respecte a l'eix de secció. El punt 0 sempre al N.
- **Cota superior (Z sup).** Altura de l'objecte respecte al nivell del mar, expressada en metres.
- **Cota inferior (Z inf).** Altura de l'objecte respecte al nivell del mar, expressada en metres.
- **Orientació.** Segons els punts cardinals: NE-SW...
- **Inclinació.** Segons els punts cardinal: N...
- **Posició.** Capgirat / Horitzontal / Inclinat / Vertical
- **Matèria.** *Arbutus unedo* / Argila cuita / Argila mostra / Bimetàl·lic / Bronze / Calcària / Carbó / Carbó no determinat / Carbó no estudiat / Carbonat / Carbonat/Calcària / Ceràmica / Ceràmica a torn / Conglomerat / *Erica sp* / Esquist / Ferro / Ferro/Fusta / Fusta / Granit / Gres / Jaspi / *Leguminosae* / Lític indeterminat / Malacologia marina / Malacologia terrestre / Marga / Metamòrfica / Microconglomerat / Microfauna / Orgànic / Os fauna / Os humà / Os indeterminat / Pasta de vidre / Pissarra / Quars / Quarsita / *Quercus ilex-coccifera* / *Quercus sp* / *Quercus sp caducifoli* / *Quercus sp escleròfil* / *Rhamnus-Phillyrea* / Sediment / Sílex / Sorrenca / *Ulmus sp*
- **Objecte.** Agulla / Anella / Anella ? / Anella/Baula / *Anurs* / Aplic / Arracada / Ast / Bloc / Botó / Botó més gafet / Bou / Braçalet / Cadena / *Capreol* / Carbó / Cargol / Cavall ? / *Cervus* / Cinta / Closca / Conjunt d'anelles / Conjunt de botons / Conjunt de braçalets / Contenedor de vas cinerari / Contenedor de vas d'ofrena / Dena / Destral / Destral ? / Èquid / Escòria / Esfera / Espàtula / Espiral / Falca / Fíbula / Fíbula ? / Fitxa / Fusaiola / Gafet / Gafet ? / Ganivet / Gratador / Guarniment cavall / Indústria lítica / Llabor / Llosa de protecció / Manyoc de metalls / Massa fosa / Metall indeterminat / Molí / Morter / Navalla / No determinat / No determinat g / No determinat p / Ornament / Ovicaprí / Pedestal / Pedra d'esmolar / Penjoll / Percussor / Petxina / Pines / Plat / Plat cinerari / Porc / Punta de sageta / Rebló / *Simpulum* / Sivella de cinturó / Sivella de cinturó ? / Tapadora / Tapadora plana / Tija / Torques / Urna cinerària / VAE – Vas aliè a l'estructura / Valva / Vas indeterminat / Vas d'ofrena / VAT – Vas aliè a la tomba / Xapa
- **Fracció.** Acetàbul / Arrencament de nansa / Ascla / Banya / Base / Calcani / Caní / Carena / Coll / Cos / Cos inferior / Cos superior / Costella / Crani / Dent / Diàfisi / Dit / Epífisi / Fèmur / Fons / Fragment / Geomètric / Húmer / Informe / Informe ? / Informe decorat / Làmina / Mandíbula / Mànec / Maxil·lar / Metacarpia / Metatarsia / Molar / Nansa / Os pla / Pelvis / Peu / Primera falange / Radi / Segona falange / Sencer / Tercera falange / Tíbia / Ulna / Vèrtebra / Vora / Vora/Coll / Vora/Nansa
- **Observacions.**
- **Dibuix.**
- **Objecte cremat ?**
- **C¹⁴.**

Cal recordar que el sistema d'excavació emprat és una aplicació del mètode Harris , tots els estrats i els elements construïts que constitueixen les tombes han estat individualitzats i registrats en tant que unitats estratigràfiques positives. La individualització de cada capa o unitat estratigràfica es dué a terme a partir de la seva numeració específica, dins de l'estructura. Aquestes capes han estat documentades mitjançant un protocol específic: *Fitxa de Capa*. Aquesta fitxa té com a finalitat recollir les dades geològiques i arqueològiques que caracteritzen cada capa –nom genèric que reben les unitats estratigràfiques positives–.

El protocol funciona amb un sistema de camps estandarditzats i menús que procuren orientar i concretar al màxim la descripció; això, permet obtenir respostes homogènies, de ràpida avaluació. Determinats aspectes de la *Fitxa de Capa* i de l'*Inventari de Camp* han estat recollits de les aportacions que en aquest terreny han fet els equips de recerca de Lattes (López 1991, 11-33) i de les Sitges de la UAB (Francès 1995, 148-151). La fitxa presenta set apartats:

- **Identificador.**
 - Número d'estructura
 - Número de capa
- **Situació.**
 - Jaciment
 - Campanya
 - Zona
 - Sector
 - Cotes
 - Fiabilitat. Determina la fiabilitat de la unitat estratigràfica
- **Documentació.**
- **Descripció del sediment.**
 - Orientació. Orientació del pla superior i inferior.
 - Textura. Compacta / Flonja
 - Estructura. Homogènia / Heterogènia
 - Natura. Composició sedimentològica de la capa.
 - Color
 - Observacions
- **Elements continguts.** Es determina la freqüència, la mida i el número d'elements culturals i/o biòtics continguts: antropologia, blocs, carbó, cendres, ceràmica, escòria metàl·lica, fauna, lític –indústria–, malacologia, metall, etc.
 - Freqüència. Absència / Ocasional / Mig / Elevada
 - Mida. <2 cm / 2-5 cm / 6-15 cm / >15 cm
 - Número
 - Distribució del material. Central / Lateral / Distribució homogènia
 - Observacions
- **Mostres laboratori.** Es determina el tipus i la quantitat recollides. Antracologia / Carpologia / Pol·len / Sediment / Carbó per C¹⁴ / Micromorfologia
- **Descripció arqueològica i croquis.**

El protocol d'unitat estratigràfica negativa –indicativa d'activitats antròpiques mancades de volum– ha estat substituït per la *Fitxa de Tomba*. Aquesta proposta es basa fonamentalment en el pressupòsit teòric que cada estructura arqueològica constitueix una entitat voluntàriament estructurada a partir de l'associació de determinats elements primaris –capes o unitats estratigràfiques– que, analitzats conjuntament, permeten caracteritzar els diferents tipus d'enterraments (Ferrández *et al.* 1991, 90). Conceptualment, recollim, doncs, la noció de «fet arqueològic» desenvolupada en l'anàlisi de les sepultures de la necròpolis de la Colomina 1 i la traslladem a l'anàlisi de cada tomba en particular. De fet, determinats aspectes de la *Fitxa de Tomba* han

estat recollits de les aportacions que en aquest camp ha fet l'equip de la Colomina 1 (Ferrández *et al.* 1991, 90-92), un bon exemple d'això és el concepte de *conjunt exterior*, que descriu la part aèria de les tombes, és a dir, la part construïda, visible, el *cobriment*. El concepte d'*estructura complementaria* també l'hem recollit d'aqueixa aportació, així com la noció de *conjunt interior*, que descriu la part no visible de les sepultures, és a dir, la part excavada i el seu contingut artefactual, l'aixovar. Per descriure la fossa hem emprat el model que proposa J. Francès (1995). S'ha de dir que la nostra fitxa és polivalent, o sigui, es pot emprar per a descriure altres tipus d'estructures. La fitxa presenta 13 apartats:

- **Identificador.**
- **Tipus d'estructura.** Cubeta / Dipòsit / Empedrat / Estructura anul·lada / Estructura combustió / Estructura ritual / Forat de pal / Fossa / Indeterminada / Retall / TA – Troballa aïllada / TA rasa de vinya / Tomba / Tomba complexa
- **Cronologia.**
Marc cronocultural. Prehistòria indeterminada / Neolític / Bronze Final / Bronze Final - Primera edat del ferro / Primera edat del ferro
Criteri cronologia. Es determina el criteri emprat per definir la cronologia de l'estructura. Datació C¹⁴ / Estratigràfic / Material ceràmic / Material ceràmic i metàl·lic / Material metàl·lic / Morfologia de la fossa
Datació radiocarbònica
- **Situació.**
Jaciment
Campanya
Zona
Sector
Quadre
UTM X
UTM Y
Coordenada relativa X
Coordenada relativa Y
Cota superior
Cota inferior
- **Morfologia de la fossa.**
Conservació. Rebaixada / Seccionada / Intacta
Delimitació
Planta. Circular / Irregular / Ovalada / Rectangular
Fons. Còncav / Irregular / Pla
Secció. Altres / Cilíndrica / Cúbica / El·lipsoïdal / Esfèrica / Irregular / Lenticular / Troncocònica
Excavada en... Es determina la composició sedimentològica de l'estrat geològic en el què s'excava la fossa. Argila / Argila + Graves / Argila M.S. / Argila M.S. + Sorra / Argila M.S. + Llims carbonatats / Graves / Llims carbonatats + Graves / Llims carbonatats / Paleocanal
∅ superior deduït
∅ inferior deduït
Llargada

- Amplada
Fondària conservada
Capacitat deduïda
- **Complements.** Absència / Falques / Llit de preparació / *Loculus* / *Loculus* més forat de pal / Més d'un *loculus* / Més d'un *loculus* i encaixos / Pedestal
 - **Morfologia del *loculus*.**
Situació. Centre / Est / Nord-est / Nord-oest / Oest / Sud / Sud-est / Sud-oest
Planta. Circular / Quadrangular
Fons. Còncav / Irregular / Pla
Secció. Cònica –con invertit– / Cúbica / El·lipsoïdal / Hemisfèrica / Troncocònica –tronc de con invertit–
∅ màxim
Fondària
Observacions
 - **Estructura exterior.**
Cobriment
Cobriment capa
Cobriment natura. Blocs / Blocs - Còdols / Blocs - Reble / Còdols / Indeterminada / Lloses - Blocs - Reble / Lloses / Lloses - Blocs / Lloses - Reble / Reble
Cobriment matèria. Calcària / Carbonat / Conglomerat / Esquist / Gres / Indeterminada / Metamòrfica / Quars / Quarsita / Sorrenca. Més totes les combinacions possibles.
Cobriment tipus deduït. Llosa més grans pedres / Pedra gran més reble / Dues pedres / Dues pedres grans més reble / Absència / Amuntegament de pedres / Anell de pedres / Empedrat / Indeterminat / Llosa horitzontal / Pedra aïllada
 - **Contingut ceràmic.**
Número de vasos del CPF –Conjunt Principal Funerari–
Composició del CPF. Absència / VC + T / VC + P / VC + T de pedra / VC sense T ceràmica o lítica / PC aïllat / PC sobre CVO / VC + T (fragments de ceràmica) / VC + PC / VO sense T / VC + T/P / PC + T / VC + VO / No determinable

VC – Vas cinerari

VO – Vas d'ofrena

T – Tapadora

P – Plat

PC – Plat cinerari

CVO – Contenedor de vas d'ofrena

CVC – Contenedor de vas cinerari

T/P – Tapadora o Plat

VI – Vas de funció indeterminada

VAT – Vas aliè a la tomba

VAE – Vas aliè a l'estructura

Distribució del CPF. Dispers / Agrupat al centre / Agrupat al nord / Agrupat al sud / Agrupat a l'est / Agrupat a l'oest / Agrupat altres / Agrupat al NW / Agrupat al SE / Agrupat al SW / Agrupat al NE

Presència d'altres vasos. VC / VO / T / P / PC / CVO / CVC / T/P / VI / VC dins VC / VO dins VC

Total altres vasos

Distribució altres vasos. Dispersos / Agrupats al centre / Agrupats al nord / Agrupats al sud / Agrupats a l'est / Agrupats a l'oest / Agrupats altres / Agrupats al NW / Agrupats al SE / Agrupats al SW / Agrupats al NE

Total vasos en altres vasos

Total vasos. CPF + altres vasos

Quantitat de VAT

Observacions

Per cada element enumerat es dona el número d'identificació, la sigla, la referència cronocultural i el tipus.

– **Contingut metàl·lic.**

Presència

Interpretació arqueològica. Aixovar / No aixovar / Dipòsit / No dipòsit

Localització. Dins de la tomba / Dins i fora del VC / Dins de la tomba i d'altres vasos / Dins de la tomba, dins del VC i dins d'altres vasos / Dins del VC i d'altres vasos / Dins de la fossa / Dins d'un VO / Dins de l'estructura / Fora de context

Distribució. Dispersos / Agrupats al centre / Agrupats al nord / Agrupats al sud / Agrupats a l'est / Agrupats a l'oest / Agrupats altres / Agrupats al NW / Agrupats al SE / Agrupats al SW / Agrupats al NE

Número d'individus

Número d'elements de ferro

Número d'elements de coure - bronze

Número d'elements bimetàl·lics

Observacions

Per cada element enumerat es dona el número d'identificació, la sigla, el tipus, la matèria, la funció, la localització i la interpretació.

Tipus. Agulla / Anell / Anella / Anella - Baula / Aplic / Arracada / Ast / Botó / Braçalet / Cadena / Cinta / Conjunt d'anelles / Conjunt botons / Conjunt cura personal / Dena / Esfera / Espàtula / Espiral / Fíbula / Gafet / Ganivet / Guarniment cavall / Indeterminat / Massa fosa / Navalla / Pines / Punta de sageta / Rebló / *Scalptorium* / *Simpulum* / Sivella cinturó / Tija / Torques / Xapa

Matèria. Bimetàl·lic / Coure - Bronze / Ferro

Funció. Bèl·lica / Cura personal / Indeterminada / Múltiple / Ornamental / Ritual

Localització. Exterior estructura / interior estructura / Interior VC entre ossos / Interior VC sobre ossos / Interior VC sota ossos / Interior VO / Interior VI

Interpretació. Aixovar / No aixovar / Dipòsit / No dipòsit

– **Contingut altres elements.**

Localització. Dins de la tomba / Dins i fora del VC / Dins de la tomba i d'altres vasos / Dins de la tomba, dins del VC i dins d'altres vasos / Dins del VC i d'altres vasos / Dins de la fossa / Dins d'un VO / Dins de l'estructura / Fora de context

Tipus. Fusaiola / Fauna / Macrolític / Microlític / Altres / Varis / Orgànic / Malacologia / Malacologia + Indústria òssia / Fitxa / Falca lítica / Ornament pasta de vidre / Ornament os / Ornament os + Malacologia / Ornament malacologia / Ornament malacologia + Vidre / Ornament malacologia + Vidre + Fauna / Llosa protecció / Malacologia terrestre / Argila cuita / Argila cuita + Microlític

Observacions

– **Antropologia.**

Localització. Dins de la tomba / Dins i fora del VC / Dins de la tomba i d'altres vasos / Dins de la tomba, dins del VC i dins d'altres vasos / Dins del VC i d'altres vasos / Dins de la fossa / Dins d'un VO / Dins de l'estructura / Fora de context

NMI –Número Mínim d'Individus–

Distribució. Dispersos / Agrupats al centre / Agrupats al nord / Agrupats al sud / Agrupats a l'est / Agrupats a l'oest / Agrupats altres / Agrupats al NW / Agrupats al SE / Agrupats al SW / Agrupats al NE

Capa

Estat

Sexe

Pes en grams

Observacions

– **Relacions estratigràfiques.**

Talla a

És tallada per

És coberta per

Recolza

Se li recolza

Cobreix a

Observacions

La informació consignada en els tres documents: *Inventari de camp*, *Fitxa de Capa* i *Fitxa de tomba*, ha estat recollida en una base de dades general, realitzada mitjançant Access 2003 i Access 2007. Microsoft Access és un sistema de gestió de bases de dades inclòs en el paquet ofimàtic denominat Microsoft Office. L'Access es un gestor de dades que permet compilar informació diversa, pròpia o d'altres unitats com l'Excel, i utilitzar-la mitjançant consultes i/o informes. El disseny prototípic fou realitzat mitjançant Access 1997, per l'arqueòleg de la UAB Albert Parpal. Posteriorment, el sistema informàtic va ser actualitzat per la consultoria Pròleg SL. Convé destacar que la base de dades que presentem recull informació de la campanya de camp (1999-2000) i de la campanya de laboratori (2002). La base de dades ha estat vinculada a l'aplicació ArcMap 10 d'ESRI (Environmental Systems Research Institute). Aquesta aplicació d'ArcGis permet explotar, editar, crear i analitzar dades geogràfiques.

El registre gràfic ha consistit en l'aixecament de plantes acumulatives, prèvia excavació de cada capa o unitat estratigràfica, a partir d'uns eixos cartesianes disposats seguint l'orientació dels punts cardinals (N-S / E-W). El

propòsit d'aquest sistema és facilitar la documentació de la planta, de les seccions i dels objectes continguts, amb la finalitat de restituir l'estratigrafia i interpretar la dinàmica deposicional i/o postdeposicional, a més de permetre la situació espacial del material exhumat. Aquest procediment permet tenir una visió holística de la seqüència deposicional i una comprensió paral·lela del fet cultural. El dibuix fou realitzat a escala 1:10. Amb posterioritat, aquesta documentació ha estat digitalitzada mitjançant el software de CAD (Computer Assisted Drawing) AutoCAD 2010. Aquest sistema de digitalització permet la referenciació espacial i geogràfica d'allò representat i ens ha estat útil alhora de confeccionar l'aixecament planimètric del jaciment. La digitalització inclou una selecció del material documentat: plantes superior i inferior, secció més representativa i situació espacial del material. Ocasionalment, els dibuixos digitalitzats també inclouen informació referent a l'interior dels vasos. El registre gràfic fou complementat amb la documentació fotogràfica de les diferents unitats estratigràfiques o capes. Les fotografies es van fer amb dues càmeres rèflex analògiques. S'empraren dos suports: paper B/N i color, i diapositiva (veure DIEC2). Posteriorment, aquesta documentació fou escanejada. L'aixecament topogràfic i la planta general del jaciment han estat realitzats amb posterioritat a l'excavació; la complexitat de la intervenció així ho recomanava... La planta general, realitzada mitjançant AutoCAD 2010, inclou la informació topogràfica del lloc arqueològic: quadrícula georeferenciada –coordenades *Universal Transverse Mercator* (UTM 31N ED50) i (UTM 31N ETRS89)–, punts de referència topogràfica (N-S) de cada estructura, i la informació planimètrica de cada troballa: plantes, contingut artefactual i mostres recollides. A més a més, també s'inclouen tots aquells elements que permeten explicar els processos tafonòmics i erosius esdevinguts en el sector. Amb la finalitat d'ampliar al màxim la informació paleoeconòmica i paleoecològica, que ens possibilités una interpretació del paisatge, es va procedir a la recollida sistemàtica de mostres per a l'estudi paleoambiental i paleoeconòmic. A banda d'això, també ens interessava conèixer l'ús cultural del medi. Així doncs, es recolliren mostres antracològiques, geològiques i edafològiques.

4. Resultats de la intervenció

4.1. Resultats generals

L'estratigrafia general del lloc arqueològic està composta per tres nivells sedimentològics. Primerament, trobem un nivell superficial, vegetal, constituït per argiles de color marronós, que correspon al nivell de conreu (CPR1). Aquest nivell presenta una potència desigual, que oscil·la entre els 48 cm i els 67 cm. Segonament, trobem un nivell sedimentològic, constituït per argiles de matriu sorrenca de color marró fosc, que correspon al lloc on s'excaven les estructures (CPR2). Aquest nivell presenta una potència desigual, que oscil·la entre els 38 cm i els 53 cm. Abunden els elements arqueològics, desplaçats de la seva posició original: ceràmiques, metalls, blocs, pedres...; aquests elements han estat degudament documentats i registrats, se'ls ha denominat TA (troballes aïllades). Així mateix, s'han documentat les estructures indicadores de l'activitat agrícola contemporània: rases, rasetes de vinya, etc. Tercerament, trobem un nivell sedimentològic, integrat per llims carbonatats de color ocre, que correspon al segon estrat on s'excaven moltes de les fosses (CPR3). Es tracta d'un nivell geològic, identificat com NM1c, d'origen miocènic. Aquest nivell no ha estat excavat per nosaltres.

És important recordar que els estudis previs definien un únic horitzó cronocultural: bronze final III: 900-800/750 ANE - 800/750-650 ANE (període equiparable a les fases III i IV de Can Missert). Bé, la intervenció de 1999-2000 ha permès precisar i ampliar l'horitzó cronocultural de l'ocupació del lloc. Can Piteu – Can

Roqueta presenta tres ocupacions: una primera, del neolític final – *Vérraza*, integrada per una estructura de combustió datada en el 4540±60 BP, cal BC 2σ 3380-3080 (UBAR-685) (Carlús *et al.* 2008), una segona, del bronze final (fig.43), integrada per una necròpolis d'incineració datada entre els segles XI i VIII cal ANE (fig.44), i una tercera, de la primera edat del ferro, integrada per una necròpolis d'incineració datada entre el segle VIII cal ANE i el 600 o 575 cal ANE. Les datacions relatives obtingudes per analogia artefactual es veuen confirmades per les datacions radiocarbòniques:

- 2755±30, cal BC 2σ 977-827 (KIA-24835) (E-294).
- 2620±35, cal BC 2σ 841-762 (KIA-24836) (E-466).
- 2520±30, cal BC 2σ 792-539 (KIA-24838) (E-340).

La tipologia de les estructures documentades és la següent:

- Cubetes: 3. 276 / 1023 / 1221
- Dipòsits: 1. 1229
- Empedrats: 3. 247 / 635 / 1086
- Estructures de combustió: 3. 64 / 763 / 1058
- Estructures rituals: 37
- Forats de pal: 3. 500 / 748 / 901
- Fosses: 11. 1 / 2 / 3 / 47 / 52 / 121 / 531 / 532 / 536 / 551 / 1155
- Indeterminades: 7. 173 / 314 / 392 / 842 / 843 / 1089 / 1187
- Retalls: 2. 710 / 811
- TA: 96
- TA rasa de vinya: 4
- Tombes senzilles: 948 (fig.40)
- Tombes compostes - tombes tipus sitja: 101 (figs.46, 48 i 49)

A banda d'això, hi ha 12 estructures anul·lades: 235 / 246 / 410 / 415 / 525 / 674 / 858 / 898 / 902 / 1186 / 1208 / 1210. El número total d'estructures arqueològiques documentades és de 1219. Aquest és el número d'estructures excavades... És important recordar que el projecte inicial d'excavació contemplava dues fases: l'excavació de camp i la de laboratori, que tenia com a principal objectiu l'excavació dels elements vasculars. La fase de laboratori no va aconseguir assolir l'objectiu inicial. Solament es van poder excavar els vasos de 634 estructures. Actualment, només podem certificar l'existència de 673 tombes d'incineració. No obstant això, s'estima l'existència de 376 tombes més. En relació amb la interpretació del fet *tomba* cal reflexionar sobre el significat conferit per la comunitat científica. Alfonso Quintana i Alesan (2003, 15) són de l'opinió que *el tratamiento que recibe una persona al morir es un reflejo de cómo se comporta ante la muerte y cómo se relaciona con ella el grupo humano del que procede. [...] Sólo cuando existe una intencionalidad en el tratamiento que recibe el cadáver se habla de práctica funeraria. La sepultura se asocia a esta práctica y responde al hecho intencional de depositar los restos [...] para realizar un gesto funerario. La asociación de unos restos esqueléticos con una estructura, desde un monumento funerario a una fosa, aporta indicios fiables de estar delante de un gesto funerario intencional y, por tanto, de una sepultura.* Aliaga (2012, 15) encara és més explícita alhora de definir el terme: *[...] podemos definir enterramiento como la acción y el efecto de enterrar, de manera que emplearemos este término cuando queramos hacer referencia al depósito*

funerario, que se compone de los restos del cadáver y del ajuar [...]. [...] tumba debe entenderse como el lugar en el que se deposita el enterramiento, de tal manera que haga referencia a la estructura que alberga el depósito funerario [...]. El término sepultura, por otra parte, conjuga la acción de sepultar y el lugar donde se realiza el depósito funerario, por lo que el uso de este término debería indicar el conjunto formado por la tumba y el enterramiento. Amb tot plegat, l'excavació dels contenidors d'aqueixes 376 estructures permetrà confirmar la conjectura plantejada: que es tracta igualment de «sepultures». En qualsevol cas, nosaltres les incloem en els comptatges, diferenciant quan calgui la circumstància de l'estimació. Aquesta circumstància és la següent:

- Estructures excavades camp / laboratori: 742
- Estructures excavades camp / no laboratori: 477
- Tombes –confirmades i no confirmades–: 1049
- Tombes excavades camp / laboratori: 634
- Tombes excavades camp / no laboratori: 415
- Tombes confirmades: 673
- Tombes no confirmades: 376

Consegüentment, les estructures denominades *tombes no confirmades* presenten, *a priori*, les mateixes característiques morfològiques que les estructures denominades *tombes*, es tracta de fets arqueològics molt similars, idèntics. Només hi ha un detall: la no excavació dels vasos, no permet certificar la presència d'ossos ni de difunt. En conclusió, només podem *presumir* la seva existència. Són del parer que només la presència de material antropològic permet confirmar l'existència d'un enterrament, una tomba o una sepultura.

Fig.40.- Sector central del jaciment. Crèdits: Equip CPR/SAPGC.

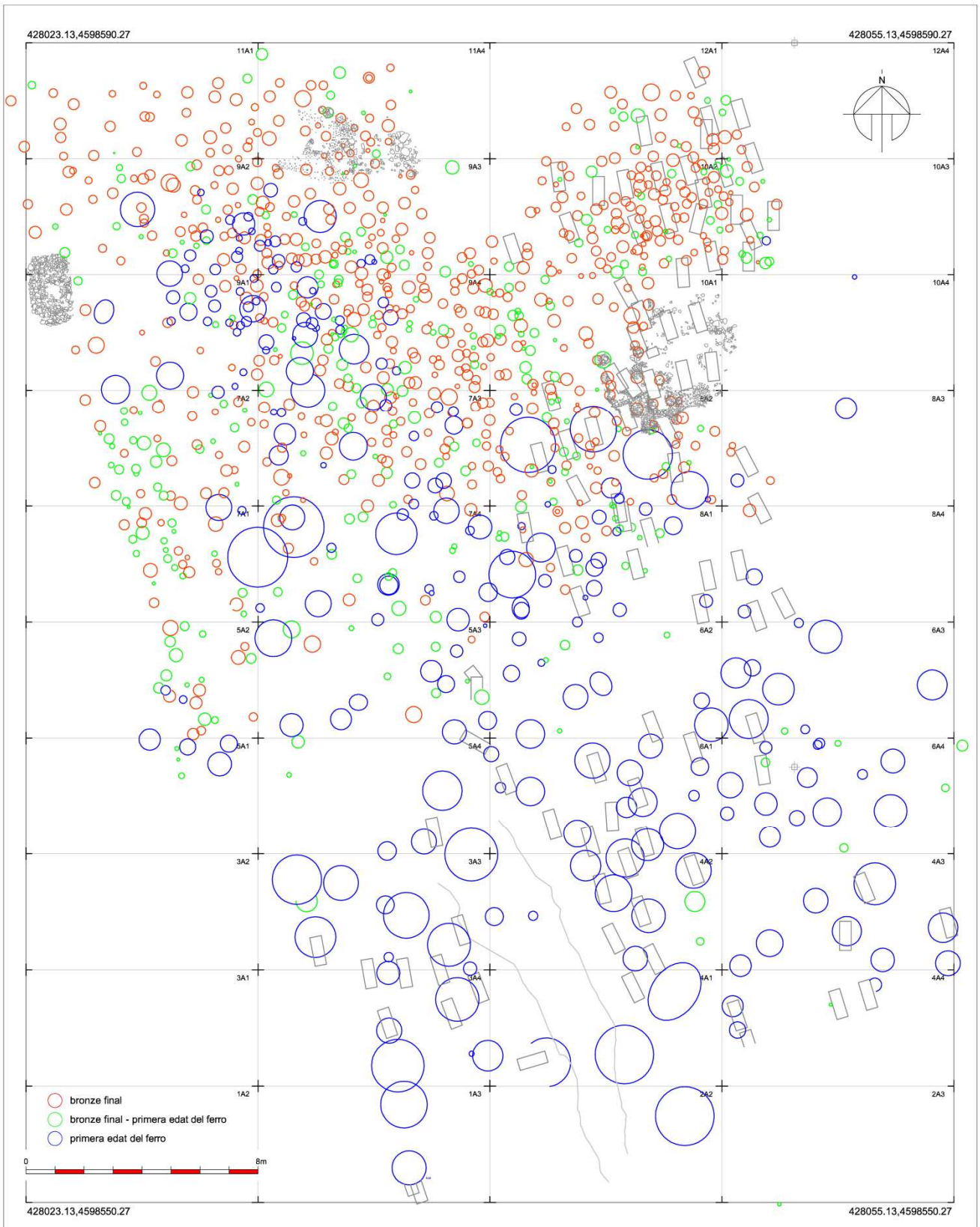

Fig.41.- Planta general de Can Piteu-Can Roqueta.

Quant a la cronologia de les estructures, convé destacar el sistema de datació emprat. Es tracta de datacions relatives, obtingudes mitjançant l'analogia artefactual –artefactes vasculars i no vasculars, principalment, els ítems metàl·lics–, l'analogia del fet arqueològic, la seqüència estratigràfica i la combinació dels tres aspectes. La cronologia relativa de les estructures excavades és la següent (fig.41):

- Neolític final: 1 (CPR-763)
- Bronze final: 629
- Primera edat del ferro: 260
- Bronze final o primera edat del ferro: 325
- Prehistòria indeterminada: 4. 1 / 2 / 3 / 64

Tipus d'estructura per cronologia:

- Neolític final: 1 estructura de combustió
- Bronze final: 2 cubetes / 3 empedrats / 12 estructures rituals / 12 TA / 600 tombes senzilles
- Primera edat del ferro: 1 dipòsit / 8 estructures rituals / 6 fosses / 1 estructura indeterminada / 1 retall / 13 TA / 1 TA de vinya / 128 tombes senzilles / 101 tombes compostes - tipus sitja
- Bronze final o primera edat del ferro: 2 cubetes / 1 estructura de combustió / 17 estructures rituals / 3 forats de pal / 1 fossa / 6 estructures indeterminades / 1 retall / 71 TA / 3 TA de vinya / 220 tombes senzilles
- Prehistòria indeterminada: 1 estructura de combustió / 3 fosses

Tombes confirmades per cronologia:

- Tombes senzilles del bronze final: 418
- Tombes senzilles de la primera edat del ferro: 89
- Tombes compostes - tipus sitja de la primera edat del ferro: 67
- Tombes senzilles del bronze final o de la primera edat del ferro: 99

Quant a la distribució espacial de les estructures, les del bronze final es localitzen en els sectors septentrional i central del lloc, en els següents quadres: 5A2 / 5A3 / 7A1 / 7A2 / 7A3 / 7A4 / 8A1 / 8A2 / 8A3 / 9A1 / 9A2 / 9A3 / 9A4 / 10A1 / 10A2 / 10A3 / 11A1 / 11A4 / 12A1 / 12A4; les de la primera edat del ferro es localitzen en els sectors septentrional, central i meridional del jaciment, en els següents quadres: 1A3 / 2A3 / 3A3 / 3A4 / 4A1 / 4A2 / 4A3 / 4A4 / 5A1 / 5A2 / 5A3 / 5A4 / 6A1 / 6A2 / 6A3 / 6A4 / 7A3 / 7A4 / 8A1 / 8A2 / 8A3 / 8A4 / 9A1 / 9A2 / 9A3 / 9A4 / 10A1 / 10A3 / 11A1; les del bronze final o de la primera edat del ferro es localitzen, principalment, en els sectors septentrional i central del lloc, i, de manera ocasional, en el sector meridional del jaciment, en els següents quadres: 2A4 / 3A3 / 4A2 / 4A3 / 4A4 / 5A1 / 5A2 / 5A3 / 5A4 / 6A2 / 6A3 / 6A4 / 7A1 / 7A2 / 7A3 / 7A4 / 8A1 / 8A2 / 8A3 / 9A1 / 9A2 / 9A3 / 9A4 / 10A1 / 10A2 / 10A3 / 11A1 / 11A4 / 12A1 / 16A1; les estructures prehistòriques indeterminades es localitzen al nord del sector septentrional, en els següents quadres: 16A1 / 17A2 / 18A3 / 20A1; l'estructura del neolític final es localitza entre els quadres 9A1 i 9A2. Les estructures ocupen una àrea de 879,14 m²; aquesta superfície presenta un perímetre de 172,41 metres. La relació entre el número d'estructures i la superfície ocupada és de 1,38 e/m². Per cronologia, la densitat observada és la següent:

- Bronze final: 0,71 e/m²
- Primera edat del ferro: 0,29 e/m²
- Bronze final o primera edat del ferro: 0,36 e/m²

Per cronologia, la superfície, perímetre de l'ocupació i densitat observades és la següent:

– Bronze final:	464,32 m ²	118,26 m	1,35 e/m ²
– Primera edat del ferro:	610,49 m ²	150,35 m	0,42 e/m ²
– Bronze final o primera edat del ferro:	601,19 m ²	160,46 m	0,54 e/m ²

4.2. El neolític final. L'estructura CPR-763 (fig.42)

Els treballs arqueològics duts a terme en el sector nord-oest del jaciment han permès la documentació d'una ocupació pertanyent al neolític final. Es tracta d'una estructura de combustió, tipus llar, aparentment aïllada, l'E-763. L'estructura s'excava en el subsol, en el nivell CPR3.

A. Morfologia

L'estructura fou localitzada durant el procés de *repicat* del nivell CPR2. La planta presenta morfologia *pseudo* rectangular, amb els cantons arrodonits; el fons és pla i les parets són rectes. Les seves dimensions són regulars. La cubeta mesura 2,66 m de llargada i 1,55 m d'amplada. L'estructura s'orienta de nord a sud. La fondària conservada no supera els 40 cm. La paret oriental presenta coloració vermella –rubefacció– deguda a l'acció intensa del foc.

B. Estratigrafia

El rebliment de l'estructura està integrat per quatre nivells de potència i composició diferenciades. El primer nivell (capa 1) presenta una potència estratigràfica de 10 cm i està compost per argiles de color vermellós i pedres. S'ha interpretat aquest nivell superior com el nivell d'abandó i/o destrucció de l'estructura. Per sota d'aquest primer nivell es documenta un estrat de pedres (capa 2), d'uns 20 cm de potència, que s'estén de forma uniforme per tota l'estructura; el volum de les pedres oscil·la entre els 5 i els 25 cm, i la seva litologia és diversa; es tracta, majoritàriament, de fragments de carbonat procedents de les immediacions, també es documenten calcàries, sorrenques, margues, i en menor quantitat, metamòrfiques, conglomerats, quarsos, quarsites, granits i micro conglomerats; en total s'han documentat 1786 pedres; la distribució particular de les pedres permet inferir l'existència de tres fases de deposició, que podrien correspondre a les fases d'ús de la llar; convé destacar que la majoria d'aquestes pedres es troben afectades tèrmicament, algunes presenten alteracions i fractures provocades per l'acció de l'escalfor; d'una altra banda, el sediment documentat entre l'aparell lític és de la mateixa textura, natura i composició que el de l'estrat superior, potser té una coloració més intensa, bruna; el nivell conté gran quantitat de carbons (< a 1 cm). El tercer nivell (capa 3) es localitza exclusivament en el centre de l'estructura; amortitza una petita depressió, d'uns 50 cm de diàmetre màxim, que s'excava en la capa 2; aquest nivell, de 10 cm de potència, no presenta pedres i està compost per argiles

de color marró fosc. Entre el nivell *empedrat* (capa 2) i el fons de la fossa es documenta el quart nivell (capa 4); es tracta d'un llit compost per sediment argilós, carbons i cendres.

Fig.42.- Estructura CPR-763. Planta final. Crèdits: Equip CPR/SAPGC.

C. Material recuperat

El material recuperat és escàs. S'han exhumat dos fragments de ceràmica: un fragment de base plana (CPR-763-2-127) i una vora secant exvasada interior, llavi arrodonit, amb una llengüeta adossada (CPR-763-2-134).

a) Lític

La matèria més representada és el carbonat càlcic (CaCO₃), es tracta d'una roca d'origen edàfic (*torturà*) que aflora en el nivell miocènic (NM1c). La crosta calcària (*torturà* o *caliche*) és un tipus de roca sedimentària, més o menys cimentada, característica dels terrenys àrids, que forma una o diverses capes en l'horitzó càlcic dels sòls calcaris –pedocal– on l'evaporació excedeix la precipitació; la roca mare pot ésser carbonàtica o no; és a dir, és CaCO₃ concrecionat, exsudacions calcàries dels nivells sedimentaris miocènics produïdes durant períodes d'elevada aridesa. El torturà constitueix estretes i alhora extenses capes –crostes–, que separen els nivells sedimentològics de base. Comptat i debatut, es tracta d'un recurs mineral proper, abundant i de fàcil obtenció.

Relació entre la matèria i el volum de les pedres documentades:

Capa 1	< 10 cm	entre 10 i 25 cm	> 25 cm	Total
Carbonat	61	27	1	89
Calcària	6	3	0	9
Conglomerat	1	0	0	1
Granit	1	0	1	2
Quars	7	0	0	7
Marga	18	3	1	22
Metamòrfica	4	0	0	4
Sorrenca	14	1	0	15
Total	112	34	3	149

Capa 2a	< 10 cm	entre 10 i 25 cm	> 25 cm	Total
Carbonat	244	59	1	304
Calcària	51	11	0	62
Conglomerat	1	0	0	1
Granit	3	2	0	5
Quars	2	5	0	7
Quarsita	1	0	0	1
Marga	85	14	0	99
Metamòrfica	8	2	0	10
Microconglomerat	4	5	0	9
Sorrenca	29	8	2	39
Total	428	106	3	537

Capa 2b	< 10 cm	entre 10 i 25 cm	> 25 cm	Total
Carbonat	447	189	0	636
Calcària	11	24	0	35
Conglomerat	0	0	0	0
Granit	3	1	2	6
Quars	17	5	0	22

Quarsita	2	1	0	3
Marga	22	14	0	36
Metamòrfica	4	4	0	8
Microconglomerat	1	1	0	2
Sorrenca	24	30	0	54
Total	531	269	2	802

<u>Capa 2c</u>	<u>< 10 cm</u>	<u>entre 10 i 25 cm</u>	<u>> 25 cm</u>	<u>Total</u>
Carbonat	159	82	0	241
Calcària	6	10	0	16
Conglomerat	0	0	0	0
Granit	0	0	0	0
Quars	3	3	0	6
Quarsita	1	0	0	1
Marga	7	3	0	10
Metamòrfica	1	1	0	2
Microconglomerat	1	1	0	2
Sorrenca	8	12	0	20
Total	186	112	0	298

b) Carbons

La presència de carbons és escadussera, n'hem coordinat 100 fragments: 24,98 c/m². Es documenten en les capes u, dos i quatre:

No coordinats	3
C1	2
C2a	50
C2b	17
C2c	24
C4	7
Total	103

L'estudi de les restes de fusta carbonitzada ha permès identificar un nombre mínim de dos taxons arboris que van ser emprats com a combustible vegetal: *Quercus ilex* (alzina) i *Quercus sp. caducifoli* (roure). Aquests taxons presenten fustes dures i denses, es tracta de bons combustibles que cremen lentament. La captació d'aquests combustibles fou local; les dades antracològiques i palinològiques de la zona indiquen la presència de boscos mixts d'alzines i roures per a la fase i l'àrea d'estudi.

No determinats	71
<i>Quercus ilex</i> (alzina)	9
<i>Quercus sp. caducifoli</i> (roure)	6
<i>Quercus sp.</i>	17
Total	103

D. Cronologia

La morfologia de l'estructura, la ceràmica recuperada i la datació radiocarbònica, d'una mostra de carbó que procedeix de la capa dos, permeten relacionar l'estructura amb una ocupació del neolític final - *Vérasa*. El resultat de la datació, expressada en l'escala cronològica radiocarbònica, es relaciona a continuació:

4540±60 BP, cal BC 2σ 3380-3080 (UBAR-685)

L'estudi preliminar d'aquesta estructura de combustió semblava indicar que es tractava d'una pira funerària o *ustrinum* (Carlús/Lara 2004). La revisió posterior de la seqüència estratigràfica i la datació radiocarbònica obtinguda invaliden l'adscripció cronocultural atorgada i la interpretació funcional que vinculava aquest foc a la necròpolis d'incineració. Cal relacionar aquesta estructura amb una ocupació precedent, del neolític final, de la que no hi ha més antecedents (Villena *et al.* 2005).

E. Discussió

A nivell tipològic, aquesta estructura s'assembla als fogars documentats als llocs arqueològics de Ca l'Estrada (Canovelles, Vallès Oriental) o de Riereta, 37-37 bis (Barcelona). Ambdós jaciments presenten estructures, de morfologia i arquitectura semblants, atribuïbles també al neolític final. Les tres documentades a Ca l'Estrada són de grans dimensions, la més gran té sis metres de llargada. Les datacions radiocarbòniques obtingudes: 4500±40 BP (Poz-10384) i 4505±40 BP (Poz-11265), les situen cronològicament en el mateix context que la documentada a Can Piteu – Can Roqueta (Fortó *et al.* 2006, 6-7). L'estructura documentada a Riereta, 37-37 bis presenta més similituds: la cubeta és pseudo rectangular, té unes dimensions de 2,40 m per 1,5 m (3,60 m²) i s'identifiquen diversos moments d'ús; presenta una potència estratigràfica de 20 cm; el reblliment de la fossa està integrat per pedres (5-15 cm) i argiles de color marró fosc, amb força presència de carbons (< 10 cm); les pedres, que han estat col·locades de manera acurada, presenten força alteracions tèrmiques: esclats tèrmics, etc; tot i que les parets de l'estructura no es troben cremades hi ha prou indicis: pedres cremades i alterades, carbons, cendres, etc, per admetre que ens trobem davant d'una estructura de combustió d'acció directa i/o indirecta (Carlús/González 2008, 98). Aquest fogar presenta una datació de 4515±80 BP, cal BC 1σ 3360-3090 BP (Rome-1768). L'estructura de Can Piteu – Can Roqueta també s'assembla a la llar E-6 de la Draga (Banyoles, Pla de l'Estany); els seus investigadors han interpretat l'estructura com un fogar domèstic per coure carn i/o torrar cereals (Bosch/Chinchilla/Tarrús 2000, 55-58). Els paral·lels abunden en el sud i sud-est de França. En el context arqueològic del neolític *chasey* francès destaquen els conjunts de Villeneuve-Tolosane, Saint-Michel-du-Touch, Les Clariaux, Château-Percin o Grand-Champ (Vaquer *et al.* 2000; Pautreau *et al.* 2000). En el primer jaciment els focs són de grans dimensions i es troben agrupats en espais específics. Aquestes estructures tenen la seva continuïtat en el neolític final, moment en el qual apareixen fogars i llars individuals, de dimensions més reduïdes. Quant a la seva interpretació, investigadors com Simonnet (1980) i Méroc (1962) han valorat la conjectura de què es tracti d'estructures d'habitació tipus cabana, dotades d'un paviment aïllador de la humitat, tal com s'ha plantejat recentment per a l'estructura empedrada dels Vilars de Tous (Igualada, Anoia) (Clop *et al.* 2005, 551-558) o per a les estructures de Ca l'Estrada-2 (Canovelles, Vallès Oriental). D'altra banda, la majoria dels investigadors defensen que aquestes estructures empedrades són dispositius de combustió vinculats a la conservació dels aliments (fumat, assecat, etc), el tractament de

les pells i/o l'elaboració d'aliments. Altres investigadors, valoren l'ús cultural d'aquests fogars, defensen que es tracta de dispositius de combustió destinats a l'elaboració d'aliments, consumits en reunions cerimonials de caire col·lectiu.

En qualsevol cas, sembla innegable que es tracta de fogars en els quals l'escalfor no s'aplicaria directament, mitjançant l'acció directa del foc, sinó indirectament, mitjançant elements de tipus refractari –pedres–. L'ús d'aquests elements refractaris permetria minimitzar les pèrdues de calor i dilatar la capacitat calorífica dels fogars. D'altra banda, l'ús d'aquests dispositius suposa un avenç tecnològic important, que implica conèixer els principis bàsics de la pirotecnologia: densitat d'energia, conductivitat tèrmica, capacitat calorífica, etc. En el cas que ens ateny, l'ús de minerals sedimentaris seria quelcom pretès... Aquest tipus d'infraestructures permetria la cocció dels aliments, directament sobre les pedres i/o mitjançant l'ús de suports (recipients o estructures de sosteniment). La utilització perllongada d'aquests dispositius degradaria els sòlids interposats i disminuiria la capacitat d'absorció i refracció de les pedres, d'aquesta manera seria necessària la reparació i renovació constants de la superfície útil, afegint més pedres o refent l'estructura empedrada. Quedaria per determinar la finalitat darrera d'aquests fogars: domèstica o cultural. En els darrers anys s'ha anat reforçant la interpretació cultural - cerimonial d'aquests fogars, –similars als forns polinesis–. La documentació de fauna i macrofauna al voltant d'aquests dispositius, en complexos arqueològics del sud de França, com Villeneuve-Tolosane, ha permès reforçar la conjectura cerimonial (Vaquer *et al.* 2000). En el cas de l'estructura 763, la qualitat del registre impedeix una aproximació funcional més concreta; no podem descartar que aquest foc formés part d'una ocupació més gran, en l'actualitat desapareguda, o d'un conjunt constructiu més complex.

4.3. El bronze final. La necròpolis d'incineració (fig.43, 45 i 47)

Les estructures del bronze final es localitzen en els sectors septentrional i central del jaciment . L'ocupació presenta una superfície conservada de 464,32 m² i un perímetre de 118,26 m. S'han documentat 629 estructures arqueològiques excavades al subsol. La relació entre el número d'estructures i la superfície del lloc arqueològic és d'1,35 estructures per metre quadrat. El jaciment del bronze final ocupa els següents quadres: 5A2, 5A3, 7A1, 7A2, 7A3, 7A4, 8A1, 8A2, 8A3, 9A1, 9A2, 9A3, 9A4, 10A1, 10A2, 10A3, 11A1, 11A4, 12A1 i 12A4. La tipologia és diversa: tombes, estructures rituals, empedrats, fosses/cubetes. A més a més, s'han documentat diverses troballes aïllades. A continuació, ens proposem d'exposar els tipus documentats:

A. Sepultures

D'entrada, creiem adient definir el terme *tomba*, per tal de no generar equivocs. Quant a la terminologia referida al món funerari seguirem la proposta conceptual de R.Aliaga (2012). Així doncs, farem servir el terme *enterrament* quan ens referim a l'acció i l'efecte d'enterrar. Aquesta paraula fa referència al *dipòsit funerari*, allò que es diposita. El *dipòsit funerari* es compon de les restes del cadàver i dels elements que l'acompanyen (aixovar, ofrenes, etc). Tanmateix, el mot *tomba* l'emprarem quan ens referim al lloc en el qual es diposita l'*enterrament*, és a dir, l'estructura física que allotja el *dipòsit funerari*; en altres paraules: el lloc funerari o l'estructura. D'altra banda, el terme *sepultura*, conjuga l'acció d'enterrar i el lloc en el qual es diposita l'enterrament o *tomba*.

Arribats en aquest punt, cal preguntar-nos en quina categoria col·loquem els *contenidors cineraris*. L'urna és alhora dipòsit i contenidor, doncs és un element dipositat i, a més, el lloc que acull les restes òssies del mort.

Tanmateix, les restes del cadàver no sempre són dipositades a dins d'una urna, ocasionalment, els ossos són dipositats en la tomba mitjançant sistemes alternatius (farcells,...). En qualsevol cas, aquest tema serà tractat més endavant...

Amb relació a la tipologia del *dipòsit ossi* cal considerar el model d'enterrament practicat. És fonamental fer la diferència entre *enterrament primari* i *secundari*. Un enterrament o *dipòsit primari* és aquell en el qual el cadàver fresc s'ha descompost en el lloc definitiu de dipòsit. Això implica que l'estructura òssia del difunt no ha patit alteracions intencionades i, per tant, que les connexions anatòmiques resten inalterades. Tanmateix, un *dipòsit secundari* és aquell en el qual el cadàver ha estat tractat de manera directa i/o indirecta abans del seu enterrament definitiu. En aquesta mena d'enterraments sol haver una selecció intencionada de porcions anatòmiques significatives (ossos llargs, crani, etc) (Aliaga 2012, 17). S'ha de dir que els conceptes definits: enterrament ossi primari i secundari, són vàlids per descriure els rituals d'inhumació i/o d'incineració. El ritual d'incineració o cremació representat a Can Piteu suposa la modificació intencionada del cos del difunt: reducció de l'estructura òssia i selecció intencionada d'una part del cos, consegüentment haurem de parlar d'enterraments ossis de tipus secundari.

Les tombes poden allotjar un o diversos individus. Degut a l'habitual confusió o ambigüitat observada en l'ús que fa la bibliografia no antropològica dels termes col·lectiu, múltiple o individual, es necessari establir una definició unívoca dels mateixos seguint els criteris emprats per l'antropologia física. Així doncs, una *deposició antropològica múltiple* és aquella que conté dos o més individus enterrats de forma simultània, és a dir, que han estat dipositats a dins de la tomba al mateix temps o en un període de temps suficientment curt com per poder parlar d'un únic dipòsit funerari. Per a R.Aliaga (2012, 15) aquesta mena d'enterraments són fruit de l'excepcionalitat que suposa la mort sincrònica d'un conjunt de membres d'una comunitat determinada, d'aquí que siguin considerats una anomalia dins del registre arqueològic. Les explicacions que s'ofereixen per a l'existència d'aquests casos atípics són els accidents, la propagació d'epidèmies, la malnutrició, la inanició, i en el cas que ens ocupa, el procés d'expulsió del fetus, la malaltia, etc. Independentment de la causa de la mort dels enterrats en aquestes sepultures hem de tenir en compte que es tracta d'una modalitat ritual que se situa fora de la norma habitual i que es deu a circumstàncies excepcionals, al menys en la comunitat que viu i mor a Can Roqueta, doncs és l'anormalitat de les circumstàncies de la mort la que obliga a la població a adaptar els seus ritus i la gestió funeraria d'aquests casos, que, d'altra banda, són realment excepcionals; si més no, l'existència d'enterraments dobles o triples no suposa una variació del ritus materialitzat. Tanmateix, una *deposició col·lectiva* seria l'acumulació successiva de dipòsits funeraris en un període dilatat de temps, d'aquesta manera cadascun dels *funerals* practicats podria ser considerat com individual. La seva existència no és habitual a Can Piteu, tot i això es documenten sepultures amb enterraments individuals successius.

Quant a la qualificació del ritus observat cal considerar l'ús dels mots *incineració* i/o *cremació*. Ambdós mots s'empren habitualment com a sinònims, tot i que per a la ciència antropològica no ho són. Els investigadors anglosaxons i francesos no fan cap distinció entre ambdós substantius, empren indistintament *incineration* / *incineration* o *cremation* / *crémation*, respectivament. Segons el Diccionari de la Llengua Catalana (DIEC2) el terme *incineració* respon a l'*acció o efecte d'incinerar*, és a dir, *reduir un cadàver a cendres*; d'altra banda, el mot *cremació* respon a l'*acció o efecte de cremar, especialment el cos d'un mort o les despulles animals*; sembla que els termes serien sinònims. Els investigadors espanyols utilitzen, generalment, el terme *incineració* per referir-se a l'efecte produït per una *cremació incompleta*. En realitat, no es documenten ni s'analitzen cendres, és a dir, el polsim que queda després d'una calcinació o combustió íntegra, sinó restes

òssies que presenten diferents graus de cremació (Pereira 2001, 12). En aquest sentit, convé destacar que les pires no solen sobrepassar els 850° C, per aquest motiu no semblaria correcte parlar d'incineració, cosa que implicaria la reducció del difunt a cendres, això exigiria mitjans pirotecnològics més sofisticats (Santonja 1985, 46). Altres investigadors defensen l'ús del mot *incineració*, perquè expressa la intenció voluntària de reduir el cos a cendres (Pons/Solés 2008). Comptat i debatut, nosaltres emprarem el mot *incineració* com a sinònim de *cremació incompleta*.

Recollint tot el que s'ha dit, és el moment de definir la tipologia de les tombes que documentem a Can Piteu. Les sepultures del bronze final estan constituïdes per tombes individuals, excavades al subsol, i dipòsits ossis de caire secundari. Les fosses d'enterrament són simples, exemptes de complexitat. Es tracta de clots de poca fondària, que permeten allotjar l'urna cinerària i, ocasionalment, el dipòsit material (aixovar, ofrenes, etc). Les restes òssies cremades solen localitzar-se en l'interior de l'urna, no obstant això, també les hi podem trobar enterrades directament, sense la mediació de cap element vascular. Aquestes tombes són similars als *loculi* dels tipus funeraris u a sis d'E.Pons (1984, 169-172) i són característiques dels anomenats cementiris plans o camps d'urnes (Ruiz Zapatero 2001). Trobem paral·lels en la majoria de les necròpolis del bronze final i de la primera edat del ferro, des del Pirineu fins a l'Ebre, destaquen les tombes de Can Missert (Terrassa, Vallès Occidental), Coll s'Avenc (Tavertet, Osona), Vilanera (L'Escala, Alt Empordà), Can Bech de Baix (Agullana, Alt Empordà), Pi de la Lliura (Vidreres, La Selva), Calvari (El Molar, Priorat), etc. L'excavació ha permès documentar 600 sepultures:

– Tombes del bronze final confirmades:	418
– Tombes del bronze final no confirmades:	182
– Tombes del bronze final:	600

Més endavant descriurem amb detall la composició de les *sepultures* del bronze. En aquest apartat només volem citar, succintament, els elements que integren aquest sistema funerari:

- Tomba o estructura funerària.
- Contenedor cinerari i tapadora.
- Dipòsit osteològic.
- Dipòsit artefactual.
- Dipòsit biòtic.
- Estructura de cobriment i senyalització.

B. Estructures rituals

Definim *estructura ritual* com aquella fossa que presenta dipòsit vascular però que no presenta dipòsit ossi. Queden exemptes d'aquesta atribució les TA o les estructures alterades. N'hem documentat una dotzena: E-157, E-544, E-679, E-716, E-772, E-838, E-988, E-990, E-1050, E-1192, E-1212 i E-1214. La seva distribució és incerta –aleatòria–. Es localitzen en els següents quadres: 5A2, 8A1, 7A2, 8A1, 8A3, 9A3, 9A4, 10A2, 10A3 i 12A1. En la majoria dels casos, les trobem associades a d'altres estructures –tombes– del mateix període o del període posterior:

<u>Estructura ritual</u>	<u>Estructura associada</u>	<u>Distància geomètrica¹³⁴</u>	<u>Distància propera</u>
157	273	0,2087	-0,0463
544	499	0,2737	0,0503
	562	0,3277	0,1302
679	662 (F)	0,1377	-0,0919
716	639	0,4967	0,2185
	717 (F)	0,2141	0,0628
	981	0,5400	0,2922
	1021	0,8642	0,6211
	1080	0,6661	0,4264
	1094	0,4973	0,2730
772	353	0,4678	0,1112
	786	0,5971	0,3239
	793	0,5237	0,2576
838	842 (F)	0,2601	0,0061
988	1011	0,3736	0,0431
990	769	0,5367	0,2443
	1011	0,5791	0,2742
1050	1017	0,2145	-0,0808
1192	188	0,2312	-0,0227
1212	76	0,3015	-0,0482
1214	502	0,1893	-0,0456
	503	0,2240	0,0000

La distribució del material indica que les fosses són cilíndriques, de planta circular, fons pla i parets rectes. El volum i les dimensions de les estructures s'ajusten als dipòsits enterrats. La mitjana aritmètica del volum de les fosses és de 0,0062 m³.

- Mitjana dels diàmetres: 0,1983 m
- Mitjana de les fondàries conservades: 0,1516 m

El dipòsit ceràmic està constituït per un únic contenidor: E-157, E-544, E-716, E-772, E-838, E-1212 i E-1214, o per un contenidor més una tapadora: E-679, E-988, E-990, E-1050 i E-1214. Només una estructura, l'E-1212, presenta un element metàl·lic: una anella de coure/bronze (CPR-1212-A-3). Desconeixem el contingut d'aquests contenidors, no obstant això, n'hi ha dos que contenen *estelles òssies*: E-544 i E-679, i una que conté un objecte metàl·lic: E-1212. En tres ocasions: E-544, E-616 i E-838, hi ha indicis d'una possible coberta o senyalització construïda amb pedres. La taula que presentem a continuació és un resum dels dipòsits:

¹³⁴ La *distància geomètrica* indica la distància existent entre el centre geomètric de les fosses. La *distància propera* indica la distància existent entre el perímetre de les estructures. Els valors negatius indiquen que les fosses se superposen. Distàncies expressades en metres.

Estructura	VI ¹³⁵	T	M	E	P
157	x	-	-	-	-
544	x	-	-	x	x
679	x	x	-	x	-
716	x	-	-	-	x
772	x	-	-	-	-
838	x	-	-	-	x
988	x	x	-	-	-
990	x	x	-	-	-
1050	x	x	-	-	-
1192	x	-	-	-	-
1212	x	x	x	-	-
1214	x	-	-	-	-

Recollint tot el que s'ha dit, és el moment de valorar la troballa. La manca o pràctica inexistència d'ossos, les característiques dels dipòsits i la particular disposició de les fosses fa que definim aquestes estructures com a rituals. Pensem que aquests dispositius formarien part del sistema cultural evidenciat. No tenim clar, però, el rol que desenvoluparien els contenidors dipositats: dipòsits d'ofrenes i/o ofrenes en si mateix. Els conjunts integrats per VI més T permeten conjecturar l'existència d'alguna mena de dipòsit biòtic. D'altra banda, els conjunts integrats només per un VI permeten conjecturar la inexistència de contingut, car, no hi hauria res a protegir... Tanmateix, la manca de tapadora ceràmica no invalida l'existència d'un dipòsit, atès que el contingut dels vasos pot ser protegit mitjançant tapadores peribles. L'existència d'elements vasculars dipositats a l'interior de les tombes d'incineració, en qualitat d'ofrenes votives o com a testimoni d'una visita, ha estat documentada en la necròpolis de la Colomina 1 (Gerb, La Noguera); en aquesta necròpolis formada per túmuls, es constata, de manera evident, la deposició de petits vasos al peu de les tombes (Ferrández *et al.* 1991, 136-137). D'altra banda, l'aparició de fragments de ceràmica, aïllats, en les proximitats dels anells externs dels túmuls, abona la conjectura de l'existència d'una pràctica cultural, que podria ser habitual en les comunitats prehistòriques d'aquest moment, com és la freqüentació de les sepultures, la visita als difunts i la deixa d'ofrenes (Ruiz Zapatero 2001, 278-279).

C. Estructures empedrades

Els empedrats són *superestructures* de cobriment. Es tracta de paviments formats per pedres, d'extensió variable, construïts a sobre de les sepultures. La seva funcionalitat és la delimitació d'un conjunt de tombes o sepultures relacionades entre elles. La relació existent entre les estructures agrupades ens es desconeguda: parentiu dels difunts i/o afinitat a un col·lectiu determinat (Carlús/Cachero/Villena 2012). N'hem documentat tres: E-247, E-635 i E-1086. Es localitzen en els sectors septentrional, l'E-635 i E-1086, i centreoriental, l'E-247, en els següents quadres: 8A2, 10A1, 10A4, 9A3 i 11A4. L'estat de conservació no és gaire bo, per aquest motiu no coneixem la seva veritable morfologia. L'extensió conservada de cadascun d'ells és la següent:

¹³⁵ VI (vas de funció indeterminada) / T (tapadora) / M (metall) / E (estelles) / P (pedres).

	E-1086	E-635	E-247a	E-247b	E-247 a+b
Superfície en m ²	7,55	1,66	7,61	8,44	16,06
Perímetre en m	15,71	5,88	15,86	13,62	24,59
Potència mínima en m	0,05	0,05			0,05
Potència màxima en m	0,15	0,10			0,10

Hem subdividit l'empedrat E-247 en dos, a i b: 247b podria correspondre al nivell de destrucció de 247a. A més a més, 247b no delimita cap conjunt funerari. La diferència de composició dels empedrats 635 i 1086 fa que els estudiem per separat, no descartem, però, que ambdós formessin part de la mateixa estructura. L'empedrat 247 està constituït per pedres i fragments de 5 i 10 cm, principalment carbonats, i, en menor proporció calcàries, sorrenques i conglomerats; l'empedrat 635 està constituït per pedres i fragments de 5 a 30 cm, principalment carbonats, i, en menor proporció calcàries, gresos i esquistos; l'empedrat 1086 està format per pedres i fragments de <5 a 10 cm, principalment carbonats i calcàries, i, en menor proporció conglomerats, gresos i quarsos. La procedència d'aquests elements és, sens dubte, local. Entre les pedres hi ha material arqueològic –aparentment no dipositat–:

Estructura	C ¹³⁶	M	O	CAR	S
247	x	x	x	-	-
635	x	x	x	-	x
1086	x	x	x	x	x

Convé subratllar que aquest *material singular* es troba deslocalitzat, és a dir, la seva presència s'explica dins dels processos postdeposicionals implícits en la construcció dels empedrats. Es tracta de petits fragments de ceràmica –formes i informes– procedents de la destrucció de les sepultures adjacents, així com d'elements metàl·lics de coure/bronze rodats i fora de context. En el cas concret de l'E-1086 s'han recuperat vint-i-un objectes: divuit fragments de ceràmica (tretze informes no decorats, un informe decorat, tres vores i un cos superior), dos objectes metàl·lics (un fragment de punta de sageta i un fragment de braçalet) i una possible ascla de sílex; a més, s'han recuperat dos fragments d'indústria macrolítica (possibles molins); també s'han recollit quatre estelles d'os i un carbó. En el cas de l'E-635 s'han recuperat vint-i-quatre objectes: vint-i-dos fragments de ceràmica (dinou informes, una vora, una base i un cos inferior), un objecte metàl·lic i una ascla de sílex cremada; a banda d'això, s'han recollit trenta-vuit ossos cremats (dos fragments de diàfisi, quatre fragments de crani i trenta-dos ossos no determinats). En el cas de l'E-247 destaca la troballa d'un braçalet. En definitiva, l'entitat i distribució d'aquest material demostra l'existència de processos tafonòmics anteriors i/o simultanis a la construcció d'aquestes superestructures de cobriment.

L'empedrat 247 agrupa un total de vint sepultures i una TA: E-255, E-280, E-289, E-295, E-297, E-305, E-340, E-341, E-352, E-406, E-412, E-422, E-447, E-453, E-874, E-918, E-931, E-932, E-938, E-1048 i la TA 1206. Les característiques de les sepultures agrupades són les següents:

¹³⁶ C (ceràmica) / M (metall) / O (ossos humans) / CAR (carbó) / S (sílex).

Sepultura	VC ¹³⁷	T	M	NMI	NT	P	S	E	CS	∅
255	x	x	-	1	3	-	-	-	x	0,36
280	x	x	-	1	1	-	-	-	-	0,54
289	x	-	x	1	3	168,6	-	-	-	0,20
295	x	x	-	1	1	-	-	-	-	0,27
297	x	x	-	1	1	-	-	-	x	0,39
305	x	x	-	2	3	181	-	A?	-	0,33
340	x	x	-	1	3	237,7	-	-	x	0,24
341	x	x	-	1	4	320,9	-	-	x	0,35
352	x	-	-	-	-	-	-	-	x	0,33
406	x	x	-	1	3	281,7	-	-	-	0,40
412	x	x	x	1	4	538,2	-	A?	x	0,26
422	x	-	-	-	-	-	-	-	-	0,22
447	x	x	-	1	2	249,7	N♀	A?	x	0,39
453	x	x	-	1	2	209,9	-	AD?	x	0,30
874	x	x	-	1	2	-	-	-	-	0,32
918	x	x	-	1	4	344,8	-	A?	x	0,41
931	x	x	-	1	3	352,3	-	A?	x	0,43
932	x	x	x	1	3	346	-	AM	x	0,42
938	x	x	x	1	1	18	-	l1	-	0,34
1048	x	x	x	1	3	616,7	-	A?	x	0,36

Amb caràcter general, l'empedrat 247 agrupa un conjunt de vint sepultures senzilles; en total uns vint-i-un individus, d'edats compreses entre els dotze mesos i els seixanta anys. Els enterraments són majoritàriament individuals; hi ha una única excepció, la sepultura E-305, que podria contenir dos individus. Les osseres són majoritàriament binòmies: VC més T; no obstant això, trobem casos on el VC no presenta T: E-289, E-352 i E-422. Més del 50% de les tombes presenta estructura de cobriment – senyalització.

L'empedrat 1086 agrupa un total de vint-i-quatre sepultures, una estructura ritual i una estructura de funció no determinada: E-476, **E-572**¹³⁸, **E-637**, **E-659**, E-697, E-723, E-727, E-736, E-743, E-1015, **E-1017**, E-1064, E-1065, E-1066, E-1087, E-1090, E-1105, E-1106, E-1107, E-1108, E-1109, E-1110, E-1188, E-1189 i les E-1050 i E-1089. Les característiques de les sepultures agrupades són les següents:

¹³⁷ VC (vas cinerari) / T (tapadora) / M (metall) / NMI (antropologia, número mínim d'individus) / NT (antropologia, número de talles, 1 talla = 2 cm) / P (antropologia, pes en grams) / S (antropologia, sexe) / E (antropologia, edat) / CS (cobriment superior) / ∅ (diàmetre tomba) / N♀ (antropologia, sexe, no femení) / l1 (antropologia, edat, infantil 1: 1 a 6 anys) / A (antropologia, edat, adult) / AD (antropologia, edat, adolescent o juvenil: 14 a 20 anys) / AM (antropologia, edat, adult madur: 35 a 60 anys).

¹³⁸ En negreta, sepultures en el límit de l'empedrat 1086.

Sepultura	VC	T	TP ¹³⁹	M	NMI	NT	P	S	E	CS	∅
476	x	-	x	-	1	<1	147,5	-	-	-	0,18
572	x	x	-	-	1	3	346,1	♂	A?	x	0,43
637	x	x	-	x	1	3	1157,4	♀?	<i>AD-A</i> ¹⁴⁰	x	0,50
659	x	x	-	x	1	4	429	-	-	x	0,41
697	x	x	-	-	1	4	369,5	-	AD-A?	x	0,31
723	-	-	x	-	1	<1	-	-	<i>P-I</i>	x	0,27
727	x	-	-	-	1	2	21	-	I	-	0,13
736	x	x	-	-	1	2	55,7	-	I?	x	0,33
743	x	x	-	-	2	3	470,7	-	I1	x	0,27
1015	x	x	-	-	1	2	239,7	-	AD-A?	x	0,33
1017	x	x	-	-	1	2	147,1	-	A?	x	0,34
1064	x	x	-	-	1	2	168,2	-	I-AD	x	0,32
1065	x	x	-	-	2	5	739,7	-	I2-AD	x	0,25
1066	x	x	-	-	1	2	74,7	-	I1	-	0,28
1087	x	-	-	-	3	5	193,3	-	P-I?	-	0,13
1090	x	x	-	-	1	1	17,6	-	P-I?	x	0,26
1105	x	-	-	-	1	<1	12,2	-	P?-I?	-	0,13
1106	x	-	x?	x	1	2	108,8	-	AD-A?	x	0,25
1107	x	x	-	-	2	2	131,8	-	I?	x	0,24
1108	x	x	-	-	1	2	83,8	-	A?	x	0,34
1109	x	x	-	-	1	1	8,8	-	I1	x	0,19
1110	x	x	-	-	1	3	725,3	-	I2-AD	x	0,39
1188	x	-	-	-	1	<1	-	-	<i>P-I</i>	-	0,07
1189	x	-	-	-	1	<1	-	-	<i>P-I</i>	-	0,11

En síntesi, l'empedrat 1086 agrupa un conjunt de vint-i-quatre sepultures; en total uns vint-i-nou individus, d'edats compreses entre els zero i els seixanta anys. Els enterraments són individuals (20), dobles (3) i triples (1). Les osseres són majoritàriament binòmies: VC més T ceràmica o de pedra; no obstant això, trobem casos on el VC no presenta T: E-727, E-1087, E-1105, E-1188 i E-1189; la sepultura E-723 no presenta VC, en aquest cas les restes òssies foren dipositades directament en el *loculus* i cobertes amb una T de pedra. Més del 70% de les tombes presenta estructura de cobriment – senyalització.

Quant a les característiques de la població enterrada, els dipòsits ossis de les sepultures 572 i 637 permeten afirmar, amb reserves, que s'enterraren individus adults d'ambdós sexes. Amb referència a l'edat dels finats, sembla que s'enterraren perinatals, infantils, adolescents i adults, és a dir, individus d'edats compreses entre els zero i els seixanta anys. La imprecisió de les dades no permet profunditzar massa en aquestes qüestions, això no obstant, es pot afirmar, amb reserves, que la població finada, enterrada a sota de l'empedrat 1086, és, majoritàriament, d'edat infantil i/o adolescent; per sota dels vint anys.

¹³⁹ TP (tapadora de pedra) / P (antropologia, edat, perinatal: -6 de sis mesos a 1 any) / I2 (antropologia, edat, infantil 2: 7 a 14 anys).

¹⁴⁰ En cursiva, l'edat deduïda a partir del pes del dipòsit ossi o de les característiques de la tomba.

A tall d'hipòtesi, en el cas que alienéssim les estructures situades en la perifèria de l'empedrat: E-572, E-637, E-659 i E-1017, podríem afirmar que l'edat dels finats és el concepte que dona sentit a l'agrupament; l'empedrat 1086 assenyalaria un grup de sepultures pertanyents a individus no adults, d'entre zero i vint anys. Car, això és una conjectura...

En un altre ordre de coses, només tres de les vint-i-quatre sepultures documentades presenten *aixovar*. Es tracta de les estructures E-637, E-659 i E-1106. La primera, presenta una anella de coure/bronze, la segona, presenta un fragment de mànec de ganivet de ferro, i la tercera, presenta una arracada de coure/bronze. Es dona la circumstància que aquests elements es localitzen "*in situ*", dins de la tomba.

A banda de les sepultures, l'empedrat cobreix l'estructura ritual E-1050, integrada per un VI més T; aquesta estructura podria tenir relació amb la sepultura E-1017. D'altra banda, l'empedrat cobreix la fossa E-1089; es tracta d'un clot de quaranta centímetres de diàmetre i trenta centímetres de fondària, reblert de pedres.

L'empedrat 635 podria relacionar un total de tres sepultures: E-765, E-770 i E-773. Les característiques de les sepultures relacionades són les següents:

Sepultura	VC	T	TP	M	NMI	NT	P	S	E	CS	∅
765	x	x	-	-	1	1	25,2	-	I?	x	0,22
770	x	-	x?	-	1	1	2,5	-	I	x	0,11
773	x	x	-	-	1	1	-	-	I	x	0,31

Aquesta estructura es localitza molt a prop de l'E-1086. No podem descartar que ambdós empedrats estiguin relacionats. Tanmateix, la composició de les estructures és diferent, és per això que hem decidit diferenciar-les. Mentre que l'empedrat 1086 està constituït per pedres i fragments de <5 a 10 cm, el 635 està constituït per pedres i blocs de 5 a 30 cm. Un element que els podria relacionar és la seva composició sedimentològica; la superfície de l'empedrat 635 és plena d'ossos calcinats, igual que el sector oriental de l'empedrat 1086. La caracterització de la població enterrada també és coincident. No podem descartar que es tracti d'un mateix agrupament funerari, si fos així, la hipòtesi plantejada més amunt encara seria vàlida. En síntesi, l'empedrat 635 agrupa tres sepultures; en total tres individus infantils; els enterraments són individuals; les osseres presenten VC més T ceràmica o de pedra; totes les sepultures presenten estructura de cobriment i/o senyalització.

En síntesi, la funció principal d'aquestes superestructures seria la d'agrupar individus. Encara desconexem la relació que podrien tenir els individus agrupats; s'ha apuntat la conjectura de l'edat, no obstant això, no podem descartar altres motius: parentiu, afinitat a un grup social, etc. Amb tot plegat, els empedrats semblen delimitar i assenyalar llocs específics d'enterrament, per alguna raó exclusius. L'estat de conservació d'aquestes superfícies empedrades no ens permet conèixer la seva veritable morfologia, de tota manera, no creiem que la seva potència sigui superior a la documentada; en cap cas pensem que es tracta d'estructures tipus *túmulo*. Els empedrats no tenen la finalitat de clausurar espais d'enterrament, simplement els delimiten. L'empedrat 247 presenta dues fases d'enterrament: *ante quem* i *post quem*; la seqüència seria la següent: concentració de les sepultures E-255, E-280, E-289, E-297, E-305, E-340, E-341, E-352, E-406, E-412, E-422, E-447, E-453, E-874, E-918, E-931, E-932 i E-1048 → construcció de l'empedrat → addició de les sepultures

E-295 i E-938; aquesta seqüència demostra que se segueix enterrant després de la construcció del paviment de pedres.

D. Cubetes

Les cubetes són forats excavats a terra, de funció no determinada. Es tracta de les fosses E-1023 i E-1155. Es localitzen en el sector nord-oriental del lloc arqueològic, en els quadres 7A3 i 9A2. Ambdues fosses s'excaven en el nivell d'argiles de matriu sorrenca, l'E-1023 ho fa, a més, en el nivell de llims carbonatats. Desconeixem quina relació tenen amb la necròpolis. Les seves característiques morfològiques són les següents:

Estructura	MP ¹⁴¹	MF	MS	∅	h
1023	circular	còncav	lenticular	0,44	0,10
1155	circular	pla	cilíndrica	0,48	0,10

E. Troballes aïllades

Es tracta de restes materials aïllades, trobades per atzar o en el transcurs de l'excavació arqueològica. No són *fets culturals*, sinó elements desplaçats del seu lloc d'origen, desgastats per l'erosió: E-331, E-357, E-465, E-594, E-1117, E-1131, E-1133, E-1135, E-1170, E-1172, E-1174 i E-1222. No es concentren en un lloc especial, els trobem en els següents quadres: 5A3, 7A3, 7A4, 8A1, 9A1, 9A4 i 10A2. La seva composició és la següent:

TA	CER	M	O	P
331	x	-	-	x
357	x	-	x	x
465	x	x	-	-
594	x	-	-	x
1117	x	-	-	x
1131	x	-	-	-
1133	x	-	-	-
1135	x	-	-	-
1170	x	-	-	x
1172	x	-	-	-
1174	x	-	-	-
1222	x	x	-	-

¹⁴¹ MP (morfologia planta) / MF (morfologia fons) / MS (morfologia secció).

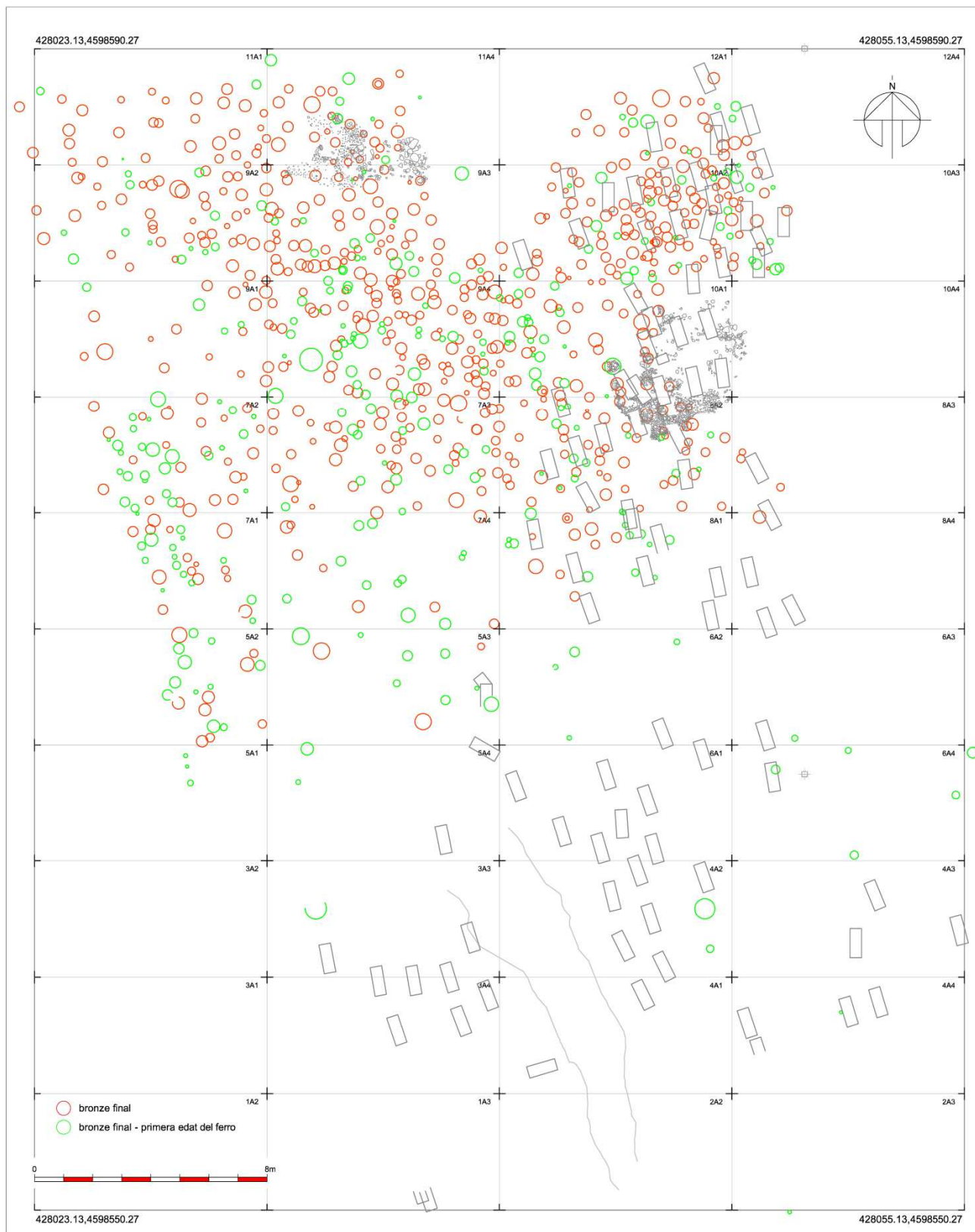

Fig.43.- Planta del bronze final més les tombes del bronze final-ferro.

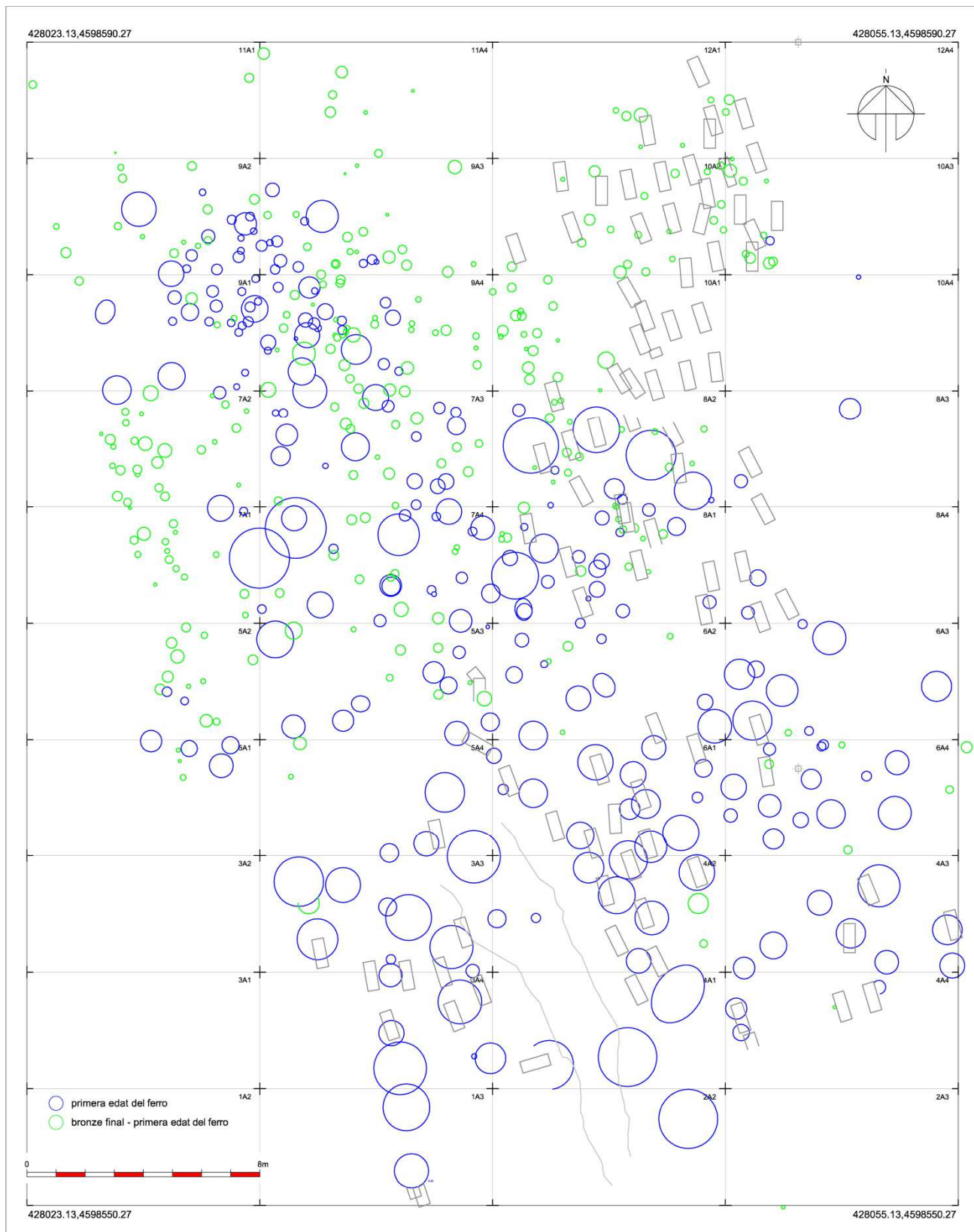

Fig.44.- Planta de la primera edat del ferro més les tombes del bronze final-ferro.

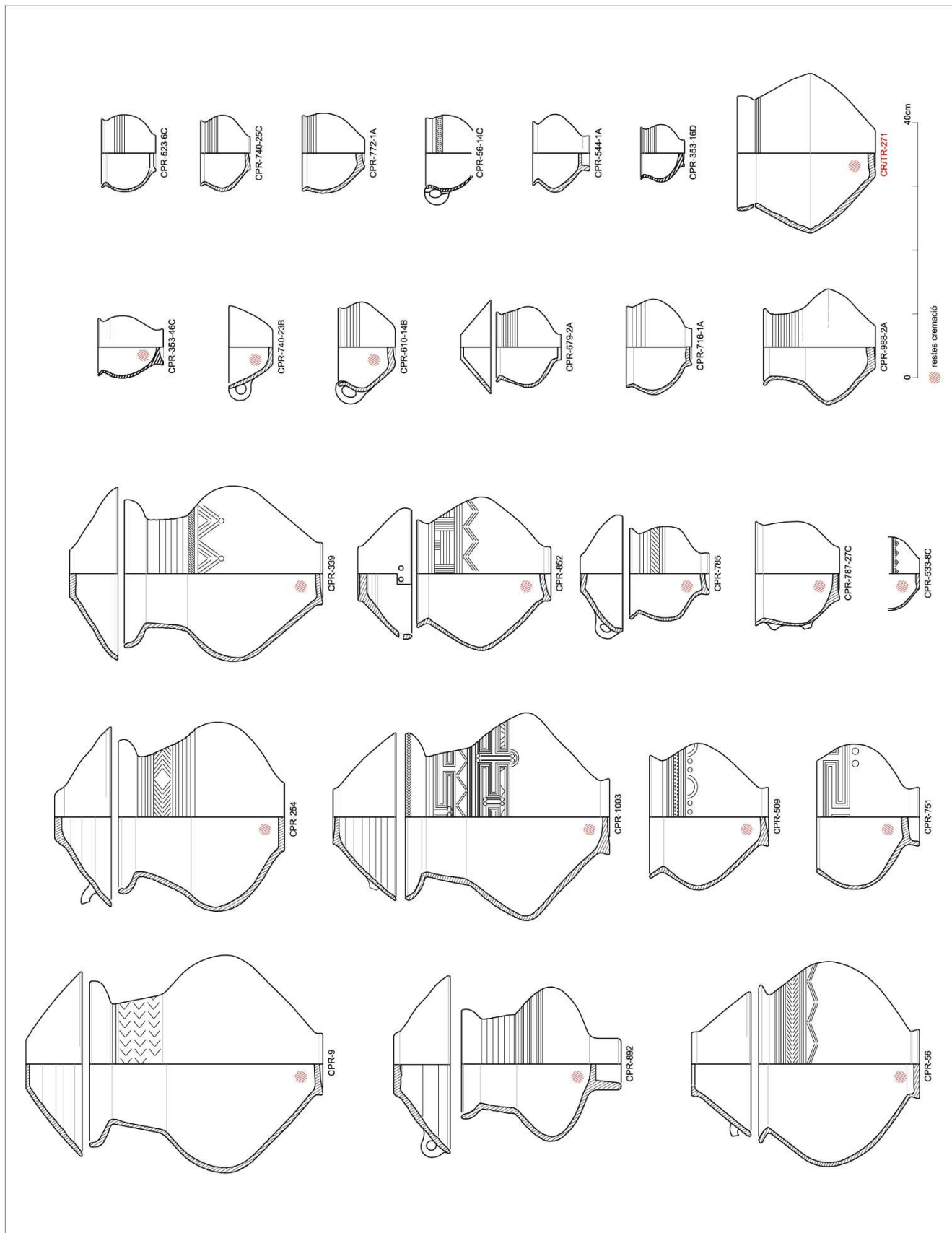

Fig.45.- Formes ceràmiques del bronze final. Vasos cineraris i d'acompanyament.

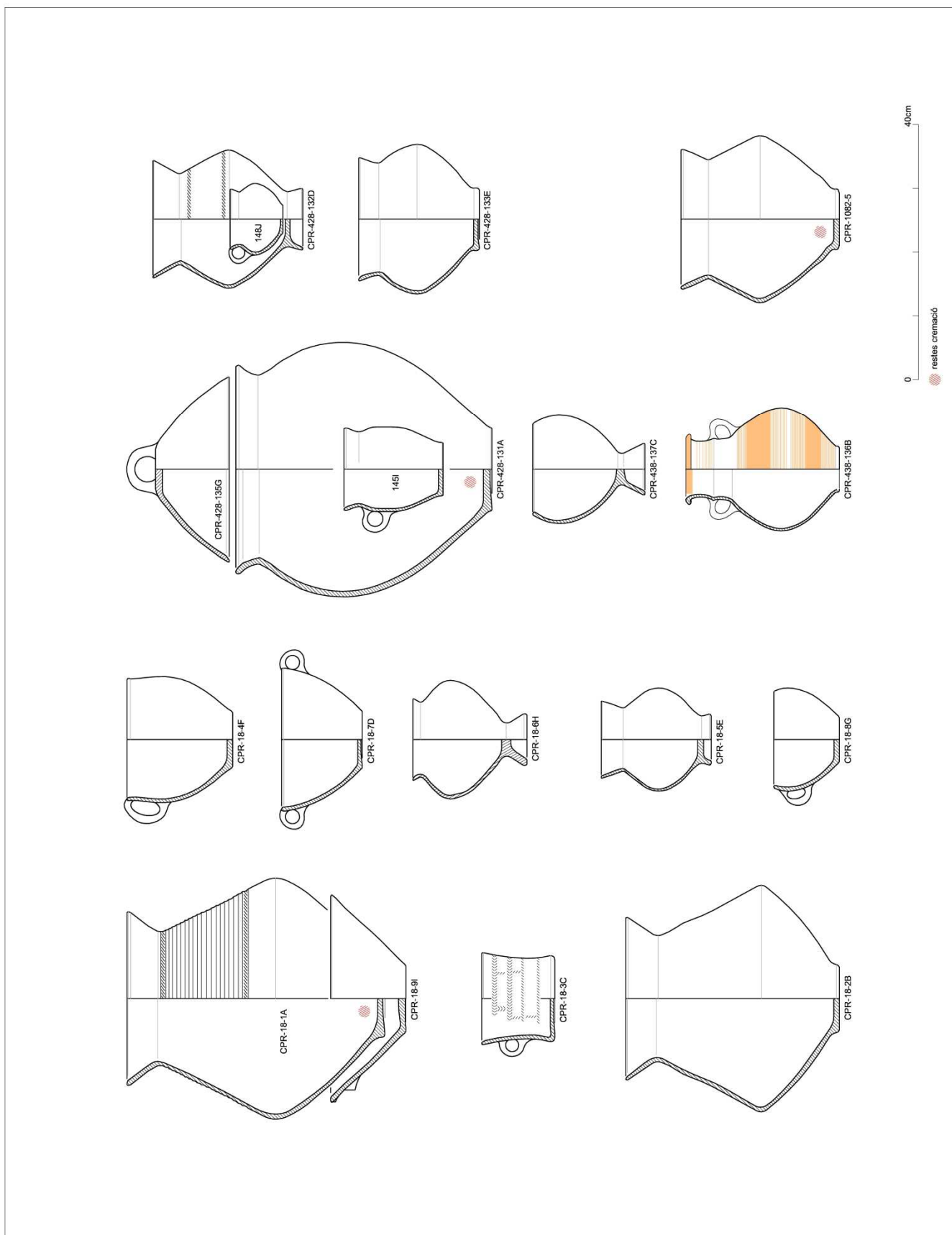

Fig.46.- Formes ceràmiques de la primera edat del ferro. Vasos cineraris i d'acompanyament.

Fig.47.- Sepultures prototípiques del bronze final. D'esquerra a dreta: CPR-105, CPR-117 i CPR-118. Crèdits: Equip CPR/SAPGC.

Fig.48.- Sepultura prototípica de la primera edat del ferro. CPR-15. Crèdits: Equip CPR/SAPGC.

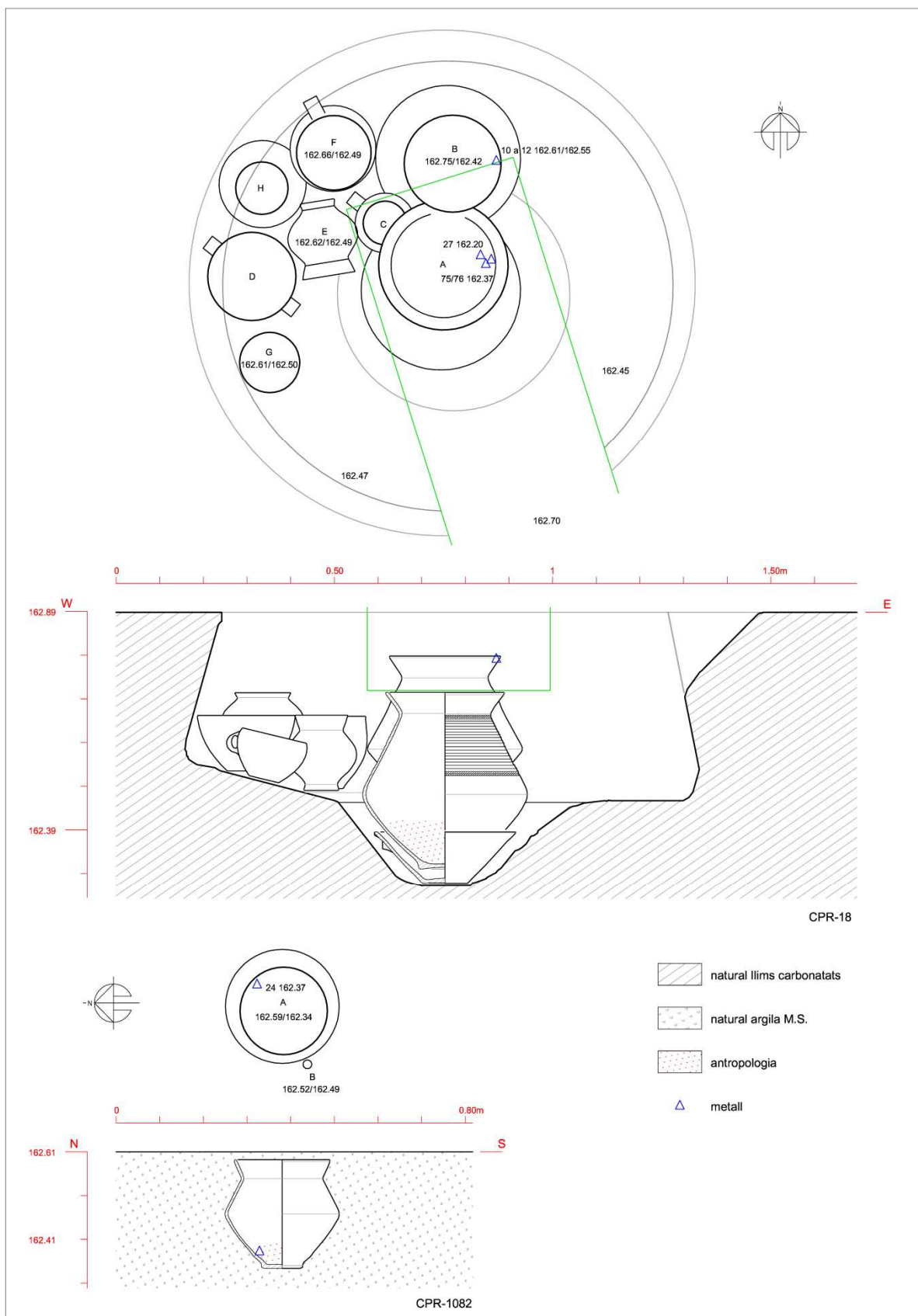

Fig.49.- Sepultures prototípiques de la primera edat del ferro. CPR-18 i CPR-1082.

CAPÍTOL 7

TAFONOMIA I ANTROPITZACIÓ DE LA NECRÒPOLIS

1. Generalitats. Questions a tenir en compte abans d'afrontar l'estudi de la necròpolis

Considerarem el jaciment com a *taphos*, subjecte de la tafonomia: entitat enterrada subjecta a processos de fossilització. La tafonomia (del grec «τάφος» - *taphos*, enterrament, i «νόμος» - *nomos*, llei) és la disciplina de la paleontologia que estudia els processos de fossilització i la formació dels jaciments de fòssils. Aquest terme va ser introduït pel paleontòleg soviètic I. Efremov (1908-1972) l'any 1940. Els procediments i els mètodes de la tafonomia interessen a una gran diversitat de ciències: antropologia forense, arqueologia, etc. Comptat i debatut, la tafonomia és una branca de les ciències naturals que estudia els agents i els processos que han deixat senyals en les restes mortals dels organismes fins a ser enterrats, i els processos de la seva fossilització (Aguirre 1997).

Les modificacions que poden afectar a un organisme orgànic o a un ítem inorgànic en situació post mortal o amortitzat d'una comunitat biòtica es refereixen, principalment, a la seva localització o a la seva composició. Els factors responsables dels fenòmens esmentats poden ser químics –agents químics– o físics –moviment de sediments, acció del foc, canvi climàtic, etc.–. Especial interès tenen les alteracions produïdes pels agents biològics –ràdules de mol·luscs i gasteròpodes, anèlids, dents de carnívors i rosegadors, arrels, etc.– en els dipòsits funeraris, restes òssies i tombes. També és interessant distingir i detectar les senyals efectuades per l'acció humana –útils emprats per l'ésser humà, excavació de rases, conreus, etc.–.

La formació dels dipòsits funeraris és el resultat d'un procés dinàmic en el que intervenen una gran quantitat d'agents, tant d'ordre natural com cultural. Des de la nostra perspectiva, prèviament a qualsevol estudi, ens hauríem de preguntar, quin és l'historial tafonòmic de la sepultura o de la necròpolis? Creiem oportú realitzar un diagnòstic referent a la naturalesa del registre arqueològic que pretenem interpretar.

En síntesi, el medi natural que envolta el jaciment de Can Piteu - Can Roqueta, és un medi força transformat, emmotllat, en un moment o altre, per l'activitat humana. La situació de molts llocs naturals i/o arqueològics que hi són presents ha estat i està condicionada, en més o menys mesura, per l'acció antròpica. Això no vol dir que aquests llocs perdin el seu valor, ans al contrari, ja que en un medi tant "humanitzat" els jaciments arqueològics i els elements patrimonials adquireixen una major singularitat i significació.

En suma, l'evolució de les tècniques de producció agrícola, silvícola i industrial, i les pràctiques en matèria de planificació del territori, l'urbanisme, el transport, les xarxes de comunicacions i els espais lúdics, i, de forma més general, els canvis econòmics globals continuen, en molts casos, accelerant la transformació del nostre paisatge quotidià. Un bon exemple d'això és el sistema natural del riu Ripoll i el paratge de Can Roqueta, lloc on s'insereixen, *a priori*, dos elements antagonics: el complex industrial i el jaciment arqueològic homònims.

Les característiques del Sistema del riu Ripoll han permès la conservació i, alhora, l'erosió dels múltiples llocs arqueològics documentats. Recordant el que s'ha dit, aquest lloc es caracteritza pels talussos, les cornises i les terrasses, fruit de l'aprofundiment progressiu del canal fluvial en els materials del quaternari antic, del miocè i dels seus propis dipòsits formats per les unitats intermèdies i la inferior. El curs del riu al terme de

Sabadell, transcorre al llarg d'uns set quilòmetres. Degut a la seva proximitat amb la trama urbana, aquest tram s'ha caracteritzat per una convivència històrica dels usos i activitats pròpies del medi fluvial amb la vida urbana, agrícola i industrial. El llit del riu restà profundament transformat després de l'avinguda del 1962 (fou canalitzat i es destruïren els meandres que formava). Actualment, les terrasses baixes, intermèdies i altres són ocupades per activitats agrícoles –cada cop menys– i industrials. Aquest sistema es caracteritza també per la seva diversitat i per oferir un paisatge singular, del que ja n'hem parlat, que denota un elevat grau d'antropització des d'èpoques pretèrites. A més a més, esdevé el principal eix connector del nucli urbà amb els recursos naturals, biòtics i abiòtics, propis del medi fluvial. Destaquen també els seus valors mediambientals, amb la presència de vegetació de ribera, boscos d'alzines, roures o pins en els talussos amb pendents suaus, que acompleixen una finalitat protectora, així com de recuperació de la qualitat de les seves aigües. Les pinedes ocupen les planes, amb un sotabosc d'arbusts i rebrot d'alzines. Per concretar, el medi natural que envolta el jaciment, s'ha d'entendre com un sistema dinàmic, en continua evolució, producte de la interacció entre l'evolució natural del paisatge i l'acció antròpica.

L'empremta de l'activitat humana no es troba solament en la localització o en la pervivència de molts ítems del patrimoni arqueològic i històric, sinó que, en molts casos, ha estat precisament aquesta intensa activitat humana la que ha donat valor a determinats elements. Un bon exemple d'això és el jaciment arqueològic de Can Roqueta; actualment, aquest lloc no existiria si no fos per la laboriosa activitat humana desenvolupada en el sector i per la regulació institucional d'aquesta activitat, que promou i fomenta la investigació dels llocs arqueològics i paleontològics.

No es pot oblidar que aquesta activitat humana a vegades ha estat excessiva i, més que afaïonar el medi, l'ha acabat d'arruïnar, malmetent totalment i/o parcialment el patrimoni arqueològic soterrat. L'activitat que més ha alterat l'estat de conservació dels llocs arqueològics localitzats a Can Roqueta és, sense cap mena de dubte, l'agricultura. És per això que els llocs arqueològics es troben arrasats superficialment. És important recordar que fins fa poc encara es conreaven cereals de secà, plantes farratgeres, vinya, ametllers i oliveres. Cada tipus de conreu presenta un sistema agronòmic determinat i, consegüentment, produeix un efecte concret en el subsol. Per exemple, l'agricultura de secà és la més propera a la simple recol·lecció; era l'única que es podia fer sense gaires mitjans tècnics... Al Vallès es donaven els secans *semi frescals* (tipus de conreu característic d'aquells llocs on la pluja anual cobreix més de la meitat de les necessitats d'aigua, cosa que limita l'elecció dels conreus per fer-los d'acord amb les èpoques de l'any amb suficient humitat): civada, blat, ordi, etc. El Mapa Topogràfic Parcel·lari de Sabadell (Llonch/Moreno 1963, full 162) permet observar el tipus de conreu practicat a mitjan segle XX. Per concretar, en el sector geogràfic que ens ateny es practicava una *agricultura extensiva*, a relativa gran escala. Es tracta d'un sistema de producció que procura conrear grans extensions de terra, traient el màxim profit dels mitjans de producció i reduint el treball i la mà d'obra. Els equipaments agrícoles emprats en aquest tipus d'agricultura són diversos; permeten obrir solcs a la terra, esmicolar els terrossos, abonar i fertilitzar la terra, etc., es tracta, principalment, d'arades, que permeten tallar, remoure, esplanar i anivellar la terra, arades de discs remolcades per mitjans mecànics, que permeten obrir solcs profunds, conreadores, que permeten remoure la capa superior del sòl, arades de profunditat, que permeten remoure la terra a gran profunditat, subsoladors, que permeten llaurar el terreny a una certa profunditat, sense invertir la terra, i un llarg etcètera de ginys. No és necessari explicar l'efecte demolidor que ha provocat l'ús d'aquests equips en els jaciments arqueològics d'arreu. En aquest sentit, el jaciment de Can Piteu - Can Roqueta esdevé paradigmàtic, doncs l'ús reiterat d'aquests ginys ha malmès la superfície del jaciment, ha desplaçat material arqueològic i ha erosionat parcialment les estructures arqueològiques.

L'existència d'aquesta cerealicultura extensiva és conseqüència de la *plaga de la fil·loxera*. La seva arribada al Vallès, vers l'any 1883, va provocar la desaparició de gran part de les vinyes vallesanes. Com a conseqüència, si els agricultors no van tornar a plantar les vinyes amb empelts americans, l'agricultura s'orientà cap a altres conreus com ara els arbres fruiters, ametllers, avellaners, oliveres o els cereals. Encara avui dia trobem rases i rasetes relacionades amb el conreu de la vinya, el subsol de Can Roqueta n'és ple. Aquesta mena de conreu és coparticipant de la degradació dels jaciments. Valls i Raventós (1916) descriuen el procés de conreu de la vinya: [...] *s'han de distingir tres menes de treballs: els de plantació, les llaurades i treballades fondes i les esmagencades [sic] o treballs superficials. Referent als primers [...] la plantació necessita un desfons (gran remoguda de terra) [sic] abans d'efectuar-se, ja fet a braç, que resulta caríssim, ja fet per mitjans mecànics, malacats [sic] moguts per animals, màquines de vapor, electricitat, etc. Aquests mitjans permeten remoure una capa de terra des de 0'40 metres a 1 metre de fondària. Els avantatges d'un desfons són tan clars que no es discuteix pas la seva conveniència. Solament el cost priva, a vinyaters que compten poc, de la seva aplicació. Si es considera que amb el desfons augmenta la zona on podran estendre's les arrels, i per tant augmenten les quantitats d'elements fertilitzants; que les terres emmagatzemaran més aigua; que podran separar-se totes aquelles arrels pudrides [sic] o a mig pudrir [...] que abunden en tants claps en les terres que, abans de l'establiment de les vinyes, portaven roures i altres plantes; finalment, que poden abonar-se en tota sa fondària les terres, preparant així un excel·lent mitjà per al futur creixement [...]* (Valls/Raventós 1916, 36).

Quant a la preparació del terreny, Giralt (2002) explica el següent: *Quan es tractava d'un terreny [...] inculte, el primer que calia fer era l'eixarmada o rompuda, arrencant d'arrel totes les plantes, arbres o arbusts. El fustam i la brossa procedent de l'eixarmada era escampat i enterrat allí mateix, o servia de combustible per als formiguers, el cremadís dels quals, ben barrejat amb la terra servia de fertilitzant. [...] Si la plantada era feta en terreny ja de conreu –cosa corrent en les vinyes del pla ja en el segle XVIII i cada cop més general a mida que augmentava la superfície vitícola– era obligat deixar la terra dos o tres anys en repòs [...]. Si el conreu anterior era ja de vinya [...] mentrestant hom sembrava farratges, lleguminoses o cereals. Sempre que el terreny ho permetia, l'any abans de la plantada la terra era llaurada dues o tres vegades. A les vinyes de muntanya, la preparació del terreny era més laboriosa. Calia [...] obrir rases o desaigües per evitar l'erosió [...]* (Giralt 2002, 182) (figs.50 i 51).

Pel que fa a la plantació de la vinya, Giralt (2002) explica: *Hi havia tres maneres de plantar una vinya (l'autor ens parla de la viticultura anterior a la fil·loxera): a parpal, a clavera i a vall obert. La primera, pròpia de llocs pedregosos i de pagesos amb escassos recursos econòmics per fer front a la inversió que representaven els altres procediments, consistia a fer un forat a terra d'uns tres o quatre pams de fondària, amb el parpal o barra de ferro acabada en punta. Dins de cada forat era col·locat un sarment [...]. La plantació a clavera consistia en fer uns clots o claverons d'uns cinc, sis i set pams de llargada, dos d'amplada i tres o quatre de fondària, separats al llarg de la tira o filera per espais intermedis d'una llargada igual a la de cada clavera. Cada clot acollia dos plançons, situats respectivament en cadascun dels seus extrems. [...] Els sistema a vall obert consistia a obrir de Llevant a Ponent –és a dir, amb orientació a Migdia– unes rases tan llargues com ho permetia la configuració del terreny. Les rases o valls tenien també dos pams d'ample i tres o quatre de fondària. Obert el vall durant l'estiu –feina que en alguns indrets era designada amb el nom d'agostar– la plantació podia fer-se a la tardor o a la primavera següents, quan ja la terra s'havia meteoritzat. Els sarments eren col·locats arrambats a una de les parets del vall, a la distància prevista i formant línia recta. Tant en la*

plantació a clavera com en la de vall obert, els plançons eren assentats amb l'ajuda dels peus, i a l'assentat seguia l'operació d'esbançar o sigui reomplir les rases o clots, barrejar adob amb la terra i cavar la porció de sòl del costat de la rasa on recolzava el sarment. [...] La progressiva substitució dels sistemes de parpal i a clavera pel de vall obert constitueix un dels progressos tècnics constatables al llarg del segle XIX: la plantació en rasa contínua facilitaria les labors posteriors, augmentaria la producció de raïm i faria més llarga la vida dels ceps (Giralt 2002, 182-183).

La conservació i adobat de la vinya tenia la seva complexitat, Giralt (2002) ho reporta de la següent manera: *Una vinya ben conreada requeria anualment els treballs descrits en tractar de la vinya adulta, més aquells que eren necessaris per tal d'assegurar la fertilitat del sòl. Restituir els elements imprescindibles per a la vida i la producció dels ceps, exigia disposar d'adobs. Fins a la generalització dels adobs químics, que no s'esdevé fins a la replantació posterior a la fil·loxera, els fems eren gairebé l'únic fertilitzant conegut. Per la manca de ramaderia característica de les zones vitícoles, els fems, però, eren escassos [...]. Hom utilitzava, de vegades, l'adob verd –anomenat cultiva– o, més rarament encara, les escombraries, les despulles dels escorxadors i els detritus industrials. La pràctica dels formiguers, realitzada en la preparació del terreny, no era aplicable un cop plantada la vinya. Calia, doncs, recórrer a procediments de millorament del sòl que no impliquessin l'ús de matèries fertilitzants. Calia substituir els adobs per un major esforç de treball. I això és el que van fer els pagesos amb les feines de vallejar i de peu-rocar les vinyes. Vallejar la vinya volia dir obrir una rasa o vall de dos pams d'ample i uns quatre de profunditat entremig de les files dels ceps, quan la vinya era espessa; i dues rases iguals, una davant i una darrera de cada fila, a menys d'una passa de distància dels ceps, quan la vinya era de plantació clara. Peu-rocar una vinya era fer un clot davant dels ceps semblant a la clavera [...]. Les rases o clots eren reomplerts amb la mateixa terra, remenada i barrejada, [...], amb brossa vegetal. Amb aquesta feina [...] els ceps recobraven la «virtut perduda» [...] (Giralt 2002, 189).*

Fig.50.- Empedrat CPR-247. Rases de vinya. Crèdits: Equip CPR/SAPGC.

Fig.51.- Tomba CPR-39 tallada per una rasa de vinya. Crèdits: Equip CPR/SAPGC.

Recapitulant, a Can Piteu, com a la resta de la serra, abunden els testimonis del conreu de la vinya, anterior a l'esclat de la fil·loxera. La troballa d'un centenar de *claverons*, agrupats en línees orientades de nord a sud, és testimoni del conreu de *vinya espessa*. Les *vinyes espesses* se solien plantar a *marc reial* i els ceps eren d'uns quatre fins a uns set pams¹⁴² de distància els uns dels altres (Giralt 2002, 183). Els clots o *claverons* són tots rectangulars, essent les seves mides estandarditzades: 40 x 100 cm. La seva fondària és variable i depèn del seu estat de conservació, els de Can Piteu són de 35 - 40 cm, sense tenir en compte el gruix del *superficial*. La distribució espacial de les fileres infereix l'existència de dues plantacions que se succeeixen temporalment; en alguns llocs hi ha una superposició de *claverons*, que denota l'existència de replantacions successives. És de suposar que l'extensió de la plantació abastava tota la propietat, no obstant això, només s'ha documentat una part del *tros*, d'aprox. 704 m². Ens consta que l'àrea conreada devia ser més gran, perquè hi ha *claverons* a vint-i-vuit metres al nord de la concentració documentada.

Les *rasetes* es localitzen en els quadres següents: 1A3 (2), 3A3 (2), 3A4 (6), 4A1 (2), 4A2 (6), 4A3 (3), 4A4 (4), 5A3 (2), 5A4 (2), 6A1 (8), 6A2 (1), 6A3 (1), 6A4 (1), 8A1 (9), 8A2 (8), 8A3 (2), 8A4 (3), 10A1 (11), 10A2 (13), 10A3 (6), 12A1 (4), 12A4 (2) i 20A1 (1). Per descomptat aquest tipus de conreu va afectar greument el jaciment, especialment la part més exposada. Hi ha múltiples exemples d'estructures arqueològiques alterades per l'excavació d'aquests clots o *claverons*. L'efecte directe d'aquest procediment agrícola s'identifica en un total de noranta-sis estructures i s'intueix en una gran part de les tombes més exposades. No és estrany trobar material arqueològic a dins de les rasetes, bocins i/o fragments considerables, o material escampat, deslocalitzat. Aquesta seria la causa de les denominades *troballes aïllades*. Aquest material *rodat* ha estat degudament registrat i inventariat. Evidentment que l'aprofitament agrícola del sòl

¹⁴² Es tracta de *pams catalans*. Un pam equival a 20,873 cm i un *pam català* equival a 19,43 cm. Així doncs, la distància entre ceps era de 77,72 / 136,01 cm.

no és l'únic factor que provoca la degradació dels jaciments. De manera paral·lela, l'aprofitament del sòl amb finalitats urbanístiques ha infligit danys, sovint irreparables, als llocs arqueològics. Per posar un exemple, la construcció d'un esplanada industrial entre el camí de la Salut –de Ripollet a Castellar– i el torrent de Can Llobateres féu necessària l'excavació del terreny amb maquinària pesant. El moviment de terres i els rebaixos efectuats, amb la finalitat de crear una superfície esglaonada, pogueren malmetre part del jaciment estudiat. La construcció d'aquest complex industrial (MIPAC) (fig.37), entre els anys seixanta i setanta del segle XX, a tocar de la necròpolis, podria haver-la afectat per la banda nord-oest. És per això que aquest sector de la necròpolis no ha pogut ser mai delimitat. Convé fer ressaltar que el lloc arqueològic s'estén de nord-oest a sud-est i, com veurem més endavant, l'hem pogut delimitar pel nord, est i sud, no per l'oest. L'orografia natural del terreny també s'ha vist afectada per tota mena de rebaixos: enterrossaments, camins, vies de comunicació, esglaonaments, etc. En concret, el jaciment era travessat per un camí rural, que anava de Ripollet a Castellar del Vallès; passava pel davant dels masos de Can Piteu i Can Lletget, i creuava la serra de la Salut de nord a sud. El jaciment es localitza, precisament, sobre el marge oriental d'aquest sender. Així doncs, no sembla forassenyat conjecturar que l'arranjament d'aquest camí fou un dels factors coadjuvants en la destrucció del sector occidental del lloc arqueològic. D'altra banda, ens consta que els terrenys situats a l'oest del jaciment presentaven un cert desnivell respecte la cota del camí. Aquest *esglaonament* del terreny ens està indicant l'existència de moviments de terres, desmunts i rebaixos, que amb tota seguretat afectaren la conservació del jaciment, com a mínim el sector occidental del mateix. En conseqüència, desconeixem si el lloc arqueològic de Can Piteu - Can Roqueta era més gran. Aquestes són les circumstàncies en les que es desenvolupa la troballa de Joan Vila i Cinca (1913). Per concloure, cal esmentar els estralls produïts per una *conducció d'aigua* que travessava el lloc arqueològic de nord-oest a sud-est. La rasa presentava una amplada de 80 - 90 cm i una fondària de 40 - 80 cm. Afectava els quadres següents: 1A3, 3A3, 3A4, 5A1, 5A2, 5A4, 7A1, 7A2, 9A1 i 9A2.

Fig.52.- Tall estratigràfic del lloc arqueològic, en el qual es poden apreciar els principals nivells geològics: les argiles de matriu sorrenca i els llims carbonatats. Crèdits: Equip CPR/SAPGC.

En definitiva, les feines agràries desenvolupades i l'aprofitament del terreny amb finalitats urbanístiques han provocat l'alteració dels nivells arqueològics superficials. Malgrat que la majoria de les estructures han patit alteracions de major o menor envergadura, no hi ha hagut cap problema alhora d'identificar l'espai original de cadascuna. Les cobertes de pedres de les tombes són els elements constructius més afectats per l'erosió, és habitual trobar pedres desplaçades de la seva posició original. Consegüentment, ens trobem davant d'un fenomen d'«*espai llaurat*» (Cerdeño/Sagardoy 2007, 35), en el que cal determinar el grau de conservació de les estructures originals i el grau de desplaçament dels artefactes arqueològics. En el cas de les *tombes tipus sitja* l'efecte dels processos postdeposicionals culturals o antròpics afecta, principalment, a la morfologia de les fosses; habitualment, les trobem rebaixades i/o seccionades. L'arrasament superficial d'aquestes tombes n'impedeix determinar el volum i les dimensions originals dels forats. L'àrea que ocupa el jaciment ha estat rompuda, artigada i conreada assíduament, des de temps immemorials. Com dèiem més amunt, hem pogut constatar el desplaçament horitzontal del material arqueològic.

Fig.53.- Tall estratigràfic del lloc arqueològic, en el qual es pot apreciar una secció del paleocanal que travessa de nord a sud la necròpolis. Crèdits: Equip CPR/SAPGC.

L'estructura i composició del sòl també han estat factors determinants alhora de permetre documentar les fosses. És important recordar que les estructures es troben excavades en dos nivells geològics diferenciats. El substrat geològic de Can Piteu està compost per dipòsits miocènics d'origen continental, coberts per sediments al·luvials quaternaris, integrats per argiles de matriu sorrenca. El nivell miocènic està integrat per roques sedimentàries: gresos de color vermell o ocre i lutites vermelles o griseses, amb intercalacions de graves. Aquest nivell inclou també nòduls i crostes de carbonat càlcic d'origen edàfic. El nivell quaternari està integrat per argiles i llims de color ocre. A la base trobem paleocanals reblerts de sorres, graves i còdols. Per sobre trobem concrecions de carbonat càlcic, nodulars i tabulars. El carbonat càlcic (CaCO_3) es troba, sovint, adherit a la superfície del material arqueològic. A propòsit de l'edafologia del lloc, el terreny on es localitza el

jaciment està constituït per un paquet argilós de color bru, d'alt contingut orgànic. Aquest dipòsit argilós no es localitza en la totalitat del jaciment, s'ha conservat, principalment, en els sectors septentrional i central del lloc: 5A2, 5A3, 6A2, 7A1, 7A2, 7A3, 7A4, 8A1, 8A2, 8A3, 9A1, 9A2, 9A3, 9A4, 10A1, 10A2, 10A3, 11A1, 11A4 i 12A1. En el sector meridional aquest nivell argilós de color bru és força residual, és documenta, però, en els quadres següents: 3A3, 3A4, 4A2, 4A3, 4A4, 5A1, 5A4, 6A1, 6A3, 6A4 i 8A4. La poca presència d'aquest nivell en el sector sud indica l'existència de processos erosius desiguals. És dona el cas que el sector meridional del jaciment acull la major part de *tombes tipus sitja* i un número molt reduït de sepultures senzilles, en última instància, no podem descartar que la poca presència de tombes senzilles estigui relacionada amb l'erosió i/o desaparició del nivell argilós de matriu sorrenca (figs.52 i 53).

En relació amb els nivells on s'excaven les estructures:

- Argiles de matriu sorrenca: 1037 estructures.
- Argiles de matriu sorrenca + sorres: 3 estructures.
- Argiles de matriu sorrenca + llims carbonatats: 85 estructures.
- Argiles vermelles: 3 estructures.
- Argiles vermelles + graves: 1 estructura.
- Llims carbonatats: 84 estructures.
- Llims carbonatats + graves: 2 estructures.
- Graves: 1 estructura.
- En el *paleocanal*: 1 estructura.
- Nivells indeterminats: 2 estructura.

En suma, el nivell argilós de matriu sorrenca se superposa als llims carbonatats i presenta una extensió d'uns 640 m². El 92,28% de les estructures talla o s'assenta en aquest nivell sedimentològic. Aquest nivell presenta una particularitat: el seu contingut orgànic és notable. Recordant el que s'ha dit, l'anàlisi pol·línica de la terra acumulada a l'interior dels vasos funeraris (Burjachs 2001) indica la formació al·luvial d'aquest nivell argilós. La presència del taxó *Pseudoschizaea* suggereix l'existència d'etapes discontinües d'erosió. Aquest organisme aquàtic es localitza en qualsevol tipus de dipòsit en les fases d'alta i ràpida acumulació. Per tal causa, inferim l'existència de pluges de caràcter torrencial que van afavorir la progressiva sedimentació de l'assentament funerari, abans, durant i després de la seva constitució. Comptat i debatut, aquest nivell húmnic, de color bru, correspon al sòl primitiu, el qual estaria format per matèria orgànica en descomposició –vegetal i animal–. Es tractaria, doncs, d'un terreny relativament tou i fàcil d'excavar.

El procés d'erosió i sedimentació, que va donar origen al dipòsit argilós bru, va continuar un cop abandonada la necròpolis, provocant el terraplenament del lloc i l'erosió dels dipòsits. La major part de les sepultures es troba alterada superficialment (fig.54). Pocs dipòsits no han patit l'efecte de l'erosió postdeposicional. Els contenidors funeraris es troben estellats i/o esberlats pel pes del sediment acumulat i pel col·lapse de les estructures de cobriment. La destrucció - *enderroc* d'aquestes estructures va provocar la sedimentació de les fosses i dels elements vasculars continguts, és per aquest motiu que trobem els contenidors funeraris plens de terra (figs.55a i 55b). Així doncs, no cal dir que els vasos eren buits de sediment alhora de ser dipositats. D'altra banda, l'obliteració, més o menys violenta, de l'interior dels vasos provocà el desplaçament dels objectes dipositats i la remoció dels nivells osteològics.

Fig.54.- CPR-353. Efectes exteriors produïts pels processos d'erosió i sedimentació. Crèdits: Equip CPR/SAPGC.

Fig.55a.- CPR-564. Efectes interiors produïts pels processos d'erosió i sedimentació. Crèdits: Equip CPR/SAPGC.

Fig.55b.- CPR-628. Efectes interiors produïts pels processos d'erosió i sedimentació. Crèdits: Equip CPR/SAPGC.

L'anàlisi tafonòmic de les sepultures permet inferir que les fosses contenien la totalitat del dipòsit funerari, això és: contenidor funerari i tapadora, vasos d'acompanyament i/o aixovar, i que eren prou fondes com per a oferir una protecció adequada a la cosa dipositada. L'efecte dels diversos processos erosius, soferts amb posterioritat a la clausura de les tombes, difereix segons les dimensions de les fosses. Així doncs, el col·lapse de les estructures de cobriment és més devastador en les *tombes tipus sitja* que en les tombes senzilles. El procés de sedimentació observat en les *tombes tipus sitja* ha provocat que els elements vasculars perdessin la seva verticalitat; és habitual trobar-los en posició secundària, tombats o desplaçats; també els podem trobar esclafats pel pes de la coberta enderrocada o pel procés de sedimentació. En les tombes senzilles el procés d'erosió és força similar, la pressió vertical provocada per l'ensorrament de les estructures de cobriment ha provocat l'«estellament» de les tapadores i dels vasos cineraris –parts més exposades–, així com l'obliteració de la tomba; una obliteració que, en la majoria dels casos, no s'ha produït de cop, sinó en diversos moments. Aquest fenomen començaria, segurament, amb la fractura de la tapadora; aquest fet provocaria l'escolament del sediment i una lenta, però, ininterrompuda sedimentació del conjunt funerari; finalment, l'ensorrament de l'estructura de cobriment precipitaria l'obliteració definitiva de la sepultura. En qualsevol cas, el desplaçament dels objectes afectats té poc recorregut i no va més enllà de l'espai delimitat per la fossa. En efecte, és habitual trobar fragments de tapadora, d'urna i/o pedres del cobriment a dintre de la pròpia urna, o entre aquesta i els límits de la fossa. Aquest fet demostra que les sepultures eren buides de terra. Ocasionalment, el contenidor cinerari pot oscil·lar i/o inclinar-se lleugerament; òbviament, qualsevol alteració postdeposicional del dipòsit funerari: desplaçament, ruptura, esquerda, etc., provoca la pertorbació del nivell antropològic contingut i dels ítems dipositats: aixovar, etc. S'han de tenir en compte, però, altres interpretacions..., perquè allò que nosaltres interpretem com a *fet postdeposicional* altres ho interpreten com a *fet cultural*, fins i tot cultural. Per posar un exemple, les *urnes tombades* de la necròpolis gironina del Pi de la Lliura infereixen l'existència d'una intenció deposicional, cultural (Pons/Solés 2002, 88-89; 2008, 47). És a dir, els investigadors observen un *patró de conducta*, que empeny els individus a orientar els contenidors

funeraris d'una manera determinada; essent el seu objectiu ritual. En tot cas, seria interessant explicar la no existència d'aquesta conducta en un bon nombre de tombes.

Per concloure, ens volem referir a l'antropització de les restes humanes. La cremació de les despulles, un cop ha cessat la vida, esdevé una de les pràctiques antròpiques que més influeix en l'estat de conservació de les restes antropològiques. La cremació produeix una modificació completa de les restes òssies, reduint el seu volum (pèrdua de matèria, fragmentació elevada,...), transformant la seva estructura i alterant el seu color. L'alteració tèrmica de la matèria òssia presenta diversos graus; aquesta, es pot observar macroscòpicament. Va des de la no alteració fins a la reducció completa a cendres –incineració–. Entre aquests extrems se situa la deshidratació dels ossos; la seva coloració varia segons el grau de deshidratació: beix, tonalitats marrons, negre, gris blavós i blanc. D'altra banda, l'experimentació suggereix que la cremació d'«*ossos secs*» produeix fractures diferents a les que s'observen en els ossos coberts per teixits tous. Quan es cremen *ossos secs* es produeixen esquerdes superficials, així com ruptures longitudinals, però no es deformen. Tanmateix, quan es cremen «*ossos frescos*» o coberts per parts toves es produeixen fractures corbes transversals, ruptures de forma irregular i els ossos es retorcen. Per tant, es pot determinar si l'individu va ser cremat en fresc, com és el cas dels morts de Can Piteu - Can Roqueta. Les dades sobre el context de la troballa i la localització precisa dels dipòsits osteològics són importants, doncs permeten distingir si es tracta de dipòsits secundaris d'ossos cremats en un altre lloc, o de cremacions realitzades en el lloc de la troballa. En el cas de la necròpolis de Can Piteu - Can Roqueta no hi ha signes que indiquin l'existència de cremacions *in situ*, és a dir, en la mateixa fossa d'enterrament. Recollint tot el que s'ha dit, la pràctica de la cremació implica una sèrie de dinàmiques *post mortem* molt diferents a les de la inhumació, als processos tafonòmics implícits cal afegir els processos antròpics propis del fet cultural –cremació–.

Amb l'objectiu de descriure i avaluar qualitativament el fet funerari, i alhora establir nous coneixements pel que fa als processos deposicionals i postdeposicionals, s'ha emprat l'*estudi de cas* o *anàlisi de cas*, mètode o instrument d'avaluació qualitativa, utilitzat per la recerca mèdica, la psicologia i en determinats àmbits de les ciències socials. L'*anàlisi de cas* presenta diversos objectius, entre els que cal destacar la producció de nous coneixements i raonaments inductius, la confirmació de pressupòsits, la descripció de situacions o fenòmens concrets, la contrastació de situacions o fets, l'elaboració d'hipòtesis, en definitiva, l'exploració, la descripció, l'explicació i l'avaluació d'un fet, en el nostre cas d'índole cultural. L'*estudi de cas* s'ha efectuat sota la següent proposició: les estructures documentades són sepultures d'incineració individuals, integrades pels següents elements: fossa d'enterrament - tomba, contenidor funerari - ossera (lloc on es conserven els ossos humans) i cobriment superior / senyalització. L'estudi relaciona dades primàries, provinents de l'excavació de camp i de laboratori, i secundàries, elaborades a partir de les primeres. Quant a la metodologia d'excavació, tant de camp com de laboratori -excavació dels contenidors-, s'ha aplicat el *mètode estratigràfic seqüencial*, basat en la identificació, descripció, registre de la seqüència, tant vertical com horitzontal, cartografia i correlació dels objectes i fets -naturals o antròpics- estratificats.

2. Microestratigrafia del fet arqueològic

2. 1. Estudi de cas. Les sepultures CPR-353 i CPR-294

A continuació, ens proposem d'exposar l'*anàlisi de cas* de dues sepultures: E-353 i E-294, representatives del conjunt estudiat. Primer, presentem el cas¹⁴³ i, segon, mostrem la seqüència de formació inferida a partir de l'estudi microestratigràfic.

A. La sepultura CPR-353

a) Presentació del cas (fig.56)

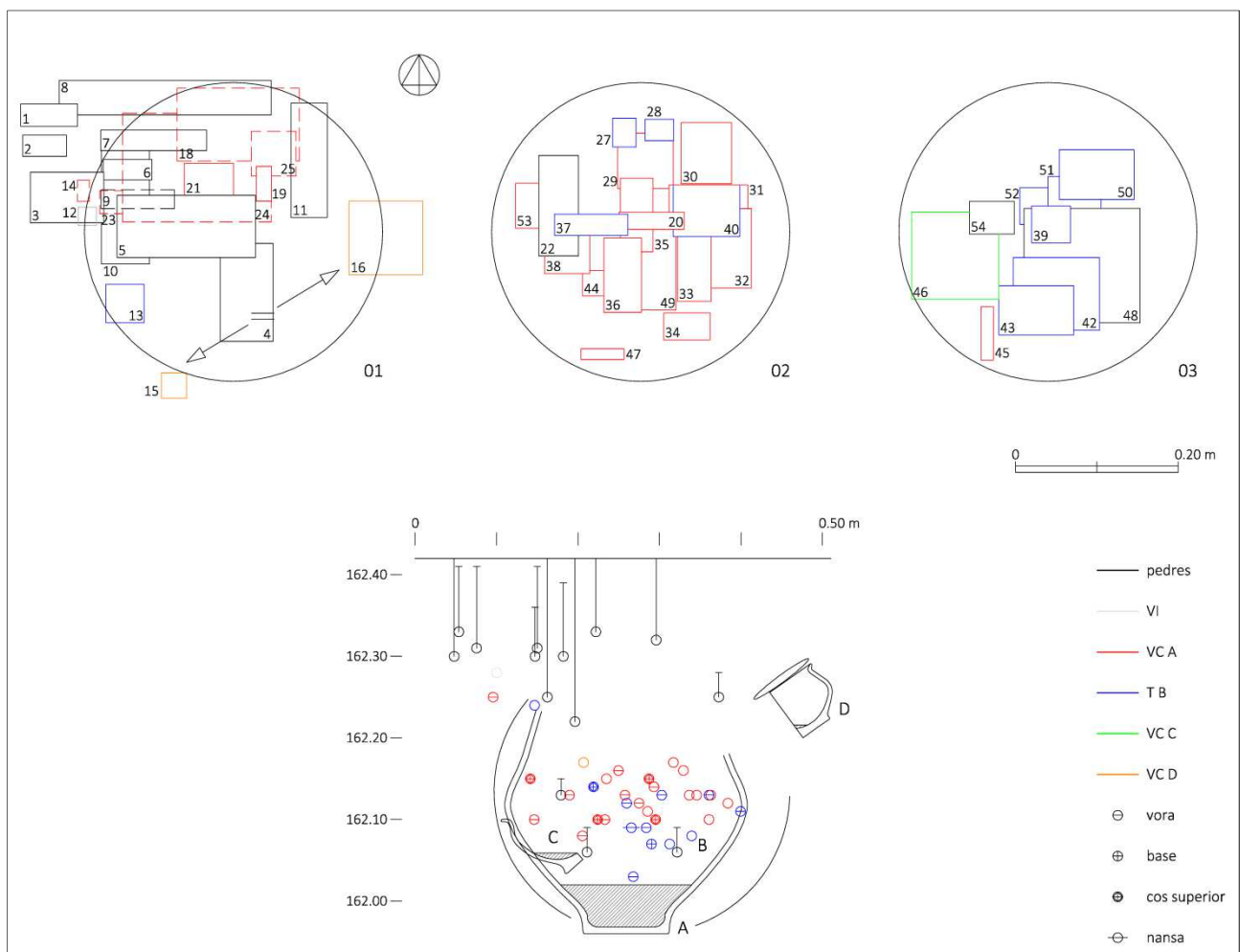
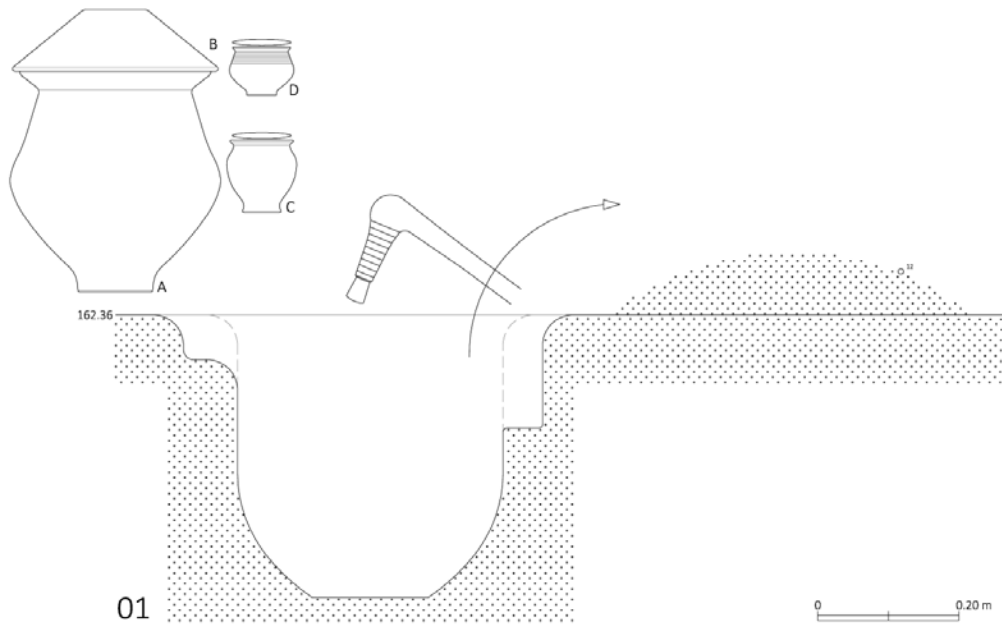

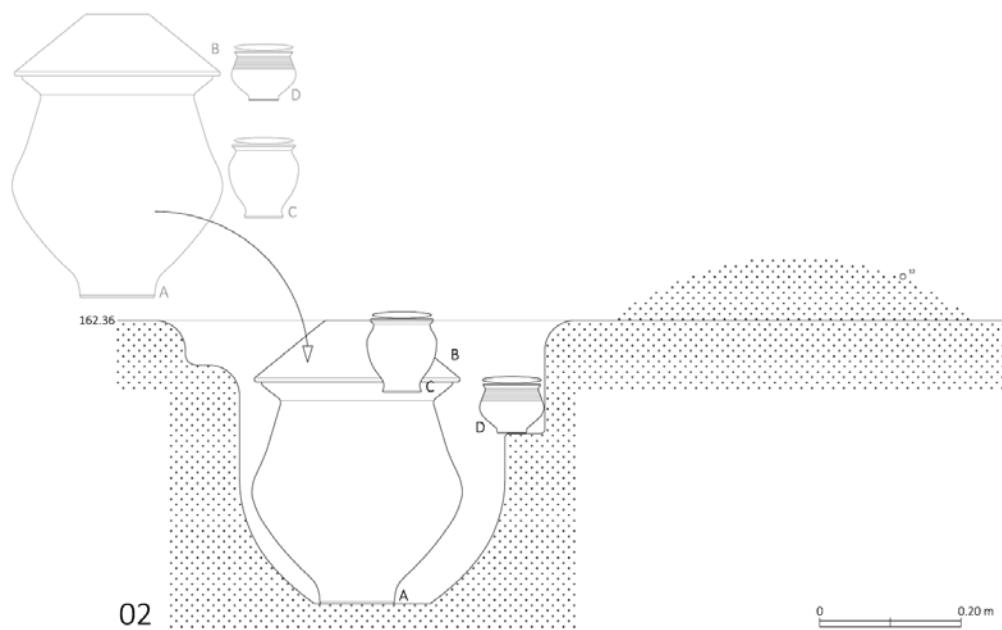
Fig.56.- CPR-353. Diagrama de distribució dels objectes dins de l'urna cinerària.

¹⁴³ La presentació del cas consta de dues parts: cartografia horitzontal de l'aixecament arqueològic i secció més projecció dels ítems documentats. Quant a l'aixecament planimètric, els polígons mostren el centre geomètric dels ítems i la superfície calculada. La secció reflecteix la posició dels principals elements i la projecció dels objectes arqueològics. L'objecte de la projecció és visualitzar la relació estratigràfica dels objectes.

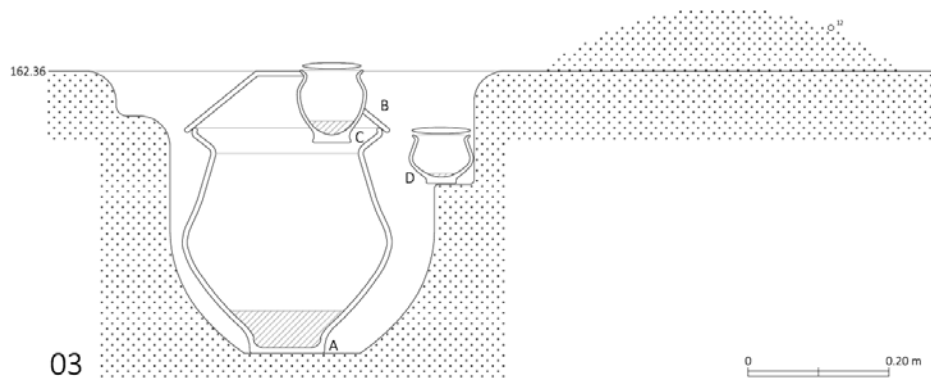
b) Filogènesi del fet arqueològic

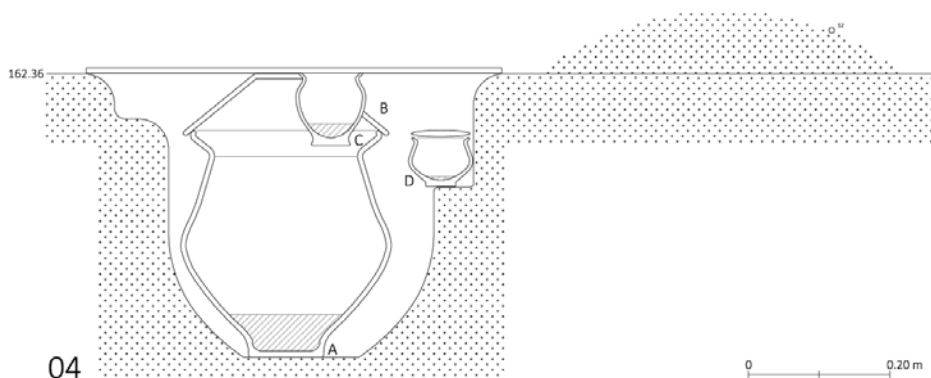
01. Tria del lloc. Planificació. Excavació de la tomba. Dimensions adequades per a dipositar l'ossera principal (A+B) i els VC secundaris (C i D).

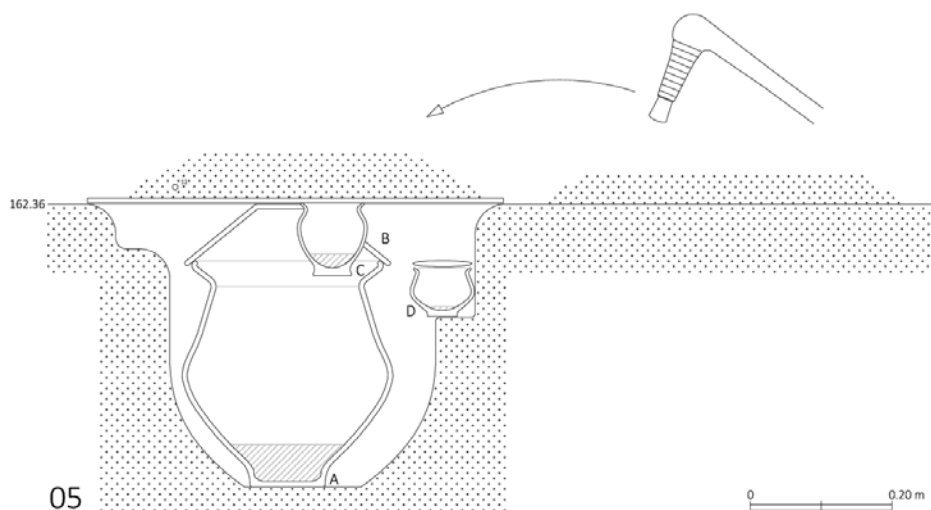
02. Allotjament del dipòsit funerari.

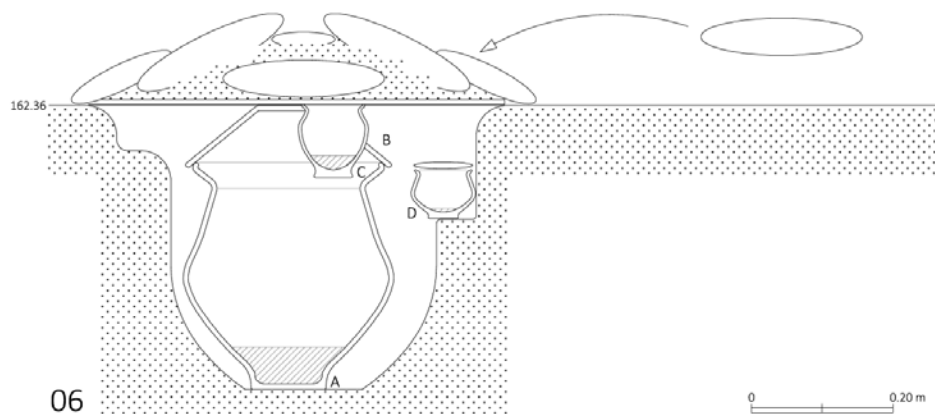
03. Allotjament del dipòsit funerari.

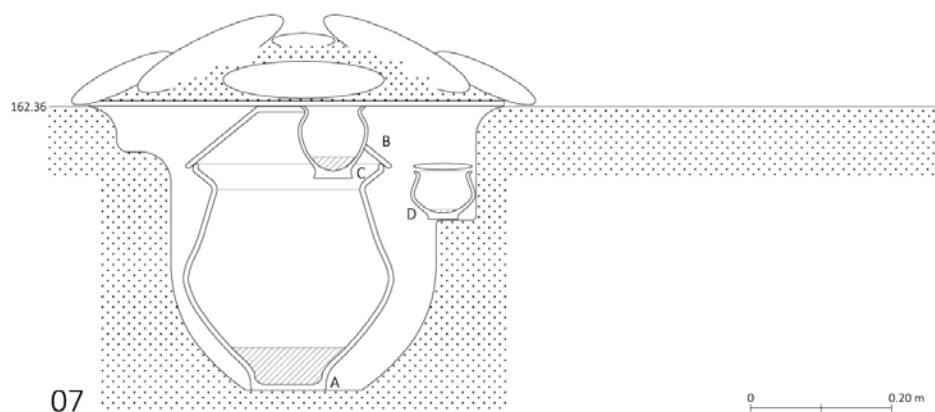
04. Clausura de la fossa mitjançant una coberta lleugera amb suport vegetal (tramat, canyís, fusta, teixit,...); aquest dispositiu aconsegueix un segon propòsit, proporciona força de sosteniment a la superestructura de cobriment superior - senyalització.

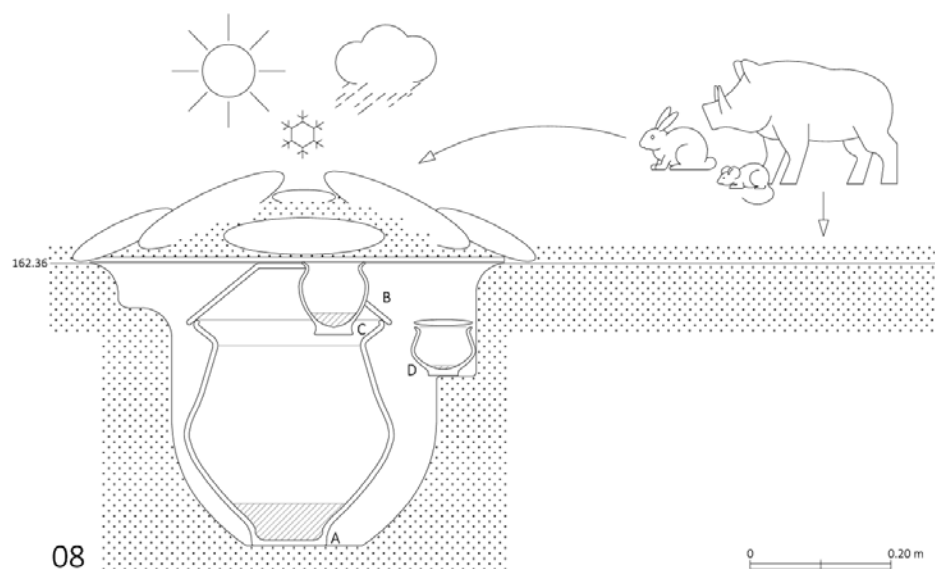
05. Construcció de la superestructura de cobriment superior - senyalització. Amuntegament de terra.

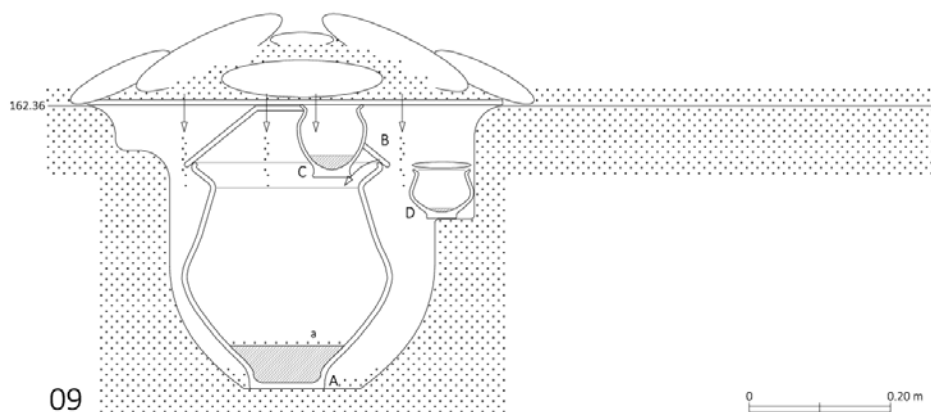
06. Construcció de la superestructura de cobriment superior -senyalització. Addició de pedres.

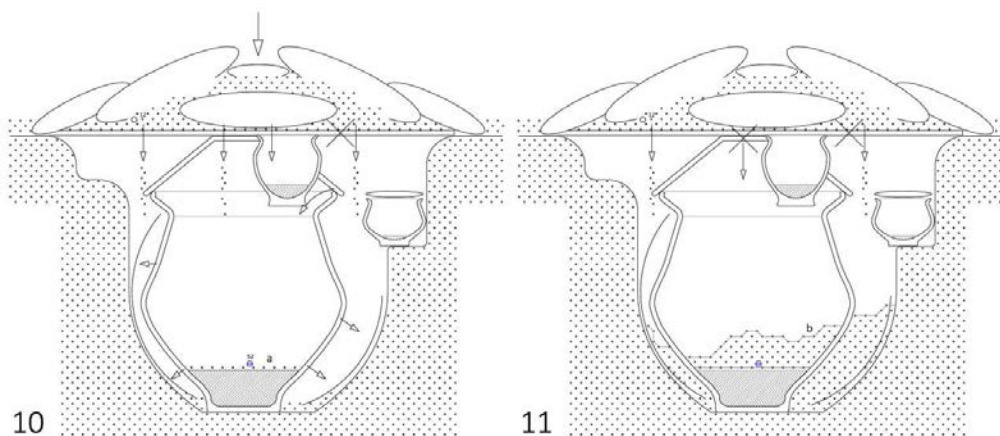
07. Clausura definitiva de la tomba.

08. Acció dels diversos agents tafonòmics postdeposicionals (químics, mecànics i/o biològics): microfauna, fauna, climatologia, escorrentia, vegetació, arrels, etc. Sedimentació i recreixement edàfic del lloc. Afectació i erosió superficials de la sepultura.

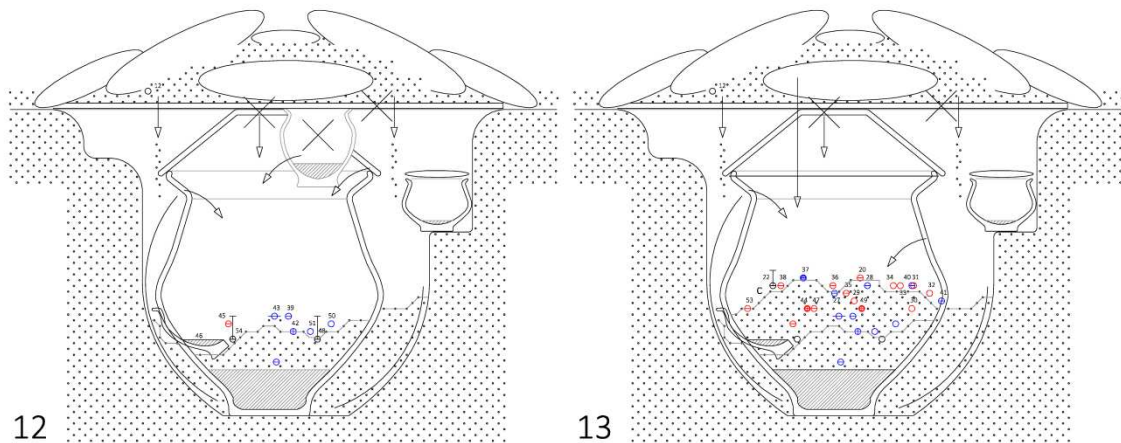
09. Percolació d'aigua i/o llims a través de l'estructura de sosteniment de la superestructura. Acumulació de sediment llimós sobre el fons de la tomba. Acumulació de sediment llimós sobre / entre el nivell antropològic del VC A. Seqüència¹⁴⁴: [a].

10. Pressió vertical sobre el conjunt funerari principal. Fragmentació de l'ossera (A+B). Desplaçament lateral del VC A. Desplaçament vertical de la T B. Seqüència: [a] → [CPR-353-A-52B].

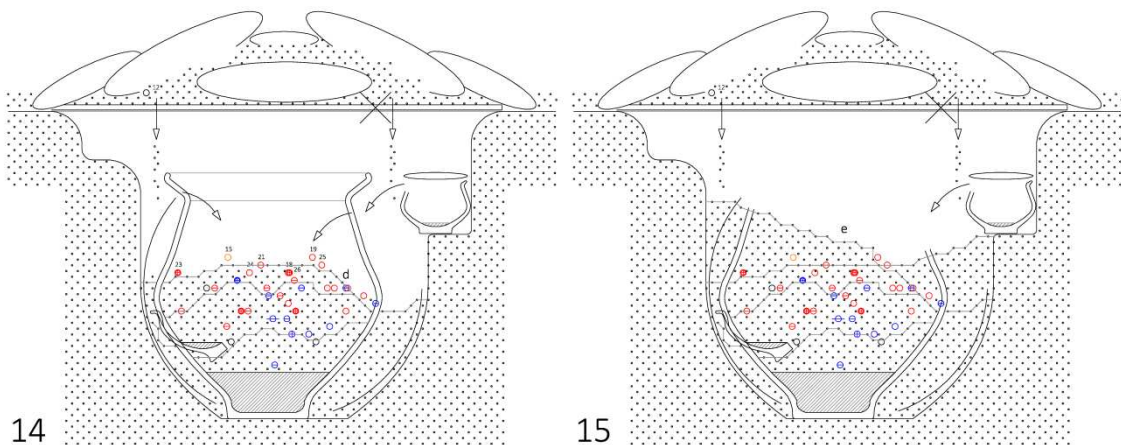
11. Col·lapse parcial del sector oriental de l'estructura de sosteniment. Ensorrament parcial del cobriment. Obliteració parcial del VC A i de la fossa. Seqüència: [a] → [CPR-353-A-52B] → [b].

¹⁴⁴ Nomenclatura per a definir la seqüència formativa del post-dipòsit: els claudàtors [...] emmarquen fases i/o fets postdeposicionals; els parèntesis (...) emmarquen relacions físiques d'igualtat; → (significa: se li superposa...); ↔ (significa: mateix nivell...); les capes es designen amb lletres minúscules [a]; els vasos es designen amb majúscules (46C: coordinat 46, pertanyent al vas C; A-46C: coordinat 46, pertanyent al vas C, contingut en el vas A).

12. Fragmentació i desplaçament vertical del VC C i de la T B. Obliteració parcial del VC A. Ensorrament parcial del cobriment. Seqüència: [a] → [CPR-353-A-52B] → [b] → [CPR-353-A-46C → CPR-353-A-54 → CPR-353-A-48 → (CPR-353-A-42B ↔ CPR-353-A-51B) → (CPR-353-A-45A ↔ CPR-353-A-50B) → (CPR-353-A-39B ↔ CPR-353-A-43B)].

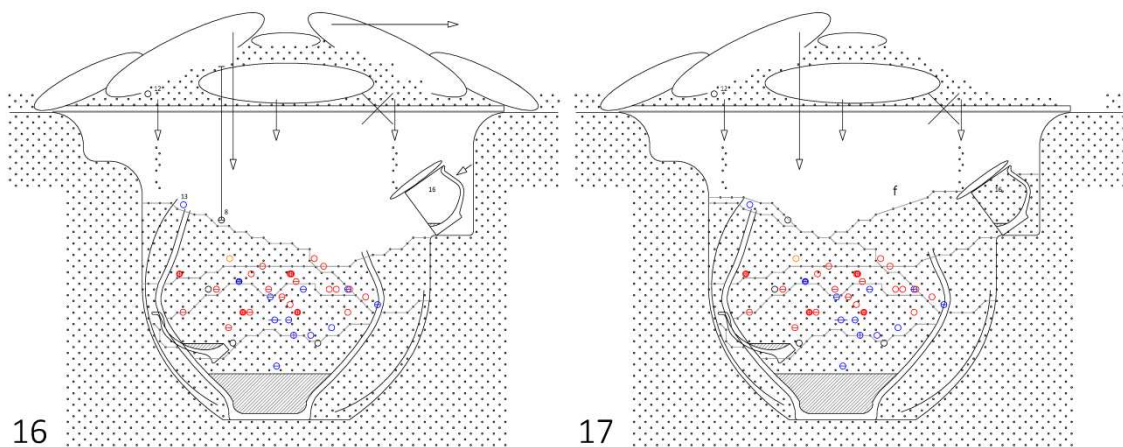
13. Fragmentació i desplaçament vertical del VC A i de la T B. Obliteració parcial del VC A. Ensorrament parcial del cobriment. Seqüència: [a] → [CPR-353-A-52B] → [b] → [CPR-353-A-46C → CPR-353-A-54 → CPR-353-A-48 → (CPR-353-A-42B ↔ CPR-353-A-51B) → (CPR-353-A-45A ↔ CPR-353-A-50B) → (CPR-353-A-39B ↔ CPR-353-A-43B)] → [c] ↔ [(CPR-353-A-30A ↔ CPR-353-A-44A ↔ CPR-353-A-47A ↔ CPR-353-A-49A ↔ CPR-353-A-53A) → CPR-353-A-29A → (CPR-353-A-27B ↔ CPR-353-A-29A ↔ CPR-353-A-32A) → (CPR-353-A-22 ↔ CPR-353-A-28B ↔ CPR-353-A-31A ↔ CPR-353-A-33A ↔ CPR-353-A-34A ↔ CPR-353-A-36A ↔ CPR-353-A-38A ↔ CPR-353-A-40B) → (CPR-353-A-20A ↔ CPR-353-A-37B)].

14. Fragmentació i desplaçament vertical del VC A i del VC D (CPR-353-15D). Obliteració parcial del VC A i de la fossa. Ensorrament parcial del cobriment. Seqüència: [a] → [CPR-353-A-52B] → [b] → [CPR-353-A-46C → CPR-353-A-54 → CPR-353-A-48 → (CPR-353-A-42B ↔ CPR-353-A-51B) → (CPR-353-A-45A ↔ CPR-353-A-50B) → (CPR-353-A-39B ↔ CPR-353-A-43B)] → [c] ↔ [(CPR-353-A-30A ↔ CPR-353-A-44A ↔ CPR-353-A-47A ↔ CPR-353-A-49A ↔ CPR-353-A-53A) → CPR-353-A-29A → (CPR-353-A-27B ↔ CPR-353-A-29A ↔ CPR-353-A-32A) → (CPR-353-A-22 ↔ CPR-353-A-28B ↔ CPR-353-A-31A ↔ CPR-353-A-33A ↔ CPR-353-A-34A ↔ CPR-353-A-36A ↔ CPR-353-A-38A ↔ CPR-353-A-40B) → (CPR-353-A-20A ↔ CPR-353-A-37B)].

34A ↔ CPR-353-A-36A ↔ CPR-353-A-38A ↔ CPR-353-A-40B) → (CPR-353-A-20A ↔ CPR-353-A-37B)] → [d] ↔ [(CPR-353-A-18A ↔ CPR-353-A-23A ↔ CPR-353-A-24A ↔ CPR-353-A-26A) → (CPR-353-A-21A ↔ CPR-353-A-25A) → (CPR-353-A-19A ↔ CPR-353-15D)].

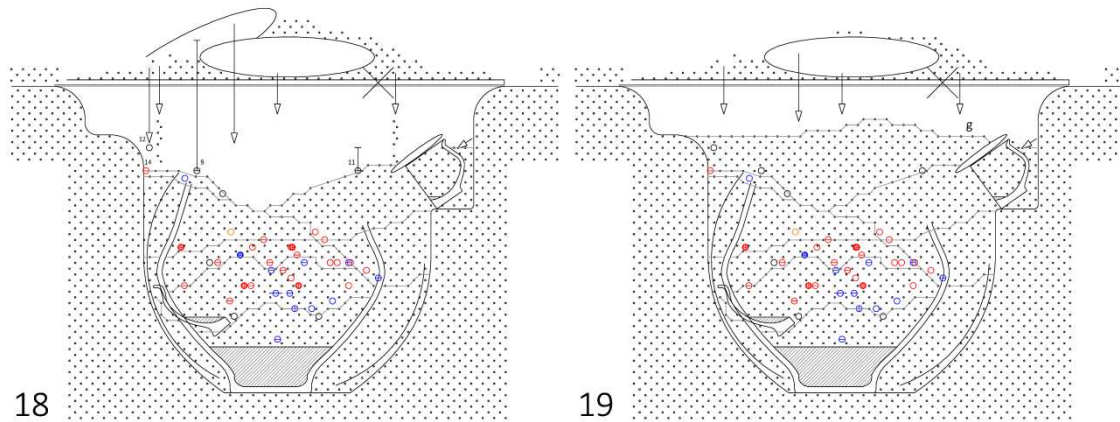
15. Obliteració parcial del VC A i de la fossa. Ensorrament parcial del cobriment. Seqüència: [a] → [CPR-353-A-52B] → [b] → [CPR-353-A-46C → CPR-353-A-54 → CPR-353-A-48 → (CPR-353-A-42B ↔ CPR-353-A-51B) → (CPR-353-A-45A ↔ CPR-353-A-50B) → (CPR-353-A-39B ↔ CPR-353-A-43B)] → [c] ↔ [(CPR-353-A-30A ↔ CPR-353-A-44A ↔ CPR-353-A-47A ↔ CPR-353-A-49A ↔ CPR-353-A-53A) → CPR-353-A-29A → (CPR-353-A-27B ↔ CPR-353-A-29A ↔ CPR-353-A-32A) → (CPR-353-A-22 ↔ CPR-353-A-28B ↔ CPR-353-A-31A ↔ CPR-353-A-33A ↔ CPR-353-A-34A ↔ CPR-353-A-36A ↔ CPR-353-A-38A ↔ CPR-353-A-40B) → (CPR-353-A-20A ↔ CPR-353-A-37B)] → [d] ↔ [(CPR-353-A-18A ↔ CPR-353-A-23A ↔ CPR-353-A-24A ↔ CPR-353-A-26A) → (CPR-353-A-21A ↔ CPR-353-A-25A) → (CPR-353-A-19A ↔ CPR-353-15D)] → [e].

16. Desplaçament vertical de la T B. Col·lapse parcial de l'estructura de cobriment. Desplaçament vertical i horitzontal de l'aparell lític que conforma la superestructura de cobriment. Desplaçament horitzontal del VC D. Seqüència: [a] → [CPR-353-A-52B] → [b] → [CPR-353-A-46C → CPR-353-A-54 → CPR-353-A-48 → (CPR-353-A-42B ↔ CPR-353-A-51B) → (CPR-353-A-45A ↔ CPR-353-A-50B) → (CPR-353-A-39B ↔ CPR-353-A-43B)] → [c] ↔ [(CPR-353-A-30A ↔ CPR-353-A-44A ↔ CPR-353-A-47A ↔ CPR-353-A-49A ↔ CPR-353-A-53A) → CPR-353-A-29A → (CPR-353-A-27B ↔ CPR-353-A-29A ↔ CPR-353-A-32A) → (CPR-353-A-22 ↔ CPR-353-A-28B ↔ CPR-353-A-31A ↔ CPR-353-A-33A ↔ CPR-353-A-34A ↔ CPR-353-A-36A ↔ CPR-353-A-38A ↔ CPR-353-A-40B) → (CPR-353-A-20A ↔ CPR-353-A-37B)] → [d] ↔ [(CPR-353-A-18A ↔ CPR-353-A-23A ↔ CPR-353-A-24A ↔ CPR-353-A-26A) → (CPR-353-A-21A ↔ CPR-353-A-25A) → (CPR-353-A-19A ↔ CPR-353-15D)] → [e] → [CPR-353-8 → CPR-353-13B → CPR-353-16D].

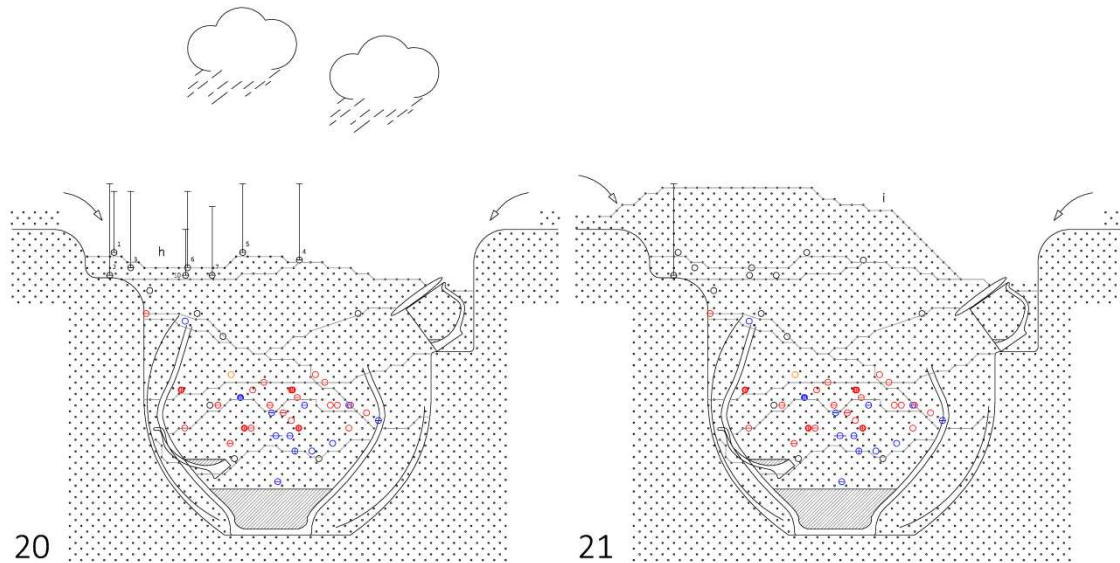
17. Obliteració parcial de la fossa. Ensorrament parcial del cobriment. Seqüència: [a] → [CPR-353-A-52B] → [b] → [CPR-353-A-46C → CPR-353-A-54 → CPR-353-A-48 → (CPR-353-A-42B ↔ CPR-353-A-51B) → (CPR-353-A-45A ↔ CPR-353-A-50B) → (CPR-353-A-39B ↔ CPR-353-A-43B)] → [c] ↔ [(CPR-353-A-30A ↔ CPR-353-A-44A ↔ CPR-353-A-47A ↔ CPR-353-A-49A ↔ CPR-353-A-53A) → CPR-353-A-29A → (CPR-353-A-27B ↔ CPR-353-A-29A ↔ CPR-353-A-32A) → (CPR-353-A-22 ↔ CPR-353-A-28B ↔ CPR-353-A-31A ↔ CPR-353-A-33A ↔ CPR-353-A-34A ↔ CPR-353-A-36A ↔ CPR-353-A-38A ↔ CPR-353-A-40B) → (CPR-353-A-20A ↔ CPR-353-A-37B)] → [d] ↔ [(CPR-353-A-18A ↔ CPR-353-A-23A ↔ CPR-353-A-24A ↔ CPR-353-A-

26A) → (CPR-353-A-21A ↔ CPR-353-A-25A) → (CPR-353-A-19A ↔ CPR-353-15D)] → [e] → [CPR-353-8 → CPR-353-13B → CPR-353-16D] → [f].

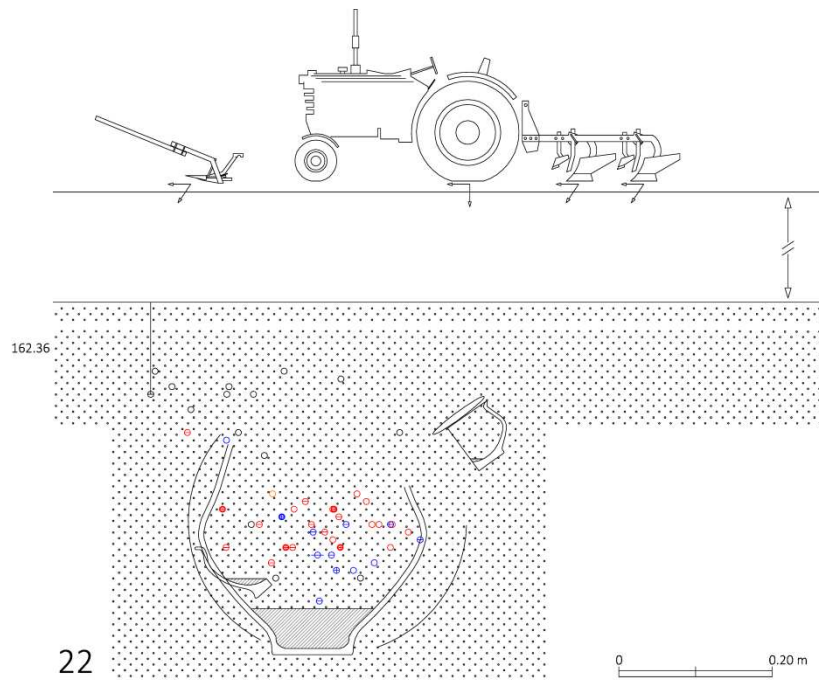
18. Desplaçament vertical i horitzontal de l'aparell lític que conforma la superestructura de cobriment. Desplaçament vertical del VAT CPR-353-12E. Seqüència: [a] → [CPR-353-A-52B] → [b] → [CPR-353-A-46C → CPR-353-A-54 → CPR-353-A-48 → (CPR-353-A-42B ↔ CPR-353-A-51B) → (CPR-353-A-45A ↔ CPR-353-A-50B) → (CPR-353-A-39B ↔ CPR-353-A-43B)] → [c] ↔ [(CPR-353-A-30A ↔ CPR-353-A-44A ↔ CPR-353-A-47A ↔ CPR-353-A-49A ↔ CPR-353-A-53A) → CPR-353-A-29A → (CPR-353-A-27B ↔ CPR-353-A-29A ↔ CPR-353-A-32A) → (CPR-353-A-22 ↔ CPR-353-A-28B ↔ CPR-353-A-31A ↔ CPR-353-A-33A ↔ CPR-353-A-34A ↔ CPR-353-A-36A ↔ CPR-353-A-38A ↔ CPR-353-A-40B) → (CPR-353-A-20A ↔ CPR-353-A-37B)] → [d] ↔ [(CPR-353-A-18A ↔ CPR-353-A-23A ↔ CPR-353-A-24A ↔ CPR-353-A-26A) → (CPR-353-A-21A ↔ CPR-353-A-25A) → (CPR-353-A-19A ↔ CPR-353-15D)] → [e] → [CPR-353-8 → CPR-353-13B → CPR-353-16D] → [f] → [(CPR-353-9 ↔ CPR-353-11) → CPR-353-12E].

19. Obliteració parcial de la fossa. Ensorrament parcial del cobriment. Seqüència: [a] → [CPR-353-A-52B] → [b] → [CPR-353-A-46C → CPR-353-A-54 → CPR-353-A-48 → (CPR-353-A-42B ↔ CPR-353-A-51B) → (CPR-353-A-45A ↔ CPR-353-A-50B) → (CPR-353-A-39B ↔ CPR-353-A-43B)] → [c] ↔ [(CPR-353-A-30A ↔ CPR-353-A-44A ↔ CPR-353-A-47A ↔ CPR-353-A-49A ↔ CPR-353-A-53A) → CPR-353-A-29A → (CPR-353-A-27B ↔ CPR-353-A-29A ↔ CPR-353-A-32A) → (CPR-353-A-22 ↔ CPR-353-A-28B ↔ CPR-353-A-31A ↔ CPR-353-A-33A ↔ CPR-353-A-34A ↔ CPR-353-A-36A ↔ CPR-353-A-38A ↔ CPR-353-A-40B) → (CPR-353-A-20A ↔ CPR-353-A-37B)] → [d] ↔ [(CPR-353-A-18A ↔ CPR-353-A-23A ↔ CPR-353-A-24A ↔ CPR-353-A-26A) → (CPR-353-A-21A ↔ CPR-353-A-25A) → (CPR-353-A-19A ↔ CPR-353-15D)] → [e] → [CPR-353-8 → CPR-353-13B → CPR-353-16D] → [f] → [(CPR-353-9 ↔ CPR-353-11) → CPR-353-12E] → [g].

20. Col·lapse total de l'estructura de cobriment. Desplaçament vertical i horitzontal de l'aparell lític que conforma la superestructura de cobriment. Seqüència: [a] → [CPR-353-A-52B] → [b] → [CPR-353-A-46C → CPR-353-A-54 → CPR-353-A-48 → (CPR-353-A-42B ↔ CPR-353-A-51B) → (CPR-353-A-45A ↔ CPR-353-A-50B) → (CPR-353-A-39B ↔ CPR-353-A-43B)] → [c] ↔ [(CPR-353-A-30A ↔ CPR-353-A-44A ↔ CPR-353-A-47A ↔ CPR-353-A-49A ↔ CPR-353-A-53A) → CPR-353-A-29A → (CPR-353-A-27B ↔ CPR-353-A-29A ↔ CPR-353-A-32A) → (CPR-353-A-22 ↔ CPR-353-A-28B ↔ CPR-353-A-31A ↔ CPR-353-A-33A ↔ CPR-353-A-34A ↔ CPR-353-A-36A ↔ CPR-353-A-38A ↔ CPR-353-A-40B) → (CPR-353-A-20A ↔ CPR-353-A-37B)] → [d] ↔ [(CPR-353-A-18A ↔ CPR-353-A-23A ↔ CPR-353-A-24A ↔ CPR-353-A-26A) → (CPR-353-A-21A ↔ CPR-353-A-25A) → (CPR-353-A-19A ↔ CPR-353-15D)] → [e] → [CPR-353-8 → CPR-353-13B → CPR-353-16D] → [f] → [(CPR-353-9 ↔ CPR-353-11) → CPR-353-12E] → [g] → [h] ↔ [(CPR-353-2 ↔ CPR-353-7 ↔ CPR-353-10) → (CPR-353-3 ↔ CPR-353-6) → CPR-353-4 → (CPR-353-1 ↔ CPR-353-5)].

21. Procés de sedimentació i recreixement edàfic del lloc. Seqüència: [a] → [CPR-353-A-52B] → [b] → [CPR-353-A-46C → CPR-353-A-54 → CPR-353-A-48 → (CPR-353-A-42B ↔ CPR-353-A-51B) → (CPR-353-A-45A ↔ CPR-353-A-50B) → (CPR-353-A-39B ↔ CPR-353-A-43B)] → [c] ↔ [(CPR-353-A-30A ↔ CPR-353-A-44A ↔ CPR-353-A-47A ↔ CPR-353-A-49A ↔ CPR-353-A-53A) → CPR-353-A-29A → (CPR-353-A-27B ↔ CPR-353-A-29A ↔ CPR-353-A-32A) → (CPR-353-A-22 ↔ CPR-353-A-28B ↔ CPR-353-A-31A ↔ CPR-353-A-33A ↔ CPR-353-A-34A ↔ CPR-353-A-36A ↔ CPR-353-A-38A ↔ CPR-353-A-40B) → (CPR-353-A-20A ↔ CPR-353-A-37B)] → [d] ↔ [(CPR-353-A-18A ↔ CPR-353-A-23A ↔ CPR-353-A-24A ↔ CPR-353-A-26A) → (CPR-353-A-21A ↔ CPR-353-A-25A) → (CPR-353-A-19A ↔ CPR-353-15D)] → [e] → [CPR-353-8 → CPR-353-13B → CPR-353-16D] → [f] → [(CPR-353-9 ↔ CPR-353-11) → CPR-353-12E] → [g] → [h] ↔ [(CPR-353-2 ↔ CPR-353-7 ↔ CPR-353-10) → (CPR-353-3 ↔ CPR-353-6) → CPR-353-4 → (CPR-353-1 ↔ CPR-353-5)] → [i].

22. Procés de sedimentació definitiu i recreixement edàfic del lloc. Fossilització del dipòsit arqueològic. Acció dels diversos agents tafonòmics postdeposicionals (químics, mecànics i/o biològics). Antropització del lloc.

c) Interpretació del fet arqueològic (fig.57)

Recollint tot el que s'ha dit, la sepultura E-353 està integrada per tres elements fonamentals: tomba, ossaris i superestructura de cobriment. La fossa d'enterrament és de tipus senzill, es troba excavada en el nivell CPR2, constituït per argiles de matriu sorrenca, molt homogènies i compactes, de color marronós, amb abundants inclusions orgàniques. La distribució dels artefactes continguts i l'alçada del conjunt principal, constituït per A (VC) i B (T), permeten induir la morfologia i les dimensions aproximades de la fossa; amb tot plegat, es tracta d'un forat de tendència cilíndrica, d'aproximadament 100 l. Convé fer ressaltar que la natura i la composició del sediment que amortitza el *loculus* és idèntic al substrat on s'excava la fossa, consegüentment, és complex assenyalar els seus límits. És per això que la delimitació del contorn de la tomba l'hem aconseguit mitjançant l'observació de la dispersió dels artefactes al voltant de l'ossera. Quant a l'*aixovar* ceràmic, està constituït per tres vasos, tots ells cineraris: un de principal (A), de gran volum i emplaçat al bell mig de la tomba, i dos vasos de petites dimensions (C i D) emplaçats sobre el conjunt principal; la posició del D permet deduir l'existència d'una mena de *banqueta*, sobre la qual se sustentaria el recipient. Els vasos A i D presenten sengles cobertes, l'A de ceràmica (B) i el D lítica (CPR-353-NC); tanmateix, la troballa de les pedres CPR-353-A-48 i CPR-353-A-54, localitzades a l'interior del VC A, sobre el nivell b, permet deduir que el vas C també presentava coberta. Quant al vas C, localitzat en l'interior del VC A, sobre el nivell b, la lògica estratigràfica permet inferir la seva posició original, en l'exterior del conjunt principal. D'altra banda, el cobriment superior - senyalització consta de tres elements: coberta lleugera, amuntegament de terra i parament lític. El procés de clausura de la fossa era senzill; un cop dipositat el conjunt funerari, l'entrada de la tomba hauria estat segellada mitjançant una coberta amb suport vegetal (tramat, canyís, etc.); tal com s'ha dit, l'objectiu d'aquest dispositiu era doble: en primer lloc, impedir l'obliteració de la tomba i, en segon lloc, sustentar la superestructura de cobriment. Pel que fa al cobriment superior, estava constituït per sediment i pedres; el seu procés de construcció també és

senzill; es basteix sobre la coberta; per començar, s'abocava sediment, extret de l'excavació del mateix forat, i, en acabat, es construïa un petit monticle de pedres, a mode de senyalització.

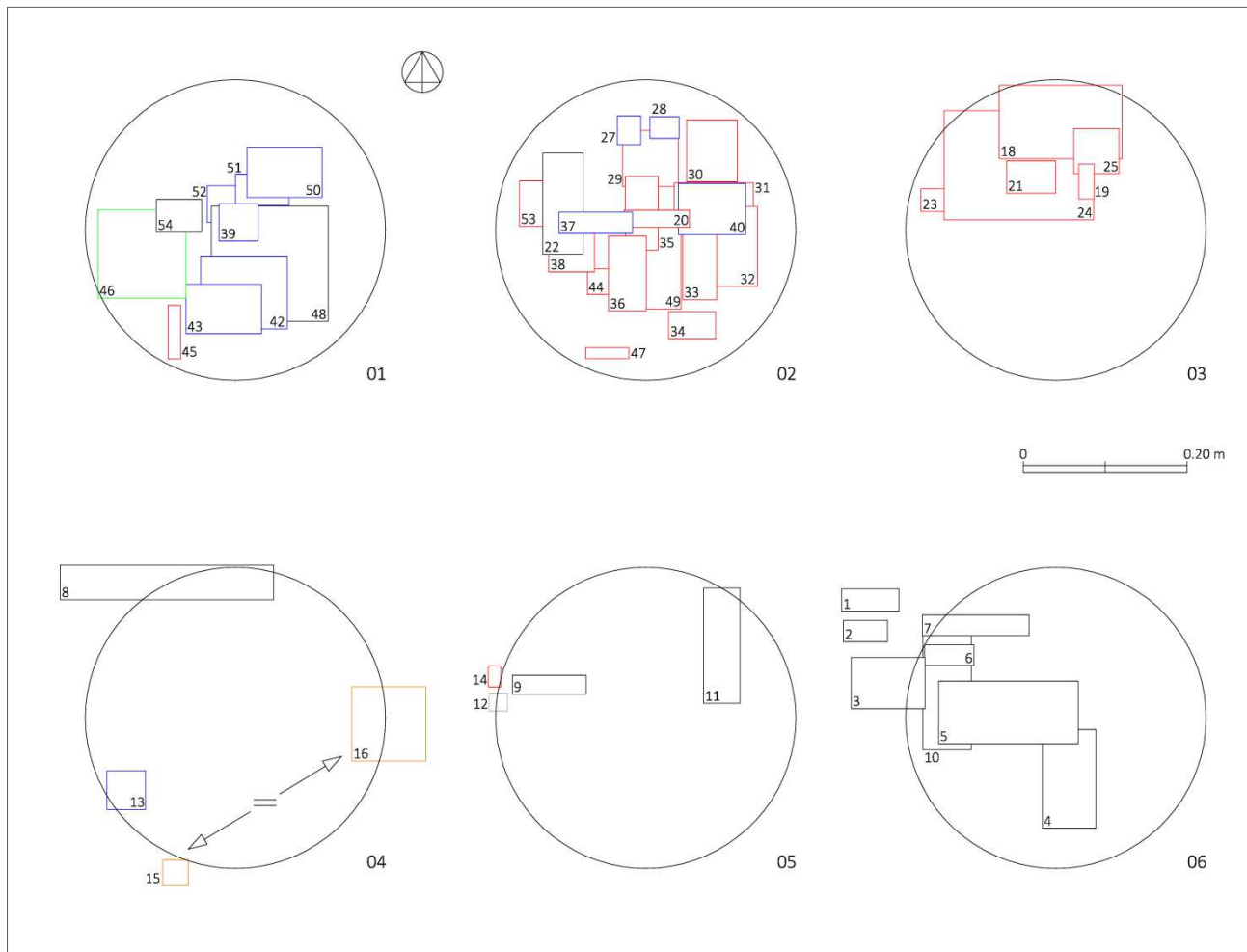

Fig.57.- CPR-353. Interpretació del fet arqueològic..

Un cop clausurada la tomba comença el procés de degradació i fossilització del dipòsit. La seqüència consta de catorze fases. En primer lloc, i immediatament després de la clausura, es comença a produir l'obliteració i sedimentació de la tomba, a causa de l'escorrentia subsuperficial, que afecta el lloc durant les precipitacions i immediatament després, i la percolació, és a saber, *el moviment laminar descendent i lent de l'aigua que s'escola a través d'un medi porós i permeable...* Aquest flux permanent d'aigua en el sòl, amb transport de partícules llimoses o en suspensió, s'aniria escolant cap a l'interior buit de la sepultura, afectant el fons de la fossa i el VC A, així com també el nivell antropològic del VC principal. Cal remarcar que la percolació d'aigua a través de l'estructura de sosteniment es manifesta clarament en aquesta primera fase del procés, de manera que el fons de la fossa i l'interior del VC han quedat coberts per una fina capa de sediment; no obstant això, la percolació i els seus efectes s'aniran succeint en el transcurs del temps; consegüentment, el lent i continu moviment descendent de l'aigua és el principal responsable de l'estellament dels objectes continguts, a més, l'acció de l'aigua és la responsable de l'acreció de concrecions de carbonat càlcic (CaCO_3) sobre la ceràmica i el material ossi. En segon lloc, es produeix la fractura de la T B i el desplaçament descendent de la vora 52B, la qual restarà allotjada a l'interior del VC, sobre el nivell a. De manera paral·lela es produeix el desplaçament parcial lateral del cos superior del VC A. Ambdós fets postdeposicionals tenen a veure amb l'aplicació d'una

força vertical exterior, produïda per agents tafonòmics indeterminats (químics, mecànics i/o biològics), que actua sobre una estructura material afeblida pel transcurs del temps. En tercer lloc, es produeix el col·lapse parcial del sector oriental de la coberta i l'ensorrament del component sedimentari del cobriment superior, de manera que el forat i el VC A queden parcialment obliterats (capa b). En quart lloc, es produeix el desplaçament descendent d'una gran part de la T B: vores, nansa i base; a més, es produeix el desplaçament de la vora 45A, així com també el desplaçament descendent del VC C i de les pedres 48 i 54 -interpretades com a coberta del vas-. D'una manera òbvia, el col·lapse generalitzat de la tapadora B i de la coberta són els responsables del rebliment i obliteració de la tomba, així com del deteriorament dels vasos continguts. De manera quasi simultània esdevé la cinquena fase. En cinquè lloc, es produeix la disgregació i el desplaçament descendent del cos superior del VC A: vores, fragments de coll i de cos, així com de la T B: vores i fragments de cos. De manera simultània prossegueix l'ensorrament del component sedimentari del cobriment (capa c). En sisè lloc, prossegueix la disgregació i el desplaçament descendent del cos superior del VC A: fragments de cos, coll i vora, i la fractura i disgregació del VC D, amb el desplaçament descendent de la vora 15D, la qual restarà allotjada a l'exterior del VC A, sobre el nivell d. En setè lloc, continua l'ensorrament de l'estructura de cobriment superior (capa e). En vuitè lloc, es produeix el col·lapse parcial dels sectors central i occidental de la coberta i el desplaçament descendent de la pedra 8. Tanmateix, es produeix el desplaçament descendent del fragment 13B i el desplaçament lateral del VC D. En novè lloc, prossegueix l'ensorrament del component sedimentari del cobriment superior (capa f). En desè lloc, es produeix el desplaçament descendent dels blocs 9 i 11, l'arrossegament del fragment 14A i el rodolament del VAT 12. En onzè lloc, prossegueix l'ensorrament del sistema de cobriment superior (capa g). En dotzè lloc, es produeix el col·lapse definitiu del dit sistema i el desplaçament dels blocs 1-7 i 10 (capa h). En tretzè lloc, i immediatament després de l'ensorrament definitiu del cobriment superior, s'inicia un procés de sedimentació, lent però continu, que reblirà definitivament el clot (i). En darrer lloc, es produeix el recreixement del lloc arqueològic, originat per causes naturals (dipòsit, escorrentia, aportació torrencial, etc.) o per l'activitat humana (acumulació de terra amb finalitats agrícoles, etc.). Posteriorment es produeix l'antropització del lloc (agricultura intensiva i/o extensiva, ús de maquinària pesant, excavació de rases -ús d'arades obre-rases, etc.) i, ocasionalment, la destrucció - destrossa de la cosa arqueològica.

Per concloure, convé subratllar que els processos tafonòmics postdeposicionals són ambivalents, és a saber, presenten simultàniament valors diferents o dues significacions oposades; els seus agents són els principals causants de la degradació de la cosa arqueològica -estructura i contingut (artefactual i mostral)-, tanmateix són els responsables de la fossilització i conservació d'una part, a voltes substantiva, del registre arqueològic -estructura, contingut i *gest deposicional*-. L'estructura de l'enterrament ha contribuït molt positivament a la conservació i agrupament dels artefactes disgregats, la fossa ha actuat com a parany, acotant els objectes i la mostra, fent possible la interpretació i la reconstrucció del *gest deposicional*.

B. La sepultura CPR-294

a) Presentació del cas (fig.58)

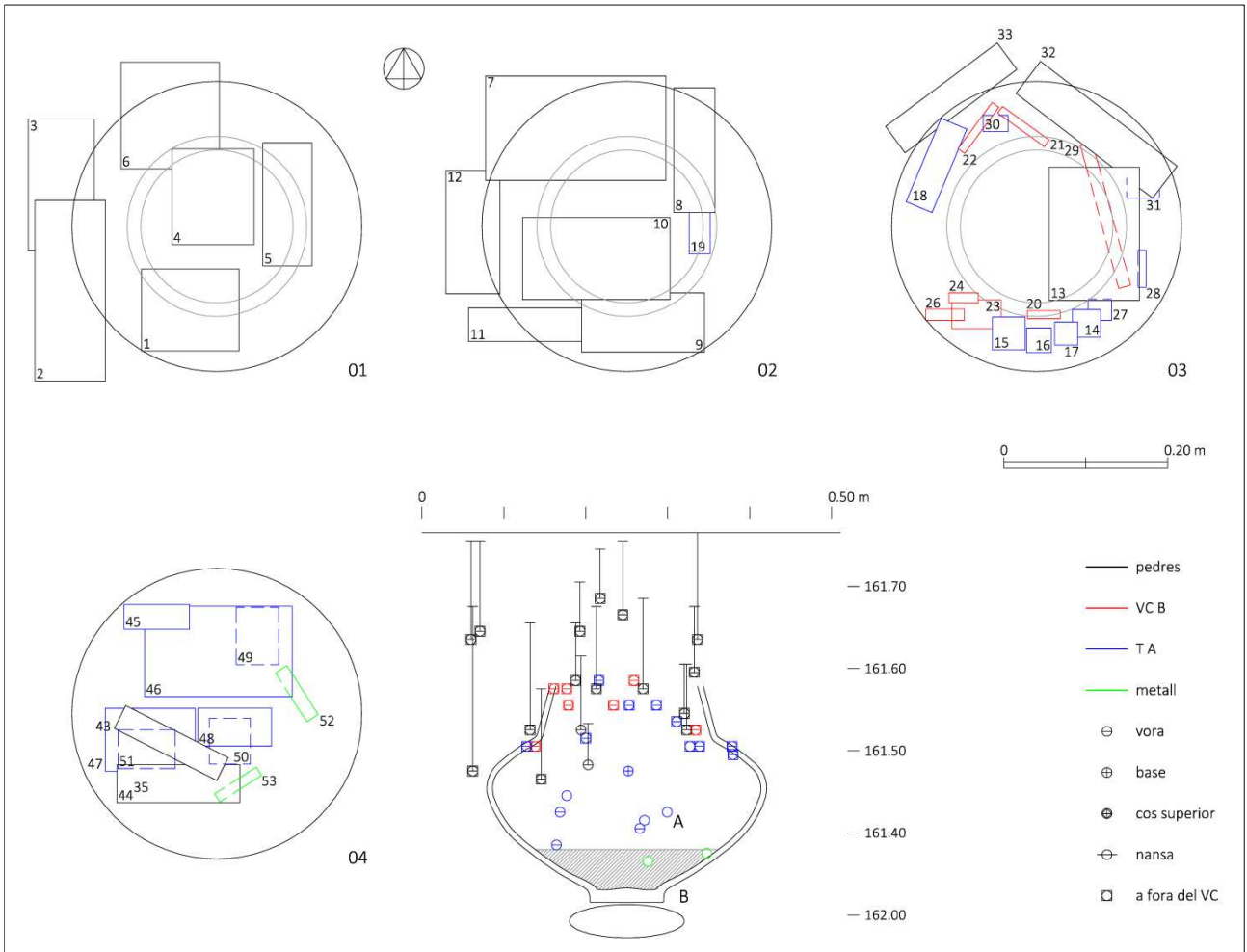
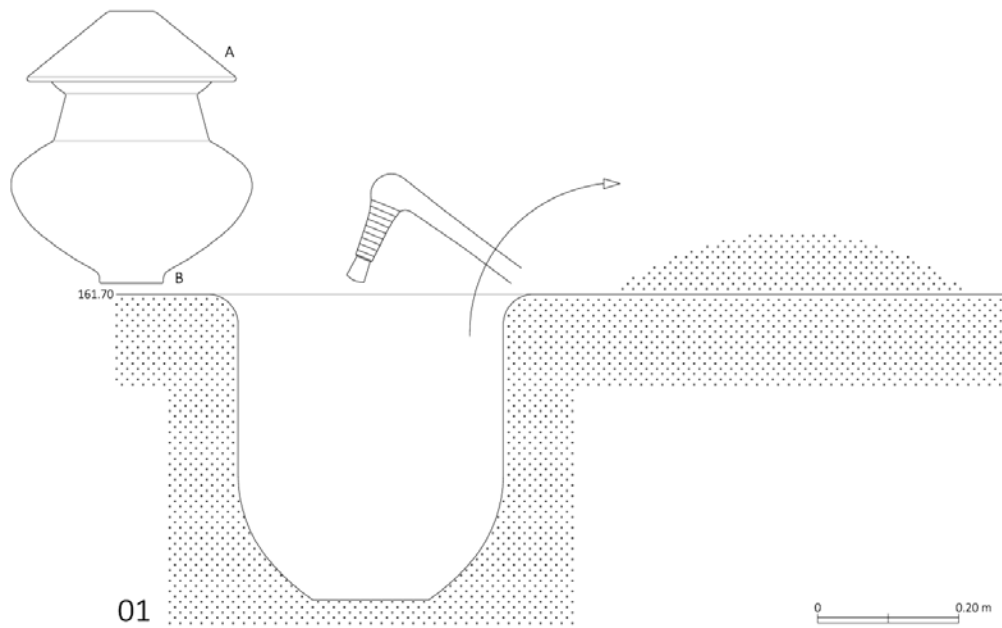
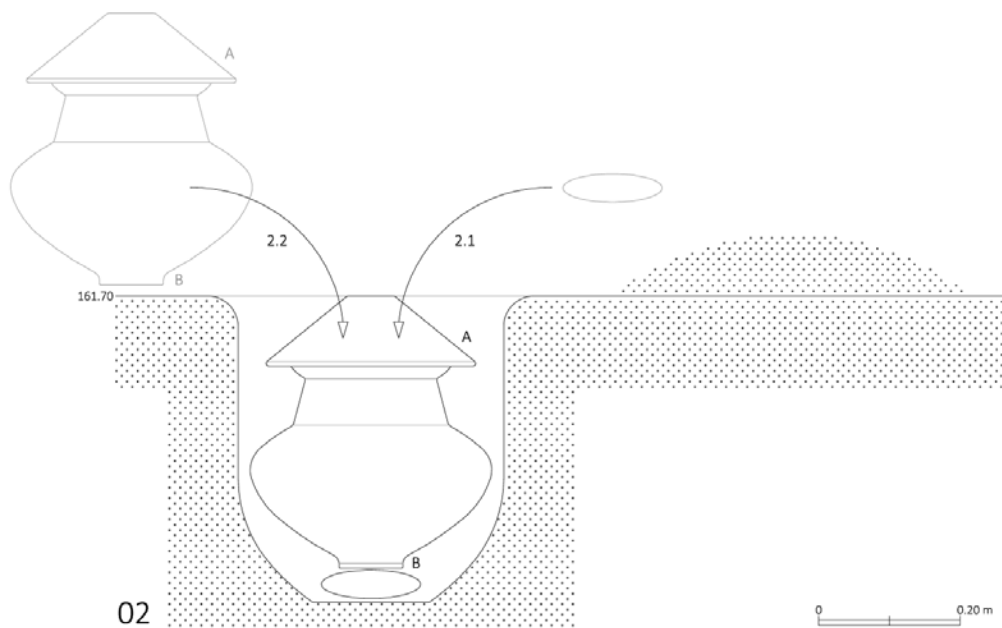

Fig.58.- CPR-294. Diagrama de distribució dels objectes dins de l'urna cinerària.

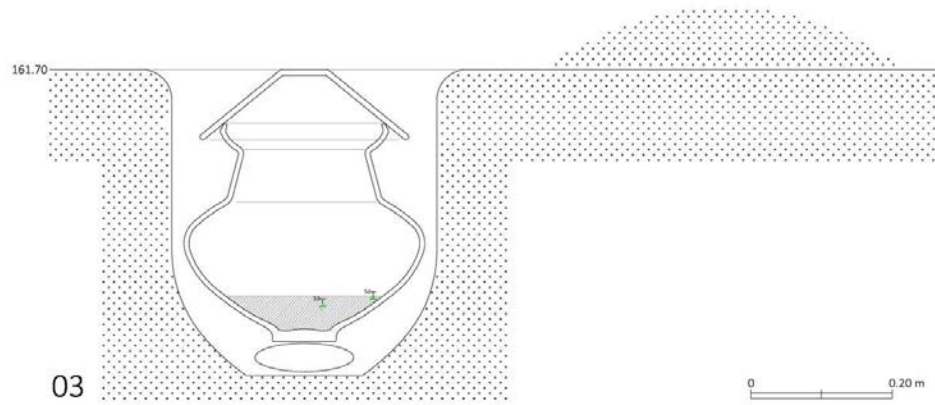
b) Filogènesi del fet arqueològic

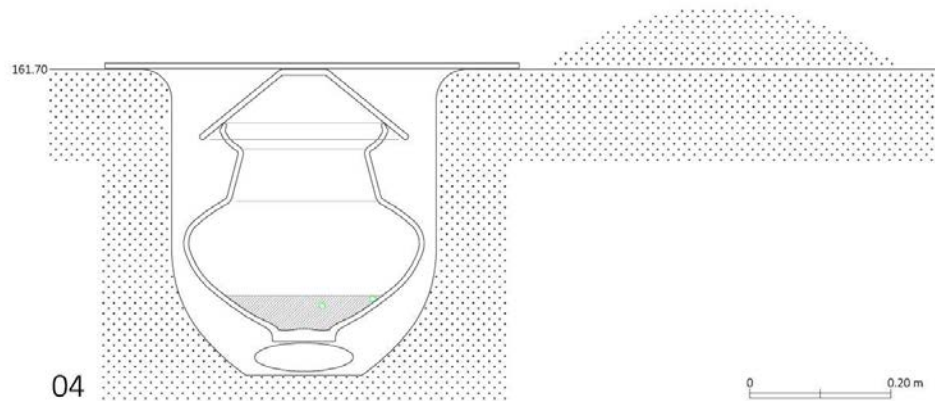
01. Tria del lloc. Planificació. Excavació de la tomba. Dimensions adequades per a dipositar l'ossera (A+B).

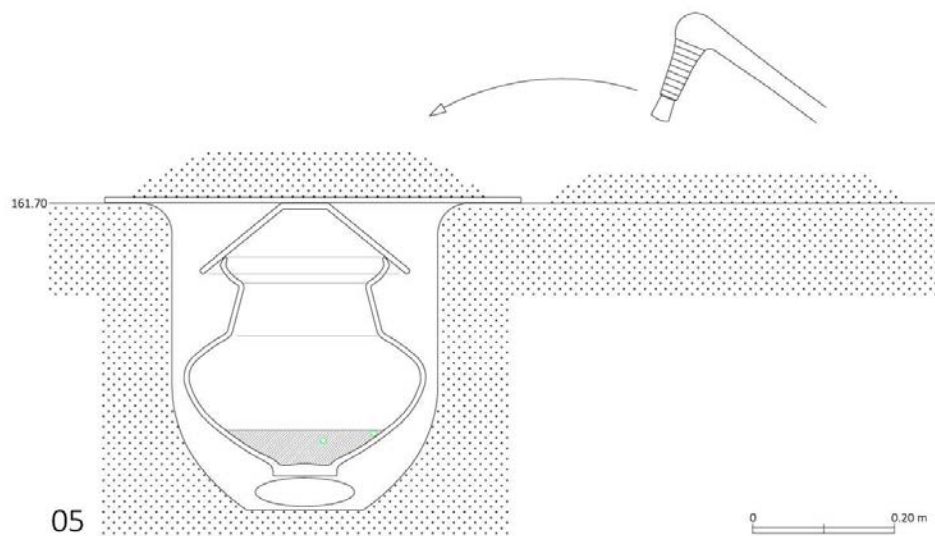
02. Allotjament del suport - pedestal (2.1) i del dipòsit funerari (2.2).

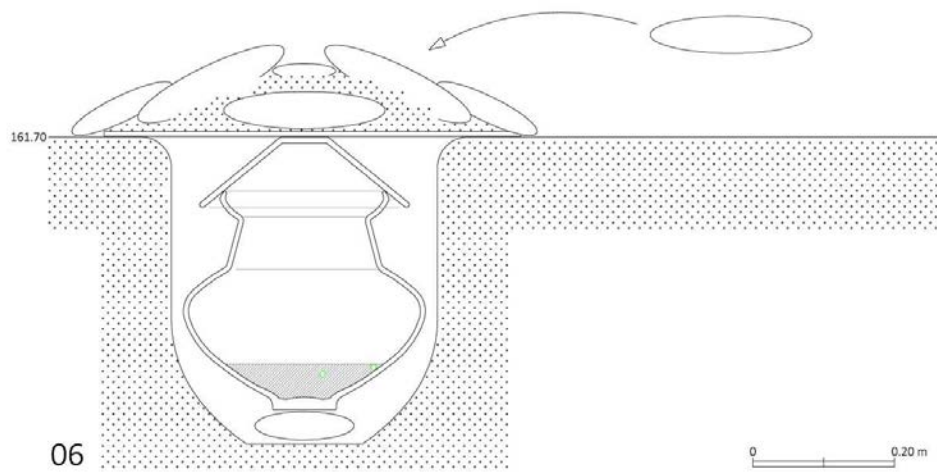
03. Allotjament del suport - pedestal i del dipòsit funerari. Localització de l'aixovar metàl·lic: CPR-294-B-52 (navalla d'afaitar) i CPR-294-B-53 (pinces).

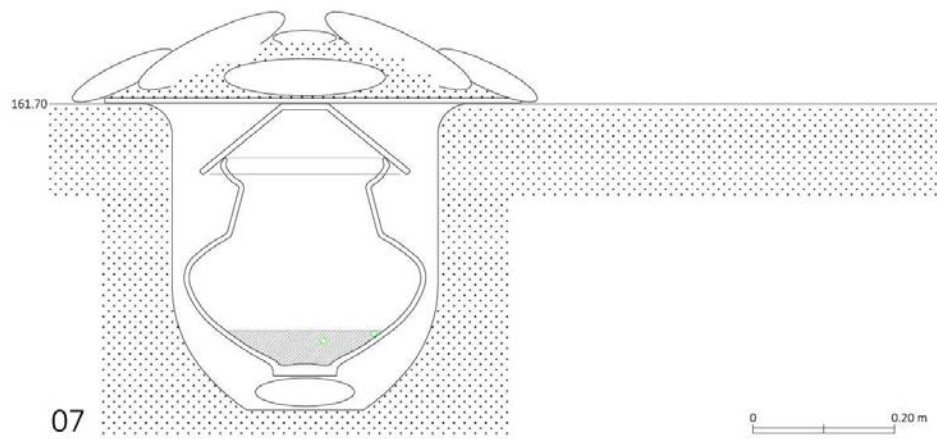
04. Clausura de la fossa mitjançant una coberta lleugera amb suport vegetal (tramat, canyís, fusta, teixit,...); aquest dispositiu aconsegueix un segon propòsit, proporciona força de sosteniment a la superestructura de cobriment superior - senyalització.

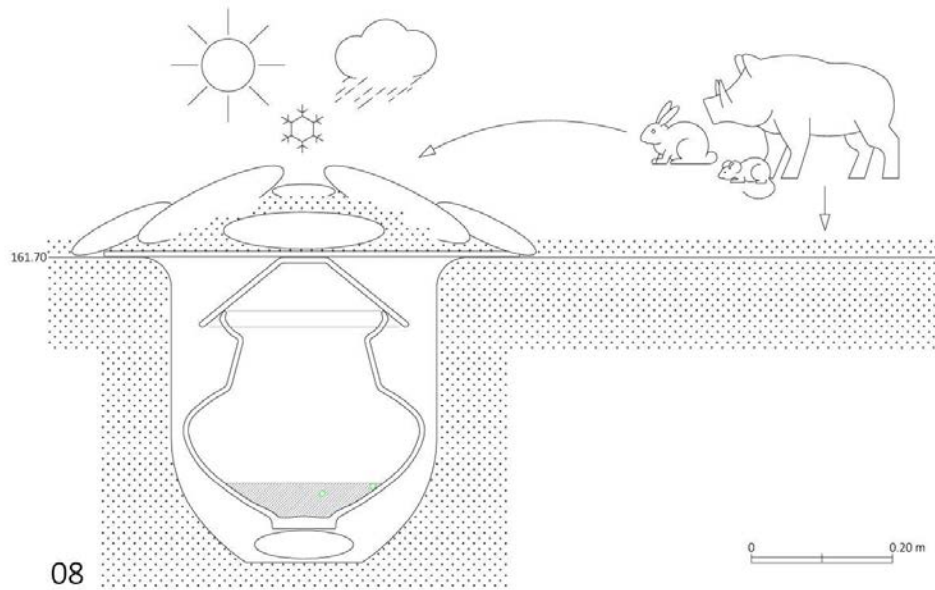
05. Construcció de la superestructura de cobriment superior - senyalització. Amuntegament de terra.

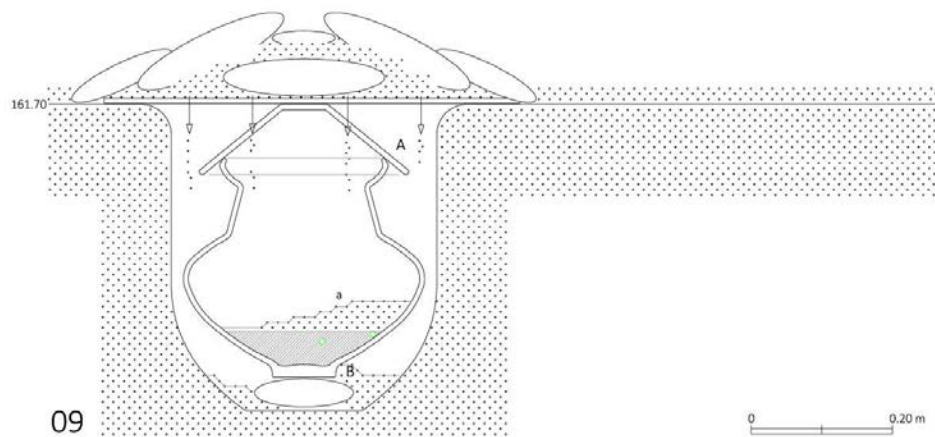
06. Construcció de la superestructura de cobriment superior -senyalització. Addició de pedres.

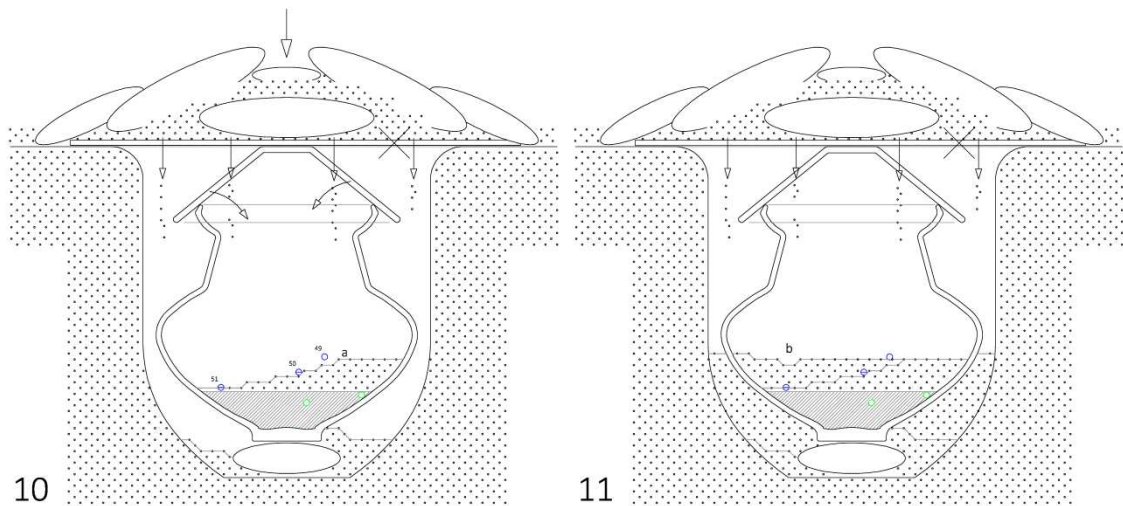
07. Clausura definitiva de la tomba.

08. Acció dels diversos agents tafonòmics postdeposicionals (químics, mecànics i/o biològics): microfauna, fauna, climatologia, escorrentia, vegetació, arrels, etc. Sedimentació i recreixement edàfic del lloc. Afectació i erosió superficials de la sepultura.

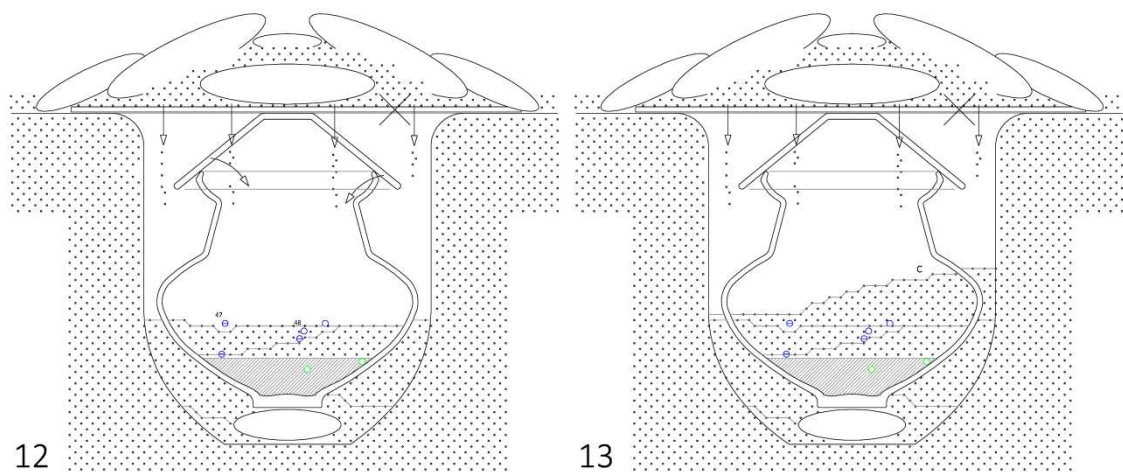

09. Percolació i/o sedimentació a través de l'estructura de sosteniment de la superestructura. Acumulació de sediment llimós - argilós sobre el fons de la tomba. Acumulació de sediment llimós - argilós sobre / entre el nivell antropològic del VC. Seqüència: **[a]**.

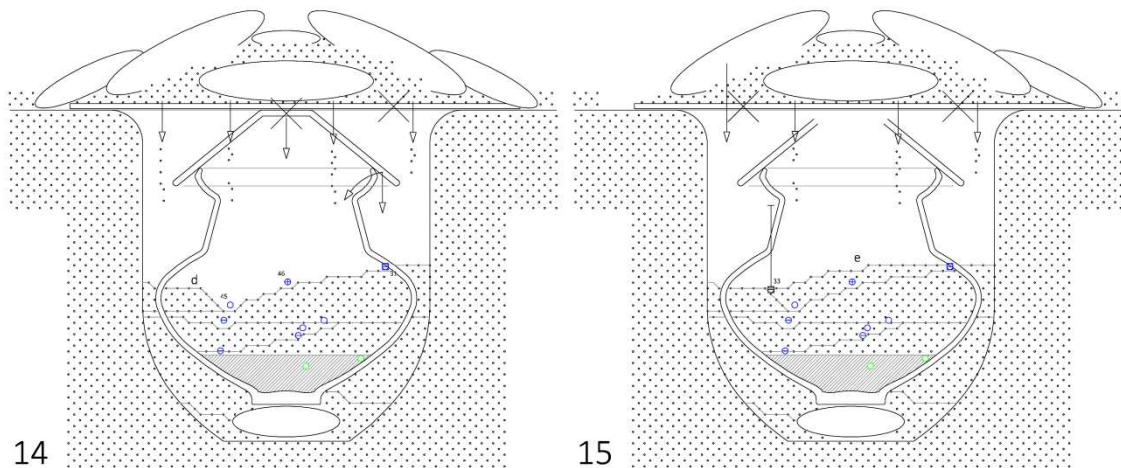
10. Pressió vertical sobre el conjunt funerari principal. Fragmentació de l'ossera. Disgregació parcial de la T A. Desplaçament vertical de la tapadora. Seqüència: [a] → [CPR-294-B-51A → CPR-294-B-50A → CPR-294-B-49A].

11. Col·lapse parcial de l'estructura de sosteniment. Ensorrament parcial del cobriment. Obliteració parcial del VC i de la fossa. Seqüència: [a] → [CPR-294-B-51A → CPR-294-B-50A → CPR-294-B-49A] → [b].

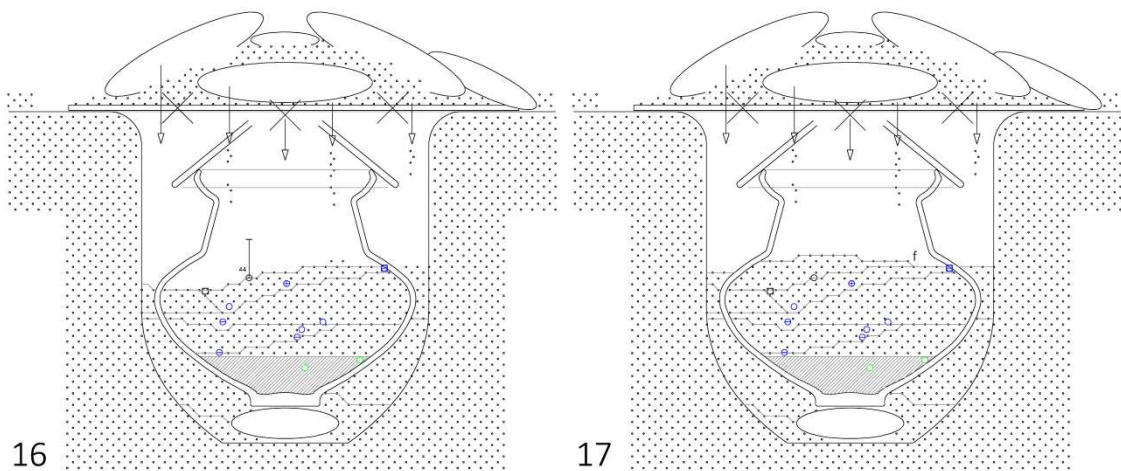
12. Fragmentació i desplaçament vertical de la tapadora. Seqüència: [a] → [CPR-294-B-51A → CPR-294-B-50A → CPR-294-B-49A] → [b] → [CPR-294-B-48A → CPR-294-B-47A].

13. Col·lapse parcial de l'estructura de sosteniment. Ensorrament parcial del cobriment. Obliteració parcial del VC i de la tomba. Seqüència: [a] → [CPR-294-B-51A → CPR-294-B-50A → CPR-294-B-49A] → [b] → [CPR-294-B-48A → CPR-294-B-47A] → [c].

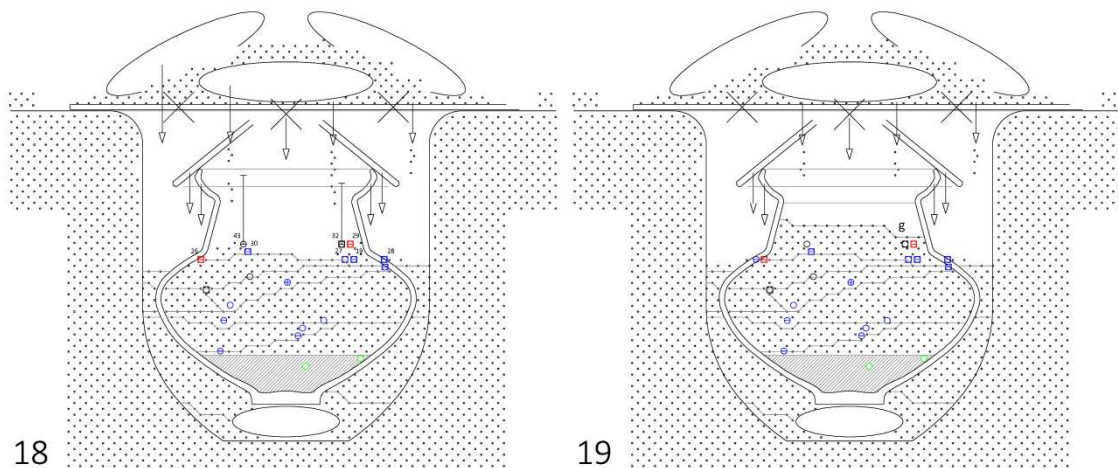
14. Fragmentació i desplaçament vertical de la tapadora. Ensorrament parcial del cobriment. Obliteració del VC i de la tomba. Seqüència: [a] → [CPR-294-B-51A → CPR-294-B-50A → CPR-294-B-49A] → [b] → [CPR-294-B-48A → CPR-294-B-47A] → [c] → [CPR-294-B-45A → CPR-294-B-46A → CPR-294-31A] ↔ [d].

15. Ensorrament parcial del cobriment. Obliteració parcial del VC i de la tomba. Seqüència: [a] → [CPR-294-B-51A → CPR-294-B-50A → CPR-294-B-49A] → [b] → [CPR-294-B-48A → CPR-294-B-47A] → [c] → [CPR-294-B-45A → CPR-294-B-46A → CPR-294-B-31A] ↔ [d] → [e] ↔ [CPR-294-33].

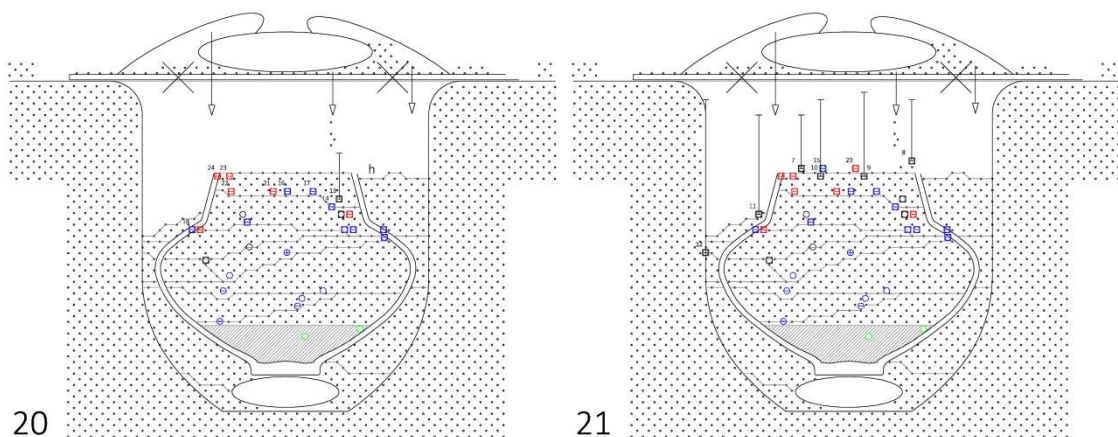
16. Ensorrament parcial de l'estructura de cobriment superior. Seqüència: [a] → [CPR-294-B-51A → CPR-294-B-50A → CPR-294-B-49A] → [b] → [CPR-294-B-48A → CPR-294-B-47A] → [c] → [CPR-294-B-45A → CPR-294-B-46A → CPR-294-B-31A] ↔ [d] → [e] ↔ [CPR-294-33] → [CPR-294-B-44].

17. Ensorrament parcial del cobriment. Obliteració parcial del VC i de la tomba. Seqüència: [a] → [CPR-294-B-51A → CPR-294-B-50A → CPR-294-B-49A] → [b] → [CPR-294-B-48A → CPR-294-B-47A] → [c] → [CPR-294-B-45A → CPR-294-B-46A → CPR-294-B-31A] ↔ [d] → [e] ↔ [CPR-294-33] → [CPR-294-B-44] → [f].

18. Fragmentació i desplaçament vertical del VC i de la T. Ensorrament parcial de l'estructura de cobriment superior. Seqüència: [a] → [CPR-294-B-51A → CPR-294-B-50A → CPR-294-B-49A] → [b] → [CPR-294-B-48A → CPR-294-B-47A] → [c] → [CPR-294-B-45A → CPR-294-B-46A → CPR-294-B-31A] ↔ [d] → [e] ↔ [CPR-294-33] → [CPR-294-B-44] → [f] → [(CPR-294-19A ↔ CPR-294-26B ↔ CPR-294-27A ↔ CPR-294-28A) → (CPR-294-30A) → (CPR-294-29B ↔ CPR-294-32 ↔ CPR-294-B-43)].

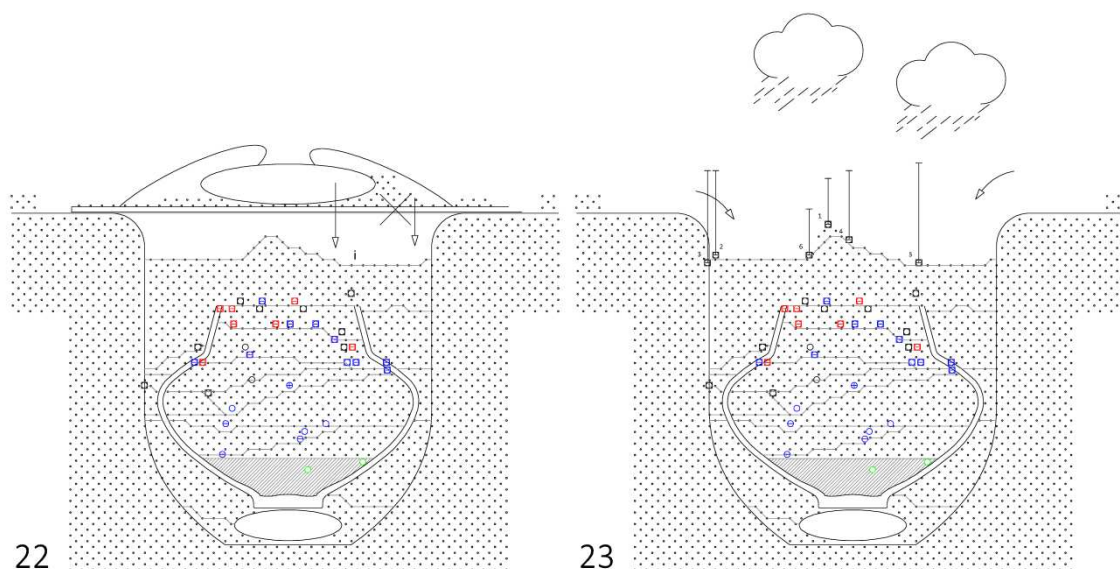
19. Ensorrament parcial del cobriment. Obliteració parcial del VC i de la tomba. Seqüència: [a] → [CPR-294-B-51A → CPR-294-B-50A → CPR-294-B-49A] → [b] → [CPR-294-B-48A → CPR-294-B-47A] → [c] → [CPR-294-B-45A → CPR-294-B-46A → CPR-294-B-31A] ↔ [d] → [e] ↔ [CPR-294-33] → [CPR-294-B-44] → [f] → [(CPR-294-19A ↔ CPR-294-26B ↔ CPR-294-27A ↔ CPR-294-28A) → (CPR-294-30A) → (CPR-294-29B ↔ CPR-294-32 ↔ CPR-294-B-43) → [g].

20. Fragmentació i desplaçament vertical del VC i de la T. Ensorrament parcial de l'estructura de cobriment superior. Obliteració parcial del VC i de la tomba. Seqüència: [a] → [CPR-294-B-51A → CPR-294-B-50A → CPR-294-B-49A] → [b] → [CPR-294-B-48A → CPR-294-B-47A] → [c] → [CPR-294-B-45A → CPR-294-B-46A → CPR-294-B-31A] ↔ [d] → [e] ↔ [CPR-294-33] → [CPR-294-B-44] → [f] → [(CPR-294-19A ↔ CPR-294-26B

↔ CPR-294-27A ↔ CPR-294-28A) → (CPR-294-30A) → (CPR-294-29B ↔ CPR-294-32 ↔ CPR-294-B-43)] → [g] → [CPR-294-18A → CPR-294-14A → CPR-CPR-294-13 → (CPR-294-16A ↔ CPR-294-17A ↔ CPR-294-21B ↔ CPR-294-22B) → (CPR-294-23B ↔ CPR-294-24B)] ↔ [h].

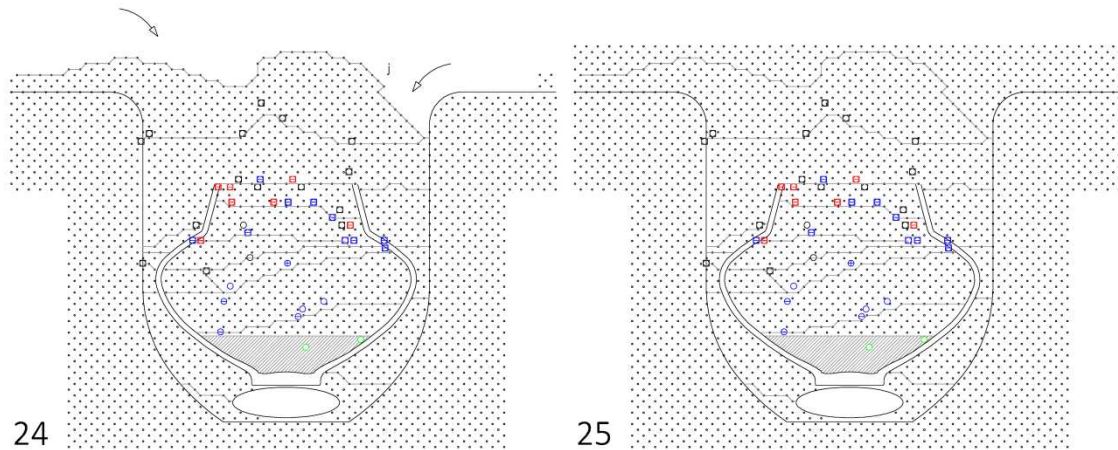
21. Fragmentació i desplaçament vertical del VC i de la T. Ensorrament parcial de l'estructura de cobriment superior. Seqüència: [a] → [CPR-294-B-51A → CPR-294-B-50A → CPR-294-B-49A] → [b] → [CPR-294-B-48A → CPR-294-B-47A] → [c] → [CPR-294-B-45A → CPR-294-B-46A → CPR-294-B-31A] ↔ [d] → [e] ↔ [CPR-294-33] → [CPR-294-B-44] → [f] → [(CPR-294-19A ↔ CPR-294-26B ↔ CPR-294-27A ↔ CPR-294-28A) → (CPR-294-30A) → (CPR-294-29B ↔ CPR-294-32 ↔ CPR-294-B-43)] → [g] → [CPR-294-18A → CPR-294-14A → CPR-CPR-294-13 → (CPR-294-16A ↔ CPR-294-17A ↔ CPR-294-21B ↔ CPR-294-22B) → (CPR-294-23B ↔ CPR-294-24B)] ↔ [h] → [CPR-294-12 → CPR-294-11 → (CPR-294-10 ↔ CPR-294-9) → (CPR-294-7 ↔ CPR-294-15A ↔ CPR-294-20B) → CPR-294-8].

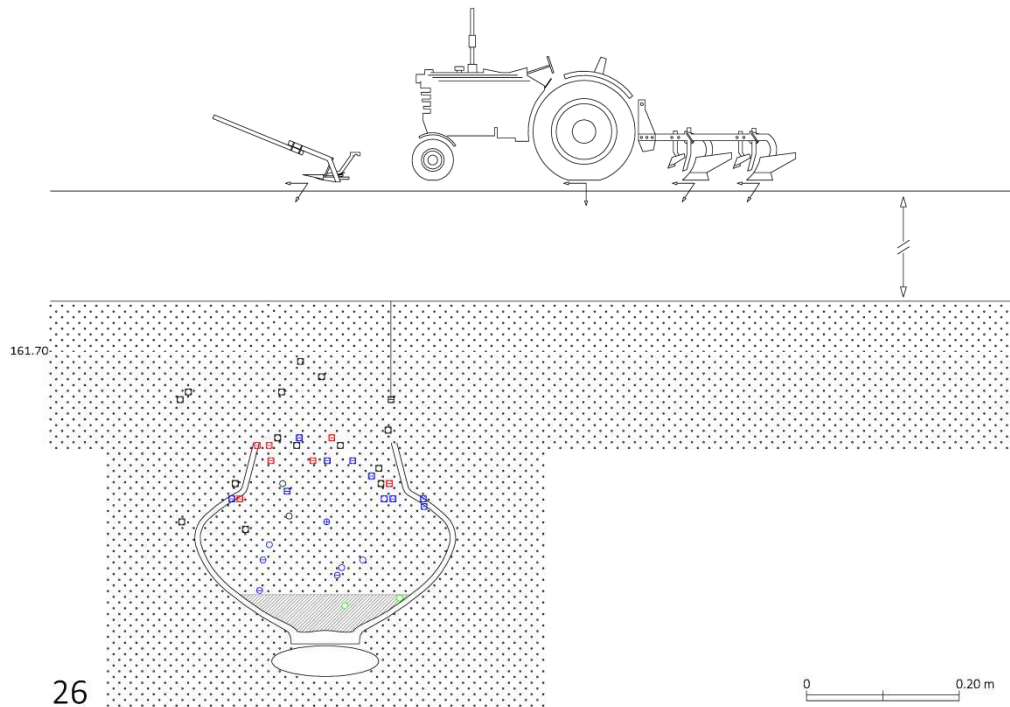
22. Ensorrament parcial del cobriment. Obliteració parcial de la tomba. Seqüència: [a] → [CPR-294-B-51A → CPR-294-B-50A → CPR-294-B-49A] → [b] → [CPR-294-B-48A → CPR-294-B-47A] → [c] → [CPR-294-B-45A → CPR-294-B-46A → CPR-294-B-31A] ↔ [d] → [e] ↔ [CPR-294-33] → [CPR-294-B-44] → [f] → [(CPR-294-19A ↔ CPR-294-26B ↔ CPR-294-27A ↔ CPR-294-28A) → (CPR-294-30A) → (CPR-294-29B ↔ CPR-294-32 ↔ CPR-294-B-43)] → [g] → [CPR-294-18A → CPR-294-14A → CPR-CPR-294-13 → (CPR-294-16A ↔ CPR-294-17A ↔ CPR-294-21B ↔ CPR-294-22B) → (CPR-294-23B ↔ CPR-294-24B)] ↔ [h] → [CPR-294-12 → CPR-294-11 → (CPR-294-10 ↔ CPR-294-9) → (CPR-294-7 ↔ CPR-294-15A ↔ CPR-294-20B) → CPR-294-8] → [i].

23. Col·lapse total de l'estructura de cobriment superior. Desplaçament vertical de l'aparell que conforma la superestructura de cobriment. Seqüència: [a] → [CPR-294-B-51A → CPR-294-B-50A → CPR-294-B-49A] → [b] → [CPR-294-B-48A → CPR-294-B-47A] → [c] → [CPR-294-B-45A → CPR-294-B-46A → CPR-294-B-31A] ↔ [d] → [e] ↔ [CPR-294-33] → [CPR-294-B-44] → [f] → [(CPR-294-19A ↔ CPR-294-26B ↔ CPR-294-27A ↔ CPR-294-28A) → (CPR-294-30A) → (CPR-294-29B ↔ CPR-294-32 ↔ CPR-294-B-43)] → [g] → [CPR-294-18A → CPR-294-14A → CPR-CPR-294-13 → (CPR-294-16A ↔ CPR-294-17A ↔ CPR-294-21B ↔ CPR-294-22B) →

(CPR-294-23B ↔ CPR-294-24B)] ↔ [h] → [CPR-294-12 → CPR-294-11 → (CPR-294-10 ↔ CPR-294-9) → (CPR-294-7 ↔ CPR-294-15A ↔ CPR-294-20B) → CPR-294-8] → [i] → [(CPR-294-3 ↔ CPR-294-5) → (CPR-294-2 ↔ CPR-294-6) → CPR-294-4 → CPR-294-1].

24 i 25. Procés de sedimentació i recreixement edàfic del lloc. Seqüència: [a] → [CPR-294-B-51A → CPR-294-B-50A → CPR-294-B-49A] → [b] → [CPR-294-B-48A → CPR-294-B-47A] → [c] → [CPR-294-B-45A → CPR-294-B-46A → CPR-294-B-31A] ↔ [d] → [e] ↔ [CPR-294-33] → [CPR-294-B-44] → [f] → [(CPR-294-19A ↔ CPR-294-26B ↔ CPR-294-27A ↔ CPR-294-28A) → (CPR-294-30A) → (CPR-294-29B ↔ CPR-294-32 ↔ CPR-294-B-43)] → [g] → [CPR-294-18A → CPR-294-14A → CPR-CPR-294-13 → (CPR-294-16A ↔ CPR-294-17A ↔ CPR-294-21B ↔ CPR-294-22B) → (CPR-294-23B ↔ CPR-294-24B)] ↔ [h] → [CPR-294-12 → CPR-294-11 → (CPR-294-10 ↔ CPR-294-9) → (CPR-294-7 ↔ CPR-294-15A ↔ CPR-294-20B) → CPR-294-8] → [i] → [(CPR-294-3 ↔ CPR-294-5) → (CPR-294-2 ↔ CPR-294-6) → CPR-294-4 → CPR-294-1] → [j].

26. Procés de sedimentació definitiu i recreixement edàfic del lloc. Fossilització del dipòsit arqueològic. Acció dels diversos agents tafonòmics postdeposicionals (químics, mecànics i/o biològics). Antropització del lloc.

c) Interpretació del fet arqueològic (fig.59)

Així doncs, la sepultura E-294 està integrada per tres elements fonamentals: tomba, ossera i superestructura de cobriment. La fossa d'enterrament és de tipus senzill, es troba excavada en el nivell CPR2. La distribució espacial dels ítems continguts i l'alçada del conjunt principal, constituït per B (VC) i A (T), permeten induir la forma i les dimensions aproximades de la fossa; comptat i debatut, es tracta d'un clot de tendència cilíndrica, d'aproximadament 50 l. L'aixovar ceràmic està constituït per un únic recipient (B) i la corresponent tapadora (A). L'aixovar metàl·lic està constituït per dos objectes de bronze: una navalla d'afaitar (CPR-294-B-52) i unes pinces (CPR-294-B-53); ambdós objectes s'allotgen dins del nivell antropològic. Tanmateix, el sistema de cobriment - senyalització consta de tres parts: coberta lleugera, amuntegament de terra i parament lític. Cal tornar a dir que el procediment de clausura de l'enterrament era senzill: [...] *un cop dipositat el conjunt funerari, l'entrada de la tomba hauria estat segellada mitjançant una coberta amb suport vegetal (tramat, canyís, etc.); tal com s'ha dit, l'objectiu d'aquest dispositiu era doble: en primer lloc, impedir l'obliteració de la tomba i, en segon lloc, sustentar la superestructura de cobriment. Pel que fa al cobriment superior, estava constituït per sediment i pedres; el seu procés de construcció també és senzill; es basteix sobre la coberta; per començar, s'abocava sediment, extret de l'excavació del mateix forat, i, en acabat, es construïa un petit monticle de pedres, a mode de senyalització.* En un altre ordre de coses, el conjunt principal se sustenta sobre una "peanya - pedestal" de pedra (CPR-294-35).

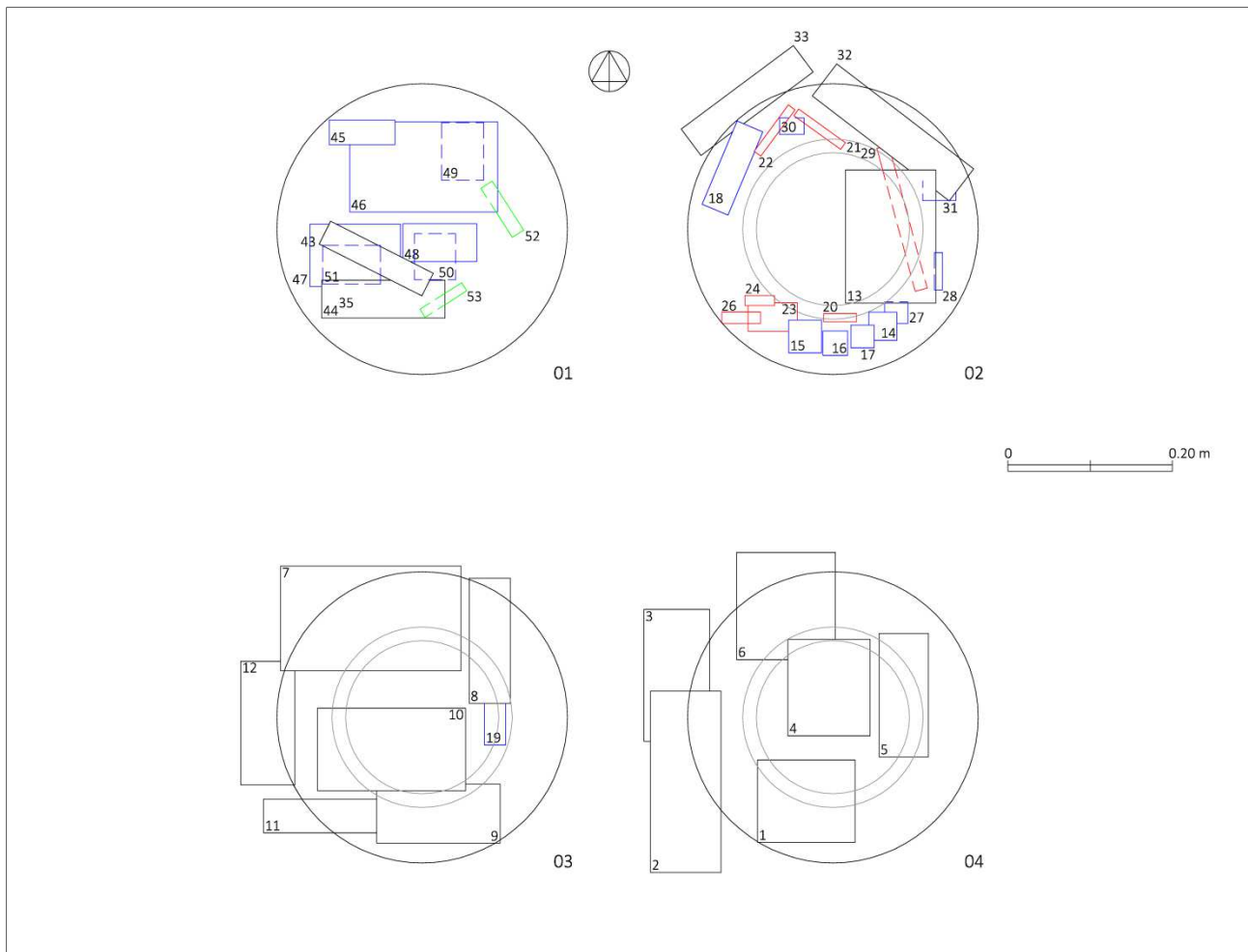

Fig.59.- CPR-294. Interpretació del fet arqueològic.

Un cop clausurada la tomba comença el procés de deteriorament i fossilització del dipòsit. En aquest cas la seqüència presenta unes divuit fases. En primer lloc, i immediatament després de la clausura, es comença a produir l'obliteració i sedimentació de la tomba i del VC, a causa de l'escorrentia subsuperficial i la percolació (capa a). En segon lloc, es produeix la fractura de la T A i el desplaçament descendent de les vores 50A i 51A, així com del fragment de cos 49A; aquests elements cauen per efecte de la gravetat dins del VC B. En tercer lloc, es produeix el col·lapse de l'estructura de sosteniment i l'esfondrament del component sedimentari del cobriment superior, de manera que la fossa i el VC B queden parcialment colgats de terra (capa b). En quart lloc, prossegueix la disgregació de la tapadora..., consegüentment es produeix el desplaçament descendent de la vora 47A i de l'informe 48A. En cinquè lloc, prossegueix l'esfondrament del component sedimentari del cobriment superior (capa c). En sisè lloc, prossegueix la disgregació de la tapadora, així és que es produeix el desplaçament descendent del fragment informe 45A i de la base 46A, que cauen dins del VC, així com també la vora 31A, que cau fora del VC; la disposició original de la coberta, amb el fons cap ↑ o ↓, ve determinada principalment per la situació i orientació dels fragments disgregats, de manera que si el fons de la ceràmica s'orienta cap ↓ parlarem d'una tapadora, i si s'orienta cap ↑ parlarem d'un plat que exerceix de coberta. De manera simultània, prossegueix l'esfondrament del component sedimentari del cobriment superior (capa d). En setè lloc, es consolida el procés d'ensorrament sedimentari (capa e); encara més, com a conseqüència del col·lapse de l'estructura de sosteniment, es produeix la deformació del parament i el desplaçament vertical dels blocs 33 i 44; el bloc 33 s'allotja entre les parets de la fossa i el VC; en canvi, el bloc 44 ho fa dins del VC.

En vuitè lloc, prossegueix l'esfondrament del component sedimentari del cobriment superior i l'amortització de la fossa i del contenidor (capa f). En novè lloc, es produeix el desplaçament descendent d'una gran part de la T: vores i un fragment informe, i del VC: vores; tots aquests elements cauen per efecte de la gravetat dins del forat, allotjant-se entre les parets de la fossa i el coll del VC; de manera simultània o consecutiva sembla que avança el deteriorament del cobriment i el desplaçament vertical del parament: B-43 i 32. En desè lloc, prossegueix l'esfondrament del component sedimentari del cobriment superior i l'amortització del VC (capa g). En onzè lloc, prossegueix la disgregació de la tapadora A i del contenidor B; per aquest fet, es produeix el desplaçament de les vores 14A, 16A, 17A, 18A, 21B, 22B, 23B i 24B; a més, es produeix el desprendiment de la pedra 13; tots aquests objectes cauen dins del forat, allotjant-se entre les parets de la fossa i el coll del VC; a més, prossegueix l'ensorrament del component sedimentari del cobriment i l'amortització de la tomba (capa h), així com del contenidor, el qual quedarà colgat - conservat fins al punt d'inflexió vora - coll. En dotzè lloc, es produeix el col·lapse generalitzat de l'estructura de cobriment i el desplaçament vertical dels blocs 12, 11, 10, 9, 8 i 7, i l'arrossegament de les vores 15A i 20B. En tretzè lloc, prossegueix l'ensorrament del component sedimentari del sistema de cobriment superior (capa i). En catorzè lloc, es produeix el col·lapse definitiu del dit sistema i el desplaçament de les pedres 1-6. En quinze lloc, i immediatament després de l'ensorrament definitiu del cobriment superior, s'inicia un procés de sedimentació, lent però continu, que reblirà de manera definitiva el forat (j). En darrer lloc [...] *es produeix el recreixement del lloc arqueològic, originat per causes naturals (dipòsit, escorrentia, aportació torrencial, etc.) o per l'activitat humana (acumulació de terra amb finalitats agrícoles, etc.). Posteriorment es produeix l'antropització del lloc (agricultura intensiva i/o extensiva, ús de maquinària pesant, excavació de rases -ús d'arades obre-rases, etc.) i, ocasionalment, la destrucció - destrossa de la cosa arqueològica.*

Per acabar, l'estudi microestratigràfic dels processos que concorren en la gènesi, formació i degradació de la cosa arqueològica ha estat fonamental per a entendre i reconstruir el sistema funerari esdevingut. Els casos exposats en aquest excurs constitueixen el paradigma del mètode emprat. És precisament aquest esquema teòric el que permet la comprensió del fenomen o esdeveniment arqueològic. El mètode estratigràfic és un procediment d'anàlisi lògic, és a dir, conforme a les *lleis del raonament*: d'acord amb allò que es pot inferir lògicament dels esdeveniments precedents, de les circumstàncies concurrents. L'aplicació d'aquest mètode ha permès, per exemple, reconstruir el sistema de cobriment i/o senyalització emprat a la necròpolis de Can Roqueta durant el bronze final i la primera etapa del ferro. L'excavació arqueològica i l'anàlisi de la seqüència estratigràfica de cadascun dels dipòsits funeraris documentats ens ha permès verificar la hipòtesi de treball, quant al sistema de cobriment i/o senyalització, fonamentada en la documentació historiogràfica existent, segons la qual:

[...] *un enterrament contenint nou vasos funeraris d'època prehistòrica [sic] (Vila, op.cit., p.6-7).*

[...] *nou urnes, d'uns 30 cm d'alt per 35 d'ample, plenes de cendres, situades a cosa d'un metre les unes de les altres i separades per lloses dretes (Bosch 1913-1914, 871-873).*

[...] *Las cenizas procedentes de las incineraciones se guardan en el interior de una urna de barro, de formas diversas, cerrada, la mayoría de las veces por una tapadera troncocónica, bajo una piedra. A veces se disponen, alrededor de la urna funeraria, varias piedras, que no tienen otra función que la de asegurar la posición vertical de la misma. Es un hecho general la falta de construcciones o piedras que nos indiquen externamente la situación de los enterramientos. Éstos se hallan distribuidos de un modo irregular dentro del*

área de la necrópolis, y es frecuente el hallazgo de enterramientos superpuestos pertenecientes a una misma época y cultura. [...] En Can Roqueta, las urnas, al parecer, se hallaron alineadas a un metro de distancia y separadas por losas verticales, pero por la forma en que fueron realizadas las excavaciones no podemos hacer incapié [sic] en ello. [...] nueve sepulcros alineados a un metro aproximadamente y separados entre sí por losas verticales (Maluquer 1945-1946, 115-117 i 119).

Andreu Castells reproduceix un dibuix o croquis del lloc arqueològic, atribuït a Joan Vila i Cinca (Castells 1961, 65, fig.102).

[...] en Can Roqueta fueron halladas hasta nueve urnas, de unos treinta a treinta y cinco centímetros de alto, llenas de cenizas [...], separadas por losas derechas (Almagro/Serra Ràfols/Coromines 1965: 168-169).

[...] urnas exhumadas se hallaban distanciadas unas de otras un metro [...]. Estas se encontraban protegidas por losas hincadas y todas ellas se cubrían con platos-tapadera, que, según parece, se fragmentaron en la excavación (Petit, 1985, 1152-1153). [...] nueve urnas distanciadas entre sí aproximadamente en un metro. Se encontraban protegidas por losas hincadas, formando una caja irregular en cuyo interior se disponían las urnas cubiertas siempre con platos-tapadera [...] (Petit 1985, 2176-2177).

[...] protegida por losas hincadas que forman una especie de cista, como las del Segre, cubierta por una tapadera de cerámica (Maya 1990, 34).

En síntesi, la documentació referida ens descriu un escenari hipotètic integrat per un conjunt d'enterraments equidistants, aparentment no senyalitzats. El sistema funerari està constituït fonamentalment per l'urna i la corresponent tapadora. El conjunt principal se'l protegeix mitjançant una caixa o *cista* de pedres, clavades de manera vertical al voltant del contenidor cinerari. També es descriu l'existència de falques, emprades per fer fort el conjunt i evitar que la cosa dipositada vagi baldera: "[...] asegurar la posición vertical de la [urna] [...]". De manera paral·lela, es presumeix la manca generalitzada de "[...] construcciones o piedras que nos indiquen externamente la situación de los enterramientos [...]", de la qual cosa hom dedueix l'existència de sepultures superposades "[...] pertenecientes a una misma época y cultura" (Maluquer 1945-1946, 116-117). Convé fer ressaltar que aquest conjunt d'apriorismes s'originen a partir de la "*intervenció arqueològica*" perpetrada per l'afecionat Joan Vila i Cinca (Vila 1913). Tanmateix, aquest era el model teòric a les acaballes del segle XX... El mètode de recerca emprat, fonamentat en els "*processos lògics del pensament i organitzat per relacionar dades i generalitzacions, amb l'objectiu de proposar i contrastar explicacions de fets perceptibles*" (DIEC2), ha permès contrastar les conjectures plantejades i alhora formular una nova teoria, quan al fet objecte d'estudi. Sobre el sistema de cobriment - senyalització podem acreditar de manera fefaent que aquest existeix en tots els casos; que les pedres que solen aparèixer al voltant de l'urna no són tascons ni elements de falca, ans al contrari, es tracta d'elements de la superestructura de cobriment, desplaçats de la seva posició original; que és innecessari implementar un sistema de subjecció addicional, més enllà de l'ajust del contenidor al forat; que les pedres que solen aparèixer a l'entorn de l'urna, com les de la sepultura E-294 (fig.58), no formen part d'un dispositiu de protecció lateral, tipus *cista*, ans al contrari, es tracta d'elements pertanyents al sistema de cobriment superior i/o de senyalització, desplaçats de la seva posició original.

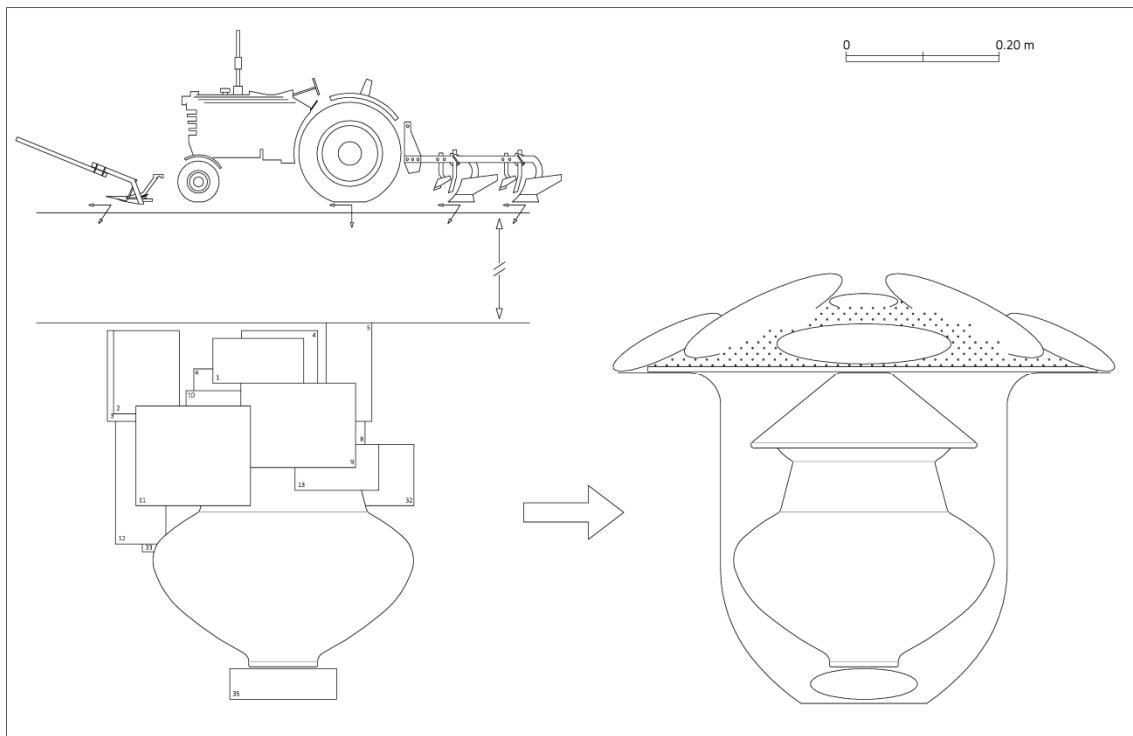

Fig.60.- Model interpretatiu a partir de l'evidència arqueològica.

Comptat i debatut, aquesta és la metodologia aplicada en l'estudi dels fenòmens arqueològics esdevinguts a la necròpolis de Can Roqueta (fig.60).

En un altre ordre de coses, quan les fosses d'enterrament s'excaven únicament en l'estrat argilós bru no és possible determinar amb exactitud els seus límits espacials. La natura i composició del sediment que rebleix els enterraments és similar al substrat on s'excaven aquestes tombes, conseqüentment, és extremadament complex delimitar el contorn de les fosses. Aquest fet fa que se'n ressenti el coneixement de la morfologia i de les dimensions de les estructures. Aquest fenomen només se sol donar en les sepultures de dimensions petites, del bronze final o de la primera edat del ferro. Cal dir que aquesta dificultat ha permès aventurar tota mena de conjectures sobre l'existència o no existència de fosses; la dificultat alhora de delimitar-les és inherent a la tipologia del jaciment. N'és un bon exemple la necròpolis vallesana del Pla de la Bruguera: [...] *o bé no s'aprecia cap diferència en el sediment que permeti evidenciar la fossa, tot i que la disposició i l'estat de conservació del material arqueològic permet assegurar que va ser dipositat en fosses [...]* (Clop et al. 1998, 76). És important recordar que hi ha altres mètodes, a banda de la distinció sedimentològica, que permeten documentar l'existència d'una fossa excavada a terra. En el cas que ens ocupa, la delimitació del contorn dels clots l'hem assolit mitjançant l'observació de la dispersió del material al voltant de l'urna. Aquest mètode ha permès determinar tres aspectes: l'existència, la morfologia i el volum conservat dels forats; quant a la seva existència, queda demostrada a partir de diversos casos excepcionals, per posar un exemple, la tomba E-16. Aquesta fossa estava excavada en un dels múltiples paleocanals que solcaven l'estrat llimós; el paleocanal estava compost per successius nivells de graves, rierencs i blocs. La diferència granulomètrica existent entre el sediment acumulat (argila de matriu sorrenca) i el substrat geològic on s'excavava la tomba, va permetre identificar la forma de la fossa, que en aquest cas presentava planta circular, fons pla i parets rectes.

Des del nostre punt de vista és important diferenciar l'origen del desplaçament dels artefactes: tafonòmic i/o antròpic. Ambdós fenòmens erosius és complementen i poden donar-se de manera simultània o successiva. Només un bon coneixement dels processos postdeposicionals, mediambientals i culturals, que concorren en el jaciment, permeten reconstruir el sistema arqueològic. La tafonomia i l'acció antròpica són els dos fenòmens que determinen i configuren el coneixement arqueològic. L'observació i interpretació dels factors que concorren en l'erosió de l'estructura o del lloc, així com la documentació espacial dels objectes i de les mostres exhumades, permeten abordar el coneixement del jaciment arqueològic, amb prou garanties. El procediment d'excavació emprat ha procurat tenir en compte els factors externs i interns que modifiquen i alteren el *fet arqueològic*. De manera genèrica, tots els elements constituents d'una acció sociocultural, com el *fet funerari* que tractem ací, són susceptibles d'ésser afectats per múltiples factors postdeposicionals: agents mediambientals, agents químics, físics i mecànics, agents biòtics i antròpics, etc... En el marc dels factors postdeposicionals que poden alterar el registre arqueològic, cal fer esment específic de les relacions físiques entre sepultures, i de l'*antropització contemporània*, és a saber, aquella que s'esdevé en el període de formació del lloc arqueològic. En aquest sentit, l'anàlisi de la seqüència estratigràfica -micro i macro- informa sobre la reutilització del lloc, i sobre els usos i costums de la comunitat en relació a la gestió de l'espai funerari.

3. Les relacions físiques entre les sepultures

En relació amb l'estratigrafia del lloc arqueològic, convé fer ressaltar una de les principals característiques de la necròpolis: la gran densitat de sepultures existent en els sectors central i septentrional. En conseqüència, trobem, ocasionalment, sepultures que es tallen estratigràficament o que se superposen i que ens permeten establir una seqüència temporal relativa. Cal remarcar que les relacions físiques ben documentades, segures, no són massa abundants; això és deu a la composició sedimentològica del lloc, que dificulta l'observació de la seqüència estratigràfica horitzontal i vertical, i a factors de caràcter cultural, com l'eficàcia dels sistemes de senyalització i la voluntat de no destruir enterraments anteriors. Encara més, la mancança o escassetat de relacions físiques confirma l'existència de senyalitzacions. S'ha de tenir en compte que les relacions físiques entre sepultures només demostren una seqüència temporal relativa, no absoluta. Tanmateix, les relacions estratigràfiques permeten inferir la successió d'enterraments en el transcurs del temps. Les característiques i la morfologia de les superestructures en relació amb la seqüència temporal relativa permeten, alhora, deduir l'existència de fases o moments d'ocupació del lloc, i fins i tot la seqüenciació dels sistemes de senyalització. Les relacions físiques documentades poden ser de dues menes: talls i superposicions. Els enterraments que es tallen estratigràficament són els més evidents, puix que l'excavació de la tomba més moderna implica la destrucció parcial de la sepultura més antiga. Aquesta mena de relació física mai anihila l'estructura antiga, només destrueix parcialment la fossa d'enterrament i, ocasionalment, el seu contingut artefactual. La segona relació física és la superposició, que es dona quan s'excava una tomba sobre una altra. La superposició, pot ser total o parcial, i no comporta la destrucció de la tomba més antiga. Aquesta mena de relació física implica, primer, la preexistència de l'enterrament més antic, i, segonament, el recreixement sedimentològic, en determinats sectors del lloc arqueològic, a conseqüència de l'acumulació de llocs procedents de la circulació d'aigua per la superfície de la necròpolis. Amb tot plegat, ambdues relacions ofereixen el mateix resultat: la datació relativa de dos fets i/o fenòmens que se succeeixen en el temps (*post quem* i *ante quem*). El que no podem precisar és el lapse de temps existent entre les accions que impliquen relacions físiques. No obstant això, s'observa que les sepultures més antigues, en el moment d'ésser tallades o cobertes per altres,

ja estaven parcialment destruïdes o obliterades. D'altra banda, les tombes més modernes, excavades en el nivell superior, poden haver estat afectades per processos tafonòmics successius de rebliment i arrasament; aquest fenomen, que afecta de manera irremissible el registre, no es detecta en els nivells inferiors, si més no amb la mateixa intensitat.

Fig.61.- CPR-596 i CPR-597. Crèdits: Equip CPR/SAPGC.

La dinàmica de creixement de la necròpolis es palesa clarament en determinades ocasions...; concretament, quan les sepultures es tallen o se superposen (figs.61, 62 i 63). Cal remarcar que aquests casos són força excepcionals. Per il·lustrar el fenomen hem triat les relacions estratigràfiques més evidents. Es tracta de vint-i-cinc casos, individuals i/o múltiples, pertanyents als següents quadres: 7A4 (E-56 / E-74), 8A2 (E-1061 / E-954; E-1001 / E-1103), 9A2 (E-222 / E-475), 9A3 (E-608 / E-607; E-509 / E-508 / E-511), 9A4 (E-673 / E-676 / E-715; E-776 / E-775 / E-793; E-802 / E-803; E-798 / E-822 / E-823), 10A1 (E-255 / E-453; E-886 / E-887; E-938 / E-931; E-1078 / E-1084), 10A2 (E-468 / E-483; E-598 / E-1095; E-614 / E-624; E-995 / E-1074; E-530 / E-537 / E-692 / E-604; E-653 / E-754 / E-654 / E-753), 11A1 (E-467 / E-481), 11A4 (E-736 / E-743) i 12A1 (E-855 / E-777). Mitjançant l'*estudi de casos* podem descriure i analitzar exhaustivament la seqüència estratigràfica del jaciment. Hem elaborat un model descriptiu de cadascun dels binomis i/o polinomis identificats durant el treball de camp. Les dades emprades són primàries, és a dir, obtingudes per mesurament directe, com l'acotament absolut (superior i inferior) de la troballa, la distribució espacial dels objectes pertanyents al fet arqueològic, el centre geomètric de la sepultura, la distància pròxima i geomètrica entre les estructures; i secundàries, és a saber, no obtingudes per mesurament directe, derivades o interpretades de les dades primàries, com les dimensions absolutes del vas o vasos que integren l'ossera (VC + T), l'acotament absolut de la superfície on s'excava la tomba. Pel que fa a les dimensions absolutes de l'ossera, fonamentalment \varnothing i h, ens hem valgut de la *restitució gràfica* dels ítems implicats; en aquest sentit, les dades de camp, quant a les dimensions dels vasos que conformen el fet funerari, no són representatives del *moment d'allotjament*,

sinó del *moment de degradació* o d'*abandonament* de l'ens funerari. De manera paral·lela, l'alçada absoluta de l'ossera permet calcular la cota del nivell d'ús del lloc funerari: *cota inferior d'allotjament + h de l'ossera*.

Fig.62.- CPR-330 i CPR-556. Crèdits: Equip CPR/SAPGC.

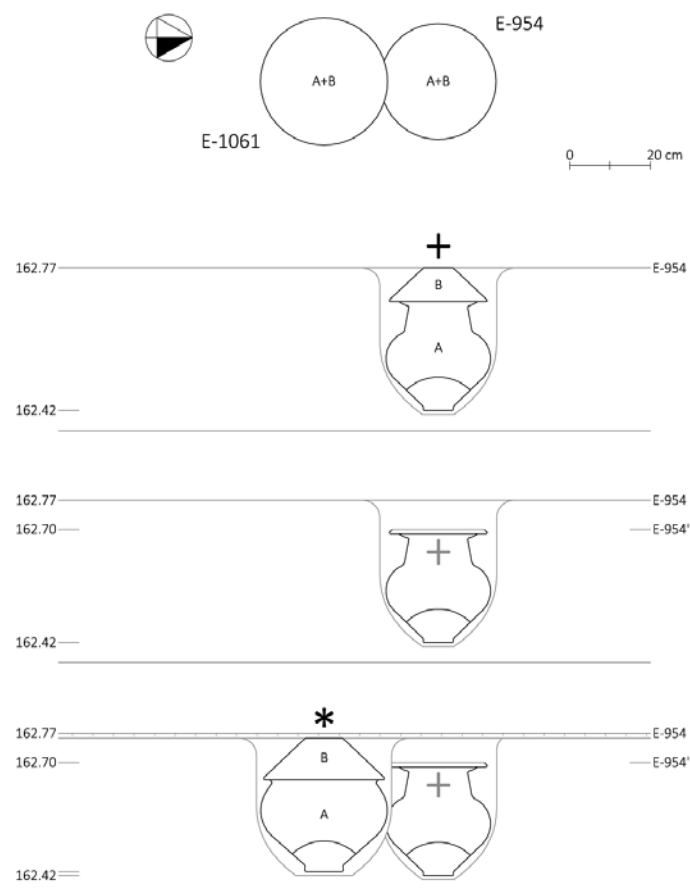

Fig.63.- CPR-618 i CPR-563. Crèdits: Equip CPR/SAPGC.

Casos singulars:

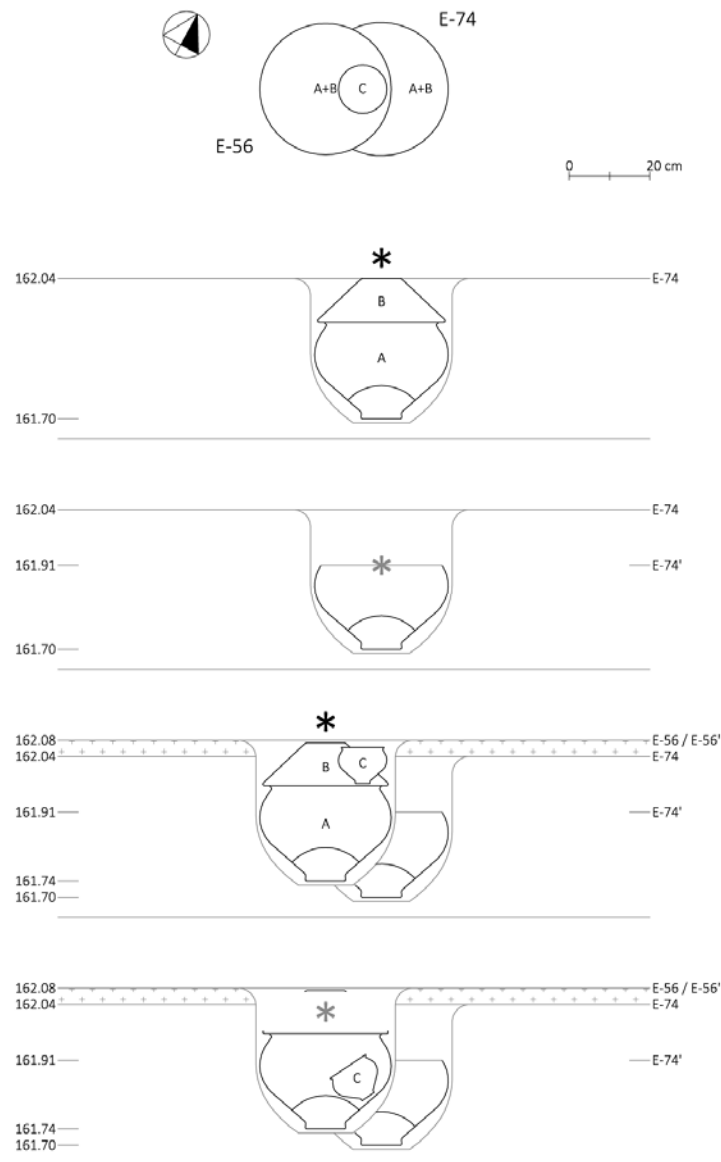
E-1061 / E-954 (8A2)

1. Excavació de la fossa E-954 sota la cota 162.77. 2. Allotjament de l'ossera (VC + T) sobre la cota 162.42. 3. Construcció de l'estructura de cobriment (amuntegament de terra) sobre la cota 162.77. 4. Col·lapse del cobriment i de l'ossera fins a la cota 162.70. 5. Obliteració de la fossa. 6. Erosió de la superfície fins a la cota 162.76. 7. Excavació de la fossa E-1061 sota la cota 162.76 i antropització de l'E-954. 8. Allotjament de l'ossera (VC + T) sobre la cota 162.43. 9. Construcció de l'estructura de cobriment (amuntegament de pedres) sobre la cota 162.76. 10. Col·lapse del cobriment i de l'ossera fins a la cota 162.76. 11. Obliteració de la fossa. 12. Sedimentació sobre la cota 162.76. 13. Antropització moderna fins a la cota 162.76.

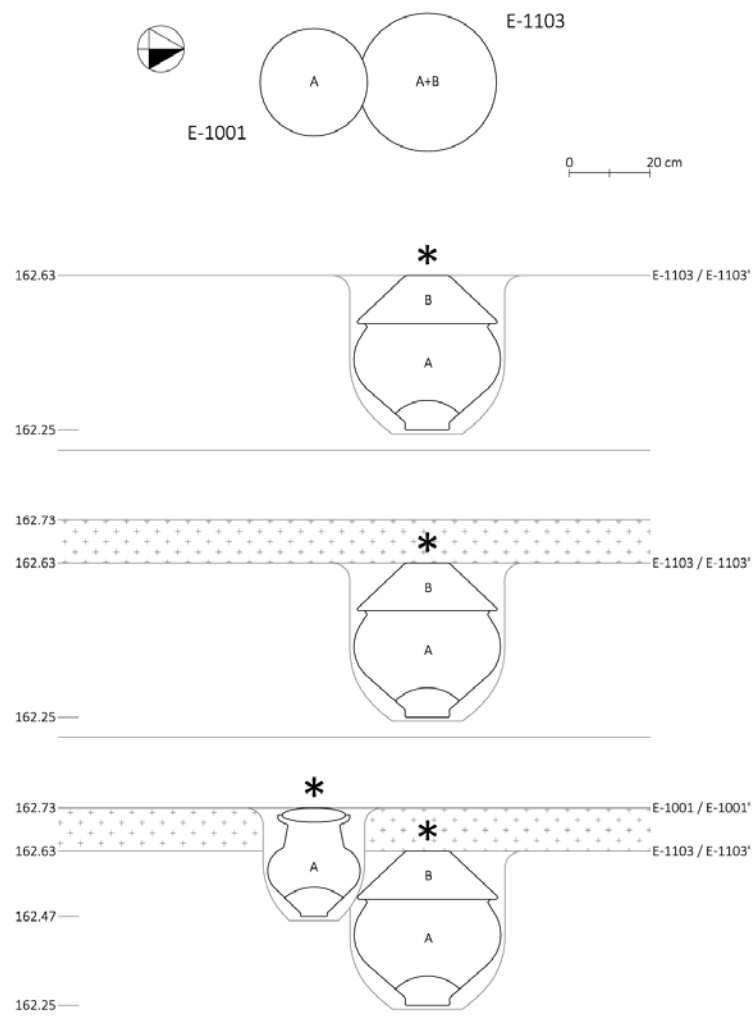
E-56 / E-74 (7A4)

1. Excavació de la fossa E-74 sota la cota 162.04. 2. Allotjament de l'ossera (VC + T) sobre la cota 161.70. 3. Construcció de l'estructura de cobriment (amuntegament de pedres) sobre la cota 162.04. 4. Col·lapse del cobriment i de l'ossera fins a la cota 161.91. 5. Obliteració de la fossa. 6. Sedimentació sobre la cota 162.04. 7. Excavació de la fossa E-56 sota la cota 162.08 i antropització de l'E-74. 8. Allotjament de l'ossera (VC + T) sobre la cota 161.74. 9. Allotjament del VI. 10. Construcció de l'estructura de cobriment (amuntegament de pedres) sobre la cota 162.08. 11. Col·lapse del cobriment i de l'ossera fins a la cota 162.08. 12. Obliteració de la fossa. 13. Sedimentació sobre la cota 162.08. 14. Antropització moderna fins a la cota 162.08.

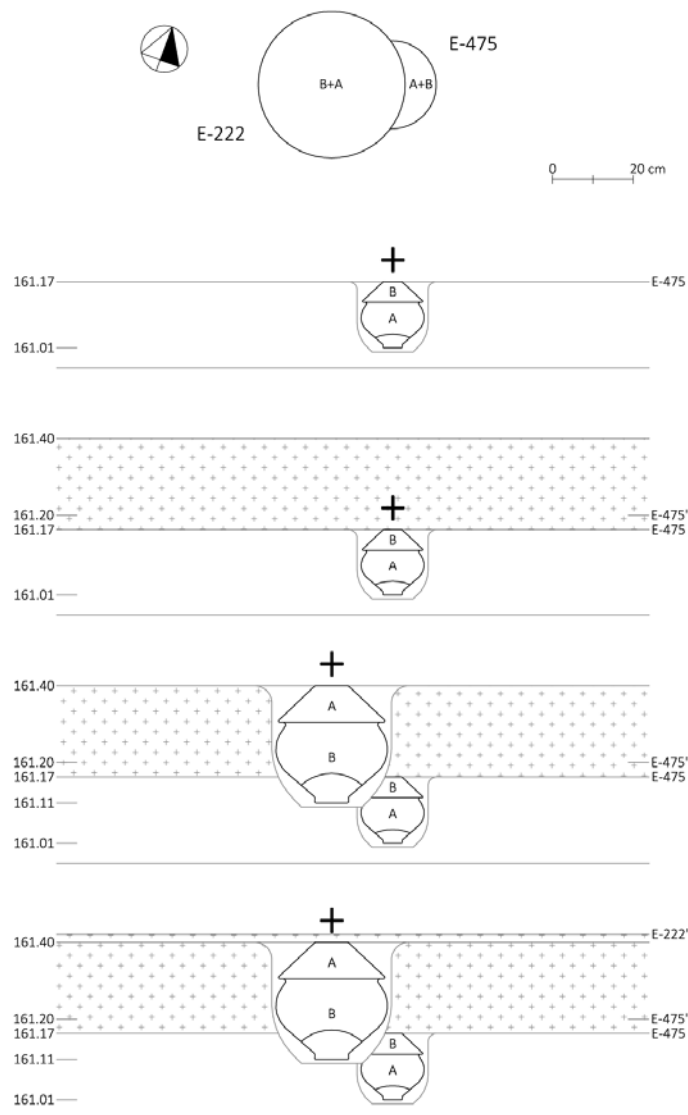
E-1001 / E-1103 (8A2)

1. Excavació de la fossa E-1103 sota la cota 162.63. 2. Allotjament de l'ossera (VC + T) sobre la cota 162.25. 3. Construcció de l'estructura de cobriment (amuntegament de pedres) sobre la cota 162.63. 4. Sedimentació sobre la cota 162.63. 5. Excavació de la fossa E-1001 sota la cota 162.73. 6. Allotjament de l'ossera (VC + coberta de pedra) sobre la cota 162.47. 7. Construcció de l'estructura de cobriment (amuntegament de pedres) sobre la cota 162.73. 8. Sedimentació sobre la cota 162.73. 9. Antropització moderna fins a la cota 162.73.

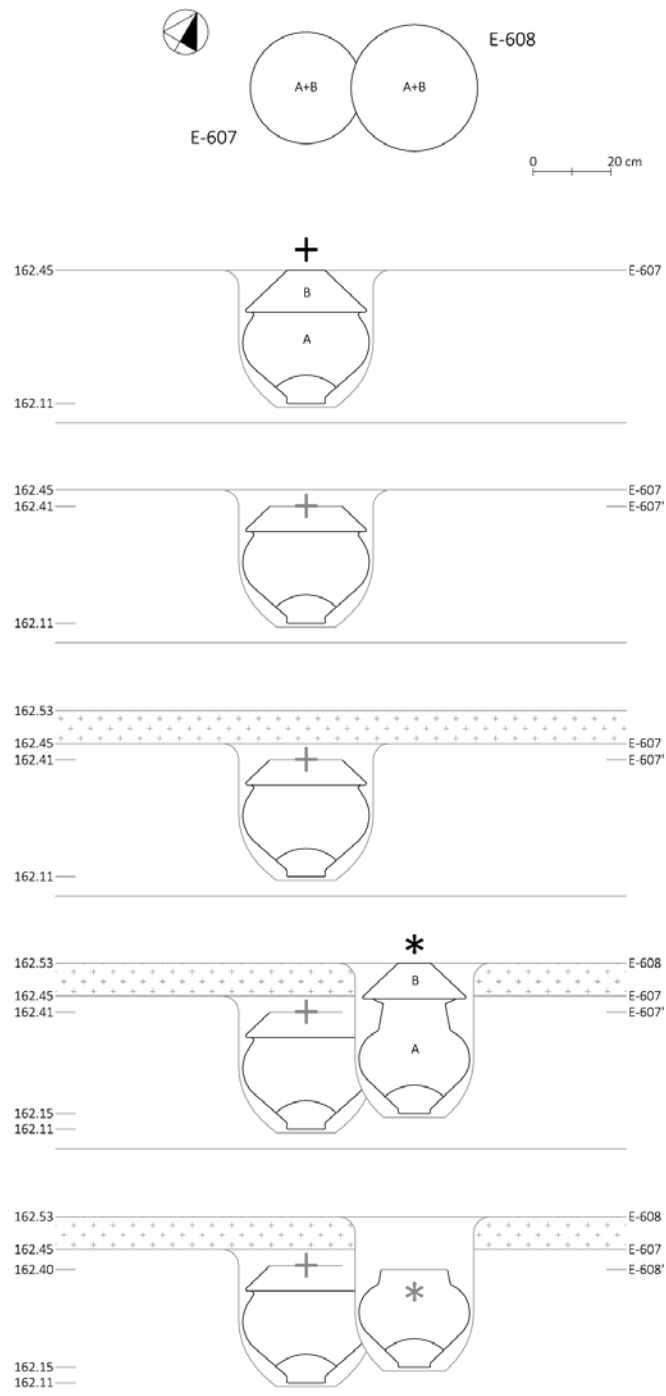
E-222 / E-475 (9A2)

1. Excavació de la fossa E-475 sota la cota 161.17. 2. Allotjament de l'ossera (VC + T) sobre la cota 161.01. 3. Construcció de l'estructura de cobriment (amuntegament de terra) sobre la cota 161.17. 4. Sedimentació sobre la cota 161.17. 5. Sedimentació sobre la cota 161.20. 6. Excavació de la fossa E-222 sota la cota 161.40. 7. Allotjament de l'ossera (VC + T) sobre la cota 161.11. 8. Construcció de l'estructura de cobriment (amuntegament de terra) sobre la cota 161.40. 9. Sedimentació sobre la cota 161.40. 10. sedimentació sobre la cota 161.42. 11. Antropització moderna fins a la cota 161.42.

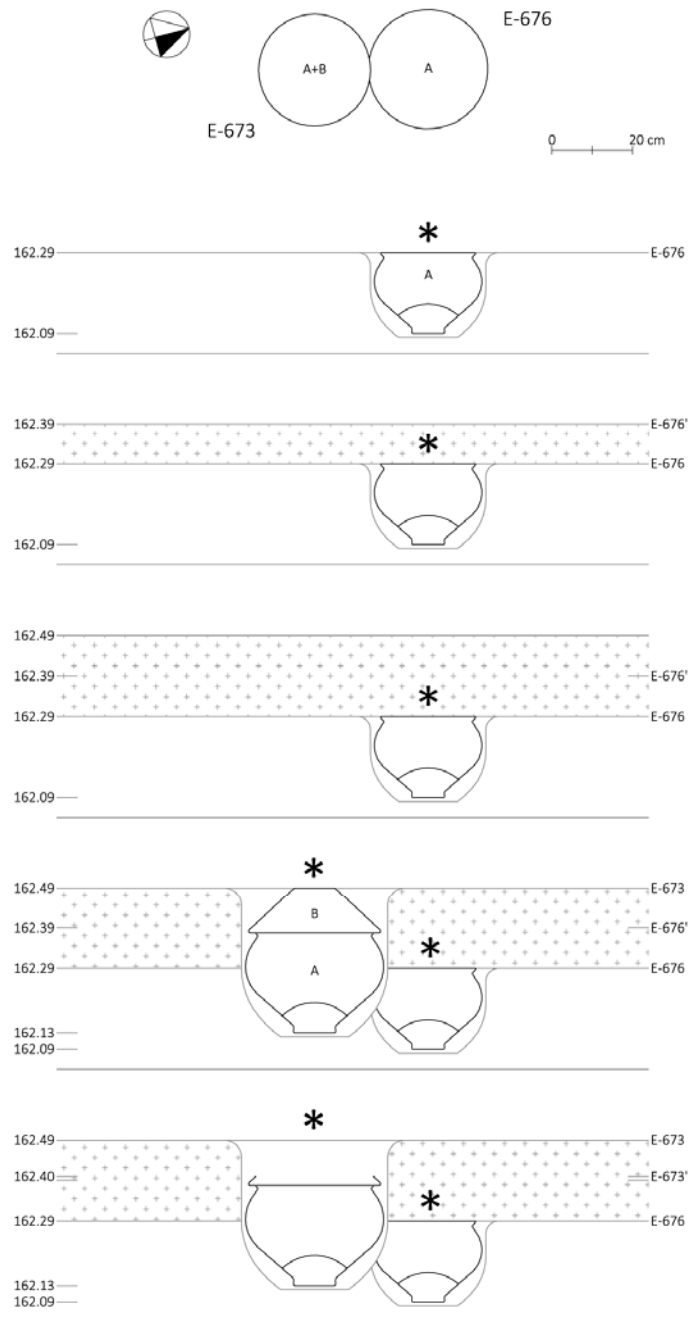
E-608 / E-607 (9A3)

1. Excavació de la fossa E-607 sota la cota 162.45. 2. Allotjament de l'ossera (VC + T) sobre la cota 162.11. 3. Construcció de l'estructura de cobriment (amuntegament de terra) sobre la cota 162.45. 4. Col·lapse del cobriment i de l'ossera fins a la cota 162.41. 5. Obliteració de la fossa. 6. Sedimentació sobre la cota 162.45. 7. Excavació de la fossa E-608 sota la cota 162.53. 8. Allotjament de l'ossera (VC + T) sobre la cota 162.15. 9. Construcció de l'estructura de cobriment (amuntegament de pedres) sobre la cota 162.53. 10. Col·lapse del cobriment i de l'ossera fins a la cota 162.40. 11. Obliteració de la fossa. 12. Sedimentació sobre la cota 162.53. 13. Antropització moderna.

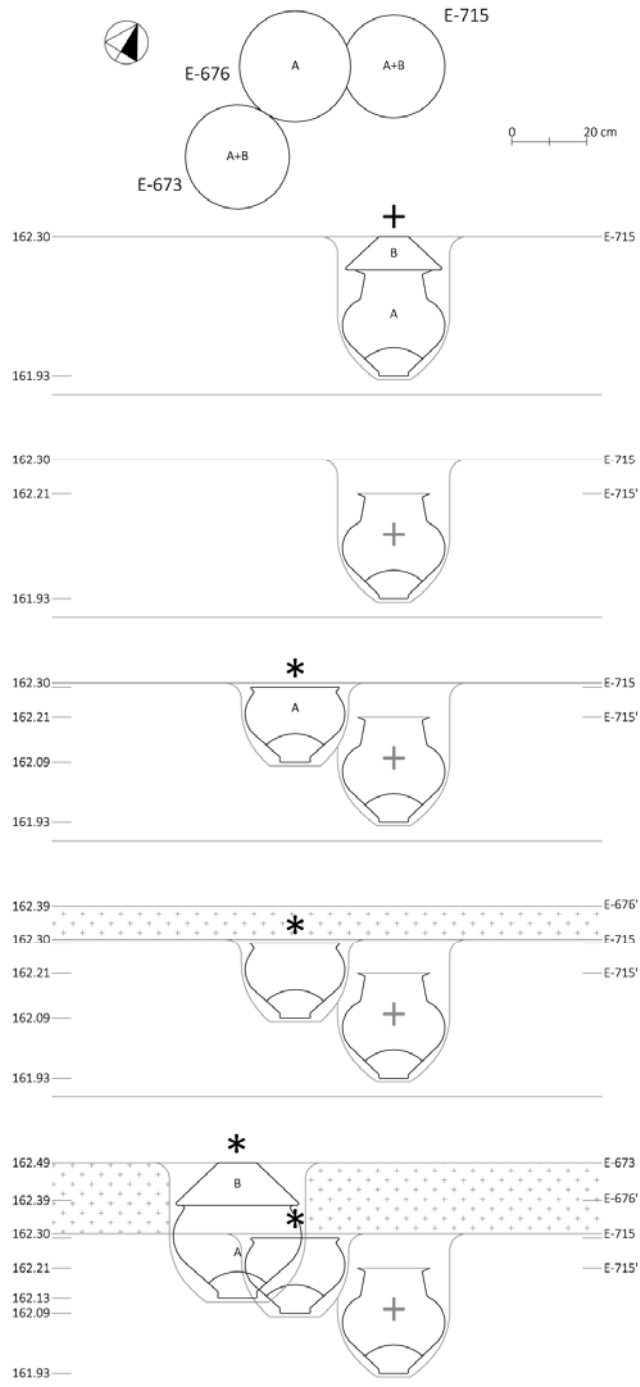
E-673 / E-676 (9A4)

1. Excavació de la fossa E-676 sota la cota 162.29. 2. Allotjament de l'ossera (VC) sobre la cota 162.09. 3. Construcció de l'estructura de cobriment (amuntegament de pedres) sobre la cota 162.29. 4. Col·lapse del cobriment i de l'ossera. 5. Obliteració de la fossa. 6. Sedimentació sobre la cota 162.29. 7. Sedimentació sobre la cota 162.39. 8. Excavació de la fossa E-673 sota la cota 162.49. 9. Allotjament de l'ossera (VC + T) sobre la cota 162.13. 10. Construcció de l'estructura de cobriment (amuntegament de pedres) sobre la cota 162.49. 11. Col·lapse del cobriment i de l'ossera fins a la cota 162.40. 12. Obliteració de la fossa. 13. Sedimentació sobre la cota 162.49. 14. Antropització moderna.

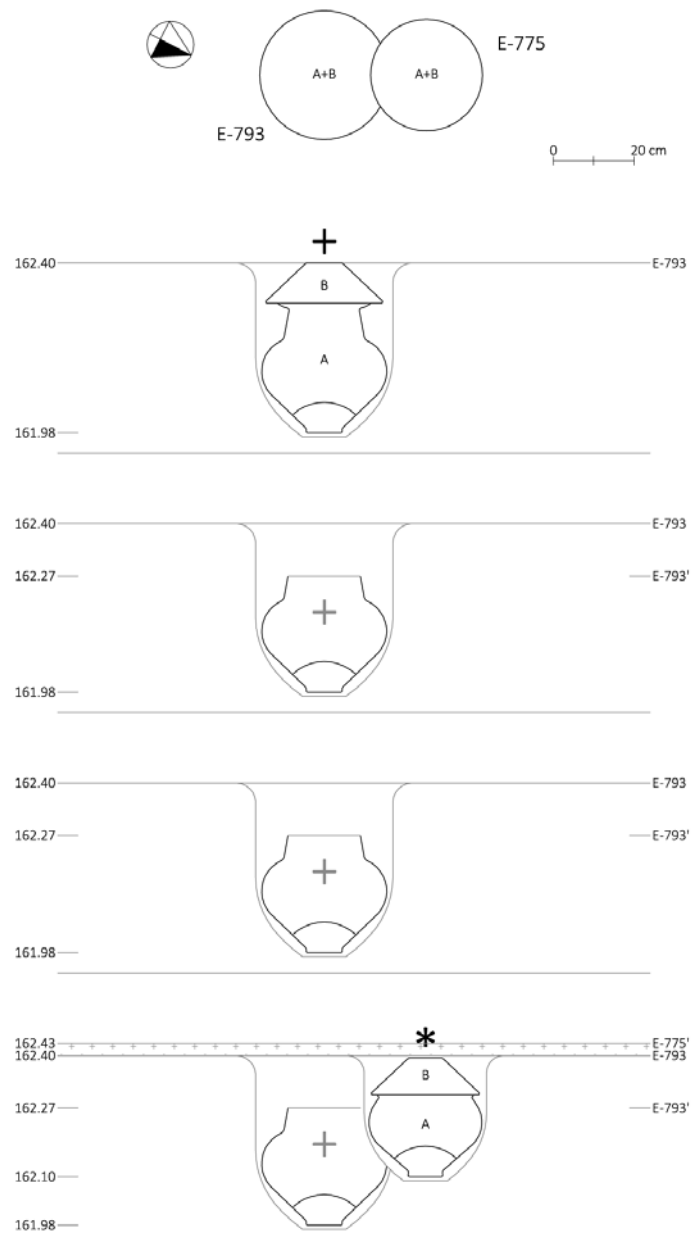
E-676 / E-715 (9A4)

1. Excavació de la fossa E-715 sota la cota 162.30. 2. Allotjament de l'ossera (VC + T) sobre la cota 161.93. 3. Construcció de l'estructura de cobriment (amuntegament de terra) sobre la cota 162.30. 4. Col·lapse del cobriment i de l'ossera fins a la cota 162.21. 5. Obliteració de la fossa. 6. Excavació de la fossa E-676 sota la cota 162.29. 7. Allotjament de l'ossera (VC) sobre la cota 162.09. 8. Construcció de l'estructura de cobriment (amuntegament de pedres) sobre la cota 162.29. 9. Col·lapse del cobriment i de l'ossera. 10. Obliteració de la fossa. 11. Sedimentació sobre la cota 162.29. 12. Sedimentació sobre la cota 162.39.

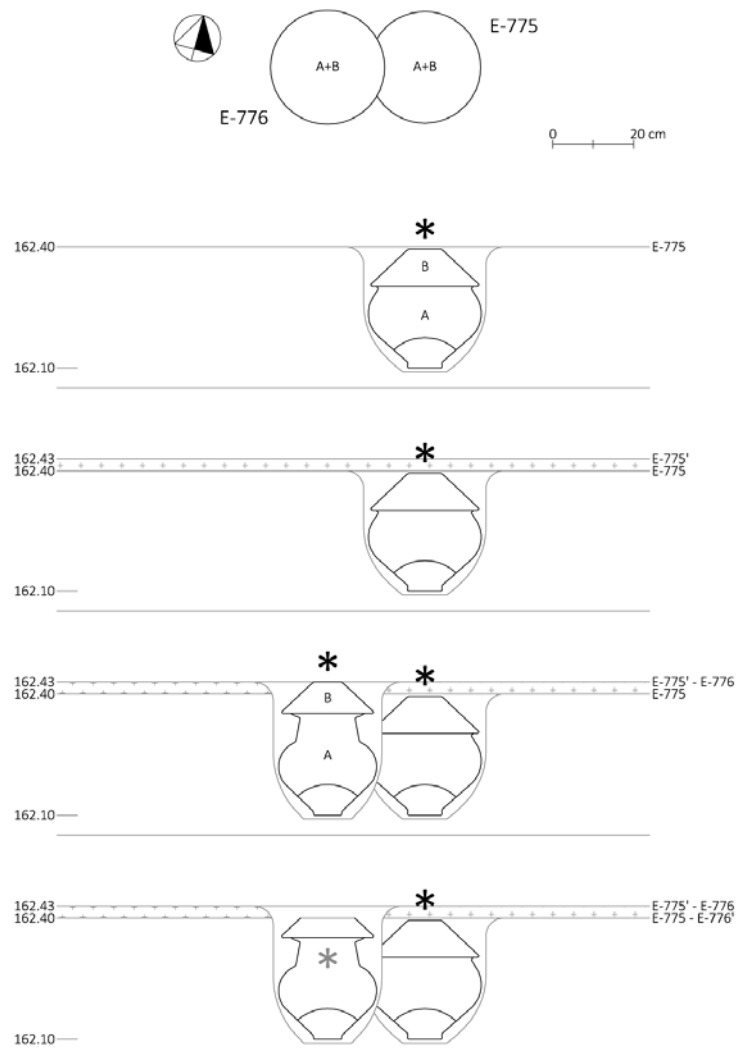
E-775 / E-793 (9A4)

1. Excavació de la fossa E-793 sota la cota 162.40. 2. Allotjament de l'ossera (VC + T) sobre la cota 161.98. 3. Construcció de l'estructura de cobriment (amuntegament de terra) sobre la cota 162.40. 4. Col·lapse del cobriment i de l'ossera fins a la cota 162.27. 5. Obliteració de la fossa. 6. Excavació de la fossa E-775 sota la cota 162.40. 7. Allotjament de l'ossera (VC + T) sobre la cota 162.10. 8. Construcció de l'estructura de cobriment (amuntegament de pedres) sobre la cota 162.40. 9. Col·lapse del cobriment i de l'ossera. 10. Obliteració de la fossa. 11. Sedimentació sobre la cota 162.40. 12. Antropització moderna fins a la cota 162.43.

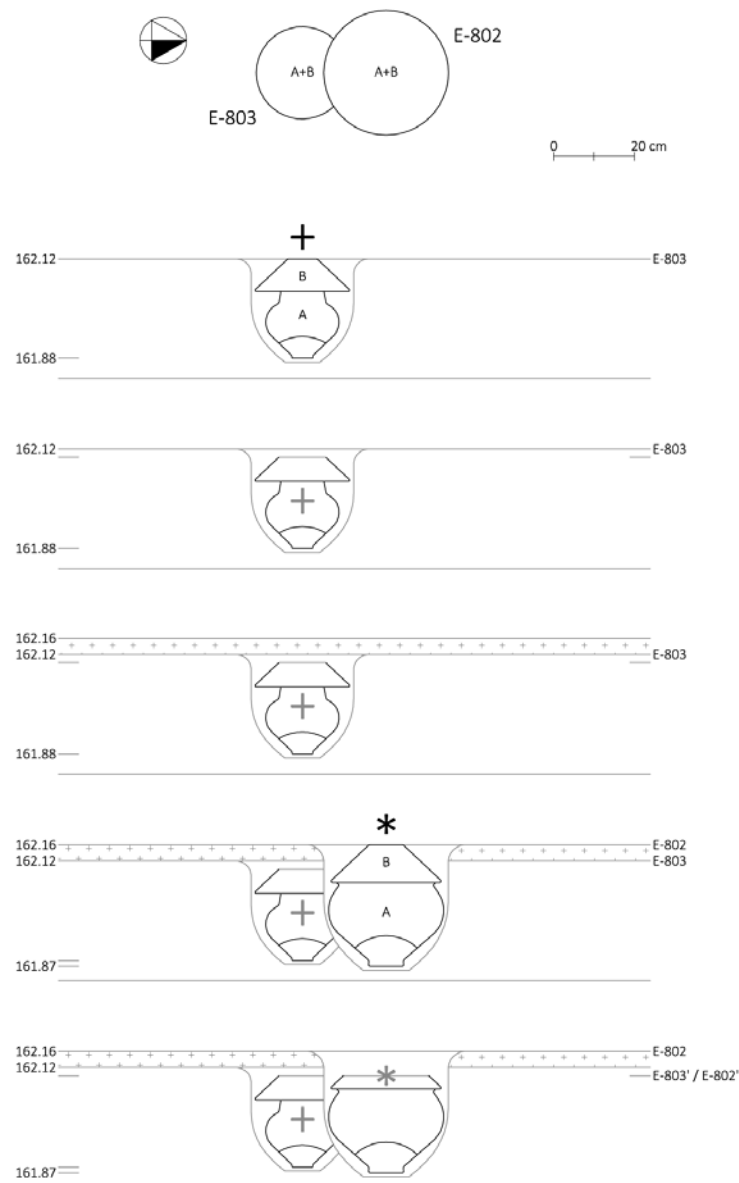
E-776 / E-775 (9A4)

1. Excavació de la fossa E-775 sota la cota 162.40. 2. Allotjament de l'ossera (VC + T) sobre la cota 162.10. 3. Construcció de l'estructura de cobriment (amuntegament de pedres) sobre la cota 162.40. 4. Col·lapse del cobriment i de l'ossera. 5. Obliteració de la fossa. 6. Sedimentació sobre la cota 162.40. 7. Excavació de la fossa E-776 sota la cota 162.43. 8. Allotjament de l'ossera (VC + T) sobre la cota 162.10. 9. Construcció de l'estructura de cobriment (amuntegament de pedres) sobre la cota 162.43. 10. Col·lapse del cobriment i de l'ossera fins a la cota 162.40. 11. Obliteració de la fossa. 12. Sedimentació sobre la cota 162.43. 13. Antropització moderna fins a la cota 162.43.

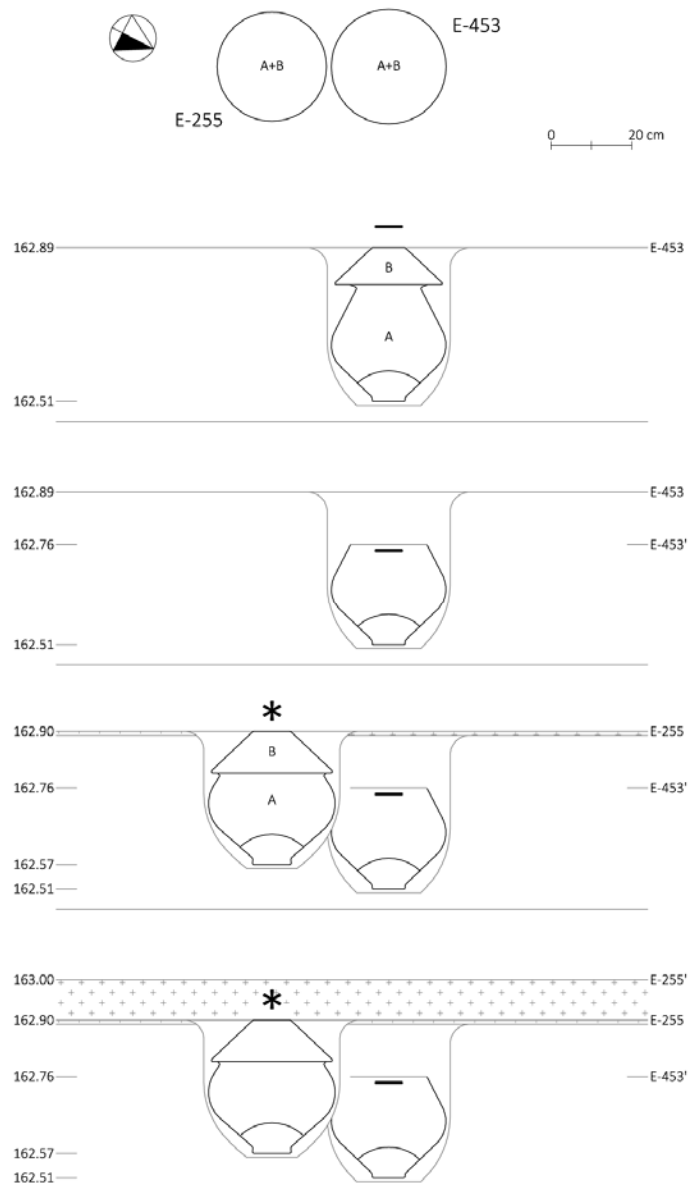
E-802 / E-803 (9A4)

1. Excavació de la fossa E-803 sota la cota 162.12. 2. Allotjament de l'ossera (VC + T) sobre la cota 161.88. 3. Construcció de l'estructura de cobriment (amuntegament de terra) sobre la cota 162.12. 4. Col·lapse del cobriment i de l'ossera fins a la cota 162.10. 5. Obliteració de la fossa. 6. Sedimentació sobre la cota 162.12. 7. Excavació de la fossa E-802 sota la cota 162.16. 8. Allotjament de l'ossera (VC + T) sobre la cota 162.16. 9. Construcció de l'estructura de cobriment (amuntegament de pedres) sobre la cota 162.16. 10. Col·lapse del cobriment i de l'ossera fins a la cota 162.10. 11. Obliteració de la fossa. 12. Sedimentació sobre la cota 162.16. 13. Antropització moderna fins a la cota 162.16.

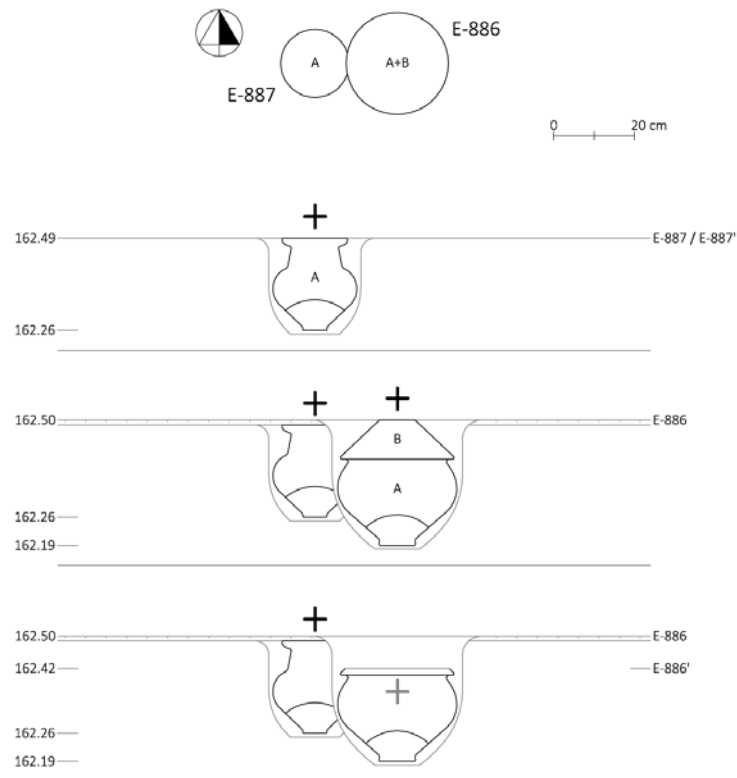
E-255 / E-453 (10A1)

1. Excavació de la fossa E-453 sota la cota 162.89. 2. Allotjament de l'ossera (VC + T) sobre la cota 162.51. 3. Construcció de l'estructura de cobriment (amuntegament de terra + bloc) sobre la cota 162.89. 4. Col·lapse del cobriment i de l'ossera fins a la cota 162.76. 5. Obliteració de la fossa. 6. Sedimentació sobre la cota 162.89. 7. Excavació de la fossa E-255 sota la cota 162.90. 8. Allotjament de l'ossera (VC + T) sobre la cota 162.57. 9. Construcció de l'estructura de cobriment (amuntegament de pedres) sobre la cota 162.90. 10. Col·lapse del cobriment i de l'ossera. 11. Obliteració de la fossa. 12. Sedimentació sobre la cota 162.90. 13. Sedimentació sobre la cota 163.00. 14. Antropització moderna fins a la cota 163.00.

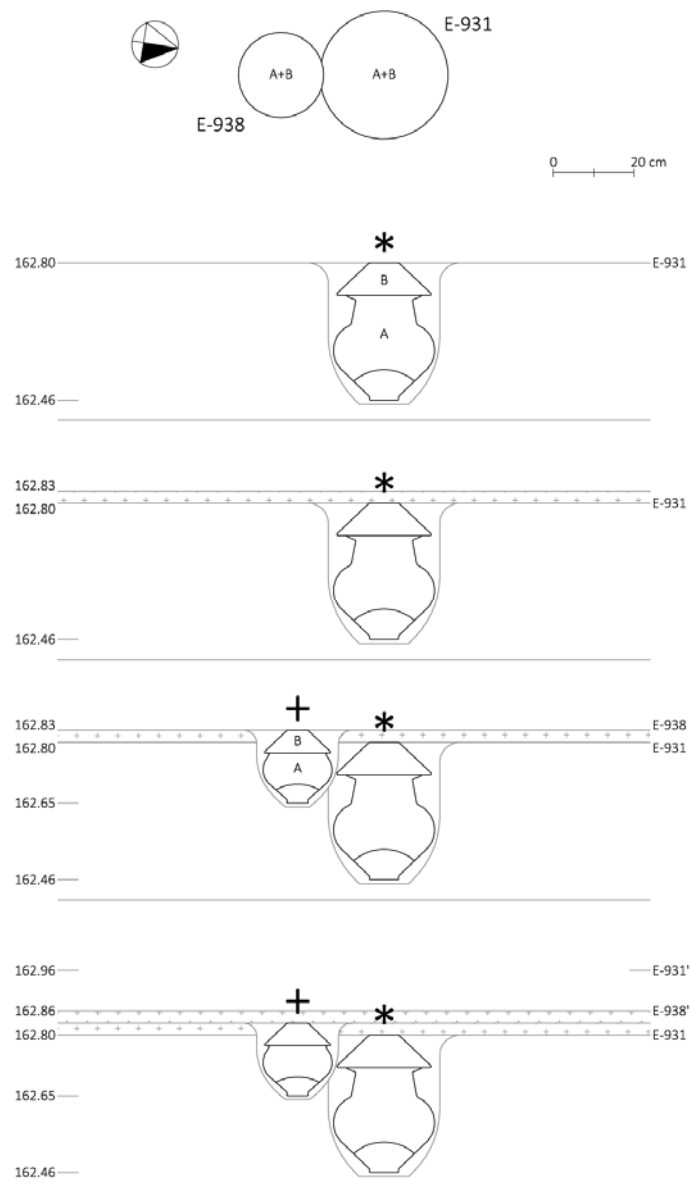
E-886 / E-887 (10A1)

1. Excavació de la fossa E-887 sota la cota 162.49. 2. Allotjament de l'ossera (VC) sobre la cota 162.26. 3. Construcció de l'estructura de cobriment (amuntegament de terra) sobre la cota 162.49. 4. Col·lapse del cobriment i de l'ossera. 5. Obliteració de la fossa. 6. Sedimentació sobre la cota 162.49. 7. Excavació de la fossa E-886 sota la cota 162.50. 8. Allotjament de l'ossera (VC + T) sobre la cota 162.19. 9. Construcció de l'estructura de cobriment (amuntegament de terra) sobre la cota 162.50. 10. Col·lapse del cobriment i de l'ossera fins a la cota 162.42. 11. Obliteració de la fossa. 12. Sedimentació sobre la cota 162.50. 13. Antropització moderna fins a la cota 162.50.

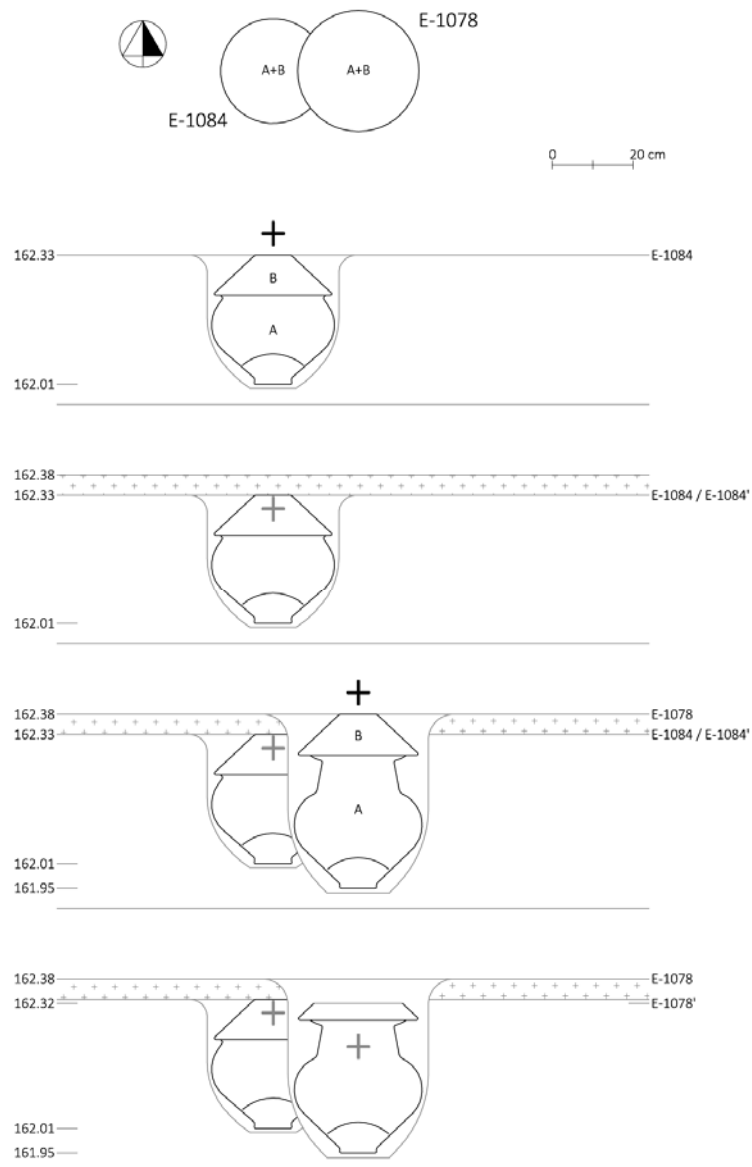
E-938 / E-931 (10A1)

1. Excavació de la fossa E-931 sota la cota 162.80. 2. Allotjament de l'ossera (VC + T) sobre la cota 162.46. 3. Construcció de l'estructura de cobriment (amuntegament de pedres) sobre la cota 162.80. 4. Col·lapse del cobriment i de l'ossera. 5. Obliteració de la fossa. 6. Sedimentació sobre la cota 162.80. 7. Excavació de la fossa E-938 sota la cota 162.83. 8. Allotjament de l'ossera (VC + T) sobre la cota 162.65. 9. Construcció de l'estructura de cobriment (amuntegament de terra) sobre la cota 162.83. 10. Col·lapse del cobriment i de l'ossera. 11. Obliteració de la fossa. 12. Sedimentació sobre la cota 162.83. 13. Antropització moderna.

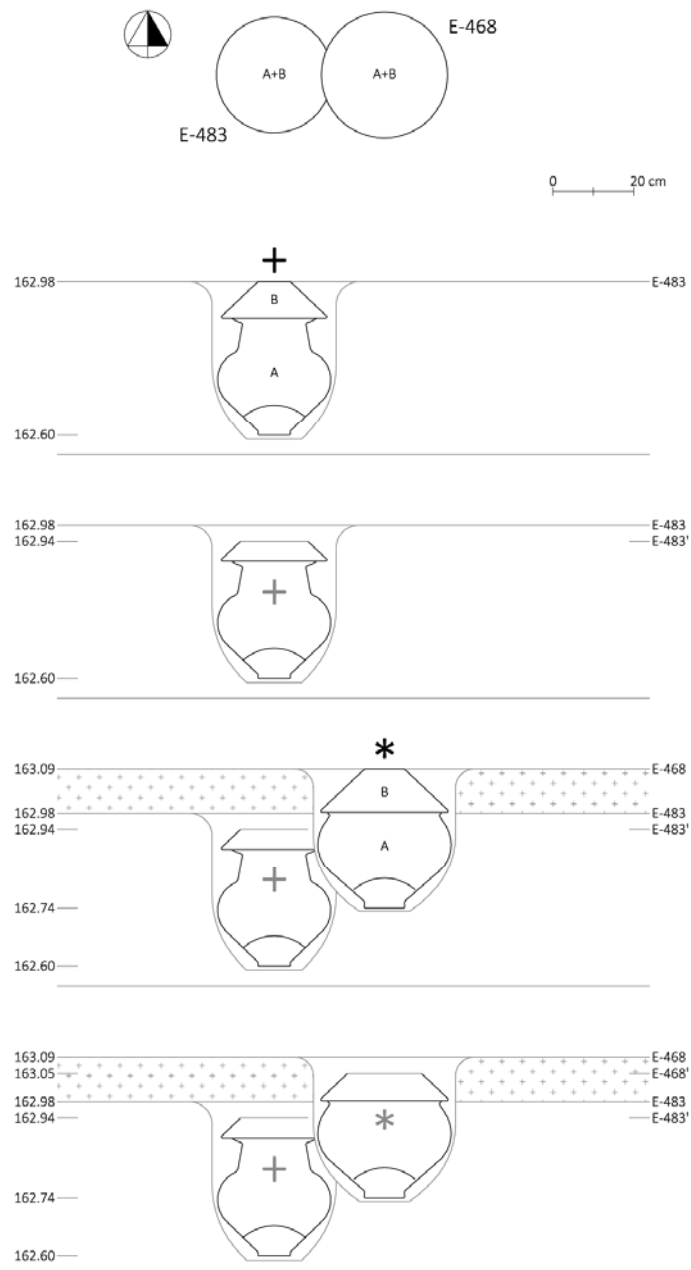
E-1078 / E-1084 (10A1)

1. Excavació de la fossa E-1084 sota la cota 162.33. 2. Allotjament de l'ossera (VC + T) sobre la cota 162.01. 3. Construcció de l'estructura de cobriment (amuntegament de terra) sobre la cota 162.33. 4. Col·lapse del cobriment i de l'ossera. 5. Obliteració de la fossa. 6. Sedimentació sobre la cota 162.33. 7. Excavació de la fossa E-1078 sota la cota 162.38. 8. Allotjament de l'ossera (VC + T) sobre la cota 161.95. 9. Construcció de l'estructura de cobriment (amuntegament de terra) sobre la cota 162.38. 10. Col·lapse del cobriment i de l'ossera fins a la cota 162.32. 11. Obliteració de la fossa. 12. Sedimentació sobre la cota 162.38. 13. Antropització moderna fins a la cota 162.38.

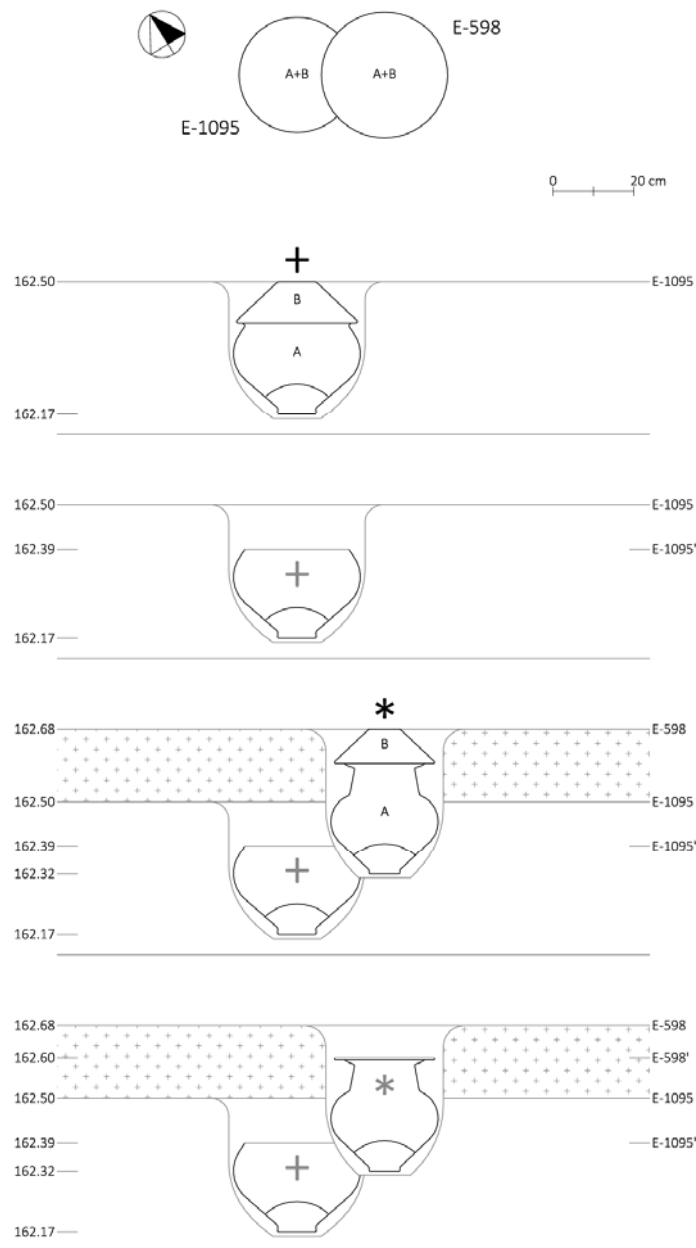
E-468 / E-483 (10A2)

1. Excavació de la fossa E-483 sota la cota 162.98. 2. Allotjament de l'ossera (VC + T) sobre la cota 162.60. 3. Construcció de l'estructura de cobriment (amuntegament de terra) sobre la cota 162.98. 4. Col·lapse del cobriment i de l'ossera fins a la cota 162.94. 5. Obliteració de la fossa. 6. Sedimentació sobre la cota 163.09. 7. Excavació de la fossa E-468 sota la cota 163.09. 8. Allotjament de l'ossera (VC + T) sobre la cota 162.74. 9. Construcció de l'estructura de cobriment (amuntegament de pedres) sobre la cota 163.09. 10. Col·lapse del cobriment i de l'ossera fins a la cota 163.05. 11. Obliteració de la fossa. 12. Sedimentació sobre la cota 163.09. 13. Antropització moderna fins a la cota 163.09.

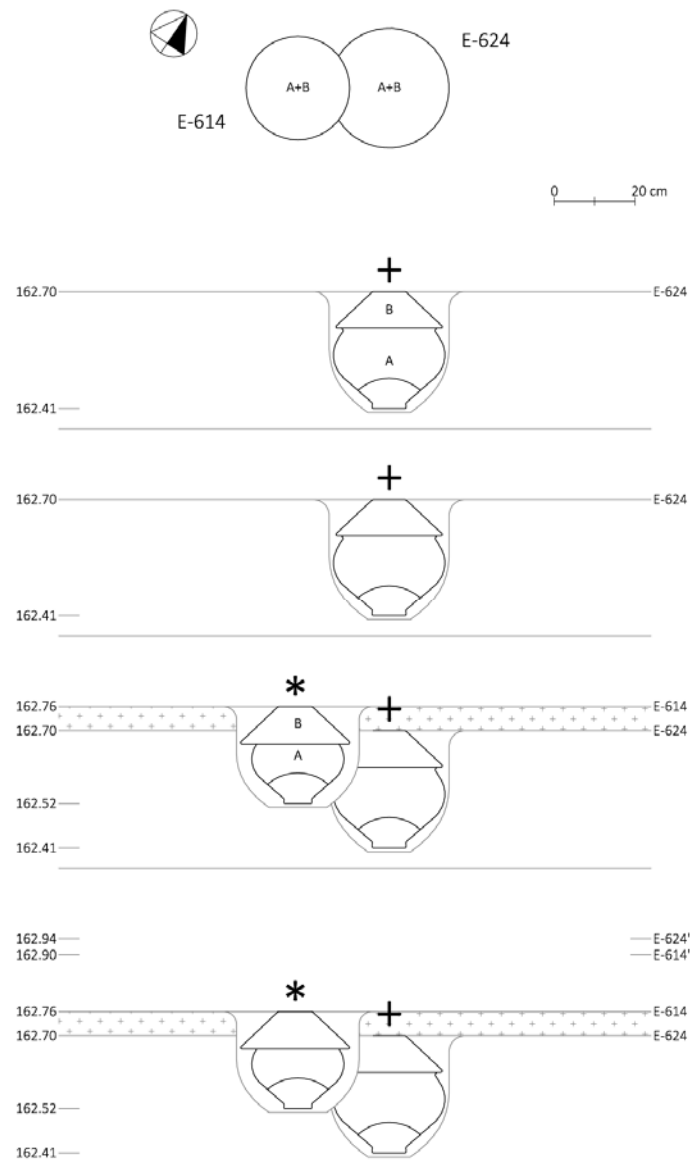
E-598 / E-1095 (10A2)

1. Excavació de la fossa E-1095 sota la cota 162.50. 2. Allotjament de l'ossera (VC + T) sobre la cota 162.17. 3. Construcció de l'estructura de cobriment (amuntegament de terra) sobre la cota 162.50. 4. Col·lapse del cobriment i de l'ossera fins a la cota 162.39. 5. Obliteració de la fossa. 6. Sedimentació sobre la cota 162.50. 7. Excavació de la fossa E-598 sota la cota 162.68. 8. Allotjament de l'ossera (VC + T) sobre la cota 162.32. 9. Construcció de l'estructura de cobriment (amuntegament de pedres) sobre la cota 162.68. 10. Col·lapse del cobriment i de l'ossera fins a la cota 162.60. 11. Obliteració de la fossa. 12. Sedimentació sobre la cota 162.68. 13. Antropització moderna fins a la cota 162.68.

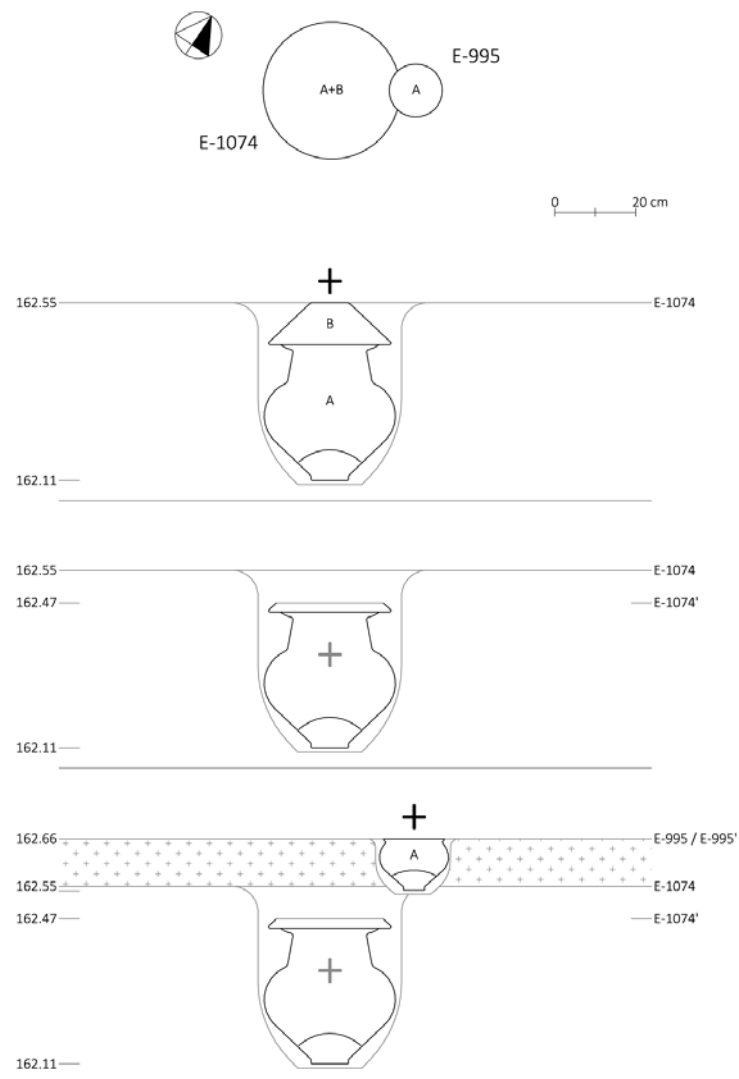
E-614 / E-624 (10A2)

1. Excavació de la fossa E-624 sota la cota 162.70. 2. Allotjament de l'ossera (VC + T) sobre la cota 162.41. 3. Construcció de l'estructura de cobriment (amuntegament de terra) sobre la cota 162.70. 4. Col·lapse del cobriment i de l'ossera. 5. Obliteració de la fossa. 6. Sedimentació sobre la cota 162.70. 7. Excavació de la fossa E-614 sota la cota 162.76. 8. Allotjament de l'ossera (VC + T) sobre la cota 162.52. 9. Construcció de l'estructura de cobriment (amuntegament de pedres) sobre la cota 162.76. 10. Col·lapse del cobriment i de l'ossera. 11. Obliteració de la fossa. 12. Sedimentació sobre la cota 162.76. 13. Antropització moderna.

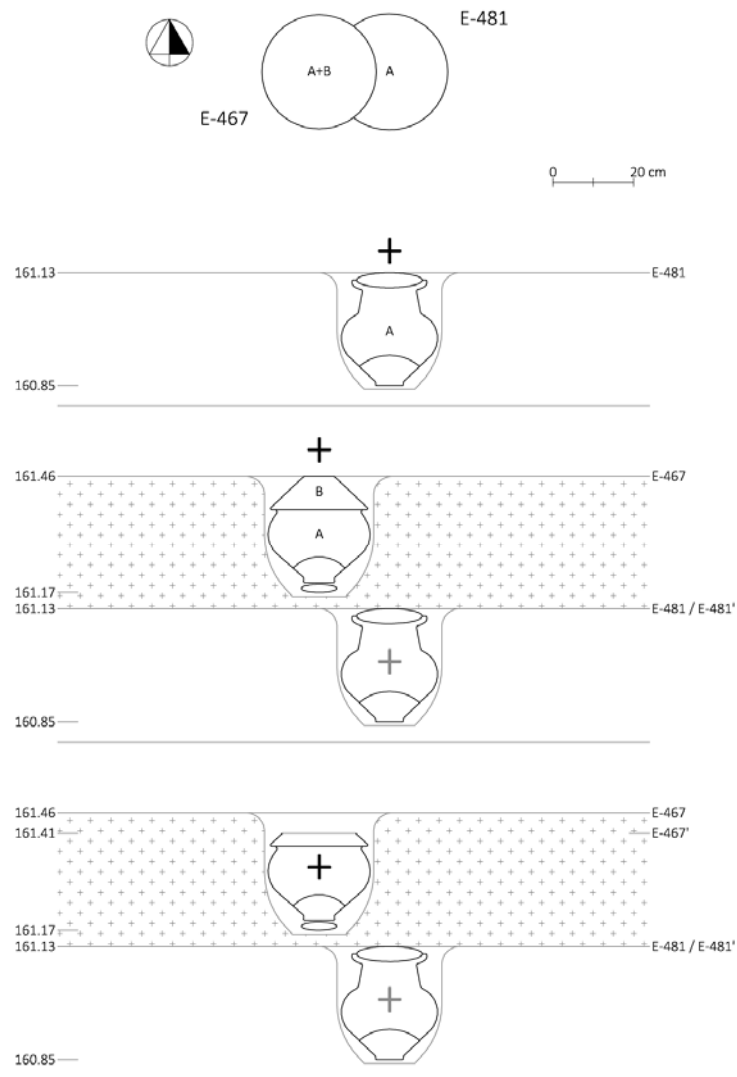
E-995 / E-1074 (10A2)

1. Excavació de la fossa E-1074 sota la cota 162.55. 2. Allotjament de l'ossera (VC + T) sobre la cota 162.11. 3. Construcció de l'estructura de cobriment (amuntegament de terra) sobre la cota 162.55. 4. Col·lapse del cobriment i de l'ossera fins a la cota 162.47. 5. Obliteració de la fossa. 6. Sedimentació sobre la cota 162.55. 7. Excavació de la fossa E-995 sota la cota 162.66. 8. Allotjament de l'ossera (VC) sobre la cota 162.54. 9. Construcció de l'estructura de cobriment (amuntegament de terra) sobre la cota 162.66. 10. Col·lapse del cobriment i de l'ossera. 11. Obliteració de la fossa. 12. Sedimentació sobre la cota 162.66. 13. Antropització moderna fins a la cota 162.66.

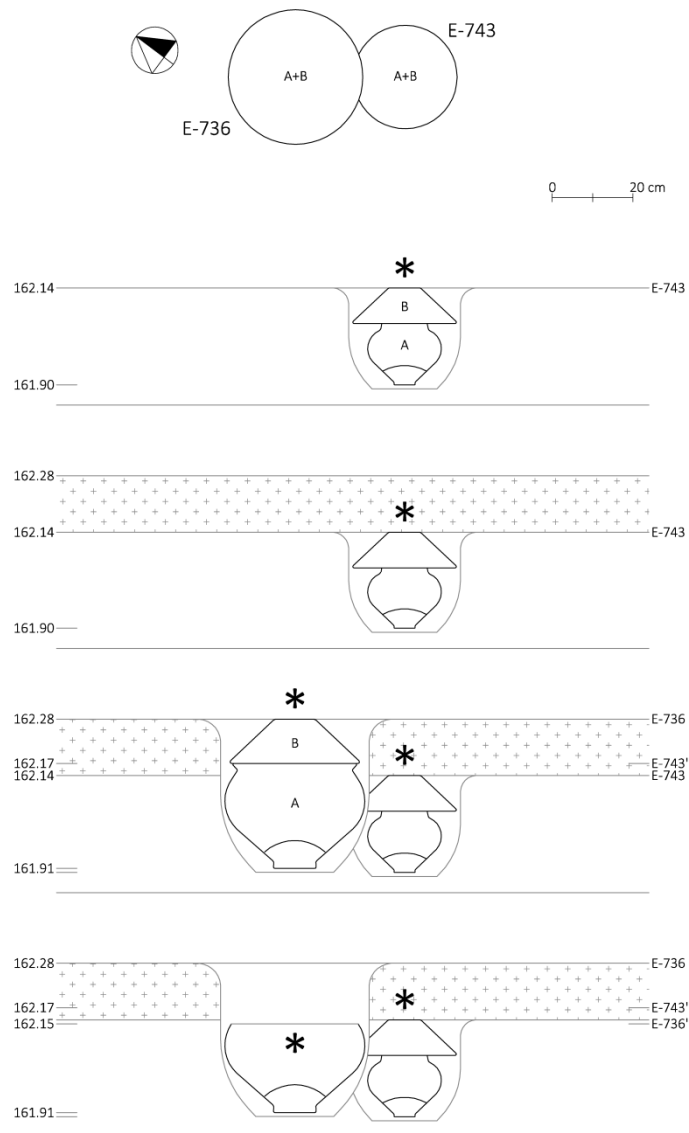
E-467 / E-481 (11A1)

1. Excavació de la fossa E-481 sota la cota 161.13. 2. Allotjament de l'ossera (VC + coberta de pedra) sobre la cota 160.85. 3. Construcció de l'estructura de cobriment (amuntegament de terra) sobre la cota 161.13. 4. Col·lapse del cobriment i de l'ossera. 5. Obliteració de la fossa. 6. Sedimentació sobre la cota 161.13. 7. Excavació de la fossa E-467 sota la cota 161.46. 8. Allotjament de l'ossera (VC + T) sobre la cota 161.17. 9. Construcció de l'estructura de cobriment (amuntegament de terra) sobre la cota 161.46. 10. Col·lapse del cobriment i de l'ossera. 11. Obliteració de la fossa. 12. Sedimentació sobre la cota 161.46. 13. Antropització moderna fins a la cota 161.46.

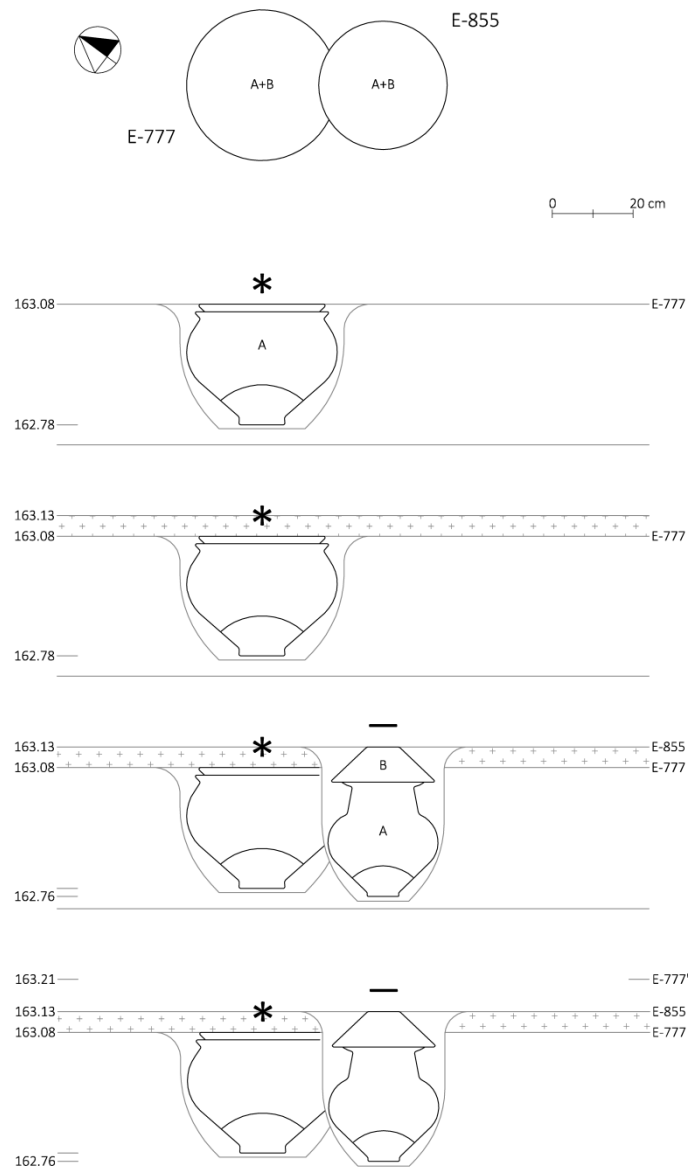
E-736 / E-743 (11A4)

1. Excavació de la fossa E-743 sota la cota 162.14. 2. Allotjament de l'ossera (VC + T) sobre la cota 161.90. 3. Construcció de l'estructura de cobriment (amuntegament de pedres) sobre la cota 162.14. 4. Col·lapse del cobriment i de l'ossera. 5. Obliteració de la fossa. 6. Sedimentació sobre la cota 162.14. 7. Excavació de la fossa E-736 sota la cota 162.28. 8. Allotjament de l'ossera (VC + T) sobre la cota 161.91. 9. Construcció de l'estructura de cobriment (amuntegament de pedres) sobre la cota 162.28. 10. Col·lapse del cobriment i de l'ossera fins a la cota 162.15. 11. Obliteració de la fossa. 12. Sedimentació sobre la cota 162.28. 13. Antropització moderna fins a la cota 162.28.

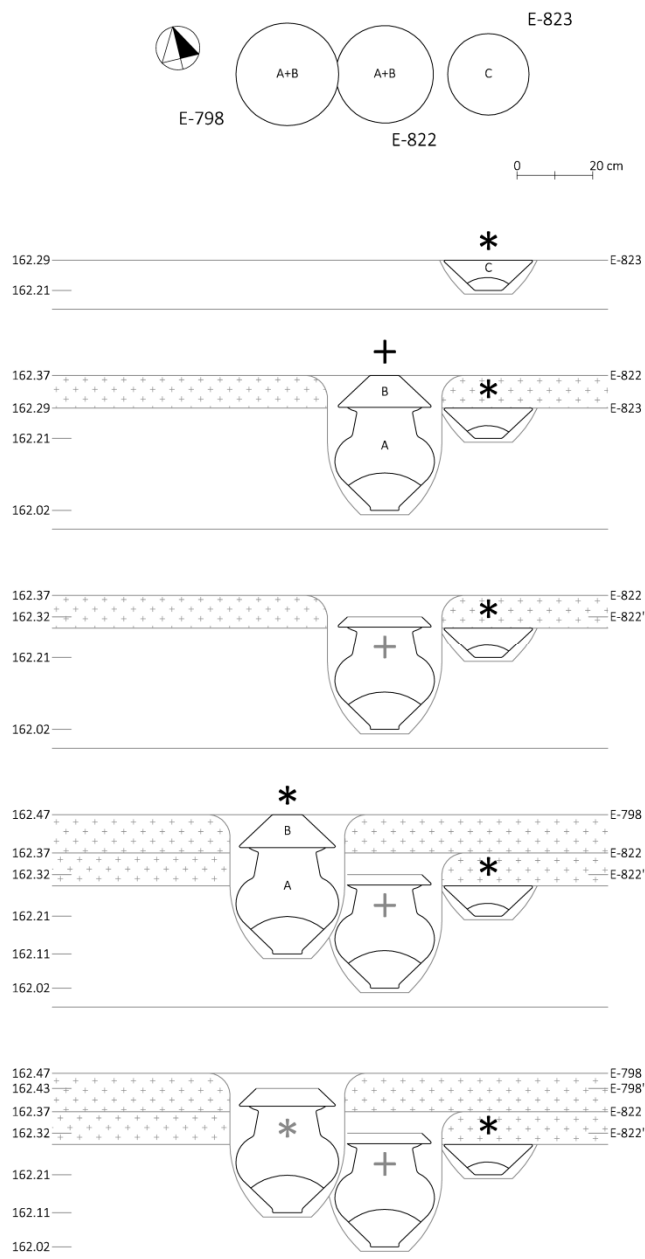
E-855 / E-777 (12A1)

1. Excavació de la fossa E-777 sota la cota 163.08. 2. Allotjament de l'ossera (VC + P) sobre la cota 162.78. 3. Construcció de l'estructura de cobriment (amuntegament de pedres) sobre la cota 163.08. 4. Col·lapse del cobriment i de l'ossera. 5. Obliteració de la fossa. 6. Sedimentació sobre la cota 163.08. 7. Excavació de la fossa E-855 sota la cota 163.13. 8. Allotjament de l'ossera (VC + T) sobre la cota 162.77. 9. Construcció de l'estructura de cobriment (amuntegament de terra + bloc) sobre la cota 163.13. 10. Col·lapse del cobriment i de l'ossera. 11. Obliteració de la fossa. 12. Sedimentació sobre la cota 163.13. 13. Antropització moderna fins a la cota 163.13.

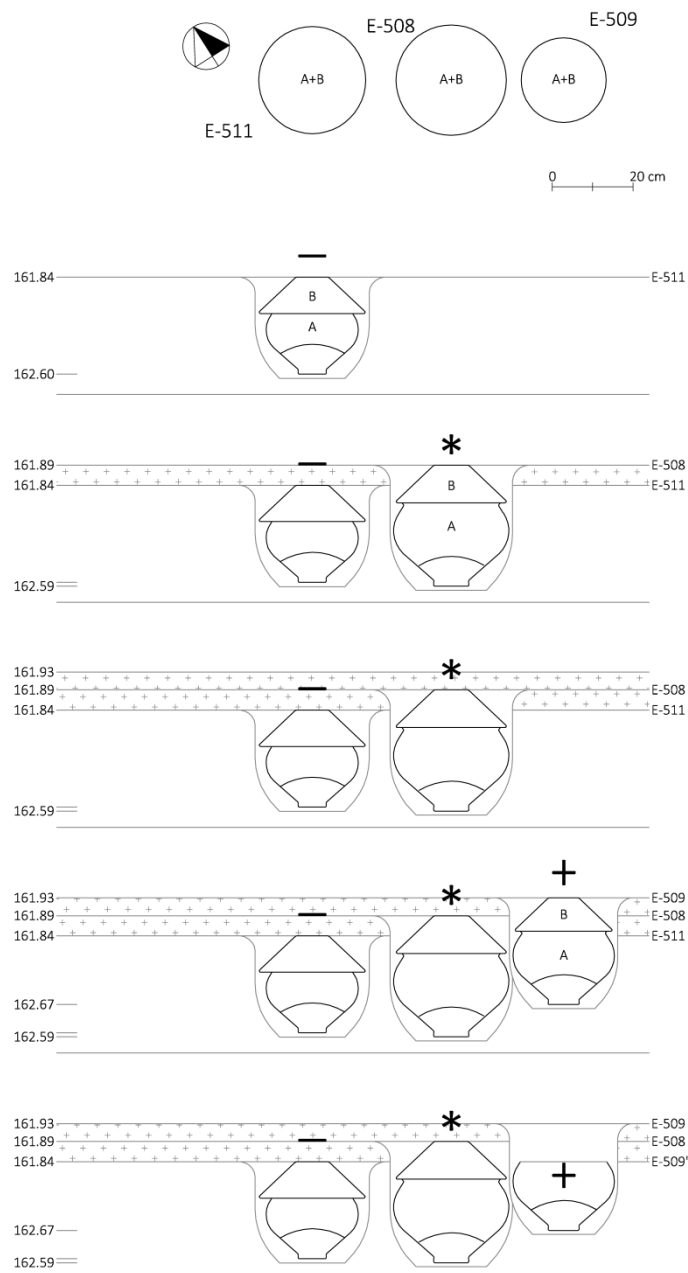
E-798 (9A4) / E-822 (9A4) / E-823 (10A1)

1. Excavació de la fossa E-823 sota la cota 162.29. 2. Allotjament de l'ossera (PC) sobre la cota 162.21. 3. Construcció de l'estructura de cobriment (amuntegament de pedres) sobre la cota 162.29. 4. Col·lapse del cobriment i de l'ossera. 5. Obliteració de la fossa. 6. Sedimentació sobre la cota 162.29. 7. Excavació de la fossa E-822 sota la cota 162.37. 8. Allotjament de l'ossera (VC + T) sobre la cota 162.02. 9. Construcció de l'estructura de cobriment (amuntegament de terra) sobre la cota 162.37. 10. Col·lapse del cobriment i de l'ossera fins a la cota 162.32. 11. Obliteració de la fossa. 12. Sedimentació sobre la cota 162.37. 13. Excavació de la fossa E-798 sota la cota 162.47. 14. Allotjament de l'ossera (VC + T) sobre la cota 162.11. 15. Construcció de l'estructura de cobriment (amuntegament de pedres) sobre la cota 162.47. 16. Col·lapse del cobriment i de l'ossera fins a la cota 162.43. 17. Obliteració de la fossa. 18. Sedimentació sobre la cota 162.47. 19. Antropització moderna fins a la cota 162.47.

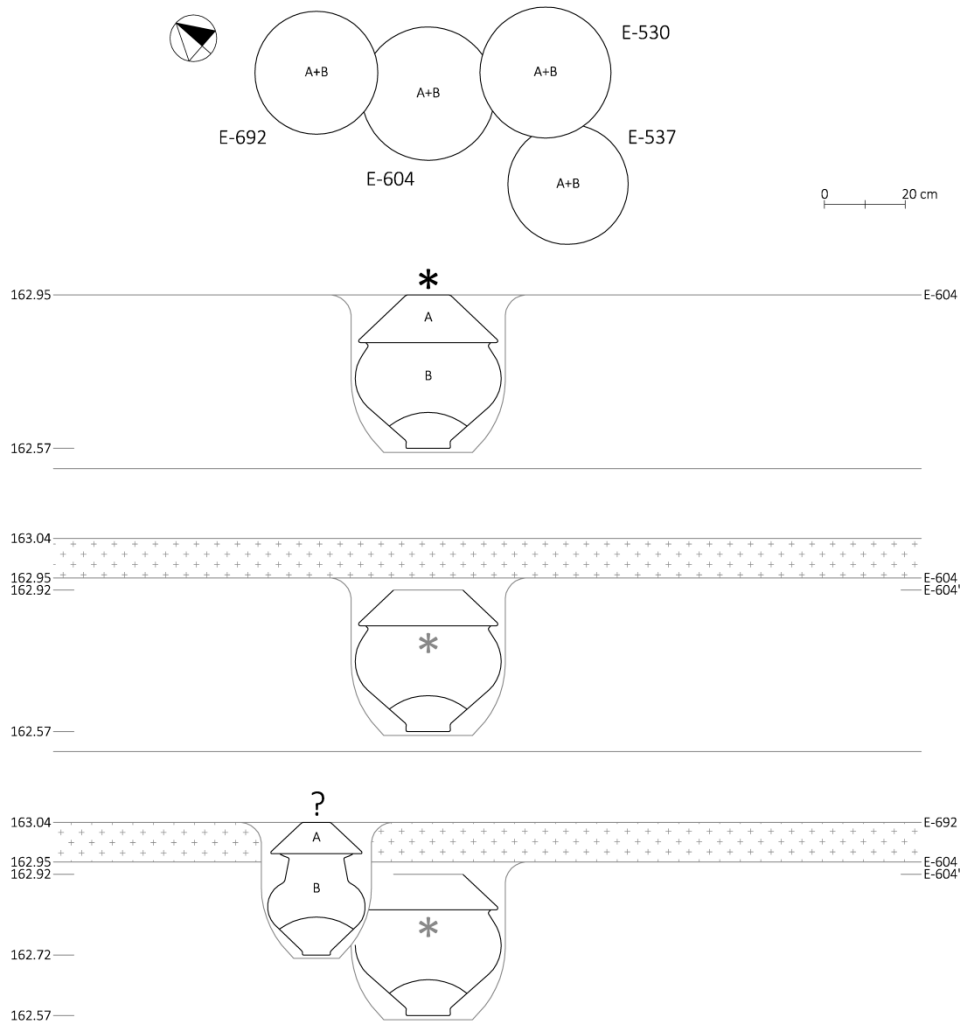
E-509 / E-508 / E-511 (9A3)

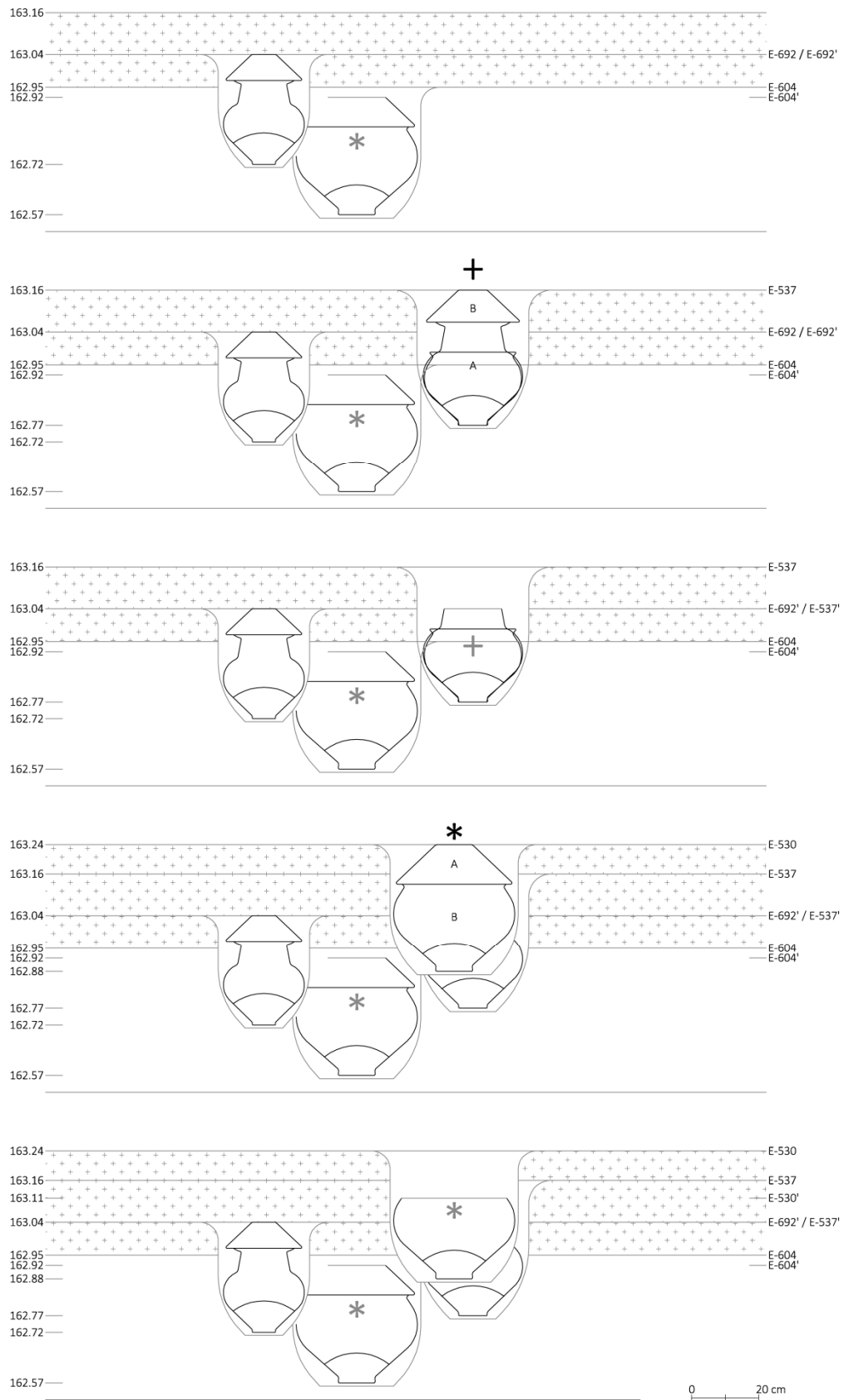
1. Excavació de la fossa E-511 sota la cota 161.84. 2. Allotjament de l'ossera (VC + T) sobre la cota 162.60. 3. Construcció de l'estructura de cobriment (amuntegament de terra + bloc) sobre la cota 161.84. 4. Col·lapse del cobriment i de l'ossera. 5. Obliteració de la fossa. 6. Sedimentació sobre la cota 161.84. 7. Excavació de la fossa E-508 sota la cota 161.89. 8. Allotjament de l'ossera (VC + T) sobre la cota 162.59. 9. Construcció de l'estructura de cobriment (amuntegament de pedres) sobre la cota 161.89. 10. Col·lapse del cobriment i de l'ossera. 11. Obliteració de la fossa. 12. Sedimentació sobre la cota 161.89. 13. Excavació de la fossa E-509 sota la cota 161.93. 14. Allotjament de l'ossera (VC + T) sobre la cota 162.67. 15. Construcció de l'estructura de cobriment (amuntegament de terra) sobre la cota 161.93. 16. Col·lapse del cobriment i de l'ossera fins a la cota 161.84. 17. Obliteració de la fossa. 18. Sedimentació sobre la cota 161.93. 19. Antropització moderna fins a la cota 161.93.

E-530 / E-537 / E-692 / E-604 (10A2)

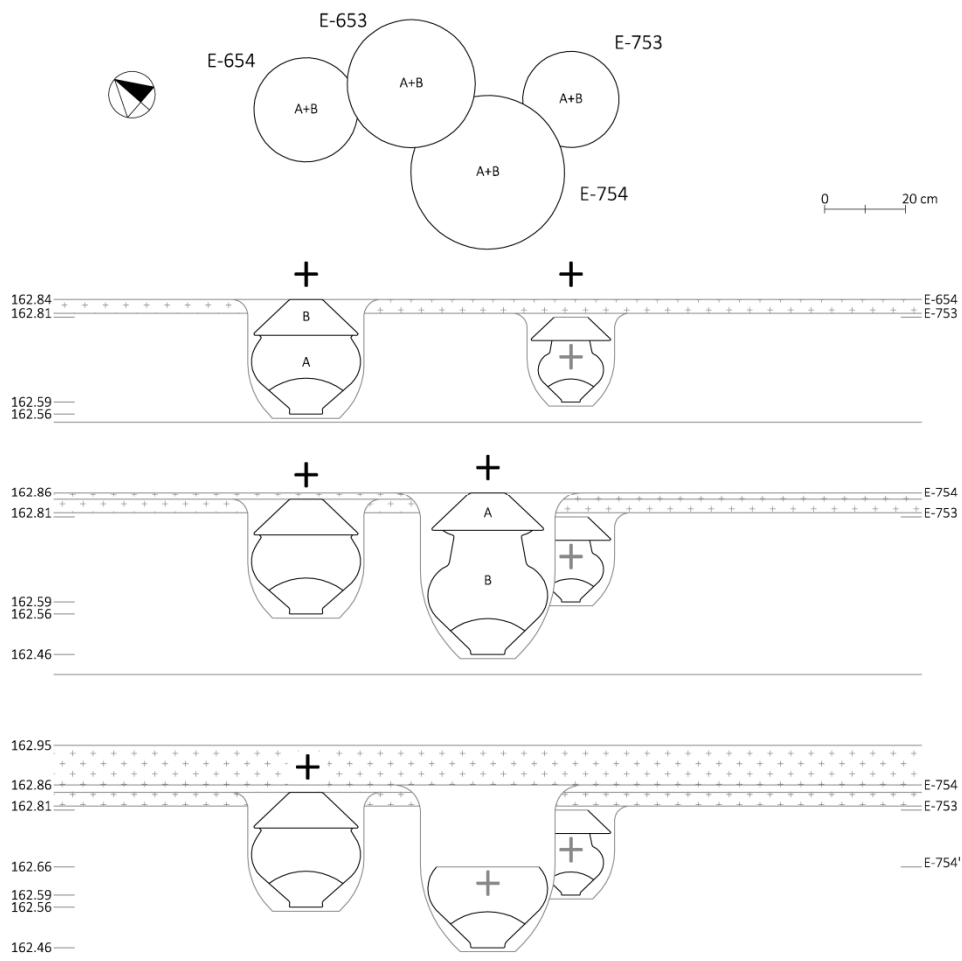
1. Excavació de la fossa E-604 sota la cota 162.95. 2. Allotjament de l'ossera (VC + T) sobre la cota 162.57. 3. Construcció de l'estructura de cobriment (amuntegament de pedres) sobre la cota 162.95. 4. Col·lapse del cobriment i de l'ossera fins a la cota 162.92. 5. Obliteració de la fossa. 6. Sedimentació sobre la cota 162.95. 7. Excavació de la fossa E-692 sota la cota 163.04. 8. Allotjament de l'ossera (VC + T) sobre la cota 162.72. 9. Construcció de l'estructura de cobriment (indeterminat) sobre la cota 163.04. 10. Col·lapse del cobriment i de l'ossera. 11. Obliteració de la fossa. 12. Sedimentació sobre la cota 163.04. 13. Excavació de la fossa E-537 sota la cota 163.16. 14. Allotjament de l'ossera (VC + T) sobre la cota 162.77. 15. Construcció de l'estructura de cobriment (amuntegament de terra) sobre la cota 163.16. 16. Col·lapse del cobriment i de l'ossera fins a la cota 163.04. 17. Obliteració de la fossa. 18. Sedimentació sobre la cota 163.16. 19. Excavació de la fossa E-530 sota la cota 163.24. 20. Allotjament de l'ossera (VC + T) sobre la cota 162.88. 21. Construcció de l'estructura de cobriment (amuntegament de pedres) sobre la cota 163.24. 22. Col·lapse del cobriment i de l'ossera fins a la cota 163.11. 23. Obliteració de la fossa. 24. Sedimentació sobre la cota 163.24. 25. Antropització moderna.

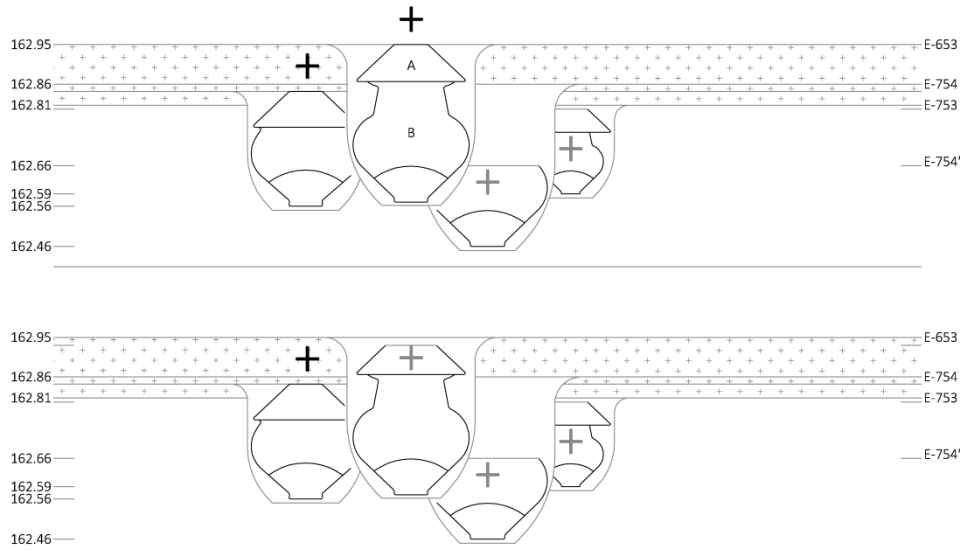

E-653 / E-754 / E-654 / E-753 (10A2)

1. Excavació de la fossa E-753 sota la cota 162.81. 2. Allotjament de l'ossera (VC + T) sobre la cota 162.59. 3. Construcció de l'estructura de cobriment (amuntegament de terra) sobre la cota 162.81. 4. Col·lapse del cobriment i de l'ossera fins a la cota 162.80. 5. Obliteració de la fossa. 6. Sedimentació sobre la cota 162.81. 7. Excavació de la fossa E-654 sota la cota 162.84. 8. Allotjament de l'ossera (VC + T) sobre la cota 162.56. 9. Construcció de l'estructura de cobriment (amuntegament de terra) sobre la cota 162.84. 10. Col·lapse del cobriment i de l'ossera. 11. Obliteració de la fossa. 12. Sedimentació sobre la cota 162.84. 13. Excavació de la fossa E-754 sota la cota 162.86. 14. Allotjament de l'ossera (VC + T) sobre la cota 162.46. 15. Construcció de l'estructura de cobriment (amuntegament de terra) sobre la cota 162.86. 16. Col·lapse del cobriment i de l'ossera fins a la cota 162.66. 17. Obliteració de la fossa. 18. Sedimentació sobre la cota 162.86. 19. Excavació de la fossa E-653 sota la cota 162.95. 20. Allotjament de l'ossera (VC + T) sobre la cota 162.57. 21. Construcció de l'estructura de cobriment (amuntegament de terra) sobre la cota 162.95. 22. Col·lapse del cobriment i de l'ossera fins a la cota 162.93. 23. Obliteració de la fossa. 24. Sedimentació sobre la cota 162.95. 25. Antropització moderna.

CAPÍTOL 8

LA NECRÒPOLIS DE CAN PITEU-CAN ROQUETA. ESTUDI DE LES SEPULTURES (fig.64)

L'objectiu principal d'aquest apartat és l'estudi del *fet funerari*. Cal tornar a dir que el mot *sepultura* conjuga l'acció d'enterrar i el lloc en el qual es diposita l'enterrament o tomba. Els elements que integren el sistema funerari del bronze són: el *loculus* o fossa d'enterrament, l'*ossera* o lloc on es conserven les restes humanes, el dipòsit osteològic, el dipòsit artefactual (vasos, elements no vasculars, etc.), el dipòsit biòtic i el sistema de cobriment - senyalització de les tombes. La descripció i la interpretació d'aquests components és fonamental per a reconstruir el ritual funerari desenvolupat.

Fig.64.- Distribució de la mostra estudiada.

1. Les fosses d'enterrament. Context i dimensions de les fosses (figs.65 i 66)

El *loculus* és el lloc on es diposita l'enterrament. *Loculus*, plural *loculi*, és una paraula llatina que significa "lloc petit". Aquest mot presenta moltes accepcions: cavitat petita, cartera, nínxol, cambra o cel·la funerària, lloc per al dipòsit d'objectes de valor, etc. El terme lòcul – *loculus* també es pot referir al lloc o forat destinat a la col·locació de l'*ossera* o les restes del mort, és a dir, la tomba o fossa d'enterrament. Les fosses del bronze

final són senzilles; es tracta de clots o forats petits excavats al subsol, integrats per un únic volum: cilindre, tronc de conus, etc., sense coll. Aquests forats s'excaven, principalment, en el nivell d'argiles brunes de matriu sorrenca (CPR2); aquesta circumstància es dona en el 96,16% dels casos examinats:

- Argiles de matriu sorrenca: 577
- Argiles de matriu sorrenca + sorres: 1
- Argiles de matriu sorrenca + llims carbonatats: 20
- Llims carbonatats: 1
- Nivell no determinat: 1

Fig.65.- CPR-147. Fossa d'enterrament excavada en dos nivells geològics. Crèdits: Equip CPR/SAPGC.

És important destacar el context en el qual s'excaven les fosses, doncs aquesta variable ha condicionat, en la majoria dels casos, la percepció dels seus límits. Cal recordar que quan les tombes s'excaven únicament en el nivell d'argiles de matriu sorrenca no és possible determinar amb precisió els seus límits espacials. La natura i composició del sediment que amortitza els *loculi* és similar al substrat on s'excaven les tombes; és extremadament complex assenyalar els seus límits. Aquest problema només se sol donar en els clots o *loculi* de dimensions petites, com els que estudiem en aquest apartat. És per això que la delimitació del contorn de les tombes l'hem aconseguit mitjançant l'observació de la dispersió del material al voltant de l'*ossera*. Aquest mètode ha permès determinar tres aspectes: l'existència, la morfologia i el volum conservat dels *loculi*. Això no obstant, hi ha casos excepcionals que permeten un coneixement directe, no deduït, de les dimensions i morfologia de les tombes. Casos on la diferència granulomètrica existent entre el sediment acumulat i el substrat geològic on s'excava la tomba, han permès identificar la forma de la fossa, les dimensions i el volum conservats. Es tracta de vint-i-un casos, localitzats en els quadres següents: 5A2 (4), 5A3 (2), 7A1 (4), 7A2 (3), 7A3 (2), 7A4 (1), 8A1 (1), 8A2 (1), 9A3 (1), 10A2 (1) i 11A1 (1). Les sepultures són les següents: E-9, E-56, E-

88, E-92, E-102, E-113, E-140, E-146, E-148, E-162, E-262, E-263, E-303, E-346, E-440, E-444, E-539, E-572, E-672, E-685 i E-944. Les seves característiques morfomètriques són les següents:

<i>loculus</i>	AMS ¹⁴⁵	LL	P	F	S	∅	f	vm ³	vl	R	S	I
9	x	x	c	c	c	0,53	0,14	0,03 ¹⁴⁶	30,89	x	-	-
56	x	x	c	c	c	0,43	0,37	0,05	53,73	x	-	-
88	x	x	c	c	c	0,30	0,26	0,02	18,38	x	-	-
92	-	x	c	c	c	0,41	0,23	0,03	30,37	x	-	-
102	x	x	c	c	c	0,28	0,16	0,01	9,85	x	-	-
113	x	x	c	c	c	0,38	0,22	0,02	24,95	x	-	-
140	x	x	c	c	c	0,44	0,35	0,04	44,10	x	-	-
146	x	x	c	c	c	0,22	0,19	0,01	7,22	x	x	-
148	x	x	c	c	c	0,47	0,33	0,06	57,25	x	x	-
162	x	x	c	c	c	0,47	0,27	0,05	46,84	x	-	-
262	x	x	c	c	c	0,38	0,33	0,04	36,29	x	-	-
263	x	x	c	c	c	0,33	0,36	0,03	30,79	x	-	-
303	x	x	c	c	c	0,32	0,33	0,03	26,54	x	x	-
346	x	x	c	c	c	0,41	0,56	0,07	73,93	-	-	x
440	x	x	c	c	c	0,56	0,29	0,07	71,43	x	-	-
444	x	x	c	c	c	0,34	0,36	0,03	32,69	x	-	-
539	x	-	c	c	c	0,34	0,46	0,04	41,76	x	-	-
572	x	-	c	c	c	0,43	0,35	0,05	50,83	-	-	x
672	x	-	c	c	c	0,35	0,25	0,02	24,05	-	-	x
685	x	x	c	c	c	0,36	0,36	0,04	36,64	x	-	-
944	x	-	c	c	c	0,31	0,27	0,02	20,38	x	-	-

Les dades que hem exposat ofereixen les dimensions conservades, observades. Hem de tenir en compte que la majoria d'aquestes sepultures han estat rebaixades i/o seccionades. Si considerem que les tombes cobrien totalment les osseres i/o llurs tapadores, l'alçada total d'aquests elements permetria reconstruir la fondària total dels *loculi*. Així doncs, inclourem aquesta dada en els càlculs, amb la finalitat de precisar la morfologia i el volum de les fosses d'enterrament:

<i>loculus</i>	P	F	S	O ¹⁴⁷	ho	∅	f	vm ³	vl
9	c	c	c	VC+T	0,37	0,53	0,14	0,08¹⁴⁸	80,75
56	c	c	c	VC+T	0,35	0,43	0,37	0,05	53,73

¹⁴⁵ AMS (excavat en argila de matriu sorrenca) / LL (excavat en llims carbonatats) / P (planta morfologia) / c (planta morfologia, circular) / F (fons morfologia) / c (fons morfologia, tendència cònca) / p (fons morfologia, pla) / S (secció morfologia) / c (secció morfologia, cilíndrica) / ∅ (diàmetre màxim) / f (fondària) / vm³ (volum en m³) / vl (volum en litres) / R (rebaixada) / S (seccionada) / I (intacta).

¹⁴⁶ Volum teòric, calculat segons la fórmula del cilindre: $\pi \cdot r^2 \cdot h$.

¹⁴⁷ O (composició de l'ossera) / ho (altura de l'ossera). En negreta, volums modificats.

¹⁴⁸ Volum teòric, calculat segons la fórmula del cilindre: $\pi \cdot r^2 \cdot h$.

88	c	c	c	VC	-	0,30	0,26	0,02	18,38
92	c	c	c	VC+T	-	0,41	0,23	0,03	30,37
102	c	c	c	VC+T	-	0,28	0,16	0,01	9,85
113	c	c	c	VC+T	-	0,38	0,22	0,02	24,95
140	c	c	c	VC	-	0,44	0,35	0,04	44,10
146	c	c	c	VC+T	-	0,22	0,19	0,01	7,22
148	c	c	c	VC+T	-	0,47	0,33	0,06	57,25
162	c	c	c	VC+T	-	0,47	0,27	0,05	46,84
262	c	c	c	VC+T	-	0,38	0,33	0,04	36,29
263	c	c	c	VC+T	-	0,33	0,36	0,03	30,79
303	c	c	c	VC+TP	-	0,32	0,33	0,03	26,54
346	c	c	c	VC+T	-	0,41	0,56	0,07	73,93
440	c	c	c	VC+T	-	0,56	0,29	0,07	71,43
444	c	c	c	VC+T	-	0,34	0,36	0,03	32,69
539	c	c	c	VC+T	0,42	0,34	0,46	0,04	41,76
572	c	c	c	VC+T	0,29	0,43	0,35	0,05	50,83
672	c	c	c	VC+T	0,30	0,35	0,25	0,03	28,26
685	c	c	c	VC+T	-	0,36	0,36	0,04	36,64
944	c	c	c	VC+T	0,30	0,31	0,27	0,02	20,38

Fig.66.- CPR-486 retallada per CPR-480.

En relació al volum de les tombes, hem optat per calcular-lo segons la fórmula del cilindre ($V = \pi \cdot r^2 \cdot h$); cal recordar que la morfologia d'aquests *loculi* és simple, *cilindroide*, o sigui, semblant a un cilindre. El seu volum és calcula fàcilment fent servir formules matemàtiques convencionals. Aquest model té una particularitat, la

base sol ser de tendència còncava, en tots els casos examinats. És per això que per calcular el volum definitiu de les fosses ens ha calgut desglossar el model en dues formes geomètriques: cilindre i *casquet esfèric*¹⁴⁹, que sumades ofereixen el volum total. A continuació, oferim les dades calibrades segons aquest nou criteri:

<i>loculus</i>	P	F	S	∅	hc ¹⁵⁰	hce	v ¹	v ²	vt	vl
9	c	c	c	0,53	0,03	0,11	0,01	0,009	0,015	15,30
56	c	c	c	0,43	0,19	0,18	0,03	0,016	0,043	43,37
88	c	c	c	0,30	0,24	0,02	0,02	0,000	0,017	17,14
92	c	c	c	0,41	0,03	0,20	0,00	0,017	0,021	21,34
102	c	c	c	0,28	0,11	0,05	0,01	0,001	0,008	7,74
113	c	c	c	0,38	0,13	0,09	0,01	0,004	0,019	18,82
140	c	c	c	0,44	0,15	0,14	0,02	0,011	0,033	33,48
146	c	c	c	0,22	0,11	0,08	0,00	0,002	0,006	5,86
148	c	c	c	0,47	0,18	0,15	0,03	0,013	0,044	44,31
162	c	c	c	0,47	0,20	0,07	0,03	0,003	0,038	37,96
262	c	c	c	0,38	0,22	0,10	0,02	0,005	0,030	29,87
263	c	c	c	0,33	0,14	0,22	0,01	0,014	0,026	25,91
303	c	c	c	0,32	0,23	0,10	0,02	0,004	0,022	22,48
346	c	c	c	0,41	0,48	0,08	0,06	0,004	0,067	66,96
440	c	c	c	0,56	0,22	0,07	0,05	0,004	0,058	58,14
444	c	c	c	0,34	0,24	0,12	0,02	0,006	0,028	27,67
539	c	c	c	0,34	0,31	0,15	0,03	0,008	0,037	36,63
572	c	c	c	0,43	0,28	0,07	0,04	0,003	0,044	43,61
672	c	c	c	0,35	0,16	0,09	0,02	0,004	0,019	19,08
685	c	c	c	0,36	0,23	0,13	0,02	0,007	0,031	30,67
944	c	c	c	0,31	0,17	0,10	0,01	0,004	0,017	16,65

A continuació, oferim les dades incloent l'altura de les osseres:

<i>loculus</i>	P	F	S	ho	∅	hc	hce	v ¹	v ²	vt	vl
9	c	c	c	0,37	0,53	0,03	0,11	0,01	0,009	0,062	61,70
56	c	c	c	0,35	0,43	0,19	0,18	0,03	0,016	0,043	43,37
88	c	c	c	-	0,30	0,24	0,02	0,02	0,000	0,017	17,14
92	c	c	c	-	0,41	0,03	0,20	0,00	0,017	0,021	21,34
102	c	c	c	-	0,28	0,11	0,05	0,01	0,001	0,008	7,74
113	c	c	c	-	0,38	0,13	0,09	0,01	0,004	0,019	18,82
140	c	c	c	-	0,44	0,15	0,14	0,02	0,011	0,033	33,48
146	c	c	c	-	0,22	0,11	0,08	0,00	0,002	0,006	5,86
148	c	c	c	-	0,47	0,18	0,15	0,03	0,013	0,044	44,31
162	c	c	c	-	0,47	0,20	0,07	0,03	0,003	0,038	37,96

¹⁴⁹ Volum del casquet esfèric: $\frac{1}{3} \cdot \pi \cdot h^2 \cdot (3 \cdot r - h)$.

¹⁵⁰ hc (altura del cos) / hce (altura del casquet esfèric) / v¹ (volum del cos) / v² (volum del casquet esfèric) / vt (v¹ + v² en m³) / vl (volum en litres).

262	c	c	c	-	0,38	0,22	0,10	0,02	0,005	0,030	29,87
263	c	c	c	-	0,33	0,14	0,22	0,01	0,014	0,026	25,91
303	c	c	c	-	0,32	0,23	0,10	0,02	0,004	0,022	22,48
346	c	c	c	-	0,41	0,48	0,08	0,06	0,004	0,067	66,96
440	c	c	c	-	0,56	0,22	0,07	0,05	0,004	0,058	58,14
444	c	c	c	-	0,34	0,24	0,12	0,02	0,006	0,028	27,67
539	c	c	c	0,42	0,34	0,31	0,15	0,03	0,008	0,037	36,63
572	c	c	c	0,29	0,43	0,28	0,07	0,04	0,003	0,044	43,61
672	c	c	c	0,30	0,35	0,16	0,09	0,02	0,004	0,023	23,30
685	c	c	c	-	0,36	0,23	0,13	0,02	0,007	0,031	30,67
944	c	c	c	0,30	0,31	0,17	0,10	0,01	0,004	0,020	19,50

Quant al diàmetre de les tombes, en relació al diàmetre màxim de les osseres:

<i>loculus</i>	P	F	S	$\emptyset o^{151}$	ho	\emptyset	hc	hce	v^1	v^2	vt	vl
9	c	c	c	0,340	0,37	0,53	0,03	0,11	0,01	0,009	0,062	61,70
56	c	c	c	0,324	0,35	0,43	0,19	0,18	0,03	0,016	0,043	43,37
88	c	c	c	0,256	-	0,30	0,24	0,02	0,02	0,000	0,017	17,14
92	c	c	c	0,289	-	0,41	0,03	0,20	0,00	0,017	0,021	21,34
102	c	c	c	0,232	-	0,28	0,11	0,05	0,01	0,001	0,008	7,74
113	c	c	c	0,275	-	0,38	0,13	0,09	0,01	0,004	0,019	18,82
140	c	c	c	0,310	-	0,44	0,15	0,14	0,02	0,011	0,033	33,48
146	c	c	c	0,169	-	0,22	0,11	0,08	0,00	0,002	0,006	5,86
148	c	c	c	0,360	-	0,47	0,18	0,15	0,03	0,013	0,044	44,31
162	c	c	c	0,265	-	0,47	0,20	0,07	0,03	0,003	0,038	37,96
262	c	c	c	0,335	-	0,38	0,22	0,10	0,02	0,005	0,030	29,87
263	c	c	c	0,293	-	0,33	0,14	0,22	0,01	0,014	0,026	25,91
303	c	c	c	0,266	-	0,32	0,23	0,10	0,02	0,004	0,022	22,48
346	c	c	c	0,220	-	0,41	0,48	0,08	0,06	0,004	0,067	66,96
440	c	c	c	0,282	-	0,56	0,22	0,07	0,05	0,004	0,058	58,14
444	c	c	c	0,278	-	0,34	0,24	0,12	0,02	0,006	0,028	27,67
539	c	c	c	0,273	0,42	0,34	0,31	0,15	0,03	0,008	0,037	36,63
572	c	c	c	0,212	0,29	0,43	0,28	0,07	0,04	0,003	0,044	43,61
672	c	c	c	0,294	0,30	0,35	0,16	0,09	0,02	0,004	0,023	23,30
685	c	c	c	0,311	-	0,36	0,23	0,13	0,02	0,007	0,031	30,67
944	c	c	c	0,270	0,30	0,31	0,17	0,10	0,01	0,004	0,020	19,50

Considerant que les dades exposades es mostren com una *massa informe* difícil d'organitzar, hem aplicat la tècnica d'anàlisi *cluster* o anàlisi de conglomerats. Aquesta tècnica permet classificar els elements estudiats en grups o conglomerats (*cluster*) d'elements, consegüentment, els individus de cada conglomerat presenten cert grau d'homogeneïtat d'acord amb els valors adoptats sobre un conjunt de variables. En l'anàlisi *cluster* els conglomerats són desconeguts i el procés consisteix en la seva formació de mode òptim, aglutinant grups

¹⁵¹ $\emptyset o$ (diàmetre màxim de l'ossera).

homogenis. Els grups establerts venen determinats per les variables emprades, l'interès està en caracteritzar i resumir entre les característiques observades quelcom inherent en cada grup. En el nostre cas, hem emprat una única variable, el volum en litres. El resultat d'aquesta anàlisi ha establert cinc grups, que nosaltres hem resumit en quatre categories:

tipus	P	C	F	vl ¹⁵²	mvl	a	ma
A	c	c	c	05,86-07,74	06,80	1	4,95
B	c	c	c	17,14-33,48	26,15	1-2	6,75
C	c	c	c	36,63-44,31	41,17	1-2-3	14,12
D	c	c	c	58,14-66,96	62,26	3	21,93

Les estructures estudiades són representatives de la totalitat. Les dades obtingudes confirmen l'existència de quatre categories. En primer lloc, les tombes del tipus A són de planta circular, cos cilíndric i fons còncau, presenten un volum inferior als deu litres; el diàmetre màxim de l'ossera coincideix amb el diàmetre del clot excavat; aquests *loculi* es destinen a l'enterrament de dipòsits i osseres de no gaire volum: E-102 i E-146. En segon lloc, les tombes del tipus B són de planta circular, cos cilíndric i fons còncau, presenten un volum superior als quinze litres i inferior als trenta-cinc; el diàmetre màxim de l'ossera coincideix ocasionalment amb el diàmetre de la fossa; aquests *loculi* allotgen dipòsits i osseres de totes les dimensions: E-88, E-92, E-113, E-140, E-262, E-263, E-303, E-444, E-672, E-685 i E-944. En tercer lloc, les tombes del tipus C són també de planta circular, cos cilíndric i fons còncau, presenten un volum superior als trenta-cinc litres i inferior als quaranta-cinc; el diàmetre de la fossa sol ser superior al diàmetre màxim de l'ossera. Aquestes estructures o *loculi* allotgen dipòsits i osseres de totes les dimensions: E-56, E-148, E-162, E-539 i E-572. En quart lloc, les tombes del tipus D són de planta circular, cos cilíndric irregular i fons còncau, presenten un volum superior als cinquanta litres i poden arribar a ultrapassar els seixanta litres; el diàmetre de la fossa és molt superior al diàmetre màxim de l'ossera; aquesta tipologia és excepcional: E-2, E-15 i E-16. Recollint tot el que s'ha dit, hem establert uns *quocients teòrics* que ens han de permetre categoritzar les tombes:

- Loculus tipus A: < 10 litres
- Loculus tipus B: 10 - 35 litres
- Loculus tipus C: 35 - 45 litres
- Loculus tipus D: > 45 litres

En suma, el nombre de tombes examinades segons les categories establertes, és el següent:

	n	%
A	2	9,52
B	11	52,38
C	5	23,81
D	3	14,29

¹⁵² vl (volums en litres) / mvl (mitjana aritmètica volums) / a (ajust entre l'ossera i la fossa) / ma (mitjana aritmètica índex d'ajust). El concepte «ajust» descriu l'espai lliure existent entre l'ossera i la fossa: \emptyset màxim de l'ossera - \emptyset màxim de la fossa; s'han establert tres categories: 1 (molt ajustat), 2 (ajustat) i 3 (no ajustat).

Total	21	100
B+C	16	76,19

És important recordar que la mostra emprada és molt petita: 21 fosses; les característiques de la mostra són excepcionals, es tracta de fosses d'enterrament confirmades i ben delimitades. Quant a la resta de fosses, és a dir, aquelles tombes que han estat confirmades, però que la seva morfologia ha estat obtinguda mitjançant procediments alternatius, com és l'observació de la distribució dels materials al voltant del vas cinerari, hem calculat el volum conservat, utilitzant els mateixos procediments que per als casos anteriors. La mostra és força més amplia: 351 fosses. La capacitat d'aquests dispositius s'ha obtingut mitjançant del càlcul del volum del cilindre ($v = \pi \cdot r^2 \cdot h$); el diàmetre ve determinat per la distribució del material al voltant del vas cinerari; l'alçada de la tomba ve determinada per la diferència entre les cotes superior i inferior de la troballa o per l'alçada de l'ossera, tenint en compte la composició del conjunt: VC, VC + coberta, etc. Sóm conscients que les dades servides poden veure's alterades per la poca concreció dels índex d'alçada, diàmetre i forma, i pel grau d'antropització de les sepultures, així doncs, els resultats obtinguts esdevenen el producte d'un mer exercici teòric. No obstant, aquest exercici teòric permet confirmar l'existència de tres volums fonamentals: A, B+C i D. En síntesi, el nombre de fosses examinades segons les categories establertes, és el següent:

	n	%
A	49	13,96
B	185	52,71
C	51	14,53
D	66	18,80
Total	351	100
B+C	236	67,24

En darrer terme, es tracta d'estructures senzilles excavades a terra per col·locar-hi l'ossera –urna cinerària—. L'excavació d'aquests clots no sembla que requerís una tècnica gaire especialitzada. Estem convençuts que l'excavació de la tomba es feia amb l'urna cinerària al costat, consegüentment, els *loculi* prenen la factura de l'ossera i/o del dipòsit. El cas de les tombes del tipus D és excepcional. L'estretor i simplicitat d'aquests forats indiquen una única cosa, la voluntat d'enterrar el mort. Dit d'una altra manera, la construcció d'aquests clots no presenta cap mena de complexitat; d'altra banda, la relació entre el benefici obtingut i l'esforç implicat és l'òptim.

A banda d'això, la distribució espacial de les fosses, d'ambdues mostres, és contingent; és a dir, la raó del seu emplaçament no s'explica a partir del volum dels dispositius. Les fosses del tipus A es localitzen en els quadres 7A2, 7A3, 8A2, 9A1, 9A2, 9A3, 9A4, 10A1, 10A2, 11A1 i 11A4; les del tipus B es localitzen en els quadres 7A3, 7A4, 8A1, 8A2, 9A1, 9A2, 9A3, 9A4, 10A1, 10A2, 10A3, 11A1, 11A4 i 12A1; les del tipus C es localitzen en els quadres 8A1, 8A2, 9A1, 9A2, 9A3, 9A4, 10A1, 10A2, 10A3, 11A1, 11A4 i 12A1; les fosses del tipus D es localitzen en els quadres 5A3, 7A3, 7A4, 8A2, 9A1, 9A2, 9A3, 9A4, 10A1, 10A2, 10A3, 11A1, 11A4 i 12A1. L'única concentració "*significativa*" es dona a l'entorn dels empedrats E-1086 i E-635, en els quals hi ha una petita concentració de tombes del tipus A (< a 10 litres).

2. Les osseres (fig.67)

2.1. Concepte

L'ossera és el lloc on es conserven les restes òssies de l'ésser finat. Es tracta de contenidors o embolcalls que tenen com a finalitat principal reunir o recollir els ossos humans. En el cas de la necròpolis de Can Piteu - Can Roqueta les osseres solen ser elements vasculars: contenidors, plats, etc. Això no obstant, trobem sepultures que no tenen vas cinerari, en aquests casos excepcionals, les restes òssies han estat recollides en embolcalls peribles o farcells: un tros de drap o de roba qualsevol, útil per a transportar les restes del lloc de la cremació al lloc de l'enterrament. L'ús de mocadors i/o farcells és constata amb independència de l'existència de vasos cineraris... Tanmateix, la tenalla cinerària –urna– és el contenidor per excel·lència; es tracta d'un recipient de ceràmica en el qual els parents del finat dipositen les restes cremades del mort, recollides amb cura de la llar o pira funerària; l'ossera es cobreix amb una tapadora de ceràmica o de pedra, o amb qualsevol altre sistema de cobriment. Amb caràcter general, les osseres les trobem en posició vertical, tal com van ser dipositades a l'interior de les tombes.

Fig.67.- CPR-210. Conjunt principal integrat per VC (CPR-210-3A) i T (CPR-210-2B). Crèdits: Equip CPR/SAPGC.

2.2. Categories

Les osseres es componen de dos elements fonamentals: el contenidor i la coberta. La majoria de les tombes presenten aquest binomi: VC + T, això no obstant, trobem altres sistemes. En el bronze final es documenten les següents categories¹⁵³:

¹⁵³ VC (vas cinerari o urna) / T (tapadora de ceràmica) / PC (plat cinerari) / P (plat) / T/P (tapadora o plat de ceràmica).

- Absència de VC
- PC sense coberta
- VC + P
- VC + PC
- VC + T
- VC + coberta de fragments de ceràmica
- VC + T/P
- VC + coberta de pedra
- VC sense coberta

Per a quantificar la presència i la proporció d'aquestes categories emprarem les dades procedents dels fets funeraris confirmats, és a dir, de les tombes excavades al camp i al laboratori: quatre-centes vuit osseres; discriminarem les osseres no confirmades: cent noranta-dos. La quantificació dels casos observats és la següent:

	SC ¹⁵⁴	SNC	Total
Absència de VC	1	1	2
PC sense coberta	2	-	2
VC + P	13	-	13
VC + PC	1	-	1
VC + T	328	124	452
VC + coberta de fragments de ceràmica	3	1	4
VC + T/P	3	-	3
VC + coberta de pedra	15	9	24
VC sense coberta	42	56	98
No determinable	-	1	1
Total	408	192	600

Definició dels casos:

Absència de VC

Aquesta categoria és excepcional. Se n'ha documentat un únic cas: E-993. Es localitza en el quadre 9A4. Els ossos es localitzen a l'interior de la fossa. L'absència de VC indica que el transport i la deposició de les restes s'efectuà mitjançant un farcell o un embolcall perible.

PC sense coberta

Aquesta categoria també és excepcional. Se n'han documentat dos casos: E-740 i E-823. Es localitzen en els quadres 9A4 i 10A1. En aquesta categoria els ossos han estat recollits i transportats en un plat cinerari (PC). No es documenta coberta de pedra; no obstant això, la coberta podria haver estat confeccionada amb altres materials: tèxtils, vegetals, etc., que no han deixat traces... Convé destacar que ambdues tombes presenten *estructura de cobriment superior*.

¹⁵⁴ SC (sepultures confirmades) / SNC (sepultures no confirmades).

VC + P

Se n'han documentat tretze casos: E-278 / E-282 / E-301 / E-313 / E-320 / E-583 / E-700 / E-737 / E-777 / E-894 / E-1013 / E-1046 / E-1110. Es localitzen en els quadres 9A1, 9A3, 10A1, 10A2, 11A1 i 12A1. En aquesta categoria els ossos han estat recollits, transportats i dipositats en una urna cinerària, coberta per un plat, és a dir, per una T col·locada a l'inrevés.

VC + PC

Aquesta categoria també és excepcional. Se n'ha documentat un únic cas: E-780. Es localitza en el quadre 10A3. Com en l'anterior categoria els ossos han estat recollits, transportats i dipositats en una urna cinerària, coberta per un plat. En aquest cas, el plat presenta dues funcions: en primer lloc, exerceix de coberta del vas cinerari, i, en segon lloc, exerceix de contenidor cinerari; el plat allotja una cinquantena d'ossos cremats, principalment estelles. L'estudi antropològic d'aquest enterrament no ha aclarit la relació existent entre ambdós paquets osteològics, cal suposar que es tracta del mateix individu: un possible adult de sexe no determinat. D'altra banda, el plat cinerari no presenta coberta de pedra, aquest fet no invalida l'existència de *coberta*, que podria haver estat confeccionada amb materials alternatius: tèxtils, vegetals, etc., que no han deixat traces. Convé destacar que la sepultura presenta *estructura de cobriment superior*.

VC + T

Se n'han documentat tres-cents vint-i-vuit casos. Es localitzen en els quadres 5A2, 5A4, 7A2, 7A3, 7A4, 8A1, 8A2, 8A3, 9A1, 9A2, 9A3, 9A4, 10A1, 10A2, 10A3, 11A1, 11A4, 12A1 i 12A4. En aquesta categoria els ossos han estat recollits i transportats en una urna cinerària, coberta per una tapadora.

VC + coberta de fragments de ceràmica

Aquesta categoria també és excepcional, doncs, només se n'han documentat tres casos: E-875 / E-1029 / E-1092; quatre, si comptem amb la sepultura no confirmada E-585. Es localitzen en el quadre 9A3. L'E-585 es localitza en el quadre 9A4. Com en les anteriors categories, els ossos han estat recollits i transportats en una urna cinerària, coberta per un munt de fragments de ceràmica. Les característiques morfològiques d'aquest casos són les següents:

	T ¹⁵⁵	P	F	S	∅	h	ho	vl	S	E	tVC	CO
E-585	A	c	c	c	0,16	0,13	-	2,61	-	-	-	-
E-875	B	c	c	c	0,22	0,32	0,23	12,16	-	A?	3	x
E-1029	A	c	c	c	0,23	0,24	0,25	9,97	-	12-A?	3	-
E-1092	A	c	c	c	0,15	0,12	0,13	2,30	-	A?	4	-

Per concretar, aquest model d'ossera, de composició excepcional, es localitza en un subsector de 2,57 m² i un perímetre de 6,82 m, situat entre els quadres 9A3 i 9A4 i delimitat per les següents coordenades:

Coordenades *Universal Transverse Mercator* (UTM 31N ED50):

Punt 1. X=428128.3941, Y=4598788.5414

Punt 2. X=428129.5222, Y=4598788.5414

¹⁵⁵ T (tipus tomba) / tVC (tipus VC) / CO (estructura de cobriment superior).

Punt 3. X=428129.5222, Y=4598786.2584

Punt 4. X=428128.3941, Y=4598786.2584

Coordenades *Universal Transverse Mercator* (UTM 31N ETRS89):

Punt 1. X=428034.402, Y=4598584.238

Punt 2. X=428035.530, Y=4598584.238

Punt 3. X=428035.530, Y=4598581.955

Punt 4. X=428034.402, Y=4598581.955

Un altre cas és el de la sepultura de cronologia indeterminada E-859; també es localitza en aquest subsector. Les seves característiques són semblants:

	T	P	F	S	∅	h	ho	vl	S	E	tVC	CO
E-859	A	c	c	c	0,12	0,07	0,057	0,79	-	-	4	-

La relació entre aquestes sepultures és evident; els VC són de mida petita i es localitzen en un mateix lloc. Els fragments de ceràmica que cobreixen les osseres de l'E-1029 i E-1092 remunten entre ells, mentre que els fragments que cobreixen l'ossera de l'E-875 presenten un aspecte molt semblant quant a factura i coccio, és per això que inferim que es tracta de la mateixa peça. Els elements de coberta relacionen, com a mínim, tres de les tombes d'aquest subsector. En relació amb la categoria de la coberta, cal dir que aquesta és una excepció de la norma...; una excepció poc pràctica, si tenim en compte que en alguns casos el sistema implementat no arriba a protegir del tot el contingut del vas cinerari. Cal recordar que la principal funció de la coberta és segellar l'urna i protegir el seu contingut. En el següent quadre relacionem la *superfície a cobrir* i la *superfície coberta*:

	f ¹⁵⁶	∅o	àrea a cobrir	àrea coberta
E-585	1	8,71	59,30	100
E-875	2	18,7	270	290
E-1029	4	10	314	158
E-1092	1	13,6	145	121

	f	∅o	àrea a cobrir	àrea coberta
E-859	1	8	50,2	56,2

Per concretar, aquestes cobertes estan constituïdes per un (E-585, E-1092 i E-859) o diversos fragments de ceràmica (E-875 i E-1029), que pertanyen a contenidors de gran volum. Destaca la coberta del VC de l'E-585, constituïda per la base retallada d'un recipient d'ús domèstic. En dues ocasions (E-1029 i E-1092) la coberta no cobreix la totalitat de l'obertura del vas cinerari. El cas de l'E-1029 és especialment interessant, doncs els

¹⁵⁶ f (nombre de fragments que conforma la coberta) / ∅o (diàmetre obertura del VC, en centímetres) / àrea a cobrir (àrea de l'obertura del VC, en cm²) / àrea coberta (àrea protegida per la coberta, en cm²).

fragments (4), que remunten entre si, s'allotgen plans a l'interior de l'urna, sobre la deposició osteològica; en aquest sentit, no descartem que fossin col·locats expressament sobre els ossos; si fos així, ens trobaríem al davant d'una subcategoria, tanmateix, podria tractar-se d'una excepció ocasional, derivada d'un fet, també excepcional, que és que l'urna sembla retallada a l'alçada del coll.

VC + T/P

Se n'han documentat tres casos: E-300 / E-695 / E-739. Es localitzen en els quadres 9A3 i 11A1. En aquesta categoria els ossos han estat recollits i transportats en una urna cinerària, coberta per una forma 1 (Cachero 2005, 182), és a dir, una ceràmica de perfil simple, amb dos punts característics, ubicats a la vora i a la base; en aquests casos, la disposició dels fragments de ceràmica no ens permet inferir si els vasos cineraris estaven coberts per tapadores o per plats. En aquest sentit, cal dir que la forma 1 pot presentar dues posicions: la de *contenir* (P) i la de *tapar* (T); tanmateix, quan es documenta sobre el VC, en posició de *contenir*, desenvolupa les dues funcions.

VC + coberta de pedra

Se n'han documentat quinze casos: E-384 / E-413 / E-476 / E-481 / E-573 / E-586 / E-620 / E-633 / E-638 / E-666 / E-676 / E-779 / E-1001 / E-1027 / E-1114. Es localitzen en els quadres 8A1, 8A2, 9A1, 9A3, 9A4, 10A2, 10A3, 11A1 i 11A4. En aquesta categoria els ossos han estat recollits, transportats i dipositats mitjançant un vas cinerari. La coberta ceràmica ha estat substituïda per una de pedra; les característiques morfomètriques i morfològiques d'aquests elements són les següents:

	m ¹⁵⁷	f	∅	a	g	àrea a cobrir	tVC	àrea coberta
E-384	c	c	10	-	4	63,61	4	78,54
E-413	c	t	-	23,62	4	352,99	3	291
E-476	c	t	-	20	3	147,41	4	258
E-481	c	c	25	-	5	452,39	3	490
E-573	c	t	-	26	4	188,69	4	283
E-586	s	t	-	18	3	188,69	4	194
E-620	c	c	24	-	5	314,16	3	452,39
E-633	c	c	17	-	5	248,84	4	226,98
E-638	c	t	-	20	3	145,26	4	278
E-666	c	c	11	-	4	72,38	4	95,03
E-676	c	t	-	22	5	226,98	4	±94
E-779	c	t	-	18	3	-	-	139
E-1001	c	t	-	14	-	251,65	3	±91
E-1027	c	t	-	7	1	91,60	4	-
E-1114	c	c	9	-	2	95,03	4	63,61

¹⁵⁷ m (matèria) / c (matèria, carbonat) / s (matèria, sorrenca) / f (forma) / c (forma, circular) / t (forma, trapezoïdal) / ∅ (diàmetre de la coberta, en centímetres) / a (amplada de la coberta, màxima, en centímetres) / g (gruix de la coberta, màxim, en centímetres) / àrea a cobrir (àrea de l'obertura del VC, en cm²) / tVC (tipus VC) / àrea coberta (àrea protegida per la coberta, en cm²).

En conclusió, les cobertes lítiques estan constituïdes per una sola pedra, emplaçada horitzontalment sobre el vas cinerari. La matèria prima predominant és el CaCO₃ tabular, d'origen edàfic, molt abundant a la zona de Can Roqueta. L'ús d'altres matèries és pràcticament testimonial, n'és un exemple clar la coberta de l'urna de l'E-586 que està feta amb un bloc de sorrenca, més o menys treballat. Les propietats del CaCO₃ tabular són les més idònies per a la confecció d'aquesta mena de cobertes: es treballa amb facilitat i és de fàcil obtenció. La forma d'aquests elements és principalment trapezoïdal. Ocasionalment, podem trobar pedres treballades centrípetament (E-384, E-481, E-620, E-633, E-666 i E-1114); en cap cas s'observa un treball gaire acurat... En la majoria dels casos la coberta segella a la perfecció el vas cinerari (E-384, E-476, E-481, E-573, E-586, E-620, E-638, E-666 i E-779); en aquests casos, l'eficàcia del sistema és equiparable a l'ús de la T; en d'altres casos la coberta no arriba a ajustar bé (E-413, E-633 i E-1114); només hi ha dos casos en què el sistema és totalment ineficaz (E-676 i E-1001), això ens fa sospitar que en comptes d'una pedra podrien haver-n'hi dues o més. A continuació, ens proposem d'exposar les característiques dels individus finats, enterrats per mitjà d'aquest sistema:

	NT ¹⁵⁸	P	NMI	S	E
E-384	1	-	1	-	P
E-413	3	383,7	1	-	-
E-476	-	147,5	1	-	-
E-481	5	1014,9	1	♂	A?
E-573	3	24,6	1	-	P-I1
E-586	1	248,9	1	-	A?
E-620	3	620,2	2	♂	A?
E-633	2	23,9	1	-	I1
E-638	1	3	1	-	P
E-666	1	20,8	1	-	I1
E-676	3+1	-	1	-	-
E-779	<1	5,1	1	-	I?
E-1001	2	218,1	1	-	A?
E-1027	<1	0,1	1	-	-
E-1114	2	10,5	1	-	-

En síntesi, no creiem que l'existència d'aquest sistema s'expliqui pel tipus de població enterrada. És veritat que la predominança de «no adults» és elevada (E-384, E-573, E-633, E-638, E-666 i E-779); això no obstant, també hi ha individus adults (E-481, E-586, E-620, etc.). L'existència d'aquest i d'altres sistemes excepcionals ha de ser explicat, doncs, d'una altra manera...

VC sense coberta

Se n'han documentat quaranta-dos casos: E-167 / E-196 / E-221 / E-232 / E-234 / E-293 / E-302 / E-333 / E-439 / E-497 / E-610 / E-621 / E-622 / E-625 / E-631 / E-684 / E-708 / E-718 / E-727 / E-749 / E-757 / E-770 / E-775 / E-787 / E-831 / E-841 / E-881 / E-887 / E-888 / E-893 / E-907 / E-972 / E-976 / E-977 / E-995 / E-1006

¹⁵⁸ NT (antropologia, número de talles, 1t = 2 cm) / P (antropologia, pes en grams) / NMI (antropologia, número mínim d'individus) / S (antropologia, sexe) / E (antropologia, edat) / P (antropologia, edat, perinatal: -6 de sis mesos a 1 any) / A (antropologia, edat, adult) / I1 (antropologia, edat, infantil 1: 1 a 6 anys).

/ E-1043 / E-1062 / E-1087 / E-1105 / E-1106 / E-1122. Es localitzen en els quadres 7A3, 7A4, 8A2, 9A2, 9A3, 9A4, 10A1, 10A2, 11A1 i 11A4. En aquesta categoria els ossos han estat recollits, transportats i dipositats en un vas cinerari. No es documenta coberta; no obstant això, la coberta podria haver estat confeccionada amb altres materials: tèxtils, vegetals, etc., que no han deixat rastre. Convé destacar que el 64,29% d'aquestes sepultures no presenta *estructura de cobriment superior*. No creiem que l'absència de «coberta no perible» hagi d'estar relacionada amb l'efecte dels agents postdeposicionals i/o l'erosió de les sepultures.

2.3. Tipologia ceràmica (fig.68)

Amb caràcter general, durant el bronze final, les restes dels individus finats es recullen, gairebé sempre, dins d'una urna i, excepcionalment, dins d'un plat cinerari. Normalment, les restes cremades es protegeixen amb una tapadora, generalment de ceràmica i, excepcionalment, de pedra. Quant a l'estudi morfològic i tipològic dels ossaris, cal fer una especial referència a l'estudi realitzat pel professor López Cachero: *La necròpolis de Can Piteu-Can Roqueta (Sabadell) en el context del Bronze Final y la Primera Edad del Hierro en el Vallès: estudio de los materiales cerámicos*. López Cachero (2005, 182-183) estableix quatre formes, que detallem a continuació:

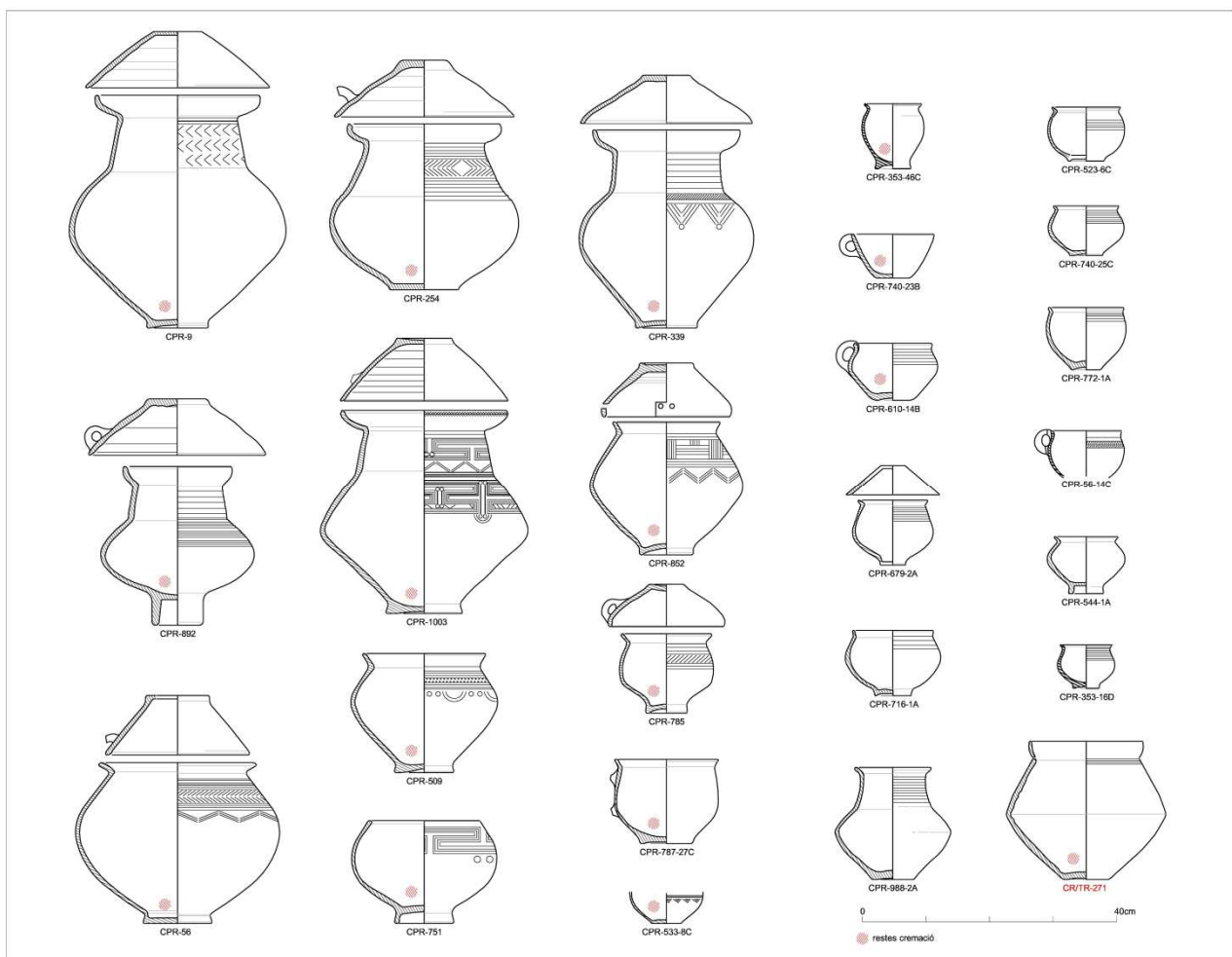

Fig.68.- Principals formes ceràmiques. Vasos cineraris principals, secundaris i d'acompanyament.

Forma 1

Es tracta de ceràmiques de perfil simple, amb dos punts característics, localitzats en la vora i en la base. Amb caràcter general, són vasos oberts, troncocònics o hemisfèrics. Aquesta forma s'empra fonamentalment com a coberta de les osseres (fig.70); ocasionalment, pot ésser emprada com a plat, plat cinerari o *vas accessori* (fig.72).

Forma 2

Es tracta de ceràmiques de perfil compost, és a saber, amb tres punts característics, localitzats en la vora, en el diàmetre màxim de la peça i en la base. Durant el bronze final, aquesta forma s'empra ocasionalment com a tapadora o com a contenidor cinerari.

Forma 3

Es tracta de ceràmiques de perfil compost, és a dir, amb cinc punts característics, localitzats en la vora, en la unió entre la vora i el coll, en la unió entre el coll i el cos, en el diàmetre màxim de la peça i en la base; a més, presenta dos punts d'inflexió, localitzats en el coll. Aquesta forma s'empra fonamentalment com a recipient cinerari; ocasionalment, pot ésser emprada com a *vas ritual* (figs.69 i 70).

Fig.69.- VC F3 CPR-1102-15A. Crèdits: Equip CPR/SAPGC.

Fig.70.- VC F3 CPR-1021-25A. Crèdits: Equip CPR/SAPGC.

Forma 4

Es tracta de ceràmiques de perfil compost, és a saber, amb cinc punts característics, localitzats en la vora, en el coll, en el diàmetre màxim del contenidor i en la base; a més, presenta un punt d'inflexió, situat en el coll. Aquesta forma s'empra fonamentalment com a contenidor cinerari; ocasionalment, pot ésser emprada com a *vas ritual* (fig.71).

Fig.71.- VC F4 CPR-509-10A. Crèdits: Equip CPR/SAPGC.

Amb referència a les osseres, les formes 3 i 4 són les més habituals. Les formes 1 i 2 són emprades com a T o com a VO; no obstant això, hi ha sepultures excepcionals en què trobem aquests recipients desenvolupant la funció de VC.

Les formes dels contenidors cineraris d'aquest període són bàsicament dues. La primera es caracteritza per tenir un cos globular o bicònic, un coll normalment diferenciat, cilíndric o tronco-cònic, i una vora exvasada convexa (forma 3). La segona es caracteritza per tenir un cos globular o bicònic, un coll indiferenciat i una vora exvasada curta i recta (forma 4) (López Cachero 2007, 83). Aquestes dues formes es corresponen amb els tradicionals tipus Can Missert II-III i Can Missert IV, respectivament. Quant als sistemes de suspensió, són gairebé inexistents. Esporàdicament, els recipients més petits del segon grup presenten nanses. Ambdues formes es troben decorades amb motius acanalats. Les composicions decoratives són simples: bandes horitzontals, verticals o obliqües, o complexes: espigues, meandres geomètrics, dents de serra, garlandes i la combinació de motius simples i complexos. També es documenten altres tècniques decoratives, com la impressió; els motius més recurrents són el cercle i l'espiga, que poden combinar-se amb els anteriors motius... Aquestes decoracions es localitzen, normalment, en el coll i en el cos superior dels contenidors; no obstant això, i molt excepcionalment, documentem acanalats horitzontals a prop de la base o impressions ovals en el llavi de les vores convexes. Quant al volum dels contenidors cineraris:

Forma 3	s ¹⁵⁹	v1l	v2l	v3l	v4l	v5l
Tipus 1	A	1,19	3,47	7,38	11,78	-
	B	4,30	6,33	13,26	-	-
	C	3,54	7,74	10,54	-	-
	D	3,23	8,92	12,63	-	-
Forma 4	s	v1l	v2l	v3l	v4l	v5l
Tipus 1	A	2,29	4,69	8,44	-	-
	B	2,52	4,10	7,80	11,74	-
Tipus 2	A	1,12	-	-	-	-
	B	1,79	-	-	-	-
Tipus 3	A	0,57	1,38	4,61	-	-
	B	0,63	2,46	5,14	10,79	14,11
	C	2,07	6,70	-	-	-
	D	1,82	4,63	6,51	10	-
	E	4,80	-	-	-	-
	F	0,70	2,51	4,69	8,68	-
	G	6,32	-	-	-	-
	H	0,31	-	-	-	-
Tipus 4	A	0,64	3,35	-	-	-
	B	3,31	-	-	-	-

¹⁵⁹ s (subtipus) / v (mitjana aritmètica del volum). Informació extreta de López Cachero (2005, 285-335).

La forma 3 de Can Piteu – Can Roqueta presenta correspondència amb els tipus III, IV i V (Llardecans) de Maluquer de Motes (1945-46), el tipus II de Vilaseca datat entre el 800 i el 750 ANE (Vilaseca *et al.* 1963), els tipus II i III del segon i tercer període de Camps d'Urnes, respectivament, d'Almagro Gorbea (1977), la forma 16 de Pons (1984), les formes II de Camps d'Urnes Antics i IV i V de Camps d'Urnes Recents de Ruiz Zapatero (1985), les formes A2 i A3 del bronze final II i A4 del bronze final IIIA de Petit (1985) i la forma 8 de Toledo (1990). Tradicionalment, aquest conjunt ha estat datat durant la fase plena del bronze final, en concret, entre finals del segon període i començaments del tercer període. Aquesta forma es documenta en nombrosos llocs arqueològics propers a Can Roqueta, principalment al nord del riu Llobregat, per exemple a Can Cortès (Sant Just Desvern), Can Mora (Badalona) (Petit 1985), Can Bertran (Cerdanyola del Vallès) (Francès 1992) o Can Gambús (Sabadell) (Roig *et al.* 2007; Artigues *et al.* 2007). Tanmateix, es documenta a la Bòbila Roca (Pallejà) (Petit 1985), Ca l'Estrada (Argentona) (Ruiz Zapatero 1985), el Pi de la Lliura (Vidreres) (Pons/Solés 2004), etc. En efecte, aquesta forma, caracteritzada per tenir una vora convexa i un coll més o menys diferenciat, presenta una ampla distribució centrada fonamentalment en la depressió Prelitoral i en les proximitats del jaciment de Can Roqueta.

El tipus 1 de la forma 4 presenta com a característiques més destacables la pervivència de la vora convexa i la desaparició del coll, presenta correspondència amb el tipus IV d'Almagro Gorbea i la forma A5 de Petit (1985), i es documenta, per exemple, a la necròpolis del Pi de la Lliura (Vidreres) (Pons/Solés 2004). El tipus 3 de la forma 4 presenta correspondència amb el tipus VI de Maluquer de Motes (1945-46), el tipus IV de Can Missert (Almagro Gorbea, 1973), la forma VI de Camps d'Urnes Recents de Ruiz Zapatero (1985) i la forma A5 del bronze final III de Petit (1985). Es documenta a Can Roqueta DIASA (Sabadell) (Boquer/Carlús/Francès 1999), la Bòbila Madurell (Sant Quirze del Vallès), Can Teixidor (El Masnou) (Petit 1985), Can Missert (Terrassa) (Petit 1985), la Bòbila Roca (Pallejà) (Ruiz Zapatero 1985), Can Montmany (Pallejà) (Petit 1985) o Coll s'Avenc (Tavertet) (Molist/Cruells/Buxó 1986). El tipus 4 de la forma 4 presenta correspondència amb la forma 11b de Pons (1984). Es documenta en alguns dels jaciments dels quals ja n'hem parlat com Can Mora (Badalona), Can Cortès (Sant Just Desvern) o Can Boquet (Vilassar de Mar) (Petit 1985).

El vas cinerari de la forma 1 es caracteritza per tenir un cos troncocònic, unes parets rectes o corbades i una base plana. És el vas cinerari de les tombes E-740 i E-823. Són recipients de poc volum, per exemple, el PC de l'E-740 presenta una capacitat de 0,21 litres. D'altra banda, el vas cinerari de la forma 2 es caracteritza per tenir un cos globular, un peu lleugerament curt i una vora *entrant*. És l'ossera de la sepultura E-751. Es tracta d'un contenidor de gran volum, de 3 litres. Quant a la seva tipologia, té certa correspondència amb la forma 6 de Pons (1984).

Amb referència a les tapadores de ceràmica, la forma 1 és la més recurrent; no obstant això, hi ha tombes en què trobem cobertes de la forma 2 o elaborades amb fragments de ceràmica.

Fig.72.- P/T F1 CPR-386-1B. Crèdits: Equip CPR/SAPGC.

La forma 1 es caracteritza per tenir un cos troncocònic, unes parets rectes o lleugerament corbades i un fons pla o lleugerament umbilicat. Aquesta forma presenta certa varietat de sistemes de suspensió i/o premsió, no obstant això, hi ha una predominança absoluta de les anses per sobre d'altres alternatives, com per exemple les llengüetes simples perforades i les perforacions dobles situades en la vora o en el peu. Les tapadores del bronze final se solen decorar amb motius acanalats. Les composicions decoratives són generalment simples: bandes concèntriques, localitzades a l'interior del recipient; la decoració es localitza en les parets i en el fons. També es documenten altres tècniques decoratives, com per exemple la impressió; el motiu més recurrent és el cercle. Quant a la factura, les coccions són predominantment reductores i els acabats exteriors són poc acurats, grollers. Aquestes tapadores presenten correspondència amb el tipus XXIV de Maluquer de Motes (1946), la forma 1 de Pons (1984), la forma V de Camps d'Urnes Recents de Ruiz Zapatero (1985), la forma B de P/T de Petit (1985) i les formes 4 i 5 de Toledo (1990). Els paral·lels són molt nombrosos, aquesta forma es documenta a l'hàbitat de Can Roqueta (Sabadell) (Boquer/Parpal 1994; Boquer/Carlús/Francès 1999), Can Cortès (Sant Just Desvern), Can Mora (Badalona) (Petit 1985), Can Missert (Terrassa) (Ruiz Zapatero 1985; Petit 1985), Bòbila Roca (Pallejà) (Petit 1985) o Ca l'Estrada (Argentona) (Ruiz Zapatero 1985).

La forma 2 es caracteritza per tenir un cos inferior troncocònic, una vora lleugerament *entrant* i un fons pla o un peu poc desenvolupat. Aquesta forma pot presentar anses. Aquestes peces se solen decorar amb motius acanalats simples: bandes concèntriques, localitzades a l'interior del recipient. Quant a la factura, presenten coccions reductores i acabats allisats o poc acurats. En última instància, ambdues formes podrien assimilar-se. Aquestes tapadores presenten correspondència amb les formes 1a i 1b de Pons (1984). Es documenta en els mateixos llocs que la forma 1: Can Missert (Terrassa) (Ruiz Zapatero 1985), hàbitat de Can Roqueta, etc.

Quant al volum de les tapadores:

Forma 1	s	v1l	v2l	v3l	v4l	v5l
Tipus 1	A	0,78/1,95	3,69	-	-	-
	B	0,19	0,46/1,56	2,83/3,20	-	-
	C	0,59	0,92/2,79	-	-	-
	D	0,52/1,90	0,16	-	-	-
	E	0,23/0,68	1,13	-	-	-

Forma 1	s	v1l	v2l	v3l	v4l	v5l
Tipus 1	A	0,52	-	-	-	-
Tipus 2	A	1,15	-	-	-	-
	B	1,04	2,26	-	-	-

La distribució espacial dels tipus establerts és aleatòria... Ja s'ha fet referència a l'agrupament de sepultures amb osseres del tipus *VC + coberta de fragments de ceràmic*. El mapa de distribució indica que el grup més nombrós, constituït per les osseres del tipus *VC + T*, es distribueix homogèniament per tota la necròpolis. Els tipus menys nombrosos, com poden ser les tombes integrades per *VC + coberta de pedra* o les tombes integrades per *PC sense coberta no perible*, no mostren concentracions significatives. El tipus *VC sense coberta no perible* és distribueix homogèniament per tot el jaciment, individualment o col·lectivament; a tall d'exemple, esmentem els grups integrats per les sepultures E-727, E-1087, E-1105 i E-1106, totes elles pertanyents a l'empedrat E-1086, i els següents parells de sepultures: E-684 i E-749 (9A3), E-888 i E-893 (9A3), E-775 i E-841 (9A4), E-708 i E-1006 (9A4), E-881 i E-887 (10A1), E-972 i E-1043 (10A1), E-621 i E-622 (10A2) i E-976 i E-977 (10A2); la distància geomètrica entre aquestes estructures no supera els 0,50 m i no és inferior als 0,30 m, creiem que la seva proximitat és significativa; d'altra banda, hi ha casos en els quals les sepultures resten isolades, un bon exemple d'això és l'E-232 (9A2) o l'E-234 (11A1). A banda d'això, el mapa de distribució mostra com la majoria de les sepultures que presenten *VC + coberta de pedra* es localitzen a tocar d'altres, integrades per *VC + T*; destaquen els següents aparellaments: **E-413**¹⁶⁰ i E-421 (8A2), E-443 i **E-1114** (8A2) i **E-1001** i E-1103 (8A2); la distància geomètrica entre aquestes estructures no supera els 0,30 m. Cal fer esment específic de les sepultures dotades de *VC + P*, la majoria d'elles es concentren en els quadres 10A1 (E-282, E-301 i E-894), 9A2/9A3/11A1 (E-278, E-320, E-1046 i E-1110) i 12A1 (E-583, E-737, E-777 i E-1013).

3. Contingut

3.1. Contingut artefactual

A. Contingut en fossa

a) Vasos accessoris

Quant als *vasos accessoris*, només un 0,73% de les *tombes confirmades* en presenta, és a dir, 3 casos de 408: E-353, E-1036 i E-1056.

¹⁶⁰ En negreta, les estructures dotades del tipus *VC + coberta de pedra*.

La tomba de la sepultura E-353 és de planta circular, fons pla i secció cilíndrica. Mesura 0,56 m de diàmetre i 0,47 m de fondària. El seu volum és aproximadament de 115,76 litres, consegüentment es tracta d'una fossa del tipus D, és a dir, de grans dimensions. L'ossera està integrada per un vas cinerari del tipus 3, no decorat, i una tapadora del tipus 1. La tomba presenta estructura de cobriment superior. A l'est de l'ossera, sobre la cota 162,18, es localitza un VC del tipus 4, decorat amb acanalats gruixuts horitzontals; es tracta d'un vas de petites dimensions, de 90 mm de diàmetre màxim i 68 mm d'alçària; aquest vaset conté un paquet d'ossos de 2,7 g. Convé destacar que tant el VC principal com aquest vas romanen sota l'estructura de cobriment. La seqüència estratigràfica indica que aquest vaset fou incorporat a la tomba amb posterioritat a la col·locació del VC principal i amb anterioritat a l'obliteració de la sepultura; podria tractar-se ben bé d'un *enterrament simultani*. Cal destacar també, la troballa d'un segon VC *secundari*; en aquest cas, les restes es localitzen en l'interior de l'urna (*v.infra* 118). Així doncs, sobre la cota 162,05 (C1A) es localitza un vaset, tipus *tupí*, el qual conté un paquet d'ossos de 0,7 g. Cal remarcar que aquest atuell es localitza sobre les restes desplaçades de la T, consegüentment, la seqüència estratigràfica indica que fou incorporat amb posterioritat a la col·locació del conjunt principal (VC + T), sobre la coberta, i anteriorment a la construcció del cobriment lític; tanmateix, podria tractar-se ben bé d'un *enterrament simultani o successiu* –en el cas que fos oberta la sepultura per incorporar el nou dipòsit–.

La fossa de la sepultura E-1036 és de planta circular, fons pla i secció cilíndroide. Mesura 0,43 m de diàmetre i 0,29 m de fondària conservada. El seu volum és aproximadament de 42,11 litres, consegüentment es tracta d'una fossa del tipus C. L'ossera està integrada per un vas cinerari del tipus 3, decorat amb acanalats gruixuts horitzontals, i una tapadora del tipus 1. No s'ha documentat estructura de cobriment superior no perible. Al nord, recolzat sobre l'ossera, es localitza un VC del tipus 4; es tracta d'un vas de petites dimensions, d'uns 120 mm de diàmetre màxim i alçària incerta; aquest vaset conté un paquet d'ossos de 7,6 g. El contingut ossi del vaset cinerari està protegit per una coberta de pedra. La seqüència estratigràfica indica que aquest segon vas fou incorporat a l'estructura funeraria amb posterioritat a la col·locació del VC principal i amb anterioritat a l'ensorrament de l'ossera principal; podria tractar-se d'un *enterrament simultani o successiu*. No obstant això, no hi ha dubte de la relació existent entre ambdós enterraments. L'estudi antropològic indica que l'ossera principal conté un individu *no infantil* de sexe no determinat, per tant, un adolescent o un adult, i que el vaset cinerari només conté 7,6 g d'ossos, de manera que es podria tractar d'un individu jove. Comptat i debatut, la relació entre ambdós individus podria ser múltiple: familiar, etc.

La fossa de la sepultura E-1056 és de planta circular, fons pla i secció cilíndroide. Mesura 0,55 m de diàmetre i 0,33 m de fondària conservada. El seu volum aproximat és de 78,40 litres, consegüentment es tracta d'una fossa del tipus D, o sigui, de grans dimensions. L'ossera està integrada per un vas cinerari del tipus 4, decorat amb acanalats primis: horitzontals i meandres geomètrics tancats reblerts amb motius oblics, i impressions circulars, i una tapadora del tipus 1. Al sud-oest de l'ossera, sobre la cota 161,87, es localitza un vas del tipus 4, sense coberta, no decorat; es tracta d'un vas de petites dimensions, de 142 mm de diàmetre màxim i 101 mm d'alçària. No conté cap mena de resta. La seqüència estratigràfica indica que aquest vaset fou incorporat a la tomba amb posterioritat a la col·locació de l'ossera i amb anterioritat a l'obliteració de la sepultura; podria tractar-se ben bé d'una *deposició simultània*; tot indica que el vaset es localitzava sobre o a tocar de la tapadora. Desconeixem la funció d'aquest element, podria tractar-se d'un *vas brindat* al difunt o d'un *contenedor d'ofrena*.

Recollint tot el que s'ha dit, els casos documentats manifesten una praxi excepcional. Els dos primers casos indiquen la voluntat d'agrupar difunts relacionats entre si, per causa del parentiu i/o de l'edat. Val la pena dir que aquesta voluntat es manifesta en altres circumstàncies, concretament en aquells casos on les tombes se superposen o en aquells casos on es dipositen *vasos alternatius*, a l'exterior de les tombes o a l'interior de les osseres. En efecte, la cosa excepcional no és la voluntat d'agrupar individus, sinó la materialització d'aquesta voluntat. Amb caràcter general, l'enterrament de *vasos alternatius*, cineraris i/o d'ofrena, és un fenomen poc recurrent, si més no, en el bronze final.

b) Artefactes metàl·lics

Quant als metalls localitzats dins de la fossa d'enterrament, només un 4,5% de les tombes, confirmades o no, en presenta, és a dir, 27 casos de 600. Un 4,41% de les tombes confirmades presenta elements metàl·lics, és a dir, 18 casos de 408: E-268, E-300 (fig.73), E-508, E-598 (fig.74), E-607, E-611, E-637, E-659, E-729, E-733, E-784, E-787, E-798, E-840, E-936, E-938, E-1103 i E-1106. Aquestes tombes es localitzen en els quadres 8A2, 9A2, 9A3, 9A4, 10A1, 10A2, 11A1 i 11A4. El material metàl·lic documentat és fonamentalment de coure/bronze. És important recordar que sense una *anàlisi de composició* no es pot identificar a ull nu els components minerals dels objectes. Majoritàriament es tracta d'elements d'ornament, tant per a la indumentària com per al cos: agulles, anelles, arracades, botons, braçalets i denes. A banda d'aquests ítems, destaca la troballa d'un objecte de ferro: un ganivet tipus Grand Bassin I, que estudiarem a part... Les estructures E-268 i E-733 han proporcionat sengles mostres de massa fosa. Tots els artefactes de coure/bronze citats es documenten en nombrosos jaciments, tant a Catalunya com al sud de França. Com es conserven aquests ítems? Es tracta d'objectes alterats tèrmicament, sencers o fragmentats:

Fig.73.- Dipòsit metàl·lic de la tomba CPR-300. Arracada (CPR-300-1) i conjunt de denes (CPR-300-1/2/24).
Crèdits: Equip CPR/SAPGC.

Fig.74.- Dipòsit metàl·lic de la tomba CPR-598. Fragment de braçalel (CPR-598-12). Crèdits: Equip CPR/SAPGC.

	m ¹⁶¹	A	A/B	AR	B	BR	D	MF	G	I	f	s
E-268	C/B	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	X
E-300	C/B	-	-	1	-	-	5	-	-	-	-	X
E-508	C/B	1	-	-	-	-	-	-	-	-	X	-
E-598	C/B	-	-	-	-	1	-	-	-	-	X	-
E-607	C/B	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	X
E-611	C/B	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	X
E-637	C/B	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	X
E-659	F	-	-	-	-	-	-	-	1	-	X	-
E-729	C/B	-	-	-	-	1	-	-	-	-	X	-
E-733	C/B	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	X
E-784	C/B	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	X
E-787	C/B	-	-	-	-	-	-	-	-	1	X	-
E-798	C/B	-	-	-	1	1	-	-	-	-	BR	B
E-840	C/B	-	1	-	-	-	-	-	-	-	X	-
E-936	C/B	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	X
E-938	C/B	-	-	-	-	1	-	-	-	-	X	-
E-1103	C/B	-	-	-	-	1	-	-	-	1	X	-
E-1106	C/B	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	X

¹⁶¹ m (matèria) / C/B (matèria, coure/bronze) / F (matèria, ferro) / A (agulles) / A/B (anelles/baules) / AR (arracades) / B (botons) / BR (braçalets) / D (denes) / MF (massa fosa) / G (ganivets) / I (objectes indeterminats) / f (objecte fragmentat) / s (objecte sencer).

Com interpretem la presència d'aquests objectes? Per contestar aquesta pregunta cal reflexionar sobre el terme *dipòsit*. El significat d'aquest mot fa referència a l'acció o efecte de dipositar. Segons el Diccionari de la Llengua Catalana de l'Institut d'Estudis Catalans (DIEC2) l'accepció arqueològica del terme *dipòsit funerari* fa referència al *conjunt d'objectes dipositats dins les tombes, entre els quals cal distingir els que pertanyien a la persona morta i els que tenien una finalitat ritual* (HIA). Més enllà de distingir els elements que *pertanyien al difunt o els que tenen una finalitat ritual*, cal distingir quins han estat dipositats i quins no... Establir aquesta diferència no és fútil, si pensem que d'aquesta distinció depèn la interpretació del fenomen identificat. Per distingir quins elements han estat col·locats – dipositats i quins no, hem observat la seva localització. S'han determinat tres categories: dipositat, no dipositat i dubtós. El primer concepte fa referència als objectes dipositats, pertanyents o no al difunt, que integren l'aixovar del mort i/o el dipòsit funerari; el segon concepte fa referència als objectes no dipositats, és a dir, aquells elements d'origen desconegut..., rodats i/o desplaçats del seu lloc d'origen; el tercer concepte identifica els casos dubtosos... El mètode implementat ha permès la identificació de sis casos, en els quals els objectes metàl·lics han estat degudament dipositats: E-300, E-508, E-607, E-637, E-936 i E-1106, i sis casos dubtosos: E-300, E-611, E-659, E-840, E-938 i E-1103. Els casos *dipositats* són els següents:

	A ¹⁶²	A/B	B	D	c	q	l	z
E-300	-	-	-	1	24	11A1	S	161,48
E-508	1	-	-	-	19	9A3	N	161,75
E-607	-	-	1	-	1	9A3	W	162,31
E-637	-	1	-	-	24	9A3	N	161,88
E-936	1	-	-	-	14	9A2	N	161,45
E-1106	-	1	-	-	6	11A4	N	162,01

Els casos *dubtosos* són els següents:

	A/B	AR	B	BR	D	G	l	c	q	l	z
E-300	-	1	-	-	4	-	-	1-2-4	11A1	D	161,72/67
E-611	-	-	1	-	-	-	-	1	9A3	W	162,38
E-659	-	-	-	-	-	1	-	32	9A3	E	161,85
E-840	1	-	-	-	-	-	-	8	9A3	NW	162,15
E-938	-	-	-	1	-	-	-	8	10A1	W	162,88
E-1103	-	-	-	1	-	-	1	13	8A2	NW	162,42

Per concloure, els casos documentats manifesten l'existència d'una pràctica excepcional: la deposició d'ítems metàl·lics a l'interior dels *loculi*. Es tracta d'elements de guarniment i/o abillament personal, tant per al vestit com per al cos: agulles, anelles/baules, botons i denes. Els ítems recuperats mostren signes de cremació. En síntesi, són petits objectes, pertanyents al difunt, recuperats de la cremació i dipositats sobre l'ossera abans que es clausurés la sepultura. Així doncs, podríem qualificar-los d'elements d'aixovar. La cosa interessant és que no fossin dipositats a l'interior del vas cinerari, com és el costum.

¹⁶² m (matèria) / C/B (matèria, coure/bronze) / F (matèria, ferro) / A (agulles) / A/B (anelles/baules) / AR (arracades) / B (botons) / BR (braçalets) / D (denes) / MF (massa fosa) / G (ganivets) / l (objectes indeterminats) / c (número coordinat) / q (quadre) / l (localització respecte VC) / z (cota absoluta).

En un altre ordre de coses, volem tractar el cas de l'E-659. La fossa d'aquesta sepultura és de planta circular, fons pla i secció cilíndrica. Mesura 0,41 m de diàmetre i 0,46 m de fondària conservada. El seu volum és de 60,73 litres, consegüentment es tracta d'una fossa del tipus D, és a saber, de grans dimensions. L'ossera està integrada per un vas cinerari del tipus 3, decorat amb acanalats primis i gruixuts: horitzontals i serrats, i una tapadora del tipus 1, decorada amb *méplats*; es tracta d'un contenidor de grans proporcions, de 377 mm de diàmetre i 323 mm d'alçària. L'ossera conté les restes d'un únic individu, d'edat i sexe no determinables (429 g). La tomba fou protegida mitjançant un amuntegament de pedres. El conjunt sembla afectat pel nord-est. A tocar de la carena, sobre la cota 161,85 i a 100 mm del fons de la tomba, localitzem l'objecte metàl·lic. Cal remarcar que l'urna és del bronze final; a banda de la decoració, presenta tots els atributs formals com per a classificar-la dins d'aquest context cultural, entre d'altres, una vora convexa... L'objecte referit és de ferro, es tracta d'un fragment de mànec, pertanyent a un ganivet tipus Grand Bassin, que com tothom sap, es un ítem característic de la primera edat del ferro. És per això que classifiquem la troballa com a dipòsit dubtós. Podria tractar-se d'una intrusió... La seqüència estratigràfica indica que aquest element *caigué* dins de la tomba durant el procés d'obliteració de la mateixa. Tampoc podem descartar que és tracti d'un *objecte votiu*, aportat amb posterioritat a l'enrunament de la sepultura.

Considerant que els objectes referits són elements d'*aixovar*, paga la pena comprovar l'atribució cronològica i sexual dels individus amb els quals se'ls relaciona:

	A	A/B	B	D	NMI	NT	P	S	E
E-300	-	-	-	1	1	1	136,2	-	-
E-508	1	-	-	-	1	2	190,7	-	A?
E-607	-	-	1	-	1	2	66	-	-
E-637	-	1	-	-	1	3	1157	♀	-
E-936	1	-	-	-	1	2	222,2	-	I?
E-1106	-	1	-	-	1	2	108,8	-	AD-A?

B. Contingut artefactual de les osseres

El següent punt a considerar és el contingut artefactual de les osseres. L'excavació dels contenidors cineraris, ja siguin urnes o plats, ha proporcionat informació valuosa sobre el contingut material de les sepultures. Cal remarcar que els vasos cineraris no només contenen les restes cremades del difunt, sovint allotgen objectes i artefactes complementaris: vasculars, metàl·lics, etc., personals i/o rituals, relacionats amb el procés funerari identificat. Aquests ítems els trobem *in situ*, és a dir, en posició primària o en posició secundària. L'excavació d'aquests vasos i l'anàlisi de la seva estratigrafia han permès escatir la localització original d'aquests objectes.

a) Vasos accessoris

En relació amb la ceràmica, a banda dels fragments procedents de la pròpia ossera i/o fragments procedents d'altres sepultures (VAT)¹⁶³, documentem vasos sencers o lleugerament fragmentats. Aquesta circumstància

¹⁶³ VAT és l'acrònim de vas aliè a la tomba / sepultura.

es dona en vuit estructures: E-56, E-353 (fig.75), E-523, E-533 (fig.76), E-610, E-740, E-787 i E-1062. Les característiques de la troballa són les següents:

	T ¹⁶⁴	cO	tVC	fVA	tVA	∅	h	l	c
E-56	D	VC + T	4	VI	4	-	-	C1	F
E-353	D	VC + T	3	VC	4	102	101	C1	S
E-523	B	VC + T	3	VI	4	120	84	C1	F
E-533	B	VC + T	4	VC	4?	-	-	→C2	F
E-610	B	VC sense coberta	3	VC	4	140	90	C1	S
E-740	B	PC sense coberta	1	VI	4	119	78	-	S
E-787	D	VC sense coberta	3	VI	1	163	132	C1	F
E-1062	D	VC sense coberta	3	T	1	191	50	→C2	S

En síntesi, es tracta de petits contenidors, sencers i/o fragmentats, localitzats en el *nivell de destrucció* de les osseres, en posició secundària. Els trobem tombats. La funció ve determinada pel seu contingut. Els vasos de l'E-353, E-533 i E-610 contenen ossos humans cremats, consegüentment, se'ls ha interpretat com a *osseres*; presenten poca quantitat d'ossos; el primer presenta 2,7 g, el segon presenta 23,8 g i el tercer presenta 100,40 g. Només tenim resultats antropològics del segon vas, es tracta d'un perinatal - infantil 1, de sexe no determinat. Desconeixem el contingut de la resta de vasos, ens consta que no era antropològic, per tant, cal interpretar-los com a *contenidors d'ofrenes* o com a *vasos brindats*. A banda d'això, destaca el cas de la sepultura E-787, on la tapadora es localitza *in situ*, dins de l'urna cinerària, cobrint la deposició òssia. Quina és, però, la procedència d'aquests vasos? L'estudi estratigràfic d'aquestes osseres indica que els contenidors accessoris, VC secundaris o VO, procedeixen de l'exterior de l'ossera. Els vasos podrien haver estat dipositats sobre la coberta, perible o no perible. L'ensorrament de les cobertes provocà l'amortització de les osseres i el desplaçament vertical dels *elements suportats*: pedres de l'estructura de cobriment, recipients, etc.

¹⁶⁴ T (tipus tomba) / cO (composició de l'ossera) / tVC (tipus VC) / fVA (funció vas alternatiu) / tVA (tipus vas alternatiu) / ∅ (diàmetre vas alternatiu, en mil·límetres) / h (alçària vas alternatiu, en mil·límetres) / l (localització vas alternatiu) / → (localització vas alternatiu, sobre..) / c (conservació vas alternatiu) / F (conservació vas alternatiu, fragmentat) / S (conservació vas alternatiu, sencer).

Fig.75.- Interior del VC de CPR-353. VC secundari (CPR-353-A-16D). Crèdits: Equip CPR/SAPGC.

Fig.76.- Interior del VC de CPR-533. VC secundari (CPR-533-A-8C). Crèdits: Equip CPR/SAPGC.

b) Artefactes metàl·lics

Quant als metalls localitzats dins de l'ossera, només un 5,39% de les osseres confirmades en presenta, és a dir, 22 casos de 408: E-294 (fig.77), E-383, E-412, E-460, E-481 (fig.80), E-541, E-579 (fig.79), E-608, E-631, E-673, E-793, E-895, E-907, E-932, E-1012, E-1036, E-1042, E-1048, E-1056 (fig.78), E-1068, E-1081 i E-1100.

Aquestes tombes es localitzen en els quadres 7A4, 8A2, 9A2, 9A3, 944, 10A1, 10A3, 11A1, 11A4 i 12A1. Tres d'aquestes estructures: E-412, E-932 i E-1048, pertanyen a l'estructura empedrada E-247. A continuació, oferim un resum de la troballa:

	A ¹⁶⁵	A/B	AR	B	C	CN	LL	N	P	X	Q	NMI
E-294	-	-	-	-	-	-	-	x	x	-	2	2
E-383	-	x	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
E-412	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
E-460	-	-	-	-	x	-	-	x	-	-	2	2
E-481	-	3	-	-	-	-	-	x	-	-	4	2
E-541	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	2	1
E-579	-	-	x	-	-	-	-	-	-	-	1	1
E-608	-	-	-	x	-	-	-	-	-	-	1	1
E-631	x	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
E-673	-	-	-	-	-	-	-	x	-	-	1	1
E-793	-	-	-	-	-	-	-	x	-	-	1	1
E-895	-	-	-	-	-	-	x	-	-	-	1	1
E-907	-	-	-	-	-	-	-	-	-	x	1	1
E-932	-	-	-	-	-	-	-	x	-	-	1	1
E-1012	-	-	-	-	-	x	-	-	-	-	1	1
E-1036	-	-	-	-	-	-	-	x	-	-	1	1
E-1042	-	-	-	-	-	-	-	-	x	x	2	1
E-1048	-	-	-	-	-	-	-	-	-	x	1	1
E-1056	-	-	-	-	-	-	-	-	-	x	1	1
E-1068	-	-	-	-	-	-	-	-	-	x	1	1
E-1081	-	-	-	-	-	-	-	x	-	-	1	1
E-1100	-	-	-	-	-	-	-	x	-	-	1	1
Q	1	4	1	1	1	1	1	9	2	7	29	-
NMI	1	2	1	1	1	1	1	9	2	6	-	25

¹⁶⁵ A (agulles) / A/B (anelles/baules) / AR (arracades) / B (botons) / C (cadenes) / CN (cintes) / LL (lligacues) / N (navalles d'afaitar) / P (pinces de depilar) / X (xapes) / Q (quantitat de metalls) / NMI (número mínim d'individus).

Fig.77.- Dipòsit metàl·lic de la tomba CPR-294. Navalla (CPR-294-A-53) i pinces (CPR-294-A-52). Crèdits: Equip CPR/SAPGC.

Fig.78.- Dipòsit metàl·lic de la tomba CPR-1056. Fragments de xapa de bronze (CPR-1056-A-20). Crèdits: Equip CPR/SAPGC.

En general, es tracta de dipòsits petits, d'una o dues peces. El 86% dels casos acull un únic objecte i només el 14% dels casos reuneix més d'un objecte. Els casos en els quals apareixen dos objectes són interpretables, en el cas concret del dipòsit de l'E-481, la navalla d'afaitar i les anelles podrien formar part del mateix conjunt...

el mateix passa amb el dipòsit de l'E-460, constituït per una navalla d'afaitar i una cadeneta. D'altra banda, l'associació de navalla d'afaitar i pinces de depilar és quelcom recurrent i se la podria considerar una única deposició. Sembla que la *norma* prescriu la inclusió d'un nombre reduït d'objectes, potser testimonials.

Fig.79.- Dipòsit metàl·lic de la tomba CPR-579. Arracada (CPR-579-A-5). Crèdits: Equip CPR/SAPGC.

Fig.80.- Dipòsit metàl·lic de la tomba CPR-481. Navalla d'afaitar (CPR-481-A-9) i conjunt de denes (CPR-481-A-10/11/12). Crèdits: Equip CPR/SAPGC.

Els artefactes documentats són fonamentalment de coure/bronze. Cal tornar a dir que sense una *anàlisi de composició* no es poden identificar els components mineralògics dels objectes. Quant a la funcionalitat, hem establert cinc categories: ítems de guarniment personal -arracades i lligacues-, instruments de cura personal -pines de depilar i navalles d'afaitar-, elements complementaris -anelles i baules- que poden funcionar com a elements de connexió -cadenetes-, restes parcials d'objectes no determinats -fragments de làmina- i restes deformades de metall fos. Amb caràcter general, es tracta d'objectes senzills i de dimensions força reduïdes; tècnicament les peces són molt simples; el volum de metall invertit en la seva manufactura és molt reduït... Com dèiem més amunt, es tracta fonamentalment d'objectes de guarniment personal i de cura personal, on destaquen els objectes anulars de secció arrodonida o laminar, com les anelles, arracades, baules o lligacues, i les peces elaborades amb làmines doblegades, com les navalles d'afaitar i les pines de depilar.

Quant a les navalles d'afaitar, es tracta d'un grup tipològic força homogeni però amb diferències substantives alhora d'emmanegar-les. Els mànecs poden anar subjectats a pressió o mitjançant rebllons. Les fulles són sempre de tipus rectangular o lleugerament trapezoïdals. D'altra banda, les pines de depilar són d'un únic tipus. Aquests elements poden presentar decoració. Els paral·lels d'aquests objectes els trobem en la majoria dels conjunts del bronze final de Catalunya, especialment en l'extrem nord-est del principat (Ruiz Zapatero 1985; Pons 1984) com, per exemple, a les necròpolis d'incineració de Can Bech de Baix (Agullana) (Palol 1958; Toledo/Palol 2006) i Le Moulin (Mailhac) (Taffanel *et al.* 1998). Quant a les navalles d'afaitar, el paral·lel més proper el tenim a la necròpolis del Pi de la Lliura (Vidreres) (Rovira 2008). Pel que fa a les pines de depilar, els paral·lels més propers els trobem a la necròpolis de Can Bech de Baix (Agullana) (Toledo/Palol 2006, 186), on també es documenta l'associació de pines i navalla. Segons Gallart (1991), la generalització d'uns objectes amb una funcionalitat tant específica demostra la difusió d'un concepte comú relatiu a la cura del cabell i la barba en territoris relativament allunyats i, alhora, posa de manifest el funcionament d'unes xarxes comercials de tipus continental, d'altra banda, ben conegudes gràcies als dipòsits metal·lúrgics.

Quin és el context arqueològic dels objectes dipositats? Quin és el seu emplaçament? La cosa es pot resumir de la següent manera:

	c ¹⁶⁶	o	l	t	c	cO	tVC	NMI	P	S	E
E-294	52	P	→C2	-	F	VC + T	4	1	752,7	♀	A?
E-294	53	N	→C2	-	F	VC + T	4	1	752,7	♀	A?
E-383	15	A/B	→C2	-	S	VC + T	-	1	-	-	-
E-412	12	I	C2	1	S	VC + T	4	1	538,2	-	A?
E-460	26	C	C2	1	S	VC + T	3	1	-	-	A?

¹⁶⁶ c (número coordinat) / o (objecte) / A (objecte, agulla) / A/B (objecte, anella/baula) / AR (objecte, arracada) / B (objecte, botó) / C (objecte, cadena) / CN (objecte, cinta) / I (objecte, indeterminat) / LL (objecte, lligacues) / N (objecte, navalla d'afaitar) / P (objecte, pinça de depilar) / X (objecte, xapa) / l (localització, capa) / → (localització, sobre...) / ← (localització, sota...) / t (talla, 1t = 2 cm) / c (conservació) / F (conservació, objecte fragmentat) / S (conservació, objecte sencer) / cO (composició de l'ossera) / tVC (tipus VC) / NMI (antropologia, número mínim d'individus) / P (antropologia, pes en grams) / S (antropologia, sexe) / E (antropologia, edat) / P (antropologia, edat, perinatal: -6 mesos a 1 any) / A (antropologia, edat, adult) / I1 (antropologia, edat, infantil 1: 1 a 6 anys) / I2 (antropologia, edat, infantil 2: 7 a 14 anys) / AG (antropologia, edat, adult gràcil) / AJ (antropologia, edat, adult jove: 21 a 35 anys) / AM (antropologia, edat, adult madur: 35 a 60 anys).

E-460	44	N	→C2	-	F	VC + T	3	1	-	-	A?
E-481	9	N	C2	3	F	VC + cbt p	3	1	1014,9	♂	A?
E-481	10/12	A/B	C2	3	S	VC + cbt p	3	1	1014,9	♂	A?
E-541	24/27	X-N?	C1	-	F	VC + T	3	1	545,2	-	A?
E-579	5	AR	→C2	-	S	VC + T	4	1	284,5	-	P?-I1?
E-608	11	B	C1	-	F	VC + T	3	1	-	-	-
E-631	14	A	→C2	-	S	VC sense cbt	4	2	-	-	I1-AG
E-673	28	N	C2	1	F	VC + T	4	1	291,8	-	-
E-793	21	N	C2	3	F	VC + T	3	1	568,3	-	A?
E-895	19	LL	C2	2	S	VC + T	3	1	198,4	-	-
E-907	9	X	C2	2	F	VC sense cbt	4	1	96	-	A?
E-932	59	N	C2	3	F	VC + T	3	1	346	-	AM
E-1012	37	CN	C1	-	F	VC + T	3	1	408,4	-	I2-A?
E-1036	17	N	C2	1	F	VC + T	3	1	300,6	-	no I
E-1042	33/34	P	C2	2/3	S	VC + T	3	1	586	-	A?
E-1048	18	X	→C2	-	F	VC + T	3	1	616,7	-	A?
E-1056	20	X	→C2	-	F	VC + T	4	1	103,1	-	AD-A?
E-1068	4	X	C2	1	F	VC + T	3	1	-	-	A?
E-1081	30	N	C2	3	F	VC + T	3	1	418,4	-	I2-A?
E-1100	15	N	→C2	-	F	VC + T	3	1	160,4	-	I2-AJ

Quant a la localització dels metalls, els trobem principalment en la C2, convé recalcar que aquesta capa és la que conté el dipòsit antropològic. Aquesta circumstància es dona en les osseres de les sepultures E-294, E-383, E-412, E-460, E-481, E-579, E-631, E-673, E-793, E-895, E-907, E-932, E-1036, E-1042, E-1048, E-1056, E-1068, E-1081 i E-1100. També els trobem en la C1. Aquesta circumstància es dona en les sepultures E-541, E-608 i E-1012. Quan els objectes es localitzen *en* o *sobre* la C2 els interpretem com a *objectes dipositats*, és a dir, com *aixovar*. Segreguem d'aquesta atribució els objectes localitzats en la C1, cal recordar que aquesta capa no forma part del *dipòsit*.

L'aixovar metàl·lic se sol dipositar sobre el nivell d'ossos, aquest sembla ser el costum... Aquest fet es dona en nou casos: E-294 (P-N), E-383 (A/B), E-460 (N), E-579 (AR), E-631 (A), E-1048 (X), E-1056 (X) i E-1100 (N). Es constata que no hi ha relació entre el lloc triat i l'entitat de l'objecte dipositat. Sobre el nivell osteològic es dipositen tota mena d'objectes, complexos com les navalles d'afaitar i/o senzills com les xapes informes o els elements anulars. Caldria afegir a la llista els ítems apareguts dins la talla 1. Aquest fet es dona en cinc casos: E-412 (I), E-460 (C), E-673 (N), E-1036 (N) i E-1068 (X). En canvi, l'aparició d'aixovar metàl·lic en les altres talles és menor: E-895 t2 (LL), E-907 t2 (X), E-1042 t2/3 (P), E-481 t3 (N-A/B), E-793 t3 (N), E-932 t3 (N) i E-1081 t3 (N).

Respecte a l'estat de conservació de l'aixovar dipositat cal dir que la majoria de les peces semblen cremades; això, és una apreciació subjectiva, doncs l'efecte de la cremació es difícilment apreciable a ull nu. Hi ha, però, objectes que presenten signes inequívocs d'haver estat afectats tèrmicament, fragmentats i/o deformats per l'acció del foc. Per il·lustrar això, ens volem referir a les navalles; cap d'elles conserva el mànec, a més a més, els hi manca la part distal de la fulla. D'altra banda, una de les navalles (460-44) presenta la fulla deformada i trencada, creiem que per l'efecte de la cremació. A banda d'això, hi ha osseres que presenten *limalles*, és a

dir, fragments molt petits d'objectes...; es tracta de la mínima expressió d'uns elements que, sens dubte, van ser cremats en el *ustrinum*: 608-11, 907-9, 1012-37 i 1056-4. Cal destacar també la *peça* 1048-18; es tracta de polsim de coure/bronze. Aquests casos demostren que els objectes acompanyaven el difunt en el trànsit vers els Més Enllà. Tot i la seva insignificança, els considerem com aixovar... A més, es constata l'existència d'un procés de triatge o selecció, que no solament afecta les restes calcinades del mort, sinó que també afecta els artefactes que l'acompanyen. La diferència morfològica dels elements seleccionats indica que el transcendent és la recuperació d'un element testimonial de l'acompanyament.

Prenent en consideració que els objectes apareixen en totes les talles, inferim que aquests foren introduïts al mateix temps que els ossos, durant el procés de rebliment de les osseres i, molt probablement, a tocar del lloc on fou cremat el difunt. Consegüentment, els objectes continguts en les osseres de les sepultures E-412, E-460, E-481, E-673, E-793, E-895, E-907, E-932, E-1036, E-1042, E-1068 i E-1081 han estat localitzats entre els ossos. Tanmateix, els objectes continguts en les osseres de les sepultures E-294, E-383, E-460, E-1048, E-1056 i E-1100 han estat localitzats sobre el nivell osteològic. Què indica tot això? Creiem que la selecció dels ossos i dels objectes fou simultània, no successiva, és a dir, es feu alhora i en el mateix marc espacial. Molt probablement, un cop efectuat el dipòsit l'ossera fou coberta i transportada fins a la tomba. Aquest fet és el prescrit pel ritual. Paral·lelament, alguns metalls foren dipositats a l'exterior de l'ossera, creiem que aquest fet se surt de la norma...

Quant a l'atribució sexual de l'aixovar metàl·lic, basada en l'extrapolació de les dades obtingudes en contextos prehistòrics o protohistòrics, com l'associació entre navalles d'afaitar i el sexe masculí dels enterrats, creiem que és arriscada mantenir-la i que cal ser prudents alhora d'emetre judicis. En aquest sentit, les dades que ens proporciona l'antropologia física indiquen que les navalles d'afaitar pertanyen tant a homes com a dones (294-53 N ♀ i 481-9 N ♂). A banda d'això, les pinces de depilar també poden pertànyer al sexe femení (294-52 P ♀). Convé subratllar que ambdós ítems han estat considerats tradicionalment elements masculins... Pel que fa a l'edat dels morts, les navalles d'afaitar i les pinces de depilar les trobem associades a individus adults o adults madurs, excepte en el cas de la sepultura E-1100, que correspon a una persona infantil o jove. El cas de l'arracada 631-14 també és singular, doncs pertany a un individu perinatal o infantil. Creiem que seria agosarat establir la correspondència entre objectes i sexe/edat dels individus finats.

Per concloure, volem insistir en la distinció entre el *dipòsit* metàl·lic que apareix en la sepultura, pertanyent al difunt, i els objectes metàl·lics isolats, la funció dels quals és més problemàtica. Tot i que hem segregat aquells metalls que en aparença no es poden adscriure a la tomba, qualificant-los de troballes aïllades (TA) o intrusions, creiem que cal donar una explicació a la seva presència. La realitat és que sovint els trobem sobre la superfície de l'enterrament i/o en els nivells de destrucció de la tomba, dins i fora del contenidor funerari, sense que puguem afirmar la seva pertinença al dipòsit. És obvi que poden procedir d'altres enterraments, destruïts pel pas del temps. Hi ha, però, una altra possibilitat, difícil de contrastar arqueològicament, i és que aquests objectes hagin estat *col·locats* sobre les pròpies sepultures, a mode d'*ofrenes*. Així doncs, tindriem uns objectes dipositats dins de l'ossera, junt amb les restes del difunt, i altres, potser de menys entitat i/o càrrega simbòlica, que podrien haver estat dipositats sobre la sepultura durant la clausura d'aquesta o en visites posteriors. És important recordar que a la necròpolis d'incineració de La Colomina 1 (Gerb) apareixen, esporàdicament, fragments d'objectes fora de context, dins de la sepultura o en les immediacions, els quals han permès inferir l'existència d'un ritual paral·lel, de tipus complementari, desenvolupat amb posterioritat a l'enterrament o a la clausura de la sepultura, que consistiria en l'oferiment d'ítems relacionats amb l'individu

mort (Ferrández *et al.* 1991, 135). Una dispersió similar, en aquest cas d'ossos, es constata en la necròpolis d'incineració de Puig Alt (Roses) (Pons 2000, 85).

Quant al col·lectiu que mor i enterra a la necròpolis de Can Roqueta, els dipòsits metàl·lics permeten inferir que es tracta d'un grup força homogeni, dotat d'escassos mitjans materials alhora de materialitzar possibles diferències socials o d'estatus. D'altra banda, l'absència o poca presència d'objectes metàl·lics podria indicar una escassa manufactura metal·lúrgica durant el bronze final i, per tant, el valor afegit d'aquests productes (Ruiz Zapatero/Rovira 1994-1996). N'és un exemple clar la necròpolis de Can Missert (Terrassa), on només dues sepultures presenten objectes metàl·lics: l'E-16 inclou un objecte anular i l'E-18 una agulla (Petit 1989).

En un altre ordre de coses, fins a quin punt l'aixovar metàl·lic es representatiu de l'estatus social? L'estatus és la posició que ocupa un individu en un sistema social o en una societat, la qual li confereix privilegis, drets, etc., envers els altres individus. Sembla evident que la presència o absència de metall marca una diferència entre la població enterrada a la necròpolis: vint-i-vuit casos de quatre-centes vuit tombes... Tradicionalment se sol interpretar l'amortització social del metall com un fet indicatiu de la posició que ocupen els individus al si d'una societat determinada; els individus que ostenten objectes metàl·lics se'ls pressuposa una posició preeminent o rellevant dins del grup. Més que donar solucions, ens fem preguntes... Quin és el valor que la societat atorga als ítems metàl·lics? Quins són els ítems *extraordinaris* que permeten identificar els individus preeminents? Posseeix el mateix valor una navalla d'afaitar que un objecte anular? En definitiva, com es pot calcular el valor econòmic i/o social dels objectes? Aquestes qüestions són de difícil resolució. No hi ha prou dades... El terme *valor* expressa la qualitat o el conjunt de qualitats que fan d'un objecte quelcom preuat. No podem assegurar que els objectes metàl·lics dipositats siguin representatius del rol detingut pels individus en vida. Tampoc podem assegurar que només certs individus fossin incinerats amb ítems metàl·lics. L'únic que podem dir és que vint-i-vuit individus foren enterrats amb objectes metàl·lics i que aquests ítems formaven part del vestit i/o del guarniment personal. Cal conjecturar que la norma o el costum era enfrontar el ritus de la incineració amb el guarniment personal... D'altra banda, les restes calcinades i els objectes personals eren recuperats del foc a partir de criteris específics no relacionats amb la identificació de l'estatus social i/o econòmic del difunt: conservació de les restes, ocasionals, aleatoris, conjunturals, etc.

A banda d'això, l'anàlisi del context arqueològic en el qual es localitzen aquests dipòsits, és a dir, els objectes metàl·lics localitzats tant a l'interior com a l'exterior de l'urna, no aporta dades concloents sobre el significat del fenomen.

Dipòsits metàl·lics localitzats a l'interior de l'ossera

	o ¹⁶⁷	cO	tVC	NMI	S	E	T	vl	ECS	Q
E-294	P	VC + T	4	1	♀	A?	D	62,83	x	11A1
E-294	N	VC + T	4	1	♀	A?	D	62,83	x	11A1
E-383	A/B	VC + T	-	1	-	-	B	16,60	-	9A2

¹⁶⁷ o (objecte) / A (objecte, agulla) / A/B (objecte, anella/baula) / AR (objecte, arracada) / B (objecte, botó) / C (objecte, cadena) / CN (objecte, cinta) / I (objecte, indeterminat) / LL (objecte, lligacues) / N (objecte, navalla d'afaitar) / P (objecte, pinça de depilar) / X (objecte, xapa) / cO (composició ossera) / VC + cbt p (composició ossera, VC + coberta de pedra) / VC sense cbt (composició ossera, VC sense coberta) / tVC (tipus VC) / NMI (antropologia, número mínim d'individus) / S (antropologia, sexe) / E (antropologia, edat) / T (tipus tomba) / vl (tomba, volum en litres) / ECS (estructura de cobriment superior) / Q (quadre).

E-412	I	VC + T	4	1	-	A?	B	18,58	x	8A2
E-460	C	VC + T	3	1	-	A?	C	39,35	x	9A2
E-460	N	VC + T	3	1	-	A?	C	39,35	x	9A2
E-481	N	VC + cbt p	3	1	♂	A?	B	19,86	x	11A1
E-481	A/B	VC + cbt p	3	1	♂	A?	B	19,86	x	11A1
E-541	X-N?	VC + T	3	1	-	A?	D	66,28	x	11A4
E-579	AR	VC + T	4	1	-	P?-I1?	B	10,86	-	9A2
E-608	B	VC + T	3	1	-	-	B	28,05	x	9A3
E-631	A	VC sense cbt	4	2	-	I1-AG	B	24,28	-	7A4
E-673	N	VC + T	4	1	-	-	B	22,66	x	9A4
E-793	N	VC + T	3	1	-	A?	C	44,94	-	9A4
E-895	LL	VC + T	3	1	-	-	C	35,60	-	10A3
E-907	X	VC sense cbt	4	1	-	A?	B	16,01	-	9A2
E-932	N	VC + T	3	1	-	AM	D	57,22	x	8A2
E-1012	CN	VC + T	3	1	-	I2-A?	C	35,93	x	12A1
E-1036	N	VC + T	3	1	-	no I	D	49,52	-	10A1
E-1042	P	VC + T	3	1	-	A?	D	47,63	-	8A2
E-1048	X	VC + T	3	1	-	A?	C	38,78	x	8A2
E-1056	X	VC + T	4	1	-	AD-A?	D	87,19	x	11A4
E-1068	X	VC + T	3	1	-	A?	C	40,10	x	9A3
E-1081	N	VC + T	3	1	-	I2-A?	C	38,86	x	10A1
E-1100	N	VC + T	3	1	-	I2-AJ	D	45,51	-	8A2

Dipòsits metàl·lics localitzats a l'exterior de l'ossera

	o	cO	tVC	NMI	S	E	T	vl	ECS	Q
E-300	D	VC + T/P	3	1	-	-	D	56,26	x	11A1
E-508	A	VC + T	4	1	-	A?	D	50,18	x	9A3
E-607	B	VC + T	4	1	-	-	B	24,04	x	9A3
E-637	A/B	VC + T	3	1	♀	-	D	69,31	x	9A3
E-936	A	VC + T	4	1	-	I?	B	34,64	x	9A3
E-1106	A/B	VC sense cbt	4	1	-	AD-A?	A	10,80	x	11A4

S'observa que els objectes de cura personal, com les pinces de depilar i/o les navalles d'afaitar, sempre es localitzen a l'interior de l'ossera (figs.81, 82, 83 i 84). En canvi, els ítems de guarniment personal, com les agulles o els botons, i els elements complementaris, com les anelles o les baules, poden localitzar-se tant a l'interior com a l'exterior de l'urna. En un altre ordre de coses, la presència d'aixovar metàl·lic no presenta relació amb les dimensions de la tomba ni amb la composició de l'ossera. Amb caràcter general, aquests objectes els trobem en sepultures compostes per VC + T (25), VC + T/P (1), VC + coberta de pedra (2) i VC sense coberta (3). Pel que fa als contenidors cineraris, la majoria són del tipus 3 (18) o del tipus 4 (12). Les fosses de les sepultures que contenen ítems metàl·lics són majoritàriament del tipus B (11), C (8) i D (11); es tracta, doncs, de tombes mitjanes, grans o molt grans; només hi ha un cas en el qual la tomba és del tipus A... Quant a l'estructura de cobriment superior, la majoria de les sepultures en disposa: vint-i-dos casos de trenta-un; es tracta de petits amuntegaments de pedres disposats sobre la tomba, sense més pretensió que la d'identificar l'enterrament; l'aspecte general dels casos relacionats amb la presència d'objectes metàl·lics

no és diferent dels casos que no en presenten. Amb tot plegat, les sepultures que contenen objectes metàl·lics no són ostentoses, és a dir, no exhibeixen l'*ostentació d'estatus social i/o econòmic* de l'individu enterrat; això pot ser degut a la voluntat expressa de la comunitat, la prescripció de la norma o al fet que no hi hagi prou motius per a expressar res... No hi ha cap raó per acceptar que el metall simbolitza el rol social i/o econòmic de l'individu.

Fig.81.- Interior del VC de CPR-1036. Navalla (CPR-1036-A-17). Crèdits: Equip CPR/SAPGC.

Fig.82.- Interior del VC de CPR-1042. Pinces (CPR-1042-A-33). Crèdits: Equip CPR/SAPGC.

Fig.83.- Interior del VC de CPR-1100. Navalla (CPR-1100-A-15). Crèdits: Equip CPR/SAPGC.

Fig.84.- Dipòsit metàl·lic de la tomba CPR-1100. Navalla (CPR-1100-A-15). Crèdits: Equip CPR/SAPGC.

Amb referència a les extrapolacions sobre el significat de l'enterrament d'objectes metàl·lics, convé subratllar que es fonamenten en els casos excavats al camp i al laboratori: quatre-centes vuit sepultures. Desconeixem el contingut de cent noranta-dues possibles osseres, és per això que no es pot concloure de manera fefaent i irrefutable que la inclusió o no d'objectes metàl·lics tingui un significat múltiple. No obstant això, el que sí es constata és que la majoria de les sepultures que presenten objectes metàl·lics pertanyen a individus adults o

no adolescents. Només la sepultura E-579 presenta un individu no adult, perinatal o infantil 1, associat a una arracada; en conseqüència, es constata que els infants, d'entre dotze i setanta-dos mesos, també poden ser enterrats junt amb objectes metàl·lics, de guarniment personal, propis i/o aliens. A banda d'això, es constata que no hi ha edat límit alhora d'ostentar - mostrar objectes singulars, n'és un bon exemple la tomba E-932, la qual presenta un individu adult madur (de 35 a 60 anys), associat a una navalla d'afaitar. D'altra banda, cal destacar també la tomba E-294, la qual presenta un individu adult, de sexe femení, associat a una navalla d'afaitar i unes pinces de depilar; aquesta sepultura és l'única que mostra certa singularitat, doncs, l'ossera, integrada per VC + T, es troba disposada sobre un *pedestal* o suport de pedra, de poca alçària.

En un altre ordre de coses, l'anàlisi del context estratigràfic en el qual es localitzen aquests dipòsits, a saber, els ítems metàl·lics localitzats tant a l'interior com a l'exterior del contenidor cinerari, tampoc aporta dades terminants sobre el significat del fenomen. A continuació oferim un resum d'aquest context:

Dipòsits metàl·lics localitzats a l'interior de l'ossera

	Q ¹⁶⁸	S	1	2	3	4	5	6	C
E-294	11A1	-	-	-	-	-	-	-	-
E-383	9A2	-	-	-	-	-	-	-	-
E-412	8A2	E-247	-	-	-	E-422	-	-	I
E-460	9A2	-	E-293	-	-	-	-	-	BF
E-481	11A1	-	-	-	-	-	-	E-467	BF
E-541	11A4	-	-	-	-	-	-	-	-
E-579	9A2	-	-	-	-	-	-	-	-
E-608	9A3	-	E-607	-	-	-	-	-	BF
E-631	7A4	-	-	-	-	-	-	-	-
E-673	9A4	-	E-676	-	-	-	-	-	BF
E-793	9A4	-	-	E-775	-	-	-	-	BF
E-895	10A3	-	-	-	-	-	-	-	-
E-907	9A2	-	E-307	-	-	-	-	-	BF
E-932	8A2	E-247	-	-	-	-	-	-	-
E-1012	12A1	-	-	-	-	-	-	-	-
E-1042	8A2	-	-	-	-	-	-	-	-
E-1048	8A2	E-247	-	E-938?	-	-	-	-	BF
E-1056	11A4	-	-	-	-	-	-	-	-
E-1068	9A3	-	-	-	-	-	-	-	-
E-1081	10A1	-	-	-	-	-	-	-	-
E-1100	8A2	-	-	-	-	-	-	-	-

¹⁶⁸ Q (quadre) / S (sector) / 1 (talla a...) / 2 (tallada per...) / 3 (recolza en...) / 4 (se l'hi recolza...) / 5 (cobreix a...) / 6 (coberta per...) / C (cronologia).

Dipòsits metàl·lics localitzats a l'exterior de l'ossera

	Q ¹⁶⁹	S	1	2	3	4	5	6	C
E-300	11A1	-	-	-	-	-	-	-	-
E-508	9A3	-	-	-	-	E-509?	-	-	BF
E-607	9A3	-	-	E-608	-	-	-	-	BF
E-637	9A3	E-1086	-	-	-	-	-	-	-
E-936	9A3	-	-	-	-	-	-	-	-
E-1106	11A4	E-1086	-	-	-	-	-	-	-

Per concretar, s'observa que les estructures empedrades E-247 i E-1086 presenten sepultures amb metall. En concret, l'empedrat E-247 presenta tres sepultures amb restes metàl·liques, a saber: E-412 (I), E-932 (N) i E-1048 (X); l'empedrat E-1086 en presenta dues, és a saber: E-637 (A/B) i E-1106 (A/B). La cosa interessant és que els dipòsits metàl·lics de les sepultures pertanyents al sector empedrat E-247 es localitzen a l'interior de les osseres, mentre que els dipòsits de les sepultures pertanyents al sector E-1086 es localitzen a l'exterior dels vasos. En un altre ordre de coses, no sembla que les tombes que presenten metall pertanyin a un horitzó cronològic determinat, tanmateix les trobem *per sobre* i *per sota* de tombes amb o sense ítems metàl·lics. Quant a la distribució espacial de les sepultures amb contingut metàl·lic, convé fer ressaltar que es localitzen majoritàriament en el terç superior del jaciment, concretament en els quadres 7A4, 8A2, 9A2, 9A3, 944, 10A1, 10A3, 11A1, 11A4 i 12A1. Sembla que es distribueixen en dos sectors ben diferenciats: A i B. El primer sector presenta una superfície d'uns 29,62 m² i un perímetre de 40,62 m², i es localitza en els quadres 9A2, 9A3, 11A1 i 11A4; es tracta de les següents estructures:

Sector A	o ¹⁷⁰	cO	tVC	NMI	S	E	T	vl	ECS	Q	S
E-294	P+N	VC + T	4	1	♀	A?	D	62,83	x	11A1	-
E-300	D	VC + T/P	3	1	-	-	D	56,26	x	11A1	-
E-383	A/B	VC + T	-	1	-	-	B	16,60	-	9A2	-
E-460	C+N	VC + T	3	1	-	A?	C	39,35	x	9A2	-
E-481	N+A/B	VC + cbt p	3	1	♂	A?	B	19,86	x	11A1	-
E-508	A	VC + T	4	1	-	A?	D	50,18	x	9A3	-
E-541	X-N?	VC + T	3	1	-	A?	D	66,28	x	11A4	-
E-579	AR	VC + T	4	1	-	P?-I1?	B	10,86	-	9A2	-
E-637	A/B	VC + T	3	1	♀	-	D	69,31	x	9A3	1086
E-907	X	VC sense cbt	4	1	-	A?	B	16,01	-	9A2	-
E-936	A	VC + T	4	1	-	I?	B	34,64	x	9A3	-
E-1056	X	VC + T	4	1	-	AD-A?	D	87,19	x	11A4	-

¹⁶⁹ Q (quadre) / S (sector) / 1 (talla a...) / 2 (tallada per...) / 3 (recolza en...) / 4 (se l'hi recolza...) / 5 (cobreix a...) / 6 (coberta per...) / C (cronologia).

¹⁷⁰ o (objecte) / A (objecte, agulla) / A/B (objecte, anella/baula) / AR (objecte, arracada) / B (objecte, botó) / C (objecte, cadena) / CN (objecte, cinta) / I (objecte, indeterminat) / LL (objecte, lligacues) / N (objecte, navalla d'afaitar) / P (objecte, pinça de depilar) / X (objecte, xapa) / cO (composició ossera) / VC + cbt p (composició ossera, VC + coberta de pedra) / VC sense cbt (composició ossera, VC sense coberta) / tVC (tipus VC) / NMI (antropologia, número mínim d'individus) / S (antropologia, sexe) / E (antropologia, edat) / T (tipus tomba) / vl (tomba, volum en litres) / ECS (estructura de cobriment superior) / Q (quadre) / S (sector). En negreta: dipòsits metàl·lics localitzats a l'exterior de l'ossera.

E-1068	X	VC + T	3	1	-	A?	C	40,10	x	9A3	-
E-1106	A/B	VC sense cbt	4	1	-	AD-A?	A	10,80	x	11A4	1086

El segon sector presenta una superfície de 17,13 m² i un perímetre de 29,23 m², i es localitza en els quadres 8A2, 9A3, 9A4 i 10A1; es tracta de les següents estructures:

Sector B	o	cO	tVC	NMI	S	E	T	vl	ECS	Q	S
E-412	I	VC + T	4	1	-	A?	B	18,58	x	8A2	247
E-607	B	VC + T	4	1	-	-	B	24,04	x	9A3	-
E-608	B	VC + T	3	1	-	-	B	28,05	x	9A3	-
E-673	N	VC + T	4	1	-	-	B	22,66	x	9A4	-
E-793	N	VC + T	3	1	-	A?	C	44,94	-	9A4	-
E-932	N	VC + T	3	1	-	AM	D	57,22	x	8A2	247
E-1036	N	VC + T	3	1	-	no I	D	49,52	-	10A1	-
E-1042	P	VC + T	3	1	-	A?	D	47,63	-	8A2	-
E-1048	X	VC + T	3	1	-	A?	C	38,78	x	8A2	247
E-1081	N	VC + T	3	1	-	I2-A?	C	38,86	x	10A1	-
E-1100	N	VC + T	3	1	-	I2-AJ	D	45,51	-	8A2	-

Tanmateix, hi ha tres sepultures que es localitzen en llocs alternatius: l'E-631 en el quadre 7A4, l'E-895 en el quadre 10A3 i l'E-1012 en el quadre 12A1; presenten les següents característiques:

	o ¹⁷¹	cO	tVC	NMI	S	E	T	vl	ECS	Q	S
E-631	A	VC sense cbt	4	2	-	I1-AG	B	24,28	-	7A4	-
E-895	LL	VC + T	3	1	-	-	C	35,60	-	10A3	-
E-1012	CN	VC + T	3	1	-	I2-A?	C	35,93	x	12A1	-

A cop d'ull s'observa que les sepultures del sector A presenten una gran varietat d'objectes i ítems metàl·lics, de cura personal, com les navalles d'afaitar (3) o les pinces de depilar (1), o de guarniment personal, com les anelles/baules (4), denes (1) i arracades (1), mentre que les sepultures del sector B presenten menys varietat tipològica, tanmateix, es documenten objectes de cura personal, com les navalles d'afaitar (6) o les pinces de depilar (1), o de guarniment personal, com els botons (2). Sorpren la concentració d'ítems destinats a la cura personal del sector B: el 63,63% de les sepultures presenta d'objectes d'atenció personal; d'altra banda, els botons només es documenten en dues sepultures d'aquest sector... Quant a la composició de les osseres, cal dir que també s'observen diferències; les del sector A poden ser de quatre tipus, a saber: VC + T (10), VC + P? (1), VC + coberta de pedra (1) o VC sense coberta (2), mentre que les del sector B només són del tipus VC + T

¹⁷¹ o (objecte) / A (objecte, agulla) / A/B (objecte, anella/baula) / AR (objecte, arracada) / B (objecte, botó) / C (objecte, cadena) / CN (objecte, cinta) / I (objecte, indeterminat) / LL (objecte, lligacues) / N (objecte, navalla d'afaitar) / P (objecte, pinça de depilar) / X (objecte, xapa) / cO (composició ossera) / VC + cbt p (composició ossera, VC + coberta de pedra) / VC sense cbt (composició ossera, VC sense coberta) / tVC (tipus VC) / NMI (antropologia, número mínim d'individus) / S (antropologia, sexe) / E (antropologia, edat) / T (tipus tomba) / vl (tomba, volum en litres) / ECS (estructura de cobriment superior) / Q (quadre) / S (sector). En negreta: dipòsits metàl·lics localitzats a l'exterior de l'ossera.

(11). A banda d'això, en el sector B predominen els vasos del tipus 3, aquesta circumstància es produeix en el 72,72% de les tombes, mentre que en el sector A aquest percentatge és menor, no arriba al 45%. Finalment, el sector A agrupa sepultures on els objectes metàl·lics es localitzen a l'interior (9) i a l'exterior (5) de l'urna, mentre que el sector B agrupa sepultures on els objectes metàl·lics es localitzen majoritàriament a l'interior de l'urna (10). Encara que s'observen diferències entre ambdós sectors i semblances entre les sepultures de cadascun dels grups, som prudents alhora d'emetre qualsevol tipus d'interpretació.

c) Altres objectes

El següent punt a considerar és la inclusió d'*elements simbòlics* no metàl·lics¹⁷², només un 0,9% de les osseres confirmades en presenta, és a saber, 4 casos de 408: E-382, E-552, E-605 i E-932. Es localitzen en els quadres 8A1, 8A2, 9A2 i 11A1. Tot seguit, oferim un resum de la troballa:

	o ¹⁷³	cO	tVC	NMI	S	E	T	vl	ECS	Q	S
E-382	VM	VC + T	3	1	-	-	A	7,85	-	11A1	-
E-382	ULL	VC + T	3	1	-	-	A	7,85	-	11A1	-
E-552	VM	VC + T	3	1	-	-	C	37,62	x	9A2	-
E-605	VM	VC + T	4	1	-	A?	C	39,13	x	8A1	-
E-932	VM	VC + T	3	1	-	AM	D	57,22	x	8A2	247

En conjunt, es tracta de dipòsits petits, d'una (E-605,...) o dues peces (E-382). Els artefactes documentats són fonamentalment de calcita (CaCO₃) i calci (Ca), és a dir, valves de mol·luscs (382-7, 552-51, 605-9 i 932-63) i un ullal de *porc senglar* (382-8).

CPR-382-7

Es tracta d'una valva del gènere *Glycymeris* perforada a l'umbó. Els *Glycymeris* són mol·luscs que pertanyen a l'ordre dels *Arcoïda* i a la família dels *Glycymeridae*. És una petxina de forma arrodonida, amb les línies de creixement molt marcades i ombres marrons irregulars. Viu a l'Atlàntic europeu i al Mediterrani, en substrats sorrencs i aigües poc profundes... La valva presenta un diàmetre de 57 mm i un gruix de 4 mm. La perforació té un diàmetre de 3 mm. Es tracta, doncs, d'un exemplar adult, que conserva les dents seriadades amb algunes concrecions. La perforació és *apical*, realitzada sobre l'umbó o vèrtex de la valva, i, probablement, efectuada mitjançant abrasió o poliment i rotació; s'observen estries concèntriques al voltant de l'orifici. A Can Roqueta aquests objectes d'ornament personal es documenten vers la primera meitat del segon mil·lenni ANE (Oliva 2004). L'existència de mol·luscs perforats són excepcionals en contextos del bronze final i de la primera edat del ferro, i encara més en contextos funeraris. N'és un bon exemple, la petxina perforada localitzada en el túmul de El Tancat (La Granja d'Escarp, Segrià), datat entre els segles VII i VI ANE (Gallart 1983). Quant a la localització concreta de la troballa, l'objecte s'allotjava a dintre de l'ossera, al damunt del nivell antropològic, entre les cotes 161,75 i 161,76. La hipòtesi és que es tracta d'un objecte d'ornament personal, tipus penjoll, pertanyent al mateix individu i/o al col·lectiu que celebra l'ofici funerari. Se'l podria considerar com a aixovar

¹⁷² L'estudi d'aquests objectes ha estat realitzat per la doctora Mònica Oliva Poveda.

¹⁷³ o (objecte) / VM (objecte, valva mol·lusc) / DF (objecte, ullal) / cO (composició ossera) / tVC (tipus VC) / NMI (antropologia, número mínim d'individus) / S (antropologia, sexe) / E (antropologia, edat) / T (tipus tomba) / vl (tomba, volum en litres) / ECS (estructura de cobriment superior) / Q (quadre) / S (sector).

o com a ofrena (allò que s'ofereix a algú). L'objecte en qüestió no es troba cremat, de manera que podria tractar-se d'un oferiment simbòlic.

CPR-552-51

Es tracta d'una valva de mol·lusc marí, possiblement de *Glycymeris*. La peça no sembla treballada. L'objecte es troba cremat. Quant a la localització concreta de la troballa, el fragment s'allotjava a dintre del contenidor cinerari, entre els ossos de la capa dos. La conjectura és que es tracta d'un objecte d'ornament personal, que podria haver pertangut al mateix individu i/o al col·lectiu al qual pertanyia. Així doncs, se'l podria considerar com a aixovar o com a ofrena. Considerant que l'objecte es troba cremat podríem inferir que es tracta d'un ítem pertanyent al difunt.

CPR-605-9

Es tracta d'una valva del gènere *Arca*. Els *Arca noae* són mol·luscs que pertanyen a l'ordre dels *Arcoïda* i a la família dels *Arcidae*. En català se l'anomena *peu de cabrit*. És una petxina de forma allargada, els vèrtexs cap a endavant, *periòstrac* penjant i línies de creixement molt marcats. Viu a l'Atlàntic europeu i al Mediterrani, en terrenys rocosos allunyats de la costa. Destaquen els *bancs* de mol·luscos existents a prop de la península d'Ístria, en el mar Adriàtic. Cal remarcar que es tracta d'un mol·lusc comestible. La peça té una llargada de 22 mm, una amplada de 46 mm i un gruix d'1 mm. No està treballada. Ara per ara, és l'únic exemplar d'aquesta espècie localitzat a Can Roqueta. Quant a la localització concreta de la troballa, l'objecte s'allotjava a dins de l'ossera, al damunt del nivell antropològic, entre les cotes 161,50 i 61,48. Com en el cas anterior, l'objecte no sembla cremat, consegüentment, podria haver estat dipositat *a posteriori*, un cop reblerta l'ossera, com si es tractés d'una ofrena o un present.

CPR-932-63

Es tracta d'un fragment de valva de mol·lusc marí, possiblement de *Glycymeris*. L'objecte es troba cremat. El fragment s'allotjava a dintre del contenidor, entre els ossos de la capa dos. Considerant que la peça es troba fragmentada i cremada podríem inferir que va acompanyar el difunt durant la cremació, consegüentment es podria tractar d'un objecte pertanyent al mateix individu.

CPR-382-8

Es tracta d'un ullal de *Sus scrofa*, altrament dit *porc senglar*, perforat en un extrem. La peça conserva la seva forma. La superfície es troba força alterada i erosionada. Té una llargada de 102 mm, una amplada de 14 mm i un gruix de 9 mm. Es tracta d'un objecte de guarniment personal, tipus penjoll. El sistema de suspensió està constituït per un únic orifici circular; la perforació és unipolar i presenta un diàmetre de 6,5 mm. Quant a les traces d'ús, s'han documentat estries concèntriques rotatives a l'interior del forat, produïdes per un trepant giratori. En aquest cas, sí que s'observen traces de cremació..., consegüentment, cal pensar que l'objecte era dut pel mort en el moment de ser cremat, a més, es podria inferir que l'objecte pertanyia al mateix individu. Convé destacar que aquesta mena de penjolls són habituals en la prehistòria recent, els trobem en el neolític mitjà, en el bronze inicial, en el bronze final i en la primera edat del ferro, a Can Roqueta i a d'altres llocs. Pel que fa a la localització concreta de la troballa, la peça s'allotjava, com la valva de *Glycymeris* 382-7 a dins del vas cinerari, al damunt del nivell antropològic, entre les cotes 161,75 i 161,76. La conjectura és que es tracta d'un objecte de guarniment personal, tipus penjoll, pertanyent al difunt. Se'l podria considerar com a peça d'aixovar.

Respecte a la distribució espacial de les tombes que presenten *elements simbòlics* no metàl·lics, cal remarcar que les estructures E-382 i E-552 es localitzen en el sector A, l'estructura E-932 es localitza en el sector B i la sepultura E-605 es localitza molt a prop del sector B.

En relació amb el simbolisme ocult dels mol·luscs i dels cargols M. Eliade (1975, 195) diu: [...] *las conchas, los delfines, los peces, etc. son emblemas del agua; escondidos en las profundidades del océano, están imbuidos de la fuerza sagrada del abismo; durmiendo en los lagos o atravesando los ríos, distribuyen [...] la humedad, la inundación, controlando así la fecundidad del mundo. [...] se han encontrado perlas, conchas i caracolas, en las sepulturas prehistóricas; la magia y la medicina las utilizan; se ofrecen ritualmente a las divinidades de los ríos, etc.; ocupan un lugar privilegiado en ciertos cultos asiáticos; las mujeres las llevan para conseguir suerte en amor y fecundidad. Hubo un tiempo en que la concha, la perla, el caracol tenían en todas partes una significación magicorreligiosa* (Eliade 1975, 392). Segons l'estudiós romanès, especialitzat en mitologia i història de la religió, la conquilla simbolitza la feminitat creadora; el *Cardium sp* dels xinesos pang "prenyat de perla és semblant a la dona que té el fetus en el seu ventre", diu un text xinès citat per M. Eliade. Aquests elements tenen relació amb l'astre selènic i amb la dona. La conquilla és un dels vuit símbols de la bona sort del budisme xinès, utilitzat en les alegories de la reialesa o com a signe de viatge pròsper. Aquest sentit favorable procedeix de trobar-se la conquilla associada a les aigües, com a font de fertilitat —és per això que el mite del naixement de la deessa grega Afrodita (Ἀφροδίτη) d'una petxina té una evident connexió—. És el símbol místic de la prosperitat d'una generació a partir de la mort de la generació anterior (Cirlot 1992, 143). La conquilla és en realitat "el que resta" de l'ésser viu una vegada destruït el seu cos. Adquireix així un sentit de "recipient de la vida i del pensament" (Cirlot 1992, 115). Segons J. Chevalier (1986, 332), [...] *la concha, al evocar las aguas donde ella se forma, participa del simbolismo de la fecundidad propio del agua. Su dibujo y su profundidad de caracola recuerdan el órgano sexual femenino. Su contenido [...], la perla, ha suscitado quizás la leyenda del nacimiento de Afrodita, salida de una concha. Lo que confirmaría el sentido erótico del símbolo. [...] En la China la concha es uno de los símbolos de la suerte y la prosperidad. También acompaña a menudo a la efígie de los emperadores, para traerles la suerte y sobre todo para manifestar que son ellos la suerte del Imperio del Medio*. J. Chevalier reporta que entre els asteques *Tecciztecatl* (en nàhuatl: *Tecciztli* o *Tecatli*) o l'habitant del mol·lusc, és la deïtat que es va convertir en la lluna. El seu símbol, la petxina marina, representa la matriu de la dona i significa naixement i regeneració (Chevalier 1986, 333). Com hem dit més amunt, la petxina està lligada a la idea de mort, en el sentit que la prosperitat que simbolitza procedeix de la mort de l'ocupant primitiu del mol·lusc. Segons H. Breuil (a Chevalier 1986, 333), en el paleolític superior, les petxines que figuren entre els ornaments funeraris «[...] *solidarizan al muerto con el principio cosmológico Luna - Agua - Mujer, lo regeneran y lo insertan en lo cósmico; presuponen también, a imagen de las fases de la luna, el nacimiento, la muerte y el renacimiento*». Segons explica l'autor (1986, 334), en les illes del Pacífic occidental, B. Malinowski va descobrir un comerç molt singular de petxines, treballades en forma de braçalet o en denes de collaret. Aquest mercadeig, del qual parla l'antropòleg polonès, al marge d'altres intercanvis, s'assembla més a una cerimònia ritual que a una transacció comercial. *Kula*, que significa a un mateix temps comerç i cercle, s'aplica també al viatge de l'ànima dels morts, que segons les tradicions, van a l'illa de *Tuma*, al nord-oest de *Boyuna*, on viuen els esperits de les persones mortes, la pàtria dels *mwali* o grans braçalets, tallats a partir de la part superior d'una gran valva cònica. Aquests ítems són considerats masculins. Viatgen a l'oest i simbolitzen l'aventura humana, és a saber, la mort.

El cas és que no podem demostrar que les valves de mol·lusc, documentades en unes poques sepultures de la necròpolis, puguin esdevenir elements significatius a nivell cerimonial o cultural. Tampoc podem demostrar

el contrari, és a dir, que es tracti de simples elements d'ornament. La relació existent entre aquests objectes i el gènere de la persona que els posseeix no és clara. Tampoc podem assegurar que n'hi haguessin més. Per tant no podem establir l'abast del fenomen.

3.2. Contingut arqueobiològic

El següent punt a considerar és el contingut no artefactual de les tombes: fauna, fusta carbonitzada, etc. Tal com s'ha dit, els vasos cineraris i les osseres no només contenen les despulles carbonitzades i/o l'aixovar del difunt, sovint contenen restes faunístiques, cremades o no, que se solen interpretar com a *ofrenes* o *dipòsits simbòlics*. Quant als carbons, la seva procedència té a veure amb la cremació del difunt; l'estudi antracològic ens aporta valuosa informació paleoambiental i també ens informa sobre determinats aspectes del procés de cremació, com l'ús del combustible, etc.

A. Restes faunístiques

Quant a la localització de la fauna, es documenta fonamentalment a l'interior dels contenidors cineraris, en els següents enterraments: E-175, E-255, E-268, E-326, E-339, E-341, E-366, E-374, E-434, E-446, E-447, E-453, E-479, E-481, E-504, E-509, E-519, E-541, E-552, E-558, E-581, E-587, E-598, E-637, E-639, E-659, E-695, E-713, E-803, E-845, E-875, E-893, E-932, E-1042, E-1068, E-1081, E-1083 i E-1097, i a l'exterior de les urnes, en els següents enterraments: E-313, E-346, E-630 i E-759. A continuació, oferim un resum de la troballa:

	Q ¹⁷⁴	S	F	MF	I	c	t	cr	e
E-175	8A2	-	x	-	VC	2	2	sí	OC
E-255	10A1	247	-	x	VC	1	-	no	ANURS - MICRO R
E-268	9A2	-	x	x	VC	1-2	1	sí	BOTA - LACERTA - NDP - NDG
E-313	9A1	-	x	-	T	-	-	-	-
E-326	9A2	-	x	-	VC	1?-2	2	sí	OC - ND - NDP
E-339	10A2	-	x	-	VC	2	2-3-4-5	sí	BOTA - NDP - NDG
E-341	8A2	247	-	x	VC	2	-	no	-
E-346	7A3	-	x?	-	T	-	-	-	-
E-366	7A3	-	x?	-	VC	1	-	-	-
E-374	9A4	-	-	x	VC	2	-	no	MICRO R
E-434	9A1	-	x?	-	VC	1	-	-	-
E-446	8A2	-	x?	-	VC	1	-	-	-
E-447	10A1	-	x	-	VC	2	1	sí	SUS
E-453	10A1	-	-	x	VC	2	-	no	MICRO R
E-479	10A1	-	x	-	VC	2	1-2	sí	ND
E-481	11A1	-	x	-	VC	2	1-2-5	sí	ND

¹⁷⁴ Q (quadre) / S (sector) / F (fauna) / MF (microfauna) / I (localització) / VC (localització, vas cinerari) / T (localització, tomba) / c (capa) / - (capa, i) / → (localització, sobre...) / t (talla, 1t = 2 cm) / cr (cremat) / e (espècie) / ANURS (espècie, granota o gripau) / BOTA (espècie, *Bos taurus*) / CAHI (espècie, *Capra hircus*) / CEEL (espècie, *Cervus elaphus*) / OC (espècie, *Ovis - Capra*) / SUS (espècie, porc) / MICRO R (espècie, microrosegador) / ND (espècie, no determinada) / NDP (espècie, no determinada, talla petita) / NDG (espècie, no determinada, talla gran) / LACERTA (espècie, llangardaix).

E-504	9A2	-	x	-	VC	?	?	sí	BOTA - OC
E-509	9A3	-	x	-	VC	2	1-2	sí	BOTA - ND - NDP - NDG
E-519	9A2	-	x	-	VC	?	?	sí	BOTA
E-541	11A4	-	x	x	VC	1	161,70	no	ANURS - CAHI
E-552	9A2	-	x	-	VC	1-2	1-3	sí-no	BOTA - ND - NDG
E-558	10A1	-	x	-	VC	1	-	sí-no	ND - NDP
E-581	9A2	-	x	-	VC	2	1-2	sí	ND - NDP
E-587	9A3	-	x	-	VC	2	1	sí	BOTA - ND - NDP -NDG
E-598	10A2	-	x	-	VC	?	-	no	OC
E-630	7A4	-	x?	-	T	-	-	-	-
E-637	9A3	-	x	-	VC	1-2	3	sí	CEEL - NDP
E-639	10A2	-	-	x	VC	2	?	no	MICRO R
E-659	9A3	635	x?	x	VC	1-2	?	sí-no	ANURS - ND
E-695	9A3	-	x	-	VC	1-2	3	sí	ND - NDG
E-713	9A1	-	x	-	VC	1	-	no	NDP
E-759	9A4	-	x?	-	T	-	-	-	-
E-803	9A4	-	x	-	VC	→2	1	no	SUS
E-845	9A3	-	x	-	VC	2	3	sí	BOTA - OC - NDP -NDG
E-875	9A3	-	x	-	VC	2	4	sí	ND
E-893	9A3	-	x	-	VC	2	1	sí	NDG
E-932	8A2	247	x	-	VC	2-3?	?	sí	ND - NDG
E-1042	8A2	-	-	x	VC	2	?	no	MICRO R
E-1068	9A3	-	x	-	VC	2	1	sí	NDG
E-1081	10A1	-	x	-	VC	2	1-2-3	sí	NDP - NDG
E-1083	11A4	-	x	-	VC	?	?	sí	OC
E-1097	9A2	-	x	-	VC	2	2	sí	NDG

Abans de tot, cal segregar de l'inventari les estructures que només presenten *microfauna*, és a dir, restes de mamífers petits, rèptils i amfibis. Convé recalcar que normalment es consideren *petits* els mamífers de mida inferior a la del conill, i fins i tot, a vegades es considera que la microfauna també inclou ocells petits i peixos. Es documenta microfauna en les següents sepultures: E-255, E-268, E-341, E-375, E-453, E-541, E-639, E-659 i E-1042; la localitzem sempre en el interior del contenidor cinerari, en la capa 1 (4) o en la 2 (5). Es tracta de micromamífers, com els rosegadors, rèptils, com la sargantana o el llangardaix, i amfibis, com la granota o el gripau. Val la pena dir que les restes són de petites dimensions: incisius de rosegador (E-255, E-374, E-453), una mandíbula de sargantana (E-268), una ulna de ratolí (E-1042), etc.; no trobem restes complertes. Aquestes restes indiquen l'existència d'una intensa activitat tafonòmica a l'entorn dels dipòsits ossis... L'activitat depredadora i de subsistència d'aquests animalons és la responsable que, en ocasions, trobem les estructures deposicionals originals remogudes o alterades. En un altre ordre de coses, la presència d'aquests animals indica l'existència d'un medi molt concret, de clima temperat o moderat, és a dir, ni molt calent ni massa fred, poc plujós i amb tendència a l'aridesa. La *palinofàcies* i la *microfauna* infereixen l'existència d'un *terreny compartimentat en hàbitats, necròpolis, camps de conreu i de pastura, i zones de vegetació formades per un mosaic de boscos, bosquines, garrigues, brolles i prats* (Burjachs 1999-2001). La presència abundant de restes de micromamífers, com rosegadors,..., fa palès l'ambient descrit. Un bon exemple d'això és el ratolí de camp. Aquest animaló sol viure a les garrigues, alzinars, rouredes i camps de conreu de secà. No prolifera

en ambients massa humits o en camps de regadiu. És omnívor... Menja matèria vegetal, com fruits madurs, llavors, matolls i plantes herbàcies, i invertebrats petits. La seva dieta es pot completar amb aliments menys freqüents, com fruits carnosos, fongs, flors i parts aèries de plantes. Sol viure en galeries excavades de poca profunditat. Segons Burjachs (1999-2001) no es estranya l'abundància d'aquesta mena d'animalons, [...] *ja que estem analitzant una necròpolis [...], si tenim en compte que el que es diposita a les urnes són cendres i ossos cremats [sic], i per tant, coses no suculentes pels animals, podríem pensar que el que anaven a cercar eren restes alimentàries dipositades [...]: càrnies, agrícoles, de recol·lecció, etc.* Bé, també podríem pensar que anaven a encauar-se. Amb relació als *Anura*, són un ordre d'amfibis, que inclou tots els animals coneguts com a granotes i gripaus. L'ús del terme *granota* sol referir-se a les espècies aquàtiques o semiaquàtiques, amb la pell suau i/o humida, i l'ús de la paraula *gripau* es refereix generalment a les espècies que tendeixen a ser terrestres, amb la pell rugosa i/o seca. La granota habita a les aigües quietes, com la dels estanys, basses o pous, i també als torrents i rius amb vegetació abundant. Tanmateix, el gripau és essencialment terrestre i nocturn, però també se'l pot observar de dia, sobretot després d'haver plogut. El gripau comú és un animal ubic que es troba tant a la plana com a les zones de muntanya, està molt lligat als indrets humanitzats i se'l pot localitzar en conreus, llacunes, aiguamolls, etc. Els anurs adults tenen una dieta carnívora, composta per artròpodes, anèl·lids i gastròpodes. La presència d'aquests animals amfibis infereix un ambient humit, estacional, a l'entorn de la necròpolis. Amb relació als *Lacertidae*, són una família de rèptils escatosos oriünds d'Europa, Àfrica i Àsia, que inclou tots els animals coneguts com a llangardaixos i sargantanes. Totes les espècies són terrestres, les europees i mediterrànies viuen en boscos, en espais pedregosos i en hàbitats descoberts. Es nodreixen principalment de petits artròpodes, com els aràcnids, petits coleòpters i larves de lepidòpters. Depreden insectes i aràcnids de menys de vint-i-cinc mil·límetres, tant a terra com a sobre de la vegetació. Així doncs, podem deduir el que feien els lacèrtids a l'interior de les osseres.

Comptat i debatut, el nombre de sepultures confirmades amb *contingut macrozoològic* queda reduït a vint-i-nou. Noteu que, a banda de les tombes que només contenen microfauna, hem segregat de l'estudi aquelles que són dubtoses, és a dir, que no podem distingir si presenten micro o macrofauna. Els dipòsits seleccionats són els següents: E-175, E-268, E-313, E-326, E-339, E-447, E-479, E-481, E-504, E-509, E-519, E-541, E-552, E-558, E-581, E-587, E-598, E-637, E-695, E-713, E-803, E-845, E-875, E-893, E-932, E-1068, E-1081, E-1083 i E-1097.

Catàleg de restes

	Q ¹⁷⁵	S	l	c	t	e	o	f	q	ed	cr
E-175	8A2	-	VC	2	2	OC	CR	-	1	-	sí
	8A2	-	VC	2	3	OC	CR	-	1	-	sí
E-268	9A2	-	VC	2	1	NDG	CR	-	3	-	sí

¹⁷⁵ Q (quadre) / S (sector) / l (localització) / c (capa) / t (talla, 1t = 2 cm) / e (espècie) / BOTA (espècie, *Bos taurus*) / CAHI (espècie, *Capra hircus*) / CEEL (espècie, *Cervus elaphus*) / OC (espècie, *Ovis - Capra*) / SUS (espècie, porc) / ND (espècie, no determinada) / NDP (espècie, no determinada, talla petita) / NDG (espècie, no determinada, talla gran) / o (os) / AC (os, acetàbul) / BNY (os, banya) / COS (os, costella) / CR (os, crani) / DF (os, diàfisi) / EPI (os, epífisi) / F (os, fèmur) / F1 (os, 1ª falange) / F2 (os, 2ª falange) / H (os, húmer) / I (os, incisiu) / MC (os, metacarp) / MD (os, mandíbula) / MT (os, metatars) / MX (os, maxil·lar) / ND (os, no determinat) / PEL (os, pelvis) / PL (os, pla) / R (os, radi) / T (os, tíbia) / U (os, ulna) / V (os, vèrtebra) / f (fracció) / COS (fracció, cos) / M (fracció, medial) / P (fracció, proximal) / PM (fracció, proximal/medial) / q (quantitat fragments) / ed (edat) / A (edat, adult) / I (edat, infantil) / J (edat, jove) / cr (cremat ?).

E-313	9A1	-	T	-	-	-	-	-	-	-	-
E-326	9A2	-	VC	-	-	NDP	DF	M	1	-	sí
	9A2	-	VC	-	-	ND	PL	-	3	-	sí
	9A2	-	VC	-	-	ND	-	-	4	-	sí
	9A2	-	VC	-	-	ND	CR	-	1	-	sí
	9A2	-	VC	2	2	NDP	V	-	3	-	sí
	9A2	-	VC	2	2	OC	F1	-	1	<16M	sí
	9A2	-	VC	2	2	ND	-	-	7	-	sí
E-339	10A2	-	VC	2	2	NDP	V	COS	3	-	sí
	10A2	-	VC	2	3	NDP	V	COS	4	-	sí
	10A2	-	VC	2	3	NDG	V	COS	1	-	sí
	10A2	-	VC	2	3	NDG	DF	-	3	-	sí
	10A2	-	VC	2	3	NDG	PEL	-	1	-	sí
	10A2	-	VC	2	4	NDP	DF	-	1	-	sí
	10A2	-	VC	2	5	BOTA	MC	P	1	-	sí
E-447	10A1	-	VC	2	1	SUS	MX	-	1	-	sí
E-479	10A1	-	VC	2	1	ND	CR	-	1	-	sí
	10A1	-	VC	2	2	ND	PL	-	1	-	sí
	10A1	-	VC	2	2	ND	-	-	1	-	sí
E-481	11A1	-	VC	2	1	ND	-	-	4	-	sí
	11A1	-	VC	2	1	ND	CR	-	1	-	sí
	11A1	-	VC	2	5	ND	-	-	1	-	sí
	11A1	-	VC	2	2	ND	-	-	2	-	sí
E-504	9A2	-	VC	-	-	BOTA	CR	-	1	J	sí
	9A2	-	VC	-	-	BOTA	MD	-	1	J	sí
	9A2	-	VC	-	-	OC	H	P	1	J	sí
	9A2	-	VC	-	-	OC	T	-	1	J	sí
E-509	9A3	-	VC	2	2	NDP	COS	-	4	-	sí
	9A3	-	VC	2	2	NDG	DF	-	9	-	sí
	9A3	-	VC	2	2	BOTA	T	PM	1	-	sí
	9A3	-	VC	2	2	BOTA	CR	-	2	-	sí
	9A3	-	VC	2	2	ND	V	-	2	-	sí
	9A3	-	VC	2	2	ND	CR	-	1	-	sí
	9A3	-	VC	2	2	ND	PL	-	8	-	sí
	9A3	-	VC	2	1	ND	COS	-	6	-	sí
	9A3	-	VC	2	1	NDG	DF	-	9	-	sí
	9A3	-	VC	2	1	NDG	PL	-	3	-	sí
	9A3	-	VC	2	1	BOTA	U	M	1	-	sí
	9A3	-	VC	2	1	NDG	CR	-	5	-	sí
	9A3	-	VC	2	1	ND	-	-	4	-	sí
E-519	9A2	-	VC	-	-	BOTA	MX	-	1	-	sí
E-541	11A4	-	VC	1	-	CAHI	MT	-	1	-	no
	11A4	-	VC	1	-	CAHI	F1	-	1	-	no
	11A4	-	VC	1	-	CAHI	F2	-	1	>16M	no

E-552	9A2	-	VC	2	1	ND	PL	-	53	-	sí
	9A2	-	VC	2	1	ND	CR	-	10	-	sí
	9A2	-	VC	2	1	NDG	CR	-	3	-	sí
	9A2	-	VC	2	1	ND	CR	-	1	-	sí
	9A2	-	VC	2	3	ND	CR	-	21	-	sí
	9A2	-	VC	2	3	ND	PL	-	35	-	sí
	9A2	-	VC	2	3	ND	CR	-	4	-	sí
	9A2	-	VC	1	-	BOTA	F2	-	1	-	no
E-558	10A1	-	VC	1	-	NDP	DF	M	1	-	no
	10A1	-	VC	1	-	ND	DF	-	1	-	sí
E-581	9A2	-	VC	2	1	ND	CR	-	2	-	sí
	9A2	-	VC	2	1	ND	V	-	5	-	sí
	9A2	-	VC	2	1	ND	-	-	2	-	no
	9A2	-	VC	2	2	ND	-	-	8	-	no
	9A2	-	VC	-	-	NDP	V	-	3	-	no
E-587	9A3	-	VC	2	1	NDP	DF	-	1	-	sí
	9A3	-	VC	2	1	ND	EPI	-	3	-	sí
	9A3	-	VC	2	1	NDG	DF	-	1	-	sí
	9A3	-	VC	2	1	ND	-	-	1	-	sí
	9A3	-	VC	2	1	NDG	AC	-	-	-	sí
E-598	10A2	-	VC	-	-	OC	I	-	-	I	no
E-637	9A3	-	VC	1	-	NDP	DF	-	1	-	no
	9A3	-	VC	2	3	CEEL	MT	M	1	-	sí
	9A3	-	VC	1	-	NDP	PL	-	3	-	sí
E-695	9A3	-	VC	1	-	ND	-	-	1	-	sí
	9A3	-	VC	2	3	NDG	CR	-	5	-	sí
E-713	9A1	-	VC	1	-	NDP	DF	M	1	-	no
	9A1	-	VC	1	-	NDP	ND	-	1	-	no
E-803	9A4	-	VC	→2	1	SUS	F	M	1	A	no
E-845	9A3	-	VC	2	3	NDG	CR	-	8	-	sí
	9A3	-	VC	2	3	NDG	EPI	-	9	-	sí
	9A3	-	VC	2	3	NDG	DF	-	5	-	sí
	9A3	-	VC	2	3	BOTA	BNY	-	1	-	sí
	9A3	-	VC	2	3	BOTA	F	-	1	-	sí
	9A3	-	VC	2	3	NDP	T	-	1	-	sí
	9A3	-	VC	2	3	OC	R	-	1	-	sí
	9A3	-	VC	2	3	NDP	COS	-	1	-	sí
E-875	9A3	-	VC	2	4	ND	-	-	1	-	sí
E-893	9A3	-	VC	2	1	NDG	EPI	-	4	-	sí
E-932	8A2	247	VC	2	-	ND	-	-	8	-	sí
	8A2	247	VC	2	-	NDG	EPI	-	3	-	sí
	8A2	247	VC	2	-	NDG	CR	-	2	-	sí
	8A2	247	VC	3	-	ND	-	-	5	-	sí
	8A2	247	VC	3	-	NDG	CR	-	1	-	sí

	8A2	247	VC	3	-	ND	CR	-	1	-	sí
E-1068	9A3	-	VC	2	1	NDG	-	-	2	-	sí
E-1081	10A1	-	VC	2	1	NDG	DF	-	1	-	sí
	10A1	-	VC	2	1	NDG	EPI	-	1	-	sí
	10A1	-	VC	2	2	NDG	EPI	-	5	-	sí
	10A1	-	VC	2	2	NDG	DF	-	1	-	sí
	10A1	-	VC	2	3	NDP	ND	-	1	-	sí
E-1083	11A4	-	VC	-	-	OC	T	-	1	<36M	-
E-1097	9A2	-	VC	2	2	NDG	EPI	-	1	-	sí

Generalment, les restes de *macrofauna* s'ubiquen a dintre dels vasos cineraris. Les trobem principalment en la C2. Tal com s'ha dit, la C2 és la que conté el dipòsit antropològic. Aquesta circumstància es dona en vint-i-una ocasions: E-175, E-268, E-326, E-339, E-447, E-479, E-481, E-509, E-552, E-581, E-587, E-637, E-695, E-803, E-845, E-875, E-893, E-932, E-1068, E-1081 i E-1097. També les trobem en la C1. Aquesta circumstància es dona en sis ocasions: E-541, E-552, E-558, E-637, E-695 i E-713. Cal tornar a dir que quan les restes es localitzen *en o sobre* la C2 les interpretem com a *restes dipositades*. Segreguem d'aquesta atribució les restes localitzades en la C1, cal recordar que aquesta capa no forma part del *dipòsit*. Com s'explica, però, la presència de restes en la capa u? Hi ha dues possibilitats: que les restes hagin estat desplaçades de la seva posició original o que procedeixin de l'exterior de l'urna, d'una deposició alternativa. En síntesi, les restes de la C1 pertanyen a *Capra aegagrus hircus* o cabra domèstica (E-541), *Bos taurus* (E-552), espècie ND (E-558 i E-695) i espècie ND de talla petita (E-558, E-637 i E-713). Es tracta fonamentalment d'ossos pertanyents a les extremitats: diàfisis (E-558, E-637 i E-713), falanges (E-541 i E-552), un metatarsià (E-541) i un frag. de pelvis (E-637). Convé subratllar que la majoria dels ossos no es troben cremats; aquesta circumstància es dona en 8 casos (E-541, E-552, E-558, E-637 i E-713). Tanmateix, trobem dues sepultures que contenen *restes fresques* i restes cremades (E-558 i 637).

Deixant de banda les restes de *macrofauna* localitzades en la C1, ens proposem de contextualitzar les restes de la C2. Tal com s'ha dit més amunt, la C2 és la que conté les restes antropològiques i eventualment restes zoològiques. Aquesta circumstància és dona en vint-i-una ocasions. Amb caràcter general, les restes de la C2 pertanyen a quatre espècies; hi ha restes de *Bos taurus* (E-339, E-509 i E-845), *Cervus elaphus* (cérvol comú o europeu) (E-637), *Ovis - Capra* (E-175, E-326 i E-845) i *Sus* (porc domèstic o porc senglar) (E-447 i E-803). A banda d'això, també es documenten espècies ND (E-326, E-479, E-481, E-509, E-552, E-581, E-587, E-875 i E-932), espècies ND de talla gran (E-268, E-339, E-509, E-552, E-587, E-695, E-845, E-893, E-932, E-1068, E-1081 i E-1097) i espècies ND de talla petita (E-326, E-339, E-509, E-587, E-845 i E-1081).

C2	BOTA ¹⁷⁶	CEEL	OC	SUS	NMI	ND	NDG	NDP	NMIT
E-175	-	-	x	-	1	-	-	-	1
E-268	-	-	-	-	-	-	x	-	1
E-326	-	-	x	-	1	x	-	x	1 (2)
E-339	x	-	-	-	1	-	x	x	2

¹⁷⁶ BOTA (*Bos taurus*) / CEEL (*Cervus elaphus*) / OC (*Ovis - Capra*) / SUS (*Sus*) / NMI (número mínim d'individus) / ND (espècie no determinada) / NDG (espècie no determinada, talla gran) / NDP (espècie no determinada, talla petita) / NMIT (número mínim d'individus total). En negreta: dipòsits que a més presenten fauna en C1/2.

E-447	-	-	-	x	1	-	-	-	1
E-479	-	-	-	-	-	x	-	-	1
E-481	-	-	-	-	-	x	-	-	1
E-509	x	-	-	-	1	x	x	x	2
E-552	-	-	-	-	-	x	x	-	1
E-581	-	-	-	-	-	x	-	-	1 (1)
E-587	-	-	-	-	-	x	x	x	2
E-637	-	x	-	-	1	-	-	-	1
E-695	-	-	-	-	-	-	x	-	1
E-803	-	-	-	x	1	-	-	-	1
E-845	x	-	x	-	2	-	x	x	2
E-875	-	-	-	-	-	x	-	-	1
E-893	-	-	-	-	-	-	x	-	1
E-932	-	-	-	-	-	x	x	-	1
E-1068	-	-	-	-	-	-	x	-	1
E-1081	-	-	-	-	-	-	x	x	2
E-1097	-	-	-	-	-	-	x	-	1
NMI	3	1	3	2	9	-	-	-	-

C1/2	BOTA ¹⁷⁷	CEEL	OC	SUS	NMI	ND	NDG	NDP	NMIT
E-313	-	-	-	-	-	-	-	-	-
E-326	-	-	-	-	-	x	x	-	1 (2)
E-504	x	-	x	-	2	-	-	-	2
E-519	x	-	-	-	1	-	-	-	1
E-581	-	-	-	-	-	-	x	-	1 (1)
E-598	-	-	x	-	1	-	-	-	1
E-1083	-	-	x	-	1	-	-	-	1
NMI	2	-	3	-	5	-	-	-	-

Per concretar, hi ha poca variabilitat pel que fa a les espècies representades, i se centra en cinc taxons: *Ovis - Capra* (ovicaprins), *Bos taurus* (bovins), *Sus* (suids), *Capra aegagrus hircus* (caprins) i *Cervus elaphus* (cèrvids). Abunden les restes d'*Ovis - Capra* i *Bos taurus*. La presència de restes de *Sus*, *Capra hircus* i *Cervus elaphus* és menor, quasi testimonial (veure quadre).

	C1	C1/2	C2	Total
<i>Ovis - Capra</i>	-	3	3	6
<i>Bos taurus</i>	1	2	3	6
<i>Sus</i>	-	-	2	2
<i>Capra aegagrus hircus</i>	1	-	-	1

¹⁷⁷ BOTA (*Bos taurus*) / CEEL (*Cervus elaphus*) / OC (*Ovis - Capra*) / SUS (*Sus*) / NMI (número mínim d'individus) / ND (espècie no determinada) / NDG (espècie no determinada, talla gran) / NDP (espècie no determinada, talla petita) / NMIT (número mínim d'individus total). En negreta: dipòsits que a més presenten fauna en C2.

<i>Cervus elaphus</i>	-	-	1	1
Total	2	5	9	16

Ovis - Capra. Se n'han recuperat set restes pertanyents a un número mínim de sis individus, en els següents dipòsits: E-175, E-326, E-504, E-598, E-845 i E-1083. Quant a l'anatomia de les restes, es tracta de fragments de crani (E-175) i de les extremitats anteriors i/o posteriors: primera falange (E-326), húmer (E-504), radi (E-845) i tíbia (E-504 i E-1083). Convé destacar que la majoria dels ossos dipositats pertanyen a la part proximal de les extremitats, una de les parts amb més contingut carni. Pel que fa a l'edat dels animals, predominen els no adults, infantils i/o joves (E-326, E-504, E-598). Tanmateix hi ha un individu ≤ 36 mesos (E-1083) que se'l podria considerar adult. No es documenten traces de desmembrament. Contràriament, la majoria dels ossos presenta alteracions antròpiques, produïdes per haver estat en contacte amb una font de calor. Si bé totes les restes presenten la totalitat de la superfície cremada, la coloració no és gaire uniforme... Es documenten superfícies de color negre, grisós i blanc. Aquest tipus d'alteració antròpica només es produeix com a conseqüència de l'exposició de l'os a una font de calor intensa i/o prolongada. La conjectura és que es tracta de restes dipositades i cremades en la pira funeraria. Aquesta circumstància és dona en cinc casos: E-175, E-326, E-504, E-845 i E-1083. Només hi ha un cas, dubtós, en el qual trobem fauna no cremada (E-598); es tracta d'un incisiu...; no podem assegurar que es tracti d'una *ofrena càrnia*...

Bos taurus. Se n'han recuperat onze restes pertanyents a un número mínim de sis individus, en els següents llocs: E-339 (1), E-504 (2), E-509 (4), E-519 (1), E-552 (1) i E-845 (2). En referència a l'anatomia de les restes, es tracta de fragments del crani (E-504 i E-509), mandíbula (E-504), maxil·lar (E-519) i banya (E-845), i de les extremitats anteriors i posteriors: falange (E-552), metacarpia (E-339), ulna (E-509), tibia (E-509) i fèmur (E-845). Convé destacar que la majoria dels ossos dipositats pertanyen a la part proximal de les extremitats, una de les parts amb més contingut carni. Pel que fa a l'edat dels animals, només se n'ha pogut determinar la de les restes de l'E-504; es tracta d'un individu jove. Es documenten fractures, així com alteracions produïdes per l'acció del foc. Si bé totes les restes òssies presenten la totalitat de la superfície cremada, la coloració no és gaire uniforme. Així doncs, es documenten superfícies de color gris i blanc alhora. Aquest tipus d'alteració antròpica es produeix com a resultat de l'exposició de la matèria a una font de calor intensa i/o prolongada, consegüentment, la conjectura és que es tracta de fauna dipositada i cremada en la pira funeraria. Convé fer ressaltar que no hi ha connexions anatòmiques evidents. D'altra banda, es constata la selecció i dipòsit d'una i/o més parts anatòmiques alhora. Per exemple, el dipòsit zoològic de la sepultura E-504 està constituït per ossos d'una mateixa regió anatòmica: fragments de crani i de mandíbula. Tanmateix, el dipòsit zoològic de la sepultura E-509 està constituït per fragments de tres regions anatòmiques diferents: crani, extremitats superiors (ulna) i extremitats inferiors (tibia). En el cas concret del dipòsit de la tomba E-845 se seleccionaren fragments de dues parts anatòmiques: crani (banya) i extremitats inferiors (pelvis).

Sus domesticus. Se n'han recuperat dues restes pertanyents a dos individus, en els següents dipòsits: E-447 i E-803. Quant a l'anatomia de les restes, es tracta de fragments de maxil·lar (E-447) i de fèmur (E-803). Quant a l'edat dels individus, només se n'ha pogut determinar la del fèmur de l'E-803; es tracta d'un individu adult. Es documenten fractures... L'os de l'E-447 està cremat, la seva superfície és de color gris. En conseqüència, la conjectura és que es tracta de fauna dipositada i cremada, alhora que el difunt. Tanmateix, l'os de l'E-803 no està cremat, cal recordar que es localitza, en posició vertical, sobre la C2. Consegüentment, creiem que se'l podria considerar com a *ofrena càrnia*.

Capra aegagrus hircus. Es tracta de la cabra domèstica, subespècie de cabra provinent de la domesticació de la cabra salvatge... Es tracta d'un animal preuat per la seva carn, pell, pèl i llet. Se n'han recuperat tres restes pertanyents a un únic individu subadult, en el següent dipòsit: E-541 (C1). Quant a l'anatomia de les restes, es tracta de dues falanges –primera i segona– i un metatarsià, és a dir, la part distal de l'extremitat posterior. Prenent en consideració que aquests ossos no presenten símptomes d'haver estat cremats i que presenten connexió anatòmica, inferim que es tracta d'una *ofrena càrnia*, dipositada segurament sobre la C2.

Cervus elaphus. Es tracta del cérvol comú. Se n'ha recuperat una resta, en el següent dipòsit: E-637. Quant a l'anatomia de la resta, es tracta de la fracció medial d'un metatarsià. La superfície de l'os presenta color gris, consegüentment s'infereix que ha estat exposat a una font de calor intensa i/o prolongada. La conjectura és que es tracta de fauna dipositada i cremada, alhora que el difunt.

Recollint tot el que s'ha dit, es constata el sacrifici d'animals amb finalitat votiva. L'estudi arqueozoològic dels dipòsits, efectuat per M.Montero del Departament de Prehistòria de la Universitat Autònoma de Barcelona i per la doctora S.Albizuri, investigadora del Seminari d'Estudis i Recerques Prehistòriques del Departament de Prehistòria, Història Antiga i Arqueologia de la Universitat de Barcelona, ha permès interpretar el context en el qual es produeix el sacrifici i/o l'ofrena d'animals. Constatem l'existència de dos fets:

- Cremació d'animals amb finalitat votiva.
- Ofrenes alimentàries càrnies.

La cremació d'animals amb finalitat votiva es constata en vint-i-quatre dipòsits: E-175, E-268, E-326, E-339, E-447, E-479, E-481, E-504, E-509, E-519, E-552, E-558, E-581, E-587, E-637, E-695, E-845, E-875, E-893, E-932, E-1068, E-1081, E-1083 i E-1097. La idea central és que es tracta d'una pràctica habitual; es confirma en el 70% dels casos examinats. Les restes es localitzen principalment *dins* la C2. Aquesta circumstància es dona en vint dipòsits. També se les pot localitzar *sobre* la C2. Aquesta circumstància es dona en quatre dipòsits. De manera excepcional se les pot trobar dins la C1. Aquest fet es constata en tres ocasions. La majoria d'aquests ossos mostren alteracions antròpiques, produïdes per haver estat en contacte amb una font de calor intensa i/o prolongada. Si bé totes presenten la totalitat de la superfície cremada, la coloració no és homogènia. Així doncs, es documenten superfícies de color negre, marró, gris i blanc alhora. Tal com s'ha dit, aquest tipus de transformació antròpica només es produeix com a conseqüència de l'exposició de la matèria òssia a una font de calor. La distribució de la fauna dins de la C2 és aleatòria. Consegüentment, la fauna fou seleccionada i introduïda dins l'ossera al mateix temps que se seleccionaven les restes calcinades del difunt. Això sembla una evidència... On s'efectuava la cremació de la fauna ofrenada? La conjectura és que es realitzava sobre la mateixa pira funeraria. D'altra banda, s'incinerava un individu sencer o una porció? No hi ha evidències que demostrin cap de les dues opcions. Cal remarcar que el que trobem només informa del que es va recollir, és a dir, desconeixem si la cremació d'animals era una pràctica estesa o bé restringida a un sector de la «gens», també desconeixem el criteri de selecció de les restes faunístiques.

Tal com s'ha dit, hi ha poca variabilitat pel que fa a les espècies representades, i se centra en dos taxons: els ovicaprins (*Ovis - Capra*) i els bovins (*Bos taurus*). Tanmateix, la presència de restes de *Sus scrofa domesticus* i *Capra aegagrus hircus* és menor. La presència d'animals salvatges, com el cérvol comú o *Cervus elaphus*, és excepcional. Quin és el criteri de selecció de la fauna dipositada? La conjectura és que es recull una mostra

d'allò que no ha quedat excessivament reduït pel foc, no es pot determinar fins a quin punt aquesta mostra és *simbòlica* o expressa alguna mena de *simbolisme*. Tanmateix se solen seleccionar i dipositar restes cranials (neurocrani, maxil·lars, dents,...) i les zones distals de les extremitats (falanges, metacarpians,...). La selecció i dipòsit d'altres regions anatòmiques no es freqüent, no obstant això, s'han documentat ossos pertanyents a l'esquelet axial central (vèrtebres,...) o a la regió anatòmica inferior (pelvis, acetàbul,...).

Quant al nombre mínim d'individus per dipòsit, la majoria en presenta un. Aquest fet és el més comú. Aquesta particularitat es constata en disset dipòsits: E-175, E-268, E-447, E-479, E-481, E-519, E-552, E-558, E-581, E-637, E-695, E-875, E-893, E-932, E-1068, E-1083 i E-1097. Els casos en els quals es constata l'existència de més d'un individu són imprecisos. Aquesta circumstància es dona en set dipòsits: E-326 (OC + NDG), E-339 (BOTA + NDP), E-504 (BOTA + OC), E-509 (BOTA + NDP), E-587 (NDG + NDP), E-845 (BOTA + OC) i E-1081 (NDG + NDP); amb tot plegat, els binomis *Bos taurus* / *Ovis - Capra* i NDG / NDP semblen recurrents. En conclusió, s'infereix l'existència de dos *costums*: primerament, la cremació i deposició d'un únic individu: *Ovis - Capra*, *Bos taurus*, *Sus scrofa domesticus*, *Capra aegagrus hircus* o *Cervus elaphus*, i, segonament, la cremació i deposició de més d'un individu: *Bos taurus* / *Ovis - Capra*, NDG / NDP, etc. Tanmateix, creiem que la presència d'un o diversos individus pot ésser una qüestió d'atzar o de conjuntura... En conclusió, es podria dir que la costum consisteix en sacrificar un o diversos animals i recuperar una mostra de la cosa sacrificada.

L'ofertament de productes carnis es constata en vuit osseres: E-541, E-552, E-558, E-581, E-598, E-637 i E-713. En cinc casos es verifica l'existència de cremació votiva i ofertament carni alhora: E-552, E-558, E-581, E-637 i E-803. La idea central és que es tracta d'una pràctica no habitual o menys habitual que la cremació animal...; es confirma en el 23-24% dels casos examinats. Les restes es localitzen principalment *dins* la C1, *sobre* la C2. Se n'han recuperat tretze porcions pertanyents a vuit individus. La majoria d'aquests ossos mostren fractures sagitals, transversals o obliqües. No hi ha símptomes de cremació. S'han exhumat restes de *Bos taurus*, *Ovis - Capra*, *Sus scrofa domesticus* i *Capra aegagrus hircus*, així com bestiam no determinat de talla petita. L'edat dels individus sacrificats és diversa, en el cas concret de les restes de la cabra domèstica documentades dins del vas de l'E-541 indiquen que tenia més de setze mesos, mentre que les restes d'ovicaprí documentades en el vas cinerari de l'E-803 indiquen que l'animal era adult. Els dipòsits carnis presenten porcions de la zona distal de les extremitats (falanges, metatarsians,...), de la zona proximal de les extremitats (fèmur, diàfisis,...), de l'esquelet axial central (vèrtebres) o del crani (incisiu). La localització de les restes permet inferir que les porcions càrnies ofrenades foren dipositades després de l'ompliment de l'ossera. Cal tornar a dir que el que trobem, restes òssies fresques, només permet constatar l'existència d'una pràctica cultural concreta. Ara per ara, desconeixem l'extensió d'aquesta pràctica, al capdavant, la inexistència de restes òssies no invalida la tesi que l'ofertament de productes alimentaris, en aquest cas carnis, fou una pràctica amplemment estesa. Quina és la procedència d'aquests dipòsits carnis? És a dir, d'on procedeixen les porcions dipositades? No hi ha prou evidències per respondre aquestes qüestions. No es pot descartar el *comensalisme*. Segons el Diccionari de la Llengua Catalana (DIEC2) el mot *comensalisme* respon a *l'associació interespecífica entre el comensal, és a dir, la persona que juntament amb altres participa en un àpat o beneficiat amb dret a participació a la taula, i un hoste, és a dir, la persona allotjada [...] a casa d'altri, en la qual el comensal en resulta beneficiat mentre que l'hoste no en treu cap profit ni tampoc en surt perjudicat [...]*. En aquesta pràctica el menjar es prepara i es comparteix amb altres individus (vius i/o possiblement morts), amb els quals es conviu o s'ha conviscut de manera familiar i comunal. El comensalisme és una part fonamental del procés de socialització, que ha de ser reforçat contínuament mitjançant la pràctica, atès que els individus al estar junts, emmarcats pel menjar i el beure, contribueixen a la reproducció, perpetuació o transformació de les relacions socials (Pollock 2012). El

comensalisme diari aporta solidesa a les relacions socials en l'esfera domèstica o familiar, mentre que el *festí* o *comensalisme ritual*, en honor d'algú i/o d'alguna cosa, va dirigit a establir i reforçar les relacions socials en l'esfera suprafamiliar, amb altres membres de la comunitat, amb membres d'altres comunitats o amb éssers no vius o no humans,... (Bray 2003; Pazzarelli 2011). La diferència entre ambdós tipus de comensalisme, pot ésser establerta a partir dels ingredients que conformen els àpats, la preparació, la quantitat d'aliments i l'ús d'una vaixela adequada. La conjectura és que l'ofrena alimentària càrnia és la materialització de la pràctica del comensalisme ritual. Suposem l'existència d'un àpat ritual que congregaria a vius i a morts d'una mateixa comunitat, en honor al difunt, en el qual es consumirien determinades quantitats d'aliments, entre els quals caldria destacar carn de bestiar: bou, cabra, ovella o porc; aquesta menja seria compartida amb el difunt...

La majoria dels dipòsits presenten un únic individu. Aquesta particularitat es constata en totes les sepultures: E-541, E-552, E-558, E-581, E-598, E-637 i E-713. S'infereix un únic *costum*: la deposició d'una o diverses restes (E-541 o E-581) de fauna, consumida o no, pertanyents a un únic taxó. Tanmateix, creiem que la presència d'un o diversos individus pot ésser determinada per l'atzar o la conjuntura del moment. Cal tenir en compte que el dipòsit de matèria càrnia desossada no deixa gaire evidències en el registre arqueològic, a més a més, no coneixem les conseqüències pràctiques d'aquest procediment. En darrer terme, desconeixem si les ofrenes procedeixen de bestiam sacrificat i elaborat per a l'ocasió, o, per contra, procedeixen d'animals sacrificats amb anterioritat.

A continuació ens proposem d'analitzar la possible relació existent entre la macrofauna dipositada i l'individu difunt.

Fauna cremada

	BOTA ¹⁷⁸	CEEL	OC	SUS	NMI	ND	NDG	NDP	NMIT	NMI	S	E
E-175	-	-	x	-	1	-	-	-	1	1	-	A?
E-268	-	-	-	-	-	-	x	-	1	1	-	-
E-326	-	-	x	-	1	x	-	x	1	1	-	I2-AD
E-339	x	-	-	-	1	-	x	x	2	1	-	A?
E-447	-	-	-	x	1	-	-	-	1	1	♂?	A?
E-479	-	-	-	-	-	x	-	-	1	2	-	A?
E-481	-	-	-	-	-	x	-	-	1	1	♂	A?
E-504	x	-	x	-	2	-	-	-	2	1	-	P
E-509	x	-	-	-	1	x	x	x	2	1	-	-
E-519	x	-	-	-	1	-	-	-	1	1	-	P-I1
E-552	-	-	-	-	-	x	x	-	1	1	-	-
E-558	-	-	-	-	-	x	-	-	1	2	-	AD
E-581	-	-	-	-	-	x	-	-	1	1	-	AD-A?
E-587	-	-	-	-	-	x	x	x	2	1	-	A?
E-637	-	x	-	-	1	-	-	x	1/2	1	♀?	-
E-695	-	-	-	-	-	x	x	-	1	1	-	A?

¹⁷⁸ BOTA (*Bos taurus*) / CEEL (*Cervus elaphus*) / OC (*Ovis - Capra*) / SUS (*Sus scrofa domesticus*) / CAHI (*Capra aegagrus hircus*) / NMI (número mínim d'individus) / ND (espècie no determinada) / NDG (espècie no determinada, talla gran) / NDP (espècie no determinada, talla petita) / NMIT (número mínim d'individus total). En negreta: antropologia. NMI (número mínim d'individus) / S (sexe) / E (edat).

E-845	x	-	x	-	2	-	x	x	2	1	-	A?
E-875	-	-	-	-	-	x	-	-	1	1	-	A?
E-893	-	-	-	-	-	-	x	-	1	1	-	A?
E-932	-	-	-	-	-	x	x	-	1	1	-	AM
E-1068	-	-	-	-	-	-	x	-	1	1	-	A?
E-1081	-	-	-	-	-	-	x	x	2	1	-	I-AD-A
E-1083	-	-	x	-	1	-	-	-	1	1	-	A?
E-1097	-	-	-	-	-	-	x	-	1	1	-	I2

Fauna no cremada

	BOTA	CAHI	OC	SUS	NMI	ND	NDG	NDP	NMIT	NMI	S	E
E-541	-	x	-	-	1	-	-	-	1	1	-	A?
E-552	x	-	-	-	1	-	-	-	1	1	-	-
E-558	-	-	-	-	-	-	-	x	1	1	-	AD
E-581	-	-	-	-	-	x	-	x	1	1	-	AD-A?
E-598	-	-	x	-	1	-	-	-	1	1	-	A?
E-637	-	-	-	-	-	-	-	x	1	1	♀?	-
E-713	-	-	-	-	-	-	-	x	1	1	-	-
E-803	-	-	-	x	1	-	-	-	1	2	-	I/A?

Tal com s'ha dit, es verifica la cremació d'animals amb finalitat votiva. Aquesta pràctica es produeix en vint-i-quatre sepultures. Ara bé, desconeixem l'abast real d'aquest gest ritual. D'una altra banda, sabem que es una pràctica realitzada en honor d'algú, molt possiblement del difunt, i/o d'alguna cosa, molt possiblement d'una divinitat. Els dipòsits de les sepultures E-481 i E-637 confirmen que l'acompliment d'aquest costum funerari no discriminava per raó de gènere. En un altre ordre de coses, desconeixem si hi havia animals masculins i/o femenins: l'E-447 relaciona un individu de sexe masculí amb restes de *Sus scrofa domesticus*, mentre que l'E-637 relaciona un individu de sexe femení amb restes de *Cervus elaphus*. De la mateixa manera, els dipòsits de les sepultures E-326, E-504, E-558 i E-932 verifiquen que l'acompliment d'aquest costum funerari tampoc discrimina per raó d'edat. La cremació d'animals amb finalitat votiva es constata en les exèquies d'individus perinatals, infantils, adolescents, adults i adults madurs, és a dir, des dels cero fins als trenta – seixanta anys, d'ambdós sexes.

Com dèiem més amunt, es constata l'ofrena d'aliments carnis. Aquesta pràctica es verifica en vuit ocasions. Cal tornar a dir que desconeixem l'abast real d'aquest gest funerari. D'altra banda, no tenim prou informació antropològica per a identificar l'entitat social dels subjectes destinataris de les ofrenes: l'E-637 relaciona una possible dona amb un animal no determinat de talla petita. D'altra banda, els dipòsits de les tombes E-541, E-558 i E-803 verifiquen que l'acompliment d'aquest costum funerari no sembla discriminar per raó d'edat. L'ofrena d'aliments carnis es constata en les exèquies d'individus possiblement infantils, adolescents i adults.

Ara bé, hi ha relació entre les espècies sacrificades i dipositades, i l'edat del finats?

	e ¹⁷⁹	o	f	q	ed	cr	E
E-175	OC	CR	-	1	-	sí	A?
	OC	CR	-	1	-	sí	A?
E-268	NDG	CR	-	3	-	sí	-
E-326	NDP	DF	M	1	-	sí	I2-AD
	ND	PL	-	3	-	sí	I2-AD
	ND	-	-	4	-	sí	I2-AD
	ND	CR	-	1	-	sí	I2-AD
	NDP	V	-	3	-	sí	I2-AD
	OC	F1	-	1	<16M	sí	I2-AD
	ND	-	-	7	-	sí	I2-AD
E-339	NDP	V	COS	3	-	sí	A?
	NDP	V	COS	4	-	sí	A?
	NDG	V	COS	1	-	sí	A?
	NDG	DF	-	3	-	sí	A?
	NDG	PEL	-	1	-	sí	A?
	NDP	DF	-	1	-	sí	A?
	BOTA	MC	P	1	-	sí	A?
E-447	SUS	MX	-	1	-	sí	A?
E-479	ND	CR	-	1	-	sí	A?
	ND	PL	-	1	-	sí	A?
	ND	-	-	1	-	sí	A?
E-481	ND	-	-	4	-	sí	A?
	ND	CR	-	1	-	sí	A?
	ND	-	-	1	-	sí	A?
	ND	-	-	2	-	sí	A?
E-504	BOTA	CR	-	1	J	sí	P
	BOTA	MD	-	1	J	sí	P
	OC	H	P	1	J	sí	P
	OC	T	-	1	J	sí	P
E-509	NDP	COS	-	4	-	sí	-
	NDG	DF	-	9	-	sí	-
	BOTA	T	PM	1	-	sí	-
	BOTA	CR	-	2	-	sí	-
	ND	V	-	2	-	sí	-
	ND	CR	-	1	-	sí	-

¹⁷⁹ e (espècie) / BOTA (espècie, *Bos taurus*) / CAHI (espècie, *Capra hircus*) / CEEL (espècie, *Cervus elaphus*) / OC (espècie, *Ovis - Capra*) / SUS (espècie, porc) / ND (espècie, no determinada) / NDP (espècie, no determinada, talla petita) / NDG (espècie, no determinada, talla gran) / o (os) / AC (os, acetàbul) / BNY (os, banya) / COS (os, costella) / CR (os, crani) / DF (os, diàfisi) / EPI (os, epífisi) / F (os, fèmur) / F1 (os, 1ª falange) / F2 (os, 2ª falange) / H (os, húmer) / I (os, incisiu) / MC (os, metacarp) / MD (os, mandíbula) / MT (os, metatars) / MX (os, maxil·lar) / ND (os, no determinat) / PEL (os, pelvis) / PL (os, pla) / R (os, radi) / T (os, tibia) / U (os, ulna) / V (os, vèrtebra) / f (fracció) / COS (fracció, cos) / M (fracció, medial) / P (fracció, proximal) / PM (fracció, proximal/medial) / q (quantitat fragments) / ed (edat) / A (edat, adult) / I (edat, infantil) / J (edat, jove) / cr (cremat ?). En negreta: antropologia. E (edat).

	ND	PL	-	8	-	sí	-
	ND	COS	-	6	-	sí	-
	NDG	DF	-	9	-	sí	-
	NDG	PL	-	3	-	sí	-
	BOTA	U	M	1	-	sí	-
	NDG	CR	-	5	-	sí	-
	ND	-	-	4	-	sí	-
E-519	BOTA	MX	-	1	-	sí	P-I1
E-541	CAHI	MT	-	1	-	no	A?
	CAHI	F1	-	1	-	no	A?
	CAHI	F2	-	1	>16M	no	A?
E-552	ND	PL	-	53	-	sí	-
	ND	CR	-	10	-	sí	-
	NDG	CR	-	3	-	sí	-
	ND	CR	-	1	-	sí	-
	ND	CR	-	21	-	sí	-
	ND	PL	-	35	-	sí	-
	ND	CR	-	4	-	sí	-
	BOTA	F2	-	1	-	no	-
E-558	NDP	DF	M	1	-	no	AD
	ND	DF	-	1	-	sí	AD
E-581	ND	CR	-	2	-	sí	AD-A?
	ND	V	-	5	-	sí	AD-A?
	ND	-	-	2	-	no	AD-A?
	ND	-	-	8	-	no	AD-A?
	NDP	V	-	3	-	no	AD-A?
E-587	NDP	DF	-	1	-	sí	A?
	ND	EPI	-	3	-	sí	A?
	NDG	DF	-	1	-	sí	A?
	ND	-	-	1	-	sí	A?
	NDG	AC	-	-	-	sí	A?
E-598	OC	I	-	-	I	no	A?
E-637	NDP	DF	-	1	-	no	-
	CEEL	MT	M	1	-	sí	-
	NDP	PL	-	3	-	sí	-
E-695	ND	-	-	1	-	sí	A?
	NDG	CR	-	5	-	sí	A?
E-713	NDP	DF	M	1	-	no	A?
	NDP	ND	-	1	-	no	A?
E-803	SUS	F	M	1	A	no	A?+I
E-845	NDG	CR	-	8	-	sí	A?
	NDG	EPI	-	9	-	sí	A?
	NDG	DF	-	5	-	sí	A?
	BOTA	CUE	-	1	-	sí	A?

	BOTA	F	-	1	-	sí	A?
	NDP	T	-	1	-	sí	A?
	OC	R	-	1	-	sí	A?
	NDP	COS	-	1	-	sí	A?
E-875	ND	-	-	1	-	sí	A?
E-893	NDG	EPI	-	4	-	sí	A?
E-932	ND	-	-	8	-	sí	AM
	NDG	EPI	-	3	-	sí	AM
	NDG	CR	-	2	-	sí	AM
	ND	-	-	5	-	sí	AM
	NDG	CR	-	1	-	sí	AM
	ND	CR	-	1	-	sí	AM
E-1068	NDG	-	-	2	-	sí	A?
E-1081	NDG	DF	-	1	-	sí	I2-AD-A?
	NDG	EPI	-	1	-	sí	I2-AD-A?
	NDG	EPI	-	5	-	sí	I2-AD-A?
	NDG	DF	-	1	-	sí	I2-AD-A?
	NDP	ND	-	1	-	sí	I2-AD-A?
E-1083	OC	T	-	1	<36M	sí	A?
E-1097	NDG	EPI	-	1	-	sí	I2

Tal com s'ha dit, l'acompliment del costum de cremar animals amb finalitat votiva i/o l'ofrena alimentària de carn no discrimina per raó de sexe ni d'edat. Ara bé, el creuament d'informació referent a l'edat i sexe de les persones enterrades i l'espècie i la fracció animal sacrificada o ofrenada ofereix dades interessants sobre ambdues pràctiques funeràries. Els individus nonats i/o perinatals són incinerats en companyia de restes d'ovicaprí (*Ovis - Capra*) i/o de boví (*Bos taurus*). Ambdues espècies es crien per al consum i el servei de l'espècie humana; es tracta de bestiam de talla petita i gran. Un bon exemple d'això és el dipòsit de l'E-504, el qual reuneix restes de les dues espècies esmentades; convé destacar que el bestiar triat és jove. Es recuperen i dipositen restes del crani: neurocrani i maxil·lar inferior de *Bos taurus* en l'E-504 i maxil·lar de *Bos taurus* en l'E-519 i de les extremitats: húmer i tibia d'*Ovis - Capra* en l'E-504. Cal destacar també que l'E-504 és una de les poques tombes on apareixen restes de dues espècies. Els individus infantils o adolescents, és a saber, amb edats compreses entre els 12 mesos i els 20 anys, són incinerats en companyia d'animals de talla petita (E-326) o gran (E-1097); en concret, l'E-326 presenta restes d'ovicaprí. Es recuperen i dipositen restes de crani: neurocrani d'ND en l'E-326, de les extremitats: parts mitjanes dels ossos llargs d'ND i NDP en l'E-326 i E-558, extrems dels ossos llargs d'NDG en l'E-1097 i una primera falange d'ovicaprí en l'E-326, i de l'esquelet axial central: una vèrtebra d'ND en l'E-326 i ossos plans d'ND en l'E-326. La presència d'NDG no permet descartar l'existència de *Bos taurus*, així doncs, es dedueix el sacrifici de les mateixes espècies que en el cas anterior. L'ofrena alimentària de carn es verifica en una ocasió: E-558 relaciona un individu adolescent amb les restes d'un animal no determinat de talla petita, concretament, amb una diàfisi. Els individus adults, són incinerats en companyia d'animals de talla petita (E-175, E-339, E-447, E-587, E-845 i E-1083) i/o de talla gran (E-339, E-587, E-695, E-845, E-893, E-932 i E-1068); en concret, els dipòsits E-175, E-845 i E-1083 presenten restes d'ovicaprí, els dipòsits E-339 i E-845 presenten restes de boví, mentre que l'E-447 presenta restes de suïd. En síntesi, es recuperen i dipositen restes de neurocrani d'ovicaprí en l'E-175, neurocrani d'ND en l'E-479, E-481 i E-932, neurocrani d'NDG en l'E-695, E-845 i E-932, banya de boví en l'E-845, maxil·lar

de suïd en l'E-447, vèrtebres d'NDG i NDP en l'E-339, costelles d'NDP en l'E-845, pelvis d'NDG en l'E-339, acetàbul d'NDG en l'E-587, diàfisi d'NDG en l'E-339, E-587 i E-845, diàfisi d'NDP en l'E-339 i E-587, epífisi d'ND en l'E-587, epífisi d'NDG en l'E-845, E-893 i E-932, fèmur de boví en l'E-845, tibia d'ovicaprí en l'E-1083, tibia d'NDP en l'E-845, radi d'ovicaprí en l'E-845 i metacarpia de boví en l'E-339. L'ofrena alimentària de carn es verifica en tres ocasions: l'E-541 relaciona un individu adult o de talla adulta amb les restes d'una cabra domèstica (*Capra aegagrus hircus*), concretament, amb dues falanges i un metatarsià; l'E-598 relaciona un individu adult o de talla adulta amb les restes d'un ovicaprí infantil, concretament, amb un incisiu; l'E-713 relaciona un individu adult amb restes d'NDP, en concret, amb una diàfisi. Recollint tot el que s'ha dit, no s'observa cap relació significativa entre l'espècie sacrificada i l'edat - sexe dels finats. El costum de cremar animals en les exèquies és universal, és a dir, aquesta pràctica no presenta limitacions per raó de sexe ni d'edat, mentre que l'ofrena alimentària càrnia es limita als individus d'ambdós sexes que superen els dotze mesos de vida.

Quant a la distribució espacial de les tombes que manifesten la pràctica de cremar macrofauna amb finalitat cultural, convé fer ressaltar que es localitzen majoritàriament en la meitat septentrional del lloc arqueològic, concretament en els quadres 8A2 (2), 9A2 (7), 9A3 (8), 10A1 (4), 10A2 (1), 11A1 (1) i 11A4 (1). Sembla que es distribueixen en dos sectors ben diferenciats: A i B. El primer sector presenta una superfície de 37,68 m² i un perímetre de 25,98 m, i es localitza en els quadres 9A2, 9A3, 11A1 i 11A4; es tracta de les següents tombes: E-268, E-326, E-481, E-504, E-509, E-519, E-552, E-581, E-587, E-637, E-695, E-845, E-875, E-893, E-1068, E-1083 i E-1097. El segon sector presenta una superfície de 20,17 m² i un perímetre de 24,78 m, i es localitza en els quadres 8A2, 10A1 i 10A2; es tracta de les següents tombes: E-175, E-339, E-447, E-479, E-558, E-932 i E-1081. La distribució d'espècies per sector és la següent:

Sector A	BOTA ¹⁸⁰	CEEL	OC	SUS	NMI	ND	NDG	NDP	NMIT
E-268	-	-	-	-	-	-	x	-	1
E-326	-	-	x	-	1	x	-	x	1
E-481	-	-	-	-	-	x	-	-	1
E-504	x	-	x	-	2	-	-	-	2
E-509	x	-	-	-	1	x	x	x	2
E-519	x	-	-	-	1	-	-	-	1
E-552	-	-	-	-	-	x	x	-	1
E-581	-	-	-	-	-	x	-	-	1
E-587	-	-	-	-	-	x	x	x	2
E-637	-	x	-	-	1	-	-	x	1/2
E-695	-	-	-	-	-	x	x	-	1
E-845	x	-	x	-	2	-	x	x	2
E-875	-	-	-	-	-	x	-	-	1
E-893	-	-	-	-	-	-	x	-	1
E-1068	-	-	-	-	-	-	x	-	1
E-1083	-	-	x	-	1	-	-	-	1

¹⁸⁰ BOTA (*Bos taurus*) / CEEL (*Cervus elaphus*) / OC (*Ovis - Capra*) / SUS (*Sus scrofa domesticus*) / NMI (número mínim d'individus) / ND (espècie no determinada) / NDG (espècie no determinada, talla gran) / NDP (espècie no determinada, talla petita) / NMIT (número mínim d'individus total).

E-1097	-	-	-	-	-	-	x	-	1
NMI	4	1	4	0	9	-	-	-	22

Sector B	BOTA	CEEL	OC	SUS	NMI	ND	NDG	NDP	NMIT
E-175	-	-	x	-	1	-	-	-	1
E-339	x	-	-	-	1	-	x	x	2
E-447	-	-	-	x	1	-	-	-	1
E-479	-	-	-	-	-	x	-	-	1
E-558	-	-	-	-	-	x	-	-	1
E-932	-	-	-	-	-	x	x	-	1
E-1081	-	-	-	-	-	-	x	x	2
NMI	1	0	1	1	3	-	-	-	9

Comptat i debatut, no hi ha gaire diferències. En el sector A es constata la presència d'espècies domèstiques, com els bovins o els ovicaprins, i salvatges, com els cèrvids (*Cervus elaphus*); no hi ha suïds. D'altra banda, en el sector B es constata la presència d'espècies domèstiques, com els bovins, els ovicaprins i els suïds; no hi ha animals salvatges. Les diferències percentuals existents entre les espècies documentades en un i altre sector són degudes a les diferències de grandària de la mostra.

Quant a la distribució espacial de les tombes que manifesten la practica d'oferir restes càrnies als difunts, val la pena dir que es localitzen majoritàriament en la meitat septentrional i central de la necròpolis, en concret en els quadres 9A1 (1), 9A2 (2), 9A3 (1), 9A4 (1), 10A1 (1), 10A2 (1) i 11A1 (1). Les tombes E-541, E-552, E-580 i E-637 es localitzen en el sector A, mentre que l'E-558 i l'E-598 es localitzen en el B. Les tombes E-713 i E-803 es localitzen, isolades, al bell mig de la necròpolis. La distribució d'espècies per sector és la següent:

Sector A	BOTA ¹⁸¹	CAHI	OC	SUS	NMI	ND	NDG	NDP	NMIT
E-541	-	x	-	-	1	-	-	-	1
E-552	x	-	-	-	1	-	-	-	1
E-581	-	-	-	-	-	x	-	x	1
E-598	-	-	x	-	1	-	-	-	1
NMI	1	1	1	0	3	-	-	-	4

Sector B	BOTA	CAHI	OC	SUS	NMI	ND	NDG	NDP	NMIT
E-558	-	-	-	-	-	-	-	x	1
E-637	-	-	-	-	-	-	-	x	1
NMI	0	0	0	0	0	-	-	-	2

No sector	BOTA	CAHI	OC	SUS	NMI	ND	NDG	NDP	NMIT
E-713	-	-	-	-	-	-	-	x	1
E-803	-	-	-	x	1	-	-	-	1

¹⁸¹ BOTA (*Bos taurus*) / CAHI (*Capra hircus*) / OC (*Ovis - Capra*) / SUS (*Sus scrofa domesticus*) / NMI (número mínim d'individus) / ND (espècie no determinada) / NDG (espècie no determinada, talla gran) / NDP (espècie no determinada, talla petita) / NMIT (número mínim d'individus total).

NMI	0	0	0	1	1	-	-	-	2
-----	---	---	---	---	---	---	---	---	---

Amb tot plegat, hi ha poca cosa a dir. En el sector A es constata la presència d'espècies domèstiques, com els bovins, els ovicaprins o els caprins; no hi ha suïds. D'altra banda, en el sector B es verifica la presència d'NDP.

Quina correspondència hi ha entre la fauna documentada en l'àmbit funerari i en l'àmbit domèstic? És a dir, s'empren les mateixes espècies? L'estudi arqueozoològic de la fauna exhumada en l'assentament constata la presència gairebé exclusiva d'espècies domèstiques (Montero/Piña/Saña 2007, 77-81). Així doncs, els bovins, els ovicaprins i els suïds són, per ordre d'importància, les espècies animals més sacrificades; a més, es tracta dels taxons que majorment es destinen a la producció càrnia. Les restes d'aquests animals les trobem a dins de les fosses domèstiques i dels abocadors, consegüentment, són interpretades com a productes de rebuig, derivats del processament alimentari. A banda d'això, es documenten altres espècies domèstiques, singulars; es tracta dels èquids (*Equus caballus*) i els cànids (*Canis familiaris*). Les restes d'aquests animals les trobem en el mateix context que les anteriors; ara bé, el fet que aquesta fauna hagi estat enterrada i/o dipositada en connexió anatòmica i amb certa cura fa que no se la pugui interpretar com a consumida. La hipòtesi és que es tracta de fauna dipositada intencionalment, potser, amb una finalitat simbòlica. Si més no, no hi ha prou evidències que permetin interpretar aquestes restes com a deixalles de consum. En un altre ordre de coses, la presència d'espècies no domèstiques és merament testimonial. Els suïds i els cèrvids són els taxons salvatges més representats. Amb caràcter general, les comunitats humanes assentades en aquest lloc de la depressió Prelitoral obtenen els recursos d'origen animal a partir de la ramaderia. En suma, la cabana ramadera estava constituïda per bovins, ovicaprins i suïds; a més a més, els èquids i els cànids devien formar part del conjunt de taxons domèstics criats i/o mantinguts per aquestes comunitats, si bé no se'n disposa de cap evidència directa del seu consum. Convé subratllar que la ramaderia no estava orientada exclusivament a la producció càrnia –amb domini d'animals mascles i exemplars juvenils–. En efecte, la producció de llana, cuir, llet –principalment de cabra– i l'aprofitament de la força animal per al transport i el tir –en el cas dels bovins i/o els equins–, i de manera molt secundària, l'obtenció de matèria primera per a la fabricació d'estrís i objectes, són produccions alternatives a l'explotació càrnia. Altrament, es constata que la cacera va jugar un paper secundari quant al subministrament proteínic animal; només unes quantes restes de porc senglar (*Sus scrofa*) i de cérvol (*Cervus elaphus*) evidencien aquesta pràctica. Pel que fa a la fauna cinegètica, com el porc senglar o el cérvol, convé destacar que no era destinada necessàriament al consum alimentari. Recollint tot el que s'ha dit, els taxons, domèstics i salvatges, documentats en la necròpolis i en l'hàbitat són els mateixos.

B. La fusta carbonitzada

L'estudi del material carbonós (Piqué 1999; Mensua/Piqué 2002) aporta valuosa informació paleoambiental, també informa sobre determinats aspectes tecnològics vinculats al procés de cremació, en particular, sobre l'ús del combustible. Es documenta principalment a l'interior dels vasos cineraris, en les següents sepultures: E-135, E-255, E-259, E-268, E-294, E-297, E-298, E-300, E-301, E-303, E-305, E-319, E-339, E-340, E-341, E-374, E-386, E-405, E-406, E-427, E-438, E-439, E-454, E-456, E-459, E-483, E-489, E-490, E-514, E-522, E-526, E-540, E-541, E-554, E-557, E-558, E-565, E-577, E-588, E-598, E-607, E-608, E-610, E-627, E-637, E-639, E-653, E-654, E-659, E-673, E-676, E-715, E-728, E-740, E-770, E-779, E-784, E-785, E-788, E-816, E-822, E-828, E-841, E-866, E-886, E-887, E-900, E-918, E-935, E-949, E-972, E-976, E-978, E-992, E-997, E-1003, E-1021, E-

1037, E-1038, E-1042, E-1043, E-1048, E-1056, E-1061, E-1073, E-1075, E-1076, E-1078, E-1079, E-1081, E-1091, E-1094, E-1096, E-1100 i E-1114.

Catàleg de restes

	LOC	VAS	CAPA	Qspe ¹⁸²	Qspc	Qsp	R-P	Au	Esp	L	I	TT
E-135	VC	A	1A	-	-	-	-	-	-	-	-	-
E-255	VC	A	1A	-	-	-	-	-	-	-	-	-
E-259	VC	A	2A	2	-	-	-	-	-	-	-	1
E-268	C+VC	A	1-1A	-	22	-	-	-	-	1	5	2
E-294	VC	B	2B	3	-	-	-	-	-	-	-	1
E-297	VC	B	1B	-	-	-	-	-	-	-	-	-
E-298	CAMP	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
E-300	VC	A	1A-2A	-	1	-	-	3	-	10	-	3
E-301	VC	A	2A	-	-	-	-	-	-	-	-	-
E-303	CAMP	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
E-305	VC	A	2A	-	-	-	-	-	-	-	-	-
E-319	VC	A	1A-2A	-	-	-	-	-	-	-	-	-
E-339	VC	B	1B-2B	-	-	-	-	-	-	-	2	-
E-340	VC	A	1A	-	-	-	-	-	-	-	-	-
E-341	VC	B	1B-2B	2	-	-	-	-	-	-	-	1
E-374	VC	A	1A-2A	-	-	-	-	-	-	-	-	-
E-386	VC	A	1A-2A	-	-	-	-	-	-	-	1	-
E-405	VC	A	2A	11	-	-	-	-	-	-	-	1
E-406	CAMP	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
E-427	VC	B	1B-2B	5	-	1	-	-	-	-	-	1
E-438	VC	A	2A	2	-	-	-	-	-	-	-	1
E-439	VC	A	2A	-	-	1	-	-	-	-	-	1
E-454	VC	A	2A	-	-	-	-	-	-	-	1	-
E-456	VC	A	2A	-	-	-	-	-	-	-	-	-
E-459	CAMP	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
E-483	VC	A	2A	16	-	7	-	-	-	-	-	1
E-489	VC	A	2A	-	-	-	-	-	-	-	-	-
E-490	VC	A	1A	-	-	-	-	-	-	-	-	-
E-514	VC	A	1A	7	-	-	-	-	-	-	-	1
E-522	VC	A	1A	-	-	-	-	-	-	-	-	-
E-526	VC	B	1B	7	-	-	-	-	-	-	1	1
E-540	VC	A	1A	-	-	-	-	-	-	-	-	-
E-541	VC	A	1A	24	-	3	-	-	-	-	1	1
E-554	T	A	1A	-	-	-	-	-	-	-	-	-
E-557	VC	A	?A	-	-	2	-	-	-	-	-	1

¹⁸² Qspe (*Quercus sp.* esclerofil·le - alzina/garric) / Qspc (*Quercus sp.* caducifoli - roure) / Qsp (*Quercus sp.*) / R/P (*Rhamnus/Phillyrea* - aladern/fals aladern) / Au (*Arbutus unedo* - arboç) / Esp (*Erica sp.* - bruc) / L (*Leguminosae* - lleguminosa) / I (espècie no determinable) / TT (total taxons).

E-558	T	B	2B	-	-	-	-	-	-	-	1	-
E-565	VC	A	1A	2	-	-	-	-	-	-	-	1
E-577	VC	A	1A	-	-	-	-	-	-	-	-	-
E-588	VC	A	1A-2B	3	-	10	-	-	-	-	-	1
E-598	VC	A	1A	-	-	-	-	-	-	-	-	-
E-607	VC	A	1A-2A	-	-	-	-	-	-	-	-	-
E-608	VC	A	1A-2A	-	-	-	-	-	-	-	-	-
E-610	VC+VC	A-B	?A-1B	2	-	-	-	-	-	-	2	1
E-627	VC	A	2A	5	-	3	-	-	-	-	-	1
E-637	VC	A	1A	-	-	3	-	-	-	-	1	1
E-639	VC	A	1A	-	-	-	-	-	-	-	-	-
E-653	VC	A	1A	-	-	-	-	-	-	-	-	-
E-654	VC	A	2A	-	-	-	-	-	-	-	-	-
E-659	VC	A	1A	-	-	-	-	-	4	-	6	1
E-673	VC	A	1A	-	-	-	-	-	-	-	-	-
E-676	VC	A	1A-3A	5	-	-	-	2	-	-	-	2
E-715	VC	A	1A-2A	-	-	-	-	-	-	-	-	-
E-728	VC	A	1A	1	-	-	-	-	-	-	-	1
E-740	PC+VO	B-C	1B-1C	-	-	-	-	-	-	-	-	-
E-770	VC	A	2A	-	-	-	-	-	-	-	-	-
E-779	VC	A	1A	-	-	-	-	-	-	-	-	-
E-784	VC	A	1A-2A	4	-	-	-	-	-	-	1	1
E-785	VC	A	2A	-	-	3	-	-	-	-	-	1
E-788	VC	A	2A	2	-	3	-	-	-	-	-	1
E-816	VC	A	?A	7	-	-	-	-	-	-	-	1
E-822	VC	A	2A	2	-	1	-	-	-	-	2	1
E-828	VC	A	1A	5	-	-	-	-	-	-	-	1
E-841	CAMP	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
E-866	VC	A	1A	-	-	-	-	-	-	-	-	-
E-886	VC	A	1A-2A	-	-	5	-	-	-	-	9	1
E-887	VC	A	?A	-	-	2	-	-	-	-	1	1
E-900	VC	A	2A	3	-	-	-	-	-	-	4	1
E-918	VC	A	2A	-	-	-	-	-	-	-	-	-
E-935	VC	A	1A	4	-	-	-	-	-	-	5	1
E-949	VC	A	2A	7	-	3	-	-	-	-	6	1
E-972	VC	A	1A	1	-	-	-	-	-	-	5	1
E-976	VC	A	1A	-	-	-	-	-	-	-	-	-
E-978	VC	A	2A-3A	17	2	11	4	-	-	-	17	3
E-992	VC	A	2A	-	-	-	-	-	-	-	-	-
E-997	VC	A	1A	-	-	-	-	-	-	-	1	-
E-1003	VC	A	1A-2A	10	-	-	-	-	-	-	8	1
E-1021	VC	A	1A	4	-	1	-	-	-	-	4	1
E-1037	VC	A	1A-2A	2	-	-	-	-	-	-	1	1
E-1038	VC	A	1A	-	-	-	-	-	-	-	2	-

E-1042	VC	A	2A	-	-	-	-	-	-	-	-	-
E-1043	VC	A	1A	-	-	-	-	-	-	-	-	-
E-1048	VC	A	2A	-	-	-	-	-	-	-	-	-
E-1056	VC	A	1A	-	-	-	-	-	-	-	-	-
E-1061	VC	A	1A	-	-	-	-	-	-	-	3	-
E-1073	VC	A	1A	-	-	1	-	-	-	-	-	1
E-1075	VC	A	1A-2A	-	-	-	-	-	-	-	-	-
E-1076	CAMP	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
E-1078	VC	A	2A	-	-	-	-	-	-	-	-	-
E-1079	VC	A	1A	-	-	-	-	-	-	-	-	-
E-1081	VC	A	2A	-	-	-	-	-	1	-	-	1
E-1091	VC	A	1A	-	-	-	-	-	-	-	-	-
E-1094	VC	A	1A	-	-	-	-	-	-	-	-	-
E-1096	VC	A	2A	-	-	-	-	-	-	-	-	-
E-1100	VC	A	2A	-	-	9	-	-	-	-	-	1
E-1114	VC	A	1A	-	-	-	-	-	-	-	-	-

L'estudi de les restes de fusta carbonitzada (Mensua/Piqué 2002) procedents dels vasos cineraris del bronze final ha permès identificar un nombre mínim de sis taxons arboris i/o arbustius, que van ser emprats com a combustible vegetal en el procés de cremació, a saber: *Quercus sp.* esclerofil·le (alzina/garric), *Quercus sp.* caducifoli (roure), *Rhamnus/Phillyrea* (aladern/fals aladern), *Arbutus unedo* (arboç), *Erica sp.* (bruc) i *Leguminosae* (lleguminosa). Respecte a la localització dels carbons, convé destacar que majoritàriament se'ls pot documentar en contextos antropològics vasculars, això és així en vuitanta-vuit ocasions. Tanmateix, se'ls pot documentar a l'exterior del vas cinerari, entre les restes de l'ossera, això és així en sis ocasions, com també en ambdós llocs alhora, això es dona en una única ocasió. Amb tot plegat, i independentment de la seva localització, les restes de fusta carbonitzada procedeixen, sense excepció, de la pira funeraria.

Taxó	núm. ¹⁸³	%
<i>Quercus sp.</i> esclerofil·le (alzina/garric)	29	50,88
<i>Quercus sp.</i> caducifoli (roure)	3	5,26
<i>Quercus sp.</i>	18	31,58
<i>Rhamnus/Phillyrea</i> (aladern/fals aladern)	1	1,75
<i>Arbutus unedo</i> L. (arboç)	2	3,51
<i>Erica sp.</i> (bruc)	2	3,51
<i>Leguminosae</i> (lleguminosa)	2	3,51
Total	57	100

En un altre ordre de coses, sobta l'escassa quantitat de restes recuperades, només en noranta-cinc tombes de quatre-centes vuit, això és un 23,28% del total de sepultures estudiades. En la majoria dels casos només ha estat identificat un taxó per sepultura: *Quercus sp.* esclerofil·le o *Erica sp.*, tanmateix, també hi ha dues sepultures on han estat identificats dos taxons: *Quercus sp.* caducifoli + *Leguminosae* o *Quercus sp.*

¹⁸³ Número d'ocasions.

esclerofil·le + *Arbutus unedo*, a més a més, hi ha dues sepultures on han estat identificats tres taxons, a saber: *Quercus sp. caducifoli* + *Arbutus unedo* + *Leguminosae* o *Quercus sp. caducifoli* + *Quercus sp. esclerofil·le* + *Rhamnus/Phillyrea*. S'ha de tenir en compte que els taxons descrits són la matèria llenyosa que ha transcendit, és a dir, la gamma podria ser més extensa, d'acord amb el que ofereix el medi. No obstant, la diversitat taxonòmica sembla ser una variable independent del nombre de restes analitzat, és a dir, el nombre de restes no proporciona més o menys taxons (Mensua/Piqué 2002). Així doncs, la *diversitat* no està relacionada amb la mida de la mostra, sinó que és el resultat del patró d'ús del combustible. La baixa presència de residus carbonosos s'explica per la particular dinàmica de recuperació de les restes generades durant el procés de combustió. Sembla evident que l'aparició de carbó, entre els ossos calcinats, és un efecte no desitjat, fins a cert punt, ocasional, producte d'una selecció poc acurada de les restes consumides pel foc. Gràcies a això coneixem que el *Quercus sp.*, i especialment el *Quercus sp. esclerofil·le*, altrament dit alzina i/o garric, és el taxó més emprat a l'hora de produir el foc que ha de cremar el difunt.

El conjunt de fustes cremades estudiades indica que la captació de combustible es va dur a terme en alzinars i rouredes o bé en un bosc mixt, amb un estrat arbori dominat per alzines i roures. La majoria de les espècies identificades poden créixer en les formacions forestals esmentades. Com es pot veure en el quadre adjunt, l'explotació de la llenya es va centrar fonamentalment en l'estrat arbori d'aquestes formacions, els arbustos estan poc representats, tant pel que fa al nombre de restes com pel que fa al nombre de contenidors on es documenten; en relació amb la baixa presència de l'estrat arbustiu, és important recordar que la combustió de la llenya de *baixa densitat*, com els arbustos, llenya tova o fluixa, amb poca o nul·la escorça, gaire bé no deixa residus; és per això que no trobem restes.

Com ja hem comentat amb anterioritat les dades pol·líniques i antracològiques apunten que en aquest període haurien prosperat a Can Roqueta els boscos d'alzines i roures; consegüentment, la captació de la llenya necessària per a les cremacions es podria haver realitzat perfectament al voltant de la necròpolis o del lloc destinat a la cremació dels morts. Segons Mensua i Piqué (2002) els estudis antracològics realitzats en jaciments propers, indiquen que tots els taxons documentats en la necròpolis creixien en les proximitats, en el període d'ús de l'establiment funerari i, a més, van ser consumits de manera habitual per a alimentar els focs domèstics i les llars dels hàbitats. Així doncs, a Can Roqueta DIASA (Piqué 1999) es pot observar que els taxons millor representats són precisament el *Quercus ilex-coccifera* i el *Quercus sp. caducifoli*, junt amb l'arboç, el boix, el bruc, la figuera, el pi blanc, el llentiscle, el pollancre, l'aladern/fals aladern, l'om, etc. Les dades pol·líniques indiquen també per a aquesta zona un paisatge dominat per boscos mixtos d'alzines i roures. Convé subratllar que el *Quercus sp. caducifoli* hauria estat el taxó dominant fins el 5000-3500 BP; a partir d'aquesta moment es produeix una regressió del roure i una expansió de l'alzina; així doncs, els roures quedarien restringits vers les obagues. Segons Riera i Esteban (1990; 1994), la causa d'aquest fenomen seria una reducció de les precipitacions. Per concretar, els taxons emprats per a les *cremacions rituals* també van ser emprats com a combustible domèstic en llocs d'hàbitat contemporanis de la zona, aquest fet indica que no es van recol·lectar taxons diferents per a finalitats distintes. Convé fer ressaltar que els taxons emprats de manera preferent en el ritual funerari, com el *Quercus sp. esclerofil·le* i el *Quercus sp. caducifoli*, en general, són també els més emprats com a combustible domèstic, especialment l'alzina.

No s'observa una recol·lecció selectiva del combustible, quant a la seva destinació: domèstica o ritual. No obstant això, alhora d'encendre un foc sí que s'observa una predilecció, concretament per la fusta de *Quercus*, i especialment per la fusta d'alzina. Aquesta preferència té a veure amb allò que ofereix el medi, i,

també, amb les necessitats del subjecte. Així doncs, l'abundància i les propietats d'aquest taxó arbori foren determinants alhora de sistematitzar la recollida del combustible. L'alzina, també conegut com a *aglaner*, *aulina* i *bellotera*, és un arbre de fullatge caduc o persistent, de la família de les *Fagaceae*, gènere *Quercus* i espècie *Quercus ilex*. És un arbre de talla mitjana i baixa, que pot arribar a aconseguir de setze a vint-i-cinc metres d'altura. La capçada és ampla i molt densa, presenta fulles de tres a set centímetres, el·líptiques, amb dents poc espinoses, de color verd fosc a l'anvers i grisenques i piloses al revers. El seu fruit, com el d'altres plantes del gènere *Quercus*, és l'aglà. La seva fusta és forta i densa, consistent, i presenta una gran quantitat de *substància comburent*; tradicionalment s'ha fet servir com a combustible. Una de les principals propietats de l'alzina és l'alt poder calorífic de la seva fusta; es defineix com a *poder calorífic* la quantitat d'energia que desprèn per unitat de massa un combustible en cremar-se; les dades de laboratori es generen en Kcal/Kg (unitat d'energia / unitat de massa)¹⁸⁴; l'alta densitat i el gran poder calorífic de la fusta d'alzina la converteixen en la millor opció per a fer focs continuats o de llarga durada; presenta un poder calorífic de 4.563 Kcal/Kg a 0% d'humitat i 1.989 Kcal/Kg a 50% d'humitat. El poder calorífic de l'alzina és superior al de les espècies confrontants, com el roure (4.277 Kcal/Kg a 0% d'humitat i 1846 Kcal/Kg a 50% d'humitat), el pi blanc o *Pinus halepensis* (4.369 Kcal/Kg a 0% d'humitat i 1.893 Kcal/Kg a 50% d'humitat), etc.

Pel que fa a l'*Arbutus unedo* o arboç, també conegut com a *arbocer*, *arbocera* o *cirerer d'arboç*, és un arbust que es pot arribar a fer un arbre, es reconeix per la seva escorça vermellosa i les fulles serrades als marges. El fruit s'anomena arboç, cirera d'arboç o llipota, es tracta d'una baia esfèrica, carnososa i groguenca per dins i granulada i aspra per fora, amb un color vermellós molt intens quan madura. El fruit, quan és madur, conté petites quantitats d'alcohol; la seva fermentació produeix alcohol etílic o etanol¹⁸⁵ (CH₃CH₂OH). En un altre ordre de coses, l'*Arbutus unedo* és una *espècie piròfila*, és a dir, que resisteix el foc o que ressorgeix després dels incendis. A Catalunya creix habitualment entre suredes, màquies i alzinars, entre els zero i els mil metres d'altitud. Segons la mitologia grega, de la sang del gegant antropomorf Gerió (del grec Γηρυών), mort per Hèracles (del grec antic Ἡρακλῆς): semidéu, fill de Zeus i d'Alcmena, guardià de la porta de l'Olimp, déu dels herois, els esportistes, els atletes i diví protector de la humanitat..., en el seu "desè treball", en va brotar el primer arboç o arbocer. Aquest origen mitològic concorda amb la facilitat que té l'arbust de rebrotar després d'un incendi o de ser abatut i/o talat. Aquesta vitalitat, junt amb el fet que les fulles són sempre verdes, el fa símbol de la immortalitat. Aquesta vinculació mitològica la recull el professor J.M. Blázquez Martínez (1983, 24-25): [...] *Filóstrato en su Vida de Apolonio de Tiana, V, 5: afirman que vieron allí unos árboles, como los de ningún otro lugar de la tierra, y que los llaman «gerioneos», así como hay dos que crecen sobre el túmulo, que se alza sobre Geriones, siendo otra variante [...] (traducción de A. Bernabé)*. D'aquí ve que els clàssics el fessin servir en els funerals, com relata el poeta romà Virgili (*Publius Vergilius Maro*, 70 aC - 19 aC) a l'Eneida (XI.65) [...] *Luego que en estos términos se hubo lamentado, mandó alzar el mísero cuerpo, confiando el honor de su última custodia a mil guerreros elegidos entre todo su ejército, para que le acompañen y asistan*

¹⁸⁴ Cal diferenciar entre el poder calorífic superior (PCS) i el poder calorífic inferior (PCI). El PCS és la qualitat d'energia alliberada quan una massa unitària es crema amb oxigen, estant l'aigua produïda en la combustió en estat líquid. En condensar-se l'H₂O, s'ha alliberat energia. El concepte de PCI és similar, estant l'aigua producte de la combustió en estat gasós. S'ha de dir que el poder calorífic varia segons el grau d'humitat, així doncs, a major humitat el poder calorífic disminueix, tant derivat de la disminució relativa de la quantitat de fusta per unitat de massa de combustible, com pel fet d'emprar part del poder calorífic de la fusta per evaporar l'aigua.

¹⁸⁵ L'etanol és un líquid incolor i inflamable amb un punt d'ebullició de 78°C.

al llanto del triste Evandro [...] Otros diligentes entretejen zarzos con flexibles ramas de madroño y de encina a modo de blando féretro, que cubren con un sombrío toldo [...] y colocan en aquel rústico lecho al noble mancebo, semejante a la flor cortada por los dedos de una virgen, blanda violeta o lánguido jacinto, que aun conservan su brillo y hermosura, aunque la madre tierra no los sustenta [...] (traduït per E. de Ochoa) (Ochoa 2000, 223). Tal com s'ha dit, trobem restes cremades d'arboçer, tant en context funerari com en context domèstic, en quantitats similars. A Can Roqueta s'empra, com a combustible, des de l'edat del bronze. Convé subratllar que la llenya d'arboç és tova o fluixa, o sigui, es tracta d'un producte forestal de baixa qualitat, de baix poder calorífic, si ho comparem amb la llenya densa; el seu poder calorífic és passatger —de curta durada—, essent les seves brases menys consistents que les de les espècies arbòries. No obstant això, la llenya seca d'arboç facilita l'encesa del foc, pel fet que pren amb certa rapidesa. Conseqüentment, amb independència del seu simbolisme..., l'arboçera fou emprada com a agent comburent.

Quant a l'*Erica sp.* o bruc, també conegut com a bruguerar, brugosa o bruguera, és un arbust pertanyent a la família de les *Ericaceae*. La majoria de brucs són arbusts de 0,2 - 1,5 metres d'altura, encara que alguns com l'*Erica arborea* poden arribar a 6 i 7 metres d'altura. Totes les espècies són perennes, amb fulles *aciculades* —de forma d'agulla—, molt primes i dures, de 2 a 15 mil·límetres de longitud, i de flors *campanulades*, sovint molt vistoses. Les brugoses seques són molt resistents i serveixen per a fer eines, tanques, etc. Antigament, el bruc també es feia servir per a protegir arbres joves... A més, algunes ericàcies tenen usos medicinals. A banda d'això, la llenya seca del bruc, com la de l'arboç, facilita l'encesa del foc, ja que pren ràpidament.

Respecte al *Rhamnus/Phillyrea* o aladern/fals aladern, també conegut com a *aladern ver*, *boix bord*, *garrigós*, *grana d'Avinyó*, *llampuga blanca*, *noguereta cornicabra*, etc., és un arbust perenne pertanyent a la família de les *Rhamnaceae*, típic de la vegetació mediterrània. L'aladern pot arribar als 2 metres d'alçada, però sovint és més baix. Les fulles són petites, de 20 a 60 mil·límetres de longitud, esclerofil·les, i són similars a les fulles de l'alzina carrasca, però lluints. Els fruits són esfèrics, de 4 a 6 mil·límetres, primer vermells i negrosos quan maduren. És un arbust molt resistent a l'absència o deficiència prolongada de precipitacions, molt freqüent en els alzinars; tanmateix, mai domina el paisatge. Creix generalment entre els zero i els mil metres d'altitud.

Les lleguminoses o fabàcies (*Leguminosae*) són una família de l'ordre de les fabals. Reuneix arbres, arbusts i herbes perennes i/o anuals, fàcilment recognoscibles pel seu fruit tipus llegum i les seves fulles compostes i estipulades. Es tracta d'una família de distribució "*cosmopolita*", amb aproximadament set-cents generes i a frec de les dinou mil quatre-centes espècies, això la converteix en la tercera família amb major riquesa de les espècies després de les *Asteraceae* i les *Orchidaceae*. Les lleguminoses presenten una gran varietat d'hàbits de creixement, cal tornar a dir que poden ser arbres, arbusts o herbes i fins i tot, plantes enfiladisses, lianes, etc. Moltes espècies d'aquesta família tenen gran importància econòmica, com a aliment humà (cigró, fava, llentia, mongeta, etc.) o farratge animal (alfals, garrofer, trèvol, etc.). Acostumen a tenir bacteris simbiòtics que faciliten la fixació del nitrogen en la superfície terrestre.

Recollint tot el que s'ha dit, l'estudi de la fusta carbonitzada aporta valuosa informació paleoecològica. Quan el carbó o la fusta procedeixen d'estructures arqueològiques, com és el cas, també poden aportar informació antropològica i etnològica. Les restes recuperades permeten conèixer quines són les espècies o taxons vegetals emprats com a combustible, quines són les espècies biòtiques més explotades i perquè, etc. No obstant això, l'estudi antracològic no permet conèixer el funcionament i l'arquitectura del foc funerari, el

volum de fusta necessari per a dur a terme la cremació, l'estructura de la foguera ritual, els utensilis emprats per a manipular el foc, el lloc on s'erigia la pira, i altres detalls relacionats amb la producció del foc ritual. Un procés estandarditzat, no atzarós, rigorosament pautat per una norma social, que especifica el que s'ha de fer en cada moment.

Sobre el volum de fusta necessari per a dur a terme la cremació, podem prendre com a referència el ritu de la cremació indonèsia, en el qual, tant si el procés es realitza sobre la superfície del terreny com si es fa alçat, sobre dos murets, s'empra un volum semblant de llenya. Sobre el terra es disposa una pila de quaranta o cinquanta centímetres de troncs de volum i gruix variats; sobre aquest munt de llenya es col·loca el difunt; sobre el difunt es col·loca més llenya...; el cadàver se sosté mitjançant quatre perxes de bambú; el foc comença a la part alta de l'estructura; al cap de poc temps, uns trenta o quaranta minuts, el cos és visible i s'observen les primeres contraccions, els ossos llargs es trenquen, i l'abdomen i el crani esclaten; l'operador de la cremació regira el cos amb la seva perxa amb l'objectiu de cremar ràpidament les entranyes, difícils de consumir; amb la perxa de fusta l'encarregat remou i redistribueix la llenya amb el propòsit d'homogeneïtzar la combustió; aleshores, la pira adquireix la màxima temperatura i es torna incandescent; seixanta minuts més tard només queden brases... (Agustí 1998, 110; extret de Pautreau/Mataró/Mornais 1994).

De fet, interpretem a partir de l'evidència material... és per això que afirmem, sense cap mena de dubte, que la llenya de *Quercus sp.*, taxó predominant en l'ecotò funerari, fou la preferent alhora de produir els focs que cremaren els morts de Can Roqueta, i que les altres llenyes, com l'*Arbutus unedo*, l'*Erica*, o el *Rhamnus*, etc., foren emprades com a comburents. El que no es pot afirmar és que no s'empressin combustibles alternatius i/o complementaris, com greixos animals, reïnes vegetals, buïna, etc., amb la finalitat de fer augmentar el foc i la temperatura del crematori. En relació amb els combustibles alternatius emprats en una cremació, podem prendre com a referència el ritu de la cremació hindú. Per posar un exemple, a Benarés (en hindi: बनारस i en urdú: بنارس), ciutat sagrada de l'Índia i capital de les cerimònies religioses, el primer que sobta quan hom passeja pels carrers de la ciutat són les altes muntanyes de fusta de sàndal, destinades al ritu de la cremació. Cal recordar que el sàndal és un arbre o arbust del gènere *Santalum*, de la família de les santalàcies, originari de l'Àsia sud-oriental i cultivat als països tropicals; la seva fusta és olorosa, de la qual s'extreu un oli emprat en medicina (segons el Diccionari de la Llengua Catalana DIEC2); actualment se'l considera un "arbre sagrat", protegit. Aquesta és la fusta de major qualitat, consegüentment, la més cara, i la que empen les famílies de les castes superiors. Ara bé, la fusta de sàndal no és l'única opció que existeix alhora de cremar un cadàver a l'Índia; segons l'escala social i/o econòmica hi ha diverses opcions: fusta corrent, fusta corrent barrejada amb sàndal, etc., o buïna (femta de bòvid, vaca o búfal) assecada al sol, que produeix més temperatura que la fusta. Per il·lustrar el que diem podem prendre com a referència l'obra de J.M. Reverte (1991), *Antropología forense*, en la qual s'explica amb detall el ritu de la cremació hindú: [...] *Así se hace hoy en día en la India y el Nepal. En los templos de Benarés o en los levantados a las orillas del Ganges, el río sagrado donde todo hindú quiere que vayan a parar sus cenizas, hay lugares especiales a manera de temples con el piso [...] fabricado de ladrillo refractario. Estos lugares están dedicados a quemar a gente rica [...]. En las terrazas de los templos las cremaciones se suceden día i noche [...]. Constantemente están ardiendo hogueras, piras funerarias, avivadas por el viento que se levanta especialmente en las horas nocturnas. Pero para la gente más humilde, la cremación la he visto practicar, no con madera y menos con madera de sándalo, sino con boñigas de búfalo desecadas al sol en forma de grandes tortas o panes, y el cadáver sobre la simple tierra a la orilla del río, sin muchas ceremonias. Colocan una capa de la bosta seca sobre el suelo y sobre ella el cadáver.*

*Lo rodean con una especie de murete de bosta y luego tapan el cuerpo con más bosta. Le prenden fuego y comienza a arder como yesca. Es un buen combustible que produce una elevada temperatura. El cuerpo es consumido en menos de dos horas. Al final sólo queda polvillo de la bosta quemada y fragmentos de huesos calcinados idénticos a los que me traen a mí en una urna funeraria ibérica [sic]. En las terrazas de Benarés, donde tienen muy bien organizado el tema de la cremación [...] se quema con madera corriente (a la que a veces se añade simbólicamente un fragmento de madera de sándalo). El sándalo está tan agotado en la India que vale más que el oro [...] (Reverte 1991, 869). D'altra banda, els detalls sobre el tipus de combustible a emprar, el volum i l'estructura de la foguera, i altres aspectes relacionats amb la cremació s'especifiquen en els textos sagrats..., res és atzarós o deixat al caprici dels parents. Quan el cos queda dipositat, els presents llencen matèries sacramentals, com varetes d'encens, reines, flors, etc., i es reciten salmòdies i vots extrets dels *Upanixad*, antics textos hindús escrits entre els segles VII i V aC de caràcter místic i esotèric; el foc és avivat mitjançant aspersiones de *ghee*, espècie de mantega líquida confeccionada amb llet de búfala o de vaca, característica de la cuina india i pakistanesa, emprada com a oli d'unció en els ritus *Yajurveda* de l'Índia. En el ritus de l'Índia antiga, les restes esquelètiques que subsisteixen després de la combustió són recollides cuidadosament, junt amb les cendres, i dipositades al cap d'un temps variable en un monument funerari (Hertz 1990, 37).*

Els ritus funeraris dels budistes són hereus de la cultura hindú. Segons el *Mahāparinibbāṇa Sutta*, relat on es descriuen els darrers dies de vida de *Siddharta Gautama*, el cos de Buda (en sànscrit बुद्ध, il·luminat) va ser cremat amb honors de monarca. La tradició explica que després de set dies de tribut, les restes mortals de Buda van ser embolcallades en cinc-centes voltes de roba i dipositades a dins d'un sarcòfag metàl·lic ple d'oli. El fèretre va ser dipositat sobre una pira funeraria, construïda amb nombrosos tipus de fustes aromàtiques. El mite relata que la foguera va començar a cremar de manera espontània... El llibre VI del *Mahāparinibbāṇa Sutta* (Llibre de la gran extinció), relata el següent: [...] *Luego, los Mallas de Kushinagar envolvieron el cuerpo del Sublime [Buda] con una tela nueva, y así sucesivamente hasta cubrir el cuerpo con quinientas envolturas de ambas clases. Luego, colocaron el cuerpo dentro de un recipiente de hierro que en su interior contenía aceite y lo taparon herméticamente con otro recipiente del mismo metal. Después, erigieron una pira funeraria con toda clase de maderas aromáticas sobre la cual depositaron el cuerpo del Sublime (MS. VI, 18) [...]. Ahora, en ese momento, cuatro príncipes de los Mallas se habían lavado la cabeza y vestido con vestiduras nuevas, con el propósito de encender la pira funeraria del Sublime. Pero, ¡he aquí, no pudieron encenderla! (MS. VI, 21) [...]. Y cuando el venerable Mahā Kassapa y los quinientos monjes hubieron terminado de rendir homenaje al Sublime, la pira funeraria se encendió por sí sola (MS. VI, 22). Ahora, sí que el cuerpo del Sublime se quemaba lentamente, de la piel y tegumento (segons el Diccionari de la Llengua Catalana (DIEC2): teixit orgànic que cobreix el cos d'un animal o algun dels seus òrgans interns), y de la carne, y de los nervios, y del fluido de las coyunturas no quedaron rastros de carbón ni de cenizas, solamente quedaron intactos los huesos. Del mismo modo que cuando se quema la manteca clarificada (ghee) o el aceite, no quedan restos de carbón ni de ceniza [...]. Y de las quinientas envolturas, desde la más interna hasta la más externa todas fueron consumidas. Y cuando el cuerpo del Sublime se hubo consumido, torrentes de agua descendieron desde el cielo, extinguiendo la pira [...]. También los Mallas de Kusinārā trajeron agua aromatizada con toda suerte de perfumes, y extinguieron la pira funeraria [...]* (MS. VI, 23). Versió espanyola a càrrec de R. Ruy (1975), per a l'editorial Librería Hachette S.A. Posteriorment, les restes van ser dividides i dipositades en vuit stupes. Segons Brandon (1975, 1243-1245), el fet que les restes de *Siddharta Gautama* fossin cremades i no inhumades indica un estatus superior. Cal tenir present que la pràctica de la cremació

no és universal entre els budistes, estan exempts els infants, els sants barons i la gent sense recursos; els seus cossos són inhumats o abandonats en llocs especials, on seran devorats per les bèsties.

Un dels exemples historiogràfics més destacats sobre el ritu de la cremació ho proporciona La Ilíada, poema atribuït a Homer. Segons aquest poema èpic, compost amb tota seguretat abans del 700 aC, és a dir, més de dos-cents anys abans de la mort de Buda i sis-cents anys abans de la redacció del *Mahāparinibbāṇa Sutta*, la cremació és una pràctica funeraria habitual entre l'elit grega. En el llibre es descriuen de manera detallada les exèquies de Pàtrocle (cant XXIII), el "millor amic" de l'heroi Aquil·les, i d'Hèctor (cant XXIV), príncep dels troians, que inclouen demostracions de dolor, banquets, pregaries, libacions, ofrenes i sacrificis.

Segons Gracia (2003, 256), la cerimònia de la cremació del cadàver constava de tres moments, perfectament diferenciats:

- Recollida de la llenya i del combustible per a construir la foguera.
- Combustió del cos.
- Extinció de les brases, recuperació de les restes esquelètiques del difunt i introducció de les restes en el contenidor cinerari.

En el ritu homèric la construcció de la pira funeraria formava part dels honors dispensats a la persona difunta, per aquest motiu els assistents al funeral de Pàtrocle aporten llenya... Consegüentment, la participació dels membres del grup o deutors del mort, en la preparació del foc, pot ser qualificada com un acte de cohesió social. Així ho expressa Homer en Els funerals de Pàtrocle: [...] *El sobirà Agamèmnon va ordenar que muls i homes, sortint de tot arreu de les tendes, anessin a buscar llenya [...]. Se'n van anar portant a les mans cordes ben trenades i destrals per a tallar llenya. Al davant anaven els muls. Van caminar molt cap a munt i cap avall, de dret i de costat. Mes, quan van ser als cims de l'ida abundós en deus d'aigua, van començar a tallar de pressa amb el bronze de tall allargat alzines d'alt brancatge, que anaven caient fent molt de soroll. [...] Tots els llenyataires portaven troncs, perquè així els ho havia manat Meriones [...]. Els anaven tirant un rere l'altre a la costa, en el lloc on Aquil·leu havia pensat fer el gran túmul per a Pàtrocle i per a ell. Quan a tots els costats van descarregar gran quantitat de llenya [...]* (l. XXIII, 110-127).

Cal fer una especial referència a l'alzina (*Quercus ilex*) que, com el roure (*Quercus*), són símbols de fermesa i fidelitat. Cal recordar que l'alzina és un arbre mediterrani de creixement lent, de fulles perennes, que quan es desenvolupa isolat genera una ampla capçada i, consegüentment, una ampla ombra. Pot arribar als vint-i-cinc metres d'altura i a més d'un metre de diàmetre. Per tot plegat és un arbre ben arrelat que pot resistir fortes tempestes i que pot viure segles –vuit-cents anys–. El nom genèric *Quercus* procedeix del molt celta *kaërquez*, que significa "arbre formós". És important recordar que la cultura celta tenia una especial dilecció per un altre *Quercus*, el roure, mentre que els romans anomenaren a l'alzina *ilex*, que alhora deriva del grec ὕλη - hylé, que significa: fusta i matèria primera. Segons Chevalier (1986, 445) el *Quercus* és un arbre sagrat en nombroses tradicions, concretament, en tot el món indoeuropeu (Grècia, Germània, Escandinàvia, etc.): [...] *la encina y el roble están investidos de los privilegios de la divinidad suprema del cielo, sin duda porque atraen más que otros árboles el rayo y simbolizan la majestad: encina de Zeus, de Júpiter Capitolino, etc. [...]. Según algunas leyendas la clava [bastó] de Hércules es de encina. Indica particularmente solidez, potencia, longevidad, altura, en sentido espiritual tanto como material.* L'Odissea (en grec: ΟΔΥΣΣΕΙΑ, ἡ Ὀδσσεια) és el

segon dels grans poemes èpics grecs atribuïts a Homer; l'heroi Odisseu consulta la seva destinació al fullatge diví de la gran alzina de Zeus: [...] *Odisseo se hallaba en Dodona* [Dodona és un dels oracles grecs més antics, es localitza a l'Epir i pertanyia a Zeus] *para saber por la alta encina la voluntad de Zeus sobre si convendría que volviese manifiesta o encubiertamente al rico país de Ítaca* [...] (O. XIV, 327). [...] *Añadió que Odisseo estaba en Dodona para saber por la alta encina la voluntad de Zeus acerca de si convendría que volviese* [...] (O. XIX, 296) (Segalá 1927). A l'Antic Testament l'alzina representa l'arbre per excel·lència o eix del món, és un instrument de comunicació entre Déu i l'home. Segons Chevalier (1986, 445): [...] *en esta comunicación hay una relación de complementariedad entre el rayo y el árbol*. Així doncs, Abraham (Ibrahim) (en hebreu: אַבְרָהָם, Abraham; en àrab ابراهيم, Ibrāhīm) rep les revelacions de Déu a prop d'una alzina: *Van arribar al país de Canaan. Abram travessà el territori fins a Siquem, fins a l'Alzina de Morè*. [...] *El Senyor es va aparèixer a Abram i li digué*: [...]. *Allà Abram va dedicar un altar al Senyor, que se li havia aparegut* (Gn 13,6-7); *Abram va aixecar el campament i se'n va anar a viure a les Alzines de Mambré, prop d'Hebron. I en aquell indret va dedicar un altar al Senyor* (Gn 13,18). Convé subratllar que aquest arbre té diversos noms propis, se'l coneix com a Roure de Mambré, Alzina d'Abraham, etc.; els botànics l'han classificat com a *Quercus coccifera* var. *calliprinos* (*Q. calliprinos*, *Q. coccifera* var. *palaestina*, *Q. palaestina*, *Q. pseudo coccifera*); el seu nom comú seria alzina de Palestina o garric oriental. Al ser un arbre d'una gran longevitat, l'alzina també s'empra com a punt de referència espiritual i, fins i tot, com a espai per enterrar objectes i persones: *Llavors van donar a Jacob totes les estatuetes de déus estrangers i les arracades que duien a les orelles, i Jacob les va enterrar al peu de l'alzina que hi ha a la vora de Siquem* (Gn 35,4); *Aleshores va morir Deborà, la dida de Rebeca, i la van enterrar a la vora de Betel, al peu d'una alzina que Jacob va anomenar l'Alzina del Plany* (Gn 35,8); *Aquell dia, a Siquem, Josuè va comprometre el poble en una aliança amb el Senyor. Li donà unes lleis* [...], *i les va escriure en el llibre de la Llei de Déu. Després va prendre una gran pedra i la plantà sota l'alzina del santuari del Senyor* (Js 24,26). Encara més, el *Quercus* en general era consagrat a Júpiter (déu més important del complex politeista romà, representa la funció de la sobirania, és el déu del resplendor del llamp (*Lucetius*) i pertany a un nombrós grup d'"éssers supremes celestials", que, des del punt de vista de la llengua, són anàlegs en quasi totes les cultures indoeuropees). Ovidi, a *Les Metamorfosis*, explica que: *Ell em donà senyal amb un llamp i un tro favorable* [...]. *Per atzar hi hagué prop d'allí una raríssima alzina d'obert brancatge, consagrada a Júpiter, de llavor de Dodona* (l'escena ha d'ésser imaginada al temple de Júpiter Panhel·lènic que hi havia a Egina, fundat per Èac) [...] (M. VII, 620); *Tremolà i amb les seves branques, sense que l'aire les pogués, donà un so l'alta alzina* [...] (M. VII, 630); *La nit arriba i el son s'apodera del meu cos turmentat de neguits; davant dels meus ulls, em semblà que la mateixa alzina es dreçava amb el mateix nombre de branques i portant el mateix nombre de bestioles sobre les seves branques* [...], *i prendre en els membres la humana forma*. [...] (M. VII, 635-640) (traducció de Trepal/De Saavedra 1930). D'altra banda, entre els romans es donava una corona d'alzina –corona cívica– a qui havia salvat la vida d'un ciutadà en alguna batalla o a qui havia prestat un gran servei a Roma; l'escriptor i científic llatí *Gaius Plinius Secundus*, a *Naturalis Historia*, explica que: *Les corones cíviques primer estaven fetes de fulles d'alzina, després es va preferir que fossin de roure, arbre consagrat a Júpiter, i una altra variant també era feta amb fulles de qualsevol arbre de la família dels roures* [...] (NH. XVI, 2-5) (traducció de Velaza et al. 2017). Cada any, abans dels *Ludi Capitolini* o Jocs capitolins els edils curuls (encarregats d'organitzar celebracions) oferien a Júpiter una corona d'alzina. Durant les calendes de març es renovaven els *Quercus* plantats davant del palau de Cèsar August, amb la finalitat de retre homenatge a l'emperador, salvador dels ciutadans... *Gaius Plinius Secundus*, a *Naturalis Historia*, explica la relació entre el *Quercus* i la classe sacerdotal celta: [...] *la encina es el árbol que ellos escogen en los bosques sagrados, y no realizan ninguna ceremonia sin sus hojas*, [...]. *Es bien sabido que guardan todo lo que se deposita sobre estos árboles como enviado por el cielo* [aquí es refereix al vesc o *Viscum album*], *y lo entienden como un signo de*

la elección del árbol por el propio dios [...] (NH. XVI, 949) (Gracia/Munilla 2004, 435). Cal recordar que *Plinius* considera que el mot druida deriva del grec *durs* (alzina), així doncs, qualifica els membres del clergat celta d'"homes de l'alzina".

Si la recollida de llenya esdevé un acte de cohesió social, també ho és la construcció de la pira o foguera. Així ho expressa Homer en Els funerals de Pàtrocle: [...] *Quan arribaren al lloc, que Aquil·leu els havia indicat, el van posar a terra [Pàtrocle] i immediatament van començar a amuntegar-hi la llenya abundosa* (l. XXIII, 138-140). No obstant això, la darrera càrrega i condicionament del foc es restringeix als personatges més propers a Pàtrocle: [...] *però ara fes-los marxar de la pira i mana'ls que preparin el sopar. D'això [condicionament de la pira], ens ocuparem nosaltres, als quals el difunt és molt més proper. Que els capdavanters es quedin amb nosaltres. [...] Només s'hi van quedar els íntims i van continuar amuntegant llenya. Van fer una pira de cent peus¹⁸⁶ tant d'una banda com de l'altra i amb el cor afligit van posar la despulla al capdamunt de la pira. Estaven enfeinats escorxant davant la pira molts moltons grassos i bous [...]. El magnànim Aquil·leu va treure el greix de tots els animals i hi va cobrir el cadàver de cap a peus. [...]* (l. XXIII, 157-170). Cal remarcar que el greix animal, amb el qual Aquil·leu cobreix el cos de Pàtrocle, és una substància extremament combustible, és possible que l'acte d'Aquil·leu tingués la finalitat d'accelerar la combustió del cos.

És important recordar que la combustió és una reacció química exotèrmica d'una substància, o mescla de substàncies, anomenades combustible amb l'oxigen. És a dir, sense O no hi ha combustió... Segons Homer: [...] *la pira del cadàver de Pàtrocle no cremava. Aleshores Aquil·leu va tenir una altra idea: s'apartà de la pira, s'encomanà als dos vents Bòreas i Zèfir i els prometé sacrificis esplèndids. [...] pregant molt insistentment que vinguessin, perquè els morts [Pàtrocle i els dotze nobles fills dels magnànims troians] fossin consumits pel foc com més aviat millor i perquè la llenya s'espavilés a cremar. [...] [Bòreas i Zèfir] Arribaren a la fèrtil Troia, es precipitaren damunt la pira, i el foc va començar a crepitjar d'una manera extraordinària. Durant tota la nit atiaren plegats la flama de la pira mentre bufaven sorollosament [...]. Com un pare es lamenta d'incinerar els ossos d'un fill casat de poc, la mort del qual trasbalsa els malaurats progenitors, així Aquil·leu es planyia d'incinerar els ossos del company [...]* (l. XXIII, 192-224); *Quan Lucifer [l'estel del matí] surt a anunciar la claror sobre la terra, després del qual l'aurora de pèplum de safrà s'escampa per la mar, aleshores la pira es va consumir, i la flama va deixar de cremar. Els vents se'n van tornar cap a casa [...]*.

El darrer moment de la cerimònia és l'extinció de les brases i la recuperació de les restes cremades del mort. Homer ho descriu de la manera següent: [Aquil·leu] *Després d'haver-se incorporat es va asseure i va dir aquestes paraules: «Atrida [Agamèmnon] i altres prohoms [...], de primer apagueu completament tota la pira amb vi flamejant, ruixant l'espai que ha ocupat la fúria del foc. Tot seguit arreplegem els ossos de Pàtrocle triant-los bé (recordem que junt amb l'heroi difunt, són oferts en sacrifici animals i els cossos de dotze nobles fills del magnànims troians). Són ben fàcils de distingir, car estava estirat al mig de la pira. Els altres eren a part, a la vora, barrejats cavalls i homes. Posem-los en una urna d'or i en doble capa de greix, fins que jo m'amagui a l'Hades [...]* (l. XXIII, 238-246); *Primerament apagaren la pira amb vi flamejant, fins on havia arribat la flama i la cendra havia deixat una capa gruixuda. Tot plorant, van recollir els ossos blancs del dolç company en una urna d'or i en doble capa de greix i, després d'haver-la col·locat a la tenda, la van cobrir amb un suau vel de lli* (l. XXIII, 249-254).

¹⁸⁶ 1 peu romà = 0,2957 metres. La pira de Pàtrocle feia uns 30 metres de costat.

El darrer cant de La Ilíada (XXIV) glossa El rescat d'Hèctor. Homer descriu les seves honres fúnebres: l'ancià Príam, pare del diví Hèctor, parla amb Aquil·leu: *Saps que estem assetjats a la ciutat, que hem de portar llenya de lluny de la muntanya i que els troians estan molt espantats. El plorariem durant nou dies a palau, al desè dia l'enterrariem i el poble faria banquet funerari* [l. XXIV, 658-663]; [...] *Durant nou dies van tragar una gran quantitat de llenya. [...] Van posar el cadàver al capdamunt de la pira i hi van calar foc. Quant la filla del matí, l'aurora de dits rosats, va aparèixer, llavors el poble es va congregar al voltant de la pira [...]. [...] en primer lloc apagaren tota la pira amb vi espurnejant ruixant tot l'espai on havia arribat la força de la flama. A continuació, els germans i els companys, tot plorosos, van recollir els ossos blancs [...]* (l. XXIV, 784-794).

El següent punt a considerar és la temperatura del foc. Segons explica Homer a La Ilíada: [...] *van recollir els ossos blancs del dolç company [Pàtrocle] [...]* (l. XXIII, 252); [...] *van recollir els ossos blancs [d'Hèctor] [...]* (l. XXIV, 794). La coloració blanquinosa dels ossos indica que la temperatura assolida en el procés de cremació fou extremadament elevada i prolongada. Si ens atenem als criteris de Wahl (1982) el nivell de la cremació correspondria al quart estadi, que assoleix una temperatura de 650°C i 700°C; els ossos afectats per aquestes temperatures ofereixen un color homogeni blanc, de tonalitat apagada, consistència tova i guixenca. La coloració dels ossos i les fissures longitudinals, transversals i concoïdals dels ossos llargs, permeten deduir la intensitat del calor aportat en el procés de cremació (temperatura assolida i durada). Wahl (1982) ha estudiat de manera exhaustiva la incidència del foc en l'estructura òssia, en efecte, l'estudi que presenta es fonamenta en l'experimentació realitzada en un crematori modern, prenent com a mostra cent cinquanta individus adults i escaig. Quant a la relació entre la coloració dels ossos i la temperatura a la qual han estat sotmesos, proposa un esquema de cinc estadis (Wahl 1982, 19-21; extret de Trellisó 2001, 91). En un primer estadi, en el qual la temperatura és de 200 - 300°C, la coloració dels ossos és ivori i/o gris bru, a més, es registra una lleu reducció del volum de l'estructura òssia, degut a la pèrdua d'H₂O –deshidratació–; en un segon estadi, en el qual la temperatura és de 300 - 400°C, la coloració dels ossos passa del marró al marró bru i del marró bru al negre –carbonització–; en un tercer estadi, en el qual la temperatura rondaria els 550°C, la coloració dels ossos varia dels gris bru al grisenc; convé destacar que a 550° centígrads l'interior del teixit compacte encara pot presentar coloració negrosa; en un quart estadi, en el qual la temperatura és de 650 - 700°C, la coloració dels ossos és blanc mat i, com hem dit més amunt, adquireixen una consistència tova i guixenca; tanmateix, a partir dels 750°C l'estructura òssia experimenta una forta i progressiva reducció volumètrica; en el cinquè i darrer estadi de Wahl, en el qual la temperatura assoleix i supera els 800°C, els ossos són de color blanc, inclòs l'interior; els ossos presenten una aparença i una consistència dura i resistent degut a la concreció que forma el fosfat de calç –apatita Ca₃(PO₄)₂, a més a més, sorgeixen fissures parabòliques i s'observa una reducció d'entre el 10 i el 12% del seu volum.

En les darreres dècades s'han intensificat les anàlisis microscòpiques i biofísiques, com la difracció de raigs X, amb la finalitat d'investigar els efectes del foc en el teixit ossi. En aquest sentit, la investigació realitzada per E. Bonucci i G. Graziani és paradigmàtica (Trellisó 2001, 91). Com ja s'ha dit més amunt, les anàlisis biofísiques i de microscòpia electrònica corroboren la correlació entre el canvi de coloració del teixit ossi i l'augment de la temperatura. L'esquema proposat per Bonucci i Graziani (1975, 531) sobre la relació color – temperatura, és semblant a la proposta de Wahl, i es basa en cinc fases: ocre ↔ 200 - 250°C, marró ↔ 250 - 300°C, negre ↔ 300 - 350°C, grisenc ↔ 550 - 600°C i blanc ↔ ≥ 650°C.

En relació amb la temperatura de cremació dels individus dipositats en la necròpolis del bronze final de Can Roqueta, aquesta se situa entre els 550° i els 700°C, segons la proposta de Wahl (1982). Convé subratllar que la major part de les vegades les restes òssies presenten més d'un color, per exemple, les restes calcinades de l'E-509 presenten color negre, negre blavós, gris, blanc trencat i blanc mat de textura guixenca; en un mateix dipòsit es palesa el procés de cremació, que arrenca amb la deshidratació de l'estructura òssia o precarbonització, carbonització, postcarbonització i finalitza amb la calcinació. En aquest sentit, dels tres-cents vint-i-dos casos que ens proporcionen informació d'aquesta mena, dos-cents vint-i-cinc ens permeten observar, de manera més o menys general, el procés de cremació. Tanmateix, en noranta set ocasions s'han recuperat restes que només mostren una part de l'esmentat procés. Pel que fa a la temperatura màxima de cremació en connexió amb la coloració de les restes, la mostra estudiada ha permès establir tres categories, és a saber: primerament, restes cremades entre \pm 550° i 650°C, les quals presenten color blanc trencat o gris clar; segonament, restes cremades entre 650° i 700°C, les quals presenten color blanc guix; i tercerament, restes cremades per sota dels 550°C, les quals presenten color gris fosc o negre. En aquest sentit, la tonalitat més recurrent és el blanc trencat, això es produeix en el 73,30% dels casos examinats, això vol dir que dels tres-cents vint-i-dos individus estudiats, dos-cents trenta-sis van ser cremats entre els 550° i els 650°C, per tant, aquesta és la temperatura de cremació estandarditzada. Tanmateix, hi ha un grup de tombes, vuitanta-una, que presenten ossos de color blanc i textura guixenca, això es produeix en el 25,15% dels casos, això vol dir que dels tres-cents vint-i-dos individus estudiats, vuitanta-un van ser cremats per sobre dels 650°C, entre els 650° i els 700°C. Només cinc individus, 1,55% del total examinat, han estat cremats per sota dels 550°C es tracta dels individus de les estructures E-383, E-692, E-1047, E-1056 i E-1098.

Convé subratllar que la coloració que prenen els ossos, segons la temperatura a la qual han estat sotmesos, depèn, fonamentalment, de quatre factors: el grau de combustió, la durada de la combustió, l'oxigenació del lloc i la relació de proximitat entre el foc i l'objecte. Hom podria pensar que hi ha una relació directa entre la temperatura màxima assolida durant el procés de reducció i l'estatus del propi individu. En suma, es podria classificar la població enterrada segons la intensitat i complexitat de la cremació; hi hauria més d'un procediment de reducció, un per a cada condició social, consegüentment, l'estatus social de la persona i les desigualtats socials es reflectirien en el tractament que es dona als difunts. Recollint tot el que s'ha dit, no creiem que la conjectura plantejada sigui vàlida..., la població de cada categoria no queda prou definida ni suficientment delimitada, consegüentment, la semblança entre les tres categories, quant al dipòsit funerari, permet afirmar que es tractaria d'una societat igualitària, al menys, pel que fa al tractament que es dispensa als difunts (Carlús *et al.* 2011, 682).

Macroscòpicament les transformacions induïdes pel foc es manifesten, fonamentalment, en la morfologia de les restes òssies. Consegüentment, no solament canvia el volum i la coloració, com ja s'ha dit, sinó que a més s'observa l'aparició de fissures de tota mena i la fragmentació i deformació dels ossos (Trellisó 2001, 92). La retracció del material ossi i l'aparició d'esquerdes més o menys importants i nombroses, en un grau diferent depenent dels sectors anatòmics, té a veure amb l'estructura i la intensitat de la combustió (Agustí 1998, 106).

3.3. Contingut antropològic

L'estudi antropològic de la necròpolis del bronze final ha permès identificar quatre-cents vint-i-nou individus, repartits en tres-cents seixanta-set dipòsits individuals: E-9, E-56, E-74, E-76, E-167, E-175, E-188, E-221, E-222, E-234, E-237, E-245, E-250, E-252, E-255, E-259, E-266, E-275, E-278, E-280, E-282, E-287, E-293, E-294, E-295, E-297, E-300, E-301, E-313, E-319, E-320, E-326, E-327, E-333, E-339, E-340, E-341, **E-353**¹⁸⁷ (x3), E-366, E-374, E-375, E-382, E-383, E-384, E-386, E-403, E-404, E-405, E-406, E-412, E-413, E-414, E-421, E-424, E-426, E-427, E-429, E-431, E-432, E-434, E-437, E-438, E-439, E-443, E-446, E-447, E-449, E-451, E-453, E-454, E-460, E-462, E-466, E-467, E-468, E-471, E-475, E-476, E-481, E-482, E-483, E-486, E-489, E-490, E-491, E-492, E-496, E-497, E-498, E-499, E-504, E-508, E-509, E-510, E-512, E-514, E-515, E-519, E-520, E-521, E-522, E-523, E-524, E-526, E-529, E-530, **E-533** (x2), E-537, E-538, E-539, E-541, E-542, E-552, E-554, E-557, E-561, E-562, E-565, E-567, E-572, E-573, E-577, E-579, E-583, E-586, E-588, E-590, E-592, E-598, E-604, E-605, E-607, **E-610** (x2), E-614, E-616, E-619, E-621, E-622, E-624, E-625, E-626, E-627, E-628, E-633, E-634, E-637, E-638, E-646, E-653, E-654, E-656, E-659, E-666, E-672, E-673, E-675, E-680, E-681, E-684, E-691, E-692, E-695, E-696, E-697, E-700, E-701, E-702, E-703, E-704, E-705, E-706, E-708, E-713, E-715, E-718, E-721, E-722, E-725, E-727, E-729, E-730, E-732, E-733, E-735, E-736, E-737, E-739, E-740, E-749, E-751, E-752, E-753, E-754, E-757, E-764, E-765, E-769, E-770, E-773, E-775, E-776, E-777, E-779, E-780, E-784, E-785, E-786, **E-787** (x2), E-788, E-789, E-792, E-793, E-794, E-795, E-798, E-799, E-802, E-805, E-809, E-810, **E-816** (x2), E-818, E-821, E-822, E-823, E-828, E-831, E-837, E-840, E-841, E-844, E-845, E-846, E-849, E-852, E-855, E-866, E-871, E-872, E-873, E-874, E-875, E-878, E-881, E-882, E-884, E-886, E-887, E-888, E-892, E-893, E-894, E-895, E-900, E-903, E-907, E-909, E-911, E-914, E-915, E-918, E-922, E-923, E-928, E-929, E-931, E-932, E-938, E-939, E-940, E-941, E-944, E-945, E-948, E-949, E-954, E-960, E-972, E-973, E-974, E-977, E-978, E-979, E-981, E-983, E-987, E-991, E-992, E-993, E-995, E-996, E-997, E-999, E-1000, E-1001, E-1003, E-1006, E-1011, E-1012, E-1013, E-1014, E-1015, E-1017, E-1020, E-1024, E-1026, E-1027, E-1029, E-1030, E-1031, **E-1036** (x2), E-1037, E-1038, E-1039, E-1042, E-1043, E-1046, E-1047, E-1048, E-1051, E-1052, E-1053, E-1055, E-1056, E-1059, E-1060, E-1061, E-1062, E-1063, E-1064, E-1066, E-1067, E-1072, E-1073, E-1075, E-1078, E-1079, E-1080, E-1081, E-1083, E-1084, E-1085, E-1090, E-1091, E-1092, E-1094, E-1095, E-1096, E-1097, E-1098, E-1100, E-1102, E-1103, E-1104, E-1105, E-1106, E-1108, E-1109, E-1110, E-1113, E-1114 i E-1122, vint-i-vuit dipòsits dobles: E-254, E-302, E-305, E-456, E-479, E-558, E-564, E-587, E-589, E-620, E-631, E-639, E-650, E-686, E-743, E-803, E-867, E-936, E-1008, E-1021, E-1054, E-1065, E-1068, E-1069, E-1071, E-1074, E-1076 i E-1107, i dos dipòsits possiblement triples: E-232 i E-1087.

Respecte a la mostra, cal remarcar que els ossos es troben molt fragmentats degut al procés de combustió. Aquesta fragmentació redueix considerablement la possibilitat de fornir estudis biològics i/o demogràfics de pes, mentre que la determinació de l'edat és difícil i la determinació del sexe és gairebé impossible (Carlús *et al.* 2007). Convé fer ressaltar que l'acció del foc malmet les restes òssies i dentàries, fins al punt de modificar el seu aspecte físic –procés de deshidratació intensa i retracció sobtada de la seva estructura–; el teixit ossi s'esquerda, es torna dur i fràgil. D'altra banda, el procés de combustió modifica el color del teixit ossi, enfosquint-lo primer (a menys temperatura i intensitat) i aclarint-lo posteriorment (a més temperatura i intensitat), quedant alguns sectors amb gradacions de color en relació amb aquesta intensitat i temperatura. Òbviament, el resultat de la cremació és molt més reduït que la carcassa original, això permet el seu trasllat i dipòsit (Agustí 2006, 226).

¹⁸⁷ En negreta aquelles sepultures que presenten més d'un dipòsit o VC.

En un altre ordre de coses, és important recordar la distinció entre cremació i incineració. Segons la doctora Agustí (1998): [...] *es tracta de dos procediments diferents amb resultats també morfològicament diferents* [...] (quant a morfologia i cronologia). *Segons es desprèn de l'aspecte diferent del resultat d'una cremació i el d'una incineració, l'únic tret en comú és el d'haver estat en contacte amb el foc en una fase del procés* [...]. *La voluntat destructora que s'infereix d'un procés d'incineració no s'identifica exactament en la cremació, procés en el qual, ben sovint, les restes òssies resulten identificables, menys fragmentades i amb una mineralització irregular, heterogènia* [...]. Ambdós procediments comporten una sèrie de canvis químics que tendeixen a la mineralització del teixit ossi. Aquesta característica fa que, una vegada que ha tingut lloc la combustió, s'aturi el procés de destrucció del material, al contrari del que succeeix en una inhumació. En suma, l'aspecte de les restes òssies afectades per la cremació té en comú amb la incineració un alt grau de fragmentació i un color que va de l'ocre marró al blanc. A més a més, s'evidencia una lleugera retracció del teixit ossi, que provoca esquerdes més o menys importants i nombroses, diferents segons els sectors anatòmics i l'estructura de l'os. En què es diferencia la cremació de la incineració? Les transformacions químiques que es produeixen durant la incineració són les mateixes –retracció del teixit ossi, esquerdes, cristal·lització, mineralització, destrucció del col·lagen, etc.– però dutes a l'extrem: la cristal·lització ofereix un aspecte calcinat i blanquinós als ossos, mentre que la retracció i les esquerdes provoquen una fragmentació gairebé total, essent el resultat bocins molt petits (Agustí 1998, 23-25). A més, la manipulació de les restes, per part dels operadors, amb la finalitat d'encabir-les en l'ossera, pot incrementar la fragmentació. A banda d'això, convé destacar les condicions de preservació esquelètica i la possibilitat que les restes fossin manipulades durant el procés de cremació. Cal recordar que és molt difícil reduir un cadàver a *cendres* mitjançant una pira o *ustrinum*. La reducció d'un cos és un procés lent i complex. Per activar i intensificar el procés de combustió es necessita una gran quantitat de combustible i, fins i tot, l'additament de substàncies complementàries, com reïnes i greixos animals. A més, durant el procés de combustió cal la intervenció d'un o més operadors que manipulin el foc i aconduïxin les restes orgàniques cap a les flames o que remenin la base de la pira per tal d'homogeneïtzar la combustió i, també, que extingeixin el foc un cop finalitzat el procés. En darrer terme, la reducció del cos s'aconsegueix gràcies a l'estructura de la pira funerària i a la intervenció dels operadors. En un altre ordre de coses, el cos humà, constituït fonamentalment per H₂O, es resisteix a l'acció del foc. Tanmateix, els greixos del cos són un bon combustible i afavoreixen el procés de combustió.

Les observacions etnològiques actuals i els processos experimentals constaten que no totes les parts del cos ofereixen la mateixa vulnerabilitat a l'acció del foc. Les parts més exposades es descomponen més fàcilment, com les peces dentals, mentre que d'altres, menys exposades, solen quedar preservades i són identificables, com el cap del fèmur –protegit per la massa òssia i muscular del maluc– o la diàfisi femoral –envoltada de la massa muscular de la cuixa– i, també, les arrels dentals –protegides per la massa òssia del maxil·lar–. D'altra banda, hi ha ossos que es conserven gràcies a la seva densitat, com el neurocrani, o perquè queden allunyats del centre del foc, com és el cas de les falanges, les quals se solen dispersar durant la primera fase del procés de cremació. Recordant el que s'ha dit, la coloració dels ossos varia segons el grau de reducció: deshidratació –groc–, carbonització –negre–, descomposició de la matèria orgànica –negre blavós– i calcinació –blanc–. Al començament del procés de combustió es produeixen dos fenòmens fisicoquímics que tenen relació amb la temperatura –600 - 700°–: en primer lloc, la deshidratació del teixit muscular provoca un replegament de les extremitats, així com una contracció dels dits i, en segon lloc, el neurocrani s'obre, aprofitant les sutures que

encara no s'han tancat o, simplement, esclata, com a conseqüència de la pressió interna generada pel vapor d'H₂O i del CO₂ que prové de l'albumina del cervell descompost.

Tal com s'ha dit, la mostra que documentem és una selecció de les restes que han quedat després del procés de cremació. Tanmateix, desconeixem quin és el criteri d'aquesta selecció. Segons la doctora Agustí (1998): [...] *no queda més remei que intentar una valoració estadística de la representació anatòmica per tal de poder comprendre, només a grans trets, alguns dels mecanismes d'actuació dels operadors*. D'altra banda, hi ha factors que poden distorsionar la mostra analitzada; es tracta de factors procedimentals vinculats a l'acció dels operadors. Per exemple, és lògic pensar que els difunts d'una mateixa comunitat eren cremats en un mateix lloc –pira o *ustrinum*–. De fet, en altres llocs es constata la reutilització d'aquestes estructures. Això implica la possibilitat que, durant el procés de selecció de les restes calcinades, es recuperessin de manera simultània ossos de més d'un individu. Conseqüentment, aquest fenomen distorsionaria l'estudi antropològic ja que transformaria dipòsits individuals en múltiples, bé perquè apareguin ossos repetits, bé perquè hi hagi ossos incompatibles; n'és un exemple clar l'aparició de dents pertanyents a un infant i un fragment de crani amb les sutures obliterades. Cal que assumim aquest marge d'error (Agustí 1998). Al capdavall, aquests mecanismes d'operació i conservació són els que determinen l'aspecte físic dels conjunts recuperats.

Dipòsits individuals. Catàleg de restes

	Q ¹⁸⁸	S	E	S	P	M	C	F
E-9	5A3	-	I2 - AD	-	267,6	G	2-5	1-2-4
E-56	7A4	-	I?	-	72,5	G	2-4-5	-
E-74	7A4	-	AJ	-	260,2	G	5	1-2-4
E-76	5A2	-	-	-	3,1	-	6	-
E-167	8A2	-	-	-	44,8	G	5	-
E-175	8A2	-	A?	-	458,4	R	4-5	-
E-188	8A3	-	I?	-	11,2	-	2-6	-
E-221	8A2	-	P - I1	-	112,5	G	3-5	1-4
E-222	9A2	-	I?	-	62,8	-	3-5	1
E-234	11A1	-	I1	-	112,9	-	3-5	-
E-237	8A2	-	A?	-	146,9	R	2-4-5	2
E-245	11A1	-	I2	-	136,8	-	3-5	-
E-250	8A2	-	-	-	42,3	-	5	-
E-252	11A1	-	P? - I1	-	64,3	-	5	-
E-255	10A1	247	AD	-	-	G	3-4-5	-

¹⁸⁸ Q (quadre) / S (sector) / E (antropologia, edat) / P (antropologia, edat, perinatal: -6 mesos a 1 any) / I1 (antropologia, edat, infantil 1: 1 a 6 anys) / I2 (antropologia, edat, infantil 2: 7 a 14 anys) / I? (antropologia, edat, infantil 1 o 2) / AD (antropologia, edat, adolescent: 14 a 20 anys) / AJ (antropologia, edat, adult jove: 21 a 35 anys) / AM (antropologia, edat, adult madur: 35 a 60 anys) / AS (antropologia, edat, adult senil: +61 anys) / A? (antropologia, edat, individu de talla adulta) / S (antropologia, sexe) / P (antropologia, pes en grams) / M (antropologia, morfologia) / G (antropologia, morfologia, gràcil) / R (antropologia, morfologia, robust) / C (antropologia, color) / C1 (antropologia, color marró clar) / C2 (antropologia, color negre) / C3 (antropologia, color negre - blau) / C4 (antropologia, color gris) / C5 (antropologia, color blanc trencat) / C6 (antropologia, color blanc guix) / F (antropologia, fissures) / F1 (antropologia, fissures horitzontals) / F2 (antropologia, fissures verticals) / F3 (antropologia, fissures transversals) / F4 (antropologia, fissures concèntriques).

E-259	9A1	-	AD	-	-	-	3-5	4
E-266	11A1	-	P - I1	-	99,9	-	5	-
E-275	11A1	-	AD	♂	-	R	3-5	1-3
E-278	11A1	-	AD	-	-	-	3-4-5	-
E-280	10A1	-	-	-	-	G	4-5	-
E-282	10A1	-	AD	-	240,4	G	1-2-5	1-4
E-287	9A2	-	I1	-	78,3	G	5	-
E-293	9A2	-	-	-	42,9	-	5	-
E-294	11A1	-	A?	♀	752,7	G	4-5	1
E-295	10A1	-	-	-	-	-	5	-
E-297	10A1	-	-	-	-	G	4-5	-
E-300	11A1	-	-	-	136,2	G	3-5	1
E-301	10A1	-	-	♀	233,9	G	1-2-5-6	1-4
E-313	9A1	-	A?	♀	643,7	G	2-5	1-4
E-319	10A2	-	AD	-	205,5	-	5	1
E-320	11A1	-	-	-	27,9	G	5	4
E-326	9A2	-	I2 - AD	-	643	G	1-5	1-4
E-327	10A1	-	A?	-	112,3	-	2-5	-
E-333	7A3	-	I1	-	6,4	-	5	-
E-339	10A2	-	A?	-	723,5	G	2-3-5	1-4
E-340	8A2	247	-	-	237,7	G	-	4-6
E-341	8A2	247	A?	-	320,9	G	2-4-5	1-2-3-4
E-353 A	7A3	-	-	-	171,2	-	5	-
E-353 C	7A3	-	-	-	2,7	-	5	-
E-353 D	7A3	-	-	-	0,7	-	2-5	1-2
E-366	7A3	-	A?	-	-	-	-	-
E-374	9A4	-	I2 - AD - A?	-	211,8	G	2-5	1-4
E-375	9A2	-	A?	-	-	G	-	-
E-382	11A1	-	-	-	41,7	-	-	-
E-383	9A2	-	-	-	-	-	2-3	-
E-384	9A1	-	P	-	-	-	5	-
E-386	9A4	-	A?	-	44,6	G	2-6	1-4
E-403	9A2	-	P? - I1	-	-	-	5	-
E-404	11A4	-	I1	-	82,6	-	1-3-5	-
E-405	8A2	-	A?	-	224,3	G	1-5-6	-
E-406	8A2	247	-	-	281,7	G	4-5	-
E-412	8A2	247	A?	-	538,2	G	2-5-6	-
E-413	8A2	-	-	-	383,7	-	2-4-5	1-4
E-414	8A2	-	AD	♂	588,5	-	2-6	4
E-421	8A2	-	P? - I1	-	37,2	-	2-6	-
E-424	11A4	-	AD	-	62,3	G	5	-
E-426	9A2	-	P - I1	-	-	-	6	-
E-427	10A2	-	-	-	372,3	R	2-5	-
E-429	10A2	-	A?	-	-	G	2-5	-

E-431	9A4	-	-	-	207,9	G	3-5	1
E-432	9A1	-	AD	-	-	G	3-5	1-4
E-434	9A1	-	-	-	381,2	G	-	-
E-437	11A1	-	-	-	89,9	G	2-5	-
E-438	10A1	-	A?	-	-	G	6	-
E-439	10A1	-	A?	-	-	G	3-5	-
E-443	8A2	-	A?	-	125,7	R	1-2-5	-
E-446	8A2	-	AD - A	-	-	G	-	-
E-447	10A1	-	A?	no ♀ ?	249,7	-	2-6	1
E-449	9A2	-	l1	-	14	-	5	-
E-451	11A1	-	A?	-	-	R	3-5	1
E-453	10A1	-	AD?	-	209,9	G	4-6	1-4
E-454	10A2	-	A?	-	225,4	G	-	2-5
E-460	9A2	-	A?	-	-	-	-	-
E-462	10A1	-	A?	-	173,6	G	2-3-5	1-4
E-466	10A1	-	-	-	169,7	-	3-5	1-4
E-467	11A1	-	A?	-	-	G	5	4
E-468	10A2	-	AD - A?	-	-	-	6	1-2-4
E-471	9A2	-	-	-	184,9	G	2-4-5-6	1-4
E-475	9A2	-	l1	-	49,5	-	5	-
E-476	11A4	1086 ?	-	-	147,5	-	-	-
E-481	11A1	-	A?	♂	1014,9	R	2-5	1-4
E-482	11A1	-	A?	♀	41,9	G	2-5	1-4
E-483	10A2	-	A?	-	317,5	-	1-5	1
E-486	9A2	-	-	-	93,5	R	2-3-4-5	1-2
E-489	10A2	-	l1	-	63,6	-	2-5	-
E-490	10A2	-	-	-	24,7	-	5	-
E-491	10A2	-	l?	-	134,7	-	1-5	-
E-492	10A3	-	A?	-	-	-	5	-
E-496	10A2	-	AD	♀	644,5	G	-	-
E-497	10A2	-	A?	-	92,9	-	-	-
E-498	10A2	-	-	-	17,5	-	6	-
E-499	10A2	-	AD - A?	-	50,1	G	-	-
E-504	9A2	-	P	-	76,4	-	2-4-6	4
E-508	9A3	-	A?	-	190,7	-	3-4-5-6	1-2
E-509	9A3	-	-	-	344,4	-	2-3-4-5-6	1-2-4
E-510	9A3	-	-	-	32,7	G	-	-
E-512	9A2	-	P	-	22	-	5	-
E-514	10A1	-	A?	-	238,2	G	2-3-4-5	-
E-515	10A2	-	-	-	91,5	G	5	-
E-519	9A2	-	P - l1	-	502	G	1-3-4-5	1-3-4-5
E-520	10A2	-	-	-	162,5	G	5	2-4
E-521	10A2	-	A?	-	205,3	-	1-2-4-5	1
E-522	10A2	-	A?	-	67,7	-	1-2-5	-

E-523	10A2	-	A?	-	245,8	G	2-5	-
E-524	10A2	-	-	-	0,7	-	-	-
E-526	10A1	-	-	-	30,8	-	3-5	-
E-529	10A2	-	-	-	9,8	G	5	-
E-530	10A2	-	AD? - A?	-	32,5	G	5	3
E-533 A	8A1	-	A?	♀	213,2	G	1-2-5	1-4
E-533 C	8A1	-	P - I1	-	23,8	-	2-5	-
E-537	10A2	-	AD	-	162,3	G	-	-
E-538	10A2	-	A?	-	261,4	G	2-5	-
E-539	10A2	-	-	-	182,3	R	-	-
E-541	11A4	-	A?	-	545,2	R	3-4-5	-
E-542	10A2	-	A?	-	47,1	-	-	-
E-552	9A2	-	-	-	578,4	G	2-3-4-5	1-2-4
E-554	10A2	-	AD	-	179,2	-	2-5	-
E-557	11A4	-	A?	-	676,9	R	-	-
E-561	9A4	-	A?	-	91,1	-	5-6	1-4
E-562	10A3	-	-	-	0,6	-	6	-
E-565	11A4	-	AD	-	40,8	G	1-2-5	-
E-567	8A2	-	I? - AD	-	159,6	G	2-4-5-6	3-4
E-572	9A3	-	A?	♂	346,1	R	2-3-4-5-6	1-2-4
E-573	9A4	-	P - I1	-	24,6	G	5	-
E-577	9A2	-	-	-	174,8	G	2-5	-
E-579	9A2	-	P? - I1?	-	284,5	-	5	-
E-583	12A1	-	-	-	158,5	G	2-5-6	4
E-586	9A3	-	A?	-	248,9	G	2-3-4-5-6	1-2-4
E-588	9A2	-	A? - AM	♀ ?	505,9	G	5	2-4
E-590	11A4	-	P	-	14,7	-	2-5	-
E-592	10A2	-	AD - A?	-	251,96	R	5	1-2
E-598	10A2	-	A?	-	719,8	R	-	-
E-604	10A2	-	A?	-	251,4	G	6	1-2
E-605	8A1	-	A?	-	373,9	-	2-5	1-2-4
E-607	9A3	-	-	-	66	G	2-5-6	-
E-610 A	9A3	-	AM	-	202,6	G	2-3-5	-
E-610 B	9A3	-	I2 - AD - A?	-	100,4	G	2-5	1
E-614	10A2	-	-	-	68,7	-	3-5	1
E-616	8A2	-	-	-	100,8	-	4-5-6	3
E-619	10A2	-	-	-	15,6	-	2-6	-
E-621	10A2	-	-	-	5,3	-	2-6	-
E-622	10A2	-	A?	-	161,1	-	2-5	-
E-624	10A2	-	-	-	263,2	G	3-5	1-4
E-625	10A2	-	-	-	33,9	G	2-4-5	-
E-626	10A2	-	A?	-	77,1	-	5	-
E-627	10A2	-	A?	♀	720,9	R	4-5	4
E-628	9A3	-	AM	-	167,2	G	2-4-5-6	1-3-4

E-633	9A1	-	I1	-	23,9	-	-	-
E-634	10A2	-	-	-	72	G	-	-
E-637	9A3	-	-	♀ ?	221	G	-	-
E-638	9A1	-	P	-	3	-	5	-
E-646	9A3	-	-	-	71,4	G	5	4
E-653	10A2	-	A?	-	597,62	R	-	-
E-654	10A2	-	A?	-	188,7	-	-	-
E-656	10A2	-	P - I1	-	-	-	5	-
E-659	9A3	635	-	-	429	-	-	-
E-666	10A2	-	I1	-	20,8	-	1-5	-
E-672	11A1	-	A?	-	356,5	G	5	4
E-673	9A4	-	-	-	291,8	G	2-6	1-2-4
E-675	9A3	-	-	-	98,2	-	2-4-5	-
E-680	10A2	-	I?	-	20,6	-	6	1
E-681	10A2	-	-	-	213,6	G	1-2-3-5	1-4
E-684	9A3	-	A?	-	174,3	R	3-4-5-6	2-4
E-691	10A2	-	-	-	197,6	G	5	1-4
E-692	10A2	-	A?	-	41,6	-	2	-
E-695	9A3	-	A?	-	240,9	G	2-4-5	-
E-696	7A4	-	-	-	246,8	-	4-5	-
E-697	9A3	-	AD - A?	-	369,3	G	4-5	-
E-700	10A2	-	I?	-	34,3	G	2-6	-
E-701	10A2	-	-	-	18,9	-	-	1-2
E-702	10A2	-	-	-	23,5	-	2-4-5-6	-
E-703	10A2	-	A?	-	49,8	G	2-6	1-4
E-704	10A2	-	-	♂	129,2	-	5	1
E-705	10A2	-	-	-	230,9	G	1-3-5	1
E-706	10A2	-	-	-	148,9	G	5	1-4
E-708	9A4	-	I?	-	0,1	G	5	-
E-713	9A1	-	-	-	23	-	5	1
E-715	9A4	-	I2 - AD - A?	-	210,3	G	2-5-6	1-4
E-718	11A1	-	A?	-	226,8	G	5	-
E-721	9A3	-	-	-	-	-	2-5-6	-
E-722	9A3	-	A?	-	106,1	G	2-5	-
E-725	10A2	-	I?	-	35,4	G	5	-
E-727	11A4	-	I	-	21	G	2-5	-
E-729	9A4	-	I1	-	58	-	2-4-6	-
E-730	9A4	-	-	-	107,2	G	2-5-6	-
E-732	9A3	-	AM	-	290,2	R	2-3-4-5	1-2
E-733	9A3	-	-	-	7,3	-	2-5-6	-
E-735	10A2	-	-	-	8,2	-	5	-
E-736	11A4	-	I?	-	55,7	G	5	-
E-737	12A1	-	A?	-	174	G	3-4-5	4
E-739	9A3	-	A?	-	21,1	G	2-3-4-5-6	1-2

E-740	9A4	-	I?	-	151,2	G	-	-
E-749	9A3	-	I2 - AD	-	193	G	3-4-6	2-3-4
E-751	10A2	-	AD	-	109	-	2-5	1
E-752	10A2	-	-	-	62,4	-	5	1
E-753	10A2	-	I1	-	42,4	-	2-5	-
E-754	10A2	-	A?	-	384,6	G	2-6	1-4
E-757	9A3	-	-	-	6	-	2-4-5-6	-
E-764	8A1	-	AD	-	202,1	-	6	4
E-765	11A4	-	I?	-	25,2	-	2-6	-
E-769	12A1	-	-	-	84,3	G	2-5-6	-
E-770	9A3	-	-	-	2,5	-	2-5	-
E-773	9A3	-	-	-	-	G	2-5	-
E-775	9A4	-	-	-	71,8	-	2-5	1
E-776	9A4	-	I?	-	28,8	-	5	-
E-777	12A1	-	AD - AM	-	198,5	G	2-4-6	1-4
E-779	10A3	-	I?	-	5,1	-	6	-
E-780	10A3	-	A?	-	792,5	G	2-5	1-2-4
E-784	9A4	-	I2 - AD	-	152,4	G	2-5	1
E-785	10A2	-	-	-	46,5	-	2-5	-
E-786	9A4	-	-	-	134,7	-	2-5	-
E-787 A	8A2	-	-	-	-	-	-	-
E-787 C	8A2	-	-	-	-	-	-	-
E-788	8A2	-	A?	-	257	R	2-5	-
E-789	8A2	-	AD	-	319,8	G	4-5	1-3
E-792	8A2	-	-	-	307	G	2-5	-
E-793	9A4	-	A?	-	568,3	R	-	-
E-794	12A1	-	I?	-	208,2	-	6	1
E-795	12A1	-	I2 - AD - A?	-	87,9	G	2-5	1-4
E-798	9A4	-	A?	-	85,6	G	2-6	-
E-799	8A2	-	AD	-	189,4	G	2-5-6	4
E-802	9A4	-	-	-	85,4	R	2-6	4
E-805	8A2	-	-	-	13,9	-	2-5-6	-
E-809	10A2	-	A?	-	169,8	G	2-5	2
E-810	10A2	-	A?	-	143	G	2-5	3
E-816 A	11A4	-	AD - A?	-	315,1	G/R	2-5	-
E-816 C	11A4	-	I?	-	-	-	5	-
E-818	12A1	-	-	-	19,5	-	6	-
E-821	9A4	-	-	-	338,6	-	6	1
E-822	9A4	-	AM	-	341,6	G	2-5	1-4
E-823	10A1	-	I2 - AD - A?	-	142,7	G	2-4-6	1-3
E-828	10A3	-	A?	-	276,6	R	2-5	1-2
E-831	9A3	-	-	-	13,8	G	6	1-2
E-837	9A4	-	-	-	60,1	-	2-5	-
E-840	9A3	-	I2 - AD	-	145,2	G	5	-

E-841	9A4	-	-	-	13,4	-	5	-
E-844	10A3	-	A?	-	131,4	R	-	-
E-845	9A3	-	A?	-	307,6	-	2-3-4-5-6	1-2-4
E-846	8A1	-	-	-	74,3	-	2-5	2-4
E-849	12A4	-	-	-	225,5	-	2-5	-
E-852	10A2	-	-	-	-	-	2-5	-
E-855	12A1	-	-	-	657	G	6	1-4
E-866	10A2	-	I2 - AD - AJ	-	59,4	G	1-2-5	4
E-871	9A3	-	A?	-	171,4	G	2-5	1-3-4
E-872	9A3	-	A?	-	175,8	-	2-5	1
E-873	10A1	-	-	-	7,4	-	5	-
E-874	8A2	247	-	-	-	G	4-5	-
E-875	9A3	-	A?	-	388,3	R	-	-
E-878	9A1	-	-	-	270,1	G	5	1-4
E-881	10A1	-	I2 - AD - A?	-	117	G	-	1-3-4
E-882	9A3	-	I2	-	95,9	G	2-3-5	-
E-884	9A4	-	A?	no ♀	239	G	2-5	1-4
E-886	10A1	-	A?	no ♀	185,4	G	3-5	1-2
E-887	10A1	-	P	-	11,3	G	5	-
E-888	9A3	-	I	-	2	-	-	-
E-892	9A3	-	-	-	102,7	G	2-4-5	-
E-893	9A3	-	A?	-	282,1	R	3-4-5	1-2-4
E-894	10A1	-	A?	-	478,7	R	3-4-5	4
E-895	10A3	-	-	-	198,4	G	2-5	1-2-4
E-900	9A4	-	-	-	30,4	-	2-5	-
E-903	9A3	-	-	-	20,2	-	2-4-5	-
E-907	9A2	-	A?	-	96	G	-	2-4
E-909	7A2	-	P	-	53,2	G	2-5	-
E-911	12A4	-	I2	-	140,8	-	6	1-2
E-914	9A2	-	A? - AM	-	583,8	-	2-5	-
E-915	10A2	-	I?	-	2,4	-	6	-
E-918	10A1	247	A?	-	344,8	G	2-3-5	-
E-922	9A3	-	I2 - AD	-	79,4	G	4-6	1
E-923	9A3	-	AJ - AM	-	242,7	G	2-5	1-2-4
E-928	12A4	-	-	-	12,7	-	-	-
E-929	9A2	-	P - I1	-	31	G	6	-
E-931	10A1	247	A?	-	352,3	G	2-3-5	1
E-932	8A2	247	AM	-	346	G	1-2-5	-
E-938	10A1	247	I1	-	18	G	3-5-6	3
E-939	12A1	-	AJ - AM	-	304,3	G	-	-
E-940	8A2	-	-	-	191,6	G	2-5	1-4
E-941	8A2	-	AD - A?	-	170,1	G	2-5	2-3
E-944	8A2	-	AD - A?	-	91,3	G	2-5	1-2
E-945	9A2	-	A?	♀ ?	584	G	2-5	1-2-3-4

E-948	9A1	-	AD	-	484,9	G	1-2-3-4-5	1-4
E-949	8A2	-	A?	-	187,9	G	2-4-5	2
E-954	8A2	-	-	-	165,3	G	4-5	-
E-960	8A2	-	A?	-	168,6	G	4-5	1-2-3-4
E-972	10A1	-	-	-	4,3	-	5	-
E-973	10A1	-	A?	-	158,2	G	2-4-5	-
E-974	8A2	-	AM	-	353,9	R	2-4-5	1-3-4
E-977	10A2	-	P - I1	-	47,7	G	2-6	-
E-978	10A2	-	A?	no ♀	505,5	G	2-3-6	1-2-4
E-979	10A1	-	-	-	47,6	-	1-2-3-5	-
E-981	10A2	-	AD - A?	-	270,08	G	5	1
E-983	10A2	-	A?	-	112	G	5	-
E-987	12A1	-	I?	-	8,7	-	-	-
E-991	9A4	-	AD - A?	-	236,2	G	2-6	1-4
E-992	9A4	-	A?	-	456,7	-	-	-
E-993	9A4	-	I2 - AD - A?	-	164,7	-	5	-
E-995	10A2	-	I?	-	22,2	G	2-5	-
E-996	8A2	-	-	-	54,8	-	5	1
E-997	10A1	-	I2 - AD - A?	-	223	G	2-5	1-2-3-4
E-999	12A1	-	-	-	0,4	-	6	-
E-1000	12A1	-	-	-	292,5	G	2-3-5	1-2-3
E-1001	8A2	-	A?	-	218,1	G	2-6	3-4
E-1003	10A2	-	-	-	232	G	2-3-5	1-4
E-1006	9A4	-	P	-	3,1	G	-	-
E-1011	12A1	-	-	-	37,2	G	2-6	1-4
E-1012	12A1	-	I2 - AD - A?	-	408,4	G	2-5-6	4
E-1013	12A1	-	I2 - AD - A?	-	208,5	G	6	1
E-1014	10A1	-	-	-	9,2	-	5	1
E-1015	11A4	1086	AD - A?	-	239,7	G	2-3-4-5-6	1-2-4
E-1017	9A3	-	A?	-	147,1	-	5	2
E-1020	12A1	-	I? - AD	-	11	-	-	-
E-1024	12A1	-	I2 - AD - A?	-	154,8	R	-	-
E-1026	10A1	-	AD - A?	-	423,2	G	2-5	-
E-1027	9A1	-	-	-	0,1	-	5	-
E-1029	9A3	-	I2 - AD - A?	-	94,6	G	5	-
E-1030	10A2	-	I2 - AD - A?	-	-	G	2-5	1-2
E-1031	12A1	-	A?	-	598,6	G	2-4-5	1-2
E-1036 A	10A1	-	I2 - AD	-	7,6	-	5	-
E-1036 B	10A1	-	-	-	300,6	G	5	-
E-1037	11A1	-	I2	-	353,1	G	2-5	1-4
E-1038	11A1	-	I?	-	86,6	G	5	-
E-1039	10A2	-	I1 - AD	-	300,75	G	2-5	-
E-1042	8A2	-	A?	-	586	-	2-5	1-2
E-1043	10A1	-	I?	-	6,1	G	3-5	-

E-1046	11A1	-	AM	-	625,2	R	3-5	1
E-1047	11A4	-	I? - AD	-	67,3	G	1-3	-
E-1048	8A2	247	A?	-	616,7	G	2-4-5	1-2
E-1051	11A4	-	-	-	5,6	-	6	-
E-1052	9A2	-	AD	-	245	R	2-3-4-5-6	-
E-1053	9A3	-	I2 - AD	-	169,2	G	2-4-5	-
E-1055	11A4	-	I1	-	20	G	1-2-3-5	-
E-1056	11A4	-	AD - A?	-	103,1	G/R	4	-
E-1059	8A2	-	A?	-	310,6	-	1-5	1-4
E-1060	8A2	-	I?	-	7,1	G	5	2
E-1061	8A2	-	I? - AD	-	275,1	G	2-3-4-5	1-2-4
E-1062	9A3	-	I?	-	315,9	G	5	-
E-1063	11A4	-	AD - A?	-	275	G	3-5	1
E-1064	11A4	1086	I? - AD	-	168,2	G	1-2-3-4-5	2-4
E-1066	9A3	1086	I1	-	74,7	G	-	2
E-1067	9A3	-	A?	-	258,7	G	2-5	-
E-1072	9A3	-	-	-	65	G	-	-
E-1073	12A1	-	AD	-	47	-	2-3-5	-
E-1075	10A2	-	I?	-	196,4	G	2-5	1
E-1078	10A1	-	-	-	228,4	G	2-5	1
E-1079	10A2	-	-	-	84,6	G	2-3-5	1
E-1080	10A2	-	I? - AD	-	406,2	G	2-5	1
E-1081	10A1	-	I2 - AD - A?	-	418,4	G	2-5-6	1-3-4
E-1083	11A4	-	A?	-	592,6	R	2-5	-
E-1084	9A4	-	I	-	13,8	G	5	1-4
E-1085	8A2	-	-	-	0,2	-	5	-
E-1090	11A4	1086	P - I?	-	17,6	G	4-5	2
E-1091	12A1	-	I? - AD	-	142,5	G	2-5	1
E-1092	9A3	-	A?	-	167,9	R	2-5	-
E-1094	10A2	-	I? - I1	-	101,95	-	-	-
E-1095	10A2	-	I2 - AD	-	117,7	G	-	-
E-1096	9A2	-	I2 - AD	-	238,6	G	2-5	1-2
E-1097	9A2	-	I2	-	382,4	G	3-4-5-6	1-2-4
E-1098	9A1	-	A?	♂?	1253,8	G	1	1-4
E-1100	8A2	-	I2 - AJ	-	160,4	G	2-5	-
E-1102	9A2	-	A?	-	582,9	G	2-3-4-5	1-4
E-1103	8A2	-	AD - AJ	-	146,5	G	2-5	-
E-1104	8A2	-	I?	-	26,5	G	5	-
E-1105	11A4	1086	P? - I?	-	12,2	G	6	-
E-1106	11A4	1086	AD - A?	-	108,8	G	5	1-2
E-1108	11A4	1086	A?	-	83,8	G	5	-
E-1109	11A4	1086	I1	-	8,8	-	2-4-5	-
E-1110	9A3	1086	I2 - AD	-	725,3	G	-	-
E-1113	10A2	-	A?	-	66	-	2-5	-

E-1114	8A2	-	P	-	10,5	G	6	-
E-1122	8A2	-	-	-	-	G	2-5	-

Dipòsits individuals. Edat i sexe

	ND ¹⁸⁹	F	F ?	M	M ?	no F	no F ?	T
ND	109	1	1	1	-	-	-	112
P	9	-	-	-	-	-	-	9
P - I?	1	-	-	-	-	-	-	1
P - I1	9	-	-	-	-	-	-	9
P? - I1?	1	-	-	-	-	-	-	1
P? - I1	3	-	-	-	-	-	-	3
P? - I1?	1	-	-	-	-	-	-	1
I? ¹⁹⁰	28	-	-	-	-	-	-	28
I? - AD	7	-	-	-	-	-	-	7
I1	15	-	-	-	-	-	-	15
I1 - AD	1	-	-	-	-	-	-	1
I2	5	-	-	-	-	-	-	5
I2 - AD	11	-	-	-	-	-	-	11
I2 - AD - A?	14	-	-	-	-	-	-	14
I2 - AD - AJ	1	-	-	-	-	-	-	1
I2 - AJ	1	-	-	-	-	-	-	1
AD	17	1	-	2	-	-	-	20
AD - A? ¹⁹¹	15	-	-	-	-	-	-	15
AD - AJ	1	-	-	-	-	-	-	1
AD - AM	1	-	-	-	-	-	-	1
AD?	1	-	-	-	-	-	-	1
AD? - A?	1	-	-	-	-	-	-	1
A?	84	5	1	2	1	3	1	97
A? - AM	1	-	1	-	-	-	-	2
AJ	1	-	-	-	-	-	-	1
AJ - AM	2	-	-	-	-	-	-	2
AM	7	-	-	-	-	-	-	7
T	347	7	3	5	1	3	1	367

¹⁸⁹ ND (edat o sexe no determinats) / F (sexe femení) / M (sexe masculí) / T (total).

¹⁹⁰ I? + I + (I? - I1).

¹⁹¹ (AD - A) + (AD - A?).

Dipòsits individuals. Edat no incerta i sexe

	E ¹⁹²	ND	F	F ?	M	M ?	no F	no F ?	T
P	00 - 01	9	-	-	-	-	-	-	9
P - I?	00 - 14	1	-	-	-	-	-	-	1
P - I1	00 - 06	9	-	-	-	-	-	-	9
I?	01 - 14	28	-	-	-	-	-	-	28
I? - AD ¹⁹³	01 - 20	8	-	-	-	-	-	-	8
I1	01 - 06	15	-	-	-	-	-	-	15
I2	07 - 14	5	-	-	-	-	-	-	5
I2 - AD	07 - 20	11	-	-	-	-	-	-	11
I2 - AD - A?	07 - ≥ 21	14	-	-	-	-	-	-	14
I2 - AD - AJ	07 - 35	1	-	-	-	-	-	-	1
AD	14 - 20	17	1	-	2	-	-	-	20
AD - A?	14 - ≥ 21	15	-	-	-	-	-	-	15
AD - AJ	14 - 35	1	-	-	-	-	-	-	1
AD - AM	14 - 60	1	-	-	-	-	-	-	1
A?	≥ 21	84	5	1	2	1	3	1	97
A? - AM ¹⁹⁴	≥ 21 - 60	3	-	1	-	-	-	-	4
AJ	21 - 35	1	-	-	-	-	-	-	1
AM	35 - 60	7	-	-	-	-	-	-	7
T	00 - 60	230	6	2	4	1	3	1	247

Dipòsits individuals. Adults / subadults i sexe

	ND	F	F ?	M	M ?	no F	no F ?	T	%
Subadults	103	1	-	2	-	-	-	106	42,91
Adults	95	5	2	2	1	3	1	109	44,13
Subadults - adults	32	-	-	-	-	-	-	32	12,96
T	230	6	2	4	1	3	1	247	100

Dipòsits individuals. No adults i sexe

	ND	F	F ?	M	M ?	no F	no F ?	T	%
Perinatals	9	-	-	-	-	-	-	9	8,49
Perinatals - infantils	10	-	-	-	-	-	-	10	9,43
Infantils	48	-	-	-	-	-	-	48	45,28
Infantils - adolescents	19	-	-	-	-	-	-	19	17,92
Adolescents	17	1	-	2	-	-	-	20	18,87
T	103	1	0	2	0	0	0	106	100

¹⁹² E (edat en anys) / ND (edat o sexe no determinats) / F (sexe femení) / M (sexe masculí) / T (total).

¹⁹³ (I? - AD) + (I1 - AD).

¹⁹⁴ (A? - AM) + (AJ - AM).

Dipòsits individuals. Adults i sexe

	ND	F	F ?	M	M ?	no F	no F ?	T	%
Adults	84	5	1	2	1	3	1	97	88,99
Adults joves	1	-	-	-	-	-	-	1	0,92
Adults - adults madurs	3	-	1	-	-	-	-	4	3,67
Adults madurs	7	-	-	-	-	-	-	7	6,42
T	95	5	2	2	1	3	1	109	100

Dipòsits individuals. Individus no madurs / madurs i sexe

	ND	F	F ?	M	M ?	no F	no F ?	T	%
No madurs	103	1	-	2	-	-	-	106	42,91
Madurs	7	-	-	-	-	-	-	7	2,83
No madurs - madurs	120	5	2	2	1	3	1	134	54,25
T	230	6	2	4	1	3	1	247	100

Per concretar, la població del bronze final és biològicament immadura. El 42,91% de la mostra correspon a individus immadurs (< 30 anys), mentre que el 2,83% de la mostra estudiada correspon a individus madurs (≥ 30 anys). D'altra banda, el 54,25% de la mostra presenta una atribució cronològica incerta. Les taules de sexes i edats han estat elaborades a partir de categories molt àmplies. Respecte a l'edat, s'han establert els següents grups: perinatals (-6 mesos a 1 any), infantils / infantils ? (1 a 14 anys / infantils 1 o 2), adolescents (14 a 20 anys) i adults / adults ? (≥ 21 anys / individus de talla adulta), i els següents subgrups: infantils 1 (1 a 6 anys), infantils 2 (7 a 14 anys), adults joves (21 a 35 anys), adults madurs (35 a 60 anys) i adults senils (+61 anys). Aquesta classificació ha permès diferenciar dues grans categories: individus subadults (00 - 20 anys) i individus adults (≥ 21 anys). El 42,91% de la mostra estudiada correspon a individus subadults: 9 perinatals, 10 perinatals - infantils, 48 infantils, 19 infantils - adolescents i 20 adolescents, mentre que el 44,13% de la mostra correspon a individus adults: 97 adults, 1 adult jove, 4 adults - adults madurs i 7 adults madurs. D'altra banda, el 12,81% de la mostra presenta una atribució incerta. En conclusió, la necròpolis del bronze final acull individus d'ambdós sexes i de totes les edats, des de perinatals (≤ 12 mesos) fins a adults madurs (≥ 35 anys). Tot i que predominen els individus biològicament immadurs, la proporció de subadults i adults és semblant: 42,91% i 44,13%. És evident que el nostre coneixement és tangencial, no obstant això, podem afirmar que els individus biològicament no madurs/subadults presenten el mateix tractament funerari que els madurs/adults.

En relació amb la diagnosi del sexe, l'estat de conservació i l'excessiva fragmentació de les regions anatòmiques diagnòstiques –coxal, etc.– dificulten i determinen l'atribució sexual de les restes. S'ha de tenir en compte que els procediments de diagnosi sexual són similars als que s'empren en les inhumacions. Només les restes pertanyents a individus adults (≥ 21 anys), els quals presenten l'os coxal totalment format, poden oferir un diagnòstic sexual prou fiable. En aquest sentit, s'ha determinat el sexe de vint individus: 3 adolescents, 14 adults i 3 no determinats.

Dipòsits individuals. Sexe

	F	F ?	M	M ?	no F	no F ?	T	%
Edat ND	1	1	1	-	-	-	3	15
AD	1	-	2	-	-	-	3	15
A?	5	1	2	1	3	1	13	65

A? - AM	-	1	-	-	-	-	1	5
T	7	3	5	1	3	1	20	100

Resumint, l'estudi antropològic ha permès identificar set individus de sexe femení: un adolescent, cinc de talla adulta i un d'edat no determinada; tres individus de sexe femení?: dos adults i un d'edat no determinada; cinc individus de sexe masculí: dos adolescents, dos de talla adulta i un d'edat no determinada; un individu de sexe masculí? de talla adulta; quatre individus de sexe no femení adults. Per concretar, la necròpolis del bronze acull individus adolescents i/o adults d'ambdós sexes. No obstant, l'estudi antropològic no aclareix el sexe dels infants (≤ 14 anys). Quant a la natura física de la mostra, l'estudi antropològic ha permès identificar cent noranta-nou individus d'aparença gràcil: sis de sexe femení, tres de sexe femení?, tres no femenins, un de sexe masculí? i cent vuitanta-sis de sexe no determinat; trenta-dos d'aspecte robust: tres de sexe masculí, un de sexe femení i vint-i-vuit de sexe no determinat; dos individus d'aspecte gràcil – robust de sexe no determinat; i un individu de natura indeterminada de sexe no femení. A banda d'això, no s'ha pogut determinar l'aparença de cent trenta-quatre individus. Paral·lelament, es constata un conjunt de dipòsits que presenten restes de més d'un individu: dobles i triples.

Dipòsits dobles. Catàleg de restes

	Q ¹⁹⁵	S	E	S	P	M	C	F
E-254	11A1	-	AD	-	890,3	-	-	-
E-254	11A1	-	A?	♂	-	-	3-6	1-4
E-302	10A2	-	A?	-	251,3	G	4-5	3-4
E-302	10A2	-	P - I	-	-	-	-	-
E-305	10A1	247	A?	-	181	R	2-4-5	-
E-305	10A1	247	I?	-	-	-	-	-
E-456	11A1	-	A?	♀	1117,4	-	1-5	1-4
E-456	11A1	-	A?	-	-	-	-	-
E-479	10A1	-	A?	-	375,3	G/R	2-3-4-5	1-2-3
E-479	10A1	-	I2	-	-	no G	-	-
E-558	10A1	-	AD	-	9,5	G	5	-
E-558	10A1	-	I?	-	65,8	GG	-	2-5
E-564	9A3	-	I2	-	126,9	G	2-4-5	1
E-564	9A3	-	A?	-	96,2	G/R	5	-
E-587	9A3	-	A?	-	311,6	G/R	2-3-4-5-6	1-2-4
E-587	9A3	-	I?	-	-	G	2-5	1-3-4

¹⁹⁵ Q (quadre) / S (sector) / E (antropologia, edat) / P (antropologia, edat, perinatal: -6 mesos a 1 any) / I1 (antropologia, edat, infantil 1: 1 a 6 anys) / I2 (antropologia, edat, infantil 2: 7 a 14 anys) / I? (antropologia, edat, infantil 1 o 2) / AD (antropologia, edat, adolescent: 14 a 20 anys) / AJ (antropologia, edat, adult jove: 21 a 35 anys) / AM (antropologia, edat, adult madur: 35 a 60 anys) / AS (antropologia, edat, adult senil: +61 anys) / A? (antropologia, edat, individu de talla adulta) / S (antropologia, sexe) / P (antropologia, pes en grams) / M (antropologia, morfologia) / G (antropologia, morfologia, gràcil) / R (antropologia, morfologia, robust) / C (antropologia, color) / C1 (antropologia, color marró clar) / C2 (antropologia, color negre) / C3 (antropologia, color negre - blau) / C4 (antropologia, color gris) / C5 (antropologia, color blanc trencat) / C6 (antropologia, color blanc guix) / F (antropologia, fissures) / F1 (antropologia, fissures horitzontals) / F2 (antropologia, fissures verticals) / F3 (antropologia, fissures transversals) / F4 (antropologia, fissures concèntriques).

E-589	9A2	-	I1	-	-	-	5	-
E-589	9A2	-	A?	-	-	-	-	-
E-620	8A1	-	A?	♂	620,2	R	1-2-3-5-6	1-4
E-620	8A1	-	AD	-	-	-	-	-
E-631	7A4	-	I1	-	63,7	G	-	-
E-631	7A4	-	A?	-	84,9	G	-	-
E-639	10A2	-	I?	-	372,5	-	-	-
E-639	10A2	-	A?	-	-	-	5	-
E-650	9A4	-	-	-	160,8	G	5	-
E-650	9A4	-	-	-	-	-	-	-
E-686	9A4	-	I?	-	16,8	-	2-5	-
E-686	9A4	-	A?	-	129,6	G	3-6	1
E-743	11A4	-	I1	-	470,7	-	2-5-6	-
E-743	11A4	-	A?	-	-	G	2-5-6	-
E-803	9A4	-	P	-	38,8	-	-	-
E-803	9A4	-	A?	-	12,4	-	5	1-4
E-867	9A3	-	-	-	210,9	G/R	2-3-6	-
E-867	9A3	-	A?	-	-	G/R	2-3-6	-
E-936	9A1	-	I?	-	222,2	-	2-3-4-5	2-3-4
E-936	9A1	-	I2	-	-	G	5	-
E-1008	10A1	-	I - AD	-	15,3	G	-	-
E-1008	10A1	-	A?	-	102,9	-	-	-
E-1021	10A2	-	AD - A?	-	154,8	-	2-5-6	4
E-1021	10A2	-	I?	-	-	-	-	-
E-1054	11A1	-	AJ	-	265,3	G	6	-
E-1054	11A1	-	I?	-	-	-	-	-
E-1065	11A4	1086	I2 - AD - A?	-	457,7	G	2-3-5	-
E-1065	11A4	1086	-	-	282	-	-	-
E-1068	9A3	-	A?	-	-	R	2-5	4
E-1068	9A3	-	AJ	-	-	G	2-5	-
E-1069	9A3	-	I2 - AD - AJ	-	344,1	G/R	5	-
E-1069	9A3	-	I?	-	-	-	-	-
E-1071	9A2	-	A?	-	540,5	R	2-3-4-5	2-4
E-1071	9A2	-	I?	-	-	-	-	-
E-1074	10A2	-	AM	-	721	RR	2-3-5	1-4
E-1074	10A2	-	A?	-	-	G	-	-
E-1076	9A3	-	A?	-	482,5	-	5	-
E-1076	9A3	-	I1	-	-	-	-	-
E-1107	11A4	1086	I?	-	64,1	no G	2-4-5	-
E-1107	11A4	1086	-	-	67,7	-	-	-

Dipòsits dobles. Edat i sexe

	ND ¹⁹⁶	F	F ?	M	M ?	no F	no F ?	T
ND	5	-	-	-	-	-	-	5
P	1	-	-	-	-	-	-	1
P - I	1	-	-	-	-	-	-	1
I? ¹⁹⁷	11	-	-	-	-	-	-	11
I1	4	-	-	-	-	-	-	4
I1 - AD	1	-	-	-	-	-	-	1
I2	3	-	-	-	-	-	-	3
I2 - AD - A?	1	-	-	-	-	-	-	1
I2 - AD - AJ	1	-	-	-	-	-	-	1
AD	3	-	-	-	-	-	-	3
AD - A?	1	-	-	-	-	-	-	1
A?	18	1	-	2	-	-	-	21
AJ	2	-	-	-	-	-	-	2
AM	1	-	-	-	-	-	-	1
T	53	1	-	2	-	-	-	56

Dipòsits dobles. Edat no incerta i sexe

	E ¹⁹⁸	ND	F	F ?	M	M ?	no F	no F ?	T
P	00 - 01	1	-	-	-	-	-	-	1
P - I	00 - 14	1	-	-	-	-	-	-	1
I?	01 - 14	11	-	-	-	-	-	-	11
I1	01 - 06	4	-	-	-	-	-	-	4
I1 - AD	01 - 20	1	-	-	-	-	-	-	1
I2	07 - 14	3	-	-	-	-	-	-	3
I2 - AD - A?	07 - ≥ 21	1	-	-	-	-	-	-	1
I2 - AD - AJ	07 - 35	1	-	-	-	-	-	-	1
AD	14 - 20	3	-	-	-	-	-	-	3
AD - A?	14 - ≥ 21	1	-	-	-	-	-	-	1
A?	≥ 21	18	1	-	2	-	-	-	21
AJ	21 - 35	2	-	-	-	-	-	-	2
AM	35 - 60	1	-	-	-	-	-	-	1
T	00 - 60	48	1	-	2	-	-	-	51

Dipòsits dobles. Adults / subadults i sexe

	ND	F	F ?	M	M ?	no F	no F ?	T	%
Subadults	24	-	-	-	-	-	-	24	47,06
Adults	21	1	-	2	-	-	-	24	47,06
Subadults - adults	3	-	-	-	-	-	-	3	5,88

¹⁹⁶ ND (edat o sexe no determinats) / F (sexe femení) / M (sexe masculí) / T (total).¹⁹⁷ I? + I + (I? - I1).¹⁹⁸ E (edat en anys) / ND (edat o sexe no determinats) / F (sexe femení) / M (sexe masculí) / T (total).

T	48	1	-	2	-	-	-	51	100
---	----	---	---	---	---	---	---	----	-----

Dipòsits dobles. No adults i sexe

	ND	F	F ?	M	M ?	no F	no F ?	T	%
Perinatals	1	-	-	-	-	-	-	1	4,17
Perinatals - infantils	1	-	-	-	-	-	-	1	4,17
Infantils	11	-	-	-	-	-	-	11	45,83
Infantils 1	4	-	-	-	-	-	-	4	16,67
Infantils 2	3	-	-	-	-	-	-	3	12,50
Infantils - adolescents	1	-	-	-	-	-	-	1	4,17
Adolescents	3	-	-	-	-	-	-	3	12,50
T	24	-	-	-	-	-	-	24	100

Dipòsits dobles. Adults i sexe

	ND	F	F ?	M	M ?	no F	no F ?	T	%
Adults	18	1	-	2	-	-	-	21	87,50
Adults joves	2	-	-	-	-	-	-	2	8,33
Adults madurs	1	-	-	-	-	-	-	1	4,17
T	21	1	-	2	-	-	-	24	100

Dipòsits dobles. Individus no madurs / madurs i sexe

	ND	F	F ?	M	M ?	no F	no F ?	T	%
No madurs	24	-	-	-	-	-	-	24	47,06
Madurs	1	-	-	-	-	-	-	1	1,96
No madurs - madurs	23	1	-	2	-	-	-	26	50,98
T	48	1	-	2	-	-	-	51	100

Amb caràcter general, la població analitzada és biològicament immadura. El 47,06% de la mostra correspon a individus de menys de 30 anys, mentre que el 1,96% de la mostra estudiada correspon a individus plenament madurs (≥ 30 anys). L'afirmació és certament relativa, doncs el 50,98% de la mostra presenta una atribució cronològica incerta, si més no, poc precisa, segons els paràmetres aplicats. Si classifiquem els individus segons el seu desenvolupament físic i/o reproductiu, podem diferenciar dues grans categories biològiques, que no socials o culturals: individus subadults (00 - 20 anys) i individus adults (≥ 21 anys). El 47,06% de la mostra estudiada correspon a individus subadults: 1 perinatal, 1 perinatal - infantil, 11 infantils indeterminats, 4 infantils 1, 3 infantils 2, 1 infantil - adolescent i 3 adolescents. D'altra banda, el 47,06% de la mostra estudiada correspon a individus adults: 21 adults, 2 adults joves i 1 adult madur. El 5,88% restant presenta una atribució poc precisa. En conclusió, la *població agrupada* del bronze final acull individus d'ambdós sexes, com veurem més avall, i de totes les edats, des de perinatals (≤ 1 any) fins a adults madurs (≥ 35 anys). Tot i que predominen els individus biològicament immadurs, la proporció de subadults i adults és idèntica: 47,06%.

En relació amb la diagnosi del sexe, l'estat de conservació i la fragmentació de les regions anatòmiques que ens serveixen per a diagnosticar aquest aspecte –coxal, etc.– dificulten i/o condicionen els resultats. Com ja s'ha dit més amunt, els procediments de determinació sexual són semblants als que s'empren en les inhumacions.

Només les restes pertanyents a individus adults (≥ 21 anys), els quals presenten l'os coxal totalment format, poden oferir un diagnòstic sexual prou fiable. En aquest sentit, s'ha determinat el sexe de tres individus, tots ells adults: dos homes i una femella.

Quant a la natura física de la mostra estudiada, l'estudi antropològic ha permès determinar l'aparença de vint-i-nou individus:

Dipòsits dobles. Morfologia física

	nº	%
Gràcil	15	51,72
Molt gràcil	1	3,45
Gràcil / Robust	6	20,69
Robust	6	20,69
Molt robust	1	3,45
T	29	100

Amb tot plegat, com ja s'ha dit, se n'ha determinat la morfologia física de vint-i-nou individus: quinze gràcils, un de molt gràcil, sis robustos, entre els que cal destacar un individu de sexe masculí, i un de molt robust. A banda d'això, no s'ha pogut determinar l'aparença física de vint-i-set persones, entre elles la de dos individus, un de sexe masculí i un altre de sexe femení. Per acabar, hi ha un grup de sis individus que es troba entre la *gracilitat* i la *robustesa*.

Com s'ha d'interpretar l'aparició de restes òssies, pertanyents a més d'un individu, en un mateix contenidor? Les conjectures són diverses. Creiem poder resumir-les en dues hipòtesis. La primera ja ha estat enunciada. Cal recordar que les restes recuperades són una selecció de l'objecte cremat –individu– i que és molt probable que la cremació s'efectués en un lloc precís i/o determinat, comunitari, com es constata en altres llocs arqueològics (Agustí 1988, 226); així doncs, la reutilització de la pira o *ustrinum*, possibilitaria que l'operador, en el moment de la recuperació del material esquelètic cremat, recuperés, a un mateix temps, les restes del darrer individu i de cremacions anteriors (d'una o de dues). Aquest fet pot distorsionar l'anàlisi antropològica i l'anàlisi cultural del fenomen, és per aquest motiu, doncs, que hem separat aquesta mostra dels *dipòsits individuals*. En el cas que donéssim per vàlida aquesta conjectura, podríem inferir dues coses: l'existència d'una estructura, pira o *ustrinum*, específica per a la realització de la cerimònia de la cremació, de caire comunitari, i la neteja, més o menys exhaustiva, del material sobrer. La segona conjectura és que s'efectués cremacions múltiples (dobles o triples), òbviament, en un mateix lloc. Això explicaria l'aparició de restes, pertanyents a més d'un individu, en un mateix contenidor. Els binomis són diversos:

Dipòsits dobles. Relacions d'edat

	nº	A + SA ¹⁹⁹	A + A	SA + SA	?
no + no	1	-	-	-	1
no + A?	1	-	-	-	1
no + I?	1	-	-	-	1
no + I2 - AD - A?	1	-	-	-	1

¹⁹⁹ A (adult) / SA (subadult).

P + A?	1	1	-	-	-
P - I + A?	1	1	-	-	-
I? + I2	1	-	-	1	-
I? + A?	2	2	-	-	-
I? + I - AD - AJ	1	-	-	-	1
I? + AD	1	-	-	1	-
I? + AD - A?	1	-	-	-	1
I? + A?	3	3	-	-	-
I? + AJ	1	1	-	-	-
I1 + A?	4	4	-	-	-
I2 + A?	2	2	-	-	-
I - AD + A?	1	1	-	-	-
A? + AD	2	-	2	-	-
A? + A?	1	-	1	-	-
A? + AJ	1	-	1	-	-
A? + AM	1	-	1	-	-
T	28	15	5	2	6
%	100	53,57	17,86	7,14	21,43

En relació a la segona conjectura, el 53,57% dels casos analitzats presenten restes d'individus adults i subadults. Hi ha, però, altres combinacions: A + A (17,86%) i SA + SA (7,14%). Respecte a la determinació del NMI (número mínim d'individus) la *ciència antropològica* recorre a l'observació d'elements esquelètics doblats i/o d'elements incompatibles; per exemple, un germen dentari corresponent a un individu infantil i un sector del crani amb les sutures tancades; amb caràcter general, la cosa es redueix a un únic os, i, ocasionalment, a un conjunt de restes esquelètiques. Segons el nostre parer, quan només hi ha un os *discordant* és senzill determinar la causalitat de la seva presència; tanmateix, quan n'apareixen diversos, aïllats o agrupats, a dins d'un mateix contenidor, se'ns fa més difícil determinar l'origen d'aquests ossos *discordants*, és el cas dels següents dipòsits: E-558, E-564, E-631, E-686, E-803, E-1008, E-1065 i E-1107.

	E	C ²⁰⁰	T	MS	MI	OP	OE	EP	D	E	T
E-558	AD	3,4	0	0	0,4	0	0	0	5,7	0	9,5
E-558	I?	18,30	0	0	0,8	0	0	0	5,2	41,5	65,8
E-564	I2	65,6	13,1	22,7	4,2	0	0	0	13,1	8,2	126,9
E-564	A?	19	0,8	8,8	0,7	0	7,4	1,7	24,8	33	96,2
E-631	I1	9,9	1,7	2,8	9,2	13,7	0	0	26,4	0	63,7
E-631	A?	23,7	0,2	0	1,2	0	2,4	0	33,9	23,5	84,9
E-686	I?	44,2	1,2	0	0,8	4,5	6,6	1,8	62,3	8,2	129,6

²⁰⁰ E (edat) / C (pes ossos del crani) / T (pes ossos del tronc) / MS (pes ossos de les extremitats superiors) / MI (pes ossos de les extremitats inferiors) / OP (pes ossos no determinats: plans) / OE (pes ossos no determinats: esponjosos) / EP (pes ossos no determinats: epífisis) / D (pes ossos no determinats: diàfisis) / E (pes ossos no determinats: estelles) / T (pes total). En grams.

E-686	A?	8,1	0,2	0	0	0	0	0	0,8	7,7	16,8
E-803	P	0	0	3,7	0	0	0	0	8,7	0	12,4
E-803	A?	12	3,1	0	0,4	2,6	4,3	0	13,1	3,3	38,8
E-1008	I-AD	0,3	0	1,3	0	0	0	0	13,7	0	15,3
E-1008	A?	14,8	11,2	3,6	5,5	0	10,9	7,1	36,9	12,9	102,9
E-1065	I2 - AD - A?	49,4	0,7	24,2	53,2	6,7	1,9	8,3	91	46,6	282
E-1065	?	232,1	32,3	39,3	56,4	12,4	7,3	7,8	36,9	33,2	457,7
E-1107	I?	25,5	4,4	0	0	0	0	5,4	16,2	16,2	67,7
E-1107	?	24,1	4,1	0	0	0	0	5,3	14,6	16	64,1

Per concretar, s'observa un conjunt de dipòsits *dobles*: E-558, E-686 i E-1008, de volum molt diferenciat; per posar un exemple, l'E-558 presenta restes esquelètiques de dos individus: 65,8 g d'un individu infantil i 9,5 g d'un individu adolescent; la proporció d'ossos recuperats és força desigual: 87,38% *versus* 12,62%. El cas de l'E-1008 és similar, presenta restes esquelètiques de dos individus: 102,9 g d'un individu adult i 15,3 g d'un individu infantil - adolescent; la proporció d'ossos recuperats també és molt desigual: 87,06% *versus* 12,94%. I un tercer cas, l'E-686 presenta restes esquelètiques de dos individus: 129,6 g d'un individu infantil i 16,8 g d'un individu adult; la proporció d'ossos recuperats és molt desigual: 88,52% *versus* 11,48%. D'altra banda, n'hi ha un conjunt: E-564 i E-631, de volum poc diferenciat; l'E-564 presenta restes esquelètiques d'un parell d'individus: 126,90 g d'un individu infantil 2 i 96,20 g d'un individu adult; la proporció d'ossos recuperats és semblant: 56,88% *versus* 43,12%; a més, l'E-631 presenta restes esquelètiques de dos individus: 84,90 g d'un individu adult i 63,70 g d'un individu infantil 1; en aquest cas, la proporció d'ossos també és semblant: 57,13% *versus* 42,87%. Finalment, cal destacar l'E-1107, es tracta de l'única ossera *dobla* que presenta un número de restes similar: 67,7 g d'un individu infantil i 64,10 g d'un individu d'edat indeterminada, no infantil; en aquest cas, la proporció d'ossos d'ambdós individus és molt semblant: 51,37% i 48,63%. Comptat i debatut, és difícil determinar la causalitat d'aquest *aiguabarreig*, que en alguns casos aplega ossos de més de dos individus (*v. infra*). No obstant això, se'ns fa difícil admetre que alguns dels casos citats, com per exemple l'E-564, E-631 o E-1107, s'esdevinguin per accions casuals. De fet, tot i no ser un fenomen recurrent, es palesa l'existència d'enterraments múltiples, successius i/o simultanis, que apleguen en una mateixa sepultura individus d'un mateix llinatge. Així doncs, convé destacar les tombes E-353, E-533, E-610, E-787, E-816 i E-1036.

Sepultures amb enterraments múltiples

	Q	S	E	S	P	M	C	F
E-353 A ²⁰¹	7A3	-	-	-	171,2	-	5	-
E-353 C	7A3	-	-	-	2,7	-	5	-
E-353 D	7A3	-	-	-	0,7	-	2-5	1-2
E-533 A	8A1	-	A?	♀	213,2	G	1-2-5	1-4
E-533 C	8A1	-	P - I1	-	23,8	-	2-5	-

²⁰¹ La lletra després del número d'estructura fa referència a la nomenclatura del VC.

E-610 A	9A3	-	AM	-	202,6	G	2-3-5	-
E-610 B	9A3	-	I2 - AD - A?	-	100,4	G	2-5	1
E-787 A	8A2	-	-	-	-	-	-	-
E-787 C	8A2	-	-	-	-	-	-	-
E-816 A	11A4	-	AD - A?	-	315,1	G/R	2-5	-
E-816 C	11A4	-	I?	-	-	-	5	-
E-1036 A	10A1	-	I2 - AD	-	7,6	-	5	-
E-1036 B	10A1	-	-	-	300,6	G	5	-

La idea central és que s'apleguen individus d'un mateix grup parental... Per posar un exemple, la sepultura E-533 acull dos vasos cineraris: l'A conté les restes esquelètiques d'una femella adulta (213,2 g), mentre que el C conté les restes d'un individu perinatal o infantil 1 (23,8 g), de sexe indeterminat. Es podria conjecturar que es tracta d'una mare i un fill/a. Un altre exemple; la sepultura E-610 acull un parell de vasos cineraris: l'A conté les restes d'un individu adult madur (202 g), de sexe indeterminat i de morfologia gràcil, mentre que el B conté les restes d'un individu infantil o adolescent, fins i tot adult (100 g), de sexe indeterminat i de morfologia gràcil. Es podria conjecturar que es tracta de pare/mare - fill/filla. El següent cas és molt similar al de la sepultura 533; es tracta de l'E-816, la qual acull un parell de vasos cineraris: l'A conté les restes esquelètiques d'un individu adolescent o adult (315,1 g), de sexe indeterminat i de morfologia entre gràcil i robusta, mentre que el C conté les despulles d'un individu infantil, de sexe indeterminat. El darrer cas que volem comentar és el de la sepultura E-1036; acull, igualment, dos individus: el vas B conté les restes d'un individu d'edat i sexe no determinables (300,6 g), mentre que el A conté les restes esquelètiques d'un individu infantil 2 o adolescent (7,6 g), de sexe indeterminat. Les dades no permeten definir, amb més precisió, el fenomen que es descriu. Tanmateix, només podem evidenciar una clara voluntat d'aplegar individus d'un mateix grup familiar; sovint, d'edats ben diverses, com succeeix en el cas dels dipòsits *dobles*. Recollint tot el que s'ha dit, es poden produir diversos escenaris:

	C ²⁰²	D	O	T
1	individual	individual	individual	individual
2	simultània	múltiple	individual	individual
3	successiva	múltiple	individual	individual
4	simultània	múltiple	múltiple	individual
5	successiva	múltiple	múltiple	individual?

Així doncs, l'escenari número u és el que caracteritza el període, és a saber, una sepultura individual que allotja les restes calcinades d'un únic individu; és el recurrent. El segon escenari, és a dir, una sepultura que allotja un únic contenidor cinerari –ossera– amb les restes esquelètiques calcinades de dos o tres individus, els quals han estat reduïts de manera simultània, és quelcom versemblant, a tenor dels casos examinats. El tercer escenari, és a dir, una tomba que allotja un únic recipient cinerari amb les restes esquelètiques de més d'un individu, els

²⁰² C (tipus de cremació) / D (tipus de dipòsit) / O (tipus d'ossera - VC) / T (tomba).

quals [individus] han estat reduïts de manera successiva, també és força plausible; com ja hem comentat més amunt, aquest cas pot induir a una mala interpretació del fenomen; en altres paraules, podem pressuposar que l'aparició de restes òssies calcinades de més d'un individu, en un mateix vas, és deu a la intenció d'agrupar les restes d'una cremació simultània, és a dir, de dues persones emparentades i reduïdes alhora, en el mateix foc. La cosa no té perquè ser així... Com ja hem explicat anteriorment, la suposada reutilització de la pira o *ustrinum*, permetria que l'operador, en el moment de la recollida del material osteològic cremat, recuperés, alhora, les restes del darrer individu i restes esquelètiques provinents de cremacions anteriors (d'una o dues persones), o sigui, de cremacions successives. Car, això també pressuposa una neteja incompleta d'aquests dispositius...

El quart escenari, és a dir, una tomba que allotja diversos vasos cineraris, els quals contenen les restes òssies de més d'un individu, els quals [individus] han estat reduïts simultàniament, també és versemblant. La conjectura permet donar explicació a l'existència, en una mateixa sepultura, d'un contenidor cinerari principal i d'un o dos vasos cineraris *secundaris*. El cinquè escenari, ofereix una altra possibilitat; es tracta d'una sepultura que allotja diversos vasos cineraris, els quals contindrien les restes esquelètiques de més d'un individu, els quals [individus] haurien estat reduïts successivament; en aquest cas, desconeixem el temps de la dita successibilitat; la cosa és que s'apleguen, en una mateixa estructura, individus pertanyents a un mateix grup familiar.

Quant als dipòsits triples, només hi ha lleugers indicis de la seva existència. Cal recordar que estem parlant de la troballa, en un mateix atuell, de restes esquelètiques cremades, pertanyents a tres individus diferents. Els casos documentats són els següents:

Dipòsits triples. Catàleg de restes

	Q ²⁰³	S	E	S	P	M	C	F
E-232	9A2	-	P	-	567	-	-	-
E-232	9A2	-	A?	-	-	G	-	-
E-232	9A2	-	I1	-	-	-	1-5	1
E-1087	9A3	1086	I?	-	12,1	-	1-3-4-5	1
E-1087	9A3	1086	I?	-	7,6	-	5	1
E-1087	9A3	1086	A?	-	176,6	G/R	1-2-3-4-5-6	1-2

El següent punt a considerar és el pes de les restes esquelètiques recuperades. La crema del cadàver no implica la desaparició total de les restes materials del difunt. Cal remarcar que el pes de les restes òssies d'un individu és variable, depèn de la l'edat de l'individu, així com de llur estatura, corpulència i robustesa. Segons G.Depierre

²⁰³ Q (quadre) / S (sector) / E (antropologia, edat) / P (antropologia, edat, perinatal: -6 mesos a 1 any) / I1 (antropologia, edat, infantil 1: 1 a 6 anys) / I2 (antropologia, edat, infantil 2: 7 a 14 anys) / I? (antropologia, edat, infantil 1 o 2) / AD (antropologia, edat, adolescent: 14 a 20 anys) / AJ (antropologia, edat, adult jove: 21 a 35 anys) / AM (antropologia, edat, adult madur: 35 a 60 anys) / AS (antropologia, edat, adult senil: +61 anys) / A? (antropologia, edat, individu de talla adulta) / S (antropologia, sexe) / P (antropologia, pes en grams) / M (antropologia, morfologia) / G (antropologia, morfologia, gràcil) / R (antropologia, morfologia, robust) / C (antropologia, color) / C1 (antropologia, color marró clar) / C2 (antropologia, color negre) / C3 (antropologia, color negre - blau) / C4 (antropologia, color gris) / C5 (antropologia, color blanc trencat) / C6 (antropologia, color blanc guix) / F (antropologia, fissures) / F1 (antropologia, fissures horitzontals) / F2 (antropologia, fissures verticals) / F3 (antropologia, fissures transversals) / F4 (antropologia, fissures concèntriques).

(2010) un esquelet produeix entre 1 i 4 kg d'os cremat. Tanmateix, de manera convencional emprem com a referència les dades publicades per W.K.Krogman (1962). Segons B.Herrmann (1976) l'esquelet d'un individu després d'haver estat cremat presenta un pes aproximat d'entre 0,970 i 2,630 kg, segons es tracti d'un individu femení o masculí i en funció de les variacions morfològiques que presenti. Així doncs, és evident que les restes esquelètiques que es recullen en el contenidor cinerari representen solament una part del difunt, possiblement es tracta d'una representació simbòlica de l'individu. El més important és determinar si aquesta representació "essencial" està normativitzada i/o evoluciona amb el temps. Le Goff (1998) classifica la representació òssia en funció de la massa: entre 1 i 50 g la representació és *simbòlica*, entre 51 i 250 g la representació és *feble*, entre 251 i 500 g la representació és *moderada*, entre 501 i 750 g la representació és *mitja*, entre 751 i 1000 g la representació és *important* i > a 1000 g la representació és potencialment *exhaustiva*. La relació entre l'edat i el pes dels ossos és la següent:

Edat i pes

	0-50 g	51-250 g	251-500 g	501-750 g	751-1000 g	1000 g T	
ND	42	46	13	2	-	-	103
P	6	2	-	-	-	-	8
P - I?	1	-	-	-	-	-	1
P - I1	4	2	-	1	-	-	7
P? - I1?	1	-	-	-	-	-	1
P? - I1	1	1	-	-	-	-	2
P? - I1?	-	-	1	-	-	-	1
I? ²⁰⁴	17	9	1	-	-	-	27
I? - AD	1	4	2	-	-	-	7
I1	9	6	-	-	-	-	15
I1 - AD	-	-	1	-	-	-	1
I2	-	3	2	-	-	-	5
I2 - AD	1	7	1	2	-	-	11
I2 - AD - A?	-	11	2	-	-	-	13
I2 - AD - AJ	-	1	-	-	-	-	1
I2 - AJ	-	1	-	-	-	-	1
AD	2	9	1	3	-	-	15
AD - A? ²⁰⁵	-	7	6	-	-	-	13
AD - AJ	-	1	-	-	-	-	1
AD - AM	-	1	-	-	-	-	1
AD?	-	1	-	-	-	-	1
AD? - A?	1	-	-	-	-	-	1
A?	6	42	20	16	2	2	88
A? - AM	-	-	-	2	-	-	2
AJ	-	-	1	-	-	-	1
AJ - AM	-	1	1	-	-	-	2

²⁰⁴ I? + I + (I? - I1).

²⁰⁵ (AD - A) + (AD - A?).

AM	-	2	4	1	-	-	7
T	92	157	56	27	2	2	336
T - ND ²⁰⁶	50	111	43	25	2	2	-

Si reduïm la mostra, i concretem l'edat dels individus, els resultats són evidents:

Edat i pes

	0-50 g	51-250 g	251-500 g	501-750 g	751-1000 g	1000 g T
P	6	2	-	-	-	8
I1	9	6	-	-	-	15
I2	-	3	2	-	-	5
AD	2	10	1	3	-	16
A	6	45	26	19	2	100
T	23	66	29	22	2	144

Abans de comentar els resultats, convé fer ressaltar que les dues primeres categories, és a saber, la de 0 a 50 g i la de 51 a 250 g, podrien aplegar-se en una de sola. Amb independència del sexe i edat dels individus, s'observa que la categoria més reproduïda és la segona, és a dir, la representació *feble* (51 - 250 g). Així doncs, la norma, o el normal, és la recuperació *simbòlica* i/o *feble* del ossos cremats, una mostra suficientment representativa del cos cremat... La segona categoria més reproduïda és la tercera, o sigui, la representació *moderada* (251 - 500 g). Altrament, són poc freqüents els dipòsits que depassen els 500 g. La representació *important* i *exhaustiva* són excepcionals. Observem el pes representat en relació a l'edat dels individus. Els infants de 0 a 6 anys (perinatals i infantils 1) presenten habitualment dipòsits *simbòlics* i *febles*, són excepcionals els dipòsits *moderats* i *migs*, i inexistents els *importants* i *exhaustius*. En aquests casos l'escala de Le Goff (1998) no es pot aplicar *stricto sensu*, doncs el pes de l'estructura òssia d'un nadó o d'un infant de sis anys no és el mateix que el d'un individu de més edat, consegüentment, el pes de les restes esquelètiques cremades tampoc serà el mateix. El mateix passa amb els infantils 2. Què es recupera de la cremació dels infants de menys de 72 mesos? Emprant la terminologia de Le Goff (1998), es tracta d'una recuperació *simbòlica* o testimonial, *mitja* o *exhaustiva*? Per contestar aquestes preguntes paga la pena recordar les dades següents:

	PC kg ²⁰⁷	PEF kg	PEC kg	PEC g
0 anys	3,47 ²⁰⁸	0,4164	0,08675	86,75
1 any	10,15	1,218	0,25375	253,75
6 anys	21,4	2,568	0,535	535
7 anys	23,26	2,7912	0,5815	581,5
14 anys	52,15	6,258	1,30375	1303,75

²⁰⁶ Total menys edat no determinada.

²⁰⁷ PC (pes del cos/edat) / PEF (pes esquelet fresc) / PEC (pes esquelet cremat). El PEF representa el 12% de la massa corporal. El PEC representa el 2,50% de la massa corporal, en el cas de tractar-se d'infants o subadults, i el 3,50%, en el cas de tractar-se d'adults.

²⁰⁸ Dades extretes de Curvas y tablas de crecimiento (estudios longitudinal y transversal), Instituto de Investigación sobre Crecimiento y Desarrollo, Fundación Faustino Orbegozo Eizaguirre.

18 anys	68,19	8,1828	1,70475	1704,75
♀				
	PC kg	PEF kg	PEC kg	PEC g
0 anys	3,34	0,4008	0,0835	83,5
1 any	9,6	1,152	0,24	240
6 anys	20,14	2,4168	0,5035	503,5
7 anys	23,27	2,7924	0,58175	581,75
14 anys	49,92	5,9904	1,248	1248
18 anys	58,55	7,026	1,46375	1463,75

Considerant que hi ha una relació directa entre el pes dels ossos cremats i l'edat dels individus, el més adient és implementar una escala de representació esquelètica, particular, per a cada forquilla d'edat. Així doncs, per als individus perinatal, o sigui, de 0 a 12 mesos, considerarem el següent:

- representació simbòlica < 50 g
- representació feble 51 - 100 g
- representació moderada 101 - 150 g
- representació mitja 151 - 200 g
- representació important 201 - 250 g
- representació exhaustiva > 250 g

Comtat i debatut, la categoria més reproduïda respecte als perinatal és la *simbòlica*, aquest fet es produeix en sis ocasions (3 - 22 g); la representació *feble* es dona en dues ocasions (53,2 - 76,4 g).

Per als individus infantils 1, és a dir, de 12 mesos a 6 anys, considerarem l'escala següent:

- representació simbòlica < 105 g
- representació feble 106 - 210 g
- representació moderada 211 - 315 g
- representació mitja 316 - 420 g
- representació important 421 - 525 g
- representació exhaustiva > 525 g

La categoria més reproduïda respecte als infantils 1 és la *simbòlica*, aquest fet es dona en catorze ocasions (6,4 - 82,6 g); la representació *feble* es produeix en una ocasió (112,9 g).

Per als individus infantils 2, és a dir, de 7 a 14 anys, considerarem l'escala següent:

- representació simbòlica < 250 g
- representació feble 251 - 500 g
- representació moderada 501 - 750 g
- representació mitja 751 - 1000 g
- representació important 1001 - 1250 g

- representació exhaustiva > 1251 g

La categoria més reproduïda respecte als infantils 2 és la *simbòlica*, aquest fet es produeix en tres ocasions (95,9 - 136,8 g); la representació *feble* es produeix en dues ocasions (353,1 - 382,4 g).

Per als individus adolescents, és a dir, de 14 a 18-20 anys, considerarem l'escala següent:

- representació simbòlica < 340 g
- representació feble 341 - 680 g
- representació moderada 681 - 1020 g
- representació mitja 1021 - 1360 g
- representació important 1361 - 1700 g
- representació exhaustiva > 1701 g

Comtat i debatut, la categoria més reproduïda respecte als adolescents és la *simbòlica*, aquest fet es dona en dotze ocasions (40,8 - 319,8 g); la representació *feble* es produeix en tres ocasions (484,9 - 644,5 g).

Recordant el que s'ha dit, es pot concloure, doncs, que la recuperació de les restes esquelètiques dels individus no adults és sempre *simbòlica* i, esporàdicament, *feble*. Si considerem l'escala de Le Goff, es pot concloure, que la recuperació de les restes esquelètiques dels individus adults (> a 20 anys) és majoritàriament *feble*, a voltes *simbòlica*, ocasionalment *moderada* i *mitja*, i excepcionalment *important* i *exhaustiva*. Quines característiques presenten les sepultures que contenen una major quantitat de restes esquelètiques? Es tracta de l'E-294 (0,752 kg), l'E-780 (0,792 kg), l'E-481 (1,014 kg) i l'E-1098 (1,253 kg). Hi ha correspondència entre el pes dels dipòsits osteològics i la càrrega simbòlica de les sepultures? Les dades no són concloents, mentre dos dels individus, els de les sepultures E-294 i E-481, presenten un aixovar metàl·lic de certa entitat, pinces i navalla i navalla i anelles, respectivament, els individus de les sepultures E-780 i E-1098 no presenten cap element de *prestigi*. Quant a la morfologia de l'ossera, la de l'E-294 està constituïda per VC + T, la de l'E-780 està constituïda per VC + PC, la de l'E-481 està integrada per VC + coberta de pedra, mentre que l'ossera de l'E-1098 està integrada per VC + T. En el cas concret de la sepultura E-294, presenta un *pedestal* o suport de pedra. Les dues primeres, l'E-294 i E-780, presenten estructura de cobriment superior. Les dimensions de les fosses d'enterrament són semblants (30 - 40 cm de diàmetre i 30 - 40 cm d'alçada). Per concloure, la localització en l'espai funerari tampoc és concloent, la 294 i la 481 es localitzen en el mateix quadre, 11A1, a una distància de 2,30 m; la 1098 es localitza, isolada, en el quadre 9A1; i la 780 es localitza, isolada, en el quadre 10A3. Convé fer ressaltar que la recuperació *important* i/o *exhaustiva* de les restes esquelètiques inclou a ambdós sexes i a individus adults, en aquest sentit, l'E-294 conté les restes d'una femella, mentre que les sepultures E-481 i E-1098 contenen les restes d'individus de sexe masculí.

A manera de conclusió, la norma funeraria només prescriu la recuperació d'una quantitat, no determinada, de restes esquelètiques, una quantitat simbòlica, és a dir, una quantitat representativa de l'individu. De què depèn, doncs, la recollida més o menys exhaustiva de les restes esquelètiques de l'individu mort? En relació a la qüestió formulada, Gómez Bellard (1996) indica que, en principi, els operadors responsables de la cremació tenien tres possibilitats: en primer lloc, recollir el material recognoscible com a humà, amb major o menor cura, i dipositar-lo a dins del contenidor; en segon lloc, recollir les restes, traslladar-les al lloc de l'enterrament i dipositar-les en un forat, cavitat o receptacle alternatiu; i en tercer lloc, deixar les restes en la pira. Queda clar que la selecció de

les restes esquelètiques depèn, fonamentalment, de la/les persona/es que opera/en la cremació o de la/les persona/es encarregada/es específicament d'aquesta operació. En qualsevol cas, la recuperació de les restes òssies depèn, fonamentalment, de la voluntat i intenció d'un/a operador/a. Segons Gómez Bellard (1996, 62) la quantitat de material osteològic recuperat i dipositat és indicatiu de l'actitud del/s encarregat/s de l'operació. Podríem saber si la recuperació va ser *acurada*, amb una clara intenció de conservar i preservar el cos del difunt o, per contra, va ser *barroera*, amb la única intenció de desfer-se'n. Gómez Bellard (1996) parla de la *qualitat de la recollida* i determina tres categories, a saber: *curosa*, *mitjana* i *superficial*. Així doncs, la recollida és *curosa* quan es recupera més del 60% de les parts anatòmiques d'un esquelet; així mateix, s'infereix que la recuperació *acurada* és pròpia d'experts, amb la intenció de preservar o donar un tractament especial als ossos del difunt. Tanmateix, la presència de menys del 40% de les parts anatòmiques, indica una recuperació *barroera* o, com expressa el propi autor, *negligent* (Gómez Bellard 1996, 56 i 62).

A continuació, observarem la recuperació de les restes esquelètiques des del punt de vista qualitatiu. Quant als individus adults, sabem que l'índex de massa corporal (IMC) té relació amb l'alçària de les persones, així doncs, calcularem el pes estimat de les restes esquelètiques cremades d'un individu d'1,7 m d'alçada i de *corpulència normal*, és a dir, d'uns 62 kg, amb un IMC de 21,8 kg/m²:

♂♀

	h	PC kg	PEF kg	PEC kg	PEC g
>21 anys	1,7	62	7,44	2,17	2170

La cremació d'un individu adult, masculí o femení, de *corpulència normal*, és a dir, amb un IMC de 18,50 - 24,99 kg/m², s'estima que produeix un residu esquelètic d'aproximadament 2170 g. Conseqüentment, parlarem de *recollida curosa* quan el pes del residu recuperat sigui igual o superior als 1302 g i de *recollida no curosa* o *negligent* quan el pes del residu recuperat sigui igual o inferior als 868 g. La qualitat de la recollida serà *mitjana* quan el volum del residu se situï entre el 41 i el 59% del PEC, és a dir, entre els 867 i els 1301 g. Segons l'escala de Gómez Bellard, la qualitat de la recollida durant la fase del bronze final mai és *curosa*, aquest fet es dona en el 98% dels casos examinats; tanmateix, hi ha dos casos, on la qualitat de la recollida es *mitjana*, es tracta dels individus de les sepultures E-481 i E-1098, dels quals ja n'hem parlat.

A tall de conclusió, podríem dir que la recuperació del residu esquelètic de les incineracions, durant la fase del bronze final, és quantitativament poc important i qualitativament no *curosa*. Això significa que no hi ha norma o prescripció sobre el volum del residu a recuperar; la recuperació de les restes no sembla operada per un ens especialitzat, ben al contrari, podria haver-la efectuat una/es persona/es propera/es al difunt; la norma només sembla prescriure la recuperació essencial del residu esquelètic del difunt, o sigui, una part representativa del cos. El volum d'ossos dipositat en cada contenidor cinerari depèn de la interpretació que se'n fa de la norma.

En un altre ordre de coses, hi ha norma alhora de seleccionar les parts esquelètiques que han de representar el difunt? La quantificació de les principals regions anatòmiques ens permet analitzar les restes esquelètiques que han estat recollides, amb l'objectiu de comprendre la seva representativitat. En suma, ens interessa conèixer si les discordances observades són el producte d'una norma funeraria, o bé, si són la conseqüència d'una selecció no raonada, aleatòria. Primerament ens interessa conèixer l'estat de fragmentació dels ossos. En aquest sentit, convé destacar que les restes esquelètiques del bronze final són quasi sempre estelles d'os que oscil·len entre els dos i els quatre centímetres de llargada. Les seves dimensions no difereixen de les d'altres conjunts. El teixit

esquelètic ha quedat solcat per nombroses esquerdes irregulars amb tendència a descriure línies corbes en els ossos llargs, produint talls corbats o en forma d'espiral, i deixant visible la paret interna. També és freqüent un aixafament de l'estructura tubular producte de la mateixa contracció del teixit ossi. També abunden els fragments cranials, en els quals sovint s'observa un aixafament entre la taula externa i la interna reduint el díploe (os esponjós situat entre dues capes d'os compacte) i dissociant ambdues taules; de manera ocasional, el díploe desapareix completament i aquesta pèrdua repercuteix en la massa craniana total...; d'altra banda, les esquerdes i les línies de fractura descriuen trajectòries irregulars i corbades i, a més, separen ambdues taules (Agustí/Codina/Díaz 2011, 378-379).

El fenomen de la fragmentació es documenta arreu. Ocasionalment se'l identifica amb la neteja i la molta de les restes recuperades a la pira, amb la finalitat que aquestes puguin cabre a dins del contenidor cinerari; en aquest sentit, les explicacions freqüents sobre si hi ha hagut una voluntat de fragmentar les restes per part dels gestors funeraris solen ser meres especulacions, atès que el mateix procés de cremació comporta una sobtada pèrdua d'aigua i un enduriment de les restes esquelètiques que les fa molt propenses a la fragmentació si existeix qualsevol manipulació posterior, com és el cas normalment (Agustí/Codina/Díaz 2014, 384). La tipologia de la fragmentació i les esquerdes dels ossos infereixen que a Can Roqueta els finats van ser cremats just després de la mort, és a dir, no s'observa un procés anterior de descarnació o putrefacció dels cossos. Cal recordar que el procés de cremació de restes esquelètiques no fresques, és a dir, seques, presenta una combustió ràpida, pocs canvis de color i la predominança d'esquerdes longitudinals. Tanmateix, el procés de cremació de restes òssies fresques, presenta una combustió lenta, canvis de color i el predomini d'esquerdes longitudinals i transversals encreuades.

Representació i pes de les principals regions anatòmiques

	CR ²⁰⁹	T	MBS	MBI	T DET	T IND	TOTAL	CR %	T %	MBS %	MBI %
E-9	62	1,9	15,7	37,3	118,2	149,4	267,6	23,17	0,71	5,87	13,94
E-56	25,9	0	5	4,2	36,6	35,9	72,5	35,72	0,00	6,90	5,79
E-74	46,2	3	14,1	5,9	70,7	189,5	260,2	17,76	1,15	5,42	2,27
E-76	0	0	0	0	0,5	2,6	3,1	0,00	0,00	0,00	0,00
E-167	26,4	0	0	0	26,4	18,4	44,8	58,93	0,00	0,00	0,00
E-175	50,3	27,3	51,1	75,5	207,6	250,8	458,4	10,97	5,96	11,15	16,47
E-188	2,7	0	0	0	2,7	8,5	11,2	24,11	0,00	0,00	0,00
E-221	12,6	4,7	3,3	0	29,3	83,2	112,5	11,20	4,18	2,93	0,00
E-222	7,6	0,4	1,1	2,2	11,3	51,5	62,8	12,10	0,64	1,75	3,50
E-234	41,3	5,2	1,7	0,9	49,5	63,4	112,9	36,58	4,61	1,51	0,80
E-237	44	4,1	6,1	11,7	70,3	76,6	146,9	29,95	2,79	4,15	7,96
E-245	37	1,4	4,6	16,1	62,1	74,7	136,8	27,05	1,02	3,36	11,77
E-250	2,8	0	0	0	2,8	39,5	42,3	6,62	0,00	0,00	0,00
E-252	31,2	2,8	0	0	34	30,3	64,3	48,52	4,35	0,00	0,00
E-266	49,9	3,6	0	1,2	54,7	45,2	99,9	49,95	3,60	0,00	1,20

²⁰⁹ CR (pes crani) / T (pes tòrax) / MBS (pes membres superiors) / MBI (pes membres inferiors) / T DET (pes total ossos determinats) / T IND (pes total ossos no determinats) / TOTAL (pes total ossos recuperats). El pes en grams. CR % (percentatge pes crani en relació al total) / T % (percentatge pes tòrax en relació al total) / MBS % (percentatge pes MBS en relació al total) / MBI % (percentatge pes MBI en relació al total).

E-282	13	12,2	21,4	19,7	66,9	173,5	240,4	5,41	5,07	8,90	8,19
E-287	43,4	4,3	0	0	47,7	30,6	78,3	55,43	5,49	0,00	0,00
E-293	4,7	0	0	0	4,7	38,2	42,9	10,96	0,00	0,00	0,00
E-294	98,2	56,3	17,7	35,4	219,3	533,4	752,7	13,05	7,48	2,35	4,70
E-300	34,4	3,2	10,7	4,3	52,6	83,6	136,2	25,26	2,35	7,86	3,16
E-301	66,1	24	22,4	30	142,5	91,4	233,9	28,26	10,26	9,58	12,83
E-313	185,2	21,9	17,6	70,5	295,2	348,5	643,7	28,77	3,40	2,73	10,95
E-319	33	8,5	22,8	4	68,5	137	205,5	16,06	4,14	11,09	1,95
E-320	5,3	0	0	0	5,3	22,6	27,9	19,00	0,00	0,00	0,00
E-326	86,7	35,7	56,3	54,7	246,9	396,1	643	13,48	5,55	8,76	8,51
E-327	68,6	0	0	0	68,6	43,7	112,3	61,09	0,00	0,00	0,00
E-333	2,1	0	0	0	2,1	4,3	6,4	32,81	0,00	0,00	0,00
E-339	98,9	80	114,2	60,1	380,5	343	723,5	13,67	11,06	15,78	8,31
E-340	40,1	20,5	16	30,3	114,9	122,8	237,7	16,87	8,62	6,73	12,75
E-341	38	32,2	26,7	7,2	121	199,9	320,9	11,84	10,03	8,32	2,24
E-353 A	74,9	1,8	1,9	23,4	102	69,2	171,2	43,75	1,05	1,11	13,67
E-353 C	0	0	0	0	0	2,7	2,7	0,00	0,00	0,00	0,00
E-353 D	0	0	0	0	0	0,7	0,7	0,00	0,00	0,00	0,00
E-374	17	3,9	29,7	0	52,9	158,9	211,8	8,03	1,84	14,02	0,00
E-382	11,3	0	6,9	0	18,2	23,5	41,7	27,10	0,00	16,55	0,00
E-386	5,4	1,8	12,9	0	20,1	24,5	44,6	12,11	4,04	28,92	0,00
E-404	10,1	9,2	0	0	19,3	63,3	82,6	12,23	11,14	0,00	0,00
E-405	27,8	2,3	28,1	5,7	70,4	153,9	224,3	12,39	1,03	12,53	2,54
E-406	49,8	1,1	26,1	17,6	105	176,7	281,7	17,68	0,39	9,27	6,25
E-412	148,9	29,9	58,5	55,6	306,3	231,9	538,2	27,67	5,56	10,87	10,33
E-413	34,9	0,2	34,3	49,9	142,5	241,2	383,7	9,10	0,05	8,94	13,00
E-414	131,4	12,9	37,6	21,4	203,8	384,7	588,5	22,33	2,19	6,39	3,64
E-421	6,7	0	0	0	6,7	30,5	37,2	18,01	0,00	0,00	0,00
E-424	33,1	0,3	0	0	33,4	28,9	62,3	53,13	0,48	0,00	0,00
E-427	174,6	4,6	35	0	224,5	147,8	372,3	46,90	1,24	9,40	0,00
E-431	72,2	0	0	8,7	80,9	127	207,9	34,73	0,00	0,00	4,18
E-434	100,4	10	51,3	34,5	216,1	165,1	381,2	26,34	2,62	13,46	9,05
E-437	52,1	0	0	0	53,1	36,8	89,9	57,95	0,00	0,00	0,00
E-443	3,9	0	27	31,7	62,6	63,1	125,7	3,10	0,00	21,48	25,22
E-447	51,9	0	23,5	37,7	113,2	136,5	249,7	20,78	0,00	9,41	15,10
E-449	6,9	0	0,3	0	7,2	6,8	14	49,29	0,00	2,14	0,00
E-453	54,1	6,5	30,1	20,8	119,2	90,7	209,9	25,77	3,10	14,34	9,91
E-454	50,2	16,6	28,9	3,3	103,2	122,2	225,4	22,27	7,36	12,82	1,46
E-462	51,2	0	12,8	7,5	71,9	101,7	173,6	29,49	0,00	7,37	4,32
E-466	37,5	12,5	20,7	0	76,2	93,5	169,7	22,10	7,37	12,20	0,00
E-471	14,2	5,5	28,1	17,7	66,7	118,2	184,9	7,68	2,97	15,20	9,57
E-475	31,2	0,5	0	0,3	32	17,5	49,5	63,03	1,01	0,00	0,61
E-476	16,2	1,1	6,1	0	23,4	124,1	147,5	10,98	0,75	4,14	0,00
E-481	133	141,9	117,9	102	499	515,9	1014,9	13,10	13,98	11,62	10,05

E-482	20,4	0	0	1,5	21,9	20	41,9	48,69	0,00	0,00	3,58
E-483	59,5	17,6	34,8	91,3	206,2	111,3	317,5	18,74	5,54	10,96	28,76
E-486	8	0,7	0	11,4	24,9	68,6	93,5	8,56	0,75	0,00	12,19
E-489	19,9	0,3	0	0	20,2	43,4	63,6	31,29	0,47	0,00	0,00
E-490	11,9	0,3	0	0	12,2	12,5	24,7	48,18	1,21	0,00	0,00
E-491	33	4,6	18,1	9,4	65,7	69	134,7	24,50	3,41	13,44	6,98
E-496	68,7	38,6	86,9	122,7	319,8	324,7	644,5	10,66	5,99	13,48	19,04
E-497	92,9	0	0	0	92,9	0	92,9	100,00	0,00	0,00	0,00
E-498	0	0	3,4	0	3,4	14,1	17,5	0,00	0,00	19,43	0,00
E-499	0	0	26,9	1,1	28,6	21,5	50,1	0,00	0,00	53,69	2,20
E-504	13,9	0,6	0	0	14,5	61,9	76,4	18,19	0,79	0,00	0,00
E-508	53,3	0,4	27,1	0	80,8	109,9	190,7	27,95	0,21	14,21	0,00
E-509	30	27,3	27,7	27,2	118,2	226,2	344,4	8,71	7,93	8,04	7,90
E-510	9,5	0	0	7,4	16,9	15,8	32,7	29,05	0,00	0,00	22,63
E-512	4,1	1	0	0	5,1	16,9	22	18,64	4,55	0,00	0,00
E-514	27,9	4,4	31,4	45,6	118,1	120,1	238,2	11,71	1,85	13,18	19,14
E-515	3	0	16,1	3	22,1	69,4	91,5	3,28	0,00	17,60	3,28
E-519	134,1	30,8	36,1	35,3	242,3	259,7	502	26,71	6,14	7,19	7,03
E-520	26,9	1,4	21,6	13	62,9	99,6	162,5	16,55	0,86	13,29	8,00
E-521	12,3	0	10,4	44,9	67,6	137,7	205,3	5,99	0,00	5,07	21,87
E-522	1,9	0	0	0	1,9	65,8	67,7	2,81	0,00	0,00	0,00
E-523	28	8,7	63	5,7	111,6	134,2	245,8	11,39	3,54	25,63	2,32
E-524	0	0	0	0	0	0,7	0,7	0,00	0,00	0,00	0,00
E-526	9,5	0	0	0	9,5	21,3	30,8	30,84	0,00	0,00	0,00
E-529	5,8	0	0	0	5,8	4	9,8	59,18	0,00	0,00	0,00
E-530	1,9	0	0	22,1	24	8,5	32,5	5,85	0,00	0,00	68,00
E-533 A	29,2	6,6	41,6	20	99,5	113,7	213,2	13,70	3,10	19,51	9,38
E-533 C	8,1	0	0	0	8,1	15,7	23,8	34,03	0,00	0,00	0,00
E-537	7,9	6,1	34,5	35	83,5	78,8	162,3	4,87	3,76	21,26	21,57
E-538	80,5	6,2	21,7	42,7	158,5	102,9	261,4	30,80	2,37	8,30	16,34
E-539	71,8	4,7	14,8	14,5	112,4	69,9	182,3	39,39	2,58	8,12	7,95
E-541	101,9	25,3	54,3	98,4	293,8	251,4	545,2	18,69	4,64	9,96	18,05
E-542	14,4	0,3	5,2	1,8	21,7	25,4	47,1	30,57	0,64	11,04	3,82
E-552	77,7	37	27,7	27,1	182,6	395,8	578,4	13,43	6,40	4,79	4,69
E-554	28	9,2	17,9	29,3	89,9	89,3	179,2	15,63	5,13	9,99	16,35
E-557	136,5	10,5	75,3	101,3	325,3	351,6	676,9	20,17	1,55	11,12	14,97
E-561	2,9	0	0	1,7	4,6	86,5	91,1	3,18	0,00	0,00	1,87
E-562	0	0	0	0	0	0,6	0,6	0,00	0,00	0,00	0,00
E-565	7,1	0	1,7	0	9,7	31,1	40,8	17,40	0,00	4,17	0,00
E-567	70,6	0,3	14	3,3	88,2	71,4	159,6	44,24	0,19	8,77	2,07
E-572	102,4	0	92	65,5	259,9	86,2	346,1	29,59	0,00	26,58	18,93
E-573	2,2	0	0	0	2,2	22,4	24,6	8,94	0,00	0,00	0,00
E-577	73,1	8,1	2,9	0	84,1	90,7	174,8	41,82	4,63	1,66	0,00
E-579	61,9	23	4	0,5	91,5	193	284,5	21,76	8,08	1,41	0,18

E-583	12,5	5,7	32,4	9,7	60,3	98,2	158,5	7,89	3,60	20,44	6,12
E-586	79,4	5,1	14,3	24,4	123,2	125,7	248,9	31,90	2,05	5,75	9,80
E-588	44	77,8	75,3	79,1	280,8	225,1	505,9	8,70	15,38	14,88	15,64
E-590	7,7	0	0	0	7,7	7	14,7	52,38	0,00	0,00	0,00
E-592	25,06	1,2	37,8	49,5	113,56	138,4	251,96	9,95	0,48	15,00	19,65
E-598	153	35,4	48,3	46,1	298,5	421,3	719,8	21,26	4,92	6,71	6,40
E-604	45,4	0	68,9	67,7	182	69,4	251,4	18,06	0,00	27,41	26,93
E-605	79,6	27,3	33,6	27,7	173,8	200,1	373,9	21,29	7,30	8,99	7,41
E-607	31,8	0	0	0	31,8	34,2	66	48,18	0,00	0,00	0,00
E-610 A	53,2	0	21	3,5	79,5	123,1	202,6	26,26	0,00	10,37	1,73
E-610 B	25,7	0	14	0	43,6	56,8	100,4	25,60	0,00	13,94	0,00
E-614	20,4	0,6	4,6	3,4	29	39,7	68,7	29,69	0,87	6,70	4,95
E-616	6,3	2,5	14,8	0	23,9	76,9	100,8	6,25	2,48	14,68	0,00
E-619	0	0	0	0	0	15,6	15,6	0,00	0,00	0,00	0,00
E-621	0	0	0	0	0	5,3	5,3	0,00	0,00	0,00	0,00
E-622	46,4	0	5,5	13,6	65,5	95,6	161,1	28,80	0,00	3,41	8,44
E-624	46,6	12,1	17,5	65	149,2	114	263,2	17,71	4,60	6,65	24,70
E-625	9,2	0	0	0	10,4	23,5	33,9	27,14	0,00	0,00	0,00
E-626	0	0	0	0	0	77,1	77,1	0,00	0,00	0,00	0,00
E-627	111,1	77,3	90,6	67,3	365,7	355,2	720,9	15,41	10,72	12,57	9,34
E-628	40,6	5,7	41,2	9,8	100,1	67,1	167,2	24,28	3,41	24,64	5,86
E-633	7,8	1,3	0	0	9,1	14,8	23,9	32,64	5,44	0,00	0,00
E-634	1,9	0	0	9	12,9	59,1	72	2,64	0,00	0,00	12,50
E-637	26,4	6,2	13,4	58	105,6	115,4	221	11,95	2,81	6,06	26,24
E-638	1	0	0	0	1	2	3	33,33	0,00	0,00	0,00
E-646	14	0,7	12,5	2,5	33,5	37,9	71,4	19,61	0,98	17,51	3,50
E-653	96,6	18,22	58,3	155,9	331,52	266,1	597,62	16,16	3,05	9,76	26,09
E-654	115	5,1	3,4	3,2	126,7	62	188,7	60,94	2,70	1,80	1,70
E-659	76,4	3,9	42	71,6	197,4	231,6	429	17,81	0,91	9,79	16,69
E-666	6,2	3,2	0,3	1,7	11,4	9,4	20,8	29,81	15,38	1,44	8,17
E-672	71,3	17,4	31,5	28,8	152,5	204	356,5	20,00	4,88	8,84	8,08
E-673	15,2	0	32,4	7	63,7	228,1	291,8	5,21	0,00	11,10	2,40
E-675	18,2	0	7,6	0	25,8	72,4	98,2	18,53	0,00	7,74	0,00
E-680	2,2	0,8	0,2	0	3,2	17,4	20,6	10,68	3,88	0,97	0,00
E-681	45,5	11,6	6,4	2,1	65,6	148	213,6	21,30	5,43	3,00	0,98
E-684	21,8	3,1	39,5	2,5	76	98,3	174,3	12,51	1,78	22,66	1,43
E-691	50,1	8,4	20,1	23,7	102,3	95,3	197,6	25,35	4,25	10,17	11,99
E-692	15,7	0	12	3,6	31,3	10,3	41,6	37,74	0,00	28,85	8,65
E-695	100,1	5,1	23,1	17,2	149,3	91,6	240,9	41,55	2,12	9,59	7,14
E-696	101,2	8,2	20,4	19,8	153,9	92,9	246,8	41,00	3,32	8,27	8,02
E-697	27,9	15,6	42,1	37,2	126,8	242,5	369,3	7,55	4,22	11,40	10,07
E-700	4,7	0	0	0	4,7	29,6	34,3	13,70	0,00	0,00	0,00
E-701	0	0	6	0	6	12,9	18,9	0,00	0,00	31,75	0,00
E-702	0	0	0	0	0	23,5	23,5	0,00	0,00	0,00	0,00

E-703	4,2	0	6,4	4,6	15,2	34,6	49,8	8,43	0,00	12,85	9,24
E-704	43	5,1	1,4	0	49,5	79,7	129,2	33,28	3,95	1,08	0,00
E-705	43,8	8,4	10	17,7	80,7	150,2	230,9	18,97	3,64	4,33	7,67
E-706	15,5	0,4	7,4	11,4	34,7	114,2	148,9	10,41	0,27	4,97	7,66
E-708	0	0	0	0	0	0,1	0,1	0,00	0,00	0,00	0,00
E-713	3,1	0,3	0	0	3,4	19,6	23	13,48	1,30	0,00	0,00
E-715	28	1,5	36,6	3,4	75,5	134,8	210,3	13,31	0,71	17,40	1,62
E-718	45,9	5,7	9,1	0,4	64	162,8	226,8	20,24	2,51	4,01	0,18
E-722	15,7	8,2	22,6	4,6	58	48,1	106,1	14,80	7,73	21,30	4,34
E-725	3,6	0	0	0	3,6	31,8	35,4	10,17	0,00	0,00	0,00
E-727	3,9	0	0	0	3,9	17,1	21	18,57	0,00	0,00	0,00
E-729	8,8	0,2	0	0	16,5	41,5	58	15,17	0,34	0,00	0,00
E-730	8,3	0	15	2	25,3	81,9	107,2	7,74	0,00	13,99	1,87
E-732	92,1	2,7	15,1	36,4	152,4	137,8	290,2	31,74	0,93	5,20	12,54
E-733	0	0	0	0	0	7,3	7,3	0,00	0,00	0,00	0,00
E-735	0	0	0	0	0	8,2	8,2	0,00	0,00	0,00	0,00
E-736	4,8	1,2	0	0	6	49,7	55,7	8,62	2,15	0,00	0,00
E-737	7,9	3,5	20,5	3,6	37	137	174	4,54	2,01	11,78	2,07
E-739	0	0	14,8	6,3	21,1	0	21,1	0,00	0,00	70,14	29,86
E-740	30,1	0,4	23	15,4	69,8	81,4	151,2	19,91	0,26	15,21	10,19
E-749	26,7	0,3	6,8	29,6	73,6	119,4	193	13,83	0,16	3,52	15,34
E-751	35,8	4,4	6,1	22	68,3	40,7	109	32,84	4,04	5,60	20,18
E-752	4,4	0	3,3	2,7	10,4	52	62,4	7,05	0,00	5,29	4,33
E-753	9,2	2,4	0	0	12,3	30,1	42,4	21,70	5,66	0,00	0,00
E-754	71,3	12,8	15,9	26,3	126,3	258,3	384,6	18,54	3,33	4,13	6,84
E-757	1	0	0	0	1	5	6	16,67	0,00	0,00	0,00
E-764	98	9,5	35,1	0	142,6	59,5	202,1	48,49	4,70	17,37	0,00
E-765	2,4	0	0	5,2	7,6	17,6	25,2	9,52	0,00	0,00	20,63
E-769	6,8	0	17,8	0	24,6	59,7	84,3	8,07	0,00	21,12	0,00
E-770	1,1	0	0	0	1,1	1,4	2,5	44,00	0,00	0,00	0,00
E-775	19,9	6,4	0	4,6	30,9	40,9	71,8	27,72	8,91	0,00	6,41
E-776	5,8	0	0	0	5,8	23	28,8	20,14	0,00	0,00	0,00
E-777	10,9	0	5,2	5,4	23,4	175,1	198,5	5,49	0,00	2,62	2,72
E-779	0	0	2,7	0	2,9	2,2	5,1	0,00	0,00	52,94	0,00
E-780	154	16,5	96,2	109,3	403,1	389,4	792,5	19,43	2,08	12,14	13,79
E-784	23	0	35,4	20,6	81,8	70,6	152,4	15,09	0,00	23,23	13,52
E-785	8,2	3,4	1,5	0	19	27,5	46,5	17,63	7,31	3,23	0,00
E-786	32,5	0,7	0	13,8	47	87,7	134,7	24,13	0,52	0,00	10,24
E-788	31,5	10,5	27,8	35,9	107,6	149,4	257	12,26	4,09	10,82	13,97
E-789	94,2	19,7	26,5	18,6	169,8	150	319,8	29,46	6,16	8,29	5,82
E-792	63,8	4,6	5,1	13,7	96,5	210,5	307	20,78	1,50	1,66	4,46
E-793	80,3	36,1	77,3	123,9	327,7	240,6	568,3	14,13	6,35	13,60	21,80
E-794	58,9	4,8	10	28,6	103,6	104,6	208,2	28,29	2,31	4,80	13,74
E-795	9,2	0	2	0	11,2	76,7	87,9	10,47	0,00	2,28	0,00

E-798	0	0	0	0	2,2	83,4	85,6	0,00	0,00	0,00	0,00
E-799	21,1	9,5	8,7	7,6	55,4	134	189,4	11,14	5,02	4,59	4,01
E-802	15,8	0	0	0	19,7	65,7	85,4	18,50	0,00	0,00	0,00
E-805	1,6	1	0	0	3	10,9	13,9	11,51	7,19	0,00	0,00
E-809	4,5	0	9,9	6	20,4	149,4	169,8	2,65	0,00	5,83	3,53
E-810	27,1	9,6	9,5	7,5	58,2	84,8	143	18,95	6,71	6,64	5,24
E-816	56	8,8	28,4	56,2	153	162,1	315,1	17,77	2,79	9,01	17,84
E-818	0,9	0,2	0	0	1,2	18,3	19,5	4,62	1,03	0,00	0,00
E-821	120	23	21,3	25,4	189,7	148,9	338,6	35,44	6,79	6,29	7,50
E-822	57	6,5	54,4	42	179,9	161,7	341,6	16,69	1,90	15,93	12,30
E-823	25,2	0,4	10,1	22,9	65,3	77,4	142,7	17,66	0,28	7,08	16,05
E-828	28,6	5,4	40,4	92,9	167,7	108,9	276,6	10,34	1,95	14,61	33,59
E-831	4,6	0	0	0	4,6	9,2	13,8	33,33	0,00	0,00	0,00
E-837	14,3	0	0	0	14,3	45,8	60,1	23,79	0,00	0,00	0,00
E-840	19	15,3	1,4	2,9	38,9	106,3	145,2	13,09	10,54	0,96	2,00
E-841	5,4	0,1	0	0	5,5	7,9	13,4	40,30	0,75	0,00	0,00
E-844	7,4	0,7	9,2	12,1	29,4	102	131,4	5,63	0,53	7,00	9,21
E-845	49,4	12	9,9	27,3	104,7	202,9	307,6	16,06	3,90	3,22	8,88
E-846	2,4	0	2,5	0	5,2	69,1	74,3	3,23	0,00	3,36	0,00
E-849	40,3	0	47,9	26,2	117,8	107,7	225,5	17,87	0,00	21,24	11,62
E-855	165,7	26,6	77,4	73,1	342,8	314,2	657	25,22	4,05	11,78	11,13
E-866	16,7	0,6	3,6	3,3	28,5	30,9	59,4	28,11	1,01	6,06	5,56
E-871	19,5	0,5	7,8	21,8	55,1	116,3	171,4	11,38	0,29	4,55	12,72
E-872	28,9	3,9	2,9	7,7	43,4	132,4	175,8	16,44	2,22	1,65	4,38
E-873	1,1	0	0	0	1,4	6	7,4	14,86	0,00	0,00	0,00
E-875	55,2	11	39,5	118,2	229,6	158,7	388,3	14,22	2,83	10,17	30,44
E-878	20	1,5	5,4	114,6	141,5	128,6	270,1	7,40	0,56	2,00	42,43
E-881	25,3	0,8	15,7	0	45,1	71,9	117	21,62	0,68	13,42	0,00
E-882	12,7	0	2,2	4,1	18,7	77,2	95,9	13,24	0,00	2,29	4,28
E-884	78,3	6,3	23,6	23,5	131,7	107,3	239	32,76	2,64	9,87	9,83
E-886	44	2,2	0	0	46,2	139,2	185,4	23,73	1,19	0,00	0,00
E-887	1,8	1,1	0	0	3,4	7,9	11,3	15,93	9,73	0,00	0,00
E-888	0	0	0	0	0	2	2	0,00	0,00	0,00	0,00
E-892	14	5,6	16,6	0	40,4	62,3	102,7	13,63	5,45	16,16	0,00
E-893	37	3,3	41,3	22,9	117,3	164,8	282,1	13,12	1,17	14,64	8,12
E-894	91,5	7,9	38,1	18,7	162,2	316,5	478,7	19,11	1,65	7,96	3,91
E-895	22,6	3,7	31,5	30,3	89,8	108,6	198,4	11,39	1,86	15,88	15,27
E-900	0,6	0	0	0	3,3	27,1	30,4	1,97	0,00	0,00	0,00
E-903	10	0	0	0,9	10,9	9,3	20,2	49,50	0,00	0,00	4,46
E-907	6,2	0	10,2	7,6	24	72	96	6,46	0,00	10,63	7,92
E-909	6,1	7,7	0,5	3,2	17,5	35,7	53,2	11,47	14,47	0,94	6,02
E-911	16,7	0,5	12,7	27,9	57,8	83	140,8	11,86	0,36	9,02	19,82
E-914	117,9	13,8	68,4	112,9	333,8	250	583,8	20,20	2,36	11,72	19,34
E-915	0	0	0	0	0	2,4	2,4	0,00	0,00	0,00	0,00

E-918	121,1	17,4	8,4	23,9	178,3	166,5	344,8	35,12	5,05	2,44	6,93
E-922	18,3	0	11,5	8,8	41,8	37,6	79,4	23,05	0,00	14,48	11,08
E-923	22,2	0,7	14,4	5,9	57,4	185,3	242,7	9,15	0,29	5,93	2,43
E-928	2,1	0	0	0	2,1	10,6	12,7	16,54	0,00	0,00	0,00
E-929	11,4	0	0	0	13,3	17,7	31	36,77	0,00	0,00	0,00
E-931	51,3	11,5	25,9	49,2	148,3	204	352,3	14,56	3,26	7,35	13,97
E-932	64	28,8	0	56,3	152,1	193,9	346	18,50	8,32	0,00	16,27
E-938	7,5	0	0	0	7,5	10,5	18	41,67	0,00	0,00	0,00
E-939	33,4	4	17,4	5,7	64,9	239,4	304,3	10,98	1,31	5,72	1,87
E-940	13,7	1,6	12	5,6	34,2	157,4	191,6	7,15	0,84	6,26	2,92
E-941	37,7	6,9	6,5	5,3	60,7	109,4	170,1	22,16	4,06	3,82	3,12
E-944	12	0,3	6,5	17	42,4	48,9	91,3	13,14	0,33	7,12	18,62
E-945	95,4	67,8	64,3	44,1	293	291	584	16,34	11,61	11,01	7,55
E-948	75,6	28	71,2	20,8	210,2	274,7	484,9	15,59	5,77	14,68	4,29
E-949	74,5	11,4	5,8	0	94,4	93,5	187,9	39,65	6,07	3,09	0,00
E-954	23,2	11,6	27,9	22,8	87,7	77,6	165,3	14,04	7,02	16,88	13,79
E-960	17,3	2,8	24	23,7	68,4	100,2	168,6	10,26	1,66	14,23	14,06
E-972	0,1	0	0	0	0,1	4,2	4,3	2,33	0,00	0,00	0,00
E-973	11,1	0	6,7	19,5	37,3	120,9	158,2	7,02	0,00	4,24	12,33
E-974	71,6	12,5	28,7	63,4	182	171,9	353,9	20,23	3,53	8,11	17,91
E-977	16,6	0	0	0	21,1	26,6	47,7	34,80	0,00	0,00	0,00
E-978	79,5	6,3	29	30,2	145	360,5	505,5	15,73	1,25	5,74	5,97
E-979	4,2	1,9	0	0	8,9	38,7	47,6	8,82	3,99	0,00	0,00
E-981	70,88	10,1	47,4	9,9	139,48	130,6	270,08	26,24	3,74	17,55	3,67
E-983	39,5	0	16	15,6	71,1	40,9	112	35,27	0,00	14,29	13,93
E-987	0	0	0	0	0	8,7	8,7	0,00	0,00	0,00	0,00
E-991	49,5	0,7	28	3,4	94	142,2	236,2	20,96	0,30	11,85	1,44
E-992	45	8,3	49	123,4	231,3	225,4	456,7	9,85	1,82	10,73	27,02
E-993	39,4	1,1	22	12,8	79,1	85,6	164,7	23,92	0,67	13,36	7,77
E-995	6,7	0	0	0	6,7	15,5	22,2	30,18	0,00	0,00	0,00
E-996	0,8	0	0	0	0,8	54	54,8	1,46	0,00	0,00	0,00
E-997	10	0	58,5	10,7	83	140	223	4,48	0,00	26,23	4,80
E-999	0	0	0	0	0	0,4	0,4	0,00	0,00	0,00	0,00
E-1000	21,2	3	65,4	68	164,8	127,7	292,5	7,25	1,03	22,36	23,25
E-1001	98,9	2,3	11,5	8,6	123,8	94,3	218,1	45,35	1,05	5,27	3,94
E-1003	14,3	29,8	40,8	50,9	124,5	107,5	232	6,16	12,84	17,59	21,94
E-1006	2,6	0	0	0	2,6	0,5	3,1	83,87	0,00	0,00	0,00
E-1011	11,1	0	5,6	0	16,7	20,5	37,2	29,84	0,00	15,05	0,00
E-1012	23,6	36,2	29,4	14	107,2	301,2	408,4	5,78	8,86	7,20	3,43
E-1013	51,2	0	42,3	17,7	111,2	97,3	208,5	24,56	0,00	20,29	8,49
E-1014	0	0	0	0	0	9,2	9,2	0,00	0,00	0,00	0,00
E-1015	55,6	9,3	18,3	51,2	134,4	105,3	239,7	23,20	3,88	7,63	21,36
E-1017	25	6	0	0	31	116,1	147,1	17,00	4,08	0,00	0,00
E-1020	0	0,6	0	0	0,6	10,4	11	0,00	5,45	0,00	0,00

E-1024	39,9	0,6	41,7	7,4	91,9	62,9	154,8	25,78	0,39	26,94	4,78
E-1026	67,4	12,5	40	102,4	228,6	194,6	423,2	15,93	2,95	9,45	24,20
E-1027	0	0	0	0	0	0,1	0,1	0,00	0,00	0,00	0,00
E-1029	6,2	5,4	14,3	2,2	28,1	66,5	94,6	6,55	5,71	15,12	2,33
E-1031	151,8	35	118,3	51,7	358	240,6	598,6	25,36	5,85	19,76	8,64
E-1036 A	0,8	0	0	0	1,2	6,4	7,6	10,53	0,00	0,00	0,00
E-1036 B	53,5	6,7	58,2	7	127,4	173,2	300,6	17,80	2,23	19,36	2,33
E-1037	86,5	22,1	17,1	21,4	159,7	193,4	353,1	24,50	6,26	4,84	6,06
E-1038	20,1	5,7	1,5	4,9	32,2	54,4	86,6	23,21	6,58	1,73	5,66
E-1039	71,7	33,3	40,6	35,2	187,8	112,95	300,75	23,84	11,07	13,50	11,70
E-1042	30,6	32,1	41,1	61,2	181,8	404,2	586	5,22	5,48	7,01	10,44
E-1043	6,1	0	0	0	6,1	0	6,1	100,00	0,00	0,00	0,00
E-1046	119,2	53,2	41,6	75,7	294,9	330,3	625,2	19,07	8,51	6,65	12,11
E-1047	17,4	0	0	1,4	18,8	48,5	67,3	25,85	0,00	0,00	2,08
E-1048	155,2	16	39,5	98,6	312	304,7	616,7	25,17	2,59	6,41	15,99
E-1051	0	0	0	0	0	5,6	5,6	0,00	0,00	0,00	0,00
E-1052	49,9	24,7	25,6	23,7	127,2	117,8	245	20,37	10,08	10,45	9,67
E-1053	20,7	2,6	32,4	8,3	66,6	102,6	169,2	12,23	1,54	19,15	4,91
E-1055	6,3	0	0	0	6,3	13,7	20	31,50	0,00	0,00	0,00
E-1056	0	0	0	0	0	0	103,1	0,00	0,00	0,00	0,00
E-1059	80,9	4,7	61,6	14,4	169,3	141,3	310,6	26,05	1,51	19,83	4,64
E-1060	0	0	0	0	0	7,1	7,1	0,00	0,00	0,00	0,00
E-1061	65,1	7,7	30,2	39,8	144,8	130,3	275,1	23,66	2,80	10,98	14,47
E-1062	40,9	2,8	44	12,3	109,7	206,2	315,9	12,95	0,89	13,93	3,89
E-1063	21,1	2,4	15,6	15,7	55,8	219,2	275	7,67	0,87	5,67	5,71
E-1064	61	10	9,4	2,3	82,7	85,5	168,2	36,27	5,95	5,59	1,37
E-1066	28,5	1,6	4,6	16,3	51	23,7	74,7	38,15	2,14	6,16	21,82
E-1067	29,2	5,5	28	60,2	129,2	129,5	258,7	11,29	2,13	10,82	23,27
E-1072	24	0	0	0	25	40	65	36,92	0,00	0,00	0,00
E-1073	0,3	0,9	3,1	0	4,3	42,7	47	0,64	1,91	6,60	0,00
E-1075	74,7	11,3	8,1	6,3	108,8	87,6	196,4	38,03	5,75	4,12	3,21
E-1078	12,7	1,1	27,9	32,2	86,1	142,3	228,4	5,56	0,48	12,22	14,10
E-1079	12,4	2,5	31,5	3,7	50,1	34,5	84,6	14,66	2,96	37,23	4,37
E-1080	51,6	24,9	75,1	118,9	271,3	134,9	406,2	12,70	6,13	18,49	29,27
E-1081	50,8	10,5	42,3	56,7	175,9	242,5	418,4	12,14	2,51	10,11	13,55
E-1083	178,6	28,1	77,8	33,8	333,5	259,1	592,6	30,14	4,74	13,13	5,70
E-1084	2,8	0	0	4,4	7,2	6,6	13,8	20,29	0,00	0,00	31,88
E-1085	0	0	0	0	0	0,2	0,2	0,00	0,00	0,00	0,00
E-1090	5,2	0	0	0	5,2	12,4	17,6	29,55	0,00	0,00	0,00
E-1091	18,8	8,3	15,5	19,4	62	80,5	142,5	13,19	5,82	10,88	13,61
E-1092	18,1	2	12,9	55,8	88,8	79,1	167,9	10,78	1,19	7,68	33,23
E-1094	20,8	7,25	1,4	0	32,25	69,7	101,95	20,40	7,11	1,37	0,00
E-1095	2,3	2,6	9,1	18,8	32,8	84,9	117,7	1,95	2,21	7,73	15,97
E-1096	49,1	10,5	17,3	27	113	125,6	238,6	20,58	4,40	7,25	11,32

E-1097	81	4,4	56,3	23,8	173,5	208,9	382,4	21,18	1,15	14,72	6,22
E-1098	236,4	101,1	140,1	89,2	576,5	677,3	1253,8	18,85	8,06	11,17	7,11
E-1100	13,2	1,9	13,2	10,6	46	114,4	160,4	8,23	1,18	8,23	6,61
E-1102	117,1	39,9	49,5	104,6	316,6	266,3	582,9	20,09	6,85	8,49	17,94
E-1103	38,2	2,5	13,2	17,9	75,7	70,8	146,5	26,08	1,71	9,01	12,22
E-1104	1,6	0	3,3	0	4,9	21,6	26,5	6,04	0,00	12,45	0,00
E-1105	1,2	0	0	0	1,2	11	12,2	9,84	0,00	0,00	0,00
E-1106	40,3	1,2	1,8	21,7	66,1	42,7	108,8	37,04	1,10	1,65	19,94
E-1108	41,6	5	11	3,4	61	22,8	83,8	49,64	5,97	13,13	4,06
E-1109	3,2	0	0	0	3,2	5,6	8,8	36,36	0,00	0,00	0,00
E-1110	206,3	47,3	56,9	62	382,5	342,8	725,3	28,44	6,52	7,85	8,55
E-1113	2,5	3,1	4,3	5,7	16,1	49,9	66	3,79	4,70	6,52	8,64
E-1114	4,8	0	0	0	4,8	5,7	10,5	45,71	0,00	0,00	0,00

Quant a la quantificació de les parts anatòmiques representades, convé destacar que el crani (neurocrani més esplanocrani) és la part esquelètica més representada; el trobem en tres-cents set dipòsits, és a dir, en el 91,36% dels dipòsits²¹⁰ del bronze final. El tòrax (costelles més vèrtebres) presenta una representació menys important; el trobem en dos-cents setze dipòsits, o sigui, en el 64,28% dels dipòsits. Les extremitats superiors presenten una representació percentual encara menys important, així doncs, les trobem en dos-cents trenta dipòsits, és a saber, en el 68,45% dels dipòsits examinats. Les extremitats inferiors són les parts menys representades; les trobem en dos-cents quinze dipòsits, és a dir, en el 63,98% dels dipòsits examinats.

Respecte al crani, és la part esquelètica més representada. En síntesi, podríem afirmar que aquest fenomen no és casual o aleatori, ans al contrari, es tracta de quelcom cercat, amb certa càrrega simbòlica.

Representació del crani en números absoluts

	Núm.
< 0 g	29
00 - 25 g	149
26 - 50 g	70
51 - 75 g	39
76 - 100 g	24
> 101 g	25
T	336

Representació del crani en números absoluts (desglossament de la categoria 00 - 25 g)

	Núm.
00 - 10 g	85
11 - 20 g	48
21 - 25 g	16
T	149

²¹⁰ Població total: 336 dipòsits.

Relació entre l'edat de l'individu i la representació del crani en números absoluts

	T	< 0 g	0-25 g	26-50 g	51-75 g	76-100 g	> 101 g
P	8	-	8	-	-	-	-
I1	15	-	11	4	-	-	-
I2	5	-	2	1	-	2	-
AD	16	-	5	5	3	2	1
A	100	3	22	27	14	16	18
T	144	3	48	37	17	20	19

Representació percentual del crani respecte el total recollit

	Núm.
no	29
00 - 25%	214
26 - 50%	81
51 - 75%	9
76 - 100%	3
T	336

Per a fer una valoració qualitativa de la representació del crani, partim dels valors percentuals normals en les incineracions, referits en altres treballs (Duday *et al.* 2000; Agustí *et al.* 2011). Per l'estructura del crani es considera una representació normal entre el 20 i el 30%. Seguint aquest pressupòsit, s'observa que un total de vuitanta-un dipòsits presenten un índex estàndard pel crani. Nogensmenys, s'accepta com a correcte un marge situat entre el 15 i el 30%, en aquest cas s'observa que un total de cent trenta dipòsits presenten un índex normal pel crani. Altrament, la representació del crani serà feble quan aquest presenti un índex inferior al 15%, això es dona en cent setze dipòsits. A més a més, la representació de l'estructura del crani és nul·la en un total de vint-i-nou dipòsits. Per concloure, el crani es troba sobrerrepresentat (> 30%) en seixanta una ocasions. Comptat i debatut, el 56,84% dels casos examinats presenta una representació normal o elevada d'aquest os, mentre que el 46,13% dels casos examinats presenta una representació baixa o nul·la. Aquest tipus d'observació s'interpreta normalment com una recollida selectiva del material esquelètic de l'*ustrinum* (Agustí *et al.* 2011). En el cas concret de les sepultures E-497 i E-1043 només s'ha identificat material de crani, la qual cosa reforça l'argument d'una recollida selectiva dels residus esquelètics; d'altra banda, s'ha de tenir en compte que la mesura dels ossos recollits no excedeix els 100 g. D'altra banda, els dipòsits on no hi ha crani presenten pesos que oscil·len entre 0,1 i 103,1 g, és a dir, 17 g de mitjana, amb una gran presència d'elements no determinats. Quant als enterraments amb índexs anormals de crani, convé subratllar que es tracta de dipòsits mínims, molt pobres en contingut antropològic; el destacable d'aquests dipòsits no seria l'absència o l'excés de crani, sinó l'absència i/o baixa presència de restes antropològiques, en general.

Respecte al tronc, mostra una representació menys important que el crani, no gensmenys menyspreable. El 64,28% dels dipòsits examinats presenta restes de la columna vertebral i/o del tòrax.

Representació del tronc en números absoluts

	Núm.
< 0 g	120
00 - 25 g	186

26 - 50 g	22
51 - 75 g	3
76 - 100 g	3
> 101 g	2
T	336

Representació del tronc en números absoluts (desglossament de la categoria 00 - 25 g)

	Núm.
00 - 10 g	152
11 - 20 g	26
21 - 25 g	8
T	186

Relació entre l'edat de l'individu i la representació del tronc en números absoluts

	T	< 0 g	0-25 g	26-50 g	51-75 g	76-100 g	> 101 g
P	8	4	4	-	-	-	-
I1	15	5	10	-	-	-	-
I2	5	1	4	-	-	-	-
AD	16	1	13	2	-	-	-
A	100	22	59	11	3	3	2
T	144	33	90	13	3	3	2

Representació percentual del tronc respecte el total recollit

	Núm.
no	120
00 - 25%	216
26 - 50%	0
51 - 75%	0
76 - 100%	0
T	336

Per a fer una valoració qualitativa de la representació del tronc, partim dels valors percentuals normals en les incineracions, referits en altres treballs (Duday *et al.* 2000; Agustí *et al.* 2011). Per aquesta part de l'esquelet es considera una representació normal entre el 10 i el 24%. Seguint aquest plantejament, s'observa que un total de nou dipòsits presenten un índex estàndard pel tronc. Altrament, la representació del tronc serà feble quan aquest presenti un índex inferior al 10%, això es produeix en dos-cents set dipòsits. A més a més, la representació del tronc és nul·la en un total de cent vint dipòsits. No hi ha sobrerrepresentació del tronc. Com s'explica aquesta infrarepresentació del tronc? Recollint tot el que s'ha dit, podem argumentar que la manca de restes, pertanyents a la columna vertebral i/o a la caixa toràcica, no és res més que el resultat d'un procés de cremació intensiu on els cossos vertebrals i les costelles han desaparegut. Conseqüentment, la representació ponderal d'aquestes estructures esquelètiques és molt inferior a la d'altres parts anatòmiques, com el crani.

Quant a les extremitats, convé destacar que la seva representació és semblant a la del tronc. No obstant això, els valors de representació poden variar molt més.

Representació de les extremitats superiors i inferiors en números absoluts

	ES ²¹¹	EI
< 0 g	106	121
00 - 25 g	133	132
26 - 50 g	65	40
51 - 75 g	21	24
76 - 100 g	7	6
> 101 g	4	13
T	336	336

Representació percentual de les extremitats respecte el total recollit

	ES	EI
no	106	121
00 - 25%	219	202
26 - 50%	8	12
51 - 75%	3	1
76 - 100%	0	0
T	336	336

El següent punt a considerar és l'existència o no existència d'un patró quant a la recollida i deposició dels ossos. Dit d'una altra manera, com ha estat dipositat l'individu dins de l'ossera? Hi ha una ordenació dels ossos, segons un pla predeterminat? Amb l'objectiu de dilucidar aquestes qüestions hem analitzat la distribució vertical de les restes antropològiques. Paral·lelament hem avaluat la morfologia i la gènesi dels *estrats antropològics*, així com la tafonomia. En general la formació dels estrats antropològics, com els arqueològics, està subjecta a *les lleis de l'estratigrafia arqueològica*, definides per l'arqueòleg anglosaxó Edward C. Harris (1991, 51-64). Així doncs, cal fer una especial referència a dues d'aquestes lleis: la d'*horitzontalitat original* i la de *continuitat original*.

Llei d'horitzontalitat original

Qualsevol estrat arqueològic dipositat de forma no sòlida tendirà cap a la posició horitzontal. Els estrats amb superfícies inclinades foren dipositats originàriament així, o bé s'assenten així degut a la forma d'una conca de deposició preexistent (Harris 1991, 54).

Llei de continuïtat original

Tot dipòsit arqueològic o tot element interfacial estarà delimitat originàriament per una conca de deposició o bé el seu gruix anirà disminuint progressivament vers els costats fins a acabar en angle. Per tant, si qualsevol extrem d'un dipòsit o element interfacial presenta una cara vertical, significa que s'ha perdut part de l'extensió original, ja sigui per excavació o per erosió [...] (Harris 1991, 56).

Recollint tot el que s'ha dit, l'*interestrat*²¹² inferior del nivell antropològic presenta sempre la forma de la *conca de deposició preexistent*: planoconvexa, si la conca de deposició és un atuell, o plana, si la conca de deposició és

²¹¹ ES (casos amb presència d'extremitats superiors) / EI (casos amb presència d'extremitats inferiors).

²¹² *Superfície de contacte entre estrats en el mètode de Harris* (Diccionari d'Arqueologia, TERMCAT, 2009).

un forat. D'altra banda, l'*interestrat* superior pot presentar cinc formes, a saber: plana, planoconvexa, inclinada, planocòncava i irregular, depenent de l'estat de conservació i/o d'erosió del dipòsit. Convé fer ressaltar que les formes esmentades es refereixen als dipòsits de *forma no sòlida*, els més comuns. No obstant això, també hi ha dipòsits de *forma sòlida*, es tracta de *farcells*²¹³ o embolcalls tèxtils emprats per a agrupar i transportar les restes òssies d'un lloc -pira- a l'altre -contenedor o fossa-; l'existència d'aquests dispositius es dedueix de la forma final que presenten determinades deposicions, en O; les restes dipositades no s'emmotllen a la conca de deposició, contradient la segona llei de l'estratigrafia arqueològica; sovint les restes òssies es localitzen en posició vertical, en especial aquelles que es troben a prop de l'interestrat.

Podem dir que hi ha dues menes de dipòsits antropològics:

- No sòlids.
- Sòlids: farcells o embolcalls.

Els dipòsits no sòlids són aquells que no oposen una resistència considerable a canviar de forma, i que s'adapten a la conca de deposició, en el nostre cas, el fons de l'urna. Les formes dels estrats antropològics suggereixen que els ossos han estat abocats a l'interior del recipient; l'efecte d'aquesta acció produeix interestrats de tendència cònica o troncocònica, és l'efecte d'introduir un dipòsit no sòlid per un canal estret -boca del recipient-. Aquesta forma genèrica pot derivar en plans superiors horitzontals i/o convexos, depenent de si l'estratigrafia ha estat modificada antròpicament (regularitzada, aplanada, etc.) o no. Cal fer una especial referència als processos que determinen la morfologia final dels estrats: transport, estadi deposicional i estadi postdeposicional (fig.85). L'acció de traslladar l'ossera fins a la seva destinació final pot comportar la modificació de la morfologia del dipòsit (fig.86); si el vas ha estat transportat de manera vertical la disposició de la capa antropològica romandrà intacta o presentarà alteracions poc rellevants; ara bé, si el vas ha estat transportat de manera inclinada la disposició del nivell antropològic presentarà alteracions, per raó de les circumstàncies del transport. A banda d'això, l'acció de col·locar l'ossera a l'interior de la fossa també pot comportar la modificació de la forma del dipòsit antropològic; a saber, en el cas que l'ossera sigui dipositada verticalment, segons una direcció vertical, la disposició de la capa antropològica no es veurà modificada; per contra, si el vas ha estat dipositat de manera inclinada la disposició del nivell antropològic presentarà, òbviament, alteracions rellevants. Quant a l'estadi postdeposicional, la forma de la capa antropològica pot veure's modificada per l'ensorrament i/o el col·lapse de l'estructura de cobriment superior. Òbviament, el desplaçament vertical d'elements sòlids, com pedres i/o ceràmiques, a l'interior del vas pot alterar, en major o menor grau, l'estructura estratigràfica del paquet antropològic. Tanmateix, l'obliteració del vas té com a conseqüència la consolidació i fossilització del dit nivell. Conseqüentment, alhora de plantejar l'existència o no existència de l'ordenació de la deposició antropològica, cal observar i interpretar la morfologia estratigràfica.

²¹³ [...] cosa envoltada amb un mocador o un tros de drap qualsevol per a poder ésser portada d'una banda a l'altra (DIEC2).

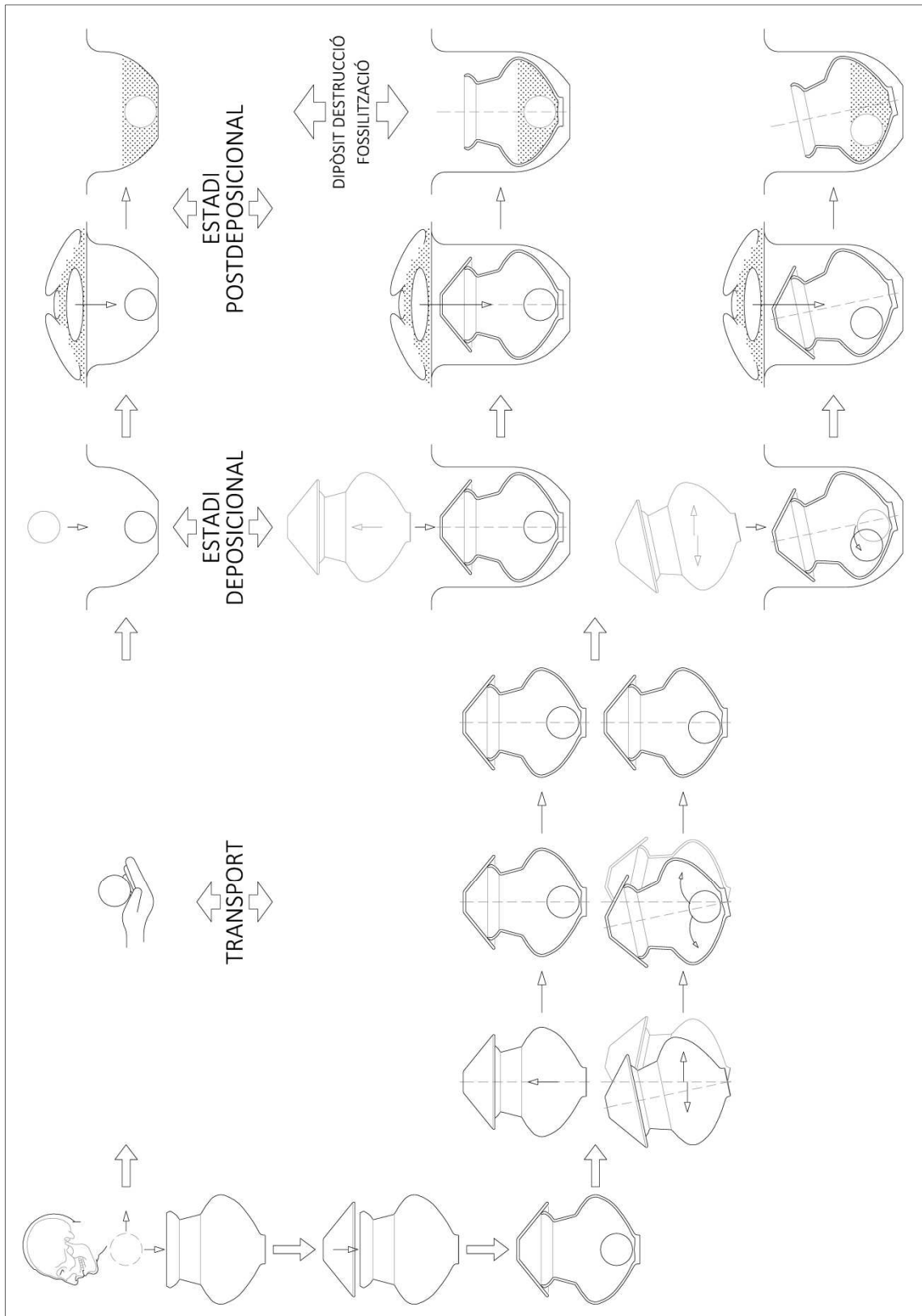

Fig.85.- Estadis inferits: transport, deposicional i postdeposicional.

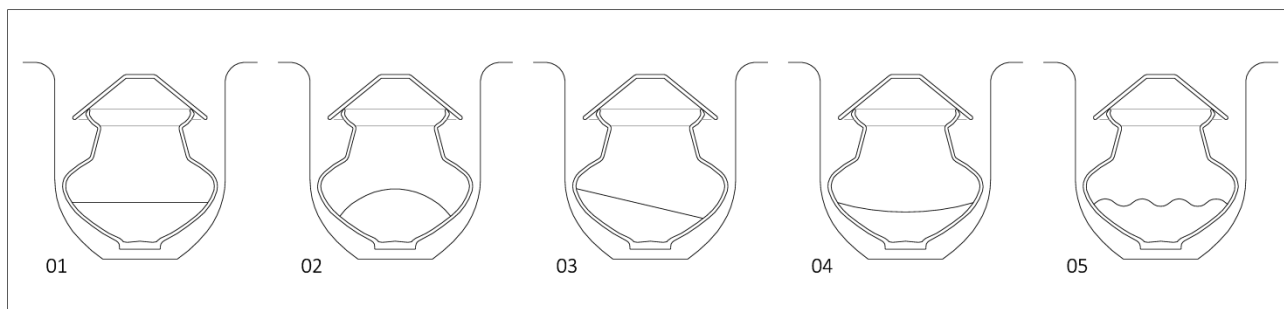

Fig.86.- Morfologia dels dipòsits antropològics.

Els dipòsits no sòlids poden adquirir les següents morfologies²¹⁴:

1. Horitzontal. D'aquesta *forma* podem inferir que les restes han estat embocades per la part més estreta del contenidor, de manera simultània i/o successiva. A més, se'n dedueix la regularització i l'aplanament del nivell. D'altra banda, s'observa que ni el transport ni l'estadi deposicional ni l'estadi postdeposicional no han alterat la forma del dipòsit. El 75,06% dels casos examinats presenta aquesta circumstància²¹⁵.
2. Convex. D'aquesta morfologia se'n dedueix la integritat de l'abocament. La *integritat* es defineix com la *propietat d'una informació que assegura que, durant el tractament, l'emmagatzematge i la transmissió [...] no patirà cap alteració ni destrucció voluntària o accidental* (DIEC2). El nivell conserva la morfologia original: cònica i/o pseudocònica, amb el vèrtex arrodonit. El 3,49% dels casos examinats presenta aquesta circumstància.
3. Inclinat. El pla inclinat és aquell que forma un cert angle amb el pla horitzontal. L'efecte és un fenomen antròpic que es dona quan hom desvia el contenidor de la seva posició o direcció, especialment vertical; es pot produir durant el transport i/o en l'estadi deposicional, és el més freqüent, així com en el següent estadi, el postdeposicional, a causa del desplaçament vertical del cobriment. El 5,49% dels casos examinats presenta aquesta circumstància.
4. Còncav. L'efecte és un fenomen tafonòmic - postdeposicional que es produeix durant el procés d'erosió del conjunt funerari, a causa del desplaçament vertical del cobriment o del col·lapse de l'aparell ceràmic (VC - T). Per tal que el desplaçament vertical d'ítems arribi a modificar la forma del nivell antropològic cal que aquest continuï en estat no sòlid o inconsistent. L'1,25% dels casos examinats presenta aquesta circumstància.
5. Irregular. D'aquesta morfologia se'n dedueix la no integritat de l'abocament. L'alteració de la capa pot esdevenir-se, de manera contínua o intermitent, durant el transport i la deposició de l'ossera, i/o durant l'estadi postdeposicional. El 14,71% dels casos examinats presenta aquesta circumstància.

²¹⁴ Quant a la morfologia de l'interestrat superior.

²¹⁵ 401 casos.

Amb caràcter general:

	f	casos	%
Horitzontal	—	301	75,06
Convex	⤿	14	3,49
Inclinat	/	22	5,49
Còncav	⤿	5	1,25
Irregular - alterat	~	59	14,71
T		401	100

En un altre ordre de coses, els dipòsits de *forma sòlida* no són gaire recurrents (fig.87). Se n'han documentat set casos, sis dins de l'ossera: E-340, E-492, E-624, E-944, E-945 i E-976, i un col·locat directament dins de la tomba: E-993. Com hem dit més amunt, els dipòsits sòlids devenen de l'efecte o de l'acció d'embolcallar els ossos, mitjançant un mocador, una bossa o un tros de drap qualsevol, amb la intenció d'agrupar-los i transportar-los d'una banda a l'altra; òbviament, de la pira al contenidor funerari o al lloc de l'enterrament. Cal recordar que no hem trobat traces materials d'aquests embolcalls, la seva existència s'infereix de la disposició particular dels ossos dins del vas cinerari o de la fossa d'enterrament. En aquest sentit, els ossos romanen agrupats formant un munt en el fons del receptacle. El paquet osteològic no s'adapta a la conca de deposició, exceptuant la base del dipòsit que ho fa sobre el fons del receptacle. D'altra banda, la disposició vertical dels ossos també indica l'existència d'una estructura mitjancera entre els ossos i la cavitat que serveix per a rebre i/o contenir aquest material. Quant al transport del farcell, hi ha dues possibilitats segons el seu destí final: directament, duent-lo fins al lloc funerari, o col·locant-lo dins del vas cinerari i transportant aquest fins a la sepultura; evidentment, ambdues accions poden modificar la integritat del dipòsit, així com l'estadi deposicional.

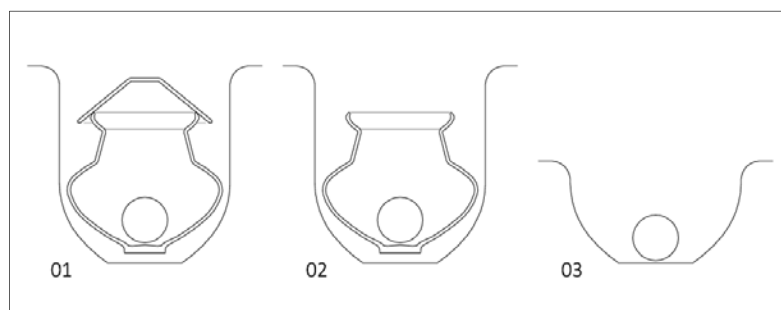

Fig.87.- Dipòsits de forma sòlida.

L'excepcionalitat d'aquesta mena de dipòsits fa que ens preguntem, quin significat té el fenomen? Com veurem a continuació no hi ha cap característica, tret de la circumstància analitzada, que posi en relació els casos citats:

	Q ²¹⁶	S	Tc	cO	A	S	E
E-340	8A2	247	AP	VC + T	no	-	-
E-492	10A3	-	-	VC + T	no	-	A?
E-624	10A2	-	-	VC + T	no	-	-
E-944	8A2	-	AP	VC + T	no	-	AD-A?

²¹⁶ Q (quadre) / S (sector) / Tc (tipus de cobriment - senyalització) / cO (composició ossera) / A (aixovar) / S (sexe) / E (edat).

E-945	9A2	-	-	VC + T	no	♀	A?
E-976	10A2	-	-	VC	no	-	-
E-993	9A4	-	AP	no	no	-	I2-AD-A?

Consegüentment, no podem determinar les circumstàncies per les quals s'empren aquests embolcalls. Els casos analitzats no es diferencien del altres que emboquen el material osteològic, directament, sense interposar cap mena d'estructura mitjancera.

Un cop analitzats els processos tafonòmics que concorren en la conservació del *gest deposicional primari*, és a dir, aquell que implica l'acomodació de les restes òssies en el receptacle funerari, ja podem enfrontar la qüestió plantejada al principi de l'apartat: com ha estat dipositat l'individu dins del receptacle funerari? Pressuposem dues possibilitats: de manera ordenada, per posar un exemple, fent agrupacions coherents (primerament ossos del crani, segonament ossos del tronc, tercerament ossos de les extremitats,...), o de manera desordenada. A *priori*, només els nivells horitzontals i/o convexos permeten avaluar, amb certes garanties, la qüestió plantejada, doncs indiquen la integritat dels dipòsits. Tanmateix, cal destriar els dipòsits amb escàs material osteològic. Com a exemple de l'anàlisi aplicat exposarem els resultats de dos dipòsits, amb volums que superen els 1.000 grams de pes; es tracta dels dipòsits E-481 i E-1098. La metodologia emprada ha permès determinar el volum per talla i per categoria òssia²¹⁷ de cadascun dels dipòsits. El resultat és el següent:

E-481

	Crani	Tronc	Msup	Minf	Mtc...	Ind	T
T ¹	31,1 g	30,5 g	0 g	11,7 g	2,1 g	154,6 g	230 g
T ²	46,1 g	40,7 g	45,4 g	14,7 g	2,1 g	178,9 g	327,9 g
T ³	20,2 g	27,9 g	16,5 g	18,5 g	0 g	70,3 g	153,4 g
T ⁴	22,8 g	34,5 g	33,8 g	38,5 g	0 g	66,3 g	195,9 g
T ⁵	12,8 g	8,3 g	22,2 g	18,6 g	0 g	45,8 g	107,7 g
T	133 g	141,9 g	117,9 g	102 g	4,2 g	515,9 g	1014,9 g

E-1098

	Crani	Tronc	Msup	Minf	Mtc...	Ind	T
T ¹	81,8 g	39,6 g	64,4 g	19,3 g	5,2 g	235,4 g	445,7 g
T ²	73,1 g	30,8 g	37,4 g	20,3 g	3,3 g	161,6 g	326,5 g
T ³	52,5 g	19,6 g	18,5 g	36,4 g	1,2 g	195,7 g	323,9 g
T ⁴	29 g	11,1 g	19,8 g	13,2 g	0 g	84,6 g	157,7 g
T	236,4 g	101,1 g	140,1 g	89,2 g	9,7 g	677,3 g	1253,8 g

Recollint tot el que s'ha dit, es constata que no hi ha una ordenació específica del material recuperat. En el cas concret del dipòsit E-481 es verifica la presència majoritària de tronc (141,9 g) i crani (133 g), i, en menor grau, de restes pertanyents als membres superiors (117,9 g) i inferiors (102 g). La presència de Mtc i Mtt és gairebé residual. La distribució de les restes, a nivell vertical, no respon a cap patró predeterminat. En el cas del dipòsit

²¹⁷ La recuperació dels ossos s'ha realitzat per talles, de dos centímetres. La T¹ és la superior i la T⁵ l'inferior. Les categories òssies són les següents: crani, tronc, membre superior (Msup), membre inferior (Minf), ossos de les mans i dels peus (Mtc, Mtt,...) i ossos indeterminables (estelles...). Les xifres en grams.

E-1098 es verifica si fa no fa el mateix, en aquesta ocasió hi ha una presència majoritària de crani (236,4 g) i Msup (140,1 g), i, en menor grau, de tronc (101,1 g) i de restes pertanyents als membres inferiors (89,2 g). Podem determinar la *inexistència d'un model predeterminat alhora de dipositar el material recuperat de la pira*, de la qual cosa hom dedueix la *inexistència d'un patró predeterminat alhora de recuperar el material de la pira*.

En síntesi:

- Es verifica la manca d'ordenació del material osteològic, si més no a nivell vertical.
- Es dedueix una selecció aleatòria, no discriminada, del material osteològic.
- La selecció del material osteològic no respon a criteris qualitius ni ideològics.
- L'existència d'estelles i ossos indeterminables reforça la tesi que advoca per l'aleatorietat de la selecció. En aquest sentit, els exemples esmentats confirmen el que diem; en el primer cas, el 50,83% dels ossos recuperats són estelles i/o ossos de petita factura; en el segon cas, el 54,02% dels ossos recuperats no són determinables.

4. Infraestructures addicionals i arquitectura interna

Les infraestructures complementàries formen part de l'arquitectura interna de les sepultures. Fonamentalment, es tracta d'aquells elements estructurals, com els forats de pal, que permeten assegurar i sustentar la coberta de la tomba, o els petits *loculi*, que permeten fixar les osseres, els quals són addicionats a l'estructura funerària amb el propòsit de condicionar el lloc d'enterrament. Convé destacar que les infraestructures referides només es donen en les estructures funeràries de la primera edat del ferro. Al marge dels *loculi* de fixació o dels forats de pal, cal destacar també l'existència de basaments lítics o pedestals. Aquest tipus de complement sí que forma part del bagatge cultural del bronze final. Es tracta de rierencs o lloses petites, que se situen a dins de les tombes amb la finalitat d'aixecar el contenidor cinerari. Aquesta mena de dispositius són excepcionals, en el bronze final només se n'han documentat quatre casos: E-244, E-254, E-294 i E-467, en el sector nord-oest de la necròpolis, en els quadres 9A2 i 11A1.

Alguns investigadors atorguen una funció fonamentalment pragmàtica a aquests dispositius (Fernández 1997, 82). Així doncs, els basaments lítics s'emprarien per a conferir estabilitat i/o sustentació als contenidors ubicats sobre superfícies irregulars o poc estables. L'ús d'aquests dispositius lítics es troba testimoniada en necròpolis, com Can Bech de Baix (Agullana, Girona), Coll del Moro (Gandesa, Tarragona) o Moulin (Mailhac, Aude). Encara que la funcionalitat és òbvia i útil, no és un recurs arquitectònic gaire recurrent. A la necròpolis de Can Bech la presència d'aquests dispositius de pedra és certament exigü, es dona en el 2,34% de les sepultures excavades. Tanmateix, la seva presència caracteritza les tombes del tipus 3 (Toledo/Palol 2006, 206-207). Cal fer una especial referència a la sepultura 132, la qual presenta contenidor cinerari i coberta de pedra; es dona la circumstància que l'urna reposa sobre una pedra plana situada en el fons de la fossa (Palol/Maluquer/Tomás 1944, 105 i 108; Palol 1958, 115).

La necròpolis de Coll del Moro també presenta aquesta mena de dispositius. Convé destacar el contenidor de la sepultura 17, el qual descansa sobre una pedra; es dona la circumstància que, al voltant d'aquest basament, es disposen obliquament un conjunt de petites pedres, que confereixen protecció a la part inferior del recipient. La sepultura en qüestió data de la primera meitat del segle VIII aC (Ferrer 1986/89, 318).

Ocasionalment, el contenidor cinerari pot descansar sobre un paviment fet amb lloses. Un bon exemple d'això és la sepultura 31 de la necròpolis de Moulin de Mailhac. Els vasos d'aquest enterrament, urna i dos vasos votius, descansen sobre un enllosat compost per tres pedres (Taffanel/Taffanel/Janin 1998, 34).

Actualment desconeixem la veritable funció d'aquests dispositius petris. Com ja s'ha dit més amunt, els casos no són abundants. Només el 0,66% de les estructures d'enterrament del bronze final (confirmades i no confirmades) presenten *pedestal*. D'altra banda, aquests dispositius són exclusius de les estructures tipus sepultura. Quines són les característiques dels enterraments dotats d'aquests elements?

Estructura	P ²¹⁸	S	∅	f	vl	T	cO	tVC	NMI	S	E	AM	C
244	c	c	0,32	0,30	21,71	B	VC + T	4	-	-	-	no	-
254	c	c	0,36	0,29	31,55	B	VC + T	4	2	-/♂	AD/A?	no	-
294	c	c	0,40	0,40	62,83	D	VC + T	4	1	♀	A?	N/P	x
467	c	c	0,32	0,23	19,30	B	VC + T	3	1	-	A?	no	-

En síntesi, es tracta d'enterraments morfològicament similars integrats per un únic contenidor i la corresponent tapadora. Els enterraments poden ser individuals o múltiples, d'ambdós sexes, joves o adults. L'única sepultura destacable és l'E-294, la qual presenta un individu adult, de sexe femení, associat a una navalla d'afaitar i a unes pinces de depilar; l'ossera, integrada per VC + T, es troba disposada sobre un *pedestal* o suport de calcària, de poc gruix, d'aproximadament 4 cm. Convé destacar que la tomba va ser segellada mitjançant un amuntegament de pedres. Convé subratllar que l'E-294 és una de les sepultures més destacables, quant a complexitat funeraria i arquitectura. Tanmateix, no es localitza en un lloc especialment destacat.

Quant a la localització de les sepultures, convé subratllar que és localitzen molt a prop les unes de les altres, en especial l'E-254, l'E-294 i l'E-467. Es dona la circumstància que totes tres es localitzen a poca distància del límit septentrional del jaciment, aproximadament a 1,50 m. L'E-244 es localitza en el límit nord-oest del jaciment.

Distància geomètrica

	E-244	E-254	E-294	E-467
E-244	-	3,90	7,43	5,04
E-254	3,90	-	3,75	1,20
E-294	7,43	3,75	-	2,51
E-467	5,04	1,20	2,51	-

Distància propera

	E-244	E-254	E-294	E-467
E-244	-	3,58	7,11	4,73
E-254	3,58	-	3,39	0,93
E-294	7,11	3,39	-	2,17
E-467	4,73	0,93	2,17	-

²¹⁸ P (planta morfologia) / S (secció morfologia) / ∅ (diàmetre màxim) / f (fondària) / vl (volum en litres) / T (tipus tomba) / cO (composició ossera) / tVC (tipus VC) / NMI (antropologia, número mínim d'individus) / S (antropologia, sexe) / E (antropologia, edat) / AM (aixovar metàl·lic) / C (cobriment).

Deixant de banda els *pedestals*, convé destacar l'existència d'un altre tipus d'infraestructura complementària, és a saber, un jaç de pedres. Es tracta, fonamentalment, d'un conjunt de pedres, sobre el qual descansa el dipòsit funerari. L'estructura no és ben bé un paviment, és més aviat un cúmulo de blocs, de dimensions diverses, sobre el qual es col·loca el dipòsit. A la necròpolis del bronze només se n'ha documentat un cas: E-273²¹⁹, en el quadre 7A2. Es tracta d'una sepultura singular, doncs no hi ha contenidor cinerari; les restes antropològiques han estat degudament dipositades sobre una acumulació de pedres; no descartem que el contenidor fos substituït per un embolcall perible, tipus farcell. El dipòsit fou protegit mitjançant una tapadora de ceràmica i senyalitzat amb un munt de blocs. L'enterrament conté aixovar metàl·lic, es tracta d'una navalla d'afaitar, la qual fou dipositada entre les pedres que suporten el dipòsit.

Per concretar, en cap cas es tracta de pedres treballades, el material emprat per enlairar i/o aïllar els dipòsits funeraris presenta la mateixa morfologia que el material emprat per a senyalitzar els enterraments. En un altre ordre de coses, no es documenta l'existència de falques ni tascons de pedra. Com veurem a continuació i més endavant, les pedres que trobem a l'interior dels *loculi* formen part de l'estructura de cobriment superior de les tombes. No obstant això, en altres llocs es constata la seva existència, per posar un exemple, el VC de l'E-11 de la necròpolis del Pi de la Lliura (Vidreres, Selva) fou falcat mitjançant diverses pedres, les quals el mantenien en posició vertical (Pons/Solés 2000, 51; 2002, 74). A més, les sepultures 15, 26 i 28 també presentaven elements de falca (Pons/Solés 2002, 75-82). En darrer terme, l'existència d'aquests elements caracteritza les tombes 1b de Pons (Pons 1984, 170-172).

5. Estructura de cobriment i senyalització

5.1. Conceptualització i simbolisme

Les pràctiques culturals que es realitzen quan mor un membre de la societat es fan per als membres vius, és per això que se solen deixar referències visuals intencionades, com fites, senyals, etc, que n'impedeixen l'oblit de les persones desaparegudes. És més, la senyalització d'una tomba pot reflectir la categoria social de l'individu i/o la condició socioeconòmica que ostenta en la societat, com l'edat, el sexe, la línia parental, la riquesa, el prestigi,... (Cerdeño/Sagardoy 2007, 120). A més a més, el grau d'inversió d'energia i treball implicats en la construcció de la part visible de la sepultura pot ser indicatiu del rang social i econòmic del difunt. L'existència o no d'elements constructius diferencials té a veure amb les relacions socials que gestionen les pràctiques funeràries (Castro 1994, 114-116).

Aquest apartat tracta de la part visible de les sepultures. Així doncs, la superestructura o coberta és el sistema arquitectònic que es construeix sobre la tomba després que s'hagi dipositat el vas cinerari. A nivell topogràfic, la coberta rebassa el nivell d'ocupació, amb l'hipotètica funció de protegir i/o senyalitzar l'enterrament. Aquesta superestructura pot ser més o menys complexa, segons la categoria social de l'individu enterrat o dels hàbits de l'època. La coberta és l'estructura constructiva que presenta una major variabilitat morfològica (Ferrández *et al.* 1991, 96). Conseqüentment, no és excepcional trobar tombes cobertes amb pedres, com a Can Bech de Baix, Pi

²¹⁹ No ha estat documentada al laboratori.

de la Lliura, Coll del Moro o Mailhac I, monticles de pedres simulant estructures tumulàries, com a Can Bech de Baix o Mailhac I, capses, cofres o cistes, com a Can Bech de Baix, Vilars, Punta del Pi o Fleury.

Les superestructures de les sepultures del bronze final de la necròpolis de Can Roqueta estan construïdes amb pedres (blocs de pedra, còdols, palets de riera, etc) i terra. Es tracta, fonamentalment, d'amuntegaments lítics, molt senzills, de planta més o menys circular i de poca alçaria (fig.88). Si bé hi ha una ordenació interna dels elements que integren els amuntegaments, creiem que se'ls ha de diferenciar de les estructures tumulars, sistemes més complexos, integrats per una infinitat d'elements; el paradigma d'aquest sistema el trobem a la necròpolis de la Colomina (Gerb, Lleida) (Ferrández *et al.* 1991, 87-115).

Fig.88.- CPR-560. Superestructura de cobriment. Amuntegament de pedres. Crèdits: Equip CPR/SAPGC.

En un altre ordre de coses, estem convençuts del significat simbòlic d'aquests amuntegaments lítics, trobats a sobre de les tombes de les necròpolis d'incineració. Tanmateix, la funció simbòlica dels cobriments no contradiu el seu servei. Segons Hodder, no hi ha una necessària disjunció entre ambdós objectius; funció i simbolisme no són conceptes contradictoris, ni antagònics (Hodder 1994, 142). Dit d'una altra manera, el significat funcional d'aquests amuntegaments de pedres estaria relacionat amb la protecció i senyalització del lloc d'enterrament, mentre que el significat simbòlic estaria relacionat amb el culte.

Quant al significat simbòlic, hem considerat apropiat recórrer a l'analogia etnogràfica. El coneixement etnogràfic suposa una contribució a la *imaginació històrica*, que estimula noves perspectives i teories alternatives. El mot *analogia* sol tenir una altra connotació: interpretació del passat en vista del present, degut a la semblança entre ambdós. Així doncs, es transfereix informació del present al passat, degut a les semblances observades (Hodder 1994, 159). Segons Binford (1967) "[...] *l'analogia no es estrictament una demostració de semblances formals entre entitats, sinó un argument inferencial que es fonamenta en relacions implícites entre entitats similars*". La

demostració de les conjectures radica en el context de les entitats comparades. La connexió entre les entitats etnogràfiques que esmentarem i les estructures de cobriment és versemblant. Si desllicuem l'analogia del seu context (del llatí *contextere*, que significa entrellaçar, connectar,...) les nostres conjectures perden validesa. Per posar un exemple, els *milladoiros* galaicoportuguesos o les *ἔρμαι* - *hermai* d'Arcàdia presenten una morfologia semblant a la dels clapers manxegos; mentre que els *milladoiros* o les *hermai* presenten un significat simbòlic, de caire cultual, religiós i apotropaic, els *majanos* o *cascajales* peninsulars són construccions de tipus agrícola (pedres extretes dels conreus) sense cap significat al·legòric, i menys cultual; a més a més, el context geogràfic d'ambdues entitats és diferent: les *hermai* es localitzen en llocs proclius al culte, com les cruïlles, els camins, etc, mentre que els clapers es localitzen en llocs destinats a la producció agrícola.

Com ja s'ha dit més amunt, en la mitologia grega els monticles de pedres funeraris estaven associats a Hermes (en grec clàssic: *Ἑρμῆς*), missatger dels déus olímpics, déu de les fronteres, dels viatgers,... Actuava com a guia dels difunts o *psicopomp*, ajudant-los a trobar llur camí vers l'inframón, i també, és l'únic déu, a banda d'Hades i Persèfone, que podia entrar i sortir del món dels esperits i dels morts. A banda de conduir les ànimes dels morts vers el món d'ultratomba, Hermes solia ajudar als viatgers a tenir un viatge segur i sense contratemps. També duia els somnis als vius. Aquest déu personifica l'esperit de l'encreuament, es pensava que es manifestava en qualsevol tipus de transferència, transcendència, travessia o transició (també vers l'altre món).

El mot *herma* designava un munt de pedres emprat per a senyalar els camins i delimitar fronteres, així com propietats. Cada viatger que passava per aquell indret afegia una pedra al monticle, deixant constància de la seva presència. A Atenes les *hermai* se solien localitzar en els patis de les cases, amb la finalitat d'atreure la bona sort. A banda d'això, a Hermes se'l representa mitjançant una gran pedra clavada en un munt de pedres, al capdavant, estem parlant del culte ancestral a la *pedra divina*. Hermes constitueix el déu de la vida i de la mort, de l'origen i de la fi de la vida (Α i Ω). Alfa i omega presenten una mateixa energia natural, la qual es troba representada per la resistència de les pedres, d'acord amb el mite, d'origen asiàtic, segons el qual, les pedres, com els arbres, contenen un *numen* o energia numinosa. Així doncs, la terra seria la mare i les pedres el fruit del seu si (Mayr 1989, 15-17).

Els romans popularitzaren l'ús de petites efigies del déu Mercuri = Hermes. Com el déu grec, *Mercurius* és el protector dels comerciants i dels viatgers, a més, és el missatger de Júpiter, déu de l'eloqüència, dels lladres i de les activitats comercials. Mercuri és qui acompanya l'ànima dels difunts a l'infern, és un *psicopomp*. Tanmateix no tenia poder sobre la mort, únicament exercia de conductor de les ànimes. Com Hermes, és la deïtat de les cruïlles – encreuaments. Els romans col·locaven la seva imatge a les cruïlles per a senyalar el veritable camí...; el viatger tenia la costum de dipositar una pedra, com agraïment, al peu de la seva representació (Brandon 1975, 1009; Grimal 2008, 353).

Segons Almagro-Gorbea (2008, 963-964), originàriament, aquests amuntegaments fronterers eren estructures funeràries, com els *cairns* anglosaxons o els *pedrons* peninsulars. Hermes és el dimoni o *daimon* (*δαίμων*) que habita la pedra o l'amuntegament de pedres de caràcter màgic i funerari. Així doncs, aquestes estructures que es localitzaven en una cruïlla de camins o se situaven sobre una tomba, senyalaven un doble encreuament: el món dels vius, en el pla horitzontal, i el món del Més Enllà, en el pla vertical. Com ja s'ha dit més amunt, les *hermai* eren marques frontereres, però, sobretot, indicaven el lloc de sortida vers el món d'ultratomba. El ritu ancestral de llençar pedres o còdols a les *hermai* se l'ha de considerar, a la Península Ibèrica, una pràctica original del substrat indoeuropeu de l'edat del bronze, que explica el caràcter arcaic d'aquest i d'altres

fenòmens relacionats amb els ritus de pas al món d'ultratomba, creença paral·lela a la d'emplaçar les necròpolis a prop dels cursos d'aigua (Almagro Gorbea 2008, 963-964).

El geògraf i historiador grec Estrabó (Amàsia, 62 aC - 20 dC) descriu, en la seva obra enciclopèdica *Geographica* (grec antic: Γεωγραφικά, *Geōgraphiká*) o Geografia, la costum ancestral dels habitants del "*promontori sagrat*": segons l'escriptor grec, el lloc constitueix "[...] l'elevació més occidental²²⁰, no sols d'Europa, sinó també de tota la terra habitada [...]" (Estrabó. Geografia III. 4), d'oferir libacions a les pedres: "*Asegura (Artemidoro de Éfeso) que no se ve allí santuario ni altar de Heracles (y que en eso miente Éforo) ni de ningún otro dios, sino piedras esparcidas en grupos de tres o cuatro por doquier, que los que llegan hacen rodar y cambian de sitio, después de ofrecer libaciones, según una costumbre ancestral; y que no está permitido hacer sacrificios ni acceder de noche al lugar, por decirse que en ese tiempo lo ocupan los dioses [...]*" (Estrabó. Geografia III. 4).

Els amuntegaments de pedres presenten un valor simbòlic inqüestionable. En els congostos de la serralada dels Andes peruans, així com a Sibèria, la costum exigeix que els viatgers afegeixin una pedra en uns munts, que amb el temps, prenen dimensions piramidals (Chevalier/Gheerbrant 1986, 832). L'historiador Jean-Paul Roux veu en aquesta tradició un exemple de l'ànima col·lectiva. Qualsevol acumulació d'ítems modestos dotats d'ànima reforça el potencial de cadascun d'ells i acaba per crear una nova ànima, col·lectiva, *extremadament poderosa*. És més, l'ànima d'una pedra qualsevol és dèbil. L'ànima col·lectiva d'un munt de rocs es transforma en una gran *força numinosa*. Aquesta força s'implementa amuntegant pedres en determinats llocs escollits i, també aquí, l'ànima col·lectiva i sagrada del lloc és inseparable de l'ànima sagrada del terreny sobre el qual s'ha erigit el munt de pedres (Roux 1990).

Les pedres simbolitzen allò perdurable, imperible i immortal. Això és dona en moltes cultures. L'habitud d'erigir construccions de pedra destinades al culte és ancestral. Molts mites, essers sobrenaturals i, fins i tot, essers humans, s'originen a partir de roques. Per exemple, a l'Antic Orient la pedra constituïa el senyal de la presència d'una divinitat o *numen*, i se li oferia libacions i uncions amb olis; amb el temps la pedra es transformà en altar (del llatí *altare* - *altus*, elevació) o tabernacle (del llatí *tabernaculum*, tenda), residència de Déu.

Quant als amuntegaments de pedres, cal fer una especial referència als *cairns* (*karn* en bretó, *carneid* en gal·lès o *càrn* en gaèlic). Fonamentalment, es tracta de petits amuntegaments de pedres, habitualment amb forma de conus, que es troben en regions muntanyenques o a prop de cursos d'aigua. El mot *cairn* deriva del gaèlic *càrn*; té un significat molt ampli; pot referir-se a diversos tipus d'amuntegaments i monticles realitzats amb materials petris. En temps moderns els cairns han estat erigits com a punts de referència... A la prehistòria i a l'antiguitat van ser erigits com a santuaris o llocs per honorar els déus, com a gest apotropaic amb la finalitat de desviar o desvirtuar les influències malèfiques d'eixarms, encanteris, malefics, esperits malèvols,..., i com a gest de *transferència* (maniobra mitjançant la qual un ésser passa d'un estat a un altre). Se'ls relaciona amb els ritus funeraris.

El culte als amuntegaments de pedres és antic i es distribueix per tot el món. Sembla que no procedeix d'un acte d'idolatria a les pedres en sentit estricte, sinó d'un ritu de transferència o expulsió del mal. A banda dels *cairns*, convé fer ressaltar els *kākūr* d'Àfrica del Nord (la paraula només es coneix en l'àrab col·loquial maghribí, cf. Berber *akarkur*). El mot *akarkur* fa referència a "*un munt de pedres*", i més concretament a "*un munt de pedres*

²²⁰ Sembla ser que el "*promontori sagrat*" correspon a la punta de São Vicente (Portugal).

sagrades" (Basset 2012), també pot significar altar o santuari. Generalment, se'ls pot trobar al costat d'un camí. El ritu consisteix, fonamentalment, en afegir una pedra quan hom passa per allà. Destaquen els cent munts de pedres existents en el cim del Ras (Atlas, Marroc) (Aguadé 1995, 44).

A l'Àsia central trobem els *oboo* / *ovoo*, que en mongol significa "*mnt*". Els *oboo* són amuntegaments petrins, de caràcter xamànic, característics de Mongòlia. Com els *akarkur* magribins, se'ls pot trobar en llocs muntanyencs i elevats, com ports de muntanya. Es tracta de llocs de culte, per honorar les muntanyes i el cel; a més amés, són punts de referència. Encara més, el lloc assenyalat per un *oboo* és emprat com a lloc de reunió o per realitzar cerimònies religioses. Quan es viatja, el costum consisteix, fonamentalment, en aturar-se i circumdar el munt de rocs tres vegades, amb la finalitat de tenir un viatge més segur i, fins i tot, dipositar ofrenes, com pedres, draps, aliments, etc. L'antropòleg francès A. van Gennepe classifica aquest costum com a *ritu d'entrada* (Gennepe 2008, 40-41).

Els pobles indígenes dels Andes centrals veneren la *Pacha mama* o *Pachamama* (de l'aimara i el quítxua *pacha*: terra, i *mama*: mare, és a dir: *mare terra*). Es tracta d'una divinitat, immediata i quotidiana, amb la qual es parla permanentment, demanant-li o disculpant-se per alguna cosa. Es troba en les muntanyes, en els aqüífers i en les deus, i, fonamentalment, en les *apachetas*, espècie de mollons, constituïts per monticles de pedres. La paraula aimara *apacheta* deriva l'antropònim *Apachecc* (déu que ajuda als caminants, literalment "*qui ajuda a dur la càrrega*"). Com ja s'ha dit, les *apachetas* són amuntegaments de pedres que es troben en les cruïlles dels camins i en les muntanyes, a mode d'altar, construïdes en honor al déu de la natura, de l'aigua, de les muntanyes, del llamp i de la *chakra* (en quítxua: "*terra de conreu*"), (García 2010, 193). Quan hom camina per un sender, i arriba a una cruïlla o encreuament de camins, és el costum dipositar una pedra en l'*apacheta* i deixar l'*akullikuy* (en quítxua: petita bola feta amb fulles de coca, que se sol barrejar amb cendres de quinoa i patata bullida, i que es mastega per a extreure el suc d'efecte estimulants) o, senzillament, es diposita un còdol mullat amb saliva; la *Pachamama* mata l'esgotament, destrueix la fatiga, treu el dolor, tot allò que és propi de la condició humana..., és més, la *Pacha mama* allibera l'esperit de la natura anímica i/o animal, i orienta a la persona que viatja en el laberint de la il·lusió que reflexa la cruïlla (De Rosario 2003, 381).

El *Tsou* de Melanèsia (cap espiritual del culte al déu *Tagaroa*) era enterrat en el cim d'un turó, sota un enorme munt de pedres (Sechi 2007, 586).

Les *stupes* budistes (del sànscrit स्तूप, *stūpa*, literalment "*mnt*") són construccions que commemoren la mort de *Budha* (*parinirvāna*). Sembla ser que les *stupes* deriven dels antics túmuls funeraris. Originàriament, aquests monuments eren simples amuntegaments de pedres, construïts a mode de reliquiari, per conservar els records de *Siddharta Gautama*, fundador del budisme. Eren coneguts com a *cetiya* (sànscrit *caitya*, és a dir: recordatori o memorial); convé subratllar que el mot *cetiya* significa literalment munt o amuntegament, en hindi. Aquesta mena de túmuls ja eren recurrents en la religiositat popular indostànica abans de l'aparició del budisme; durant les primeres etapes d'aquesta filosofia (segles IV - III aC) el culte popular als munts de pedres va evolucionar fins a convertir-se en la veneració de les *stupes* budistes (Brandon 1975, 1348). Les *stupes* tenen el seu origen en costums funeraris ancestrals, molt anteriors al budisme, en els quals la tomba representava, alhora, el petit món del difunt i l'univers. L'amuntegament de pedres o *cetiya* representava la permanència de la persona morta, tal com ho feia el seu cos en vida. D'altra banda, l'*stupa* també se la considerava com cos substituït, petri, del Budha mort. Encara més, la pedra era considerada com casa o temple funerari, de la mateixa manera que els etruscos

assenyalaven les tombes de les dones amb una casa petita de pedra i la dels homes amb un fal·lus. La idea central és la d'una residència eterna en el Més Enllà (Von Franz 2007, 167-168).

Antigament, els hebreus protegien els seus enterraments mitjançant munts de blocs, la intenció era senyalitzar el lloc i evitar la profanació de la sepultura. Per als hebreus la pedra simbolitza l'eternitat, és com l'ànima, que perdura eternament. La duresa, la rudesia i la permanència de la matèria, constitueixen per a la consciència dels jueus una hierofania (neologisme, del grec *ἱερός* - sagrat i *φάινειν* - manifestació), a saber, manifestació de les forces sagrades en la qual allò que es mostra no és Déu en un sentit personal, sinó més aviat el sentit sagrat del cosmos, el valor profund de l'esperit de la divinitat que tot ho omple. Abans de tot, la pedra és. És sempre la mateixa, subsisteix. De manera global, els humans les han venerat o les han emprat com a instruments d'acció espiritual, com a centres d'energia destinats a la seva pròpia defensa o a la dels seus difunts (Eliade 2000, 332-333). Un bon exemple d'això és l'habitud de dipositar pedres sobre la tomba, en comptes de flors. Segons el llibre *Shulján Aruj, Oreaj Jaim* (de l'hebreu *ערוך שולחן*, "la taula servida") la persona que visita una tomba ha de dipositar una pedra petita sobre l'enterrament, amb la finalitat simbòlica d'assenyalar la seva visita (Shulján Aruj, Oreaj Jaim 224: 12 - Baer Eitev). Aquesta és una forma d'honorar el difunt, és la demostració material de la presència dels familiars. D'altra banda, es col·loca una pedra i no una flor perquè la pedra presenta la virtut de la perdurabilitat, mentre que la flor es panseix... La pedra dipositada és la metàfora del record impertorbable i de la transcendència de l'ànima.

Així doncs, el costum de dipositar pedres sobre una tomba se'l pot considerar com un fet ancestral, encara més, se'l pot considerar com a part fonamental del ritual funerari. És un ritu generalitzat i perfectament documentat arreu del món indoeuropeu. Segons Almagro-Gorbea (2008, 963), en la Hispània preromana hi ha munts petris, situats al costat dels camins, en punts destacats del paisatge, on els caminants acostumaven a llençar un còdol o una pedra qualsevol com a ofrena màgica a l'esperit del difunt que habitava en aquell lloc. El significat d'aquesta tradició ha estat documentat per nombrosos i interessants relats mítics de l'Europa atlàntica. Com ja s'ha dit, aquesta tradició també existia entre els grecs i els perses. Cadascuna de les pedres dipositades sobre un munt petri representava l'ànima d'una persona (Almagro Gorbea 2008, 963). Quan parlem de l'Europa atlàntica cal recordar els *milladoiros* o *amilladoiros* del nord-oest peninsular. Es tracta de grans amuntegaments de pedres, que existeixen a la vora dels camins, des d'on s'albiren alguns santuaris gallecs. En aquest sentit, els *amilladoiros* tenen el seu origen en l'habitud dels pelegrins de dipositar una pedra en el camí que condueix al santuari. Aquesta pràctica, que encara segueix viva, presenta clares reminiscències celtes i indoeuropees. El teòleg cristià San Martín de Braga (segle VI) escriu sobre els costums religiosos indígenes en la seva obra *De correctione rusticorum*, tot denunciant les pràctiques alienes al cristianisme: "[...] otro demonio quiso llamarse Mercurio, que fue un astuto inventor de toda clase de fraudes, a quien como dios del lucro, los hombres codiciosos al pasar por las encrucijadas, ofrecían como sacrificio montones de piedras" (Plaza 2010, 11-19).

La particular arquitectura de les superestructures documentades en les necròpolis d'incineració catalanes, les analogies etnogràfiques i històriques establertes, i les relacions contextuais dels casos documentats, permeten conjeturar sobre el significat simbòlic de les estructures de cobriment. Per consegüent, inferim que els munts de pedres simbolitzen el *limes* entre el món dels morts i el dels vius. La seva construcció estaria vinculada al que van Gennep defineix com a *ritus de pas*, en aquest cas al trànsit vers el món d'ultratomba. Els monticles petris assenyalariaien els enterraments i el lloc pel qual s'accedeix a l'eternitat. D'altra banda, les pedres podrien ser el símbol de l'eternitat de l'ànima humana. Òbviament, la consideració d'aquest simbolisme implica l'existència

d'un ritus. Tanmateix, la clausura de l'enterrament no seria un acte mecanicista sinó cerimonial, possiblement de tipus col·lectiu, de cohesió social, en el qual participarien els familiars del finat.

5.2. Funcionalitat

El següent punt a tractar és l'objectiu funcional de les superestructures. Considerant que no s'han excavat totes les sepultures i que no totes presenten el mateix grau de conservació, prendrem el resultat dels nostres càlculs com a indicatiu d'una tendència (González Prats 2002, 229). L'objectiu principal d'aquest capítol és tractar de les superestructures construïdes amb pedres, obviant la possible existència de cobriments bastits amb altres elements, peribles, que no han deixat petja arqueològica. No obstant això, tant l'estratigrafia com els processos tafonòmics evidenciats permeten inferir l'ús de materials alternatius, com la terra, en la construcció de les superestructures. Així doncs, prenent en consideració el que s'ha dit, la nostra població de referència són les quatre-centes vuit sepultures excavades íntegrament, a camp i laboratori, entre les quals hi ha dues-centes tretze que presenten pedres, o sigui, amb indicis de cobriment petri, *id est* el 52,20% del total.

Generalment, les superestructures de pedres es troben alterades, degut als processos tafonòmics esdevinguts en relació amb l'abandonament de les sepultures. Les pedres es localitzen desplaçades de la seva posició original. Les documentem sobre la tomba, en l'interior de la fossa d'enterrament i/o en l'interior del vas cinerari. Aquest fet demostra que les tombes eren buides de terra alhora d'ésser clausurades, així com els vasos funeraris.

En aquest sentit, convé subratllar que l'excavació i/o documentació del contingut dels vasos ha esdevingut una tasca rellevant alhora de determinar l'existència i composició de les superestructures. Com ja s'ha dit, la majoria dels cobriments no han perdurat intactes en el temps, aquests han estat alterats, com la resta d'ítems funeraris, pels agents naturals i/o biològics (avingudes d'aigua, esllavissaments,...) i per l'antropització del lloc (rebaixos, arrabassament agrícola,...). Consegüentment, la troballa de pedres, de volumetria diversa, a dins de les urnes és un fenomen que s'explica a partir del procés d'ensorrament i destrucció de les sepultures i del col·lapse dels vasos. La peribilitat de les tapadores ceràmiques i el pes dels cobriments són els principals factors que expliquen la destrucció i el col·lapse de les superestructures lítiques, així com el desplaçament vertical dels materials vers l'interior de la fossa i del contenidor cinerari.

Quant a la localització del material petri:

– Exterior del contenidor cinerari:	76	35,68%
– Exterior i interior del contenidor cinerari:	72	33,80%
– Interior del contenidor cinerari:	65	30,52%

A. Litologia

Quant a la litologia dels cobriments, les roques emprades procedeixen dels encontorns del propi lloc funerari. Es tracta de roques sedimentaries químiques, com la calcària i el carbonat càlcic, sedimentaries detrítiques, com el conglomerat i el gres - pedra sorrenca, metamòrfiques, com la quarsita, la pissarra i l'esquist, i compostes com el quars. Aquestes roques paleozoiques i/o mesozoiques les trobem en el nivell geològic NM1c, integrat per

llims carbonatats de color ocre blanquinós, d'origen fluviotorrencial. Com ja s'ha dit més amunt, les lutites són massives i inclouen nòduls i crostes tabulars de carbonat càlcic d'origen edàfic (torturà o *caliche*). Són precisament aquestes crostes de carbonat càlcic les que s'empren com a principal matèria per a la construcció dels cobriments. En efecte, el 82,16% dels cobriments estudiats presenta roques tabulars - laminars de CaCO₃; l'abundància i facilitat d'obtenció d'aquesta mena de roca sedimentària foren determinants alhora de triar els recursos necessaris per construir els esmentats cobriments petris. Tanmateix, s'empraren, en menor proporció, diversos tipus de roques:

– Calcària	44	20,66% ²²¹
– Carbonat càlcic	175	82,16%
– Conglomerat	15	7,04%
– Quars i Quarsita	18	8,45%
– Gres	32	15,02%
– Metamòrfica indeterminada	2	0,94%
– Roca indeterminada	20	9,39%

Quant a la morfologia, fracció i granulometria, es distingeixen quatre categories:

- Tabulars: les roques tabulars o laminars són aquelles que presenten capes paral·leles i superfícies més o menys planes. Segons el Diccionari de Geologia de l'Institut d'Estudis Catalans (IEC): *dit del mineral o la roca que té laminació; roca sedimentària que presenta un llit regular, de superfícies planes i paral·leles, i de gruixos d'uns quants centímetres*. En aquesta categoria incloem el torturà o *calix*: *crosta calcària, més o menys cimentada, característica dels sòls de les zones àrides i semiàrides, que forma una o varies capes a l'horitzó càlcic dels sòls calcaris (pedocal) on l'evaporació excedeix la precipitació, i la roca mare pot ésser carbonàtica o no; de vegades té accessòriament algunes formacions silícies, i l'estratificació presenta algunes irregularitats [...]* (DIEC).
- Detrític tipus *reble*: sediment detrític de poca grandària desplaçat per un corrent d'aigua (torrent, riera, etc.) o per l'efecte de la gravetat (glacera). També rep el nom d'al·luvió: *massa de sediments detrítics (grava, sorra, pedruscall, etc.) transportada i sedimentada per les aigües corrents* (DIEC). La mida sol ser inferior als 64 mm.
- Detrític tipus *còdol*: *elements detrítics de rudita; fragment de roca llis, allisat o arrodonit per l'acció de les aigües i el rodolament, de diàmetre comprès entre 64 i 256 mm* (DIEC). Un còdol o *codol*, és un fragment de roca de morfologia arrodonida com a conseqüència del desgast i transport dels agents i els processos erosius. La mida sol ser superior als 6 cm. Es tracta de fragments de roca que són susceptibles de ser transportats pels mitjans naturals, com l'aigua o els esllavissaments de terra. La seva morfologia és més o menys arrodonida o oval, sense arestes i amb la superfície llisa, a causa del desgast produït per l'erosió, generalment causat per la corrosió, l'erosió hídrica i/o eòlica. En aquesta categoria incloem les pedres sedimentàries i metamòrfiques que conformen els amuntegaments lítics: calcàries, aglomerats, etc.

²²¹ Percentatge calculat sobre el total de cobriments documentats.

- Detrítics tipus *bloc*: segons el Diccionari de Geologia de l'Institut d'Estudis Catalans (IEC): *tros gran de pedra; fragment de roca de certa extensió; element de la classificació granulomètrica de les roques de tipus detrític, de grandària superior als 256 mm* (DIEC). En aquesta categoria incloem els clasts detrítics, sedimentaris i metamòrfics, que conformen molts dels amuntegaments: calcàries, conglomerats, etc.

En efecte, els cobriments inclouen, quasi sempre, més d'una fracció. Se solen combinar elements detrítics (còdols, reble, etc.), blocs i roques tabulars:

– Roques tabulars (≥ 256 mm)	23	10,80% ²²²
– Roques tabulars (< 256 mm)	170	79,81%
– Reble	48	22,54%
– Còdols	67	31,46%
– Blocs	4	1,88%
– Fracció no determinada	12	5,63%

En conclusió, la pedra sembla ser l'element més emprat alhora de construir els cobriments dels enterraments, no obstant això, no sembla ser l'únic element utilitzat. Així doncs, no podem descartar l'existència d'una *tècnica mixta* que combinaria l'ús de la pedra i de la terra, procedent de l'excavació de la mateixa tomba i/o recollida de les immediacions. D'alguna manera, això explicaria l'aparició de material aliè en els nivells d'enrunament de les sepultures. Tampoc podem descartar l'existència de tombes cobertes simplement amb un munt de terra. S'ha de tenir en compte que no totes les sepultures tenen pedres, el 47,79% presenta aquesta circumstància: cent noranta-cinc de les quatre-centes vuit estructures estudiades. Aquest fenomen no pot ser entès com la manca o absència de superestructures de cobriment. Els factors que expliquen la manca de pedres són diversos:

- Tafonòmics. Conjunt de processos de desgast i erosió de la superfície del lloc arqueològic.
- Culturals. Existència de sistemes de cobriment alternatius, no petris.

B. Assaig de classificació tipològica

De la mateixa manera que l'existència de pedres, desplaçades de la seva posició original, en l'interior de l'urna i de la fossa, demostra que les tombes eren buides de terra alhora d'ésser clausurades, l'existència de fragments del propi contenidor i de la tapadora, desplaçats, prova la buidedat circumstancial del contenidor i de la fossa, i de retruc, l'existència d'un cobriment superior, ja sigui construït amb pedres o amb qualsevol altre material. En suma, es poden inferir quatre sistemes de cobriment:

- Cobriment lític
- Cobriment terri
- Cobriment mixt²²³

²²² Percentatge calculat sobre el total de cobriments documentats.

²²³ Taffanel (1998, 333), Janin i Chardenon (2000, 61) parlen d'aquesta possibilitat, és a dir, estructures de cobriment superior realitzades no solament amb pedres, sinó també amb materials peribles o que no han

– Cobriment perible²²⁴

D'una manera òbvia, els sistemes de cobriment inferits són mera conjectura; només se n'ha pogut demostrar, de manera fefaent, l'existència del lític. L'antropització i els processos tafonòmics que concorren a la degradació del lloc arqueològic n'impedeixen esclarir l'existència de més d'un sistema de cobriment. Tanmateix, val la pena dir que les sepultures sense cobriment lític es localitzen en el mateix lloc que les estructures funeràries cobertes amb un munt de pedres. Conseqüentment, podem afirmar que ambdós grups han sofert el mateix grau d'erosió i desgast, dit d'una altra manera, els processos tafonòmics i l'antropització no expliquen, per si sols, la manca de pedres en el 47,79% de les sepultures estudiades. Hom podria dir que la manca de pedres és conseqüència dels processos tafonòmics postdeposicionals esdevinguts en el lloc arqueològic. El cas és que aquests processos han afectat de la mateixa manera totes les estructures de la necròpolis. L'existència de cobriments no lítics, terris, és certament versemblant.

Recollint tot el que s'ha dit, proposem una classificació deductiva de les superestructures de cobriment:

a) Amuntegament de pedres

Superestructura integrada fonamentalment per pedres de litologia i morfologia diverses; es disposen formant un munt sobre la superfície de la tomba. La funció principal d'aquests amuntegaments és senyalitzar la tomba i els enterraments, sense més pretensió que fer notar el lloc d'enterrament. Com ja s'ha dit més amunt, aquestes superestructures de cobriment podrien combinar l'ús de la pedra i de la terra; les pedres podrien rematar un amuntegament de sediment arranjat sobre la tomba... Sigui com sigui, el cobriment se sustentava sobre una superfície perible, la qual s'interposava entre l'interior de la fossa i el sòl d'ocupació.

Aquest tipus de cobriment es localitza en els quadres següents: 5A3 (1), 7A3 (2), 7A4 (2), 8A2 (10), 9A1 (4), 9A2 (10), 9A3 (34), 9A4 (17), 10A1 (12), 10A2 (24), 10A3 (2), 11A1 (5), 11A4 (7) i 12A1 (7). Cent trenta-set sepultures presenten munts de pedres: E-9, **E-56**, E-237, **E-255**, **E-268**, E-293, **E-294**, E-297, E-300, **E-301**, E-302, **E-313**, E-319, E-327, E-340, **E-341**, **E-353**, **E-366**, E-414, E-427, E-431, **E-434**, E-447, E-456, E-460, E-462, E-468, E-471, E-479, E-482, E-496, E-499, **E-508**, E-510, E-515, E-523, E-530, E-538, E-540, **E-541**, E-552, E-561, E-564, **E-572**, E-581, E-592, E-598, E-604, E-608, E-610, E-611, E-614, E-619, E-627, E-628, **E-637**, E-646, **E-659**, E-673, E-675, E-676, E-681, E-684, E-686, E-691, E-695, E-696, E-697, E-705, **E-713**, E-718, E-725, E-730, E-732, E-733, E-736, **E-737**, E-739, **E-740**, E-743, E-752, E-765, E-773, E-775, E-776, E-777, E-780, E-784, E-795, E-798, E-802, E-809, **E-816**, E-821, E-823, E-831, E-837, E-840, E-844, E-845, E-866, E-867, **E-871**, E-875, E-881, E-892, E-903, E-922, E-923, **E-931**, E-932, **E-936**, E-944, E-948, E-974, E-978, E-979, E-991, E-992, E-993, E-997, **E-1000**, E-1001, E-1012, **E-1013**, E-1024, E-1053, E-1056, **E-1061**, E-1062, E-1069, **E-1071**, E-1072, E-1076, **E-1097**, E-1103 i E-1106²²⁵.

deixat traces -que han desaparegut-: terra, elements vegetals,... És refereixen a la necròpolis de Moulin, Mailhac.

²²⁴ Pons (2000, 51) parla d'aquesta conjectura, en referència a les senyalitzacions de les tombes del Pi de la Lliura, Vidreres. Concretament, apunta la possibilitat que la senyalització de les tombes fos realitzada amb materials peribles, que no han deixat rastre.

²²⁵ En negreta, superestructures ben conservades.

Quant a la litologia dels amuntegaments petris, el material més emprat és el carbonat càlcic (CaCO₃) laminar - tabular. Tanmateix, s'empraren, en menor proporció, diversos tipus de roques:

– Calcària	35	25,55% ²²⁶
– Carbonat càlcic	128	93,43%
– Conglomerat	13	9,49%
– Quars i Quarsita	14	10,22%
– Gres	21	15,33%
– Metamòrfica indeterminada	1	0,73%
– Roca indeterminada	4	2,92%

En general, aquesta mena de cobriments inclouen més d'una matèria. Trobem les combinacions següents:

– CAL	2	1,46% ²²⁷
– CAL + CONG	1	0,73%
– CAR	70	51,09%
– CAR + CAL	17	12,41%
– CAR + CAL + GRS	1	0,73%
– CAR + CAL + GRS + CONG	3	2,19%
– CAR + CONG	6	4,38%
– CAR + MTF	1	0,73%
– CAR + Q	4	2,92%
– CAR + Q + CAL	4	2,92%
– CAR + Q + GRS	2	1,46%
– CAR + Q + GRS + CAL	2	1,46%
– CAR + Q + GRS + CONG	2	1,46%
– CAR + GRS	11	8,03%
– CAR + GRS + CAL	5	3,65%
– CONG	1	0,73%
– GRS	1	0,73%
– INDET	4	2,92%

Per concretar, la matèria més emprada és el carbonat càlcic, mentre que l'ús de la calcària i la sorrenca o gres és circumstancial. L'ús d'altres roques, com el quars, la quarsita o les metamòrfiques, és residual. Quant a la fracció o granulometria de les pedres emprades hi ha un clar predomini de les roques tabulars - laminars de dimensions diverses. De manera global, els amuntegaments combinen roques detrítiques (còdols, reble, etc.), blocs i roques tabulars:

²²⁶ Percentatge calculat sobre el total d'amuntegaments petris.

²²⁷ Percentatge calculat sobre el total d'amuntegaments petris.

– Roques tabulars (≥ 256 mm)	18	13,14% ²²⁸
– Roques tabulars (< 256 mm)	127	92,70%
– Reble	35	25,55%
– Còdols	55	40,15%
– Blocs	3	2,19%
– Fracció indeterminada	5	3,65%

D'aquesta manera els amuntegaments combinen una (58), dues (48), tres (22), quatre (2) i cinc morfologies (2):

– Roques tabulars (< 256 mm)	56
– Còdols	2
– Roques tabulars (≥ 256 mm) + roques tabulars (< 256 mm)	10
– Roques tabulars (≥ 256 mm) + còdols	2
– Roques tabulars (< 256 mm) + reble	10
– Roques tabulars (< 256 mm) + còdols	25
– Reble + còdols	1
– Roques tabulars (≥ 256 mm) + roques tabulars (< 256 mm) + reble	1
– Roques tabulars (≥ 256 mm) + roques tabulars (< 256 mm) + còdols	1
– Roques tabulars (< 256 mm) + reble + còdols	20
– Roques tabulars (≥ 256 mm) + roques tabulars (< 256 mm) + reble + còdols	1
– Roques tabulars (≥ 256 mm) + roques tabulars (< 256 mm) + còdols + blocs	1
– Roques tabulars (≥ 256 mm) + roques tabulars (< 256 mm) + reble + còdols + blocs	2
– Combinació no determinada	5
– Total	137

L'estat de conservació impossibilita determinar l'estructura i *arquitectura* dels amuntegaments lítics. Tanmateix, constatem l'existència d'amuntegaments senzills i complexos, determinats per la fracció i/o granulometria dels elements que integren el sistema. A continuació, ens proposem de caracteritzar cadascun d'aquests grups, amb la pretensió de verificar la correlació entre la major o menor complexitat dels amuntegaments i la condició de l'enterrament.

Amuntegaments de pedres amb una morfologia

Amuntegaments integrats fonamentalment per roques tabulars - laminars de CaCO₃ o còdols de conglomerat i calcària. Les roques emprades presenten mides variables, inferiors als 256 mm. Aquesta categoria es localitza en els quadres següents: 7A4 (1), 8A2 (4), 9A1 (1), 9A2 (3), 9A3 (19), 9A4 (8), 10A1 (5), 10A2 (12), 11A4 (4) i 12A1 (1). Dues d'elles es localitzen en l'empedrat E-247, dues en l'empedrat E-635 i quatre en l'empedrat E-1086. Es tracta de les sepultures E-302, E-340, E-431, E-447, E-460, E-496, E-515, E-523, E-530, E-538, E-552, E-564, **E-572**, E-598, E-604, E-614, E-628, E-646, E-686, E-691, E-696, E-697, E-725, E-736, E-739, E-743, E-765, E-773, E-776, E-802, E-821, E-823, E-831, E-837, E-840, E-845, E-866, E-867, **E-871**, E-875, E-881, E-923, **E-936**, E-944, E-948, E-974, E-979, E-991, E-992, E-997, E-1001, **E-1013**, E-1053, E-1056, E-1062, E-1069, E-1072 i E-1076.

²²⁸ Percentatge calculat sobre el total d'amuntegaments petris.

	Q ²²⁹	S	T	vl	S	E	cO	DM	DA	F
E-302	10A2	-	D	55,42	-	A?+P-I	VC	-	-	-
E-340	8A2	247	B	14,02	-	-	VC + T	-	-	-
E-431	9A4	-	B	22,62	-	-	VC + T	-	-	-
E-447	10A1	247?	D	46,59	no ♀?	A?	VC + T	-	-	*
E-460	9A2	-	C	39,35	-	A?	VC + T	*	-	-
E-496	10A2	-	D	55,57	♀	AD	VC + T	-	-	-
E-515	10A2	-	C	38,82	-	-	VC + T	-	-	-
E-523	10A2	-	B	26,15	-	A?	VC + T	-	-	-
E-530	10A2	-	B	19,67	-	AD?-A?	VC + T	-	-	-
E-538	10A2	-	C	35,78	-	A?	VC + T	-	-	-
E-552	9A2	-	C	37,62	-	-	VC + T	-	*	*
E-564	9A3	-	B	17,11	-	I2+A?	VC + T	-	-	-
E-572	9A3	1086?	D	50,83	♂	A?	VC + T	-	-	-
E-598	10A2	-	B	23,95	-	A?	VC + T	-	-	*
E-604	10A2	-	B	34,61	-	A?	VC + T	-	-	-
E-614	10A2	-	D	45,39	-	-	VC + T	-	-	-
E-628	9A3	-	D	49,37	-	AM	VC + T	-	-	-
E-646	9A3	-	C	35,95	-	-	VC + T	-	-	-
E-686	9A4	-	B	24,91	-	I?+A?	VC + T	-	-	-
E-691	10A2	-	C	44,23	-	-	VC + T	-	-	-
E-696	7A4	-	B	19,82	-	-	VC + T	-	-	-
E-697	9A3	1086	B	13,21	-	AD+A?	VC + T	-	-	-
E-725	10A2	-	D	52,56	-	I?	VC + T	-	-	-
E-736	11A4	1086	B	30,88	-	I?	VC + T	-	-	-
E-739	9A3	-	D	59,30	-	A?	VC + T/P-	-	-	-
E-743	11A4	1086	B	15,52	-	I1+A?	VC + T	-	-	-
E-765	11A4	635	A	5,32	-	I?	VC + T	-	-	-
E-773	9A3	635	B	19,47	-	-	VC + T	-	-	-
E-776	9A4	-	B	24,32	-	I?	VC + T	-	-	-
E-802	9A4	-	C	35,16	-	-	VC + T	-	-	-
E-821	9A4	-	B	23,89	-	-	VC + T	-	-	-
E-823	10A1	-	B	26,94	-	I2-AD-A?	PC	-	-	-
E-831	9A3	-	B	10,31	-	-	VC	-	-	-
E-837	9A4	-	B	31,53	-	-	VC + T	-	-	-
E-840	9A3	-	C	40,97	-	I2-AD	VC + T	-	-	-
E-845	9A3	-	B	33,29	-	A?	VC + T	-	-	*
E-866	10A2	-	B	11,08	-	I2-AD-AJ	VC + T	-	-	-
E-867	9A3	-	C	36,32	-	?+A?	VC + T	-	-	-

²²⁹ Q (quadre) / S (sector) / T (tipus tomba) / ∅ (diàmetre màxim) / f (fondària) / vl (volum inferit en litres) / S (antropologia, sexe) / E (antropologia, edat) / cO (composició ossera) / DM (dipòsit metàl·lic) / DA (dipòsit altres) / F (fauna).

E-871	9A3	-	D	55,45	-	A?	VC + T	-	-	-
E-875	9A3	-	B	12,16	-	A?	VC + FC	-	-	*
E-881	10A1	-	B	26,42	-	I2-AD-A?	VC	-	-	-
E-923	9A3	-	B	19,16	-	AJ-AM	VC + T	-	-	-
E-936	9A2	-	B	34,64	-	I?+I2	VC + T	*	-	-
E-944	8A2	-	B	23,10	-	AD-A?	VC + T	-	-	-
E-948	9A1	-	C	44,20	-	AD	VC + T	-	-	-
E-974	8A2	-	C	37,42	-	AM	VC + T	-	-	-
E-979	10A1	-	B	17,57	-	-	VC + T	-	-	-
E-991	9A4	-	B	17,04	-	AD-A?	VC + T	-	-	-
E-992	9A4	-	B	24,91	-	A?	VC + T	-	-	-
E-997	10A1	-	C	43,30	-	I2-AD-A?	VC + T	-	-	-
E-1001	8A2	-	B	14,08	-	A?	VC + TP	-	-	-
E-1013	12A1	-	B	33,41	-	I2-AD-A?	VC + T	-	-	-
E-1053	9A3	-	B	34,73	-	I2-AD	VC + T	-	-	-
E-1056	11A4	-	D	87,19	-	AD-A?	VC + T	*	-	-
E-1062	9A3	-	D	66,76	-	I?	VC	-	-	-
E-1069	9A3	-	D	49,11	-	I2-AD-AJ	VC + T	-	-	-
E-1072	9A3	-	C	40,83	-	-	VC + T	-	-	-
E-1076	9A3	-	D	48,98	-	A?+I1	VC + T	-	-	-

N'és un exemple clar d'aquest grup l'E-572, si més no, és un dels enterraments més ben conservats. L'estructura aèria estaria conformada per una desena de pedres, d'entre 100 i 200 mm. Prenent en consideració el volum de les roques i les dimensions de l'estructura (430 mm de \varnothing) l'amuntegament no devia ser massa gran, més aviat, de poca alçada. No s'observa una ordenació dels elements, tanmateix, les pedres ocupen una superfície circular.

Per concretar, els amuntegaments petris constituïts per una única morfologia són característics dels *loculus* del tipus B (31 casos), tipus C (13 casos) i tipus D (13 casos), és a dir, de les tombes que presenten volums superiors als deu litres. Les osseres estan compostes, majoritàriament, per VC + T (50), encara que també es documenten VC sense coberta (5), VC + coberta de fragments de ceràmica (1), VC + coberta de pedra (1) i VC + T/P (1). L'edat i el sexe dels individus enterrats no són variables definidores d'aquest model de cobriment, així doncs, trobem individus d'ambdós sexes, des d'infants fins a adults madurs. Quant als elements dipositats, només cinc tombes presenten aixovar. Pel que fa al dipòsit de fauna, només quatre enterraments en contenen.

Amuntegaments de pedres amb dues morfologies

Amuntegaments integrats fonamentalment per roques de carbonat càlcic, superiors i inferiors als 250 mm, roques de carbonat càlcic superiors als 250 mm més còdols, roques de carbonat càlcic inferiors als 250 mm més còdols o reble, i còdols més reble. Aquesta categoria es localitza en els quadres següents: 5A3 (1), 7A3 (2), 7A4 (1), 8A2 (4), 9A1 (3), 9A2 (5), 9A3 (8), 9A4 (4), 10A1 (6), 10A2 (6), 11A1 (4), 11A4 (2) i 12A1 (2). Tres d'elles es localitzen en l'empedrat E-247. Es tracta de les sepultures E-9, **E-56**, E-237, **E-255**, E-293, **E-294**, E-297, E-300, **E-301**, **E-313**, E-327, **E-353**, **E-366**, E-414, E-427, **E-434**, E-456, E-462, E-471, E-479, E-482, E-499, E-540, **E-541**, E-561, E-581, E-592, E-610, E-611, E-619, E-684, E-705, **E-713**, E-730, E-732, E-733, **E-737**, E-784, E-809, **E-816**, E-892, E-903, E-922, E-932, E-993, E-1012, **E-1061** i **E-1097**.

	Q ²³⁰	S	T	vl	S	E	cO	DM	DA	F
E-9	5A3	-	D	80,75	-	I2-AD	VC + T	-	-	-
E-56	7A4	-	D	53,73	-	I?	VC + T	-	-	-
E-237	8A2	-	B	17,37	-	A?	VC + T	-	-	-
E-255	10A1	247	C	43,77	-	AD	VC + T	-	-	-
E-293	9A2	-	C	35,48	-	-	VC + T	-	-	-
E-294	11A1	-	D	62,83	♀	A?	VC + T	*	-	-
E-297	10A1	247?	C	37,03	-	-	VC + T	-	-	-
E-300	11A1	-	D	56,26	-	-	VC + T/P*	-	-	-
E-301	10A1	-	D	59,57	♀	-	VC + P	-	-	-
E-313	9A1	-	D	59,41	♀	A?	VC + P	-	-	*
E-327	10A1	-	D	66,80	-	A?	VC + T	-	-	-
E-353	7A3	-	D	115,76	-	-	VC + T	-	-	-
E-366	7A3	-	B	24,71	-	A?	VC + T	-	-	-
E-414	8A2	-	B	31,37	♂	AD	VC + T	-	-	-
E-427	10A2	-	D	55,57	-	-	VC + T	-	-	-
E-434	9A1	-	D	55,18	-	-	VC + T	-	-	-
E-456	11A1	-	D	56,55	♀	A?+A?	VC + T	-	-	-
E-462	10A1	-	B	31,42	-	A?	VC + T	-	-	-
E-471	9A2	-	B	21,34	-	-	VC + T	-	-	-
E-479	10A1	-	D	104,1	-	A?+I2	VC + T	-	-	*
E-482	11A1	-	B	16,51	♀	A?	VC + T	-	-	-
E-499	10A2	-	B	17,67	-	AD-A?	VC + T	-	-	-
E-540	9A2	-	B	16,50	-	-	VC + T	-	-	-
E-541	11A4	-	D	66,28	-	A?	VC + T	*	-	*
E-561	9A4	-	B	19,11	-	A?	VC + T	-	-	-
E-581	9A2	-	D	48,72	-	-	VC + T	-	-	-
E-592	10A2	-	B	34,61	-	AD-A?	VC + T	-	-	*
E-610	9A3	-	B	21,79	-	I2-AD-A?+AM	VC	-	-	-
E-611	9A3	-	B	34,02	-	-	VC + T	*	-	-
E-619	10A2	-	B	31,23	-	-	VC + T	-	-	-
E-684	9A3	-	D	48,77	-	A?	VC	-	-	-
E-705	10A2	-	D	50,83	-	-	VC + T	-	-	-
E-713	9A1	-	C	40,62	-	-	VC + T	-	-	*
E-730	9A4	-	D	54,66	-	-	VC + T	-	-	-
E-732	9A3	-	D	48,77	-	AM	VC + T	-	-	-
E-733	9A3	-	C	41,85	-	-	VC + T	-	-	-
E-737	12A1	-	D	124,18	-	A?	VC + P	-	-	-
E-784	9A4	-	B	12,65	-	I2-AD	VC + T	-	-	-
E-809	10A2	-	C	39,09	-	A?	VC + T	-	-	-

²³⁰ Q (quadre) / S (sector) / T (tipus tomba) / ∅ (diàmetre màxim) / f (fondària) / vl (volum inferit en litres) / S (antropologia, sexe) / E (antropologia, edat) / cO (composició ossera) / DM (dipòsit metàl·lic) / DA (dipòsit altres) / F (fauna).

E-816	11A4	-	C	44,33	-	I?+AD-A?	VC + T	-	-	-
E-892	9A3	-	B	13,74	-	-	VC + T	-	-	-
E-903	9A3	-	D	69,71	-	-	VC + T	-	-	-
E-922	9A3	-	B	16,64	-	I2-AD	VC + T	-	-	-
E-932	8A2	247	D	57,22	-	AM	VC + T	*	*	*
E-993	9A4	-	B	30,79	-	I2-AD-A?	NO	-	-	-
E-1012	12A1	-	C	35,93	-	I2-AD-A?	VC + T	*	-	-
E-1061	8A2	-	C	35,39	-	I?	VC + T	-	-	-
E-1097	9A2	-	D	50,68	-	I2	VC + T	-	-	*

N'és un exemple clar d'aquest grup l'E-294, si més no, és un dels enterraments més ben conservats. L'estructura aèria estaria conformada per una vintena d'elements: roques tabulars (< 256 mm) + còdols, que s'amunteguen de manera organitzada sobre la tomba.

En síntesi, els amuntegaments petris constituïts per dues morfologies són característics dels *loculus* del tipus B (17), tipus C (9) i tipus D (22), és a dir, de les tombes que presenten volums superiors als deu litres. Les osseres estan compostes, majoritàriament, per VC + T (41), encara que també es documenten VC sense coberta (2), VC + P (3) i VC + T/P (1). A més a més, trobem un enterrament sense ossera (E-993). L'edat i el sexe dels individus enterrats no són variables definidores d'aquest model de cobriment, així doncs, trobem individus d'ambdós sexes: cinc femenins i un masculí, des d'infantils fins a adults madurs. Quant als elements dipositats, només set tombes presenten aixovar. Pel que fa al dipòsit de fauna, només set enterraments en contenen.

Amuntegaments de pedres amb tres morfologies

Amuntegaments integrats fonamentalment per roques de carbonat càlcic, superiors i inferiors als 250 mm, més reble o còdols, i roques tabulars de carbonat càlcic inferiors als 250 mm, més reble i còdols. Aquesta categoria es localitza en els quadres següents: 8A2 (1), 9A2 (1), 9A3 (5), 9A4 (5), 10A1 (1), 10A2 (5) i 12A1 (4). Una d'elles es localitza en l'empedrat E-247. Es tracta de les sepultures E- 268, E-319, E-468, E-508, E-510, E-608, E-627, E-673, E-675, E-676, E-681, E-695, **E-740**, E-775, E-777, E-795, E-798, E-931, E-978, **E-1000**, E-1024 i E-1103.

	Q ²³¹	S	T	vl	S	E	cO	DM	DA	F
E-268	9A2	-	D	155,84	-	-	VC + T	-	-	*
E-319	10A2	-	B	23,23	-	AD	VC + T	-	-	-
E-468	10A2	-	B	29,03	-	AD-A?	VC + T	-	-	-
E-508	9A3	-	D	50,18	-	A?	VC + T	*	-	-
E-510	9A3	-	B	18,34	-	-	VC + T	-	-	-
E-608	9A3	-	B	28,05	♀	A?	VC + T	*	-	-
E-627	10A2	-	C	35,50	-	-	VC + T	-	-	-
E-673	9A4	-	B	22,66	-	-	VC + T	*	-	-
E-675	9A3	-	C	39,89	-	-	VC + T	-	-	-
E-676	9A4	-	B	22,64	-	-	VC + TP	-	-	-

²³¹ Q (quadre) / S (sector) / T (tipus tomba) / ø (diàmetre màxim) / f (fondària) / vl (volum inferit en litres) / S (antropologia, sexe) / E (antropologia, edat) / cO (composició ossera) / DM (dipòsit metàl·lic) / DA (dipòsit altres) / F (fauna).

E-681	10A2	-	B	11,68	-	-	VC + T	-	-	-
E-695	9A3	-	D	48,98	-	A?	VC + T/P-	-	-	*
E-740	9A4	-	B	29,03	-	I?	PC	-	-	-
E-775	9A4	-	B	21,80	-	-	VC	-	-	-
E-777	12A1	-	D	59,57	-	-	VC + P	-	-	-
E-795	12A1	-	B	32,57	-	I2-AD-A?	VC + T	-	-	-
E-798	9A4	-	B	29,44	-	A?	VC + T	-	-	-
E-931	10A1	247	D	55,18	-	A?	VC + T	-	-	-
E-978	10A2	-	C	40,60	-	A?	VC + T	-	-	-
E-1000	12A1	-	C	39,70	-	-	VC + T	-	-	-
E-1024	12A1	-	D	50,83	-	I2-AD-A?	VC + T	-	-	-
E-1103	8A2	-	C	38,88	-	AD-AJ	VC + T	-	-	-

Amb tot plegat, els amuntegaments petris constituïts per tres morfologies són característics dels *loculus* del tipus B (11), tipus C (5) i tipus D (6), és a dir, de les tombes que presenten volums superiors als deu litres. Les osseres estan compostes, majoritàriament, per VC + T (17), encara que també es documenten VC sense coberta (1), VC + P (1), VC + T/P (1), VC + coberta de pedra (1) i PC (1). L'edat i el sexe dels individus enterrats no són variables definidores d'aquest model de cobriment; només se n'ha determinat el sexe de l'individu de la fossa E-608 (♀); quan a l'edat dels finats, trobem infantils, adolescents i adults. En relació als elements dipositats, només tres tombes presenten aixovar. D'altra banda, la fauna és present en dues sepultures.

Amuntegaments de pedres amb quatre morfologies

Amuntegaments integrats fonamentalment per roques tabulars de carbonat càlcic, superiors i inferiors als 250 mm, més còdols, reble o blocs. Aquesta categoria es localitza en els quadres 9A2 (1) i 9A3 (1). L'estructura E-659 es localitza en l'empedrat E-635. Es tracta de les sepultures **E-659** i **E-1071**.

	Q ²³²	S	T	vl	S	E	cO	DM	DA	F
E-659	9A3	635	D	60,73	-	-	VC + T	*	-	-
E-1071	9A2	-	D	46,62	-	-	VC + T	-	-	-

Amuntegaments de pedres amb cinc morfologies

Amuntegaments integrats per roques de carbonat càlcic, superiors i inferiors als 250 mm, reble, còdols i blocs. Aquesta categoria es localitza en els quadres 8A2 (1) i 9A3 (1). Es tracta de les tombes **E-341** i **E-637**. La primera pertany a l'empedrat E-247, i la segona a l'E-1086.

²³² Q (quadre) / S (sector) / T (tipus tomba) / ø (diàmetre màxim) / f (fondària) / vl (volum inferit en litres) / S (antropologia, sexe) / E (antropologia, edat) / cO (composició ossera) / DM (dipòsit metàl·lic) / DA (dipòsit altres) / F (fauna).

	Q ²³³	S	T	vl	S	E	cO	DM	DA	F
E-341	8A2	247	C	42,33	-	A?	VC + T	-	-	-
E-637	9A3	1086	D	69,31	♀?	-	VC + T	*	-	-

A tall de conclusió, no podem afirmar, de manera fefaent, que la complexitat o simplicitat d'aquest sistema, que es fonamenta en la inclusió d'una o més morfologies lítiques, tingui relació amb la l'estructura socioeconòmica de la comunitat que enterra a la necròpolis del bronze final. Consegüentment, les categories establertes, quant a la morfologia dels elements que intervenen en el fet "amuntegament petri" pertanyen a una mateixa classe de construcció, que no distingeix el rol de l'individu enterrat, si més no, no hi ha prou dades com per a contrastar la conjetura plantejada, segons la qual, la complexitat o simplicitat dels amuntegaments es equivalent al major o menor prestigi i/o rol social dels individus enterrats.

Comptat i debatut, la construcció d'aquestes estructures lítiques és un fet sistematitzat, normalitzat, de manera que els elements no s'aboquen sobre la tomba, sinó que es col·loquen de manera ordenada, amb la intenció de fer visible la construcció. De manera genèrica, les construccions serien troncocòniques i/o de tendència cònica, amb la base circular. La tomba E-637 n'és un bon exemple del que es proposa, esdevé el paradigma del model referit... A partir d'aquest exemple podem reconstruir les accions i el procés constructiu d'aquests dispositius petris:

Preparació

- Captació dels materials constructius
- Excavació de la tomba
- Col·locació de l'ossera
- Clausura de la tomba

Construcció

- Col·locació del suport
- Col·locació del basament petri i/o terri
- Apilament petri
- Acabament

Destrucció

- Col·lapse del suport
- Col·lapse del basament
- Obliteració parcial de la tomba
- Col·lapse de l'ossera
- Col·lapse de l'apilament i de l'acabament
- Obliteració total de la tomba
- Fossilització i recobriments de la sepultura

²³³ Q (quadre) / S (sector) / T (tipus tomba) / ∅ (diàmetre màxim) / f (fondària) / vl (volum inferit en litres) / S (antropologia, sexe) / E (antropologia, edat) / cO (composició ossera) / DM (dipòsit metàl·lic) / DA (dipòsit altres) / F (fauna).

D'una forma breu, definim *suport* com aquell dispositiu que suporta o sosté quelcom, en el nostre cas la base o el *basament* de l'amuntegament. En determinats enterraments el basament podria estar sustentat directament per l'ossera i per la superfície de la tomba, tanmateix, en determinats casos s'infereix l'existència d'un element, perible, interposat entre la superestructura i la tomba. Un cop arranjada i optimitzada la superfície de la tomba es procediria a la construcció del basament, col·locant pedres de cert volum sobre l'espai preparat. Tot seguit es procediria a l'*apilament* de la resta del material petri i a l'*acabament* de l'estructura. El resultat d'aquest conjunt d'accions i l'ús dels materials referits comportaria l'elaboració d'un model de cobriment visible però d'escassa resistència als embats del temps, als agents naturals i a l'antropització del lloc.

b) Pedra aïllada

Superestructura de composició mixta. A diferència de l'anterior model l'element principal és la terra. Es tractaria d'un amuntegament de sediment i pedruscall, coronat per una pedra de forma i dimensions variables. Com en el cas dels *amuntegaments petris*, la funció principal d'aquest sistema és senyalitzar el lloc d'enterrament. Es localitza en els quadres següents: 8A2 (1), 9A2 (1), 9A3 (2), 10A1 (1), 10A2 (1), 11A1 (4), 11A4 (7) i 12A1 (1). Divuit sepultures presenten aquesta mena de superestructura: E-412, E-424, E-437, E-451, E-453, E-672, E-855, E-983, E-1015, E-1037, E-1052, E-1068, E-1083, E-1090, E-1107, E-1108, E-1109 i E-1110. Convé destacar que dues formen part de l'empedrat E-247, mentre que sis formen part de l'empedrat E-1086.

El sediment dels munts procedeix de l'excavació dels *loculi*. Conseqüentment, té la mateixa composició i natura que el nivell sedimentològic on s'excaven els enterraments, és a saber, argiles de matriu sorrenca, homogènies i compactes, de color marró fosc, amb abundants components orgànics i pedruscall.

Quant a la litologia dels coronaments, el material més emprat és el carbonat càlcic (CaCO₃) laminar o tabular, si bé s'empraren, en menor proporció, altres matèries rocoses:

– Calcària	2	11,11% ²³⁴
– Carbonat càlcic	13	72,22%
– Gres	2	11,11%
– Roca indeterminada	1	5,56%

Per fraccions:

– Roques tabulars (≥ 256 mm)	5	27,78% ²³⁵
– Roques tabulars (< 256 mm)	8	44,44%
– Còdols	3	16,67%
– Blocs	1	5,56%
– Fracció indeterminada	1	5,56%

²³⁴ Percentatge calculat sobre el total de pedres aïllades.

²³⁵ Percentatge calculat sobre el total de pedres aïllades.

Quina és la morfologia específica de les pedres?

	M ²³⁶	FR	MO	D1	D2	D3	L	P
E-412	carbonat	tabular (≥ 256 mm)	T	386	313	63	1-C1	I
E-424	carbonat	tabular (≥ 256 mm)	T	264	228	66	1	H
E-437	carbonat	tabular (< 256 mm)	T	151	113	41	1	I
E-451	carbonat	tabular (< 256 mm)	T	198	173	47	C1	H
E-453	carbonat	tabular (< 256 mm)	PI	241	236	57	1	H
E-672	carbonat	tabular (≥ 256 mm)	PI	277	244	19	1	H
E-855	gres	còdol	PI	199	128	53	1-C1	I
E-983	calcària	bloc	T	260	145	67	1	I
E-1015	carbonat	tabular (< 256 mm)	PI	243	169	56	1	H
E-1037	carbonat	tabular (< 256 mm)	PI	200	170	60	C1	I
E-1052	carbonat	tabular (≥ 256 mm)	PI	256	227	49	1	H
E-1068	carbonat	tabular (< 256 mm)	T	214	140	66	1	I
E-1083	indeterminada	indeterminada	T	205	196	43	1	H
E-1090	carbonat	tabular (< 256 mm)	T	162	141	64	1	I
E-1107	calcària	còdol	T	143	?	69	1	I
E-1108	carbonat	tabular (< 256 mm)	T	208	155	52	1	I
E-1109	gres	còdol	T	177	112	53	1	H
E-1110	carbonat	tabular (≥ 256 mm)	PI	256	206	54	1	H

Tal com s'ha dit, la matèria pètria més emprada és el carbonat càlcic (13). Les seves dimensions són variables: ≥ a 256 mm (5) i < a 256 mm (8). Es tracta de roques tabulars que mesuren entre 150 i 385 mm de llargada i entre 20 i 65 mm d'amplada. La seva morfologia és trapezoïdal (7) o pentagonal irregular (6). Algunes d'elles semblen desbastades sumàriament. Quant a la resta de matèries: calcària (2) i gres (2), les seves dimensions també són variables. Es tracta de roques: còdols i blocs, que mesuren entre 140 i 260 mm de llargada i entre 40 i 70 mm d'amplada. La seva morfologia és majoritàriament trapezoïdal (4) o pentagonal irregular (7). Se les documenta sobre la pròpia tomba, en posició horitzontal (9) o inclinades vers l'interior del *loculus* o de l'ossera (9), més o menys *in situ*. Així doncs, no és difícil reconstruir la situació i la posició d'aquests elements, la majoria estarien col·locats sobre un munt de terra i pedruscall, de manera horitzontal. No obstant això, no podem descartar que algunes pedres fossin col·locades perpendicularment al pla horitzontal, és a dir, verticalment.

Quines són, però, les característiques dels enterraments que presenten aquesta mena de cobriments?

	Q ²³⁷	S	T	vl	S	E	cO	DM	DA	F
E-412	8A2	247	B	18,58	-	A?	VC + T	*	-	-

²³⁶ M (matèria) / FR (fracció) / MO (morfologia) / D1 (dimensions, llargada) / D2 (dimensions, amplada) / D3 (dimensions, gruix) / L (localització) / P (posició).

²³⁷ Q (quadre) / S (sector) / T (tipus tomba) / ∅ (diàmetre màxim) / f (fondària) / vl (volum inferit en litres) / S (antropologia, sexe) / E (antropologia, edat) / cO (composició ossera) / DM (dipòsit metàl·lic) / DA (dipòsit altres) / F (fauna).

E-424	11A4	-	B	29,03	-	AD	VC + T	-	-	-
E-437	11A1	-	B	20,71	-	-	VC + T	-	-	-
E-451	11A1	-	C	35,60	-	A?	VC + T	-	-	-
E-453	10A1	247?	B	26,93	-	AD?	VC + T	-	-	-
E-672	11A1	-	B	28,86	-	A?	VC + T	-	-	-
E-855	12A1	-	D	49,90	-	-	VC + T	-	-	-
E-983	10A2	-	B	32,71	-	A?	VC + T	-	-	-
E-1015	11A4	1086	B	29,08	-	AD-A?	VC + T	-	-	-
E-1037	11A1	-	B	12,60	-	I2	VC + T	-	-	-
E-1052	9A2	-	B	27,14	-	AD	VC + T	-	-	-
E-1068	9A3	-	C	40,10	-	-	VC + T	*	-	*
E-1083	11A4	-	B	18,47	-	A?	VC + T	-	-	*
E-1090	11A4	1086	B	12,37	-	P-I?	VC + T	-	-	-
E-1107	11A4	1086	A	6,79	-	-	VC + T	-	-	-
E-1108	11A4	1086	B	25,42	-	A?	VC + T	-	-	-
E-1109	11A4	1086	A	5,67	-	I1	VC + T	-	-	-
E-1110	9A3	1086	D	51,37	-	I2-AD	VC + P	-	-	-

En conclusió, el model és molt clar, es tracta d'un sistema integrat per un amuntegament de terra, procedent de l'excavació de la fossa, i coronat per una única pedra, regularitzada, col·locada de manera horitzontal o vertical sobre el munt. Els enterraments que presenten aquesta mena de cobriments no difereixen dels que presenten *amuntegaments petris*.

Fins aquí ens hem referit als sistemes de cobriment *evidents*, és a dir, els que presenten elements lítics de certa entitat. No obstant això, la composició sedimentològica dels nivells que amortitzen les sepultures i l'estratigrafia interna dels enterraments permeten inferir l'existència de superestructures de cobriment no petris.

c) Amuntegament de terra

Superestructura de cobriment integrat, fonamentalment, per terra i, ocasionalment, pedruscall (pedres petites contingudes en el sediment...). Conseqüentment, inclourem en aquesta categoria les tombes que no contenen elements lítics: E-74, E-76, E-167, E-175, E-188, E-196, E-221, E-222, E-232, E-244, E-245, E-250, E-252, E-254, E-259, E-266, E-278, E-282, E-287, E-295, E-305, E-320, E-333, E-339, E-375, E-382, E-383, E-384, E-386, E-403, E-404, E-405, E-406, E-413, E-421, E-426, E-432, E-438, E-439, E-443, E-446, E-449, E-454, E-466, E-467, E-469, E-475, E-476, E-483, E-486, E-489, E-490, E-491, E-492, E-498, E-504, E-509, E-514, E-519, E-521, E-522, E-524, E-529, E-533, E-537, E-539, E-542, E-557, E-558, E-562, E-565, E-567, E-573, E-577, E-579, E-586, E-587, E-589, E-590, E-593, E-616, E-620, E-621, E-622, E-624, E-626, E-631, E-633, E-638, E-650, E-653, E-654, E-656, E-666, E-680, E-700, E-701, E-702, E-703, E-704, E-706, E-708, E-715, E-722, E-727, E-728, E-735, E-749, E-751, E-753, E-757, E-764, E-769, E-779, E-787, E-788, E-789, E-793, E-794, E-799, E-803, E-805, E-815, E-818, E-822, E-828, E-841, E-846, E-849, E-852, E-873, E-874, E-884, E-886, E-887, E-888, E-894, E-895, E-900, E-907, E-909, E-911, E-914, E-928, E-935, E-938, E-940, E-941, E-945, E-949, E-954, E-960, E-973, E-976, E-977, E-995, E-996, E-1006, E-1008, E-1011, E-1021, E-1027, E-1029, E-1036, E-1038, E-1039, E-1042, E-1043, E-1047, E-1051, E-1055, E-1059, E-1060, E-1063, E-1066, E-1067, E-1074, E-1075, E-1078, E-1079, E-1080, E-1084, E-1085, E-1087, E-1091, E-1092, E-1094, E-1095, E-1096, E-1098, E-1100, E-1105, E-1113, E-1114 i E-1122, i aquelles que no contenen

elements lítics *significatius*: E-280, E-429, E-481, E-526, E-554, E-605, E-607, E-625, E-634, E-639, E-729, E-754, E-786, E-792, E-810, E-893, E-918, E-929, E-972, E-981, E-999, E-1003, E-1014, E-1065, E-1081 i E-1104. Els enterraments es localitzen en quadres següents: 5A2 (1), 7A2 (1), 7A3 (1), 7A4 (2), 8A1 (5), 8A2 (33), 8A3 (1), 9A1 (7), 9A2 (22), 9A3 (14), 9A4 (16), 10A1 (25), 10A2 (55), 10A3 (7), 11A1 (7), 11A4 (12), 12A1 (6) i 12A4 (3). Convé destacar que set formen part de l'empedrat E-247, mentre que sis formen part de l'empedrat E-1086.

A tall de recapitulació, quant a la composició i estructura dels cobriments i/o senyalitzacions, inferim l'existència de tres sistemes fonamentals: amuntegament de pedres (figs.89, 90 i 91), una pedra aïllada (fig.92) i amuntegament de terra (figs.93 i 94), que tenen com a finalitat principal identificar el lloc d'enterrament. L'estudi de les característiques socials i/o econòmiques de les sepultures permet concloure que les senyalitzacions només identifiquen el lloc del dipòsit funerari, en cap cas pretenen significar el rol social i/o econòmic de l'individu enterrat. Cal recordar que la presència o absència d'ítems metàl·lics identifica, entre altres coses, el rol socioeconòmic del difunt i/o de l'entorn familiar, doncs bé, no hi ha correspondència entre aquest rol i la senyalització dels enterraments. Consegüentment, trobem ítems de certa càrrega simbòlica, com les navalles i/o les pinces, en tombes senyalitzades amb dos dels tres sistemes:

	Tc ²³⁸	Tt	O
E-294	AP ²³⁹	D	N-P
E-300	AP	D	D
E-383	AT	B	A/B
E-412	PA	B	I
E-460	AP	C	C-N
E-481	I	B	A/B-N
E-508	AP	D	A
E-541	AP	D	X-N?
E-579	AT	B	AR
E-607	AP	B	B
E-608	AP	B	B
E-631	AT	B	A
E-936	AP	B	A
E-637	AP	D	A/B
E-673	AP	B	N
E-793	AT	C	N
E-895	AT	C	LL
E-907	AT	B	X
E-932	AP	D	N
E-936	AP	B	A

²³⁸ Tc (tipus de cobriment - senyalització) / Tt (tipus tomba) / A (tipus tomba, < 10 litres) / B (tipus tomba, 10 - 35 litres) / C (tipus tomba, 35 - 45 litres) / D (tipus tomba, > 45 litres) / O (objecte) / A (objecte, agulla) / A/B (objecte, anella/baula) / AR (objecte, arracada) / B (objecte, botó) / C (objecte, cadena) / CN (objecte, cinta) / I (objecte, indeterminat) / LL (objecte, lligacues) / N (objecte, navalla d'afaitar) / P (objecte, pinça de depilar) / X (objecte, xapa).

²³⁹ AP (amuntegament de pedres) / AT (amuntegament de terra) / PA (pedra aïllada) / I (indeterminat).

E-1012	AP	C	CN
E-1036	AT	D	N
E-1042	AT	D	P
E-1048	-	C	X
E-1056	AP	D	X
E-1068	PA	C	X
E-1081	I	C	N
E-1100	AT	D	N
E-1106	AP	A	A/B

5.3. Aspectes cronològics

El següent punt a considerar és l'aspecte cronològic... La conjectura de partida considera que els sistemes de cobriment - senyalització evolucionen en el temps, essent un reflex de l'evolució cultural esdevinguda en una societat determinada. Cal tornar a plantejar aquesta hipòtesi, considerant que els sistemes de senyalització poden esdevenir indicadors cronoculturals. Per concretar, la suposició que proposem considera que els sistemes de cobriment - senyalització implementats són l'expressió dels canvis ideològics esdevinguts en el transcurs del temps, consegüentment, els diferents sistemes de cobriment documentats a Can Roqueta són un reflex de l'evolució ideològica i cultural esdevinguda al si de la comunitat que enterra. L'anàlisi de la seqüència estratigràfica i de les relacions físiques establertes entre les tombes amb cobriment esdevé el procediment idoni alhora d'acabar la conjectura plantejada.

El contacte entre estructures, d'un mateix període cronocultural, també ens informa de l'organització del lloc funerari. En síntesi, s'observa una voluntat expressa d'agrupar els enterraments pertanyents a una mateixa unitat social, segurament familiar. Aquest fenomen explicaria, primerament, la proximitat entre determinats enterraments, i, segonament, el contacte físic i la superposició d'algunes sepultures; no gaires. Cal remarcar que la destrucció ocasional de les sepultures més antigues no és un fet intencionat ni premeditat; en aquest sentit, és important recordar que totes les tombes presentaven senyalització, consegüentment, la pèrdua i el deteriorament de la superestructura són els factors que determinen l'existència de sepultures tallades. Així doncs, sembla plausible que els sistemes de senyalització accomplissin, d'una manera efectiva, el seu propòsit principal: protegir les restes dipositades dels enterraments successius.

En aquest estudi hem aplegat les relacions físiques més evidents, veritablement confirmades. Hem deixat de banda les dubtoses i aquelles, detectades en l'excavació, que relacionen vasos no excavats en el laboratori... Amb tot plegat, les relacions físiques poden ser individuals o múltiples, en funció del nombre de sepultures o tombes afectades. A continuació, s'exposen les més evidents:

Relacions físiques individuals

	Q^{240}	Tc	Tr		Q	Tc
E-56	7A4	AP	talla	E-74	7A4	AT
E-422	8A2	I	talla	E-412	8A2	PA

²⁴⁰Q (quadre) / Tc (tipus de cobriment - senyalització) / Tr (tipus de relació física).

E-443	8A2	AT	superposa	E-1114	8A2	AT
E-940	8A2	AT	superposa	E-941	8A2	AT
E-1061	8A2	AP	talla	E-954	8A2	AT
E-1001	8A2	AP	superposa	E-1103	8A2	AP
E-222	9A2	AT	talla	E-475	9A2	AT
E-608	9A3	AP	talla	E-607	9A3	AT
E-611	9A3	AP	superposa	E-610	9A3	AP
E-673	9A4	AP	talla	E-676	9A4	AP
E-676	9A4	AP	superposa	E-715	9A4	AT
E-775	9A4	AP	talla	E-793	9A4	AT
E-776	9A4	AP	talla	E-775	9A4	AP
E-786	9A4	AT	superposa	E-821	9A4	AP
E-802	9A4	AP	talla	E-803	9A4	AT
E-196	10A1	AT	talla	E-237	10A1	AT
E-255	10A1	AP	superposa	E-453	10A1	PA
E-886	10A1	AT	talla	E-887	10A1	AT
E-938	10A1	AT	talla	E-931	10A1	AP
E-1078	10A1	AT	talla	E-1084	10A1	AT
E-468	10A2	AP	talla	E-483	10A2	AT
E-491	10A2	AT	superposa	E-666	10A2	AT
E-598	10A2	AP	talla	E-1095	10A2	AT
E-614	10A2	AP	talla	E-624	10A2	AT
E-626	10A2	AT	talla	E-491	10A2	AT
E-656	10A2	AT	talla	E-634	10A2	AT
E-995	10A2	AT	superposa	E-1074	10A2	AT
E-1113	10A2	AT	talla	E-490	10A2	AT
E-780	10A3	AP	talla	E-779	10A3	AT
E-467	11A1	AT	superposa	E-481	11A1	AT
E-736	11A4	AP	talla	E-743	11A4	AP
E-855	12A1	PA	talla	E-777	12A1	AP
Relacions físiques múltiples						
	Q	Tc	Tr		Q	Tc
E-509	9A3	AT	superposa	E-508 ²⁴¹	9A3	AP
E-508	9A3	AP	superposa	E-511	9A3	PA
E-798	9A4	AP	talla	E-822	9A4	AT
E-822	9A4	AT	talla	E-823	10A1	AP

²⁴¹ En negreta, estructures relacionades.

E-530	10A2	AP	superposa	E-604	10A2	AP
E-530	10A2	AP	superposa	E-537	10A2	AT
E-692	10A2	I	superposa	E-604	10A2	AP
E-653	10A2	AT	talla	E-654	10A2	AT
E-653	10A2	AT	talla	E-754	10A2	AT
E-754	10A2	AT	superposa	E-753	10A2	AT

L'anàlisi de les relacions físiques confirmades, quant al sistema de cobriment i senyalització, permet extreure les següents conclusions:

1. Els enterraments senyalitzats amb amuntegaments de pedres es tallen o se superposen entre si. Hi ha sis casos: (530-604), (611-610), (673-676), (736-743), (776-775) i (1001-1103).
2. Els enterraments senyalitzats amb amuntegaments de terra es tallen o se superposen entre si. Hi ha setze casos: (196-237), (222-475), (443-1114), (467-481), (491-666), (626-491), (653-654), (653-754), (656-634), (735-754), (753-754), (940-941), (886-887), (995-1074), (1078-1084) i (1113-490).
3. De manera genèrica, els enterraments senyalitzats amb munts de pedres tallen o se superposen als enterraments senyalitzats amb munts de terra. Hi ha catorze casos: (56-74), (468-483), (530-537), (598-1095), (608-607), (614-624), (676-715), (775-793), (780-779), (798-822), (802-803), (823-822), (931-938) i (1061-954).
4. De manera ocasional, els enterraments senyalitzats amb munts de terra tallen o se superposen als enterraments senyalitzats amb munts de pedres. Hi ha quatre casos: (509-508), (786-821), (822-823) i (938-931). Val la pena dir que les tombes E-786 i E-938 es localitzen en el nivell superior, el més erosionat, consegüentment, hi ha dubtes sobre la categorització de les superestructures.
5. De manera genèrica, els enterraments senyalitzats amb una pedra aïllada son tallats per estructures cobertes per un munt de pedres: (255-453), (422-412) i (508-511).
6. De manera ocasional, els enterraments senyalitzats amb una pedra aïllada tallen o se superposen als enterraments senyalitzats amb munts de pedres. Aquesta relació només es produeix en un únic cas: (855-777).

Fig.89.- CPR-572. Amuntegament de pedres. Crèdits: Equip CPR/SAPGC.

Fig.90.- CPR-541. Amuntegament de pedres. Crèdits: Equip CPR/SAPGC.

Fig.91.- CPR-641. Tomba senzilla de la primera edat del ferro. Amuntegament de pedres. Crèdits: Equip CPR/SAPGC.

D'una manera definitiva, les relacions físiques, en relació al sistema de cobriment - senyalització, constaten l'existència de dos grans moments d'enterrament en el bronze final. El primer moment estaria caracteritzat per tombes senyalitzades amb munts de terra. El segon moment, que se superposa, estaria caracteritzat per tombes senyalitzades amb munts de pedres. Un altre punt important és que es constata el desenvolupament dels sistemes de senyalització: de la simplicitat dels amuntegaments de terra a la relativa complexitat de les construccions pètries, i, potser, l'evolució del ritual funerari.

Fig.92.- CPR-210. Una pedra aïllada sobre el conjunt principal. Crèdits: Equip CPR/SAPGC.

Fig.93.- CPR-210. Conjunt principal. Crèdits: Equip CPR/SAPGC.

Fig.94.- CPR-481. Conjunt principal compost per VC (CPR-481-8A) i coberta lítica (CPR-481-1). No s'ha documentat estructura de cobriment pètria. Crèdits: Equip CPR/SAPGC.

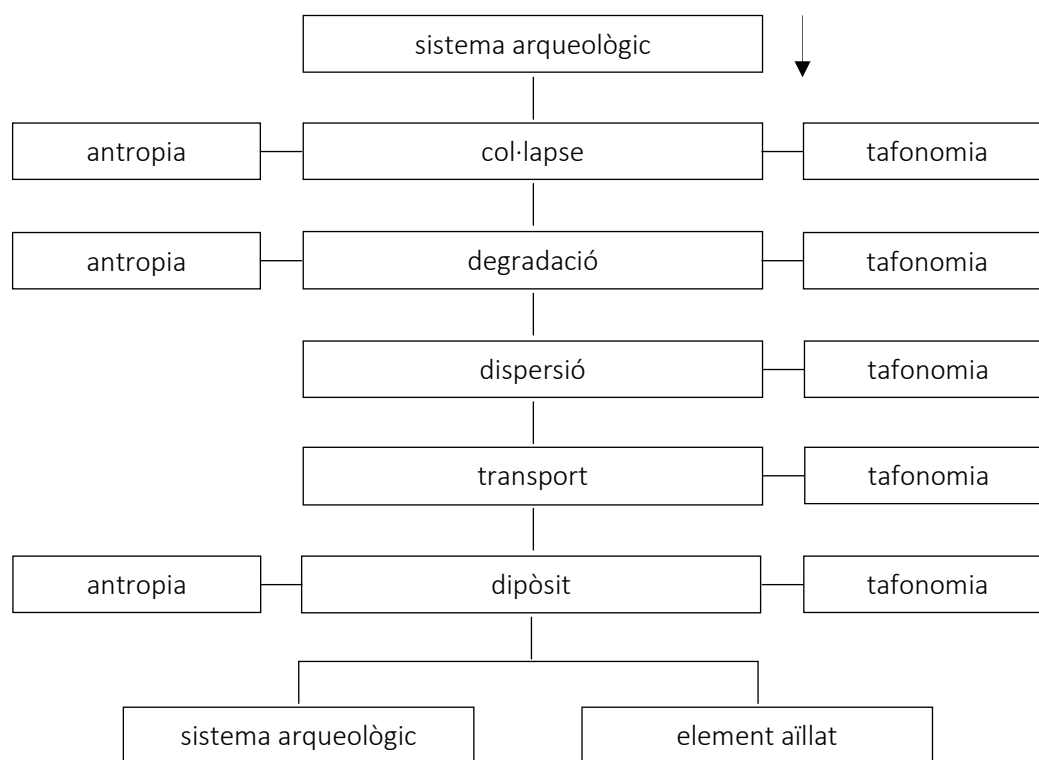
6. El contingut ceràmic aliè a la sepultura

L'objectiu principal d'aquest subapartat és descriure i interpretar un fenomen recurrent, que és la presència episòdica de fragments ceràmics, descontextualitzats, a dins dels receptacles funeraris i/o de les fosses, o bé en les proximitats dels enterraments. Ens referim, principalment, als VAT -acrònim de *vas aliè a la tomba*- dels quals ja se n'ha parlat. En síntesi, es tracta de fragments de vasos que no pertanyen al conjunt funerari examinat. S'estima que procedeixen d'altres espais funeraris destruïts o degradats, per causa dels processos tafonòmics i/o antròpics esdevinguts en el transcurs del temps. Els documentem a dins de les fosses i de les osseres, i isolats, al bell mig de la necròpolis -en aquest cas els incloem en les TA o *troballes aïllades*-. Com veurem més endavant, aquest no és un fenomen excepcional, també es registra a la necròpolis d'incineració de la Colomina 1 (Gerb, la Noguera) (Ferrández *et al.* 1991, 135-137).

Quant al nombre d'estructures funeràries que contenen VAT, el 27,45% presenta com a mínim un fragment; es tracta de les següents estructures: un fragment (E-221, E-237, E-255, E-268, E-294, E-297, E-313, E-319, E-366, E-374, E-404, E-406, E-431, E-434, E-462, E-466, E-468, E-469, E-482, E-491, E-499, E-508, E-514, E-515, E-540, E-552, E-554, E-557, E-565, E-592, E-593, E-616, E-634, E-659, E-675, E-692, E-695, E-705, E-708, E-721, E-725, E-732, E-733, E-752, E-765, E-769, E-770, E-775, E-792, E-805, E-822, E-837, E-840, E-846, E-855, E-886, E-907, E-936, E-979, E-991, E-993, E-1011, E-1021, E-1048, E-1060, E-1081, E-1097 i E-1104); dos fragments (E-56, E-175, E-250, E-327, E-479, E-522, E-523, E-610, E-614, E-625, E-637, E-653, E-703, E-786, E-787, E-892, E-922, E-978, E-1030, E-1062, E-1076, E-1078 i E-1084); tres fragments (E-295, E-530, E-627, E-628, E-784, E-798, E-872, E-882 i E-1113); quatre fragments (E-302, E-526, E-538, E-583, E-823, E-828 i E-1001); cinc fragments (E-809 i E-932); sis fragments (E-1103); set fragments (E-696); i vuit fragments (E-740).

Aquestes cent dotze estructures es distribueixen en els quadres següents: 7A3 (1), 7A4 (2), 8A1 (1), 8A2 (15), 9A1 (2), 9A2 (6), 9A3 (18), 9A4 (13), 10A1 (14), 10A2 (28), 10A3 (2), 11A1 (2), 11A4 (4) i 12A1 (4).

Quan observem detingudament el lloc on es localitzen els VAT (fosses d'enterrament i quadres) ens adonem que aquests elements intrusius procedeixen de les immediacions, d'altres *sistemes arqueològics* destruïts i/o degradats, per l'efecte dels agents tafonòmics postdeposicionals (biològics, edàfics, mediambientals, etc.) i, ocasionalment, l'antropització. En síntesi, l'acció antròpica és la responsable del col·lapse, la degradació i el dipòsit accidental d'aquests elements; a més a més, l'acció tafonòmica és la responsable de la dispersió i del transport dels objectes. Indirectament, aquestes accions antròpiques (successió d'enterraments, trànsit, ús de l'espai, visitació, etc.) i no antròpiques (escorrentia, erosió, escolament, etc.) permeten inferir l'existència d'una ocupació seqüencial del lloc funerari. Els VAT ens informen d'una realitat, només intuïda, integrada per diversos moments d'ocupació.

A banda d'això, els VAT aporten informació sobre el ritual postdeposicional: reutilització del lloc, visitació de l'espai funerari, honres fúnebres, etc. Tot seguit analitzarem la tipologia i la funció d'aquests elements.

	IVC ²⁴²	EVC	S	F1-F2	F3	F4	F4'	F?
E-56		*	38D	V	-	-	-	-
E-56		*	39E	V	-	-	-	-
E-175		*	8C	-	-	P	-	-
E-175	*		39D	-	-	-	-	B
E-221	*		11B	-	-	-	-	B
E-237		*	6C	-	-	-	-	B
E-250	*		2D	-	-	-	C	-
E-250	*		3C	-	-	-	V	-
E-255		*	2C	-	-	-	N	-
E-268		*	36C	-	-	-	-	V
E-294		*	54C	-	-	-	CS	-
E-295		*	1C	-	CS	-	-	-
E-295		*	5D	-	-	-	CS	-
E-295		*	6E	-	-	-	-	N
E-297	*		4C	-	-	-	CS	-
E-302		*	4B	-	-	-	CS	-

²⁴² IVC (localització: interior VC) / EVC (localització: exterior VC) / S (sigla) / F1-F2 (forma 1/2 T) / F3 (forma 3 VC) / F4 (forma 4 VC) / F4' (forma 4 VC o VO, tipus tupí) / F? (forma no determinada) / V (vora) / C (coll) / V+C (vora + coll) / V+N (vora + nansa) / CS (cos superior) / CM (cos mig) / CI (cos inferior) / B (base) / PE (peu) / P (perfil sencer).

E-302	*		71C	-	-	-	CS	-
E-302		*	68D	-	-	-	N	-
E-302		*	72E	-	-	-	-	V
E-313		*	69C	-	-	-	-	B
E-319		*	0C	-	-	-	-	V
E-327	*		82C	-	-	-	-	B
E-327		*	30D	-	-	-	-	PE
E-366	*		17C	-	-	-	-	CM
E-374		*	9C	-	-	-	-	B
E-404	*		9C	-	-	-	V	-
E-406	*		4C	-	-	-	B	-
E-431		*	23C	-	-	-	-	V
E-434	*		12C	-	-	-	-	C
E-462		*	4C	-	-	-	-	B
E-466		*	7C	-	-	-	V+C	-
E-468		*	11C	-	V+C	-	-	-
E-469		*	5C	-	-	-	-	B
E-479		*	13C	-	-	-	B	-
E-479		*	49D	-	-	-	V+C	-
E-482		*	13C	-	-	-	V+C	-
E-491		*	3C	-	V+C	-	-	-
E-499	*		8C	-	-	-	-	B
E-508		*	18C	-	-	-	B	-
E-514	*		27C	-	-	-	V+C	-
E-515		*	25C	-	-	-	-	B
E-522		*	13C	P	-	-	-	-
E-522		*	14D	V	-	-	-	-
E-523	*		13D	-	-	-	V	-
E-523	*		20E	-	-	-	I	-
E-526		*	3C	-	-	-	-	I
E-526		*	4D	-	-	-	-	I
E-526		*	5E	-	-	-	-	I
E-526		*	6F	-	-	-	-	I
E-530	*		26C	V	-	-	-	-
E-530	*		31D	V	-	-	-	-
E-530	*		32E	-	-	-	V	-
E-538	*		7D	-	-	-	CM	-
E-538	*		8E	-	-	-	V	-
E-538	*		10F	-	-	-	-	B
E-538		*	0C	-	-	-	-	I
E-540		*	37C	-	-	-	N	-
E-552	*		41C	-	-	-	V+C	-
E-554	*		4C	-	-	-	-	B
E-557	*		18C	-	-	-	V	-

E-565	*	11C	-	-	-	V	-
E-583	*	12C	-	-	-	-	I
E-583	*	13D	-	-	-	-	N
E-583	*	19E	-	-	-	V+C	-
E-583	*	15F	-	-	-	B	-
E-592	*	21C	-	-	-	B	-
E-593	*	2B	-	CS	-	-	-
E-610	*	6C	V+N	-	-	-	-
E-610	*	4D	-	-	-	PE	-
E-614	*	5C	-	-	-	-	V
E-614	*	39D	-	-	-	-	B
E-616	*	4C	-	-	-	-	V
E-625	*	11B	-	-	-	-	B
E-625	*	12C	-	-	-	-	V
E-627	*	22C	-	-	-	V	-
E-627	*	34D	-	-	V+C	-	-
E-627	*	27E	-	-	-	-	B
E-628	*	80C	-	-	-	-	V
E-628	*	81D	-	-	-	-	V
E-628	*	82E	-	-	-	-	V
E-634	*	15D	-	-	-	V+C	-
E-637	*	37C	-	-	-	-	V
E-637	*	34D	-	-	-	-	V
E-653	*	5C	-	-	-	V+C	-
E-653	*	6D	V	-	-	-	-
E-659	*	52C	-	-	-	V+C	-
E-675	*	37B	V	-	-	-	-
E-692	*	6C	-	-	-	V+C	-
E-695	*	27C	-	-	-	-	I
E-696	*	30C	-	V	-	-	-
E-696	*	28D	-	-	-	-	I
E-696	*	26E	-	-	-	V	-
E-696	*	34F	-	-	-	-	N
E-696	*	29G	-	-	-	V+C	-
E-696	*	32H	-	-	-	-	B
E-696	*	33I	-	-	-	-	B
E-703	*	10C	-	V	-	-	-
E-703	*	11D	-	-	-	-	I
E-705	*	14C	-	-	-	CS	-
E-708	*	2B	-	-	-	B	-
E-721	*	21C	-	-	-	V	-
E-725	*	37C	-	-	-	PE	-
E-732	*	5C	P	-	-	-	-
E-733	*	42C	-	-	-	V	-

E-740	*	29A	V	-	-	-	-
E-740	*	34D	-	-	V+C	-	-
E-740	*	36E	V	-	-	-	-
E-740	*	69F	-	-	-	-	C
E-740	*	71G	V	-	-	-	-
E-740	*	70H	-	-	-	-	B
E-740	*	14I	-	-	-	-	V+N
E-740	*	33J	V+N	-	-	-	-
E-752	*	13C	-	-	-	B	-
E-765	*	13C	-	-	-	P	-
E-769	*	5B	I	-	-	-	-
E-770	*	5B	-	-	-	-	V+C
E-775	*	28B	V	-	-	-	-
E-784	*	13C	-	-	-	CS	-
E-784	*	18D	-	-	-	-	V
E-784	*	4E	N	-	-	-	-
E-786	*	8C	-	-	V	-	-
E-786	*	28D	-	-	V	-	-
E-787	*	20B	V	-	-	-	-
E-787	*	23D	V	-	-	-	-
E-792	*	8C	-	V	-	-	-
E-798	*	11C	-	-	-	-	B
E-798	*	25D	-	-	V	-	-
E-798	*	26E	V	-	-	-	-
E-805	*	11C	-	-	-	-	I
E-809	*	3C	-	-	CS	-	-
E-809	*	10D	-	-	-	-	V
E-809	*	22E	-	V	-	-	-
E-809	*	25F	-	-	V	-	-
E-809	*	26G	-	-	-	V	-
E-822	*	4C	-	-	-	-	I
E-823	*	14A	-	CS	-	-	-
E-823	*	9B	-	V	-	-	-
E-823	*	27D	-	-	-	-	V
E-823	*	40E	-	-	-	-	B
E-828	*	20C	-	-	-	CS	-
E-828	*	33D	-	-	V	-	-
E-828	*	22E	-	-	-	-	B
E-828	*	37F	-	-	-	-	B
E-837	*	2C	-	-	-	B	-
E-840	*	11B	-	-	-	-	V
E-846	*	17C	-	-	-	P	-
E-855	*	7C	-	-	-	-	V
E-872	*	12C	-	-	-	-	N

E-872	*	21D	-	-	-	PE	-
E-872	*	2E	-	-	-	-	N
E-882	*	24C	-	-	-	-	V
E-882	*	25D	-	-	-	V	-
E-882	*	13E	-	-	V	-	-
E-886		* 12C	B	-	-	-	-
E-892	*	10C	-	-	-	-	V
E-892	*	11D	-	-	-	-	V
E-907	*	8B	-	-	-	V	-
E-922	*	18C	-	-	-	V	-
E-922	*	21D	V	-	-	-	-
E-932		* 12C	V	-	-	-	-
E-932		* 11D	-	-	CS	-	-
E-932		* 34E	B	-	-	-	-
E-932	*	36F	-	-	-	PE	-
E-932	*	61G	-	-	-	V	-
E-936		* 0C	-	-	-	-	V
E-978	*	14B	-	-	-	CS	-
E-978	*	17-22C	-	-	-	V+B	-
E-979	*	5B	-	-	-	-	I
E-991	*	45C	-	-	-	-	I
E-993		* 6A	-	-	-	-	V
E-1001	*	64C	-	-	-	V	-
E-1001	*	30D	-	-	-	V	-
E-1001	*	34E	-	-	-	V	-
E-1001	*	21F	-	-	-	-	V
E-1011	*	12C	-	-	-	CS	-
E-1021		* 27C	-	-	-	CM	-
E-1030		* 23C	-	-	-	-	V
E-1030		* 30D	-	-	-	-	C
E-1048		* 11C	-	V	-	-	-
E-1060		* 15C	-	-	-	-	V
E-1062	*	14C	-	-	-	-	V
E-1062	*	15D	-	-	-	-	B
E-1076	*	19C	-	-	-	-	V
E-1076	*	23D	-	-	-	-	I
E-1078	*	41C	-	-	-	-	V
E-1078		* 0D	-	-	-	-	I
E-1081		* 12C	-	-	-	-	V
E-1084	*	20C	V	-	-	-	-
E-1084	*	23D	-	V	-	-	-
E-1097		* 24C	-	V	-	-	-
E-1103		* 8C	-	-	-	-	B
E-1103		* 19D	-	-	V	-	-

E-1103	*	33E	-	-	-	CM	-
E-1103	*	29F	-	-	-	-	I
E-1103	*	50G	-	-	-	-	B
E-1103	*	51H	-	-	-	V	-
E-1104	*	0C	-	-	-	-	V
E-1113	*	17C	V	-	-	-	-
E-1113	*	18D	-	-	-	-	B
E-1113	*	13E	-	V	-	-	-

Amb caràcter general, se n'han recuperat dos-cents VAT, noranta-sis a l'interior dels VC (48%) i cent quatre a l'exterior (52%).

Fragmentació VAT per tipus ceràmic

	V	C	V+C	V+N	N	CS	CM	CI	B	PE	P	I	T
F1-F2	18	-	-	2	1	-	-	-	2	-	2	1	26
F3	9	-	2	-	-	3	-	-	-	-	-	-	14
F4	7	-	2	-	-	2	-	-	-	-	1	-	12
F4'	21	1	11	-	3	10	3	-	8	4	2	1	64
T	55	1	15	2	4	15	3	0	10	4	5	2	116
F?	30	3	1	1	5	-	1	-	26	1	-	16	84
T+F?	85	4	16	3	9	15	4	0	36	5	5	18	200

Correspondència de la fragmentació

	f^{243}	p
T	26	13%
VC	26	13%
VC secundaris o VO	64	32%
VI	84	42%
Total	200	100%

L'anàlisi de les dades exposades permet extreure tot un seguit de conclusions:

1. Els VAT procedeixen d'altres espais funeraris destruïts i/o degradats.
2. Es tracta d'elements aïllats i/o d'agrupacions pertanyents a un mateix individu molt fracturat i en cap cas complet (vasos cineraris, vasets i tapadores). Independentment del tipus ceràmic, predominen les vores i els cossos superiors (61,5%). La proporció de bases, peus i cossos inferiors és molt menor (20,5%). Això permet inferir que l'erosió i/o l'antropització del jaciment fou força superficial, afectant principalment el pla horitzontal superior dels dipòsits, és a dir, la part més exposada.
3. Amb caràcter general, els fons documentats solen pertànyer a dues categories funcionals: tapadores i petits vasos alternatius, cineraris i/o votius. Convé fer ressaltar que es tracta dels objectes ceràmics més exposats a l'antropització i a l'erosió ambiental, no en va es localitzen a prop de la superfície de

²⁴³ f (nombre de fragments) / p (percentatge).

les tombes. Amb tot plegat, es confirma l'erosió i/o l'antropització horitzontal referida. Tanmateix, la documentació d'algun cas pertanyent a vasos tipus urna, demostra l'existència d'una erosió vertical, més profunda, que va malmetre íntegrament el contingut artefactual de les tombes.

4. La majoria dels fragments corresponen a petits vasos accessoris -forma F4'-, cineraris i/o d'ofrena: 55,17%. La proporció de tapadores i de contenidors cineraris és menor. Les tapadores -formes F1 i F2- suposen el 22,41%, els contenidors cineraris -forma F3- suposen el 12,07% i els vasos cineraris -forma F4- només suposen el 10,34% del total identificat.
5. Sembla evident la deposició de petits recipients accessoris sobre determinats enterraments. Aquest fenomen s'observa en les estructures E-353, E-1036 i E-1056. Amb caràcter general, la col·locació de petits vasos alternatius, cineraris i/o votius, sobre les tombes, no és una pràctica gaire recurrent, si més no, en el bronze final. La posició original d'aquests VAT cal suposar-la sobre l'ossera o sobre la sepultura.
6. La localització de determinats vasets votius sobre l'estructura de cobriment constata l'existència de ritus postdeposicionals. De manera paral·lela, es confirma la visitació de l'espai funerari i l'existència d'honres fúnebres. A banda d'això, es constata la reutilització de les tombes.

Arribats a aquest punt, cal preguntar-se quin és l'origen concret d'aquets elements intrusius. De moment tenim clar que procedeixen d'altres llocs funeraris, destruïts o degradats parcialment o total. També sabem la correspondència funcional d'aquests elements. Només la identificació acurada dels fragments pertanyents a vasos concrets i la seva distribució espacial pot resoldre definitivament aquesta qüestió. En aquest sentit, el remuntatge, entès com a la *restitució de la forma original d'un objecte o sistema mitjançant l'agrupament d'elements a partir de les seves característiques físiques*, esdevé un procediment metodològic fonamental, que ens permetria relacionar l'element descontextualitzat amb el seu context original. Hom podria pensar que molts d'aquests VAT se'ls pot relacionar amb el procés d'excavació de les tombes on estan continguts. És a dir, que la superposició i la successió d'enterraments explicaria la destrucció dels conjunts preexistents i la posterior deslocalització dels elements degradats. Per resoldre aquesta conjectura hem relacionat aquelles tombes que se superposen i/o que es tallen amb la presència de VAT:

talla a...	²⁴⁴	S	IVC	EVC	F1-F2	F3	F4	F4'	F ?	RM
E-56	E-74	38D		*	V	-	-	-	-	≠
E-56	E-74	39E		*	V	-	-	-	-	≠
E-255	E-453	2C		*	-	-	-	N	-	≠
E-508	E-509/511	18C		*	-	-	-	B	-	=509-5B ?
E-530	E-604	31D	*		V	-	-	-	-	≠
E-530	E-604	32E	*		-	-	-	V	-	≠
E-614	E-624	5C		*	-	-	-	-	V	≠
E-614	E-624	39D		*	-	-	-	-	B	≠
E-653	E-654/754	6D		*	V	-	-	-	-	≠
E-692	E-604	6C	*		-	-	-	V+C	-	≠

²⁴⁴ IVC (localització: interior VC) / EVC (localització: exterior VC) / S (sigla) / F1-F2 (forma 1/2 T) / F3 (forma 3 VC) / F4 (forma 4 VC) / F4' (forma 4 VC o VO, tipus tupí) / F? (forma no determinada) / V (vora) / C (coll) / V+C (vora + coll) / V+N (vora + nansa) / CS (cos superior) / CM (cos mig) / CI (cos inferior) / B (base) / PE (peu) / P (perfil sencer) / RM (relació material) / ≠ (relació negativa) / = (relació positiva).

E-775	E-793	28B	*	V	-	-	-	-	=793-1B ?
E-786	E-821	8C	*	-	-	V	-	-	≠
E-786	E-821	28D	*	-	-	V	-	-	≠
E-798	E-822	11C	*	-	-	-	-	B	≠
E-798	E-822	25D	*	-	-	V	-	-	≠
E-798	E-822	26E	*	V	-	-	-	-	≠
E-823	E-822	14A	*	-	CS	-	-	-	≠
E-823	E-822	27D	*	-	-	-	-	V	≠
E-823	E-822	40E	*	-	-	-	-	B	≠
E-855	E-777	7C	*	-	-	-	-	V	≠
E-886	E-887	12C	*	B	-	-	-	-	≠
E-1078	E-1084	41C	*	-	-	-	-	V	≠
E-1078	E-1084	0D	*	-	-	-	-	I	≠
E-1103	E-1001	8C	*	-	-	-	-	B	≠
E-1103	E-1001	19D	*	-	-	V	-	-	≠
E-1103	E-1001	33E	*	-	-	-	CM	-	≠
E-1103	E-1001	29F	*	-	-	-	-	I	≠
E-1103	E-1001	50G	*	-	-	-	-	B	≠
E-1103	E-1001	51H	*	-	-	-	V	-	≠
E-1113	E-490	17C	*	V	-	-	-	-	≠
E-1113	E-490	18D	*	-	-	-	-	B	≠

7. Tipologia de les sepultures

7.1. Antecedents

La necròpolis de Can Roqueta és el resultat de la deposició en un espai concret d'una sèrie d'osseres: urnes, vasos ceràmics o farcells, amb les restes humanes resultants del procés de cremació, d'acord amb l'esquema dels *campes d'urnes*. No obstant això, no tots els enterraments presenten un únic model de condicionament del lloc funerari. Les primeres referències bibliogràfiques quant a la tipologia de les sepultures no aclareixen gaire cosa:

S'hi descobriren nou urnes, d'uns 30 cm d'alt per 35 d'ample, plenes de cendres, situades a cosa d'un metre les unes de les altres i separades per lloses dretes (Bosch 1913-1914, 871-873).

[...] dits vasos funeraris eren aixafats, foren reconstruïts i anaven amb la seva tapa corresponent per a tapar les cendres i restes d'ossos incinerats dels morts (Burguès 1925-1982, 24).

[...] las incineraciones se guardan en el interior de una urna de barro, de formas diversas, cerrada, la mayoría de las veces por una tapadera troncocónica, bajo una piedra. A veces se disponen, alrededor de la urna funeraria, varias piedras, que no tienen otra función que la de asegurar la posición vertical de la misma. Es un hecho general la falta de construcciones o piedras que nos indiquen externamente la situación de los

enterramientos. Éstos se hallan distribuidos de un modo irregular dentro del área de la necrópolis, y es frecuente el hallazgo de enterramientos superpuestos pertenecientes a una misma época y cultura (Maluquer 1945-1946, 115-116).

Existe además en el Vallés [sic] otra necrópolis, situada en Can Roqueta de Sabadell, en la sierra de la Salud, en parte excavada por aficionados de la localidad. Se hallaron nueve sepulcros separados entre sí por losas verticales (Maluquer 1945-1946, 123-124).

[...] fueron halladas hasta nueve urnas, de unos treinta a treinta y cinco centímetros de alto, llenas de cenizas y situadas a cosa de un metro las unas de las otras, separadas por losas derechas, según las noticias recogidas al entrar los fragmentos citados en el Museo de Sabadell como los únicos restos de una típica necrópolis hermana de la de Can Missert [...] (Almagro et al. 1965, 168-169).

Quant a la tipologia de les sepultures cal fer una especial referència al dibuix o croquis del lloc arqueològic, atribuït a Joan Vila i Cinca, reproduït per Andreu Castells a l'*Art sabadellenc* (1961). Es tracta d'una projecció ortogonal en la qual se'ns mostren els nou conjunts funeraris. A partir d'aquest alçat s'infereix l'existència de diversos models de condicionament de les osseres. Cal destacar les sepultures amb protecció senzilla, tipus Molar, és a saber, protecció superior i lateral integrada per un conjunt de pedres planes (lloses), disposades al voltant del vas cinerari formant una petita cista. D'altra banda, també trobem urnes protegides mitjançant lloses verticals, disposades al voltant de l'ossera; així com sepultures amb condicionament inferior (enllosat), o sigui, amb blocs formant un paviment horitzontal sobre el qual es recolzava l'atuell cinerari. Pel que fa als conjunts principals s'observa l'existència de dos models: VC + *tapa de terrissa, de forma de plat fondo, en posició invertida* (Castells 1961) i VC sense coberta.

L'any 1920 el professor Bosch i Gimpera publica, a l'Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans (1915-1920, 582-586), els resultats preliminars de l'excavació a la necròpolis de Can Missert (Terrassa). Quant a les sepultures escriu: *[...] degueren consistir en clots al fons dels quals es posaven les urnes contenint les cendres [...] que es tornaven a omplir de terra, no havent-se trobat cap rastre que mostrés la forma del clot ni de pedres per a mantenir l'urna isolada de la terra.* Sobre el conjunt principal escriu: *[...] les urnes o els vasos per a ofrenes estaven tapats sempre amb un plat fondo, o bé amb una pedra irregular, més o menys plana, generalment de pissarra* (Bosch i Gimpera/Colominas 1915-1920, 582-583).

No hi ha dubte que l'excavació i l'estudi acurat de la documentació d'un i altre jaciment permeten matissar i endreçar la informació vessada i reproduïda per la historiografia tradicional. La documentació de què disposem permet establir una classificació de les sepultures molt més rigorosa i propera a la realitat.

7.2. Proposta de classificació

La classificació que proposem té en compte el conjunt funerari, integrat per l'ossera i la tapadora, així com el tipus de cobriment i/o senyalització. També considerem els elements de caire complementari: falques, condicionaments inferiors,... La tipologia establerta no té en consideració la presència o absència d'aixovar, o l'addició d'ofrenes. Tampoc considerem les dimensions de la tomba. Amb tot plegat, les sepultures han estat

agrupades segons la complexitat constructiva de les superestructures de cobriment i l'additament dels elements funeraris fonamentals, de menys a més inversió d'energia. Proposem tres grups de sepultures:

1. Fossa simple amb amuntegament de terra
2. Fossa simple amb amuntegament de terra + bloc
3. Fossa simple amb amuntegament de pedres

Quant als conjunts funeraris distingim les variants següents:

1. Absència de VC
2. PC sense coberta
3. VC sense coberta
4. VC + coberta de fragments de ceràmica
5. VC + coberta de pedra
6. VC + T
7. VC + P
8. VC + PC

Quant a les estructures complementàries distingim les variants següents:

- a. Sense estructura complementària
- b. Pedestal

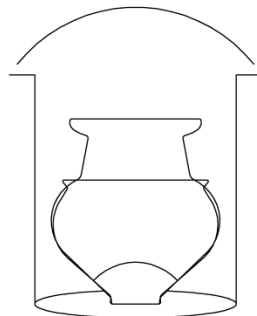
Descripció tipològica

1.3. Fossa simple amb amuntegament de terra / VC sense coberta

El conjunt funerari està compost únicament per l'urna, sense coberta. La tomba està constituïda per un forat simple, de dimensions variables. Se n'han identificat vint-i-nou casos: E-167, E-196, E-221, E-232, E-333, E-439, E-621, E-622, E-625, E-631, E-708, E-727, E-749, E-757, E-787, E-841, E-887, E-888, E-893, E-907, E-972, E-976, E-977, E-995, E-1006, E-1043, E-1087, E-1105 i E-1122, que es distribueixen en els quadres següents: 7A3 (1), 7A4 (1), 8A2 (4), 9A2 (2), 9A3 (5), 9A4 (3), 10A1 (5), 10A2 (6) i 11A4 (2). Els ossaris estan constituïts per urnes del tipus 3 (6) i 4 (22). Els *loculi* són majoritàriament de petit volum (< 10 l), en aquest cas inclouen vasets del tipus 4. Aquest model és assimilable als enterraments 1.2 de Can Bech de Baix (Toledo/Palol 2006, 205). N'és un bon exemple l'enterrament E-271 de Can Roqueta/Torre-romeu (Terrats/Oliva 2012, 128-130); es tracta d'una fossa simple (> 10 l) que conté un VC sense coberta; el vas és de perfil bitroncocònic, carenat i amb la vora convexa, força vertical. La forma de l'ossera s'assembla a la de les urnes de la fase Can Missert I; cal recordar que es tracta de la fase més antiga, està representada pels enterraments de l'extrem NE de la necròpolis vallesana (sepultures 1 a 4); l'urna de Can Roqueta/Torre-romeu és molt semblant a l'urna de l'E-2, [...] *urna bitroncocònica de boca ancha con acanalados por debajo del cuello y acanalados oblicuos sobre la carena que tiene un paralelo muy directo en una taza de la cueva de Fauzan (Hérault) [...]* (Ruiz Zapatero 1985, 198); la fase Can Missert I ha estat tradicionalment datada a principis del bronze final, fet que podria situar la petita necròpolis de Can Roqueta/Torre-romeu amb anterioritat a la necròpolis de Can Piteu. En un altre ordre de coses, quant a les sepultures de Can Missert, segons Ruiz Zapatero [...] *las urnas "casi siempre" tenían una tapadera de cerámica o una loseta plana más o menos regular generalmente de pizarra. No se*

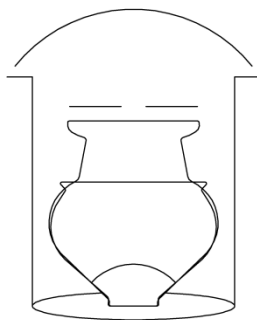
hallaron restos de piedras para calzar las urnas ni se pudo determinar la forma de los hoyos (Ruiz Zapatero 1985, 198); d'això es dedueix que el model integrat per «fossa simple amb amuntegament de terra més VC sense coberta» també és característic de la necròpolis de Terrassa, concretament de les fases I, III i IV. En el marc geogràfic de la depressió Prelitoral i Litoral catalanes destaca la necròpolis de Ca l'Estrada (Argentona, Maresme). El jaciment està constituït per tres tombes, dues de les quals s'adeqüen al model que acabem de definir (Bosch i Gimpera 1913-1914, 816-819; Pérez i Conill 1982-1983; 2005); la tercera sepultura, estaria integrada per VC + T (Pérez i Conill, 1982-1983, 24).

Aquest model d'enterrament també es dona en les necròpolis de camps d'urnes de la conca mitjana del riu Ter. N'és un bon exemple la necròpolis de Coll s'Avenc (Tavertet, Osona). Es tracta d'una necròpolis de fosses simples, excavades al subsol, on s'hi encabia l'urna, sense cap mena de protecció o senyalització (Molist *et al.* 1991). Tanmateix, la disposició topogràfica de les sepultures, distribuïdes ordenadament i orientades vers els eixos cardinals, infereix la *possibilitat d'elements de senyalització*, possiblement peribles... Aquesta mena de sepultures, constituïdes per tombes simples i osseres sense coberta, característiques del litoral català i de la depressió Central catalana també es donen en les necròpolis de camps d'urnes del nord-est català. A banda de la necròpolis de Can Bech de Baix, cal fer una especial referència a la necròpolis empordanesa de Vilanera 1a i 1b. Aquesta necròpolis, situable a les darreries del bronze final (1000 - 725 aC), presenta enterraments molt senzills, formats per forats de petites dimensions, osseres sense coberta i cobriments no determinats; convé fer ressaltar que no hi ha cap senyal que permeti de presumir l'existència de superestructures lítiques ni d'elements no peribles de senyalització (Agustí *et al.* 2004, 105).

1.4. Fossa simple amb amuntegament de terra / VC + coberta de fragments de ceràmica

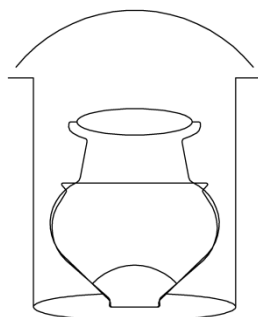
El conjunt funerari està compost per l'urna i una coberta integrada per fragments ceràmics. La tomba està constituïda per un forat simple, de dimensions variables. Se n'han identificat dos casos: E-1029 i E-1092, que es distribueixen en el quadre 9A3. Els ossaris estan constituïts per vasos del tipus 3 (E-1029-A) i 4 (E-1092-A). En el cas concret del VC de l'E-1092, es tracta d'un tupí del tipus 4. La sepultura E-1029 presenta les restes d'un individu I2 - AD - A?, mentre que l'E-1092 conté les restes d'un individu A?. No hi ha presència d'aixovar ni d'altres elements complementaris. Convé fer ressaltar que la distància geomètrica entre ambdues tombes és de 40 cm. S'alineen NE-SW. Tanmateix, els fragments de ceràmica que exerceixen de coberta remunten, és a dir, pertanyen al mateix recipient (CPR-1029-A-4B = CPR-1092-1B); foren *recicllats* d'una mateixa tenalla, presumiblement de provisions. Podem afirmar que ambdós enterraments són contemporanis. Aquest model de coberta fa evident la reutilització esporàdica d'atuell domèstics per a ús funerari.

1.5. Fossa simple amb amuntegament de terra / VC + coberta de pedra

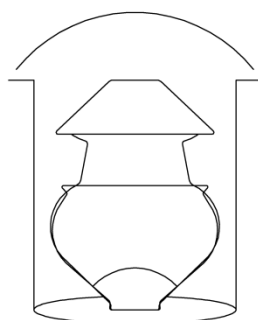
El conjunt funerari està compost per l'urna i una coberta integrada per una llosa. La tomba està constituïda per un forat simple, de dimensions variables. Se n'han identificat tretze casos: E- 384, E-413, E-476, E-481, E-573, E-586, E-620, E-633, E-638, E-666, E-779, E-1027 i E-1114, que es distribueixen en els quadres següents: 8A1 (1), 8A2 (2), 9A1 (4), 9A3 (1), 9A4 (1), 10A2 (1), 10A3 (1), 11A1 (1) i 11A4 (1). Els ossaris estan constituïts per vasos del tipus 3 (3) i 4 (9). Els *loculi* són majoritàriament de petit volum (< 10l), en aquest cas inclouen tupins del tipus 4. Aquest tipus és assimilable a les *tombes sense protecció* de la necròpolis de Molar (Castro 1994, 114-117). El conjunt funerari és assimilable al model 2.5 de Can Bech de Baix, on [...] *una llosa tapa directament l'urna, no hi ha tapadora* [ceràmica] (Toledo/Palol 2006, 205-206). Tanmateix, els paral·lels més propers els tenim a la necròpolis vallesana de Can Missert (Bosch/Colominas 1915-1920, figs.332, 341 i 344); els vasos cineraris que presenten aquesta mena de coberta són dels tipus c: [...] *urna generalment més petita que la de la forma anterior* [b], *de boca molt ampla, sense coll i de cos gairebé esfèric* [...]. *Dimensions per als vasos més petits: altura, 10 centímetres; diàmetre de la boca, 10; diàmetre màxim, 12; [...]. Per als vasos més grossos: altura, 24 centímetres [...], i e: [...]. les dimensions d'aquest tipus solen ésser: altura, 7 centímetres; diàmetre de la boca, 7'5; [...]* (Bosch/Colominas 1915-1920, 585). Cal destacar també, els conjunts recuperats a la cova de Can Montmany (Pallejà, Baix Llobregat). Segons Colominas (1947-1948, 239) [...] *en su primera visita encontraron, junto a la pared de la cueva, hasta cinco urna tapadas con discos de losetas de arenisca rojiza, que es la piedra dominante en toda la comarca. Las urnas contenían restos óseos y cenizas, y en una de ellas, varias conchas marinas* [...]; *las urna, aunque fragmentadas, conservaban casi todos los pedazos*. Pel que fa a la cronologia de la troballa, escriu: [...] *la cerámica hallstättica es la que nos ha proporcionado más ejemplares, aunque toda en estado fragmentario, pues las urnas recogidas por los primeros exploradores no han llegado a nosotros. [...]. son urnas del tipo Terrassa, de superficie pulida y decoradas con incisiones de surcos acanalados formando varios dibujos* (Colominas 1947-1948, 241). Les cobertes lítiques d'aquests VC, com en el nostre cas, són de forma circular i de procedència local; a més, es troben mínimament treballades mitjançant talla centrípeta (Colominas 1947-1948, VII, fig.2). En el marc geogràfic de la depressió Prelitoral destaca la necròpolis de la Bòbila Roca (Pallejà, Baix Llobregat). El jaciment està constituït per setze tombes, [...] *se trata de un típico campo de urnas, en el que éstas aparecen sin protección alguna, de una forma muy parecida a la típica necrópolis de Can Missert de Tarrassa* [sic] [...] (Maluquer 1951, 206). Quant al conjunt principal, escriu: [...] *procedió a la extracción de una urna entera que poseía una loseta como tapadera, y de otras dos muy fragmentadas por la presión de las tierras* (Maluquer 1951, 204); *Urna 1 [...] apareció cubierta con una piedra pequeña e irregular, a modo de tapadera. En su interior sólo aparecieron cenizas y huesos calcinados; Urna 2 [...] También en este caso actuaba de tapadera una simple loseta de piedra; Urna 3 [...] Se halló cubierta con una loseta de piedra igual a las anteriores* (Maluquer 1951, 204-205). Comptat i debatut,

el model de sepultura emprat a la Bòbila Roca s'adequa perfectament al model que acabem de definir: *fossa simple amb amuntegament de terra / VC + coberta de pedra*.

1.6a. Fossa simple amb amuntegament de terra / VC + T

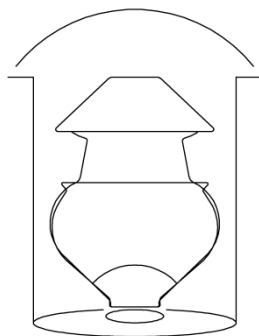
És el grup més nombrós. El conjunt funerari està compost per l'urna i una tapadora ceràmica. La tomba està constituïda per un forat simple, de dimensions variables. Se n'han identificat cent seixanta-nou casos, que es distribueixen en els quadres següents: 5A2 (1), 7A2 (1), 7A4 (1), 8A1 (4), 8A2 (27), 8A3 (1), 9A1 (3), 9A2 (19), 9A3 (6), 9A4 (12), 10A1 (18), 10A2 (47), 10A3 (6), 11A1 (5), 11A4 (9), 12A1 (6) i 12A4 (3). Els ossaris estan constituïts per vasos del tipus 2 (1), 3 (66) i 4 (86). Els *loculi* són majoritàriament de volum mitjà (10 - 35 l). És el tipus més corrent. Apareix en totes les necròpolis que es coneixen en l'àrea d'influència de la cultura dels "camps d'urnes". És assimilable al tipus genèric 1a de Pons (Pons 1984, 169-172) i al tipus 1.3 de Can Bech de Baix (Toledo/Palol 2006, 205). Tanmateix, els paral·lels més propers els tenim a la necròpolis de Can Missert: [...] *les urnes o els vasos per a ofrenes estaven tapats sempre amb un plat fondo [plat/tapadora] [...]; les T són [...] còniques amb acanalats interiors i amb petites ansetes prop de la vora, una o dues* (Bosch i Gimpera/Colominas 1915/1920, 585).

1.6b. Fossa simple amb amuntegament de terra / V + T / pedestal

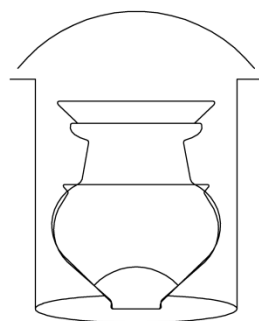
El conjunt funerari està compost per l'urna i una tapadora ceràmica. En aquest cas l'urna reposa sobre una petita llosa o *pedestal*. La tomba està constituïda per un forat simple, de dimensions variables. Solament se n'han identificat tres casos: E-244, E-254 i E-467, que es distribueixen en els quadres 9A2 (1) i 11A1 (2). Els ossaris estan constituïts per vasos del tipus 3 (2) i 4 (1). Els *loculi* són de volum mitjà - gran (10 - 45 l). Convé fer ressaltar que la distància geomètrica entre les sepultures E-254 i E-467 és d'1,24 m. S'alineen W-E. La distància amb l'altra sepultura (E-244) és d'uns 4 m. Aquest model de sepultura podria assimilar-se al tipus genèric 1b de Pons (Pons 1984, 170-172), mentre que el condicionament inferior d'1.6b està constituït per una única pedra, el condicionament d'1b de Pons està integrat per *un piló de pedres envoltant la base del VC* (Pons 1984, 172). El model de Pons (1984) fa referència a l'enterrament 38 de la necròpolis d'Agullana, on el

VC es troba emplaçat a [...] 70 cm de profundidad, dentro de una veta de arenisca y protegida de ella, en un solo sector, por diversas piedras (Palol 1958, 46). Aquesta mena de condicionament inferior és similar al que presenta el tipus 3 d'Agullana (Toledo/Palol 2006, 206-207), on [...] el conjunt reposa sobre una llosa plana. Més complex és el condicionament de l'E-132 de la necròpolis de Molar, integrat per [...] bloques de piedra que formaban un pavimento horizontal sobre el que se apoyaba la urna (Castro 1994, 114-117). En darrer terme, es tracta de sistemes (pedestals, enllosats, etc.) que intenten separar els ossaris de la superfície basal de la tomba. Desconeixem el perquè d'aquesta praxi.

1.7. Fossa simple amb amuntegament de terra / VC + P

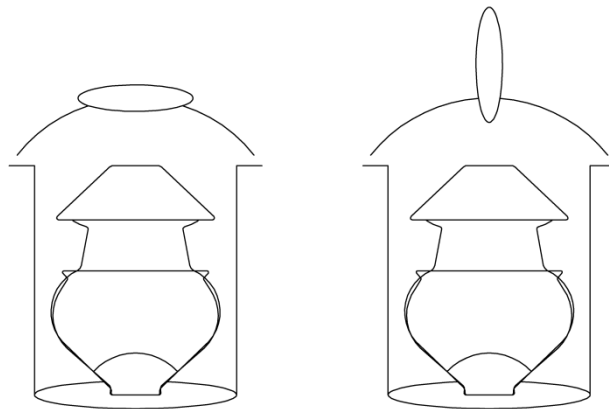
El conjunt funerari està compost per l'urna i un plat. La posició de la coberta permet inferir una doble funció, la de protegir el contingut funerari i la de contenir alguna mena d'ofrena. La tomba està constituïda per un forat simple, de dimensions variables. Només se n'han identificat cinc casos: E- 278, E-282, E-320, E-700 i E-894, que es distribueixen en els quadres 10A1 (2), 10A2 (1) i 11A1 (2). Els ossaris estan constituïts per vasos del tipus 3 (1) i 4 (3). Els *loculi* són de volum gran (35 - >45 l).

2.6a. Fossa simple amb amuntegament de terra + bloc / VC + T

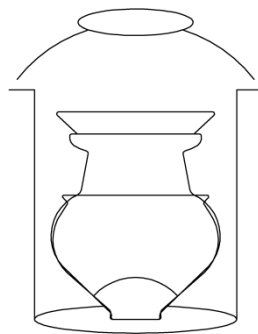
El conjunt funerari està compost per l'urna i una tapadora ceràmica. La tomba està constituïda per un forat simple, de dimensions variables. Se n'han identificat disset casos: E- 412, E-424, E-437, E-451, E-453, E-672, E-855, E-983, E-1015, E-1037, E-1052, E-1068, E-1083, E-1090, E-1107, E-1108 i E-1109, que es distribueixen en els quadres següents: 8A2 (1), 9A2 (1), 9A3 (1), 10A1 (1), 10A2 (1), 11A1 (4), 11A4 (7) i 12A1 (1). Els ossaris estan constituïts per recipients del tipus 3 (8) i 4 (9). Els *loculi* són majoritàriament de volum mitjà (10 - 35 l). Quant a la superestructura de cobriment, es tractaria d'un amuntegament de sediment i pedruscall, coronat per una pedra de forma i dimensions variables. Com en el cas dels *amuntegaments terris*, la funció principal d'aquest sistema és senyalitzar el lloc d'enterrament. Respecte al coronament, cal diferenciar dues orientacions: primerament, l'horitzontal, que és la més recurrent; i segonament, la vertical, que és possible i que s'infereix a partir de l'E-412. Ambdós models són recurrents en totes les necròpolis que es coneixen en

l'àrea d'influència de la cultura dels "camps d'urnes". És assimilable al tipus 2 de Pons (Pons 1984, 169-172); segons Pons (1984, 172), [...] *el loculus consisteix en un forat fet a terra [...] protegit per una llosa més o menys retocada. Aquest tipus és força freqüent en necròpolis extenses com le Moulin o Can Bech (29% dels enterraments), i es manifesta en la primera època. La col·locació de la llosa significaria «protecció» o «senyalització», conceptes ja més avançats que el que suposa la simple introducció de l'urna en el terra.* Pons distingeix tres variables: el tipus 2a, on la llosa cobreix tot el *loculus* i ocupa un espai més ample que el VC; el tipus 2b, on la llosa és molt petita i només protegeix [sic] la superfície de la tapadora; i el tipus 2c, on la llosa està col·locada en posició vertical i segurament sobresortiria del terra, [...] *aquesta variant seria un possible cas de senyalització.* El nostre model seria assimilable a les variables 2b i 2c de Pons, i als tipus 2.1 i 2.2 de Can Bech de Baix (Toledo/Palol 2006, 205-206).

2.7. Fossa simple amb amuntegament de terra + bloc / VC + P

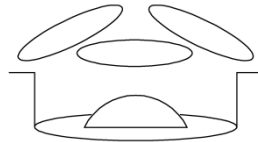
El conjunt funerari està compost per l'urna i un plat. La posició de la coberta permet inferir una doble funció, la de protegir el contingut funerari i la de contenir alguna mena d'ofrena. La tomba està constituïda per un forat simple. Solament se n'ha identificat un cas: l'E-1110, en el quadre 9A3. L'ossera pertany al tipus 3. El *loculus* presenta un volum superior als 45 l. Aquest model seria assimilable al cobriment 2b de Pons (1984, 172).

3.1. Fossa simple amb amuntegament de pedres sense VC

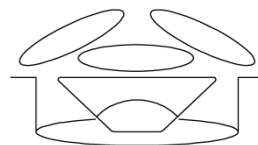
Es tracta d'un *unicum*. Agrupació de restes antropològiques sense contenidor ni coberta de ceràmica. Això no exclou la possibilitat que existís alguna mena d'element substitutiu perible, de fusta o de cistelleria, que embolcallés les restes. La tomba està constituïda per un forat simple. Només se n'ha identificat un cas: l'E-993, en el quadre 9A4. No s'ha pogut determinar el volum del forat. L'enterrament fou senyalitzat mitjançant un amuntegament de pedres. La cronologia de la sepultura ve determinada per la contemporaneïtat amb les

sepultures que l'envolten: E-991 i E-993, ambdues del bronze final. Els enterraments sense vas cinerari són els més rars, no obstant els trobem tant aquí com a l'altra banda dels Pirineus. Es tracta de forats excavats a terra amb les restes òssies col·locades a l'interior, directament, sense cap element vascular que les aculli i protegeixi. Segons Pons/Solés (2008, 55), *podem pensar en el mode de fer d'alguns grups, ja que és una pràctica freqüent, però no corrent; o bé en famílies que no podien proveir-se d'un recipient ceràmic adequat*. Aquesta manera d'actuar posa en evidència un gest cerimonial d'excepció. A la necròpolis de Parrallí I, Almagro (1955, 337-356) identifica aquest fenomen: els ossos eren dipositats dins l'urna cinerària o bé eren *llençats* en el *loculus* preparat per a l'enterrament sense cap protecció. Totes les necròpolis d'incineració del Rosselló i del Llenguadoc, presenten sepultures amb urnes cineràries, però en algunes d'elles s'ha observat la presència de restes fora del vas cinerari o soles, aquest és el cas de les de La Bellonette (Prades/Arnal 1965) i la de Reixac-Roselló (Ponsich/Pous 1951). A Catalunya, destaca la sepultura E-29 del Pi de la Lliura (Vidreres, la Selva), *formada per un loculus cobert per un piló de pedres, curosament col·locades, i les restes òssies cremades del mort escampades entre elles, dins la fossa* (Pons/Solés 2004, 32; 2008, 54). L'excavació de l'any 2003 identificà dues sepultures més, formades per un cúmulo de pedres i amb restes escampades sense l'urna cinerària: E-38 i E-39 (Pons/Solés 2004, 32). Aquest model de sepultura podria assimilar-se al tipus 1.1 de Can Bech de Baix (Toledo/Palol 2006, 205-206).

3.2. Fossa simple amb amuntegament de pedres / PC sense coberta

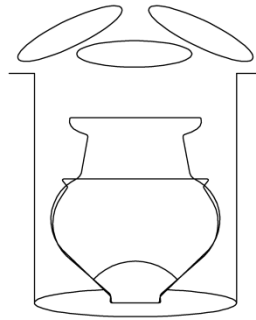
El conjunt funerari està compost per un plat cinerari sense coberta. La tomba està constituïda per un forat simple. Només se n'han identificat dos casos: E-740 i E-823, que es distribueixen en els quadres 9A4 i 10A1. L'ossera pertany al tipus 1. El loculus presenta un volum inferior als 35 l. Els enterraments foren senyalitzats mitjançant sengles amuntegaments lítics. Cal remarcar que la distància geomètrica entre ambdues tombes és d'1,15 m. S'alineen NW-SE. Trobem un paral·lel a la necròpolis del Pi de la Lliura, es tracta de l'E-74, *on en comptes d'urna hi ha un plat cinerari amb moltes cendres i restes òssies i amb grans pedres que formen la cobertura* (Pons/Solés 2008, 55).

3.3. Fossa simple amb amuntegament de pedres / VC sense coberta

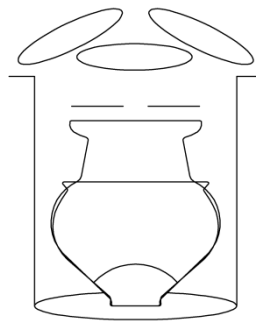
El conjunt funerari està compost únicament per l'urna, sense coberta. La tomba està constituïda per un forat simple, de dimensions variables. Se n'han identificat deu casos: E-293, E-302, E-610, E-684, E-718, E-775, E-831, E-881, E-1062 i E-1106, que es distribueixen en els quadres següents: 9A2 (1), 9A3 (4), 9A4 (1), 10A1 (1), 10A2 (1), 11A1 (1) i 11A4 (1). Els ossaris estan constituïts per urnes del tipus 3 (4) i 4 (4). Els *loculi* són de volum mitjà - gran (10 - 45 l). Aquest model és assimilable a la variant 4.2 de Can Bech de Baix (Toledo/Palol 2006, 205). Amb caràcter general, l'absència de tapadora, i l'existència d'estructura de cobriment, lítica o de

terra, no exclou l'existència d'alguna mena de coberta perible, de fusta, de cistelleria i/o vegetal, que servís per a protegir el contingut antropològic del vas cinerari.

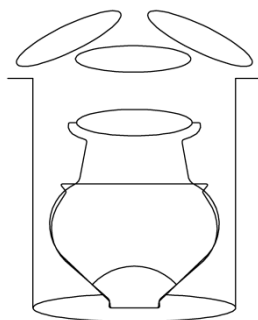
3.4. Fossa simple amb amuntegament de pedres / VC + coberta de fragments de ceràmica

El conjunt funerari està compost per l'urna i una coberta integrada per fragments ceràmics. La tomba està constituïda per un forat simple. Només se n'ha identificat un cas: l'E-875, en el quadre 9A3. Aquest model és semblant a l'1.4, tanmateix, la superestructura de cobriment - senyalització està constituïda per un munt de pedres. El VC pertany al tipus 3. El *loculus* és de volum mitjà (10 - 35 l). Aquest model de coberta evidencia el *reciclatge* esporàdic d'atuellis domèstics per a ús funerari.

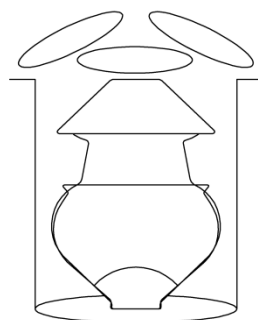
3.5. Fossa simple amb amuntegament de pedres / VC + coberta de pedra

El conjunt funerari està compost per l'urna i una coberta integrada per una llosa. La tomba està constituïda per un forat simple. Només se n'han identificat dos casos: E-676 i E-1001, que es distribueixen en els quadres 9A4 i 8A2. Aquest model és semblant a l'1.5, tanmateix, la superestructura de cobriment - senyalització està constituïda per un amuntegament de pedres. Els ossaris estan constituïts per urnes del tipus 3 (1) i 4 (1). Els *loculi* són de volum mitjà (10 - 35 l). El conjunt funerari és assimilable a la variant 2.5 de Can Bech de Baix, on *una llosa tapa directament l'urna, no hi ha tapadora* [ceràmica] (Toledo/Palol 2006, 205-206).

3.6a. Fossa simple amb amuntegament de pedres / VC + T

El conjunt funerari està compost per l'urna i una tapadora ceràmica. La fossa d'enterrament està constituïda per un forat simple, de dimensions variables. Se n'han identificat cent onze casos, que es distribueixen en els quadres següents: 5A3 (1), 7A3 (2), 7A4 (2), 8A2 (9), 9A1 (3), 9A2 (9), 9A3 (27), 9A4 (13), 10A1 (9), 10A2 (23), 10A3 (1), 11A1 (2), 11A4 (6) i 12A1 (4). Els ossaris estan constituïts per vasos del tipus 3 (52) i 4 (55). Els clots són majoritàriament de volum mitjà (10 - 35 l), també n'hi ha de petit (1), gran (25) i molt gran volum (31). Juntament amb el model 1.6a, és el més corrent, apareix en totes les necròpolis que es coneixen en l'àrea d'influència de la cultura dels "camps d'urnes". És assimilable al tipus genèric 1a de Pons (Pons 1984, 169-172) i al tipus 4.1 de Can Bech de Baix, constituït per *fossa simple amb blocs de pedra reblint l'espai entre el conjunt ceràmic [VC + T] i la boca de la fossa* (Toledo/Palol 2006, 205-206).

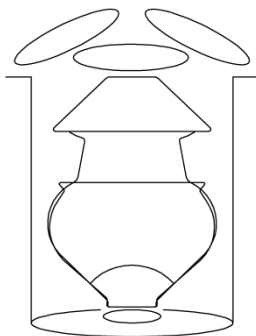

3.6b. Fossa simple amb amuntegament de pedres / V + T / pedestal

El conjunt funerari està compost per l'urna i una tapadora ceràmica. En aquest cas l'ossera reposa sobre una petita llosa o *pedestal/peanya*. La tomba està constituïda per un forat simple. Només se n'ha identificat un cas: l'E-294, en el quadre 11A1. Aquest model és semblant a l'1.6b, tanmateix, l'estructura de cobriment està constituïda per un amuntegament de pedres. El VC pertany al tipus 3. El *loculus* és de volum molt gran (> 45 l).

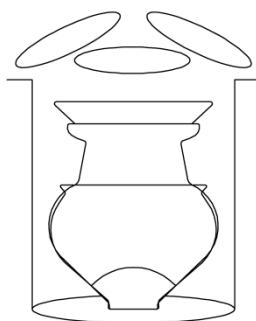
Amb caràcter general, la presència d'aquests elements estructurals, complementaris, com els *pedestals* o les *peanyes*, no és gens habitual. Palol els descriu a *La necròpolis hallstàtica de Agullana* (1958): *Enterramiento núm. 65 [...] La urna se había colocado sobre una pequeña losa [...]; Enterramiento núm. 76 [...] La urna [...] fué colocada encima de dos pequeñas piedras; Enterramiento núm. 132 [...] La urna, tapada por su plato [...] se halló en posición vertical, colocada encima de una pequeña losa [...]. Se practicó, pues, una cavidad en la que se colocó en el fondo una losa [...]; Enterramiento núm. 155 [...] La urna, cubierta por su tapadera, un poco inclinada, estaba colocada encima de una pequeña losa [...]* (Palol 1958). Aquests dispositius defineixen

les tombes del tipus 3 de Can Bech de Baix, constituït per *fossa simple amb llosa plana al fons sobre la qual reposa l'urna cinerària* (Toledo/Palol 2006, 205-206). El model de Toledo/Palol fa referència, entre d'altres, a la sepultura E-324 de la necròpolis d'Agullana (campanya de 1974), on el VC reposava sobre una llosa plana (Toledo/Palol 2006, 73).

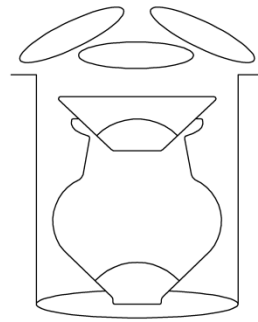
3.7. Fossa simple amb amuntegament de pedres / VC + P

El conjunt funerari està compost per l'urna i un plat. La posició de la coberta permet inferir una doble funció, la de protegir el contingut funerari i la de contenir alguna mena d'ofrena. La tomba està constituïda per un forat simple, de dimensions variables. Només se n'han identificat cinc casos: E- 301, E-313, E-737, E-777 i E-1013, que es distribueixen en els quadres 9A1 (1), 10A1 (1) i 12A1 (3). Els ossaris estan constituïts per vasos del tipus 3 (4) i 4 (1). Els *loculi* són majoritàriament de volum mitjà - gran (10 - 45 l).

3.8. Fossa simple amb amuntegament de pedres / VC + PC

Es tracta d'un *unicum*. El conjunt està compost per l'urna i un plat cinerari, que exerceix alhora de coberta. La posició de la coberta, en V, permet inferir una doble funció, la de protegir el contingut ossi de l'urna i la de contenir alguna mena de cosa, en aquest cas ossos humans. A hores d'ara, no coneixem si els ossos del PC pertanyen al mateix individu que els del VC. Només se n'ha identificat un cas: l'E-780, en el quadre 10A3. El VC principal pertany al tipus 3, mentre que el PC pertany al tipus 1. El *loculus* és de volum mitjà (10 - 35 l).

7.3. Discussió

Comptat i debatut, el tipus més corrent de sepultura és el que està constituït per una urna i una tapadora de ceràmica, dipositades a dins d'una fossa sense protecció lítica (1.6a). A banda d'això, el sistema de cobriment més emprat és l'amuntegament de terra (54,17% dels casos), seguit de l'amuntegament de pedres (33,58% dels casos) (fig.95). Val la pena dir que la tendència és semblant a la distribució percentual dels tipus documentats a la necròpolis de referència de Can Bech de Baix (Toledo/Palol 2006, 208-209). El segon tipus de sepultura més representat és el constituït per una urna i una tapadora de ceràmica, dipositades a dins d'un forat amb protecció lítica (3.6a). El tercer grup més nombrós és el format per una urna sense coberta, dipositada a dins d'un forat sense protecció lítica (1.3). Segueix en nombre de casos el grup format per una urna més coberta pètria, dipositades a dins d'una fossa sense protecció lítica (1.5). El darrer grup més nombrós és el format per una urna sense coberta, dipositada a dins d'un forat sense protecció lítica (3.3). La resta de models són poc habituals o excepcionals; el seu ús pot estar subjecte a normes particulars i/o a criteris individuals, fins i tot, conjunturals.

	1	2	3	4	5	6	7	8	?	T	
1			29	2	13	169	2	1	5		221
2						16			1		17
3						1					1
3	1	2	10	1	2	111	1		5	1	137
?			3			27			2		32
T	1	2	42	3	15	324	3	1	13	1	408

Fig.95.- Quantificació dels tipus.

El tractament estadístic de les estructures funeràries i les corresponents associacions amb els diferents tipus d'urna i objectes d'aixovar no aporten cap pauta cronològica. No obstant això, les relacions físiques, quant al sistema de cobriment de les sepultures, constaten l'existència de dues fases d'enterrament. La primera fase

estaria caracteritzada per tombes simples senyalitzades mitjançant munts de terra. La segona fase, que se superposa, estaria caracteritzada per tombes simples senyalitzades mitjançant munts de pedres. Respecte a les sepultures cobertes per munts de terra i una pedra, tot sembla indicar que serien anteriors a les cobertes amb pedres.

CAPÍTOL 9

LA NECRÒPOLIS DE CAN PITEU-CAN ROQUETA. L'ESPAI FUNERARI

1. L'espai funerari. Concepte i significació

En la majoria de les societats humanes l'elecció del lloc destinat a sepulturar els difunts no sol ser producte de l'atzar, ans al contrari, és una qüestió ben pensada, que té en compte diverses consideracions que fan que es converteixi en un lloc accessori al d'habitació, perfectament dissenyat en el seu emplaçament, en la posició i organització dels enterraments o en la senyalització externa de les tombes i de l'espai funerari, seguint certs models, més o menys establerts, que solen mantenir una llarga tradició cultural. Com a punt de partida hem considerat el jaciment com a un sistema significatiu del qual és necessari analitzar tots els seus components, seguint les clàssiques pautes metodològiques de D.L. Clarke (1977, 11-15), sobre l'articulació de les activitats humanes en el seu entorn geogràfic. L'autor distingia tres nivells d'anàlisi espacial: macro, semi-micro i micro. El primer nivell correspon a l'estudi regional, el nivell intermedi correspon a l'anàlisi del jaciment i del seu entorn immediat, i el darrer se n'ocupa de les relacions dins del mateix lloc arqueològic. L'objectiu d'aquest apartat és descriure les característiques de la necròpolis del bronze final des d'una òptica semi-micro, atenent principalment als següents aspectes: la topografia i ubicació de l'establiment funerari, la relació amb l'hàbitat, l'entorn simbòlic i l'organització del recinte, amb les seves agrupacions.

Primer que res cal fer una especial referència a la necròpolis com a espai sacralitzat, considerat com a sagrat. La idea central és que l'espai geogràfic amortitzat com a lloc d'enterrament passa de ser un espai profà a ser un lloc sagrat²⁴⁵, digne de ser venerat. Un lloc en el qual es manifesten les forces sagrades, les *hierofanies*²⁴⁶ de M. Eliade (1975, 25) i on retre culte als avantpassats. Per exemple, per als *canaque* de Nova Caledònia, a l'arxipèlag de la Melanèsia, el paisatge i la natura estan carregats d'història humana, d'històries mitològiques, [...] *todo el paisaje está así animado, sus detalles más nimios tienen una significación* [...] (Eliade 1975, 328).

²⁴⁵ Sagrat (del llatí *sacratus*, derivat de *sacer* "dels Déus o reservat als Déus"), concepte fonamental en l'estudi de la religió, és també indefinible, llevat en la seva contraposició a profà, dit d'una altra manera: és tot allò que no és profà (enciclopèdia.cat 2020). M. Eliade comença la seva obra "*Tratado de historia de las religiones*", tractant de definir l'estructura i morfologia del "sagrat", segons l'autor (1975, 25): [...] *Todas las definiciones dadas hasta ahora del fenómeno religioso presentan un rasgo común: cada definición opone, a su manera, lo sagrado y la vida religiosa a lo profano y a la vida secular* [...]. El sagrat ve a definir allò que està relacionat amb les divinitats i les entitats divinitzades, amb les manifestacions i els fenòmens místics. El fet sagrat, en oposició al fet profà, suscita una actitud reverencial, d'admiració, de consideració, de veneració, d'aviditat, d'encativament, i fins i tot de por. Per tant, sentiments oposats, de confiança i de malfiança. En totes les cultures hi ha essers i entitats, més o menys determinats, que es troben allunyats del món secular, de la quotidianitat, de l'esdevenir diari, i que són objecte de respecte i de veneració irracional. Segons el filòsof L. Risoto de Mesa (2014, 35) estudiós de l'obra ontològica de M. Eliade: [...] *Las sociedades primitivas articulan una ontología de acuerdo con la oposición sagrado-profano. ¿Qué es lo sagrado? Lo sagrado es lo que está saturado de ser, de realidad, de potencia o de fuerza. Lo profano es aquello que está más o menos afectado de irrealidad o de pobreza ontológica* [...].

²⁴⁶ Hierofania = manifestació de les forces sagrades, és a dir, "*fets sagrats*": ritus, mites, formes divines, objectes sagrats i venerats, símbols, cosmologia, afirmacions teològiques, persones consagrades, animals, plantes, llocs sagrats, etc. Segons M. Eliade (1975, 26): [...] *Cada documento puede ser considerado como una hierofania en la medida en que expresa a su manera una modalidad de lo sagrado y un momento de su historia, es decir una experiencia de lo sagrado entre las innumerables variedades existentes* [...].

L'autor reproduïx textualment un paràgraf de "*L'expérience mystique et les symboles chez les primitifs*" del controvertit antropòleg francès Lucien Lévy-Bruhl (1857-1939) per posar de relleu l'estructura hierofànica dels espais sagrats: [...] *Entre estos indígenas la localización sagrada no se presenta nunca aisladamente al espíritu. Forma siempre parte de un complejo en el que entran con él las especies vegetales o animales que abundan allí [Nova Caledònia] en ciertas estaciones, los héroes míticos que vivieron, erraron crearon allí y que a menudo se han incorporado al suelo, las ceremonias que se celebran [...] periódicamente y finalmente de las emociones suscitadas por ese conjunto [...]* (Eliade 1975, 328). El concepte d'espai sagrat implica la idea de la repetició d'una hierofania primordial o històrica que va consagrar aquest lloc transfigurant-lo, fent-lo únic i inusitat, en síntesi, isolant-lo de l'espai profà que l'envolta. Un espai sagrat qualsevol, com per exemple un lloc d'enterrament, és vàlid i té vigència a partir del moment en el qual va ser consagrat per la hierofania de torn. És per aquest motiu, doncs, que a Can Roqueta, durant el bronze final i l'edat del ferro, cada vegada que hom experimentava la necessitat d'enterrar un difunt es dirigia al lloc més ancestral del territori ocupat: la necròpolis, bressol dels avantpassats difunts. L'espai sacralitzat es transforma en una font inesgotable de sacralitat i força —la *baraka* (de l'àrab بركة, "do") en l'islam— que permet als éssers humans prendre part en aquesta força i comunicar-se amb les divinitats, amb una única condició: cal penetrar en el lloc designat... Aquesta prescripció i els beneficis esperats permeten d'explicar el fenomen de la concentració funeraria. La intuïció fonamental del lloc sagrat, centre de les activitats culturals de la comunitat, aconduïx i explica tot un conjunt de sistemes sovint complicats. Però per variats que puguin ser els espais sagrats, ofereixen tots ells una característica comuna: hi ha sempre una àrea ben definida que fa possible l'associació amb la sacralitat (Eliade 1975, 329). Per tant, a falta d'altres espais d'ús cultural, cal plantejar la conjectura que la necròpolis de Can Piteu - Can Roqueta esdevingué durant uns quatre-cents cinquanta anys el centre religiós d'un territori a hores d'ara parcialment conegut. La continuïtat de les hierofanies explica la perennitat dels llocs consagrats. Per això aquests centres es deixen difícilment despullar dels seus prestigis i passen, com si es tractés d'una herència, d'una població a una altra, d'una religió a una altra, i és que les pedres singulars, les fonts i els rius, les grutes, les muntanyes, els boscos venerats en el transcurs de la prehistòria o de la l'antiguitat segueixen essent considerats, sota formes variables, com a sagrats per les poblacions cristianes d'avui dia. En realitat, la continuïtat dels espais considerats sagrats demostra l'autonomia d'aquestes hierofanies. Segons l'estudiós romanès (1975, 330): *Suponer que la elección de los lugares sagrados queda abandonada al hombre mismo es al mismo tiempo hacer inexplicable la continuidad de los espacios sagrados [...]*. De fet, el lloc de culte mai es escollit per la persona, és simplement descobert per l'individu. Aquesta "revelació" no es dona de manera necessària per intermediació d'entitats hierofàniques directes (d'un riu, d'un espai, d'un arbre en concret,...); s'obté a vegades per mitjà de procediments tradicionals nascuts d'un sistema cosmològic i fundat en ells. M. Eliade parla de la *orientació* com un d'aquests procediments emprats per a "descobrir" els emplaçaments.

No hi dubte que els espais sagrats per excel·lència —altars, santuaris, etc.— i fins i tot els llocs d'enterrament són constituïts segons models i prescripcions dels canons tradicionals. Segons M. Eliade (1975, 332) aquesta construcció es fonamenta en darrera instància en el que ell anomena *una revelació primordial*, que revelà *in illo tempore* l'arquetip de l'espai sagrat, arquetip copiat i repetit després fins a l'infinít per a l'erecció de cada nou espai sacre. Can Piteu - Can Roqueta podria ser un exemple de constitució d'un espai sagrat a partir d'un model arquetípic, doncs ocupa un lloc no profanat per altres usos, com ho demostra la inexistència de fosses i construccions profanes, en les proximitats d'un riu i una font, possiblement sacralitzats en època pretèrita, com ho demostra l'existència de l'estructura dolmènica d'enterrament de Can Llobateres o el fogar construït de Can Piteu - Can Roqueta, en un espai central del paratge, separat de l'hàbitat però controlat des d'aquest, ben comunicat i orientat vers un punt geogràfic preeminent.

2. Topografia i ubicació de la necròpolis

La necròpolis es localitza en el peu de mont de la cota 174,20, al sud-oest d'aquest punt i a una distància de 198,61 m, enclotada entre una serra d'escàs recorregut, a l'est, que s'orienta de nord-est a sud-est i ocupada per diversos establiments coetanis, i una planura, a l'oest, conformada per elevacions no gaire rostes, també ocupada per assentaments contemporanis. L'espai d'enterrament té una superfície de prop de 464,32 m² i és localitza en un lloc terrassat —entre les cotes 164 (E) i 163 (W)— amb un pendent feble del 3,70%. Entre la necròpolis i la cota 165, localitzada al nord-oest, trobem una riera que neix d'un aiguaneix proper. Aquest petit curs d'aigua transcorre de nord a sud, recollint les aigües dels vessants i pendissos poc pronunciats que el flanquegen. Cal remarcar que aquesta riera es localitza a uns 100 m de la necròpolis. El perfil del canal és força abrupte: el marge esquerra —que és el més proper al lloc funerari— té un pendent del 57,80%, mentre que el marge dret presenta un pendent del 43,89%. El pendent entre el punt on se situa la necròpolis i la vora d'aquest torrent no arriba al 13,0%, per tant, se'n dedueix un bon accés. Al capdavant, el paisatge on s'inscriu el complex funerari de Can Piteu - Can Roqueta està constituït per una serra modificada pels agents naturals (serra de la Salut), amb petites elevacions que no superen els 200 m d'altitud, planes de relleu suau, valls de poca fondària i diversos cursos d'aigua, com l'esmentat torrent de Can Llobateres, que bestornen i drenen el territori. El paratge inclou un total de vint-i-un punts d'interès arqueològic distribuïts en una àrea de 250 ha. Els seus límits geogràfics estan definits, a llevant, per l'esmentada serra de la Salut i, a l'oest, per les cingleres del riu Ripoll. Aquests accidents geogràfics delimiten un corredor natural que es desenvolupa de nord a sud, paral·lel a l'afluent del Besòs, amb una longitud d'uns 2500 m i una amplada de 1000 m (Carlús/Terrats 2007, 15). El nínxol ecològic²⁴⁷ és el propi del clima mediterrani litoral, està constituït per una vegetació potencial integrada fonamentalment per alzinars i sotabosc ric en espècies arbustives i herbàcies. L'existència d'una poderosa capa freàtica genera l'aparició de boscos de ribera integrats principalment per oms. Aquest nínxol vegetal duu associada una fauna potencial composta per suïds, cànids, lepòrids, rosegadors, etc. L'escenari ecològic resultant, en l'actualitat força malmès, defineix un lloc de gran fertilitat i d'amplis recursos naturals i de proveïment que, en el seu moment, resultà idoni per a la subsistència, desenvolupament i reproducció de les comunitats humanes des de la prehistòria. En aquest sentit, no podem obviar la importància que tingué el riu i la seva àrea d'influència a l'hora de motivar l'ocupació del territori. El riu i les seves ribes constitueixen sengles espais generadors d'una extensa gamma de recursos, animals, vegetals i litològics, necessaris per al desenvolupament econòmic, social i tecnològic dels grups humans en general i de les comunitats agrícoles o ramaderes en especial²⁴⁸. D'altra banda, les característiques hidrogràfiques de la seva conca fan d'aquest riu un potencial sender natural de transmissió cultural i/o de comunicació socioeconòmica (Carlús/Terrats 2003;

²⁴⁷ Conjunt dels diferents rangs de condicions i recursos que els individus d'una espècie requereixen per a poder sobreviure, créixer, reproduir-se i mantenir una població estable.

²⁴⁸ La composició litològica de les superestructures de les tombes suggereix que la matèria primera per a fer-les va ser extreta dels entorns del mateix establiment. Cal recordar que es tracta de pedres sedimentàries (calcària) o detrítiques (conglomerat i gres); roques paleozoiques i/o mesozoiques d'origen fluviotorrential, totes elles abundants en el canal i en els cingles del riu Ripoll.

2007, 15-17)²⁴⁹. De fet, el registre material i la localització dels assentaments certifiquen que aquesta via de pas fou emprada durant el període en què va funcionar la necròpolis de Can Piteu - Can Roqueta.

La relació visual entre la necròpolis i el territori ocupat —hàbitat, àrees d'explotació i producció, camins, fites de delimitació territorial, accessos, etc.— ha estat sempre un factor considerat com a important en qualsevol estudi de context. Juntament amb l'accessibilitat, es tracta d'una variable molt relacionada amb l'elecció de la ubicació dels assentaments. Segons Yubero/Rubio (2010, 121 i ss.) podríem definir la visibilitat com aquell *conjunt de llocs que són visibles des d'un determinat punt* [...]. D'aquesta manera, el camp visual deduït per a la necròpolis de Can Piteu - Can Roqueta és ampli, però no és global. Hi ha una porció important del territori que no està controlada visualment. Hi ha certa relació visual amb les ocupacions més properes, les ubicades en un radi de 750 m. El camp visual és ascendent o descendent respecte als següents punts arqueològics²⁵⁰:

PA ²⁵¹	cota	DP	DG	VA	VD
1	165	142,11	260,92	*	-
2	174,20	102,48	198,61	*	-
3	174	159,52	290,77	*	-
4	182	510,15	555,44	*	-
5	180	567,65	647,57	*	-
6	181,49	693,76	759,84	*	-
7	179	759,82	847,70	*	-
12	153	312,33	561,84	-	*

El camp visual és negatiu respecte als següents punts arqueològics:

PA	cota	DP	DG	VA	VD
8	169	1013,37	1057,36	-	-
9	179,50	1254,31	1364,87	-	-
10	187	1581,52	1629,42	-	-
11	187	1740,68	1827,53	-	-

La inexistència d'aquesta interrelació visual no compromet en cap circumstància el potencial vincle entre les ocupacions més allunyades i el recinte funerari. És més, no podem descartar la interrelació amb establiments

²⁴⁹ L'ocupació i explotació d'aquest paratge es va iniciar en el neolític i ha continuat fins a l'actualitat, de manera quasi ininterrompuda. Cal tornar a dir que la seqüència cronològica documentada és molt àmplia: neolític antic cardial, neolític postcardial, neolític final, bronze antic, bronze final, primera edat del ferro, època ibèrica, antiguitat tardana, època medieval, moderna i contemporània. Tanmateix, cal destacar especialment una intensa ocupació durant el bronze inicial, bronze final i ferro I.

²⁵⁰ Aquí ens referim a la interrelació visual entre la necròpoli i els llocs arqueològics documentats a Can Roqueta. Cada un dels punts correspon a un clúster d'estructures i dispositius domèstics, amb independència del nom administratiu que reben els jaciments (*v. infra* 000). A continuació consignem el vincle entre els principals agrupaments i el nom dels jaciments als quals corresponen: 1 (Can Roqueta sector DIASA) / 2 a 8 (Can Roqueta II) / 9 a 11 (Can Roqueta / Torre-romeu) / 12 (sector de Can Revella).

²⁵¹ PA (punt arqueològic) / DP (distància pròxima) / DG (distància geomètrica) / VA (visual ascendent) / VD (visual descendent).

més allunyats, situats a la riba esquerra del riu Ripoll, com els Pinetons de Ripollet (Balsera/Matas/Roig 2011) —a una distància aproximada de 4 km de la necròpolis—, o els situats en la mateixa conca hidrogràfica, com Bòbila Madurell - Can Feu i Can Duran (Martín *et al.* 1988; Bordas *et al.* 1994) o Can Gambús (Roig/Coll 2007; Artigues/Bravo/Hinojo 2007; Artigues/Codina/Hinojo 2010) —ubicats a una distància aproximada de 5 km—. Els resultats de la nostra anàlisi indiquen un domini visual per l'est que arriba fins als 200 m, cobrint el sector occidental de la serra de la Salut; pel nord arribant als 750 m, cobrint el sector nord-occidental de la serra i la plana de Can Roqueta; per l'oest arribant als 750 m, cobrint les petites elevacions de la plana i els cingles del riu Ripoll; i pels sud arribant als 650 m, cobrint els turons meridionals de la plana que davallen fins al Ripoll. La superfície coberta visualment, expressa les localitzacions geogràfiques amb més moviment humà. La necròpolis se situa en el territori com una fita, bé de possessió del mateix espai per la comunitat o bé per rebre el control i la protecció dels difunts. En aquest sentit, la seva condició sacralitzada sembla estar directament relacionada amb la seva ubicació particular, una situació central i alhora visible des de totes les àrees circumdants (Yubero/Esteve/Rubio 2011, 232-233). A banda de concentrar els difunts de la comunitat, la necròpolis va aglutinar al seu entorn una bona part dels col·lectius humans de la zona, com a mínim aquells que es localitzen a poc més d'1 km. Aquest fet coincideix *grasso modo* amb el model d'ocupació proposat per Ruiz Zapatero (1985, 233) per al Vallès Occidental. Segons l'investigador, i en referència a la necròpolis de Can Missert i el seu rerepaís, [...] *resulta clarificador el territorio de explotación de las gentes de Terrassa (asumiendo que el hábitat no debe estar a más de 1 km. de la necrópolis el territorio real sería muy aproximado al analizado). En este caso las tierras cultivables, volcadas sobre la riera de las Arenas suponen el 40% y si añadimos los suelos potencialmente cultivables distribuidos entre pequeños afluentes dels Llobregat, casi el 75% del territorio resulta apto para la agricultura [...]* (Ruiz Zapatero 1985, fig.69a).

És indubtable que tant els senders com els rius eren les vies de comunicació en la prehistòria, al costat dels quals es van emplaçar els poblats i les respectives necròpolis. Així doncs, la ubicació en el territori de llocs de culte i d'hàbitat no era accidental ni incongruent amb el caràcter de les ocupacions. Ara bé, intentar analitzar la situació de qualsevol establiment prehistòric, ja sigui funerari o bé d'habitació, al costat de camins/senders és quasi bé impossible, a causa de la manca d'informació i de traces, sobretot si utilitzem per al nostre estudi cartografia moderna, no històrica, que solament reflexa les transformacions orogràfiques recents. Així doncs, l'accessibilitat, concepte definit en arqueologia per M. Llobera (2000), permet relacionar el punt arqueològic amb la seva accessió, juntament amb la mobilitat pel territori i els costos generats per aquesta circulació. La valoració de l'accessibilitat se sol calcular segons dos tipus de costos: els topogràfics, és a saber, els que són propis de la geografia del lloc, i els culturals, això és, zones que per qüestions socials són més freqüentades o evitades (Yubero/Rubio 2010, 122). Un cop arribats a aquest punt, volem referir-nos a l'*Estudi del poblament prehistòric a la conca del riu Ripoll (5500 - 550 ane)* de M. Yubero i X. Rubio (2010), en el qual s'addueix que *en general, i a partir de les dades normalitzades [s'observa] una tendència a preferir [ubicacions] amb una millor accessibilitat per sobre del factor de la bona visibilitat [...]. Val a dir, però, que hi ha un seguit de casos que criden l'atenció, com el turó de Montcada, Can Roqueta II Est, Can Viola, les sitges de la UAB, el dolmen de Castellruf i el sepulcre megalític de Serracavallera. Aquests grups presenten una alta accessibilitat junt amb una gran visibilitat.[...] També és curiós que siguin dos sepulcres megalítics els que combinin aquestes dues variables. A tall d'hipòtesi, proposem que aquesta tendència potser està relacionada amb el fet que aquests elements arquitectònics puguin haver esdevingut fites en el paisatge [...]. En el cas de Can Roqueta II, [...] es tracta d'una posició estratègica en tots els sentits, ja que és molt accessible des de tota la zona del Vallès i al mateix temps domina visualment tota la plana [...]* (Yubero/Rubio 2010, 125-126). La necròpolis de Can Piteu - Can Roqueta participa de les mateixes característiques d'ubicació geogràfica i visibilitat que els

establiments megalítics de Castellruf i de Serracavallera. L'anàlisi semi-micro de la necròpolis associada a Can Roqueta verifica un bon accés vers el nord, l'est i el sud. Vers l'oest la cosa és diferent, doncs, com ja s'ha dit abans, la riera de Can Llobateres s'interposa entre la necròpolis i les ocupacions occidentals i sud-occidentals del lloc. Com veurem després, la relació entre aquest punt i el susdit torrent té més a veure amb una qüestió d'ordre cultural i simbòlic que de qualsevol altra cosa. Tornant al principi, l'associació *necròpolis - bon d'accés - vies de comunicació* es verifica a Can Bech de Baix (Palol 1958, 11): [...] *tenemos dos claros y cercanos caminos a través de la cordillera que confluyen en el lugar de emplazamiento [de la necròpolis], y es de suponer del poblado no lejano. Al oeste, [...] tenemos el Coll del Lli, o de les Illes, a 771 m. sobre el nivel del mar. Y más al este, siguiendo un camino vecinal que pasa al pie del mismo caserío de Can Bech de Baix, tenemos el Coll del Portell, a 697 m. El camino que pasa cerca de Can Bech tiene una desviación hasta el Santuario de Santa Eugenia, que queda un poco al nordeste. Entre estos dos pasos queda otro puerto, el Coll Morcella, hoy sin camino que conduzca hasta él. El camino más directo, y seguramente el más usado por los celtas de nuestro campo de urnas, debió ser el de Portell, a cuya derecha queda una pequeña sierra, la de Rebolles, y termina, en la línea fronteriza actual, en el llamado Pla de les Bateries. [...] Es muy interesante el hecho de la pervivencia, cerca de estos pasos pirenaicos, de los campos de urnas de Agullana, con una vida tan larga [...].* A nivell geogràfic i estratègic el cas d'Agullana sembla calcat al de Can Roqueta. Amb tot plegat, s'infereix un patró d'ocupació del territori que sembla repetir-se en casos com Els Vilars d'Espolla (Palol 1958, 11): [...] *está muy cerca de dos importantes vías de penetración en el Pirineo. Al este tiene el cuello de Banyuls [sic], del que bajan las aguas de un torrente, el Ortina, hasta el mismo pie de Vilars, y, más al oeste, pero dentro de la misma zona, tiene otro paso o mejor, tres pasos sucesivos: el Coll de Massana, el Coll de la Carbassera y el Coll del Terre, cuyos caminos se reúnen en Vilars.*

A banda dels casos subratllats, cal fer una especial referència a la propera necròpolis de El Pla de la Bruguera (Castellar del Vallès, Vallès Occidental), situada a 7,40 km de Can Piteu - Can Roqueta, al NW, en una llarga esplanada interfluvial de 3 km de llarg i 1 km d'amplada, que s'estén en direcció nord sud, entre el nucli de Castellar i el terme municipal de Sabadell (Clop *et al.* 1998, 12). Els límits d'aquest pla estan fixats per dos cursos d'aigua: el torrent de Colobrers, situat a 700 m a l'est del jaciment, i el Ripoll, situat a 500 m a l'oest. Val a dir que aquesta necròpolis resta oberta al nord, a l'est i al sud de la terrassa oriental del Ripoll. A l'oest, l'accés cap a la plana queda interromput per l'afluent del Besòs. Tot i ser de fundació més tardana que la necròpolis sabadellenca, es verifica que ocupa un espai semblant: una plana, a redós dels múltiples turons, que solquen aquest sector de la depressió vallesana, a prop de diversos cursos d'aigua, i del Ripoll, veritable arteria de comunicació entre l'interior i la costa central catalana, que sens dubte devia vertebrar l'ordenació d'aquesta ocupació. És evident que l'alteració irreversible del paisatge de bona part del Vallès Occidental i en particular de la zona que ens ocupa —d'acord amb els nous requeriments urbanístics—, impedeix, si més no obstaculitza, de copsar el context paisatgístic en el qual es va desenvolupar el poblament prehistòric. És per això que cal recórrer als estudis topogràfics menys actualitzats, aquells que proporcionen una informació de base antiga i que s'acosten al context geogràfic del moment històric analitzat. Així doncs, el *Mapa Topogràfic Parcel·lari de Sabadell* (Llonch/Moreno 1963) o el *Plànol Cadastral de l'Ajuntament de Sabadell* (1950) han estat fonamentals per a restituir l'orografia de Can Roqueta, prèvia a la urbanització del sector arqueològic. Aquests mapes permeten d'observar l'existència de senders i camins, que molt possiblement es remunten a l'antiguitat, doncs segueixen accessos i traçats naturals, entre valls i interfluvius. Aquesta informació indueix a pensar que el jaciment de Can Piteu - Can Roqueta era travessat per un sender definit per la convergència de dues vessants, es tracta del camí de la Salut, també conegut com camí de Ripollet a Castellar. El seu traçat es desenvolupa de nord a sud i deixa la necròpoli a la seva dreta, entre Can Piteu i Can Lletget. Cal recordar que

la troballa de Joan Vila i Cinca (1913) s'emmarca en aquest context: [...] *en un dels marges del camí que va de Can Roqueta a la Salut (camí que segueix la carena de la serra de cap a cap i que segurament fou començat pels primitius pobladors de Catalunya)* (Burguès 1925-1982, 24)²⁵². A banda d'aquest camí, destaca també el de Sabadell a Santa Perpètua de Mogoda, a uns 250 m, al nord de la necròpolis. El seu traçat es desenvolupa d'oest a est i en aquest punt remunta la carena de la serra de la Salut.

3. Relació amb els aqüífers

Fins ara hem tractat la connexió de la necròpolis amb les vies potencials de comunicació: senders, camins i/o rius. A continuació tractarem dels rius i dels aqüífers com a elements possibilitadors del culte. Posteriorment tractarem de la interrelació simbòlica entre el riu i la necròpolis. Com ja s'ha indicat anteriorment, Can Piteu - Can Roqueta se situa a tocar d'un petit aqüífer, el torrent de Can Llobateres, aquesta proximitat suggereix l'existència d'un vincle funcional, més enllà de la cosa simbòlica, que vincularia el ritus funerari a la necessitat de tenir un sistema de proveïment d'aigua proper al lloc de culte. La necròpolis podria tenir relació directa o indirecta amb les mateixes àrees d'aprofitament de matèries primeres que l'hàbitat: recursos forestals, lítics, aigua, etc. Per exemple, les cremacions dels morts empraven fusta com a combustible, que es trobaria en les immediacions o en el mateix lloc de l'esdeveniment. D'altra banda, per a sufocar el foc ritual seria necessari, tot i que no imprescindible, un agent extintor. Així doncs, la proximitat de la necròpolis a l'aigua esdevindria la millor solució per assolir aquest propòsit. La ubicació de Can Piteu - Can Roqueta en les immediacions de la riera i aiguaneix de Can Llobateres podria respondre a la voluntat expressa d'aprofitar les riqueses d'aquesta font d'abastiment, per cert, excepcionals en el paratge. No es pot descartar tampoc l'ús de l'aigua en el ritual funerari, com el desenvolupament de ritus relacionats amb la *lavatio* del cos del difunt o la neteja dels ossos per a la deposició dins de l'ossari (Graells 2008, 41). Hom adueix que en l'antiguitat l'aigua era un element purificador, per aquest motiu en els santuaris púnics es buscava sempre la proximitat d'un aiguaneix o d'una font de proveïment d'aigua (Ramos 1991, 253; Rodero 2001, 82). Segons M. Miró (2003), és un fet innegable que l'aigua elimina la brutícia del cos i, consegüentment, per un procés metonímic, no és gens sorprenent que els humans s'hagin servit d'ella durant segles, i l'emprin encara, per a purificar també les seves ànimes i expiar les seves faltes. En la major part de les religions històriques l'aigua és doncs un instrument purificador i el mitjà amb què hom expia les culpes. Entenem *purificació* com el conjunt d'accions, ritus i cerimònies que estableixen o restableixen a una persona humana o un grup social en una condició física, cultural o espiritual adequades, determinada d'acord amb les tradicions religioses vàlides en un àmbit sociocultural concret. La purificació aparta als individus de l'anomenat *miasma* —del grec antic *μίασμα* - contaminació—: efluvi nociu que era considerat a l'antiguitat com la causa de les malalties infeccioses i epidèmiques; és a dir, de les impureses que interrompen el desenvolupament normal de la vida individual i/o col·lectiva. En aquest sentit, la defunció era el fenomen d'interrupció normal de l'ésser individual per excel·lència. L'ablució o bany ritual, o el seu substitut, l'aspersió, són instruments poderosos de neteja corporal i espiritual, com posen de relleu nombroses cerimònies documentats des del proper orient (Islam) fins a l'extrem orient (Japó), passant pels antics ritus taoistes. A l'Índia i el sud-est asiàtic, l'ablució significa, a l'ensem, regeneració i purificació. La immersió total o parcial del cos en l'aigua d'un riu, del mar o d'un recipient apropiat (banyera, piscina,...) com procediment de purificació per excel·lència és present, entre d'altres, en les antigues religions orientals, per exemple, en la babilònica o en l'egípcia, on exercia un paper important en les cerimònies d'enterrament.

²⁵² El croquis de la troballa, atribuït a Joan Vila i Cinca i reproduït a *L'art sabadellenc* per A. Castells (1961, 65-67), identifica el camí de la Salut (veure Boquer/Martín 1999, 14, fig.2).

L'aigua, sola o combinada amb el foc, es troba present com a element lustral o de purificació en moltes de les religions anomenades històriques. El simbolisme de l'aigua com a mitjà de purificació cultural i com a element dotat d'una força de renovació fa que sigui considerada sagrada per la major part dels cultes (Miró 2003, 329), en conseqüència i per un procés analògic, no podem descartar que així fora considerada per les comunitats prehistòriques establertes en el territori que ens ocupa. Cal afegir que al rentat o ablució es vincula sovint a la creença en un nou naixement de la persona humana, producte de la força regeneradora i revitalitzadora del líquid element. Aquesta pràctica revesteix especial importància en els moments en què la persona accedeix a un estadi nou de la seva vida, és a dir, quan canvia de situació i/o d'estat material. L'aigua esdevé en l'instrument idoni per a diversos *ritus de pas*. Entenem ritus de pas com el conjunt de seqüències rituals que es donen en una societat donada no complexa quan es produeix el pas d'un estat a un altre, ja sigui el canvi d'estatus d'una persona, les transformacions de la naturalesa o els assumptes d'una comunitat: naixement, iniciació, pubertat, matrimoni, enterrament, etc. Submergir-se en les aigües i sortir d'elles sense dissoldre's totalment representa penetrar en un immens dipòsit de "potencial" i poder extraure d'aquesta experiència una vida nova (Miró 2003, 332 i ss.). L'antropologia cultural ofereix múltiples exemples d'aquesta fenomenologia. En determinats llocs de Melanèsia, a l'acostar-se la mort de l'individu, se celebren un seguit de serveis funeraris, consistents en el rentat del cos amb aigua, la consagració del mort, fregant-lo amb olis perfumats, i l'ornament; d'altra banda, els celebrants han de purificar-se i netejar els seus cossos (Malinowski 1994, 50). M. Eliade (1975, 188) parla de la *set del mort*. L'antropòleg romanès addueix que l'ús funerari de l'aigua s'explica pels mateixos arguments que fan vàlida la seva funció terapèutica, cosmogònica i màgica, així doncs: [...] *las aguas "sacian la sed del muerto", lo disuelven, lo solidarizan con las simientes, las aguas "matan al muerto", aboliendo definitivamente su condición humana, que el infierno lo deja en un nivel reducido, larvario, conservándole así intacta la posibilidad de sufrimiento. En las diversas concepciones de la muerte, el difunto no muere definitivamente, sino que sólo adquiere un modo elemental de existencia [...]. En la espera del retorno al círculo cósmico (transmigración) o de la liberación definitiva, el alma del muerto sufre y ese sufrimiento es habitualmente expresado por la sed*²⁵³.

M. Eliade parla de la cerimònia grega de la Hydrophoria, un ritual de libacions amb aigua del qual es diu que servia per a propiciar els difunts que havien mort en el diluvi universal en què Deucalió²⁵⁴ es va salvar. En ocasió d'aquest cerimonial s'abocava aigua als morts a través de les esquerdes o *chasmata*²⁵⁵. En temps de les Antestèries²⁵⁶, just abans de les pluges primaverals, els grecs creien que els morts tenien set (Eliade 1975,

²⁵³ La *set del mort* té el seu paral·lelisme en el món dels vius. Segons A. Gennep (2008, 141), la iniciació a les confraries musulmanes rep al Marroc el nom de *ouird*, que significa *descens a l'abeurador* o *apagar la set*, i l'acte de beure o ingurgitar un líquid, és en efecte el principal ritus d'agregació de la comunitat.

²⁵⁴ Segons la mitologia grega, Deucalió fou fill de Prometeu. Es va salvar del diluvi amb que Zeus va decidir exterminar la humanitat pervertida (Parramon 1997, 63-64).

²⁵⁵ *Chasma* (plural *chasmata*) designa una vall molt profunda i llarga i de pendents considerables.

²⁵⁶ L'*Antestèria* era un conjunt de tres dies festius que se celebraven anualment a Atenes, en època clàssica, relacionats amb Dionís. Segons alguns autors, el nom en grec antic *Ἀνθεστήρια* (*Anthestéria*), ve de *ἄνθος* (*anthos*, «la flor»), per tant, significa «la festa de les flors», tot i que els autèntics protagonistes eren el vi i els difunts. Cada dia de la festa tenia un nom propi: *Pithoigia* (*Πιθοίγια*), *Khoës* (*Χοαί*) i *Khytroi* (*Χύτροι*). El *Khoës* era el dia de les libacions (derivat de: *χοαί*, *xoai*) i el *Khytroi* era el dia dels forats per fer enterraments (derivat de *χύτραι*, *xytrai*, «recipients»). Hom ha relacionat la *Khytroi* amb el significat «*envasos per l'aigua*» i l'han connectat amb la cerimònia de la *Hydrophoria*.

187). La idea que les ànimes dels morts pateixen set va aterrar particularment a les poblacions amenaçades per la sequera (Mesopotàmia, Anatòlia, Síria, Palestina i Egipte), essent sobretot en aquestes regions on s'utilitzaven les libacions lustrals. La idea central és que l'aigua com a símbol cosmogònic i receptacle de tots els gèrmens es transforma en la substància màgica medicinal per excel·lència: guareix, rejoyeneix i assegura la vida eterna (Eliade 1975, 182). Es tracta d'un símbol arquetípic i universal (Eliade 1975, 186) que sembla traspassar fronteres culturals i temporals. L'aigua de la vida, les fonts de la joventut, etc., són, segons Eliade, les fórmules mítiques d'una mateixa realitat metafísica i religiosa, doncs, en aquest medi resideix la vida, el vigor i l'eternitat. Per exemple, l'estricta ordenació de la religió semita i del seu ordre ideològic fou traslladat també als ritus funeraris; la primera fase del ritual funerari ordenava la preparació del cos del difunt: es feia un rentat ritual o *lavatio*, emprant aigua lustral, posteriorment, es realitzava l'embalsamament del cos amb l'ajuda de resines de cedre i terebint o arbre de trementina, barrejades amb betum i perfumades amb fulles de menta i farigola, i substàncies oleaginoses,... (Gracia 2003, 247). En el ritu de la cremació, la *lavatio* lustral de les restes òssies esdevé una acció purificadora més, precedent a la pròpia calcinació ritual del cos. Tant el rentat com la cremació tenen una lectura interpretativa relacionada sempre amb la purificació abans que amb la destrucció (Gracia 2003, 253). En la Grècia clàssica la descendència tenia, sota l'amenaça de la punció social o *atimia*²⁵⁷, l'obligació d'enterrar els seus progenitors segons els ritus designats per la *polis*. El cadàver era amortallat pels membres de la família, que el purificaven mitjançant la *lavatio* ritual i la unció amb olis i/o essències aromàtiques.

Un dels exemples historiogràfics més destacats sobre el rentat lustral i les seves connotacions purificadores ho proporciona La Ilíada d'Homer. Les libacions i rentades purificadores esdevingueren pràctiques habituals entre les elits gregues. En el llibre es descriuen de manera detallada els funerals de Sarpèdon (cant XVI), fill de Laodamia, monarca de Lícia, mort per Pàtrocle durant la guerra de Troia, i del mateix Pàtrocle (cant XXIII), el millor amic de l'heroi Aquil·les, que inclouen banquetes, ofrenes, sacrificis i libacions. En el primer d'ells, es descriu la *lavatio* i la pràctica de la immersió purificadora en un riu: *Aleshores Zeus va dir a Apol·lo: «Apa, estimat Febos, ara vés-hi i, després d'haver tret Sarpèdon de l'abast dels dards, neteja-li la sang, fosca com un núvol. Aleshores emporta-te'l molt lluny i banya'l als corrents d'un riu, ungeix-lo amb ambrosia i posa-li vestits divins [...]. [...] perquè aquest és l'homenatge per als morts». Apol·lo no va desatendre el seu pare. Va baixar de les muntanyes de l'Ida a la terrible batussa i tot seguit [...] se'l va emportar molt lluny [Sarpèdon] i el va banyar als corrents d'un riu, el va ungir amb ambrosia i li va posar vestits divins [...] (l. XVI, 675). Sobre els funerals de Pàtrocle, es descriu la seva purificació, prèvia a la cremació, mitjançant aigua calenta: [...] Havent parlat així, el divinal Aquil·leu va ordenar als seus companys que possessin un gran trípode al foc perquè netegessin com més aviat millor el cos ensangonat de Pàtrocle. Van col·locar al foc ardent un trípode amb una caldera per al bany, hi van abocar aigua i sota i van encendre la llenya que havien anat a buscar. Les flames van envoltar la panxa de la caldera damunt el trípode, i l'aigua es va escalfar. Quan va començar a bullir dins el bronze lluent, [...] rentaren el cadàver, l'ungiren amb oli greixós i ompliren les ferides amb una tela fina de lli des del cap fins als peus i, al damunt, amb un vel blanc [...] (l. XXIII, 350). El text d'Homer també dona compte del procediment d'extinció de la pira funerària²⁵⁸: *Quan Lucifer [l'estel del matí] surt a anunciar la claror sobre la terra, després del qual l'aurora de peple [túnica antiga] de safrà s'escampa per la mar,**

²⁵⁷ En l'antiga Grècia, l'atímia (del grec, *ἀτιμία* «menyspreu», d'una *α* privativa i del grec, *τιμή* «honor») és la privació total o parcial dels drets cívics.

²⁵⁸ En referència als funerals de Pàtrocle.

*aleshores la pira es va consumir, i la flama va deixar de cremar. [...] Després d'haver-se incorporat [Aquil·leu] es va asseure i va dir aquestes paraules: «Atrida i altres prohoms dels panaqueus, de primer apagueu completament tota la pira amb vi flamejant, ruixant l'espai que ha ocupat la fúria del foc. [...] arpleguem els ossos del Meneciada Pàtrocle triant-los bé. [...] (l. XXIII, 225-250). El Mahāparinibbāna Sutta, relat on es descriuen els darrers dies de vida de Siddharta Gautama, descriu amb detall l'extinció de la pira funerària del Buda o Il·luminat (Ruy 1975), en aquest cas, per mediació de la pluja i amb la intercessió dels habitants de Malla: [...] cuando el cuerpo del Sublime se hubo consumido, torrentes de agua descendieron desde el cielo, extinguiendo la pira [...]. También los Mallas de Kusinārā trajeron agua aromatizada con toda suerte de perfumes, y extinguieron la pira funeraria [...] (MS. VI, 23). Ocasionalment, les restes òssies calcinades eren objecte d'una *lavatio* ritual, essent embolcallats en teixits abans de la seva deposició en l'urna i, tal vegada, en substàncies culturals que afavorissin la seva conservació i transcendència (García Gelabert 1990, 352) com mel o cera (Kurtz/Boardman 1971, 191). Aquesta manera de fer ha estat documentada en algunes tombes de les necròpolis ibèriques de Galera (Granada) (Cabré/Motos 1920, 33) i Albufereta (Alacant) (Figueras 1956, 61; Moneo 2003, 403). El que sembla clar és que en general tots els investigadors que s'han ocupat de les religions clàssiques han demostrat la importància en aquestes religions dels ritus anomenats de purificació: unció, lustració, etc. (Gennep 2008, 263), on l'aigua representa un paper fonamental. Per exemple, les cerimònies funeràries dels *kol* de l'Índia subministren un bon exemple de combinació de ritus profilàctics coneguts i de ritus de pas: immediatament després de la mort, es diposita el cadàver en el sòl, amb la finalitat que l'ànima trobi més fàcilment el camí de la casa dels difunts, situada sota terra; posteriorment, es renta i pinta el cos, a fi de foragitar i allunyar els dimonis que detindrien l'ànima en el seu viatge vers el Més Enllà (Gennep 2008, 211). En síntesi, aquestes cerimònies catàrtiques de purificació són ritus de separació respecte al món anterior, bé profà, bé impur. S'empren en el trànsit de les ànimes vers el món d'ultratomba, alliberant-les de tota màcula. És el que succeeix en el baptisme, però en sentit d'agregació, vers la comunitat dels vius. Per exemple, el ritu d'iniciació a Gabon, que presenta una sorprenent analogia amb el baptisme del culte cristià —en el qual s'empra aigua consagrada en lloc de l'ordinària—, implica la pèrdua i adquisició d'un determinat nombre de qualitats per part de l'iniciat (Gennep 2008, 97). En definitiva, representa la transició d'un estat social a un altre, de la mateixa manera que els rituals funeraris representen la transició de l'ànima vers un pla metafísic.*

Fins ara hem vist com l'aigua és un element de purificació espiritual que possiblement explicaria la proximitat de la necròpolis respecte a un torrent com el de Can Llobateres. La interrelació i proximitat d'ambdós punts expressaria una necessitat d'ordre cultural, una exigència de caire pragmàtic vinculada als gestos funeraris i al culte als ancestres; pressuposant que aquest culte es desenvolupava en les immediacions del clos funerari, la qual cosa no pot ser demostrada de manera fefaent, pel fet que l'espai existent entre ambdues localitzacions ha estat antropitzat i llur orografia modificada substancialment. A continuació, ens proposem d'exposar una altra conjectura relacionada amb aquesta proximitat, que es fonamenta en el següent axioma: la ubicació de les necròpolis en el territori no és aleatòria, sinó que respon a uns condicionants paisatgístics i/o ideològics, que menen a implantar-les en llocs, a voltes carregats de cert simbolisme, relativament propers als hàbitats, però, certament, separats del món dels vius per fronteres profilàctiques: terrenys despoblats, cursos d'aigua, zones ermes, etc. Convé recalcar que la pròpia ubicació de les necròpolis, en terreny planer prop de l'hàbitat en altura i mantenint relació visual amb ell, indica una clara intenció per part de la població viva de controlar el lloc on reposen els seus difunts, sinó tots, al menys els del sector més destacat d'aquella comunitat. Una altra dada interessant és que aquests espais funeraris es troben a prop de cursos d'aigua —això pot semblar una obvietat, doncs les característiques topogràfiques esmentades impliquen, inevitablement, la proximitat

als rius, rieres, torrents, etc.—. En aquest sentit hom addueix que en moltes cultures antigues, especialment les cèltiques (Green 1989), els cursos d'aigua van tenir un elevat significat simbòlic, representant la separació del món dels vius del dels morts (Cerdeño/García 2001, 159). Els cursos d'aigua podrien estar representant el mitjà que transporta l'ànima dels difunts vers el món d'ultratomba, és a saber, l'element de trànsit cap a una altra forma d'existència. En el cas concret de la necròpolis de Can Piteu - Can Roqueta ens assembla suggeridora la seva ubicació en relació amb el torrent de Can Llobateres i el proper hàbitat de Can Roqueta sector DIASA (PA1). La relació entre la necròpolis i aquest punt arqueològic, no només és espacial, sinó que també és cronològica. Cal recordar que la fundació de l'establiment es produeix a finals del segon mil·lenni, entre el 1300 i el 1000 cal ANE. Aquesta primera ocupació ve avalada per un conjunt de datacions provinents precisament de sengles estructures d'emmagatzematge, pertanyents a DIASA²⁵⁹. Aquestes dades semblen relacionar aquesta primera ocupació amb la fundació de la necròpolis de Can Piteu - Can Roqueta, per bé que les datacions d'aquest complex funerari, basades en el C¹⁴, són sensiblement més tardanes²⁶⁰. Un cop més, la dada que suggereix la interrelació entre ambdós establiments és la seva distància pròxima (142,11 m) i geomètrica (260,92 m). Com ja hem comentat més amunt necròpolis i hàbitat resten separats per un petit curs d'aigua, que neix d'un brollador natural ubicat a poca distància de tots dos llocs. La relació espacial existent entre el torrent i aquests dos punts arqueològics ens indueix a pensar que el lloc on es va constituir el complex funerari fou triat d'entre les múltiples possibilitats que oferia el paisatge, que en aquella època devien ser diverses, i que la interposició d'un curs d'aigua entre hàbitat i necròpolis ostenta un significat simbòlic, potser al·legòric, relacionat amb la creença en el Més Enllà; posició que se sol interpretar com l'existència intencional d'una frontera simbòlica —representada en el nostre cas pel torrent i l'aiguaneix de Can Llobateres— entre el món dels vius i el món dels morts. L'evident relació entre la necròpolis i l'hàbitat confirma que formaven un conjunt perfectament dissenyat, en el qual es controlava el lloc de repòs dels no vius, quedant perfectament visible des d'aquesta cota; encara més, l'evolució del poblament a començament del primer mil·lenni suggereix que la necròpolis va exercir d'element aglutinador de la població nouvinguda. Normalment es valora la relació i ubicació de les necròpolis en funció del lloc que ocupa l'hàbitat, car s'entén que perquè hi hagi morts primer han d'haver vius, però no es té en compte la possibilitat contrària, és a dir, que els hàbitats es constituïssin contemplant com a element clau l'espai on havien de reposar els ancestres (Cerdeño/Sagardoy 2007, 109). Can Piteu - Can Roqueta n'és un exemple clar d'aquesta segona possibilitat, per bé que la necròpolis va ser fundada per les comunitats establertes d'antuvi en el sector central del lloc arqueològic. Cal suposar, doncs, que el caràcter hieràtic i/o col·lectiu dels espais d'ús funerari va contribuir a l'adhesió i afermament de les petites comunitats que ocupaven i circulaven pel territori (Mazière 2012, 162), això és el que s'observa en les necròpolis llenguadocianes, per exemple a Mailhac, que es funden a prop dels llocs habitats, a una distància compresa entre els 300 i els 1000 m.

El que sembla clar és que hi ha una relació directa entre el medi físic espacial - ambiental i la implantació de les necròpolis. Sembla demostrada la proximitat de les necròpolis a les zones humides, embassades, cursos d'aigua (rieres, rius, torrents, gleres, etc.), estanys i zones costaneres (Mazière 2012, 200). Els cursos d'aigua

²⁵⁹ 2995±50, cal BC 2σ 1391-1111 (UBAR-482) (E-43) / 2950±45, cal BC 2σ 1307-1016 (UBAR-483) (E-60) / 2860±160, cal BC 2σ 1461-759 (Beta 91850) (E-61) (González *et al.* 1999, 31-36; Carlús *et al.* 2008, 119).

²⁶⁰ Per aquesta fase només disposem de tres datacions: 2755±30, cal BC 2σ 977-827 (KIA-24835) (E-294) / 2620±35, cal BC 2σ 841-762 (KIA-24836) (E-466) / 2520±30, cal BC 2σ 792-539 (KIA-24838) (E-340) (Mestres 2008; Carlús *et al.* 2008, 119).

poden servir, tal com hem vist, com a punts d'aprovisionament d'aigua emprada en el desenvolupament del ritual, també poden esdevenir agents delimitadors entre el món dels vius i el món dels morts, o un símbol de creences *psicopòmiques*²⁶¹. En aquest sentit, el concepte més difós entre els pobles que coincideixen amb aquesta mena de creences és que el món d'ultratomba és anàleg al nostre i que en ell la societat immaterial, la de les ànimes, està organitzada a semblança del món real. Segons A. van Gennep (2008, 213 i ss.) el viatge a l'altre món i l'entrada en aquest comporten una sèrie de ritus de pas els detalls del qual depenen en gran mesura del que ell anomena [...] *la topografia de ese mundo*. La topografia d'aquest món és diversa, segons el bagatge cultural de cada societat, destacarem les Illes dels Morts dels egipcis, assiris i babilònics, l'Hades (en grec *Αΐδης*, que significa "*invisible*") del cant número XI de l'Odissea, grecs de diverses èpoques o regions, celtes, polinesis, australians, etc. D'aquí prové la pràctica de proporcionar al mort una embarcació simbòlica, a voltes material, per travessar el medi fluvial que el separa del Més Enllà²⁶². El simbolisme de travessar una cosa qualsevol, inclòs un riu, suggereix l'existència d'un obstacle que separa dos dominis o estats: el món de la fenomenologia i l'estat incondicionat, el món dels sentits i l'estat de desafecció (Chevalier 1986, 885).

El concepte de "*país o regne dels morts*" es troba documentat a partir del segle VIII aC, moment en el qual el sincretisme dels principis religiosos d'origen ancestral grecs són transcrits en l'Odissea d'Homer, que recull una tradició oral que es remunta més enllà del segle IX aC. L'arqueologia ens proporciona dades quant a la topografia dels vius: paisatge, habitat i necròpolis. Cal recordar que són els supervivents els qui determinen les característiques de l'estatge dels difunts. Per conèixer la morfologia física del món dels morts cal recórrer a l'antropologia o a les fonts clàssiques. D'això en parla el llibre X de l'Odissea. Cal fer esment específic del viatge com a element bàsic per a arribar al punt de trobada amb els difunts, perquè aquests no apareixen en qualsevol lloc per la invocació i/o l'efecte dels rituals, sinó que, per a entaular contacte directe amb ells, l'heroi Ulisses s'ha de traslladar fins al seu estatge. Aquest trànsit es realitza per mar i per terra. L'aigua està molt present en tot el relacionat amb la mort. Quan Odisseu (*Ὀδυσσεύς*) —rei d'Ítaca— i els seus homes desembarquen en el límit de les aigües prossegueixen a peu fins a donar amb el lloc indicat per Circe (*Κίρκη*) —bruixa de la mitologia grega—: [...] *qui ha de guiar-nos? A l'Hades no hi ha fet cap ningú, fins avui, amb un negre navili. [...] Dreça l'arbre i estén les veles blanques i asseu-te: [...]; doncs encalleu el vaixell tocant a les gorges profundes de l'Oceà, i tu vés a l'estatge romàtic de l'Hades [lloc malsà a causa de la humitat excessiva] fins a l'indret on dins l'Aqueront precipiten les aigües el Piriflegetont [o Flegeron] i el Cocit, que és un braç de l'Estix. Hi ha la Roca i, al peu, el conflent dels dos rius sorollosos [...]* (O. X, 508-515). D'aquesta manera, el lloc al qual van les ànimes s'erigeix en un lloc concret i tangible, amb un enclavament geogràfic tangible, ubicat en línia amb el món terrestre, per bé que inaccessible i allunyat del món dels vius i la civilització, en el límit del món explorat. Quant a la situació geogràfica de l'Hades, coneixem alguns detalls físics per boca de Circe: el camí cap a ell com el pas per l'Oceà, la ribera envoltada d'extensos boscos o la confluència de diversos rius. D'altra banda, la idea que tenim de l'inframon i de l'existència en ell és la d'un lloc de difícil accés,

²⁶¹ Creences en éssers *psicopomps* (del grec antic *ψυχοπομπός* / *psykhopompós*, que significa literalment "*guia de les ànimes*"). És el guia o conductor que acompanya les ànimes dels morts en el seu trànsit vers el més enllà (Eliade 1999, 648).

²⁶² Davant el viatge que el mort es veu obligat a realitzar, els supervivents es preocupen de subministrar-li tots els elements necessaris, tant materials (vestits, aliments, armes, instruments, etc.), com immaterials (contrasenyes, senyals, etc.), que li assegurin, com si d'un viatger viu es tractés, una travessia, i finalment una acollida, favorables (Gennep 2008, 214). Una explicació plausible de la presència d'aixovar i ofrenes en els enterraments.

obscur, pantanós, d'aigües pudents i estancades, un lloc llòbrec i trist, «*poc apetible fins per a un difunt*», que rep diverses denominacions, com: «*el llòbrec ocàs*», «*el lloc sense content*», «*la terra ombrívola*», «*les mansions tenebroses d'Hades*», etc.

La influència grega va introduir en el món etrusc el concepte de l'Hades, com a lloc de residència dels morts. Per exemple, l'Eita o Aita dels etruscs és el Déu de l'Inframón i governant de la mort, l'equivalent al Déu grec Hades o al romà Plutó (Gracia 2003, 259). L'infern etrusc té personatges mitològics propis, com és el cas de Februus, Déu de la Mort i de la Purificació, o Karun, dimoni que torturava l'ànima dels morts en el Més Enllà, i era també el guardià de l'entrada a l'inframón —era descrit comunament com un dimoni blau amb bec de voltor, orelles punxegudes, cabell roig i ales emplomallades— (Barbero/Girardello 2001, 192-193). Moltes de les deïtats etrusques van formar part, després, de la mitologia romana.

En el llibre VI de l'Eneida de Virgili (70-19 aC), la gran epopeia nacional romana, el clàssic per excel·lència de la literatura llatina i una de les més altes claus de volta de la cultura occidental (Bellès 2012, 9), també es descriu el món dels morts. El tema principal d'aquest llibre és la baixada d'Eneas o Enees (en llatí, ÆNEAS i en grec, Αινείας) —heroi de la mitologia grecoromana basat en el de l'Odissea descrit per Homer— a l'Avern (lloc d'accés a l'Inframón). En aquest llibre queden ben reflectides les idees religioses de les principals creences dels romans respecte al sentit de la mort i d'allò que ve darrera seu. Ens proposem de reproduir alguns paràgrafs²⁶³ que refereixen el trànsit de les ànimes vers l'Avern: *D'aquí parteix el camí que condueix a les aigües del tàrtar Aqueront*²⁶⁴. *Hi bull un remolí tèrbol, fangós, d'una fondària insondable, i vomita tot el seu llot en el Cocit*²⁶⁵. *Un horrible barquer guarda aquestes aigües i aquest riu, Caront [...]. Ell mateix empeny la barca amb una perxa i la governa amb les veles, i en el seu fons rovellat transporta els morts, ara ja vell, però amb la vellesa vigorosa i fresca d'un déu. Cap aquí es precipitava, escampada per la ribera, tota una multitud [...]. S'estaven drets demanant ser els primers a fer la travessia i allargaven les mans, delerosos de passar a l'altra riba (l. VI, 203-204). [...] Així que el barquer, des de les aigües de l'Estix*²⁶⁶, *els ha vist travessar el bosc taciturn [silenciós] i adreçar els passos cap a la riba, els emprèn el primer i els increpa tot seguit amb aquestes paraules: «[...] Aquest és el reialme de les Ombres, del Son i de la Nit [...]» (l. VI, 206-207). [...] D'allí s'afanya a continuar el camí [...]. Ara arribaven als camps més extrems, on s'apleguen, a part, molts guerrers famosos [...]. [...] Eneas mira a l'entorn i de sobte veu a l'esquerra, al peu d'una roca, una vasta fortalesa rodejada d'una muralla triple [...]. Enfront hi ha la gran porta, enorme, i columnes d'acer massís (l. VI, 213). [...] arribaren a uns indrets agradosos, a la deliciosa verdor d'uns boscos afortunats, a les estances benaurades. Aquí una atmosfera més ampla revesteix els prats d'una llum radiant; estan avesats al seu sol i als seus astres (l. VI, 216).*

²⁶³ Les citacions fan referència a l'Eneida de Virgili, traducció en prosa de Joan Bellès (2012).

²⁶⁴ En grec Ἀχέρων. Fill d'Hèlios i de Gaia. Fou transformat en riu i precipitat al Tàrtar perquè havia donat aigua als gegants, que lluitaven contra els olímpics durant la *Titanomàquia*.

²⁶⁵ En grec Κώκυτος, conegut com a "*riu de les lamentacions*", era un riu de l'inframón segons la mitologia grega, afluent de l'*Aqueront*. Estava format per les llàgrimes dels condemnats per la seva mala vida...

²⁶⁶ Llacuna *Estígia* o *Estix* (del grec antic Στύξ i del verb *στυγέω*) significa "*odiar*", on conflüen els rius de la tristesa (*Aqueront*), de les lamentacions (*Cocit*) i del foc (*Flegeront*).

El culte feniciopúnic comprenia actes com la pregària, les pràctiques màgiques, sacrificis i ofrenes incruentes (aliments, objectes,...), i sacrificis d'animals (fonamentalment, ovelles i animals petits). Quant a l'escatologia, els indicis indirectes i els costums funeraris (incineracions rituals) posen de manifest la creença en el món de la ultratomba, és a dir, que els morts tindrien una vida en el Més Enllà, lloc on també sentien la necessitat de la cura i dels record dels vius (Barbero/Girardello 2001, 209).

La necròpolis de l'antiga ciutat de Tir (Líban), corresponent al primer mil·lenni aC (X-VII aC) (Aubert 1999, 3), es localitza en l'antiga línia de costa continental, separada de l'illa de Tir per un canal d'aigua d'una mica més d'1 km. Aquesta localització en relació amb la ciutat és habitual en les necròpolis orientals: suggereix que els funerals i cerimònies relacionades amb els ritus d'enterrament necessitaven forçosament un trasllat marítim de les restes (Rodero 2001, 80-81). En aquest cas es verifica que el mar exerceix de frontera psicopòmpica. Les necròpolis orientals se situen sempre a distància de l'hàbitat: si l'hàbitat es troba en una riba, la necròpolis es localitza en l'oposada; si l'hàbitat es localitza en un illot, la necròpolis se situa en un altre; si l'hàbitat ocupa l'extrem d'un illot, la necròpolis ocupa l'extrem oposat (Rodero 2001, 82). En la Península Ibèrica, durant el període colonial feniciopúnic, trobem antecedents de la utilització de l'aigua com a element d'acotació dels espais cultuals, tant en ambients estrictament funeraris com purament sacralitzats (Blánquez 2001, 97-99). En el període ibèric els casos es multipliquen. Trobem, doncs, testimonis arqueològics quant al protagonisme en determinats actes sagrats, quan no directament funeraris. Cal destacar la ubicació d'alguns dels principals santuaris ibèrics en els quals la presència d'aigua degué jugar un important paper medicinal/salutífer. D'altra banda, en la necròpolis ibèrica de Los Villares de Hoya-Gonzalo, Albacete, Espanya (ss. VI-IV aC) els estudis pol·línics documenten l'existència d'una vegetació pròpia d'un ambient d'elevat nivell d'humitat, propera a un paisatge quasi empantanat (Blánquez 1993). Aquestes mateixes circumstàncies les trobem a la necròpolis tumulària ibèrica de El Salobral (Albacete), situada al costat mateix d'una llacuna (Blánquez 1995, 199).

Quant a l'escatologia dels pobles d'arrelam indoeuropeu, no tenim descripcions precises del Més Enllà, però s'entreveu que els pobles cèltics ho consideraven un lloc excels, al qual solament es podia arribar a través de l'aigua, encara que tampoc faltaven altres localitzacions (Barbero/Girardello 2001, 109). Les poques notícies sobre la cosmologia cèltica provenen dels escassos cicles mítics recollits pels autors grecollatins, a través de la denominada tradició cèltica (irlandesa i gal·lesa principalment) i per determinades expressions artístiques. Podem inscriure molts d'aquests mites com a "mites indoeuropeus", ja que són compartits amb altres pobles i cultures que participen molts d'aquestes estructures arquetípiques, així com un origen lingüístic comú. No tots els mites que coneixem com a cèltics tenen el seu origen en l'edat del ferro, ans al contrari, la major part provindrien de moments pretèrits, principalment de l'edat del bronze, però va ser durant la primera edat del ferro quan sembla que es van desenvolupar totalment (García Quintela 2001, 7-18). Sembla que en la visió cosmològica cèltica l'univers estava compost per dos móns: el món terrenal, on vivien els vius, i el Més Enllà, on vivien les ànimes, els éssers immaterials i les deïtats. Creien en la concepció que a la vida terrena li seguia una altra, que es desenvolupava en un món espiritual, immaterial o astral, i això es troba recollit pels autors grecollatins (Torres Martínez 2011, 499). Es tracta del *Sidh* de la mitologia irlandesa: un món paral·lel al dels vius, un lloc desconegut, on el temps no transcorre com a la terra i els éssers que l'habiten no poden envellir, en el qual els plaers són accessibles per als escollits i per als herois que arriben a ell. El *Sidh* o *Sith* està poblat per les ànimes dels morts i les entitats sobrenaturals (Barbero/Girardello 2001, 109). Com s'esdevé en altres cultures d'aquest moment històric, com en la grega o la llatina, el Més Enllà s'arriba a materialitzar en un lloc físic, simbòlic o real que pot ser aconseguit. Aquest lloc es localitza simbòlicament a l'*altra banda*: a l'interior d'una cova; a l'interior de la terra; en un mont; en un gorg, una font o un llac; o a l'altra banda de l'aigua. En

altres ocasions, el Més Enllà es localitza físicament en un espai més enllà d'una frontera natural: més enllà del mar, en una illa en la meitat de l'oceà; més enllà d'una serralada, en una comarca allunyada...; o a l'altra banda d'un curs d'aigua (Sopeña 1987, 141-147; Birkhan 1999, 85-86). Ens interessa especialment el riu, com a frontera geogràfica entre l'espai dels vius i el dels morts. Estrabó (G. III, 3, 5) estableix aquest trànsit en el riu *Lethes*, situat en algun punt del nord-oest de la Península Ibèrica. L'autor llatí denomina aquest pas "Riu de l'Oblit", que es correspon amb un riu situat en el Més Enllà grec, probablement per un procés homofònic. Segons Barbero/Girardello (2001, 109) manquem de dades que ens autoritzin a pensar que la doctrina de la *reencarnació* fos coneguda per aquests pobles, així com tampoc la de la *metempsicosi* —doctrina que admet que l'ànima, en separar-se del cos que animava, passa a animar el cos d'una altra persona o animal—, per bé que Estrabó (G. IV, 4, 4) relata: [...] *Afirman también [els druides] que las almas son indestructibles, como indestructible es el universo, aunque llegará el día en que el fuego i el agua prevalecerán sobre todo*. El *Sidh* era un espai provisional, per dir-ho així, en el qual els descarnats eren feliços, però en el qual només estaven un temps determinat per després tornar a viure en el món terrenal sota una personalitat i aparença distintes (Torres Martínez 2011, 500-501)²⁶⁷. Procopius (Προκόπιος), historiador bizantí del segle VI, originari de Cesarea, Palestina, descriu a *De la guerra contra els gots* (llibre IV) que entre els gals hi havia la creença que les ànimes dels difunts anaven a *Brittia* o *Brètia* (Illes Brites - Britània). Una creença semblant es constata entre els irlandesos; aquests creien en un Altre Món, que anomenaven el *Tech Duinn* o Regne dels Morts; es tracta de la casa del déu Donn, governant dels morts. La conclusió de tot plegat és que entre els pobles celtas irlandesos existia l'estesa creença que els difunts anaven a una illa, real o imaginària, una illa dels morts. Tot i que el *Tech Duinn*, tal com es descriu en alguns textos, es troba més enllà de la geografia mortal, sovint se'l identifica amb un illot rocós a prop de l'illa irlandesa de Dursey, en l'extrem més occidental de la península de Beara, al comtat de Cork²⁶⁸. Són aquestes illes dels morts les que han originat les creences irlandeses en el *Tír na mBeo* (Terra dels Vius, lloc de vida eterna) o *Tír inna n-Óc* (en gaèlic antic, t̪iːr̪ˠ n̪ˠə 'n̪ˠoːg, Terra de la Joventut, dels sempre joves), tots ells territoris mítics que cal imaginar com illes a les quals només es pot arribar amb una embarcació.

La veritat és que realitat i símbol es fusionen o es confonen. L'aigua, sense deixar de ser un compost químic, format per hidrogen i oxigen, de fórmula química H₂O, s'omple de connotacions culturals. Segons M. Miró (2003, 326-328) les significacions simbòliques de l'aigua poden reduir-se a quatre manifestacions dominants:

²⁶⁷ Són molts els autors grecollatins que remarquen explícitament que els celtas creien en la reencarnació de l'ànima, de manera que el *Sidh* —*Infern* o *Regne dels Morts*— seria un sojorn temporal, intermedi entre dues existències. Així doncs, quan hom moria, la seva ànima baixava al regne dels morts, del qual, però, en sortia quan hi havia un nou naixement dins la família per reencarnar-se en el cos del nounat. El Regne dels Morts era la destinació final i, alhora també l'origen de la persona que naixia. Per exemple, J. Cèsar a la *Guerra de les Gàl·lies* (VI, 14) explica: [...] *Esméranse sobretudo en persuadir la inmortalidad de las almas y su transmigración de unos cuerpos en otros, cuya grandeza juzgan ser grandísimo incentivo para el valor, poniendo aparte el temor por la muerte*. També Lucà (F. I, 446) recull la creença dels celtas en la transmigració i la reencarnació de les ànimes: [...] *De ahí la mentalidad de sus guerreros, con inclinación a precipitarse sobre la espada, unas almas dispuestas a acoger la muerte, y el sentimiento de que es una cobardía preocuparse por conservar una vida que ha de volver* [...]. En referència als Gals Diodor de Sicília (V, 28, 6) explica el següent: [...] *las almas de los hombres son inmortales, y cada uno de ellos alimenta otro cuerpo, revive para un número determinado de años. Por lo tanto, durante el funeral, tiran una pila de cartas a sus padres fallecidos* [...].

²⁶⁸ <https://www.oxfordreference.com>

l'aigua com a font de vida, com a instrument de purificació i d'expiació, com a símbol de regeneració física i espiritual, i com a centre de processos i d'experiències místiques. Aquests topics, relacionats els uns amb els altres, ja es troben en les tradicions més antigues i es combinen de les formes més diverses. Segons Plató, el filòsof joni Empèdocles (440 aC) va ser el primer a teoritzar sobre el fet que l'univers era compost per quatre elements fonamentals, entre ells l'aigua (*ὕδωρ, hydor*), per bé que ell no emprà mai el mot *element* (Russell 2010, 84-89). Si bé Empèdocles és qui unifica els quatre elements (foc, terra, aire i aigua) en la teoria de les "quatre arrels", fou el filòsof jònic Tales de Milet (*Thales, Θαλής*), nascut vers el 624 aC, qui parla de l'aigua com el principi o *arché* de totes les coses. Segons Aristòtil, creia que l'aigua és la substància original de la qual han sortit totes les restants, a més a més, sostenia que la terra reposa sobre l'aigua. L'afirmació que "tot es compon d'aigua" ha de ser considerada com una hipòtesi científica (Russell 2010, 50-53), confirmada amb posterioritat. Com a compost de la natura, l'aigua vigoritza la vegetació, refresca als éssers humans i animals, etc. És percebuda, des de temps pretèrits, com una entitat dotada de vida i, alhora, com a font de vida. Això és una proposició axiomàtica. Encara que és un fenomen natural, l'aigua frega, per les seves característiques i per la seva força, l'àmbit del que és transcendent i del que hom, sovint, no pot expressar amb paraules, i en conseqüència, és susceptible *per se* de rebre veneració. Esdevé la matèria prima creadora per excel·lència, el germen que desenvolupant-se pot donar naixença a tot el que és susceptible de ser concebut. En síntesi, la natura vivificadora i fonamental d'aquest element explica que, en les manifestacions culturals de l'imaginari col·lectiu, bona part dels encontres "essencials" amb la cosa divina tingui lloc prop de les fonts, les deus o els rius. L'aigua, per si mateixa o combinada amb el foc, es troba present com a element purificador en quasi totes les religions anomenades històriques. L'existència de rius sagrats és un fet atestat en la major part dels cultes, essent reconeguts com espais privilegiats on habiten els esperits, els nùmens o l'energia divina sense forma definida, però amb capacitats molt específiques. En aquest sentit, convé recalcar la importància que tenen en moltes creences els anomenats "esperits de la natura", responsables de la vitalitat de tot allò que ens envolta. Aquest caràcter sacre els sostreu a la vida ordinària i els transforma en llocs resguardats i dignes de veneració, és per això que neix la necessitat de visitar-los o cercar protecció en ells (Miró 2003, 358). El culte a les aigües, dels rius, de les fonts, etc., és un fenomen habitual en moltes religions, en la mesura que se les considera centres de regeneració espiritual on es manifesta el diví. El Ganges (en sànscrit, *Ganga*; en devanagari: गंगा) és el riu sagrat per excel·lència del subcontinent indi. *Gaṅgā* és el nom del Ganges, mot *f.* en les llengües de l'Índia. Tots els hinduistes el consideren sagrat, i es tracta, per tant, d'una deessa, a la qual es representa com una jove alçada sobre la seva cavalcadura, el *makara* (en sànscrit मकर). El *makara* és una criatura marina. És la muntura i el vehicle (*vahana*) del déu del mar, Varuna, de vegades se la considera com un cocodril, un tauró o un dofí i, fins i tot, com un animal fabulós, amb el cap i les potes d'antílop i closca de queloni. La *Gaṅgā* física, anomenada també *Bhāgīrathī* (en hindi, भागीरथी नदी) es considerada com el mitjà més excel·lent de purificació per a tots els humans. Es venerada com a santa al llarg de tot el seu curs, però, de manera especial, en les deus de la seva desembocadura (Barbero/Girardello 2001, 232). La mort en aquests llocs representa la garantia d'obtenir el lloc més alt en el cel, és per això que al llarg de les ribes del *Gaṅgā* es localitzen nombrosos llocs destinats a la cremació ritual, com Manikarnika Ghat (en hindi: मणिकर्णिका घाट) de Varanasi. Aquest culte va existir a Grècia abans de les invasions indoeuropees i abans de tota valorització de l'experiència religiosa. Vestigis d'aquest culte arcaic es van conservar fins a la declinació de l'hel·lenisme (Eliade 1975, 191). Per exemple, sabem que Homer coneixia el culte als deus dels rius. A la *Ilíada* es relata el sacrifici de cavalls llançant-los vius al riu Escamandre (en grec antic, Σκάμανδρος): [...] *Ni tan sols us protegirà el riu de bells corrents i de remolins de plata [referint-se als troians], al qual des de fa temps immoleu molts braus i en els remolins del qual llenceu vius cavalls d'un sol unglot [...]* (l. XXI, 132). Val a dir que Escamandre

va ser, segons la mitologia grega, un déu fluvial, fill d'Oceà i de Tetis. L'Escamandre tenia els seus sacerdots. Altres pobles indoeuropeus oferien també sacrificis als rius, per exemple, els cimbres - *cimbri*, pobles celtas o germànics del nord d'Europa central, que sacrificaven al riu Roine, els francs, els eslaus, etc. Segons Eliade (1975, 190) el culte de les aigües, i en concret el culte de les fonts considerades com a curatives, de les deus i els pous termals, de les salines, dels rius, etc..., presenta una continuïtat impressionant. Cap revolució cultural ha pogut abolir-lo. S'han trobat objectes votius d'època neolítica i romans a la font calenta de la vall de Grisy (Saint-Symphorien-de-Marmagne, Bourgogne-Franche-Comté); semblants rastres del culte neolític han estat documentats (sílex trencats intencionalment en forma d'exvot) en l'aiguaneix de Saint-Sauveur (Compiègne, Oise). Originats en època prehistòrica, el culte fou transmès als gals, posteriorment als gal-loromans, d'on va ser rebut i assimilat pel cristianisme. A Anglaterra, prop de túmuls prehistòrics o de monuments megalítics, trobem brolladors naturals considerats per la població com a benefactors. A la Península Ibèrica l'estuari i la ria de Huelva va ser l'escenari aquàtic receptor d'ofrenes materials —entre les que destaquen més de 350 armes senceres o fragments entre espases, punyals, llances, puntes de sageta i trossos de cascs— durant quasi sis segles, essent un espai d'ús ritual des del bronze final (1000 aC) (Fernández Rodríguez 2014, 22). L'autor defensa la conjectura que els dipòsits aïllats representen ofrenes individuals, mentre que els grups d'objectes amortitzats junts representen ofrenes comunitàries. La funció sagrada d'aquest escenari durant el bronze final recorda el paper que tenien altres llocs naturals durant la prehistòria. Aquests ritus tenen molts paral·lels etnogràfics, per exemple, els massais, poble nilòtic de l'est d'Àfrica, llancen un grapat d'herba cada vegada que travessen un riu, o els ganda o baganda de l'Àfrica central porten en ofrena grans de cafè al pas de l'aigua (Eliade 1975, 191). D'acord amb tot allò que hem exposat, no ens assembla fora de lloc plantejar la conjectura que la interrelació entre la necròpoli i el torrent s'explica, també, per motius de devoció religiosa.

En síntesi, com addueix l'antropòleg M. Eliade (1975, 200): *Cualquiera que sea el conjunto religioso en que se presentan, la función de las aguas se muestra siempre igual: desintegran, realizan la abolición de las formas, lavan los pecados —purificando y regenerando al mismo tiempo [...]—. Todo contacto con el agua, cuando es practicado con una intención religiosa, resume los dos momentos del ritmo cósmico: la reintegración en las aguas y la creación. A més a més, la veneració de l'aigua, en tant que símbol i personificació del numen, es una pràctica que té com a objecte congraciarse amb les deïtats i propiciar la benevolència d'aquestes, en un sentit pragmàtic i espiritual.*

4. Relació amb el paisatge antic

Hom addueix la possibilitat que la fundació de les necròpolis tingués relació amb el paleoambient (Mazière 2012, 200). La hipòtesi es fonamenta en dues necròpolis, Las Fados (Pépieux, Aude) i Coste Rouge (Beaufort, Hérault), les quals es constitueixen en les proximitats de sengles construccions antigues de tipus megalític. La necròpolis de Las Fados es localitza a menys de 300 m del dolmen anomenat Palet de Roland o de les Fades, construït al voltant del 3500 aC (Taffanel/Taffanel 1948, 1). La necròpolis de l'edat del ferro de Coste Rouge es localitza a la vora d'una estructura sub-megalítica d'enterrament. Tant l'arquitectura com l'aixovar revelen afinitats tipològiques amb alguns conjunts funeraris catalans del grup Solsonià, la qual cosa indueix a pensar que el sepulcre fou construït a finals del neolític mitjà —Chasséen Languedocien— (Vaquer *et al.* 2007, 129). La idea central és que es reocupen espais geogràfics sacralitzats d'antic o amb connotacions sagrades: llocs propers a rius o a monuments megalítics (cromlech, dolmens, menhirs, etc.), interpretats com a receptacles de la presència numinosa (Miró 2003, 359). En el cas de l'espai ocupat per la necròpolis de Can Roqueta, se'l

pot relacionar amb una estructura dolmènica i amb una estructura de combustió de caire ritual pertanyent al neolític final. Sobre l'estructura de Can Llobateres, Bardet i Ramada (1985, 59) reporten el següent: *En las proximidades de Can Llobateres, el 21 de noviembre de 1958, el Sr. Vicenç Renom descubrió un dolmen ya desmantelado. Describió el hallazgo como un sepulcro dolménico saqueado en época antigua, antes que la erosión del paso del tiempo y los cambios atmosféricos lo hubiesen enterrado. [...] lo constituían tres losas que parecían enmarcar dos más —puestas horizontalmente—, formando un rectángulo. Sobre las losas horizontales aparecieron huesos humanos que en la actualidad no se conservan y entre la tierra removida se localizó un cráneo muy deshecho [...]. A seis metros al Este y precisamente en el lado sin cubrir, apareció una piedra hincada a modo de menhir. El conjunto dolménico se destruyó en 1948 y sólo se conserva una foto muy defectuosa del dolmen, que se realizó tras recomponer su estructura original.* La troballa incloïa un parell de vasos ceràmics²⁶⁹. Segons els investigadors (1985, 61): *[...] los materiales de Can Llobateres se incluirían en una fase antigua [del] horizonte Neolítico Final-Calcolítico [...]; nos movemos en una secuencia cronológica que va desde el 2700-2600 al 2300-2200 a.C.* Les circumstàncies del descobriment i la difícil interpretació del "conjunt arquitectònic" no amaguen el caràcter funerari d'aquest establiment. El que ens interessa és la seva situació geogràfica, propera a l'espai ocupat per la necròpolis de Can Piteu - Can Roqueta. El "dolmen" estava emplaçat en el marge meridional del camí de Sabadell a Santa Perpètua de Mogoda (actualment carretera B-140), a un centenar de metres de l'anomenada font de Can Llobateres, sobre el marge occidental del torrent homònim²⁷⁰, i a uns cinc-cents metres al sud de la necròpolis. En un altre ordre de coses, el camp d'urnes es localitza en les proximitats d'un assentament neolític, actualment desaparegut, de dimensions desconegudes i del qual només n'ha transcendit l'estructura CPR-763. Es tracta d'una estructura de combustió semblant als fogars documentats a Ca l'Estrada (Canovelles, Vallès Oriental) (Fortó/Martínez/Muñoz 2006) o al carrer de la Riereta, 37-37 bis (Barcelona, Barcelonès) (Carlús/González 2008). Les característiques formals i dimensionals d'aquests dispositius, documentats en el neolític mitjà i final, en diferents llocs molt localitzats del Cantàbric, Catalunya i sud-est de França, i dispersos per la península itàlica i el centre de França, són molt semblants. Aquesta relació morfomètrica podria assenyalar l'existència d'una pràctica comú en tots aquests territoris, on les petites diferències quant a forma, arquitectura i dimensions, podrien respondre als diversos usos que se'ls dona (Vaquer *et al.* 2003). Pel que fa a la funció d'aquests dispositius domèstics hi ha diverses hipòtesis, per exemple, Méroc (1962) i Simonnet (1980) parlen de fons de cabanes. D'altra banda, la majoria dels investigadors addueixen que aquestes estructures empedrades són dispositius de combustió vinculats a la producció i processament d'aliments, com per exemple la torrefacció de cereals (Barrié 1980; Gascó 1983; Bosch *et al.* 2000). Altres investigadors, valoren l'ús cerimonial d'aquestes estructures de combustió, aduint que es tracta de dispositius destinats a la producció d'aliments, consumits en reunions solemnes, col·lectives. És el cas dels anomenats *focs polinesis* de Villeneuve-Tolosane (Haute-Garonne, França) (Vaquer *et al.* 2003)

²⁶⁹ Una marmita de ceràmica feta a mà de morfologia ovoide (diàmetre de la boca: 25,0 cm; alçada: 25,43 cm; amplada: 27,17 cm). Presenta un cordó aplicat llis de secció triangular, extret de la mateixa pasta, molt pròxim a la vora; y una segona marmita de morfologia subcilíndrica (diàmetre de la boca: 25,0 cm; alçada: 22,60 cm; amplada: 26,08 cm). Presenta quatre cordons llisos de secció triangular, paral·lels, i el més proper a la vora inclou quatre mamellons diametralment oposats (Bardet/Ramada 1985, 59-60, fig. 2).

²⁷⁰ És interessant aquesta estructura funeraria pel fet d'estar íntimament relacionada amb l'aigua. La seva ubicació és comparable a la de la "cripta tumular" de Can Pallàs (Sant Quirze del Vallès, Vallès Occidental), que també es troba relacionada amb l'aigua: a banda de trobar-se dins el llit d'una riereta, es localitza a tocar d'una font, i potser es podria relacionar amb el culte a la fertilitat (Ten 1980, 16).

i Saint-Michel-du-Touch (Toulouse, Haute-Garonne, França) (Méroc/Simonnet 1967-68; Simonnet 1980). En aquests llocs van aparèixer desenes d'estructures, de morfologia molt diversa: rectangular, el·lipsoïdal, etc., totes elles amb unes dimensions molt variables: una longitud que oscil·la entre 1,85 i 11,30 m i una amplada entre 1,30 i 2 m. Algunes d'elles tenen unes dimensions tals que produeixen estranyesa..., és el cas de l'A220 de Saint-Michel-du-Touch, amb 16,80 m de llargada per 10,40 m d'amplada (Erce *et al.* 2005, 564). Aquests exemples, especialment els de Villeneuve-Tolosane (5200±80 BP - 5080±80 BP - 4750±80 BP), se'ls pot situar culturalment en el neolític mitjà-final del sud-est francès. La hipòtesi que confereix a les grans estructures de cremació de Villeneuve-Tolosane la funció de processar gran quantitat d'aliments, destinats a satisfer l'apetit espiritual de la comunitat, va prendre rellevància després de la troballa d'una gran quantitat de macrofauna en una fossa tipus sitja, situada a pocs metres de l'àrea de producció. Hom pensa que aquest fet demostra el sacrifici massiu d'animals: vint-i-set bòvids, catorze ovis i cinc suïds; cinc tones de carn consumides de manera successiva o simultània en un marge de temps molt breu (Vaquer *et al.* 2003). A Los Cascajos²⁷¹ (Los Arcos, Nafarroa) es documenten certes estructures qualificades de *cultuals* —dipòsits rituals—, en els quals es van dipositar ordenadament diverses capes de fauna consumida junt amb altres objectes considerats com a rituals (García/Sesma 2001). Aquests grans jaciments que concentren un gran nombre de dispositius d'ordre cultural i que concentren activitats cerimonials excepcionals, contrasten amb uns altres assentaments descoberts recentment com, Can Piteu - Can Roqueta (Carlús/Lara 2004; Villena *et al.* 2005; Oliva *et al.* 2008, 165; Carlús *et al.* 2008, 117-118), carrer de la Riereta, 37-37 bis (Carlús/González 2008, 97-98), o Ca l'Estrada (Fortó/Martínez/Muñoz 2008), que portarien a pensar en una interpretació de caire funcional, allunyada del caràcter ritual de les estructures de Villeneuve-Tolosane o de Saint-Michel-du-Touch (Fortó/Martínez/Muñoz 2008, 313). Amb tot i això, no podem descartar l'ús cerimonial d'aquesta mena de dispositius, de morfologia i dimensions excepcionals. Segons Fortó *et al.* (2008, 312) [...] *aún siendo Ca l'Estrada de dimensiones mucho más modestas [...], en este yacimiento se han encontrado otros restos excepcionales que podrían tener una gran carga simbólica y podrían dar fuerza a interpretaciones de tipo ritual.* Per exemple, el jaciment excavat inclou dues seccions del que s'ha anomenat «*recinte de fossats*», es tracta de diversos trams d'estructures de combustió superposades, dels quals es podria restituir un traçat corbat que formaria part d'un conjunt més gran (Fortó *et al.* 2006; 2008, 312). Aquesta conjectura conferiria a l'assentament un caràcter monumental i possiblement cultural, semblant al que s'observa a Villeneuve-Tolosane (Vaquer *et al.* 2003). El segon element excepcional és la troballa d'una estàtua-menhir antropomorfa parcialment fracturada, contextualitzada en el neolític final, entre el 3300 i 2200 cal BC (Fortó/Muñoz/Martínez 2005; 2007; 2008). Aquesta troballa permet de refermar la conjectura que defineix el caire simbòlic i religiós de l'assentament en qüestió. Els fogars de grans dimensions i els fossats, localitzats a prop de l'estàtua-menhir, han induït a pensar en una àrea amb unes connotacions especials on es podrien celebrar aplecs o cerimònies de caire religiós (Martínez 2009, 95). Segons Martínez, aquests elements són l'afirmació de la presa de consciència de l'ésser humà per se, l'afirmació del seu poder i de la seva força davant de la natura, allò que s'atribuïa als Déus...; *testimoni del naixement d'una religió basada en l'antropomorfisme, una religió que sembla néixer a finals del IV mil·lenni i que durant tot el III va arribar a abastar tot Europa* (Martínez 2009, 96). En síntesi, el complex arqueològic de Ca l'Estrada²⁷² proporciona informació valuosa sobre el món de les creences. Quant a la vida d'ultratomba, i

²⁷¹ 7082-5823 cal. BP. Els treballs arqueològics van posar de manifest l'existència de diferents estructures: cabanes amb diferents tipus de coberta, enterraments, estructures de combustió (fogars i taques de foc), dipòsits d'emmagatzematge i dipòsits rituals (García/Sesma 2007; Carrión *et al.* 2015, 194).

²⁷² Ens referim en tot moment a Ca l'Estrada-1 (Fortó/Muñoz/Martínez 2005). Val a dir que entre 2015 i 2016 fou excavat el sector 2 de Ca l'Estrada, situat al sud-est del jaciment homònim. Aquesta intervenció

en aquest moment cronològic, s'imposa i generalitza la concentració i la col·lectivització del món dels morts en el major repertori fúnebre de la prehistòria catalana (Martín 1992). Les necròpolis i els espais dedicats als morts s'allunyen dels poblats, diferenciant clarament els dos mons, el dels vius i el dels morts. D'altra banda, hi ha una evident atomització de la població, una dispersió en petites comunitats que exploten territoris de gran diversitat, especialment la muntanya. Aquest fet, més la manca de dispositius d'emmagatzematge tipus sitja, permet plantejar un hipotètic augment de l'economia ramadera. Hom addueix que aquesta dispersió es compensada amb el foment de la solidaritat intergrup, facilitada en reunions massives de caire cerimonial, potser a l'entorn de grans àpats que es devien fer en llocs concrets, carregats de simbolisme, emprant grans fosses de combustió, com les que trobem a Ca l'Estrada-1 o a Can Piteu-Can Roqueta (Martín 2006, 175). La parcialitat de la troballa de Can Piteu-Can Roqueta no ens permet d'assegurar la funció del fogar excavat, però bé que els paral·lels esmentats fan plausible de conjecturar un ús cerimonial. Aquesta funció ritual podria ser avalada per la seva ubicació, en les proximitats d'un aiguaneix i a pocs metres d'una font d'aportació d'aigua. Aquest fet també es dona a Ca l'Estrada (Martínez/Fortó/Muñoz 2010, 15), al carrer de Riereta, 37-37 bis de Barcelona (Carlús/González 2008, 92-93), al pla de les Pruneres de Mollet (Martínez/Palazón 2011, 154), etc. Cal tornar a dir que la sacralització de l'aigua, dels rius, dels torrents o de les fonts, és un fenomen recurrent en moltes cultures, en la mesura que és considerada com un compost de regeneració física i metafísica on se sol manifestar la cosa divina. A tall d'exemple cal citar el dipòsit votiu de Can Caselles, conegut també com el Pou Calent (la Garriga, Vallès Oriental). Segons els seus investigadors (Genera *et al.* 2008, 265-266, fig.4), les característiques dels materials exhumats: vuit-cents vint fragments de ceràmica i diverses eines de pedra, i el context de la troballa: a tocar d'una deu d'aigües termals, indueix a pensar que es podria haver tractat d'un dipòsit intencionat, amb finalitats votives. Els autors han pogut comprovar que cada cop són més nombroses les troballes prehistòriques relacionades amb les propietats saludables de moltes fonts termals, convertides en espais de culte, tal com se suposa en el cas de Can Caselles (Genera *et al.* 2008, 265). Comptat i debatut, la troballa ha estat interpretada com a possibles ofrenes en evocació als beneficis salutífers de les aigües del lloc. L'acumulació de terrissa es va començar a produir durant el neolític final-calcolític i va continuar fins a la primera edat del ferro (Genera *et al.* 2008, 265).

La reocupació d'espais geogràfics venerats d'antic i/o amb connotacions funeràries és un fenomen recurrent. El cas de la necròpolis de Can Piteu-Can Roqueta demostra l'existència d'espais geogràfics concrets, venerats d'antic, ancestrals, carregats de cert simbolisme. A continuació, citarem alguns casos representatius d'aquest fet. N'és un bon exemple el petit camp d'urnes de Can Roqueta / Torre-romeu (Terrats/Oliva 2012, 128-130). Convé fer ressaltar que es tracta de dues úniques sepultures, distanciades dos metres l'una de l'altra, localitzades a uns 150 m del gruix de l'establiment del bronze final i a gairebé 2 km de la necròpolis de Can Piteu - Can Roqueta, localitzada al sud. No creiem que la seva ubicació sigui casual o aleatòria, isolades a una distància prudencial de l'hàbitat. Tampoc és accidental que l'espai ocupat inclogui un hipogeu del bronze inicial (3530±40, cal BC 2σ 1973-1745 (UBAR-863), localitzat a menys de 200 m de l'assentament coetani. La

va donar com a resultat vint-i-una estructures pertanyents a un poblament del neolític antic evolucionat (4800 - 4450 cal. BP) i una necròpolis. L'àrea d'habitació estava integrada per dos fons de cabana circulars, fets amb solera de pedres, diversos fogars domèstics i llars de foc adjacents, així com diversos abocadors de deixalles i nivells d'ús associats, amb material arqueològic. L'àrea funerària, lleugerament desplaçada del lloc d'habitació i separada per un paleocanal antropitzat, estava integrada per dues sepultures individuals (Roig *et al.* 2017). En aquest cas els empedrats han estat interpretats com a dispositius de producció (focs domèstics o forns) i/o com a fons de cabana circulars. També cal destacar la troballa d'una alineació de monòlits (blocs de mida variable falcats a terra), que es desenvolupa de nord a sud.

reiteració de l'ús funerari d'aquest sector de Can Roqueta i l'exclusió d'altres usos indueix a pensar que es tractava d'un lloc exclusiu i excoent, possiblement sacralitzat d'antic, vinculat al culte als morts. La mateixa circumstància es dona en la necròpolis d'incineració de la primera edat del ferro del Pla de la Bruguera (Clop *et al.* 1998). En aquest cas el camp d'urnes succeeix un establiment del bronze antic, integrat per tres fosses, una d'elles funerària (Clop *et al.* 1995, 26-28). La tomba en qüestió incloïa una inhumació infantil, i se situava en l'extrem sud-occidental del jaciment, a poca distància de la necròpolis. Cal suposar que aquesta tomba era visible en el moment de la implantació del complex funerari. També podria ser visible el conjunt tumulari més l'estructura megalítica central de Vilanera, adscrit al neolític mitjà, que protegia diverses inhumacions, a l'entorn del qual va ser erigida una important necròpolis de cremació que, segles més tard, durant el bronze final i l'edat del ferro, es va estendre als peus del turó homònim (Codina 2019). Els treballs arqueològics han permès de confirmar que estem davant d'un espai amb una llarga tradició funerària, que començaria la seva ocupació pels volts del 4500 aC, i que va ser reutilitzat, després d'un llarg període d'abandonament, des dels inicis del primer mil·lenni aC i fins a poc temps abans de l'establiment colonial d'Empòrion en el segle VI aC.

En un altre ordre de coses, hom addueix que el poblament prehistòric, representat per hàbitats i necròpolis, està estretament vinculat a camins transhumants i/o àrees de pas tradicionalment utilitzades des d'antic. Així mateix la relació de distribució espacial dels assentaments respecte als senders ramaders és certament alta, fins al punt que diferents investigadors proposen el seu possible origen neolític i associen de manera molt directa jaciments megalítics així com posteriors necròpolis d'incineració de camps d'urnes prop d'aquestes vies de comunicació (Molist/Cruells/Castells 1987, 56). Val a dir que aquests camins formen part del paisatge antic, un entorn geogràfic que va ser aprofitat pels successius grups humans que circulaven pel territori. N'és un exemple clar la relació de l'àrea funerària de Tavertet respecte als diversos camins ramaders que solquen la Plana de Vic. Aquest espai geogràfic està constituït per un conjunt de sepulcres megalítics²⁷³, situats en els altiplans meridionals del terme jurisdiccional del castell de Cabrera, i per una necròpolis d'incineració datada en el bronze final (Coll s'Avenc, Tavertet), situada a uns 2,5 km al sud-oest de l'establiment funerari neolític. Els investigadors proposen l'existència d'un espai funerari extens, una necròpolis de gran abast integrada per un conjunt de sepulcres megalítics d'època neolítica. Des del nostre punt de vista, la sacralitat d'aquest espai i la morfologia del paisatge que l'envolta, van poder determinar la posterior implantació del camp d'urnes.

5. Orientació

L'orientació de la necròpolis és de nord/nord-oest a sud/sud-est. Per concloure que l'orientació pren aquesta direcció hem pres com a referència la línia longitudinal del recinte funerari, la qual coincideix amb l'evolució horitzontal de la necròpolis, que es desenvolupa seguint els punts referits. L'angle de l'eix projectat respecte al nord veritable és de 344,31°. Hom addueix que la distribució de les tombes pot estar relacionada tant amb fenòmens astronòmics (ortus i ocàs dels astres, especialment el Sol, per l'horitzó, en els solsticis i equinoccis, ortus i ocàs helíacs d'estrelles significatives o l'anunci dels principals dies de celebració, fase major i/o menor de la Lluna, etc.), com amb elements destacats de la topografia local (Rodríguez/Folgueira 2007, 180 i ss). En el cas que ens ocupa, l'eix longitudinal s'orienta vers el Puig de la Creu, muntanya de 668 metres d'altitud, a

²⁷³ Es tracta dels megàlits de Font de la Vena, El Padró, Collet de Rajols, Rajols I, Rajols II, La Rambla i Sant Corneli (Molist/Cruells/Castells 1987). Segons els autors (1987, 67) [...] *en l'estat actual de la investigació, proposar que estem davant d'un espai funerari [d'època neolítica] definit (necròpolis), diferenciat de la resta de manifestacions d'aquest món, d'un costat per un emplaçament geogràfic concentrat, i per un altre per unes característiques estructurals i morfològiques concretes [...]*.

cavall dels municipis de Castellar del Vallès i Sentmenat (Vallès Occidental) i situada a uns 10 km vers el NNO. Cal recordar que des de la necròpolis es visualitzen altres elements significatius del territori:

	altitud	distància	direcció	azimut
La Mola (Sant Llorenç del Munt)	1103 m	15,397 km	NW	39,836°
Sant Jeroni (Montserrat)	1236 m	27,947 km	WNW	73,520°
turó de Montcada	273 m	7,280 km	SSE	153,662°

Quin és el possible significat d'aquesta orientació? Abans de tot convé recalcar que la necròpolis es localitza en una planúria. La plana, com a entitat física, és el símbol de l'espai obert, de la terra sense límits, però amb totes les significacions d'allò que és horitzontal, en oposició d'allò que és vertical —la muntanya—. Per posar un exemple, les planes del cel indiquen la immensitat del no finit, en la qual els déus celestials circulen i on els *psicopomps* o guies de les ànimes arrossegueuen a les ànimes després de la mort. *Mithras*, Μίθρας, déu del sol i de la llum entre els perses, el culte al qual fou introduït a Roma en temps de l'Imperi, sobre el 62 aC, és anomenat sovint "Senyor de les Planes". Segons J. Chevalier (1986, 669), en la concepció cèltica del món, la plana constitueix una designació específica de l'Altre Món: plana dels plaers. El simbolisme de la muntanya és divers, deriva del valor dels components essencials de la idea de muntanya: prominència i centralitat. Com a lloc enlairat, elevat, vertical i proper al cel, gaudeix del simbolisme de la transcendència. Com a lloc central de les manifestacions de les forces sagrades —atmosfèriques— i de nombroses aparicions sensibles de les divinitats, participa del simbolisme de la pròpia manifestació. La cúspide de la muntanya representa el lloc on s'uneixen el cel i la terra, l'estatge de les divinitats i el terme de l'ascensió humana. Vista des de la plana, des de l'horitzó apareix com la línia d'una vertical, com l'eix del món, però també com la costa a escalar. Gairebé tots els pobles tenen així la seva muntanya sagrada, per exemple, el Montmartre, tossal de 130 m d'altitud, localitzat a París, sobre la riba dreta del riu Sena, significa "muntanya del martiri" i deu el seu nom al martiri de Sant Dionís (250 dC), bisbe de la ciutat i sant patró de França; hom creu que el seu simbolisme és fins i tot més antic, i s'ha suggerit que va ser un lloc venerat per als druides, a causa de la seva singularitat respecte a la resta de la zona; a casa nostra tenim els casos de Montserrat, massís muntanyós, situat a cavall del Bages, l'Anoia i el Baix Llobregat, força prominent i que té un paper destacat en la tradició del territori, entre altres motius gràcies a una geologia i una topografia pròpies certament característiques que han estat valorades estèticament per les comunitats que l'envolten; el Mont Tàber, turó situat a Barcelona, a uns 17 m sobre el nivell del mar, i que acollí el primer assentament romà de Bàrcino; en l'actualitat és difícil de percebre la seva prominència, però el pendent d'alguns carrers permet notar la diferència de cota entre la ciutat romana, que se situava sobre el turonet, i els terrenys més baixos del voltant; el Montjuïc de Barcelona, muntanya de 177 m sobre el nivell del mar, que es caracteritza per la seva forma d'esperó que s'enfonsa de manera abrupta en la mar Mediterrània; la historiografia tradicional li ha atribuït el significat de Mont dels Jueus, suposadament provinent del català medieval, motivat per l'existència d'una necròpolis jueva als peus de la muntanya. Hi ha una altra teoria quant a l'etimologia del topònim, i és que sigui una corrupció del llatí *Mons Iovis* o Mont de Júpiter, topònim aquest mencionat per l'historiador romà *Pomponius Mela* (mort el 45 dC) en la seva magna obra *De situ orbis* o *Chorographia*: [...] al costat del Mont de Júpiter, a la costa de Bàrcino [...]. A banda de la residència de les divinitats ctòniques o esperits de l'inframón, segons J.E. Cirlot (1992, 309) a les muntanyes habiten els esperits dels morts: [...] *esto es ratificado por A.H. Krappe* [a *La Genèse des Mythes*. París, 1952], al dir: «Con frecuencia se ha localizado el país de los muertos en el interior de una montaña; este es el origen de las colinas de las hadas de los celtas y de Irlanda, y explica la leyenda, extendida por Asia y Europa, en relación con un demiurgo o héroe dormido en el interior de una montaña, de donde saldrá un día para

renoval las cosas sublunares» [...]. En la tradició occidental, el símbol de la muntanya sagrada es troba en la llegenda del Sant Greal, com el mític Montsalvat o Munsalväsche (muntanya de la salvació o de la salut) i que segons el filòsof francès R. Guenón, és tan aviat «muntanya polar» com «illa sagrada», però sempre esdevé lloc inaccessible o difícil de trobar (Ciriot 1992, 310). En general la muntanya, el turó o el cim d'una elevació, estan associats a la idea de meditació i elevació espiritual, i expressen també les nocions d'estabilitat, puresa i de vegades també d'immutabilitat. La muntanya esdevé la residència dels Déus i la seva ascensió es figura com una elevació cap al cel, com el sistema de relacionar-se amb la divinitat, com un retorn al principi (Ciriot 1992, 310; Chevalier 1986, 722)²⁷⁴. Val a dir que molts temples i construccions culturals han estat construïts com a representacions simbòliques d'aquestes muntanyes, considerades sagrades com, per exemple, Angkor Vat (en khmer វត្តបាវត), es tracta d'un dels temples hinduïstes més grans i forma part del complex d'Angkor, a Cambodja, es creu que fou construït com a representació simbòlica del mític mont Meru (Chevalier 1986). En les creences indostàniques el mont Meru s'alça enmig del món —de fet és el centre del món— i per sobre d'aquest llueix l'estel polar (l' α de la nostra Ossa Menor). Aquesta concepció és compartida pels pobles de parla uraloaltaica, irànics i germànics; apareix inclús entre els pobles pigmeus de Malaca o Negeri Bersejarah i apareix igualment en el simbolisme dels monuments prehistòrics (Eliade 1975, 335-336). En Mesopotàmia, un mont central uneix el cel i la terra. La muntanya central artificial, és a dir, el símbol del puig sacralitzat, es documenta també en les estructures tumulàries i en els monticles de pedres dels pobles celtes, en els *cairns* anglosaxons, dels quals ja n'hem parlat anteriorment, en els miradors de les ciutadelles del sud-est asiàtic continental (Vietnam, Cambodja i Laos), en els *stupes*²⁷⁵ i *dàgoba* budistes de l'Índia i de Sri Lanka, etc. (Chevalier 1986, 724). En aquest sentit, la terminologia mesopotàmica és força clara. El Déu de la ciutat disposava d'un recinte propi emmurallat, el temple del qual s'alçava sobre un pujol artificial. Els temples se'ls anomena: la *muntanya casa*, la *casa de la muntanya de tots els països*, la *muntanya de les tempestes*, el *llaç entre el cel i la terra*, etc. (Eliade 1975, 336). Aquests pujols escalonats o *ziggurats*, com la bíblica torre de Babel, eren imitacions de muntanyes, i les muntanyes eren, segons les creences de l'antiga Mesopotàmia, el centre de la força de la terra (Starr 1974, 45).

²⁷⁴ L'etnografia ofereix múltiples exemples: els emperadors xinesos sacrificaven en les muntanyes; segons la tradició bíblica, Moisès rep les taules de la llei (conjunt de lleis, ritus i institucions) donades per Déu al poble d'Israel en el cim del Sinaí; els immortals taoïstes s'eleven vers el cel des del cim d'una muntanya i els missatges destinats al cel es col·loquen en aquest cim. Les muntanyes axials més conegudes són el Meru (en sànscrit मेरु), també anomenat *Sumeru* (en sànscrit), Sineru (en pāli) o Mahameru (en xinès 須彌山 i japonès 須弥山), que és una muntanya sagrada de la cosmologia hindú i budista i és considerada com el centre de tots els universos físics, metafísics i espirituals; el Fuji-san (en japonès 富士山), de més de 3000 m d'altitud, és considerat territori sagrat des de l'antiguitat, l'ascensió ritual del qual exigeix una purificació prèvia; l'Olimp grec (en grec antic Ὀλυμπος), és la muntanya més alta de Grècia, amb una alçada d'uns 2900 m sobre el nivell del mar —en la mitologia grega, al cim d'aquesta muntanya hi havia la residència dels Déus olímpics, els més importants del panteó grec: Zeus, Hera, Hefest, Atenea, Hermes, etc.— (Chevalier/Gheerbrant 1986, 722-723).

²⁷⁵ El mot *stupa* deriva del sànscrit i el pali, i significa literalment "amuntegament" (स्तूप). Es tracta d'un monument cultural destinat a guardar relíquies, originari de l'Índia, característic del budisme, consistent en una estructura massissa de pedra en forma de túmul semiesfèric o acampanat, rematat ocasionalment per una balustrada amb un pal central que sosté un o diversos para-sols d'honor. L'estructura deriva dels túmuls funeraris, i conté relíquies sagrades o indica el lloc a on estan enterrades (Chevalier/Gheerbrant 1986, 84-85 i ss.).

6. La necròpolis com a centre

Com ja hem comentat en un altre apartat, el caràcter sacralitzat de la necròpolis sembla que es relaciona de manera directa amb la seva ubicació concreta, que és central i alhora és controlada per l'hàbitat circumdant. La necròpolis té com a funcions fonamentals la concentració dels difunts d'un mateix col·lectiu i l'aglomeració al seu voltant d'una bona part de la població identificada amb la societat que s'enterra. La necròpolis esdevé el centre, ni que sigui metafísic, de l'espai ocupat. D'un espai perifèric, ocupat de manera dispersa, que pivota al voltant d'un recinte d'ús comunitari. Des del nostre punt de vista, aquesta "centralitat" presenta connotacions simbòliques. La centralitat física o metafísica no és aleatòria, és buscada. Segons explica M. Eliade (1975, 334), [...] *cualquier establecimiento humano nuevo es en cierto sentido una reconstrucción del mundo. Para poder durar, para ser real, la nueva habitación o la nueva ciudad deben ser proyectadas, por medio del ritual de construcción, en el "centro del universo". Según numerosas tradiciones, la creación del mundo empezó en un centro, por esa razón la construcción de la ciudad debe desarrollarse también alrededor de un centro [...]*. El simbolisme del "centre" abasta nocions diverses, per exemple, la del punt d'intersecció dels nivells còsmics, canal d'unió entre l'infern i la terra o entre el món dels morts i el dels vius; la d'espai hierofànic on es manifesten les forces sagrades i per aquesta raó real; la d'espai "de creació" per excel·lència, l'únic on pot començar la creació (Eliade 1975, 337). Moltes cerimònies rituals no tenen una altra intenció que determinar l'existència d'un centre espiritual, que coincideix amb un espai determinat, el qual o el temple del qual esdevenen "imatge del món" (Ciriot 1992, 124). Aquesta idea de "centre" coincideix amb la del país dels morts, amb el món d'ultratomba, i amb el concepte de necròpolis.

El recinte funerari o l'espai on té lloc el culte als ancestres, per ser el lloc per on passa l'*Axis mundi* o centre del món, es consideren com el punt de connexió entre el Cel, la Terra i l'Infern. Aquests llocs són sagrats i de contingut altament simbòlic. El propi recinte sagrat, que cerca sempre un lloc geogràficament destacat en el territori o un espai de significació simbòlica, és alhora eix i centre del món habitat, i també el lloc privilegiat de les teofanies. La necròpolis, com a lloc de culte als ancestres, esdevé alhora canal de comunicació amb els déus. Aquest "centre" té una significació espiritual tant com material, aquesta significació explica que el lloc geogràfic escollit per a enterrar els morts sigui un espai ocupat de manera reiterada per a aquesta finalitat. L'espai sacralitzat i extret de l'àmbit profà esdevé quelcom ancestral, no profanat amb altres usos. En aquest sentit el lloc que ocupa Can Piteu - Can Roqueta demostra l'existència d'aquests espais d'ús cultural, exclusius i de significació simbòlica, comunitaris, específics i centralitzadors del culte esdevingut i practicat per entitats socials agrupades al voltant de creences comunes. El concepte de centralitat suggereix també el símbol de la *norma organitzadora* (Chevalier 1986, 273), en oposició al *caos*, la qual determina les funcions i finalitats del territori ocupat. Un territori que s'organitzaria i explotaria en funció d'un lloc central.

La centralitat de la necròpolis com a lloc de culte als avantpassats, que consisteix en la veneració dels esperits dels familiars i antecessors morts del mateix col·lectiu parental, implica l'existència d'una entitat perifèrica o comunitat social que organitza i controla l'espai sagrat, i alhora es beneficia del seu ús i explotació. Així doncs cal preguntar-se, quin és l'abast territorial d'aquest establiment funerari? Com ja s'ha indicat anteriorment, l'àrea d'influència de la necròpolis de Can Piteu - Can Roqueta limita al nord amb la necròpolis castellarenca del Pla de la Bruguera, la qual dista 7,40 km de la de Sabadell. En aquest cas la relació física es donaria durant la primera edat del ferro, doncs aquesta necròpolis no fou ocupada durant el bronze final. Es tracta de l'espai funerari més proper a Can Piteu - Can Roqueta. Can Missert dista més de 12 km de la de Sabadell. La qüestió

plantejada és de difícil resolució, doncs no podem descartar l'existència d'altres necròpolis en el territori que resta per explorar. El que sembla evident és l'existència d'espais funeraris de dimensions diverses —d'entre els quals destaca la necròpolis de Can Piteu - Can Roqueta, per la quantitat de tombes, per la perennitat de l'espai d'enterrament i pel nombre de punts arqueològics associats— que se'ns dubte cal relacionar amb un sistema d'ocupació que evoluciona i creix de manera progressiva. D'altra banda, l'assaig d'estudi demogràfic realitzat (López Cachero 2006, 112-116), a partir del nombre d'individus enterrats, no acaba de ser concloent i no permet de determinar, ni que sigui lleugerament, el gruix de la població establerta en el paratge de Can Roqueta responsable de la necròpolis, per bé que si observem el NMI enterrats, durant els quatre-cents anys i escaig que funciona la necròpolis, en relació amb les dimensions dels establiments propers, és a saber, els de Can Roqueta, és factible d'inferir que la necròpolis constitueix, durant el bronze final i la primera edat del ferro, el centre del culte als difunts d'una àrea molt més gran, que depassa el territori delimitat pel riu Ripoll i la Serra de la Salut. Tanmateix, això només és una conjectura, per bé que plausible.

7. Relació amb el poblament i l'hàbitat

7.1 Generalitats

Segons el professor G. Ruiz Zapatero (2004, 295): [...] *la aproximación a las sociedades pretéritas sólo desde la perspectiva de los enterramientos, del mundo de los muertos, deja completamente fuera la perspectiva de los asentamientos o lo que es lo mismo el mundo de los vivos. De ahí que se haya señalado [...] que los estudios de arqueología de la muerte deberían incluir también la arqueología de los lugares habitación si queremos tener una visión menos distorsionada* [Lull/Picazo 1989]. Fem nostres aquestes paraules i entomem el repte de contextualitzar la necròpolis. Convé fer ressaltar que el model d'hàbitat no és nou. En el transcurs de l'edat del bronze es produeix en el nord-est de la Península Ibèrica una dualitat de poblament que es manifestarà plenament durant el bronze final. Primerament, a la Catalunya costanera i a la depressió Prelitoral es mantindrà un model heretat del bronze inicial caracteritzat per la presència de cabanes, petites i rústegues, construïdes amb materials peribles, juntament amb dispositius domèstics diversos i estructures d'estocatge de llarg i curt termini, els quals es troben disseminats per un territori d'òptim potencial agrícola, envoltats de vastos espais de vegetació, on s'intercalen boscos i pasturatges. Aquesta mena d'establiments sembla la norma generalitzada, o si més no la documentada d'una manera habitual, en els territoris orientals de Catalunya (Petit 1985), en tota la depressió Prelitoral des de l'Empordà, passant pel Vallès, el Barcelonès i el Maresme fins al Camp de Tarragona. No es tracta de grans agrupacions, sinó de petites comunitats d'ordre familiar que exploten un sistema d'òptim potencial econòmic, fonamentalment de tipus agropecuari, o sigui, grups de descendència familiar, més o menys extensos, i organitzats en petites granges autosuficients, més o menys aïllades, segons un model que ha estat definit per J.B. López i J. Gallart (2002) com d'*aldea dispersa*. De manera paral·lela, s'observen altres alternatives caracteritzades per cabanes construïdes amb basament de pedra cap a les comarques tarragonines, la utilització eventual de cavitats subterrànies i l'agrupació de cabanes en llogarrets, com és el cas de la Fonollera al Baix Empordà (Pons 1984, 25, 58-78). Segonament, a la depressió Occidental es constata una més gran proliferació d'assentaments situats sobre petits turons i el desenvolupament de poblats estables, amb cases construïdes amb pedra. Seria el cas de Genó d'Aitona (Baix Segre), que reproduïx un esquema urbanístic adaptat a la morfologia del tossal que ocupa i que consisteix en la construcció de cases seriades i adossades, i que es recolzen en el mur de tancament de l'establiment; a més, les cases s'organitzen al voltant d'un espai central assimilable a un carrer o plaça (López Cachero 1999).

Aquest model d'ocupació territorial, caracteritzat per una arquitectura més estable i perenne, predomina a tota l'àrea del Segre i del Baix Aragó, des de les comarques occidentals catalanes fins a l'Alt Ebre, oferint una sèrie de trets comuns: la pràctica exclusivitat de plantes de tendència rectangular, l'ús de materials similars i una organització espacial interna molt semblant (Ruiz Zapatero 2004, 295 i ss.). Durant la segona meitat del segle VII aC i, posteriorment, en el transcurs del segle següent, aquest model s'expandirà vers altres llocs i territoris propers com el litoral central català (López Cachero 2007, 30).

7.2. Caracterització i morfologia del poblament

A. Quantificació i tipologia dels dispositius

L'ocupació del paratge de Can Roqueta durant el bronze final - primera edat del ferro succeeix una d'anterior del bronze inicial, que s'esdevé entre finals del tercer mil·lenni cal ANE i la primera meitat del segon cal ANE, amb una gran concentració d'estructures que es localitza principalment a l'est del territori i petits grups que disseminen per tot el paratge (Carlús *et al.* 2008, 119 i 140). Si durant el bronze inicial el lloc de referència experimenta una intensa ocupació, amb més de 150 estructures de diferent tipus i funcionalitat, és en el transcurs del període del bronze final - primera edat del ferro quan l'ocupació, d'aquest sector de la depressió Prelitoral, és fa més intensa i alhora més extensa (Oliva *et al.* 2007, 35). Es documenten dispositius d'emmagatzematge de llarg i curt termini (sitges i cubetes), alguns d'ells relacionats a estructures complexes de funcionalitat i morfologia diverses, i estructures funeràries amb inhumacions individuals, dobles, triples o múltiples, successives i col·lectives, i hipogeus. La idea central és que aquestes estructures es localitzen en un mateix espai, amb independència de la seva funcionalitat. Cal reconèixer, doncs, que l'esfera domèstica, econòmica i cultural comparteixen sovint un mateix espai, així com el mateix tipus d'estructura; per exemple, es reutilitzen fosses domèstiques o d'emmagatzematge com a escombreres i per enterrament. Aquesta és la característica més notable quant al model d'ocupació durant l'edat del bronze. La manera com aquests col·lectius s'estableixen a Can Roqueta, i en la majoria del territori estudiat, difereix substancialment de la forma com ho fan els grups del bronze final, i és que en aquest nou període cultural s'introdueix un nou patró d'ocupació, caracteritzat per una major intensificació de l'explotació territorial, amb una implantació agrícola totalment consolidada i en franca expansió en relació a l'assentament del bronze inicial. Tanmateix, s'observa una diversificació i/o especialització de l'espai explotat, que es tradueix en un model d'associació hàbitat - producció - culte en espais diferenciats, però molt propers (González *et al.* 1999, 297-299). Aquest fenomen d'especialització de l'espai ocupat és innovador en el context de la depressió Prelitoral catalana on, en moments precedents, no es constata aquesta divisió tripartida del territori, si més no, tant clarament. En el transcurs del bronze final es verifica, si ho comparem amb moments anteriors, un augment significatiu del nombre d'estructures arqueològiques en tot el paratge, fet que comporta que aquest moment, juntament amb el de la primera edat del ferro, sigui el més ben representat a Can Roqueta. Un altre element significatiu que contrasta amb els altres períodes precedents és la variabilitat d'estructures documentades, fet que hom relaciona molt possiblement amb la complexitat i la diversitat de les activitats desenvolupades. Comptem amb una mostra d'estructures extensa, significativa de l'activitat subsistencial, econòmica i cultural del bronze final:

intervenció ²⁷⁶	Id ²⁷⁷	est	UTM X ETRS89	UTM Y ETRS89	cota	tipus ²⁷⁸
CRCRVR2016	1	42	427793,960	4598063,620	146,84	ST
CRCRVR2016	2	43	427798,370	4598059,960	146,79	ST
CRCRVR2016	3	53	427872,010	4598091,180	144,21	ST
CRCRV2005	4	17	427771,725	4598178,308	146,49	CBT
CRCRV2005	5	56	427502,255	4598287,950	154,92	FI
CRCRV2005	6	63	427484,235	4598295,760	155,27	ST
CRCRV2005	7	85	427588,245	4598183,619	151,81	ST
CRCRV2005	8	91	427590,654	4598177,039	152,88	ST
CRCRV2005	9	92	427598,034	4598175,919	152,77	ST
CRCRV2005	10	105	427550,984	4598140,219	150,48	CBT
CRCRV2005	11	108	427569,444	4598141,179	151,1	ST
CRCRV2005	12	111	427571,054	4598116,959	150,31	ST
CRCRV2005	13	114	427568,004	4598103,009	149,76	ST
CRCRV2005	14	120	427576,674	4598127,389	151,1	ST
CRCRV2005	15	126	427567,034	4598097,389	150,9	ST
CRCRV2005	16	151	427627,794	4598140,389	152,48	ST
CRCRV2005	17	172	427631,804	4598145,199	152,49	ST
CRCRV2005	18	173	427613,764	4598172,549	152,54	ST
CRCRV2005	19	183	427693,124	4598103,018	149,87	ST
CRCRV2005	20	184	427699,224	4598108,948	149,75	ST
CRCRV2005	21	186	427719,764	4598115,368	149,22	ST
CRCRV2005	22	187	427689,914	4598098,208	149,8	ST
CRCRV2005	23	193	427675,304	4598103,818	150,28	ST
CRCRV2005	24	194	427678,994	4598106,068	150,09	ST
CRCRV2005	25	198	427720,894	4598128,678	194,46	ST
CRCRV2005	26	200	427681,724	4598124,828	150,98	ST
CRCRV2005	27	202	427657,164	4598116,009	151,32	ST
CRCRV2005	28	204	427663,104	4598118,738	151,28	ST
CRCRV2005	29	205	427644,644	4598122,109	151,73	ST
CRCRV2005	30	209	427645,605	4598183,329	152,05	ST
CRCRV2005	31	212	427655,724	4598142,319	152,14	ST
CRCRV2005	32	213	427653,380	4598140,290	151,76	FI
CRCRV2005	33	214	427657,804	4598153,219	151,93	ST
CRCRV2005	34	234	427715,914	4598105,588	150,13	ST

²⁷⁶ CRCRVR2016 (Can Roqueta - Can Revella / rotonda B-140 2016); CRCRV2005 (Can Roqueta - Can Revella 2005-2006); CRCRV2009 (Can Roqueta - Can Revella 2009); CRCRV2016 (Can Roqueta - Can Revella 2016); CRTR (Can Roqueta / Torre-romeu); CRII (Can Roqueta II); CRDIASA (Can Roqueta sector DIASA); CAMCCLL (Parcel·la situada entre els carrers de Ca n'Alzina, del Mas Carbó i el camí de Can Lletget); NW14 (Sector NW de la parcel·la 14); S14 (Sector S de la parcel·la 14).

²⁷⁷ Identificador estructura Can Roqueta gral. bronze final.

²⁷⁸ CBT (cubeta); CST (cisterna); ECM (estructura de combustió); EI (estructura indeterminada); FI (fossa indeterminada); FP (forat de pal); RS (rasa); RT (retall); SP (suport de contenidor); ST (sitja); TB (tomba).

CRCRV2005	35	237	427777,895	4598174,348	146,27	FI
CRCRV2005	36	239	427785,895	4598185,108	145,9	CBT
CRCRV2005	37	258	427524,824	4598087,769	149,79	RT
CRCRV2005	38	264	427525,624	4598093,869	146,86	CBT
CRCRV2005	39	266	427477,954	4598096,750	146,77	FI
CRCRV2005	40	268	427477,794	4598100,440	146,82	CBT
CRCRV2009	41	290	427840,825	4598185,967	143,69	RT
CRCRV2016	42	40	427653,850	4598262,130	150,09	ST
CRCRV2016	43	57	427615,140	4598284,950	151,65	ST
CRTR	44	18	427366,938	4599785,359	178,07	FI
CRTR	45	55	427357,939	4600242,483	188,17	ST
CRTR	46	57	427339,490	4600268,320	188,44	FI
CRTR	47	59	427335,573	4600278,612	188,49	FI
CRTR	48	61	427335,626	4600282,938	187,56	EI
CRTR	49	63	427332,346	4600293,577	188,76	ST
CRTR	50	73	427365,643	4600087,502	186,63	ST
CRTR	51	76	427363,112	4600080,757	186,41	FI
CRTR	52	92	427303,339	4600161,835	185,94	SC
CRTR	53	98	427306,612	4600309,819	189,28	ST
CRTR	54	104	427316,470	4600288,967	188,73	ST
CRTR	55	106	427316,558	4600284,604	188,68	ST
CRTR	56	107	427314,488	4600271,094	188,32	ST
CRTR	57	108	427284,597	4600303,801	188,3	ST
CRTR	58	112	427301,183	4600287,980	188,6	ST
CRTR	59	113	427300,884	4600293,013	188,8	ST
CRTR	60	115	427243,763	4600284,625	187,92	FI
CRTR	61	116	427330,001	4600257,200	187,87	ST
CRTR	62	121	427335,121	4600268,437	188,21	ST
CRTR	63	126	427322,486	4600246,741	187,42	ST
CRTR	64	127	427306,589	4600249,281	187,75	RT
CRTR	65	128	427318,702	4600261,238	187,95	RT
CRTR	66	131	427287,389	4600227,039	186,48	RT
CRTR	67	136	427283,027	4600245,533	187,01	FI
CRTR	68	158	427387,553	4599822,229	179,69	ST
CRTR	69	163	427401,799	4599809,838	179,28	ST
CRTR	70	173	427406,439	4599789,613	177,98	ST
CRTR	71	179	427403,088	4599740,975	177,62	CST
CRTR	72	181	427403,272	4599734,070	176,84	FI
CRTR	73	186	427279,850	4600257,290	187,34	FI
CRTR	74	201	427361,145	4600244,079	188,28	ST
CRTR	75	202	427362,670	4600248,121	188,36	ST
CRTR	76	203	427360,753	4600256,415	188,43	ST
CRTR	77	208	427370,096	4600263,784	188,47	ST
CRTR	78	209	427365,327	4600268,155	188,5	FI

CRTR	79	210	427363,534	4600266,007	188,5	RT
CRTR	80	212	427360,467	4600274,900	188,45	FI
CRTR	81	214	427370,207	4600248,593	188,38	ST
CRTR	82	215	427373,639	4600247,374	188,38	ST
CRTR	83	217	427374,260	4600241,894	188,32	ST
CRTR	84	218	427363,398	4600222,847	187,8	ST
CRTR	85	221	427379,272	4600245,702	188,34	ST
CRTR	86	222	427382,386	4600239,931	188,3	ST
CRTR	87	228	427366,215	4600228,872	187,94	ST
CRTR	88	236	427374,516	4600081,128	186,54	ST
CRTR	89	237	427390,203	4600090,602	186,73	ST
CRTR	90	243	427395,919	4600089,518	187	EI
CRTR	91	249	427401,441	4600063,411	186,87	FI
CRTR	92	251	427400,450	4600052,167	186,72	RT
CRTR	93	258	427373,361	4600049,144	185,9	EI
CRTR	94	267	427400,801	4600091,779	187,04	ST
CRTR	95	269	-	-	189,38	FI
CRTR	96	270	427209,278	4600426,569	188,09	TB
CRTR	97	271	427209,278	4600428,569	187,88	TB
CRII	98	89	428158,430	4598928,612	177,83	ST
CRII	99	98	428125,045	4598848,040	173,48	FI
CRII	100	127	428153,746	4598812,234	172,45	ST
CRII	101	154	428227,286	4598658,691	173,94	ST
CRII	102	253	427995,932	4599344,765	181,23	ST
CRII	103	262	427725,729	4599378,659	177,58	RT
CRII	104	263	427724,392	4599384,821	178,18	RT
CRII	105	279	427652,817	4599572,798	170,22	ST
CRII	106	280	427651,340	4599571,539	170,14	ST
CRII	107	288	427675,831	4599571,563	168,02	ST
CRII	108	290	427681,615	4599566,807	167,52	ST
CRII	109	291	427649,429	4599561,701	170,22	ST
CRII	110	298	427694,255	4599389,777	178,05	RT
CRII	111	299	427703,639	4599381,359	177,76	RT
CRII	112	300	427725,573	4599385,012	177,91	RT
CRII	113	303	428174,008	4598645,158	173,63	FI
CRII	114	305	427988,982	4599329,543	181,37	ST
CRII	115	314	428131,789	4598859,578	-	ST
CRII	116	315	428126,146	4598869,597	-	CBT
CRII	117	320	428104,690	4599134,560	182,28	ST
CRII	118	322	428007,511	4599220,811	181,15	ST
CRII	119	330	428013,499	4599223,243	180,03	RT
CRII	120	342	428010,807	4599220,479	180,06	RT
CRII	121	345	428011,291	4599229,927	179,91	RT
CRII	122	364	428111,498	4598827,967	171,8	ST

CRII	123	375	428065,602	4598864,248	172,5	ST
CRII	124	401	427976,004	4599341,159	180,79	CBT
CRII	125	407	427945,016	4599335,283	179,64	ST
CRII	126	426	427991,111	4599281,790	180,05	CBT
CRII	127	453	427976,426	4599264,218	179,01	CBT
CRII	128	467	428008,914	4599250,544	179,88	CBT
CRII	129	473	427995,457	4599238,760	179,63	FI
CRII	130	478	427995,231	4599235,072	179,46	ST
CRII	131	491	428025,315	4599257,682	180,05	ST
CRII	132	493	428027,278	4599260,772	179,93	FI
CRII	133	511	427733,364	4599383,064	178,1	RT
CRII	134	516	427731,392	4599378,813	178,27	CBT
CRII	135	524	427783,556	4599392,046	178,61	CBT
CRII	136	528	427747,093	4599407,548	178	ST
CRII	137	561	-	-	179,72	CBT
CRII	138	563	428024,509	4599211,895	179,74	CBT
CRII	139	578	428029,037	4599214,939	180,25	RT
CRII	140	580	428026,537	4599205,844	180	RT
CRII	141	582	428002,614	4599182,024	177,28	ST
CRII	142	585	428013,610	4599181,958	179,56	ST
CRII	143	602	428031,125	4599186,928	180,43	ST
CRII	144	609	428015,624	4599180,835	179,61	ST
CRII	145	629	428086,231	4599125,161	182,1	ST
CRII	146	630	428117,454	4599113,960	181,59	ST
CRII	147	666	428208,568	4598763,785	172,17	ST
CRII	148	667	427752,535	4599376,903	178,39	FI
CRII	149	682	428178,154	4598660,042	173,84	ST
CRII	150	683	428157,850	4598663,155	173,09	ST
CRII	151	747	428175,949	4598991,800	177,39	ST
CRII	152	748	428169,078	4598975,302	177,5	ST
CRII	153	770	428137,713	4598871,129	175,28	ST
CRII	154	771	428142,830	4598868,742	175,09	CBT
CRII	155	773	-	-	175,26	ST
CRII	156	778	428176,358	4598877,092	175,38	ST
CRII	157	780	428173,150	4598884,157	176,09	ST
CRII	158	785	428172,092	4598859,315	176,77	ST
CRII	159	791	428148,593	4598862,174	174,94	ST
CRII	160	792	428141,205	4598868,916	175,79	FI
CRII	161	795	428145,818	4598856,018	174,63	ST
CRII	162	797	428144,474	4598840,701	173,96	ST
CRII	163	800	428185,642	4598838,772	173,71	ST
CRII	164	801	428163,736	4598867,378	177,18	CBT
CRII	165	802	428158,451	4598841,811	174,19	CBT
CRII	166	805	428160,435	4598842,261	174,22	ST

CRII	167	813	428163,455	4598852,557	174,65	ST
CRII	168	816	428158,663	4598853,063	174,57	ST
CRII	169	817	428157,135	4598855,682	174,63	ST
CRII	170	819	428155,661	4598865,692	175,11	ST
CRII	171	820	428160,750	4598863,002	175,01	ST
CRII	172	821	428160,971	4598861,954	174,96	ST
CRII	173	822	428180,792	4598869,945	174,86	ST
CRII	174	825	428179,062	4598850,607	174,39	ST
CRII	175	828	428170,219	4598829,796	173,32	ST
CRII	176	835	428170,781	4598876,363	175,31	ST
CRII	177	836	428157,914	4598876,259	175,74	ST
CRII	178	840	428160,546	4598880,452	175,97	ST
CRDIASA	179	32	427713,430	4598667,402	166,3	ECM
CRDIASA	180	36	427721,469	4598744,542	166,2	RT
CRDIASA	181	37	427727,385	4598744,876	166	RT
CRDIASA	182	38	427727,944	4598749,788	166	FP
CRDIASA	183	40	427758,108	4598763,304	165,4	CBT
CRDIASA	184	41	427758,980	4598758,943	165,49	ST
CRDIASA	185	42	427763,690	4598761,559	165,28	ST
CRDIASA	186	43	427780,088	4598761,559	165,19	ECM
CRDIASA	187	44	427766,234	4598714,065	166,4	FI
CRDIASA	188	54	427839,399	4598744,288	164,46	FI
CRDIASA	189	59	427786,886	4598675,439	165,66	ECM
CRDIASA	190	60	427787,109	4598670,527	165,5	ECM
CRDIASA	191	61	427793,249	4598664,387	165,18	RT
CRDIASA	192	74	427846,900	4598702,945	164,92	ST
CRDIASA	193	81	427864,025	4598667,066	163,42	ST
CRDIASA	194	83	427859,560	4598669,076	163,67	ST
CRDIASA	195	84	427854,871	4598669,857	163,84	ST
CRDIASA	196	92	427826,962	4598653,559	163,88	CBT
CRDIASA	197	93	427823,279	4598654,675	164,09	CBT
CRDIASA	198	94	427831,986	4598643,735	163,12	RS
CRDIASA	199	99	427878,900	4598652,500	162,51	ST
CRDIASA	200	100	427885,012	4598662,155	162,39	ST
CRDIASA	201	108	427766,233	4598645,410	164,89	RT
CRDIASA	202	118	427826,962	4598641,614	163,23	RT
CAMCCLL	203	159	427642,995	4598224,409	-	ST
CAMCCLL	204	160	427642,075	4598221,745	-	ST
CAMCCLL	205	162	427496,908	4598235,981	-	ST
CAMCCLL	206	163	427485,031	4598268,494	-	ST
NW14	207	128	427598,579	4598727,587	168,19	ST
NW14	208	129	427596,747	4598715,115	167,91	ST
NW14	209	131	427592,909	4598705,433	166,43	RT
S14	210	134	427588,024	4598664,221	164,93	RT

Recompte de la mostra per categories:

	núm.	%
cubetes	20	9,52
cisternes	1	0,48
estructures de combustió	4	1,90
estructures indeterminades	3	1,43
fosses indeterminades	24	11,43
forats de pal	1	0,48
rases	1	0,48
retalls	25	11,90
suports de contenidor	1	0,48
sitges	128	60,95
tombes	2	0,95
total	210	100

La tipologia i el nombre d'estructures documentades demostren una intensa i extensa ocupació a partir del primer mil·lenni ANE. Les diverses intervencions arqueològiques han permès de documentar un total de 210 fosses adscrites al bronze final, més de dues-centes estructures adscrites a la primera edat del ferro i unes dues-centes seixanta que adscriuim a un grup genèric del bronze final - ferro I. Segons Oliva *et al.* (2007, 38), les restes documentades a Can Roqueta exemplifiquen un tipus d'assentament a l'aire lliure, amb estructures excavades al subsòl i cabanes construïdes amb materials peribles. Cal remarcar que l'arrasament superficial del jaciment impedeix de documentar qualsevol mena de vestigi que no siguin les dites fosses. En síntesi, els dispositius documentats permeten de definir zones funcionalment diferenciades dins d'un mateix nucli o lloc ocupat: espais destinats a l'emmagatzematge, zones destinades al desenvolupament d'activitats quotidianes i relacionades amb el manteniment de la comunitat, zones on es desenvolupen activitats de caire productiu, sense oblidar les àrees de captació de matèries primeres, camps i zones de pastura. Quant als dispositius i/o estructures destinades al manteniment de la comunitat, són totes aquelles que hom qualifica genèricament de *complexes* i que estan constituïdes per possibles cabanes, coberts, retalls indeterminats, rases, cisternes, etc. (Palomo/Rodríguez 2004, 83). Segons Colomer *et al.* (1999, 54-55) en aquesta categoria s'inclouen totes aquelles [...] *estructures arqueològiques excavades que, en primer lloc, no poden ser definides juntament amb els grups d'estructures d'emmagatzematge i de producció [...].* Aquest fet no exclou [...] *que no comparteixin amb les anteriors algunes de les funcions que aquelles, segons el nostre criteri, podien haver tingut.* D'altra banda, Palomo/Rodríguez (2002) parlen de *grans retalls*, i inclouen dins d'aquesta tipologia genèrica tant les estructures tradicionalment anomenades *fons de cabana*, com aquells dispositius, en principi, no coberts o sense els elements descrits per Pons (1994)²⁷⁹. Creiem que ambdós conceptes són encertats, el significat va acompanyat d'un precís significat, l'única cosa que cal fer és precisar amb més concreció la finalitat del "*fons*

²⁷⁹ Aquesta autora defineix "*fons de cabana*" com una unitat d'habitació a l'aire lliure, amb un conjunt d'estructures i/o dispositius de caire domèstic que possibilitarien l'estada i l'aixopluc. Aquest sistema d'ocupació estaria caracteritzat per l'existència d'uns límits preestablerts, demarcats amb pedres, trinxeres de fonamentació i/o parets excavades al subsòl, banquetes per asseure's, forats de sosteniment d'estructures aèries, dispositius de combustió per escalfar l'ambient i/o processar aliments, una superfície adient per a dipositar el mobiliari domèstic, necessari per a desenvolupar l'activitat quotidiana, i diversos dispositius de manteniment.

de cabana" o la funció dels "*retalls*", d'aquesta manera podríem evitar els equívocs recurrents que nodreixen els nostres treballs de síntesi. Recordem que ambdós conceptes han estat considerats com un calaix de sastre, on s'inclouen aquelles estructures excavades, que no tenen una funcionalitat evident (Carlús/Castro 2016, 69). S'inclouen, així, les estructures d'habitació, aquelles que són destinades a l'estada, descans o preparació d'aliments, en definitiva, al manteniment de les activitats quotidianes dins l'àmbit privat (Terrats 2010, 144), les superestructures i infraestructures destinades a la producció o manteniment del bé comú i/o privat, els coberts, els llocs d'emmagatzematge a gran escala, els tallers, les explotacions d'argila, etc. A nivell general, cal tenir present, però, que aquestes estructures excavades no tenien només una funció exclusiva en el transcurs de la seva vida útil, sinó que sovint eren reutilitzades per a altres usos, de caire secundari, com succeïa en el cas de les fosses d'emmagatzematge, les quals eren emprades com abocadors de deixalles un cop aquestes perdien la funcionalitat per a la qual havien estat concebudes. Tanmateix, hi ha evidències arqueològiques que demostren que en algunes d'aquestes fosses es podien desenvolupar diferents activitats alhora. Cal considerar també el tipus de reblliment documentat, integrat fonamentalment per deixalles, que ens informen de les activitats que es duïen a terme en la superfície del jaciment. Per exemple, la localització de restes macrofaunístiques ens indica l'existència d'una economia pecuària, fonamentada en l'explotació d'una determinada cabana ramadera, d'una dieta concreta, de l'existència d'activitats pastorívoles i de caça, etc. La localització de restes metàl·liques ens informa del desenvolupament d'activitats metal·lúrgiques o de l'existència d'intercanvis, etc. La troballa de restes macrolítiques (molins i percussors) i indústria lítica (dents de falç), juntament amb les restes paleocarpològiques i els dispositius d'estocatge, ens suggereix l'existència d'una intensa i extensa activitat agrícola, a més d'una dieta concreta, cerealística. La presència d'elements d'argila (*torchis* i *toivot*) ens proporciona informació quant als sistemes de construcció emprats, definits per García i Lara (1999, 193-204; 2007, 104-106). La presència abundosa de blocs i pedres, d'extracció local, en nombroses fosses, suggereix també l'ús d'aquest material en la construcció de tanques, closos, delimitacions i senyals, i, per descomptat, determinades parts de les cabanes com, sòcols, fonaments, estructures, falques, compartimentació d'espais, etc. De manera paral·lela, volem assenyalar que la distribució espacial del rebuig, contingut dins d'aquestes fosses *escombrera*, també ens informa de la probable localització relativa de les activitats que es poden donar en el jaciment, i de la interrelació entre els diferents àmbits d'ús.

a) Dispositius d'emmagatzematge

Sobre les estructures relacionades amb les activitats econòmiques, els dispositius d'emmagatzematge a llarg termini tipus sitja constitueixen les estructures arqueològiques més ben documentades i conegudes arreu de Catalunya. Generalment se les relaciona amb la contenció de cereals, però no s'exclou que s'hi dipositessin també altres productes sòlids o líquids. Es considera que les estructures d'emmagatzematge cerealístic tipus sitja es comencen a emprar en les fases inicials de la pràctica de l'agricultura durant el neolític i arriben al seu zenit durant el bronze final i l'edat del ferro, períodes en els quals tenen la seva màxima difusió a Europa. A l'Europa temperada aquests dispositius desapareixen a finals de l'edat mitjana, mentre que a la Mediterrània perduren més temps —tal com s'observa en el mateix jaciment de Can Roqueta—, fins ben entrat el segle XX en algunes regions com Catalunya, País Valencià, etc. La seva major o menor presència segons els períodes històrics i els territoris respon fonamentalment a condicionants ambientals, culturals i econòmics. Així doncs, aquest tipus de sistema d'emmagatzematge confinat esdevé un mitjà alternatiu a d'altres sistemes com, els graners, els munts a l'aire lliure i els elements vasculars, de ceràmica o de cistelleria (Alonso 2004, 98-103), que si bé aconsegueixen la mateixa funció, són menys comuns per a grans estocs. Els factors que determinen la conveniència d'emprar fosses excavades per a emmagatzemar una producció determinada són diversos: la

manca d'O₂ associada a la riquesa de CO₂ de l'atmosfera interna del contenidor, la baixa humitat de l'espai, la baixa temperatura i l'associació a productes tòxics repel·lents de les plagues (Miret 2014, 83). Aquesta mena de dispositius presenten morfologies i dimensions diverses, i es componen fonamentalment d'un cos excavat o contenidor i d'un coll estret de morfologia cilíndrica, que facilita la clausura. És precisament el tancament un dels factors essencials per aconseguir l'ambient estanc que requereix la sitja per acomplir la seva funció. Cal recordar que l'experimentació arqueològica (Reynolds 1988) ha pogut determinar que l'èxit de la pretesa conservació del material introduït dins de les sitges depèn de tres factors: l'atmosfera pobre en oxigen i rica en anhídrid carbònic, la temperatura i la humitat. Aquests factors inhibeixen la germinació prematura del gra dipositat i impedeixen la proliferació de bacteris, insectes i rosegadors. Aquesta mateixa experimentació ha demostrat que es pot preservar el gra en dispositius sense cap mena de preparació addicional (revestiments d'impermeabilització), amb un bon percentatge d'èxit durant un període d'almenys cinc mesos, temps idoni perquè el gra arribi en bones condicions per a ser consumit i/o sembrat. En el cas del gra destinat al conreu la conservació de les propietats germinatives pot tenir una durada de fins a tres anys d'emmagatzematge en sitja, mentre que el destinat al consum pot aguantar molt més, a l'entorn dels deu anys (Alonso 2004, 99). El que sembla clar és que aquesta mena de dispositius no són infalibles, l'obertura i reiterada utilització de les fosses d'emmagatzematge perjudica l'efecte de conservació de les mateixes, consegüentment, es imperatiu el seu abandonament i l'excavació de nous dispositius substituïts. És en aquest punt quan les estructures d'emmagatzematge es transformen en eventuais escombreres. L'obliteració de les estructures desestimades és merament conjuntural i es fa amb els elements més diversos: terres, pedres, restes culinàries, productes i elements manufacturats en desús, cendres, material constructiu i escombraries en general. Cal suposar que la brossa dipositada no procedeix de gaire lluny, ha de procedir d'un lloc immediat a l'estructura dipositària... Si això fos així podríem inferir la proximitat entre el dipòsit final i el lloc d'origen de l'objecte dipositat. Per exemple, un abocament de residus constructius, compost per *torchis*, toves, tovots, blocs, etc. (CRCRVR-53), podria indicar la proximitat d'una estructura construïda, reformada o abandonada. De la mateixa manera, un abocament d'elements macrolítics (CRTR-106), podria indicar la proximitat d'un lloc destinat a la producció o transformació d'aliments.

Quant a la conservació d'aquestes estructures, es presenten en tots els casos escapçades en major o menor grau, per bé que n'hi ha que depassen els cent quaranta centímetres de fondària, com és el cas de CRTR-218 i CRII-666 amb una fondària d'1,42 m, o CRTR-214 i CRDIASA-74 amb una fondària d'1,44 m. Cal destacar el cas de CRCRV2005-234 amb una fondària d'1,67 m. Val a dir que la fondària conservada d'aquests dispositius depèn del grau d'arrasament superficial del jaciment on es localitzen. El 60,95% de les fosses del bronze final documentades en el complex arqueològic de Can Roqueta són estructures d'emmagatzematge tipus sitja. En general, aquests dispositius presenten característiques i morfologies relativament homogènies. La major part presenten perfil troncocònic. Aquesta morfologia és una de les més corrents, atès que es troba escampada gairebé per tot el territori. Les parets poden ser rectes i convergents, i formar un tronc de con més o menys regular, com CRTR-106, o bé poden estar una mica bombades i llavors són descrites sovint com *beehive type* —en forma de rusc— o en *cloche* —en forma de campana— (Miret 2014, 84). Aquesta morfologia suposa el 78,91% de les sitges del bronze final a Can Roqueta. Segons Reynolds (1988, 92) les formes troncocòniques són una innovació tecnològica respecte a les formes cilíndriques, més habituals durant el bronze inicial, i és que a mateixa fondària, les troncocòniques demostren una millor capacitat que d'altres morfologies, com les cilíndriques o les el·lipsoïdals, més estretes, per una qüestió de proporció entre el volum i el perímetre del dispositiu. El cert és que la sitja troncocònica és coneguda des del neolític, per bé que el seu ús es generalitza a partir del bronze final.

Recompte de la mostra per morfologies:

	núm.	%
altres	1	0,78
cilíndriques	5	3,91
cúbiques	1	0,78
el·lipsoïdals	1	0,78
globulars	2	1,56
indeterminades	15	11,72
irregulars	2	1,56
truncocòniques	101	78,91
total	128	100

Les dimensions d'aquestes estructures són força variables. Les fondàries conservades del contenidor o cos principal oscil·len entre els 0,15 m i els 2,41 m, mentre que els diàmetres de la base ho fan entre els 0,94 m i els 270 m. Aquestes xifres, sobretot pel que fa a les fondàries, no són precises, atès que la major part de les fosses es van localitzar escapçades. L'estructura CRTR-194, del bronze final - primera edat del ferro, és l'únic cas que dona dades fiables quant a les dimensions reals d'aquests dispositius, presenta planta circular, perfil truncocònic de parets còncaves, coll cilíndric²⁸⁰ (Oliva/Terrats 2005, 42) i un volum global de 1470 litres.

intervenció	ld	est	ø sup	ø inf	h	r	R	litres
CRCRVR2016	1	42	126	220	137	63	110	3300
CRCRVR2016	2	43	164	230	106	82	115	3261
CRCRVR2016	3	53	124	184	97	62	92	1830
CRCRV2005	6	63	140	210	98	70	105	2389
CRCRV2005	7	85	160	202	105	80	101	2714
CRCRV2005	8	91	155	197	89	77,5	98,5	2176
CRCRV2005	9	92	150	210	111	75	105	2851
CRCRV2005	11	108	85	126	72	42,5	63	637
CRCRV2005	13	114			53	0	0	0
CRCRV2005	14	120	130	174	97	65	87	1772
CRCRV2005	15	126	150	270	114	75	135	4056
CRCRV2005	16	151	183	94	42	91,5	47	655
CRCRV2005	17	172			60	0	0	0
CRCRV2005	18	173	138	248	106	69	124	3185
CRCRV2005	19	183	152	245	105	76	122,5	3309
CRCRV2005	20	184	140	205	120	70	102,5	2838
CRCRV2005	21	186	110	200	107	55	100	2076
CRCRV2005	22	187	95	190	126	47,5	95	2084
CRCRV2005	24	194	140	208	107	70	104	2577
CRCRV2005	25	198	115	189	106	57,5	94,5	1961
CRCRV2005	26	200			54	0	0	0

²⁸⁰ Coll: ø 0,54 m - h 0,32 m / Cos: ø superior 0,54 m - ø base 1,67 - h 1,41.

CRCRV2005	27	202	128	202	77	64	101	1674
CRCRV2005	28	204	152	200	92	76	100	2252
CRCRV2005	31	212	162	168	37	81	84	791
CRCRV2005	33	214	126	228	99	63	114	2503
CRCRV2005	34	234	85	235	167	42,5	117,5	3604
CRTR	45	55	139	175	94	69,5	87,5	1828
CRTR	50	73	147	209	95	73,5	104,5	2388
CRTR	53	98	145	147	51	72,5	73,5	854
CRTR	54	104	90	180	111	45	90	1648
CRTR	55	106	96	152	132	48	76	1621
CRTR	58	112	130	154	55	65	77	873
CRTR	59	113	130	170	78	65	85	1387
CRTR	61	116	153	120	67	76,5	60	985
CRTR	68	158			45	0	0	0
CRTR	69	163	144	177	63	72	88,5	1279
CRTR	74	201			126	0	0	0
CRTR	75	202	110	220	140	55	110	3104
CRTR	76	203			119	0	0	0
CRTR	81	214	115	21	144	57,5	10,5	606
CRTR	83	217	125	172	135	62,5	86	2358
CRTR	84	218	130	160	142	65	80	2353
CRTR	85	221			89	0	0	0
CRTR	86	222	150	240	136	75	120	4134
CRTR	89	237	128	142	51	64	71	731
CRTR	94	267	143	175	114	71,5	87,5	2271
CRII	98	89	190	210	38	95	105	1195
CRII	100	127	110	205	135	55	102,5	2710
CRII	101	154			37	0	0	0
CRII	102	253	195	203	44	97,5	101,5	1369
CRII	105	279	169	162	25	84,5	81	538
CRII	106	280			79	0	0	0
CRII	107	288	130	128	60	65	64	784
CRII	108	290	133	150	52	66,5	75	819
CRII	109	291	200	206	32	100	103	1036
CRII	118	322	108	142	241	54	71	2976
CRII	122	364	97	175	112	48,5	87,5	1672
CRII	123	375	162	167	65	81	83,5	1382
CRII	125	407			59	0	0	0
CRII	130	478			67	0	0	0
CRII	136	528			0	0	0	0
CRII	141	582	130	150	43	65	75	663
CRII	142	585	133	150	68	66,5	75	1071
CRII	143	602	140	170	79	70	85	1495
CRII	145	629	170		46	85	0	348

CRII	146	630	175	188	40	87,5	94	1035
CRII	147	666	114	163	142	57	81,5	2162
CRII	149	682	122	130	56	61	65	698
CRII	151	747			96	0	0	0
CRII	152	748	107	152	68	53,5	76	905
CRII	153	770			74	0	0	0
CRII	155	773	110	165	60	55	82,5	903
CRII	156	778	125	170	102	62,5	85	1756
CRII	157	780	150	178	88	75	89	1863
CRII	158	785	126	184	106	63	92	2023
CRII	159	791	101	218	124	50,5	109	2589
CRII	162	797	135	200	119	67,5	100	2655
CRII	163	800	162	160	27	81	80	550
CRII	166	805	120	110	48	60	55	499
CRII	167	813	165	245	117	82,5	122,5	3911
CRII	168	816	100	230	140	50	115	3148
CRII	169	817			96	0	0	0
CRII	170	819			83	0	0	0
CRII	171	820	101	140	66	50,5	70	759
CRII	172	821	97	154	84	48,5	77	1057
CRII	173	822	139	194	60	69,5	97	1318
CRII	174	825	160	170	72	80	85	1540
CRII	175	828	150	187	82	75	93,5	1836
CRII	176	835	113	190	108	56,5	95	1989
CRII	177	836	159	240	139	79,5	120	4405
CRII	178	840			52	0	0	0
CRDIASA	184	41	79	145	101	39,5	72,5	1024
CRDIASA	185	42	90	140	88	45	70	928
CRDIASA	192	74	157	196	144	78,5	98	3538
CRDIASA	193	81	153	215	96	76,5	107,5	2577
CRDIASA	194	83	147	198	66	73,5	99	1554
CRDIASA	195	84	150	194	62	75	97	1448
CRDIASA	199	99	206	221	80	103	110,5	2865
CRDIASA	200	100	190	246	91	95	123	3415
NW14	207	128	81	130	95	40,5	65	845
NW14	208	129	131	200	130	65,5	100	2837

Recompte de la mostra²⁸¹ per volums:

volum	núm.	%
< 500 l	1	1,20
500 - 1000 l	19	22,89
1000 - 2000 l	27	32,53

²⁸¹ Només estructures d'emmagatzematge tipus sitja de perfil troncocònic.

2000 - 3000 l	23	27,71
3000 - 4000 l	10	12,05
> 4000 l	3	3,61
total	83	100

Les dades exposades constaten una gran variabilitat de volums. En general, s'observen uns volums mínims al voltant dels 500 i 1000 litres i uns volums màxims al voltant dels 3000 i 4000 litres. Aquesta variabilitat indica l'existència de dispositius destinats a l'emmagatzematge a l'engròs, que conviuen amb uns altres destinats al detall. Cal tornar a dir que aquestes dades són relatives. Mentre que el diàmetre inferior no ha estat afectat per l'erosió i per tant, es correspon a les dimensions originals, no succeeix el mateix amb la fondària, que és la conservada. L'avaluació de les volumetries és general, i no té en consideració l'evolució volumètrica de les sitges en el transcurs del temps, cosa que podria ser factible si considerem que no totes les estructures van funcionar a un mateix temps. Quant a les sitges no troncocòniques (cilíndriques, cúbiques, el·lipsoidal, ...) no podem demostrar de manera fefaent les morfologies determinades en excavació. En molts casos es podria tractar de fosses troncocòniques erosionades o escapçades d'antuvi, prèviament al seu ensorrament. El seu nombre és reduït, sumen el 7,03% de les formes identificades. En un altre ordre de coses, la major part de les fosses estan excavades en nivells geològics relativament impermeables (argiles de matriu sorrenca, llims, etc.), i en alguns casos en nivells de gran permeabilitat (paleocanals reblerts amb materials de granulometria diversa). Aquestes condicions edafològiques feien innecessària la preparació de les fosses. Només hi ha un cas, de la primera edat del ferro, en el qual es constata l'existència d'una preparació interna de la fossa (CR11-223), realitzada d'argila aplicada en el fons i al revolt del terç inferior, amb el propòsit d'aïllar el contingut dels agents externs i preservar millor el contingut (Oliva *et al.* 2007, 63, fig.52). No s'ha pogut constatar que les sitges estiguessin sota cobert, per bé que aquesta possibilitat tampoc no es pot descartar. La seva presència apleix tres propòsits: la reserva d'aliment per al consum propi, la provisió de gra per al manteniment de la producció i l'estoc d'excedents per a l'intercanvi. Hom addueix que les sitges de fins a 2000 litres de volum serien emprades per al manteniment i consum del grup domèstic. Les fosses de més volum serien emprades per a l'estoc d'excedents, destinats a la reproducció dels conreus i amb un ús específic segons el context del jaciment (Vaquer 1986; Equip Minferri 1997; Alonso 2000; Pons 2002). Amb tota seguretat, aquestes fosses serien emprades en el context de les economies familiars pròpies del sistema d'ocupació evidenciat. La seva capacitat suggereix de manera general l'existència d'una producció autàrquica, adreçada a l'autoconsum, per bé que les fosses de més capacitat permeten suposar l'existència d'una producció cerealística excedentària, relacionada amb la renovació dels conreus. No podem descartar que aquesta producció excedentària fora emprada com a moneda de canvi per a l'adquisició de bens de consum, sobretot durant la primera edat del ferro, període en el qual es detecta l'entrada d'elements materials forans, tant a l'hàbitat com a la necròpolis veïna. Com ja hem comentat més amunt la darrera funció d'aquests dispositius hauria estat la d'escombrera. D'altra banda, també es constata la contenció de dipòsits faunístics, intencionats no vinculats al consum ni a la subsistència del col·lectiu, possiblement votius; sembla que aquestes deposicions d'esquelets (CRTR-267) jugarien un paper de tipus simbòlic (Oliva *et al.* 2007, 68).

En principi s'assumeix que les reserves a consumir immediatament no s'emmagatzemaven dins les fosses de gran capacitat, donat que la necessitat d'estanqueïtat per a la correcta conservació del contingut desconsella l'obertura continuada del dispositiu per al proveïment quotidià. Per aquest propòsit s'empraven fosses tipus cubeta. Es tracta de retalls d'escassa fondària, d'entre 15 i 70 cm, i de planta circular, troncocònica, etc. Hom les acostuma a considerar com a fosses domèstiques, amb una funció complementària vinculada a l'estoc de

productes agrícoles a curt termini. També poden ser receptacles destinats al manteniment del grup: mòlta o processat d'aliments, etc. Altres cubetes poden suportar activitats artesanals. La seva escassa potència les fa més vulnerables a l'erosió i, per tant, el nombre documentat és menor: 20 fosses (9,52%). D'altra banda, uns altres dispositius vinculats igualment a l'emmagatzematge i a les tasques relacionades amb el manteniment i la subsistència serien els suports de contenidor. Aquest sistema està àmpliament documentat en la literatura etnogràfica i agronòmica, des del neolític fins a l'època medieval (Miret 2014, 119 i ss.). Aquestes estructures poden ser positives o negatives. Quan es tracta de negatives estan constituïdes per un simple clotet excavat, de poca fondària, planta circular i fons aplanat o lleugerament bombat que rep la base del vas de provisions. Generalment un suport de contenidor conté una única tenalla de gran capacitat, per bé que també hi ha la possibilitat de contenir més d'un vas. En aquest sentit l'estructura CRTR-92 n'és un bon exemple. Es tracta d'un forat excavat directament en la placa de torturà, de planta ovalada i fons còncav, de 22 cm de fondària. En el seu interior es van recuperar les restes de dos contenidors, un d'ells quasi sencer i esclafat per un bloc que es trobava *in situ*, sobre l'atuell mateix (Oliva/Terrats 2005, 42).

b) Dispositius de combustió

Quant a les estructures domèstiques de combustió hom constata l'existència de diversos dispositius vinculats a la producció de foc (Colomer *et al.* 1999, 50-54; Oliva *et al.* 2007, 70²⁸²). Aquestes estructures no semblen correspondre a un model morfològic concret, ans al contrari, es tracta de cubetes, semblants a les descrites, de morfologia i dimensions diverses, i amb una composició, quant al seu contingut, que suggereix una funció clarament relacionada amb la combustió: terres termoalterades, cendres i carbons, restes estructurals tipus graella, escòries, etc. Hi ha nombrosos treballs de síntesi i tesis doctorals que han estudiat els diferents tipus de dispositius de combustió que podem trobar en els assentaments prehistòrics, cal destacar els de Gascó (1985), Molist (1986), Pons/Molist/Buxó (1994), Soler (2003) i Miret (2014). Aquestes cubetes de combustió estarien relacionades amb el processat d'aliments, amb la producció d'escalfor i amb la producció de bens de consum: ceràmica, objectes metàl·lics, etc. Aquesta mena d'estructures es troben isolades i disseminades pel paratge o integrades en espais d'ús comunitari. En referència al bronze final cal destacar les documentades a CR sector DIASA. Es tracta de les llars en cubeta CRDIASA-32 i CRDIASA-43. La primera d'elles contenia restes del procés de combustió, fragments de terrissa i fauna. La segona contenia un gran nombre de fragments de carbó vegetal i un capfoguer (Colomer *et al.* 1999, 50; García/Lara 1999, 200). Elements com els capfoguers i els suports d'argila cuita com les graelles evidencien l'existència d'estructures de combustió tipus llar o forn. En aquest sentit són diversos els casos, cal destacar el capfoguer trobat en el retall CRTR-210 (Oliva/Terrats 2005, 44-46) o els exhumats en les sitges de la primera edat del ferro CRDIASA-89 i CRDIASA-97 (García/Lara 1999, 200), així com les restes de graella documentades a Can Roqueta sector DIASA, en les fosses CRDIASA-85 i en els forns CRDIASA-59 i CRDIASA-60, o les exhumades a Can Roqueta / Torre-romeu, en les estructures CRTR-242, CRTR-243, CRTR-246 i CRTR-256 (Oliva/Terrats 2005, 64). La presència d'aquests elements de fang és el que determina que les cubetes CRDIASA-59 i CRDIASA-60 hagin estat interpretades com a sengles forns de doble cambra. Ambdues estructures presenten elements de coberta d'argila, de fins a 6 cm de gruix, amb la part exterior irregular i la interior perfectament regularitzada i amb traces de termoalteració per exposició directa al foc. Hom addueix que aquestes característiques indiquen que els dispositius corresponen al tipus

²⁸² En termes generals, les estructures de combustió poden ser dividides en dos grans blocs: dispositius de combustió de caire domèstic, endemés anomenats llars (Pons/Molist 1989, 140), i estructures de tipus artesanal com serien els forns (Miret 1992, 70), que també poden ser domèstics.

de forn amb dues cambres—una inferior de combustió (cambra de foc) i una superior de cocció— separades per una graella possiblement sostinguda per un mur, del qual no hi ha cap evidència (García/Lara 1999, 201). Dispositius amb característiques morfològiques semblants han estat documentats a Bòbila Madurell (Martín *et al.* 1988; Miret 1992, 70) o a Carsac (Vaquer 1986, 183-185). Quant a la funció d'aquests forns Colomer *et al.* (1999, 53) ha demostrat que no van servir per a coure terrissa. D'altra banda, convé destacar la relació de proximitat que hi ha entre el fogar CRDIASA-43 i les sitges CRDIASA-41 i CRDIASA-42, i la cubeta CRDIASA-40, les quals es troben agrupades en una àrea d'uns 135 m². De la mateixa manera, els forns CRDIASA-59 i 60 es localitzen agrupats, en un mateix sector del lloc arqueològic, distants l'un de l'altre 4,92 m.

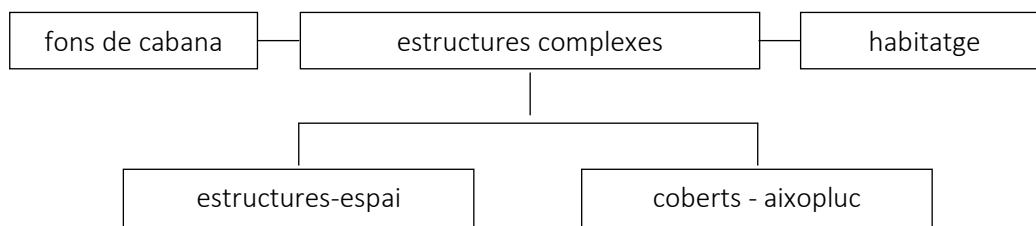
c) Rases

A Can Roqueta també trobem rases de funció incerta. N'és un bon exemple l'estructura CRDIASA-94, situada en la zona baixa de la vessant meridional de l'assentament homònim, de la qual només s'ha excavat un tram de poc més de 20 m. Es tracta d'una traça de perfil còncav, d'uns 35 cm de fondària màxima conservada, que segueix una direcció NE/SW. El rebliment contenia exclusivament material ceràmic. Fou excavada en el nivell d'argiles carbonatades. Presenta quatre nivells de rebliment integrats per argiles amb matriu sorrenca (nivell IV); argiles plàstiques i carbonats (nivell III); argiles depurades (nivell II); argiles amb carbons, tovot i ceràmica (nivell I). Val a dir que la rasa talla la fossa CRDIASA-118. La seva funcionalitat podria estar relacionada amb el transport d'aigua procedent d'algun punt de captació superior, amb la contenció de la terra per les aigües de la pluja i la retenció d'aquestes, o amb algun fossat que delimités alguna àrea determinada de l'assentament (Colomer *et al.* 1999, 43 i 413). La interpretació d'aquestes rases prehistòriques sempre és controvertida. La bibliografia arqueològica descriu fossats defensius que delimiten un lloc ocupat, fins a tancats per al bestiar o recintes de caire cerimonial. Molt sovint desconeixem què hi ha dins d'aquests suposats tancats, perquè no s'ha excavat o perquè no s'ha conservat, per tant són possibles totes les hipòtesis (Miret 1992, 39 i ss.). Hom addueix que aquestes rases podrien estar relacionades amb la canalització i el drenatge de les aigües pluvials a fi que aquestes no afectessin àrees d'emmagatzematge (Oliva *et al.* 2007, 44). Recentment se n'han trobat altres casos, com el complex de rases integrat per CRTR-114 i CRTR-184 (Oliva/Terrats 2005, 48), per bé que la seva atribució cronocultural és incerta. La primera es troba especialment arrasada, es tracta d'una traça de perfil còncav, de 13 m de llargada, 1,5 m d'amplada i d'uns 26 cm de fondària màxima conservada. Presenta un únic nivell d'amortització integrat per argiles i carbonats. La segona es troba millor conservada i mostra la mateixa morfologia que l'anterior. La rasa té una llargada de 3,7 m, una amplada de 2 m i una fondària de 28 cm. Presenta diversos nivells d'amortització. Ambdues estructures segueixen una direcció NW/SE. Cal fer una especial referència a l'estructura CRTR-179. Es tracta d'una cubeta de morfologia rectangular, excavada en la crosta de *torturà*, integrada per tres retalls que se superposen. L'estructura presenta una superfície d'uns 2,8 m² i una fondària de gairebé 1 m (Oliva/Terrats 2005, 49-50). Les autores addueixen que el seu emplaçament no és contingent, atès que respon a la seva funcionalitat com a cisterna. L'estructura es beneficiaria del grau d'inclinació que pren l'orografia del terreny, en aquest sector del jaciment, per recollir les aigües procedents de l'escorrentia i de la pluja. Una sèrie de canals de desguàs conduirien l'aigua vers l'interior de l'estructura; això és el que hom infereix a partir de les rases associades (Oliva *et al.* 2007, 45-47).

d) Fons de cabana - grans retalls - estructures complexes

A banda d'aquestes estructures de funció més o menys determinada, es documenten un conjunt de fosses o grans retalls, de característiques morfomètriques singulars, les quals no poden ser encasellades en cap de les

categories definides anteriorment. Hom les ha qualificat de *complexes* amb el propòsit de diferenciar-les dels dispositius d'emmagatzematge i de producció (Colomer *et al.* 1999, 54-55). Segons aquests investigadors [...] *això no vol dir que aquestes estructures d'habitatge no comparteixin amb les anteriors algunes funcions [...]*. Segons aquests autors, la característica principal de les estructures definides com a *complexes* és que no són especialitzades, no tenen un sol ús, a l'interior es podien dur activitats diverses: emmagatzematge d'objectes i matèries primeres, activitats productives i/o les pròpies d'un habitatge —el descans quotidià dels membres del grup, l'aixopluc de les inclemències climatològiques, el consum d'aliments i un llarg etcètera—. Aquestes estructures d'habitatge han estat classificades segons la seva grandària: les més grans, funcionarien com a *estructures-espai*, seria el cas de les fosses E-36 i E-37 de Can Roqueta sector DIASA, mentre que les petites podrien haver funcionat com a cobert, aixopluc per a bens o persones, seria el cas de les fosses E-61, E-108 i E-118 del mateix jaciment, o de l'E-131 del sector NW de la parcel·la 14

Des del nostre punt de vista el concepte *estructura complexa* vindria a substituir el clàssic concepte *fons de cabana*. Aquesta darrera qualificació ha estat emprada indiscriminadament per a significar aquells dispositius excavats de complexa interpretació, i distingir-los de les arquetípiques fosses d'emmagatzematge. Aquest fet ha induït que el concepte fons de cabana es converteixi en una mena de comodí, que pren el valor que hom desitja, a banda de l'evidència arqueològica. Sigui com sigui el concepte fons de cabana suggereix habitatge, un tipus d'habitatge molt concret i un sistema d'ocupació determinat, que en molts casos no es correspon a l'evidència arqueològica. Segons Miret (2014, 36) abans de la dècada de 1970 a Europa es qualificava de fons de cabana qualsevol fossa trobada a l'aire lliure, fos quina fos la seva morfologia i dimensions. Posteriorment es va verificar que allò anomenat fons de cabana eren en realitat estructures d'emmagatzematge tipus sitja, clots d'extracció d'argila i altres tipus de fosses de funcions diferents. En l'actualitat hi ha cert consens sobre la seva definició: són estructures enfonsades que corresponen a un habitatge o a una part d'una vivenda. Per tant un fons de cabana pot ser una vivenda sencera, o un magatzem o espai de treball cobert. Trobem alguns exemples etnogràfics a l'Amèrica del Nord entre les tribus ameríndies *pawne*, *paneassa*, *pari*, *pariki*, etc. Es tracta de grans estructures d'habitació semisubterrànies d'uns vuit metres de diàmetre, recobertes de terra o de torba que s'empraven fonamentalment durant les estacions més fredes (Miret 2014, 36-37). A Europa aquesta mena de construccions semiexcavades ens han arribat com a refugis temporals de pagesos, pastors i pescadors en zones allunyades de la casa pròpia. Les dades etnogràfiques referides palesen una tipologia de *casa-pou* que es correspon amb un sistema d'ocupació estacional, temporal i/o conjuntural. N'és un exemple clar el fons de cabana de Can Bertran (Cerdanyola del Vallès, Vallès Occidental): una cubeta excavada a terra, coberta per un sostre suportat per pals drets, sobre els quals es disposava una biga carenera, possiblement amb un sòcol irregular de blocs de pedra (Francès 1992). Segons l'autor (1992, 38), aquest emplaçament que va servir d'aixopluc en un moment avançat del bronze final tres, sembla manifestar [...] *una ocupació puntual per part d'un petit grup d'individus, tal com semblen indicar-ho la simplicitat de concepció, amb una mínima organització de l'espai, el dèbil nivell d'habitació localitzat i la quantitat i característiques del material*. Segons Jiménez/Márquez (2006, 43) les *casas-pou*, altrament dites cases semisubterrànies, denominades en el món

anglosaxó *pithouses* o *dwelling-pits*, són bordes construïdes prenent com a base una fossa excavada a terra, els murs de les quals són les parets interiors d'aquesta fossa, a les quals amb freqüència cal afegir algun tipus de paret exempta, construïda amb materials peribles o blocs de pedra, que se superposa a les primeres. N'és un exemple clar la unitat d'habitació de Can Cortès (Rovira/Petit 1997), datable del segle XI ane, i emplaçada en les immediacions de l'antic estuari del riu Llobregat. Els casos arqueològics i etnogràfics referits indiquen l'existència de dos models d'ocupació, un d'eventual i un altre de permanent. Cal tornar a dir que de vegades resulta realment complex distingir arqueològicament l'un de l'altre, i al mateix temps diferenciar-los d'altres estructures enfonsades o semiexcavades de funció i significat divers: coberts, cisternes, canalitzacions, rases, àrees d'extracció d'argiles, tallers, etc. Per aquest motiu, alguns autors s'han decantat per l'ús de conceptes purament descriptius com ara fosses (Brun/Gaucher 1983), *hoyos* o *fondos* (Valiente 1987; Martín/Jiménez 1988-89), cubetes (Vital 1993), grans retalls (Palomo *et al.* 2003), etc. Segons Palomo i Rodríguez (2004, 83), el terme *grans retalls* serveix per a definir un conjunt d'estructures de grans dimensions, fondàries diverses i de complexa atribució funcional: [...] *Hem optat per aquesta expressió perquè la considerem més genèrica que la de fons de cabana i perquè permet de referir-se a estructures amb funcions més diverses. Aquest mot genèric ens és molt útil a l'hora de definir estructures de mal interpretar des d'un punt de vista funcional i a les quals no es pot atribuir una funció de cabana* [d'habitatge]. Aquests autors es valen del concepte *cabana* o *fons de cabana* per tal de designar estructures semiexcavades de funció estrictament residencial, amb la finalitat de discriminar dispositius de funcionalitat indeterminada que sovint han estat encabides en aquest grup (Palomo/Rodríguez 2004, 83; Oliva *et al.* 2007, 39-40). El problema plantejat no és només terminològic o semàntic, sinó que també conceptual, perquè el nom no fa la cosa, si no omplim el significat de significat seguim amb el mateix problema. El que ens ha d'indicar definitivament el caràcter residencial d'aquest tipus d'estructures és se'ns dubte el contingut material i la seva distribució espacial, les seves característiques, i la seva disposició, a banda del context estructural i de la interrelació dels diferents elements que componen el sistema. Diversos investigadors han plantejat quins són els elements definitoris d'un hàbitat d'aquesta mena. La majoria dels autors contemporanis addueixen que són un conjunt de variables i d'evidències les quals són definidores d'un context d'hàbitat: [...] *Apareixen com una taca més fosca i estan coberts per un sediment ric en matèria orgànica i materials* [...] (Pons 1994). Fins aquí, les característiques són comunes a qualsevol de les estructures en negatiu trobades arreu. Els punts més importants venen a continuació: [...] *sobretot, han de tenir algun dels dispositius domèstics aclaridors, especialment una estructura de combustió* [...]. [també] *banquetes, fossetes i estructures per al manteniment* [...] *acabaran de donar un arranjament específic* [...] *sobretot si són limitades per murets fràgils, forats de pal per a sostenir la coberta o reforçar la carcassa que protegirà l'espai*. De manera paral·lela, s'ha de constatar l'arranjament de l'espai: preparació de la superfície i delimitació de l'àrea d'habitació. Altres autors han proposat que les dimensions de les fosses (quant a diàmetre i fondària) i l'estratigrafia són variables a tenir en compte (Martínez Navarrete 1985, 900).

Abundants estudis etnogràfics i d'arqueologia experimental (Chapman 2000, 87) aclareixen aquest assumpte en mostrar-nos que, amb independència del context en el qual s'insereixin, les estructures semiexcavades i/o excavades, concebudes arquitectònicament per a residir, exigeixen certes característiques fonamentals que permetin unes bàsiques condicions d'habitabilitat. En aquest sentit cal citar el treball de Jiménez i Márquez sobre les característiques de les cabanes enfonsades, resumit en l'article "*Aquí no hay quien viva*". *Sobre las casas-pozo en la Prehistoria de Andalucía durante el IV y el III milenios AC* (2006). És interessant aquest estudi perquè exposa de manera crítica els elements mínims que han de tenir les estructures enfonsades per ésser considerades com a lloc d'habitatge. En síntesi:

- Context geològic adequat i impermeabilitat del substrat, amb el fi de mantenir l'espai domèstic eixut i allunyat de la humitat. No complir aquest requisit podria incidir negativament en la consistència de les parets de la fossa: debilitament de la fossa i de l'estructura aèria, ensorrament del dispositiu, etc.
- Espai suficient quant a les seves dimensions.
- Disposar de mecanismes per a evitar l'entrada d'aigua, insectes i altres elements perjudicials per a la vida quotidiana dels seus habitants.
- Accés adequat a l'espai domèstic, bé de manera zenital o bé a través d'un passadís o corredor.
- Un sistema de coberta complex, amb una obertura en el sostre per a l'evacuació del fum de la llar.
- Planta regular, amb les parets de la fossa base més o menys rectes.
- Suports de fusta en la perifèria exterior de la fossa amb la finalitat de sostenir la coberta. Segons els autors (2006, 44): *la única solució tecnològica que no conlleva la presència de abundantes postes de madera exteriores para crear una cubierta [...] consiste en levantar un muro de escasa altura sobre el suelo y apoyar sobre él, y no sobre el suelo, una serie de vigas [...] que sostendrían el tejado [...]*.
- Tancament extern de l'habitable mitjançant pals, pedres, tovot, materials peribles, etc.
- Impermeabilització del tancament.
- Disposar d'estructures subsidiàries: cubetes, fogars, forats de sosteniment, etc.

Aquest és el marc teòric que defineix l'existència d'un complex d'habitació, o si més no l'escenari a partir del qual començar a treballar el concepte de fons de cabana residencial. És un punt de partida. D'altra banda, no podem caure en l'automatisme interpretatiu, per exemple, ni l'existència d'un foc, ni les restes de combustió han de portar-nos automàticament a pensar en activitats culinàries o en un recurs per a escalfar un hipotètic lloc d'habitació (Jiménez/Márquez 2006, 47). Tot ha d'estar imbricat en un context ben estructurat, i formar part d'un sistema, on no tenen perquè aparèixer tots els elements ressenyats. Continuant amb l'exemple, no totes les vivendes han de disposar obligatòriament d'un foc utilitzat per cuinar, aquest element domèstic no té perquè estar dins del lloc d'habitació, se'l pot localitzar en un àmbit annex, separat, sota cobert o no. De la mateixa manera, la troballa d'un forat de pal, per si sol, no constitueix un indicatiu de gairebé res, i menys d'una estructura d'habitació, fora que vagi acompanyat d'altres elements que permetin interpretar el context en el qual es localitza. Altres autors han qüestionat aquest concepte d'habitatge domèstic (González/Martín/Mora 1999, 55): [...] *la devaluació [del concepte] "fons de cabana" com a forma d'habitatge està molt relacionada amb prejudicis [en relació a l'actualisme cultural]²⁸³ dels investigadors. Es projecta la idea actual (europea i occidental en el nostre cas) del que és una casa, de l'espai necessari per viure, menjar, executar les activitats quotidianes, dormir, tenir intimitat, en les cases pre i protohistòriques. [...] l'evidència etnogràfica indica que en moltes societats d'economia poc complexa, la casa no és més que un espai per dormir, aixoplugar-se i dur a terme una sèrie d'activitats determinades i reiterades, i que l'espai domèstic no es limita, com passa en la nostra societat [actual], a les fronteres de la casa. Som del parer que aquesta reflexió només indueix a donar legitimitat a l'antic concepte de fons de cabana, com un lloc de dimensions extremadament reduïdes, només apte per al descans i l'aixopluc d'un conjunt de persones, que viurien *amuntegades* en un recinte d'escassa o nul·la confortabilitat. La cosa és que el registre arqueològic que documentem dins les escombreres d'aquests jaciments suggereix el contrari o permet de matissar l'antic concepte de vivenda. Per exemple, la troballa de*

²⁸³ Actualisme o uniformitarisme. Cal recordar que aquests mots assenyalen la teoria geològica que assegura que les condicions, les lleis i les formes naturals que intervingueren en els processos dels temps geològics passats són idèntiques a les que s'observen en l'actualitat (www.diccionari.cat).

material constructiu divers: tovot, *torchis*, mòduls i plataformes de tova, elements de paviment, blocs i palets de riera,... (García/Lara 1999, 196-204), permet inferir un sistema constructiu complex, que sembla anar més enllà del modest fons de cabana, i reenfoca la resolució del problema. Segons García/Lara (2007, 105): [...] *el material estudiat [a Can Roqueta], pertanyent a la tècnica mixta [anomenada a la bibliografia francesa com a torchis, que es fa mitjançant l'aplicació d'una argamassa de terra a un entramat vegetal] presenta dos trets importants: angles rectes i trajectes plans*. Aquesta tècnica i les corresponents formes identifiquen un model de construcció rectangular o quadrangular per als alçats i les parets, mentre que les formes corbes convexes s'associarien de manera majoritària a sostres o altells. Les autores són del parer que aquets trets reflecteixen [...] *un tipus de construcció lineal, que possiblement depassaria el perímetre sinuós que dibuixen les plantes d'estructures tipus coberts i d'altres centres d'activitat presents a diferents zones del jaciment. [...] els mòduls de tova i la presència de plaques de "revestiment policromat", així com d'altres elements de condicionament interior, ens apropa a models constructius de plantes més sòlides*. La majoria d'aquests elements constructius els trobem abocats en fosses diverses, reconvertides en escombreres —fosses detrítiques—, són el testimoni de remodelacions conjunturals, a més [...] *demostran el grau de coneixement arquitectònic que van arribar a assolir aquests pobladors*.

Restes constructives i localització:

	ND ²⁸⁴	NF
cubetes	5	42
cisternes	1	11
estructures de combustió	3	-
estructures indeterminades	2	22
fosses indeterminades	6	49
retalls	11	194
sitges	50	618
total	78	936

La taula reflecteix la localització d'aquest material constructiu, d'entrada s'observa que només un 20,72% es localitza en les estructures anomenades retalls. La resta forma part del rebuig contingut en dispositius i clots desestimats i transformats en abocadors de deixalles. Convé fer ressaltar que el material constructiu d'argila localitzat dins dels anomenats retalls també forma part de la categoria rebuig, no es localitza *in situ*, formant part de paraments o d'estructures associades. Es tracta de material rodat. En cap cas se'l podria associar a processos d'enderroc inherents a l'abandó d'un establiment construït amb aquests materials. Les condicions i la categoria de la troballa permet d'extreure un seguit de conclusions:

- L'aprofitament de l'argila com a material constructiu.
- L'existència de formes que indiquen construccions sòlides i plantes rectangulars.
- L'existència d'estructures excavades, no vasculars, possiblement cobertes o delimitades per sistemes que no han deixat empremta.
- La desaparició de les construccions estrictament residencials, per causa de l'erosió superficial del lloc arqueològic.

²⁸⁴ ND (nombre de dispositius) / NF (nombre mínim de fragments recuperats).

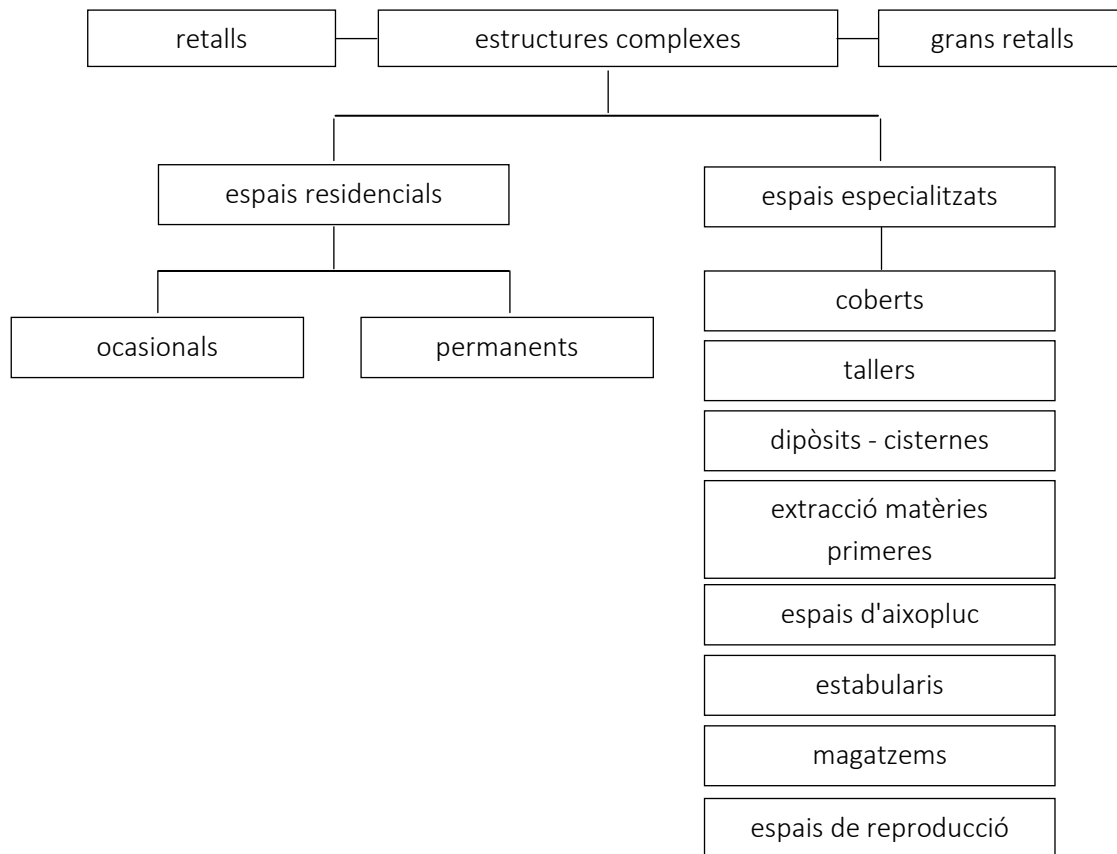
En un altre ordre de coses, cal recordar també que entre els materials rebutjats, continguts dins de les fosses escombrera, trobem sovint blocs de pedra d'extracció local, susceptibles d'ésser emprats com a material per a la construcció. La cosa no es una menudesa si admetem l'existència d'un sistema constructiu més elaborat i complex que un senzilla fossa excavada a terra i coberta amb brancatges. Aquest material podria haver estat emprat per a la construcció de tancats, per a identificar els dispositius d'emmagatzematge, etc. La quantitat i recurrència d'aquests elements, i la seva diversitat volumètrica, ens permet suposar que podrien haver estat emprats com a elements de construcció, per a delimitar espais o sota la base de parets mestres, a mode de sòcols.

Blocs de pedra i localització:

	ND	NF
cubetes	12	240
estructures de combustió	2	-
estructures indeterminades	2	256
fosses indeterminades	10	165
retalls	12	754
sitges	93	4406
total	131	5821

Com en el cas anterior es tracta de material abocat de rebuig. Les dades consignades permeten observar que les estructures tipus sitja són les que concentren el major nombre de pedres, el 75%. Quant al material petri documentat en les fosses anomenades complexes, en cap cas se'l pot relacionar amb processos d'enderroc o d'esfondrament de possibles superestructures de cobriment i de delimitació dels recintes.

A banda de les característiques consignades, definitòries del concepte fons de cabana com espai d'habitació, és imprescindible analitzar les evidències arqueològiques que demostren l'existència d'un espai d'habitació o d'ús qualsevol: els ítems que es relacionen amb certes activitats, la presència de concentracions de materials en determinades zones, la distribució espacial d'aquests materials, la presència de ceràmiques completes i/o susceptibles d'ésser reconstruïdes, objectes relacionats amb algun procés de producció i/o de transformació, preparació i consum d'aliments. Són les restes de les activitats que s'hi hauran donat, junt amb la seva situació relativa, els aspectes que indiquen quin és el caràcter funcional de l'estructura. El problema amb el que ens trobem és la inconsistència del registre, sovint es tracta de deposicions que demostren usos secundaris i que no aclareixen la funció primària de l'estructura o que distorsionen les nostres conclusions: bossades de cendres, abocaments de material divers, una distribució contingent dels artefactes, material de construcció rodat, etc. En la majoria dels casos el tipus de material recuperat i la seva distribució espacial no aclareix el significat de l'estructura, és llavors quan sovint recorrem als conceptes tradicionals que ens brinda l'arqueologia o l'etnografia, adequant el registre al concepte, quan hauria de ser al revés, reduint a la mínima expressió les condicions que ens fan induir una interpretació. Consegüentment, elevem a la categoria de fet i dada simples elements contingents, que esdevenen el paradigma de fenòmens diversos, a voltes oposats. És per això que ens assembla encertat anomenar aquest conjunt d'estructures de grandària excepcional com a *grans retalls* (Palomo *et al.* 2002; Palomo/Rodríguez 2004, 83), deixant el terme *fons de cabana* per aquelles fosses assimilables a un espai d'habitació.

Recollint tot el que s'ha dit, l'existència de grans retalls o de retalls indeterminats, de complexa interpretació, és una evidència arqueològica més. La seva funcionalitat pot ser diversa. Creiem poder establir dos grups de caràcter bàsic: els espais de residència i els espais especialitzats. Els llocs especialitzats inclourien els coberts, els tallers de producció o manufactura, els llocs destinats a la contenció i dipòsit d'aigua, els espais d'aixopluc, els estabularis per al bestiar, els magatzems, els espais de reproducció animal, i tots aquells grans espais on es duen activitats d'ordre econòmic en benefici del grup que habita l'espai residencial. Quant als espais d'ús estrictament residencial, és a dir, aquells llocs que s'empren per al manteniment, el descans i la reunió de les persones, creiem diferenciar dos tipus: espais residencials ocasionals, conjunturals, emprats per a l'aixopluc d'un nombre reduït de persones, dedicades al pasturatge, a l'obtenció de recursos puntuals o a activitats de caràcter prospectiu. La cabana del bronze final de Can Bertran (Francès 1992) seria un bon exemple d'aquest tipus de vivenda; d'altra banda, els espais residencials permanents, presentarien una arquitectura complexa i sòlida, que demostraria un major arrelament territorial. Es tractaria de cabanes, semiexcavades o no, alçades sobre el terreny, de planta i superfície regularitzades, amb una compartimentació de l'espai segons els usos i les costums culturals imperants, que inclourien espais per al descans, la cuina i el manteniment del col·lectiu resident. El material de construcció rebutjat (García/Lara 2007, 102-103) suggereix l'existència d'embigats i/o puntals, clavats o recolzats a terra o en un suport resistent, amb la finalitat de sostenir embans, sostre i murs de càrrega. Aquestes estructures de tanca i sosteniment haurien estat construïdes amb troncs i branques de *Betula pendula* (bedoll comú), *Fraxinus excelsior* (freixe) o *Corylus avellana* (avellaner), lligats amb branques de *vimen* o vímet, amb gruixos de quatre a sis centímetres, i enlluït d'argila. Les parets divisòries fortament engruixides amb argamassa i entrellaçat de branques i fulles de *Phragmites australis* (canyís). Les cobertes o les parts exteriors de les cases haurien estat construïdes amb filaments de gramínies entrellaçats i recoberts

amb una mescla d'argila i aigua. Algunes de les formes recuperades permeten identificar l'existència d'altells, prestatges, banquetes, alçats de tova, paviments, superfícies de treball, espais de rebost, etc. La troballa de gran quantitat de blocs de pedra indueix a pensar en l'existència de sòcols i d'elements construïts relacionats amb la vivenda. Aquestes vivendes, d'arquitectura més estable i duradora, predominen des de l'Alt Ebre fins a les comarques occidentals de Catalunya —àrea del Segre-Cinca—, i també ofereixen una conjunt de trets comuns: pràctica exclusivitat de les plantes de tendència rectangular, l'ús de materials constructius similars i una organització interna semblant (Ruiz Zapatero 2004, 295 i ss.). D'altra banda, les cabanes o els anomenats fons de cabana han estat, ara per ara, l'únic tipus de vivenda documentat en les terres orientals del territori, en tota la depressió Prelitoral des de l'Empordà, passant per les comarques del Barcelonès, Vallès i Maresme fins el Camp de Tarragona, de manera que caldria admetre que la gent del bronze final i de la primera edad del ferro, vivien d'aquesta manera: [...] *en simples chozas y cabañas*. Tanmateix, quan observem el panorama des de una perspectiva global es verifica l'existència de construccions més solides que aquests simples fons o *chozas*. La documentació d'estructures mixtes, encara que no les trobem *in situ*, demostra una considerable inversió de treball en les construccions, en relació estreta amb les dimensions de les vivendes, la tecnologia constructiva i l'accessibilitat dels materials de construcció; l'existència de sistemes complexos de cobriment; la diversitat d'elements estructurals i de decoració dins de l'hàbitatge; l'abast de les activitats específiques que es desenvolupen en el seu interior. Aquest sistema constructiu, que no ha transcendit per raó de l'erosió superficial dels llocs arqueològics, és precisament concordant amb l'organització econòmica i social inferida a partir de la capacitat productiva que demostren els camps de sitges circumdants. També seria concordant amb un sistema d'ocupació absolutament estable, territorial, organitzat en explotacions de caràcter familiar, autàrquic i de llarga tradició en el territori.

Estructures *complexes* del bronze final de Can Roqueta:

	est	secció ²⁸⁵	eix 1	eix 2	h	interpretació	referències
CRCRV2005	258	IR	30	17	0,15	concentració material	Terrats/Oliva 2009
CRCRV2009	290	IR	6,4	6,2	0,8	extracció argiles	Terrats/Oliva 2011
CRTR	127	IR	28,3	3,9	0,48	fossat	Oliva/Terrats 2005
CRTR	128	IR	5,45	3,7	0,32	fossat	Oliva/Terrats 2005
CRTR	131	IR	3,05	2,22	0,39	rebost	Oliva/Terrats 2005
CRTR	210	IR	5,75	3	0,95	espai de treball	Oliva/Terrats 2005
CRTR	251	CB	2	0,9	0,33	fossat	Oliva/Terrats 2005
CRII	262	IR	4	4	0,8	fossat/extracció arg.	Palomo/Rodríguez 2004
CRII	263	C	3,5	2,5	0,67	fossat/extracció arg.	Palomo/Rodríguez 2004
CRII	298	IR	5	4	1,09	fossat/extracció arg.	Palomo/Rodríguez 2004
CRII	299	L	4,55	3,1	0,63	cabana habitació	Palomo/Rodríguez 2004
CRII	300	IR	-	-	0,44	annex cabana hab.	Palomo/Rodríguez 2004
CRII	330	IR	4,5	3,65	1,27	fossat	Oliva <i>et al.</i> 2007
CRII	342	IR	4	3,5	0,81	espai de producció	Oliva <i>et al.</i> 2007
CRII	345	IR	9,6	5,1	0,98	fossat	Oliva <i>et al.</i> 2007
CRII	511	L	10,5	3,7	0,66	fossat/extracció arg.	Oliva <i>et al.</i> 2007
CRII	578	IR	13,3	11,2	0,94	extracció argiles	Oliva <i>et al.</i> 2007
CRII	580	IR	5,65	5,6	0,89	extracció argiles	Oliva <i>et al.</i> 2007

²⁸⁵ C (cilíndrica) / CB (cúbica) / IR (irregular) / L (lenticular).

CRDIASA	36	IR	3,5	2,43	0,55	cabana habitació	Boquer <i>et al.</i> 1995-96
CRDIASA	37	IR	2,61	2,42	1,05	cabana habitació	Boquer <i>et al.</i> 1995-96
CRDIASA	61	IR	2	2	0,51	cobert	Colomer <i>et al.</i> 1999
CRDIASA	108	IR	2	2	0,22	cobert	Colomer <i>et al.</i> 1999
CRDIASA	118	C	1,1	1	0,17	cobert	Colomer <i>et al.</i> 1999
NW14	131	IR	2,2	1,56	0,35	cobert	Colomer <i>et al.</i> 1999
S14	134	IR	2,2	2	0,99	cobert	Colomer <i>et al.</i> 1999

La taula consigna les estructures de dimensions excepcionals excavades en el paratge de Can Roqueta. Cal fer esment específic de les interpretades com a possibles espais d'extracció d'argiles: CRCRV-290, CRII-262, CRII-263, CRII-298, CRII-511, CRII-578 i CR-580 (Terrats/Oliva 2011, 20-22; Palomo/Rodríguez 2004, 91; Oliva *et al.* 2007, 49 i 51). Com ha quedat demostrat, l'aprofitament de l'argila és fonamental per a la fabricació de vasos contenidors i per a la construcció d'estructures aèries i de suport (García/Lara 2007, 104-106). Amb la finalitat de proveir-se d'aquest material, es constata l'excavació de forats d'on s'extreia l'argila. Aquests clots tenen una morfologia peculiar: estan formats per un cúmulo de cavitats, de morfologia ovalada, més o menys regulars, que identifiquen l'espai d'extracció (Gascó 1985, 16). La intersecció de diversos forats dona lloc a grans fosses com les que documentem a Can Roqueta. Els exemples són diversos, per exemple, la casa llarga del neolític danubià 245, de Cuiry-les-Chaudardes (Picardia), és flanquejada per sengles fosses allargassades, interpretades com a lloc d'extracció d'argiles (Soudsky 1982, 74, fig.11). La seva morfologia és molt semblant a la de les estructures E-262, E-263 o E-298 de Can Roqueta II. A casa nostra, podríem citar el cas de Pinetons II, de Ripollet (Vallès Occidental). Es tracta d'una aglomeració homogènia de setanta-dos clots que ocupen una superfície de 4.500 m². Els seus excavadors han qualificat la troballa com a «*concentració d'estructures complexes*» (Balsera/Matas/Roig 2011), doble complexitat..., tot admetent que són [...] *diffícils d'interpretar i d'identificar funcionalment, per bé que poden atribuir-se al bronze final* [...] (2011, 283). Aquest conglomerat de clots és coherent amb el concepte d'un lloc d'extracció d'argiles: planta aparentment irregular, formada per la juxtaposició de diversos forats de forma oval, base irregular, en forma de cavitats que recorden els *cràters de la lluna*, i amb absència d'estructures domèstiques a l'interior (Miret 2014, 193, taula 10.2). Com en altres casos, els forats d'extracció d'argiles poden ésser emprats posteriorment per a altres utilitats: per a decantar o pastar l'argila, recollida d'aigües, com abeuradors per al bestiar, com abocadors de deixalles, etc. Aquesta darrera funció és la que documenta a Can Roqueta. També és excepcional el complex CRTR-210. Es tracta d'un conjunt de retalls de forma ovalada i aparentment juxtaposats. L'estructura es troba excavada en un nivell d'argiles carbonatades. La seva planta és irregular, i està constituïda per dos àmbits diferenciats: un de principal, que ocuparia tota la part central de l'estructura, de dimensions considerables (4,30 x 3,3 x 0,90 m), i un segon àmbit, localitzat al nord (2,75 x 1,87 m). El conjunt es troba reblert per vuit nivells diferenciats. El contingut està compost per abundant material orgànic i artefactual, majoritàriament ceràmic, macrolític, pedres, restes de tovots i carbons. Cal fer una especial referència al nivell 2, l'excavació del qual va permetre recuperar un fragment de crani humà i un capfoguer decorat (Oliva/Terrats 2005, 44-48). L'amortització del conjunt és clarament intencionat. No s'han documentat elements de sustentació. Tampoc s'han documentat nivells d'ús, ni cap dels dispositius imprescindibles per poder identificar l'espai [...] *com a cabana o estructura de caràcter residencial* (Oliva *et al.* 2007, 44). Les investigadores relacionen l'estructura, a tall d'hipòtesi, amb un lloc cobert destinat al [...] *desenvolupament d'algun tipus d'activitat artesanal* [...]. Segons el nostre parer, la conjectura esgrimida presenta arguments poc consistents, car es basa en la troballa esporàdica d'elements constructius d'argila, tipus tovot - *torchis*, en el propi dispositiu (9 fragments) i en les estructures adjacents, que [...] *indicarien que en un moment donat aquesta estructura podria haver presentat una coberta aèria*. En

veritat, les característiques morfològiques de les fosses i la composició del rebliment —detrític— apunten en direcció contrària, per tant caldria contemplar la possibilitat que es tractés d'un conjunt de fosses d'extracció d'argiles, això sí, destinada a la construcció d'una *estructura-espai* adjacent, desapareguda. L'estructura 342 de Can Roqueta II també presenta certes peculiaritats que hom relaciona amb alguna activitat productiva. És de dimensions més reduïdes (4 x 3,5 m) i també té una planta irregular. Destaca al seu interior una fossa, el fons de la qual queda dividida en dues àrees per un corró d'argila. La base presenta una pendent en direcció a aquest clot. Aquests elements [...] *recorden un senzill decantador de líquids, fet que permetria relacionar l'estructura amb alguna activitat de producció ara per ara difícil de determinar* (Oliva et al. 2007, 53). D'altra banda, les dimensions i morfologia de les fosses CRDIASA-61, CRDIASA-108, CRDIASA-118, NW14-131 i S14-134 indueixen a considerar-les com a coberts, [...] *aixopluc per a objectes, instruments o persones* (Colomer et al. 1999, 54). Totes elles presenten unes dimensions semblants, amb un diàmetre màxim d'entre 1,56 i 2,2 m. Segons els investigadors (1999, 82) la forma ovalada o tendint a circular [...] *és una característica comuna del que es coneix per fons de cabana*. Com en altres casos no hi ha cap evidència directa de l'existència d'una possible coberta aèria, a excepció de l'E-61 en la qual es van trobar petits fragments de *torchis* (2-6 cm). [...] cal pensar que els rebuigs de torchis [...] *poden ser l'evidència dels materials de construcció molt febles que s'utilitzaven per bastir les parets o els envans i els sostres dels petits aixoplucs [com els identificats] dispersos aquí i allà [...]* (1999, 83). En aquest sentit, l'E-61 és la *més complexa* de les estructures complexes excavades a Can Roqueta sector DIASA. Els seus investigadors indiquen, a mode de conjectura, que *pot tractar-se d'una petita construcció en materials molt febles relacionada amb els forns, per tal de resguardar materials o eines necessàries per a l'activitat de combustió en forn [...]*.

Quant a les grans estructures complexes de Can Roqueta sector DIASA: E-36 i E-37 (Boquer et al. 1997, 83 i ss.; González/Martín/Mora 1999, 54-60 i 61-71), han estat interpretades com a sengles *estructures-espai* o d'habitatge (Colomer et al. 1999, 54) o estructures d'habitació (Boquer et al. 1995-96, 83). Segons els autors, participen, des d'un punt de vista formal, de les característiques comunes a la major part dels dispositius que es relacionen amb l'hàbitat coneguts i construïts amb materials peribles i excavats al subsòl. Ambdues foren excavades al subsòl, tallant dos substrats geològics d'argiles carbonatades marrons i grogues. L'E-36 estava reblerta per un parell de nivells sedimentològics, mentre que l'E-37 presentava quatre nivells de composició i natura diverses. En cap cas no es van poder detectar sòls d'ocupació amb claredat. Tampoc es documenten estructures de sustentació internes, per bé que existeix un forat de pal exterior (E-38) situat a un metre al N de l'estructura 37, fet que [...] *indica la seva relació amb l'estructura de cobertura d'aquesta habitació i no amb la de les parets [...]* (Boquer et al. 1995-96, 84). Tant en l'E-36 com en l'E-37 es documenten restes de foc o de combustió. Quant a les banquetes o bancs pròpiament dits no s'han documentat en cap de les dues fosses, per bé que l'E-37 mostra [...] *una estructuració interna de l'espai complexa i fins ara no constatada en cap estructura d'aquestes característiques al nord-est de la Península Ibèrica [...]* (Boquer et al. 1997, 86). L'E-36 consta d'un únic espai ovalat i excavat al subsòl, semblant a la CR-7 documentada en la campanya de 1989 (Boquer/González/Mercadal 1989, fig.3-4; Boquer et al. 1991; 1992, 49), interpretada com un possible «fons de cabana» de la primera edat del ferro. Cal destacar també que ambdues fosses es troben separades per escassos metres, fet que sembla demostrar una vinculació més enllà de la seva pretesa funcionalitat. No podem estar-nos de dir que els arguments emprats per a interpretar aquestes estructures com a cabanes o llocs de residència presenten la mateixa feblesa que els casos anteriors, sobretot si considerem la manca de dispositius domèstics interns, la precarietat organitzativa que es demostra, la manca d'elements de suport i la inexistència de sòls d'ocupació —que verificarien el veritable ús de les estructures—. Si bé la morfologia i dimensions d'aquestes fosses les diferencia dels genuïns espais d'emmagatzematge; la composició, formació

estratigràfica i la distribució de la cultura material moble coincideix amb la d'altres dispositius excavats arreu, interpretats d'una altra manera.

Quant a les estructures complexes de Can Roqueta II: E-299 i E-300 (Palomo/Rodríguez 2004, 90), han estat interpretades respectivament com a lloc d'hàbitat i annex, per raó de la documentació de diferents elements i dispositius interns: un fogar (E-299/B), dues banquetes (E-299/H i C-3), una fosseta (E-299/C) i dos forats de pal (E-299/C i E-299/E). Segons aquests investigadors, els forats de pal excavats en el fons de l'estructura i la seva localització simètrica en l'eix longitudinal de la cabana (SW-NE) defineixen una coberta a doble vessant, suportada per dos o tres pals interiors i una biga carenera. La manca de forats de pal exteriors a l'estructura excavada indica que la coberta vegetal recolzaria directament sobre el nivell de circulació superior. En el cas de l'E-300 el forat de pal localitzat en el centre de la fossa permet inferir una altra mena de coberta: cònica. La troballa del fogar E-299/B avala la interpretació que se'n fa de l'estructura homònima. Es tracta d'un *foc en cubeta*, amb clares traces de rubefacció i abundants carbons (Oliva *et al.* 2007, 55). Un altre aspecte que convé tenir present és l'existència de paviments construïts o superfícies d'anivellament, circumstància que es dona clarament en CRII-300 o en CRII-345. Aquestes unitats construïdes servien per regularitzar la superfície interna de l'estructura i es poden interpretar com a sòls.

Cal recordar que els elements de referència, en els quals es fonamenten les nostres conjectures, poden ésser susceptibles d'interpretació. Volem dir que sovint les hipòtesis se sustenten en fets hipotètics o en paral·lels hipotètics, no verificables i poc contrastats. Seria el cas de la determinació funcional de nombrosos fets, com les suposades banquetes o els suposats fogars, que indueixen a precipitar les nostres conclusions. Subscriuim les reflexions d'Oliva *et al.* (2007, 56), quant a les estructures de caràcter residencial: [...] *cal ser cautelosos a l'hora d'establir aquest model com a definitiu basat en una arquitectura [semiexcavada]. Cal recordar que la imatge interpretativa es fonamenta en una estratigrafia vertical rebaixada on els nivells de circulació [...] han desaparegut. Així, les possibles estructures en positiu han estat arrasades i només en localitzem les negatives i parcialment. [...] els reblliments de les sitges ens mostren indirectament la important utilització d'elements arquitectònics realitzats amb argila que reflecteixen paraments verticals, cantoneres anguloses, estructures de combustió complexes, que ens farien pensar en espais coberts en positiu de plantes rectangulars.*

B. Distribució espacial

a) Característiques fonamentals

La distribució d'aquestes estructures complexes, d'emmagatzematge i espais especialitzats del bronze final a Can Roqueta ens mostra la seva presència arreu del paratge, en agrupacions diferenciades, quantitativament variables, i també de manera més o menys aïllada (Oliva *et al.* 2007, 71). Abans de tractar d'aquest tema, ens volem referir a l'estudi de Yubero & Rubio (2010), quant a l'anàlisi espacial del poblament pre i protohistòric (5500 - 550 ane) de la conca del riu Ripoll. Aquests autors proposen la conjectura següent: *el poblament pre i protohistòric no és aleatori i segueix uns patrons, encara que [els investigadors] no puguem detectar-los en la seva totalitat* (2010, 9). El procediment d'anàlisi aplicat és l'anomenat mètode Monte-Carlo, és tracta d'una tècnica numèrica per calcular probabilitats i altres quantitats relacionades, emprant seqüències de números aleatoris (Gómez Cadenas 2005; Yubero/Rubio 2010, 112-113). Ens interessa especialment l'àmbit que tracta els jaciments del bronze final de la conca del Ripoll, espai geogràfic on s'insereix el poblament relacionat amb

la necròpolis de Can Piteu - Can Roqueta. La mostra estudiada abasta uns vint-i-tres jaciments, entre els que destaca CR11. El primer aspecte analitzat és l'altura dels jaciments, els resultats verifiquen una altitud mínima de 69,81 m, una altitud màxima de 943,47 m i una altitud mitjana de 210,59 m, amb una desviació estàndard de 193,29 m. Les dades conclouen que a partir del neolític mitjà les ocupacions es localitzen preferentment a les planes de la conca del Ripoll, amb una tendència a la baixa a partir del bronze final, com ja havien apuntat alguns autors (Francés 2005, 63-67); l'altura mitjana dels assentaments de la primera edat del ferro és d'uns 180 m. El segon aspecte analitzat és l'orientació del terreny, els resultats confirmen una orientació mínima a 33,54°, una orientació màxima a 332,20° i una orientació mitjana a 177,84°, amb una desviació estàndard de 86,85°. Es pot concloure que els assentaments s'orienten vers el NE o el SW. El tercer aspecte analitzat és el gradient o la inclinació del terreny ocupat respecte al pla horitzontal, és a saber, que el valor mínim seria 0°, per exemple el mar, i el màxim, 90°, per exemple un declivi vertical o rost del terreny. Els resultats verifiquen pendents mínimes de 0,86°, pendents màximes de 48,64° i una pendent mitjana de 6,99°, amb una desviació estàndard d'11,42°. L'estudi de Yubero & Rubio (2010, 116-120) analitza també la distància entre els rius i els jaciments. En aquest cas el mètode d'anàlisi aplicat és el GRASS. Les dades verifiquen una distància mínima de 12,52 m, una distància màxima de 842,40 m i una distància mitjana de 417,68 m, amb una desviació std. de 261,27 m. Quant a l'accessibilitat, un altre dels aspectes analitzats, el que es pot concloure a partir de les dades normalitzades és que hi ha una forta tendència a preferir terrenys amb un millor accés per sobre del factor de la bona visibilitat, terrenys oberts de fàcil accés. Aquesta tendència no es verifica en assentaments com per exemple Can Roqueta, el qual presenta una alta accessibilitat juntament amb una gran visibilitat. En aquest cas, la reocupació és molt acusada, ja que hi ha restes de poblament des del neolític fins al ferro I, i després continua en períodes posteriors (Carlús/Terrats 2007, 15-28). Segons aquests autors, la seva posició [...] és estratègica en tots els sentits, ja que és molt accessible des de tota la zona del Vallès i al mateix temps domina visualment tota la plana (Yubero/Rubio 2010, 126). Els estudis publicats per Yubero & Rubio (2010) i Yubero (2011, 264-275) verifiquen l'existència d'un sistema d'ocupació estructurat i gens contingent. Aquest model no és nou, es consolida a principis del primer mil·lenni ane, per bé que l'ocupació de la plana vallesana es verifica abans del tercer mil·lenni ane, en el mateix territori o en territoris de característiques semblants, Can Roqueta n'és el paradigma d'aquest model d'ocupació. Aquest és l'escenari general, a nivell macro, en el qual ens movem. Tornant al principi d'aquest excurs, la distribució espacial de les estructures documentades en el transcurs de les múltiples intervencions realitzades a Can Roqueta demostra l'existència d'agrupaments diferenciats i quantitativament diversos. Aquests clústers, que varien entre cinc i diverses desenes de fosses, estan en general constituïts per dispositius de cronologia molt diversa, des del bronze final fins al ferro inicial i fins i tot el període paleoibèric. Les dades permeten inferir que tindriem ocupacions concretes i duradores, simultànies i/o successives, des del bronze final fins a moments paleoibèrics (575-500 aC).

La nostra aportació quant a l'anàlisi espacial del poblament del bronze final a Can Roqueta pretén identificar i concretar l'abast d'aquestes agrupacions. Amb aquest propòsit hem elaborat un *mapa de calor* o *heatmap* dels punts arqueològics. Es tracta d'un gràfic que utilitza l'estimació de densitat de Kernel, la qual ens permet

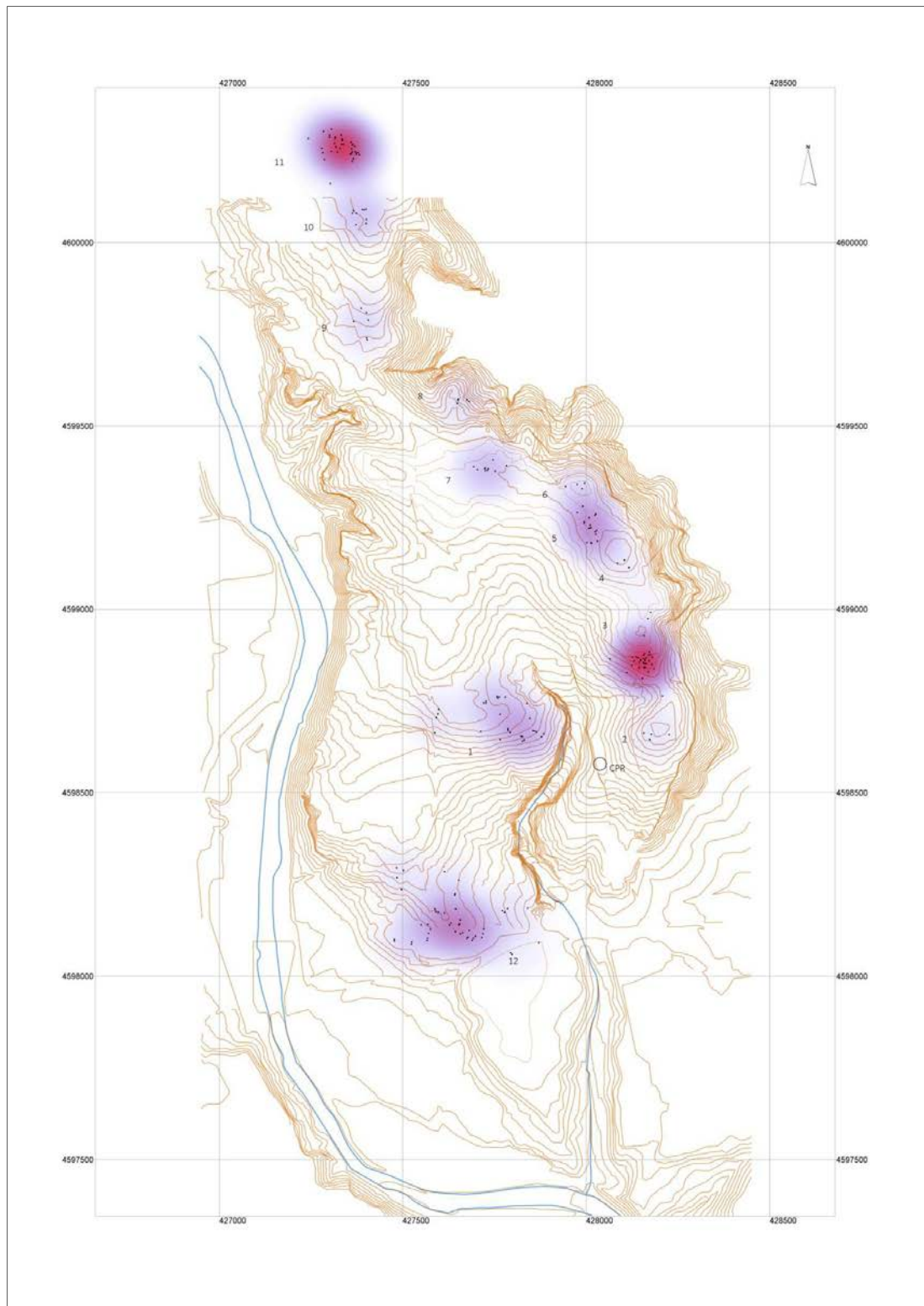

Fig.96.- Can Roqueta - bronze final. Mapa de calor - densitat de Kernel.

Fig.97.- Distribució de la població durant el bronze final.

d'obtenir de forma visual la densitat d'un determinat element, en el nostre cas estructures arqueològiques. Aquest geoprocés és essencial per a obtenir mapes de calor (Asociación gvSIG 2015) (fig.96). La densitat es

calcula a partir del nombre d'ítems situats en una localització concreta, de tal manera que un major nombre de punts agrupats resulta en valors superiors. Els mapes de calor permeten una fàcil identificació d'àrees calentes i la clusterització de punts. El programari utilitzat per a confeccionar aquest mapa és gvSIG Desktop, potent SIG de software lliure, mantingut i impulsat per l'associació gvSIG. La mostra utilitzada ateny exclusivament a les estructures la cronologia relativa de les quals correspon al bronze final. Hem descartat aquelles que presenten una cronologia poc precisa, classificades sota l'epígraf "bronze final - primera edat del ferro", per bé que som conscients que la major part d'aquestes estructures descartades podrien pertànyer al bronze final. En un altre ordre de coses, aqueix mapa reproduïx de manera precisa l'orografia del paratge abans de la seva urbanització. Les dades han estat obtingudes del MTP de Sabadell (Llonch/Moreno 1950), fulls: 127, 128, 129, 141, 142, 143, 151, 152, 153, 160, 161, 162, 168, 169 i 170. Aquest aixecament planimètric permet d'observar els principals elements topogràfics d'aquest sector: les valls, els interfluvis, els senders antics i, en general, el context geogràfic aproximat que devien trobar-se els pobladors antics. Els resultats obtinguts, per al bronze final, són evidents: 12 agrupaments de dimensions i composició distintes, que es concentren en els sectors sud-est i oriental del paratge homònim, i que tot seguit detallem (fig.97).

b) Agrupaments de població

Agrupament 1 (fig.98)

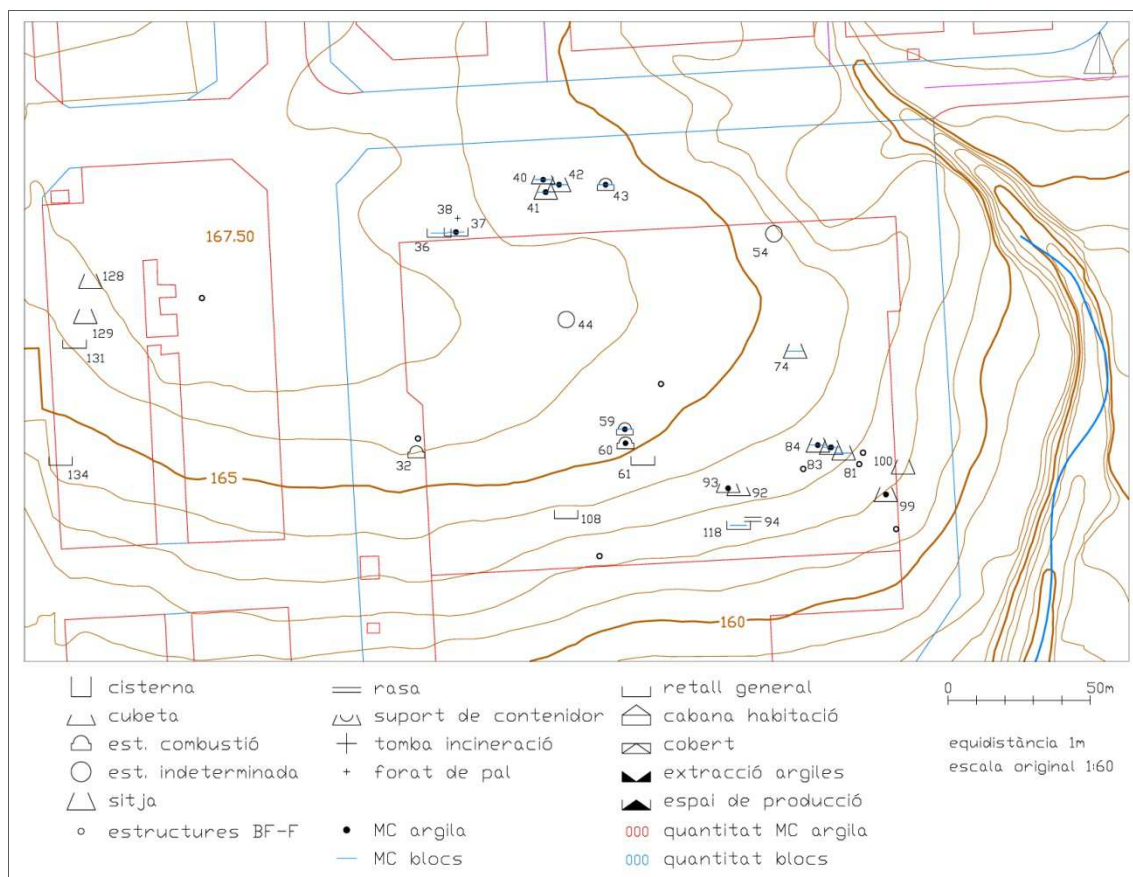

Fig.98.- Agrupament 1. Distribució de les estructures per categories.

Aquest agrupament està constituït per vint-i-vuit fosses: cubetes (3), estructures de combustió (4), forats de pal (1), fosses de funció indeterminada (2), rases (1), retalls (7) i fosses d'emmagatzematge tipus sitja (10). El conjunt es localitza en el sector central del paratge (4.599.000-427.500 / 4.598.500-428.000) entre les cotes 167,00 i 161,00 (Llonch/Moreno 1950). L'orientació és de nord/oest a sud/est. L'azimut topogràfic respecte al nord veritables és de 315,22°. El gradient és d'1,64° = 2,86%. La superfície global de l'assentament és de 2,3480 ha. El seu perímetre és de 719,24 m. Cal recordar que el lloc arqueològic no fou totalment delimitat. L'afectació real de les obres incloïa només el 56,65% dels 55.445 m² de la parcel·la, la resta del terreny, des de la cota 162,00 fins a la 153,00, no fou prospectat, fou arreglat amb els sediments extrets de la resta de la parcel·la. Per tant, no podem descartar que l'assentament es desenvolupés més enllà de la cota 162,00. A banda d'això, el mapa de calor permet distingir tres concentracions d'estructures, una localitzada a l'oest del replà 167,50 (Boquer/Parpal 1991; Parpal 1997) i unes altres dues situades entre les cotes 167,00 i 165,00 i 165,00 i 162,00 (González/Martín/Mora 1999). Quant a la distància entre els rius i l'assentament, cal dir que el lloc dista del riu Ripoll 507,24 m, i del torrent de Can Llobateres 143,33 m. L'accessibilitat vers el Ripoll és nul·la, doncs per accedir-hi cal salvar un desnivell de més de cinquanta metres, això suggereix que l'ocupació estaria relacionada amb la captació de recursos hídrics més propers i de millor accessibilitat, com els que es podrien haver donat a l'entorn del torrent de Can Llobateres. L'espai ocupat durant el bronze final succeeix una ocupació que es devia produir a mitjan del tercer mil·lenni cal BC. Aquest assentament estava situat en la zona central del sector DIASA i estava constituït per un conjunt de fosses d'emmagatzematge, més d'altres que contenien restes humanes (González *et al.* 1999, 296-297). Mentre que l'ocupació corresponent a l'edat del bronze representa un petit nucli dins d'aquest sector, les fosses pertanyents al període cronocultural del bronze final ocupen una zona extensa que reflecteix una ocupació reiterada, més complexa i més estable, on és possible identificar tot un conjunt d'agrupacions que hom creu poder relacionar amb diferents fases d'un mateix assentament (González *et al.* 1999, 297-299). La fase més antiga fou desenvolupada en el darrer terç del segon mil·lenni cal BC, mentre que la més tardana va tenir lloc a l'entorn dels segles X i VIII cal BC. La fase més antiga ofereix dues concentracions de fosses: la primera formada per les estructures CRDIASA-40, 41, 42 i 43 (UBAR-482: 1390-1037 cal BC) i la segona formada per les fosses CRDIASA-59, 60 (UBAR-483: 1299-1003 cal BC) i 61 (Beta 91850: 1429-770 cal BC). La segona fase ofereix també dues concentracions d'estructures: la primera formada pels grans retalls CRDIASA-36 i 37 (Beta 91847: 844-767 cal BC) i la segona formada per les estructures CRDIASA-85 (UBAR-484: 1010-794 cal BC), 100 (UBAR-488: 838-539 cal BC) i fosses adjacents. Quant a la ubicació de l'habitatge poca cosa es pot dir. González *et al.* (1999, 299) addueixen que els retalls CRDIASA-36 i CRDIASA-37 podrien haver esdevingut sengles *fons de cabana*. Nosaltres pensem que aquestes estructures són llocs d'extracció d'argiles, per bé que estarien relacionades amb la construcció d'una cabana, situada per sobre de la cota zero. Aquesta vivenda podria haver estat localitzada en les immediacions, sobre el turó 167,50, en una posició dominant. D'altra banda, la concentració formada per les unitats domèstiques CRDIASA-40, 41, 42 i 43, i llur contingut —convé subratllar que en aquest grup de fosses es va documentar la concentració més important de *torchis* de tot el jaciment— suggereix l'existència d'una construcció propera, reformada o parcialment reconstruïda, localitzada també en les immediacions de la cota 167,5. De qualsevol manera, sembla confirmar-se l'existència d'un model d'associació hàbitat - explotació, en espais diferenciats, però certament propers. Durant la primera edat del ferro l'assentament es concentra en els sectors nord-est i sud-est, els més propers a la riera de Can Llobateres, es reocupa el sector sud-oriental i, alhora, sorgeix una nova concentració d'estructures en la zona més baixa del sector arqueològic. L'àrea sud-oriental presenta un conjunt de fosses i indicadors que relacionarien el lloc amb l'emmagatzematge d'excedents, el processament i el consum d'aliments (indústria macrolítica, restes faunístiques, etc.). També hi són presents els *torchis* i els tovots. L'àrea nord-oriental presenta indicadors que relacionarien el lloc amb activitats metal·lúrgiques i amb

altres activitats no alimentàries (fusaioles, malacologia, restes metal·lúrgiques, etc.). També hi són presents els elements constructius tipus tovot (González et al. 1999, 300).

Contingut artefactual:

jaciment ²⁸⁶	est	tipus	c	CER	ML	L	M	F	MCO	ARG	C	P
CRDIASA	32	ECM	2	*			*	*			*	
CRDIASA	36	RT	2	*	6	*	*	*	*		*	*
CRDIASA	37	RT	5	*	19	*	*	*	*	*	*	*
CRDIASA	38	FP	2									
CRDIASA	40	CBT	3	*	1					*	*	*
CRDIASA	41	ST	1	*	3	*				*	*	*
CRDIASA	42	ST	4	*	19					*	*	*
CRDIASA	43	ECM	3		1				*	*	*	*
CRDIASA	44	FI	1	*		*						
CRDIASA	54	FI	2	*								
CRDIASA	59	ECM	2	*	1	*		*	*	*	*	*
CRDIASA	60	ECM	2	*	8	*	*	*		*	*	
CRDIASA	61	RT	7	*	3	*	*	*			*	
CRDIASA	74	ST	4	*	4		*				*	*
CRDIASA	81	ST	4	*	5	*		*			*	*
CRDIASA	83	ST	4	*		*		*	*	*	*	*
CRDIASA	84	ST	2	*	5			*	*	*	*	*
CRDIASA	92	CBT	1	*			*	*				
CRDIASA	93	CBT	1	*						*		
CRDIASA	94	RS	4	*	2	*	*				*	
CRDIASA	99	ST	4	*	4			*		*	*	
CRDIASA	100	ST	3	*	1	*	*	*			*	
CRDIASA	108	RT	1	*				*				
CRDIASA	118	RT	1	*								*
NW14	128	ST	6	*	1	*						-
NW14	129	ST	7	*	16	*	*	*	*			-
NW14	131	RT	3	*		*						-
S14	134	RT	2	*	3	*	*	*	*			-

²⁸⁶ tipus: CBT (cubeta); CST (cisterna); ECM (estructura de combustió); EI (estructura indeterminada); FI (fossa indeterminada); FP (forat de pal); RS (rasa); RT (retall); SP (suport de contenidor); ST (sitja); TB (tomba). c (nombre de capes). CER (ceràmica). ML (indústria macrolítica + quantificació d'elements). L (indústria lítica). M (metall). F (restes faunístiques). MCO (malacologia). ARG (material constructiu: tovot, torchis, etc.). C (carbó). P (pedres i blocs, sense especificar).

Agrupament 2 (fig.99)

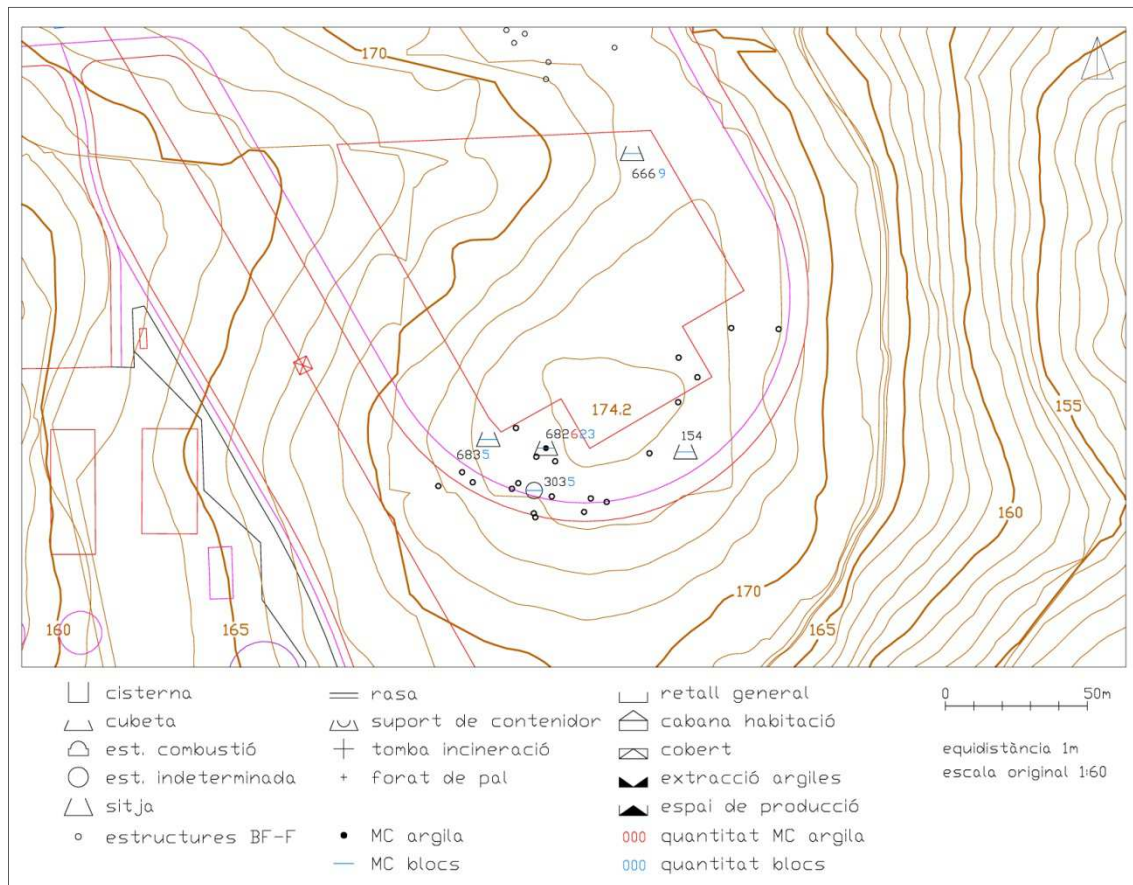

Fig.99.- Agrupament 2. Distribució de les estructures per categories.

Aquest agrupament està constituït per cinc estructures: cubetes (0), dispositius de funció indeterminada (1) i fosses d'emmagatzematge tipus sitja (4). Si afegim les estructures de cronologia no precisada, les del bronze final - primera edat del ferro, el nombre de punts augmentaria a vint-i-cinc. El terreny ocupat és menor que l'anterior. El conjunt s'ubica en el sector oriental del paratge (4.598.750-428.000 / 4.598.500-428.250) entre les cotes 174,00 i 172,00 (Llonch/Moreno 1950). L'orientació és imprecisa. El gradient és de $4,23^\circ = 7,39\%$. La superfície mínima de l'assentament és d'unes 0,526 ha. El seu perímetre és d'uns 148,85 m. Si incloem en l'agrupament l'estructura CRII-666, la qual queda aïllada al nord de la cota 174,2, la superfície seria de 0,419 ha, essent el seu perímetre de 298,59 m. Quant a la distància entre els rius i l'assentament, cal dir que el lloc dista del riu Ripoll 883,57 m, i del torrent de Can Llobateres 222,46 m, direcció oest. Tant les estructures del bronze final com les del bronze final - ferro I envolten el replà 174,20. Hi ha una ocupació precedent, d'època neolítica (Carlús *et al.* 2008, 117)²⁸⁷. El lloc no tornarà a ser ocupat fins al començament del primer mil·lenni (1100/1000 - 750 cal ANE). Per tant manca la fase del bronze inicial. Durant la primera edat del ferro, entre el 725/700 i el 575 cal ANE, el lloc continua essent ocupat.

²⁸⁷ Es tracta de dues fosses d'emmagatzematge (CRII-173 i CRII-177) del neolític antic cardial (VI mil·lenni cal BC) (Oliva *et al.* 2008, 159-160).

Contingut artefactual:

jaciment	est	tipus	c	CER	ML	L	M	F	MCO	ARG	C	P
CRII	154	ST	2	*								1
CRII	303	FI	1	*				*				5
CRII	666	ST	1	*	4		*	*				9
CRII	682	ST	1	*						6		23
CRII	683	ST	2	*								5

Agrupament 3 (fig.100)

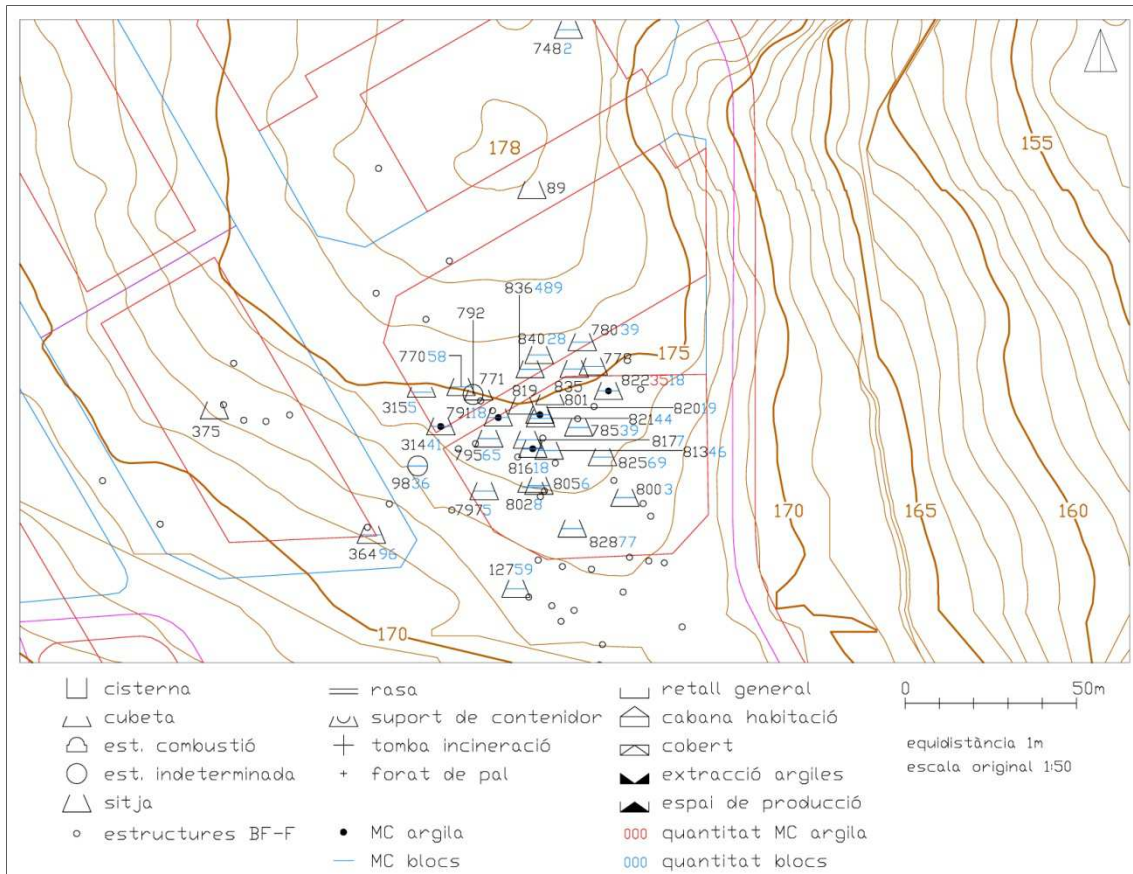

Fig.100.- Agrupament 3. Distribució de les estructures per categories.

Aquest agrupament està constituït per trenta estructures: cubetes (4), dispositius de funció indeterminada (2) i estructures d'emmagatzematge tipus sitja (24). El conjunt es localitza en el sector centreeast de Can Roqueta (4.599.000-428.000 / 4.598.750-428.250) entre les altures 175,50 i 171,00 (Llonch/Moreno 1950). L'orientació és de nord/nord-oest a sud/sud-est. L'azimut topogràfic respecte al nord veritable és de 348,12°. El gradient és de $2,53^\circ = 4,42\%$. La superfície mínima de l'assentament és de 0,3347 ha. El seu perímetre és 229,74 m. Si incloem en l'agrupament les fosses CRII-89, CRII-375 i CRII-748, les quals trobem sobre les cotes 178, 172 i 176 respectivament, la superfície seria de 0,9901 ha, essent el seu perímetre de 437,89 m. Quant a la distància entre els rius i l'assentament, cal dir que el lloc dista del riu Ripoll 831,86 m, i del torrent de Can Llobateres 247,46 m, direcció sud-oest. L'emplaçament és accessible pel nord, oest i sud, el vessant oriental presenta un pendent un xic més pronunciat, del $16,05\% = 9,12^\circ$. El 86,66% de les estructures contenen blocs

de pedra, se n'han comptabilitzat 1.299, d'altra banda, en 5 fosses es constata l'existència d'elements tipus tovot i *torchis*, sens dubte, material de rebuig relacionat amb la reforma d'alguna mena d'habitable, el qual no hauria d'ésser massa lluny del conjunt documentat. La datació radiocarbònica de la fossa CRII-770 (2004 UBAR-831: 1389-336 cal BC) no és gaire fiable, l'edat BP presenta una desviació de ± 240 anys. L'ocupació del bronze inicial és pràcticament inexistent. Durant la primera edat del ferro, entre el 725/700 i el 575 cal ANE, el lloc continua essent ocupat.

Contingut artefactual:

jaciment	est	tipus	c	CER	ML	L	M	F	MCO	ARG	C	P
CRII	98	FI	7	*		*		*				36
CRII	127	ST	3	*	3			*				59
CRII	314	ST	3	*	5			*		1		41
CRII	315	CBT	1	*	1							5
CRII	364	ST	4	*	2	*		*			*	96
CRII	770	ST	5	*	4			*				58
CRII	771	CBT	1	*				*	*			
CRII	778	ST	4	*								2
CRII	780	ST	1	*				*			*	39
CRII	785	ST	2	*	*			*				39
CRII	791	ST	4	*	6			*		18		18
CRII	792	FI		*				*				
CRII	795	ST	1	*		*	*	*				65
CRII	797	ST	3	*	*			*				5
CRII	800	ST	1	*				*				3
CRII	801	CBT	2	*								
CRII	802	CBT	2	*	4			*			*	8
CRII	805	ST	1	*				*				6
CRII	813	ST	4	*	12			*			*	46
CRII	816	ST	5	*	1		*	*		3		18
CRII	817	ST	4	*	1			*				7
CRII	819	ST	3	*				*				
CRII	820	ST	1	*				*		2		19
CRII	821	ST	1	*	1		*	*			*	44
CRII	822	ST	1	*		*		*		35		18
CRII	825	ST	2	*				*				69
CRII	828	ST	6	*	16		*	*				77
CRII	835	ST	5	*				*			*	4
CRII	836	ST	2	*	13	*		*				489
CRII	840	ST	1	*				*				28

Agrupament 4 (fig.101)

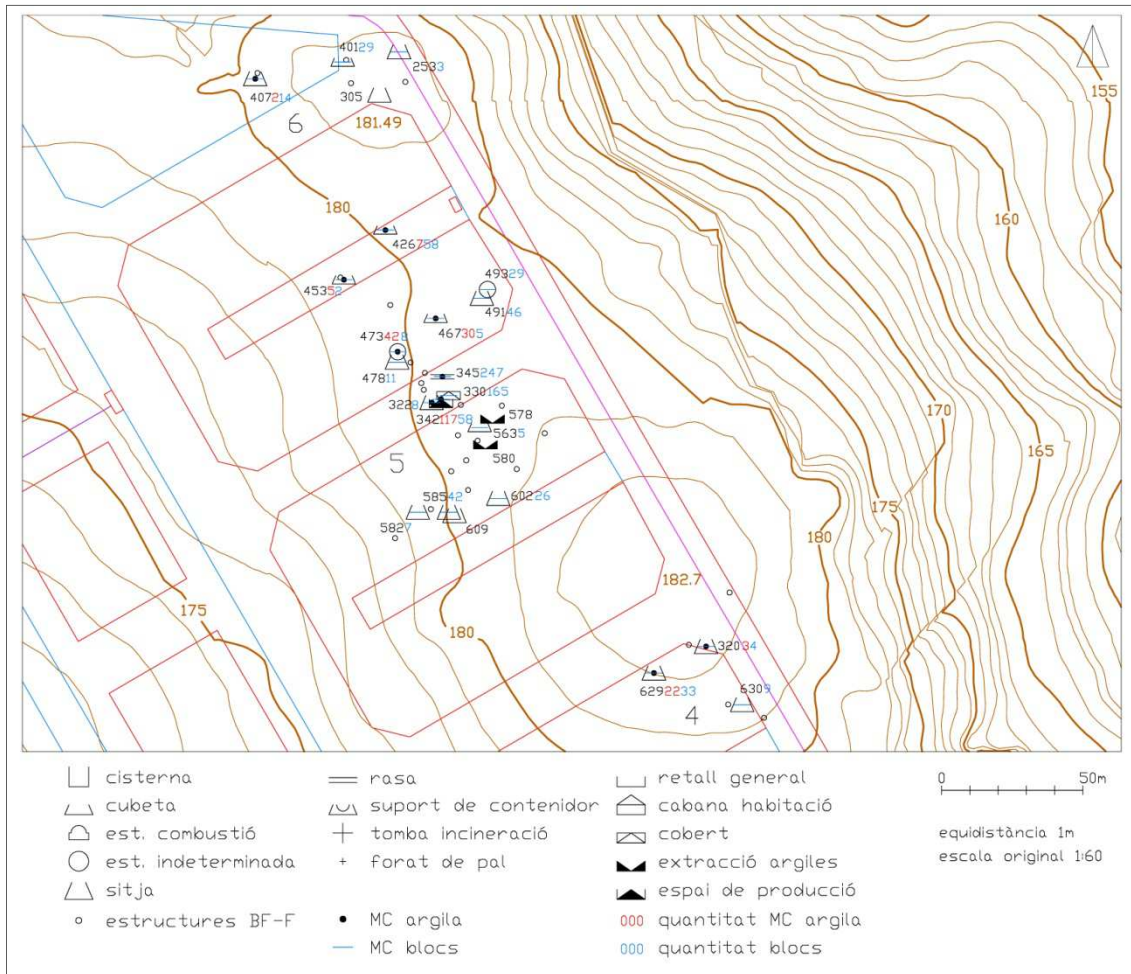

Fig.101.- Agrupament 4. Distribució de les estructures per categories.

Petita concentració d'estructures constituïda per un mínim de tres fosses, totes elles d'emmagatzematge. Es localitza en el sector centreoriental de Can Roqueta (4.599.250-428.000 / 4.599.000-428.250) entre les cotes 182,00 i 181,00 (Llonch/Moreno 1950). L'orientació és imprecisa. El gradient o pendent és de $2,44^\circ = 4,25\%$. La superfície mínima de l'assentament és de 0,0250 ha. El seu perímetre és de 78,12 m. Quant a la distància entre els rius i el lloc, cal dir que aquest dista del riu Ripoll 749,96 m, i del torrent de Can Llobateres 430,23 m, direcció sud/sud-oest. L'estació és accessible pel nord, oest i sud, el vessant oriental presenta un pendent una mica més pronunciat, del $18,25\% = 10,34^\circ$. Hi ha una ocupació precedent, del bronze inicial, i una altra de posterior, de la primera edat del ferro.

Contingut artefactual:

jaciment	est	tipus	c	CER	ML	L	M	F	MCO	ARG	C	P
CRII	320	ST	1	*				*		3		4
CRII	629	ST	1	*		*		*		22		33
CRII	630	ST	2	*				*				9

Agrupament 5

Aquest agrupament està constituït per divuit estructures: cubetes (4), fosses de funcionalitat indeterminada (2), retalls (5) i estructures d'emmagatzematge tipus sitja (7). Es localitza al nord/nord-oest de l'agrupament número 4, a uns 85 m, en el sector centreoriental de Can Roqueta (4.599.375-427.875 / 4.599.125-428.125). L'orientació és de nord/nord-oest a sud/sud-est. L'azimut topogràfic respecte al nord veritable és de 350,66°. El gradient és de 0,58° = 1,01%. La superfície mínima de l'assentament és de 0,3604 ha. El seu perímetre és de 254,65 m. Quant a la distància entre els rius i el lloc, cal dir que aquest dista del riu Ripoll 633,54 m, i de la riera de Can Llobateres 487,69 m, direcció sud/sud-oest. L'enclavament és accessible pel nord, oest i sud, el vessant oriental presenta un pendent del 18,67% = 10,58°. La distribució espacial de les estructures és força singular, en el centre trobem els retalls CRII-330, CRII-342 (2002 UBAR-674 1055-792 cal BC), CRII-345, CRII-578 i CRII-580, i al voltant la resta de dispositius, d'emmagatzematge. Cal recordar que les dues primeres han estat classificades com a cabana amb coberta i espai de producció, respectivament (Oliva *et al.* 2007, 53 i 55-56). Les altres tres han estat classificades com a fossat i fosses d'extracció d'argiles, respectivament (Oliva *et al.* 2007, 51-52). El 83,33% de les fosses contenen blocs de pedra, se n'han comptabilitzat uns 700, a més, en 7 estructures es constata l'existència d'elements tipus tovot i *torchis*, se n'han recuperat 202 fragments. Tot plegat, el material de rebuig i els retalls, ens indica l'existència propera d'algun tipus de construcció, ubicada possiblement en l'espai obert entre les estructures CRII-426, CRII-453, CRII-473 i CRII-493. El lloc fou ocupat, de manera intensiva, en el transcurs del bronze inicial (Carlús *et al.* 2008, 118), i possiblement en la primera edat del ferro.

Contingut artefactual:

jaciment	est	tipus	c	CER	ML	L	M	F	MCO	ARG	C	P
CRII	322	ST	1	*				*		1		8
CRII	330	RT	12	*	1		*	*				165
CRII	342	RT	5	*		*		*	*	117		58
CRII	345	RT	9	*	7	*		*	*	*		247
CRII	426	CBT	3	*			*			7		58
CRII	453	CBT	1	*		*		*		5		2
CRII	467	CBT	1	*	*	*		*		30		5
CRII	473	FI	1	*				*		42		8
CRII	478	ST	1	*				*				11
CRII	491	ST	1	*				*	*			46
CRII	493	FI	1	*				*				29
CRII	563	CBT	1	*		*		*				5
CRII	578	RT	2	*	5	*		*	*			
CRII	580	RT		*		*						
CRII	582	ST	2	*	1							7
CRII	585	ST	1	*	2	*		*				42
CRII	602	ST	1	*				*				26
CRII	609	ST	1	*								

Agrupament 6

Agrupament menor, constituït per quatre estructures d'emmagatzematge: cubetes (1) i sitges (3). Es troba al nord del clúster número 5, a una distància de 45 m, en el sector centreoriental del paratge de Can Roqueta (4.599.500-428.875 / 4.599.375-428.000). L'orientació és d'est a oest. L'azimut topogràfic respecte al nord veritable és de 270°. El gradient és d'1,77° = 3,09%. La superfície mínima de l'assentament és de 0,0357,25 ha. El seu perímetre és de 112,86 m. Quant a la distància entre els rius i el lloc arqueològic, cal dir que aquest dista del riu Ripoll 658,53 m, i del torrent de Can Llobateres 558,19 m, direcció sud/sud-oest. Les estructures envolten un espai buit d'estructures, d'uns 225 m². El lloc va ser ocupat, de manera intensiva, en el transcurs del bronze inicial (Carlús *et al.* 2008, 118), i molt possiblement durant la primera edat del ferro.

Contingut artefactual:

jaciment	est	tipus	c	CER	ML	L	M	F	MCO	ARG	C	P
CRII	253	ST	1	*		*		*				3
CRII	305	ST	1	*				*				
CRII	401	CBT	1	*	3			*				29
CRII	407	ST	4	*			*			2		14

Agrupament 7 (fig.102)

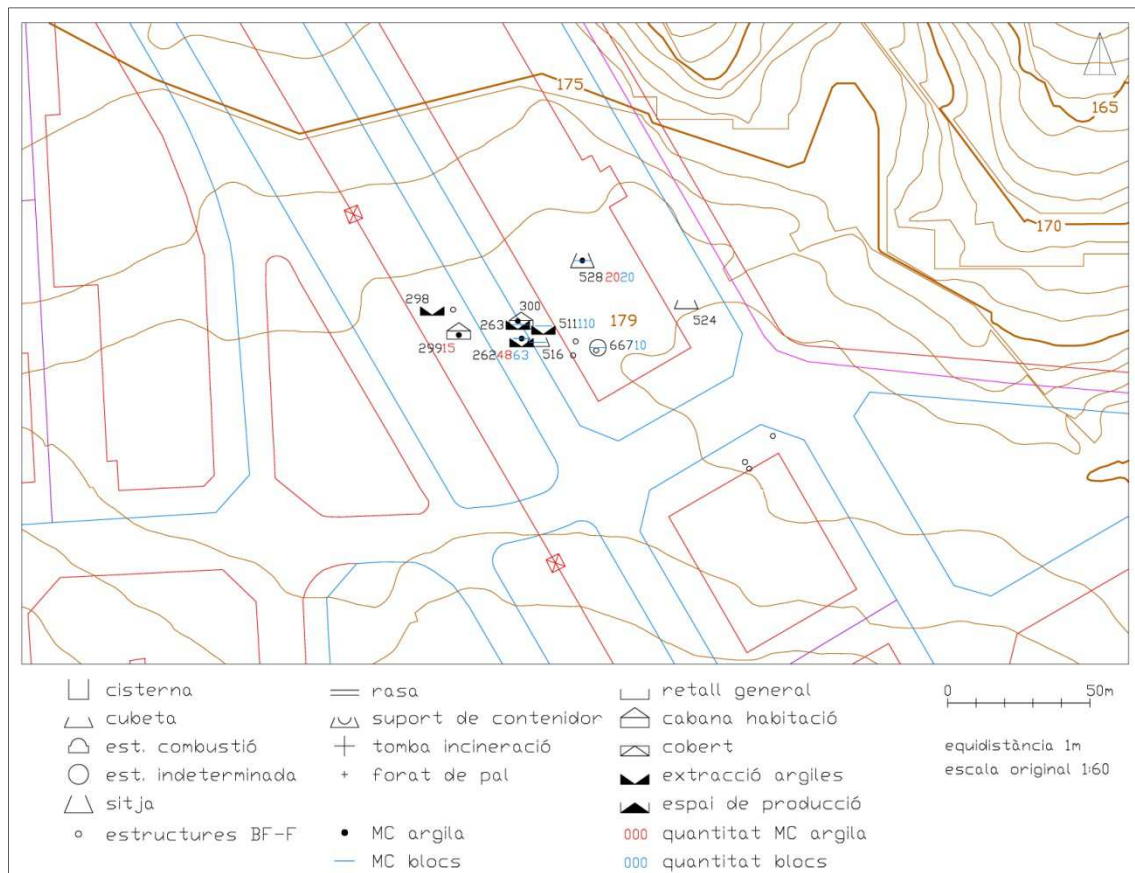

Fig.102.- Agrupament 7. Distribució de les estructures per categories.

Aquest setè agrupament està constituït per una desena d'estructures: cubetes (2), fosses de funcionalitat no determinada (1), retalls (6) i estructures d'emmagatzematge tipus sitja (1). Es localitza en el sector nord-est de Can Roqueta (4.599.500-427.500 / 4.599.375-427.750) entre les altures 178,00 i 179,00 (Llonch/Moreno 1950). L'orientació és d'est a oest. L'azimut topogràfic respecte al nord veritable és de 270°. El gradient és 0. La superfície mínima de l'assentament és de 0,1576 ha. El seu perímetre és de 191,61 m. Quant a la distància entre els rius i el lloc arqueològic, cal dir que aquest dista del Ripoll 439,75 m, i de la riera de Can Llobateres 666,02 m, direcció sud/sud-est. L'enclavament és accessible pel nord-oest i el sud, el vessant nord-oriental té un pendent del 7,19% = 4,11°. La distribució de les estructures també és singular, els retalls es concentren en una superfície de 210 m², mentre que les fosses d'emmagatzematge es localitzen a l'est. Entre els retalls cal destacar les estructures CRII-299 i CRII-300, considerades pels seus excavadors com a cabana d'habitació i un annex, respectivament (Palomo/Rodríguez 2004, 90-92). Formant part d'aquest complex d'habitació trobem les estructures CRII-262, CRII-263, CRII-298 i CRII-511, interpretades com a fossats o clots d'extracció d'argila (Palomo/Rodríguez 2004, 91). El 60% de les fosses contenen blocs de pedra, se n'han comptabilitzat uns 192, a més a més, en diverses estructures es constata l'existència d'elements d'argila tipus tovot i *torchis*.

Contingut artefactual:

jaciment	est	tipus	c	CER	ML	L	M	F	MCO	ARG	C	P
CRII	262	RT	9	*	2	*		*	*	48		63
CRII	263	RT	4	*		*		*	*	*		
CRII	298	RT	8	*				*	*			
CRII	299	RT	5	*	1			*	*	15	*	
CRII	300	RT	1	*		*		*				4
CRII	511	RT	3	*	5	*		*	*			110
CRII	516	CBT	2	*				*				3
CRII	524	CBT	1	*		*		*	*			
CRII	528	ST	1	*	2	*		*	*	20		2
CRII	667	FI	1	*								10

Agrupament 8 (fig.103)

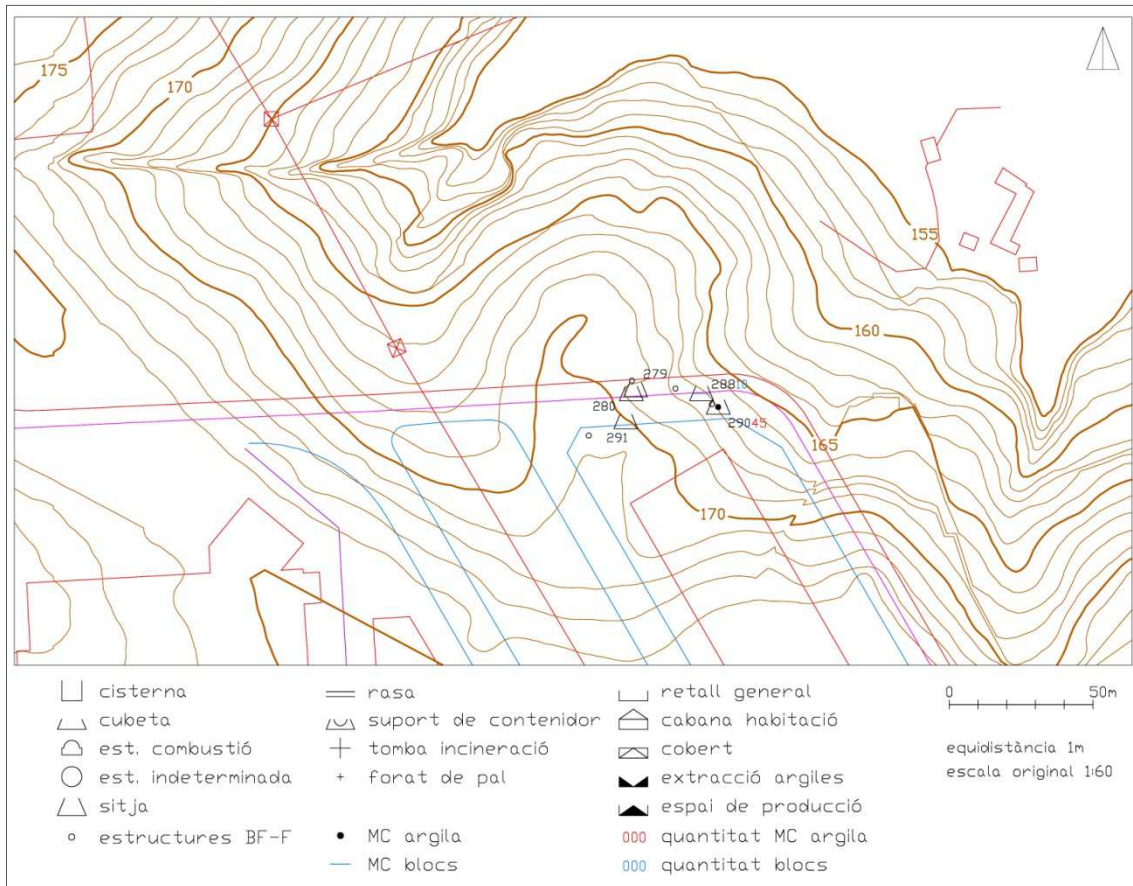

Fig.103.- Agrupament 8. Distribució de les estructures per categories.

Agrupament menor, constituït per cinc estructures d'emmagatzematge tipus sitja. Es troba al nord-oest del clúster número 7, a una distància de 188 m, en el sector septentrional de Can Roqueta (4.599.625-427.500 / 4.599.500-427.625) entre les cotes 170,50 i 167 (Llonch/Moreno 1950). L'orientació és d'est a oest. L'azimut topogràfic respecte al nord veritable és d'uns 270°. El gradient és de 5,49° = 9,61%. Presenta una superfície mínima de 0,0227 ha. El seu perímetre és de 75,09 m. Quant a la distància entre els rius i el lloc arqueològic, cal destacar que aquest dista del Ripoll 413,51 m, i del torrent de Can Llobateres 856,24 m, direcció sud/sud-est. Quant a la distribució de les estructures, les fosses semblen delimitar un espai trapezoïdal d'uns 250 m², buit de qualsevol vestigi. L'únic indicatiu d'un espai d'habitació ens ho proporciona el reblliment detrític de CRII-290, amb una cinquantena de fragments d'argila tipus tovot i *torchis*. El lloc fou ocupat amb posterioritat, a la primera edat del ferro.

Contingut arqueològic:

jaciment	est	tipus	c	CER	ML	L	M	F	MCO	ARG	C	P
CRII	279	ST	3	*				*	*			
CRII	280	ST	2	*	2			*	*			
CRII	288	ST	4	*	4		*	*				10
CRII	290	ST	4	*	1		*	*	*	45		

CRTR	179	CST	8	*	*	*	*	*	11	*
CRTR	181	FI	1	*						

Agrupament 10 (fig.105)

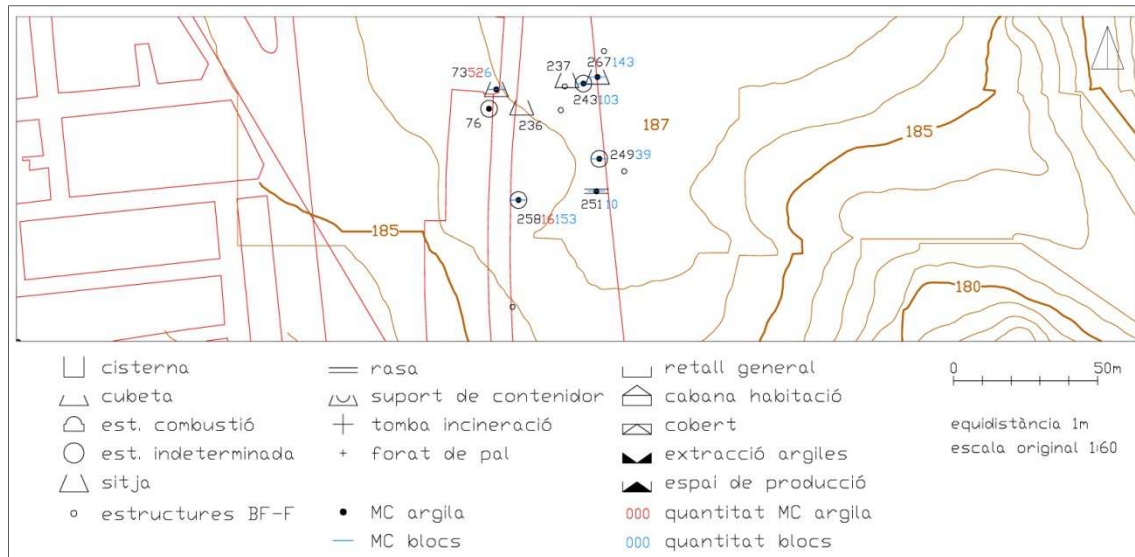

Fig.105.- Agrupament 10. Distribució de les estructures per categories.

Aquest novè agrupament està constituït per deu estructures: fosses de funció indeterminada (5), retalls (1) i estructures d'emmagatzematge tipus sitja (4). Es localitza en el sector septentrional del paratge arqueològic de Can Roqueta (4.600.250-427.250 / 4.000.000-427.500) entre les cotes 187,50 i 186,50 (Llonch/Moreno 1950). L'orientació és imprecisa. El gradient és d' $1,37^\circ = 2,39\%$. Presenta una superfície mínima de 0,1320 ha. El seu perímetre és de 142,78 m. Dista del riu Ripoll uns 737 m. Quant a la distribució espacial, les fosses semblen delimitar un espai trapezoïdal d'uns 640 m², buit de qualsevol vestigi. El 80% de les fosses contenen blocs de pedra, se n'han comptat 512 efectius, a més, en 7 ocasions es constata l'existència d'elements tipus tovot i *torchis*, se n'han recuperat una vuitantena de fragments. En síntesi, el material de rebuig documentat, tant d'argila com petri, indica l'existència propera d'alguna mena de construcció sòlida localitzada en un punt intermedi de les fosses. Es constata una reocupació del lloc a finals del segle VIII cal ANE.

Contingut artefactual:

jaciment	est	tipus	c	CER	ML	L	M	F	MCO	ARG	C	P
CRTR	73	ST	5	*			*	*	*	52	*	6
CRTR	76	FI	1	*		*				3	*	
CRTR	236	ST	1	*				*			*	36
CRTR	237	ST	2	*		*		*	*		*	
CRTR	243	FI	3	*				*		6	*	103
CRTR	249	FI	1	*				*		1		39
CRTR	251	RT	1	*				*		3	*	10
CRTR	258	FI	2	*				*	*	16	*	153
CRTR	267	ST	2	*			*	*		1	*	143
CRTR	269	FI	1	*				*		1	*	22

Agrupament 11 (fig.106)

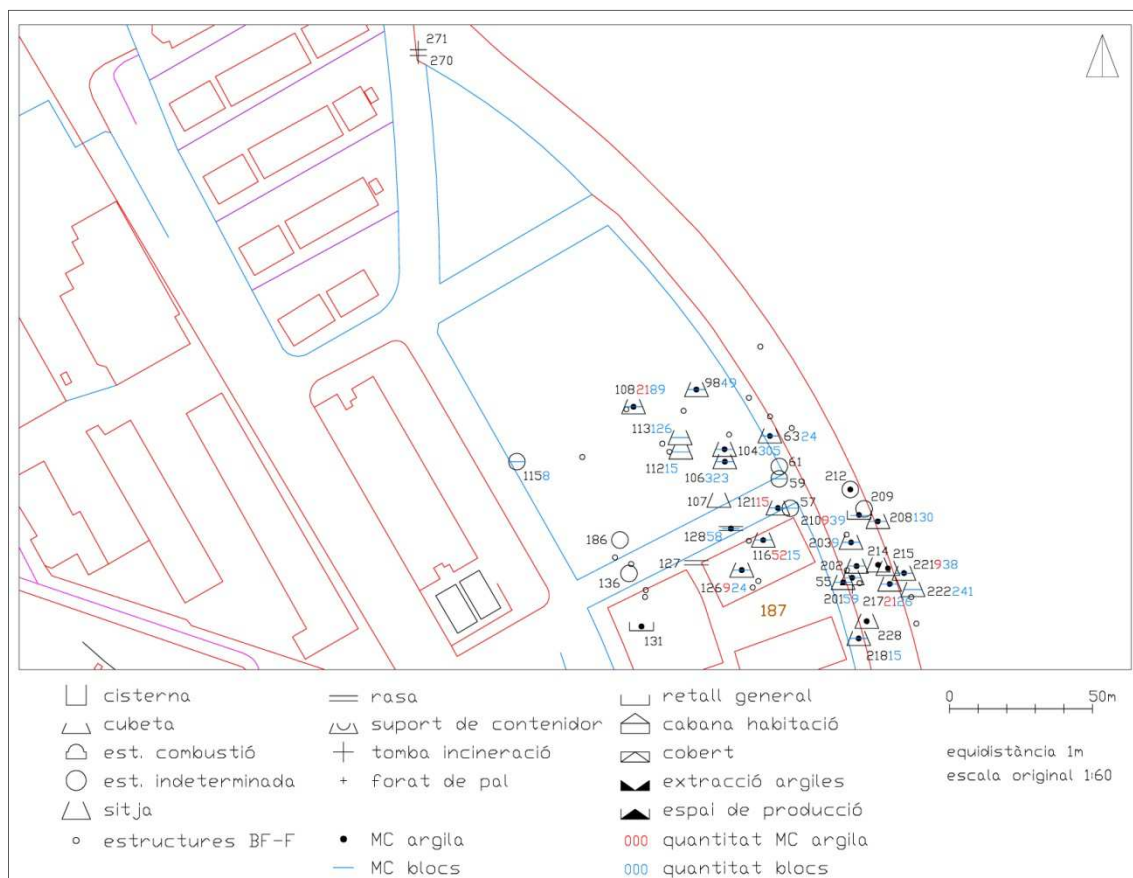

Fig.106.- Agrupament 11. Distribució de les estructures per categories.

Gran concentració d'estructures constituïda per trenta-cinc dispositius: fosses de funció indeterminada (8), retalls (4) i estructures d'emmagatzematge tipus sitja (23). Es localitza en el sector més septentrional de Can Roqueta (4.600.500-427.250 / 4.600.250-427.500) entre les altures 189,90 i 185,78. L'orientació sembla ser de nord/nord-oest a sud/sud-est. El gradient és $2,23^\circ = 3,90\%$. L'establiment presenta una superfície mínima de 0,7549 ha. El seu perímetre és de 347,57 m. Pel que fa a la distància entre els rius i el lloc arqueològic, cal destacar que aquest dista del riu Ripoll 686 m, i del torrent de Sant Nicolau 495,61 m, direcció nord-oest. El 54% de les estructures contenen blocs de pedra, se n'han comptabilitzat 1502, a més, en diversos dispositius es constata l'existència d'elements d'argila tipus tovot i *torchis*, se n'han comptabilitzat uns 140 efectius. Cal fer una especial referència als retalls CRTR-127, CRTR-128, CRTR-131 i CRTR-210 (2006 UBAR-866 1002-835 cal BC). Els dos primers han estat considerats com a fossats, el tercer com a *rebot* i el darrer com a *espai de treball* (Oliva/Terrats 2005, 42-44 i 48; Oliva *et al.* 2007, 41-44). Es constata una ocupació prèvia del lloc en el bronze inicial.

Contingut artefactual:

jaciment	est	tipus	c	CER	ML	L	M	F	MCO	ARG	C	P
CRTR	55	ST	1	*		*		*	*	1	*	5
CRTR	57	FI	1	*	1							5

CRTR	59	FI	2	*		*		*				3
CRTR	61	FI	1	*								
CRTR	63	ST	7	*			*	*		1		24
CRTR	98	ST	2	*		*				4	*	49
CRTR	104	ST	2	*	5			*	*	2	*	305
CRTR	106	ST	3	*	36		*	*	*	6	*	323
CRTR	107	ST	1	*		*		*	*		*	
CRTR	108	ST	1	*	3	*	*	*		21	*	89
CRTR	112	ST	2	*	4			*			*	15
CRTR	113	ST	1	*	25			*				126
CRTR	115	FI	1	*			*	*			*	8
CRTR	116	ST	1	*	1	*	*	*	*	52	*	15
CRTR	121	ST	1	*	1	*		*		2	*	4
CRTR	126	ST	1	*	4			*		9	*	24
CRTR	127	RT	2	*		*	*	*			*	
CRTR	128	RT	2	*	3	*	*	*	*	1		58
CRTR	131	RT	1	*	4		*	*		1	*	
CRTR	136	FI	1	*								
CRTR	186	FI	1	*								
CRTR	201	ST	1	*			*	*		1	*	59
CRTR	202	ST	3	*				*		1		5
CRTR	203	ST	6	*				*	*	4	*	9
CRTR	208	ST	1	*				*		1	*	130
CRTR	209	FI	1	*							*	
CRTR	210	RT	8	*	5	*	*	*	*	9	*	39
CRTR	212	FI	1	*				*	*	1		
CRTR	214	ST	1	*		*		*		2		
CRTR	215	ST	2	*	*	*	*	*	*	1		
CRTR	217	ST	2	*		*		*		21	*	26
CRTR	218	ST	2	*			*			1	*	15
CRTR	221	ST	1	*				*		9	*	38
CRTR	222	ST	1	*			*	*				241
CRTR	228	ST	2	*		*	*	*		1	*	
CRTR	270	TB	1	*								
CRTR	271	TB	1	*								

Agrupament 12 (fig.107)

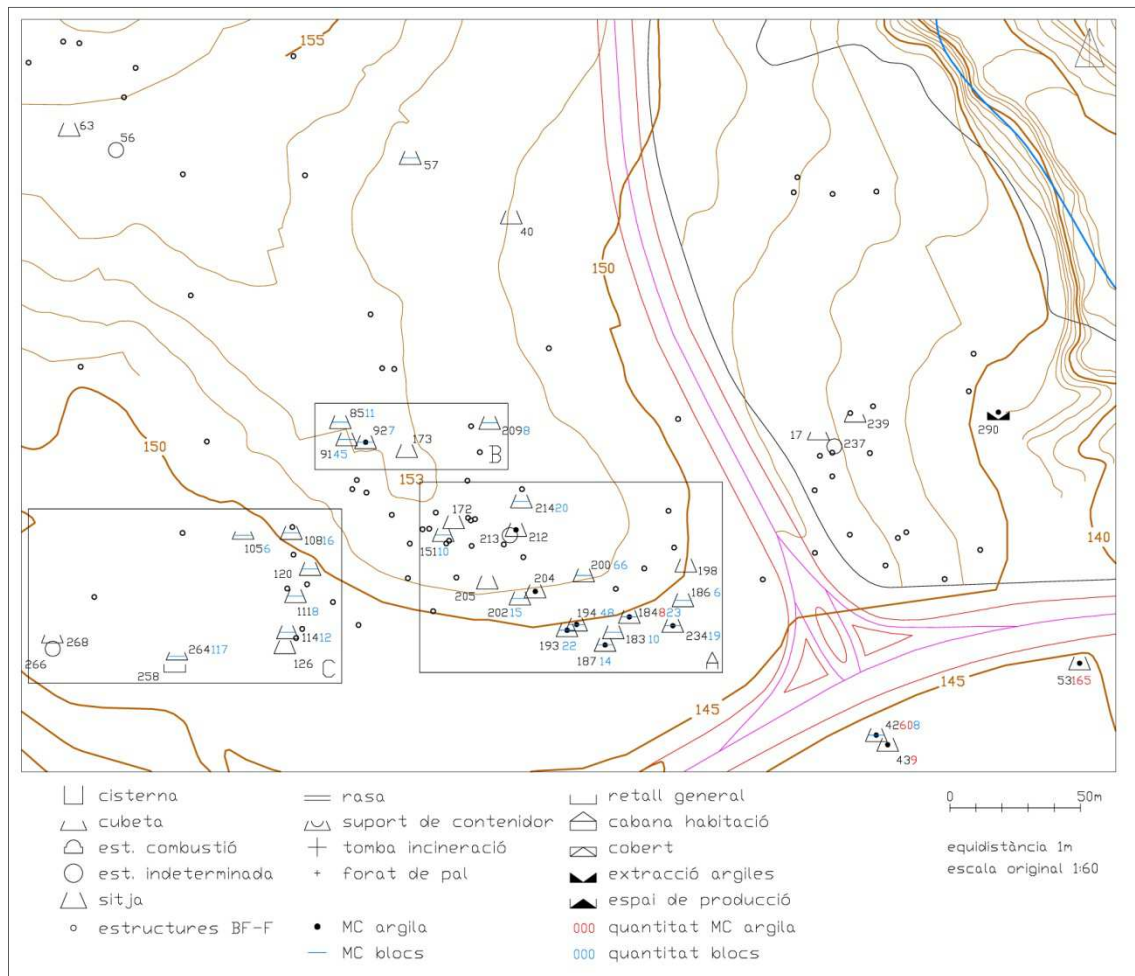

Fig.107.- Agrupament 12. Distribució de les estructures per categories.

Gran concentració d'estructures constituïda per trenta-dos dispositius: cubetes (3), fosses de funcionalitat indeterminada (2), retall (1) i fosses d'emmagatzematge tipus sitja (26). Es localitza en el sector septentrional del Can Roqueta (4.598.250-427.500 / 4.598.000-427.750) entre les altures 153 i 145 (Llonch/Moreno 1950). L'orientació és de nord-oest a sud-est. L'azimut topogràfic és de 315,22°. El gradient és de 2,90° = 5,06%. La seva superfície és d'1,1945 ha. El seu perímetre és de 578 m. Quant a la distància entre els rius i el jaciment, cal destacar que aquest dista del riu Ripoll 407 m, i de la riera de Can Llobateres 277,72 m, direcció nord-est. Aquest clúster presenta tres sectors diferenciats: sector A, integrat per disset estructures i una superfície de 0,2361 ha; sector B, integrat per cinc estructures i una superfície de 0,0164 ha; i el sector C, integrat per deu fosses i una superfície de 0,2979 ha. Al nord i a ponent d'aquest punt hi ha també concentracions menors de fosses, destaca especialment la integrada per les CRCRV-14, CRCRV-237, CRCRV-239 i CRCRV-290, aquesta darrera ha estat interpretada com a dispositiu d'extracció d'argiles, així com la concentració integrada per les estructures d'emmagatzematge tipus sitja CRCRV2016-42, CRCRV2016-43 i CRCRV2016-53, situada al sud-est del sector A. Aquestes darreres fosses reuneixen una gran quantitat d'elements d'argila tipus tovot i *torchis*, és per això que cal suposar l'existència propera d'alguna mena d'estructura d'habitació, no documentada en superfície.

Contingut artefactual:

jaciment	est	tipus	c	CER	ML	L	M	F	MCO	ARG	C	P
CRCRV A	151	ST	3	*	*	*	*	*	*		*	10
CRCRV A	172	ST	5	*		*	*	*			*	
CRCRV A	183	ST	1	*	*	*	*	*				10
CRCRV A	184	ST	1	*		*		*		8		23
CRCRV A	186	ST	2	*	*			*				6
CRCRV A	187	ST	2	*				*		4	*	14
CRCRV A	193	ST	2	*	11	*	*	*	*	1		22
CRCRV A	194	ST	2	*		*	*	*		5	*	48
CRCRV A	198	ST	3	*		*		*	*			
CRCRV A	200	ST	1	*	*	*	*	*				66
CRCRV A	202	ST	2	*		*		*	*		*	15
CRCRV A	204	ST	1	*	*	*		*		3		
CRCRV A	205	ST	1	*				*	*		*	
CRCRV A	212	ST	1	*		*	*	*		1		
CRCRV A	213	FI	1									
CRCRV A	214	ST	3	*	*	*	*	*	*			20
CRCRV A	234	ST	5	*	*	*	*	*		5	*	19
CRCRV B	85	ST	3	*				*				11
CRCRV B	91	ST	4	*		*		*				45
CRCRV B	92	ST	4	*	*	*	*	*		2		7
CRCRV B	173	ST	12	*	*	*	*	*			*	
CRCRV B	209	ST	1	*				*			*	8
CRCRV C	105	CBT	2	*				*	*		*	6
CRCRV C	108	ST	3	*		*		*	*			16
CRCRV C	111	ST	5	*	4	*	*	*	*		*	8
CRCRV C	114	ST	1	*	3	*	*	*				12
CRCRV C	120	ST	3	*	*	*		*	*		*	1
CRCRV C	126	ST	3	*		*	*	*	*		*	
CRCRV C	258	RT	1	*	*	*	*	*				
CRCRV C	264	CBT	1	*		*		*				117
CRCRV C	266	FI	1	*		*			*			
CRCRV C	268	CBT	1	*		*						

Topografia dels agrupaments. Taula comparativa²⁸⁸:

	A	B' m	B m	C m	D	E °	F °	G %	H ha	I m	J m	K m
1	28	161	167	12	NW-SE	315,22	1,64	2,86	2,34	719,24	507,24	143,33
2	5	172	174	19	-	-	4,23	7,39	0,52	148,85	883,57	222,46
3	30	171	175,5	20,5	NW-SE	348,12	2,53	4,42	0,33	229,74	831,86	247,46
4	3	181	182	27	-	-	2,44	4,25	0,02	78,12	749,96	430,23
5	18	179	180	25	NW-SE	350,66	0,58	1,01	0,36	254,65	633,54	487,69
6	4	180	181,5	25,49	E-W	270	1,77	3,09	0,03	112,86	658,53	558,19
7	10	178	179	26,49	E-W	270	0	0	0,15	191,61	439,75	666,02
8	5	167	170,5	15,5	E-W	270	5,49	6,61	0,02	75,09	413,51	856,24
9	6	177,5	180	25	N-S	360	1,07	1,86	0,18	200,39	737	-
10	10	186,5	187,5	32,5	-	-	1,37	2,39	0,13	142,78	737	-
11	35	185,78	189,9	34,9	NW-SE	350	2,23	3,9	0,75	347,57	686	-
12	32	145	153	-2	NW-SE	315,22	2,9	5,06	1,19	578	407	277,72

c) Replantejament de la qüestió i proposta de model d'ocupació

Les dades aportades permeten de matissar les conclusions extretes per Yubero i Rubio (2010; 2011). Tal com s'ha dit, els assentaments protohistòrics de la conca del Ripoll s'estableixen a una altitud mitjana de 210 m, en terrenys plans o d'escassa pendent (6,99° de mitjana) i a relativa poca distància del riu (417 de mitjana). Quant a l'orientació, l'estudi d'aquests autors conclou que els assentaments s'orienten de NE a SW (a 177° d'azimut). L'estudi topogràfic dels assentaments de Can Roqueta referma el panorama general proposat per aquests autors, encara que amb matisos. Per exemple, sabem que s'ocupen els llocs més destacats a l'entorn del sector oriental del riu Ripoll, entre les cotes 145 i 190. Aquestes prominències s'eleven sobre la cota 155 entre els 12 i els 35 m. L'orientació és diversa: NW-SE, E-W o N-S, car els assentaments segueixen l'orientació que pren la serra de la Salut en aquest sector de la depressió Prelitoral. El terreny predilecte no depassa els 5° d'inclinació, es tracta de llocs d'orografia poc rosta, característica fonamental del territori ocupat. Quant a l'extensió global de les dites ocupacions, la majoria presenta una superfície inferior als 5.000 m² (el 67% dels casos). Només quatre casos: 1, 2, 11 i 12, presenten una extensió superior als 5.000 m², per bé que el clúster número dotze podria ser subdividit en clústers menors: 12A (2.361 m²), 12B (164 m²) i 12C (2.979 m²); fins i tot, els clústers números u i onze també podrien ser descompostos en unitats més petites. Que demostrin aquestes dades? L'explicació és òbvia: els pobladors d'aquest territori s'estableixen en petites comunitats de caràcter autàrquic, assentant-se en llocs preeminents del paisatge, amb la finalitat de controlar visualment el territori. Cadascun d'aquests punts presenta el mateix tipus de dispositius: estructures d'emmagatzematge a curt (cubetes) i llarg termini (sitges), grans retalls, llocs d'extracció d'argiles, espais d'ús artesà, estructures i rases vinculades a la captació d'aigua, etc. No es constata, però, una ocupació especialitzada del territori. La majoria d'aquests petits establiments es localitza a la vora d'un torrent o d'una deu d'aigua: el torrent de Can Llobateres n'és un exemple clar. L'orografia i les característiques geològiques d'aquest territori suggereixen l'existència d'altres sistemes hidrològics, com la mateixa font de Can Llobateres o el desaparegut torrent de Sant Nicolau, al nord-oest del paratge. Són aquests agents els que determinen la fertilitat del terreny ocupat

²⁸⁸ A (nombre de fosses); B' (cota inferior, altitud); B (cota superior, altitud); C (altura, en relació a la cota 155 msnm); D (orientació); E (azimut); F (gradient); G (inclinació); H (superfície); I (perímetre); J (distància riu Ripoll); K (distància torrent de Can Llobateres).

i l'atracció dels grups humans, i no tant la proximitat al riu Ripoll. Cal tenir en compte que l'accés als recursos hídrics proporcionats per l'afluent del Besòs és certament complicat, especialment en els sectors alt i mitjà de la conca. En aquest sentit la proximitat de les ocupacions a les ribes d'aquest riu no és una dada, quant a l'aprofitament de l'aigua. La distància mínima l'ofereix el punt número dotze (407 m), mentre que la màxima l'ofereix el punt número dos (883 m). La mitjana és d'uns 640 m; un cop recorreguda aquesta distància, i per aconseguir l'aigua, caldria salvar, en tots els casos, un desnivell de 42 m i un pendent del 62,82% (31,14°), és a dir, es tracta d'un lloc certament impracticable. En síntesi, la relació amb el riu Ripoll té a veure amb altres usos: trànsit, comunicacions, captació de recursos alternatius, pastura, delimitació territorial, etc. En aquest sentit, cobra especial importància la documentació de cisternes i dispositius de captació i de filtració d'aigua, de l'escorrentia o de la pluja. En un altre ordre de coses, el caràcter variable quant a la superfície i perímetre dels establiments s'explica a partir de la reocupació i engrandiment d'aquests llocs. Ens consta que el punt u, Can Roqueta sector DIASA, presenta com a mínim dos moments d'ocupació, diferenciats cronològicament, i el mateix ha de succeir en la resta d'establiments. Hi ha, però, altres punts, que semblen agrupar estructures coetànies, que no semblen evolucionar més enllà del període assignat o que s'abandonen, per no tornar-se a ocupar fins a la primera edat del ferro. A banda d'aquestes concentracions d'estructures, també cal remarcar l'existència de dispositius isolats i agrupaments menors per tota l'àrea. Aquests punts ens permeten conèixer l'abast de l'ocupació, que òbviament s'estendria des de la serra de la Salut fins als cingles del riu Ripoll. No és forassenyat pensar que aquest espai podria haver estat emprat com a lloc de pastura comunal i/o com a lloc de conreu.

En l'estat actual de les investigacions i d'acord amb les dades exposades, el model de Can Roqueta palesa un tipus d'ocupació on la característica fonamental és la concentració de cabanes i llurs dispositius de producció i d'emmagatzematge annexos en una àmplia superfície, d'unes 240 ha i un perímetre de 6.610 m. Observant la dinàmica espacial dels punts referits, podríem conjecturar que cada nucli presenta un espai d'hàbitat, d'ús quotidià relacionat directament amb la vida domèstica, central, i un espai exterior o perifèric, relacionat amb les tasques de manteniment de la comunitat, amb estructures d'emmagatzematge a curt i llarg termini, llocs específics per a la producció, forns, fosses reutilitzades com a escombrera, etc. Més enllà tindríem els espais de conreu, les pastures i els llocs de captació de matèries primeres. L'elevada dispersió territorial d'aquests nuclis d'habitació sembla indicar l'autonomia relativa de cada unitat domèstica. En síntesi, les comunitats es trobarien congregades en grups de persones unides per estret parentiu, descendents d'un progenitor comú, és a saber, famílies, més o menys extenses, i organitzades en petites granges independents (López Cachero 2006, 22), segons un model que ha estat descrit com de *vilatge dispers* (López 2001). Segons Joan B. López (2001, 23), aquest model sorgeix [...] *en àrees i contextos cronològics i culturals sense cap relació específica, [com] una forma d'adaptació a un medi similar en el marc del desenvolupament d'estratègies econòmiques similars*. Aquest model d'hàbitat fou heretat del bronze inicial i es característic de la Catalunya costanera i de la depressió Prelitoral. Can Roqueta en seria el paradigma. Partim del supòsit que l'estructura fonamental de les comunitats de l'edat del bronze, en aquesta regió, és la llar unifamiliar, la qual esdevindria la unitat elemental d'explotació econòmica —d'un territori d'òptim potencial agrícola, com el d'aquest sector de la depressió Prelitoral— i de reproducció social. Aquesta tipologia d'ocupació la trobem en jaciments com la Bòbila Madurell (Martín *et al.* 1988), Can Gambús (Roig/Coll 2007), Pinetons (Balsera/Matas/Roig 2011) o les sitges de la UAB (Maya 1985), i en d'altres del sector meridional de la depressió Prelitoral, a l'Alt Penedès (Mestres/Senabre/Socias 1994). De manera paral·lela, també es constata l'existència de sistemes alternatius, que demostren una estada conjuntural, amb cabanes isolades com s'esdevé a Can Bertran (Francès 1992). Excepcionalment, també tenim agrupaments d'habitatges en espais reduïts, segons un model que ha estat

definit com *poblat*, seria el cas de la Fonollera al Baix Empordà (Pons 1984, 25). Dit això, i reprenent el nostre argument central, convé recalcar que el grup domèstic que habita aquesta mena de granges, està organitzat per a la producció quotidiana, tant de bens de subsistència com de relacions socioeconòmiques. Aquest fet es fa palès en l'organització espacial dels assentaments, en la tipologia de les estructures de producció i en la proximitat dels establiments. Cal recordar que no sols la producció d'articles i bens de consum, sinó també la seva circulació, a més de la cooperació domèstica i l'ajuda mútua, presenta el seu desenvolupament màxim en els nivells més bàsics d'una societat ics. La funció d'aquests grups domèstics no és només econòmica, ans al contrari, abasta també la cura, l'educació i la socialització dels infants. M. Sahlins (1972, 30) situa aquests grups menors en un escenari tribal general; així, doncs: [...] *las familias se agrupan en linajes locales, éstos en comunidades aldeanas, que a su vez forman confederaciones regionales; estas últimas constituyen la «tribu» o «pueblo», distribuido en un amplio campo intertribal*; i afegeix: [...] *por lo general, los grupos menores [com els familiars] son de parentesco cohesivo; los mayores se nos aparecen como trabazones sociales de los más pequeños, integrados tal vez por lazos de parentesco personal, clan o matrimonio. Generalmente la tribu como conjunto se identifica y distingue de otras por ciertas afinidades de costumbres*. La tribu segmentaria es divideix marcadament en comunitats locals independents —M. Sahlins parla de segments polítics primaris—.

7.3. Estructura social dels vivents

En totes les corporacions humanes, primitives i civilitzades, una part considerable de la vida transcorre en el si d'aquestes unitats socials, a les quals hom es refereix com famílies o unitats domèstiques. Com ja hem dit, la unitat familiar acull l'ésser humà quan neix, procura la seva subsistència durant la imaduresa, transmet almenys alguns dels sabers bàsics imprescindibles per a la supervivència i introdueix les pautes fonamentals de conducta, que haurà d'observar per convertir-se en membre de ple dret de l'entitat social superior. En el marc d'una unitat domèstica l'ésser humà procrea, alimenta, instrueix i educa a la seva descendència; a més, la unitat domèstica l'aixopluga en la malaltia, l'acompanya en la mort, s'endola pels seus membres i procura que tinguin les exèquies més convenients. Segons González/San Román/Valdés (1983), la vida humana és en gran mesura familiar, és vida domèstica. El desenvolupament d'aquesta vida domèstica es produeix en espais adequats per aconseguir els propòsits determinats per a la societat on es produeix. Moltes de les activitats humanes són activitats domèstiques, i consegüentment, moltes de les seves relacions són de caire domèstic: el manteniment del grup, la procreació, la producció d'aliments i de manufactures, la transmissió cultural, el culte als avantpassats. De fet, la unitat domèstica esdevé, en la majoria dels casos, un sistema econòmic per si mateix, un recurs per a la subsistència. Segons aquests investigadors (1983, 25), [...] *lo que define como domésticas, como familiares, a esas actividades y a esas relaciones no es su contenido*²⁸⁹. *Por su contenido son actividades y relaciones económicas, educativas o enculturativas, religiosas, etc. Lo que las define como domésticas y las distingue de otras actividades y de otras relaciones [...] es el marco físico y social en que se*

²⁸⁹ Segons M. Harris (1988, 263) moltes societats organitzades en grups i aldees separen als seus fills i adolescents de la família nuclear i de l'àmbit domèstic per a ensenyar-los els coneixements i el ritual dels avantpassats, la competència sexual o les arts de defensa. Entre els *nyakyusa* del sud de Tanzània, per ex., els infants barons comencen a construir en els rodals de la seva aldea refugis i cabanes de joncs en els quals juguen. D'altra banda, les relacions sexuals destinades a la reproducció no sempre tenen lloc en el si de la unitat domèstica, per ex., els *nambiquara*, ètnia aborígen original del Brasil i que viu en la conca del riu Amazones, les relacions sexuals [...] *habitualmente tienen lugar durante la noche, a veces cerca de las fogatas del campamento; más a menudo, la pareja se interna unos cien metros en el matorral circundante* [...]. [...] *una segunda pareja sigue el ejemplo de la anterior y va a buscar el aislamiento en el matorral* [...] (Lévi-Strauss 2017, 346).

realizan y se entablan, la unidad doméstica. Així doncs, la unitat domèstica o familiar es un grup de persones vinculades entre si per llaços de filiació i de matrimoni, que comparteix una mateixa vivenda, casa o cabana o un conjunt de cabanes contigües, o simplement s'abriga al voltant d'una mateixa llar de foc. Això no obstant, la varietat de combinacions d'activitats característiques de la vida domèstica humana és tan gran que resulta difícil trobar un únic denominador comú per a totes elles. Cal insistir en què ha d'haver, com a mínim, mares i fills molt joves. La qüestió no és fútil, perquè, com podem explicar aquelles unitats domèstiques sense fills? Existeix algun element que esdevingui recurrent en tots els escenaris domèstics? Molts antropòlegs creuen que sí, i ho denominen família nuclear (Murdock 1949; Linton 1959), és a dir: pare, mare i fills. Altres autors, parlen de família monògama independent (González/San Román/Valdés 1983, 27). Segons R. Linton, aquesta fórmula és el substrat de totes les demés estructures familiars. G.P. Murdock, va constatar la presència de la família nuclear en més de dues-centes societats, escollides com a base per als seus estudis comparatius. Les funcions identificades per l'investigador són: la relació sexual, la reproducció, l'educació i la subsistència del grup. L'estudi conclou que la família nuclear és universal. Seria el sistema d'agrupament més útil que l'home ha disscorregut. Segons aquest punt de vista, la família nuclear garanteix així la relació de tipus heterosexual i la reproducció, l'endoculturació dels infants i la sustentació econòmica (Harris 1988, 261-263). La concepció universal de la família nuclear, com a cèl·lula fonamental de tota societat humana, ha estat qüestionada. [...] *Hoy es cada vez mayor el número de antropólogos que, contra la opinión popular y contra una buena parte de la opinión especializada, sostienen que no existe base científica para hablar de la universalidad de la familia nuclear, ni para pensar que allí donde se presenta cumple siempre las cuatro funciones [...], o que no existan otros dispositivos institucionales que aseguren esas mismas funciones con similar y hasta superior eficacia* (González/San Román/Valdés 1983, 29). En el cas que ens ateny, la no documentació d'estructures i institucions suprafamiliars alternatives a la família: escola, vivendes d'homes especials, espais específics per a homes i dones, etc. no ens permet de contrastar l'existència d'una alternativa a la família nuclear, com a ens i substrat de la resta d'estructures socials. L'existència d'aquestes estructures socials, alternatives a la família monògama independent, tampoc es visualitza a la necròpolis. És a dir, no hi ha zones especialitzades, per raó de sexe o edat, que tradueixin una organització social que vagi més enllà de la unitat domèstica. La qüestió de la identitat i la individualitat funcional de la família nuclear es complica encara més en aquelles societats en les quals pot aparèixer la família extensa, també anomenada gran família o família conjunta. Aquest tipus no deixa de ser un grup domèstic, que inclou diverses unitats maritals monògames o polígames, junt amb els fills/es de totes elles (González/San Román/Valdés 1983, 36), o un grup domèstic integrat per germans, els seus cònjuges i els seus fills i/o pares i fills casats (Harris 1988, 266). La base més pràctica per a la classificació d'aquesta mena de famílies és la residència post nupcial. Destacarem dues. La família extensa patrilocal es característica de quasi tots els caçadors recol·lectors, de molts pobles agricultors itinerants, i de la majoria de pobles pastors nòmades i dels agricultors més avançats. Una variant d'aquesta família patrilocal és la que se sol denominar família fraternal conjunta, que apareix a vegades com un tros separat d'una família patrilocal que ha crescut massa. En el grup domèstic de la família extensa matriloc, la unitat marital és normalment monògama, viu amb els fills barons solters i amb totes les seves filles, solteres i casades, aquestes darreres juntament amb els seus marits i la seva progenitura (González/San Román/Valdés 1983, 37). Com funciona una família extensa? Entre els *bathonga* del sud de Moçambic, la vida domèstica estava sota el control dels barons de més edat de la primera generació d'una família extensa; aquests homes prestigiosos i poderosos formaven l'administració d'una societat familiar; eren els responsables de prendre les principals decisions: sobre la terra, el bestiar i els edificis del grup domèstic, d'altra banda, organitzaven l'esforç de subsistència dels productors, especialment de les dones i els infants, assignant-los camps, conreus i treballs estacionals; els germans més joves, els fills i els nets de les famílies extenses *bathonga* aconseguien la maduresa, sovint

es casaven, construïen una vivenda, realitzaven feines de subsistència i procreaven, sempre sotmesos als principis i prioritats que establien els barons adults (Harris 1988, 266-267).

Aquestes comunitats són petites; escassament acullen alguns centenars de membres i és estrany que el seu territori abasti molts quilòmetres quadrats. Quant al model d'ocupació, el segment primari pot ser un vilatge compacte o una comunitat oberta de vivendes o granges disperses (Sahlins 1972, 38-48). Aquests segments primaris són estructuralment equivalents [...] *cada uno hace para sí, en el terreno económico y demás [...], por lo tanto, son también equivalentes funcionalmente [...]* (1972, 39). Una altra característica d'aquest tipus de comunitats és que són políticament iguals, cap és superior per dret, ni cap subordinada per estructura. El comandament en l'estructura tribal segmentària és d'abast limitat, principalment a la comunitat primària: el *pater familias*, la peça clau de la família. El tret distintiu d'aquest cabdillatge inferior és, segons M. Sahlins, a banda de la seva humilitat, la seva condició d'autoritat degudament constituïda. És una situació d'ofici: el cap més que crear la seva preeminència, entra en ella, i els seus seguidors no són tant els seus subordinats com subjectes al càrrec en tant que membres del col·lectiu. L'absència d'un títol formal que l'acompanyi, com "el vell o l'ancià", posem per cas, seria simptomàtica de l'escàs desenvolupament de l'autoritat oficial. Quant a l'economia de la tribu i del grup domèstic és tan atomitzada com el seu sistema polític. La producció és de reduïda escala, amb la ma d'obra disponible, suficient per a les tasques principals que mena el manteniment i la subsistència del grup. Cada comunitat produeix, si fa no fa, el mateix, d'aquesta manera cap grup mostra preeminència sobre els altres. El territori de la comunitat s'estén a través d'una petita superfície de recursos naturals. Així doncs, el grup polític mínim pot tenir terres de conreu de tipus diferents, pastures, territoris de cacera: tot el que es considera necessari per a la subsistència, és a dir, l'economia local és l'economia tribal a petita escala. D'una manera definitiva, estaríem parlant de *grups locals acèfals*, segons Johnson/Earle (2003), característics de les societats igualitàries. Els grups locals s'organitzen generalment en línies de parentiu dins de llinatges corporatius o clans que poden cooperar a gran escala per a l'execució de determinats propòsits: la defensa, l'explotació econòmica de vastos espais naturals o el cerimonial. La territorialitat es troba força desenvolupada, sobretot entre els grups que es dediquen a l'agricultura i la ramaderia (López Cachero 2006, 34).

Les relacions d'afinitat i filiació dominen la vida política dels pobles organitzats en aldees i poblats. Aquestes relacions sistemàtiques entre els individus i els grups domèstics organitzats en aldees i poblats es mantenen sense especialistes per a fer complir la llei. Segons l'antropòleg Nord-americà M. Harris (1988, 322-323), això és possible degut al petit format dels grups, el predomini del parentesc i les relacions de reciprocitat, i l'accés igualitari als recursos de subsistència, [...] *en estas sociedades, la opinión pública es la principal fuente de la ley y el orden*. Entre les bandes de caçadors - recol·lectors i en la major part dels pobles aldeans no existeix la propietat de la terra, a nivell individual o de família nuclear. No obstant això, ningú pot negar que fins i tot en les societats més igualitàries, existeix la propietat individual d'alguns articles: eines, collites, infraestructures, etc. Segons M. Harris (1988, 303), [...] *el enorme aparato de «la ley y el orden» asociado a la vida moderna está ausente en las culturas organizadas en aldeas y bandas. [...] No hay códigos de leyes escritas [...]*. Segons E.R. Service (1984, 65-67), qualsevol societat, per molt petita i primitiva que sigui, està organitzada i presenta un funcionament social estructurat en punts importants, [...] *de otro modo no podría ser una sociedad*. Totes les societats controlen les relacions socials dels seus membres per mitjà de regles i sancions normatives que defineixen la conducta que es considera correcta i incorrecta. Aquestes normes són tan fonamentals que se les comença a aplicar en la infantesa: socialització o enculturació, segons la sociologia o l'antropologia. En una societat de petita grandària bona part de la vida social està regulada pacíficament per aquestes normes,

codis, expectatives, costums i hàbituds. Així doncs, [...] *la mayor parte de la enculturación [...] se lleva a cabo, particularmente dentro de las sociedades de pequeño tamaño, en el seno de la familia doméstica. [...] la mayoría de los status jerárquicos normales se encuentran también en la institución familiar. Existen diversas series de status padre-hijo, viejo-joven, varón-mujer* (Service 1984, 67). D'altra banda es constata l'absència de desigualtats acusades en l'accés a la tecnologia o als recursos naturals. A més, la posició central del grup domèstic i les relacions de parentiu significa que la reciprocitat pot ésser el principal mode d'intercanvi i que els interessos col·lectius del grup domèstic poden ser reconeguts per tots els membres. Finalment, la igualtat quant a l'accés a la tecnologia i/o als recursos de subsistència, fa que uns pocs afortunats no puguin acaparar els recursos i altres formes de riquesa, mentre altres pateixen escassetat i penúries.

Quant a la vessant col·lectiva de l'organització interna dels assentaments, cal tornar a dir que a Can Roqueta no s'observen estructures considerades comunitàries, tipus *casa dels homes* (Lévi-Strauss 2017), grans fosses o altres dispositius que impliquin un ús social global o la participació d'un important nombre de persones en la seva construcció, per bé que la seva presència tampoc pot excloure's. Segons J.B. López (2001, 22) aquesta vessant col·lectiva de l'organització interna de l'assentament pot residir en el fet de [...] *destinar una extensa superfície com a zona d'hàbitat, producció secundària o emmagatzematge, situant els camps de conreu fora [dels límits habitats], de tal manera que entre cabana i cabana, malgrat la seva separació física, no [existiria] cap barrera voluntàriament establerta*. Es generaria un territori controlat, a redós dels diversos nuclis d'habitació, el qual, tot i ser emprat en el marc d'un sistema econòmic particular de cada grup nuclear, constituïria de manera indirecta un element de cohesió interna del grup. En aquestes societats organitzades en grups domèstics, tots els individus adults tenen generalment lliure accés als rius, als terrenys més fèrtils, a les plantes i animals, al sòl i al subsòl. En la mesura en què aquests aspectes són fonamentals per a l'obtenció d'energia i la supervivència, esdevenen una propietat col·lectiva (Harris 1988, 305). El grup domèstic estaria autoritzat i facultat per actuar autònomament en el territori tribal, gràcies al seu accés als recursos naturals de la producció. Això no vol dir que la família es propietària particular —exclusiva— de les terres de conreu, pastures i altres riqueses. Segons M. Sahlins (1972, 121), el més freqüent és que la terra sigui del domini de grups corporatius majors, com ara llinatges o tribus i que els drets d'explotació familiar es fonamentin en la seva condició de membre del grup propietari. El grup domèstic gaudeix del dret d'usdefruit, el qual inclou el dret de vigilància sobre l'ús de la seva part i el de la disponibilitat del producte. Més que un impediment al gaudi familiar, el conferir la propietat²⁹⁰ a col·lectius socials majors dona als grups membres una mena de garantia inalienable de subsistència.

Aquests grups domèstics, que ocupen i exploten un mateix territori, constitueixen una entitat autònoma des d'un punt de vista social i econòmic, el que es coneix com *societat tribal*. M. Sahlins en la introducció de "*Las sociedades tribales*" (1972) defineix la paraula tribu d'una manera certament gràfica: *es como la nación en su sentido antiguo, un grupo de gentes de origen y costumbres comunes, en posesión y dominio de su territorio extensivo propio* [...]. El més característic d'aquest tipus d'organització social és que les diverses comunitats no estan unides sota una autoritat governant sobirana, ni els límits del conjunt resultant es troben definits d'una manera clara. Segons l'autor (1972, 6): [...] *es la más inconsciente de las combinaciones, sin ni siquiera*

²⁹⁰ Hom considera erroni l'ús del concepte modern de *propietat*. Caldria contrastar el fet que una família nuclear consideri un territori concret com seu amb les condicions sota les quals uns altres puguin usar-lo i les conseqüències que té la violació de la propietat. Si el permís per a utilitzar un lloc ics s'atorga sempre lliurement i si la seva explotació sense permís suscita simplement una queixa, es incorrecte emprar el concepte modern de propietat (Harris 1988, 305).

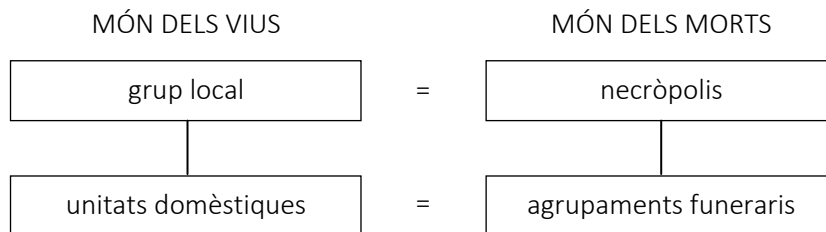
una apariencia de organización colectiva [...]. A nivell econòmic i social, polític i cultural, les societats tribals no estan regides per institucions distintes, concebudes específicament per al seu objecte, ans al contrari, són conduïdes pels mateixos grups de parentesc locals, és a saber: els llinatges, els clans, les famílies nuclears, les famílies extenses, els vilatges, les aldees disperses, etc. La categoria de E.R Service de «tribu» (1984) o de M. Sahlins (1972) s'adapta al concepte de «grup local» de A.W. Johnson & T. Earle (2003). En els grups locals les famílies conserven una importància cabdal en la vida quotidiana, per bé que el seu comportament econòmic va més enllà de la família individual i inclús dels límits territorials del grup. Segons aquests autors (2003, 133) cada grup local presenta entre dos i vint subgrups, cadascun dels quals és una unitat familiar. Cada subgrup s'organitza des de dins per mitjà de relacions bioculturals estretes i flexibles, encara que és la tasca del grup local organitzar i regularitzar les interrelacions, drets i obligacions entre aquests subgrups. Quan depenen de l'agricultura, les agrupacions de tipus poblat o aldea es localitzen prop de terres productives i romanen allí durant anys consecutius, un bon exemple d'això és Can Roqueta. El grup local controla l'explotació territorial i coopera per a treure profit de la terra. La supervivència personal es basa en la pertinença al grup. A més, els grups locals es troben al seu torn units a uns altres per extenses xarxes regionals d'amistat personal, aliances i intercanvis, i cicles cerimonials. La major part de les decisions sobre l'organització de la producció, l'ús dels recursos, la distribució de la riquesa i aspectes específics de l'associació i la cooperació es produeixen en el si de la unitat domèstica i entre parents propers. Moltes d'aquestes decisions es veuen influïdes per les normes i les tradicions. En la pràctica de la vida quotidiana de les famílies s'observa que la major part del treball, les interaccions socials i fins i tot l'entreteniment són força espontanis i flexibles (Johnson/Earle 2003, 134 i ss.). En síntesi aquests grups esdevenen *societats de caràcter veïnal*.

Un aspecte fonamental per a la cohesió social d'un col·lectiu és la cerimònia, entesa com aquell acte exterior o sèrie d'actes prescrits per norma o costum, en celebració d'una solemnitat o esdeveniment. Les cerimònies serveixen per a cohesionar el grup i les seves entitats corporatives, així com per a mantenir els vincles socials entre els components del col·lectiu (Johnson/Earle 2003, 136). Segons aquests autors [...] *la santidad adopta la forma de invocación, honor y aplacamiento de los espíritus de los antepasados que representan al grupo local y a sus subgrupos. Las ceremonias honran a los antepasados por su contribución [...] a la fertilidad, a la producción de alimentos* [...]. Les cerimònies de grup se celebren en espais específics o en llocs on es troben enterrats els avantpassats, tipus necròpolis. És precisament una decisió col·lectiva qui determina l'espai on es desenvolupa el culte i l'activitat cultural de les persones. És el grup qui defineix els contextos sagrats, i els separa dels escenaris profans. Hom addueix que el ritualisme en els grups locals es troba vinculat a la cerca de la pau interna del col·lectiu (Sahlins 1972, 27): *Confucio dijo: las ceremonias son el lazo que mantiene unidas a las multitudes, y si se suprime el lazo, las multitudes caen en la confusión*. La dependència de poders sobrenaturals infonen un sentit de col·lectivitat i de dependència de cadascú respecte als altres... En aquest sentit, el fenomen religiós presenta una existència a nivell inferior, un substrat relacionat amb el benestar de la persona humana, que pot unir a afins socials per a aplacar els esperits de la malaltia o d'altres desgràcies; i no parlem ja de cerimònies que invoquen éssers sobrenaturals com fantasmes familiars i avantpassats de la família o del grup (Sahlins 1972, 33). La vessant col·lectiva de l'organització interna dels assentaments de Can Roqueta es materialitza en la necròpolis de Can Piteu - Can Roqueta, espai d'ús comú no profà que demostra els vincles socials existents entre les persones que van viure en aquest sector de la depressió Prelitoral.

8. Organització de la necròpolis

8.1. Conceptes fonamentals

Abans de tot, cal insistir en el concepte de necròpolis com a lloc sagrat. La noció d'espai sagrat implica la idea de la repetició de la *hierofania primordial* (manifestació de les forces sagrades, en oposició a les profanes) que va consagrar aquest lloc singularitzant-ho, i aïllant-lo de l'espai profà que l'envolta —vivendes, pastures, conreus, aldees, senders,...—. Aquest lloc sagrat pren la seva validesa de la permanència de la hierofania que la va consagrar un cop (Eliade 1975). Segons M. Eliade (1975, 329), [...] *esta institució elemental del lugar que se convierte por medio de la hierofanía en un "centro" permanente de sacralidad gobierna y explica todo un conjunto de sistemas a menudo complicados y abigarrados* [...]. Els espais sacralitzats, ofereixen tots ells un tret comú: hi ha sempre una àrea definida que fa possible la connexió amb la sacralitat. Conseqüentment, els espais funeraris són construïts segons les prescripcions dels cànons tradicionals. Quant a la necròpolis de Can Roqueta, l'agrupació d'enterraments individuals és el reflex d'una societat on les persones organitzen la seva existència de manera agrupada, solidària i cooperativa —formant grups locals, subdividits en unitats de caire familiar—. Segons Bosch & Santacana (2009, 207), [...] *les necròpolis són sempre una invitació a pensar en els assentaments pròpiament urbans [sic], és a dir, planificats. I és que el bronze final és un període de ple desenvolupament de solucions protourbanes i urbanes*. Les necròpolis són el reflex del sistema d'ocupació. La sistematització de l'espai funerari és equivalent al grau d'"urbanització" de l'assentament, i s'organitza de la mateixa manera que ho fa l'hàbitat. El grup local, integrat per les unitats domèstiques i els caps familiars, és qui determina la localització de la necròpolis i la seva organització interna, com deia M. Sahlins (1972, 6): [...] *sin ni siquiera una apariencia de organización colectiva* [...].

Tenint en compte que les necròpolis reproduïen estrictament el model d'implantació territorial dels grups locals, i que un grup local es defineix per oposició a un altre grup local, cal suposar que els espais d'ús cultural com les necròpolis estaven convenientment delimitades i senyalitzades. La conjectura es fonamenta en dues premisses: primerament, cal diferenciar el lloc d'enterrament de l'espai profà; segonament, cal diferenciar el lloc d'enterrament del grup local del dels altres grups. La distribució espacial de les sepultures de Can Piteu - Can Roqueta suggereix l'existència d'un espai ben delimitat. L'afilerament de les unitats exteriors dels sectors septentrional i oriental, i la reiterada ocupació del sector central, demostren la conjectura plantejada, per bé que no s'han documentat estructures específiques de delimitació, tipus tanca, fossats,... Amb tot i això, no podem descartar l'existència d'alguna mena de clos o senyalització que fités el lloc destinat als enterraments, tampoc podem descartar que l'assentament funerari fos delimitat per una massa boscosa espessa. Tot això ho deduïm en funció de les pautes que documentem en els processos d'excavació: interrupció brusca de l'espai destinat a l'enterrament, amuntegament i superposició de les pròpies tombes, etc. D'altra banda, l'ús de materials summament peribles, probablement murs de no gaire alçada, construïts amb argila o tovot, o

elements vegetals (Blánquez 2001, 95-96), podria explicar la no troballa d'aquests dispositius de delimitació. De qualsevol manera, el concepte de delimitació és coherent amb el caràcter sagrat dels espais funeraris. La limitació de l'espai destinat a l'enterrament també afectaria la presència d'estructures diverses, relacionades amb la consecució del ritual funerari, ens referim principalment als *ustrina*, dels quals no s'han trobat indicis que demostrin la cremació dels difunts en el propi clos funerari. Hom addueix que el reduït de les necròpolis i el caràcter sagrat de les mateixes degué determinar la seva ubicació fora d'aquests (Blánquez 2001, 99). En sentit estricte, el fenomen de la cremació s'entén com un procés de purificació dels cos, consegüentment, el crematori podria ser considerat com una estructura profana. Això explicaria la seva localització, separada del lloc d'enterrament, en un espai específic per a tal cosa. Aquest pressupòsit no ha pogut ser contrastat, doncs el límit oest de la necròpolis és dubtós. Tal com s'ha dit més amunt, la distribució espacial dels enterraments permet de determinar la morfologia general del complex. D'altra banda, la disposició de les tombes verifica l'existència d'espais buits, no ocupats, com per exemple, l'existent entre l'empedrat CPR-1086 i l'agrupament localitzat en el sector nord-oriental del clos funerari. Es tracta d'un espai irregular d'uns 25 m², erm, mancat de qualsevol vestigi arqueològic. Cal preguntar-se, quin és el significat d'aquest hiatus? L'estudi minuciós de la seqüència estratigràfica d'aquest sector de la necròpolis, en cap moment va registrar la presència d'arrels ni de taques que assenyalassin l'existència d'alguna cosa singular. De tota manera, l'existència d'un element vegetal d'envergadura no seria gens forassenyat, per exemple, un arbre mil·lenari, símbol de la regeneració de la vida (Eliade 1975, 244), al peu del qual reposarien les despulles dels primers difunts.

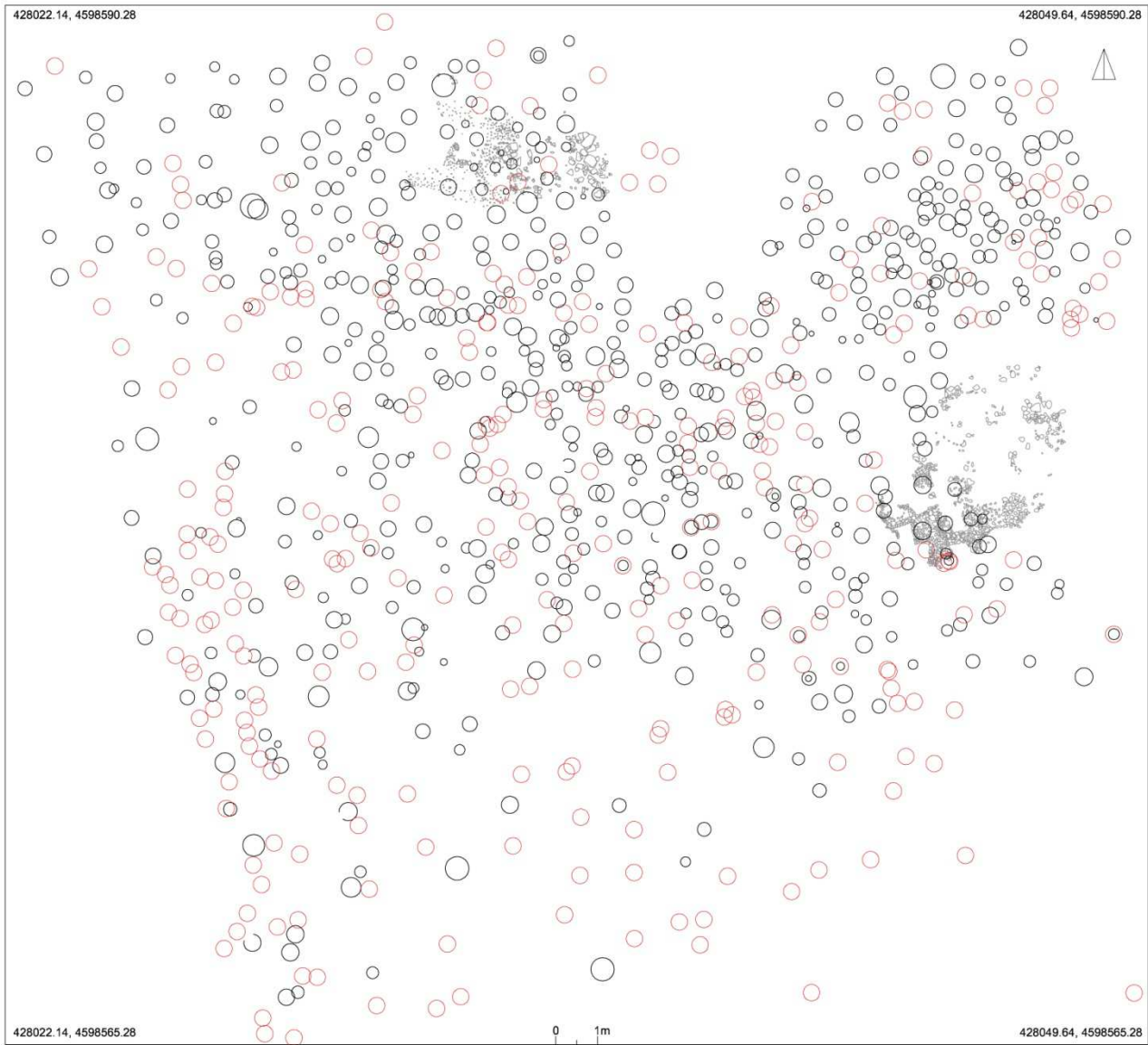

Fig.108.- Necròpolis del bronze final de Can Piteu - Can Roqueta. Distribució de les tombes. En vermell les tombes de cronologia indeterminada (bronze final - primera edat del ferro).

El *mapa de calor* de la necròpolis ens permet visualitzar i concretar els diversos agrupaments existents. Cal recordar que es tracta d'un gràfic que aplica l'anomenada *estimació de densitat de Kernel*, la qual ens permet d'obtenir de forma diagramàtica la concentració d'un determinat element, en el nostre cas enterraments. La densitat es calcula a partir del nombre d'elements situats en una localització concreta, de tal manera que una major quantitat de punts agrupats resulta en valors superiors. Els *heatmaps* permeten una fàcil identificació d'àrees calentes, amb densitat elevada, i l'agrupament de punts. La mostra utilitzada ateny fonamentalment a les estructures la cronologia relativa de les quals correspon al bronze final (figs.108 i 109). Hem descartat aquelles tombes que presenten una cronologia ambigua, classificades sota l'apel·latiu "bronze final - primera edat del ferro", per bé que som conscients que la majoria d'elles podrien correspondre al període estudiat.

Fig.109.- Necròpolis del bronze final de Can Piteu - Can Roqueta. Mapa de calor - densitat de Kernel.

8.2. Clústers principals

A. El sector NE (fig.110)

El mapa mostra l'existència de diverses *àrees calentes*, en el centre i en el sector NE de la necròpolis. Cal fer una especial referència al sector nord-oriental del clos funerari i, en concret, a l'agrupament compost per les estructures: E-427, E-429, E-454, E-468, E-469, E-483, E-489, E-490, E-491, E-492, E-494, E-496, E-497, E-498, E-499, E-505, E-513, E-515, E-520, E-521, E-522, E-523, E-524, E-529, E-530, E-537, E-538, E-539, E-542, E-554, E-562, E-583, E-584, E-591, E-592, E-593, E-595, E-598, E-603, E-604, E-614, E-615, E-619, E-621, E-622, E-624, E-625, E-626, E-627, E-634, E-639, E-653, E-654, E-656, E-666, E-668, E-680, E-681, E-691, E-692, E-699, E-700, E-701, E-702, E-703, E-704, E-705, E-706, E-707, E-717, E-725, E-735, E-737, E-742, E-751- E-752, E-753, E-754, E-767, E-769, E-777, E-778, E-779, E-780, E-785, E-794, E-795, E-796, E-797, E-809, E-810, E-812, E-813, E-814, E-815, E-818, E-828, E-844, E-849, E-852, E-855, E-857, E-860, E-861, E-895, E-911, E-

Sector NE. Catàleg d'estructures.²⁹¹

estructura	A	B	C	C'	D	E	F	G	H	I	J	K
427	T	D	55,57	-	4	VC + T	AP	-	-	-	-	-
429	T	B	20,62	-	3	VC + T	AT	-	-	-	A?	-
454	T	B	23,61	26,42	4	VC + T	AT	-	-	-	A?	-
465	TA	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
468	T	B	24,93	29,03	4	VC + T	AP	-	-	-	AD - A?	-
469	T	B	11,29	-	-	VC + T	AT	-	-	-	-	-
483	T	B	24,03	-	3	VC + T	AT	-	-	-	A	-
489	T	-	9,05	-	3	VC + T	AT	-	-	-	I1	-
490	T	-	3,40	-	4	VC + T	AT	-	-	-	-	-
491	T	B	10,80	-	4	VC + T	AT	-	-	-	I?	-
492	T	B	14,93	-	3	VC + T	AT	-	-	-	A?	-
493	ER	-	9,90	-	-	-	-	-	-	-	-	-
494	T	-	6,23	-	-	-	-	-	-	-	AD	-
496	T	D	55,57	-	4	VC + T	AP	-	-	-	AD	♀
497	T	-	12,74	-	-	VC	-	-	-	-	A?	-
498	T	B	10,40	12,49	4	VC + T	AT	-	-	-	-	-
499	T	B	17,67	-	3	VC + T	AP	-	-	-	AD - A?	-
505	T	-	15,19	-	-	-	-	-	-	-	A?	-
513	T	-	3,74	-	-	-	-	-	-	-	I?	-
515	T	C	30,11	38,82	3	VC + T	AP	-	-	-	-	-
520	T	A	5,40	-	4	VC + T	-	-	-	-	-	-
521	T	A	5,89	-	3	VC + T	AT	-	-	-	A?	-
522	T	B	16,46	-	3	VC + T	AT	-	-	-	A?	-
523	T	B	22,62	26,15	3	VC + T	AP	-	*	-	A?	-
524	T	A	6,08	-	-	VC + T	AT	-	-	-	-	-
529	T	B	14,73	-	3	VC + T	AT	-	-	-	-	-
530	T	B	19,67	-	4	VC + T	AP	-	-	-	AD? - A?	-
537	T	-	21,13	-	-	VC + T	AT	-	-	-	AD	-
538	T	C	30,37	-	3	VC + T	AP	-	-	-	A?	-
539	T	C	41,76	-	3	VC + T	AT	-	-	-	-	-
542	T	-	14,31	-	-	VC + T	AT	-	-	-	A?	-
544	ER	-	1,23	-	-	-	-	-	-	-	-	-
554	T	-	28,27	-	4	VC + T	AT	-	-	-	-	-
562	T	-	12,76	-	3	VC + T	AT	-	-	-	-	-
583	T	C	35,41	35,78	3	VC + P	-	-	-	-	-	-

²⁹¹ A (tipus d'estructura): C (cubeta) / ER (estructura ritual) / I (indeterminada) / R (petit retall) / T (tomba) / TA (trobada aïllada); B (tipus tomba): A (< a 10 litres) / B (10-35 litres) / C (35-45 litres) / D (> a 45 litres); C (volum en litres); C' (volum, rectificat VC); D (tipus de vas); E (conjunt principal); F (tipus cobriment): AP (amuntegament de pedres) / AT (amuntegament de terra) / P (pedra); G (metall); H (altres vasos); I (fauna); J (antropologia, edat): P (perinatal: -6 mesos a 1 any) / A (adult) / I1 (infantil 1: 1 a 6 anys) / I2 (infantil 2: 7 a 14 anys) / AG (adult gràcil) / AJ (adult jove: 21 a 35 anys) / AM (adult madur: 35 a 60 anys); K (antropologia, sexe): ♀ (dona) / ♂ (home).

584	T	-	8,60	-	-	-	-	-	-	-	I?	-
591	T	-	10,09	-	-	-	-	-	-	-	A?	-
592	T	B	34,61	-	3	VC + T	AP	-	-	-	AD - A?	-
593	T	-	12,72	-	4	VC + T	AT	-	-	-	-	-
595	T	-	4,40	-	-	-	-	-	-	-	-	-
598	T	B	23,95	-	3	VC + T	AP	-	-	*	A?	-
603	T	-	9,24	-	-	-	-	-	-	-	I?	-
604	T	B	34,61	-	-	VC + T	AP	-	-	-	A?	-
614	T	D	45,39	-	4	VC + T	AP	-	-	-	-	-
615	T	-	16,51	-	-	-	-	-	-	-	-	-
619	T	B	25,66	31,22	4	VC + T	AP	-	-	-	-	-
621	T	A	4,58	-	4	VC	AT	-	-	-	-	-
622	T	B	30,79	-	3	VC	AT	-	-	-	A?	-
624	T	B	16,60	22,19	4	VC + T	AT	-	-	-	-	-
625	T	-	21,38	-	4	VC	AT	-	-	-	-	-
626	T	B	17,32	28,86	4	VC + T	AT	-	-	-	A?	-
627	T	C	30,79	35,50	3	VC + T	AP	-	-	-	A?	♀
634	T	B	32,17	-	3	VC + T	AT	-	-	-	-	-
639	T	D	52,17	-	3	VC + T	AT	-	-	*	A?	-
653	T	-	29,76	-	3	VC + T	AT	-	-	-	A?	-
654	T	B	32,52	-	4	VC + T	AT	-	-	-	A?	-
656	T	B	22,24	27,37	3	VC + T	AT	-	-	-	P - I1	-
666	T	A	1,47	-	4	VC + TP	AT	-	-	-	I1	-
668	T	-	2,15	-	-	-	-	-	-	-	-	-
680	T	B	11,76	-	4	VC + T	AT	-	-	-	I?	-
681	T	B	11,68	-	4	VC + T	AP	-	-	-	-	-
691	T	-	44,23	-	4	VC + T	AP	-	-	-	-	-
692	T	B	25,74	-	3	VC + T	-	-	-	-	A?	-
699	T	-	0,92	-	-	-	-	-	-	-	-	-
700	T	B	15,28	-	4	VC + P	AT	-	-	-	I?	-
701	T	B	21,79	29,24	4	VC + T	AT	-	-	-	-	-
702	T	-	16,89	-	4	VC + T	AT	-	-	-	-	-
703	T	-	17,96	-	4	VC + T	AT	-	-	-	A?	-
704	T	C	29,83	35,60	4	VC + T	AT	-	-	-	-	♂
705	T	D	50,83	-	4	VC + T	AP	-	-	-	-	-
706	T	B	20,53	27,11	4	VC + T	AT	-	-	-	-	-
707	T	-	2,66	-	-	-	-	-	-	-	I?	-
716	ER	-	3,40	-	-	-	-	-	-	-	-	-
717	T	-	1,33	-	-	-	-	-	-	-	AD	-
725	T	D	52,56	-	4	VC + T	AP	-	-	-	I?	-
726	TA	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
735	T	B	12,27	-	4	VC + T	AT	-	-	-	-	-
737	T	D	124,18	-	3	VC + P	AP	-	-	-	A?	-
742	T	-	13,27	-	-	-	-	-	-	-	AD	-

751	T	B	13,55	-	2	VC + T	AT	-	-	-	AD	-
752	T	-	26,54	-	-	VC + T	AP	-	-	-	-	-
753	T	B	11,15	13,22	3	VC + T	AT	-	-	-	I1	-
754	T	D	50,89	64,41	4	VC + T	AT	-	-	-	A?	-
767	T	-	2,04	-	-	-	-	-	-	-	-	-
769	T	-	20,20	-	3	VC + T	AT	-	-	-	-	-
777	T	D	59,57	-	4	VC + P	AP	-	-	-	AD - AM-	-
778	T	-	7,62	-	-	-	-	-	-	-	I1 - AD	-
779	T	-	17,24	-	-	VC + TP	AT	-	-	-	I?	-
780	T	-	23,09	-	3	VC + PCAP		-	-	-	A?	-
785	T	A	9,70	-	4	VC + T	-	-	-	-	-	-
794	T	B	22,70	23,24	4	VC + T	AT	-	-	-	I?	-
795	T	-	32,57	-	3	VC + T	AP	-	-	-	I2 - AD	-
796	T	-	28,27	-	-	-	-	-	-	-	-	-
797	T	-	31,81	-	-	-	-	-	-	-	-	-
809	T	C	36,64	39,09	3	VC + T	AP	-	-	-	A?	-
810	T	B	14,31	14,66	4	VC + T	AT	-	-	-	A?	-
811	R	-	34,64	-	-	-	-	-	-	-	-	-
812	T	-	9,24	-	-	-	-	-	-	-	-	-
813	T	-	26,88	-	-	-	-	-	-	-	-	-
814	T	-	10,80	-	-	-	-	-	-	-	-	-
815	T	-	33,59	-	3	VC + T	AT	-	-	-	-	-
818	T	-	11,15	-	4	VC + T	AT	-	-	-	-	-
819	ER	-	1,54	-	-	-	-	-	-	-	-	-
828	T	D	62,44	-	4	VC + T	AT	-	-	-	A?	-
838	ER	-	1,90	-	-	-	-	-	-	-	-	-
842	I	-	8,36	-	-	-	-	-	-	-	-	-
843	I	-	0,40	-	-	-	-	-	-	-	-	-
844	T	B	24,80	-	3	VC + T	AP	-	-	-	A?	-
849	T	D	53,22	64,01	3	VC + T	AT	-	-	-	-	-
852	T	B	19,67	25,23	4	VC + T	AT	-	-	-	-	-
855	T	D	49,90	-	3	VC + T	P	-	-	-	-	-
857	T	-	1,94	-	-	-	-	-	-	-	-	-
860	T	-	17,75	-	-	-	-	-	-	-	I?	-
861	T	-	15,22	-	-	-	-	-	-	-	-	-
877	TA	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
895	T	C	27,90	35,60	3	VC + T	AT	*	-	-	-	-
911	T	-	25,74	-	3	VC + T	AT	-	-	-	I2	-
912	T	-	47,92	-	-	-	-	-	-	-	A?	-
915	T	-	38,29	-	3	VC + T	-	-	-	-	I?	-
921	T	-	0,90	-	-	-	-	-	-	-	-	-
925	T	-	4,15	-	-	-	-	-	-	-	-	-
926	T	-	17,11	-	-	-	-	-	-	-	AD - AJ	-
927	T	-	7,36	-	-	-	-	-	-	-	-	-

928	T	-	12,02	-	-	VC + T	AT	-	-	-	-	-
939	T	C	38,23	39,06	3	VC + T	-	-	-	-	AJ - AM	-
981	T	B	20,11	-	4	VC + T	AT	-	-	-	AD - A?	-
983	T	B	32,71	-	4	VC + T	P	-	-	-	A?	-
985	T	-	6,28	-	-	-	-	-	-	-	-	-
987	T	-	29,05	-	4	VC + T	-	-	-	-	I?	-
988	ER	-	10,88	-	-	-	-	-	-	-	-	-
990	ER	-	12,05	-	-	-	-	-	-	-	-	-
994	T	-	2,84	-	-	-	-	-	-	-	-	-
995	T	A	3,97	-	4	VC	AT	-	-	-	I?	-
999	T	-	36,44	-	4	VC + T	AT	-	-	-	-	-
1000	T	C	39,70	-	3	VC + T	AP	-	-	-	-	-
1011	T	B	31,76	-	4	VC + T	AT	-	-	-	-	-
1012	T	C	33,59	35,93	3	VC + T	AP	*	-	-	I2 - A?	-
1013	T	B	31,78	33,41	3	VC + P	AP	-	-	-	I2 - A?	-
1020	T	B	14,89	15,52	3	VC + T	-	-	-	-	I - AD	-
1021	T	B	19,30	-	3	VC + T	AT	-	-	-	AD - A?	-
1024	T	D	47,53	50,83	3	VC + T	AP	-	-	-	I2 - AD?	-
1030	T	C	44,23	-	3	VC + T	-	-	-	-	I2 - AD?	-
1031	T	C	32,26	41,93	4	VC + T	-	-	-	-	A?	-
1033	T	-	12,83	-	-	-	-	-	-	-	AD - A?	-
1073	T	B	18,87	27,78	3	VC + T	-	-	-	-	AD	-
1074	T	D	38,71	47,42	3	VC + T	AT	-	-	-	AM	-
1075	T	B	12,02	-	4	VC + T	AT	-	-	-	I?	-
1079	T	B	27,37	30,45	3	VC + T	AT	-	-	-	-	-
1080	T	B	18,11	22,49	4	VC + T	AT	-	-	-	I - AD	-
1091	T	B	21,17	-	4	VC + T	AT	-	-	-	I? - AD	-
1094	T	B	12,60	13,86	3	VC + T	AT	-	-	-	I? - I1	-
1095	T	B	14,53	-	4	VC + T	AT	-	-	-	I2 - AD	-
1113	T	B	18,16	-	-	VC + T	AT	-	-	-	A?	-
1117	TA	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1132	TA	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1143	TA	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1150	TA	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1154	TA	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1156	TA	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1160	TA	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1221	C	-	25,74	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1231	ER	-	33,33	-	-	-	-	-	-	-	-	-

Aquest sector de la necròpolis presenta una superfície de 40,29 m² i un perímetre de 25,60 m. 4,02 t/m². La seva composició és representativa del conjunt de la necròpolis. També ho és l'organització observada. Convé fer ressaltar que aquest sector limita al nord i a l'est amb l'espai profà de l'assentament, al sud afronta amb l'empedrat CPR-247 i a l'oest amb l'erm ja esmentat. És per això que el considerem un espai singular dins del

conjunt de la necròpolis. Aquesta singularitat podria estar relacionada amb la constitució del clos funerari. Es constata com l'ocupació del lloc creix de nord a sud, durant la primera edat del ferro, i d'est a oest, durant el bronze final. Consegüentment, pensem que aquest sector NE és constitueix al principi de la fundació del clos fúnebre, tanmateix, no disposem de cap datació que confirmi la conjectura.

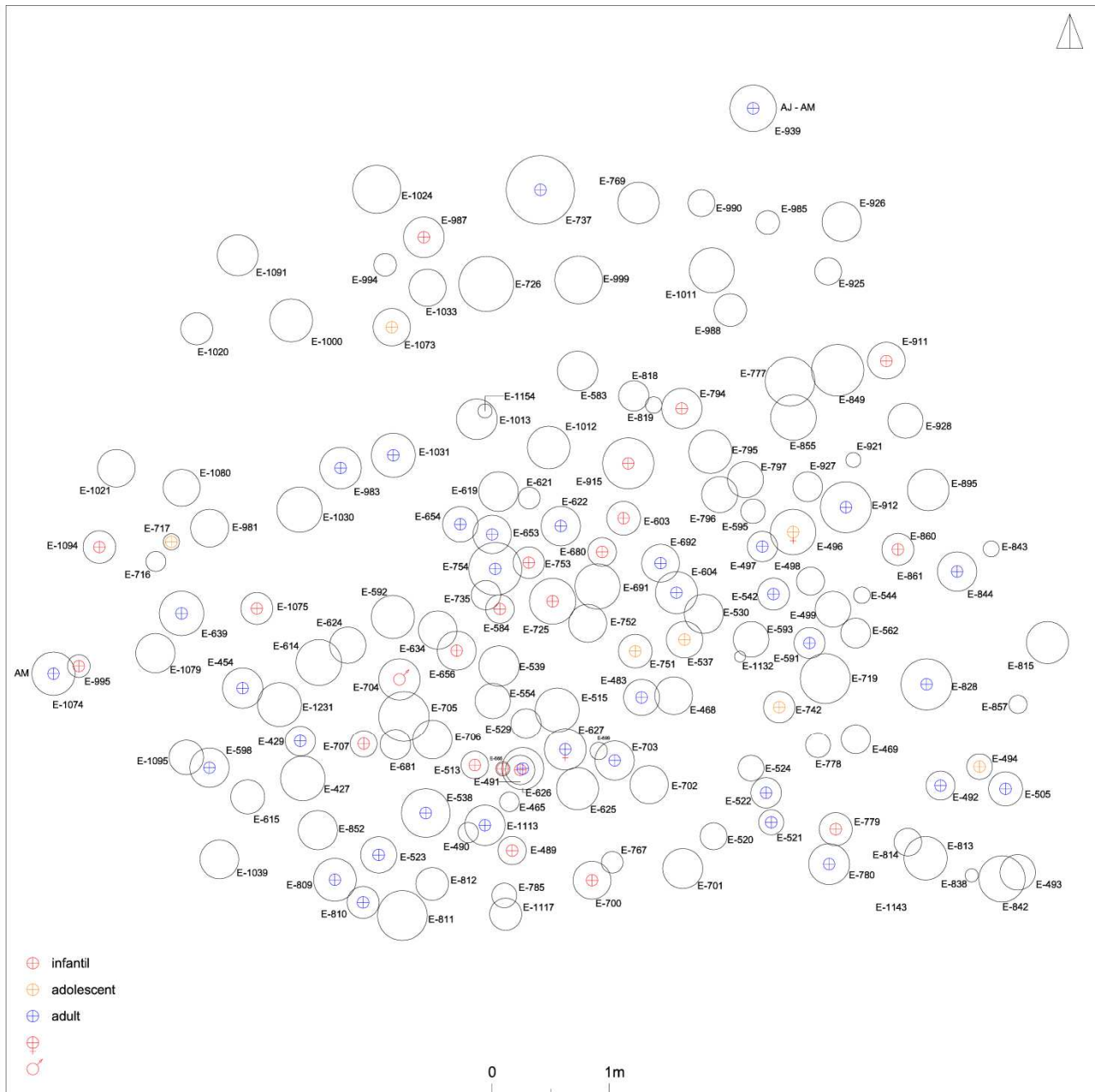

Fig.111.- Necròpolis del bronze final de Can Piteu - Can Roqueta. Distribució de les tombes sector NE. Individus.

a) Distribució espacial. Edat, gènere i aixovar

Amb relació a la distribució dels individus, cal descartar l'existència d'agrupaments per raó d'edat o de sexe (fig.111). D'altra banda, es troben representats tots els grups d'edat, des dels perinatals fins als adults madurs. Quant al gènere, només se l'ha determinat en tres ocasions: CPR-496 (♀), CPR-627 (♀) i CPR-704

(♂). La presència d'aixovar és gairebé anecdòtica, es redueix a quatre tombes (fig.112). Dos enterraments presenten sengles objectes de bronze: CPR-895 (un lligacues) i CPR-1012 (una cinta). Dues tombes presenten restes de fauna: CPR-598 (restes no cremades d'*Ovis - Capra*) i CPR-639 (restes d'un microrosegador). Quant als elements vasculars, d'ofrenes i/o oferts, solament hi ha un cas: CPR-523 (VI del tipus 4). Aquest és el bagatge artefactual del conjunt documentat en aquest sector de la necròpolis. La seva distribució no respon a cap pauta concreta. Cal fer una especial referència a les estructures rituals. Se n'han documentat vuit. Cal recordar que definim *estructura ritual* com aquell *loculus* que presenta dipòsit vascular però sense contingut ossi. Parlem de les estructures CPR-544, CPR-716, CPR-838, CPR-988 i CPR-990.

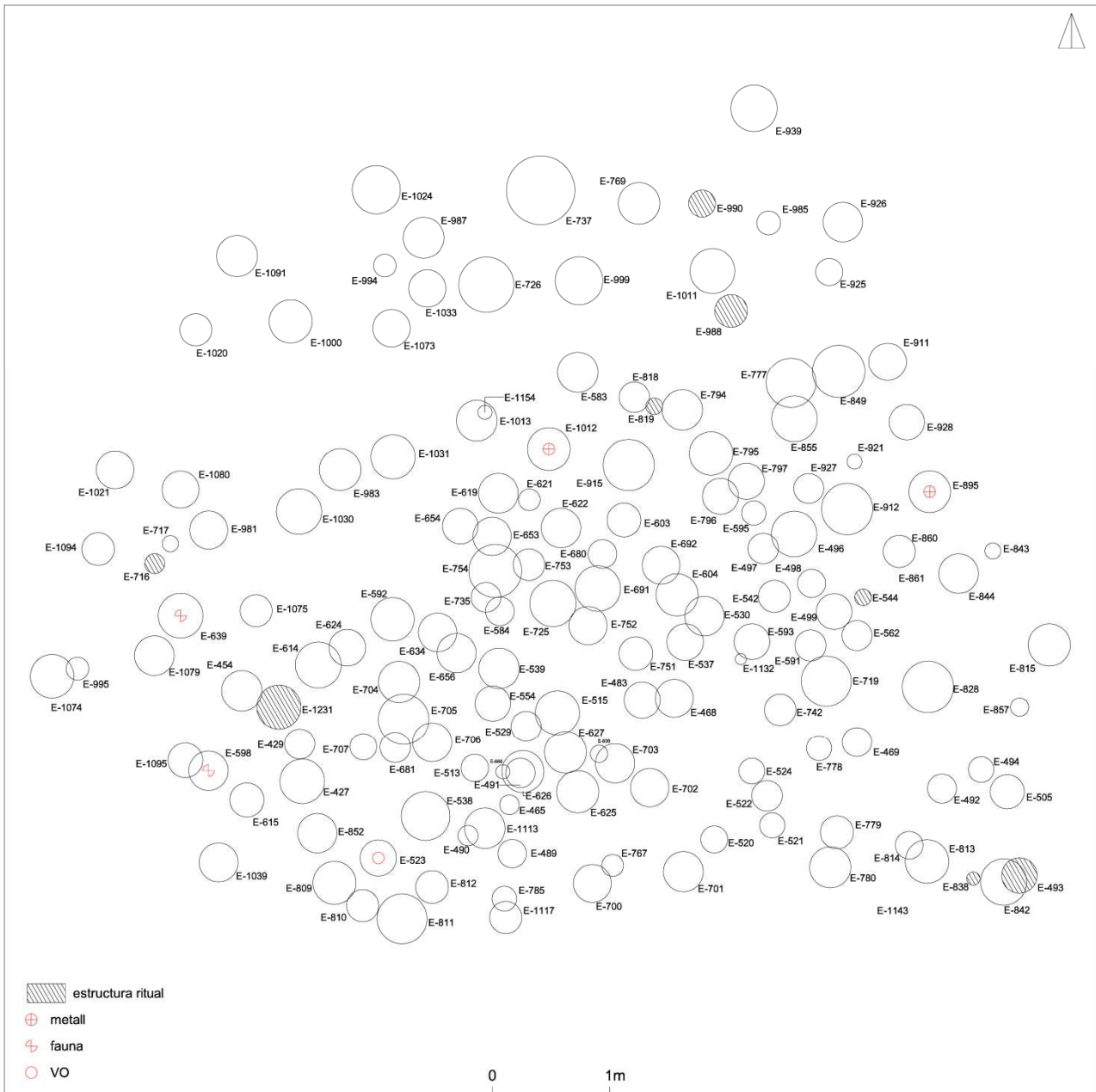

Fig.112.- Necròpolis del bronze final de Can Piteu - Can Roqueta. Distribució de les tombes sector NE. Aixovar.

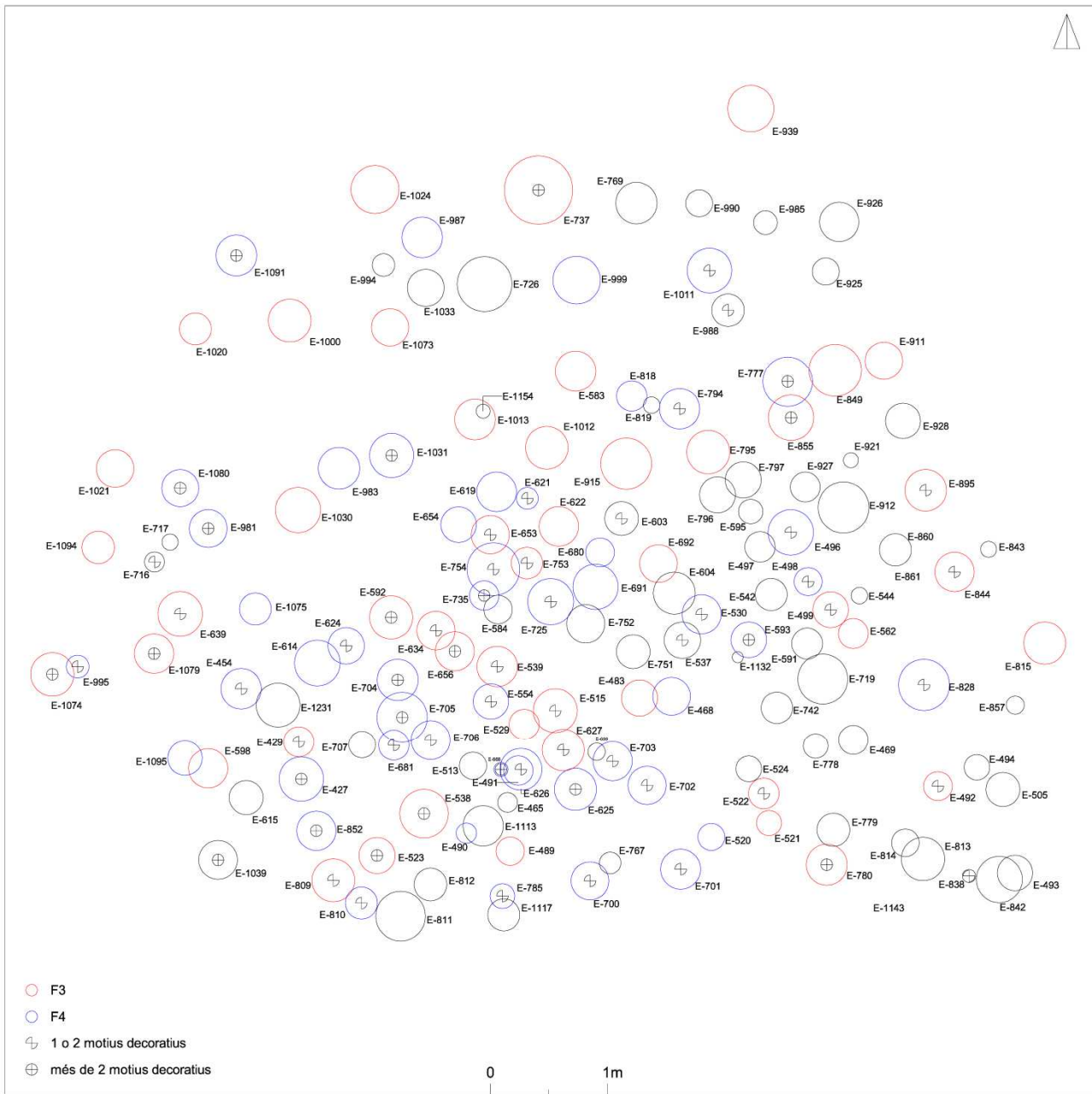

Fig.113.- Necròpolis del bronze final de Can Piteu - Can Roqueta. Distribució de les tombes sector NE. Ceràmiques.

b) Distribució espacial. Tipus ceràmics i motius decoratius

Quant a la distribució dels tipus ceràmics i els motius decoratius, cal descartar també l'existència de clústers significatius (fig.113). Hom podria pensar que aquests tipus corresponen a grups d'edat o sexe. Tanmateix, això no és així. La forma 3 és dona en tots els grups d'edat, des dels perinatals - infantils (CPR-656, CPR-753, CPR-1094), fins als adults (CPR-483, CPR-939, CPR-1074), passant pels adolescents (CPR-1073), i el mateix passa si fa no fa amb la forma 4. Hom ha plantejat que els dos arquetips ceràmics d'aquest període, l'esmentada forma 3 i aquella constituïda per contenidors globulars amb vora exvasada de poc recorregut, responguessin no a una qüestió cronològica, sinó de gènere (López Cachero 2006, 110). La correlació entre aquestes formes i el sexe dels individus dipositats no ha pogut ser demostrada (López Cachero 2005, 533).

En el cas que ens ocupa, els enterraments CPR-496 (♀ - F4), CPR-627 (♀ - F3) i CPR-704 (♂ - F4) invalidarien la suposada atribució sexual dels vasos cineraris. Els dos tipus ceràmics es distribueixen d'una forma homogènia per tot el sector. Pel que fa a la producció ceràmica, cal destacar que no s'observen moltes diferències entre la producció destinada a la necròpolis i la dirigida a satisfer les necessitats domèstiques, a excepció de la manca de tenalles de mitjà i gran volum en l'àmbit funerari. Les anàlisis bioarqueològiques (microfòssils vegetals i fitòlits) realitzats sobre els vasos cineraris han resultat sempre negatius (Juan/Matamala 2004), per tant, seria raonable adduir que es tractaria d'una producció específicament destinada per al seu ús funerari, independentment que altres vasos del mateix tipus poguessin ser emprats en l'àmbit domèstic (López Cachero 2005, 534). Cal pensar que és el context domèstic qui produeix i determina la forma dels vasos cineraris, sempre emparat per la norma i el consens del grup local. Pel que fa al sistema decoratiu dels contenidors²⁹², podríem pressuposar que aquest ens informa d'aspectes com el gènere, l'estatus social o l'edat del difunt. Es poden distingir dues categories fonamentals: decoració simple, integrada per no més de dos motius (traços horitzontals + serrats) i complexa (traços horitzontals + garlandes + espigues + meandres). L'existència de vasos no decorats és una autèntica raresa (CPR-468, CPR-491, CPR-494, entre altres), en tot cas, caldria explicar aquest fenomen. Els principals elements constitutius de la decoració del bronze final són el motiu o unitat bàsica d'ornamentació, el tema o assumpte de l'estructura decorativa i la composició o la combinació de temes. El motiu és l'element essencial del tema decoratiu; els motius defineixen temes i els temes composicions. De motius, n'hi ha de senzills (línies horitzontals, verticals i obliqües, triangles, corbes, etc.), que en molts casos són semblants a les unitats d'època calcolítica, i de complexos (rectangles, elements geomètrics rectilinis, etc.). El tema és la proposició que es pren com assumpte o argument decoratiu. És el sistema expositiu de la decoració. N'hi ha de tres menes: la banda, la línia i la mètopa o meandre. Es distingeixen tres tècniques decoratives: la incisió, l'acanalat i la impressió o estampat. Els temes s'organitzen adequadament creant combinacions complexes o senzilles. Amb la finalitat d'avaluar l'existència d'una hipotètica relació entre el contingut dels contenidors i la composició dels elements gràfics que conformen l'ornamentació dels ossaris, hem establert una classificació dels principals motius i temes decoratius (figs.114a, 114b i 114c), i també una metodologia per a descriure les composicions.

²⁹² En ambdues formes la decoració es realitza fonamentalment mitjançant la tècnica de l'acanalat. Els acanalats poden realitzar-se amb traços amples o estrets. Els primers s'utilitzen per a la confecció de motius horitzontals i verticals, mentre que els segons s'utilitzen per a la realització de la resta de motius: senzills (verticals i oblics) i complexos (espigues, ziga-zagues, garlandes, meandres, rectangles, etc.).

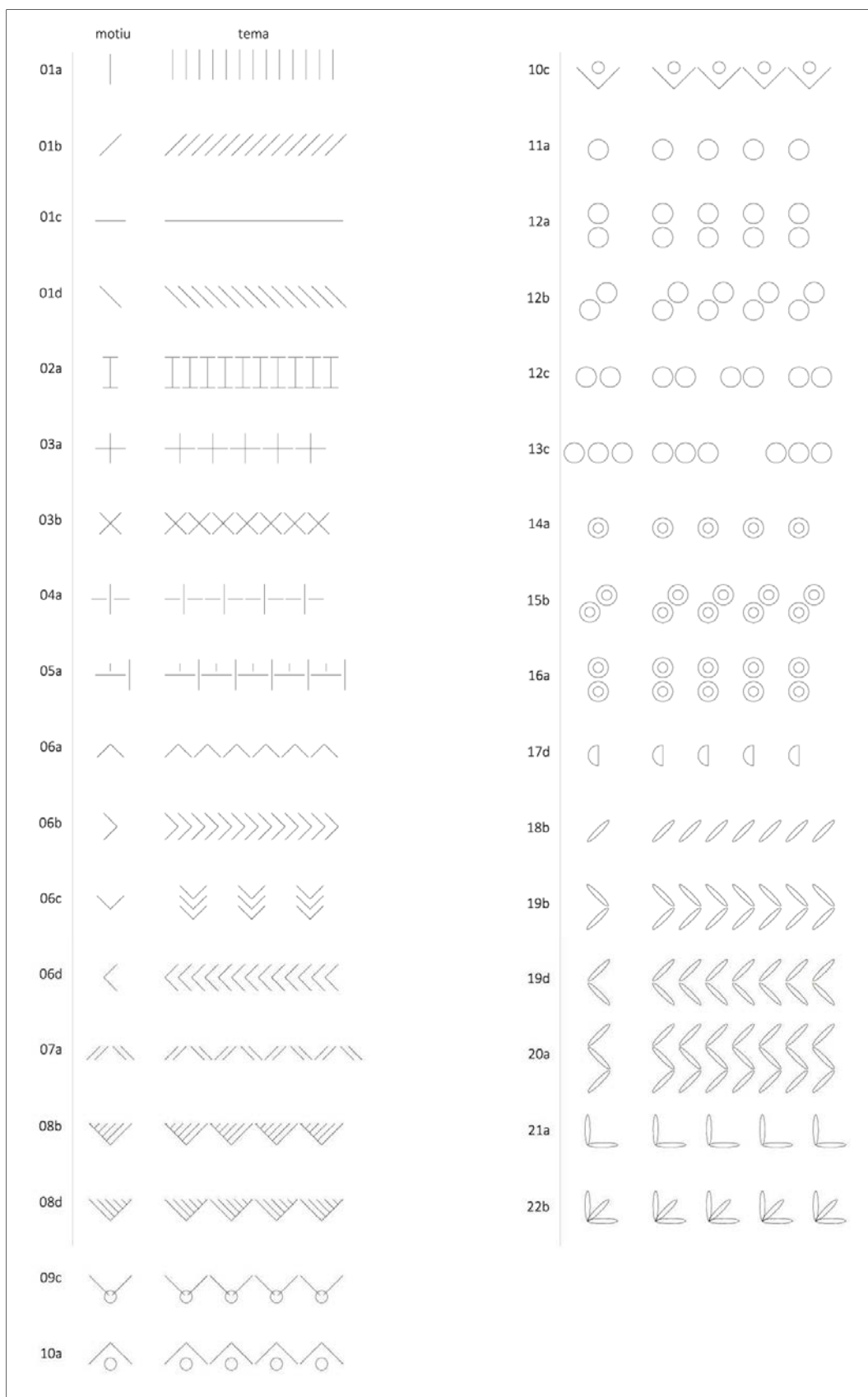

Fig.114a.- Motius i temes decoratius.

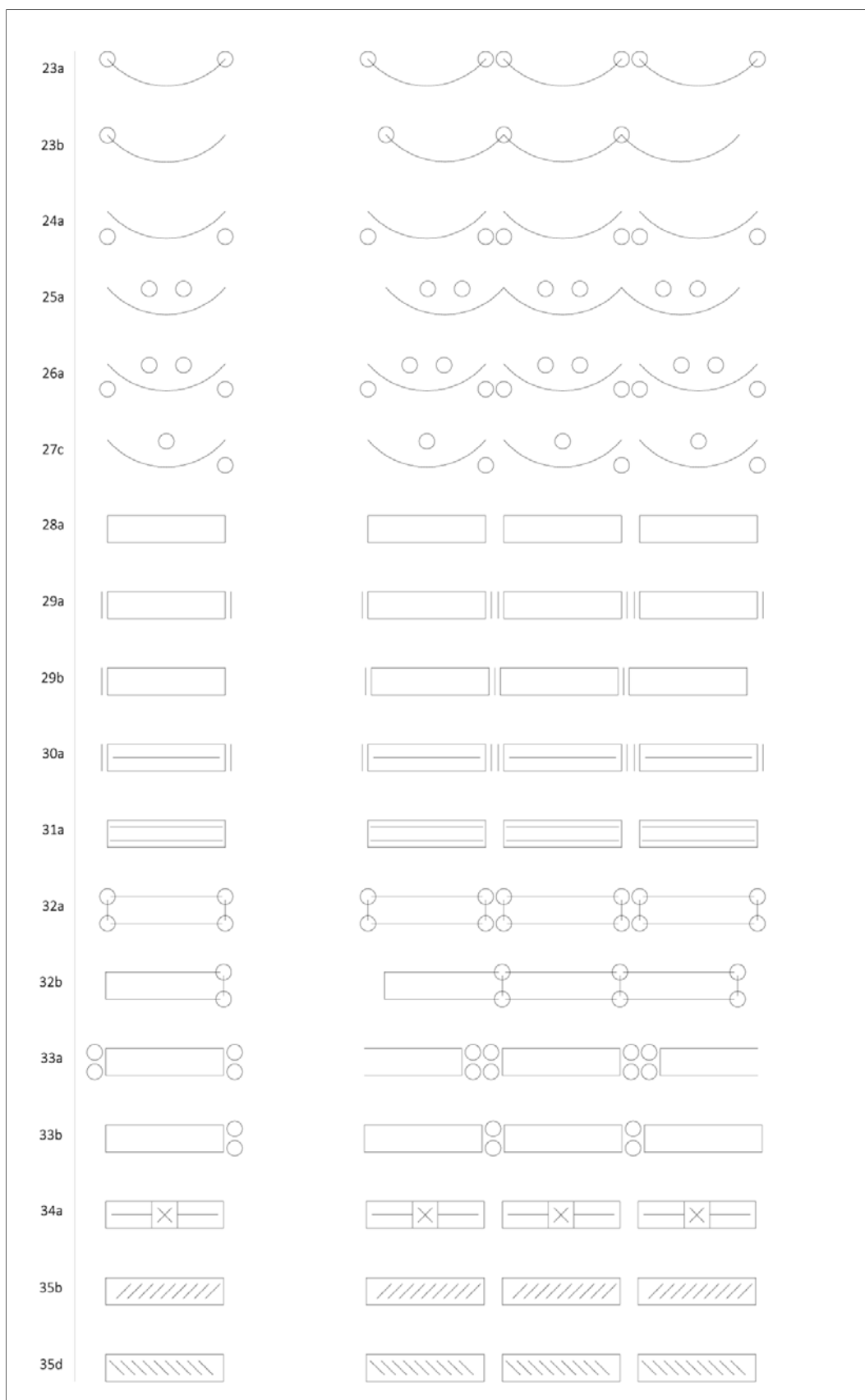

Fig.114b.- Motius i temes decoratius.

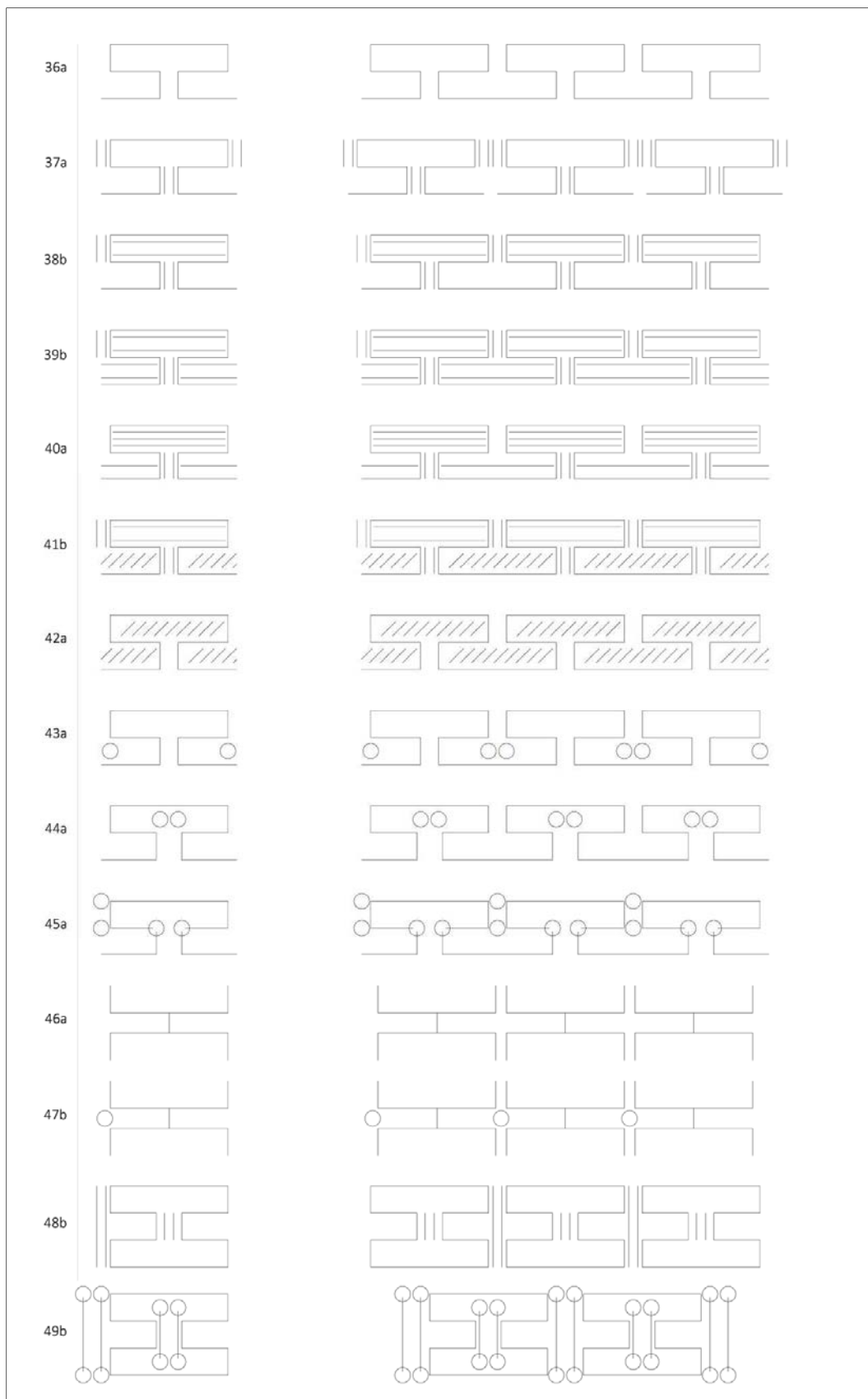

Fig.114c.- Motius i temes decoratius.

Sector NE. Catàleg de decoracions.²⁹³

estructura ²⁹⁴	composició	D	G	J	K
E-427	01c3 - 32b3 - 1c2	4	-	-	-
E-429	01c3 - 01d - 01c4	3	-	A?	-
E-454	01c5	4	-	A?	-
E-469	no decoració	-	-	-	-
E-483	01c17	3	-	A	-
E-489	01c7	3	-	I1	-
E-490	no decoració	4	-	-	-
E-492	(06d - 0 - 06d) - 01c5	3	-	A?	-
E-496	01c2 - 01b - 01c2 - 01b - 01c2 - 01b - 01c2	4	-	AD	♀
E-498	21a - 21a - 21a	4	-	-	-
E-499	x - 01c3 - 01b - 01c3	3	-	AD - A?	-
E-515	01c11	3	-	-	-
E-522	01c1 - 0 - 01c1 - 07a3 - 01c1	3	-	A?	-
E-523	01c3 - (07a2/3 - 01d) - 01c3 - 10a3 - 11a	3	-	A?	-
E-529	no decoració	3	-	-	-
E-530	01c10	4	-	AD? - A?-	-
E-537	x - 01c3 - 01b - 01c3	-	-	AD	-
E-538	01c16 - (01d - 12c - 01b)	3	-	A?	-
E-539	01c8 - x	3	-	-	-
E-544	no decoració	-	-	-	-
E-554	01c8 - 06a2 - 01c2	4	-	-	-
E-562	no decoració	3	-	-	-

²⁹³ La decoració dels vasos es descriu mitjançant una fórmula codificada, per exemple: 01c3 - 01d - 01c4. La seva lectura és vertical, de dalt a baix. Els guionets separen els temes. Al final de cada codi es consigna el nombre de repeticions del tema, per exemple: 01c3 = 01 (acanalat) c (horitzontal) 3 (tres traços), o 36a3 = 36 (meandre geomètric) a (senzill) 3 (tres traços). Els temes complexos, que combinen diversos motius, es destaquen entre parèntesi, i la seva lectura és horitzontal, per exemple:

01c1 - (06b - 06d) - 01c1 = ———-(>>>><<<<)-————

01c1 - (06b - 12c1 - 06d) - 01c1 = ———-(...>>>>>○○<<<<...)-————

Els temes complexos integrats per un nombre limitat de motius consignen al darrera del codi el nombre de repeticions, per exemple:

01c1 - (06b2 - 12c1 - 06d2) - 01c1 = ———-(>>○○<<)-————

El 0 entre guionets indica la discontinuïtat entre temes, per exemple:

01c1 - 0 - 01c1 = ——— - absència de decoració - ———

01c1 - (06b - 0 - 06b) - 01c1 = ———-(...>> >>...)-————

²⁹⁴ x en composició (decoració desconeguda); D (tipus de vas); G (metall); J (antropologia, edat): P (perinatal: -6 mesos a 1 any) / I1 (infantil 1: 1 a 6 anys) / I2 (infantil 2: 7 a 14 anys) / AD (adolescent: 14 a 20 anys) / A (adult) / AG (adult gràcil) / AJ (adult jove: 21 a 35 anys) / AM (adult madur: 35 a 60 anys); K (antropologia, sexe): ♀ (dona) / ♂ (home).

E-583	no decoració	3	-	-	-
E-592	01c2 - 0 - 29a3 - 01c3 - 0 - 01c3	3	-	AD - A?	-
E-593	01c4 - 09c3	4	-	-	-
E-603	22b	-	-	I?	-
E-614	no decoració	4	-	-	-
E-615	no decoració	-	-	-	-
E-619	no decoració	4	-	-	-
E-621	01c8	4	-	-	-
E-624	01c5	4	-	-	-
E-625	01c3 - 28a3 - 01c3	4	-	-	-
E-626	01c3	4	-	A?	-
E-627	01c11	3	-	A?	♀
E-634	x - 01c2 - 0 - 01c1 - 19b	3	-	-	-
E-639	01c3 - 07a3 - 01c3 - 07a3 - 01c2	3	-	A?	-
E-653	01c12 - 0 - 01c13	3	-	A?	-
E-654	no decoració	4	-	A?	-
E-656	33a3 - 01c2 - 12a - 01c3	3	-	P - I1	-
E-666	01c2 - 18b - 01c3 - 23b2	4	-	I1	-
E-680	no decoració	4	-	I?	-
E-681	x - 01c7	4	-	-	-
E-692	x - 01c15	3	-	A?	-
E-700	x - 01c4	4	-	I?	-
E-701	01c6	4	-	-	-
E-702	01c6 - 06c3 - x	4	-	-	-
E-703	01c8 - 07a2	4	-	A?	-
E-704	01c8 - (01a3 - 12c - 01a3) - x	4	-	-	♂
E-705	01c1 - 29b3 - 01c3 - 18b	4	-	-	-
E-706	01c5	4	-	-	-
E-716	01c3	-	-	-	-
E-725	01c6	4	-	I?	-
E-735	01c4 - 07a3 - 01c3 - 19d	4	-	-	-
E-737	01c2 - 07a4 - 01c3 - 07a6 - 01c1 - (07a6 - 11a - 07a6) - 01c1	3	-	A?	-
E-751	36a3 - 12c	2	-	AD	-
E-752	no decoració	-	-	-	-
E-753	01c1 - 0 - 01c1	3	-	I1	-
E-754	01c19	4	-	A?	-
E-767	no decoració	-	-	-	-
E-769	x - 07a3 - 18b	3	-	-	-
E-777	01c3 - 01d - 01c3 - 23b	4	-	AD - AM-	-
E-780	x - 01c2 - 19d - 19d - 19d - 11a	3	-	A?	-
E-785	01c3 - 01b - 01c2	4	-	-	-
E-794	01c4 - 07a3	4	-	I?	-
E-809	01c3 - x3	A?	-	-	-
E-810	01c2 - 01d - 01c3	4	-	A?	-

E-828	01c4 - x	4	-	A?	-
E-838	01c3	-	-	-	-
E-844	x - 01c4 - 11a	3	-	A?	-
E-849	19d - 19d - 19d	3	-	-	-
E-852	01c2 - 05a3/5/7 - 01a3 - 06a3	4	-	-	-
E-855	35b3 - 35b3 - 0 - 42a3 - 06a3	3	-	-	-
E-895	no decoració	3	*	-	-
E-911	x - 01c9	3	-	I2	-
E-921	no decoració	-	-	-	-
E-939	(01c5 - 06d - 01c5) - (1d - 1b) - 1c3 - 18b - 01c5	3	-	AJ - AM	-
E-981	01c2 - 44a3 - 07a3	4	-	AD - A?	-
E-983	no decoració	4	-	A?	-
E-988	01c10 - x	-	-	-	-
E-995	01c6	4	-	I?	-
E-1011	19b - 19b	4	-	-	-
E-1012	01c5 - 0 - 01c3 - 0 - 01c3 - 0 - 01c3	3	*	I2 - A?	-
E-1013	no decoració	3	-	I2 - A?	-
E-1020	01c9	3	-	I - AD	-
E-1021	01c8	3	-	AD - A?	-
E-1024	01c3 - 06a3 - 01c2 - 06a3 - 01c5	3	-	I2 - AD?	-
E-1030	no decoració	3	-	I2 - AD?	-
E-1031	01c4 - (18b - 11a) - 01c4 - 26a3	4	-	A?	-
E-1073	01c2 - 06c3 - 01c3 - 06c3 - 01c4	3	-	AD	-
E-1074	01c2 - 0 - 01c3 - 0 - 18b - 0 - 01c3 - 01c2 - 18b - 48b - 10c	3	-	AM	-
E-1075	no decoració	4	-	I?	-
E-1079	01c4 - 18a - 01c3 - 0 - 01c4 - 06a3	3	-	-	-
E-1080	01c6 - 06b - 01c3 - 06b - 01c3	4	-	I - AD	-
E-1091	01c3 - 28a3 - 06a3	4	-	I? - AD	-
E-1094	01c11	3	-	I? - I1	-
E-1095	no decoració	4	-	I2 - AD	-

D'entrada, cal dir que el nombre de motius i temes representats en els vasos d'aquest sector de la necròpolis és certament reduït (fig.115); de tota manera, creiem que es característic de la diversitat existent arreu del jaciment: 01b (5), 01c (69), 01d (5), 06a (6), 06c (2), 06d (2), 07a (9), 09c (1), 10a (1), 11a (5), 12c (3), 18a (1), 18b (6), 19b (2), 19d (2), 21a (1), 22b (1), 23b (2), 26a (1), 28a (2), 29a (1), 29b (1), 32b (1), 33a (1), 35b (1), 36a (1), 42a (1) i 44a (1). Els motius acanalats són els més representats: 105 casos (78%), seguits de les impressions: 22 casos (16%) i dels motius que combinen acanalats i impressions: 8 casos (6%). El motiu més repetit és el 01c (acanalat horitzontal), es detecta en més del 90% dels casos examinats²⁹⁵. Determinar la complexitat de la decoració d'una ceràmica no és una tasca fàcil, doncs concorren molts factors: superfície decorada, nombre de motius, complexitat compositiva o la superfície a cobrir. Tots aquests factors es poden

²⁹⁵ Cal recordar que aquesta concentració està integrada per 145 estructures: 140 tombes i 5 estructures rituals. D'aquest conjunt, 76 presenten vasos decorats i 20 presenten vasos no decorats, majoritàriament de la forma 4. La resta d'estructures (49) presenten un grau de destrucció tal, que no podem determinar si els vasos tenen o no decoració.

sintetitzar en un únic concepte: el treball i l'esforç invertits en la producció d'una composició decorativa. El corpus decoratiu presentat demostra l'existència d'una producció diversa, que va de l'absència de decoració del contenidor de l'E-1013, fins al barroquisme absolut del vas cinerari de l'E-1074 [01c2 - 0 - 01c3 - 0 - 18b - 0 - 01c3 - 01c2 - 18b - 48b - 10c] passant per la decoració senzilla del vas cinerari de l'E-716 [01c3]. Quin significat té aquest major o menor enfarfec decoratiu? Per exemple, podríem pensar que la complexitat decorativa va lligada als individus adults? L'agrupament presenta una vintena d'urnes decorades amb certa profusió. Aquests atuells contenen les restes calcinades de tots els grups d'edat: un adult madur (E-1074), un adult jove (E-939), un adolescent (E-751), un infantil (E-666) i un perinatal - infantil 1 (E-656). El cas és que la decoració de l'urna de l'individu perinatal - infantil 1 [33a3 - 01c2 - 12a - 01c3] presenta el mateix virtuosisme decoratiu que el VC de l'adult E-737 [01c2 - 07a4 - 01c3 - 07a6 - 01c1 - (07a6 - 11a - 07a6) - 01c1]. Aquest petit vas, profusament decorat, no és pas un *unicum*, ans al contrari, n'hi ha d'altres, per exemple, l'E-1097 [01c3 - 36a3] o l'E-1037 [01c2 - 01c3 - 01b - 01c3 - 23b2]. De tota manera, la tendència és que els vasos cineraris dels morts infantils presentin una càrrega ornamental menor, així com un volum més reduït, vegeu una mostra:

Necròpolis. Catàleg de decoracions. Infantils.

<u>estructura</u>	<u>composició</u>	<u>D</u>
E-234	01c9	4
E-245	01c1 - 0 - 01c1 - 01b - 01c5 - 01b - 01c2	4
E-266	01c3 - 0 - 01c2 - 06a	4
E-333	01c4	4
E-404	x - 01c7	4
E-449	01c4	4
E-564	01c3	4
E-589	01c5	3
E-633	01c4	4
E-727	01c2 - x	4
E-743	01c11	3
E-882	01c9	3
E-938	01c5	4
E-1037	01c2 - 01c3 - 01b - 01c3 - 23b2	4
E-1055	01c3 - 01b - 01c4	4
E-1066	01c - 03b - 01c3 - 11a	4
E-1084	01c3 - 01b - 01c1 - 28a	?
E-1097	01c3 - 36a3	4
E-1109	01c5	4

Quant a la correspondència *gènere - decoració*, cal remarcar que només disposem de tres casos en els quals es relacionen aquests dos elements, es tracta de l'E-496, ♀ [01c2 - 01b - 01c2 - 01b - 01c2 - 01b - 01c2], l'E-627, ♀ [01c11] i l'E-704, ♂ [01c8 - (01a3 - 12c - 01a3) - x]. La manca de determinacions no permet d'extraure gaires conclusions. A banda d'aquestes dades, que corresponen al sector NE del jaciment, podem afegir les referències següents:

Necròpolis. Catàleg de decoracions. ♀

estructura	composició	D
E-294	01c3 - 01c2 - 01c3 - 01d - 01c4 - 01c3 - 07a	3
E-301	36a - 01b - 01c3 - (23c - 01b) - 01c3 - (23d - 08d)	3
E-313	01c5 - (23d - 12c)	3
E-456	01c3 - 01c1 - 01c3 - 0 - 18b - 01c2 - 36a - 06a3	3
E-482	no decoració	4
E-588	01c2 - 01c4 - 01c1 - 01c4 - 01c2	4
E-637	01c15 - (01b3 - 0 - 01b3)	3
E-945	44b3 - 12c - 0 - 1b	3

Necròpolis. Catàleg de decoracions. ♂

estructura	composició	D
E-254	01c2 - 01c3 - (06d - 06b) - 01c6	3
E-275	01c9	3
E-414	01c14	3
E-481	01c3 - 0 - 01c3 - 0 - 01c3 - 0 - 01c3 - 0 - 01c1 - 0 - 01c3 - 0 - 01c3	3
E-572	01c3 - 07a3 - 01c4 - 07a3	3
E-620	01c10	3
E1098	01c6 - 0 - 01c6	3

Quant a la correspondència *riquesa - decoració*, cal remarcar que només disposem de dos casos en els quals es relacionen aquests aspectes, es tracta de l'E-895, un lligacues [atuell sense decoració] i l'E-1012, les restes d'una cinta de bronze [01c5 - 0 - 01c3 - 0 - 01c3 - 0 - 01c3]. A banda d'aquestes dades, que corresponen al sector NE de la necròpolis, podem afegir les referències següents:

Necròpolis. Catàleg de decoracions. Metall.

estructura	composició	D
E-294	01c3 - 01c2 - 01c3 - 01d - 01c3 - 01c2 - 01c3 - 07a	3
E-300	01c3 - 01b - 01c3 - 0 - 01c3	3
E-412	01c3 - 07a3 - 01c3	4
E-460	01c3 - 01c1 - 01c3 - 01c1 - 01c3 - 01c2 - 01c1 - 01c3 - 01c4	3
E-481	01c3 - 0 - 01c3 - 0 - 01c3 - 0 - 01c3 - 0 - 01c3 - 0 - 01c3	3
E-508	15b - 01c5 - 16a	2
E-541	01c11 - 28a3 - 28a3	3
E-579	01c2 - 01c5 - 01c2 - 01c4	4
E-607	no decoració	3
E-637	01c5 - (01b3 - 0 - 01b3)	3
E-673	01c6	4
E-793	01c2 - 0 - 01c9 - 0 - 01c3 - 0 - 01c3 - 07a2	3
E-907	34a	3
E-932	01c3 - 0 - 01c11 - 28a3 - 01c5	3
E-936	no decoració	3
E-1042	01c7 - 01c3 - 07a3 - 01c3 - 07a3	3

E-1048	36a3 - 07a3 - 01c1 - 0 - 37a3 - 07a3 - 07a3	3
E-1056	01c2 - 01c4 - 11a - 01c1 - 35d3 - 11a	4
E-1068	01c5 - 01c3 - 01c4 - 01c2 - 01c3 - 01c2 - 01c5	3
E-1081	01c2 - 0 - 01c9 - 0 - 01c3 - 01c2 - 01c3	3
E-1100	01c1 - 19b - 01c1	3
E-1106	01c6 - 23d	4

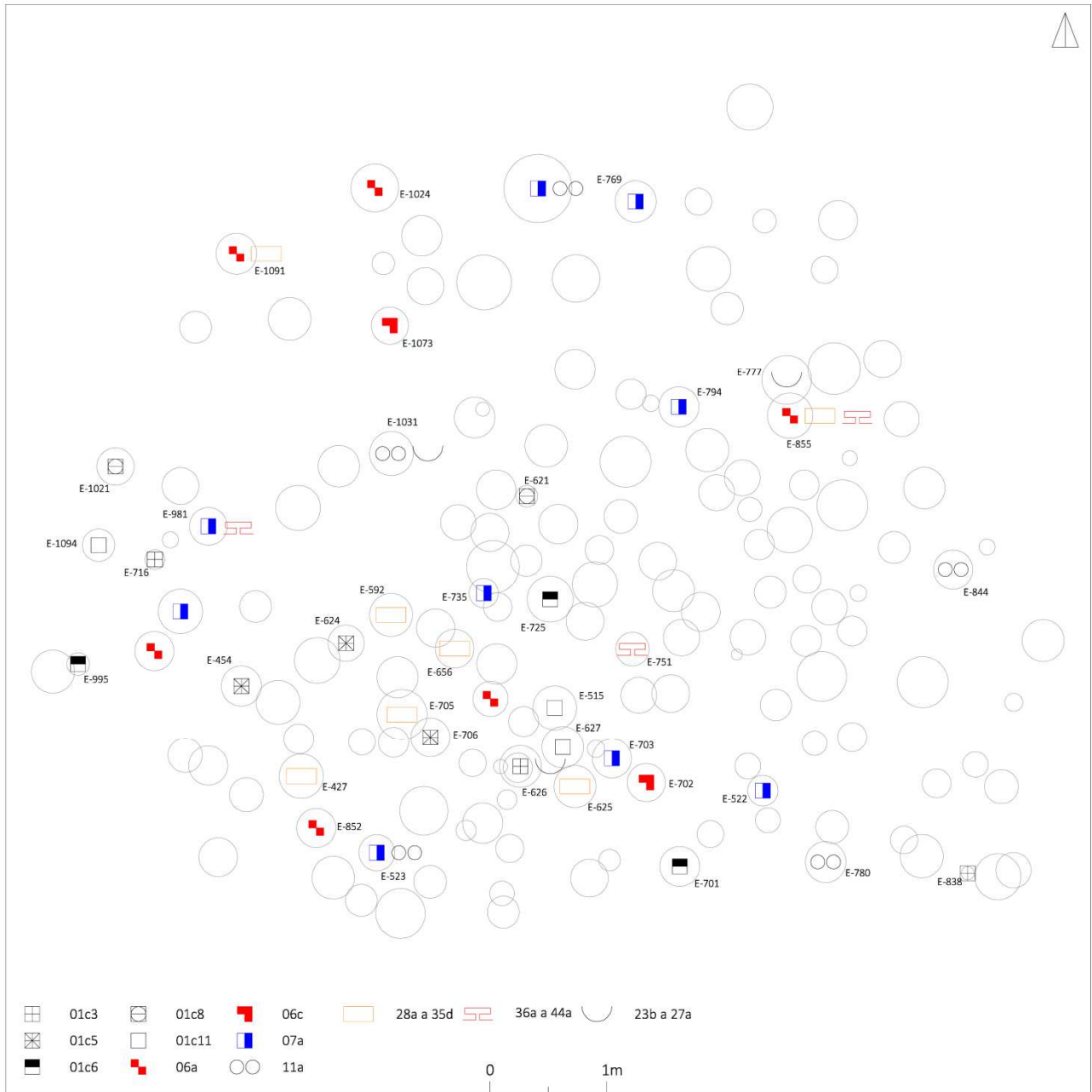

Fig.115.- Necròpolis del bronze final de Can Piteu - Can Roqueta. Distribució de la decoració en el sector NE.

Sector NE. Catàleg de composicions i estructures relacionades.

composició	estructures
(01c5 - 06d - 01c5) - (1d - 1b) - 1c3 - 18b - 01c5	E-939
(06d - 0 - 06d) - 01c5	E-492
01c1 - 0 - 01c1	E-753
01c1 - 0 - 01c1- 07a3 - 01c1	E-522
01c1 - 29b3 - 01c3 - 18b	E-705
01c10	E-530
01c11	E-515 E-627 E-1094
01c12 - 0 - 01c13	E-653
01c16 - (01d - 12c - 01b)	E-538
01c17	E-483
01c19	E-754
01c2 - 0 - 01c3 - 0 - 18b - 0 - 01c3 - 01c2 - 18b - 48b - 10c	E-1074
01c2 - 0 - 29a3 - 01c3 - 0 - 01c3	E-592
01c2 - 01b - 01c2 - 01b - 01c2 - 01b - 01c2	E-496
01c2 - 01d - 01c3	E-810
01c2 - 05a3/5/7 - 01a3 - 06a3	E-852
01c2 - 06c3 - 01c3 - 06c3 - 01c4	E-1073
01c2 - 07a4 - 01c3 - 07a6 - 01c1 - (07a6 - 11a - 07a6) - 01c1	E-737
01c2 - 18b - 01c3 - 23b2	E-666
01c2 - 44a3 - 07a3	E-981
01c3	E-626 E-716 E-838
01c3 - (07a2/3 - 01d) - 01c3 - 10a3 - 11a	E-523
01c3 - 01b - 01c2	E-785
01c3 - 01d - 01c3 - 23b	E-777
01c3 - 01d - 01c4	E-429
01c3 - 06a3 - 01c2 - 06a3 - 01c5	E-1024
01c3 - 07a3 - 01c3 - 07a3 - 01c2	E-639
01c3 - 28a3 - 01c3	E-625
01c3 - 28a3 - 06a3	E-1091
01c3 - 32b3 - 1c2	E-427
01c4 - (18b - 11a) - 01c4 - 26a3	E-1031
01c4 - 07a3	E-794
01c4 - 07a3 - 01c3 - 19d	E-735
01c4 - 09c3	E-593
01c4 - 18a - 01c3 - 0 - 01c4 - 06a3	E-1079
01c5	E-454 E-624 E-706
01c5 - 0 - 01c3 - 0 - 01c3 - 0 - 01c3	E-1012
01c6	E-701 E-725 E-995
01c6 - 06b - 01c3 - 06b - 01c3	E-1080
01c7	E-489
01c8	E-621 E-1021
01c8 - 06a2 - 01c2	E-554

01c8 - 07a2	E-703
01c9	E-1020
19b - 19b	E-1011
19d - 19d - 19d	E-849
21a - 21a - 21a	E-498
22b	E-603
33a3 - 01c2 - 12a - 01c3	E-656
35b3 - 35b3 - 0 - 42a3 - 06a3	E-855
36a3 - 12c	E-751

En síntesi, s'han documentat cinquanta-una composicions decoratives diferents. En cinc casos: 01c11, 01c3, 01c5, 01c6 i 01c8, la combinació és compartida per més d'un vas: 01c11 (E-515, E-627 i E-1094), 01c3 (E-626, E-716, E-838), 01c5 (E-454, E-624 i E-706), 01c6 (E-701, E-725 i E-995) i 01c8 (E-621 i E-1021). Només en una ocasió aquestes estructures presenten una certa relació espacial. És el cas dels enterraments E-515 i E-627, els vasos dels quals mostren una mateixa composició decorativa (01c11), es localitzen l'un al costat de l'altre. La distribució espacial d'altres motius, tipus rectangle (28a - 35d), meandre obert (36a - 44a) o garlanda (23b - 27a), no es concloent quant a l'existència d'agrupaments significatius. És interessant observar la morfologia de les composicions. Els motius, gairebé sempre, formen sèries horitzontals. Aquestes seqüències de motius formen sèries verticals de més o menys complexitat. El procediment emprat disposa els elements gràfics de manera seqüenciada, a vegades separant els temes mitjançant espais en blanc. El més habitual és començar la seqüència per mitjà de temes senzills, lineals. És infreqüent començar directament amb temes complexos, tipus rectangles (E-855) o meandres geomètrics oberts (E-751). Per dir-ho d'alguna manera, la composició necessita d'una introducció, que se sol fer mitjançant un acanalat horitzontal gruixut [01c] o diversos de més primers [01c9]. Es constata l'existència de sèries senzilles (E-1011 19b - 19b) i complexes, més treballades, (E-737 01c2 - 07a4 - 01c3 - 07a6 - 01c1 - (07a6 - 11a - 07a6) - 01c1), amb independència de la complexitat dels motius i dels temes implicats. Hi ha composicions que demostren l'existència d'una lògica compositiva, d'un argument, que sembla anar més enllà de la mera composició artística, com ara l'estructura decorativa del vas E-1073: 01c2 - 06c3 - 01c3 - 06c3 - 01c4²⁹⁶; del vas E-496: 01c2 - 01b - 01c2 - 01b - 01c2 - 01b - 01c2; del vas E-639: 01c3 - 07a3 - 01c3 - 07a3 - 01c2; o del vas E-1012: 01c5 - 0 - 01c3 - 0 - 01c3 - 0 - 01c3.

A partir de les dades recollides no podem establir cap mena de relació entre la decoració i la idiosincràsia de la persona sepultada. Hom relaciona motius, temes i composicions decoratius amb elements de tipus anímic, zoomòrfic i antropomòrfic (Pons 2000, 130-134). Analitzant la composició dels elements representats, quant a la decoració del grup cultural empordanès, la doctora Pons addueix: [...] *veiem que poden formar repertoris diversos (caravanes, bandes, danses o processons) i que els elements que ajuden a fer aquestes composicions són grafismes repetits en forma de d'homes o dones, cavalls estilitzats i agrupats en dos, tres o més individus, carretes, rodes esquematitzades, l'aigua (representada pels meandres), el sol (per la creu esvàstica) i d'altres.* Sigui quin sigui el significat que atorguem als grafismes, amb els quals es decoren els vasos cineraris, cal tenir present que no tothom presenta les mateixes circumstàncies i això és una evidència. A banda del que puguin denotar els elements gràfics representats en els vasos, la combinació de motius i/o temes decoratius podria assenyalar la identitat de la unitat domèstica i clan, a la qual pertany el finat. La decoració seria com el

²⁹⁶ Noteu que la unitat gràfica 06c és constant, mentre que 01c varia en el nombre de traços a mesura que progressa verticalment: 01c2, 01c3, 01c4,...

símbol familiar. Segons É. Durkheim (2014, 175): [...] *la cosa que serveix para designar colectivamente al clan de llama su tótem. El tótem del clan es también el de cada uno de sus miembros [...]*. En la majoria dels casos, els objectes que serveixen de tòtem pertanyen al regne animal o al vegetal, sobretot al primer d'ells. A vegades, de manera excepcional, és un avantpassat o un grup d'ells el que serveix directament d'emblema totèmic. El tòtem és, en primer lloc i abans de res, un qualificatiu, un mot amb el qual designar les entitats. El tòtem no és només un nom; és un emblema, un *veritable blasó heràldic*, en paraules del sociòleg francès. Per exemple, quant als aborígens australians, cada família adopta un animal o un vegetal com la seva marca. El tòtem és, de fet, una representació gràfica que correspon als emblemes heràldics de les *nacions civilitzades*, i que cadascú està autoritzat a portar com a prova de la identitat del grup al qual pertany. De fet, la paraula tòtem o *tatam* deriva del mot *dodaim* (en la llengua d'una tribu d'Amèrica del Nord), que significa residència d'un grup familiar o aldea (Durkheim 2014, 191). El totemisme sol ser propi de les societats sedentàries, no de totes; on la terra s'ha vist reemplaçada per la casa, on les arts plàstiques ja s'han desenvolupat més, l'ítem totèmic es grava sobre la fusta, sobre els murs de les vivendes... Es tracta de figures d'animals, combinades a vegades amb formes antropomorfes, generalment pintades amb colors molt vius. Els *warramunga* del nord d' Austràlia, al final de les cerimònies funeràries, enterren els ossos del mort, prèviament assecats i reduïts a pols; al costat mateix del lloc on es dipositen aquests, es dibuixa en el terreny una figura que representa el tòtem. Els indígenes del Darling australià graven en els seus escuts emblemes i símbols totèmics; quasi totes les eines estan cobertes d'adornaments que, versemblantment, tenen el mateix significat; figures del mateix tipus es troben també en les roques (Durkheim 2014, 194-195). En el cas dels amerindis, es tracta d'imatges pintades, gravades o esculpides, que tracten de reproduir, tan fidelment com els és possible, l'aspecte extern de l'animal totèmic. Aquesta escrupolositat no existeix entre les societats australianes. Les decoracions de caràcter sagrat consisteixen essencialment en dibuixos geomètrics, que es realitzen sobre el cos humà i/o el bronzidor o *churinga* (instrument musical). Es tracta de línies rectes o corbes, pintades de diferents maneres. La relació entre el dibuix i la cosa representada és tan indirecta i llunyana que no es pot percebre si no s'està advertit. Només els homes del clan poden dir quin és el sentit que han assignat a tal o tal altre combinació de línies. Generalment els ♂ i les ♀ es representen mitjançant semicercles (⊂), els animals, per cercles sencers (○), les petjades dels éssers humans o dels animals, per línies de punts (.....) (Durkheim 2014, 210). Cal tenir sempre present que la representació gràfica que serveix d'emblema o la cosa que simbolitza varia amb cada subjecte, amb cada grup i, en la majoria dels casos, amb cada fase de la seva existència (Chevalier 1986, 15). Per exemple, el triangle dret (△) és per als antics maies el signe del raig solar; està relacionat amb el blat de moro i amb el sol, i és doblement símbol de fecunditat. La seva significació sembla constant, apareix també molt sovint en els frisos ornamentals de l'Índia, de Grècia i de Roma. Amb el vèrtex cap amunt simbolitza el foc i el gènere masculí; amb el vèrtex cap avall (▽) simbolitza l'aigua i el gènere femení. Segons exposa Plató en el Timeu (Τίμαιος), el triangle equilàter simbolitza la divinitat, l'harmonia i la proporció, a més a més, és el símbol de la terra: [...] *demo a la tierra la figura cúbica. La tierra es, en efecto, el más noble de los cuatro cuerpos (elementales) y el más capaz de recibir una forma determinada; y estas cualidades suponen en el cuerpo que las tiene, las bases más firmes. [...] entre los triángulos, que desde el principio distinguimos, los que tienen los lados iguales tienen una base naturalmente más firme que los que los tienen desiguales; y de las dos figuras planas que ellos forman, el tetragono equilátero es una base más estable que el triángulo equilátero; [...] No nos separamos, pues, de lo probable al atribuir esta forma a la tierra.* Segons el metafísic i filòsof francès R. Guénon la muntanya està normalment configurada pel triangle dret (Chevalier 1986, 266).

Hom addueix que l'emblema ornamental de la terra és el quadrat (Cirlot 1992, 342) i, per extensió, la *greca* o *meandre geomètric* . Es tracta d'una mena de sanefa realitzada a partir d'un conjunt de traços enllaçats mitjançant angles de 90° que acaben formant una línia continua replegada sobre si mateixa, de tal manera que en resulta un motiu recurrent amb entrants i sortints, a mode d'ona estilitzada. Aquest tema ornamental és molt habitual en l'art grec. A l'antiga Grècia, a partir del període geomètric, que comprèn des del 900 fins al 700 aC, apareix en un bon nombre de frisos arquitectònics i en la decoració de vasos i d'estris. El principi formal geomètric constitueix la base d'aquesta expressió artística: el cercle, el punt i la línia. Dels elements de la geometria sorgeix un vast llenguatge artístic abstracte. Tot i que a través de la seva evolució es va anar abandonant aquest principi i només pocs elements aïllats com les greques van trobar acolliment en l'art ornamental posterior (Hatje *et al.* 1987, 30 i ss.). Les integracions d'esquemes angulars en sanefes o en sèries contínues, com els meandres geomètrics del bronze final, posseeixen, a banda del seu valor com a expressió artística, un significat tradicional, per exemple, les formes quadrangulars s'associen a la terra, les triangulars al foc, les ondulades a l'aigua i a l'aire, segons esquemes en part convencionals. D'altra banda, cal considerar que molts signes poden ser interpretats pel simbolisme del seu gest geomètric (Cirlot 1992, 217). Així, les ones i els serrats representarien l'aire o l'aigua i el foc, respectivament. Quant al significat simbòlic dels ornaments ens volem fixar en els *hexagrames* xinesos. Es tracta de figures compostes de sis traços cadascuna. Aquestes línies poden ser contínues (—) o discontinues (— —) i representen un *tao* o principi que regeix l'ordre universal. Cadascun dels traços que componen l'hexagrama, si és una línia contínua (—) simbolitza l'astre solar, la calor, l'activitat, l'element mascle, el nombre imparell, és a dir, el *yang* (陽); cada línia discontinua (— —) representa, pel contrari, el fred, la passivitat, l'element femení, el nombre parell, és a dir, l'antagonisme, el *yin* (陰). En definitiva, els hexagrames són símbols posats en fórmules geomètriques, que es refereixen als arquetips ideals i permanents (Chevalier 1986, 562). Val a dir que aquests models ideals i duradors, que demostren la dualitat de l'univers material i immaterial, tipus calor / fred, cos / ànima, mascle / femella, són estereotips universals, podríem dir que no fan referència a un temps concret, tot i que la manera de representar-los i/o simbolitzar-los sigui diferent, segons la societat que els anomeni. En aquest sentit, l'hexagrama xinès de la terra estaria format per sis línies discontinues, mentre que el *trigrama*²⁹⁷ per tres.

Recollint tot el que s'ha dit, estem segurs que el sistema ornamental del bronze final no només constitueix un transsumpte de les capacitats artístiques dels terrissaires, sinó que també és un sistema simbòlic, abstrús i incompreensible. Aquest sistema, amb el qual es decoren les ceràmiques i/o determinats ítems metàl·lics, es dona tant en l'àmbit funerari com en el domèstic. Cal suposar, doncs, que l'estructura decorativa no només té a veure amb el món d'ultratomba. En cap cas hi ha una decoració exclusivament funerària. Sí que trobem absències notables, per exemple, la presència de peces troncocòniques decorades és gairebé anecdòtica, així com l'existència de tenalles decorades amb cordons impresos peribucals. Aquestes formes troncocòniques, amb o sense acanalats, són similars als exemplars procedents de Can Roqueta sector DIASA, Can Roqueta II, etc. Tanmateix, en determinats casos, s'observa una decoració complexa a la cara interna de la peça, que no trobem a la necròpolis. Un bon exemple d'això són els plats-tapadora exhumats a Can Roqueta sector DIASA (Boquer/Carlús/Francès 1999, 104). Quant als típics vasos cineraris de coll diferenciat i vora convexa, també es troben presents en els jaciments d'arreu del complex arqueològic. Trobem vores impreses o amb bisell i

²⁹⁷ El simbolisme xinès dels trigrames, revelat a començaments del segle XXIV aC, es basa en la combinació de dues determinacions, corresponent, com en el cas dels hexagrames, el traç continu (—) al *yang* i el traç discontinu (— —) al *yin* (Chevalier/Gheerbrant 1986, 1024-1025).

acanalats interns. A banda d'aquesta decoració, cal afegir els diferents motius acanalats, així com les seves possibles combinacions, també àmpliament documentades a l'hàbitat com és el cas de les espigues <<<<, les dents de serra , les bandes de traços oblics i horitzontals , els meandres o les greques, oberts o tancats i les garlandes . Cal destacar també els motius impresos, n'hi ha de dues classes: els circulars (○), que són els més representats, i les espigues fetes amb un instrument dentat (⋯), les quals resulten força excepcionals en aquesta cronologia. Quant als atuells globulars, de vora recta exvasada i coll no diferenciat, constitueixen un tipus ceràmic igualment representat en els hàbitats. Solen presentar la mateixa decoració que els anteriors: motius acanalats que solen combinar-se, traços horitzontals, espigues, serrats,... Cal fer esment específic de les ceràmiques decorades amb bandes horitzontals i/o verticals, meandres geomètrics i dent de serra o ondulacions, fetes mitjançant una sèrie de traços incisos triples (López Cachero/Carlús/Clop 2007, 89-93). Aquest és el panorama decoratiu i simbòlic que cal desxifrar. D'una manera definitiva, s'observa un gust per l'ordre, és a saber, per l'arranjament i la disposició regular dels temes, i per la regularitat, la proporció i l'harmonia. Tots ells valors que reforcen la idea que ens trobem davant d'una societat certament estructurada i organitzada. Aquest sistema de representació gràfica individualitzat, cal recordar que la major part dels atuells presenten una composició pràcticament exclusiva, podria simbolitzar *l'individu davant la societat*, és a dir el rol de la unitat davant el sistema. Els símbols emprats, degudament combinats, servirien per distingir l'individu del grup i no el grup de l'individu. Imaginem el nombre de combinacions i permutacions que es poden realitzar mitjançant el corpus de símbols identificat²⁹⁸. Cal remarcar que se n'han documentat cinquanta temes diferents, si tenim en compte que cinc temes poden combinar-se de cent vint maneres distintes, les possibilitats que les composicions es repeteixin són certament remotes. Amb tot i això, les composicions es dupliquen o tripliquen, en uns pocs casos, sense que els enterraments tinguin cap relació entre si, a excepció del binomi integrat per les sepultures E-515 i E-627, els vasos cineraris de les quals comparteixen el mateix tipus de composició: 01c11. Noteu que només cinc temes es repeteixen, es tracta de temes senzills, integrats per un únic motiu (01c). Car, això solament ha estat verificat en el sector NE de la necròpolis (fig.115). Tanmateix, es tracta d'un sector força representatiu del total. En síntesi, les dades ens impel·leixen a llençar la següent conjectura: el sistema decoratiu té com a principal propòsit identificar i individualitzar les persones enterrades, distingint-les d'altres sepultades anteriorment. És per això que les composicions decoratives no se solen repetir, si més no dins dels agrupaments familiars. La diversitat de la panòpia decorativa de la qual disposaven permeté la no repetició compositiva i alhora la individualització del mort. Aquesta voluntat de no repetir temes també s'observa a Can Missert:

Can Missert. Agrupament A. Catàleg de decoracions.

estructura	composició	D
E-38	01c3 - 07a3 - 01c2 - 07a3 - 0 - 01c3	3
E-39	01c11 - 0 - 28a3	3
E-40	x	-

²⁹⁸ Les permutacions sense repetició d' n elements són els diferents grups d'elements que es poden fer, de manera que dos grups es diferenciïn solament en l'ordre de col·locació dels elements. Les permutacions són variacions d' n elements presos d' n en n . El problema que se'ns planteja és: en una composició ics tenim 10 línies, de quantes formes diferents poden disposar-se 10 temes? La fórmula de les variacions o permutacions sense repetició és la següent: $P_n = n! = n \cdot (n-1) \cdot (n-2) \dots 2 \cdot 1$. Imaginem, doncs, el nombre de variacions que poden donar-se si combinem 5 temes diferents en una composició: $P_5 = 5 \cdot (5-1) \cdot (5-2) \dots$
 $P_{10} = 5 \cdot 4 \cdot 3 \cdot 2 \cdot 1$. $P_{10} = 120$.

E-41	01c4 - 0 - 07a7 - 0 - 01c4	4
E-42	0 - 01c4 - (28a4 - 0 - 28a3)	4
E-43	01c3 - 28a3	4
E-44	01c3 - 0 - 01c3 - 0 - 01c3 - 33b3	3
E-45	01c3 - 0 - 01c3 - 0 - 01c3 - 28a3 - 01c3	3
E-46	01c3	4
E-47	x	-
E-48	01c10 - 23c3	3

Can Missert. Agrupament B. Catàleg de decoracions.

<u>estructura</u>	<u>composició</u>	<u>D</u>
E-8	x	-
E-33	x	-
E-35	0 - 01c3 - 01C2 - 01c3 - 01C2 - 01c3 - 0 - 28a3	3
E-36	01c3 - 0 - 0 - 01c3 - 0 - 01c3	3
E-37	x	3

Can Missert. Agrupament C. Catàleg de decoracions.

<u>estructura</u>	<u>composició</u>	<u>D</u>
E-9	01c3 - 18b - 0 - 01c6	3
E-10	x	-
E-11	50a3 - (51d3 - (28a3 - 01c3))	4
E-12	01c3 - 0 - 01c3 - 0 - 01c5 - 0 - 01c2	3
E-13	01c9	4
E-14	01c3 - 0 - 01c3	4
E-15	x	-
E-16	01C1 - 01c4 - 0 - 01c3 - 01C2 - 37a	3
E-16	01e1 - 01c1	4
E-17	01c3	4
E-18	01c3 - 0 - 01c3 - 0 - 01c3 - 0 - 01c2 - 0 - 01c3 - 0 - 01c3	3
E-18	01c3 - 0 - 01c3	4
E-18	01c3 - 0 - 01c3	4
E-19	x	-
E-20	01c3 - 0 - 0 - 01c3 - 0 - 01c3	4
E-21	01c7	4
E-22	01c3 - 0 - 01c3 - 11a - 01c3	4
E-23	x	-
E-24	01c11 - 06a4	4
E-25	01c3 - 0 - 01c3	4
E-26	01c4	4
E-27	01c5 - 0 - 01c3 - 0 - 01c4	3

Can Missert. Agrupament D. Catàleg de decoracions.

estructura	composició	D
E-28	01c7 - 23b3	4
E-29	01c12	3
E-30	no decoració	4
E-31	10c3 - 10e3 - (01d4 - 0)	3

De manera genèrica, no creiem que aquesta diversitat compositiva hagi estat planificada. La contingència i l'atzar podrien haver intervingut amb un cert control del propòsit. La qüestió que ens fem ara és la següent: quin és el motiu pel qual cal individualitzar cadascuna de les persones enterrades? Considerant que els vasos són enterrats i la seva decoració no és visible, el fenomen ha d'estar relacionat amb l'estadi predepositional o amb les exèquies que es fan al mort. Donat que l'efecte de la cremació iguala a les persones, els contenidors cineraris i llurs composicions decoratives permeten individualitzar-les, en el present i potser en el més enllà, en el món d'ultratomba.

c) L'agrupament familiar

La distribució de les tombes per tipus de cobriment descarta l'existència d'agrupaments significatius (fig.116). L'amuntegament de terra és el sistema més utilitzat —en el 77,85% dels enterraments—. En un altre apartat d'aquest treball defensàvem l'existència de dues grans fases d'enterrament, una primera fase caracteritzada per tombes senyalitzades amb munts de terra i una segona fase caracteritzada per sepultures senyalitzades amb munts de pedres. Aquesta conjectura no ha pogut ser contrastada en aquest sector de la necròpolis. Els mapes de distribució demostren que no hi ha concentracions significatives per raó de gènere, estatus social, edat, prestigi, patrimoni, etc. Això no obstant, s'albira l'existència de subgrups de sepultures, petits clústers, d'entre 10 i 20 tombes. El fet que aquests clústers estiguin constituïts per unitats funeràries diverses: amb ♀ i ♂, infants, adolescents o adults, dipòsits cineraris varis, etc., suggereix una compartimentació i organització de l'espai segons unitats domèstiques. Conseqüentment, la concentració de sepultures amb tota la diversitat referida correspondria a les fosses de diferents generacions d'un mateix col·lectiu (fig.117). És el model que es proposa a Can Bech de Baix d'Agullana (Toledo/Palol 2006, 229; Toledo 2012a, 162). Convé subratllar que només es tracta d'una conjectura, tot i que versemblant, pel fet que no ha estat possible un estudi biològic i antropològic exhaustiu que determini la consanguinitat de les persones agrupades. Els avenços actuals en la investigació paleogenòmica (Lalueza 2010) fan que diversos investigadors i laboratoris de diferents països s'estiguin plantejant tècnicament com obtenir ADN antic de restes òssies cremades. De moment és un tema no resolt. Sembla que les restes amb un baix índex de carbonització, com l'os petrós, podrien conservar prou material genètic. La conjectura de l'*agrupament familiar* es fonamenta principalment en raons estrictament arqueològiques: la concentració de persones d'edat i gènere diferents, la superposició d'enterraments en un mateix espai i la distància entre unitats funeràries. La idea central és que aquests clústers identifiquen la reutilització d'un espai determinat per part dels difunts d'una mateixa unitat domèstica. No hem documentat dispositius de senyalització específics per a aquestes agrupacions familiars, això no vol dir que no existissin... Hi ha la possibilitat que el lloc d'enterrament comú fos senyalitzat mitjançant elements peribles, que no han transcendit. Sens dubte, els amuntegaments de pedres i de terra que protegeixen les urnes haurien servit de senyalització de l'espai d'enterrament. La distribució de les tombes dins d'aquests clústers familiars no té cap mena d'ordre ni d'estructura interna. Les concentracions van creixent de manera radial o lineal a mesura que es van incorporant sepultures. Es tracta d'acumular enterraments fins a esgotar l'espai consagrat a la família.

El col·lapse de l'espai d'enterrament és el que genera l'ampliació de la necròpolis i la creació de nous clústers en espais alternatius. D'altra banda, hi ha altres clústers menys atomitzats, on la densitat és menor, i fins i tot

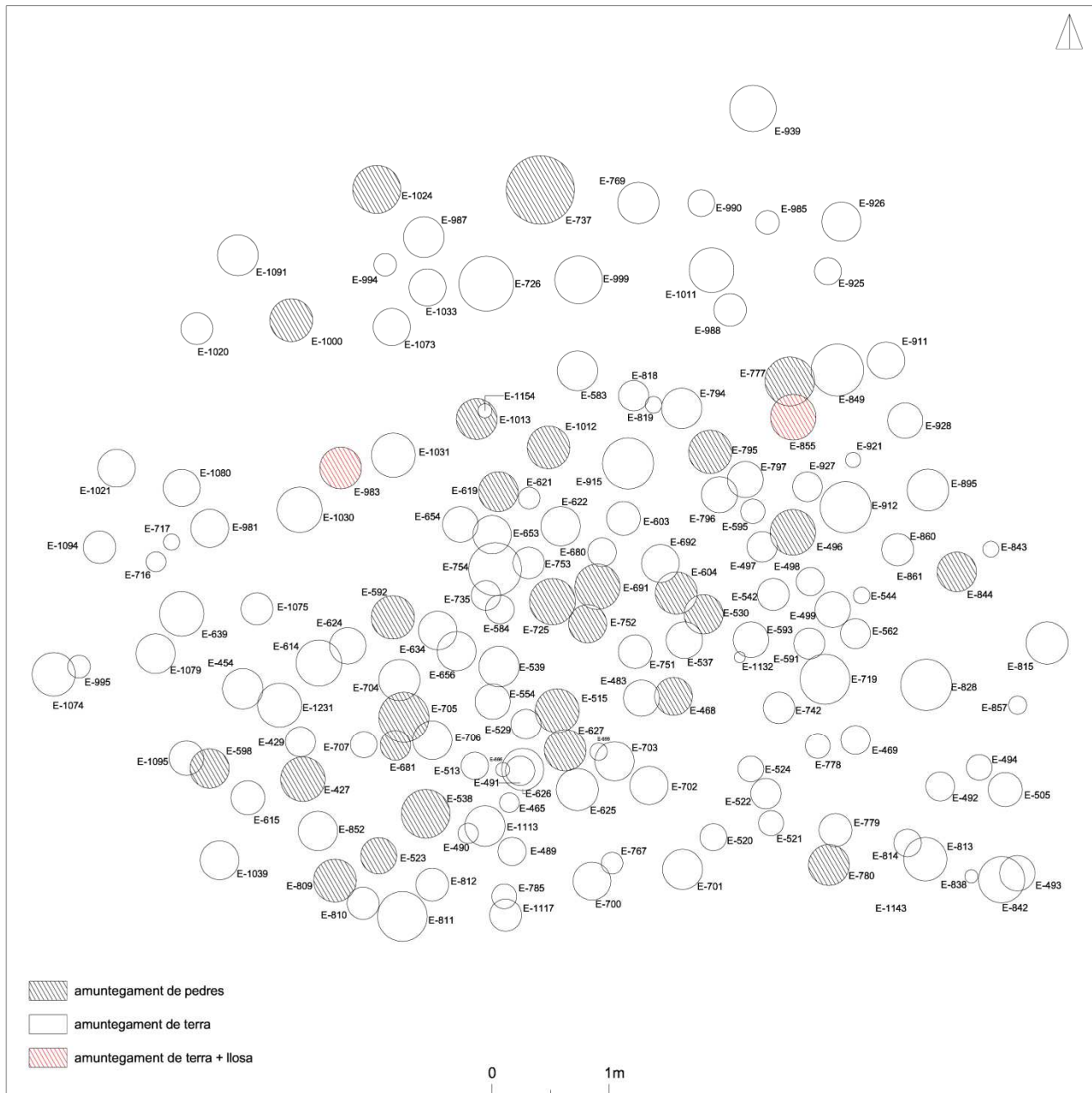

Fig.116.- Necròpolis del bronze final de Can Piteu - Can Roqueta. Distribució de les tombes sector NE. Cobriments.

tombes aparentment isolades. En un altre ordre de coses, el patrimoni artefactual amortitzat, les dimensions dels enterraments i la composició dels conjunts principals, confirmen una organització social igualitària, que s'estructuraria en nuclis familiars o suprafamiliars reduïts, i en funció de les relacions de parentesc. Aspectes com l'autoritat del *pater familias* (cap del grup domèstic) o el patrimoni material individual o col·lectiu no es materialitzen ni en l'arquitectura funeraria ni en l'estructuració interna dels agrupaments corporatius. D'altra banda, quant al patrimoni metàl·lic amortitzat, en forma d'aixovar, encara som incapaços de comprendre el model representat. Ens resistim a considerar com a *factòtums locals* les persones enterrades juntament amb elements metàl·lics, com és verifica en les tombes CPR-895 (amb un lligacues) i CPR-1012 (amb una cinta de

bronze). Al capdavant, l'anàlisi dels aixovars d'aquest període revela algunes característiques fonamentals: la senzillesa i homogeneïtat del bagatge funerari —la norma és un únic vas, en moltes ocasions amb tapadora ceràmica o una pedra plana—; i la reduïda amortització de metall com aixovar —són molt poques les tombes que inclouen algun element de bronze—. [...] *Así en la fase más antigua [...] de Can Missert lo más común es la urna funeraria por todo ajuar y sólo contadísimas tumbas añaden cierta riqueza. Por ejemplo, la tumba 2 además de tapadera cerámica tenía un cuenco y en la tumba 18 se depositaron una aguja [...], dos vasitos y un cuenco troncocónico. Por otro lado, resulta ciertamente difícil determinar en qué medida una tumba como Can Missert 18 representa a un individuo diferenciado por su mayor estatus* (Ruiz Zapatero 2004, 304-305). Tot apunta que es tracta d'una societat força igualitària i amb pocs mitjans materials per a marcar possibles diferències d'estatus.

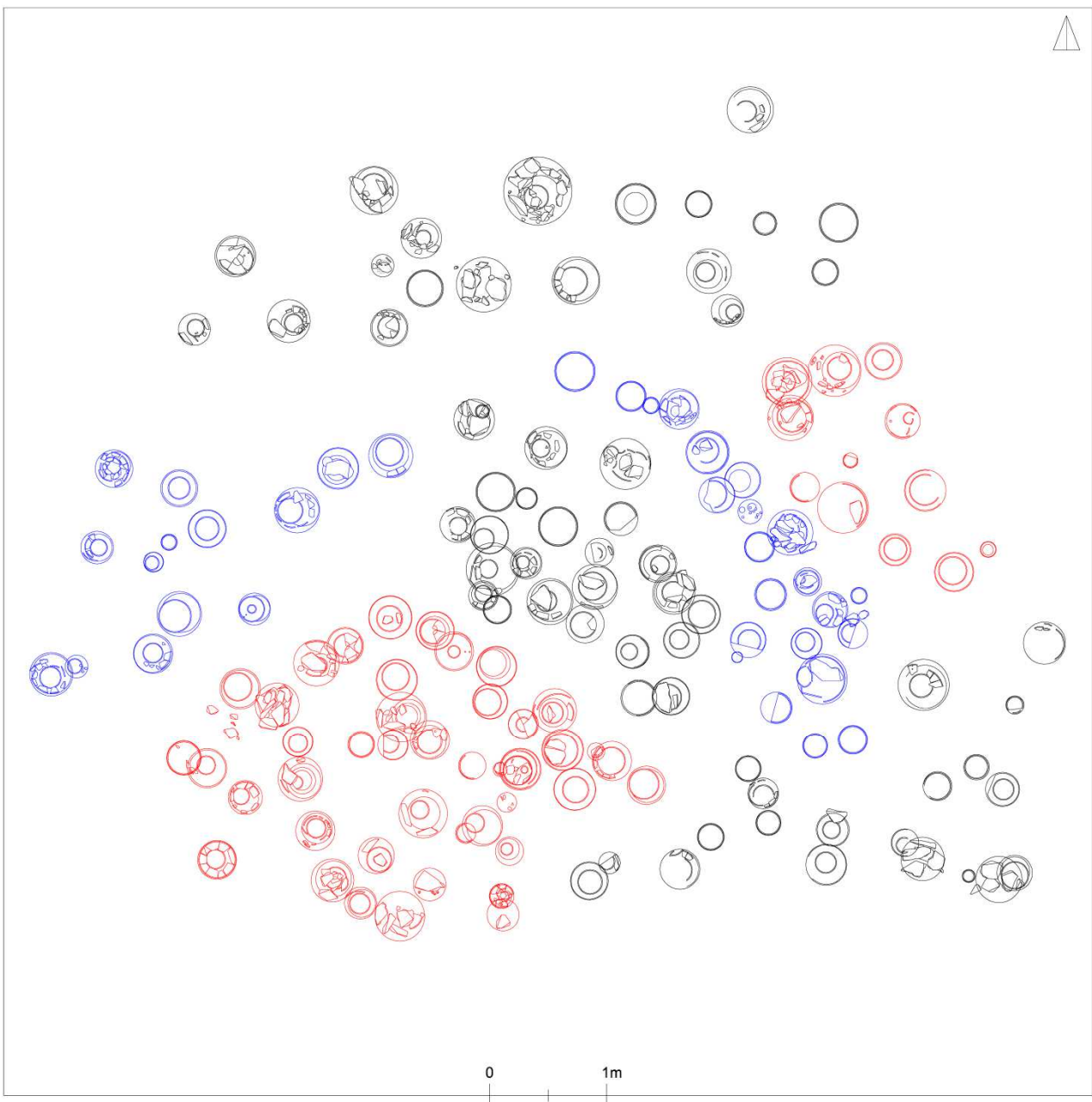

Fig.117.- Necròpolis del bronze final de Can Piteu - Can Roqueta. Distribució de les tombes sector NE. Clústers.

En relació amb els agrupaments domèstics cal fer una especial referència als empedrats CPR-247 i CPR-1086. De la funció d'aquests dispositius ja n'hem parlat abastament en un altre apartat d'aquesta tesi. El punt més destacable és que agrupen un nombre determinat d'individus relacionats entre si, potser per raó de parentiu o consanguinitat (Carlús/Lara 2004, 65-66; Carlús/Cachero/Villena 2012). Convé fer ressaltar que les tombes es troben relacionades físicament, pel fet que estan cobertes per sengles superestructures empedrades. Per tant, disposem de dues concentracions veritables i paradigmàtiques, de les quals podem extraure informació valuosa quant a la composició de les dites unitats domèstiques.

B. Els empedrats CPR-247a i CPR-247b (fig.118)

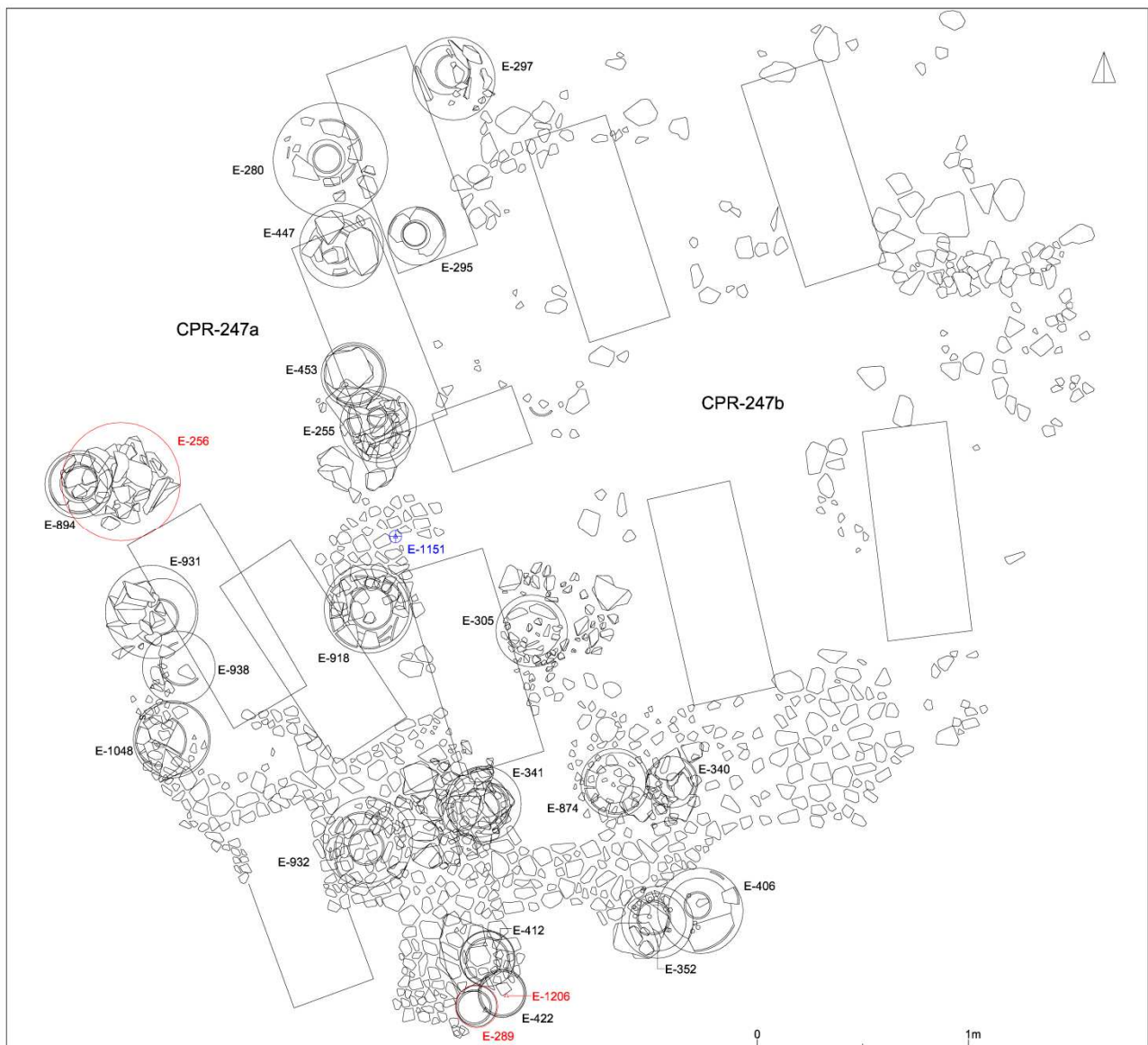

Fig.118.- Necròpolis del bronze final de Can Piteu - Can Roqueta. Empedrat CPR-247a i 247b. En vermell les tombes de cronologia indeterminada (bronze final - primera edat del ferro). En blau les tombes de la primera edat del ferro.

Empedrat CPR-247. Catàleg d'estructures.²⁹⁹

estructura	A	B	C	C'	D	E	F	G	H	I	J	K
255	T	C	27,48	43,77	4	VC + T	AP	-	-	**	-	-
280	T	D	54,97	73,97	3	VC + T	AP	-	-	-	-	-
289	T	A	4,71	-	-	VC	AT	*	-	-	-	-
295	T	A	4,58	9,28	4	VC + T	AT	-	-	-	-	-
297	T	C	33,45	37,03	3	VC + T	AP	-	-	-	-	-
305	T	B	17,11	22,24	3	VC + T	AT	-	-	-	A?	-
340	T	B	11,31	14,02	3	VC + T	AP	-	-	-	-	-
341	T	C	27,9	42,33	4	VC + T	AP	-	-	**	-	-
352	T	B	21,38	-	-	VC	AP	-	-	-	-	-
406	T	C	27,95	41,34	4	VC + T	AT	-	-	-	-	-
412	T	B	9,56	18,58	4	VC + T	P	*	-	-	A?	-
422	T	A	9,12	-	-	VC	AT	-	-	-	-	-
447	T	D	26,28	46,59	3	VC + T	AP	-	-	*	A?	♀
453	T	B	14,14	26,93	4	VC + T	AP	-	-	**	AD?	-
874	T	B	31,76	23,08	4	VC + T	AT	-	-	-	-	-
918	T	D	35,65	52,02	3	VC + T	AP	-	-	-	A?	-
931	T	D	39,21	55,18	3	VC + T	AP	-	-	-	A?	-
932	T	D	44,33	57,22	3	VC + T	AP	*	-	*	AM	-
938	T	B	17,25	19,07	4	VC + T	AT	**	-	-	I1	-
1048	T	C	25,45	38,78	3	VC + T	AP	*	-	-	A?	-
1206	TA	-	-	-	-	-	-	**	-	-	-	-

Cal recordar que l'empedrat CPR-247 congrega vint-i-un individus, d'edats compreses entre els dotze mesos i els trenta-cinc anys. Aplega, com a mínim, vint-i-una estructures: dinou tombes individuals, una tomba doble (E-305) i una troballa aïllada (E-1206). Presenta una superfície conservada d'uns 16,06 m² i un perímetre de 24,59 m. El volum de les fosses d'enterrament oscil·la entre els 9,28 litres (E-295) i els 73,97 litres (E-280). La majoria de les tombes són del tipus B, el 35% dels casos. Els conjunts principals són bàsicament binomis: VC + T, representen el 85% dels casos. En altres ocasions, el VC no presenta tapadora ceràmica (E-289, E-352 i E-422). Es dona la circumstància que aquestes tres tombes es localitzen properes les unes de les altres. Quant a les característiques³⁰⁰ dels VC, el 45% de les urnes són de la forma 3, mentre que el 40% són de la forma 4.

²⁹⁹ A (tipus d'estructura): C (cubeta) / ER (estructura ritual) / I (indeterminada) / R (petit retall) / T (tomba) / TA (troballa aïllada); B (tipus tomba): A (< a 10 litres) / B (10-35 litres) / C (35-45 litres) / D (> a 45 litres); C (volum en litres); C' (volum, rectificat VC); D (tipus de vas); E (conjunt principal); F (tipus cobriment): AP (amuntegament de pedres) / AT (amuntegament de terra) / P (pedra); G (metall); H (altres vasos); I (fauna); J (antropologia, edat): P (perinatal: -6 mesos a 1 any) / I1 (infantil 1: 1 a 6 anys) / I2 (infantil 2: 7 a 14 anys) / AD (adolescent: 14 a 20 anys) / A (adult) / AG (adult gràcil) / AJ (adult jove: 21 a 35 anys) / AM (adult madur: 35 a 60 anys); K (antropologia, sexe): ♀ (dona) / ♂ (home). ** en G (no aixovar). ** en I (microfauna...).

³⁰⁰ Cal tornar a dir que la decoració és una de les principals característiques d'aquestes ceràmiques. El 55% de les ceràmiques documentades presenta decoració senzilla, principalment: acanalats horitzontals, horitzontals més dents de serra o horitzontals combinats amb grups d'impressions circulars. La darrera composició decorativa la trobem en tres vasos (E-280, E-295 i E-874); i en dos més, junt amb espigues (E-297) i serrats (E-931). Es dona la circumstància que les tombes E-280, E-295 i E-297 es localitzen properes

El sistema de cobriment més emprat és el munt de blocs, el 60% dels casos, seguit del munt de terra, el 35% dels casos. La seva distribució espacial no sembla respondre a cap model en particular. Pel que fa a l'aixovar, només les tombes E-289, E-932 i E-1048 presenten algun objecte de bronze: un objecte esfèric indeterminat, una navalla d'afaitar i un fragment de xapa, respectivament. A banda d'aquests *elements de prestigi*, trobem un fragment de valva de mol·lusc marí, possiblement de *Glycymeris*, a dintre del VC de l'E-932. Quant a les restes de fauna, només presenten les tombes E-447 i E-932: *Sus scrofa* i espècie indeterminada de talla gran, respectivament. A dir veritat, les incerteses són majors que les conviccions, per causa de la manca de dades antropològiques. Tanmateix podem verificar alguns aspectes d'interès: primerament, la presència d'infants, adolescents, adults joves i madurs, d'ambdós gèneres (E-447 ♀), confirma que el grup domèstic consanguini és el centre del grup local; segonament, la pràctica inexistència d'elements d'aixovar, indicadors d'estatus, i la uniformitat cerimonial, confirmen que ens trobem davant d'una societat certament igualitària i equitativa. D'altra banda, l'enterrament E-932 podria verificar l'existència de persones significades dins del col·lectiu: el *pater familias* o el cap ancestral del grup domèstic. Vegem la seva composició. Es tracta d'un adult madur, és a dir, una persona d'entre 35 i 60 anys, de gènere desconegut. La mostra recuperada pesa uns 0,346 kg. Les restes van ser dipositades dins un vas cinerari, cobert amb una tapadora. Acompanyant les restes calcinades trobem una navalla d'afaitar, un fragment cremat de *Glycymeris* i diverses restes de fauna, també cremades. Convé destacar que la sepultura conté restes discordants, des d'un punt de vista morfològic, encara que ens és impossible confirmar que es tracta d'un segon individu (Carlús/Cachero/Villena 2012, 138). D'altra banda, si valorem el possible estatus de cada individu a partir de l'arquitectura funeraria, la conclusió verifica la idea d'una societat caracteritzada per una manca de diferenciació formalitzada entre els seus components quant a l'accés als recursos fonamentals i a l'autoritat. Per concloure, cal fer esment específic a la tomba E-305 que conté les restes de dos individus, un adult i un infant. L'estat de conservació d'aquest i dels altres dispositius empedrats, CPR-1086 i CPR-635, no ens permet de conèixer la seva veritable morfologia. Cal tornar a dir que no es tracta d'estructures tumulàries, ni res de semblant. La seva potència estratigràfica és irregular, oscil·la entre els cinc i els quinze centímetres. Així doncs, es tracta d'un paviment, que s'adapta a les característiques del terreny. El lloc fou reutilitzat després de ser obliterat. Els enterraments E-295 i E-938 tallen l'empedrat. A què es deu la reutilització d'aquest clos funerari? Ara o suara, desconeixem la contestació. Només podem fer suposicions: l'enterrament dels darrers components, abans de canviar d'ubicació,... Aquests dispositius no es construeixen per ostentar o mostrar amb afectació el poder econòmic del grup domèstic. A tall d'hipòtesi, la seva construcció podria materialitzar un concepte ancestral, com és la pertinença a una corporació social ics, possiblement de caràcter domèstic, dins d'un col·lectiu social molt més extens.

Empedrat 247. Catàleg de decoracions.

estructura	composició	D
E-427	01c3 - 32b3 - 1c2	4
E-255	no decoració	4
E-280	01c17 - 12c	3
E-289	x	-
E-295	2A 01c3 - 12c	4
E-295	1C 01c2 - x	3 (VAT)

les unes a les altres. D'altra banda, només el 20% de les ceràmiques presenta decoració complexa, a base d'acanalats horitzontals, trets oblics, horitzontals i dents de serra (E-340) o meandres geomètrics, serrats, horitzontals, meandres geomètrics i dents de serra (E-1048).

E-295	5D 01c3 - (01c2 - 12c - 01c2) - x	4 (VAT)
E-297	01cx - 20a - 01c4 - 12c	3
E-305	0 - 01c3 - 0 - 01c3 - x	3
E-340	01c5 - 18b - 01c5 - 06a3	3
E-341	01c16	4
E-352	x	-
E-406	01c10	4
E-412	01c3 - 07a3 - 01c3	4
E-422	x	-
E-447	0 - 0c14 - 0 - 01c2	3
E-453	01c12 - 0 - 01c8	4
E-874	01c8 - 11a	4
E-918	01c7	3
E-931	01c12 - 10b2	3
E-932	01c3 - 0 - 01c11 - 28a3 - 01c5	3
E-938	01c5	4
E-1048	36a3 - 07a3 - 01c1 - 0 - 37a3 - 07a3 - 07a3	3
E-1206	x	-

C. L'empedrat CPR-1086 (fig.119)

L'empedrat CPR-1086 congrega vint-i-nou individus, d'edats compreses entre els pocs mesos i els trenta-cinc anys. Aplega, com a mínim, vint-i-sis estructures: vint tombes individuals, tres tombes dobles (E-743, E-1065 i E-1107), una tomba triple (E-1087), una estructura ritual (E-1050) i una estructura indeterminada (E-1089). Presenta una superfície conservada d'uns 7,55 m² i un perímetre de 15,71 m. El volum de les tombes oscil·la entre 1,33 litres (E-1087) i els 69,31 litres (E-637). La majoria de les tombes són del tipus B, el 38% dels casos presenten aquesta circumstància. A més a més, el 33% de les tombes són del tipus A, i no hi ha enterraments del tipus C. Els conjunts principals són fonamentalment binomis: VC + T, representen el 66% dels casos. En altres ocasions, el VC no presenta tapadora ceràmica (E-727, E-1087, E-1105, E-1106 i E-1188), com també, tapadora de pedra (E-476 i E-1189). Es produeix la circumstància que cinc d'aquestes osseres, no cobertes amb tapadora ceràmica, contenen les restes calcinades d'individus perinatal i/o infantils. De tota manera, el binomi VC + T també s'associa a l'enterrament de perinatal i infants (E-743 I1, E-1066 I1, E-1090 P-I?, etc...). Quant a les característiques³⁰¹ dels VC, el 46% dels efectius corresponen a la forma 4, mentre que el 29% són de la 3. El sistema de cobriment més emprat és l'amuntegament de blocs, el 38% dels casos, seguit del munt de terra, el 29% dels casos, i una pedra, el 29% dels casos. La seva distribució espacial no sembla respondre a cap model en particular. Pel que fa a l'aixovar, només les tombes E-637 i E-1106 presenten algun element de bronze: una baula, respectivament. Convé fer ressaltar que aquests ítems metàl·lics foren trobats a l'exterior de l'ossera, per bé que degudament dipositats. Quant a les restes de fauna, només presenta l'enterrament E-637: *Cervus elaphus*. Val la pena dir que la tomba E-637 pertanyia a una persona de gènere femení.

³⁰¹ El 58% de les ceràmiques presenta decoració senzilla, bàsicament: acanalats horitzontals, horitzontals més trets oblics (E-476 i E-697) o horitzontals més dents de serra (E-572 i E-659). D'altra banda, només un 21% de les ceràmiques presenta decoració complexa, a base d'acanalats horitzontals, serrats, horitzontals i espigues (E-736), o acanalats horitzontals, aspes, horitzontals i impressions circulars (E-1066).

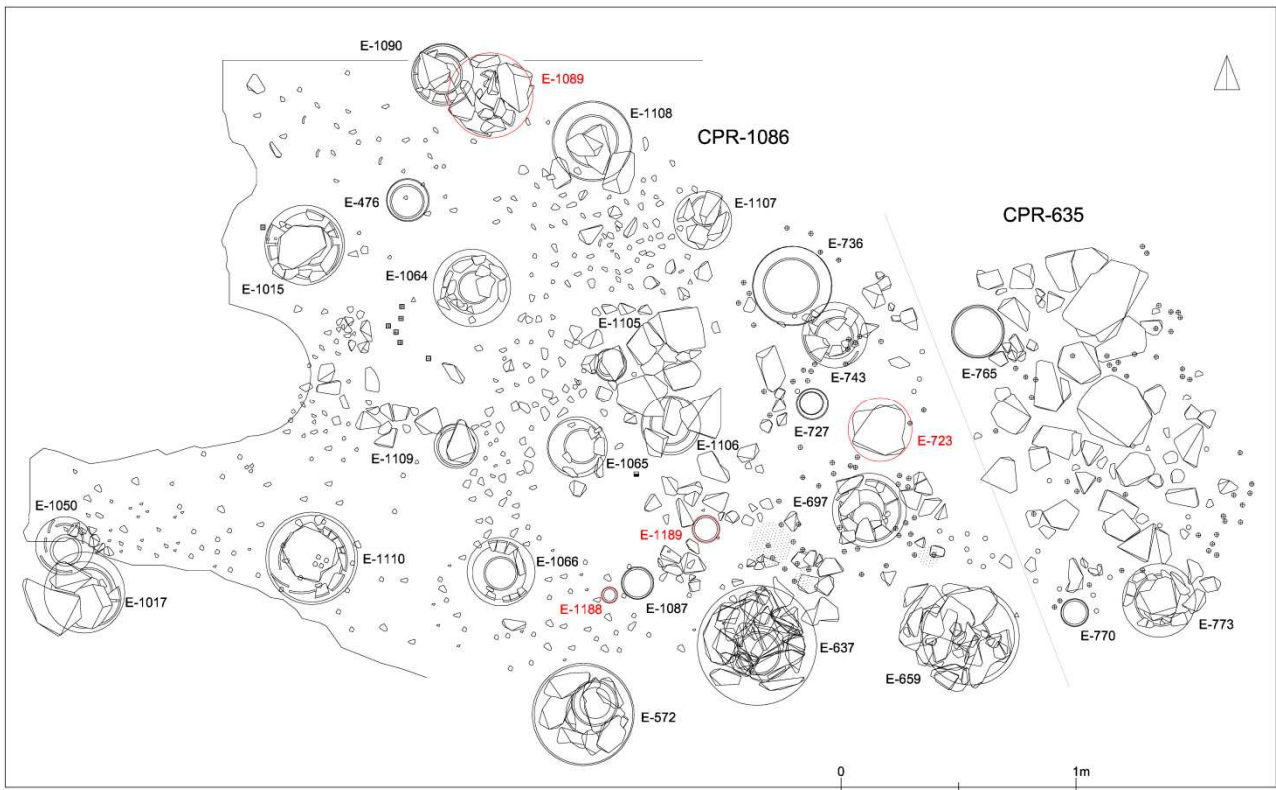

Fig.119.- Necròpolis del bronze final de Can Piteu - Can Roqueta. Empedrat CPR-1086. En vermell les tombes de cronologia indeterminada (bronze final - primera edat del ferro).

Empedrat CPR-1086. Catàleg d'estructures.³⁰²

estructura	A	B	C	C'	D	E	F	G	H	I	J	K
476	T	A	3,82	3,51	4	VC + TP	AT	-	-	-	-	-
572	T	D	50,83	-	3	VC + T	AP	-	-	-	A?	♂
637	T	D	68,72	69,31	3	VC + T	AP	*	-	*	AD-A	♀ ?
659	T	D	60,73	-	3	VC + T	AP	**	-	**	-	-
697	T	B	13,59	-	4	VC + T	AP	-	-	-	AD-A?	-
723	T	-	-	-	-	-	-	-	-	-	P-I	-
727	T	A	1,33	-	4	VC	AT	-	-	-	I	-
736	T	B	18,82	30,88	4	VC + T	AP	-	-	-	I?	-
743	T	B	14,31	15,52	3	VC + T	AP	-	-	-	I1	-
1015	T	B	25,66	29,08	-	VC + T	P	-	-	-	AD-A?	-
1017	T	B	21,79	29,24	4	VC + T	P	-	-	-	A?	-

³⁰² A (tipus d'estructura): C (cubeta) / ER (estructura ritual) / I (indeterminada) / R (petit retall) / T (tomba) / TA (troballa aïllada); B (tipus tomba): A (< a 10 litres) / B (10-35 litres) / C (35-45 litres) / D (> a 45 litres); C (volum en litres); C' (volum, rectificat VC); D (tipus de vas); E (conjunt principal); F (tipus cobriment): AP (amuntegament de pedres) / AT (amuntegament de terra) / P (pedra); G (metall); H (altres vasos); I (fauna); J (antropologia, edat): P (perinatal: -6 mesos a 1 any) / I1 (infantil 1: 1 a 6 anys) / I2 (infantil 2: 7 a 14 anys) / AD (adolescent: 14 a 20 anys) / A (adult) / AG (adult gràcil) / AJ (adult jove: 21 a 35 anys) / AM (adult madur: 35 a 60 anys); K (antropologia, sexe): ♀ (dona) / ♂ (home). ** en G (no aixovar). ** en I (microfauna...).

1050	ER	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1064	T	B	19,3	24,13	3	VC + T	AP	-	-	-	I-AD	-
1065	T	A	8,84	-	-	VC + T	AP	-	-	-	12-AD	-
1066	T	A	9,24	-	-	VC + T	AT	-	-	-	I1	-
1087	T	A	1,59	1,33	3	VC	AT	-	-	-	P-I?	-
1089	I	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1090	T	B	9,03	12,37	4	VC + T	P	-	-	-	P-I?	-
1105	T	A	1,33	1,99	4	VC	AT	-	-	-	P?-I?	-
1106	T	B	9,33	10,8	4	VC	AP	*	-	-	AD-A?	-
1107	T	A	6,33	6,79	4	VC + T	P	-	-	-	I?	-
1108	T	B	23,61	25,42	4	VC + T	P	-	-	-	A?	-
1109	T	A	4,82	5,67	4	VC + T	P	-	-	-	I1	-
1110	T	D	35,84	51,37	3	VC + T	P	-	-	-	I2-AD	-
1188	T	-	-	-	-	VC	AT	-	-	-	P-I	-
1189	T	-	-	-	-	VC + TP	AT	-	-	-	P-I	-

Com en el cas de l'empedrat CPR-247, podem constatar alguns aspectes d'interès: primerament, la presència de persones de tots els grups d'edat: perinatals, infants, adolescents i adults, suposadament d'ambdós sexes (E-572 ♂ i E-637 ♀?), amb predominança d'individus subadults, el 63% dels enterraments presenten aquesta circumstància, mentre que només el 17% dels efectius presenten individus suposadament adults, per tant es tracta d'una població jove; segonament, la diversitat d'edats verifica que ens trobem al davant d'un col·lectiu de caràcter domèstic; tercerament, si observem l'arquitectura funeraria, la composició dels aixovars i el tipus de cerimonial brindat als morts, podem concloure que es tracta d'un grup social caracteritzat per una manca de diferenciació formalitzada entre els seus integrants pel que fa als recursos, als bens de prestigi i al seu rol. D'altra banda, la tomba E-637 podria constatar l'existència de persones significades dins del grup: una dona, amb escàs aixovar (una baula), VC (3) + T, cobriment constituït per un amuntegament de blocs i pedres, fossa de grans dimensions, d'uns 70 litres, i, potser, el que és més significatiu, una mostra d'ossos d'1,15 kg³⁰³.

Empedrat 1086. Catàleg de decoracions.

estructura	composició	D
E-476	01c4 - 01b - 01c3	4
E-572	01c3 - 07a3 - 01c4 - 07a3	3
E-637	01c15 - (01b3 - 0)	3
E-659	01c5 - 07a4 - 01c5 - 07a4 - 01c3	3
E-697	01c3 - 01b - 01c2	4
E-723	x	-
E-727	01c2 - xA	4
E-736	01c4 - (01b3 - 01d3) - 01c3 - 19d	4
E-743	01c11	3
E-1015	01cx - 29a3 - 01c2	3
E-1017	01c1 - 01c3 - 01c3 - 01c2 - 01c3 - 01c3 - 01c3 - 01c2 - 01c5 - 01c3	4
E-1050	01cx - x	4

³⁰³ Nota: avui és divendres 16 de març de 2020, i comencem el confinament pel covid19.

E-1064	01c3 - 18b - 01c3 - 19d	3
E-1065	01c2 - 12c - 01c7 - 09a3A	3
E-1066	01c4 - 03b - 01c3 - 11a	-
E-1087	01cx	3
E-1089	x	-
E-1090	01c10	4
E-1105	no decoració	4
E-1106	01c7 - 23c3	4
E-1107	no decoració	4
E-1108	01c2 - 01C1 - 01c4 - 01C2 - 01c3 - 01C2 - 31a3 - 01c5	4
E-1109	01c5	4
E-1110	01c3 - 0 - 01c4 - 01c3 - 36a3 - 01c3 - 0 - 01c3	3
E-1188	x	-
E-1189	x	-

8.3. Anàlisi espacial general

L'anàlisi espacial i de superposició [o de coincidència espacial] general, confirmen la no agrupació de tombes per raons intrínseques: gènere, longevitat, estatus familiar, capacitat econòmica, autoritat, ascendent social, ni per raons extrínseques: característiques de la cerimònia, morfologia i dimensions de la tomba, composició del conjunt principal, etc. Hi ha un model o procediment marc que és la incineració, el transport de les restes mitjançant una urna i l'enterrament en una fossa. A partir d'aquí, les maneres de fer són certament diverses. Aquesta multiplicitat fenomenològica no està organitzada espacialment. Les variables conviuen en un mateix espai, de manera simultània i/o successiva. Per exemple, els vasos de la forma 3 i 4 conviuen en les mateixes agrupacions funeràries, els uns al costat dels altres, i succeint-se en el pla vertical. En aquest sentit, els vasos d'una i altra categoria apareixen a arreu del jaciment. Els mapes de distribució per punts, que presentem tot seguit, demostren el que estem adduint (figs.120 a 128).

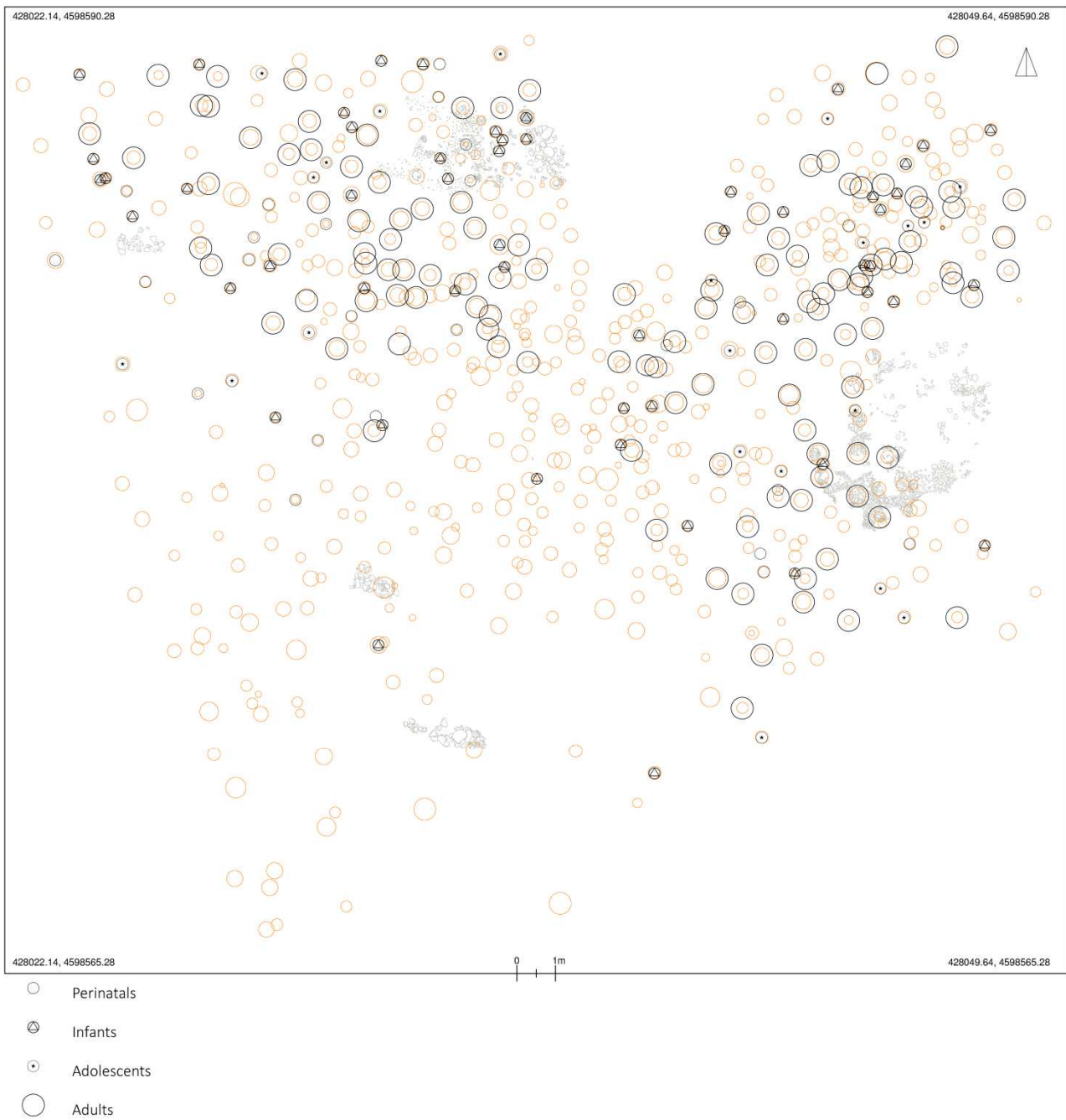

Fig.120.- Necròpolis del bronze final de Can Piteu - Can Roqueta. Mapa de distribució. Edat³⁰⁴.

³⁰⁴ Perinatals (P (-6 mesos a 1 any) / Infants (1 a 14 anys) / Adolescents (14 a 20 anys) / Adults (+20).

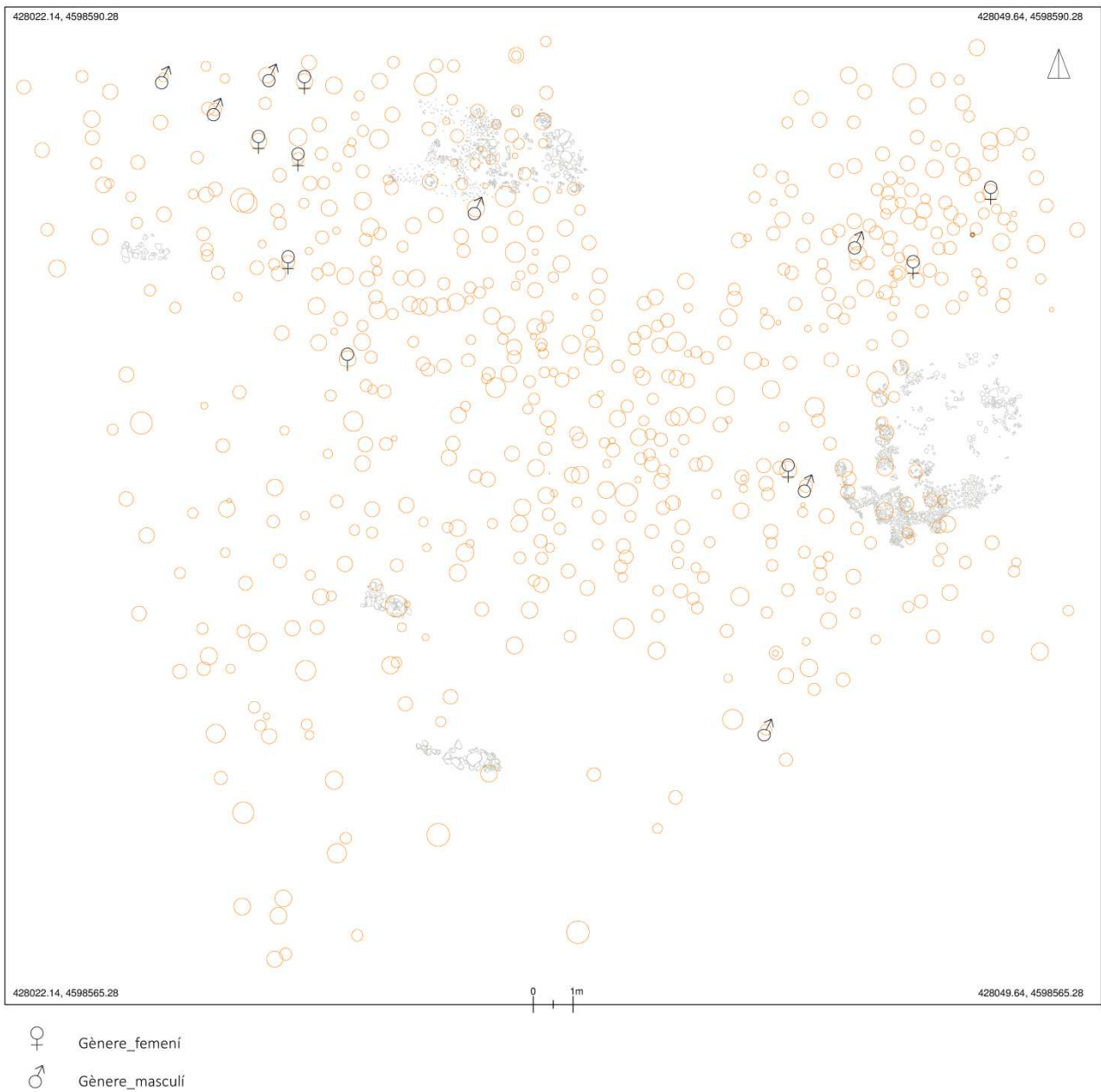

Fig.121.- Necròpolis del bronze final de Can Piteu - Can Roqueta. Mapa de distribució. Gènere.

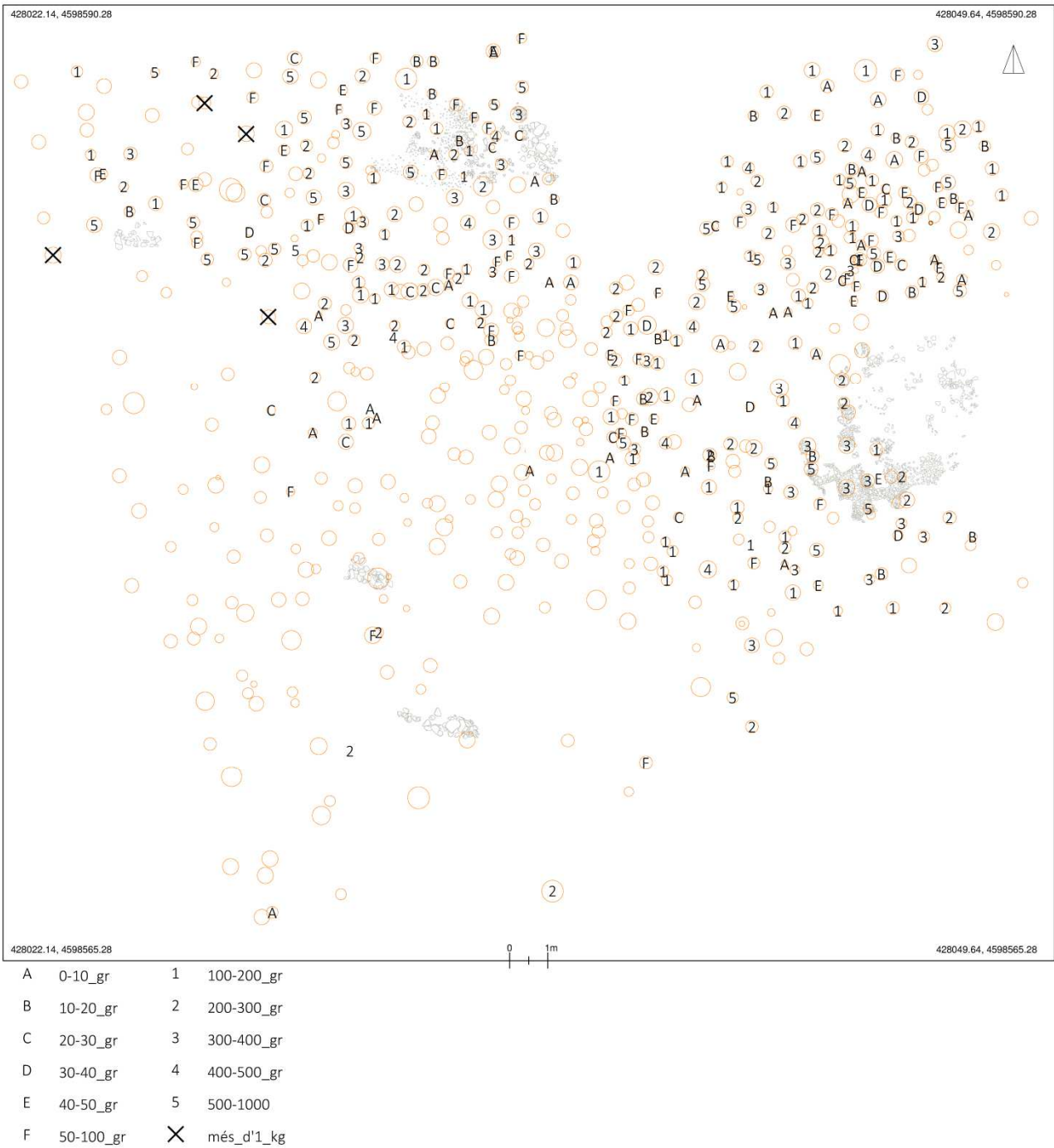

Fig.122.- Necròpolis del bronze final de Can Piteu - Can Roqueta. Mapa de distribució. Pes paquet osteològic.

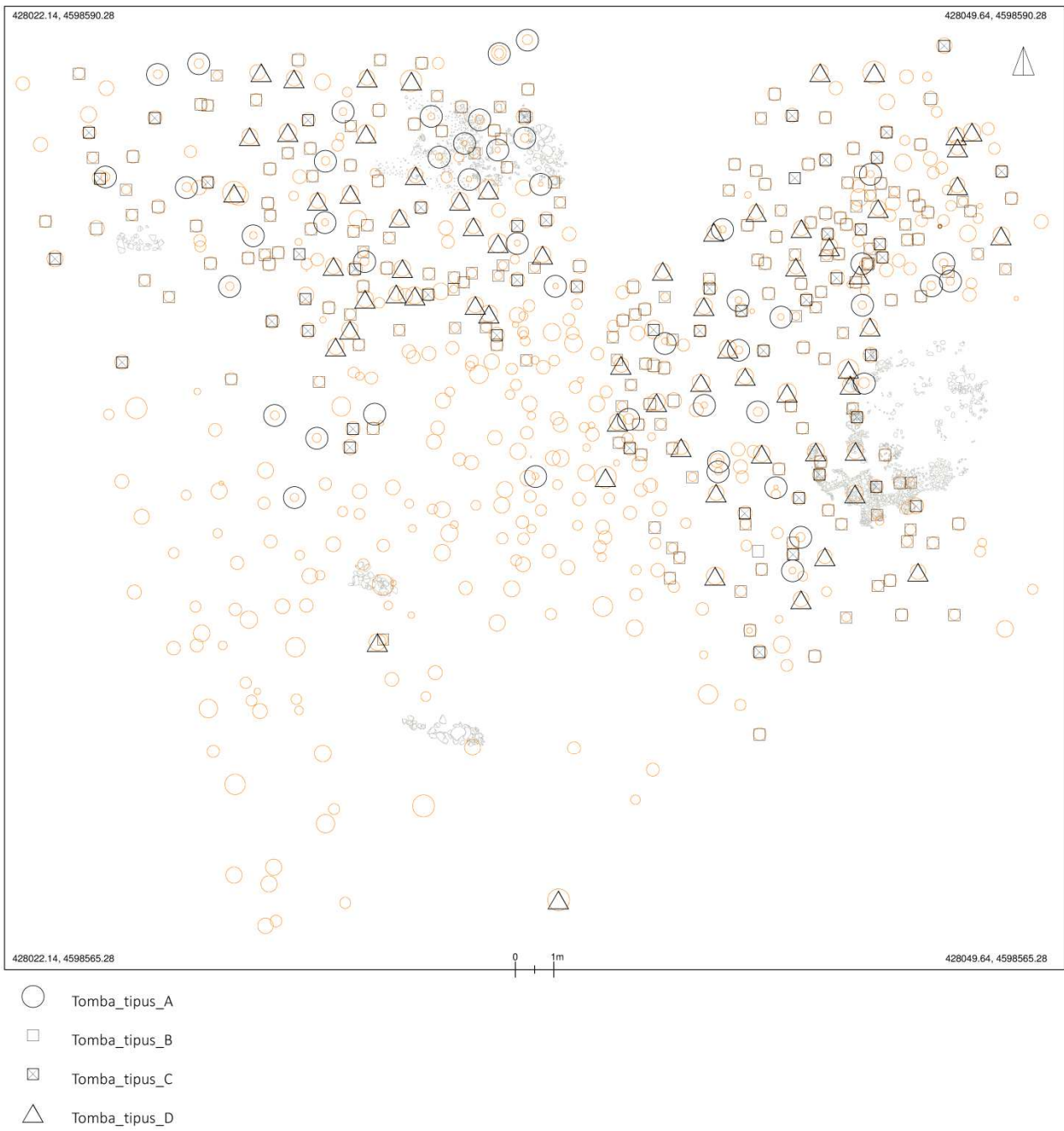

Fig.123.- Necròpolis del bronze final de Can Piteu - Can Roqueta. Mapa de distribució. Tipus tomba³⁰⁵.

³⁰⁵ A (< a 10 litres) / B (10-35 litres) / C (35-45 litres) / D (> a 45 litres).

Fig.124.- Necròpolis del bronze final de Can Piteu - Can Roqueta. Mapa de distribució. Conjunt principal funerari.

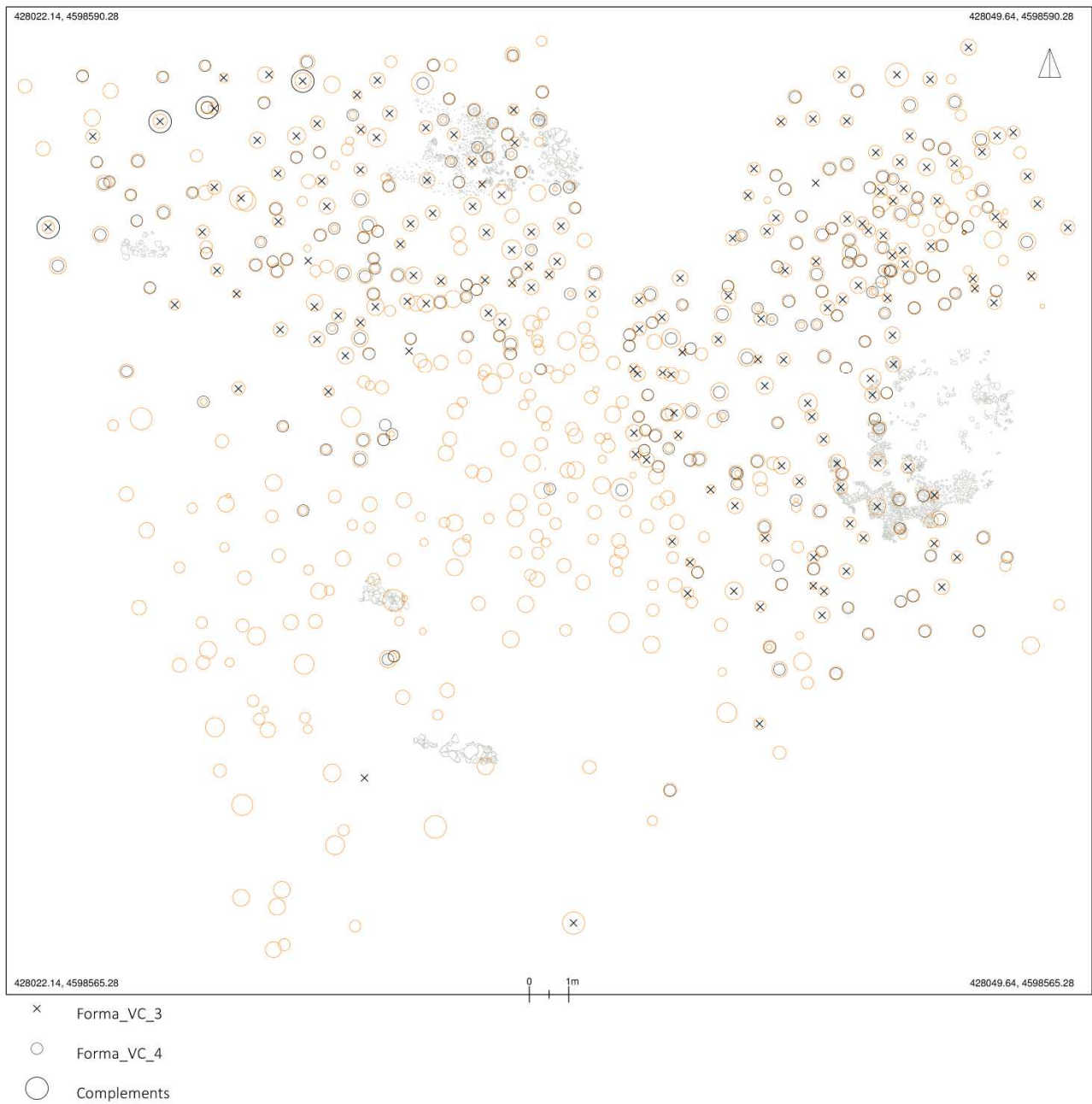

Fig.125.- Necròpolis del bronze final de Can Piteu - Can Roqueta. Mapa de distribució. Formes vas cinerari.

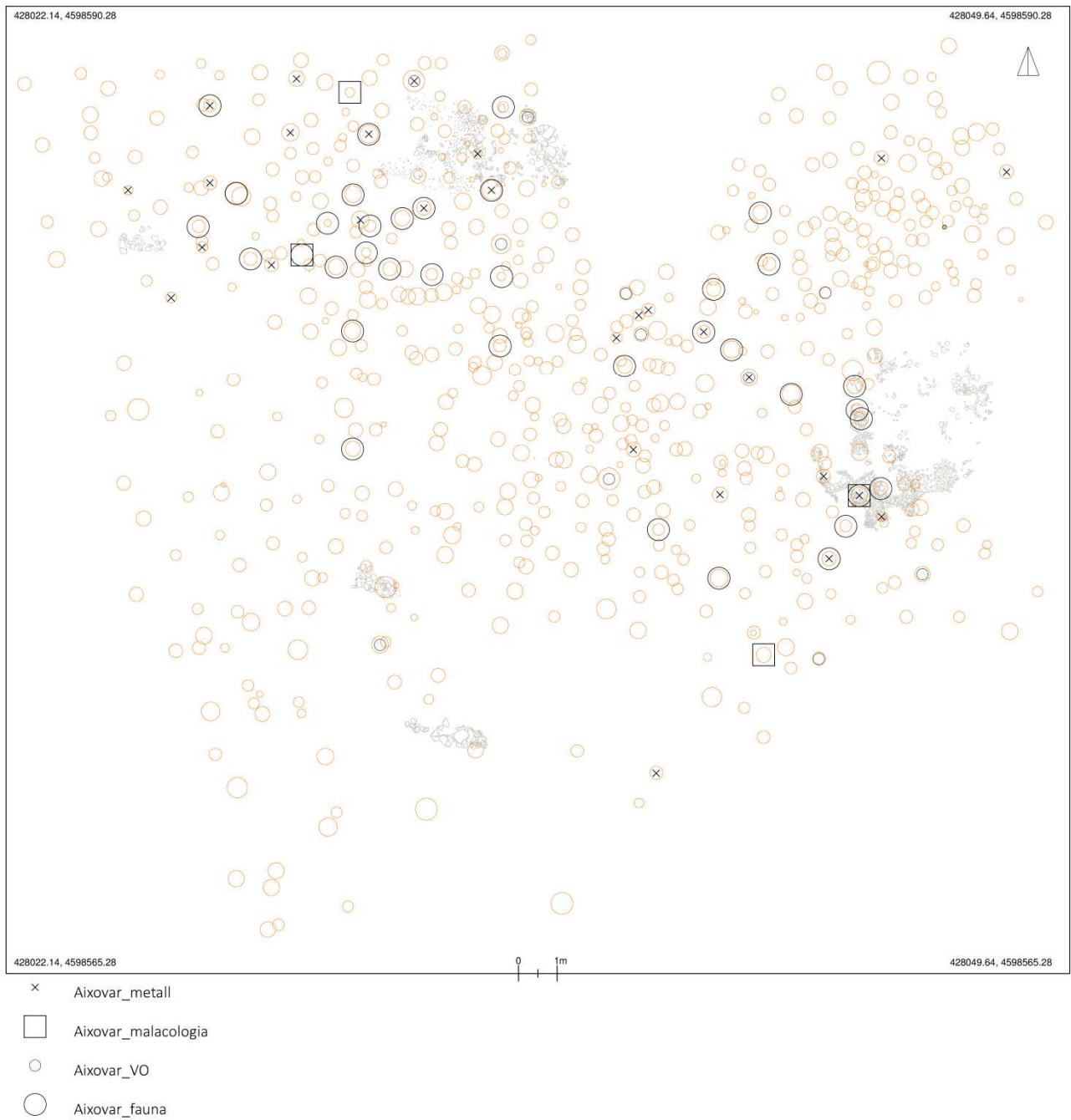

Fig.126.- Necròpolis del bronze final de Can Piteu - Can Roqueta. Mapa de distribució. Elements singulars.

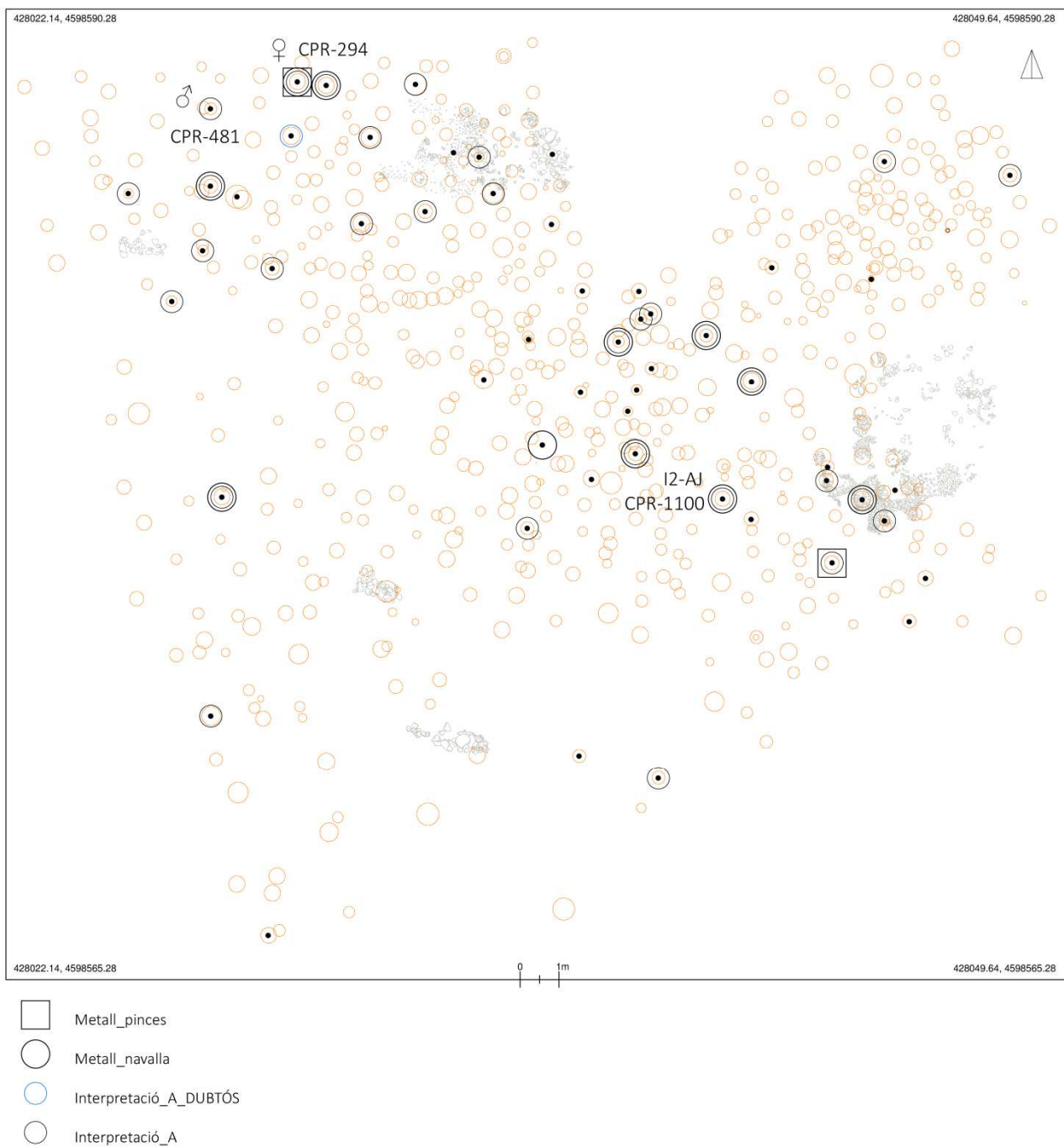

Fig.127.- Necròpolis del bronze final de Can Piteu - Can Roqueta. Mapa de distribució. Metalls³⁰⁶.

³⁰⁶ Els punts identifiquen les estructures del bronze final, excavades o no, amb restes metàl·liques. ○ A (aixovar) / ○ A_DUBTÓS (aixovar dubtós).

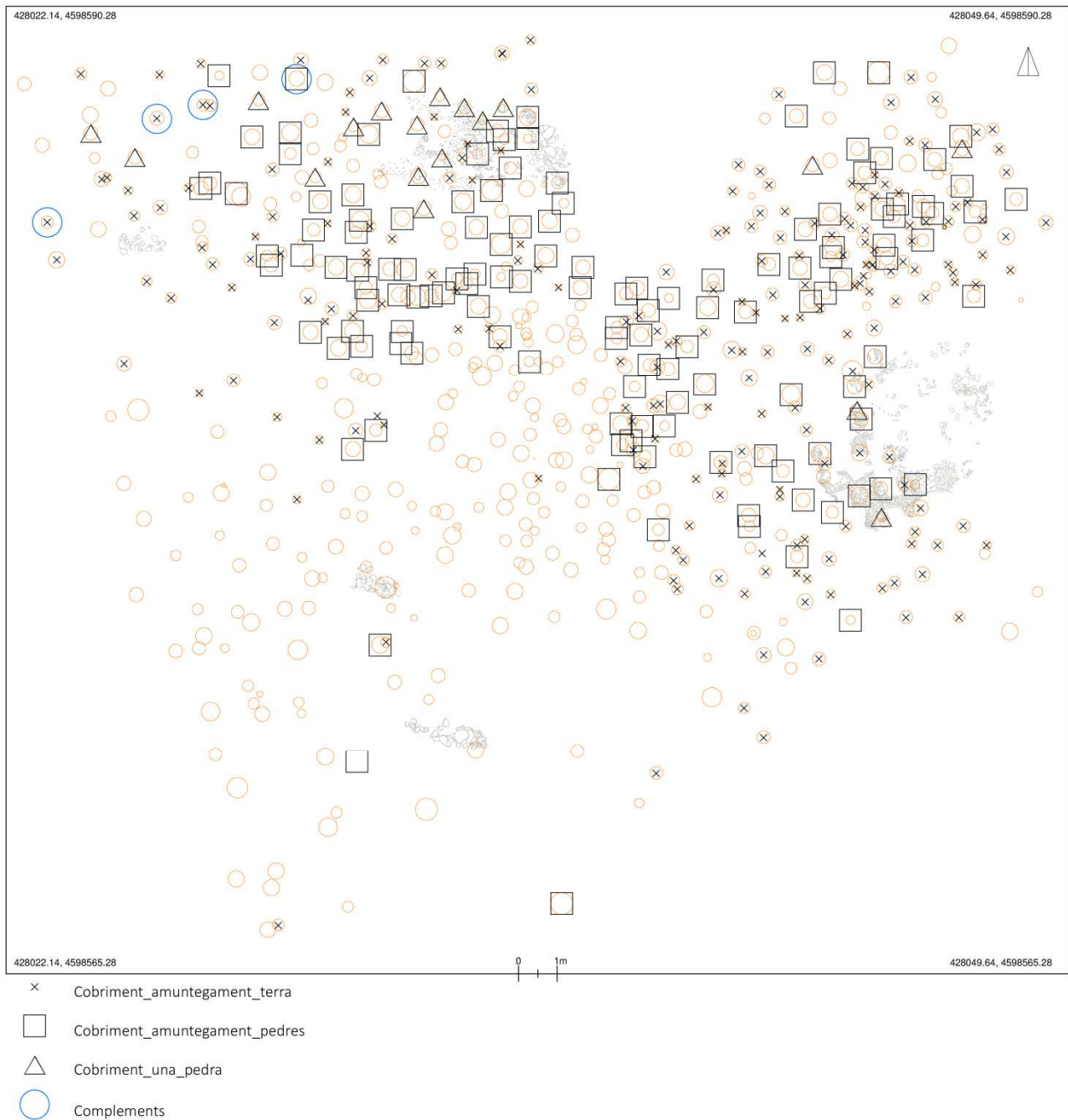

Fig.128.- Necròpolis del bronze final de Can Piteu - Can Roqueta. Mapa de distribució. Sistemes de cobriment.

8.4. Petits clústers i afileraments (fig.129)

Cal fer una especial referència als petits clústers de dos, tres i fins a deu sepultures. La morfologia d'aquestes concentracions és diversa: afileraments i conglomerats sense forma. Els sistemes es defineixen en virtut de la proximitat dels seus components i la llunyania respecte la resta de masses. Ocasionalment, els enterraments agrupats tenen alguna característica comuna: mateix tipus de contenidor, mateix sistema de cobriment, etc. La norma és que els enterraments siguin individuals, és a saber: un individu per vas i tomba. La proximitat de dues urnes podria suggerir l'existència de tombes dobles, és a dir: dos individus, dos vasos i una tomba. És el que es proposa per a alguna de les sepultures de la necròpoli empordanesa de Can Bech (Toledo/Palol 2006,

229 i ss.): [...] la proximitat de dues urnes o de l'estructura que les envolta suggereix l'existència de tombes dobles. De vegades, la composició de l'aixovar mostra clarament que es tracta d'enterraments pertanyents a èpoques diferents. En aquest cas es pot parlar de reutilització de la tomba, ja que no hi ha superposició. En altres casos, les similituds entre les urnes (mateix perfil, mateixos motius decoratius) semblen indicar que es tracta d'enterraments simultanis [...]. Bé, en el cas que ens ocupa, la proximitat de dues o més urnes no ens porta a pensar que ens trobem davant de tombes dobles o múltiples, ans al contrari, ens porta a pensar que ens trobem davant d'una reocupació de l'espai d'enterrament i en una successió d'enterraments, d'individus relacionats per vincles de consanguinitat o parentiu. L'estratigrafia horitzontal i vertical demostra aquest fet. A continuació, ens proposem d'exposar les característiques d'alguns d'aquests agrupaments singulars:

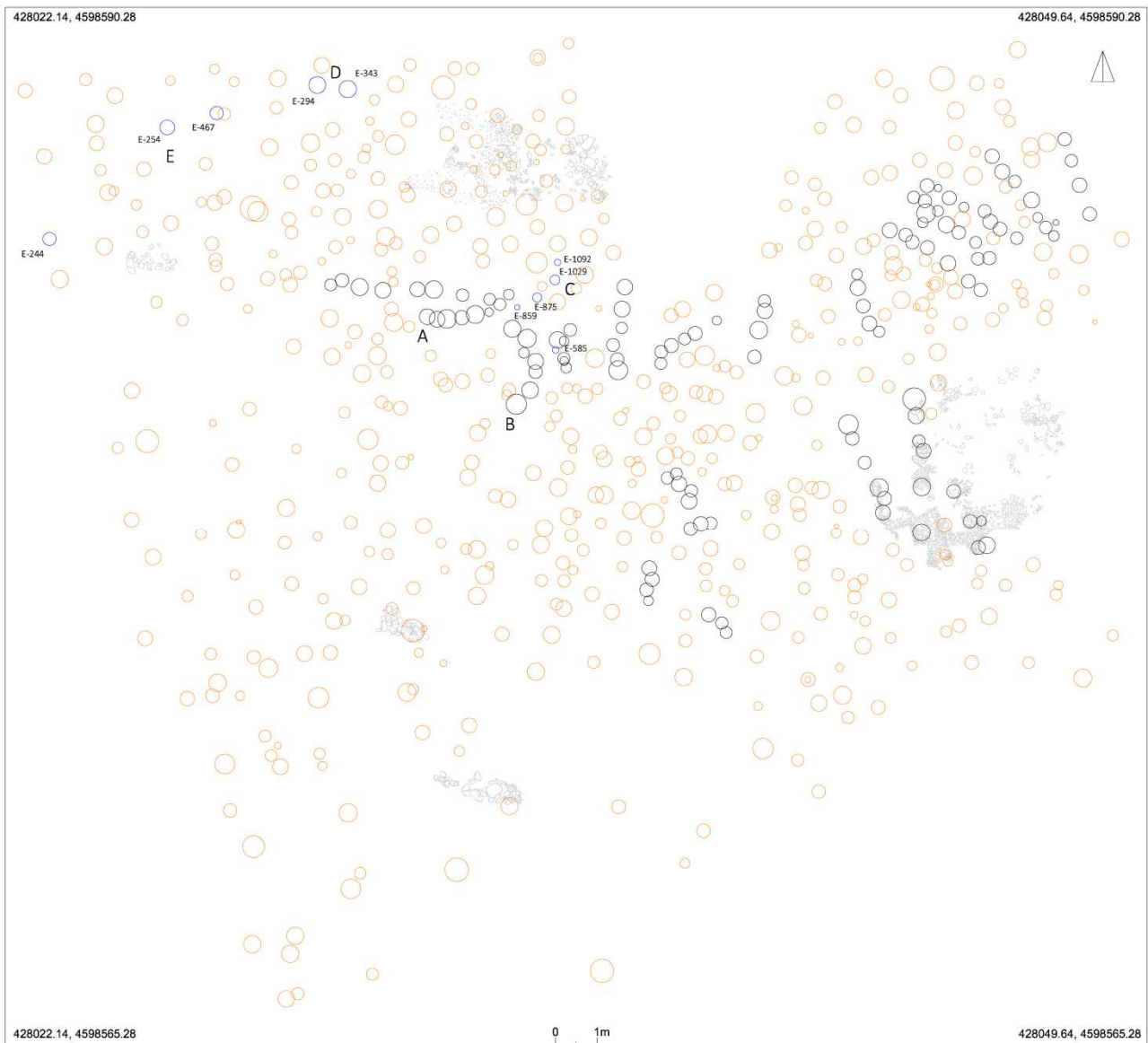

Fig.129.- Necròpolis del bronze final de Can Piteu - Can Roqueta. Agrupaments i afilaments.

Afilerament A

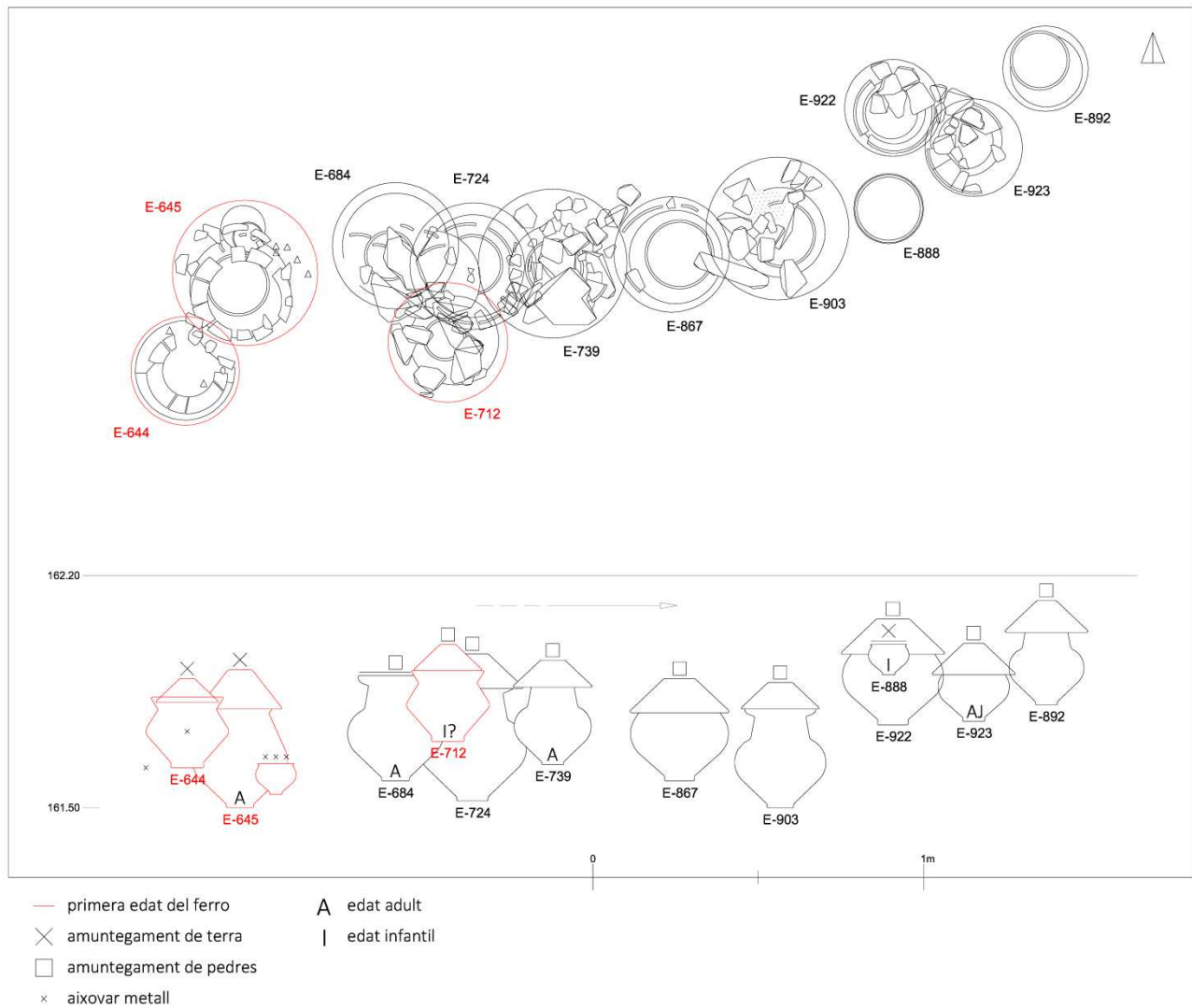

Fig.130.- Necròpolis del bronze final de Can Piteu - Can Roqueta. Afilerament A. Planta i secció.

Afilerament A. Catàleg d'estructures.³⁰⁷

est.	A	B	C (l)	C' (l)	D	E	F	G	H	I	J	K	L (g)
644	T	B	14,48	14,48	4	VC + T	AT	*	-	-	-	-	385,3
645	T	D	62,44	54,13	4	VC + T	AT	*	*	*	-	-	354,4
684	T	B	48,77	23,39	3	VC	AP	-	-	-	A	-	174,3
712	T	B	30,54	23,32	4	VC + T	AP	-	-	-	-	-	47,4
724	T	D	-	-	3	VC + T	AP	-	-	-	-	-	-

³⁰⁷ A (tipus d'estructura): C (cubeta) / ER (estructura ritual) / I (indeterminada) / R (petit retall) / T (tomba) / TA (troballa aïllada); B (tipus tomba): A (< a 10 litres) / B (10-35 litres) / C (35-45 litres) / D (> a 45 litres); C (volum en litres); C' (volum, rectificat VC); D (tipus de vas); E (conjunt principal); F (tipus cobriment): AP (amuntegament de pedres) / AT (amuntegament de terra) / P (pedra); G (metall); H (altres vasos); I (fauna); J (antropologia, edat): P (perinatal: -6 mesos a 1 any) / I1 (infantil 1: 1 a 6 anys) / I2 (infantil 2: 7 a 14 anys) / AD (adolescent: 14 a 20 anys) / A (adult) / AG (adult gràcil) / AJ (adult jove: 21 a 35 anys) / AM (adult madur: 35 a 60 anys); K (antropologia, sexe): ♀ (dona) / ♂ (home). ** en G (no aixovar). ** en I (microfauna...); L (pes ossos).

739	T	D	59,3	59,3	3	VC + T	AP	-	-	-	A	-	21,1
867	T	C	36,32	36,32	4	VC + T	AP	-	-	-	-	-	210,9
888	T	A	10,04	10,04	4	VC	AT	-	-	-	I	-	2
892	T	B	13,74	14,26	3	VC + T	AP	-	-	-	-	-	102,7
903	T	D	69,71	46,49	3	VC + T	AP	-	-	-	-	-	20,2
922	T	B	19,16	19,16	4	VC + T	AP	-	-	-	-	-	79,4
923	T	B	19,16	19,16	4	VC + T	AP	-	-	-	A	-	242,7

Aquest afilerament congrega tretze individus (fig.130), d'edats compreses entre els dotze mesos i els trenta-cinc anys. Aplega vuit sepultures individuals i una sepultura amb dos individus (E-867), totes elles del bronze final, més tres enterraments de la primera edat del ferro (E-644, E-645 i E-712). La filera de tombes s'orienta de ponent a llevant, descrivint un traçat corbat. El volum de les fosses d'enterrament oscil·la entre 10,04 litres (E-888) i els 60 litres (E-739). La majoria de les tombes són del tipus B. Convé fer ressaltar l'existència d'una tomba del tipus A, pertanyent a un individu infantil. Els conjunts principals són fonamentalment binomis: VC + T. Només dos casos no presenten tapadora ceràmica (E-684 i E-888). Quant a les característiques dels VC, el 58% dels efectius corresponen a la forma 4, mentre que el 42% són de la 3. El sistema de cobriment més utilitzat és el munt de blocs, el 75% dels casos (el 89% sense comptar amb els enterraments de l'edat del ferro), seguit del munt de terra, el 25% que resta (l'11% sense comptar amb les tombes de l'edat del ferro). Aquest onze per cent coincideix amb una única tomba, la 888. Pel que fa a l'aixovar, només les tombes del ferro E-644 i E-645 presenten objectes metàl·lics: la primera, un ganivet de ferro (CPR-644-52) i una agulla de bronze (CPR-644-A-56), i la segona, dos ganivets de ferro (CPR-645-45 i CPR-645-46) i diversos fragments d'una fíbula de tipus *serpentiforme* (CPR-645-47/50). Quant a les restes de fauna, només presenta la tomba E-645. Val la pena dir que l'E-645 mostra també un petit VO (CPR-645-36C), es tracta de la unitat funeraria més *esplendorosa*, per dir-ho així. La relació entre aquestes tombes és una mera conjectura, doncs no hi ha manera de comprovar el vincle existent entre els individus enterrats. De tota manera, la distància entre els dispositius, els quals no arriben a tallar-se entre si, llevat de les tombes del ferro E-645 i E-644, fa que mantinguem aquesta hipòtesi. Des del nostre punt de vista, l'afilerament tindria el seu origen en el sector occidental de la massa; a l'oest (E-684) i a l'est (E-739, E-867, E-903,...) de la sepultura E-724. Quant a les unitats de la primera edat del ferro, la seva proximitat en l'espai les relaciona amb l'afilerament del bronze final. Per tant, no podem descartar que es tracti de les darreres tombes d'un clúster domèstic. La presència d'ambdues cultures en un mateix entorn espacial demostra l'existència d'un canvi de mentalitat, sens dubte progressiu, a l'hora de materialitzar el fet funerari, noteu que les diferències entre les tombes del bronze final i del ferro, quant a les dimensions de les fosses, composició del conjunt principal i sistemes de cobriment, són certament mínimes. Això no obstant, les dissimilituds sobrevenen quan comparem la tipologia de les urnes i l'aixovar d'una i altra cultura material. L'últim aspecte esmentat —el bagatge material amortitzat— demostra una crisi, un canvi relativament brusc en el sistema de valors de la primera meitat del primer mil·lenni ANE.

Afilerament A. Catàleg de decoracions.

estructura	composició	D
E-644	01br - 01c5 - 01br	4
E-645	no decoració	4
E-684	01c3 - 0 - 28a3	3
E-712	no decoració	4

E-724	x	3
E-739	0 - 01c3 - 0 - 01c3 - 01C1 - 0 - 01C1 - 01c3	3
E-867	(19b - 19d) - 36a3 - 12c	4
E-888	no decoració	4
E-892	01C6 - 0 - 01c3 - 0 - 01c3 - 0 - 01c3	3
E-903	x	3
E-922	no decoració	4
E-923	01c3	4

Afilerament B

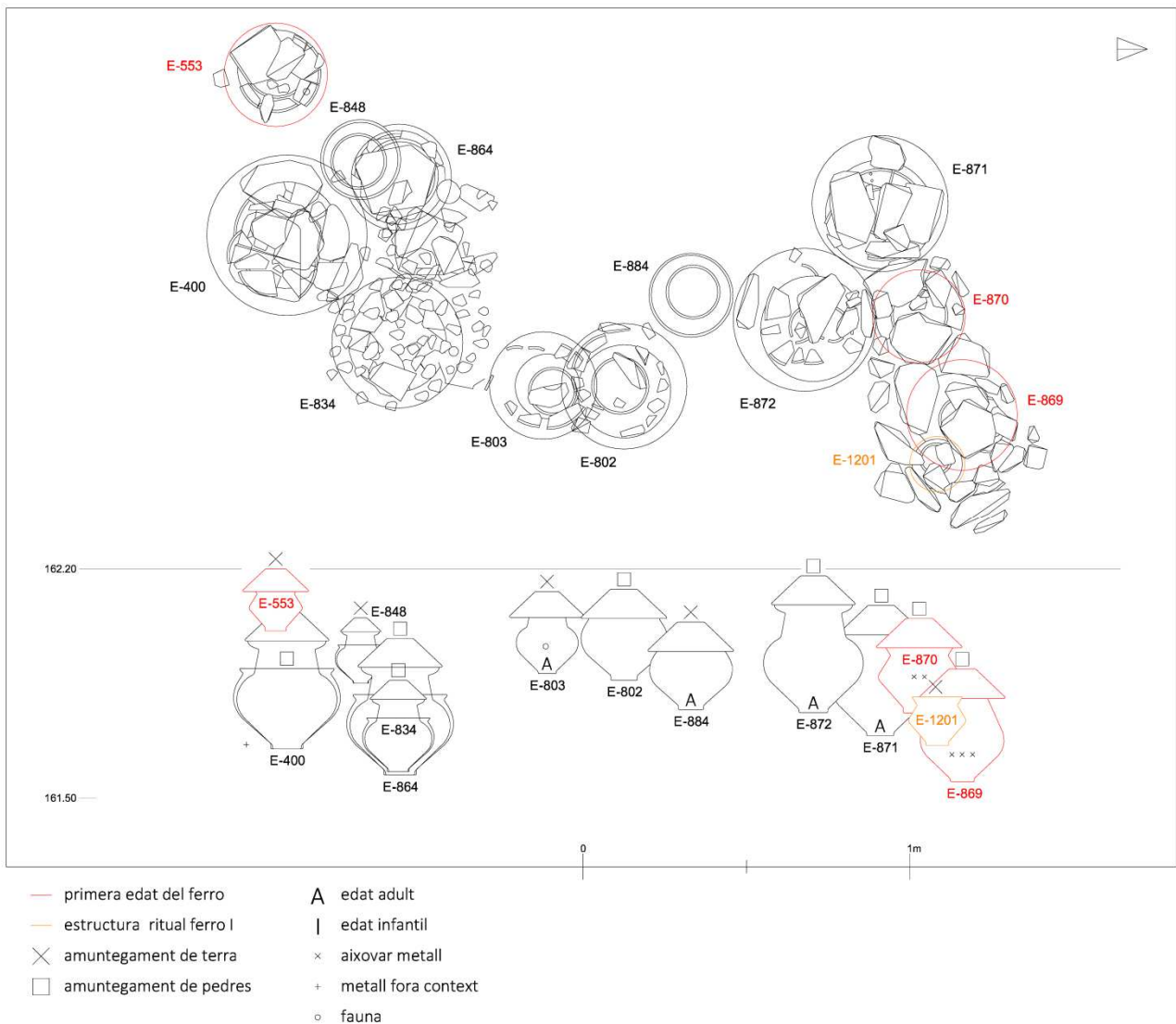

Fig.131.- Necròpolis del bronze final de Can Piteu - Can Roqueta. Afilerament B. Planta i secció.

Afilerament B. Catàleg d'estructures.

est.	A	B	C (l)	C' (l)	D	E	F	G	H	I	J	K	L (g)
400	T	D	64,12	-	-	VC + T	AP	-	-	-	-	-	-
553	T	A	7,5	-	-	VC + T	AT	-	?	-	-	-	-

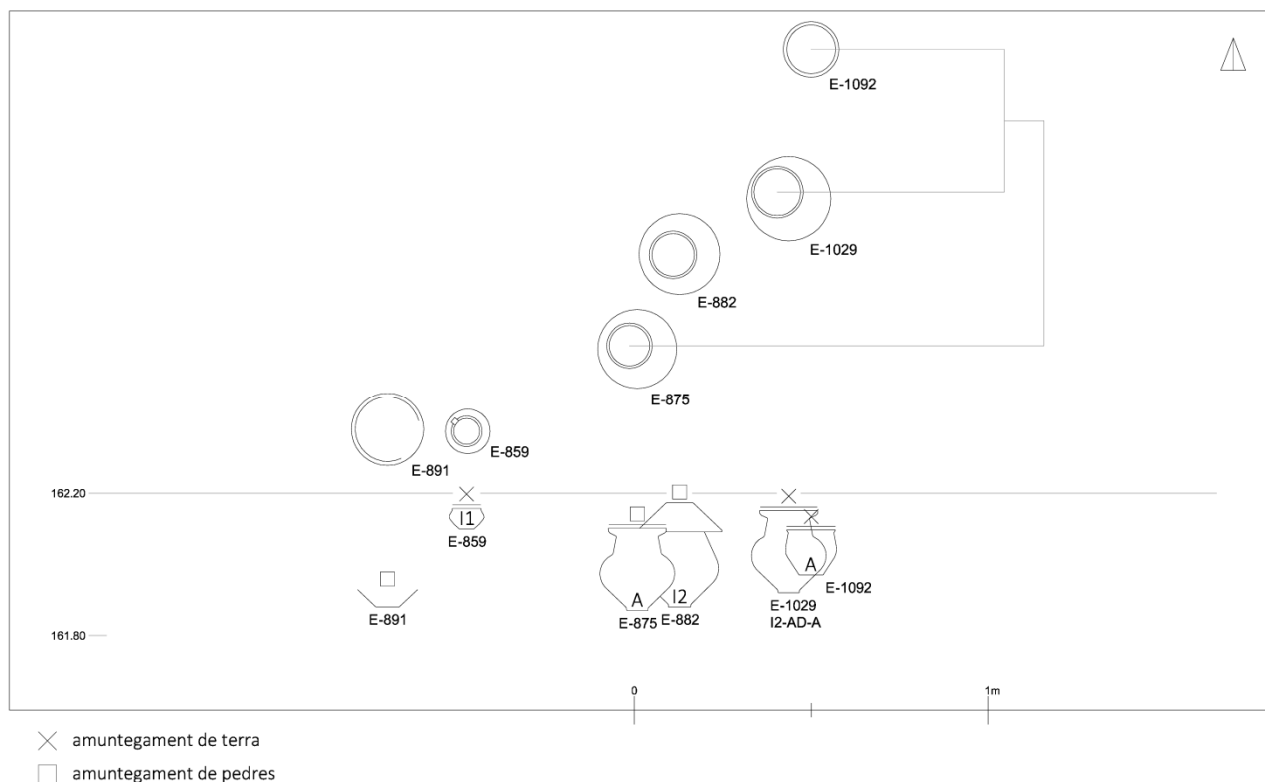
802	T	B	28,35	35,16	4	VC + T	AP	-	-	-	-	-	85,4
803	T	B	20,1	23	3	VC + T	AT	-	-	*	A	-	12,4
834	T	B	15,05	-	-	VC + T	AP	-	-	-	-	-	-
848	T	A	9,5	-	-	VC + T	AT	-	-	-	-	-	-
864	T	B	20,11	-	-	VC + T	AP	-	-	-	-	-	-
869	T	B	34,21	34,21	4	VC + T	AP	*	-	-	-	-	267
870	T	B	23,4	23,4	4	VC + T	AP	*	-	-	-	-	54
871	T	D	55,45	55,45	3	VC + T	AP	-	-	-	A	-	171,4
872	T	D	58,09	62,15	3	VC + T	AP	-	-	-	A	-	175,8
884	T	A	10,31	14,09	4	VC + T	AT	-	-	-	A	-	239
1201	ER	A	2,21	-	4	VI	AT	-	-	-	-	-	-

Aquest afilerament congrega uns dotze individus (fig.131), adults i possiblement subadults —d'acord amb l'existència de petits vasos cineraris (E-553, E-834 o E-848)—. Aplega dotze sepultures individuals i un VI sense contingut osteològic (E-1201), de les quals, nou pertanyen al bronze final i tres a la primera edat del ferro. La filera de tombes s'orienta de sud a nord, descrivint un traçat corb. El volum de les fosses d'enterrament oscil·la entre els 7,5 litres (E-553) i els 62,15 litres (E-872). La majoria de les tombes són del tipus B. Els conjunts principals són fonamentalment binomis: VC + T. Pel que fa a les característiques dels VC determinats (8), el 62,5% dels efectius corresponen a la forma 4, mentre que el 37,5% són de la 3. Els sistema de cobriment més utilitzat és l'amuntegament de blocs, el 62% dels casos (el 67% sense comptar amb els enterraments de la primera edat del ferro), seguit de l'amuntegament de terra, el 38% que resta (el 33% sense comptar amb els dispositius de la primera edat del ferro). Quant a l'aixovar, només les sepultures del ferro E-869 i E-870 presenten objectes metàl·lics: la primera, un parell de ganivets de ferro (CPR-869-A-110 i CPR-869-A-111) i les restes d'una fíbula serpentiforme (CPR-869-A-123), i la segona, una agulla de bronze de cap enrotllat i secció cintada (CPR-870-A-18), així com un rebló de ferro (CPR-870-A-19). Quant a les restes de fauna, només presenta l'enterrament E-803.

Afilerament B. Catàleg de decoracions.

estructura	composició	D
E-400	x	-
E-553	x	-
E-802	01c2 - 36a3 - 18b	4
E-803	01c3 - 01C2 - 01c3 - 01C2 - 01c3	3
E-834	x	-
E-848	x	-
E-864	x	-
E-869	no decoració	4
E-870	no decoració	4
E-871	01c2 - 45b3 - (19d - 12c) - 01c2 - 11a - 11a - 06c3	3
E-872	0 - 01c11 - x - 01c6 - 19b	3
E-884	01c5 - 01b - 01c5 - 23a3	4
E-1201	x	4

Afilament C

132.- Necròpolis del bronze final de Can Piteu - Can Roqueta. Afilament C. Planta i secció.

Afilament C. Catàleg d'estructures.

est.	A	B	C (l)	C' (l)	D	E	F	G	H	I	J	K	L (g)
589	T	A	0,79	0,79	4	VC + FC AT	-	-	-	-	I1	-	0,3
875	T	B	12,16	12,16	3	VC + FC AP	-	-	-	-	A	-	388,3
1029	T	A	9,97	9,97	3	VC + FC AT	-	-	-	-	I2-AD-A-	-	94,6
1092	T	A	2,12	2,3	4	VC + FC AT	-	-	-	-	A	-	167,9

Aquest afilerament congrega quatre individus, d'edats compreses entre els dotze mesos (E-589) i els trenta-cinc anys (fig.132). La filera de tombes s'orienta de sud-oest a nord-est, descrivint un traçat gairebé recte. El volum de les fosses d'enterrament oscil·la entre 0,79 litres (E-589) i els 12,16 litres (E-875). La majoria de les tombes són del tipus A. Els conjunts principals estan constituïts per un únic model: VC sense tapadora. En aquest cas la tapadora va ser substituïda per un o dos fragments de ceràmica. Quant a les característiques dels VC, les tombes E-875 i E-1029 presenten urnes de la forma 3, mentre que les sepultures E-589 i E-1092 presenten vasos de la forma 4. S'empren indistintament els dos sistemes de cobriment habituals: el munt de blocs (E-875) i l'amuntegament de terra (E-589, E-1029 i 1092). L'aixovar brilla per la seva absència. El vincle entre aquestes quatre estructures està constituït pel sistema de coberta de les urnes, únic en el recinte, per bé que no exclusiu d'aquest afilerament —possiblement, dins d'aquests mateix conjunt també podria entrar l'enterrament E-585, una mica més allunyat, i a poc més d'1 m de distància del conjunt estudiat, vers el sud-est; o la tomba E-1065, encara més allunyada, a 2,6 m de distància de l'afilerament, vers el nord-oest—. La proximitat entre aquests quatre enterraments i l'ús d'un mateix sistema de coberta, a banda del fet que els trossos de ceràmica emprats per cobrir els VC pertanyin a una mateixa peça (López Cachero 2006, 108), ens

permet assegurar la relació entre els components de l'afilerament, integrat per infants i adults, possiblement d'una mateixa unitat domèstica, com també ens confirma la morfologia de certs agrupaments i/o l'existència de sistemes alternatius als clústers informes, com ho són els arrencaments descrits.

També ens plantejem el significat d'agrupaments menors, com per exemple el constituït pels enterraments E-294 i E-343. Ambdues tombes presenten objectes de cura personal: la primera, una navalla (CPR-294-A-53) i unes pinces (CPR-294-A-52), i la segona, una navalla (CPR-294-22).

Afilarment C. Catàleg de decoracions.

estructura	composició	D
E-589	x - 01c5	4
E-875	01c2 - 01c3 - 0 - 01c3 - 0 - 01C1 - 01c3 - 0 - 01c3 - 0 - 01c3	3
E-1029	01C1 - 18b - 01C1 - 23c2 - 01C1 - 18b - 01C3 - 23c2	3
E1092	01c3 - 0 - 01c3	4

Agrupament D. Catàleg d'estructures.

est.	A	B	C (l)	C' (l)	D	E	F	G	H	I	J	K	L (g)
294	T	D	62,83	62,83	3	VC + T	AP	*	-	-	A	♀	752,7
343	T	D	50,17	-	-	VC + T	P	*	-	-	-	-	-

La tomba E-294 està relacionada amb altres tres estructures (E-244, E-254 i E-467), amb les quals comparteix l'existència de peanya o pedestal.

Agrupament E. Catàleg d'estructures.

est.	A	B	C (l)	C' (l)	D	E	F	G	H	I	J	K	L (g)
244	T	B	21,71	21,71	3	VC + T	AT	-	-	-	-	-	-
254	T	C	31,55	35,83	3	VC + T	AT	-	-	-	A	♂	890,3
467	T	B	19,30	23,16	4	VC + T	AT	-	-	-	A	-	-
294	T	D	62,83	62,83	3	VC + T	AP	*	-	-	A	♀	752,7

L'*elevada* distància que hi ha entre elles (> a 1,5 m) no permet aduir l'existència d'un vincle concret, si bé la concentració de VC suportats per pedestals és un fenomen certament significatiu. Cal recordar que aquesta mena de dispositius, possiblement de caràcter *simbòlic*, no es troben enlloc més que en aquest sector de la necròpolis, concentrats en una àrea d'uns 23 m².

Aquests són alguns dels casos més notables. A tall de recapitulació, l'organització del recinte funerari sembla que es configura prenent com a base el sistema d'organització social. Es caracteritza per una etapa incipient, que nosaltres situem al nord-est del jaciment arqueològic, on les diverses unitats domèstiques s'agrupen en petites masses sense forma o més o menys arrencades. No observem una parcel·lació específica de l'espai interior. Tanmateix, sí que s'albira la intenció de delimitar l'espai funerari i d'engrandir-ho, principalment cap al sud. L'evolució de la necròpolis té a veure amb l'exhauriment de l'espai d'enterrament, amb la disgregació dels grups nuclears i la instauració de noves famílies, i amb l'arribada de nous grups. L'ocupació reiterada del microespai, fins i tot en èpoques tardanes —durant la primera edat del ferro—, significa l'existència de grups familiars o de nissagues d'antics pobladors, que enterren aproximadament en el mateix lloc. En aquest sentit

cal destacar les superestructures empedrades CPR-247 i CPR-1086 com el paradigma d'aquests agrupaments familiars. D'altra banda, els múltiples afileraments i clústers documentats en el transcurs de la investigació, refermen la idea de concentració domèstica, entre altres coses perquè no hem trobat cap altra possibilitat: no hi ha agrupaments per raó de gènere, edat, autoritat econòmica, capacitat d'acumulació, etc. Sí que hi ha persones que demostren una certa *capacitat econòmica*, femelles (CPR-294) o mascles (CPR-481), subadults (CPR-1100) o adults, però sempre es troben integrades en espais col·lectius. Sobre aquest darrer tema no es pot dir més del que ha estat dit, entre altres coses perquè desconeixem el grau de recuperació d'objectes i/o ítems de prestigi. Val a dir que aquest factor de coneixement redueix a mera especulació qualsevol cosa que puguem dir al respecte.

CAPÍTOL 10

LA NECRÒPOLIS DE CAN PITEU-CAN ROQUETA. RITU FUNERARI

1. Conceptes fonamentals

Des de la perspectiva de la història de les mentalitats, els ritus són empremtes d'accions commemoratives, que rememoren el passat, conformen la memòria col·lectiva i construeixen la identitat social. Aquest aspecte de l'existència humana es tradueix en representacions del col·lectiu i per al col·lectiu. Els ritus ens parlen no solament dels canvis als quals es veu sotmesa una cultura determinada, sinó que també ho fan del bagatge sociocultural, econòmic, religiós i cultural, institucional, històric, etc. Segons D. Molas i S. Guerra (2002, 119): *A partir del momento en que los seres humanos interpretamos el nacimiento i la muerte según la manera de entender el mundo que nos rodea y el más allá, surgen los rituales de estos dos fenómenos [...]. Los rituales permiten canalizar la expresión de los sentimientos generados por estos acontecimientos naturales, establecer relaciones con el mundo de los dioses i facilitar la socialización de hombres y mujeres en la familia y en la comunidad [...].* Ara per ara no hi ha cap mena de dubte que *rite* i *ritu* posen de manifest alguns dels aspectes més eficients de les religions com a *formes pràctiques de dominació de la contingència* (Duch 1997, 161). En aquest breu excurs sobre el gest funerari, del començament del primer mil·lenni ANE, emprarem el terme *ritual*, per a referir-nos a: *la ejecución de secuencias más o menos invariables de actos formales y de expresiones no completamente codificados por quienes los ejecutan*, segons definició de R. Rappaport (2016, 46). Cal advertir que aquesta definició s'ajusta a les conductes generals del religiós. Creiem que és el context en el qual ens movem. Són conscients, però, de la polisèmia del terme, per exemple, els psiquiatres³⁰⁸ usen paraules properes, quan no sinònims, com creença per a referir-se tant a les conductes patològiques de certs malats mentals, com a certes interaccions convencionals repetitives. En sociologia i en antropologia cultural, ritual i creença poden designar una àmplia gama d'esdeveniments socials, no tots ells de caràcter religiós, o poden referir-se a aspectes formals d'aquests esdeveniments. A més, l'aplicació del concepte no solament es restringeix al fenomen humà, per exemple, els etòlegs l'utilitzen, intercanviant-ho virtualment amb *exhibició* per a designar el comportament que han observat no solament en altres mamífers sinó també entre les aus, els rèptils i membres d'altres espècies —ritu d'aparellament—. Així doncs, quan parlem d'accions rituals ens referirem a aquelles accions que acostumen a ser executades pels membres d'unes institucions personals en el si d'unes institucions impersonals. Aquesta interacció no és altra cosa que la *pràctica cultural* (Duch 1997).

Segons el lingüista É. Benveniste (1948), l'etimologia del terme *ritu* (del sànscrit: *rita*) designa allò que se sol realitzar de conformitat amb les *ordenacions* i les *pràctiques* establertes des de temps antics. Segons l'autor, *rita* és un dels conceptes cardinals de l'univers jurídic i també religiós i moral dels pobles indoeuropeus; és l'ordre que regula tant la disposició de l'univers, el moviment dels astres, la periodicitat de les estacions i dels anys, així com les relacions entre les persones i els déus, a més de les relacions interpersonals. Aquest terme està associat a formes gregues com *artus* (ordenança), *ararisko* (harmonitzar, adaptar) o *arthmos* (que evoca vincle o unió). Tal com dèiem, amb l'arrel *ar*, que deriva de l'indoeuropeu vàdic *arta*, l'etimologia suggereix els conceptes d'ordre còsmic, ordre entre les divinitats i les persones, i ordre entre els individus (Duch 1997, 162; Segalen 2011, 13). El camp semàntic de la paraula és molt nodrit. *Cerimònia*, *cerimonial*, *ritu* i *ritual* són

³⁰⁸ Freud no va tenir cap problema en establir un clar paral·lelisme entre els actes obsessius dels neuròtics i els ritus religiosos, fins al punt de definir els primers com a «*religió individual*» i els segons com a resultat d'una «*neurosi col·lectiva*».

conceptes que se superposen en els contextos religiosos, tanmateix, el terme *cerimònia* ens remet als ritus ciutadans solemnes, d'origen profà. Els autors moderns acostumen a utilitzar el mot *culte* i *ritu*, talment com si es tractés de sinònims. Hi ha, però, certs matisos que permeten de diferenciar ambdues paraules. El terme *culte* deriva del llatí *cultus* (tenir cura o veneració). En canvi, els antics, per exemple, Nicolau de Cusa, teòleg i filòsof medieval, considerat el pare del pensament alemany i personatge clau en la transició del pensament medieval al renaixentista, un dels primers filòsofs de la modernitat, diferenciaven clarament el camp semàntic de totes dues paraules. Hom distingeix entre culte, ritual i ritu: [...] *comprèn per culte el conjunt de la vida ritual d'una religió determinada i, en conseqüència, hom parla del culte de l'antiga religió romana, del culte de l'església catòlica, etc. Un ritual és un complex d'accions rituals, que es practica a causa d'unes circumstàncies ben precises com, per exemple, la missa catòlica o el baptisme cristià. Com a ritu hom designa els components d'un ritual com, per exemple, la triple aspersion amb aigua del neòfit [...]* (Lang 1999; extret de Duch 1997, 162-163).

Quant a la definició de ritu, J. Cazeneuve (1972) vindica la següent: es tracta d'un acte individual o col·lectiu que sempre es manté fidel a certes normes que són precisament les que constitueixen allò que en l'acte hi ha de ritual. Un gest, una acció o una paraula que no siguin la repetició, ni que sigui parcial, d'una altra acció o d'un altre gest, poden constituir certament actes màgics o religiosos, però no són mai actes rituals. La repetició és una part inseparable de l'essència del ritu. El mateix autor rebla el clau afirmant que el ritu és un acte que es repeteix amb una eficàcia que és, almenys parcialment, d'ordre extra empíric, quasi bé metafísic. D'altra banda, M. Fortes (1966) ha posat de manifest que allò que distingeix el ritu d'allò que no ho és consisteix en el fet que el ritu està dirigit vers allò que és ocult: [...] *més exactament, definiria el ritu com un mètode que permet, en primer lloc, aprehendre allò que és ocult, és a dir, comprendre allò que es troba amagat en els esdeveniments i en els incidents que sobrevenen a la gent d'una cultura particular; en segon lloc permet de vincular aquests esdeveniments a les creences i a les possibilitats rituals d'ics cultura.* Tornant al concepte de ritual, Rappaport (2016, 49-50) argumenta el següent: [...] *la realización de secuencias más o menos invariantes de actos formales y de expresiones no completamente codificadas por los ejecutantes [...] implica lógicamente el establecimiento de una convención, la firma del contrato social, la construcción de órdenes convencionales que llamaremos "logoi", el estar investido de moralidad, la construcción del tiempo y de la eternidad; la representación de un paradigma de la creación, la generación del concepto de lo sagrado y la santificación del orden convencional, la generación de teorías de lo oculto, la evocación de la experiencia numinosa, la comprensión de lo divino, la aprehensión de lo santo, y la construcción de ordenes de significado que trasciendan lo semántico.* El concepte de ritual presenta cinc característiques fonamentals³⁰⁹:

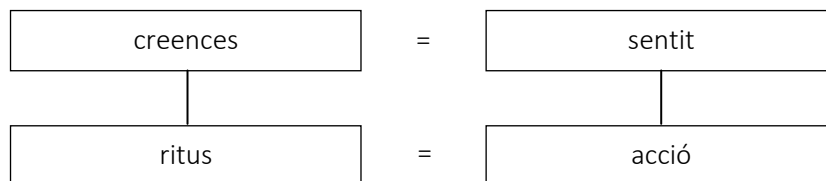
- El ritual ha estat codificat per una persona diferent de les que participen en ell, les quals segueixen un cert ordre establert per endavant, o que es creu que ha estat establert per altres.
- La formalitat o l'adherència a la forma. Les seqüències dels actes rituals estan composades per elements de caràcter repetitiu, convencionals, estereotipats. Els rituals s'executen en contextos especificats, és a saber, es repeteixen amb regularitat a intervals de temps establerts pel calendari, el ritme biològic, l'ontogènesi, l'estat físic o circumstàncies socials definides, i sovint també tenen lloc en espais especials.
- Immutabilitat. Aquesta característica està generada inevitablement per la formalitat
- L'execució. Si no hi ha execució no hi ha ritual.

³⁰⁹ Segons Rappaport (2016, 55-76).

– Contrast amb el funcional —amb el físicament eficaç—. Les accions rituals no produeixen resultats pràctics en el món exterior, en el món real.

L'antropòleg C. Salazar (2014, 226-227) proposa una exigua explicació del que hem d'entendre per conducta ritual: és un comportament culturalment determinat, que no té un propòsit pragmàtic i/o recreatiu específic, ans al contrari, mostra un propòsit expressiu. Aquest comportament sovint va associat a nocions de caràcter màgic-religiós o espiritual. La finalitat pràctica dels rituals màgic-religiosos implica la mobilització d'una classe de recursos diferents dels que es congreguen normalment per a la consecució d'objectius ordinaris propis de la vida quotidiana. És més, el ritual és un tipus de llenguatge: el seu objectiu fonamental és la comunicació, la transmissió d'alguns missatges... En el ritual tenim una comunicació que es realitza sempre a través d'una acció o un acte, d'un comportament que sempre va més enllà de la pura verbalització de les idees. Segons Salazar, aquesta és la característica fonamental del ritual.

En *Les formes élémentaires de la vie religieuse* (1912), É. Durkheim assimila el concepte de ritu i el de religió. Segons el sociòleg francès, una noció que passa generalment per característica de tot el que és religiós és la del sobrenatural —tot allò que sobrepassa la capacitat del nostre d'enteniment—; el sobrenatural és el món del incognoscible, del incompreensible: [...] *la religión sería, pues, una especie de especulación sobre todo lo que no llega a comprender la ciencia, y más generalmente, el pensamiento definido* (Durkheim 2014, 61-62). Es tracta d'un sistema més o menys complex de mites, rituals i cerimònies. Els fenòmens religiosos s'ordenen de forma natural en dues categories fonamentals: les creences i els ritus. Les primeres són estats d'opinió i consisteixen en representacions; els segons son determinades maneres d'actuar:

En síntesi podem indicar que les característiques més importants del ritu són³¹⁰:

- Posseeix regularitat pautaada i periodicitat.
- Té sentit per a un cert nombre de persones.
- Acostuma a presentar-se d'una manera dramatitzada.
- Produeix avinença de sentiments en el col·lectiu per mitjà d'una experiència participativa.
- No aconsegueix produir conformitat quan: la seva freqüència és insuficient; es excessivament formalista; i el seu dramatisme i el seu sentit no són prou visibles.

Un cop demarcat el concepte, cal preguntar-se: per què l'ésser humà practica ritus? Segons Duch (1997, 164 i ss.), és una cosa coneguda que la condició humana és contingent. En moltes ocasions el ritu és una manera d'assumir lliurement aquesta condició enmig de tots els obstacles i limitacions de la vida. Hom ha manifestat sovint que el ritu és un mitjà adequat per a reduir l'angoixa de l'ésser humà davant aspectes imprevisibles i/o ocults de l'existència humana. En qualsevol cas, però, la persona que practica un ritual o hi participa d'alguna

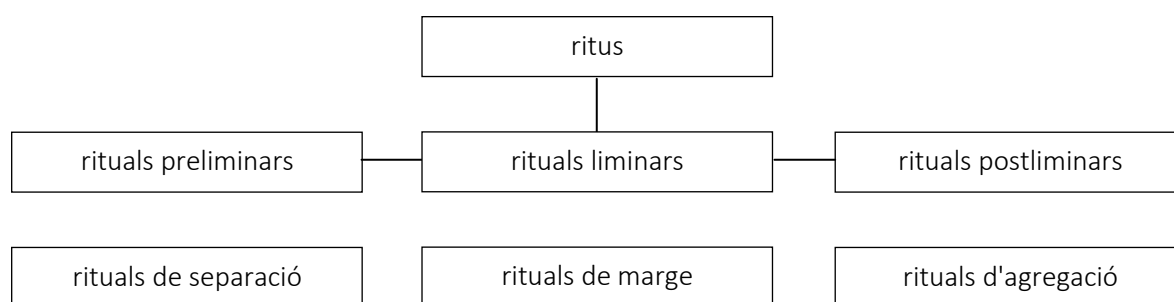
³¹⁰ Segons Duch (1997, 166).

manera està convençuda de les bondats i de la seva eficàcia, per causa de la presència en ell de la divinitat, la qual fa possible en la pràctica ritual la unió eficaç d'una acció amb un sentit. A causa de la fragilitat de la seva condició, l'ésser humà ha de practicar ritus i oferir ofrenes, per a obtenir la compassió dels esperits i els déus. A.M. Hocart (1973) ha manifestat que la missió del ritu és doble: primerament, permet d'assolir unes metes concretes, immediates i precises com, per exemple, obtenir bones collites, una bona descendència,...; i segonament, aconseguir uns propòsits més generals i abstractes com, per exemple, la salut. Per A Durkheim (1912) els objectius que es proposen són totalment accessoris i eventuais. Així doncs, la veritable funció del ritu no consisteix en els efectes concrets als quals sembla estar encaminat i pels quals sol caracteritzar-se-li, els ritus tenen com a finalitat primordial vincular el present al passat, l'individu a la comunitat. En essència, el transcendent és que els individus estiguin reunits, que s'experimentin en comú els sentiments i que aquests sentiments trobin expressió en actes comuns. Consegüentment, els ritus són principalment mitjans a través dels quals es reafirma periòdicament el grup social³¹¹. Per tal que el grup tingui consciència de si mateix ha de reunir-se i concentrar-se de manera periòdica. Aquesta concentració provoca una *exaltació* de la vida mental que adquireix la forma d'un grup de concepcions ideals. Consegüentment, l'objectiu que s'atribueix als ritus no ens parla de la seva veritable comesa. Els seu veritable significat es pot resumir a partir de dos preceptes: primer, els ritus fomenten la cohesió del grup; segon, renoven el sentiment de solidaritat. Els ritus generen un entusiasme en el qual es perd tot sentit d'individualitat i les persones se senten com un col·lectiu en les coses sàcres i a través d'elles (Evans-Pritchard 1991, 105-106). Rappaport (2016, 139) encara va més enllà: [...] *la función fundamental del ritual, y a su luz discutiremos el establecimiento de la convención [...] y el contrato social y la moralidad que le es inherente. Estas consideraciones proporcionan motivos para considerar al ritual como el acto social básico de la humanidad.*

Els ritus més importants en moltes societats humanes, pretèrites i presents, són els denominats ritus de pas, de passatge. La transició entre el món profà i el món sagrat, és la més radical i important transformació que podem concebre els éssers humans (Salazar 2014, 246). Un dels exemples més destacats serien els funerals. Com hem vist, Durkheim creia que la funció dels comportaments sagrats com el ritual, era la de fer adquirir als éssers humans consciència col·lectiva. Tanmateix, també podem pensar que els actes col·lectius, com el ritual, tenen com a propòsit crear en els éssers humans la consciència del sagrat. Segons Salazar (2014), una altra de les raons que mouen als humans a realitzar rituals és justament aquesta: *marcar la transición de una situación social a otra*. Des que l'antropòleg francès d'origen alemany A. van Gennep va publicar el llibre *Les rites de passage* (1908), els estudis sobre els rituals d'iniciació han constituït un objecte d'anàlisi clàssic en els estudis d'antropologia de la religió. Cal recordar que per a Gennep, els mots *cerimònia* i *ritual* tenien gairebé el mateix sentit. Argumenta: [...] *A medida que se descende [...] se constata un mayor predominio del mundo sagrado sobre el mundo profano; en las sociedades menos evolucionadas [sic] que conocemos engloba casi todo: nacer, parir, cazar, etc., son actividades vinculadas a lo sagrado por múltiples dimensiones. Asimismo, las sociedades especiales están organizadas sobre bases mágico-religiosas, y el paso de una a otra adquiere el aspecto del paso especial [...]* (Gennep 1908; 2008, 14). D'aquesta manera tot canvi en la condició-situació d'una persona humana comporta accions i reaccions entre el profà i el sagrat, accions i reaccions que han de

³¹¹ Durkheim va ser el primer sociòleg en destacar la importància del ritual en el llenguatge religiós. La funció social que ell atribuïa a la religió: crear consciència de pertànyer a un grup, la consciència del grup, només se la podia aconseguir gràcies a una mena d'efervescència col·lectiva que generava la participació en els rituals religiosos. Com el déu totèmic no existeix, els actes rituals (sacrificis,...) que es realitzen en el seu honor han de tenir algun altre significat, un significat subjacent més real, que no és un altre que la seva funció social: la constitució de la consciència col·lectiva (Salazar 2014, 225).

ser reglamentades i observades amb la finalitat que la societat no experimenti cap mena de molèstia. La vida individual consisteix en una successió d'etapes els finals i els començaments de les quals formen conjunts del mateix ordre: naixement, pubertat, matrimoni, paternitat i maternitat, progressió de rol, desenvolupament ocupacional i mort. A cadascun d'aquests conjunts es vinculen cerimònies [rituals] el propòsit de les quals és idèntic: *hacer que el individuo pase de una situación determinada a otra situación igualmente determinada* [i afegiríem, de manera poc traumàtica] (Gennep 2008, 16). A *Les rites de passage* (1908), l'autor agrupa totes les seqüències cerimonials [ritual] que acompanyen el trànsit d'una situació a una altra i d'un món social a un altre, i defineix una categoria especial de ritu: el de passatge. El ritu de pas es pot descompondre en ritus de separació, ritus de marge o de frontera i ritus d'agregació. Els ritus de separació estan més desenvolupats en els cerimonials funeraris (Gennep 2008, 25):

Aquests canvis d'estat (viu - mort) no ocorren sense que es pertorbi la vida social i la vida individual: la mort i la desaparició de la persona social no només pertorba l'afectat, sinó que també repercuteix en la comunitat i en el grup, sent precisament l'objectiu d'un bon nombre de ritus de passatge el minorar els efectes nocius de les dites pertorbacions: *hasta qué punto ese cambio [es] real y grave lo demuestra la repetición, en todo tipo de ceremonias y en los pueblos más diversos, de los ritos de muerte al mundo exterior y de resurrección al mundo nuevo [...], constituyen la forma más dramática de los ritos de paso [...]* (Gennep 2008, 28). Gennep admet la possibilitat que els diversos ritus s'encavalquin: [...] *no por intentar agrupar todos estos ritos con la mayor claridad posible se me oculta que, al tratarse de actividades, es imposible alcanzar en estas materias una clasificación tan rígida como pueda serlo la de los botánicos, por ejemplo [...]* (Gennep 2008, 26). Aquests conceptes de ritus de passatge han estat criticats per esdevenir excessivament amplis i per la seva vaguetat: un funeral és primordialment un ritu de separació, de transició o d'agregació? (Lindholm 2000, 448). Convé recordar que, d'una banda ens diu que els ritus de separació són els més desenvolupats en els cerimonials de caràcter funerari (Gennep 2008, 25) i, de l'altra, ens diu que els ritus d'agregació del difunt al món dels morts són, entre els ritus funeraris, els més elaborats i aquells als quals s'atribueix una major importància (Gennep 2008, 205). L'autor, conscient d'aquestes contradiccions, ens ofereix una succinta llista dels ritus de passatge relacionats amb la cosa funerària, classificats segons els criteris anteriorment ressenyats:

Ritus de separació³¹²:

- El transport del cadàver o de les restes cadavèriques des del lloc de la mort al crematori.
- La destrucció [cremació] dels efectes personals del mort: eines, joies, armes, etc.
- La destrucció [cremació] dels bens immobles del mort.

³¹² Els ritus de separació o preliminars, són aquells ritus pels quals un individu social o un grup trenca amb una situació anterior, per exemple els funerals.

- La destrucció [cremació] i immolació de les riqueses del mort.
- La destrucció mateixa del cadàver: incineració, putrefacció ràpida, etc.
- El donar mort als seus esclaus, a les seves esposes, als seus animals, etc.
- Les libacions lustrals, les uncions, els ungiments, etc.
- La purificació del cos.
- Les accions profilàctiques: construir tanques, excavar rases i tombes, fèretres, necròpolis, amuntegaments de pedres i senyals, col·locació d'arbres, etc. Totes aquestes accions es duen a terme de manera certament ritualitzada [teatralitzada].
- L'enterrament del cadàver i dels seus efectes personals: aixovar, donacions, etc.
- Tancament solemne del fèretre o de la sepultura.
- Rituals col·lectius: cerimònies periòdiques d'expulsió dels esperits fora de casa, del territori del grup, etc.; la *lluïta pel cadàver*, etc.

Ritus de marge³¹³:

- L'exposició del cos. L'estada més o menys perllongada del cadàver en l'alcova funerària.
- La sepultura provisional³¹⁴.
- La vetlla.
- El viatge de l'ànima al món dels morts.
- La transformació de l'ànima en esperit.
- El dol. En realitat es tracta d'un estat de marge per als supervivents.
- Ritus de supressió del dol.
- La suspensió de la vida social.
- Els períodes de llicència. Els ritus de suspensió de totes les prohibicions i tabús, i de totes les normes.

Ritus d'agregació³¹⁵:

- L'agregació del difunt al món dels morts.
- Els banquetes funeraris posteriors a l'enterrament.
- La comensalitat.
- Les festes commemoratives.

Com a colofó a les seves teories sobre els ritus funeraris, Gennep (1908) descriu els costums funeraris dels *toda*, petita comunitat de pastors, que viuen aïllats a tocar de les muntanyes Nilgiri al sud de l'Índia: [...] *las ceremonias de los toda tienen el mismo carácter* [que els costums indonèsis]: *cremación, conservación de las reliquias y ritos de margen elaborados; posteriormente incineración de las reliquias y entierro de las cenizas con plantación de un círculo de piedras en pie; todo ello dura varios meses; los muertos van al «amnodr», país*

³¹³ Els ritus de marge o liminars, són aquells ritus pels quals un individu es troba entre dues situacions i viu una situació marginal, per exemple, una iniciació.

³¹⁴ Entre els *caribs*, grup ètnic que dona nom al territori Carib, el ritu principal consisteix, bé a privar-los de la carn, bé a esperar que aquesta caigui per si mateixa; els *betsileo* de Madagascar, tenen una primera sèrie de ritus [d'espera], fins que el cadàver s'hagi descompost a casa seva [s'activa la putrefacció amb la mediació d'un foc], seguida d'una altra sèrie de ritus d'enterrament de les parts esquelètiques calcinades (Gennep 2008, 208). Sobre les *dobles exèquies*, veure R. Hertz (1990).

³¹⁵ Els d'agregació o postliminars, són aquells ritus pels quals un individu s'incorpora a una nova situació.

*subterráneo [...] (Gennep 2008, 208-209). També descriu els ritus funeraris dels khantis (obsolet: ostiak) de Obdorsk, poble indígena que viu a Khàntia-Mànsia, una regió coneguda històricament com a Yugra a Rússia: se saca de la casa todo lo que hay en ella, excepto los útiles del muerto; se le viste; se le pone en una canoa cortada; un chamán les pregunta por qué ha muerto; se le lleva al lugar de sepultura de su clan; se deposita la canoa sobre [...] con los pies hacia el norte, y se dispone a su alrededor todo lo que necesitará en el otro mundo; se celebra allí mismo una comida de adiós en la que se supone que el muerto participa, y se van [...] (Gennep 2008, 209). En síntesi, cerimònies, cerimonials, ritus i rituals tenen com a propòsit principal restablir l'harmonia i l'ordre social del grup afectat per la desaparició d'un component. Els ritus funeraris són un fidel reflex de les condicions, sistemes, estructures i funcions de la societat en la qual es veuen immersos els seus actors. A més de consolidar les relacions socials i evitar que la col·lectivitat es desmembri. El ritu funerari és quelcom més que un acte cerimonial, des d'un punt de vista psicològic els ritus funeraris són una necessitat vital, paradoxalment vital, doncs alleugereixen l'angoixa dels sobrevivents i normalitzen un fenomen encara poc comprès. I és que tot el que té a veure amb la mort, amb l'escatologia humana, és substancial. Els éssers humans ens sabem finits, si més no d'una manera corpòria, i la defunció esdevé el punt final per a uns o una transició per a uns altres. Ara i abans ens hem sabut finits, però existim i hem viscut la vida com si fos eterna. R. Hertz (1907; 1990, 15-17) ho explica perfectament en el pròleg de la seva obra *Étude sur la représentation collective de la mort. La prééminence de la main droite. Étude sur la polarité religieuse*. Explica: [...] *Por lo que tiene de acontecimiento familiar y la intensa emoción que suscita, todos creemos saber de sobra lo que es la muerte. [...] ciertos problemas relativos a la muerte no pueden ser resueltos por el sentimiento porque [éste] los ignora. Para los propios biólogos la muerte no es algo dado [es] un problema [científico]. Pero cuando se trata de la muerte de un ser humano, se sobreañade un conjunto complejo de creencias, emociones i actos que les dan un carácter propio. [...] El cuerpo de un difunto no se considera como el cadáver de un animal cualquiera, hay que proporcionarle unos cuidados concretos y una sepultura regular, no solo como medida de higiene, sino por obligación moral. [...] la muerte abre para los sobrevivientes una etapa lúgubre, durante la cual se les imponen deberes especiales.* L'opinió més estesa en la nostra societat³¹⁶, en l'occidental, és que la mort es compleix en un instant. De fet, en l'actualitat, més que una opinió és una pretensió. Volem que la cosa passi quan més aviat millor. Però en llocs remots o en temps pretèrits la mort no sempre es representa i se sent com ho és entre nosaltres. Citant a J.F. Lafitau (1681- 1746), Hertz reproduceix la reflexió següent: [...] *en la mayor parte de las naciones salvajes los cuerpos muertos sólo están en la sepultura donde se les colocó en principio a modo de depósito, ya que después de cierto tiempo son objeto de nuevas exequias y se termina de cumplir con ellos por medio de nuevos deberes funerarios.**

2. La mort humana

Hi ha una manera d'apropar-nos a la mort que és impersonal i objectiva, és l'estudi dels aspectes fisiològics i demogràfics. La fisiologia humana és la ciència que s'ocupa de les funcions humanes bioquímiques, físiques i mecàniques quan l'organisme té bona salut, dels seus òrgans i de les unitats cel·lulars que els componen. La demografia és l'estudi estadístic sobre un grup de població humana que analitza el seu volum, creixement i característiques fonamentals en un moment o cicle històric. També ens podem apropar a la mort antiga. Les ciències socials ho fan a través de l'antropologia física, ciència que estudia la variabilitat biològica i l'evolució orgànica de l'ésser humà com a entitat individual i com a espècie. Des de l'antropologia podem caracteritzar

³¹⁶ Convé recordar que Hertz ens parla des de 1907. El sociòleg francès va morir en acte de servei durant la primera guerra mundial.

les poblacions antigues, a nivell fisiològic i demogràfic. Això té la seva importància, però no és el tema que més ens interessa aquí. Aquest excurs tracta de la mort humana i de la mort personal, vista des de la reflexió crítica i des de l'empatia, i, perquè no, des del coneixement personal. La mort és un dels temes més cabdals de la biologia humana: la mort és la suspensió de les funcions fisiològiques. És un axioma de les ciències naturals que tot allò que viu pot morir, sens dubte. La mort és possible sempre. Els éssers vius que ens reproduïm per conjunció (en oposició als éssers que es reproduïxen per divisió) morim necessàriament. Els éssers humans tenim la mort necessària (Aracil 1998, 76).

Segons J. Ferrater Mora (1951, 238-239), el fenomen de la mort pot ésser entès de dues maneres diferents: primerament, d'una manera àmplia, la mort és la designació de tota manifestació en la qual es produeix una cessació o suspensió; i segonament, d'una manera restringida, la mort es considerada exclusivament com la mort humana. L'habitual ha estat atènyer-se a aquest darrer significat, a vegades per una raó terminològica i a vegades perquè s'ha considerat que només en la mort humana adquireix plena significació el fet de morir. En certa manera, podria dir-se que el significat de la mort ha oscil·lat entre dues concepcions extremes: una que concep el fenomen per analogia amb la disgregació de l'inorgànic i aplica aquesta descomposició al tema de la mort humana, i una altra, en canvi, que concep inclusivament tota cessació per analogia amb la mort de les persones humanes. D'aquí que hi hagi una diferent idea del fenomen de la cessació d'acord amb certes accepcions sobre la naturalesa de la realitat, per exemple: l'atomisme materialista, l'atomisme espiritualista, l'estructuralisme materialista i l'estructuralisme espiritualista defensen, efectivament, una diferent idea de la mort. La concepció atomista materialista, és capaç de comprendre el fenomen de la cessació en l'inorgànic, però no el procés de la mort humana, mentre que la concepció estructuralista espiritualista entén bé la cosa de la mort humana, però no el fenomen de la cessació en l'inorgànic. Segons l'autor (1951, 238), [...] *se trata más bien de ver de qué distintas maneras cesan varias formas de realidad y de intentar ver si estas distintas formas tienen algo en común*. Quant a la mort humana, hom ha pensat que aquesta és una simple cessació; uns altres, que la mort humana és «la pròpia mort». Segons L.V. Aracil (1998, 77-78) la mort humana només existeix de forma personal. La cessació només pren dues formes, perquè no n'hi ha més: una és en primera persona, i l'altra en segona persona. De la mort humana es pot dir que és més pròpia que altres formes de cessació, però a banda de dissociar la persona humana de les seves arrels naturals, cal admetre que aquesta propietat no és mai completa (Ferrater Mora 1951, 239).

La mort és la supressió - cancel·lació de les funcions fisiològiques = la mort és la cancel·lació de la vida. I això és dolorós. Abans d'entendre perquè ens entristeix deixar de viure, cal parlar de l'especificitat de la condició humana. L'excepcionalitat humana resideix en la consciència del sentir o el *replegament del sentir* (Esquirol, 2018, 26). Una de les principals certeses que sosté el desenvolupament de l'ontologia és que en la base està el sentir: *al principi va ser el sentir*. Per a nosaltres, *existir és sentir-se existint*. És el que bona part de l'escola filosòfica moderna ha denominat *consciència*. En la filosofia contemporània, el concepte de la vida —no en la seva dimensió biològica, sinó en la filosòfica del *sentir-se sentint...*— ha ocupat un lloc preeminent en autors com J. Ortega y Gasset (1958) o M. Henry (1996). Per exemple, Ortega escrivia: [...] *todo vivir es vivirse, sentirse vivir, saberse existiendo* (Ortega y Gasset 1958, 228). Henry (1996, 20) defensa que la vida [...] *se siente y se experimenta a sí misma, de tal manera que no hay nada en ella que ella no experimente o sienta; [...] el hecho mismo de sentirse a sí mismo es precisamente lo que define a la vida [...]*. Aquests autors comparteixen l'interès per un concepte de vida que transcendeixi el de la fisiologia humana. L'ésser humà és sensible i, també, vulnerable. *Ser conscient de...* és obrir-se i exposar-se a l'afecció: de sentir-se viu, únic, en diàleg amb un mateix, en un temps breu i incert. En definitiva, viure és experimentar i sentir l'existència. Així

doncs, tenim dos aspectes molt destacats d'aquesta experiència: el plaer de viure i l'ombra permanent de la finitud —de l'existència d'una fi o de límits— que se cern sobre aquest plaer. És perquè la vida s'experimenta com a goig, valuosa i plaent, que la mort és amenaça i sotrac. *Sentir el plaer de sentir* condueix a les diverses modalitats del desig, com a tendència a incrementar la satisfacció. Hi ha goig a sentir-nos vius, i per aquesta raó expressem les ganes de viure més intensament. Una altra característica de l'ésser humà: voler guardar el plaer relacionat amb l'altre, amb un mateix i amb el món que ens envolta —fonamentalment perquè tot ens sembla irremeiablement destinat al no-res— (Esquirol 2018, 46-47). Consegüentment, sentir la vulnerabilitat pròpia o d'altri (l'ombra de la pobresa, de la intempèrie, del patiment, i de la mort), condueix a l'empara, és a dir, a la cura i a la protecció dels altres i d'un mateix; sentir la intel·ligibilitat del món, és a dir, sentir-nos amb la capacitat d'entendre el món, ens duu al desig de coneixement i a desplegar tot l'àmbit de la tecnologia i de la ciència. Per tot això i més, ens angoixa i ens entristeix la imminència de la mort. La violència, les dificultats quotidianes, la preocupació per l'esdevenidor, la cessació de l'existència, són [...] *asedios reiterados sobre el gozo de la vida* (Esquirol 2018, 50 i ss.).

Al capdavant, la mort significa, en primer lloc, el nostre final i el final de la nostra experiència; en segon lloc, la interrupció de l'existència. Aquest final no és un objectiu en si mateix; en tercer lloc, és un fet que la mort no pot ser evitada. Tothom està segur que un dia o altre morirà, però ningú sap quan ho farà. D'aquesta manera no només pensem en la mort quan se'ns acosta, sinó que també ho fem mentre existim. La mort impregna la vida de l'ésser humà; i finalment, aquestes tres característiques preses en conjunt fa que ens preguntem si la nostra existència té algun sentit (May 2010 33 i ss.).

Tornant al tema que ens ocupa. És un fet irrefutable que els humans, malgrat la nostra superior capacitat per a la reflexió crítica i l'argumentació, i per projectar-nos en el futur, ens trobem vinculats en tot moment amb el fet ineludible de la nostra mort, és quelcom que no podem negar, però que necessitem assimilar, com diu el pensador nord-americà T. May (2010, 25): [...] *necesito tratar de entender mi vida en su brevedad y en su irrevocabilidad* [...]. La majoria de creences religioses³¹⁷ consideren que les persones tenen que morir, d'una manera o altra, i reconeixen també que comprendre o tractar d'entendre aquest fet és quelcom que té una importància central per a les persones humanes. Tanmateix, en comptes d'afrontar la mort com un final (del llatí *finalis*, compost de *finis* límit - frontera, i el sufix *-alis* relatiu a...), moltes tradicions religioses pensen en la mort d'una altra manera, com quelcom diferent d'un final, com un decés (del llatí *decessus*, *-us*, íd., der. de *decedere* 'anar-se'n'). Convé subratllar que les creences es mantenen vives per la funció social que satisfan i no per la seva veritat intrínseca. La majoria de les creences religioses no afirmen que no morirem, però en moltes d'elles existeix una convicció: l'existència del ser no s'acaba completament amb la mort biològica. El següent fragment de *Naturalis Història* (55 (56) 188 i ss.) de l'escriptor llatí *Gaius Plinius Secundus* resumeix el concepte de mort a l'antiguitat:

«Después de la sepultura son vanas las divagaciones acerca de los manes. A partir del último día todos tienen lo mismo que antes del primero, y a partir de la muerte ni el alma ni el cuerpo tienen algún sentido más que antes del nacimiento. Pues la misma vanidad se extiende también hasta el futuro e incluso para el momento de la muerte se promete falsamente una vida, unas veces dando inmortalidad

³¹⁷ Creença: conjunt de conviccions, d'actituds i sentiments i de maneres de comportament que vinculen una persona o un grup humà amb allò que hom reconeix com a sacre, misteriós i transcendent, i sovint identificat amb el diví (Duch 2020, 124).

al alma, otras la transmigración, otras dando sentido a los infiernos y honrando a los manes y haciendo dios a quien incluso ha dejado de ser hombre, como si realmente la manera de respirar fuera diferente del resto de los seres o no se encontraran en la vida muchas cosas más duraderas, para las que nadie prevé esa inmortalidad. Por otra parte, ¿qué clase de cuerpo tiene el alma por sí misma? ¿Qué materia? ¿Dónde el pensamiento? ¿De qué modo tiene vista y oído o con qué toca? ¿Qué utilidad obtiene de estos sentidos o qué beneficio sin ellos? Finalmente, ¿cuál es su sede o cuánta la cantidad de almas a modo de sombras en tantos siglos? Esas son imaginaciones propias de consuelos infantiles y de una naturaleza mortal ávida de no dejar nunca de existir. Tal es también, respecto a la conservación de los cuerpos y la promesa de revivir, la vanidad de Demócrito, que no revivió tampoco. ¡Ay! ¿Qué es esa locura de que la vida comienza de nuevo con la muerte? o ¿qué descanso tienen jamás los que han nacido si el alma conserva sus facultades en los lugares superiores y su sombra en los inferiores? Sin duda esa seducción y credulidad echa a perder el principal bien de la naturaleza, la muerte, y duplica el dolor del que va a morir, con el pensamiento de que también va a existir después. Pues si es dulce vivir, ¿para qué puede servir haber vivido? En cambio ¡cuánto más fácil y seguro es que cada uno confíe en sí mismo y saque de la experiencia anterior al nacimiento el ideal de serenidad».

És per això que la mort ocupa un lloc central en moltes tradicions religioses, ofereixen respostes. El budisme, la més popular de les religions orientals, és un bon exemple del que diem. Predica el despreniment de les coses materials. Cerca l'extirpació del desig, de la cobdícia, de l'ambició, etc. L'extirpació del desig de viure. El desig provoca el nostre sofriment. La idea central és la següent: en la mesura en què hom és impel·lit pel desig, fa patir a uns altres i pateix ell mateix; quan mor, reneix en un nivell superior o inferior (a més desitjos, més inferior). La cosa és que quan es reneix, es fa en un cos diferent. És la nostra ment, la nostra ànima és el que reneix.

Què és el que ens diu tot això? Fonamentalment, ens dona una idea de la importància que té la mort per a la vida de les persones i sobre el terror que ens provoca desaparèixer per sempre. Un dels papers que desenvolupa la creença religiosa en l'existència humana és el d'ajudar a vèncer la por a la mort. Està clar que aquest no és l'únic paper que desenvolupa el fet religiós. Uns altres són els d'oferir una explicació d'allò que ens envolta, del cosmos, oferir una orientació moral o reforçar els llaços de pertinença a una societat o a un grup. Consegüentment, la persona que confia en una vida després de la mort, en el més enllà, en la vida d'ultratomba, la mort, a aquesta persona, no li provoca cap mena d'angoixa. Car, això només funciona per a les persones que estan convençudes de la veritat de la doctrina que promou l'existència d'una vida després de la mort. Hi ha tres maneres clàssiques de presentar el problema de la finitud humana. La primera és la de les doctrines de la caiguda o de la predestinació (Duch 2020, 90), originades amb els Upanixad, escrits entre els ss. VII i V aC, a orient, i amb Plató, a occident, per les quals la mort és l'alliberament de la presó corporal de l'esperit humà. La segona és la de les doctrines de la informació, de la qual és representant Aristòtil, per les quals l'ànima informa el cos, la qual cosa significa que no hi ha una immortalitat de l'anima independent del cos (resurrecció de la carn), és a dir, l'experiència del propi jo palesa en aquest una força que anuncia la immortalitat. La tercera és la del monisme materialista, que considera la mort un fet a constatar que troba la seva explicació en la pròpia idiosincràsia física del cosmos. En l'antiguitat són representants Epicur, Demòcrit i Lucreci. Convé recordar que el monisme materialista, al contrari que l'espiritualista, defensa que la persona és només un ésser material. Per exemple, Demòcrit d'Abdera (segle V aC), adduïa que el principi constitutiu de l'univers o *arkhé* era l'àtom, i sostenia que qualsevol realitat, inclòs l'ésser humà, és un compost material producte de la unió d'àtoms. És per això que els éssers humans són pura matèria i per tant l'anima no pot ser

immortal. De fet, els materialistes moderns neguen l'existència de l'ànima, per aquests és una part material dels cos humà identificada amb el cervell. Les nocions de mort, de resurrecció i del més enllà estructuren la consciència religiosa universal [...] *segons sembla interpretable el més antic culte als morts* (Duch 2020, 91).

Epicur (segle IV aC) va escriure: [...] *la muerte no es nada para nosotros; una vez que el cuerpo y el cerebro se convierten en polvo y cenizas, no hay sentimiento ni pensamiento, y lo que no tiene sentimiento no es nada para nosotros* [...] (Doctrines principals II). En l'antiguitat grega va ser Epicur qui es va encarregar d'enfrontar la qüestió de la mort, a partir de la suposada irracionalitat amb què era tractada per la majoria dels humans. La nostra condició humana no ens permet de no sentir una por irrefrenable per la qüestió: por al deixar de ser, al deixar d'estar i a l'absència del sentir. És degut a aquesta angoixa incessant pel desconeixement sobre el que passarà després, que les persones no poden pensar en la plenitud de la vida, en el seu gaudi, sinó que sempre està la incertesa de pensar en la mort com l'aspecte pervers i malèfic que interromp i danya la vida. A partir d'aquí Epicur ofereix una altra solució a la qüestió: *la mort no és res per a nosaltres*. I no és que negui la mortalitat de l'ésser humà, ans al contrari, és branda d'aquesta condició humana, perquè ens deslliura del desig d'immortalitat. Diguéssim que Epicur aporta una solució alternativa a les creences religioses, ambdues filosofies procuren apaivagar l'angoixa existencial humana. La qual cosa ens demostra que el fet de saber-nos finits ens desvetlla, des de l'origen dels temps. De fet, tant Epicur com les creences religioses ens estan dient que des del punt de vista d'un ésser viu, d'un ésser al qual li agradaria continuar existint, és vàlid i certament coherent tenir por a la mort, però des del punt de vista de la mort, no hi ha res a témer. Per al pensador grec, després de la mort no hi ha res més, per tant, no cal capficar-s'hi gaire, cal viure la vida; per a la religió, després de la mort hi ha una altra cosa, que cal començar a treballar des de l'experiència terrenal. Aquest "quelcom més" podria concretar-se de diverses maneres. És obvi que podria concretar-se mitjançant una vida després de la mort que fes d'aquesta vida una espècie d'assaig, preparació o etapa preliminar. L'existència de la vida adquiriria sentit en funció del que vindria després d'ella. El pensador alemany F.W. Nietzsche (1888) critica el pensament religiós precisament per aquest motiu. A *Der Antichrist* ens diu el següent: *tots els conceptes de l'església [...] són, com la més maligna superxeria que existeix, realitzada amb la finalitat de desvalorar la naturalesa, els valors naturals*. La religió, per a Nietzsche, és un intent de denigrar al nostre món en nom d'un suposat món transcendent i superior. Probablement un dels camps més criticats per Nietzsche, que cal recordar que era fill d'un pastor protestant, és el de les creences religioses, i va ser la cristiana la que més va patir els seus atacs. Entre altres coses, va proclamar la mort de Déu i que els dogmes morals del cristianisme, entre ells la idea de l'existència d'una altra vida després de la mort, no són més que elements falsos i manipuladors, fruit d'una filosofia feble que tracta, mitjançant aquests principis, de frenar i afeblir els éssers que li són superiors. Una darrera reflexió quant a la possibilitat d'una existència després de la mort, que ens ven la religió: la vida després de la mort no sols disminueix la importància de l'existència i/o de la vida temporal, treu ferro a la responsabilitat de no malbaratar la vida que ens ha estat donada, per dir-ho així; també li confereix un sentit. Segons T. May (2010, 56), li ofereix a cada vida la possibilitat d'esdevenir un assoliment i/o un fracàs, el que al seu torn permet a aquestes vides donar sentit als qui les viuen. No és el nostre propòsit plantejar en aquest estudi una crítica a la cosa religiosa. Que estiguem més o menys d'acord amb els raonaments de F.W. Nietzsche (1888), no impedeix que siguem capaços de tractar la mort humana i el fenomen necrològic des d'una perspectiva més humanista i teòrica que empírica. Sobretot, quan les dades verifiquen la provada existència d'una ritualització del fet funerari, que respon a un complex entramat de conviccions, d'actituds i de sentiments que vinculen a les persones socials, que no individuals, amb allò que hom reconeix com a transcendent, si més no, misteriós: la mort.

3. El ritu de la cremació com a paradigma

El foc constitueix un dels elements fonamentals de la concepció del culte i l'execució de les pràctiques rituals religioses. La importància d'aquest element en les pràctiques rituals radica en el seu caràcter transformador i purificador, funcions i accions que trobem en gaire bé tots els ritus de passatge. L'atracció del foc sobre els éssers humans prové del fet que no és un element que es troba normalment en la naturalesa. De fet, el foc no és un element, és una reacció química, és el resultat d'un procés exotèrmic d'oxidació. Ha de ser fabricat - creat. Les societats caçadores-recol·lectores no van dominar la producció del foc fins el 300.000 BP. Abans d'aquesta data es constata el seu possible ús esporàdic, encara no domesticat, a la Grotte de l'Escale (Saint-Estève-Janson, França), datat a l'entorn del 700.000 BP (Bonifay/Bonifay 1963; Henke/Rothe 1999). Ara bé, els indicis més antics de l'ús del foc procedeixen del continent asiàtic, a la Xina, prop de Beijing, en la cavitat de Zhoukoudian (locality I), associats a restes de l'*Homo erectus pekinensis* (310.000 - 290.000 BP). També és constata el seu ús en altres estacions del continent europeu, com Terra Amata (Niça, França): és tracta d'un dels jaciments del paleolític inferior més notables de la Mediterrània occidental; es van documentar diverses cabanes de planta ovalada, construïdes amb materials peribles i dotades de llars de foc; data de fa 400.000 anys (Lumley 1969; Chaline 1987, 227-228), o Vértesszőlős (Komárom-Esztergom, Hongria): amb fogars que contenen ossos cremats (Chaline 1987, 227). Així doncs, la presència a finals dels pleistocè mitjà d'estacions amb fogars ben estructurats confirmaria el control generalitzat de la tècnica del foc. En el moment en què els humans controlen el foc, es produeix una transformació de l'estructura interna de les societats degut a la seva influència. El foc no sols produeix energia calòrica i luminescència, sinó que també una nova forma de preparar els aliments. El foc tenia múltiples aplicacions com, per exemple, la calefacció, la transformació dels aliments, la il·luminació a conveniència, la defensa enfront dels grans depredadors amb els quals els humans compartíem els espais d'hàbitat, l'enllumenat de les coves i, molt especialment, la possibilitat d'allargar les relacions entre els individus per la nit, al voltant d'una foguera, és a dir, la cohesió social. En qualsevol cas, es va produir una millora de les condicions de vida associada al desenvolupament demogràfic i a la comunicació entre persones. De fet, el foc va provocar en les societats caçadores-recol·lectores l'aparició de la tradició i dels relats mítics, per la comunicació que s'establia entre els seus membres en els llocs d'hàbitat, ara calents i il·luminats. La relació entre el foc i els éssers humans no solament es redueix d'una manera implícita al món domèstic, a la idea de la transformació dels aliments o de relació entre els membres d'un mateix grup, sinó que inclou un tercer component determinant: l'ús del foc per a comunicar-se amb els esperits (Gracia 2003, 183).

Controvertida i apassionant és la qüestió sobre l'antiguitat d'una altra conducta inherent i característica dels éssers humans: la pràctica funerària. Alguns autors addueixen que l'*Homo neanderthalensis* va ser el primer humà en tenir cura dels seus morts, això és: amb la mediació d'un cerimonial funerari. Aquesta nova actitud vers la mort d'un congènere provaria que els neandertals tenien consciència de la mort, aportada per l'experiència, i de la creença en un més enllà, aportada per l'ús de la raó. El cas és que els neandertals donen importància a la inhumació dels seus morts. Van deixar nombroses proves d'un pensament cultural i religiós (Chaline 1987, 235-238). El descobriment de restes cranials (Guattari, Mont Circe, Latium, Itàlia; Teshik-Tash, Uzbekistan, Àsia Central) i de cossos desproveïts de caps, indueixen a pensar que els neandertals practicaven la sepultura en dos temps com es practica encara a Borneo. També es constata força vegades que l'orifici del occipital ha estat manipulat com ocorre amb el sinantrop. Altres autors (Stringer/Gamble 1996), per contra, no solament consideren ambigua l'evidència sobre la pràctica d'un ritual funerari en el paleolític mitjà, sinó

que fins i tot rebaten la idea de l'existència d'enterraments en època tan primerenca. En la opinió d'aquests investigadors (1996, 167-168), només es pot parlar d'enterrament en contextos del paleolític superior, on es constata el costum deliberat de preservar les restes humanes, mentre que anteriorment es tractaria més bé d'un arraconament dels cadàvers. A partir dels 120.000 anys l'arqueologia ens proporciona un major nombre de restes humanes que en els períodes anteriors, probablement vinculat amb un augment de les pràctiques funeràries deliberades i de la pràctica d'enterraments. En aquest context trobem inhumacions simples, tot i que també es verifica l'existència d'agrupaments. Quant als primers humans moderns, s'han identificat casos varis, per exemple, els quatre enterraments d'*Homo sapiens* documentats a Es-Skhul (Haifa, Israel) i els sis de Qafzeh (Haifa, Israel). La distribució dels elements implicats en la troballa suggereixen l'existència d'aixovar, tot i que la relació d'aquests enterraments amb aquests materials no sembla clara. També disposem d'altres exemples d'enterraments en el continent africà, com el lloc de Border Cave (Lebombo, Sud-àfrica) o Taramsa (Qena, Egipte), o al continent australià, com Mungo (New South Wales). La darrera localització és certament interessant, doncs, destaca l'enterrament d'una dona adulta jove, que presenta una part dels ossos cremats i esmicolats (Olley *et al.* 2006). Els investigadors no descarten que es tracti d'una cremació ritual intencionada. En el cas de confirmar-se la conjectura, seria la cremació humana més antiga documentada fins al moment, per bé que podria tractar-se d'una pràctica ritual o del resultat de pràctiques antropofàgiques (Sanz/Daura 2017, 20-21).

La cremació com a pràctica funerària es produeix a l'Europa central i nòrdica des de finals del bronze mitjà, i perdura fins a les migracions dels pobles germànics, vers el 400 dC. A Polònia i en altres àrees de l'Europa del nord, les poblacions eslaves van mantenir aquest ritual entre els segles VI i X dC. Amb tot i això, la cremació ritual sembla que sorgeix ja en el mesolític, encara que de manera molt excepcional: abric de Vionnaz (Valais, Suïssa). En aquest jaciment (6700 aC) es van documentar restes d'un individu que segons els investigadors va ser cremat a una temperatura d'uns 700°C, extremadament elevada per aquella època. A l'Europa neolítica i calcolítica preval la inhumació per sobre de la cremació, tot i amb això, s'observa un increment en el nombre de casos de cremació cultural. Un bon exemple d'això és la cremació de la tomba número 3 de Saint-Léonard (Valais, Suïssa). En aquesta sepultura del neolític mitjà es van documentar les restes d'un individu que segons els investigadors (Susini 1988) va ser cremat a una temperatura superior als 660°C. A més, s'ha pogut establir que van existir dues fases successives d'enterrament: primerament, el cos fou enterrat; i amb posterioritat, es va procedir a la cremació de les restes inhumades. En síntesi, el registre arqueològic d'època neolítica i calcolítica mostra com en determinades necròpolis i en diversos contextos culturals, coexisteixen dues pràctiques funeràries ben diferents: la inhumació i la cremació. Tots aquests referents ens acosten a un fenomen que identifiquem a casa nostra, i que ateny un volum important de dipòsits funeraris emmarcats entre el neolític final i l'edat del bronze (Agustí 2001, 72). Es tracta normalment d'enterraments successius practicats en cova natural, com la Cova 120 (Sales de Llierca, alta Garrotxa), en esquerdada travertínica, com Encantades de Martís (Esponellà, Pla de l'Estany) o en cavitat practicada entre grans blocs, com Cau Conillers (Espolla, Alt Empordà). Aquestes estacions presenten una bona part de les restes funeràries cremades. Paga la pena destacar la troballa de la Cova 120: [...] *segons hem pogut deduir de les restes trobades en el nivell 1, pensem que els cadàvers serien primer cremats en una pira funeraria, feta amb llenya diversa (roure, alzina - garric, pi, avellaner, teix, bedoll, pomera salvatge, faig,...) que recolliren a la mateixa zona sense cap selecció aparent [...]. No hi ha unes parts del cos significativament més cremades que les altres. La fragmentació que presenten els ossos, creiem poder afirmar que és producte de la cremació. [...] diríem que aquests han estat cremats en estat fresc. [...] No s'ha trobat cap estructura de combustió a l'interior, i per aquest motiu creiem que la cremació es deuria realitzar en algun lloc fora de la cova. Es cremaria únicament el cadàver i no les*

ofrenes ni l'aixovar. La fauna que hem trobat associada, presenta un percentatge baix de restes cremades que podem associar més a practiques culinàries que no pas amb la cremació dels cadàvers (Group, Cent-Vint 1986, 22). També apareixen restes humanes cremades en dipòsits megalítics, com al Cementiri dels Moros (Torrent, Baix Empordà) o al dolmen del Puig del Moro (Sant Aniol de Finestres, Garrotxa). Segons la doctora Agustí (1998, 37-39), el fenomen de la cremació que sorgeix en aquests períodes, de manera puntual i gens generalitzada, resulta difícil de valorar, perquè, ens molts dels casos, les dades que ens arriben procedeixen d'excavacions antigues, poc o gens sistemàtiques, en les quals diferenciar si les restes han estat incinerades o cremades, si ho han estat *in situ* o en una altra banda, si es troben sobre un context cendrós o no, etc. es fa realment impossible d'esbrinar. A finals de l'edat del bronze (1300 i el 1250 aC), el fenomen de la incineració s'expandeix per tot el continent europeu. Des de l'Europa centreoriental, el ritu de la cremació i les creences associades s'escampen ràpidament cap a altres territoris de l'occident europeu, zones que fins llavors tenien una clara tradició inhumadora: Bèlgica, nord d'Itàlia, França meridional i occidental i nord-est de la Península Ibèrica. Des de Polònia i Hongria fins la costa atlàntica perdurà durant força generacions el ritu cremador. Arribats a aquest punt, no ens entretindrem aquí en els orígens de la introducció del costum funerari de la cremació, doncs ja ha estat exposat en diverses síntesis (López Cachero 2005; Rovira/López Cachero/Mazière 2012) i no és l'objecte d'aquest apartat.

Amb el propòsit d'entendre el significat d'aquesta pràctica, els autors han recorregut a l'analogia etnogràfica i a la literatura antropològica. Els asiàtics utilitzen la incineració de manera habitual, canviant lleugerament la forma i les dimensions dels *ustrina* segons l'estatus social del mort i el lloc, i variant també la manera com es recullen les restes calcinades o la seva deposició (Pautreau *et al.* 1994; Agustí 2001, 72). Segons l'antropòleg R. Valdés (1991, 58), a l'est del continent asiàtic incineren els *koriak* o *koryaks*, poble indígena de Rússia que viu al districte autònom de Koriàkia, a l'extrem orient rus; i els seus veïns *chukche* o *txuktxis*, aquests sols de manera ocasional. Ambdós pobles formen una unitat cultural amb una economia fonamentada en la cria i la caça de rens; també els *ghiliak* o *guiliak*, que habiten en la desembocadura del riu Amur i en la meitat nord de l'illa de Sakhalín, a l'est de Sibèria. Aquests allotgen les cendres de la cremació en petites cases. L'etnòleg i arqueòleg austríac R.F. von Heine-Geldern (1942), ens ofereix una llarga llista de pobles de l'Àsia Sud-oriental que recorren a la incineració dels morts, però sense detalls sobre la qüestió de si aquest sistema és exclusiu o si al costat d'aquest hi ha uns altres. Parla dels *bodo-kachari*, que viuen sobretot a l'estat d'Assam de l'Índia nord-occidental, dels *garo* i dels *mikir*, ètnies indígenes del subcontinent indi, dels *Khasi*, poble de Meghalaya al nord-est del subcontinent indi, dels *chin*, un dels grups fundadors de la Unió de Birmània, els *karen*, ètnia de Birmània, emigrats a aquest país des del sud-est de la Xina en temps prehistòrics, etc. L'àrea principal de la incineració és, per descomptat, l'Índia, els hinduistes la prefereixen a qualsevol altra alternativa. G. Grévin (2001; 2010) ha estudiat el fenomen, concretament a Puducherry. En aquest lloc sagrat sembla que hi ha dos tipus de crematori. L'autor ha pogut observar que la col·locació del cos sobre la pira, en decúbit o en posició ventral, depèn fonamentalment de la posició social de la persona morta. El curs de la cremació depèn també de qui opera el ritual. El ritu funerari comença a casa del difunt amb una breu cerimònia fúnebre; solament després d'aquest acte, les despulles són amortallades i traslladades al lloc de la cremació. La pira cinerària ha estat construïda prèviament amb petits troncs de fusta i blocs de femta seca de vaca. Bé, el finat és col·locat sobre el llit de llenya i cobert per més combustible, principalment palla. Abans d'encendre el foc i per a evitar la retracció de les extremitats, es lliguen els braços o es col·loquen darrere de l'esquena i/o es posen maons sobre les extremitats inferiors. Hi ha una segona cerimònia fúnebre i un "intocable" prepara el foc: primer, aboca combustible sobre els peus; segon, sobre l'espatlla dreta; i tercer, sobre l'espatlla esquerra. Després s'encén el foc. Durant les primeres set hores de cremació la temperatura de la pira varia constantment entre

el 425°C i els 750°C. El procés de cremació pot durar més de quinze hores, en aquest temps, la persona que opera el foc no intervé per a res. La durada de la cremació no influeix en l'estat de conservació de les restes carbonitzades, aquestes normalment romanen en posició anatòmica. Un cop extingida la pira, dues persones proveïdes de pales i cistells recullen les restes cremades: ossos, brases, carbons i cendres. Un tercer individu, aplega el ossos principals i forma un munt prop d'on estava el cap del difunt, i finalment cobreix aquest munt amb fragments de la volta cranial. L'operador purifica les restes abocant aigua lustral. És en aquest moment quan s'esdevé l'últim i més llarg dels ritus funeraris, al final del qual es realitza una selecció dels ossos, a vegades triant-los un a un, per col·locar-los en una urna de ceràmica que s'omple per complert. Val a dir que molts ossos (diàfisis de les extremitats) són trencats per a facilitar l'ompliment de l'urna. Grévin destaca que l'operador de la cremació aplega sempre i en tots els casos el mateix volum d'ossos. Car tots els contenidors funeraris presenten, més o menys, la mateixa forma i capacitat. Finalment, l'urna amb les restes del difunt és transportada fins a l'oceà o un riu, on serà introduïda (Grévin 2010, 127-130). L'autor també ha observat les cerimònies funeràries dels hinduistes nepalesos, concretament les que es produeixen a Pashupatinath, a la riba del riu Bagmati, aproximadament a 5 km al nord-est de Katmandú, capital de Nepal. A diferència de les anteriors, les pires nepaleses es disposen sobre una plataforma de maons ubicada a la vora del riu Bagmati, afluent del Ganges. Les cremacions practicades són, per tant, comparables amb les de Benarés. L'operador controla en tot moment la cremació, atiant el foc i manipulant el cos. Després del procés de cremació, quan la temperatura oscil·la entre els 250°C i els 310°C, el foc és extingit amb aigua. Posteriorment, es llença tot al riu. Convé destacar que l'aigua emprada per a l'extinció contribueix a accentuar la fragmentació òssia, degut al xoc tèrmic; a més a més, aquest sistema elimina totalment o parcial les cendres i les partícules de material carbonitzat adherides als ossos. A partir d'aquestes i d'altres experiències, l'investigador extreu tot un seguit de conclusions quant al procediment: l'existència d'una gran diversitat de pires en un mateix territori, cultura i religió; la presa sistemàtica de precaucions per tal d'evitar la retracció de les extremitats per l'escalfor de la pira; el condicionament especial del crani per a emascarar o mitigar els efectes del seu esclat; la manca de connexió entre la fragmentació òssia i els paràmetres: temps de combustió i temperatura de cremació. El grau de fragmentació depèn de l'acció o de la inacció de la persona que manipula el foc i, molt possiblement, del fet que les brases siguin extingides amb aigua. D'altra banda, es constata que ni la durada ni la temperatura no poden destruir totalment els ossos —los no comença a desfer-se fins els 1600°C—. L'absència de determinades regions anatòmiques no estaria relacionada amb els paràmetres temperatura i temps, ans al contrari, dependria de la recol·lecció postcremació (Grévin 2010, 130-133). A Tailàndia també es produeix el fenomen (Pautreau *et al.* 2010).

A Oceania la cremació funerària es practica a l'illa de Tasmània, situada a 240 km al sud de Melbourne, junt amb la inhumació i la deposició dels morts en els buits dels arbres. Les raons d'aquest tractament diferencial dels morts són encara desconegudes. Les cendres dels incinerats es duïen en petites bosses penjades del coll a mode de talismà, o bé eren enterrades. Els *sulka*, pobladors de Nova Bretanya (antiga Nova Pomerània), illa de l'arxipèlag de Bismarck, a Papua Nova Guinea, després de destrossar totes les possessions materials del mort, arrasar els seus camps de conreu, abatre els seus arbres, matar i menjar-se el seu bestiar i repartir les seves armes, enterraven el seu cos fins al pit i aixecaven sobre ell una estructura que recobrien amb fulles de bananer fins a ocultar-lo; després li calaven foc al conjunt, foc que alimentaven perquè es mantingués llarg temps. Posteriorment, extreïen del terra el que quedava del mort i l'introduïen en un sac que penjaven del sostre de les seves cases. A Nova Irlanda, els parents portaven el mort sobre un baiard, entre manifestacions generalitzades de dolor. Posteriorment era dipositat sobre una petita carcassa sota la qual feien una foguera, i quan la cremació quedava completada, sobre aquest conjunt erigien una sostrada. Després d'una setmana,

els parents acudien a recollir les cendres, le barrejaven amb llet de coco i s'empastifaven el cos amb aquesta barreja (Valdés 1991, 57). A Indonèsia la cremació és habitual a Bali, entre alguns *batak* de Sumatra i entre els *dakay* de Borneo.

El jesuïta F.J. Clavijero (1731-1787), historiador mexicà, en la seva obra *Historia Antigua de México* (1780) fa referència a la incineració entre els *asteques*. Del seu testimoni es desprèn que la Triple Aliança, constituïda per Texcoco, Tlacopan i México-Tenochtitlan, reservava la inhumació a les persones ofegades, mortes per un llamp, leprosos i alguns altres casos excepcionals. Aquestes persones eren enterrades a gran profunditat i en posició sedent:

«Al que moría ahogado vestían el traje de Tláloc, al borracho el de Tezcatzoncatl o de Ometochtli, dioses del vino, y al que moría ajusticiado por adulterio el de Tlazolteotl; generalmente llevaban, como advierte Gómara, más ropa cuando muertos que de vivos. Poníanle un jarrillo de agua entre la mortaja, diciéndole: "Esta es el agua con que has de hacer este viaje", y le iban dando por orden los papeles cortados, expresándole el destino de cada cual. Al entregarle el primero le decían: "Con este pasarás sin peligro por entre los dos montes que se están recíprocamente batiendo." Al segundo: "Con este irás con seguridad por el camino que defiende la gran serpiente". Al tercero: "Con este caminarás seguro por donde está el cocodrilo Xochitonal". Al cuarto: "Este te servirá de amparo en el pasaje de los ocho desiertos". El quinto era un salvoconducto para los ocho collados y el sexto para pasar sin lesión por el viento aguzado, porque fingían haberse de pasar un sitio nombrado Itzehecayan, donde soplaban un viento tan fuerte que arrancaba las piedras y tan penetrante que cortaba como un cuchillo. Por esta causa quemaban la ropa, las armas y algunos muebles del difunto, creyendo que el calor de este fuego le ayudaría a no sentir el frío de aquel terrible viento» (Clavijero 1780, 912).

Les víctimes de mort ordinària eren incinerades:

«Una de las principales y más ridículas ceremonias era la de matar un techichi o perrillo mexicano que se procuraba fuese de pelo rubio para que acompañase al difunto en su viaje. Le ataban un hilo de algodón al cuello diciendo que era necesaria esa diligencia para pasar el río profundo de Chiuhnahuapan (río de 9 aguas). Enterraban al techichi o lo quemaban juntamente con el cadáver de su amo, según el género de muerte que éste había tenido. Entre tanto que dos maestros de ceremonias atizaban el fuego en que debía quemarse el cadáver, los demás sacerdotes cantaban en tono lúgubre. Después de quemado recogían en una olla todas las cenizas y echaban en ellas una piedra preciosa de mucho o de poco valor, según la posibilidad del difunto, y decían que esta piedra debía servirle de corazón en el otro mundo. Enterraban la olla en un hoyo profundo y por cuatro días continuos hacían ofrendas de pan y vino sobre el sepulcro. Estas eran las ceremonias fúnebres de la gente ordinaria; pero en las exequias de los reyes y a proporción en las de otros señores y personas de elevado carácter, intervenían algunas particularidades dignas de referirse» (Clavijero 1780, 912).

A l'Amèrica del Nord, les àrees culturals en les quals es recorria a la cremació eren les de la costa occidental. Un primer grup el formaven els pobles californians. Sembla que hi ha consens en el fet que no tots els morts eren incinerats: sembla que només ho eren els morts en combat o, en general, les víctimes de mort violenta i els que morien a gran distància del lloc de residència. Els indis del nord-oest també practicaven la cremació dels morts: els *tingit*, tribu índia del grup *kolosh*, ocupen el territori entre la badia de Yakutat i el cap Fox, i

són veïns dels *haida* i *tsimshian*; els *haida*, tribu índia del subgrup *skittaget* dins del grup *na-dené*, viuen a Queen Charlotte, Alaska. Per regla general els morts *haida* són cremats, de tota manera, aquesta pràctica no es dona a tot el territori. Les restes calcinades són dipositades en caixes, cistells o canoes, o embolicades en estores i escorces d'arbre. Són enterrades o dipositades a terra, col·locades en un arbre, en una plataforma de fusta o penjades d'un pal. Les possessions materials del difunt es dipositen freqüentment amb les cendres del mort. Els cossos dels esclaus morts són llençats al riu o al mar. El dol pels morts consisteix en tallar-se els cabells i ennegrir-se la cara durant varis mesos (Howe Bancroft 1874); els *tsimshian* o *chimmesyan*, ocupen la part continental i els illots propers als rius Skeena i Nass, en el que avui es coneix com a Columbia Britànica; els *takuli* o *carrier*, es tracta d'una tribu índia del grup *na-dené*. Viuen prop de les ribes del riu Fraser i del llac Stuart, entre la costa i les muntanyes Rocalloses. Els anglesos els anomenaven *carrier* i els francesos *porteur*, pel costum de les vídues de portar en unes alforges les cendres de llurs esposos morts, durant uns tres anys: els *kwakiutl*, conjunt de tribus índies que vivien entre les illes Vancouver i Queen Charlotte. L'ur societat era molt organitzada, estratificada i amb una personalitat agressiva. Sembla que els *Kwakiutl* del nord obligaven a la vídua a *compartir* la foguera ritual, retirant-la només quan estava en perill imminent de morir cremada, i encara llavors sotmetent-la a maltractaments tan cruentos que a vegades li produïen la mort.

Veiem com la cremació del mort esdevé un ritual amb un component específic de purificació i transformació de la matèria corpòria per l'acció del foc. El tractament del cos per mitjà del foc és un acte homogeneïtzador de la societat. El ritual de la cremació demostra la preeminència de la part intangible de la persona humana o ànima, sobre la visible o corpòria. En el Fedó (79b), Plató indica que l'ànima és afí a l'invisible (*ἀόρατον*) i el cos al visible (*ὄρατον*): [...] *Admitámoslo también -contestó-. ¿Y la invisible se mantiene siempre idéntica, en tanto que la visible jamás se mantiene en la misma forma? También esto -dijo- lo admitiremos. Vamos adelante. ¿Hay una parte de nosotros -dijo él- que es el cuerpo, y otra el alma? Ciertamente -contestó-. ¿A cuál, entonces, de las dos clases afirmamos que es más afín y familiar el cuerpo? Para cualquiera resulta evidente esto: a la de lo visible. ¿Y qué el alma? ¿Es perceptible por la vista o invisible? No es visible al menos para los hombres [...]*. De tot plegat es podria deduir que quan la persona no estava en estat de consciència o quan moria, l'ànima com entitat independent, no desapareixia, sinó que aniria a residir de manera temporal i precisa a l'Hades. La cremació de la part física de la persona morta significa que el foc constitueix un element fonamental del sistema de culte del món d'ultratomba, al qual accedeix l'ànima de la persona morta després del procés de purificació: la cremació i el bany lustral de les restes. El foc presenta un significat ambivalent: d'una banda, és l'element purificador de la matèria (la fumera que ascendeix cap al cel i es dissol en el aire, evoca el concepte de purificació, i constitueix un perllongament de l'existència humana) i, de l'altra, el foc també significa destrucció. Des d'ambdós raonaments la cremació funerària obté validesa ritual en la major part dels grups que es valen d'ella. De tota manera, en les estructures socials protohistòriques de la conca mediterrània, la cremació ritual del cos humà presenta una lectura interpretativa relacionada sempre amb la lustració abans que amb la destrucció (Gracia 2003, 252), per bé que l'escriptor llatí *Gaius Plinius Secundus*, altrament conegut com Plini el Vell (23-79 dC) confereix a la cremació un significat més prosaic i pragmàtic: *La incineración no es institución antigua entre los romanos: eran cubiertos con tierra; pero fue establecida en el momento en que se enteraron de que, en las guerras en lugares remotos, desenterraban a los que habían sido enterrados [...]* (*Naturalis Historia*, 54 (55) 187). Se suposa que la cremació del cos i el seu transport dins d'una urna facilitaven la recuperació i protecció de les despulles. El foc té una vessant sagrada, doncs se li atribueix la capacitat de conferir la immortalitat, és a saber, la vida eterna. En la Grècia clàssica, la cremació o *kremai* significava, a banda d'un esdeveniment de caràcter purificador, la conservació del cos. La purificació mitjançant la sublimació —conversió d'estat sòlid (cos) a gasós (fum)— permetia alliberar l'ànima,

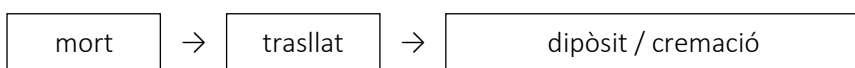
atrapada en el cos de la persona, i transformar-la en esperit. Aquest concepte: que la cremació provocava la separació del cos de l'ànima, es recollit per Homer a la *Ilíada* (XXIV) i Virgili a l'*Eneida* (III, 68). Lluny d'aquesta àrea, concretament en el subcontinent indi, trobem ja en el segon mil·lenni aC, en el context dels texts Veda, la representació de la deïtat del foc i del sacrifici, Agni. Els llibres vèdics involucren a Agni en infinitat de ritus de pas hindús, com ara la celebració d'un naixement, el casament i la mort. Segons l'*Atharvaveda*, el déu foc, encès en la pira del ritu funerari, aconduïx l'ànima dels difunts fins a la ultratomba. El ritu de la incineració o *antyeṣṭi*, significa literalment *últim sacrifici* i es entèn com l'anunciació, el prelude i la garantia de regeneració. Aquest ritual de pas (cremació) és el darrer *samskara* (impressions o empremtes psicològiques) d'una sèrie de ritus de passatge tradicionals del cicle de la vida, segons la concepció hindú (Barbero/Girardello 2001, 18). Hom suggereix que la pràctica cinerària a Occident podria procedir del subcontinent indi (Holck 1988, segons Trellisó 2001, 89).

4. Seqüència del ritu funerari

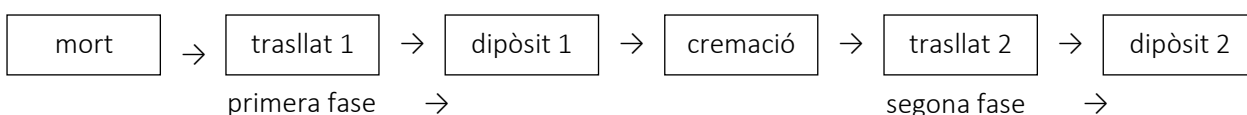
Abans de res, convé fer ressaltar que el ritu funerari, del qual estem tractant, es desenvolupa en dues fases. És el que R. Hertz (1990) denomina dobles exèquies: [...] *el cuerpo del difunto se deposita provisionalmente en espera de las segundas exequias en un lugar distinto al de la sepultura definitiva, que casi siempre es un lugar aislado* [...] (1990, 21). Hom parla d'enterrament secundari quan el procés funerari presenta més d'una fase. Es tracta d'un ritual força complex, en el qual hi ha un primer estadi, on sol tenir lloc la descomposició de les parts tendres del mort. Durant aquest procés esdevé la desconexió parcial o total de les articulacions òssies, depenent de diversos factors, com són el temps, el grau d'humitat del medi on hagi estat enterrat el mort, el tipus de sediment, etc. En algunes ocasions, al final d'aquest període, previ a la deposició definitiva, es procedeix a fer una selecció del material, escollint certs ossos per prescindir de la resta. Posteriorment les restes són transportades a un lloc diferent, normalment concloent (Agustí 1998, 21). Aquest període d'impàs o d'espera pot tenir una duració variable, per exemple, entre vuit i dotze mesos en el cas dels *olo ngadju* de Borneo. La demora pot arribar als cent vint mesos. Aquest anormal aplaçament d'un ritu tan necessari per a la pau i el benestar dels sobrevivents, com ho és l'enterrament definitiu, com per a la salvació de l'ànima del difunt, s'explica per l'extrema importància de la celebració funerària, doncs exigeix considerables recursos: víctimes per sacrificar, aliments, beguda, etc. En altres llocs, l'obligació d'esperar a que els ossos estiguin secs per a procedir al ritu definitiu és, sens dubte, la causa directa de la demora. Segons l'autor (1990, 22), [...] *el período transcurrido entre la muerte y la ceremonia final corresponde al tiempo que se juzga necesario para que el cadáver pase al estado de esqueleto* [...]. En definitiva, aquestes pràctiques tenen el mateix propòsit, que és oferir al difunt una residència temporal, en espera que conclogui la dissolució del cos i no quedin més que els ossos. Fins aquí hem parlat de les dobles exèquies, i dels enterraments d'inhumació primària; ja hem dit que aquests tenen com a objecte dissoldre la part impura de l'ésser humà. Es tracta també de preparar el cos per a ser enterrat en un espai sacre, no profà, i, per tant, lliure d'impuresa. Bé, hi ha una altra manera de podrir el cos, de purificar-lo, un sistema molt més ràpid, polyvalent, que alhora de purificar i preparar el mort per a ser dipositat definitivament en el lloc de la memòria, la necròpolis, permet de sublimar l'ànima i enviar-la cap al cel. Aquesta manera és la cremació, sens dubte un procediment que accelera la descomposició del cos, deslliurant-lo de les matèries pútrides, líquids i infeccions funeràries que componen el cos sense vida. De la mateixa manera que podem assimilar els conceptes d'inhumació primària i secundària amb els de cremació primària i secundària, també assimilem les causes que originen aquests fenòmens. Per tant, entenem que les incineracions primàries són aquelles que es produeixen en el mateix lloc de la tomba, i, per

tant, no hi ha trasllat dels ossos. Mentre que les incineracions secundàries són aquelles on el cadàver es cremat en un lloc concret, pira *i/o ustrinum*, i les restes carbonitzades es dipositen en un lloc alternatiu, tomba. Sense ànim d'afegir més llenya al foc, creiem oportú assenyalar el confús de la terminologia emprada quant a la incineració ritual. Són de l'opinió que la incineració no pot ser ni primària³¹⁸ ni secundària, doncs es tracta d'un procés únic, irrepetible, que es produeix en la fase inicial dels funerals. Tanmateix, l'enterrament de les cendres tampoc seria secundari, en tot cas seria primari, perquè les cendres només s'enterren un cop, en la fase final de les exèquies. En el cas de les inhumacions la qualificació de primària o secundària està ben fonamentada, doncs sense la primera —essencial— no pot existir la segona. En definitiva, nosaltres preferim referir-nos-hi de manera més precisa i parlarem de ritus senzills i complexos. Els ritus senzills comporten un únic dipòsit —permanent— i un únic trasllat —del lloc de la mort fins al lloc de la incineració; mentre que els ritus complexos comporten més d'un dipòsit —un de provisional on s'efectua la cremació i un de definitiu— i més d'un trasllat —del lloc de la mort fins al lloc de la incineració i del lloc de la cremació fins a la sepultura—. En ambdós processos el principal és la reducció del cadàver, amb independència del lloc triat per a donar-li sepultura i de la monumentalitat de l'enterrament.

Procés funerari d'incineració senzill

Procés funerari d'incineració complex

En el cas que ens ateny, les exèquies són dobles, consten de dos moments, diferenciats per sengles trasllats. Convé fer ressaltar que desconeixem la durada real de cadascuna de les fases, encara que se suposa menor que les accions que tenen per objecte descompondre el cos d'una manera natural. Això ens porta a parlar de l'eficàcia de la cremació enfront de la inhumació. A banda de les seves capacitats metafísiques: purificadora dels cossos i alliberadora de les ànimes, la cremació permet de reduir substancialment la massa corporal dels cadàvers (Agustí 1998, 104-127; 2001, 73-75; Trellisó 2001, 90-92). En aquest sentit, hom addueix diverses conjectures relacionades amb el concepte de la cremació i la idea de dipòsit sepulcral secundari, de les quals destaquem la que es fonamenta en la idea de la necessitat de reduir el volum del cadàver per tal de facilitar el seu transport o bé la d'obtenir una descomposició ràpida amb el propòsit d'agilitzar el seu dipòsit definitiu (Toledo/Agustí 1991; Agustí 1998, 110). Hom també ha suggerit que la pràctica de la incineració podria estar relacionada amb el saludable propòsit d'estalviar terra a costa de reduir el volum d'allò que es vol enterrar. Creiem que les dues teories són prou interessants, per bé que caldria preguntar-nos si el procés de cremació amb tot el que comporta: un primer trasllat del cadàver, la captació de llenya i combustible, el manteniment del foc, l'extinció del foc, la selecció de les restes, un segon trasllat, compensa i facilita el transport definitiu del cadàver. La segona conjectura tindria relació amb l'ús no crematístic de la terra, i la necessitat de terreny productiu, aquest fet produiria una atomització de l'espai funerari i una reducció de les sepultures, per bé que caldria preguntar-nos sobre les veritables necessitats productives dels grups incineradors; també caldria

³¹⁸ Quan ens referim a primari o secundari cal ésser conscients que el primer mot significa que «és el primer en ordre o grau d'una sèrie» o que «resulta principal o essencial, base o fonament necessari per a una altra cosa». El segon mot es defineix per oposició al primer.

observar l'expansió de les necròpolis i les superiors capacitats de les sepultures de la primera edat del ferro, per exemple, les de Can Piteu - Can Roqueta, així com els avantatges que suposa la incineració respecte a la inhumació col·lectiva en sepultures aïllades de períodes anteriors. Els intents de reconstrucció d'aquest tipus de ritual funerari han estat diversos, certament notables i significatius (Quesada 1989, 132; Cerdeño/Pérez 1993, 60; Boiardi/Von Eles, 1997, 29; Bentini/Neri 2002, 29; Le Goff *et al.* 2009; Le Goff 2013; Graells 2008, 20-29, fig.4). Tots ells tenen en comú una cosa: la relació entre els diferents moments que componen el ritu i el registre material que es desprèn de la sepultura. L'examen, l'estudi i la lectura dels fenòmens que s'esdevenen en la sepultura, en la necròpolis i en el territori, ens permeten de reconèixer les pautes i les accions recurrents del ritual funerari. A voltes aquest coneixement procedeix de dades no directes, deduïdes de l'evidència arqueològica. Abans de cap altra cosa, volem comentar un d'aquests intents de reconstrucció. Es tracta de l'esquema presentat per R. Graells (2008) en relació a la necròpolis protohistòrica de Milmanda (Vimbodí, Tarragona). L'autor constata la necessitat de desenvolupar un esquema que permeti de relacionar els materials arqueològics i les dades amb la seqüència del ritu funerari (2008, 20). L'esquema proposat es divideix en tres grans moments, que marquen la progressió del ritual, i que sembla que [...] *es defineixen i se succeeixen de manera lògica i diacrònica*: estadi predeposicional³¹⁹, deposicional i postdeposicional. Dins de cada moment es relacionen un conjunt d'accions intangibles que segueixen una seqüència concreta i que es reconeixen pels artefactes, les mostres i la seva posició relativa. L'estadi predeposicional és l'etapa compresa entre la mort de la persona social i el moment en què aquesta és enterrada; l'estadi deposicional és l'etapa compresa entre l'enterrament i l'obliteració de la tomba; l'estadi postdeposicional comprèn el tancament, la clausura i la senyalització de la sepultura; l'antropització i l'excavació de l'estructura arqueològica també han estat incloses en aquest estadi. L'estadi predeposicional, inclouria els següents gestos: la construcció i encesa del foc, la preparació del cadàver, la col·locació del mort i de les seves pertinences sobre la pira, la deposició d'ofrenes sobre el crematori i la preparació de la sepultura, que inclou l'excavació del *loculus*, l'estructuració interna de la tomba i la preparació dels elements de senyalització. L'autor inclou en l'estadi deposicional els següents gestos: l'estructura de la sepultura, la deposició de les restes —urna, elements seleccionats del foc, pertinences i objectes d'ofrena—, la selecció del lloc d'enterrament; la determinació del nombre d'objectes que ha d'incloure l'aixovar, de la posició i orientació del cadàver i de la posició i orientació de l'aixovar. Quant a l'estadi postdeposicional, inclouria els següents gestos: els ritus sobre la sepultura, l'adició de les restes del banquet funerari i d'ofrenes, les manifestacions de dolor per la mort del difunt, personals i/o col·lectives, i el tancament definitiu de la tomba, que inclou el rebliment de la fossa i la senyalització de l'estructura. Amb tot i això, cal puntualitzar alguns aspectes que ens semblen una mica ambigus, per exemple, la denominació dels estadis —predeposicional, deposicional i postdeposicional— parteix del que se suposa que és el principal del ritual: la deposició de l'urna amb les restes calcinades del difunt, és a saber, hi ha un abans i un després de la deposició. Això és una mica confús. La cosa és que hi ha més d'una deposició, de fet, la col·locació i extracció d'elements és constant. Quant a les restes del mort hi ha dues deposicions diferents, deposicions que venen marcades pel trasllat de les restes, de casa a la pira i de la pira a la tomba: primerament, el difunt és dipositat i condicionat sobre la pira, se'l col·loca en decúbit o tombat (cal recordar que decúbit deriva *decumbere*, és a dir, *anar a dormir*), cobert de llenya, aquest seria el primer dipòsit —primari—; segonament, el difunt, reduït a trossos, és dipositat i condicionat dins la tomba, aquest seria el segon dipòsit —secundari—. D'altra banda, no hi ha cap garantia que l'estadi deposicional constitueixi el moment central del ritu funerari, per tant, no creiem necessari estructurar la seqüència del ritu funerari a partir d'un estadi deposicional - d'enterrament. L'esquema obvia aspectes tan importants com els seguicis funeraris o l'acompanyament del difunt. Una part

³¹⁹ De depositar (del llatí *deponĕre*): deixar, separar, apartar de si mateix.

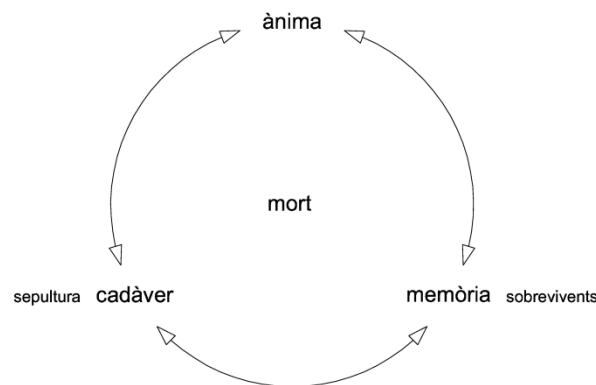
important de l'assumpte era determinar el lloc d'enterrament: en un espai concret de la necròpolis, al costat dels parents més propers o en un lloc no determinat per endavant; l'excavació de la tomba i la construcció de la sepultura. Aspectes com aquests es desmarquen de qualsevol esquema, entre altres coses, perquè no sabem on col·locar-los, en l'estadi predeposicional o en el deposicional, abans o després de la cremació,... No coneixem els tempos de moltes de les accions, l'excavació de la tomba i la recollida de matèries primeres per a la construcció de la sepultura, i la recollida de llenya per a la foguera, són diversos exemples que posen en entredit la voluntat de tancar un esquema precís de la seqüència funerària.

5. Assaig de reconstrucció

Mort de la persona

Com hem dit més amunt, hi ha un aspecte de la mort que és precís i objectiu: el biològic. No volem insistir en aquesta qüestió, doncs aquest no és el tema que ara ens ocupa. L'escriptor i naturalista llatí *Gai Plini* ofereix a *Naturalis Historia* (51 (52) 171) una succinta descripció dels símptomes més freqüents. Què passa quan a la persona humana li arriba la mort? [...] *la locura, la risa y a su vez el delirio, la preocupación por los bordes del vestido y arrugar la ropa que le cubre, el desinterés hacia los que intentan reanimarlo, la emanación del cuerpo del líquido del que es indecoroso hablar; sobre todo, se observan indicios ciertamente indudables en el aspecto de los ojos y de la nariz y, también, en el hecho de estar tumbado continuamente boca arriba, en el pulso arrítmico [...] de las venas, y otros indicios que fueron observados por Hipócrates [...]*. En el terreny de la curació, a mitjan del segle V aC ja no eren vàlides les antigues explicacions mitològiques sobre la malaltia i el guariment. La crisi o *krisis* és un concepte essencial sobre el curs i la solució de la malaltia. Segons els textos hipocràtics, la crisi és el moment precís en el qual la malaltia s'encamina vers la definitiva solució i la curació, o, per contra, provoca la mort del malalt. La crisi es presenta acompanyada d'una sèrie de signes externs ben coneguts pels sanadors de l'antiguitat. Entre els signes crítics estan: l'orina, la suor, la femta fecal, els esputs, els vòmits, etc. Per exemple, les suors fredes quan es produeixen amb febre aguda, indiquen la mort; amb febre moderada, la continuïtat de la malaltia (Pérez 1986, 158 i 171). En síntesi, els clàssics ens parlen dels símptomes fisiològics del decés i també —especialment l'autor de *Naturalis Historia*— de la simptomatologia psíquica: angoixa, temor, desesperança, etc. L'angoixa i la desesperança són reaccions ben humanes davant la presumpció que les coses no van del tot bé. En última instància, els discursos religiosos sobre l'eternitat de l'ànima i l'existència d'una vida en el més enllà en cap cas apaivaguen el temor i l'angoixa del moribund. Car, estan concebuts, principalment, per compensar l'experiència dels sobrevivents i la consciència que la nostra mort és necessària i inesperada. Es per això que hom addueix que la mort humana només existeix en forma personal. Recordem la inscripció funerària del teòleg anglosaxó Alcuin de York o *Alcuinus Flaccus Albinus* (735 - 804 dC): «*El que tu ets, ho vaig ser jo també, un viatger famós al món, i el que jo sóc ara, tu també ho seràs després*» (Aracil 1998, 77). Tot i que sembli una *boutade*, la mort ataca molt profundament la societat i les persones socials; aquesta no és ni serà mai ben rebuda, si més no, és rebuda a contracor. El decés de la persona social, ja sigui anunciat o sobtat, concerneix i afecta directament al grup i al col·lectiu. A banda dels sentiments que pugui despertar el finat, la mort arrabassa un component de la unitat domèstica, un productor, un element de la societat cooperativa, un progenitor, un descendent, una expectativa de vida, etc. Tenint en compte aquest panorama, ja podem suposar que la mort no és rebuda amb hilaritat. Una altra cosa és com es conjura aquest esdeveniment, únic i irrepetible per a l'individu. Un altre aspecte interessant a tenir en compte és el fet que els humans estem permanentment en contacte amb la mort, coneixem els seus efectes personals i socials. Encara que intentem apartar-la de nosaltres, confinar-la, la mort s'ensuma, es pot

tocar. Com diu P. Ariès (1982, 21): *ja estem avisats*. Quant la persona CPR-637 mor, ja fa més de 30.000 anys que els éssers humans han domesticat la mort, conjurant-la amb mites, creences, ritus, cures i amb totes les eines de les quals es disposava. Estem persuadits que tant la persona CPR-637 com les que la van precedir a la necròpolis de Can Piteu - Can Roqueta, tenien una opinió sobre la composició del seu propi jo. Certament, això és plausible, si tenim en compte que els individus ens sabem éssers socials, som la part d'un tot, és a dir, un element d'un sistema social. El concepte més universal quant a l'estructura del jo té a veure amb la mort: la mort produeix un trencament dins de la persona. Era evident que després del decés quedaven dues coses: primerament, un cadàver (del llatí *caro data vermibus*) o les despulles mortals; i segonament, la memòria, el record. És a dir, queda l'objecte, el cos exànime - sense ànima, del qual cal fer-ne alguna cosa, el cadàver cal llevar-lo del mig, i aquí qualsevol procediment és bo: inhumar-lo, cremar-lo, cremar-lo i enterrar-lo, etc.; i també queda la memòria que és un subjecte immaterial. Hi ha un tercer aspecte hipotètic, l'ànima, element no identificat que es troba en combinació amb els altres dos: les despulles i els records. Aquest és l'esquema fonamental per a entendre el fet funerari (Hertz 1917; Aracil 1998, 96-97). Sembla que hi ha consens quan a l'existència del cadàver i de la memòria. Ambdues coses existeixen per si mateixes, amb independència de la noció d'ànima. La idea central és que cal treure's del damunt el cos, les despulles mortals, amb més o menys solemnitat, tant se val, i que el difunt subsisteix en el record i en la memòria dels qui el sobreviuen. Ambdues coses res tenen a veure amb la noció d'ànima i d'esperit. Ambdues nocions reforcen la solemnitat i els actes funeraris, però l'acte d'enterrar i la memòria dels sobrevivents poden existir amb total independència de les creences. Tanmateix, hi ha la sospita —discutible si es vol— que la noció d'ànima, com a ésser transcendent que anima el cos i el sobreviu, no ha estat tan reduïda en els grups humans com es podria pensar. El folklore i l'etnografia donen múltiples testimonis d'aquesta creença.

No serem nosaltres qui negarem les potencials creences metafísiques dels pobladors d'aquest racó del nord-est peninsular. De moment ens conformem amb una convicció: la memòria i el record poden ser una manera de superar el trauma de la mort. La supervivència dins les persones que es queden pot donar la sensació de continuïtat a la comunitat. Car això apareix després d'acceptar la pèrdua, no abans.

Acceptació de la mort i planificació de les exèquies

Un cop acceptada la pèrdua, la comunitat sobrevivent es prepara per retre els últims honors a la persona. La manera com els llatins es referien a aquests esdeveniments es diu *iūsta* (genitiu *iūstōrum*), que significa les

coses justes, cerimònies degudes, tràmits o ritus funeraris. Es estrictament degut que quan algú desapareix, se li reconegui que ha estat *algú*. Aquest moment de la seqüència no és baladí, hi ha una mena d'interacció entre el *jo* persona i el *jo* societat, és a dir: reconeixent que el difunt ha estat algú, que ha estat persona³²⁰ dins de la societat i que els sobrevivents també ho són. Es tracta de demostrar que tothom és just. Si no es reten els honors supremes, no significa que el difunt no va ser persona, ans al contrari, significa que els supervivents no ho són (Aracil 1988, 98). És per això que en les exèquies es poden veure més les aspiracions i la ideologia dels enterradors que les dels enterrats. No en va es diu que els funerals no són per als morts, són per als vius (González Ruibal 2003, 151). L'essencial que cal entendre és que el grup transcendeix la persona i és el grup el que d'alguna manera dicta les normes i prescriu els ritus i els actes d'acomiadament. Cosa que la persona difunta ja coneixia anticipadament, doncs, abans de ser una persona morta havia sigut una persona existent. En síntesi, les exèquies i els ritus de passatge són preparats a continuació de la mort del personatge, segons els preceptes i les habituds del col·lectiu.

Preparació del cadàver

Aquesta pràctica no sol deixar evidències en el registre arqueològic. Els textos clàssics permeten conèixer de primera mà els costums funeraris dels grecs. Els descendents del mort tenien, sota l'amenaça de la privació dels drets civils o de la ciutadania (*atimia*), l'obligació d'enterrar els seus progenitors segons els ritus marcats per la *polis*. El cos era amortallat amb un llençol blanc i purificat pels membres de la família. Es veu que dins de la mortalla, es disposava com a aixovar algunes pertinences del mort com braçalets, penjolls i anells. Això no obstant, una de les tradicions més interessants i conegudes, relacionada amb el concepte del ritu de passatge vers el món d'ultratomba, era la col·locació d'una moneda en la boca per abonar els serveis del barquer Caront (en grec antic *Χάρων*), personatge de la mitologia grega encarregat de portar les ànimes a l'Hades amb la seva embarcació (Gracia 2003, 263-264). En veritat, desconexem si el mort CPR-637 va ser convenientment amortallat o si fou cremat amb els seus vestits més sumptuosos. Ens consta que el cadàver va ser guarnit per l'ocasió, amb un o diversos objectes metàl·lics, dels quals n'ha transcendit una petita baula de bronze. Veritablement, el costum d'equipar els morts amb objectes, més enllà del seu vestit, no sembla ser una pràctica recurrent entre els habitants d'aquest sector del NE de la Península. Si anem a les dades que il·lustren aquest fenomen, trobem que només un 5,39% de les osseres confirmades presenta ítems metàl·lics (vint-i-dos casos de quatre-cents vuit). L'estudi d'aquestes dades permet de determinar el nombre aproximat d'objectes metàl·lics recuperats per difunt/tomba després del procés de cremació. En cap cas ens informa de la magnitud del costum. Convé reflexionar quant als efectes de la cremació sobre els objectes de bronze i la posterior selecció de materials de les brases. Cal recordar que el punt de fusió del bronze varia en funció de la relació real dels seus components i es produeix entre els 830°C i els 1020°C. Amb això, què volem dir? Fóra possible que els metalls s'hagin desintegrat durant la cremació i/o que no s'hagin recuperat en el posterior procés de selecció. Aquesta presumpció fa que siguem prudents a l'hora d'interpretar aquest fenomen. Els ítems addicionats són de tipus senzill i de dimensions reduïdes, es tracta d'objectes de guarniment personal, com arracades i lligacues; instruments de cura personal, com pinces de depilar i navalles d'afaitar; elements complementaris, com anelles i baules de cadena; objectes de funció indeterminada, com fragments laminars i anulars; i restes deformades de metall fos. Entre les pertinences personals del difunt destaquen els penjolls fets amb cargols i closques de mol·luscos marins. No seria el cas del difunt CPR-637. Només un 0,9% de les

³²⁰ El concepte de persona (del llatí *persōna*, màscara de l'actor, personatge teatral; aquest de l'etrusc *persu* [*phersu*]; i aquest del grec *πρόσωπον* [*prósōpon*]) és un concepte fonamentalment filosòfic, que ve a expressar la singularitat de cada individu de l'espècie humana en contraposició al concepte naturalesa humana (Ferrater Mora 1967, 402 i ss.).

persones confirmades presenta ítems simbòlics no metàl·lics (quatre casos de quatre-cents vuit). Cal suposar doncs que no es tractava d'una possessió gaire habitual. D'altra banda, desconeixem si els morts eren ungits i/o purificats abans d'emprendre el camí cap a la foguera.

L'exposició del cos

Els textos grecs proporcionen informació sobre aquesta pràctica. Per exemple, a Les Lleis o *Νομοι*, Plató ens parla dels honors que cal atorgar als finats: [...] y *arregladas de esta manera todas las partes de la legislación, concluirá por ordenar lo relativo a la sepultura de los muertos y a los honores que deben dispensárseles*. A La Ilíada (XXIII, 6-12), Homer descriu els prolegòmens als jocs en honor a Pàtrocle: [...] *acerquémonos con ellos y los carros de Patroclo, y llorémosle, que éste es el honor que a los muertos se les sebe. Y cuando nos hayamos saciado de triste llanto, desunciremos los caballos y aquí mismo cenaremos todos*. [...] *Ellos seguían a Aquiles en compacto grupo y gemían con frecuencia, Y sollozando dieron tres vueltas alrededor del cadáver* [...]. En un altre cant (XXIVM, 660), Homer es refereix als funerals d'Héctor: [...] *Ya sabes que vivimos encerrados en la ciudad; y la leña hay que traerla de lejos, del monte* [...]. *Durante nueve días lo lloraremos en el palacio, el décimo lo sepultaremos* [...]. La *próthesis* (del grec antic πρόθεσις: de πρό - abans y θεσις - el lloc), en l'antiga Grècia era l'acte d'exposició dels cos d'una persona morta, i es practicava abans dels funerals. El cadàver era presentat, sobre un jaç o *kline* (en grec κλίνη) i amb els peus cap a l'entrada, a casa del difunt o d'un parent, i se'l cobria amb un mantell denominat *pharos* (en grec φάρος). La *próthesis* podia durar dies, durant els quals el mort era plorat per parents i ploracossos. Aquest costum està documentat des d'almanco el segle VIII aC. La importància i institucionalització d'aquesta pràctica és tal que es documenten escenes de *próthesis* amb *klinai* funeraris en ceràmiques votives del segle VIII aC: escena que mostra a un difunt en el seu jaç funerari envoltat de ploramorts en una cratera del mestre del *Dípilon* (760-750 aC). En veritat, la *próthesis* servia per a confirmar la mort i donava lloc a l'*epicedium* o *epizedium* (en grec ἐπικήδειον), que és un tipus de poema que lamentava la defunció de la persona en la seva presència. Normalment, aquest acte era responsabilitat de les dones de la parentela, que vestides de negre i amb el cabell recollit, es colpejaven el pit, s'estiraven els cabells i s'esquinçaven els vestits, tal com canta el cor d'esclaves que acompanyen Electra davant la tomba del rei Agamèmnon en Les Coèfores d'Èsquil (22-31): [...] *Enviada de palacio he venido, trayendo libaciones, con agudos golpes de manos. Sangrientas incisiones muestra mi mejilla por el surco reciente que ha abierto la uña, pues mi corazón se alimenta continuamente de gemidos. Los crujientes jirones de mis vestidos de lino han resonado, por causa de mis dolores, en el velo que cubre mi pecho, y estoy abatida por tristes desgracias. Clamoroso y espeluznante llega el terror, como vidente de los sueños, en el corazón de la noche, respirando venganza y sacudiendo el sueño; desde el fondo de la casa he hecho resonar estridente un grito de espanto, cayendo pesadamente sobre las habitaciones de las mujeres. Los intérpretes de sueños, que tienen a los dioses por garantes, han proclamado que, bajo tierra, los muertos se quejan airadamente y se irritan contra sus asesinos. Deseando que este homenaje -inútil homenaje- aleje de ella los males* [...]. Tot això es feia per la creença que l'ànima del mort, present encara que invisible, agraïa aquestes mostres de dolor i afectació, com més violentes millor (Martínez-Pinna 2011, 282-283). La creença generalitzada entre els romans republicans que l'ànima s'escapava per la boca en el moment de la defunció, explica el costum de captar el darrer alè del moribund amb un petó: Ana diu a l'Eneida (IV, 682-684), [...] *dejadme, lavaré sus heridas con agua y si anda errante aún su último aliento con mi boca lo he de recoger*. A partir d'aquest moment començava el ritu de la lamentació funerària. Els familiars cridaven en veu alta el nom del difunt tres cops (*conclamatio*), en senyal de la darrera salutació. Alguns autors han interpretat aquest moment com una manifestació del dolor causat per la separació, mentre que altres autors consideren que es tractava així de retenir temporalment l'ànima fins a donar sepultura al cos (Montero 2011, 520). Posteriorment tenia lloc la *toilette* funerària del cadàver:

la parentela rentava i untava amb ungüents que facilitessin la seva conservació. El cos quedava exposat en el *vestibulum* o en l'*atrium* de la casa amb els peus dirigits cap a l'entrada. L'exposició del cadàver podia durar varis dies. Està clar que gran part del ritual funerari depenia de la condició social del difunt. Els qui mancaven de recursos eren enterrats poques hores després de la mort, sense tanta cerimònia.

Preparació de la pira

La cremació constava de quatre parts perfectament diferenciades: la captació del comburent, la construcció de la pira, la cremació del cadàver pròpiament dita i l'extinció de la pira. Ara parlarem de les dues primeres. És raonable suposar que la preparació de la pira s'efectuava amb prou antelació i en un espai consensuat pel grup. No cal dir que no hem trobat ni l'*ustrinum* ni el lloc on es feia la cerimònia. No entrarem ara a debatre la qüestió, doncs, ja n'hem parlat extensament en els capítols precedents. Una cosa sí que sembla segura: la pira devia localitzar-se fora de la zona ocupada, entre aquesta i la necròpoli. Anem a pams, el ritu començava amb la recaptació de la llenya necessària per a l'encesa de la pira. La formació de la pira en el ritual homèric formava part dels honors que havien de realitzar-se a la persona morta. A la *Ilíada*, Homer (XXIII) explica que tots els assistents als funerals de Pàtrocle aporten un feix de llenya cadascú per a formar la pira: [...] *aparta de la pira a los guerreros y mándales que preparen la cena; y el resto nos cuidaremos nosotros, a quienes corresponde de un modo especial honrar al muerto. [...] y quedaron sólo los más íntimos, que iban aportando leña, construyendo una pira de cien pies de largo por ancho*. La participació dels membres del col·lectiu social o de la parentela del difunt en la recol·lecció de llenya i en la construcció de la pira suggereix l'existència d'un ritu de cohesió social (Gracia 2003, 256). La perfecta reducció del cadàver dependrà de la quantitat de fusta aportada per a la cremació, en determinar la temperatura i el temps de combustió. Els estudis antracològics indiquen que sovint s'utilitzava llenya d'alt poder calorífic. El conjunt de carbons procedents de la necròpolis de Can Roqueta suggereix que la captació de combustible es va dur a terme en els boscos propers, com calia esperar, constituït per un estrat arbori dominat per alzinars (*Quercus sp.* esclerofil·le) i rouredes (*Quercus sp.* caducifoli). A banda d'aquestes espècies arbòries, també podem trobar espècies arbustives, com l'aladern o el fals aladern (*Rhamnus/Phillyrea*), l'arboç (*Arbutus unedo L.*) i el bruc (*Erica sp.*), que servien principalment per a iniciar el foc. Quan a la construcció de la pira, només tenim conjectures basades en uns pocs testimonis arqueològics i en textos clàssics. Són molt pocs els dispositius que han estat identificats i també són poques les descripcions que ens han arribat. De tota manera, la poca informació de la que disposem suggereix que, com a mínim en determinades necròpolis protohistòriques, abans de ser construïda la pira es procedia a la regularització i condicionament del terreny, amb un paviment empedrat, etc. D'altra banda, desconeixem si la pira era instal·lada sobre un *ustrinum* preparat *ex professo* per a l'ocasió, en un lloc comunitari condicionat per a tal propòsit, o en un terreny privatiu del grup. Són aspectes que se'ns escapen. Quant a les dimensions i la morfologia de les pires - *ustrina* poca cosa sabem del cert³²¹. La iconografia tampoc no ens ajuda gaire,

³²¹ En el seu treball sobre el ritual d'enterrament ibèric, N. Rafel (1985, 18) consigna alguns casos. Els de la necròpolis de El Molar (Sant Fulgenci, Alacant) són de planta aproximadament circular o bé rectangular, i de superfície còncava —per a facilitar la recollida de les restes de la cremació— o mostraven una mena de paviment construït amb closques marines igual com el que cobria les sepultures; en el mateix jaciment s'ha documentat un *ustrinum*, proper a un dipòsit ritual, que consistia en un forat fet a terra de 200 cm de llargada, 60 cm d'amplada i 80 cm de fons; es dona la particularitat que el fons està constituït per una solera d'argila endurida. L'*ustrinum* de la necròpolis de El Tirao (Borriana, Castelló) era de planta circular. A la necròpolis ibèrica de Corral de Saus (segles V-III aC) (Moixent, València) s'han documentat àmplies zones empedrades amb rierencs i cobertes de cendres que han estat interpretades com a *ustrina*. A la necròpolis de Casa del Monte (segles V-IV aC) (Valdeganga, Albacete) la superfície dels *ustrina* havia estat anivellada i enlluïda amb argila, que, sota l'acció del foc, es va transformar en una

per exemple, comptem amb l'escena de *Cressus damunt de la pira*, pintada sobre una àmfora àtica pel ceramista i pintor atenenc Myson (segles V-IV aC). A la cara principal del vas, el pintor va escenificar un fet històric que relaten els autors antics: Cressus (en grec *Κροῖσος*, *Kroisos*), darrer monarca de Lídia (entre el 560 i el 546 aC), derrotat per Cir II, s'aixeca sobre la seva pira, però un aiguat miraculós enviat pel déu Apol·lo el salva del foc. Myson retrata la pira que sustenta Cressus: una estructura integrada per troncs gruixuts, concatenats. No és més que una idealització... Per conèixer de primera mà com es construeix una pira cal recórrer a l'etnologia. Grévin (2010, 130-131) reporta que a *Pashupatinath* (Nepal) les pires es construeixen amb molta cura, sobre una plataforma de maons ubicada a tocar del riu Bagmati. Les cremacions practicades en aquest indret són comparables a les de Varanasi. La pira es construeix amb troncs de 80 cm de llargada. Es disposen de manera endreçada: a nivell de terra, els troncs es col·loquen l'un al costat de l'altre, a l'ample de la pira; en un segon nivell es disposen en sentit contrari, longitudinalment; i etc. alternant. La pira pot tenir una alçada d'entre 5 i 7 nivells de troncs. Els troncs de la capa superior presenten la mateixa orientació que els de la inferior. La pira assoleix una alçada d'entre 0,80 i 1 m, prou com per a poder manipular el cos i operar sobre la foguera. La cremació del cos —pràctica funerària més generalitzada entre els romans republicans— tenia lloc en un espai especialment reservat per a això. La pira (*rogus*) tenia forma rectangular; estava construïda amb fusta barrejada amb papir (*Cyperus papyrus*) per facilitar una ràpida combustió (Montero 2011, 520).

Primer trasllat: de casa a la pira

Aquesta pràctica no deixa evidències en el registre arqueològic, però se la suposa tàcitament. El textos grecs reporten algunes dades d'interès sobre el trasllat del mort. Segons Martínez-Pinna (2011, 283), a trenc d'alba del tercer dia després de la mort, treien el cadàver de casa, utilitzant el mateix cadafal en el qual havia estat exposat, i immediatament traslladat al lloc d'enterrament. Aquesta fase del ritu era coneguda com *ekphora* o *ecforá* (del grec antic *ἐκφορά*). Les famílies aristocràtiques empraven un carro tirat per cavalls per traslladar el mort, formant una processó fúnebre en la qual participaven els homes armats i les ploraneres, que anaven entonant lamentacions amb grans expressions de dolor. A La Ilíada (XXIII, 127-138), Homer descriu l'escena: [...] *Después que hubieron descargado la inmensa cantidad de leña, se sentaron todos juntos y aguardaron. Aquiles mandó en seguida a la belicosos mirmidones que tomaran las armas y uncieran los caballos; y ellos se levantaron, vistieron la armadura, y los caudillos y sus aurigas montaron en los carros. Iban éstos al frente, les seguía la nube de la copiosa infantería, y en medio los amigos llevaban a Patroclo, cubierto de cabello que en su honor se habían cortado.* Com es pot verificar en diverses representacions del cerimonial en obres del període geomètric tardà, l'*ekphora* podia arribar a realitzar-se durant el període arcaic amb gran solemnitat per les famílies nobles de l'antiga Atenes, amb llargs seguicis portant el jaç de mort en un transport funerari, seguit per altres transports, tocadors de flauta, soldats amb les seves armes i escuts, ploramorts, i tancant el seguici els amics i els familiars: cratera àtica de Hirschfeld que representa el ritu de traslladar el cadàver a la tomba (750-735 aC). En temps de la República romana, el trasllat (*traslatio cadaveris*) del cos fins a la tomba o la pira es feia amb uns baiards (*sandapila*) i tenia lloc de nit, a la llum de les torxes. La pompa del festeig aconseguia el seu màxim esplendor quan es tractava dels magistrats públics (Montero 2011, 521). En el llibre VI de Les Histories de Polybius o Πολύβιος (205-120 aC) es descriu succintament el trasllat del cadàver d'un membre de l'aristocràcia republicana: [...] *cuando se ha retirado el cadáver de la casa, se le conduce hacia el*

mena de paviment. A la necròpolis de Castellones de Ceal (Hinojares, Jaen) les pires estaven construïdes amb troncs seccionats de manera longitudinal i entremesclats amb materials d'encesa ràpida, com la ginesta (Moneo 2003, 403).

foro con los restantes ornamentos, delante de la tribuna, permaneciendo todos los asistentes alrededor; si el difunto deja un hijo mayor de edad y se encuentra presente, éste, y si no, algún otro pariente, sube a la tribuna y habla de las virtudes del fallecido [...]. Después de este acto entierran el cadáver [...] (VI, 53).

Deposició del cadàver sobre la pira i cremació

És de suposar que un cop arribada la comitiva fúnebre als peus de l'*ustrinum* i/o pira, el mort era descavalcat del seu baiard i col·locat sobre el seu nou jaç de llenya. Cal suposar també que les accions que s'esdevenen a l'entorn d'aquesta primera deposició són col·lectives: llevar el mort, acomodar-lo sobre la pira, afegir llenya o combustible, subjectar les extremitats i assegurar el cos, encendre el foc i mantenir-lo adequadament encès, etc. El curs de la cremació depèn de molts factors: la qualitat de la llenya; la climatologia; el grau d'humitat de la fusta; la possible addició de substàncies comburents, com la brea, els arbustos, el greix, etc.; el volum i l'adipositat del cos (un cos amb molt de greix crema millor); la temperatura; el temps d'exposició; l'aplicació o negligència dels operadors. Estem persuadits que hi havia una normativització del procés, una regulació de l'esdeveniment i una sensibilitat vers la qüestió funerària, que se'ns fa complex d'imaginar. L'aproximació la fem a partir d'uns pocs ossos cremats, restes carbonitzades de fusta, artefactes, fauna, i poca cosa més. Pel que fa a la qüestió pirotecnològica, poca cosa cal afegir, doncs, ja n'hem parlat en capítols anteriors. Només cal recordar que la temperatura de cremació dels individus dipositats en la necròpoli se situa entre els 550°C i els 700°C. Temperatura més que suficient per a desintegrar l'aixovar metàl·lic i alterar l'estructura òssia del cos dipositat. Cal tornar a dir que el grau de fragmentació evidenciat depèn, més que de la temperatura, de l'acció o de la no acció del/s operador/s (Grévin 2010, 130). Si el que es pretenia realment era reduir el cos al mínim possible i recuperar una mostra significativa i essencial del mort, ja n'hi havia prou. Segurament que el procediment tecnològic i el rendiment energètic eren els adients en cada cas, de conformitat amb els factors abans enumerats i la contingència de l'esdeveniment. Són molt interessants les apreciacions de J.P. Pautreau (2010, 122 i ss.) quant a la sistematització del difunt sobre la pira i el procés de cremació a Tailandia: abans de la cremació es trenca el *prasart*³²² amb una destal per permetre la circulació de les flames; la combustió també es pot activar ruixant amb un líquid inflamant el cos o la fusta; als pocs segons de ser encesa la pira: la torre, el taüt i el cadàver, tot crema amb certa virulència; de fet, el cos comença a cremar molt abans que els troncs que li donen suport; el col·lapse de la pira, que esdevé 10' després de ser encesa, contribueix a la total combustió del conjunt; després d'uns 30', encara es reconeix el tronc del difunt; els membres es troben molt deteriorats, seccionats; les extremitats han caigut; el crani ha esclatat; la zona abdominal explota; l'operador ha de voltejar constantment el cos per activar la cremació dels intestins,... En definitiva, no hi ha motius per creure que les coses fossin gaire diferents en les cremacions de Can Roqueta. Hi ha altres detalls d'aquest procés que se'ns escapen, i són precisament aquells que atenyen a la condició ritual - cerimonial de la cosa. Car això no ha deixat petjada arqueològica. Hom explica que els ulls dels morts republicans eren oberts en el moment d'ésser situats sobre la pira i que eren envoltats d'algunes de les seves pertinences i d'ofrenes; en certes ocasions els animals domèstics eren sacrificats al voltant de la pira per acompanyar l'ànima del mort en el més enllà. Els parents i amics cridaven [seguien cridant] al difunt pel seu nom per darrera cop (Montero 2011, 521).

³²² *Prasart* o torre de cremació, es tracta d'una construcció força elevada, feta de fusta i pintada. Sembla que simbolitza el mont Meru, també anomenat Sumeru, Sineru o Mahameru, muntanya sagrada de la cosmologia hindú, jaina i budista.

Deposició d'animals sobre la pira i cremació

A Can Roqueta ens consta la cremació d'animals: sencers o porcions, segurament sacrificats per a l'ocasió. La pràctica d'aquest costum és evident a partir de la troballa de restes òssies animals cremades, que evidencien la seva presència en algun moment de la combustió. En aquest sentit, convé recordar que en les exèquies de Pàtrocle s'ofereixen en honor del difunt una quantitat important de bèsties que és dipositen sobre la pira: [...] *Delante de la pira mataron y desollaron muchas pingües ovejas y flexípedes bueyes de curvas astas; y el magnánimo Aquiles tomó grasa de aquéllas y de éstos, cubrió con la misma el cadáver de pies a cabeza, y hacinó alrededor los cuerpos desollados. [...] y exhalando profundos suspiros, arrojó a la hoguera cuatro corceles de erguido cuello. Nueve perros tenía el rey que se alimentaban de su mesa, y degollando a dos, echólos igualmente en la pira. Siguiéronles doce hijos valientes de troyanos ilustres, a quienes mató con el bronce, pues el héroe meditaba en su corazón acciones crueles [...]* (XXIII, 161-178). Tornant a Can Roqueta, junt amb les restes òssies calcinades de l'individu CPR-637 hi havia diverses porcions de fauna cremada: un fragment d'os pla de NDP i un metatarsià de cérvol comú (*Cervus elaphus*). Podem dir que l'*hekatómbē* no va ser tant reeixida com la de Pàtrocle. La cremació d'animals amb finalitat votiva es constata en els funerals de vint-i-quatre persones. Hi ha poca variabilitat quant a les espècies representades, i se centra en dos taxons: els ovicaprins (*Ovis - Capra*) i els bovins (*Bos taurus*). La immolació de suïds (*Sus scrofa domesticus*) és menor. Mentre que la presència d'animals salvatges, com la cabra (*Capra aegagrus hircus*) i el cérvol comú (*Cervus elaphus*), és pràcticament testimonial.

Comensalitat

La comensalitat pot ser definida de manera genèrica com un tipus d'activitat pautada centrada en el consum d'aliments, amb un propòsit especial. La celebració d'aquesta mena d'esdeveniments culinaris representa un acte immillorable per a l'escenificació i normalització de les relacions humanes, amb el propòsit de promoure la integració social. Hom addueix que en el marc de les cerimònies i celebracions que vehiculen les relacions humanes, com és el cas de les exèquies, el banquet o l'àpat de festa, esplèndid, de tipus excepcional, té un paper certament important, doncs el consum comunitari d'aliments és una activitat que encara avui dia sol expressar el moment culminant d'alguns dels nostres esdeveniments socials més importants. Per aproximar-nos a l'estudi del ritu de la comensalitat cal que ens centrem en l'estudi micro d'aquells casos que presenten evidències específicament vinculades als usos rituals de la beguda i la menja: determinats espais de consum, sepultures amb aixovars significatius, determinats dipòsits, fosses votives, etc. (Sardà 2010). Les deposicions arqueològiques produïdes per pràctiques cerimonials o actes de comensalitat presenten totes un conjunt de pautes d'acumulació que les distingeixen de les deposicions originades pel consum ordinari d'aliments —en aquest cas, les deixalles de consum ordinari acostumen a aparèixer fragmentades per l'aprofitament extrem del teixit medul·lar i disperses, sense una disposició intencionada de les parts anatòmiques senceres—. El primer aspecte que cal observar és l'acumulació massiva de restes degut al caràcter comunitari que caracteritza la massiva ingesta d'aliments. Aquest seria el criteri de quantitat. També cal apreciar pautes en relació amb la selecció de determinades parts de l'animal, l'edat i el sexe, en la representació d'espècies, així com en la forma de preparació de la menja i en l'utilitatge emprat en el procés. Aquests factors ens han d'ajudar a distingir entre les restes faunístiques ordinàries i extraordinàries. Aquest seria el criteri de qualitat. També caldria estudiar el temps de formació del dipòsit arqueològic. Els dipòsits arqueològics lligats al fet de la comensalitat es constitueixen en poc temps, i són espais ben delimitats. Finalment, cal observar l'estat de la fragmentació, normalment escassa per causa del ràpid consum, i de conservació dels ossos. Aquest seria el criteri de la homogeneïtat tipològica i cronològica (López Cachero/Albizuri 2009, 62). Durant el bronze final observem l'existència d'ofrenes alimentàries, l'individu CPR-637 presenta un tros de diàfisi de NDP, però res

permet associar aquestes restes amb banquets, on participarien un nombre indeterminat de comensals: les restes animals que han transcendit presenten poc contingut carni (López Cachero/Albizuri 2009, 89-90), i els dipòsits no tenen l'entitat requerida per a considerar-los restes d'un banquet. Si bé aquests elements no són representatius del fenomen que anomenem comensalitat, tampoc cal descartar la seva possibilitat. A l'antiga Grècia els ritus funeraris acabaven amb el *perideipnon* (περίδειπνον) o banquet funerari. Es realitzava després de l'enterrament, i es sacrificaven animals domèstics, la carn dels quals era consumida en honor al difunt. Inicialment, el banquet se celebrava en el lloc de l'enterrament, en presència del mort, però posteriorment es va fer comú desplaçar aquest ritu cap a la casa, on si bé el difunt no estava de cos present, sí era recordat amb el propòsit que l'esdeveniment conservés intacte el seu significat (Martínez-Pinna 2011, 283). Com es pot comprovar, la comensalitat funerària grega no deixava ni rastre en el context funerari.

L'extinció de la pira

En el moment en què la combustió de la pira arribava a terme, es procedia a apagar les brases i els calius. A la *Ilíada* (XXIV, 788) Homer canta l'extinció de la pira d'Hèctor: [...] *así que se descubrió la hija de la mañana, la Aurora de rosáceos dedos, congregóse el pueblo en torno de la pira del ilustre Héctor. [...] todos acudieron y se hubieron reunido, apagaron con [...] vino la parte de la pira a que la violencia del fuego había alcanzado [...] i la de Pátroclo* (XXIII, 226-230): *Cuando el lucero de la mañana apareció sobre la tierra, anunciando el día, y poco después la aurora [...] se esparció por el mar, apagábase la hoguera i moría la llama*. Per tant, les brases poden ser apagades amb líquids i/o amb l'acció - inacció dels elements. La fragmentació de les restes òssies inhumades a Can Roqueta suggereix l'existència del següent procediment: a) manipulació del cadàver amb l'objectiu de repartir equitativament els efectes de la cremació; b) extinció de les brases i els calius amb aigua, amb el propòsit de debilitar encara més l'estructura conjuntiva dels ossos; c) esmicolament dels ossos amb l'objectiu de reduir el seu volum tot adaptant-lo a la capacitat de l'ossera.

Recuperació de les restes de la pira

Després del procés de cremació tenia lloc la recuperació selectiva de les restes de la pira, que consistia en la selecció dels ossos calcinats, dels objectes personals del difunt i dels elements immolats. Aquesta selecció no segueix un patró estandarditzat. Segons Pautreau (2010, 123), aquesta recol·lecció no sol ser mai exhaustiva i sempre queden ossos abandonats sobre la superfície cendrosa del crematori. Aquesta apreciació correspon a l'actualitat. La manca de pulcritud a l'hora de desallotjar les restes de l'*ustrinum* pot provocar confusions a causa de la recollida de parts anatòmiques repetides. La reutilització d'un mateix lloc o estructura cinerària, l'acumulació successiva de restes biològiques en un mateix punt de cremació i/o les intrusions osteològiques en la darrera cremació, poden induir-nos a un error d'avaluació. L'aparició d'ossos repetits en un mateix contenidor cinerari no hauria de ser interpretada com l'existència de dipòsits dobles o triples, sinó com a evidència de l'existència d'infraestructures pertanyents al comú, o llocs rituals compartits. Bé, el més comú és trobar un dipòsit per ossera. A la *Ilíada* (XXIII, 236-249) Homer canta la recuperació de les restes de Pàtrocle: *Primeramente apagad con negro vino cuanto de la pira alcanzó la violencia del fuego; recojamos después los huesos de Patroclo Menetiada, distinguiéndolos bien (fácil será reconocerlos, porque el cadáver estaba en medio de la pira y en los extremos se quemaron confundidos hombres y caballos), y pongámoslos en una urna de oro, cubiertos por doble capa de grasa, donde se guarden hasta que yo descienda al Hades. [...] después recogieron, llorando, los blancos huesos del dulce amigo y los encerraron en una urna de oro*. El mateix fa, de manera més prosaica, amb les restes d'Hèctor: [...] *y seguidamente los hermanos y los amigos, gimiendo y corriéndoles las lágrimas por las mejillas, recogieron los blancos huesos y los colocaron en una urna de oro, envueltos en fino velo púrpura*. Segons Gracia (2003, 257) els ossos es recollien i es passaven per

un tamís; es separaven els ossos d'altres materials i s'introduïen, embolcallats en un llenç o en un farcell, dins l'urna, juntament amb els objectes d'ús personal del difunt cremats en la pira. Segons Rafel (1985, 21), a vegades sembla que aquesta recuperació era una mica matussera, per raó que manquen fragments d'alguns objectes, altres vegades trobem dins el contenidor cinerari fins i tot petits fragments d'artefactes fosos per les altes temperatures de la pira. Aquest fet, juntament amb l'absència de cendres dins l'urna, ens permet de conjecturar que, si més no a vegades, les restes de la pira eren garbellades. La veritat és que no sabem del cert com s'ho feien per recuperar les restes de la pira, tampoc sabem quantes persones intervenien. La cosa és que les restes ens han arribat, si més no a Can Roqueta, força fragmentades, sense cendres ni carbons. Pel que fa a la recollida de les restes metàl·liques, es fa a un mateix temps que la dels ossos. Hi ha dues maneres de dipositar-los: barrejats entre les restes òssies i/o sobre el nivell antropològic. Aquest context implica que en determinades ocasions els objectes se separen de la resta de materials, i solament s'introdueixen quan s'han endinsat els ossos. La cosa no té més transcendència. Hom suggereix que les restes cremades no sols es garbellaven sinó que també es rentaven (Barberà 1968, 149). Rafel (1985, 21) reporta que a la necròpolis ibèrica de Hoya de Santa Ana (Chinchilla, Albacete) també es procedia a rentar els ossos. D'altra banda, hom interpreta el següent passatge de l'Eneida: [...] *després que caigueren les cendres i s'aquietaren les flames, ruixaren amb vi les restes i les brases assedegades, i Corineu recollí els ossos i els tancà en una urna [...]* (Virg. Eneida VI), com a evidència del cribratge de les restes humanes (Graells 2008, 23). La pràctica que descriu Virgili respon a una altra realitat: *lavatio* o purificació del cadàver, feta abans i després de la cremació: [...] *uns preparen aigua calenta en calderons que fan bullir sobre les flames, renten el cos fred i l'ungeixen [...]* (Virg. Eneida. VI). El passatge citat suggereix que les cendres eren apagades amb vi i els ossos cremats unguits amb el mateix producte. Els ossos i els objectes seleccionats, eren introduïts directament en un contenidor o vas cinerari. Sembla que, si més no en determinats casos, un cop garbellades i rentades, les restes calcinades del cadàver eren embolcallades amb roba, a mode de farcell. Aquest fenomen l'observem en algunes urnes de Can Roqueta. Rafel (1985, 22) reporta que a la necròpolis ibèrica de Tútugi (Galera, Granada) (segles VII-III aC), en dues tombes sense número i a la tomba 64 de la zona 3, els ossos, triats i rentats, estaven embolicats en un teixit de cànem (Cabrè/Motos 1920, 33, 37 i 55). A la necròpolis alacantina de l'Albufereta (segles IV i III aC) es trobaren restes de teixits en diverses sepultures (Figuera 1956, 61). A la necròpolis de Can Roqueta - primera edat del ferro, trobem fibres de teixit cristal·litzades en les sepultures CPR-63, CPR-66 i CPR-543. Es tracta de *lligat de plana* o *tafetà* (creuament de dos fils parells de l'ordit per un fil de la trama i un creuament de fils senars de l'ordit per un altre fil així mateix de la trama). Hom pensa que podria tractar-se de lli (*Linum usitatissimum*), jute (*Corchorus capsularis*) o Rami (*Boehmeria nivea*) (Carbonell 2006). Els teixits es trobaven adherits a sengles peces metàl·liques, per tant, no seria forassenyat considerar-los com a part integrant dels farcells o embolcalls cineraris. De fet, no només en l'edat del ferro sinó que també durant el bronze final, hi ha testimonis de l'existència d'aquests farcellets: la disposició dels ossos dins del vas cinerari delata, almenys en certs casos, l'existència d'un embolcall (Villena *et al.* 2005, 107, làm.2.1). El fet d'embolicar els ossos amb un teixit és documenta en moltes tombes gregues i a les fonts escrites, recordem que els ossos d'Héctor van ser col·locats [...] *en una urna de oro, envueltos en fino velo púrpura*. L'existència d'enterraments sense urna referma la idea de l'existència d'aquesta mena d'embolcalls. Cal descartar com a explicació mecànica, quant a les restes òssies dipositades directament a terra i sense urna cinerària, una recuperació i un abocament de les restes dins dels *loculi*, sense cap mena de contenidor ni preparació, ans al contrari, molt probablement es devien recollir dins d'algun sistema perible (Graells 2008, 23). Això és el que proposem per als nostres casos, de la mateixa manera que ha estat proposat en altres necròpolis, com la de les Moreres (Crevillent, Alacant) (González-Prats 2002, 228).

Deposició d'ofrenes dins l'urna

Un cop omplert el contenidor i abans del seu transport encara hi ha qui materialitza un darrer homenatge al mort, abocant-t'hi oblacions culinàries. No és una pràctica gaire comuna entre els habitants de Can Roqueta: l'ofertament de productes carnis es constata només en menys del 2% de les osseres confirmades (set casos de quatre-cents vuit). S'ofereixen porcions de *Bos taurus*, *Ovis - Capra*, *Sus scrofa domesticus* i *Capra aegagrus*. La posició estratigràfica de les restes permet deduir que les porcions ofrenades van ser introduïdes després de l'ompliment del vas cinerari, mai abans. Això ens està indicant un ordre molt precís, de conformitat amb el ritu subjacent. Hom pot concloure que es tracta d'una pràctica certament excepcional. Abans d'extraure conclusions precipitades convé recordar que ens trobem davant la materialització d'una pràctica que podria ser més extensa, de la qual només hem trobat traces materials en uns pocs casos, precisament, aquells on es van introduir porcions càrnies amb fragments ossis. De les oblacions sense traces poca cosa podem explicar. Recordem que els ossos calcinats de Pàtrocle, un cop dipositats dins el vas cinerari van ser [...] *cubierto por doble capa de grasa, donde [...] (Ilíada. XXIII)*. Doncs bé, aquesta capa greixosa de la qual ens parla Homer no l'hauríem pogut documentar. La inclusió d'oblacions alimentàries es fa evident en aquells pocs casos en què s'observen alteracions significatives en els paquets antropològics: espais buits, etc. (Villena *et al.* 2002, 107, lám. 2.3).

Segon trasllat: de la pira a la tomba

Aquesta pràctica tampoc no deixa evidències en el registre arqueològic, però se la suposa tàcitament. Aquest darrer viatge de les restes mortals del difunt comença amb l'afermament del vas cinerari, amb una tapadora ceràmica, el més comú, o amb qualsevol sistema alternatiu: una pedra plana, una estora feta de cànem, etc. Fóra possible que el seguici fúnebre fos encapçalat per una persona singular, que portaria el contenidor amb les restes calcinades del mort al lloc escollit per a l'enterrament. Estem parlant d'un esdeveniment col·lectiu, pietós, on els membres sobrevivents del grup s'abocarien decididament al propòsit d'enterrar les restes del finat. Alguna d'aquestes persones hauria de portar la resta de parafernàlia fúnebre: objectes accessoris de metall, vasets d'ofrena, ofrenes, etc. Aquesta possibilitat és certament plausible si considerem la troballa de metalls dipositats en la tomba, fora del vas cinerari, o la deposició de petits vasets d'ofrena, sobre el conjunt principal, entre aquest i el cobriment superior. Seguim conjecturant. La comitiva funerària es dirigiria vers el lloc d'enterrament, la necròpolis. Bé, això no és una suposició, és una evidència. D'altra banda, coneixem que l'espai funerari estava organitzat, d'una manera laxa, però suficient per a sostenir una població estructurada a l'entorn del concepte *grup domèstic*. Per tant, entre els concurrents, hi devia haver algú que atresorés prou memòria com per a governar el trasllat fúnebre vers el domini funerari del grup.

Preparació de la tomba

No estem segurs de col·locar aquest estadi en el moment actual, per bé que sospitem que la tomba o *loculus* s'excavava tenint l'urna present. En la majoria dels casos examinats, l'excavació de la fossa d'enterrament no sembla ser una tasca complicada. El terreny era tou i les dimensions assequibles, res que no es pogués fer en un espai breu de temps. La norma prescriu que les fosses havien de ser ajustades a les necessitats reals de la deposició: urna més tapadora, i poca cosa més. Una altra cosa seria que les dimensions fossin com les de les tombes tipus sitja del ferro (Carlús/Lara 1999-00, 59), les quals necessiten molt més temps per ser excavades i condicionades. Tampoc seria forassenyat considerar que la identificació del lloc d'enterrament i l'excavació de la fossa s'haguessin realitzat en un altre temps, un temps previ al segon trasllat o simultani a la cremació. L'excavació de la tomba suposa una acció destructiva, per bé que les superposicions o alteracions de tombes no són gaire comunes, si més no a la necròpolis de Can Roqueta. Aquest fet s'explica per la senyalització de

la major part de les fosses. En ocasions, quan no s'ha pogut evitar l'antropització d'un enterrament anterior, s'observa un clar *sentiment de respecte* per les restes manipulades, que es tradueix en un arraconament dels elements afectats o en la reserva del deteriorat.

Enterrament

L'enterrament de les restes és, per dir-ho d'alguna manera, la darrera acció del periple funerari. La posició i l'orientació del cadàver, les característiques del contenidor funerari i la seva localització dins la sepultura són aspectes importants que cal tenir en compte. En el cas de les cremacions rituals, l'orientació de les despulles humanes no va més enllà de la seva posició dins del contenidor cinerari, ja sigui una urna, ja sigui un *loculus*. Si la posició del conjunt principal (VC + T) dins de la tomba *expressa diferències socials en la mesura en què es distancia de la norma* (Graells 2008, 26), a la necròpolis de Can Piteu - Can Roqueta, durant el bronze final, la norma és igualitària, *ergo*, la societat és igualitària. De fet, no creiem que hi hagi una voluntat específica en la totalitat dels nivells de diferenciar o distingir les persones enterrades. Aquest fenomen no es donarà fins la primera edat del ferro avançada. Per tant, no cal capficar-s'hi gaire. Hom addueix que *la posició i l'orientació de l'aixovar és un dels conceptes més complicats d'analitzar a partir del registre arqueològic que es disposa en les necròpolis catalanes* (Graells 2008, 26). El motiu adduït és el següent: [...] *aquest registre no permet més que, en el millor dels casos, estudiar el conjunt de materials que van aparèixer en la mateixa tomba, però molt difícilment saber si van aparèixer a l'interior de l'urna, dins d'un vas d'acompanyament i dipositat fora de qualsevol contenidor. La troballa d'elements a l'interior de l'urna es vincula directament amb els objectes preuats pel difunt, mentre que la resta [...] forma part dels objectes propietat del difunt, com a símbols que el representen o com les ofrenes que va rebre de la família o de la comunitat*. Bé, la necròpolis de Can Roqueta deu esdevenir l'excepció de la norma, doncs, disposem d'informació força precisa sobre la procedència dels objectes d'acompanyament. D'aquesta manera, sabem que un cop dipositat el vas cinerari dins de la tomba —l'enterrament pròpiament dit— és diposita la resta d'aixovar: metalls i vasets accessoris. Aquesta pràctica, durant el bronze final, no és gens comuna, ja ho hem comentat més amunt. Quan es tracta de metalls, són dipositats al voltant de l'urna. Els objectes presenten la mateixa categoria que els col·locats dins de l'ossera, no hi ha cap diferència substancial. Des del nostre punt de vista la seva relació amb la tomba es contingent i força circumstancial, per tant, no se'n pot derivar de forma rigorosa cap norma de conducta. Quan es tracta d'elements vasculars: vasets d'ofrenes, vasos accessoris, petites urnes, etc., tot i trobar-los fragmentats dins del vas cinerari, ocupaven l'exterior de l'ossari. Aquesta singularitat s'ha pogut comprovar estratigràficament en els vuit casos documentats. En resumides comptes, la norma prescriu: primer, introduir l'urna o les restes del mort embolcallades, dins de la fossa; segon, dipositar la resta d'elements d'aixovar, si es tracta de restes metàl·liques, al costat de l'urna, i si es tracta d'un vas accessori, sobre el conjunt principal; tercer, segellar la tomba. Un fenomen anecdòtic, relacionat amb la col·locació del vas cinerari, és la interposició d'una pedreta plana entre la superfície de la fossa i el fons de l'urna. Se'ns escapa el significat real del gest. Desconeixem si es tracta d'una contingència ritual o si és una qüestió de caire pragmàtic. La qüestió és que els enterraments que presenten aquesta circumstància es troben propers els uns dels altres, intercalats amb altres sepultures que no presenten aqueix dispositiu.

Clausura i cobriment de la tomba

Un cop dipositats tots els elements artefactuals es procedia a clausurar la tomba. De la mateixa manera que la preparació de l'enterrament era un procés calmos, a voltes carregat de simbolisme, la clausura de la fossa també ho devia ser, per causa que es tracta de la darrera acció, de la culminació d'un llarg procés - periple de reconeixement, respecte i homenatge a la persona social morta. La clausura de la tomba i l'acabament de la

sepultura, marquen el principi del final de les exèquies, si més no les exèquies amb el cos present. En primer lloc, cal puntualitzar que els objectes no són estrictament enterrats, són dipositats dins una fossa excavada a terra, és a dir, la clausura no implica l'obliteració del forat amb terra; diguéssim que quan se segella la fossa l'oxigen circula lliurement per l'interior de l'espai. Ens em plantejat el perquè d'això. L'única resposta, més o menys plausible, que se'ns acut és que el sediment extret de l'excavació del forat fos estrictament necessari per a construir l'estructura de senyalització, a mode de petit túmul. Això és el que s'extreu de l'estudi microarqueològic de les tombes de Can Roqueta. Per tant, abans de bastir l'estructura de cobriment calia instal·lar un element capaç de suportar el pes de dit dispositiu. Aquest element no ha estat trobat, consegüentment, cal pensar que estava confeccionat amb materials peribles. Cobriria tota la superfície exterior de la tomba. Un cop tancada la tomba es procedia a bastir el sistema de protecció - senyalització. Es tracta d'estructures senzilles, d'escàs volum, construïdes amb la mateixa terra extreta de l'excavació de la tomba. El seu volum ha de ser equivalent. En les veritables estructures tumulàries, les dimensions del cobriment acostumen a indicar el poder de convocatòria de la persona enterrada (Graells 2008,26). En el nostre cas, el volum d'aquest tipus d'estructures no indiquen res, volem dir que no caracteritza la categoria social de la persona enterrada. Ans al contrari, homogeneïtza i dilueix qualsevol diferència social que hi pugui haver en el si de la comunitat. Com ja hem explicat en el capítol corresponent, hi ha dos tipus de cobriment: amb terra o amb terra més pedres. Aquesta diferenciació no respon a cap mena de categorització socioeconòmica. S'ha pogut verificar que les tombes cobertes només amb terra són anteriors a les cobertes amb terra i pedres. Per tant, aquesta variació morfològica i constructiva del sistema de protecció - senyalització de la tomba suggereix una reflexió quant a la idea de protecció i identificació de les estructures funeràries.

Actes posteriors a la clausura

Un cop condicionada i termenada la tomba són freqüents les cerimònies sobre la mateixa: libacions, ofrenes, banquets, etc. En aquests casos es considera que el mort ja no participa dels actes, per bé que encara esdevé el subjecte de la cosa. Cal recordar que aquestes cerimònies postenterrament encara deixen menys petjada que les anteriors, entre altres coses perquè es realitzen sobre la part més exposada de la necròpolis. Això no obstant, en alguns punts de l'establiment funerari sí que es constata la presentació d'oblacions, en forma de petits vasos: contenidors d'ofrenes o ofrenes en si mateix. Desconeixem, però, si aquests elements ceràmics han estat dipositats just en el moment posterior a la clausura de la tomba, en una acció contemporània, o si, per el contrari, ho han estat en visites posteriors. Aquesta activitat postenterrament i en concret la deposició d'ofrenes sembla que es documenta en altres llocs, com a la necròpolis de Roques de Sant Formatge a Seròs (Pita/Díez-Coronel 1968, 36; Vázquez 2000, 93), a la sepultura 37 de Mas de Mussols de Tortosa (Maluquer 1984) o a Coll del Moro de Gandesa (Molas/Rafel/Puig 1986, 50; Rafel 1993).

	Ritus de passatge		
	Separació	Marge	Agregació
Mort			
Acceptació social de la mort			
Dol		+	
Planificació de les exèquies		+	
Preparació del cadàver	+	+	
Exposició del cos / vetlla		+	
Proveïment de matèries primeres			
Preparació de la pira			
Primer trasllat	+		
Instal·lació del cadàver sobre la pira	+		
Deposició d'animals sobre la pira	+		
Cremació	+		+
Banquet funerari			+
Extinció de la pira	+		
Recuperació de les restes	+		
Ofrenes	+		
Segon trasllat	+		
Preparació de la tomba	+		
Enterrament	+		
Clausura	+		
Cobriment	+		
Actes posteriors			+
Visites funeràries			+
Fi del dol		+	
Manteniment de la sepultura			+
Antropització / erosió			
Excavació arqueològica			

Fig.135.- Taula resum de la seqüència del ritu funerari i relació amb els ritus de passatge de Van Genneep.

CONCLUSIONS

L'arqueologia com a ciència social o humana té com a objecte preferent d'estudi les manifestacions socials i culturals del passat, des d'una perspectiva científica. La nostra disciplina ha convingut estudiar la persona no tant en quant ésser biològic, sinó en el seu aspecte d'individu que és capaç d'interaccionar i/o cooperar amb altres dins un sistema o societat donada. És tracta d'un punt de vista determinat, sobre la persona humana i les seves relacions, com n'hi ha d'altres. Els arqueòlegs estudiem fenòmens, successos, manifestacions, fets, esdeveniments, episodis, circumstàncies, assumptes, situacions, matèries i produccions, accions induïdes per persones vives. És per aquest motiu que hom addueix que no existeix una arqueologia de la mort. Els morts no produeixen, no es manifesten, no indueixen directament l'activitat econòmica, en definitiva, no aporten gaire res de nou. No poques vegades, hem escoltat que el mort ni tan sols no organitza el seu funeral, sense tenir en compte que la mort és un estadi de la vida, un estadi final de la vida biològica, i que per morir hom ha d'haver viscut, ha d'haver sentit la vida. Són els vius els qui planifiquen la mort, la pròpia i la dels altres, en aquest sentit, cal admetre que hi ha una cultura de la mort, una manera d'entendre la mort humana, que la diferencia de la mort de la resta d'éssers biològics. Procediments, valors, normes i bens materials creats per l'ésser humà amb el propòsit d'enfrontar allò que és inevitable, la mort. La cultura de la mort inclou aspectes ideològics, metafísics i funcionals, que hem de ser capaços d'estudiar des del nostre negociat, a voltes amb el suport d'altres disciplines científiques i de les humanitats. La mort és biologia, però també és una cultura. La mort biològica, descrita per la fisiologia, és anàloga en tots els éssers humans, ateny al principi filosòfic de la causalitat i es referix a les relacions causa-efecte. Per exemple, una aturada cardíaca, entesa com la interrupció dels batecs del cor per manca d'activitat elèctrica efectiva per a la contracció del múscul cardíac, no representa sinó l'estadi final d'un procés mòrbid irreversible, és a dir, la mort. Això no obstant, la manera d'entendre i enfrontar-se a la mort és diversa. Mitjançant la cultura som capaços de respondre preguntes tan essencials per a l'ésser humà com el sentit vertader de la nostra pròpia existència i el significat de la mort, més enllà de la fisiologia. La metafísica, el culte als avantpassats, la creença en el més enllà, els espais destinats als morts, els ritus de passatge, els gestos funeraris, etc., són aspectes que ens defineixen com a espècie. Les preocupacions metafísiques i existencials són part del nostre ADN, així com també les capacitats de resoldre aquests conflictes. D'ençà que el sapiens és sapiens hem anat implementant una consciència de la nostra vulnerabilitat i finitud, i una cultura de la mort, més o menys sofisticada, que inclou un pensament metafísic, una panòpia de deïtats propiciatòries, un sistema cultural i, potser el que més ens interessa aquí, un complex mètode per transformar la mort en existència. La principal conclusió que traiem de tot això és que els espais funeraris, en forma d'enterraments aïllats o de necròpolis, com la de Can Piteu-Can Roqueta, són llocs per al record, espais de memòria revestits d'una important càrrega simbòlica, independentment del grau de "culturalització" de la societat vivent. Creiem que en això podem estar d'acord els qui defensem una arqueologia de la mort i els qui no.

És un fet que l'arqueologia ha estudiat la mort des de diverses perspectives, en donem fe en el primer bloc del treball. L'historicisme cultural va utilitzar les dades provinents del registre artefactual funerari, objectes i demés ítems, com a marcadors materials de societats i cultures. D'altra banda, la New Archaeology i corrents de pensament satèl·lits van emprar-los com a referents econòmics, socials i geopolítics. En tots dos casos, la cultura material moble com a document arqueològic, va ser considerada com si es tractés d'una refracció del passat. Les pràctiques funeràries foren considerades com el subjecte pacient dels sistemes de creences i de l'ordre social i econòmic. Per la seva banda, els postprocesualismes, paradigma de la postmodernitat, van

utilitzar els artefactes provinents dels contextos funeraris amb el saludable propòsit de deconstruir l'actitud contemplativa i especular de l'aleshores pensament modern, representat pel processualisme. Així les coses, els costums funeraris i els dipòsits funeraris passaran a ser considerats aspectes proactius en la construcció social de les comunitats pretèrites. Atenint-nos a aquestes corrents de pensament i anteposant els propòsits definits per endavant, hem cregut convenient estudiar el tema que ens ocupa des d'una òptica integradora, no compromesa amb cap ideologia, quedant-nos amb les millors propostes —si se'ns permet l'expressió— de cada casa. Som conscients que les restes funeràries no tenen perquè manifestar directament les normes del sistema social en el qual s'insereixen, i que la variabilitat dels fenòmens funeraris no sempre manifesten estatus personals. També compartim amb els postmoderns que les pautes observades en els escenaris o en els contextos funeraris no transcendeixen en normes de conducta universal. És per això que hem restringit el nostre àmbit d'estudi a una comunitat regional, sense cap pretensió més enllà d'estudiar un fenomen tant universal com és la mort, en un sector marginal de l'Europa continental, si més no en aquells moments. Això no obstant, ens hem entestat en explicar les contradiccions pròpies de la realitat observada, els claroscurs de l'existència humana. I sí, en molts casos es produeix la circumstància que la realitat funerària esdevé una expressió de la realitat social —un transsumpte del sistema de relacions existents entre els individus d'un mateix col·lectiu—. En aquest sentir, el complex necrològic de Can Piteu-Can Roqueta és el paradigma de les proposicions processualistes. La necròpolis i el poblat de Can Roqueta, com no podia ser d'altra manera, han subministrat les principals dades per a la nostra recerca.

A hores d'ara a ningú no se li escapa que la necròpolis de Can Piteu-Can Roqueta representa un dels conjunts funeraris més nombrosos de la prehistòria recent peninsular, amb 1.049 tombes distribuïdes en una extensió de poc menys de 880 m². Les datacions radiocarbòniques confirmen la seqüència relativa obtinguda a partir de l'analogia artefactual. Ara per ara només podem assegurar l'existència de dues fases, ben caracteritzades artefactual i estructuralment. La primera fase es remunta com a mínim al segle XI cal ANE, això no obstant, la fundació de la necròpolis podria remuntar-se al segle XII cal ANE, essent contemporània a DIASA, amb la qual té relació directa. En aquest moment la necròpolis ocuparia un petit sector, ben delimitat, situat al nord-est del clos funerari. L'expansió de l'establiment, vers l'oest i el sud, sembla estar relacionada amb l'evolució del poblament. La necròpolis arribarà a tenir una extensió mínima d'uns 465 m² (figs.136 i 137). I diem mínima perquè hi ha la sospita raonable que l'establiment es desenvolupés més enllà del *limes* arqueològic, vers l'oest. Cal recordar que els treballs arqueològics van poder delimitar el lloc pel nord, sud i est, i no per l'oest, consegüentment, la necròpolis podria ser més extensa, no sabem quant més. Independentment d'això, la part conservada està composta per 629 dispositius funeraris i para-funeraris, dels quals 600 són sepultures d'incineració senzilles, prototípiques de la regió geogràfica que estudiem. La necròpolis del bronze final ofereix una densitat de 0,71 estructures per metre quadrat. Les primeres transformacions quant al ritual d'enterrament es fan notar en el transcurs del segle VIII cal ANE, probablement a mitjans o finals de la centúria. En aquest moment assistim a l'arribada dels primers productes metàl·lics forans, de procedència mediterrània, que engrossiran el bagatge artefactual dels enterraments. Simultàniament, es detecta la presència d'alguns vas d'acompanyament i dels primers objectes de ferro, com els ganivets de reblons. Aquests petits canvis, que demostren l'existència de petits bescanvis entre els habitants de Can Roqueta i grups forasters, no suposen una veritable discontinuïtat en el tractament de la mort. El model i el lloc d'enterrament són els mateixos. La primera edat del ferro es manifesta plenament en el transcurs del segle VII cal ANE, de manera simultània a l'horitzó Gran Bassin I del sud de França, fins l'abandonament de la necròpolis entre el 600 o 575 ANE. En aquesta fase de la necròpolis les transformacions advertides durant la transició —implementació del mobiliari funerari amb nous ítems, provinents de l'intercanvi amb agents

comercials extraterritorials— s'emfatitzen. La necròpolis de la primera edat del ferro presenta una extensió mínima d'uns 610 m². D'una banda, se segueix enterrant en els sectors delimitats durant el bronze final, tret del sector nord-est de la necròpolis que serà abandonat definitivament. Paral·lelament, l'espai destinat a l'enterrament s'ampliarà prop de 150 m², vers el sud. Aquest engrandiment de l'establiment funerari té relació directa amb dues circumstàncies: en primer lloc, amb la massificació del sector nuclear de la necròpolis i, en segon lloc, amb el desenvolupament d'un model de tomba singular, tipus sitja, relacionat amb un canvi d'orientació conceptual quant al tractament de la mort. Tanmateix, l'ampliació de la necròpolis durant la primera edat del ferro confirma la successió d'enterraments d'un mateix col·lectiu. En certa mesura, les persones que enterren durant la primera edat del ferro descendeixen de les persones enterrades durant el bronze final. Aquesta circumstància ve avalada per diverses observacions sorgides de la mateixa necròpolis: la successió d'enterraments, l'ús continuat de l'establiment funerari en concordança amb l'ocupació protohistòrica del paratge, entre els segles XII i VI ANE, les relacions de proximitat establertes entre tombes de signe cultural divers, i l'actitud de respecte dels enterradors vers els ancestres enterrats. El capteniment dels vius, a partir del segle VII cal ANE, vers les tombes ancestrals és evident i queda demostrat per l'ampliació de la necròpolis vers el sud, justament en el moment que canvia el paradigma d'enterrament. Aquesta sensibilitat i respecte per l'ancestre ha estat observat en diverses sepultures de la primera edat del ferro, grans tombes que circumstancialment escapçaven unes altres més modestes i del període anterior. El gest funerari constatat és ben senzill i consisteix en la recollida de les restes de la tomba anorreada —ossos i fragments ceràmics— i la seva redeposició i condicionament dins de la nova fossa d'enterrament. Aquesta actitud es demostrativa del grau d'empatia establert entre les persones que s'enterren. D'altra banda, el fet previsible que les sepultures de més volum poguessin afectar, en profunditat i extensió, les tombes senzilles s'optà per ampliar la necròpolis. Aquest període, que els arqueòlegs venim a anomenar convencionalment primera edat del ferro, es caracteritza fonamentalment per un augment exponencial i no sempre homogeni del contacte aculturatiu entre locals i forans, en el cas que ens ocupa d'àmbit mediterrani. Aquests contactes comercials van estimular l'economia dels habitants d'aquest sector del nord-est de la Península, i a un mateix temps van revolucionar la gestualitat funeraria. La cosa es materialitza en el desenvolupament de les tombes complexes, tipus sitja, continguts qualitativament i quantitativa notablement, amb la incorporació d'objectes de ferro —ganivets, fíbules serpentiformes, elements de banquet, etc.—, atuells d'acompanyament i els primers recipients obrats a torn, i amb ritus funeraris possiblement cada cop més complexos —banquets, etc.—.

Abans de qualsevol consideració sobre com vivien la mort els pobladors d'aquest racó del món, ens ha calgut estudiar la sepultura dels individus que visqueren a Can Roqueta durant la transició entre el segon i el primer mil·lenni cal. ANE. La mostra estudiada consta de 408 subjectes. Atès que la persona humana és l'essencial i el context és el missatge, començarem per caracteritzar biològicament el subjecte sobre el qual descansa el fet funerari. La necròpolis del bronze final acull persones d'ambdós sexes biològics i de totes les edats, des de perinatals (≤ 1 any) fins a adults madurs (≥ 35 anys). Tot i que predominen els individus anatòmicament immadurs, la proporció de subadults i adults és anàloga. Aquestes dades estan subjectes a la metodologia de determinació del gènere i edat de la mostra recuperada, i òbviament a les característiques qualitatives de la mateixa. Amb tot i això, podem afirmar que les persones biològicament no madures o subadultes presenten el mateix tractament funerari que les madures. Aquesta dada desmenteix l'existència de rols funeraris per raó de gènere i/o edat, com sembla succeir durant la segona edat del ferro, en relació amb els enterraments infantils. En definitiva, la comunitat resident, amb independència de la seva condició biològica, comparteix el mateix sistema funerari —incineració—, encara més, comparteix el mateix espai. Això indica que tothom qui forma part del grup, del col·lectiu cooperatiu, es regeix per un mateix codi cultural. Sense avançar-nos en les

conclusions, convé subratllar que l'organització interna de la necròpolis tampoc fa distincions fisiològiques. En aquest sentit, cal determinar els motius de les excepcions observades en el conjunt de l'assentament de Can Roqueta, recordem que en certs llocs es documenten enterraments extramurs: les urnes CR/TR-270 i 271, el fragment de crani de l'estructura CR/TR-210 o les restes humanes incinerades de la fossa CRII-718, pel que fa al bronze final, i les inhumacions individuals de les fosses CRII-10, 107 i 193, les restes òssies de la fossa CRII-100 o l'urna de CR/CRV-267, per que fa a la primera edat del ferro. En algun d'aquests casos, com en el de les urnes de Can Roqueta/Torre-romeu, podem albirar fàcilment que es tracta de tombes vinculades a una ocupació antiga del complex. Les datacions radiocarbòniques programades per a una d'aquestes urnes ens ajudarà a resoldre l'entrellat de tot plegat. La qüestió es complica quan volem donar una explicació, més o menys plausible, a fenòmens funeraris com el que es constata en la fossa escombrera 107 de Can Roqueta. Són aspectes que ens hem plantejat resoldre en un futur no molt llunyà.

Anem avançant. L'estudi de la unitat funerària o sepultura —que engloba contingut i continent— ens ofereix una visió integral del fenomen funerari. La primera conclusió que podem extreure és que hi ha un sistema o procediment d'enterrament certament estandarditzat, que repeteix en tots els casos els formulismes propis d'una normalització de la cosa funerària. Això és un fet. Hi ha unes pautes que se segueixen en tots els casos —excepcions excepcionals a banda—: deposició de les restes cremades de la persona dins un clot excavat a terra. Quant a la fossa d'enterrament, altrament dita tomba, trobem de quatre tipus: les que tenen un volum inferior als 10 litres, les que oscil·len entre els 10 i els 35 litres, les que oscil·len entre els 35 i els 45 litres, i les que excedeixen dels 45 litres. Aquestes categories no tenen valor funcional, només reflecteixen la variabilitat documentada i tenen relació amb el volum de l'ossera. És tan senzill com això: les fosses s'adeqüen al volum d'allò que s'enterra, si el vas cinerari és petit la fossa és petita, si és voluminós la fossa és voluminosa. Quant a la morfologia de la tomba, no sembla partir d'una idea preconcebuda. Es caracteritza per la seva simplicitat estructural. Es tracta de simples clots, més profunds que amples, excavats a terra amb el propòsit d'encabir i protegir les restes calcinades del difunt. En aquest sentit, les tombes del bronze final disten molt de ser com les de la primera edat del ferro, més elaborades, per bé que basades en morfotipus coneguts per endavant, les quals denoten una inversió de treball notable i l'existència d'un esforç col·lectiu. La forma és imprecisa, si considerem que són excavades en el mateix moment de produir-se el dipòsit. Per tant, es tracta d'una acció certament improvisada. El trasllat de les restes, de la pira fins al lloc d'enterrament, és produeix mitjançant un recipient ceràmic, l'ossera o urna cinerària, amb la intermediació o no d'un embolcall tèxtil, del qual hi ha constància en diversos dipòsits de la primera edat del ferro. Hem pogut constatar que la tipologia ceràmica res té a veure amb les condicions i les característiques fisiològiques dels subjectes enterrats. Així les coses, la forma 3 —característica i exclusiva de la fase estudiada— i la 4, s'utilitzen, indistintament, com a contenidors cineraris per ambdós generes, i per a totes les edats biològiques. Una de les coses que ens vàrem plantejar al començament del nostre estudi, en relació amb la dualitat de morfologies ceràmiques observades, va ser que hi hagués una distinció de tipus ceràmics per raó de sexe, per exemple, que els contenidors de la forma 3 pertanyessin a persones de gènere femení —esdevenint d'aquesta manera un veritable marcador sexual— i que els de la 4 hagueren pertangut a individus de gènere masculí. Les poques determinacions sexuals fetes no han permès de confirmar aquesta conjectura. Com tampoc s'ha confirmat la hipòtesis per la qual l'edat té relació amb la tipologia de les osseres. Bé, de fet s'ha confirmat tot el contrari. En relació amb les urnes i els vasos funeraris, una altra hipòtesis era que la decoració de les mateixes, en el supòsit que fos una producció específica i nova, destinada a la cosa funerària, tingués relació amb el subjecte enterrat: a tots els nivells, en relació amb la pròpia fisiologia del mort o amb la condició socioeconòmica del mateix. En cap cas hem pogut validar les hipòtesis enunciades. En aquest cas particular sí que tenim una explicació versemblant. Té a veure

amb un fet observat, que és l'excepcionalitat i singularitat de cadascuna de les composicions decoratives que es plasmen en les ceràmiques. El percentatge de recurrències decoratives és mínim, per no dir inexistent. A què respon aquest fenomen? Després d'avaluar totes les possibilitats, i creuant les dades de què es disposa, estem persuadits que la singularitat decorativa és indicativa de la singularitat de la persona enterrada, com a entitat social que és. Així doncs, la decoració del vas identifica i assenyala directament l'individu mort, dins del col·lectiu, i no pas al grup amb el qual se l'identifica. Això és interessant perquè contradiu la creença que la persona social quan mor es despersonalitza i es dilueix en un marasme d'entitats conegudes genèricament com a ancestres o difunts. La identitat del col·lectiu l'hem de cercar en una altra banda. Let's return to the subject, l'urna serveix fonamentalment per a transportar les restes calcinades del subjecte incinerat, aquesta se la cobreix amb una tapadora de ceràmica o, en casos excepcionals, amb una pedra plana convenientment condicionada. En casos encara més excepcionals les urnes van ser cobertes amb mitjans peribles, que no han deixat cap traça arqueològica directa. Breument, quant a l'obtenció de dades indirectes, induïdes i deduïdes, ens ha calgut un estudi preliminar de les condicions conservatives de la troballa, i entendre els processos de transformació tafonòmics, erosius i antròpics, esdevinguts a partir de l'abandonament de la necròpolis. Uns processos que són particulars de la zona estudiada, per bé que són comuns a la resta de jaciments d'aquesta tipologia. El contingut i l'estratigrafia interna de les osseres suggereixen que els vasos foren traslladats fins a la tomba de manera vertical i amb certa pulcritud, la qual cosa demostra una certa actitud reverencial vers el contingut. Quant al contingut material de les osseres, trobem, a banda de les restes antropològiques, restes ceràmiques, pedres, ítems metàl·lics i altres objectes, amb una certa càrrega simbòlica, ideològica o afectiva. Comencem per les restes de ceràmica, es tracta de fragments de la pròpia urna o de la tapadora, procedents del col·lapse natural i/o antròpic produït amb posterioritat a la clausura de l'enterrament. La seva localització indica que en el moment d'ésser enterrada l'urna, aquesta, era buida, només hi havia els ossos cremats i, de manera més que circumstancial, algun objecte d'acompanyament i, per descomptat, aire. Aquesta buidor ha estat contrastada no només a partir de l'anàlisi estratigràfica sinó també a partir de la troballa d'alguns casos ben conservats. I és que això té una certa lògica. L'urna és considerada en moltes cultures quelcom semblant a la casa, el continent on resideixen les persones, amb una estructura vertical i un sostre. Hom sosté que les urnes, a banda de servir per a transportar cerimonialment les restes mortals del difunt, representen la casa del mort, i les cases, ja siguin les dels vius, o bé les dels morts, mai no solen ser enterrades voluntàriament. El mateix passa amb les fosses d'enterrament, en el moment d'ésser clausurades, a dins només hi ha aire. La disquisició no és baladí, doncs hem detectat en diverses ocasions la interpretació contrària. A banda de les restes del propi conjunt principal, trobem fragments ceràmics pertanyents a vasos aliens a la tomba (VAT), i restes de mobiliari vascular, més o menys senceres, que un cop avaluades hem acabat conclouent que formen part de l'acompanyament artefactual. Val a dir que aquest fet és excepcional. L'aparició de vasos d'ofrena o contenidors d'ofrenes és poc habitual, és dona en comptades ocasions. El cas és que hem pogut remuntar la seva posició relativa i, d'existir aquests elements, sempre es localitzen a l'exterior del vas principal, mai a dins de l'urna. El contrari succeeix amb el mobiliari metàl·lic. La seva ubicació és majoritàriament interior, barrejat amb els ossos calcinats. La presència de metalls, vist el nombre de casos documentat, és poc significativa; es redueix a unes poques unitats funeràries. Arribats a aquest punt, cal fer una distinció entre aquells elements metàl·lics rodats i erosionats, provinents d'altres tombes, localitzats en el nivell de destrucció i rebliment del vas cinerari, i aquells ítems, que per la seva ubicació i context inalterat, són susceptibles d'ésser considerats com a elements integrats en el conjunt funerari. Els metalls característics d'aquest període són els comuns. Es tracta de petits elements anulars, discoidals, en forma de baula de cadena, arracades, elements de cura personal, tipus navalla d'afaitar i pinces de depilar, ganivets rectangulars, tots ells de bronze. No semblen ser aportacions peri o extra personals, destinades a condicionar el transit i la vida en el més enllà. De ser aquesta

la voluntat dels sobrevivents, aquests elements formarien part del bagatge funerari de tots els membres del col·lectiu enterrat, i no és així. Ans al contrari, les persones que presenten aquesta mena d'objectes són una minoria, i els objectes que presenten no tenen més càrrega simbòlica que la sentimental, doncs es tracta de productes de guarniment personal, que molt possiblement anirien encastats en el sudari dels difunts o en el propi cos, o sospesos de la pròpia vestimenta. Consegüentment, volem ser prudents a l'hora de qualificar aquests objectes com a aixovar, la idea és que no serien elements de càrrega simbòlica, incorporats amb una finalitat votiva i/o pensant en el món d'ultratomba, sinó senzills objectes d'ús personal. Aquest parer vindria avalat per la peculiaritat i funcionalitat dels elements que acompanyen les restes, i per l'estat de conservació dels mateixos, tots ells afectats per la cremació. Estem plenament convençuts que el baix nombre d'efectius metàl·lics recuperats radica, primer, en la peribilitat de la matèria amb la que estan realitzats i, segonament, en el procediment de recollida de les restes de la cremació, que se centra més en la persona que en els ítems que l'acompanyen. Amb les dades que disposem, seria aventurat, tanmateix, extreure conclusions en la línia dels procesualistes, sobretot si tenim en compte que els elements metàl·lics exhumats són asexuals, com les navalles d'afaitar o les mal anomenades pinces de depilar, que es donen tant en homes com en dones. Altres investigadors donen per bones les relacions establertes entre sexe i objecte, nosaltres pensem que aquesta manera de determinar el gènere de la persona enterrada, a falta de determinacions antropològiques, és un exercici certament arriscat, que només ens aporta més soroll. De fet, els conjunts de Can Piteu-Can Roqueta contradiuen aquesta metodologia. Com també contradiu l'opinió tradicional per la qual l'aixovar metàl·lic és exclusiu —pel seu alt valor crematístic— de certs estatus, sovint relacionats amb l'edat biològica de l'individu. Hem pogut demostrar que els ítems metàl·lics són a l'abast de qualsevol grup d'edat, per exemple, dues de les navalles exhumades pertanyen a sengles individus infantils. A més, la proporció d'individus immadurs que posseeix metalls no és gens menyspreable. Què més trobem dins dels ossaris? Restes faunístiques, closques de mol·luscos, i poca cosa més, sovint cremades. Ocasionalment també trobem fauna fresca, barrejada entre les restes calcinades, la qual cosa suggereix l'existència d'ofrenes càrnies.

A continuació cal que ens referim al contingut rocós de les tombes. Aquest és un fenomen comú en la major part de les necròpolis d'incineració de tombes senzilles d'arreu. La idea central és que l'aparició de pedres i/o grans blocs, dins de la fossa d'enterrament o en el mateix contenidor cinerari, ha estat explicada de diverses maneres sovint emprant grans dosis d'imaginació epistemològica. Molts cops s'ha volgut relacionar aquestes intrusions —meres intrusions— amb l'existència de complicats sistemes de cobriment, tipus caixa o cista. Cal reconèixer que aquest pecat venial, producte de l'entusiasme amb el qual sovint enfrontem l'handicap que suposa interpretar allò que se'ns mostra evident, nosaltres també l'hem comés, i per això llancem la primera pedra. L'anàlisi estratigràfica de les tombes i dels vasos cineraris de la necròpolis permet concloure que les pedres i els blocs continguts procedeixen de l'exterior, concretament de l'estructura de cobriment. Per tant, ens informen de la morfologia i composició d'aquests dispositius, que actuaven a mode de senyalització i/o de protecció. En cap cas hem documentat l'existència de senyals específics, tipus estela, ni en les tombes ni com a elements delimitadors del recinte. En treballs anteriors havíem establert una tipologia excessivament rigorosa, poc funcional, que no aportava gaire novetats al panorama general. L'estudi d'aquestes estructures conclou l'existència de tres variables, que se succeeixen en el temps. Partim de la premissa que senyalitzar la tomba és un fet fonamental i imprescindible, consegüent amb els conceptes de veneració, respecte i culte als ancestres —entre tots els practicats, el més ritualitzat—. Cal tenir en compte que aquest culte permet de retenir els aspectes positius dels finats o impedir-ne la seva corrupció en el cas que continuïn vivint en el més enllà i, per damunt de tot, evitar que se sentin oblidats. En aquest sentit, el monument funerari, en forma de petit amuntegament de pedres o de terra, a compleix o intenta accomplir dos propòsits: resguardar les restes

del mort i evitar l'oblit de la persona. Aquestes són les principals funcions d'aquests dispositius, a banda de la significació metafísica que comporta l'acumulació de pedres sobre un lloc venerat. Bé, com anàvem dient, hi trobem tres tipus de cobriment, tots ells molt senzills: el munt de terra, el munt de rocs i, una combinació de tots dos sistemes, l'amuntegament de terra més un bloc. Quant al més evident de tots, l'amuntegament de pedres, l'estructura s'assembla a un petit túmul, mínimament organitzat, i de dimensions força reduïdes. Val a dir que la inversió de treball és, essencialment, l'essencial, la justa i necessària per cobrir i senyalitzar el lloc d'enterrament. Ens sembla tan senzill el sistema que no ens podem resistir de proposar l'existència d'alguna mena de dispositiu complementari que reforçés o garantís la identificació de l'enterrament. L'homogeneïtat formal d'aquestes superestructures, a mig camí entre el túmul i el no-res, és notable. Convé subratllar que es tracta de la part aèria de la sepultura, del component visible, de l'identificador funerari, i no obstant això, no destaquen uns per sobre d'uns altres, la qual cosa sembla indicar que o bé la categoria social de les persones enterrades és anàloga o que l'estatus personal no es materialitza seguint un pla constructiu determinat. Les categories verificades a la necròpolis no són indicatives de l'estatus social de les persones enterrades. Ans al contrari... L'evolució d'aquestes estructures presenta un comportament lineal, de menys a més complexitat. En tots els casos estudiats, les tombes cobertes amb terra —sense pedres— precedeixen a les cobertes amb elements petris. Aquest fet és significatiu, doncs demostra un canvi de paradigma procedimental, vinculat als conceptes de protecció i senyalització. Ensem demostra l'existència d'una normalització dels procediments funeraris i una preocupació quant a la transcendentalització. L'exteriorització de l'ordre social i de les capacitats econòmiques dels membres del grup es produirà ben entrada la primera edat del ferro; aquest fenomen es materialitzarà de diverses formes: en un augment substancial, qualitatiu i quantitatiu, dels objectes d'aixovar i d'acompanyament, en un augment innecessari de la capacitat de les fosses d'enterrament i, sobretot, en la construcció d'autèntics túmuls —amuntegaments— de pedres i terra sobre la tomba. L'existència d'aquestes superestructures mixtes ve avalada per l'estratigrafia interna de les tombes i per la composició del rebliment que les curulla. L'erosió superficial de la necròpolis no permet de determinar l'estructura i organització dels esmentats túmuls. Aquest escenari fa que siguem prudents a l'hora de classificar la necròpolis: camp d'urnes vs. camp de túmuls o pseudo-túmuls. D'aquest tema tractem extensament en un subapartat d'aquest treball. En aquest sentit, som del parer que les etiquetes genèriques no aporten gaire res al coneixement, sinó que dilueixen les particularitats intrínseques de l'àmbit d'estudi i mediatitzen les nostres conclusions.

Deixant de banda aquests aspectes particulars de la cosa funerària, d'altra banda comuns arreu del territori peninsular i extrapeninsular, volem abordar una de les hipòtesis plantejades de primer antuvi. La idea central és que les necròpolis, enteses com a espais dipositaris dels morts d'una comunitat ics, són llocs organitzats, i administrats pels sobrevivents. Un dels nostres propòsits ha estat determinar el grau d'organització d'aquest lloc concret, en funció del seu arrelament territorial i de la tradició que representa. El primer que cal tenir en compte és que la constitució d'una necròpolis de l'entitat de Can Piteu-Can Roqueta és quelcom planificat. És un projecte en si mateix. Tot i que, òbviament, desconeixem si es tracta d'un propòsit individual o col·lectiu, de consens, estem convençuts de la transcendència de les intencions. Primerament, cal considerar la tria del lloc, que suposa l'amortització d'un espai d'elevat potencial productiu i la conversió del profà en sagrat, és a dir, la separació d'un sector del territori per destinar-lo a activitats no estrictament econòmiques, com és el culte als avantpassats, per bé que hom creu que el culte als morts —que no a la mort— presenta una utilitat que transcendeix la metafísica, una original forma de propiciar el rendiment econòmic. Conseqüentment, la tria del lloc on enterrar els morts ve condicionada per factors interrelacionats, d'ordre pragmàtic o funcional, com la imperiosa necessitat de desfer-se'n dels morts i d'allunyar-los dels vius, i d'ordre complex, com la no menys obligada necessitat de retre'ls homenatge i amb aquest propòsit tenir-los a prop. En aquest sentir, la

necròpolis de Can Piteu-Can Roqueta aconpleix els requeriments de qualsevol establiment funerari. Es troba en el *limes* de l'ocupació, dissociada del món dels vivents, però alhora és accessible des de qualsevol indret, la qual cosa permet aïllar la mort, tot tenint-la a l'abast. Aquest fet suggereix el propòsit de controlar la mort, en la mesura de les possibilitats, d'encerclar-la i domesticar-la a conveniència. Segonament, cal considerar la tria del lloc com un transsumpte ideològic, com la materialització d'un pensament arquetípic d'origen cultural ancestral. Així les coses, no creiem casual que la necròpolis fos emplaçada a escassa distància d'un aqüífer. Hi ha dues possibles explicacions: la necessitat del líquid element per a la consecució del ritual funerari i/o la voluntat d'utilitzar aquest accident geogràfic com a frontera - divisió entre els vius i els morts. És important recordar que el torrent de Can Llobateres vertebrava el territori sud-oriental de Can Roqueta, a l'oest tenim el sector DIASA i a l'est la necròpolis de Can Piteu-Can Roqueta. Si tenim en compte l'antiguitat d'aquest hàbitat i la relació de proximitat mantinguda amb l'establiment funerari, podem concloure que la referida riereta va jugar un paper important en l'imaginari col·lectiu de l'època, com a frontera o terme entre el món dels vius i el món d'ultratomba. En un altre ordre de coses, l'espai que ocupa la necròpolis coincideix amb una ocupació precedent de caràcter cultural, corresponent al neolític final. Aquesta coincidència no és gens menyspreable, sobretot si tenim en compte que la recurrència és de tipus cultural, i que també es produeix en una altra zona del complex arqueològic, en relació a les sepultures d'incineració E-270 i E-271, i l'enterrament col·lectiu del bronze inicial E-151. La mateixa circumstància es dona en l'estació propera del Pla de la Bruguera. En aquest cas la necròpolis d'incineració de la primera edat del ferro succeeix un establiment funerari compost per una sepultura de l'edat del bronze. El cas més espectacular quant a aquests espais d'àmplia tradició funeraria és Vilanera, amb un complex tumulari del neolític mitjà, a l'entorn del qual fou erigida una important necròpolis del bronze final i de la primera edat del ferro.

Amb caràcter general, la idoneïtat geogràfica, l'existència de recursos materials, la càrrega simbòlica del lloc i la maduresa ideològica dels vivents són els aspectes a tenir en compte en l'elecció del lloc d'enterrament. En aquest sentit, cal caracteritzar la necròpolis com a centre del culte als avantpassats i espai de cohesió social. L'espai funerari pertany al grup, doncs són els seus morts els qui estan allà dipositats. Ara bé, quin és l'abast real d'aquest escenari? La resposta l'obtenim quan analitzem la població i les ocupacions properes. Aquest problema és el mateix que es planteja quan intentem definir l'àmbit d'explotació territorial d'una matèria ics, què s'entén per local? què s'entén per forà? La proximitat de les ocupacions de Can Roqueta suggereix que l'explotació i administració de l'establiment funerari anava a càrrec dels seus habitants, tanmateix no podem descartar un escenari territorial més extens, que abracés, per exemple, el curs baix del riu Ripoll, o els llocs arqueològics de la serra de Galliners, o la conca occidental de la riera de Caldes. Abundant en el tema, convé fer ressaltar que a set quilòmetres de distància vers el nord-est de Can Piteu-Can Roqueta trobem una altra necròpolis d'incineració, de la primera edat del ferro, el Pla de la Bruguera (Castellar del Vallès). En el cas que aquests establiments funeraris es repartissin el territori de manera ponderada, i pressuposant el seu caràcter centralitzador, la seva influència territorial podria tenir efecte en un radi d'uns tres quilòmetres i mig. Amb això què volem dir? Doncs que ocupacions com Can Gambús o Pinetons entrarien dins l'àrea d'influència de la necròpolis de Can Piteu-Can Roqueta.

Abans d'entrar en els aspectes organitzatius de la necròpolis, volem referir-nos a l'hàbitat corresponent. Cal remarcar que aquest tema no estava en l'ordre del dia, si més no amb l'exhaustivitat i vehemència amb què ha estat tractat. Però és que és una qüestió de pell, que ens preocupa d'ençà que vam començar a excavar a Can Roqueta. La idea central és determinar el model d'ocupació establert. I això és fonamental, perquè no podem oblidar que el sistema d'ocupació influeix en l'organització del cementiri i, al seu torn, l'organització

de la necròpolis esdevé un transsumpte de l'ordenament social, tanmateix això és el que es constata a Can Roqueta. Breument, el model d'ocupació inferit a partir de l'arqueologia és el de l'aldea dispersa, és a dir, no hi ha un poblat *comme il faut*, no hi ha evidències d'urbanisme, com és el cas de Genó, per citar un exemple habitual. De fet, no hi ha evidències de construccions sòlides, encara menys de planificació urbanística, ni en el bronze final, ni en la primera edat del ferro, i tampoc en l'assentament preibèric. L'hàbitat és dispers, en forma de petits establiments autosuficients, tipus granja, propi d'una societat autàrquica —no anàrquica—. El desenvolupament econòmic és notable, hi ha capacitat per crear excedents i per intercanviar productes amb altres col·lectius, la presència d'objectes exòtics i les dimensions dels dispositius d'emmagatzematge testimonien aquest desenvolupament. El sistema social es fonamenta en el manteniment del grup domèstic o familiar. Famílies més o menys extenses agrupades i cohesionades a l'entorn d'un mateix propòsit, que no és altre que l'explotació d'un mateix territori. Les granges ocupen les altures del paratge, així ho demostren els diversos testimonis documentats: estructures d'emmagatzematge a llarg termini, cubetes d'estocatge, pous i dispositius de captació d'aigua, possibles palissades, grans retalls d'ús indeterminat, zones d'extracció d'argiles, rases d'escorrentia i/o de delimitació, espais de producció, forns i fogars, coberts, escombreres i/o abocadors de deixalles, etc. El rebliment detrític d'aquestes fosses és el que demostra l'activitat econòmica dels establiments, l'agrupament dels dispositius és el que demostra l'organització social dels ocupants. No hi ha una categorització dels enclavaments, ni preeminències, ni establiments especialitzats,... Aquest sistema d'ocupació i d'explotació del territori és comú al bronze final i a la primera edat del ferro en una ampla regió que abraça la depressió Prelitoral Central Catalana. Un model que no és innovador, ans al contrari, ja es dona en els períodes anteriors arreu del territori. Cal reconèixer que no tenim gaire dades concretes de l'hàbitat i de l'arquitectura d'aquests moments. Permeteu-me un incís sobre aquesta qüestió, convé subratllar que el model d'ocupació i d'hàbitat d'època ibèrica en part es fonamenta en models preexistents, en referència a la vivenda. L'agrupament de cases i el concepte de poblat encastellat ja seria una altra cosa. La qüestió és que la no troballa de restes per sobre de la cota zero no ens permet de completar el panorama subsistencial de la nostra regió. La historiografia tradicional i també la no tradicional, contemporània, ha caracteritzat l'hàbitat protohistòric de la depressió Prelitoral com quelcom perible i poc durador, de construcció poc o gens estable —abonant el mite "decimonònic" del fons de cabana—. No aprofundirem en el tema, doncs ja ho hem fet en un apartat específic d'aquest treball. Només volem dir que el concepte fons de cabana —i els termes gran retall o estructura complexa—, quan fa referència a la vivenda domèstica protohistòrica, no es correspon amb realitat observada en els jaciments, tampoc es correspon amb el model d'ocupació inferit, permanent i arrelat al territori, com ho demostra, entre altres qüestions, la constitució de la necròpolis de Can Piteu-Can Roqueta.

Sobre l'organització interna de la necròpolis, aquesta reflecteix la de l'assentament. Observem l'existència de clústers de sepultures - individus, de més o menys grandària poblacional, en forma d'afilaments i de grups d'enterraments. Ens hem centrat particularment en el perquè d'aquestes concentracions. Hem avaluat totes les possibilitats: el rol social, la capacitat d'acumular riquesa, els atributs fisiològics dels individus enterrats, la pertinença a un grup ics, i un llarg etcètera de possibles causes. L'heterogeneïtat quant a la composició dels clústers, amb representació de tots els grups d'edat i gèneres, amb dipòsits materials més o menys reeixits i amb totes les condicions possibles, referma i confirma la pressuposició, tradicionalment defensada pel comú dels investigadors, que aquests agrupaments corresponen a unitats domèstiques, el que l'antropologia social denomina grup familiar. Ara per ara no podem assegurar si es tracta de grups extensos o nuclears, la ciència antropològica no ha avançat tant com per a donar-nos una resposta satisfactòria, tanmateix comptem amb unes poques determinacions de gènere i edat, del tot insuficients si el nostre propòsit és caracteritzar els

grups humans i les seves interrelacions. Cal admetre que la majoria de les vegades aquests agrupaments no són evidents. També es produeix el fenomen invers: enterraments aïllats o relativament distanciat dels seus veïns propers, això s'esdevé principalment en els sectors més moderns de la necròpolis del bronze final. Per tant, cal suposar que a mesura que passa el temps la norma que prescriu l'agrupament de persones es relaxa o àdhuc desapareix. De fet, durant la primera edat del ferro no hi ha gaire agrupaments significatius. Aquest tema lliga amb el dels diferents models de cobriment utilitzats en l'època, i és que la peribilitat dels mateixos no devia de facilitar la identificació de les tombes i deslliurar-les d'una eventual destrucció. L'opció podria haver estat separar els enterraments. Per concloure amb aquest tema, ens volem referir a la possibilitat que els agrupaments i els afileraments identificats hagin estat compartits, de manera ininterrompuda, des de la creació de la necròpolis fins al seu abandonament. No hem estudiat aquesta qüestió amb detall i ho farem en una altra ocasió. Trobem rellevant el tema si tenim en compte que els períodes verificats no són estancs, i que hi ha una continuïtat cultural evident, amb incorporacions materials i ideològiques substancials producte del gradual i constant contacte amb pobles forans, això és l'edat del ferro, un temps relativament allunyat de la constitució de la necròpolis.

El següent punt a considerar és el del costum funerari. No hem reflexionat prou sobre l'impacte cultural que va suposar l'adopció de la cremació com a sistema funerari. Encara no s'ha esclarit quin va ser el canal i com va penetrar la cosa. Per més que hi hagi testimonis d'aquesta pràctica arreu del territori estudiat: primer, no són més que manifestacions ocasionals i, segonament, no semblen tenir una intencionalitat cultural. Aquest és el quid de la qüestió, la intencionalitat o la voluntat de transcendència de l'acte. La incorporació d'aquest ritu, per part de la població autòctona —la resident en el moment dels fets—, no és més que un exemple del procés d'aculturació esdevingut en la transició entre el segon i el primer mil·lenni. La corretja de transmissió fou la gradual penetració de poblacions o individus procedents de territoris ultrapirinencs. Encara no sembla haver-hi consens sobre la durada d'aquest procés d'aculturació i sobre el nombre d'agents transmissors. Sí que hi ha consens en una cosa que és prou destacada: no va haver un procés gaire invasiu... En qualsevol cas, el poder d'aculturació i l'empenta dels agents culturals que van transmetre el seu bagatge ideològic i material fou notable, fins al punt que van transformar els costums funeraris dels autòctons, implementant no només un nou mètode de desfer-se del cadàver, sinó també procediments, sistemes, estructures mentals, ideologia, costums,... I diem que es va implementar, perquè aquest pack fou incorporat en la cultura preexistent com si es tractés d'un paquet de software. I això és el que denota l'establiment de Can Roqueta. En el transcurs del text ens hem fet un fart de declinar la paraula ritual. Això és així perquè estem ben convençuts que és el mot més adient per a designar un dels nostres objectes d'estudi. En comptades ocasions hem emprat el concepte gest funerari en substitució del vocable ritual. S'ha de dir que ambdós termes venen a designar una mateixa cosa: allò que es manifesta en el context funerari. Hi ha una distinció significativa, certament rellevant quan tractem el tema de la mort, i és la connotació religiosa, cultural, del concepte ritual. Cal tenir en compte que la religiositat és un bé cultural, una producció humana, que descansa en dos pilars: d'una banda, la creença, i d'altra banda, el ritu. Per tant quan parlem de ritu o de ritual —en la seva accepció tradicional— considerem de manera implícita l'existència d'un credo religiós, en definitiva, d'una ideologia metafísica generalitzada i/o instituïda en la si de la societat; en fi, sense donar-hi més tómb, una religió i un pensament religiós. En les societats pretèrites i també en les modernes el sentiment religiós s'estén arreu, com un sistema cultural que inclou determinats comportaments i pràctiques, cosmovisions, construccions ètiques i morals, textos, llocs sagrats, profecies, organitzacions, relacions místiques, maneres d'entendre l'existència humana, ideologies i filosofies morals, elements sobrenaturals, sistemes coercitius, éssers espirituals, divinitats, pràctiques i cultes que permeten enfrontar la mort, arguments paracientífics, normes, tabús, preceptes, i una infinitat de coses

més. El fet és que no hi ha un consens acadèmic sobre el significat de la religió. Les teories que expliquen el fenomen són notables i abundoses, així com també les teories que expliquen la seva causalitat. Les ciències antropològiques observen que en les societats primitives, presents i pretèrites, el sentiment religiós no se'l pot confinar, aquest és present en la quotidianitat de qualsevol comunitat, fins i tot el profà està impregnat d'espiritualitat. Conseqüentment, quan fem el concepte de gest funerari estem eludint la responsabilitat d'aprofundir en el tema, més enllà de descriure causes i efectes, accions i aparences. Aquells que neguen el transfons cultural i religiós del fenomen funerari estan simplificant en extrem el problema. Per exemple, la mort d'un individu jove en la Galiza rural del segle XIX, o de començaments del XX, suposa una pèrdua doble: primerament, la pèrdua d'un membre de la unitat domèstica sempre és plorat, és una qüestió afectiva que té a veure amb els sentiments, amb les emocions i amb la consciència de que hom no tornarà, d'allà on vagi, i segonament, la pèrdua d'un membre de la unitat productiva, mà d'obra imprescindible per a la subsistència del grup, suposa una boca menys que alimentar però també suposa un braç menys, la qual cosa influeix en la capacitat productiva del grup, una preocupació a tenir en compte si la subsistència del grup depèn de tots i cadascun dels seus membres. L'ambivalència de la cosa es enfrontada pels sobrevivents de dues formes ben diferents: mitjançant els recursos culturals de què es disposi, que pot incloure la ideologia, la metafísica i les creences, la reflexió epistemològica i fenomenològica, la religió, etc., i amb la implementació de sistemes adaptatius complexos, conseqüents amb la contingència materialista donada, que pot incloure la cooperació, el rebaixament de les necessitats subsistencials, la recerca de recursos alternatius, la disgregació del grup, el seu reforç, etc. La qüestió és que el paradigma és universal, sobretot en les societats que fonamenten la seva supervivència en la unitat domèstica cooperativa, com és la del nostre cas. Per tant, el ritu funerari detectat a Can Roqueta té com a finalitat aconseguir amb el primer dels preceptes enunciats: enfrontar la irreversible pèrdua humana. Desconeixem els recursos ideològics dels quals estaven dotats, desconeixem l'existència de doctrines religioses, no coneixem la seva particular cosmogonia, ignorem l'existència de deïtats i l'entitat de les seves creences, per bé que no podem negar l'existència d'un pensament metafísic i transcendent. El ritu de la cremació, el culte als ancestres i la mateixa necròpolis, són indicadors del desenvolupament cultural i de l'existència d'una particular cultura de la mort. Això implica l'existència d'una mentalitat escatològica d'ampli espectre, de la qual hem estudiat la part visible —la seva materialització—.

Hem dividit la seqüència ritual en quinze estadis. S'ha pogut constatar arqueològicament que aquests estadis es produeixen o es poden haver produït en la totalitat dels casos. Passem a enumerar-los: condicionament del cadàver; exposició del cos; preparació de la pira funerària; primer trasllat: de casa al lloc de la cerimònia; condicionament del cadàver sobre la pira; execució de la cerimònia i cremació del cos; condicionament de les ofrenes sobre la pira; extinció de la pira; recuperació de les restes calcinades; deposició d'ofrenes dins del contenidor cinerari; segon trasllat: de la pira funerària al lloc d'enterrament; condicionament de la fossa d'enterrament; deposició del contenidor cinerari; clausura i cobriment de la tomba; actes posteriors a la sepultura.

Tots i cadascun dels passos dels que se'n té coneixença han estat convenientment historiatats en el treball que hem conclòs. Davant la pregunta, com s'enfronta la mort en una comunitat rural en el context de la transició entre el segon i el primer mil·lenni cal. ANE? Cal concloure que de manera particular, i en coherència amb el sistema ideològic que mena l'existència del col·lectiu. Observem que la mort es viu a casa, tanmateix està sancionada i normalitzada socialment; que hi ha una sistematització en el seu tractament; que hi ha una idea precisa del que significa la desaparició de la persona humana i la transcendència del fenomen biològic; que hi ha un arrelament territorial i un sentiment de pertinença a un grup, avalat i assenyalat per un establiment

funerari; que hi ha una voluntat de mantenir la cohesió del grup, dels seus components, amb independència de si són vius o morts, antics o contemporanis. En definitiva, el culte als difunts, ascendents i/o descendents, en els termes descrits, evoca una societat ben estructurada i cohesionada, amb uns valors solidaris estables, conscient dels valors que tot això comporta per a la subsistència, i amb vocació de transcendir.

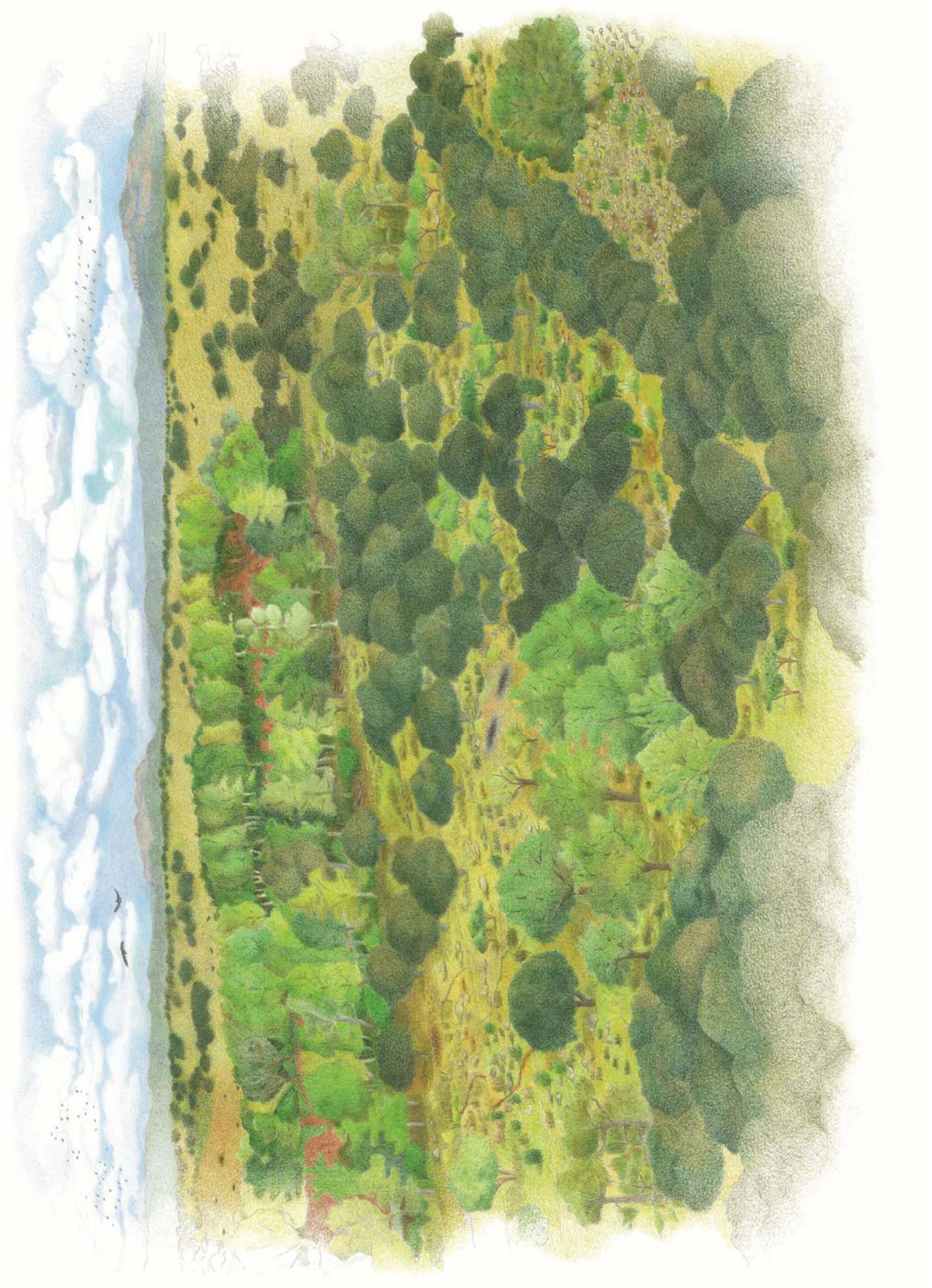

Fig.136.- Reconstrucció del paratge de Can Piteu - Can Roqueta. Primera fase del bronze final. Autora: Marta Córcoles.

Fig.137.- Reconstrucció del paratge de Can Piteu - Can Roqueta. Fases subsegüents del bronze final. Autora: Marta Córcoles.

BIBLIOGRAFIA³²³

AGUADÉ BOFILL, J. (1995) *Los Cien Santos del Rat*, AM, 3, Universidad de Cádiz, 41-46.

AGUSTÍ, B. (1998) Els rituals funeraris en el període calcolític i bronze final al nord-est de Catalunya, tesis doctoral, Universitat de Girona, Departament de Geografia, Història i Història de l'Art. Inèdit.

AGUSTÍ, B. (2001) El foc, un recurs funerari específic de la prehistòria, *Cypsela*, 13, 71-86.

AGUSTÍ, B. (2006) Necròpolis de Can Bech de Baix (Agullana, Alt Empordà). Estudi antropològic, dins de Toledo, A.; Palol, P. (dir.) *La necròpolis de Can Bech de Baix, Agullana (Alt Empordà, Girona)*, Monografies MAC, 14, 287-302.

AGUSTÍ, B.; CODINA, D.; DEHESA R.; LLINÀS, J.; MERINO, J.; MONTALBÁN, C.; VARGAS, A. (2002) Excavacions arqueològiques a Vilanera (L'Escala, Alt Empordà), *VI Jornades d'Arqueologia de Girona*, 161-166.

AGUSTÍ, B.; CODINA, D.; DEHESA R.; LLINÀS, J.; MERINO, J.; MONTALBÁN, C.; VARGAS, A. (2003) La necròpolis d'incineració de Vilanera, *VI Jornades d'Arqueologia de Girona*, 77-87.

AGUSTÍ, B.; CODINA, D.; DEHESA R.; LLINÀS, J.; MERINO, J.; MONTALBÁN, C.; VARGAS, A. (2004) Excavacions arqueològiques a Vilanera (L'Escala, Alt Empordà), *Tribuna d'Arqueologia 2000-2001*, 99-114.

AGUSTÍ, B.; CODINA, D.; DÍAZ, A. (2014) Caracterització funerària a Girona en el període bronze final i ferro, *XV Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*, 371-398.

AGUSTÍ, J.; CABRERA, LL.; MOYÀ SOLÀ, S. (1985) Sinopsis estratigràfica del Neógeno de la fosa del Vallès-Penedès, *Paleontologia i Evolució*, 18, 57-81.

ALBIZURI, S. (2011) Animales sacrificados para el cortejo fúnebre durante el Bronce Inicial (2300-1300 cal BC). El asentamiento de Can Roqueta II (Sabadell, Barcelona), *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 29, 7-26.

ALIAGA, R. (2012) Términos y conceptos para el estudio de las prácticas funerarias en arqueología, *Revista Historia Autónoma*, 1, Departamento de Prehistoria y Arqueología, UAM, septiembre 2012, 13-20.

ALMAGRO BASCH, M. (1942) *Las culturas prehistóricas europeas*, Apolo, Barcelona.

ALMAGRO BASCH, M. (1950) Una necròpolis de Campos de Urnas en Ampurias: el cementerio Parrallí, *Archivo Español de Arqueología*, 78, 39-71.

ALMAGRO BASCH, M. (1951) El recinto sepulcral romano tardío de El Castellet de Ampurias, *Archivo Español de Arqueología*, 83-84, 99-116.

³²³ En color degradat les referències bibliogràfiques referents als documents no editats.

ALMAGRO BACH, M. (1952) La invasión céltica en España, dins *Historia de España, R. Menéndez Pidal*, 1, 141-240.

ALMAGRO BASCH, M. (1955) *Las necrópolis de Ampurias 2. Necrópolis romanas. Las necrópolis indígenas, Monografías Ampuritanas*, 3.

ALMAGRO BASCH, M.; SERRA RÀFOLS, C.; COROMINES, J. (1965) *Carta Arqueológica de España*, CSIC.

ALMAGRO GORBEA, M. (1962) Nuevas tumbas halladas en la necrópolis de Ampurias, *Ampurias*, XXIV, 225-238.

ALMAGRO GORBEA, M. (1973) *Los campos de túmulos de Pajaroncillo (Cuenca). Aportación al estudio de los túmulos de la Península Ibérica, Excavaciones Arqueológicas en España*, 83.

ALMAGRO GORBEA, M. (1977) El Pic dels Corbs, de Sagunto, y los campos de urnas del NE de la Península Ibérica, *Saguntum*, 12, 89-141.

ALMAGRO GORBEA, M. (1978) La iberización de las zonas orientales de la Meseta, *Ampurias*, XXXVIII-XL, 93-156.

ALMAGRO GORBEA, M. (1993-1994) Ritos i cultos funerarios en el mundo ibérico, *Anales de Prehistoria y Arqueología de la Universidad de Murcia*, 9-10, 107-133.

ALMAGRO GORBEA, M. (1997) La Edad del Bronce en la Península Ibérica. Periodización y cronología, *Saguntum*, 30, 217-228.

ALMAGRO GORBEA, M. (dir.) (2008) *La necrópolis de Medellín, Real Academia de la Historia*, III-V, Madrid.

ALONSO, N. (1991) Memòria del seguiment arqueològic al polígon industrial Can Roqueta (parcel·la avinguda de Ca n'Alzina, 101), Arxiu Àrea de Coneixement i Recerca, Generalitat de Catalunya. Inèdit.

ALONSO, N. (2000) Cultivos y producción agrícola en época ibérica, dins de *III Reunió sobre Economia en el Món Ibèric, Saguntum*, 3, 25-46.

ALONSO, N. (2004) Les tècniques d'emmagatzematge, dins d'Eines i feines del camp a Catalunya. L'estudi de l'agricultura a través de l'arqueologia, *Monografies MAC*, Girona, 98-103.

ALONSO, N.; JUNYENT, E.; LAFUENTE, À.; LÓPEZ, J.B. (1999) Chronologie des âges des métaux dans la Basse Vallée du Segre (Catalogne, Espagne) a partir des datations C14, *III Congrès International: C14 et Archéologie, Lyon, 1998*, 287-292.

AMMERMAN, A.J.; CAVALLI-SFORZA, L. (1984) *The Neolithic transition and the genetics of populations in Europe*, Princeton University Press.

AMORÓS, J. (2000) Informe seguiment arqueològic i de la intervenció a Can Roqueta estació de bombament de l'estació depuradora d'aigües residuals SBD-riu Ripoll, Arxiu Àrea de Coneixement i Recerca, Generalitat de Catalunya. Inèdit.

AMORÓS, J. (2002) Memòria de la intervenció arqueològica a Can Roqueta 1999 - 2000, rasa de Sant Oleguer a Can Piteu (Sabadell, Vallès Occidental), Arxiu Àrea de Coneixement i Recerca, Generalitat de Catalunya. Inèdit.

AMORÓS, J. (2003) Can Roqueta - xarxa de clavegueram. Informe de prospecció, Arxiu Àrea de Coneixement i Recerca, Generalitat de Catalunya. Inèdit.

AMORÓS, J. (2005) Can Roqueta - Xarxa de clavegueram 2003 (Sabadell, Vallès Occidental), Arxiu Àrea de Coneixement i Recerca, Generalitat de Catalunya. Inèdit.

ANDRÉS, T. (1976-1978) Los cromlech pirenaicos, *II Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*, 109-117.

ANDRÉS, T. (2003) El concepto de la muerte y el ritual funerario en la Prehistoria, *Cuadernos de Arqueología de la Universidad de Navarra*, 11, 13-36.

AQUILUÉ, X.; CASTANYER, P. (2003) Memòria de la intervenció arqueològica efectuada els anys 2002-2003 a la necròpolis Granada (Escala, Alt Empordà), Arxiu Àrea de Coneixement i Recerca, Generalitat de Catalunya. Inèdit.

AQUILUÉ, X.; CASTANYER, P.; SANTOS, M.; TREMOLEDA, J. (2012) El paisatge funerari en el territori d'Empúries, entre el bronze final i la primera edat del ferro, *Monografies MAC*, 14, 75-90.

ARACIL, L.V. (1998) *La mort humana*, Empúries, Barcelona.

ARANZADI, T. (1915) *Crómlech de Guipúzcoa. Mairu baratzak en Oyarzun. Huerto de moros*, *Euskalerrriaren Alde*, V, 119.

ARGANY, I.; CAIXACH, J.; ESPINACH, R.; FREIXES, A. (1986) *L'ordenació del Ripoll a Sabadell. Història urbana i medi ambient*, Sabadell.

ARIÈS, PH. (1982) *La muerte en Occidente*, Argos Vergara, Barcelona.

ARMENTANO, N.; MALGOSA, A. (2004) Els enterraments de Can Ballarà (Terrassa). Una aproximació als rituals d'enterrament de l'edat del bronze, *Terme*, 9, Terrassa, 75-85.

ARTIGUES, P.L.; BRAVO, P.; HINOJO, E. (2007) Memòria de la intervenció arqueològica al jaciment de Can Gambús 2 (Sabadell, Vallès Occidental), Arxiu Àrea de Coneixement i Recerca, Generalitat de Catalunya. Inèdit.

AUBET, M.E. (1999) Excavaciones recientes en la necròpolis fenicia de Tiro, *Eridu*, 2, 2-4.

AUGÉ, A.; NOLLA, J.M.; CASAS, J. (2017) Les cremacions romanes de la plaça del Pallol de Girona, *Pyrenae*, 48, 71-92.

AVILÉS ARNAL, J. (1890) *Antigüedades de Espolla y de San Quirico de Colera*, *Boletín de la Real Academia de la Historia*, XVIII, Barcelona.

BAILLS, M.; et H. (1976) Une Nécropole a incineration de la fin de l'Age du Bronze et du début de l'Age du Fer. El Camp de les Olles a Serralongue. Contribution a l'étude des champs d'urnes du Midi de la France, *Cypselia*, 1, 105-107.

BALSERA, R.; MATAS, O.; ROIG, J. (2011) Els Pinetons, un assentament prehistòric i medieval a la plana del Vallès (Ripollet, Vallès Occidental), *Tribuna d'Arqueologia* 2009, 237-284.

BALSERA, R.; BERMEJO, J.; FATÁS, L.; GRAELLS, R.; JORNET, R.; SARDÀ, S. (2013) El túmulo 1 de la necròpolis V del Cascarujo (Alcañiz, Bajo Aragón). Arquitectura y secuencia constructiva, *Pyrenae*, 44, 61-90.

BALSERA, R.; LÓPEZ CACHERO, F.J.; ROVIRA, M.C. (2015) Necròpolis, tombes i difunts. Anàlisi de les estratègies funeràries a la costa central catalana entre el bronze final i l'ibèric ple, dins de Belarte, M.C.; García, D.; Sanmartí, J. (ed.), *Les estructures socials protohistòriques a la Gàl·lia i a Iberia*, actes de la VII Reunió Internacional d'Arqueologia de Calafell, 137-150.

BARANDIARÁN, I.; VALLESPÍ, E. (1984) *Prehistoria de Navarra. Trabajos de arqueología Navarra*, 2, 2ª edició, Museo de Navarra - Institución Príncipe de Viana, Diputación Foral de Navarra, Pamplona.

BARCO, J. (2001) Memòria de l'aixecament d'una planimetria de la necròpolis de Pedrós (Seròs, Segrià), Arxiu Àrea de Coneixement i Recerca, Generalitat de Catalunya. Inèdit.

BARBERÀ, J. (1968) La necròpolis ibèrica de Cabrera de Mar (Colección Rubio de la Serna), *Ampurias*, XXX, 97-150.

BARBERO, V.; GIRARDELLO, G. (2001) *Diccionario Akal de las Religiones*, 28, Akal, Madrid.

BARDET, E.; RAMADA, X. (1985) Can Llobateras. Un ejemplo del horizonte neolítico final-calcolítico en Cataluña, *Estudios de la Antigüedad*, 2, UAB, 59-68.

BARDAVIO, A.; GONZÁLEZ, P.; MASVIDAL, C. (2004) Intervencions arqueològiques a la Balma de Can Pallàs, Arxiu Àrea de Coneixement i Recerca, Generalitat de Catalunya. Inèdit.

BARLEY, N. (2000) *Bailando sobre la tumba*, Anagrama, Crónicas, 44, Barcelona.

BARTEL, B. (1982) A historical review of ethnological and archaeological analyses of mortuary practice, *Journal of Anthropological Archaeology*, 1, 32- 58.

BARRIE, P. (1980) Vestiges d'agriculture vérazienne à la grotte des Cazals (Aude), dins de Guilaine, J. (dir.), *Le groupe de Véraza et la fin des temps néolithiques dans le sud de la France et la Catalogne*, Éditions du CNRS, Toulouse, 135-137.

BASSET, V. (2012) *Montes sagrados y cultos neochamánicos, Travaux et Recherches dans les Amériques du Centre*, 62.

BELARTE, M.C.; NOGUERA, J. (2007) *La necròpolis protohistòrica de Santa Madrona (Riba-roja d'Ebre, Ribera d'Ebre)*, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona.

BENAVENTE, J.A.; FATÁS, L.; GRAELLS, R.; MELGUIZO, S. (2012) Novedades sobre el mundo funerario en el Bajo Aragón (2001-2011), Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona, 37-50.

BENAVENTE, J.A.; GRAELLS, R.; MELGUIZO, S. (2015) *La necròpolis de El Cabo de Andorra (Teruel). Relación entre género y cultura material durante la Primera Edad del Hierro*, Taller de Arqueología de Alcañiz.

BENTINI, L.; NERI, D. (2002) Il rito funebre: ricostruzioni ed ipotesi, dins de Eles, P. Von, Guerriero e sacerdote. Autorità e comunità nell'età del ferro a Verrucchio. La Tumba del Trono, *Quaderni di Archeologia dell'Emilia Romagna*, 6, Bologna, 29-30.

BENVENISTE, É. (1948) *Le comparatif, dins de Noms d'agent et noms d'action en indoeuropéen*, Librairie d'Amérique et d'Orient, Paris.

BERGADÀ, E. (1977) *Un nou jaciment neolític a Catalunya: "Quatre camins" de Sant Vicenç dels Horts - Pallejà: materials del camp d'urnes de la "Bòbila Roca" de Pallejà*, Museu Municipal de Molins de Rei, 2.

BENTUÉ, A. (2004) *Dios y dioses. Historia religiosa del hombre*, Ediciones Universidad Católica de Chile.

BIENES, J.J. (1994) La necròpolis celta de Arguedas. Primeros datos sobre las campañas de excavación de 1989-1990, *3er Congreso General de Historia de Navarra, Pamplona*, 2-15.

BILBAO, M.V. (2004-2005) Les sépultures du Premier Age du Fer autour du bassin d'Arcachon et de la basse vallée de la Leyre, travail d'étude et de recherche en vue de l'obtention d'une maîtrise, année universitaire 2004-2005, Université Michel de Montaigne, UFR Histoire de l'Art et Archéologie. Inèdit. Disponible en web: http://www.archeolandes.com/documents/vol1_etude_et_synthese.pdf

BINFORD, L.R. (1967) Smudge pits and hide smoking: the use of analogy in archaeological reasoning, *American Antiquity*, 32, 1-12.

BINFORD, L.R. (1971) Mortuary practices: their study and potential, dins de Brown, J.A. (ed.), *Approaches to the social dimensions of mortuary practices*, *Memoirs of the Society for American Archaeology*, 25, 6-29.

BINFORD, L.R. (1972) *An archaeological perspective*, Academic Press, New York, San Francisco, London.

BIRKHAN, H. (1999) *Celts. Images of their Culture*, english edition. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien.

BLÁNQUEZ J. (1993) El mundo funerario ibérico y el problema de la escultura ibérica: la necrópolis de Los Villares, *Arqueología en Albacete*, Madrid, 111-128.

BLÁNQUEZ, J. (1995) La necrópolis tumular ibérica de El Salobral (Albacete), *Verdolay*, 7, 199-208.

BLÁNQUEZ, J. (2001) El paisaje funerario ibérico: propuestas renovadas de estudio, dins de García, R.; Morales, J. (coord.) *Arqueología funeraria: las necrópolis de incineración*, *Humanidades*, 55, Ediciones de la Universidad de Castilla-La Mancha, Cuenca, 91-139.

BLÁZQUEZ, J.M. (2001) *Religiones, ritos y creencias funerarias en la Hispania prerromana*, Biblioteca Nueva.

BLÁZQUEZ, J.M.; MARTÍNEZ-PINA, J.; MONTERO, S. (2011) *Historia de las religiones antiguas. Oriente, Grecia y Roma*, Cátedra, Historia, Serie Mayor, Madrid.

BOIARDI, A.; ELES, P. von (1997) La necropoli Lippi di Verrucchio. Ipotesi preliminari per una analisi delle strutture sociali, *Archeologia dell'Emilia Romagna*, I, Bologna, 23-40.

BONIFAY, E.; BONIFAY, M.F. (1963) Un gisement à faune épi villafranchienne à St-Estève-Janson (Bouches-du-Rhône), *Comptes Rendus de l'Académie des Sciences de Paris*, 256, 1136-1338.

BOQUER, S. (1995) Informe dels treballs de seguiment arqueològic al polígon industrial de Can Roqueta (Avinguda de Can Bordoll), Arxiu Àrea de Coneixement i Recerca, Generalitat de Catalunya. Inèdit.

BOQUER, S.; CARLÚS X.; FRANCÈS, J. (1999) Estudi dels materials artefactuals. El conjunt ceràmic prehistòric, dins de González, P.; Martín, A.; Mora, R. (dir.) *Can Roqueta. Un establiment pagès prehistòric i medieval (Sabadell, Vallès Occidental)*, *Excavacions Arqueològiques a Catalunya*, 16, 89-148.

BOQUER, S.; CARLÚS, X.; FRANCÈS, J.; GONZÁLEZ, P.; PARPAL, A.; VILLAFRUELA, J. (1997) Can Roqueta (Sabadell, Vallès Occidental): noves dades sobre els establiments de l'edat del bronze i l'edat del ferro al Vallès, *Tribuna d'Arqueologia 1995-1996*, 77-97.

BOQUER, S.; GONZÁLVEZ, L.; MERCADAL, O. (1989) Memòria de l'excavació d'urgència al jaciment arqueològic de Can Roqueta (Sabadell, Vallès Occidental), Arxiu Àrea de Coneixement i Recerca, Generalitat de Catalunya. Inèdit.

BOQUER, S.; GONZÁLVEZ, L.; MERCADAL, O.; RODÓN, T.; SÁENZ, L. (1990) Les estructures del bronze antic - mitjà al jaciment arqueològic de Can Roqueta (Sabadell, Vallès Occidental), *Arrahona*, 7, 9-25.

BOQUER, S.; GONZÁLVEZ, L.; MERCADAL, O.; RODÓN, T.; SÁENZ, L. (1991) El jaciment arqueològic de Can Roqueta: dades sobre la transició del segle VII al VI a.C. al Vallès, *LIMES*, 1, 7-18.

BOQUER, S.; GONZÁLVIZ, L.; MERCADAL, O.; RODÓN, T.; SÁENZ, L. (1992) Un nou assentament del bronze - ferro al Vallès: Can Roqueta (Sabadell, Vallès Occidental), *Tribuna d'Arqueologia 1990-1991*, 41-51.

BOQUER, S.; MARTÍN, A. (1999) Història de la investigació a Can Roqueta, dins de González, P.; Martín, A.; Mora, R. (dir.) *Can Roqueta. Un establiment pagès prehistòric i medieval (Sabadell, Vallès Occidental)*, *Excavacions Arqueològiques a Catalunya*, 16, 15-22.

BOQUER, S.; PARPAL, A. (1991) Memòria de les excavacions arqueològiques al polígon industrial Can Roqueta (Sabadell, Vallès Occidental), Arxiu Àrea de Coneixement i Recerca, Generalitat de Catalunya. Inèdit.

BOQUER, S.; PARPAL, A. (1994) *Can Roqueta, estructures prehistòriques i medievals. Campanya de 1991 (Sabadell, Vallès Occidental)*, Memòria d'Intervencions Arqueològiques a Catalunya, 13.

BORDAS, A.; DÍAZ, J.; POU, R.; PARPAL, A.; MARTÍN, A. (1994) Excavacions arqueològiques 1991-1992 a la Bòbila Madurell-Mas Duran (Sant Quirze del Vallès, Vallès Occidental), *Tribuna d'Arqueologia 1992-1993*, 31-48.

BOSCH, A.; CHINCHILLA, J.; TARRÚS, J. (coord.) (2000) *El poblat lacustre del neolític antic de La Draga. Excavacions 2000-2005, Monografies del CASC*, 9, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Girona.

BOSCH GIMPERA, P. (1913-1914a) La col·lecció de prehistòria del Museu de Sabadell, *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, V, 871-873.

BOSCH GIMPERA, P. (1913-1914b) Dos vasos de la primera edat del ferro trobats a Argentona. La ceràmica de Hallstatt a Catalunya, *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, V, 816-819.

BOSCH GIMPERA, P. (1932) *Etnologia de la Península Ibérica*, Editorial Alpha, Impressor Altés.

BOSCH GIMPERA, P. (1939) *Two Celtic waves in Spain*, Proceedings of the British Academy, XXV.I

BOSCH GIMPERA, P. (1944) *El poblamiento antiguo y la formación de los pueblos de España*, México.

BOSCH GIMPERA, P.; COLOMINAS, J. (1915-1920) La necròpolis de Can Missert de Terrassa, *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, VI, 582-586.

BOSCH GIMPERA, P.; COLOMINAS, J. (1916) *Diari d'excavació. Terrassa, necròpolis de Can Missert, actes de l'Institut d'Estudis Catalans*, MAC Barcelona. Inèdit.

BOSCH, J.; JORBA, A. (2012) *El menhir del Pla de les Pruneres (Mollet del Vallès, Vallès Oriental)*, *Excavacions Arqueològiques a Catalunya*, 20.

BOSCH, J.; SANTACANA, J. (2009) *Blat, metalls i cabdills. Catalunya del neolític a la iberització*, Rafael Dalmau.

BOUSCARAS, A.; HUGUES, C. (1967) La cargaison des bronzes de Rochelongue (Agde, Hérault), *Rivista di Studi Liguri*, XXXIII, 173-184.

BOUSO, M.; ESTEVE, X.; FARRÉ, J.; FELIU, J.M.; MESTRES, J.; PALOMO, A.; RODRÍGUEZ, A.; SENABRE, R.M. (2004) Anàlisi comparatiu de dos assentaments del bronze inicial a la depressió Prelitoral Catalana: Can Roqueta II (Sabadell, Vallès Occidental) i Mas d'en Boixos 1 (Pacs del Penedès, Alt Penedès), *Cypsela*, 15, 73-101.

BRANDON, S.G.F. (1975) *Diccionario de religiones comparadas*, Ediciones Cristiandad.

BRAVO, P.; HINOJO, E. (2017) Las estructuras funerarias de Can Gambús-2 (Sabadell, Barcelona), dins de Gibaja, F.; Subirà, M.E.; Martín, A.; Roig, J. (coord.) *Mirando la muerte. Las prácticas funerarias durante el neolítico en el noreste peninsular*, Colección Akademos, 1, Castelló, 341-354.

BRAY, T.L. (2003) The commensal politics of early states and empires, dins de Bray, T. (ed.), *The archaeology and politics of food and feasting states and empires*, Plenum, New York, 1-16.

BROWN, J.A (ed.) (1971) *Approaches to the social dimensions of mortuary practices*, Memoirs of the Society for American Archaeology.

BRUN, P.; GAUCHER, G. (1983) L'étude des habitats de l'Age du Bronze dans la moitié nord de la France, dins d'*Enclos funéraires et structures d'habitat en Europe du Nord-Ouest*, actes de la *Table ronde du CNRS (septembre 1981)*, Rennes, Laboratoire d'Anthropologie de Rennes I, 77-92.

BURJACHS, F. (1999) Anàlisi pol-línica de Can Roqueta, sector DIASA, dins de González, P.; Martín, A.; Mora, R. (dir.) *Can Roqueta. Un establiment pagès prehistòric i medieval (Sabadell, Vallès Occidental)*, *Excavacions Arqueològiques a Catalunya*, 16, 242-246.

BURGUÈS, M. (1925-1982) *Estudis de terrissa catalana. Precedits d'un preliminar sobre les bases científiques de la ceràmica*, Sabadell, facsímil.

BURJACHS, F. (2001) Anàlisis pol-líniques de la necròpolis de Can Piteu, Arxiu Àrea de Coneixement i Recerca, Generalitat de Catalunya. Inèdit.

CABRÉ, J.; MOTOS, F. de (1920) *La necròpolis ibérica de Tútugi (Galera), provincia de Granada. Memoria de las excavaciones practicadas en 1918*, Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades, 25, Madrid.

CAMPÀ, M.R. (1979) *El marc geogràfic de Sabadell: el Vallès. Materials pedagògics per a la recerca*, 2, Il·lustre Col·legi Oficial de Doctors i Llicenciats en Filosofia i Lletres i en Ciències, Districte Universitari de Catalunya i Balears, Sabadell.

CAMPARDOU, J. (1905) Sépultures de l'Âge du Fer a Fleury d'Aude, *Bull. Com. Archéol. Narbonne*, 526-532.

CAMPILLO, D. (1991) Cremació - Incineració, *LIMES*, 1, 68-74.

CAMPO, M. (2000) Informe dels treballs arqueològics duts a terme a la parcel·la de Ca n'Alzina i Mas Carbó, polígon de Can Roqueta (Sabadell, Vallès Occidental), Arxiu Àrea de Coneixement i Recerca, Generalitat de Catalunya. Inèdit.

CANALS, A.; MERCADAL, O.; RIBÉ, G. (1988) El complex arqueològic de la Bòbila Madurell - serrat de Can Feu: història de la investigació (1921-1987), *Arraona*, 2, 9-26.

CAPUZZO, G.; LÓPEZ CACHERO, F.J. (2017) De la inhumación a la cremación en el nordeste peninsular: cronología y sociedad, *Actas del Congreso de Cronometrías para la Historia de la Península Ibérica*, Barcelona 2016, 192-208.

CARANDINI, A. (1997) *Historias en la tierra. Manual de excavación arqueológica*, Editorial Crítica, Barcelona.

CARBONELL, S. (2006) Anàlisi de les mostres tèxtils conservades en restes arqueològiques de Can Piteu - Can Roqueta, Centre de Documentació, Museu Tèxtil, Terrassa, Arxiu Àrea de Coneixement i Recerca, Generalitat de Catalunya. Inèdit.

CARLÚS, X. (1999) La cabana del bronze inicial de la Vall Suau (Sant Quirze del Vallès, Vallès Occidental), *LIMES*, 6, 19-39.

CARLÚS, X. (2002) Caracterització de les estructures funeràries del bronze final de la necròpolis de Can Piteu-Can Roqueta (Sabadell, Vallès Occidental, Barcelona), treball d'investigació de 3er cicle, UAB. Inèdit.

CARLÚS, X. (2017) La necròpolis de cremació de Can Roqueta. Mort i ritus funeraris entre els segles X i VI cal. ANE. a la depressió Prelitoral Catalana, *Arraona*, 27, Museu d'Història de Sabadell, 40-57.

CARLÚS, X.; CASTRO, O. de (2016) L'establiment calcolític de Bosc del Quer (Sant Julià de Vilatorrada, Osona, Barcelona). Estudi de les principals estructures i de les ceràmiques d'estil campaniforme, *Cypsela*, 20, 63-84.

CARLÚS, X.; DÍAZ, J. (1995) El jaciment del bronze inicial de Can Ballarà (Terrassa, Vallès Occidental), *Terme*, 10, Terrassa, 38-45.

CARLÚS, X.; FRANCÉS, J.; MARTÍN, A.; MONTERO, I. (1999) La producció metal·lúrgica, dins de González, P.; Martín, A.; Mora, R. (dir.) *Can Roqueta. Un establiment pagès prehistòric i medieval (Sabadell, Vallès Occidental)*, *Excavacions Arqueològiques a Catalunya*, 16, 169-176.

CARLÚS, X.; GONZÁLEZ, J. (2008) Carrer de la Riereta, 37-37 bis: un nou assentament prehistòric al Pla de Barcelona. Primers resultats, *Cypsela*, 17, 91-114.

CARLÚS, X.; LARA, C. (2004) La necròpolis de Camps d'Urnes de Can Piteu-Can Roqueta (Sabadell, Vallès Occidental), *Tribuna d'Arqueologia 2000-2001*, 59-63.

CARLÚS, X.; LARA, C.; LÓPEZ CACHERO, F.J. (2007) El món funerari de Can Roqueta, dins Carlús, X.; López Cachero, J.; Oliva, M. et al. (dir.), *Cabanes, sitges i tombes. El paratge de Can Roqueta (Sabadell, Vallès Occidental) del 1300 al 500 AC*, *Quaderns d'Arqueologia*, 4, Museu d'Història de Sabadell, 137-181.

CARLÚS, X.; LARA, C.; LÓPEZ CACHERO, F.J.; OLIVA, M.; PALOMO, A.; RODRÍGUEZ, A.; TERRATS, N.; VILLENA, N. (2002a) El paraje arqueológico de Can Roqueta (Sabadell, Vallès Occidental): diacronía y tipología de las ocupaciones, dins de *XXVII Congreso Nacional de Arqueología, Bolskan*, 19, Huesca, 121-139.

CARLÚS, X.; LARA, C.; LÓPEZ CACHERO, F.J. I VILLENA, N. (2002b) La necrópolis de incineración de Can Piteu-Can Roqueta (Sabadell, Barcelona): caracterización del ritual funerario, dins de *XXVII Congreso Nacional de Arqueología, Bolskan*, 19, Huesca, 141-164.

CARLÚS, X.; LÓPEZ CACHERO, F.J. (2005) Estudi dels materials ceràmics del bronze final i la primera edat del ferro de Can Roqueta/Torre-romeu (Sabadell, Vallès Occidental), Arxiu Àrea de Coneixement i Recerca, Generalitat de Catalunya. Inèdit.

CARLÚS, X.; LÓPEZ CACHERO, F.J. (2010) Estudi dels materials ceràmics de Can Roqueta - Can Revella 2005-2006 (Barberà del Vallès, Vallès Occidental), Arxiu Àrea de Coneixement i Recerca, Generalitat de Catalunya. Inèdit.

CARLÚS, X.; LÓPEZ CACHERO, F.J.; ROVIRA, M.C.; VILLENA, N.; MARTÍN, A. (2002c) Contextualització i significació arqueològica dels artefactes metàl·lics de l'horitzó bronze final de la necròpolis de Can Piteu - Can Roqueta (Sabadell, Vallès Occidental, Barcelona), *XII Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*, 671-696.

CARLÚS, X.; LÓPEZ CACHERO, F.J.; OLIVA, M.; PALOMO, A.; RODRÍGUEZ, A.; TERRATS, N.; LARA, C.; VILLENA, N. (coord.) (2007a) *Cabanes, sitges i tombes. El paratge de Can Roqueta (Sabadell, Vallès Occidental) del 1300 al 500 AC, Quaderns d'Arqueologia*, 4, Museu d'Història de Sabadell, Ajuntament de Sabadell.

CARLÚS, X.; LÓPEZ CACHERO, F.J.; TERRATS, N.; OLIVA, M.; PALOMO A.; RODRÍGUEZ, A. (2008) Diacronia durant la prehistòria recent a Can Roqueta (Sabadell, Barberà del Vallès, Vallès Occidental) entre el VI i el I mil·lenni cal ANE, *Cypsela*, 17, 115-142.

CARLÚS, X.; LÓPEZ CACHERO, F.J.; VILLENA, N. (2012) L'empedrat CPR-247 de la necròpolis d'incineració de Can Piteu - Can Roqueta (Sabadell, Barcelona): un conjunt funerari del bronze final, *Monografies MAC*, 14, 133-139.

CARLÚS, X.; TERRATS, N. (2003) El poblament prehistòric i antic a la conca mitja del riu Ripoll: dels caçadors recol·lectors a l'antiguitat tardana, *Arraona*, 27, 26-45.

CARRILLO, E. (2019) Bases para el estudio de los rituales de comensalidad en las primeras sociedades agropastoriles, treball de fi de màster, Màster de Patrimoni, Arqueologia e Historia Marítima, Universidad de Cádiz. Inèdit. Disponible en web: <https://rodin.uca.es/xmlui/handle/10498/20872>.

CASELLAS, S. (1999) Estudi de les restes faunístiques de Can Roqueta, sector DIASA, dins de González, P.; Martín, A.; Mora, R. (dir.), *Can Roqueta. Un establiment pagès prehistòric i medieval (Sabadell, Vallès Occidental)*, *Excavacions Arqueològiques a Catalunya*, 16, 255-283.

CASTELLS, A. (1961) *L'art Sabadellenc*, Edicions Riuort, Sabadell.

CASTELLS, J.; CRUELLES, W.; MOLIST, M. (1986-89) El Serrat de Balà. Una necròpolis d'incineració a Cantonigròs, Osona, *Empúries*, XVIII-L, 224-239.

CASTILLO, R. (2019) El fenomen dels camps d'urnes al nord-est peninsular: aportacions a l'estudi de la necròpoli de Can Missert (Terrassa), treball final de màster, UAB. Inèdit.

CASTILLO, R. (2020) Técnicas de manufactura de las urnas cinerarias de las sepulturas 270 y 271 de Can Roqueta/Torre-romeu (Sabadell, Vallés Occidental), Arxiu Àrea de Coneixement i Recerca, Generalitat de Catalunya. Inèdit.

CASTRO, P.V. (1994) *La sociedad de los Campos de Urnas en el nordeste de la Península Ibérica. La necrópolis de El Calvari (El Molar, Priorat, Tarragona)*, *BAR International Series*, 592, Oxford.

CASTRO, P.V.; LULL, V.; MICÓ, R. (1996) *Cronología de la Prehistoria Reciente de la Península Ibérica y Baleares (c.2800-900 cal ANE)*, *BAR International Series*, 652, Oxford.

CAZENEUVE, J. (1972) *Sociología del rito (antropología y religión)*, Amorrortu Editores España.

CAZURRO, M. (1908) Las cuevas de Serinyà y otras estaciones prehistóricas de NE. de Cataluña, *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, 43-88.

CENT-VINT GROUP (1986) Els ritus d'enterrament a la cova 120 (La Garrotxa), del neolític final a l'edat del bronze, *Cota Zero*, 2, 20-24.

CERDEÑO, M.L.; GARCÍA, R. (2001) Las necrópolis celtibéricas: nuevas perspectivas de estudio, dins de García, R.; Morales, J. (coord.) *Arqueología funeraria: las necrópolis de incineración*, *Humanidades*, 55, Ediciones de la Universidad de Castilla-La Mancha, Cuenca, 141-190.

CERDEÑO, M.L.; PÉREZ, J.L. (1993) *La necrópolis celtibérica de Sigüenza: revisión de conjunto*, *Monografías Arqueológicas del SAET*, Teruel.

CERDEÑO, M.L.; SAGARDOY, T. (2007) *La necrópolis celtibérica de Herrería III y IV (Guadalajara)*, *Estudios Celtibéricos*, 4, Centro de Estudios Celtibéricos, Junta de Castilla-La Mancha.

CERDEÑO, M.L.; SAGARDOY, T. (2016) *La Necrópolis de Herrería I y II. Las fases culturales del Bronce Final II-III*, Ediciones de La Ergástula, Madrid.

CHALINE, J. (1987) *El Cuaternario. La historia humana y su entorno*, Akal editor, Textos, Madrid.

CHAPA, T. (1991) La arqueología de la muerte: planteamientos, problemas y resultados, dins de Vaquerizo, D. (ed.), *Arqueología de la muerte: metodología y perspectivas actuales*, Córdoba, 13-38.

CHAPA, T. (2006) Arqueología de la muerte: aspectos metodológicos, *Anales de Arqueología Cordobesa*, 17, 25-46.

CHAPA, T.; PEREIRA, J. (1986) La organización de una tumba ibérica: un ejemplo de la necrópolis de Castellones de Ceal (Jaén), *Arqueología Espacial, Coloquio sobre el Microespacio*, 3, 369-386.

CHAPMAN, R. (1977) *Burial practices: an area of mutual interest*, dins de M. Spriggs, editor, *Archaeology and Anthropology*, BAR International Series, 19-33, Oxford.

CHAPMAN, R. (2000) Pit-digging and structured deposition in the Neolithic and Copper Age, *Proceedings of the Prehistoric Society*, 66, 61-87.

CHAPMAN, R. (2003) Other archaeologies and disciplines: mortuary analysis in the twenty-first century, dins de Jeske, R.J.; Charles, D.K. (2003) *Theory, method and practice in modern archaeology*, Westport, 3-13.

CHAPMAN, R.; RANDSBORG, K. (1981) Approaches to the archaeology of death, dins de Chapman, R.; Kinnes, I.; Randsborg, K. (1981) *The archaeology of death*, Cambridge University Press, 1-24.

CHECA, LL.; RIUS, LL. (1999) Intervenció paleontològica a l'EDAR Sabadell - Ripoll (Can Llobateres, Sabadell, Vallès Occ.), *Tribuna d'Arqueologia 1999-2000*, 7-22.

CHEVALIER, J.; GHEERBRANT, A. (1986) *Diccionario de los símbolos*, Editorial Herder, Barcelona.

CHILDE, V.G. (1982) *Introducción a la arqueología*, editorial Ariel, Ariel Quincenal, 65, Barcelona.

CIRLOT, J.E. (1992) *Diccionario de símbolos*, Nueva Colección Labor, 4, Barcelona.

CLARKE, D. (1977) *Spatial Archaeology*, Methuen, London.

CLAUSTRE F.; RANCOULE G. (1994) Les nécropoles sur terrasses de galets: couvertures et signalisations, *Documents d'Archéologie Méridionale*, 17, 55-58.

CLAVIJERO, F.J. (1780) *Historia Antigua de México*, Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes, Alicante, 2017.

CLOP, X. (2005) Estudi dels materials ceràmics de Can Roqueta II (Sabadell, Vallès Occidental). Inèdit.

CLOP, X.; FAURA, J.M.; GANGONELLS, M. (1993) La necròpolis del Pla de la Bruguera - SONY (Castellar del Vallès, Vallès Occidental), *LIMES*, 3, 33-40.

CLOP, X.; FAURA, J.M.; GANGONELLS, M.; NAVARRO, C.; MARTÍN, A.; MOLIST, M. (1995) Pla de la Bruguera - Centre de distribució Sony (Castellar del Vallès, Vallès Occidental), una necròpolis de la primera edat del ferro, *Tribuna d'Arqueologia*, 1993-1994, 25-36.

CLOP, X.; FAURA, J.M.; GANGONELLS, M.; MOLIST, M.; NAVARRO, C. (1998) El Pla de la Bruguera - SONY (Castellar del Vallès, Vallès Occidental), *Excavacions Arqueològiques a Catalunya*, 15.

CLOP, X.; FAURA, J.M.; PIQUÉ, R.; GIBAJA, J.F. (2005) Els Vilars de Tous (Igualada, Barcelona): una estructura de habitació y producció lítica del V milenio cal BC, dins de Ontalón, R.; García, C. Arias, P. (coord.): *3er Congreso del Neolítico de la Península Ibérica, Santander 2003*, Universidad de Cantabria, 551-558.

CODINA, D. (2019) La necròpolis de Vilanera. Del neolític mig al Ferro I, conferència *Tribuna d'Arqueologia 2018-2019*, Barcelona.

CODINA, D.; ARTIGUES, P.LL. (2006) Informe de la intervenció arqueològica al jaciment de Can Gambús 3, Arxiu Àrea de Coneixement i Recerca, Generalitat de Catalunya. Inèdit.

CODINA, D.; MONTALBÁN, C. (2012) Tipologia dels enterraments localitzats al sector 3 de la necròpolis de Vilanera (L'Escala, Alt Empordà), *Monografies MAC*, 14, 153-159.

COLET, A. (2006) La Vall de la Clamor. Necròpolis tumular, Arxiu Àrea de Coneixement i Recerca, Generalitat de Catalunya. Inèdit.

COLET, A.; LAFUENTE, À.; GIP (2005a) El món funerari durant el Grup de Segre-Cinca III (950-750 cal a.n.e.): la necròpolis de Roques de Sant Formatge (Seròs, el Segrià), *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 15, 151-166.

COLET, A.; LAFUENTE, À.; GIP (2005b) Avenç sobre una nova necròpolis tumular d'incineració del Grup del Segre-Cinca: la Vall de la Clamor (Soses, el Segrià), *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 15, 167-178.

COLOMER, E. (1999) Estudi tecnològic del conjunt ceràmic prehistòric, dins de González, P.; Martín, A.; Mora, R. (dir.) *Can Roqueta. Un establiment pagès prehistòric i medieval (Sabadell, Vallès Occidental)*, *Excavacions Arqueològiques a Catalunya*, 16, 148-166.

COLOMINAS, J. (1948) La cueva de Can Montmany, de Pallejá, *Ampurias*, IX-X, 237-242.

COLL, J.M. (2000) La vinya del Regalat. 2000. Projecte d'urbanització residencial pla parcial Pla de la Bruguera, Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya, Arxiu Àrea de Coneixement i Recerca, Generalitat de Catalunya. Inèdit.

COLL, J.M.; MOLINA, J.A.; ROIG, J. (1993) La vinya del Regalat (Castellar del Vallès, Vallès Occidental): un àmbit d'ús domèstic del calcolític - bronze antic (2000-1800 aC), *Arraona*, 13, 63-77.

COMELLAS, S. (2003) Informe dels treballs arqueològics parcel·la de Can Camps - Ca n'Alzina - Can Bordoll. Polígon industrial de Can Roqueta (Sabadell, Vallès Occidental), Arxiu Àrea de Coneixement i Recerca, Generalitat de Catalunya. Inèdit.

CUADRADO, E. (1968) *Excavaciones en la necrópolis celtibérica de Riba de Saelices (Guadalajara)*, *Excavaciones Arqueológicas en España*, 60, Madrid.

CUESTA, F. (1985) Estudio de los restos humanos procedentes del torrente de Sant Oleguer en Sabadell (Vallès Occidental) y algunos problemas relacionados con el vaso campaniforme en Cataluña, *Estudios de la Antigüedad*, 2, Bellaterra, 69-92.

DAVEAU, I.; DEDET, B. (1914) Tombes à fossé circulaire et chemins de la fin du premier âge du Fer à la Pailletrice, ZAC du Parc de l'Aéroport à Pérols (Hérault). Nouvelles données sur les pratiques funéraires protohistoriques des plaines languedociennes, *Gallia*, 7, 1-2, 3-46.

DEDET, B. (1976) Datation et faciès de la nécropole de Recobre, à Quarante, Hérault, *Revue Archéologique de Narbonnaise*, supplément 9, 1-22.

DEDET, B. (1994) Couvertures et signes des sépultures du Languedoc oriental au Bronze final IIIb et au premier Age du fer, *Documents d'Archéologie Méridionale, Protohistoire du Sud de la France*, 17, 28-38.

DEDET, B. (1995) Une illustration de l'évolution des pratiques funéraires en Languedoc oriental à l'Âge du Fer. La tombe de Font de la Vie à Saint-Bauzille-de-Montmel, Hérault, Ve s. avant J.-C.; *Gallia*, 52, 145-163.

DEDET, B. (2012) Tombes sur bûcher et dépôts secondaires d'incinération en Languedoc oriental et en Provence au premier Âge du Fer, *Monografies MAC*, 14, 209-230.

DEDET, B.; GAUTHEY, J. (2008) Tombe du deuxième âge du Fer à La Roussillonne, Nîmes (Gard), *Documents d'Archéologie Méridionale, Protohistoire du Sud de la France*, 31, 213-228.

DEDET, B.; JANIN, T.; MARCHAND, G.; SCHWALLER, M. (2012) La nécropole de Saint Julien à Pézenas en Languedoc du VIIIe au IVe siècles avant J.-C.; *Monografies MAC*, 14, 281-289.

DEDET, B.; SCHWALLER, M. (2010) Les pratiques funéraires en Languedoc et en Provence du Ve au milieu du IIe siècle av. J.-C.; dins de Barral, P.; Dedet, B.; Delrieu, F.; Giraud, P.; Le Goff, I.; Marion, S.; Villard-Le Tiec, A. (dir.) *Gestes funéraires en Gaule au Second Âge du fer, Actes du XXXIII colloque international de l'AFEAF, Caen, 20-24 mai 2009*, 269-290.

DEPIERRE, G. (2010) Des crémations en milieu à haute technologie aux incinérations du passé. Apports méthodologiques et réalités archéologiques, Ph. D. dissertation, Université du Bourgogne.

DÍEZ-CORONEL, L. (1962) Noticia sobre el descubrimiento de una necrópolis tumular de incineración en Seròs (Lérida), *Ampurias*, XXIV, 201-216.

DÍEZ-CORONEL, L. (1965) La necrópolis de Colomina, en Gerb (Lérida), *Ampurias*, XXVI-XXVII, 71-104.

DÍAZ, J. (1997) Intervenció en la parcel·la situada entre el carrer de Can Camps i l'av. de Can Bordoll (Sabadell, Vallès Occidental), Arxiu Àrea de Coneixement i Recerca, Generalitat de Catalunya. Inèdit.

DÍAZ, J.; BORDAS, A.; POU, R.; MARTÍ, M. (1995) Dos estructuras de habitación del Neolítico Final en el yacimiento de la Bóbila Madurell (Sant Quirze del Vallès, Barcelona), *Actas dos Trabalhos de Antropologia e Etnologia*, 35, 17-30.

DUCH, LL. (1997) *Antropologia de la religió*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Biblioteca Serra d'Or.

DUCH, LL. (2020) *Conceptes fonamentals d'antropologia i religió*, Fragmenta Editorial, Assaig, 59, Barcelona.

DUDAY, H. (1989) La nécropole du Peyrou à Agde (Hérault). Étude anthropologique, dins de Nickels *et al.* *Revue Archéologique de Narbonnaise*, supplément 19, 459-472.

DUDAY, H.; DEPIERRE, G.; JANIN, TH. (2000) Validation des paramètres de quantification, protocoles et stratégies dans l'étude anthropologique des sépultures secondaires à incinération. L'exemple des nécropoles protohistoriques du Midi de la France, *Archéologie de la Mort, Archéologie de la Tombe au Premier Âge du Fer, Monographies d'Archéologie Méditerranéenne*, 5, Lattes, 7-30.

DUMONTIER, P.; BLANC, C. (1984) Une tertre funéraire de l'âge du fer. Pau, *Cahier du groupe archéologique de Pyrénées Occidentales*, 4, Pau.

DURKHEIM, D.É. (1982) *Las formas elementales de la vida religiosa. El sistema totémico en Australia*, Akal, Madrid.

DURKHEIM, D.É. (2014) *Las formas elementales de la vida religiosa*, Alianza, Madrid.

ELIADE, M. (1975) *Tratado de historia de las religiones*, Biblioteca Era, Ensayo, México.

ELIADE, M. (1999) *Historia de las creencias y las ideas religiosas*, Paidós, Barcelona.

ELIADE, M. (2000) *La búsqueda. Historia y sentido de las religiones*, Kairós, Barcelona.

EQUIP MINFERRI (1997) Noves dades per a la caracterització dels assentaments a l'aire lliure durant la I^a meitat del II mil·lenni cal BC: primers resultats de les excavacions en el jaciment de Minferri (Juneda, les Garrigues), *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 7, 161-211.

ESQUIROL, J.M. (2018) *La penúltima bondad. Ensayo sobre la vida humana*, Quaderns Crema, Acantilado, 363, Barcelona.

EVANS-PRITCHARD, E.E. (1991) *Las teorías de la religión primitiva*, Siglo XXI de España Editores, Madrid.

FÁBREGAS, R.; PÉREZ LOSADA, F.; FERNÁNDEZ IBÁÑEZ, C. (eds.) (1995) *Arqueología da morte na Península Ibérica desde os orixes ata o Medievo*, Biblioteca Arqueohistórica Limiá, serie Cursos e Congresos, 3.

FARO CARBALLA, J.A. (2015) *Ritos funerarios en el valle medio del Ebro (s.VI-III aC). Necrópolis de El Castillo (Castejón, Navarra)*, tesis doctoral, UNED.

FARO CARBALLA, J.A.; CAÑADA, UNZU, (2002-2003) Necrópolis de El Castillo (Castejón. Navarra). Primeras valoraciones, campañas 2000 a 2002, *Trabajos de Arqueología Navarra*, 16, 45-77.

FERRÁNDEZ, M.; LAFUENTE, A. (1989) La Colomina 2: primeres notícies d'un assentament del bronze final, *La Noguera Estudis*, 3, Balaguer, 71-82.

FERRÁNDEZ, M.; LAFUENTE, A.; LÓPEZ, J.B.; PLENS, M. (1991a) La necròpolis tumular d'incineració de La Colomina 1 (Gerb, La Noguera). Campanya d'excavacions 1987-1988, *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 1, 83-140.

FERRÁNDEZ, M.; LAFUENTE, A.; LÓPEZ, J.B.; PLENS, M. (1991b) La necròpolis d'incineració de la Colomina 1 (Gerb, La Noguera). Metodologia i classificació de les estructures tumulars, *LIMES*, 1, 87-115.

FERNÁNDEZ GÓMEZ, F. (1997) *La necròpolis de la Edad del Hierro de El Raso (Candeleda, Ávila), Las Guijas, B, Arqueología en Castilla y León*, 4, Soria.

FERNÁNDEZ RODRÍGUEZ, J.M. (2014) Los depósitos de la ría de Huelva: en busca del barco perdido, *Onoba*, 2, 3-26.

FERRATER MORA, J. (1964) *Diccionario de filosofía*, Editorial Sudamericana, Buenos Aires.

FERRER, M. (1986) Un sepulcre singular a la necròpolis del Coll del Moro (Gandesa, Tarragona). Observacions sobre el paisatge i les pràctiques funeràries, *Empúries*, XLVIII, 312-323.

FIGUERAS, F. (1956) *La necròpolis Ibero-Púnica de la Albufereta de Alicante*, Institución Alfonso el Magnánimo.

FILORAMO, G. (2001) *Diccionario Akal de las Religiones*, Akal, diccionarios, 28, Madrid.

FITA, F.; VILANOVA, J. (1890) Espolla y Colera. Antigüedades protohistóricas e históricas de aquella región pirenaica en la provincia de Gerona, *Boletín de la Real Academia de la Historia*, 17, 120- 151.

FLEMING, A. (1973) Tombs for the living, *MAN*, 8, Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland, New Series, 8, 2, 177-193.

FONT, J. (2005) Memòria científica, intervenció arqueològica a Can Vinyalets - sector II (Santa Perpètua de Mogoda, Vallès Oriental), Arxiu Àrea de Coneixement i Recerca, Generalitat de Catalunya. Inèdit.

FORTES, M. (1966) Religious premises and logical techniques in divinatory ritual, dins de *Philosophical transactions of the Royal Society of London*, B, CCLI, 409-422.

FORTÓ, A.; MUÑOZ, V.; MARTÍNEZ, P. (2005) L'estàtua menhir antropomorfa de Ca l'Estrada, *Cota Zero*, 20, 17-22.

FORTÓ, A.; MARTÍNEZ, P.; MUÑOZ, V. (2005) El jaciment arqueològic de Ca l'Estrada, *Lauro*, 28, 5-16.

FORTÓ, A.; MARTÍNEZ, P.; MUÑOZ, V. (2006a) Ca l'Estrada (Canovelles): un exemple d'ocupació de la plana vallesana des de la prehistòria a l'alta edat mitjana, *Tribuna d'Arqueologia 2004-2005*, 45-70.

FORTÓ, A.; MARTÍNEZ, P.; MUÑOZ, V. (2006b) Las estructuras de combustión de grandes dimensiones de Ca l'Estrada en el Neolítico europeo, *IV Congreso de Neolítico Peninsular*, 1, 306-314.

FRANCÈS, J. (1992) La cabana del bronze final de Can Bertran (Vallès Occidental), *LIMES*, 2, 29-41.

FRANCÈS, J. (1993) Les estructures del bronze antic del poliesportiu de la UAB primers resultats, *LIMES*, 3, 5-24.

FRANCÈS, J. (1995) Noves excavacions al sector est del jaciment del jaciment del poliesportiu de la Universitat Autònoma de Barcelona (Vallès Occidental), *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 5, 147-178.

FRANCÈS, J. (2005) Evolució de les formes d'hàbitat a la franja central de la costa catalana durant el primer mil·lenni ane, *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 15, 59-78.

FRANCÈS, J.; GUARDIA, M.; MAJÓ, T.; SALA, Ò. (2007) L'hipogeu calcolític del carrer París de Cerdanyola del Vallès, *Tribuna d'Arqueologia 2005-2006*, 315-333.

FRANCÈS, J.; MAJÓ, T.; SALA, Ò.; GUARDIA, M.; HERNÁNDEZ, J. (2004) L'hipogeu calcolític del carrer de París (Cerdanyola del Vallès), *Cota Zero*, 19, 7-9.

FRANZ, M.L. von (2007) *Alquimia. Una introducció al simbolisme y a la psicologia*, Luciérnaga, Barcelona.

GALLART, J. (1982) *La necròpolis d'incineració de la Pena (Torregrossa, El Pla d'Urgell)*, tesi de llicenciatura, Estudi General de Lleida.

GALLART, J. (1983) El jaciment neolític de La Planeta (Artesa de Lleida, Segrià), *Pyrenae*, 19-20, 35-45.

GALLART, J. (1988) *Avanç de l'estudi de la necròpolis d'incineració de la Pena (Torregrossa, El Pla d'Urgell)*, *Quaderns del Grup de Recerques Arqueològiques «La Femosa»*, 3, Artesa de Segre.

GALLART, J. (1991) El dipòsit de bronzes de Llavorsí (Pallars Sobirà), *Excavacions Arqueològiques a Catalunya*, 10.

GARCÍA, E. (2008) Informe de la interpretació de les restes en terra trobades al de farciment de les fosses de l'assentament de Can Revella. Campanya 2005-2006, Arxiu Àrea de Coneixement i Recerca, Generalitat de Catalunya. Inèdit.

GARCÍA, E.; LARA, C. (1999) La construcció en terra, dins de González, P.; Martín, A.; Mora, R. (dir.) *Can Roqueta. Un establiment pagès prehistòric i medieval (Sabadell, Vallès Occ.)*, *Excavacions Arqueològiques a Catalunya*, 16, 193-204.

GARCÍA, E.; LARA, C. (2007) L'aprofitament de l'argila a l'entorn de Can Roqueta, dins de Carlús, X.; López Cachero, J.; Oliva, M. *et al.* (dir.), *Cabanes, sitges i tombes. El paratge de Can Roqueta (Sabadell, Vallès Occidental) del 1300 al 500 AC*, *Quaderns d'Arqueologia*, 4, Museu d'Història de Sabadell, 104-106.

GARCÍA, LL.; MIRET, J.; MIRÓ, M.T.; RIBÉ, G. (2002) *Diccionari d'Arqueologia*, Termcat.

GARCÍA, M.C. (2010) *Cosmovisión inca: nuevos enfoques y viejos problemas*, tesis doctoral, Departamento de Sociología y Comunicación, Universidad de Salamanca.

GARCÍA-GELABERT, M.P. (1990) Análisis comparativo entre los ritos de enterramiento de los pueblos celtíbero e íbero, dins de Burillo, F. (ed.), *II Congreso sobre los Celtíberos, Necrópolis Celtibéricas*, Institución Fernando el Católico, Zaragoza, 349-355.

GARCÍA QUINTELA, M.V. (2001) *Mitos hispánicos de la Edad Antigua. El pasado legendario*, Ediciones Akal.

GARCÍA, R.; MORALES, J. (coord.) (2001) *Arqueología funeraria: las necrópolis de incineración, Humanidades*, 55, Ediciones de la Universidad de Castilla-La Mancha, Cuenca.

GARCÍA, J.; SESMA, J. (2001) Los Cascajos (Los Arcos, Navarra). Intervenciones 1996-99, *Trabajos de Arqueología Navarra*, 15, 299-306.

GASCO, J. (1983) Combustion d'orge et structure de conservation de l'Âge du Bronze à la grotte des Cazals (Aude), *Bulletin de la Société Préhistorique Française*, 80, 4, 111-116.

GASCO, J. (1985) *Les installations du quotidien, Documents d'Archéologie Française*, Paris, 1.

GENERA, M.; HERNANDES, J. (2008) Termalismo i poblament: una aproximació als establiments neolítics del Vallès (Catalunya), *IV Congreso del Neolítico Peninsular*, I, 259-266.

GENNEP, A. van (2008) *Los ritos de paso*, Alianza editorial, Antropología, Madrid.

GENTY, P.Y.; FEUGÈRE, M.; GARDEISEN A.; JANIN T.; RICHARD JC. (1995) Aramon (Gard). La nécropole du Ier siècle avant notre ère, *Documents d'Archéologie Méridionale*, 18, 143-195.

GIARDINO, C. (1995) *Il Mediterraneo Occidentale fra XIV ed VIII secolo a.C.*, *BAR International Series*, 612, Oxford.

GÓMEZ CADENAS, J.J. (2005) *El Método de Monte Carlo, curso de estadística*, TAE.

GÓMEZ BELLARD, F. (1996) El análisis antropológico de las cremaciones, *Complutum extra*, 6, 2, 55-64.

GONZÁLEZ, A.; SAN ROMÁN, T.; VALDÉS, R. (1983) *Tres escritos introductorios al estudio del parentesco y una bibliografía general, Publicaciones de Antropología Cultural*, UAB.

GONZÁLEZ, J. (2003) Memòria de la intervenció arqueològica d'urgència de l'aeroport de Sabadell, Arxiu Àrea de Coneixement i Recerca, Generalitat de Catalunya. Inèdit.

GONZÁLEZ, P.; MARTÍN, A.; BOQUER, S.; CARLÚS, X.; FRANCÈS, J. (1999) Can Roqueta, sector DIASA: conclusions, dins de González, P.; Martín, A.; Mora, R. (dir.), *Can Roqueta. Un establiment pagès prehistòric i medieval (Sabadell, Vallès Occidental)*, *Excavacions Arqueològiques a Catalunya*, 16, 291-302.

GONZÁLEZ, P.; MARTÍN, A.; MORA, R. (1999) *Can Roqueta. Un establiment pagès prehistòric i medieval (Sabadell- Vallès Occidental)*, *Excavacions Arqueològiques a Catalunya*, 16, Barcelona.

GONZÁLEZ, P.; MARTÍNEZ, J.; MORA, R. (2002) *Can Roqueta (Centre de Transports), Barberà del Vallès. Memòria prospecció preventiva*, Arxiu Àrea de Coneixement i Recerca, Generalitat de Catalunya. Inèdit.

GONZÁLEZ RUIBAL, A. (2003) *La experiencia del otro. Una introducción a la etnoarqueología*, editorial Akal, Arqueología, Madrid.

GONZÁLEZ PRATS, A. (2002) *La necrópolis de cremación de Les Moreres (Crevillente, Alicante, España) (s. IX-VII AC)*, edición aparte del III Seminario Internacional sobre Temas Fenicios, Universidad de Alicante.

GORINA, P. (1951) La necrópolis de incineración de Can Missert (Tarrasa), *Centre Excursionista de Terrassa*, 51, 30-32.

GRACIA, F. (2003) Fuego: las acciones, los rituales y la vida, dins d'Ardèvol, E. et al. (dir.), *Antropología de la religión. Una aproximación interdisciplinar a las religiones antiguas y contemporáneas*, Editorial de la UOC, 181-274.

GRACIA, F.; MUNILLA, G. (2004) *Protohistoria. Pueblos y culturas en el Mediterráneo entre los siglos XIII y II a.C.*, Publicacions i Edicions de la UB, Barcelona.

GRAELLS, R. (2004) Indicis d'emergència aristocràtica al registre funerari del nord-est peninsular. La tomba Agullana 184, *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 14, Lleida, 61-83.

GRAELLS, R. (2008) *La necròpolis protohistòrica de Milmanda (Vimbodí, Conca de Barberà, Tarragona): un exemple del món funerari català durant el trànsit entre els segles VII i VI aC*, Publicacions de l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica, 5, Tarragona.

GREEN, M.A. (1989) *Symbol and Image in Celtic Religious Art*, London.

GREVIN, G. (1990) La fouille en laboratoire des sépultures à incinération, son apport a l'archéologie, *Bulletin et Mémoire de la Société d'Anthropologie de Paris*, 2, 3-4, 67-74.

GREVIN, G. (2004) L'ethnologie au secours des archéologues. L'étude des crémations sur bûchers, *Archéologie*, 408.

GREVIN, G. (2010a) La crémation aujourd'hui en Inde et au Népal, dins de VVAA, *Des vases pour l'éternité. La nécropole de Negabous et la Protohistoire du Roussillon*, Conseil Général des Pyrénées-Orientales, 126-133.

GREVIN, G. (2010b) La crémation dans l'Antiquité, les sources historiques, dins de VVAA, *Des vases pour l'éternité. La nécropole de Negabous et la Protohistoire du Roussillon*, Conseil Général des Pyrénées-Orientales, 113-116.

GREVIN, G.; BAILET, P. (2001) Une étude pionnière en archéologie. Les rites de crémation, *Archéologie*, 381, 48-53.

GRIMAL, P. (2008) *Diccionario de Mitología Griega y Romana*, Grupo Planeta.

GUILAINE, J. (1972) *L'Âge du Bronze en Languedoc Occidental (Roussillon, Ariège)*, *Mémoires de la Société Française*, 9, Paris.

GUILAINE, J.; GASCO, J. (1987) La chronologie de l'Âge du Bronze dans le sud de France, Da Pré-História à História, *Homenagem a Octávio da Veiga Ferreira*, 273-285.

HARRIS, E.C. (1991) *Principios de estratigrafía arqueológica*, Editorial Crítica, Barcelona.

HARRIS, M. (1988) *Introducción a la antropología general*, Alianza Universidad Textos, Madrid.

HATJE, U. (1987) *Historia de los estilos artísticos*, Ediciones Istmo, Madrid.

HEINE-GELDERN, R.F. von (1942) Conceptions of state and kingship in Southeast Asia, *Far Eastern Quarterly*, 2, 15-30.

HENKE, W.; ROTHE, H. (1999) *Stammesgeschichte des Menschen: Eine Einführung*, Ed. Springer.

HENRY, M. (1996) *La barbarie*, trad. Domingo Moratalla, T., Ed. Caparrós, Madrid.

HERRMANN, B. (1976) Experimentelle und theoretische beiträge zur leichenbrand unter schung, *Homo*, 27, 114-118.

HERTZ, R. (1990) *La muerte y la mano derecha*, Alianza editorial, Antropología, Madrid.

HOCART, A.M. (1973) *Le Mythe Sorcier et autres essais*, Petite Bibliothèque Payot.

HODSON, F.R. (1979) Inferring status from burials in Iron Age Europe: some recent attempts, dins de Burnham, B.C.; Kingsbury, J. (ed.), *Space, Hierarchy and Society*, BAR, 59, Oxford.

HODDER, I. (1982) *Symbols in action. Ethno archaeological studies of material culture*, Cambridge University Press.

HODDER, I. (1994) *Interpretación en arqueología*, editorial Crítica, Arqueología, Barcelona.

HODDER, I.; ORTON, C. (1990) *Análisis espacial en arqueología*, editorial Crítica, Arqueología, Barcelona.

HOLCK, P. (1986) *Cremated bones. A medical-anthropological study of an archaeological material on cremations burials*, *Anthropologiske Skrifter*, 1, Oslo.

JALLET, F.; JANIN, T.; MARCHAND G.; ORLIAC, D.; POUPET, P.; SCHWALLER, M. (1998) Un ustrinum du deuxième âge du Fer à Ensérune (Nissan-lez-Ensérune, Hérault), *Documents d'Archéologie Méridionale*, 21, *Entremont et les Salyens, Actes du colloque d'Aix-en-Provence 5-6 avril 1996*, 197-210.

JANIN, T. (1993) Age au décès et statut social dans les sépultures à incineration du premier âge du fer languedocien: premier approche, *Bulletin et Mémoire de la Société d'Anthropologie de Paris*, 5, 1-2, 203-08.

JANIN, T. (2001) Sépultures, nécropoles, archéologie funéraire et sociétés de l'âge du Bronze dans le Sud-ouest de la France, *Documents d'Archéologie Méridionale, Protohistoire du Sud de la France*, 24, 230-237.

JANIN, T. (2004) Mailhac – Le Moulin, ADLFI. Archéologie de la France - Informations [En ligne], *Languedoc-Roussillon, mis en ligne le 01 mars 2004*, <http://journals.openedition.org/adlfi/11916>.

JANIN, T.; BURENS A.; CAROZZA, L. (1997) *La nécropole protohistorique du Camp d'Alba à Réalville (Tarn et Garonne)*, UMR 154, Sociétés de la Protohistoire et de l'Antiquité en France méditerranéenne, Lattes.

JANIN, T.; CHARDENON, N. (2000) L'évolution des pratiques funéraires du Mailhacien au Grand Bassin I (IX-VII s. a.n.è.): à propos des cimetières mailhacois, *Archéologie de la Mort, Archéologie de la Tombe au Premier Âge du Fer, Monographies d'Archéologie Méditerranéenne*, 5, Lattes, 59-64.

JANIN, T. SARRET, F. (1997) Mailhac et le premier âge du fer en Europe occidentale, *Exposition, Maison des mémoires, septembre et octobre 1997*, Carcassonne.

JANIN, T.; TAFFANEL, O.; TAFFANEL, J. *et al.* (2002) La nécropole protohistorique du Grand Bassin II à Mailhac, Aude (VIe - Ve s. av. n. è.), *Documents d'Archéologie Méridionale*, 25, 65-122.

JANUS, SL (2008) Memòria de la intervenció arqueològica a Can Gambús 3 (Sabadell, Vallès Occidental), *Arxiu Àrea de Coneixement i Recerca, Generalitat de Catalunya*. Inèdit.

JIMÉNEZ-FLORES, A.M. (1996) *Ritual funerario y sociedad en las necrópolis fenicias de época arcaica de la Península Ibérica*, Gráficas Sol, Écija.

JIMÉNEZ, V.; MÁRQUEZ, J.E. (2006) "Aquí ni hay quien viva". Sobre las casas pozo en la prehistoria de Andalucía durante el IV y el III milenios aC, *SPAL*, 15, 39-49.

JOHNSON, A.W.; EARLE, T. (2003) *La evolución de las sociedades*, Editorial Ariel, Ariel Prehistoria, Madrid.

JUNYENT, E. (1973) Noticia acerca del primer corte estratigráfico efectuado en el poblado de Roques de Sant Formatge (Seròs, Lleida), *XII Congreso Nacional de Arqueología, Jaén 1971*, Zaragoza.

JUNYENT, E. (2002) Els segles de formació: el bronze final i la primera edat del ferro a la depressió de l'Ebre, dins de *I Jornades d'Arqueologia. Ibers a l'Ebre. Recerca i interpretació*, Tivissa, *lIercavònia*, 3, 17-35.

LALUEZA, C. (2010) ADN i arqueologia, dins de *Restes de Vida de Mort, La Mort en la prehistòria*, Museu de Prehistòria de València, 73-80.

LANG, B. (1999) Kult, dins de Cancik *et al.* (ed.), *Handbuch religionswissenschaftlicher Grundbegriffe*, III.

LARA, C. (2002) *Caracterització de les estructures funeràries de la primera edat del ferro de la necròpolis de Can Piteu-Can Roqueta (Sabadell, Vallès Occidental, Barcelona)*, treball d'investigació de 3er cicle, UAB.

LE GOFF, I. (1998) *De l'os incinéré aux gestes funéraires. Essai de palethnologie à partir des vestiges de la crémation*, Thèse de Préhistoire, ethnologie, anthropologie, Université de Paris I.

LE GOFF, I. (2013) Cadavre et crémation, dins de Guy, H.; Jeanjean, A.; Richier, A. *Le Cadavre en procès, Techniques & Culture, Revue semestrielle d'anthropologie des techniques*, 60, 92-109.

LE GOFF, I.; LAPERLE, G.; MILLERAT, P.; CULOT, S. (2009) Le devenir du cadavre incinéré en Gaule Belgique. Méthodes et analyse de cas, *Revue Archéologique de Picardie*, 3-4, 113-127.

LÉVI-STRAUSS, C. (2017) *Tristes trópicos*, Austral - Paidós, Barcelona.

LINDHOLM, CH. (2000) Ritos de pasaje (o de paso), dins de Barfield, Th. (ed.), *Diccionario de Antropología*, Siglo XXI, Madrid.

LINTON, R. (1959) *Cultura y personalidad*, Fondo de Cultura Económica, México.

LLONCH-MORENO (1963) *Mapa Topogràfic Parcel·lari de Sabadell*, Arxiu Històric de Sabadell.

LLOVERA, M. (2000) Understanding Movement: A pilot model towards the sociology of movement, dins de Lock, G. (ed.), *Beyond the Map: Archaeology and Spatial Technologies*, IOS Press, Amsterdam, 65-84.

LÓPEZ CACHERO J. (1999) Primeros ensayos urbanísticos en el NE peninsular: el ejemplo de Genó y los poblados de espacio central, *Pyrenae*, 30, 69-89.

LÓPEZ CACHERO, F.J. (2005a) *La necròpolis de Can Piteu-Can Roqueta (Sabadell) en el contexto del Bronce Final y la Primera Edad del Hierro en el Vallès: estudio de los materiales cerámicos*, tesis doctoral, UB. Inèdit. Disponible en web: <https://www.tesisenred.net/handle/10803/2590#page=1>.

LÓPEZ CACHERO, F.J. (2005b) Estudi dels materials ceràmics prehistòrics de la Bòbila Madurell, Arxiu Àrea de Coneixement i Recerca, Generalitat de Catalunya. Inèdit.

LÓPEZ CACHERO, F.J. (2006) *Aproximació a la societat durant el bronze final i la primera edat del ferro: el cas de la necròpolis de Can Piteu-Can Roqueta (Sabadell, Vallès Occidental, Barcelona)*, Societat Catalana d'Arqueologia, tercera edició del Premi Memorial Josep Barberà.

LÓPEZ CACHERO, F.J. (2007) Sociedad y economía durante el Bronce Final y la Primera Edad del Hierro en el noreste peninsular: una aproximación a partir de las evidencias arqueológicas, *Trabajos de Prehistoria*, 64, 1, 99-120.

LÓPEZ CACHERO, F.J. (2008) Necròpolis de incineración y arquitectura funeraria en el noreste de la Península Ibérica durante el Bronce Final y la Primera Edad del Hierro, *Complutum*, vol.19, 139-171.

LÓPEZ CACHERO, F.J.; ALBIZURI, S. (2009) Comensalitat durant el bronze final i la primera edat del ferro al paratge arqueològic de Can Roqueta: anàlisi dels dipòsits relacionats amb el consum en contextos domèstics i funeraris, *CITERIOR*, Arqueologia i Ciències de l'Antiguitat, 5, Tarragona, 57-95.

LÓPEZ CACHERO, F.J.; CARLÚS, X.; CLOP, X. (2007) Les ceràmiques procedents dels assentaments del paratge de Can Roqueta, dins de Carlús, X.; López Cachero, J.; Oliva, M. *et al.* (dir.), *Cabanes, sitges i tombes. El paratge de Can Roqueta (Sabadell, Vallès Occidental) del 1300 al 500 AC, Quaderns d'Arqueologia*, 4, Museu d'Història de Sabadell, 89-93.

LÓPEZ CACHERO, F.J.; ROVIRA, M.C. (2012) El món funerari a la depressió Prelitoral catalana entre el bronze final i la primera edat del ferro: ritual i dinamisme social a partir del registre arqueològic, *Monografies MAC*, 14, 37-55.

LÓPEZ CACHERO, F.J.; ROVIRA, M.C.; CARLÚS, X.; LARA, C. (2009a) Nouveautés sur la transition entre le Bronze final et le Premier Âge du Fer dans la Catalogne côtière: le cas de la nécropole à incinération de Can Piteu-Can Roqueta (Barcelone), *XXXe Colloque International de l'Association Française pour l'Etude de l'âge du Fer: de l'âge du Bronze à l'âge du Fer (Xe-VIe s. av. J.-C.)*, (Saint-Romain-en-Gal/Vienne, 2006), 213-225.

LÓPEZ CACHERO, F.J.; ROVIRA, M.C.; CARLÚS, X.; LARA, C.; VILLENA, N. (2009b) Nouveautés sur la transition entre le Bronze final et le premier âge du Fer en Catalogne: le cas de la nécropole d'incinération de Can Piteu-Can Roqueta (Barcelone), *Bulletin de l'Association pour la Promotion des Recherches sur l'Age du Bronze*, 4, 213-225.

LÓPEZ, J.A. (1986) Hipócrates y los escritos hipocráticos: origen de la medicina científica, *EPOS Revista de filología*, UNED, Facultad de Filología, Madrid, 157-175.

LÓPEZ, J.B. (1991) Principes généraux de l'enregistrement, dins de LATTARA, 4, édition de l'Association pour la Recherche Archéologique en Languedoc Oriental, Lattes, 11-32.

LÓPEZ, J.B. (2001) Minferri en el context de l'edat del bronze a la plana occidental catalana, Colors de Terra, La vida i la mort en una aldea d'ara fa 4.000 anys, Minferri (Juneda), *Quaderns de la Sala d'Arqueologia*, 1, Institut d'Estudis Ilerdencs, Lleida, 13-34.

LÓPEZ, J.B.; PONS, E. (1995) Les necròpolis d'incineració tumulària de la zona pirinenca, *I Simposi de poblament dels Pirineus, Andorra 1992, Muntanyes i Població*, 107-126.

LÓPEZ, J.B.; GALLART, J. (2002) La societat a l'edat del bronze, *Quaderns de la Sala d'Arqueologia*, 2, Institut d'Estudis Ilerdencs, Lleida, 119-134.

LOUIS, M.; TAFFANEL, O.; TAFFANEL, J. (1955-1960) *Le Premier Âge du Fer Languedocien*, Institut International d'Études Ligures, Coll. de Monographies préhistoriques et archéologiques, Montpellier.

LOUIS, M.; TAFFANEL, O.; TAFFANEL, J. (1958) *Le Premier Âge du Fer Languedocien, II. Les nécropoles à incinération*, Institut International d'Études Ligures, Coll. de Monographies préhistoriques et archéologiques, Montpellier.

LOUIS, M.; TAFFANEL, O.; TAFFANEL, J. (1960) *Le Premier Âge du Fer Languedocien, III. Les tumulus, conclusions, Institut International d'Études Ligures, Coll. de Monographies préhistoriques et archéologiques, Montpellier.*

LULL, V. (1997-1998) El Argar: la muerte en casa, *Anales de Prehistoria y Arqueología de la Universidad de Murcia*, 13-14, 65-80.

LULL, V.; PICAZO, M. (1989) Arqueología de la muerte y estructura social, *Archivo Español de Arqueología*, 62, 5-20.

LUMLEY, H. de (1969) Le Paléolithique ancien et moyen du midi méditerranéen dans son cadre géologique, V sup. de *Gallia Préhistoire*, Paris, CNRS.

LLONGUERAS, M.; MARCET, R.; GUILAINE, J.; THOMMERET, J. (1979-80) Noves dates de C¹⁴ a Catalunya, *Ampurias*, XLI- XLII, 349-358.

LLONGUERAS, M.; MARCET, R.; PETIT, M.A. (1986) Darrers treballs a la Bòbila Madurell (Sant Quirze del Vallès, Vallès Occidental), *Tribuna d'Arqueologia 1984-1985*, 25-34.

KROGMAN, W.M. (1962) *The human skeleton in forensic medicine*, Thomas, Springfield.

KURTZ, D.C.; BOARDMAN, J. (1971) *Greek burial customs. Aspects of Greek and Roman life*, Cornell University Press.

MAJÓ, T. (2005) Estudi arqueoantropològic de les estructures amb restes humanes del jaciment de Can Roqueta/Torre-romeu (Sabadell, Vallès Occidental), Arxiu Àrea de Coneixement i Recerca, Generalitat de Catalunya. Inèdit.

MAJÓ, T.; RODRÍGUEZ, A.; PALOMO, T. (2007) La incineració aïllada de Can Roqueta II, dins de Carlús, X.; López Cachero, J.; Oliva, M. *et al.* (dir.), *Cabanes, sitges i tombes. El paratge de Can Roqueta (Sabadell, Vallès Occidental) del 1300 al 500 AC, Quaderns d'Arqueologia*, 4, Museu d'Història de Sabadell, 184-185.

MALINOWSKI, B. (1994) *Magia, ciencia, religión*, Ariel, 119, Barcelona.

MALUQUER DE MOTES, J. (1942) La cerámica con asas de apéndice de botón y el final de la cultura megalítica del nordeste de la península, *Ampurias*, VI, 171-188.

MALUQUER DE MOTES, J. (1945a) La provincia de Lérida durante el Eneolítico, Bronce y primera Edad del Hierro, *Ilerda*, V, 173-245.

MALUQUER DE MOTES, J. (1945-1946b) Las culturas hallstáticas en Cataluña, *Ampurias*, VII-VIII, 115-182.

MALUQUER DE MOTES, J. (1949) Concepto y periodización de la Edad del Bronce peninsular, *Ampurias*, XI, 191-195.

MALUQUER DE MOTES, J. (1951) Un nuevo campo de urnas en Cataluña: la necrópolis de la Bòbila Roca, de Pallejà (provincia de Barcelona), *Archivo Español de Arqueología*, XXIV, 204-207.

MALUQUER DE MOTES, J. (1971) Late Bronze and Early Iron in the Valley of the Ebro, The European Community in Latter Prehistory, *Studies in honour of C.F.C. Hawkes*, 107-120.

MALUQUER DE MOTES, J. (1984) *La necrópolis paleoibérica de Mas de Mussols, Tortosa (Tarragona)*, UB.

MARCET, R.; MORRAL, J. (1982) La Florida, Santa Perpètua de Mogoda (Vallès Occidental). Enterrament col·lectiu, dins *Les excavacions arqueològiques a Catalunya en els darrers anys, Excavacions arqueològiques a Catalunya*, 1, 91-92.

MARCET, R.; PETIT, M.A. (1985) Assentaments d'habitació a l'aire lliure de la comarca del Vallès. Del Neolític al bronze, *Estudios de la Antigüedad*, 2, 93-133.

MARCHAND, G. (1994) Couvertures et dispositifs de signalisation des sépultures au premier Age du fer dans la nécropole du Peyrou à Agde (Hérault), *Documents d'Archéologie Méridionale*, 17, 47-54.

MARLASCA, R.; ROVIRA, M.C.; CARLÚS, X.; LARA, C.; LÓPEZ, F.J. (2005) Materiales de importación en la necrópolis de incineración de Can Piteu-Can Roqueta (Sabadell, Barcelona), *35 Congreso Internacional de Protohistoria del Mediterráneo Occidental, Mérida*, 1039-1049.

MARQUÉS DE CERRALBO (1916) *Las necrópolis ibéricas*, conferencia dada el 22 de octubre de 1915 en el Congreso de la Asociación Española para el Progreso de las Ciencias, Valladolid, Fortanet, Madrid.

MÁRQUEZ, J.E.; JIMÉNEZ, V. (2010) *Recintos de fosos. Genealogía y significado de una tradición en la Prehistoria del suroeste de la Península Ibérica (IV-III milenios AC)*, Servicio de Publicaciones e Intercambio Científico Universidad de Málaga.

MARTÍN, A. (1982) El Coll, Llinars del Vallès, dins *Les excavacions arqueològiques a Catalunya en els darrers anys, Excavacions arqueològiques a Catalunya*, 1, 93-94.

MARTÍN, A. (1990) El neolític i el calcolític al Vallès, *LIMES*, 0, 10-22.

MARTÍN, A. (1992) Estrategia y culturas del Neolítico Final y Calcolítico en Cataluña, dins de Utrilla, M.P. (ed.), *Aragón-litoral Mediterráneo. Intercambios culturales durante la Prehistoria, homenaje a Juan Maluquer de Motes*, 359-397.

MARTÍN, A. (1995) La prehistòria a la comarca del Vallès, *Terme*, 10, Terrassa, 28-37.

MARTÍN, A. (2006) La prehistòria al Baix Vallès, *Notes*, 21, Centre d'Estudis Molletans, Mollet del Vallès, 149-184.

MARTÍN, A. (2008) La prehistòria a Santa Perpètua de Mogoda (Vallès Occidental) i el seu entorn, *Ordit*, 2, 11-49.

MARTÍN, A.; BIOSCA, A.; ALBAREDA, M.J. (1985) Excavacions a la Cova del Frare (Matadepera, Vallès Occidental). Dinàmica ecològica, seqüència cultural i cronologia absoluta, *Tribuna d'arqueologia 1983-1984*, 9-103.

MARTÍN, A.; BLANCH, R.M.; ALBIZURI, S.; ALAMINOS, A.; MERCADAL, O.; VIVES, E.; LÁZARO, P.; BOSCH, J.; COLOMER, S.; MIRET, J.; ENRICH, R.; ALIAGA, S. (2017) El paraje de Bòbila Madurell (Sant Quirze del Vallès, Vallès Occidental, Barcelona), dins de Gibaja, F.; Subirà, M.E.; Martín, A.; Roig, J. (coord.) *Mirando la muerte. Las prácticas funerarias durante el neolítico en el noreste peninsular*, Akademos, 1, Castelló, 103-274.

MARTÍN, A.; CASAS, J. (2018) La Bòbila d'en Joca (Montornès del Vallès, Barcelona), dins de Gibaja, F.; Subirà, M.E.; Martín, A.; Roig, J. (coord.) *Mirando la muerte. Las prácticas funerarias durante el neolítico en el noreste peninsular*, Akademos, 2, Castelló, 191-210.

MARTÍN, A.; GUILAINE J.; THOMMERET, J (1981) Estratigrafía y dataciones C14 de la Cova del Frare de St. Llorenç del Munt (Matadepera, Barcelona), *Zephyrus*, XXXII-XXXIII, Salamanca, 101-111.

MARTÍN, A. MESTRES, J.S. (2002) Periodització des de la fi del neolític a l'edat del bronze a la Catalunya sud-pirinenca. Cronologia relativa i absoluta, dins de *XII Congrés Internacional de Puigcerdà: Pirineus i veïns al 3r mil·lenni AC. De la fi del neolític a l'edat del bronze entre l'Ebre i la Garona, Puigcerdà 2000*, 77-130.

MARTÍN, A.; MIRET, J.; BOSCH, J.; BLANCH, R.M.; ALIAGA, S.; ENRICH, R.; COLOMER, S.; ALBIZURI, S.; FOLCH, J.; MARTÍNEZ, J.; CASAS, T. (1988a) Les excavacions al paratge de la Bòbila Madurell i de Can Feu (Sant Quirze del Vallès, Vallès Occidental), *Tribuna d'Arqueologia 1987-1988*, 77-92.

MARTÍN, A.; MIRET, J.; BLANCH, R.M.; ALIAGA, S.; ENRICH, R.; COLOMER, S.; ALBIZURI, S.; BOSCH, J. (1988b) Campanya d'excavacions arqueològiques 1987-1988 al jaciment de la Bòbila Madurell Can Feu (Sant Quirze del Vallès, Vallès Occidental), *Arraona*, 3, 9-23.

MARTÍN, A.; PETIT, M. À.; MAYA, J. L. (2002) Cultura material, economia i intercanvis durant el III mil·lenni AC a Catalunya, *XII Col·loqui Internacional d'Arqueologia Puigcerdà*, 295-321.

MARTÍN, J.I.; JIMÉNEZ, M.C. (1988/1989) En torno a una estructura constructiva en un campo de hoyos de la Edad del Bronce de la Meseta española (Forfoleda, Salamanca), *Zephyrus*, 41-42, Ediciones Universidad de Salamanca, 263-281.

MARTÍN, P. (2006) La necròpolis d'incineració de Can Barraca (Besalú, Garrotxa). Resultats preliminars, *Tribuna d'Arqueologia 2004-2005-2006*, 71-88.

MARTÍNEZ, E. (2002) Memòria del seguiment arqueològic dut a terme al polígon industrial de Can Roqueta: confluència de l'Avinguda de Can Bordoll amb l'Avinguda de Can Roquet (Sabadell, Vallès Occidental), Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya, Arxiu Àrea de Coneixement i Recerca, Generalitat de Catalunya. Inèdit.

MARTÍNEZ, E. (2003a) Memòria del seguiment arqueològic dut a terme a la rasa del projecte d'impulsió d'aigües residuals a la riera de Santiga (Sabadell, Vallès Occidental), Arxiu Àrea de Coneixement i Recerca, Generalitat de Catalunya. Inèdit.

MARTÍNEZ, E. (2003b) Memòria dels treballs arqueològics de prospecció i excavació duts a terme a la Plaça de Can Ferran (confluència de l'Avinguda de Can Bordoll amb el carrer de Can Cinto). Polígon industrial de Can Roqueta (Sabadell, Vallès Occidental), Arxiu Àrea de Coneixement i Recerca, Generalitat de Catalunya. Inèdit.

MARTÍNEZ-PINNA, J. (2011) La organización del culto, dins de Blázquez, J.M.; Martínez-Pina, J.; Montero, S.; *Historia de las religiones antiguas. Oriente, Grecia y Roma*, Cátedra, Historia, Serie Mayor, Madrid, 266-296.

MARTÍNEZ NAVARRETE, M.I. (1985) *La Edad del Bronce en la Submeseta Suroriental: una revisión crítica*, tesis doctoral, Universidad Complutense de Madrid.

MARTÍNEZ RODRÍGUEZ, P. (2009) Estàtues-menhirs, testimonis d'una religió que va abastar tot Europa en el tercer mil·lenni aC, *Notes*, 25, Centre d'Estudis Molletans, Mollet del Vallès, 81-99.

MARTÍNEZ RODRÍGUEZ, P. (2011) La estatua-menhir del Pla de les Pruneres (Mollet del Vallès, Vallès Oriental), *Complutum*, 22, 1, 71-87.

MARTÍNEZ RODRÍGUEZ, P.; FORTÓ, A.; MUÑOZ, V. (2010) La estatua-menhir de Ca l'Estrada (Canovelles, Barcelona), una representació con elementos del grupo figurativo de Rouergue (Aveyron, Francia), *Munibe*, suplemento, XX, Donostia, 15-21.

MARTÍNEZ RODRÍGUEZ, P.; PALAZÓN, J.A. (2011) L'estàtua-menhir de Mollet: el descobriment, *Notes*, 26, Centre d'Estudis Molletans, 149-155.

MARTÍNEZ SANTA-OLALLA, J. (1946) *Esquema paleo-etnològic de la Península hispànica*, Seminario de Historia Primitiva, Madrid.

MAS, D. (1989) *El relleu del Vallès Occidental: l'evolució geomorfològica quaternària del Vallès Occidental*, Institut d'Estudis Catalans .

MATEO, P. (1993) *Interrelación poblado-necrópolis. Propuestas de análisis en las comarcas meridionales de Lleida durante el Bronce Final*, memòria de llicenciatura, UB.

MATEO, P. (1994) Influencia de la calidad del suelo en la ubicación de poblados y necrópolis. El Bronce Final en el sur de Lleida, *Pyrenae*, 25, 71-92.

MAY, T. (2009) *La muerte, una reflexión filosòfica*, Ediciones de Intervención Cultural/Biblioteca Buridán.

MAYA, J.L. (1978) Las necrópolis tumulares ilerenses, *II Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*, 83-96.

MAYA, J.L. (1981) Yacimientos de las Edades del Bronce y del Hierro en la provincia de Lérida y zonas limítrofes, *Miscelánea en Homenaje al Profesor Salvador Roca i Lletjós*, 1979, Lleida, 321-376.

MAYA, J.L. (1985) Silos de la Primera edad del Hierro en la Universidad Autónoma, *Estudios de la Antigüedad*, 2, 147-220.

MAYA, J.L. (1986) Incineració i ritual funerari a les valls del Segre i del Cinca, *Cota Zero*, 2, 39-47.

MAYA, J.L. (1990) ¿Bronce Final o Primera Edad del Hierro?. La problemática en el marco de la Depresión Prelitoral, *LIMES*, 1, 31-43.

MAYA, J.L. (1997) Reflexiones sobre el Bronce Inicial en Cataluña. Homenaje a la Profesora Dra. Milagro Gil Mascarell Boscá, *Saguntum*, 30, 307-314.

MAYA, J.L. (1998) El Bronce Final y los inicios de la Edad del Hierro, dins de Barandiarán, I. *et al. Prehistoria de la Península Ibérica*, Ariel Prehistoria, 317-415.

MAYA, J.L. CUESTA, F.; LÓPEZ CACHERO, F.J. (1998) *Genó: un poblado del Bronce Final en el Bajo Segre*, UB.

MAYA, J.L.; DÍEZ-CORONEL, L.; PUJOL, A. (1975) La necròpolis de incineración de Pedrós, Seròs (Lérida), dins de *Actas del XIII Congreso Nacional de Arqueología, Huelva 1973*, Zaragoza, 611-622.

MAYA, J.L.; LÓPEZ CACHERO, F.J.; GONZÁLEZ, J.R.; JUNYENT, E.; RODRÍGUEZ, J.I. (2001-2002) Excavaciones (1981-1983) en el poblado de Carretelà (Aitona, Lleida), *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 11-12, Lleida, 151-233.

MAYA, J.L.; PETIT, M.A. (1986) Un Grupo del Nordeste. Un nuevo conjunto de cerámicas con boquique en la Península Ibérica, *Anales de Arqueología y Prehistoria de la Universidad de Murcia*, 2, Murcia, 49-72.

MAYA, J.L.; PETIT, M.A. (1995) L'Edat del Bronze a Catalunya. Problemàtica i perspectives de futur, *X Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*, 327-342.

MAYA, J.L.; VIVES, E. (1982) Dos necròpolis de incineración en el Bajo Segre: Llardecans y La Femosa, *Revista llerda*, XLIII, 119-140.

MAYR, F.K. (1989) *La mitología occidental*, edición de Andrés Ortiz-Osés, Grupo Editorial Siglo XXI.

MAZIERE, F. (2012) Sépultures et nécropoles du Bas-Languedoc occidental et du Roussillon (IXe-Ve s. av. J.-C). Du geste observé aux rites supposés, *Monografies MAC*, 14, 173-208.

MAZIERE, F.; BLAIZOT, F.; DOMINGUEZ, C.; FOREST, V. (2012) Nouvelles données sur la nécropole de Bel-Air à Vendres (Hérault, France). De la sépulture au complexe funéraire, *Monografies MAC*, 14, 271-280.

MAZIERE, F.; DEDET, B.; CARLÚS, X.; LÓPEZ CACHERO, F.J.; ROVIRA, M.C. (2017) Se souvenir des morts du Rhône à l'Èbre, du Xe au Ve s. av. J.-C.; dins de Adroit, S.; Graells, R. (2017) *Arquitecturas funerarias y*

memoria: la gestión de las necrópolis en Europa occidental (ss. X-III a.C.), Actas del Coloquio del 13-14 Marzo 2014, celebrado en La Casa de Velázquez (Madrid), 181-232.

MENSUA, C.; PIQUÉ, R. (2002) L'ús del combustible en el ritual funerari de Can Piteu-Can Roqueta (Sabadell, Vallès Occidental), Servei d'Anàlisi Arqueològiques de la UAB, inèdit.

MEROC, L. (1962) Le village et la sépulture chasséens de Villeneuve-Tolosane (Haute-Garonne, France), *Zephyrus*, 13, Ediciones Universidad de Salamanca, 94-96.

MEROC, L.; SIMONET, G. (1967-1968) Le village néolithique Chasséen de Saint-Michel-du-Touch, Toulouse (Haute Garonne), *Bulletin de la Société Méridionale de Spéléologie et de Préhistoire*, XIV-XV, 27-37.

MESTRES, J.; SANMARTÍ, J. SANTACANA, J. (1990) Estructures de la primera edat del ferro de l'Hort d'en Grimau (Castellví de la Marca, Alt Penedès), *Olerdulae*, 1-4, 75-117.

MESTRES, J. SENABRE, M.R.; SOCIAS, J. (1994-1996) L'Alt Penedès a la Primera Edat del Ferro: consideracions a l'entorn d'un model d'ocupació del territori, Models d'ocupació, transformació i explotació del territori entre el 1600 i el 500 a.n.e. a la Catalunya meridional i zones limítrofes de la Depressió de l'Ebre, *Gala*, 3-5, Sant Feliu de Codines, 247-263.

MESTRES, J.S. (2003) Datació per radiocarboni de material carbonós del jaciment anomenat El Calvari del Molar (Molas d'En Bas, Priorat), Laboratori de Datació per Radiocarboni, UB, Arxiu Àrea de Coneixement i Recerca, Generalitat de Catalunya. Inèdit.

MESTRES, J.S. (2008) Datació per radiocarboni de material carbonós de Can Roqueta/Torre-romeu, Laboratori de Datació per Radiocarboni, UB, Arxiu Àrea de Coneixement i Recerca, Generalitat de Catalunya. Inèdit.

MICHEL, J.; ROPIOT, V. (2012) La nécropole du bronze final IIIB de A Christol I à Carcassonne (Aude), *Monographies MAC*, 14, 255-270.

MIQUEL, D.; MORRAR, E. (1979-1980) La fosa con enterramiento múltiple de Can Vinyals (Santa Perpètua de Mogoda), *Ampurias*, XLI-XLII, 355-366.

MIQUEL, D.; MORRAR, E. (1980) L'enterrament col·lectiu de Can Vinyals (Santa Perpètua de Mogoda), *Arrahona*, 10, 26-36.

MIRET, J. (1992) Bóbila Madurell 1987-1988. Estudi dels tovots i les argiles endurides pel foc, *Arraona*, 11, 67-72.

MIRET, J. (2006) Sobre les sitges i altres estructures excavades al subsòl, *Cypsela*, 16, 213-225.

MIRET, J. (2009) *Sistemes tradicionals de conservació dels aliments en fosses i sitges. Un enfocament multidisciplinari*, accessible a www.academia.edu.

MIRET, J. (2011) *Els dipòsits de ceràmica a Europa durant la prehistòria*, accessible a www.academia.edu.

MIRET, J. (2014-16) *Fosses, sitges i altres coses. Catàleg d'estructures prehistòriques d'Europa*, accessible a www.academia.edu.

MIRÓ, M. (2003) Agua. Emociones, sentimientos, experiencias y procesos religiosos, Editorial de la UOC, 325-399.

MOLAS, M.D.; GUERRA, S. (coord.) (2002) *Morir en femenino. Mujeres, ideología y prácticas funerarias desde la Prehistoria hasta la Edad Media*, UB.

MOLAS, M.D.; RAFEL, N. (1986) La necròpolis del Coll del Moro. Sector les Maries. Campanya 1984 (Gandesa, Terra Alta), *Tribuna d'Arqueologia 1985-1986*, 43-52.

MOLAS, M.D.; RAFEL, N.; PUIG, F. (1986) El ritual funerari a la necròpolis del Coll del Moro, Gandesa (Terra Alta), *Cota Zero*, 2, 48-52.

MOLIST, M. (1986) *Les structures de combustion au Prôche Orient Néolithique (10000-3700 BC)*, tesis de doctorat, Université de Lyon-2.

MOLIST, M.; CRUELLES, W.; BUXÓ, D.; ESPADALER, M. (1985) Nota preliminar sobre la necròpolis de Coll s'Avenc (Tavertet, Osona), *Cypsela*, 5, 71-77.

MOLIST, M.; CRUELLES, W.; BUXÓ, D. (1986a) La necròpolis d'incineració de Coll s'Avenc (Tavertet, Osona), *Tribuna d'Arqueologia 1984-1985*, 83-92.

MOLIST, M.; CRUELLES, W.; BUXÓ, D. (1986b) Coll s'Avenc: aproximació a l'estudi del ritual d'una necròpolis d'incineració de la comarca d'Osona, *Cota Zero*, 2, 33-38.

MOLIST, M.; CRUELLES, W.; ANFRUNS, J. (1991) Reflexions a l'entorn de la metodologia per a l'estudi de les necròpolis d'incineració. Aplicació als exemples d'Osona Coll s'Avenc i Serrat de Balà (Tavertet), *LIMES*, 1, 75-86.

MOLIST, M.; RIBÉ, G.; SAÑA, M. (1996) La transición del V milenio cal. BC en Catalunya, dins de *I Congrés del Neolític a la Península Ibèrica, Gavà, Rubricatum*, 1, 781-790.

MONEO, T. (2003) *Religión Ibérica. Santuarios, ritos y divinidades (siglo VII-I a.C.)*, Real Academia de la Historia, Madrid.

MONTERO, M. (1994) Informe sobre les restes de fauna recuperades al jaciment de Can Piteu - Can Roqueta. Departament de Prehistòria de la UAB, Arxiu Àrea de Coneixement i Recerca, Generalitat de Catalunya. Inèdit.

MONTERO, M. (2004) Informe sobre les restes de fauna recuperades al jaciment de Can Piteu-Can Roqueta (Sabadell, Vallès Occidental), Departament de Prehistòria de la UAB, Arxiu Àrea de Coneixement i Recerca, Generalitat de Catalunya. Inèdit.

MONTERO, M.; PIÑA, A.; SAÑA, M. (2007) Variabilitat de les restes de fauna: el paper dels animals i de la producció ramadera en el marc de les dinàmiques socioeconòmiques, dins de Carlús, X.; López Cachero, J.; Oliva, M. *et al.* (dir.), *Cabanes, sitges i tombes. El paratge de Can Roqueta (Sabadell, Vallès Occidental) del 1300 al 500 AC, Quaderns d'Arqueologia*, 4, Museu d'Història de Sabadell, 77-81.

MONTERO, S. (2011) La muerte i el Más Allá, dins de Blázquez, J.M.; Martínez-Pinna, J.; Montero, S.; *Historia de las religiones antiguas. Oriente, Grecia y Roma*, Cátedra, Historia, Serie Mayor, Madrid, 519-530.

MONTÓN, F.J. (2001) La Codera. 1ª Edad del Hierro en el Valle del Cinca (Huesca), *Revista de Arqueología*, Madrid, 16-23.

MONTÓN, F.J. (2007) La Codera. Hábitat y necrópolis en la I Edad del Hierro, *Cæsaraugusta*, 78, 2007, 291-294.

MONTÓN, S.; MARTÍNEZ, J. (1999) Les restes faunístiques prehistòriques de Can Roqueta, sector DIASA, dins de González, P.; Martín, A.; Mora, R. (dir.), *Can Roqueta. Un establiment pagès prehistòric i medieval (Sabadell, Vallès Occidental)*, *Excavacions Arqueològiques a Catalunya*, 16, 258-283.

MORA, R.; MARTÍNEZ, J. (2002) Memòria Can Roqueta, Centre de Transports, Arxiu Àrea de Coneixement i Recerca, Generalitat de Catalunya. Inèdit.

MORRAL, E.; MIQUEL, D.; MORRAL, J. (1979-1980) Fosa con enterramiento múltiple de Can Vinyals (Santa Perpètua de Mogoda, Ampurias, XLI-XLII, 355-366.

MULLER, A. (1985) *La nécropole pyrénéenne en cercle de pierres d'Arihouat à Garin (Haute-Garonne)*, *Col. Archéologies*, 1, Ed. Vesuna, Périgueux.

MUÑOZ, V. (2002) Necròpolis del Coll, Llinars del Vallès (Vallès Oriental, dins de Pons, E.; Molist, M. (coords.) *Jornada de Treball Les necròpolis d'incineració del Bronze final i principis de l'edat del ferro a Catalunya i rodalies (de l'Ebre a l'Hérault): noves troballes, història i sistematització*, Museu d'Arqueologia de Catalunya (Girona, 30 de novembre de 2002), 31-32.

MURDOCK, G.P. (1949) *Social structure*, The Macmillan Company, New York.

NIETZSCHE, F.W. (1888) *Der Antichrist. L'Anticrist. Maledicció sobre el cristianisme*, Llibres de l'Índex, edició a càrrec d'A. Morillas, traducció de M. Jiménez (2004-2008).

NICKELS, A. (1990) Essai sur le développement topographique de la nécropole protohistorique de Pézenas (Hérault), *Gallia*, 47, 1-27.

NICKELS, A.; MARCHAND, G.; SCHWALLER, M. (1989) *Agde. La nécropole du Premier Âge du Fer, Revue Archéologique de Narbonnaise*, supplément 19, Paris.

NOGUERA, J. (2006) *Gènesi i evolució de l'estructura del poblament ibèric en el curs inferior del riu Ebre: la Ilercavònia septentrional*, tesis doctoral, UB.

OCHOA, E. de (2000) *Eneida de Virgilio*, Elaleph.

OLIVA, M. (2004a) Ornaments i estris personals en matèries dures animals i argila procedents de la necròpoli de Can Piteu - Can Roqueta (Sabadell), UAB, Arxiu Àrea de Coneixement i Recerca, Generalitat de Catalunya. Inèdit.

OLIVA, M. (2004b) La malacologia marina procedent de la necròpolis de Can Piteu - Can Roqueta (Sabadell), UAB, Arxiu Àrea de Coneixement i Recerca, Generalitat de Catalunya. Inèdit.

OLIVA, M.; PALOMO, A.; RODRÍGUEZ, A.; TERRATS, N. (2007) Hàbitat, dins de Carlús, X.; López Cachero, J.; Oliva, M. et al. (dir.), *Cabanes, sitges i tombes. El paratge de Can Roqueta (Sabadell, Vallès Occidental) del 1300 al 500 AC, Quaderns d'Arqueologia*, 4, Museu d'Història de Sabadell, 35-73.

OLIVA, M.; PALOMO A.; TERRATS, N.; CARLÚS, X.; LÓPEZ CACHERO F.J.; RODRÍGUEZ, A. (2008) Las estructuras neolíticas de Can Roqueta (Sabadell, Barcelona), *IV Congreso del Neolítico Peninsular*, 1, 157-167.

OLIVA, M.; TERRATS, N. (2003) Informe de l'excavació arqueològica a Can Roqueta/Torre-romeu, 2002-2003 (Sabadell, Vallès Occidental), Arxiu Àrea de Coneixement i Recerca, Generalitat de Catalunya. Inèdit.

OLIVA, M.; TERRATS, N. (2005) Memòria d'excavació Can Roqueta/Torre-romeu (Sabadell), Arxiu Àrea de Coneixement i Recerca, Generalitat de Catalunya. Inèdit.

OLIVA, M.; TERRATS, N.; PALOMO, A.; RODRÍGUEZ, A.; MAJÓ, T. (2018) Can Roqueta (Sabadell, Barberà del Vallès, Barcelona), dins de Gibaja, F.; Subirà, M.E.; Martín, A.; Roig, J. (coord.) *Mirando la muerte. Las prácticas funerarias durante el neolítico en el noreste peninsular*, Akademos, 2, Castelló, 245-262.

OLLEY, J.; ROBERTS, R.G.; YOSHIDA, H.; BOWLER, J.M. (2006), Single-grain optical dating of grave-infill associated with human burials at Lake Mungo, Australia, *Quaternary Science Reviews*, 25, 19-20.

ORTEGA Y GASSET, J. (1958) *¿Qué es filosofía?*, Revista de Occidente, 1958, Madrid.

PAJOT, B. (1975) Note préliminaire sur la nécropole du Premier Age du Fer du Frau (Commune de Cazals, Tarn-et-Garonne), *Bulletin de la Société Préhistorique Française*, 72, 5, 149-157.

PALOL, P. (1943) Necròpolis hallstàtica de Agullana, *Ampurias*, V, 99.

PALOL, P. (1948) Una necròpolis de la Edad del Hierro descubierta en Camallera, *AIEG*, 3, 252-256.

- PALOL, P. (1958) *La necrópolis hallstática de Agullana (Gerona)*, Biblioteca Praehistorica Hispana, I, Madrid.
- PALOL, P.; MALUQUER, J.; TOMÁS, J. (1944) Avance de los hallazgos de la necrópolis de Agullana, *Ampurias*, VI, 93-139.
- PALOMO, A.; RODRÍGUEZ, A. (2002) Can Roqueta II (Sabadell, Vallès Occidental): un jaciment excepcional de l'edat del bronze, *XII Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*, 275-284.
- PALOMO, A.; RODRÍGUEZ, A. (2004a) Memòria dels treballs duts a terme a Can Roqueta II (Sabadell, Vallès Occ.), Arxiu Àrea de Coneixement i Recerca, Generalitat de Catalunya. Inèdit.
- PALOMO, A.; RODRÍGUEZ, A. (2004b) Can Roqueta II (Sabadell, Vallès Occidental), *Tribuna d'Arqueologia 2000-2001*, 77-98.
- PALOMO, A.; RODRÍGUEZ, A.; CARBÓ, M.; COMELLAS, S. (2002) Estructures d'hàbitat a Can Roqueta II (Sabadell, Vallès Occidental), *XII Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*, 227-234.
- PANYELLA, A.; GARRIGA, J. (1945-1946) Excavación de tres megalitos en Port de la Selva (Alto Ampurdán), *Noticiario Arqueológico, Ampurias*, VII-VIII, 341-346.
- PARKER PEARSON, M. (1999) *The Archaeology of death and burial*, *American Journal of Archaeology*, 105, 1, Archaeological Institute of America.
- PARPAL, A. (1991) Informe sobre el seguiment de màquines a Can Roqueta (Sabadell, Vallès Occidental), Arxiu Àrea de Coneixement i Recerca, Generalitat de Catalunya. Inèdit.
- PARPAL, A. (1997a) Memòria informe dels treballs de prospecció arqueològica del solar delimitat per l'avinguda de Can Bordoll i els carrers de Can Llobateres i de Can Cinto del polígon industrial de Can Roqueta (Sabadell, Vallès Occidental), Arxiu Àrea de Coneixement i Recerca, Generalitat de Catalunya. Inèdit.
- PARPAL, A. (1997b) Memòria de l'excavació als sectors S i SW del solar 14 del polígon industrial de Can Roqueta (Sabadell, Vallès Occidental), Arxiu Àrea de Coneixement i Recerca, Generalitat de Catalunya. Inèdit.
- PARPAL, A. (1997c) Memòria informe dels treballs de prospecció arqueològica al solar delimitat per l'avinguda de Can Bordoll i els carrers de Can Llobateres i de Can Cinto del polígon industrial de Can Roqueta (Sabadell, Vallès Occidental). Arxiu Àrea de Coneixement i Recerca, Generalitat de Catalunya. Inèdit.
- PARRAMON, J. (1997) *Diccionari de la mitologia grega i romana*, Edicions 62, Barcelona.
- PASSELAC, M.; RANCOULE, G.; SOLIER, Y. (1981) La nécropole de Peyros à Couffoulens (Aude): découverte d'un nouveau groupe de tombes, *Revue Archéologique de Narbonnaise*, 14, 1-53.
- PAUTREAU, J.P. (1982) Les incinérations, *Histoire et Archéologie*, 66, 90-96.

PAUTREAU, J.P. (1985) Site protohistorique de la Croix Verte à Antran (Vienne), *Aquitania*, 3, 3-26.

PAUTREAU, J.P. (2010) Crémations traditionnelles en Thaïlande du nord, dins de *Des vases pour l'éternité. La nécropole de Negabous et la Protohistoire du Roussillon*, Conseil Général des Pyrénées-Orientales, 118-126.

PAUTREAU, J.P.; MATARÓ, M.; MORNAIS, P. (1994) Imágenes actuales de las cremaciones humanas en el sudeste de Asia, *Funeralia*, 10, 23-27.

PAUTREAU, J.P.; MATARÓ, M.; MORNAIS, P. (2000) Les "fours polynésiens" de Civaux-Valdivienne (Vienne, France) dans leur contexte régional, dins *Actes du colloque de Bourg-en-Bresse et Beaune, octobre 2000, Préhistoires*, 9, 435-446.

PAZZARELLI, F. (2011) *Arqueología de la comida. Cultura material y prácticas de alimentación en Ambato, Catamarca (Argentina) siglos V-XI*, tesis doctoral, Universidad Nacional de Córdoba, Argentina. Inèdit.

PELLET, C.; DELOR, J.P. (1984) Nouveaux matériaux du Bronze final en Auxerrois: la nécropole du Crot aux Moines, à Beaumont (Yonne), dins de *Transition Bronze final Hallstatt ancien, Colloque Problèmes chronologiques et culturels, Actes du 109e Congrès National des Sociétés Savantes, Dijon 1984, Section d'archéologie et d'histoire de l'art*, tome 2.

PELLICER, (1984) *Elementos ultrapirenaicos i hallstattizantes en el horizonte del Bronce Final - Hierro del nordeste hispano*, *Habis*, 15, Sevilla.

PEÑALVER, X. (1990) El ritual funerario en los crómlech pirenaicos según los últimos trabajos en el conjunto megalítico de Mulisko Gaina. Urnieta - Hernani (Guipúzcoa), *Zephyrus*, 43, 131-136.

PEÑALVER, X. (2005) *Los crómlech pirenaicos*, *Bolskan*, 22, Huesca.

PEREIRA, J. (2001) El registro arqueológico de las cremaciones: una fuente para la reconstrucción del ritual funerario, dins de García, R.; Morales, J. *Arqueología funeraria: las necrópolis de incineración*, Ediciones de la Universidad de Castilla-La Mancha, Cuenca, 11-35.

PÉREZ FERNÁNDEZ, Á.; SOLER, B. (coord.) (2010) *Restes de vida de mort. La mort en la prehistòria*, Museu de Prehistòria de València, Diputació de València.

PÉREZ CONILL, J. (1982-1983) Els vasos hallstàtics o urnes cineràries d'Argentona, *Laietània*, 2-3, Mataró, 24-31.

PÉREZ CONILL, J. (2005) Els vasos cineraris de Ca l'Estrada d'Argentona en el context dels primers Camps de Túmul i Camps d'Urnas, *Laietània*, 16, Mataró, 51-64.

PÉREZ CONILL, J. (2009) Aportació a l'estudi de la necròpolis d'incineració de Can Missert de Terrassa (Vallès Occidental), *Terme*, 24, Terrassa, 177-188.

PERICOT, L. (1950) Para una sistematización de la Edad del Bronce, crónica del *Primer Congreso Nacional de Arqueología y del V Arqueológico del Sudeste*, Almería, 1949, 184-188.

PETIT, M.A. (1985) *Contribución al estudio de la Edad del Bronce en Cataluña (comarcas del Moianès, Vallès Oriental, Vallès Occidental, Maresme, Barcelonès y Baix Llobregat)*, tesis doctoral, UAB.

PETIT, M.A. (1989) Can Missert. Una necròpolis del bronze final al Vallès, *Terme*, 4, Terrassa, 7-11.

PIETTE, E.; SACAZE, J. (1877) La Montagne d'Espiaup, *Bulletins de la Société d'Anthropologie de Paris*, série 2, tome 12, 225-251.

PIETTE, E.; SACAZE, J. (1899) *Les tertres funéraires d'Avezac-Prat (Hautes Pyrénées)*, Masson et Cie. éditeurs.

PIGGOT, A. (1973) Problems in the interpretation of chambered tombs, dins de Daniel, G.; Kjaerum, P. (ed.), *Megalithic Graves and Ritual*, 9-15.

PIQUÉ, R. (1999) Anàlisi antracològica de Can Roqueta, sector DIASA, dins de González, P.; Martín, A.; Mora, R. (dir.) *Can Roqueta. Un establiment pagès prehistòric i medieval (Sabadell, Vallès Occidental)*, *Excavacions Arqueològiques a Catalunya*, 16, 207-220.

PITA, R. (1951) Localizaciones arqueológicas del Bajo Segre, *Ampurias*, XIII, 180-186.

PITA, R.; DíEZ-CORONEL, L. (1964) La necròpolis de incineración de Torre Filella, en Lérida, *Ampurias*, XXVI-XXVII, 251-257.

PITA, R.; DíEZ-CORONEL, L. (1968) *Memoria sobre la excavación de la necròpolis de túmulos de Roques de San Formatge, en Seròs (Lérida)*, *Excavaciones Arqueológicas en España*, 59, Madrid.

PLASENCIA, F.J. (2016) *Bòbila Madurell - Mas Duran: formas de vida en el Neolítico medio y final del nordeste peninsular*, tesis doctoral, UAB. Disponible en: <https://www.tesisenred.net/handle/10803/400570#page=1>.

PLASENCIA, F.J.; GONZÁLEZ, P.; MORA, R. (2017) Bòbila Madurell, sector Mas Duran (Sant Quirze del Vallès, Barcelona). Excavaciones 1991-1992, dins de Gibaja, F.; Subirà, M.E.; Martín, A.; Roig, J. (coord.) *Mirando la muerte. Las prácticas funerarias durante el neolítico en el noreste peninsular*, Akademos, 1, Castelló, 277-338.

PLAZA, M. (2010) Antecedentes del culto a las cruces de piedra: litolatría, *Revista de Folklore*, 343, Fundación Obra Social de Castilla y León, 11-19.

POLLOCK, S. (ed.) (2012) *Between feasts and daily meals. Towards an archaeology of commensal spaces*, Edition Topoi, Berlin.

PONS, E. (1976) Sivelles de cinturó de taló rectangular i placa poligonal trobades al NE de Catalunya, *Cypsela*, 2, Girona, 91-118.

PONS, E. (1982a) Les necròpolis d'incineració en el període entremig de les edats del bronze - ferro a la regió de Girona, *Cypsela*, 4, 91-102.

PONS, E. (1982b) Una necròpolis d'incineració tumulària: Rocaplana de Sant Tomàs - Puig Alt (Roses), *Revista de Girona*, 99, 137-142.

PONS, E. (1984) *L'Empordà, de l'edat del bronze a l'edat del ferro (1100-600 aC)*, Generalitat de Catalunya - Diputació de Girona, Centre d'Investigacions Arqueològiques de Girona, sèrie monogràfica, 4.

PONS, E. (1986a) El ritual funerari de la incineració: concepte i significació. Una aplicació a l'Empordà, *Cota Zero*, 2, 25-32.

PONS, E. (1986b) El pas de l'edat del bronze a la del ferro a Catalunya, *VI Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*, 15-27.

PONS, E. (1994) L'hàbitat a Catalunya durant el primer mil·lenni a.C. Els precedents de l'habitació consolidada, *Cota Zero*, 10, 9-18.

PONS, E. (1996) L'última etapa de l'edat del bronze a l'Empordà (850-700 AC): relació del grup empordanès amb la població mailhaciana. Estat de la qüestió, *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, 36, Girona, 235-258.

PONS, E. (2000) Pobles de muntanya, pobles d'aigua al Pirineu oriental (1100-650 aC), *Col·lecció Papers de Recerca*, 5, edicions Brau, Ajuntament de Roses.

PONS, E. (dir.) (2002) Mas Castellar de Pontós (Alt Empordà). Un complex arqueològic d'època ibèrica (excavacions 1990-1998), *Sèrie Monogràfica*, 21, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Girona.

PONS, E. (2003) De l'edat del bronze a l'edat del ferro a Catalunya: desplaçaments, estades i canvi cultural, a *Cota Zero*, 18, Vic, 106-130.

PONS, E. (2005) Catalunya a la transició de l'edat del ferro. Zona de pas, època de trasbalsaments humans i canvi cultural, *XIII Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*, 69-93.

PONS, E. (2008) Els orígens de l'estabilitat humana i de l'organització del territori empordanès, *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, 49, Girona, 327-356.

PONS, E. (2012) Les necròpolis d'incineració en el nord-est català (1100-550 ANE): una nova síntesi, *Monografies MAC*, 14, 57-74.

PONS, E.; ESTEBA, Q. (2000) La signification sociale des nécropoles à incinération en Catalogne côtière (bronze final et Premier Âge du Fer, entre 1285 i 580 av. J.C.), Mailhac et le premier âge de Fer en Europe Occidentale, *Actes du colloque International de Carcassonne Monographies d'Archéologie Méditerranéenne*, 7, Lattes, 103-115.

PONS, E.; MAYA, J.L. (1988) L'Age du Bronze Final en Catalogne, Colloque International de Nemours: Le groupe Rhin-Suisse-France Orientale et la notion de Civilisation des Champs d'Urnes (Nemours, 1986), *Mémoires du Musée de Préhistoire d'Ile-de-France*, 1, 545-557.

PONS, E.; MAYA, J.L. BUXÓ, R. (1994) Hábitat y estructuras domésticas durante el final de la Edad del Bronce en el norte y oeste de Cataluña, *Colloque International Habitats et structures domestiques en Méditerranée occidentale durant la Protohistoire (Arles-sur-Rhône)*, 31-35.

PONS, E.; MOLIST, M. (1989) Les structures domestiques de cuisson durant la Protohistoire en Catalogne, Habitats et structures domestiques en Méditerranée Occidentale durant le Protohistoire, *Colloque International (Arles-Sur-Rhône)*, 137-142.

PONS, E.; MOLIST, M.; BUXÓ, R. (1994) Les estructures de combustió i emmagatzematge durant la protohistòria en els assentaments de la Catalunya litoral, *Cota Zero*, 10.

PONS, E.; SOLÉS, A. (2000) La necròpolis d'incineració del Pi de la Lliura (Vidreres, La Selva). Excavació de salvament de 1999, actes de les *V Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, 50-54.

PONS, E.; SOLÉS, A. (2002a) Primeros resultados de la necròpolis de incineración del Bronce final (1120-910 a. C.): Pi de la Lliura (Vidreres - La Selva), *Bolskan*, 19, 97-114.

PONS, E.; SOLÉS, A. (2002b) Pi de la Lliura (Vidreres - La Selva): primers avenços sobre la necròpolis d'incineració del bronze final (1100-950 ac), *Quaderns de la Selva*, 14, Centre d'Estudis Selvatans.

PONS, E.; SOLÉS, A. (2004) *El jaciment del Pi de la Lliura (Vidreres - La Selva). Una necròpolis d'incineració del Bronce Final III (1120-910 aC.)*, Centre d'Estudis Selvatans.

PONS, E.; SOLÉS, A. (2008) *La necròpolis d'incineració del Pi de la Lliura (Vidreres, La Selva) ara fa 3000 anys*, Vidreres, Ajuntament de Vidreres i Museu d'Arqueologia de Catalunya - Girona.

PONS, F.; BRUXELLES, L.; GEORGES, P.; LAGARRIGUE, A. (2008) Une nécropole protohistorique à incinération dans le Toulousain: le site de Grand Noble 2 à Blagnac (Haute-Garonne), *Documents d'Archéologie Méridionale, Protohistoire du Sud de la France*, 31, 153-170.

PORRA-KUTENI, V. (2009) Françoise Claustre: 30 ans d'Archéologie préhistorique en Roussillon, *ARCHÉO* 66, 24, 121-130.

POU, R. (1995) Informe del seguiment de màquines a la parcel·la 101-107 (Empresa Jordà Torrents) del polígon industrial de Can Roqueta. Sabadell (Vallès Occidental), Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya, Arxiu Àrea de Coneixement i Recerca, Generalitat de Catalunya. Inèdit.

POU, R.; MARTÍ, M. (2018) Los sepulcros de fosa de la necròpolis del Camí de Can Grau (La Roca del Vallès, Barcelona), dins de Gibaja, F.; Subirà, M.E.; Martín, A.; Roig, J. (coord.) *Mirando la muerte. Las prácticas funerarias durante el neolítico en el noreste peninsular*, Akademos, 1, Castelló, 91-190..

PY, M.; LÓPEZ, J.B, BUXÓ, R.; ADROHER, A.; GARCÍA, D.; WEIDELT, P.; FEUGERE M. (1991) Système d'enregistrement de gestion et d'exploitation de la documentation issue des fouilles de Lattes, *LATTARA*, 4, édition de l'Association pour la Recherche Archéologique en Languedoc Oriental, Lattes.

QUESADA, F. (1989) *Armamento, guerra y sociedad en la necròpolis ibérica de El Cabecico del Tesoro (Murcia, España)*, *BAR International Series*, 502, Oxford.

RADCLIFFE-BROWN, A.R. (1986) *Estructura y función en la sociedad primitiva*, editorial Planeta-De Agostini, Barcelona

RAFEL, N. (1985) El ritual d'enterrament ibèric. Un assaig de reconstrucció, *Fonaments, Prehistòria i Món Antic als Països Catalans*, 5, Curial, 13-31.

RAFEL, N. (1989) *La necròpolis del Coll del Moro de Gandesa: les estructures funeràries*, Aj. de Tarragona.

RAFEL, N. (1993) *Necròpolis del Coll del Moro, Excavacions Arqueològiques a Catalunya*, 12, Barcelona.

RAFEL, N. (1995) Usos rituals a la necròpolis del Coll del Moro (Gandesa, la Terra Alta) dins de *L'Arqueologia de la mort. El món funerari a l'antiguitat a la Catalunya meridional, Citerior*, 1, Tarragona, 51-71.

RAFEL, N. (2003) Les necròpolis tumulàries de tipus Baixaragonès: les campanyes de l'IEC, Monografies MAC, 4, Barcelona.

RAFEL, N. (2005) La mort en la cultura ibèrica a la Catalunya Meridional, *Miscel·lània del CERE*, 199-212.

RAFEL, N.; ARMADA, X.L. (2005) Nous treballs al jaciment protohistòric del Calvari del Molar (Priorat, Tarragona). Campanyes 2001-2002, *Tribuna d'Arqueologia 2001-2002*, 53-66.

RAFEL, N.; ARMADA, X.L. (2008) Sobre la cronologia de la necròpolis de El Calvari de El Molar i l'horitzó funerari del bronze final - l'edat del ferro a l'Ebre. Noves datacions absolutes, *Cypsela*, XVII, 149-159.

RAFEL, N.; BALAGUER, P.; SALAZAR, N. (2015) La necròpolis de les Obagues (Ulldemolins, Priorat, Tarragona) reconsiderada. A propòsit d'una intervenció de salvament, *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 25, 169-179.

RAFEL, N.; HERNÁNDEZ, G. (1992) Pràctiques funeràries a la necròpolis del Coll del Moro (Gandesa, la Terra Alta), *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 2, Lleida, 37-57.

RAMOS, M.L. (1991) El ritual funerario en las necrópolis fenicias de la Península Ibérica, *I-IV Jornadas de Arqueología fenicio-púnica (Ibiza 1986-89)*, Museu Arqueològic d'Eivissa, 253-259.

RAPPAPORT, R.A. (2016) *Ritual y religión en la formación de la humanidad*, editorial Akal, Religiones y mitos, 360, Madrid.

RENFREW, C. (1983) The Megalith Builders of Western Europe, dins de Renfrew, C. (ed.), *The Megalithic Monuments of Western Europe*, London, 8-17.

RENFREW, C.; BAHN, P. (1993) *Arqueología. Teorías, métodos y práctica*, editorial Akal, Textos, Madrid.

RENOM, V. (1914-1937) *Apunts del dietari del Sr. Vicenç Renom (copiats en 1961)*, Museu d'Història de Sabadell, copia inèdita mecanografiada.

RENOM, V. (1914-1948) *Diari d'excavacions*, II-III, Museu de Sabadell, copia inèdita mecanografiada.

RENOM, V. (1914-1955) *Diari d'excavacions*, Museu de Sabadell, còpia inèdita mecanografiada.

RENOM, V. (1934) La secció de prehistòria, *Anuari del Museu de Sabadell*, 21.

RENOM, V. (1942-1946) *Apunts del dietari del Sr. Vicenç Renom (copiats en 1961)*, Museu d'Història de Sabadell, còpia inèdita mecanografiada.

RENOM, V. (1944) Prehistòria, *Anuari del Museu de Sabadell*, 25-37.

REVERTE, J.M. (1991) *Antropología Forense*, Madrid.

REYNOLDS, P.J. (1988) *Arqueologia experimental. Una perspectiva de futur*, Eumo, Col·lecció Referències, 4, Vic.

RIPOLL, E.; BARBERÀ, J.; LLONGUERAS, M. (1965) Poblado de Puig Castellar (San Vicente dels Horts, Barcelona), *Excavaciones Arqueológicas en España*, 1, 40, Madrid.

RISOTO DE MESA, L. (2014) Lo sagrado en Mircea Eliade, *Claridades, Revista de Filosofía*, 6, 33-48.

RODERO, A. (2001) El ritual funerario en las necrópolis coloniales andaluzas, dins de García Huerta, R. (coord.), *Arqueología funeraria: las necrópolis de incineración*, Universidad de Castilla-La Mancha, 79-90.

RODRÍGUEZ, J.L. (1980) *Materiales para una carta arqueológica del Bajo Segre*, tesi de llicenciatura, UAB.

RODRÍGUEZ, A.; PALOMO, A.; MAJÓ, T. (2002) Les estructures funeràries de Can Roqueta II (Sabadell, Vallès Occidental), *XII Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*, 659-669.

RODRÍGUEZ-CORRAL, J.; FERRER, E. (2018) Teoría e interpretación en la arqueología de la muerte, SPAL, *Revista de Prehistoria y Arqueología*, 27-2, Departamento de Prehistoria y Arqueología, Facultad de Geografía e Historia, Universidad de Sevilla, 89-123.

ROIG, J. (2017) Informe tècnic final de la intervenció arqueològica a l'avinguda de Can Roqueta - carrer de Mas Baiona - carrer de Mas Gener - carrer de Corral Nou, sector de Can Roqueta (Sabadell, Vallès Occ.), Arxiu Àrea de Coneixement i Recerca, Generalitat de Catalunya. Inèdit.

ROIG, J.; COLL, J.M. (2007) El paratge arqueològic de Can Gambús 1 (Sabadell, Vallès Occidental), *Tribuna d'Arqueologia 2006*, 85-109.

ROIG, J. COLL, J.M.; BALSERA, R. (2014) Els assentaments del bronze final i la primera edat del ferro del paratge de Can Gambús (Sabadell, Vallès Occidental): una aproximació al poblament protohistòric de la vall del Ripoll, *XV Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*, 187-211.

ROIG, J.; COLL, J.M.; GIBAJA, J.F.; CHAMBON, PH.; VILLAR, V.; RUIZ, J.; TERRADAS, X.; SUBIRÀ, M.E. (2010) La necròpolis de Can Gambús-1 (Sabadell, Barcelona). Nuevos conocimientos sobre las prácticas funerarias durante el Neolítico medio en el Noreste de la Península Ibérica, *Trabajos de Prehistoria*, 67, 1, 59-84.

ROIG, J.; MOLINA, D.; COLL, J.M.; MOLINA, J.A. (2008) El jaciment calcolític del Vapor Gorina (Sabadell, Vallès Occidental), *Tribuna d'Arqueologia* 2007, 93-122.

ROJO, M.C.; YUBERO, M. (2012) Aproximació a l'estudi dels individus infantils durant la primera edat del ferro al NE peninsular: el cas de la tomba CPR-677 de la necròpolis de Can Piteu - Can Roqueta (Sabadell, Vallès Occidental), *Monografies MAC*, 14, 141-144.

ROMÁN, F.J.; OLEA, A.; PADÍN, J.; MORERAS, J. (1991) El estudio de la muerte y de los ritos funerarios desde la antropología, *LIMES*, 1, 59-67.

ROUQUET, J. (2003) Les tumulus de Milharenque, nécropole de la Coustalade à Avezac-Prat-Lahitte (Hautes-Pyrénées). Les données anthropologiques, *Archéologie des Pyrénées Occidentales et des Landes*, 22, 173-175.

ROUX, J.P. (1990) *La Sangre. Mitos, símbolos y realidades*, Editorial Península, Barcelona.

ROVIRA, J. (1978) El bronze final a la vessant sud del Pirineu català, *II Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*, 47-56.

ROVIRA, J. (1990-1991) Reflexiones sobre los primeros campos de urnas en la Península Ibérica: una arribada marítima, *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 15, 157-171.

ROVIRA, J.; CURA, M. (1989) El món tumular català des del bronze antic fins època Ibèrica. Continuïtat versus substitució, *Espacio, Tiempo y Forma, S. I., Prehistoria y Arqueología*, 2, 153-171.

ROVIRA, J.; PETIT, M.A. (1997) *La unitat habitacional de Can Cortés (Sant Just Desvern)*, *Monografies Arqueològiques VIII*, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Barcelona.

ROVIRA, M.C. (1997) Uso i manipulació del metal en el asentamiento protohistórico de Els Vilars (Arbeca, Lleida): los materiales de cobre y bronce, *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 7, 213-227.

ROVIRA, M.C. (2007) Produccions metal·lúrgiques, dins Carlús, X.; López Cachero, J.; Oliva, M. *et al.* (dir.), *Cabanes, sitges i tombes. El paratge de Can Roqueta (Sabadell, Vallès Occidental) del 1300 al 500 AC*, *Quaderns d'Arqueologia*, 4, Museu d'Història de Sabadell, 122-126).

ROVIRA, M.C. (2008) La rellevància dels aixovars metàl·lics, dins de Pons, E.; Solés, A. (coord.) *La necròpolis d'incineració del Pi de la Lliura - Vidreres*, Ajuntament de Vidreres, 75-79.

ROVIRA, M.C.; LÓPEZ CACHERO, F.J.; MAZIÈRE, F. (dir.) (2012) Les necròpolis d'incineració entre l'Ebre i el Tíber (segles IX-VI aC): metodologia, pràctiques funeràries i societat, *Monografies MAC*, 14, Barcelona.

ROVIRA, N.; BUXÓ, R. (1999) Anàlisis paleocarpològiques de Can Roqueta, sector DIASA, dins de González, P.; Martín, A.; Mora, R. (dir.) *Can Roqueta. Un establiment pagès prehistòric i medieval (Sabadell, Vallès Occidental)*, *Excavacions Arqueològiques a Catalunya*, 16, 220-233.

ROYO J.I. (1994) Estelas y cipos funerarios en la necròpolis tumular de Los Castelletes de Mequinenza (Zaragoza, España), *V Congreso Internacional de Estelas Funerarias*, Diputación Provincial de Soria, 117-134.

ROYO, J.I. (1994-1996) Ritual funerario y cultura material en las necrópolis tumulares de Los Castelletts de Mequinenza (Zaragoza): una aportación al estudio del Bronce Final – Hierro I en el NE peninsular, dins Taules Rodones d'Arqueologia de Sant Feliu de Codines, *Gala*, 3-5, Sant Feliu de Codines (Barcelona), 93-108.

ROYO, J.I. (1997) *La necrópolis de incineración del Arroyo Vizcarra en Ruesta (Urriés, Zaragoza): actuación de urgencia*, Arqueología Aragonesa 1993, Gobierno de Aragón, Zaragoza, 47-58.

ROYO, J.I. (2000) Tipología funeraria, ritos y ofrendas en la necrópolis del valle del Ebro durante la Primera Edad del Hierro (s. VIII – s. V a. C.), dins de Dedet, B.; Gruat, Ph.; Marchand, G.; Py, M.; Schwaller, M. (eds.) *Archéologie de la mort. Archéologie de la tombe au Premier Âge du Fer, Actes du XXIe Colloque International de l'Association Française pour l'Étude de l'Âge du Fer*, Ministère de la Culture, Centre National de la Recherche Scientifique de la Région Languedoc-Roussillon, Lattes, 41-58.

ROYO, J.I. (2017) La necrópolis del Corral de Mola (Uncastillo, Zaragoza) y su contexto en el Ebro medio durante la Edad del Hierro, *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología*, 43, 67-164.

RUIZ RODRÍGUEZ, A.; CHAPA, T.; RUIZ ZAPATERO, G. (1988) La arqueología contextual: una revisión crítica, *Trabajos de Prehistoria*, 44, 1-17.

RUIZ ZAPATERO, G. (1982) Relaciones entre hábitats y necrópolis durante el Bronce Final y la Edad del Hierro en el Valle del Segre, *IV Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*, 195-204.

RUIZ ZAPATERO, G. (1985) *Los Campos de Urnas del NE de la Península Ibérica*, tesis doctoral, Universidad Complutense de Madrid.

RUIZ ZAPATERO, G. (1995) El substrato de la Celtiberia Citerior. El problema de las invasiones, Poblamiento Celtibérico, *III Simposio sobre los celtíberos*, Zaragoza, 25-40.

RUIZ ZAPATERO, G. (2001) Las comunidades del Bronce Final: enterramiento y sociedad en los Campos de Urnas, dins de Ruiz-Gálvez Priego, M. (dir.) *La Edad del Bronce, ¿primera Edad de Oro de España? Sociedad, economía e ideología*, editorial Crítica, 257-288.

RUIZ ZAPATERO, G. (2004) Casas y tumbas. Explorando la desigualdad social en el Bronce Final y la Primera Edad del Hierro del NE de la Península Ibérica, *Mainake*, XXVI, 293-330.

RUIZ ZAPATERO, G. (2011) Bronce Final - Hierro: la naturaleza de los Campos de Urnas, *XV Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*, 635-658.

RUIZ ZAPATERO, G. CHAPA, T. (1990) La arqueología de la muerte: perspectivas teórico-metodológicas, *II Simposio sobre los celtíberos, Necrópolis celtibéricas*, Zaragoza, 357-373.

RUIZ ZAPATERO, G.; LORRIO, A.J. (1995) La muerte en el Norte Peninsular durante el Primer Milenio A.C.; dins de Fábregas, R.; Pérez Losada, F.; Fernández Ibáñez, C. (eds.) (1995) *Arqueología da morte na Península Ibérica desde os orixes ata o Medievo*, Biblioteca Arqueohistórica Limiá, serie Cursos e Congresos, 3, 223-248.

RUIZ ZAPATERO, G.; ROVIRA, J. (1994-1996) La producción, la circulación y el control del metal: del Bronce Medio a la Edad del Hierro en el NE de la Península Ibérica, dins de Rovira, J. (coord.) *Models d'ocupació*,

transformació i explotació del territori entre el 1600 i el 500 A.N.E. a la Catalunya meridional i zones limítrofes de la depressió de l'Ebre, 33-48.

RUSSELL, B. (2010) *Una història de la filosofia occidental. Filosofia antiga. catòlica i moderna*, Edicions 62, Barcelona.

SAHLINS, M. (1972) *Las sociedades tribales*, Nueva colección Labor, 134, Barcelona.

SALAZAR, C. (2009) *Antropología de las creencias. Religión, simbolismo, irracionalidad*, Fragmenta Editorial, Fragmentos, 14, Barcelona.

SALAZAR, C. (2014) *Antropología de las creencias. Religión, simbolismo, irracionalidad*, Fragmenta Editorial, Fragmentos, 24, Barcelona.

SÁNCHEZ CAMPOY, E. (1989) Del bronze final a la primera edat del ferro a la Catalunya Central (assaig de periodització) (s. VIII-V a.C.), *Espacio, Tiempo y Forma, S. I., Prehistoria y Arqueología*, 2, 249-280.

SANTONJA, M. (1985) La necròpolis de El Cigarralejo (Mula, Murcia). Estudio osteològic i paleopatològic (primera parte), *Boletín de la Asociación Española de Amigos de la Arqueología*, 21, 46-57.

SANZ, M. (1983) *El Ripoll i les seves avingudes*, *Materials pedagògics per a la recerca*, 18, Il·lustre Col·legi Oficial de Doctors i Llicenciats en Filosofia i Lletres i en Ciències, Districte Universitari de Catalunya i Balears, Sabadell.

SANZ, L.; DAURA, J. (2017) Les pràctiques funeràries més antigues conegudes, dins de *La fi és el principi*, MAC, 19-27.

SARDÀ, S. (2010) El giro comensal: nuevos temas y nuevos enfoques en la protohistoria peninsular, *Herakleion*, 3, 37-65.

SARDÀ, S.; DILOLI, J. (2009) Arqueologia del banquet. Ritualització, semiòtica dels aliments i anàlisi contextual, *CITERIOR, Arqueologia i Ciències de l'Antiguitat*, 5, Tarragona, 15-56.

SAXE, A.A. (1970) *Social dimensions of mortuary practices*, tesis doctoral, University of Michigan.

SECHI, G. (2007) *Diccionario Akal de mitología universal*, Ediciones Akal, Madrid.

SEGALEN, M. (2011) *Ritos y rituales contemporáneos*, Alianza editorial, Antropología, CS 3016, Madrid.

SERRA RÀFOLS, J.C. (1930) El poblament prehistòric de Catalunya, dins de *Geografia General de Catalunya, València i Balears*, II, 82.

SERRA RÀFOLS, J.C. (1950) Sepulturas con vaso campaniforme descubiertas en Sabadell, *Arrahona*, 1-2.

SERVICE, E.R. (1984) *Los orígenes del Estado y de la civilización. El proceso de evolución cultural*, Alianza Editorial, Alianza Universidad Textos, 83, Madrid.

SHANKS, M.; TILLEY, C. (1982) Ideology, symbolic power and ritual communication: a reinterpretation of Neolithic mortuary practices, a Hodder, I. (1982) *Symbolic and structural archaeology*, Cambridge.

SHANKS, M.; TILLEY, C. (1987) *Social Theory and Archaeology*, Cambridge University Press.

SIMONET, G. (1980) La structure chasséene VT-215 à Villeneuve Tolosane (Haute-Garonne), *B.S.P.F.*; 77, 144-151.

SOLÀ, P.J. (1923) Urnes cineràries del primer període de l'edat del ferro a Terrassa, *Butlletí de la Institució Catalana d'Història Natural, sessió científica del 5 d'abril de 1923*, 63.

SOLER, B. (2003) *Estudio de las estructuras de combustión prehistóricas: una propuesta experimental*, Servicio de Investigación Prehistórica, Serie de Trabajos Varios, 102, Diputación Provincial de Valencia.

SOLER PALET, J. (1906) Contribució a l'història de Catalunya. Egara (Terrassa). Discurs d'entrada a l'Acadèmia de Belles Lletres, 1906, dins d'*Egara-Terrassa, Centre Excursionista de Terrassa*, 1921, 9-10.

SOLIER, Y. (1968) Une tombe de chef à l'oppidum de Pech Maho (Sigean, Aude), *Revue Archéologique de Narbonnaise*, 1, 1968, 7-37.

SOPEÑA, G. (1987) *Dioses, ética y ritos. Aproximaciones para una comprensión de la religiosidad entre los pueblos celtibéricos*, Universidad de Zaragoza.

SORIANO, N. (2017) Les pràctiques funeràries durant el calcolític i el bronze antic i mitjà, *La fi és el principi*, MAC, 79-203

STRINGER, CH.; GAMBLE, C. (1996) *En busca de los neandertales*, Editorial Crítica, Barcelona.

SOUDSKY, B. (1982) L'habitat néolithique et chalcolithique de Cuiry-les-Chaudardes, *Revue Archéologique de Picardie*, no. spécial 1, Amiens, 57-119.

STARR, C.G. (1974) *Historia del Mundo Antiguo*, Akal editor, Madrid.

SUBIRÀ, M.E.; RUIZ, J. (2008) Les restes antropològiques, dins de Pons, E.; Solés, A. (dirs.), *La necròpolis d'incineració del Pi de la Lliura (Vidreres) ara fa 3000 anys*, Vidreres, Ajuntament de Vidreres, 111-121.

SUBIRÀ, M.E.; ROVIRA, M.C.; RUIZ, J.; PONS, E. (2012) La necròpolis d'incineració Pi de la Lliura (Vidreres, Girona): una aproximació demogràfica, *Monografies MAC*, 14, 145-151.

SUBIRÀ, M.E.; VILLENA, N. (2005) Informe antropològic aeroport de Sabadell, Arxiu Àrea de Coneixement i Recerca, Generalitat de Catalunya. Inèdit.

TAFFANEL O.; TAFFANEL J. (1948) La nécropole hallstattienne de Las Fados, commune de Pépieux (Aude), *Gallia*, 6, 1, 1-29.

TAFFANEL, O.; TAFFANEL, J.; JANIN T. (1998) La nécropole du Moulin à Mailhac (Aude), *Monographies d'Archéologie Méditerranéenne*, 154, Lattes.

TAINTER, J.A. (1973) The social correlates of mortuary patterning at Kaloko, North Kona, Hawaii, *Archaeology and Physical Anthropology in Oceania*, 8, 1-11.

TAINTER, J.A. (1978) Mortuary practice and the study of prehistoric social systems, *Advances in archaeological method and theory*, 1, 106-143.

TARRADELL, M. (1950) La Península Ibérica en la época de El Argar, crónica del *Primer Congreso Nacional de Arqueología y del V Arqueológico del Sudeste, Almería, 1949*, 72-85.

TARRADELL, M. (1962/1987) *Les arrels de Catalunya*, Vicens Vives, Barcelona.

TARRADELL, M. (1965) El problema de las diversas áreas culturales de la Península Ibérica en la Edad del Bronce, *Miscelánea en homenaje al abate Henri Breuil*, II, 423-430.

TEN, R. (1980) Notes entorn del neolític vallesà, *Arraona*, 10, 6-25.

TEN, R. (1981) La Cova de la Torre Negra (Sant Cugat del Vallès) dins el marc de l'Eneolític Vallesà, *Pyrenae*, 17-18, 149-164.

TERRATS, N. (2010) L'hàbitat a l'aire lliure en el litoral i prelitoral català durant el bronze inicial: anàlisi teòrica - metodològica aplicada a l'assentament de Can Roqueta (Sabadell - Barberà del Vallès, Vallès Occidental), *Cypselà*, 18, 141-155.

TERRATS, N.; GARCÍA, A. (2017) Memòria d'excavació. Parcel·la entre els carrers de Can Camps i de Can'Alzina i rotonda de la B-140 (Sabadell, Barberà del Vallès, Vallès Occidental), Arxiu Àrea de Coneixement i Recerca, Generalitat de Catalunya. Inèdit.

TERRATS, N.; OLIVA, M.; MAJÓ, T. (2007) Les tombes d'incineració de Can Roqueta/Torre-romeu, dins de Carlús, X.; López Cachero, J.; Oliva, M. *et al.* (dir.) *Cabanes, sitges i tombes. El paratge de Can Roqueta (Sabadell, Vallès Occidental) del 1300 al 500 AC, Quaderns d'Arqueologia*, 4, Museu d'Història de Sabadell, 182-184.

TERRATS, N.; OLIVA, M. (2009) Memòria d'excavació. El jaciment arqueològic de Can Roqueta / Can Revella (Sabadell i Barberà del Vallès, Vallès Occidental), 2005-2006, Arxiu Àrea de Coneixement i Recerca, Generalitat de Catalunya. Inèdit.

TERRATS, N.; OLIVA, M. (2011) Memòria d'excavació. El jaciment arqueològic de Can Roqueta / Can Revella (Sabadell i Barberà del Vallès, Vallès Occidental), 2009, Arxiu Àrea de Coneixement i Recerca, Generalitat de Catalunya. Inèdit.

TERRATS, N.; OLIVA, M. (2012) Les urnes d'incineració aïllades del paratge arqueològic de Can Roqueta (Sabadell i Barberà del Vallès, Barcelona), *Monografies MAC*, 14, 127-132.

THOMAS, L.V. (1983) *Antropología de la muerte*, Fondo de Cultura Económica, México.

TILLEY, C. (1993) Interpretation and a poetics of the past, a Tilley, C. (1993), *Interpreting archaeology*, Oxford, 1-27.

TRELLISÓ, L. (2001) La acción del fuego sobre el cuerpo humano: la antropología física y el análisis de las cremaciones antiguas, *Cypsela*, 13, 89-100.

TRIGGER, B.G. (1992) *Historia del pensamiento arqueológico*, editorial Crítica, Arqueología, Barcelona.

TOLEDO, A.; PONS, E. (1985) La necròpolis de Puig Alt, a punt de desaparèixer, *Revista de Girona*, 111, 59-66.

TOLEDO, A. (1990) *La utilització de les coves des del Calcolític fins al Bronze Final al NE de Catalunya (2200 - 650 a. C.)*, tesis doctoral, UAB.

TOLEDO, A. (2012a) La necròpolis de Can Bech de Baix, Agullana (Alt Empordà, Girona), *Monografies MAC*, 14, 161-170.

TOLEDO, A. (2012b) La nécropole à incinération protohistorique de Negabous (Perpignan, Pyrénées-Orientales), *Monografies MAC*, 14, 245-253.

TOLEDO, A.; PALOL, P. (2006) *La necròpolis d'incineració del bronze final transició a l'edat del ferro de Can Bech de Baix, Agullana (Alt Empordà, Girona): els resultats de la campanya d'excavació de 1974*, edicions del MAC-Girona (Museu d'Arqueologia de Catalunya - Girona), Sèrie Monogràfica, 24.

TORRES, M. (2006) *Vasija cineraria de Can Missert Cultura de los campos de Urnas*, Museo Arqueológico Nacional, Madrid.

TORRES MARTÍNEZ, J.F. (2011) *El Cantábrico en la Edad del Hierro. Medio ambiente, economía, territorio y sociedad*, Bibliotheca Archaeologica Hispana, 35, Real Academia de la Historia, Madrid.

TOYNBEE, J.M.C. (1971) *Death and burial in the roman world*, Cornell University Press.

UCKO, P.J. (1969) Ethnography and archaeological interpretation of funerary remains, *World Archaeology*, 1, 262, 80.

VALDÉS, R. (1991) Etnología de la incineración, *LIMES*, 1, 57-58.

VALIENTE, J. (1987) *La Loma del Lomo I, Excavaciones Arqueológicas en España*, 162, Madrid.

VALLS, J.M.; RAVENTÓS, J. (1916) *La vinya i el vi. Extracte resum de les conferències donades per...*; Escola Superior d'Agricultura, Barcelona.

VAQUER, J. (1986) Le Chasséen Méridional, dins de Demoule, J.; Guilaine, J. (ed.), *Le Néolithique de la France*, Paris, 233–239.

VAQUER, J.; DUDAY, H.; GANDELIN, M.; HEROUIN, S.; TRESSET, A. (2007) La tombe de Coste Rouge à Beaufort (Hérault) et la question des tombes à dalles néolithiques dans le nord-est des Pyrénées, *Gallia*, 49, 127-159.

VAQUER, J.; GIRAUD, J.P.; BAZALGUES, S.; GANDELIN, M. (2000) Les structures à pierres chauffées du Néolithique dans le sudouest de la France, dins *Actes du colloque de Bourg-en-Bresse et Beaune, octobre 2000, Préhistoires*, 9, 21-35.

VAQUER, J.; JEDIKIAN, G.; CARRERE I.; MARINVAL, PH. (2003) La Salle, Carcassonne (Aude). Un habitat de plein air du groupe de Bize, *Bulletin de la Société préhistorique française*, 100-2, 323-351.

VÁZQUEZ, P. (2000) Les necròpolis dels camps d'urnes del bronze, ferro i època ibèrica del Baix Segre. Aspectes cronològics i rituals, *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 10, 65-101.

VEGAS, J.I. (1986-1988) Revisión del fenómeno de los crómlech vascos, *Estudios de Arqueología Alavesa*, 16, 235-443.

VENDRELL, M. (2005) Informe estudi denes de collaret CPR-677, Estudis del Patrimoni Històric, UB, Arxiu Àrea de Coneixement i Recerca, Generalitat de Catalunya. Inèdit.

VICENT, J.M. (1995) Problemas teóricos de la arqueología de la muerte. Una introducción, dins de *Arqueología da morte na Península Ibérica desde os orixes ata o Medioevo*, Biblioteca Arqueohistórica Limiá, serie Cursos e Congresos, 3, 15-31.

VICENTE, O. (2008) La vinya del Regalat (Castellar del Vallès, Valles Occidental). Nuevas aportaciones al estudio del poblamiento de la depresión pre-litoral catalana en el final del 5º milenio B.C., dins de *IV Congreso del Neolítico Peninsular*, 1, 191-199.

VILA I CINCA, J. (1913) *Memoria de los trabajos realizados en las excavaciones de las cercanías del Santuario de Nuestra Señora de la Salud de Sabadell*, Sabadell, Museu d'Història de Sabadell.

VILA I CINCA, J. (1927) *Memoria de los trabajos realizados en las excavaciones de las cercanías del Real Santuario de Nuestra Señora de la Salud de Sabadell*, Sabadell, Museu d'Història de Sabadell.

VILASECA, S. (1943) *El poblado y la necrópolis prehistóricos de El Molà (Tarragona)*, *Acta Arqueológica Hispánica*, 1, Madrid.

VILASECA, S. (1947) El campo de urnas de les Obagues del Montsant (y la evolución de la cultura de las urnas en el sur de Cataluña), *Archivo Español de Arqueología*, XX, 28-45.

VILASECA, S. (1952) La Coveta de l'Heura de Ulldemolins, *Ampurias*, XIV, 121-135.

VILASECA, S. (1954) *Nuevos yacimientos tarraconenses de cerámica acanalada*, Instituto de estudios tarraconenses Ramón Berenguer IV, Centro Comarcal de Reus.

VILASECA, S. (1956) El campo de urnas de La Tosseta (Guiamets, Tarragona), *IV Congreso Internacional de Ciencias Prehistóricas y Protohistóricas*, 841-856.

VILASECA, S. (1973) *Reus y su entorno en la prehistoria*, Edicions Rosa de Reus, Reus.

VILASECA, S.; SOLÉ, J.M.; MAÑÉ, R. (1963) *La necrópolis de Can Canyís (Banyeres, provincia de Tarragona)*, Instituto Español de Prehistoria del Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid.

VILLAFRUELA, J. (1997) Memòria de les excavacions realitzades en el jaciment de Can Piteu I, Arxiu Àrea de Coneixement i Recerca, Generalitat de Catalunya. Inèdit.

VILLARES, I.; ROIG, J. (2009) Informe final per a l'eliminació i el cobriment d'estructures arqueològiques de la intervenció a la masia de Can Roqueta (Sabadell, Vallès Occidental), Arxiu Àrea de Coneixement i Recerca, Generalitat de Catalunya. Inèdit.

VILLARES, I.; ROIG, J. (2008) Projecte de prospecció visual: àrea residencial estratègica Torre-romeu, Arxiu Àrea de Coneixement i Recerca, Generalitat de Catalunya. Inèdit.

VILLENA, N.; LÓPEZ CACHERO, F.J.; MARTÍN, A.; CARLÚS, X.; LARA, C.; ROVIRA, M.C. (2005) La necròpolis d'incineració de Can Piteu - Can Roqueta (Sabadell, Vallès Occidental): anàlisi i estudis pluridisciplinaris, *Tribuna d'Arqueologia 2000-2001*, 93-120.

VVAA (1991) *Inventari del patrimoni arqueològic de Catalunya. Aitona. Segrià*, Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura, Direcció General del Patrimoni Cultural.

VVAA (2010) *Des vases pour l'éternité. La nécropole de Negabous et la Protohistoire du Roussillon*, Conseil Général des Pyrénées-Orientales.

VVAA (2011) *Els menhirs del Baix Vallès, Notes*, 26, Centre d'Estudis Molletans.

WAHL, J. (1982) Leichenbranduntersuchungen, *Praehistorische Zeitschrift*, 57, 1, Berlin, 1-127.

YUBERO, M.; ESTEVE, X.; RUBIO, X. (2011) Estudi comparatiu de les dinàmiques de poblament durant el bronze final i l'edat del ferro a la depressió Prelitoral Catalana, *XV Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*, 225-240.

YUBERO, M.; RUBIO, X. (2010) *Models geogràfics, GIS i arqueologia*, Societat Catalana d'Arqueologia (SCA), setena edició del Premi Memorial Josep Barberà.

ANNEX

